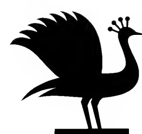
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13853

Lida Memorial Book

Sefer Lida

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Lida / ha-ʼorkhim, Aleḳsander Manor, Yitsḥaḳ Ganuzovits (Ganuz), Aba Lando.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotse Lida be-Yiśraʼel u-Vaʻad ha-ʻezrah li-Yehude Lida be-Artsot ha-Berit, 1970.
DESCRIPT	438, xvii p. : ill., facsims., maps, ports. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Lida. Lida (Belarus) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Lida.
ADD'L NAME	Manor, Alexander. Ganuzovits, Yitsḥaḳ.
ADD'L TITLE	Book of Lida

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

Provided by the Library of Congress
Public Law 480 Program

79-952608

העורכים:

אלכסנדר מנור, יצחק גנוזוביץ (גנוז), אבא לנדו

חבר המערכת:

אליהו דמשק

בהוצאת ארגון יוצאי לידא בישראל וועד העזרה
ליהודי לידא (לידער רעליעף) בארצות הברית

תל־אביב, תש"ל — 1970

PL 480

ציורי העטיפה וכותרות המדורים:
תיאודור פופקו

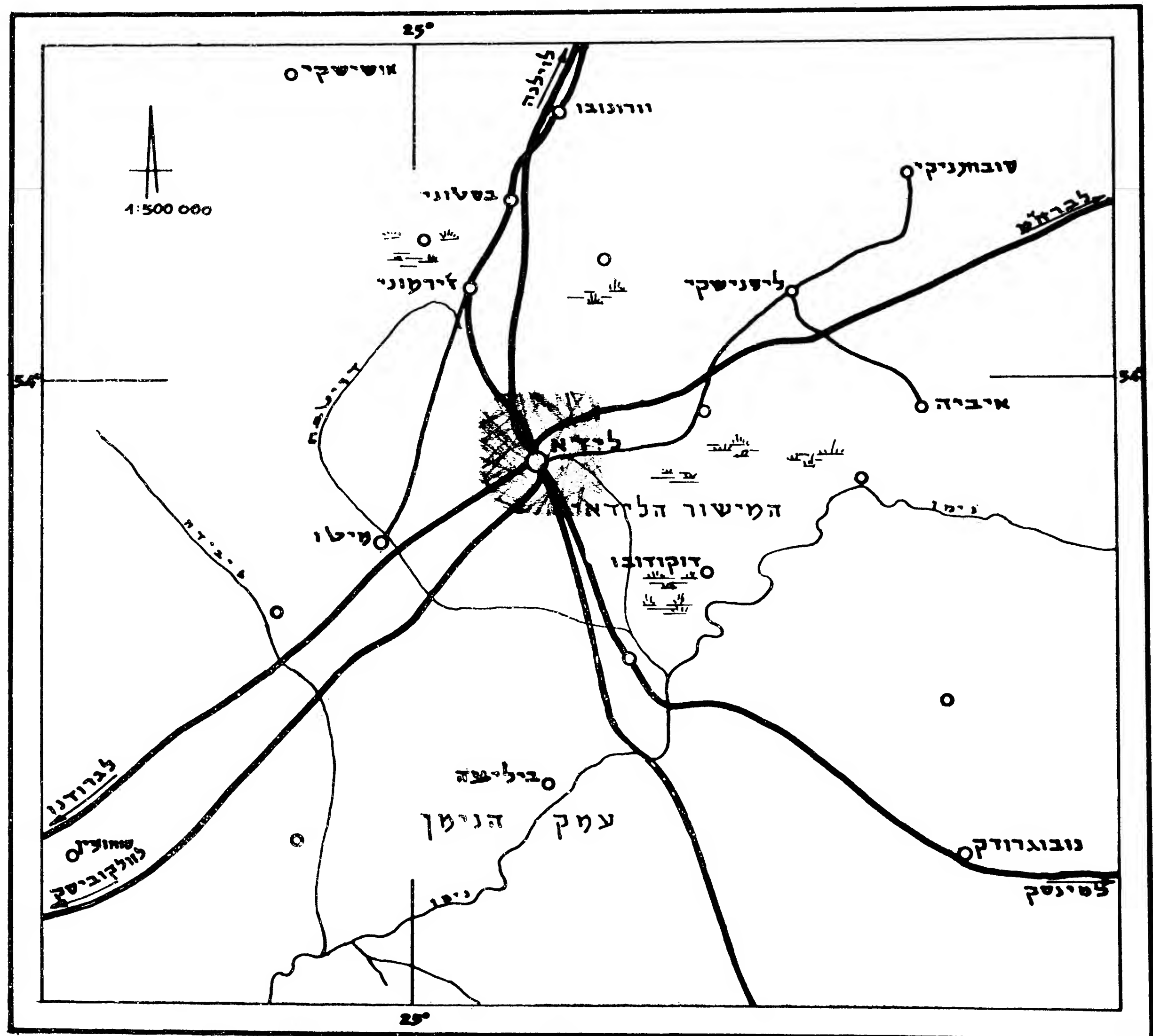
שרטוט מפת לידא (מתוך הזכרון):
צבי שיף

כל הזכויות שמורות
לארגון יוצאי לידא בישראל

דפוס „אורלי", תל־אביב

לידא וסביבתה

מקרא: ישוב ○ דרך רכבת נהר ביצה

לידא

כפי שנחרתה בזכרוננו

1940

קבר אחים

גטו

KOSZAROWA

DO WILNA

KRUPOWSKA

POSTOWSKA

CHŁODNA

SZKOLNA

ZAWALNA

RYNEK

LIDSKA

ROŚLAK

PERECA

KOMERCYJNA

JOSELEWICZA

OTARGOWA

SZKLANA

SZEWIECKA

TURECKA

CZERWONA

BERKA

PIASKI

MORGI

3 MAJA

SŁOBODKA

KOŚCIUSZKI

FALKOWSKIEGO

BŁOTNA

SADOWA

MACKIEWICZA

SUWALSKA

KAMIONKA

KOŚCIELNA

DZIEKAŃSKI MOST

ZAMKOWA

KWIETNIA

ZARZECZE

PIŁSUDSKIEGO

SZEPTYCKIEGO

KILINSKIEGO

POLESKA

KOLEJOWA

ŻYMIERSKIEGO

ROLI

LIDEJKA

DO BARANOWICZ

DO NOWOGRÓDKA

DO IWJA

WYZWOLENIA

צ. ש-ק

1.	בית החרושת „ערדל"	גומי־פאַבריק „ערדל"
2.	בית הקברות הפרבוסלבי	פראַוואָסלאַווישער בית־הקברות
3.	תחנת החשמל	עלעקטרישע סטאַנציע
4.	הכנסיה הפרבוסלבית	פראַוואָסלאַווישער קלויסטער
5.	בתי־המלאכה של הגיטו	געטאָ־וואַרשטאַטן
6.	בית העלמין היהודי	יידישער בית־עלמין
7.	בית החולים היהודי	יידישער שפיטאָל
8.	תחנת מכבי האש	פייערלעשער־סטאַנציע
9.	קסרקטין של חטיבת הרגלים 77	קאַזאַרמעס פון 77סטן פוס־גייער־פולק
10.	השוק החדש	נייער מאַרק
11.	קולנוע „מלנקי"	קינאָ „מאַלענקיע"
12.	ביה"ס הממשלתי לילדים יהודים	רעגירונגס־שול פאַר יידישע קינדער
13.	כנסית הפיארים	פיאַרן־קלויסטער
14.	בית החולים הצבאי	מיליטערישער שפיטאָל
15.	בית חולים הממשלתי	רעגירונגס־שפיטאָל
16.	הגימנסיה הממשלתית	רעגירונגס גימנאַזיע
17.	בית הדואר	פאָסט־אַמט
18.	מושב זקנים, תלמוד תורה, ועד הקהילה	מושב זקנים, תלמוד תורה, קהלה־אַמט
	ביהכ"נ מתעסקים	מתעסקים־קלויז,
	ביהכ"נ דחסידי חב"ד (ליובוויץ)	ליובאַוויטשער חסידים־שטיבל
	ביהכ"נ של החייטים	שניידערשע קלויז
	ביהכ"נ של הקצבים	קצבישע קלויז
	ביהכ"נ של חסידי קוידנוב	קוידענאָווער חסידים־שטיבל
	קן השוה"צ, בית"ר, הנוער הציוני, ביה"ס היהודי של יש"א	השומר הצעיר, בית"ר, הנוער הציוני, יידישע ייש"א שול
19.	בית הכנסת הגדול, בית בית המדרש הגדול, (הישיבה הקטנה)	גרויסע שול, גרויסער בית־המדרש (ישיבה קטנה)
20.	קולנוע „נירוונה"	קינאָ „נירוואַנאַ"
21.	ככר השוק (הישן), דוכני הרוכלים, משאבת המים	דער אַלטער מאַרק, די סטראַ־גאַנעס, וואַסער־פּאָמפּע
22.	ביה"ס של הבר	האַבערס שול
23.	בית היתומים	יתומים־הויז
24.	בית הסוהר	טורמע
25.	ביהכ"נ ברחום קמיונקה	קאַמיאַנקער קלויז
26.	ביה"ס „תרבות" (לפנים — ישיבת ריינס)	„תרבות"־שול (אַמאָל — ריי־נעסעס ישיבה)
27.	הגן העירוני	שטאָטישער גאָרטן
28.	ביהכ"נ סולץ	סאָלצס קלויז
29.	קולנוע „אדיסון"	קינאָ „עדיסאָן"
30.	בנק הסוחרים	סוחרים־באַנק
31.	משרדי שלטון המחוז („סטרוסטבו")	סטאַראָסטווע
32.	התאחדות הסוחרים	סוחרים־פאַריין
33.	כנסית הישועים	יעזואיטן־קלויסטער
34.	בית מלון	האָטעל
35.	בית מלון	האָטעל
36.	תחנת האוטובוסים	אויטאָבוסן־סטאַציע
37.	המועצת העירונית	מאַגיסטראַט
38.	הספריה העירונית	שטאָטישע ביבליאָטעק
39.	גינה ציבורית	שטאָטיש גערטל
40.	בית האוצר („קסה סקרבובה")	„קאַסע סקאַרבאָווע"
41.	משרד הקהילה היהודית	קהילה־ביוראָ
42.	מצודת גדימין	געדימין־שלאָס
43.	ביהכ"נ זרצ'ה	זאַרעטשער קלויז
44.	בית המשפט	געריכט
45.	בי תהסוהר החדש	נייע טורמע
46.	בית הנתיבות	באַן־וואָקזאַל

תוכן הענינים

עמוד

לידא לדורותיה

אכסניה של תורה

הווי וארחות חיים

פולקלור ולשון

בדרך לציון וציון כדרך

עמוד

עיר בכליונה

המאבק האחרון

על חרבות העיר

עמוד

המשפט

ארגונים יוצאי לידא

זכר אישים

לזכר הנופלים

חלק אנגלי

בשער הספר

בשער הספר אנו רואים צורך בכמה מילות התנצלות על כמה נקודות העלולות לעורר תמיהות ושאלות מצד הקורא בן עירנו:

א. לצד הספרותי —

לא רבים בינינו, יוצאי לידא, אנשי עט, שהכתיבה אומנותם, ואם ימצא

הקורא פה ושם פגמים מבחינה זו, הרינו מקוים שכנות הרגשות והחוויות והפשטות בהגשתם — ישמשו משקל שכנגד, לזכותנו.

ב. לשאלת הלשונות, בה התלבטנו רבות —

לכאורה, הורתו ולידתו של הספר בישראל, וכנראה, רוב הקוראים בו, מישראל יהיו. ועל כן אמרנו — בעברית יכתב, כדי שגם דור שני יוכל, וירצה, לעיין בו. אולם נתברר, כי יש דרישה לספר גם בתפוצות, בכל מקום שבני לידא נמצאים שם (ואף היתה שם פעם התחלה לכך אשר משום מה נתבטלה באיבה). ומכאן המשאלה — אידיש, אם לא כולו, הרי לפחות, חלקו. משאלה נוספת היתה — מה שהוא גם באנגלית, בשביל הדור הצעיר בארצות הברית, כדי לקרב את הספר, ואת עברם היהודי, גם ללבם.

לצערנו, לא יכולנו ללכת בדרך של פתרון שלם, דהיינו תרגום מלא, דבר קשה ביותר מטעמים מובנים. בחרנו, איפוא, בדרך הביניים: עברית ואידיש לסירוגין ותוספת מסויימת באנגלית, מתוך תקווה שרוב הלידאים קוראים גם עברית וגם אידיש, והשאר יבואו על סיפוקם החלקי. ואילו שפת התמונות מובנת לכולם. על ריבוי תמונות בנושא אחד ומיעוטו בנושא שני (דבר שבמקרה, כמובן — פשוט, לא מצאנו), יסלח לנו הקורא וידוננו לזכות, מצד הריבוי.

ג. ודאי ירגישו רבים מן הקוראים בחלק האידי בחוסר אחידות מסויימת מבחינת הדקדוק האידי. אך דוק ותמצא שברוב המקרים אין כאן אלא השימוש בדיאלקט הלידאי, תוך סטיה מן הנורמה הספרותית המקובלת כיום — ליברליות מודעת היתה זאת, להניח את האידיש הלידאית כמו שהיא. אל יתפלא, איפוא, הקורא אם ימצא כאן „די קאפ", „די הארץ", „די מיידל" במקום „דער קאפ", „דאס הארץ", „דאס מיידל" וכיוצא בזה.

ד. לעצם התוכן —

יסלח לנו הקורא אם לא תמיד ימצא את הפרופורציה הנאותה בהארת הצדדים השונים של חיי היהודים בלידא או של חיי הלידאים מחוץ ללידא (בישראל, בארצות הברית וכו'). על חוסר חומר לנושאים מסויימים (שלא באשמתנו), אנו מצטערים.

צר לנו במיוחד על חוסר השלמות ברשימת הנספים בשואה הגדולה. עם כל השתדלותנו, לא עלה בידנו להרכיב רשימה מלאה, אם כי פעמים אחדות חולקו בין כל בני לידא טפסים לרישום קרוביהם ומכריהם שנספו בימי השואה, משפחות רבות לא נפקדו ברשימה זו באין להם מי שיעלה שמותיהם.

על הדברים הגלויים לנו — התנצלנו. ועל שאינם גלויים לנו ועינו הבוחנת של הקורא הקפדן יגלם, בקשתנו שטוחה: אל ימצה אתנו עומק הדין הספרותי, כי כל מה שעשינו לפי מיטב ידיעתנו ויכולתנו עשינו.

המוצאים לאור

אַריינפיר

ביים אַריינפיר צום בוך, געפינען מיר פאַר נייטיק צוצוגעבן אַ פּאָר ווערטער זיך צו אַנטשולדיקן פאַר אונדזערע בני עיר פאַר עטלעכע זאַכן, וואָס קענען אפשר אַרויסרופן אומפאַרשטענדעניש.

א. בנוגע דער ליטעראַרישער זייט פון בוך —

צווישן אונדזערע לידער האָבן מיר נישט קיין סך פּראָפעסיאָנעלע שרייבער. און אויב דער לייענער וועט אָנטרעפן חסרונות דאָ און דאָרט — ווילן מיר האָפן, אַז די פשוטקייט אין איבערגעבן עכטע געפילן און איבערגעלעבטע געשעענישן וועלן פאַרדעקן די חסרונות.

ב. בנוגע דער שפּראַכן־פראַגע, וואָס האָט אונדז שטאַרק פאַרנומען —

אייגנטלעך, איז דאָס בוך פאַרטראַכט געוואָרן, ווי אויך באַאַרבעט און אַרויסגעגעבן, אין ארץ־ישראל, וווּ עס וועט וואָרשיינלעך זיין אויך דער גרעסטער טייל פון זיינע לייענער. עס איז דעריבער געווען דער פאָרשלאַג — שרייבן העברע־איש, כדי דער יונגער דור זאָל אויך קענען, און וועלן, אים לייענען. עס שטעלט זיך אָבער אַרויס, אַז אויך אין די גלות־לענדער, וווּ עס וווינען לידער, איז פאַראַן אַ נאָכפראַגע פאַרן בוך (און ס׳איז דאָרט אַפילו געווען אַמאָל אַן איניציאַטיוו אין דער ריכטונג, וועלכע איז,ליידער, צוליב געוויסע סיבות בטל געוואָרן). עס איז דעריבער אויסגעדריקט געוואָרן דער פאַרלאַנג מען זאָל שרייבן יידיש, אויב נישט אַלץ, איז ווייניקסטנס אַ טייל. מאַנכע האָבן נאָך אויסגעדריקט דעם ווונטש וועגן אַ צוגאָב אויך אין ענגליש, פאַרן יונגן דור אין די פאַראייניקטע שטאַטן, כדי אויך זיי מקרב צו זיין צום אינהאַלט פון בוך און צו זייער יידישן עבר.

צום באַדויערן, האָבן מיר נישט געפונען דעם וועג פון אַ פולער לייזונג צו דער פראַגע, דאָס הייסט אַ פולע איבערזעצונג פונעם גאַנצן מאַטעריאַל — אַ צו שווערע זאַך צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים. מיר האָבן דעריבער אָנגענומען דעם מיטעלן וועג: העברעאיש און יידיש, מיט אַ געוויסן צוגאָב אין ענגליש, האָפנדיק, אַז די מייסטע לידער לייענער פאַרשטייען אי יידיש, אי העברעאיש, און אַלע איבעריקע וועלן אויך באַקומען זייער טיילווייזע באַפרידיקונג. דאַקעגן איז פאַר אַ ל ע מ ע ן פאַרשטענדלעך די בילדער־שפּראַך. דער חשובער לייענער וועט אונדז מוחל זיין, אויב ער וועט געפינען אַ סך בילדער אויף איין טעמע און זייער ווייניק אויף אַ צווייטער טעמע (אַ ריינע צופאַל־זאַך: מיר האָבן פשוט נישט געפונען) און ער וועט אונדז דן זיין לויט דאָס מערערע, לכף זכות.

ג. פיל פון די יידיש־לייענער וועלן זיך געוויס אָנשטויסן אויף אַ געוויסע נישט־איינקייט לגבי דער יידישער גראַמאַטיק. אַז מען וועט זיך אויפמערקזאַמער צוקוקן, וועט מען אָבער באַמערקן, אַז אַמייסטן האַנדלט עס זיך וועגן דעם ספּעציפישן לידער דיאַלעקט, וואָס איז אין פיל פרטים אַנדערש ווי די היינט בדרך כלל אָנגענומענע ליטעראַרישע נאָרמע אין יידיש. דאָס איז געווען, פון אונדזער זייט, אַ באַוווּסטזיניקער ליבעראַלער צוגאַנג — איבערלאָזן דעם לידער יידיש ווי ער איז. דער לייענער דאַרף זיך שוין דעריבער נישט וווּנדערן, אויב ער וועט דאָ און דאָרט געפינען, למשל, „די קאָפּ״, „די האַרץ״, „די מיידל״, אָנשטאָט „דער קאָפּ״, „דאָס האַרץ״, „דאָס מיידל״ אד״גל.

ד. און צום אינהאַלט גופא —

מיר דאַרפן בעטן אַנטשולדיקונג פון דעם פאַרשטענדיקן לייענער אויב ער וועט נישט אומעטום געפינען די פּאַסיקע פּראָפּאָרציע אין דער באַלייכטונג פון די פאַרשידענע זייטן פון דעם יידישן לעבן אין לידע אָדער דעם לעבן פון לידער יידן אויסער לידע (אין ארץ־ישראל, אַמעריקע א״אַנד). מיר באַדויערן, וואָס אויף געוויסע טעמעס האָבן מיר נישט געקענט געפינען גענוג מאַטעריאַל (נישט צוליב אונדזער שולד).

עס טוט אונדז באַזונדער לייד, וואָס די רשימה פון די אומגעקומענע איז אַזוי נישט קאָמפּלעט. נישט געקוקט אויף אַלע אונדזערע באַמיאונגען, איז אונדז נישט געלונגען צוזאַמענצושטעלן אַ פולע רשימה, טראָץ דעם, וואָס אייניקע מאָל זענען צווישן אונדזערע לידער בריִדער פאַרטיילט געוואָרן פאָרמולאַרן אויף אויפצושרייבן די נעמען פון זייערע קרובים און באַקאַנטע, וואָס זענען אומגעקומען אין די טרויעריקע יאָרן. די וואָס וועלן אַלזאָ נישט געפינען די נעמען, וואָס זיי וועלן זוכן אין די רשימות, וועלן דאָס פאַרשטיין און אונדז מוחל זיין.

אויך זענען פיל משפחות נישט אַריין אין דער רשימה, ווייל זייערע פאַמיליעס זענען אונדז נישט באַקאַנט און עס איז פון זיי נישט פאַרבליבן קיינער וואָס זאָל זיי דערמאָנען.

וואָס שייך אַנדערע שוואַכע זייטן, וואָס דער לייענער דער מבין, וועט אַנטדעקן, כאָטש מיר אַליין האָבן דאָס נישט באַמערקט, דריקן מיר אויס אונדזער האַרציקע ביטע — נישט אָנצווענדן לגבי אונדז די שטרענגע ליטעראַרישע מאָס. און לאָמיר נאָכאַמאָל דערמאָנען דאָס, וואָס מיר האָבן שוין געזאָגט אויבן, אין אָנהייב פון אונדזערע ווערטער.

די אַרויסגעבער

עשרות שנים עברו מאז נמחתה קהילת לידא מארץ החיים, ואלפי בניה, הורינו, אחינו ואחיותינו, נדונו לכליה בידי חיית הדמים הנאצית, תוך עינויים ויסורים, אשר אדם, שלא קהו חושיו האנושיים, לא יוכל לשערם בדמיונו. עברו עשרות שנים, אך גדול הכאב מכדי שיוכל הזמן להשכיחו.

היתה כלא היתה קהילה מפוארת בישראל — קהילת לידא. רק שרידי אבנים עתיקות מעלות אזוב בקצה העיר, הנתונות בתוך גדר פרוצה, שריד של בית עלמין יהודי עתיק יומין, יעידו עוד שנים מספר על דורות של יהודים שחיו במקום הזה — עד היות אבניו הקדושות שלל לגונבי מצבות, שיקבעון כמסד בבתיהם. רק כתובת חקוקה בכתב לועז על גבי אבן מצבה בודדה המוקפת יער, בקצה האחר של העיר, תספר לעובר אורח שיזדמן שם על אלפי נפשות שנרצחו במקום הזה — בלי הזכיר שיהודים היו אלה. וקשה העלבון.

בהמיית רגשות ניגשנו לעריכת ספר זה, אשר בא להציב יד ושם ללידא היהודית, ערש ילדותנו, לאלפי בניה ובנותיה, אשר זכרם יקר וקדוש לנו. ליקטנו פרט לפרט, מתוך כתבים ישנים, ספרים, כתבי עת, כתבות, אזכרות ומובאות המפוזרות זעיר פה זעיר שם, אספנו גביות עדות, קטעי זכרונות ורשמים — וקו לקו, בבואה אחרי בבואה, הולכת ומצטיירת לפנינו תמונתה של קהילת לידא, אשר מאז ראשית המאה השש־עשרה, ואולי אף קודם לכן, נשמע בה קול תורת ישראל, קהילה שגדלה, הכתה שורש, היתה לתא חי, ואף הוסיפה נופך משלה, בתוך יהדות ליטא הגדולה, ששמרה על מסורת רוחנית מיוחדת ותכונות מוסריות נעלות, שהצטרפו לאורח חיים סגולִי.

לידא היהודית! עיר ואם היית לנו! עיר שהכל בה: מלאכה ועמל כפיים, חרושת ומסחר, תורה והשכלה, ריעות וידידות, עזרה לזולת, שאיפות ואידיאלים נעלים. דור זקוף קומה גדל בקרבך, דור בעל הכרת ערך עצמי, חדור שאיפות לאומיות ואנושיות. אכן, רבו פלגות גם בלידא: כל אחד ראה על פי דרכו את הדרך לתקומת ישראל ולגאולת האדם, וכל אחד ארג לשיטתו את מסכת חייו ויצירתו. אך אחת ידענו, כולם לטוב ולנעלה היו עיניהם.

אף ה„יודנרט", בימי השואה והחורבן, שברוב קהילות ישראל המתמוטטות, נחרץ משפטו לחובה, בלידא הוכתר בעטרת גבורה עילאית ומסירות נפש, בחינת — בכל נפשך.

את כולכם נזכור היום ברתת ובזיע. בדמכם הטהור שנשפך — נקדשתם לנו!

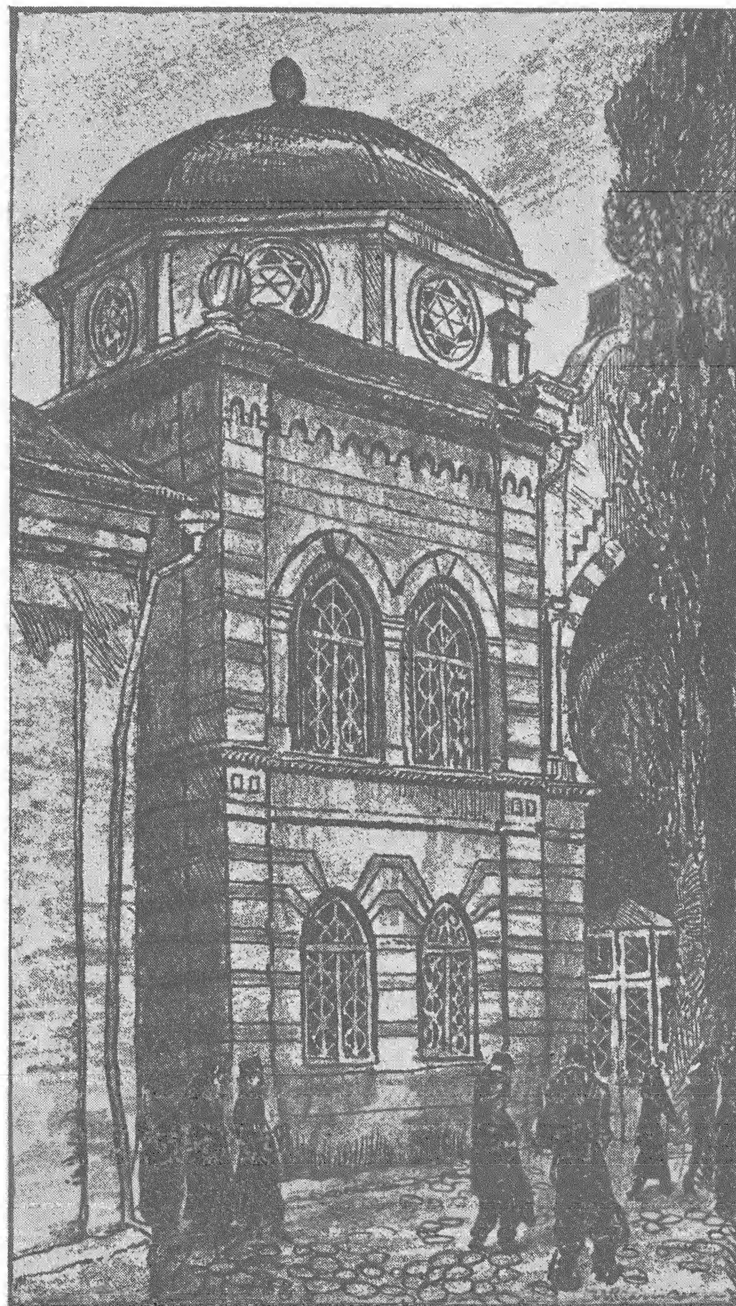
שוין צענדליקער יאָרן ווי די לידער יידישע קהילה איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער לעבעדיקער וועלט און טויזנטער לידער יידן, אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך דער נאַצישער חיה, מיט יסורים און עינויים, וואָס אַ מענטש מיט נאָרמאַלע נישט־אָפּגעטעמפּטע חושים קען זיך דאָס אין זיין פאַנטאַזיע נישט פאָרשטעלן. צענדליקער יאָרן זענען אַריבער, אָבער צו טיף איז דער ווייטאָג די צייט זאָל אים מאַכן פאַרגעסן.

אָפּגעמעקט, ווי קיינמאָל נישט געווען, די רומפולע לידער יידישע קהילה. נאָר אַ הייפל אַלטע מיט מאָך באַוואַקסענע שטיינער, אַ זכר פון אַלטן יידישן בית־עולם, אין אַן עק שטאָט, מיט אַ האַלב־צעשטערטן פאַרקאַן אַרום, וועלן נאָך עטלעכע יאָרן זיין שטומע עדות פון דורות יידן, וואָס האָבן אַמאָל געלעבט אויף דער דאָזיקער ערד — ביז די איבערגעבליבענע הייליקע שטיינער וועלן אַריינפאַלן אין די הענט פון רויבגיריקע שכנים, וואָס וועלן זיי אַריינפאַסן אין די פונדאַמענטן פון זייערע הייזער. בלויז איין קורצע אויפשריפט אין שטיין איינגעקריצט מיט פרעמדשפּראַכיקע אותיות, אויף אַן איינזאַמער מצבה, צווישן וואַלדביימער, אין צווייטן עק שטאָט, וועט נאָך דערציילן דעם צופעליקן פאַרבייגייער וועגן טויזנטער אומשולדיקע נשמות, וואָס זענען אויף דעם אָרט אומגעבראַכט געוואָרן — נישט דערמאָנענדיק מיט איין וואָרט, אַז דאָס זענען געווען יידן. און ס׳איז שווער צו פאַרטראָגן די באַליידיקונג.

מיט אַן איבערפולט האַרץ זענען מיר צוגעטרעטן צום צוזאַמענשטעלן דאָס דאָזיקע בוך, אַ מצבה פאַר דעם יידישן לידע, די היים פון אונדזער יוגנט, און אירע טויזנטער זין און טעכטער, וועמענס אָנדענק איז אונדז ליב און הייליק. פון אַלטע כתבים, ביכער, צייטשריפטן, צופעליקע אויפשריפטן, ציטאַטן אד״גל, האָבן מיר געקליבן פרט צו פרט, געזאַמלט גבית־עדותן, זכרונות, איינדרוקן און — פון די איינציקע שטריכן, געשטאַלטן, זכרונות, שטעלט זיך צוזאַמען דאָס בילד פון דער יידישער קהילה אין לידע, ווו דער ניגון פון תורה־לערנען האָט זיך געלאָזט פאַרנעמען שוין אין אָנהייב פון זעכצנטן יאָרהונדערט, און אפשר נאָך פריער. אַ קהילה, וואָס איז געוואַקסן, זיך איינגעוואָרצלט, געוואָרן אַ לעבעדיק שעפעריש קעמערל אין דעם געוועב פון גרויסן ליטווישן יידנטום, אין וועלכן זי האָט אַריינגעטראָגן איר אייגענעם חלק, אַ קהילה מיט גייסטיקער טראַדיציע און דערהויבענע מאָראַלישע אייגנשאַפטן, וואָס האָבן זיך אויסגעפורעמט אין אַ ספּעציפישן לעבנסשטייגער.

יידישע לידע, אַ גייסטיקע מאַמע ביסטו אונדז געווען! אַ שטאָט וואָס האָט אין זיך פאַרמאָגט תורה און בילדונג, אַרבעט, אינדוסטרי און מסחר, חברשאַפט און פריינדשאַפט, הילף פאַרן באַדערפטיקן, הויכע שטרעבונגען און אידעאַלן. אַ דור מיט אויסגעגלייכטע רוקנס זענען ביי דיר אויסגעוואַקסן, מיט אַ געפיל פון אייגענער ווערדע, דורכגעדרונגען מיט נאַציאָנאַלע און אַלגעמיין מענטשלעכע אידעאַלן. יאָ, ס׳זענען געווען אויך אין לידע פאַרשידענע פאַרטיילונגען: יעדער איינער האָט אויף זיין שטייגער געזען דעם וועג צום אויפקום פון יידישן פאָלק און צו דער מענטשלעכער דערלייזונג, און איטלעכער האָט אויף זיין אופן געוועבט דאָס בילד פון זיין לעבן און שאַפן. אָבער מיר ווייסן: אַלע האָבן זיי געווענדט זייער בליק צום גוטן און דערהויבענעם. אַפילו דער יודענראַט, אין די טעג פון חורבן און אומקום, וואָס אין אַ סך אַנדערע ערטער האָט ער פאַרדינט אַ שווערן אורטייל, איז אין לידע באַקרוינט געוואָרן מיטן שיין פון העכערער גייסטיקער גבורה און מסירת נפש, מיט דער מידה פון „בכל נפשך”.

מיט הייליקן ציטער דערמאָנען מיר אייך היינט אַלעמען. אין אייער פאַרגאָסענעם ריינעם בלוט זענט איר אונדז הייליק געוואָרן.

בית הכנסת הגדול

לידא
לדורותיה

אבא לנדו

קורות העיר וקהילתה היהודית

אגדה

על גבי תל לא גבוה, יש אומרים טבעי ויש סוברים — מלאכותי, עמדו שרידי המצודה העתיקה, „מצודת גדימין". בימינו לא נשתיירו ממנה אלא ארבעה קירות בלבד, אשר לדברי זקנים, היו גבוהים יותר בזמנם, אלא שהתפוררו והלכו מאין שוקד על קיומם.

שיירי מגדל נשארו בקרן צפונית־מזרחית של המצודה. מעבר לקיר הצפוני, בצלעו התלולה ביותר של התל, עץ אורן עתיק נושא אל על את נופו האדיר, העומד כל השנה בירקותו הכהה, זרועות בדיו פרושים בתנועה רחבה כלפי ראש הקיר העתיק, משל שיח ושיג לו עמו וכאילו סוכך הוא על מישהו מתחתיו. ילדים המזדמנים למקום לעתות בלילה, בעברם במאפל הסמטה הצרה, שבין המצודה לבית־הספר העירוני, מעין ריגשה קלה עוברת אותם, כאילו קלטה אזנם רוחות מספרות... שמועה מתהלכת בקרב הילדים, שנמסרה מפי זקנים, כי מלך ומלכה טמונים תחת העץ. ועוד סופר: אוצר טמון באחת מפינות המצודה, אך אין יודע מקומו בדיוק. ויש מספרים שכבר היו סקרנים, חומדי מטמונים, אשר ניסו לחפור באדמה, לגלות את האוצר, אך מרה היתה אחריתם, כי כוח טמיר משך אותם פנימה...

איש לא ידע את שם המלך הקבור שם ומתי מלך. גם מאתנו נעלם הדבר עד היום. אגדה היא — ונספרנה.

מקור השם „לידא"

מתי נוסדה העיר לידא? אין תשובה ודאית על שאלה זו. יש נוקבים את התאריך 1180.[1] תושביה הראשונים היו, כנראה, בני אחד השבטים הליטאים שישבו בסביבה ההיא מימים קדומים, כפי שניתן להבין מן המקור הליטאי "Lydimas", שפירושו בליטאית — מערה יער (חלקה שבראו את עציה והמוקפת יער מכל עבריה), זכר לימים קדומים, עת כל השטח מסביב לעיר היה מכוסה יערות עד.

מאז נתרחק והלך קו היערות מן העיר, עציהם שמשו חומר בנייה לכפרים ולעיירות שקמו בסביבה, עם גידול הישוב, וחלקם הושטו על פני הנהרות הסמוכים, הדזיטבה והניימן, חוצה לארץ. אך גם בימינו עוד נשארו מסביב שטחים רחבי־ידיים של יערות אורן ואשוח, אשר הנכנס לסבכיהם, ילאה למצוא הדרך חזרה. ובצאתך אל קצה העיר, או בעלותך למקום נישא, נתגלו לפניך היערות מרחוק כסרט כחול רצוף, העוטר את הסביבה כבמעטה מסתורין.

בתוך המישור המושלם כמעט מגלגל את מימיו הצוננים נהר — נכונה יותר, נחל — ה„לידייקה", המשתפך במרחק מספר קילומטרים מן העיר לתוך נהר הדזיטבה, יובלו של הניימן. בדרכו בתוך העיר, הוא קולט בגדתו הימנית את מי יובלו הצר, החרב כמעט ברוב ימי הקיץ וגואה בימי הפשרת השלגים — ה„קמיונקה".

פירוש המלה "Lideka" בליטאית הוא — זאב המים.

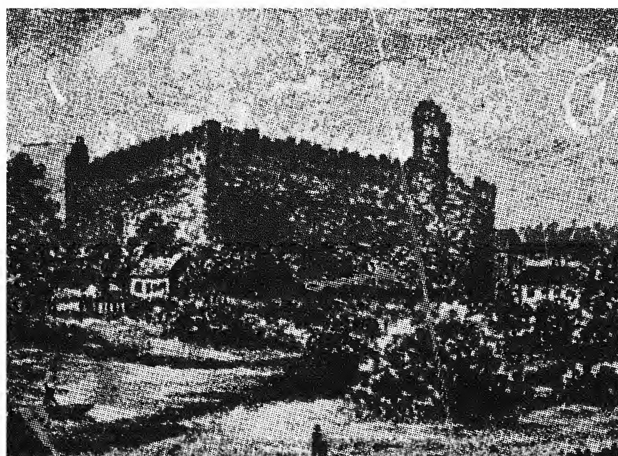
[1] Энциклопедическій Словарь, Брокгаузъ-Ефронъ, С. Петербургъ, 1896

אכן, בימינו לא ראינו את מימי הנחל רוחשים דגים, אך אולי, תוך מאות השנים שעברו מאז דברו ליטאית בגליל זה, נשתנתה אוכלוסיתו של הנחל, כשם שחלו שינויים גם בעיר עצמה ובאוכלוסייתה.

ממוצאם הליטאי של ראשוני התושבים לא נשאר פה זכר אלא בשמותיהם של כמה וכמה משפחות של בני האצולה (ה„שליכטיצ'ים"), כגון: רומייקו, מיילון, יאנושייטיס, יודקו ורבים אחרים. אך השפה הליטאית לא נשמעה בלידא ובסביבתה הקרובה זה מאות בשנים. האוכלוסיה הנוצרית דיברה ברובה „ביילורוסית". שפה זו היתה במשך מאות שנים, בתקופת פולין מלפני חלוקתה, שפתה הרשמית של ליטא. בתקופה מאוחרת יותר, ירדה הביילורוסית ממעמדה הרשמי (אחרי חלוקת פולין והשתלטות הלשון הרוסית בחוגי השלטון) ונהפכה לשפת ההמון הפשוט בלבד, בעיר ובכפר, ואילו השפה שבפי האצולה הליטאית היתה — הפולנית. ליטאית אפשר היה לשמוע בסביבת לידא רק במרחק כמה עשרות קילומטרים ממנה, בכפרים הסמוכים לרדון. התרבות הליטאית הפרימיטיבית נכנעה לתרבות הגבוהה יותר של השכנים ממערב — הפולנים, וממזרח — הרוסים, הן בלשון והן בדת.

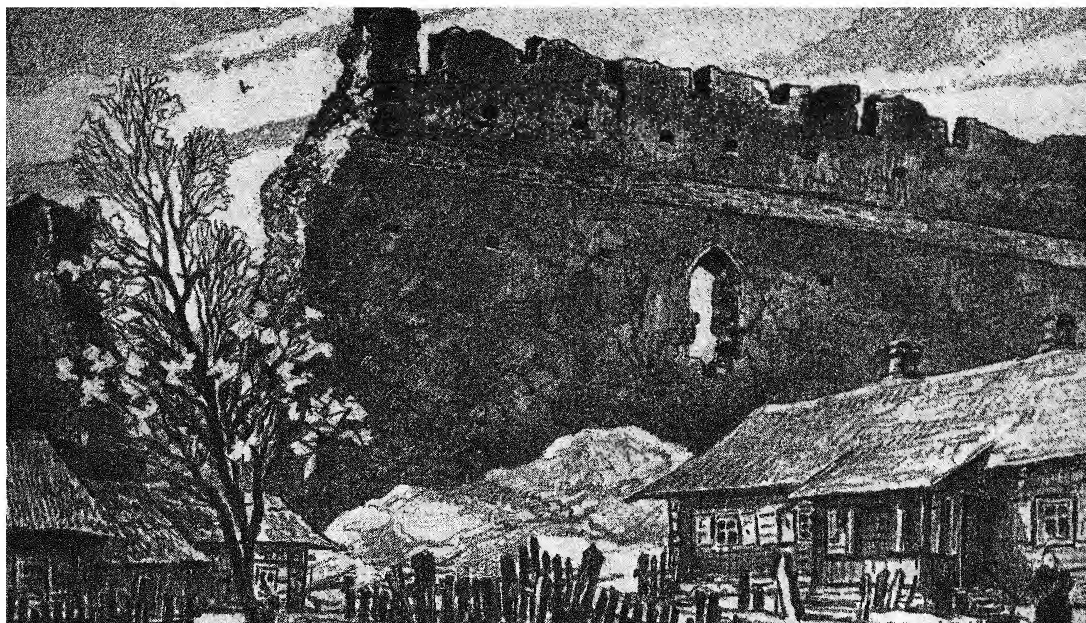
תולדות המצודה

סביבת לידא, שהיתה מאוכלסת מימים קדומים שבטים ליטאיים, כפי שכבר הזכרנו, נכבשה במחצית המאה הי"א לספירה האזרחית בידי נסיכים רוסיים, שבאו מקיוב והגיעו עד לנהר הוויליה. כמאה שנה הפריד הנהר בין שלטון הנסיכים הליטאים לבין הכובשים הרוסים: „הצד הליטאי" מימין לנהר ומשמאל „הצד הרוסי". באמצע המאה הי"ב, כשהובסו הנסיכים הרוסיים ע"י הפולש הטאטארי, חזרו הנסיכים הליטאיים וכבשו את השטחים שהוצאו מידי אבותיהם ואף הרחיבו את גבולות שלטונם. יש להניח שכבר באותה

מצודת לידא

(ע"פ תמונה עתיקה מתוך החוברת של מ. שימלביץ „לידא אי לידסקי זמוק")

מצודת לידא

תמונה (מסוגננת) מעשה ידי חייל־צייר מתקופת מלחמת העולם הראשונה

תקופה היו ביצורים — ביצורי עץ כנראה — במקום זה, עליו עתידה היתה לקום העיר לידא.

בפירוש נזכר שם העיר לידא לראשונה בכרוניקות העתיקות בשנת 1330, בהקשר לדברי ימי המלך גדימין. לאחר שקבע גדימין את בירתו בעיר וילנה, ראה צורך להגן עליה ועל מלכותו המתנערת לחיים חדשים ולהתפתחות חדשה, מפני פולשים ממזרח ומדרום, רוסים וטאטארים כאחד. הוא החליט איפוא להפוך את לידא, במרחק כ־89 ק"מ דרומית לווילנה, למבצר עוז. ותריס בפני הפולשים.

שנים של יגיעה קשה הושקעו בהקמת המצודה החדשה, הבנויה אבן, במקום ביצורי העץ הישנים. ב־1323 התחילה המלאכה והועסקו בה קבוצות של שבויים מוליניה, בפיקוחם של אומנים מומחים שהובאו מקיוב. לפי תאורים ישנים, היתה המצודה מוקפת מים משלושת עבריה (נחל הלידייקה והקמיונקה) ובצידה הרביעי, הצפוני, השתרעה חפירה עמוקה. גשר מתרומם חיבר את המצודה לעברה השני של החפירה. כשני מטרים היה עובי הקירות בבסיסם, וכ־10 מ' גובהם. בפנים המצודה, שאורכה מכל צד כ־75 מ', היו בנייני עץ ובהם, מלבד מקומות מגורים ליושביהם, הקבועים והזמניים (בשעת מלחמה), גם מחסני נשק ואוצרות מזון לשעת חירום. בשתי פאותיה, המזרחית־צפונית והמערבית־דרומית, התנשאו מגדלי צופים. בתקופה מאוחרת יותר, נקבע כאן גם מקום מושבו של בית־המשפט המחוזי ("Sąd ziemski") וארכיונו. כמו כן היה כאן מרתף לבית־סוהר.

אחרי מותו של גדימין, שלט בלידא בנו קייסטוט, שמסרה אחר כך לאחיו אולגרד. בימי יורשו של אולגרד, בנו יגילו,[2] נכונו לעיר לידא ימים של מלחמות דמים בין זה האחרון ובין דודיו קייסטוט וויטובט.[3] העיר הועלתה באש בידי צבאו של ויטובט, שצר עליה וכבשה.

סוף סוף, נכרתה ברית שלום בין שני היריבים. ויטובט הוכר כארכידוכס של ליטא למשך כל ימי חייו, ולידו עברה גם השליטה במצודת לידא. הוא הוסיף לבצר את חומותיה ולפי המסופר, הפך אותה לאחד המבצרים הליטאיים החזקים ביותר באותה תקופה.

בשנת 1422, ראתה לידא חגיגות ומשתאות, אשר במשך שנים רבות התהלכו אגדות עליהם בקרב תושבי הסביבה הליטאים. היה זה אחרי נישואיו של המלך יגילו הישיש (בפעם הרביעית) עם הנסיכה הקיובית סופיה. אחרי החתונה, שנחוגה בנובוגרודק, הוזמנו כל האורחים רמי המעלה, וביניהם נונציוס האפיפיור, ללידא למשתה שנמשך שבועות, וויטובט מצא הזדמנות להראות את רוחב לבו ואת רוחב ידו בהכנסת אורחים.

חלוקת נחלאות

גלילה של לידא היה מצומצם ביותר בתקופה הנזכרת. עד לשלהי המאה הט"ז, היו גבולותיו הנהרות ניימן, דזיטבה, גביה וז'יז'מה. כל אדמות העיר וגלילה, חצרותיה ואנשיה היו רכושו של הארכידוכס. אך כבר מן המאה הי"ד החלה חלוקת נחלאות מנכסי הארכידוכס לנסיכים הקטנים, לבני האצולה הליטאים־פולנים ("Pany") בעד שירותים מיוחדים שונים, במלחמה ובימי שלום, וכן לכמורה, כנכסי צאן־ברזל של הכנסיות.

[2] ידוע בדברי ימי פולין בשם ולדיסלב יגילו. בעקבות נישואיו עם הנסיכה הפולנית יאדביגה, איחד בידיו את כתרי מלכות פולין ונסיכות ליטא כאחת (ה„אוניה הפרסונלית" — 1386).

[3] ויטובט קנה לו שם בתולדות יהדות ליטא כאחד מ„מלכי החסד", וב„פריבילגיות" (זכויות) שהעניק ליהודי טרוקי, בריסק וגרודנה, הניח את היסוד לזכויותיהן של קהילות ישראל במדינת ליטא.

עם חלוקת הנחלאות מנכסי הארכידוכס, הלך וגבר האל־מנט של האצולה בסביבה.

אחרי מותו של ויטובט היתה העיר שוב למאכולת אש, כשהנסיך סבידריגילו, בסכסוכו עם המלך יגילו, שם מצור על מצודת לידא, אך ניגף ונסוג.

ב־1506, בימי אלכסנדר יגילו, מלך פולין וארכידוכס של ליטא, פשטו הטאטארים בסביבה. גיוס כללי הוכרז במדינה ולידא נקבעה כמקום ריכוזו של חיל המילואים. המלך אלכסנדר בא למצודת לידא לעמוד בראש הצבא היוצא לקרב עם הטאטארים, אשר, לפי המסופר בכרוניקה הרוסית,[4] „במרחק פרסה (מיל) וחצי פרסה מן העיר מכל עבריה, העלו באש את הכפרים ואת האנשים חטפו ורצחו". אין לדעת בבירור מנוסח סיפור זה אם סבלה גם העיר עצמה מהתנפלות זו, או רק הסביבה הכפרית בריחוק מה מן העיר עצמה.

המלך הזקן הועבר בינתיים לווילנה, בגלל מחלה קשה שתקפה אותו, אך הטאטארים הוכו ונהדפו.

סדרי השלטון

העיר היתה בעלת אופי חקלאי. לרבים מתושבי העיר הוקצו חלקות שדה לשימושם הפרטי (שישית עד רבע ה„וולו־קה" לכל אחד, שהוא כ־30—45 דונאם), תמורת דמי חכירה קבועים. שלטון מקומי טרם היה, והשלטון והמשפט היו בידי ב"כ הנסיך, ה„סטרוסטה", שמקום מושבו היה ב„פולוורק" (חווה) של המצודה, במקום הידוע לתושבי העיר בני זמננו בשם „הפרמה". ושמה היו חייבים חוכרי האדמות להכניס אחת לשנה, ביום מרטין הקדוש, את דמי החכירה. (לדברי שימלביץ, היתה במקום הזה חווה ממשלתית עוד בסוף המאה הי"ט. מכאן, כנראה, השם „פרמה"). משנקבע שלטון מקומי בעיר (מגיסטרט), היה ה„בורמיסטר" גובה את התשלומים האלה ומביא אותם ביום הקבוע להנהלת החווה. מלבד דמי החכירה, היו תושבי העיר חייבים גם בשירותים מסויימים לחוות הנסיך, בימי הקציר וכיו"ב, וכן בעבודות ציבוריות שונות: תיקון דרכים וגשרים וכיוצא באלה, לפי דרישות השלטון.

בשנת 1568 צורפו לתחום שיפוטה של העיר לידא גלילי איישישוק, וסילישוק, אוסטרין, רדון, קיניבסק ודו־ביצ'סק. עלה ערכה של העיר כמרכז מחוזי אדמיניסטרטיבי ושיפוטי. העיר התרחבה והלכה ובאמצע המאה הי"ז, בימי המלך יאן קזימיר, נחשבה בין הערים המבוססות, ובה אוכלוסיה ניכרת, לדברי אחד המקורות — 15 אלף נפש, ביניהם 160 יהודים.[5] לעיר הוענקו „זכויות מאגדבורג". ימי שוק נערכו בעיר מדי שני בשבוע ופעמיים בשנה — ירידים, שאושרו ע"י הסיים בשנת 1611.

לפי תעודות שונות מן המאה הי"ז, כבר היו אז בעיר, מלבד השוק, הידוע לכולנו, ארבעה רחובות: רחוב וילנה (אשר השלטונות הפולנים הסבו את שמו, אחרי כיבוש העיר ב־1918, ל„סובלסקה"), שנמשך מן השוק לעבר דרך וילנה, והמשכו, מן השוק עד המצודה נקרא אז „זמקובה"; הרחוב השלישי — קמיונקה (נקרא כך גם בזמננו עד גמר מלחמת העולם הראשונה ואז הוסב שמו ע"י השלטונות הפולניים ל„3 במאי"); הרחוב הרביעי — „קשיבה" (העקום. טעמו של השם אינו מובן, שכן רחוב זה היה דוקא ישר למדי). רחוב זה התחיל בשוק ונגמר ברח' קמיונקה. המשכו, עד למצודה, נבנה רק בראשית המאה הי"ט ונקרא בזמן ההוא בשם „קרמליצקה".

באותן תעודות נזכרה גם חצר בית־הכנסת („שקולני דבור").

ראשית הישוב היהודי

מתי באו יהודים ללידא ומאין באו? — אין תשובה ברורה על שאלה זו.

במפה המצורפת למחקרו של י. שיפר על התפשטות הישוב היהודי בפולין ובליטא,[6] צויינה לידא בין הקהילות היהודיות שקמו בליטא ברבע הראשון של המאה הי"ז. כנראה — על סמך זה שבתעודה היסטורית מהימנה הוזכר שם הקהילה היהודית בלידא רק בשנת 1620 (ב„פנקס מדינת ליטא" בו רשומה החלטת ועד המדינה לצרף את לידא, לענין גביית מס הגולגולת, לגליל גרודנה). באין אזכרה בטוחה קודמת, נקט, כנראה, תאריך זה כראשיתה של קהילת לידא.

אולם מ. שימלביץ, בחוברתו הנזכרת על תולדות לידא, המתבסס על חומר היסטורי ממקור ראשון, מספר על „פריבי־לגיה" שהעניק המלך סטיפאן באטורי ליהודי לידא בשנת 1579, להקים בית־כנסת בעיר. לאור רצינותו של המחבר, ראויה ידיעה זו לתשומת־לב על כל פנים.[7]

יש גם רמז על ישוב יהודי קדום עוד יותר בלידא, ואם גם מקור ידיעה זו ראוי להסתייגות מסויימת, הרי לא נצא ידי חובתנו, אם לא נביאנה. והרינו מביאים אותה כלשונה, כפי שנדפסה בכתב־העת „הכרמל" של ש.י. פין (שנה א', ד' אב תרכ"א — 1861), ברשימתו של החוקר הקראי הנודע אברהם פירקוביץ (המכנה עצמו, בכתביו העבריים, „אבן רשף") על הרב המפורסם בזמנו, הפרשן, הסופר והמקובל ר' משה הגולה מקיוב, שחי ופעל בשלהי המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז.

פירקוביץ מספר על כתב־יד של הספר „אוצר נחמד", שנזדמן לידו, ובו מצא רשימה של הרב בזה הלשון:

„אני הגבר ראה עני בהיותי בן שבע וחמשים שנה בימי הדוכס אלכסנדר בשנת מזבחותיך הרס"ו

---

[4] „ליטופיס ביחובצה" (לפי מ. שימלביץ — ברשימתו: „גורוד לידא אי לידזקי זאמוק", נדפס ב„ווילנסקי קאלענדאר נא 1906 גאד"). המחבר — יליד לידא, מנכבדי אזרחיה, שופט ואח"כ נוטריון, עסק משך שנים רבות בחקירת תולדות העיר.

[5] קשה להאמין למספר זה, הנראה לנו מופרז ושהמחבר אינו מציין את מקורו. יתכן שנכללו בו כמה מן הישובים הסמוכים לעיר.

[6] «Разселенiе Евреевъ въ Польшѣ и Литвѣ» — Исторiя Еврейскаго Народа, Томъ XI, С. Петербургъ.

[7] אין לנו כל ספק במהימנותו של המחבר, שהוא בעל גישה רצינית ואחראית, ואשר נהג לציין בדייקנות ובהקפדה ראויה למופת את מקורותיו, מן הספרות ההיסטורית, ספרי החוקים של מדינת פולין (Volumina legum), פירסומי תעודות היסטוריות מן הארכיונים, וכן תעודות מקומיות שנמצאו בארכיונו הפרטי. אכן, במקרה זה, לא ציין את מקור הידיעה, שלא כמנהגו תמיד. פנינו אישית אל המחבר הישיש, שנמצא בעת כתיבת רשימה זו בצופוט, פולין, ועל סמך הרשימות המקוריות שנשמרו בידיו, אישר לנו שנית, כי אין לו ספק שראה בעיניו את התעודה המקורית.

לפ״ג [8] בבואם הטאטארים ומחמט בן מלכם בראשם בחיל כבד להלחם על עיר לידא, ואני יליד עיר שאדוב באתי שם לעשות מלאכתי מלאכת שמים ונתפשתי גם אני בידם, ביום ה׳, בי״ז בתמוז בבית ה׳ ושדוד וריק מכל מחמדי וחבורי אשר חברתי, והגלו אותי עם הגולה פה עיר קרים ממלכת קדרים ויפדוני אחינו הרבנים והקראים יצ״ו״ וכו׳.

אם נקבל ידיעה זו כאוטנטית, הרי שבשנת 1506 היתה בלידא קהילה יהודית ובה „בית ה׳ ״, הווה אומר — בית־כנסת. סתם הרב ולא פירש טיבה של „מלאכת שמים״ שבא לעשות בלידא: לשמש רב, חזן, שוחט או מלמד? ואולי כל אלה יחד, כפי שהיה נהוג באותם הימים? — והרי שהמדובר בישוב יהודי של ממש.

לא נהיר לנו מדוע לא התעכב ד״ר י. שיפר על גילויו זה של פירקוביץ: אם מחמת ערכה המועט של עיירה כלידא בעיניו, או אולי, מתוך יחס שלילי לאישיותו של פירקוביץ, אשר כמה חוקרים חשובים בני זמנו (הרכבי, פרופ׳ חוולסון) הסתייגו מגילוייו והטילו ספק במהימנותו. על כל פנים, היסטוריונים וסופרים יהודים חשובים בני זמננו (ד״ר מארק ווישניצער,[9] ד״ר ישראל קלויזנר,[10] ד״ר ישראל צינברג [11]) מביאים ידיעה זו ללא הסתייגות.

ומכאן, מקום להשערה שהישוב היהודי בלידא היה עתיק עוד יותר. יש לזכור כי בשנת 1495, גורשו כל יהודי ליטא, בפקודת הארכידוכס אלכסנדר (אשר, אולי, ביקש להידמות בזה לבני תקופתו פרדיננד ואיזבלה מספרד; ואולי — כדי להיפטר מנושים יהודים ולזכות בנכסיהם). ורק כעבור 8 שנים, ב־1503, לאחר שאלכסנדר הוכתר כמלך פולין (ב־1501), בוטלה פקודת הגירוש והיהודים הגולים חזרו לליטא. היתה זו על פי רוב חזרה למקומות המגורים הקודמים וודאי כך היה הדבר גם ביהודי לידא.

התעכבנו על גירסה זו בקצת אריכות, מפני החשיבות שאנו מיחסים לה, לא רק לגבי חקר דברי ימיה של קהילת לידא בלבד אלא לגבי תולדות קהילות ישראל בליטא בכללן.

מן ה„הפריבילגיה״ הנזכרת, משנת 1579, אנו למדים שברבע האחרון של המאה הט״ז, כבר היה בלידא ישוב יהודי ניכר, אשר, כדרך הישובים היהודיים בארצות הגולה, התרכז מסביב לבית־הכנסת.

על יהודי ליטא עברו כמה עשרות שנים של התפשטות והתבססות. אכן, לא בלי מאבקים עם הרשויות המקומיות (ה„מגיסטרטים״) והאגודות המקצועיות הנוצריות (ה„צכים״), במקומות שזכו לשלטון עצמי („זכויות מאגדבורג״). מוסדות אלה השתדלו בדרך כלל להצר את צעדי היהודים בערים ולמנוע מהם את הזכות לעסוק במסחר ובמלאכות שונות.

אין בידנו ידיעה כלשהי כיצד עברה תקופה זו על יהודי לידא, שנהנתה כבר באותו זמן משלטון עצמי לפי „זכויות מאגדבורג״ (אם כי תושבי העיר עדיין היו חייבים בשירותים מסויימים ל„חצר״). מה שידוע לנו הוא כי בשנת 1630 הוענקה „פריבילגיה״ ליהודי לידא מטעם המלך ולדיסלאב הרביעי לתקן את בית־הכנסת הישן שלהם וכן להקים בית־כנסת חדש, בתנאי שלא יעלה בגובהו על הכנסיות הקתולית והפרבוסלאבית.[12] דומה שאפשר ללמוד מכאן שגם יהודי לידא הרחיבו את גבולם.

אף־על־פי־כן, לא יצאה קהילת לידא משך זמן רב מגדר קהילת בת התלויה בועד הגליל הורודנא («Прикагалокъ» „פריקאהאלוק״ — בתעודות הרוסיות). בשעה שהרבה קהילות קטנות אחרות מן הסביבה מופיעות ברשימת המסים של „ועד מדינת ליטא״ (לפי „פנקס המדינה״) כל אחת בשומה נפרדת, הרי מכסתה של לידא כלולה במכסתה של הורודנה (גרודנה). אולי נסיק מכאן שעצם מוצאו של הישוב היהודי בלידא לא היה בראשיתו אלא מעין אכספנסיה של קהילת הורודנה? ידוע לנו רק, כי בראשית המאה הי״ח, התאמצה קהילת לידא להשתחרר מתלות זו, אך בהתערבות השלטונות נשאר המצב בעינו.

פרעות ופורענויות

פרעות חמילניצקי בשנות 1648—1649 („גזירות ת״ח ות״ט״) שזעזעו את יהדות פולין, לא פגעו בלידא, אך נשמעו כאן כרעם ממרחק. אך לא עברו שנים מועטות והכוס עברה גם על גלילות וילנה ולידא, כאשר צבאו של מלך רוסיה, אלכסיי מיכאילוביץ, יחד עם פלוגות הקוזאקים של חמילניצקי, כבשו בשנת 1655 שטחים נרחבים ברוסיה הלבנה ובליטא, והביאו הרג ואבדן, בעיקר — על קהילות ישראל שבחבל ארץ זה („גזירות תט״ו). רבים מן התושבים היהודים נמלטו אז למדינות מערב־אירופה, אך רבים נשארו והיו טרף לשיני החיה המשתוללת. בין הקהילות שסבלו בגזירות תט״ו נמנתה גם קהילת לידא.[13]

פורענות רודפת פורענות. בשנת 1656, פרצה בלידא מגפה איומה, שנמשכה שנים אחדות ועשתה שמות באוכלוסיה, עד כדי כך שכל מוסדות השלטון בעיר נסגרו. גם ה„סיימיק״ (השלטון המחוזי), שנתכנס בפברואר 1658, לא יכול היה לערוך את ישיבותיו בעיר מאימת המגפה והועבר משום כך לכפר מיטו.

בינתיים, נתחדשה המלחמה עם רוסיה, ובשנת 1659, הגיעו שוב צבאות הפולשים עד לידא ושמו מצור על המבצר. למרות ההתגוננות הנמרצת, נפל המבצר בידי האויב. העיר היתה לבז ובתיה שולחו באש.

משך שנים רבות, ניכרו בקהילת לידא אותותיהן של אותן שנות פרעות. כבר הזכרנו לעיל את המספרים מתקופת המלך יאן קאזימיר, המדברים על 160 נפש יהודים בקרב 15,000 נוצרים. אכן, לא עלה בידנו לברר מקורה הראשוני של ספירה זו ואת השנה אליה היא מתיחסת. יתכן שהמדובר בשנים שלאחר „גזירות תט״ו (1655) הנ״ל, כשחלק גדול מיהודי לידא נמלטו, כנראה, מפחד קלגסי רוסיה הרצחניים,

[8] הרס״ו — 1506.

[9] ד״ר מארק ווישניצער — די געשיכטע פון יידן אין ליטע — בספר „ליטע״, בוך איינס, ארויסגעגעבן פון „קולטור געזעלשאפט פון ליטווישע יידן״, ניו יארק, 1951 — עמוד 58.

[10] ד״ר ישראל קלויזנר — תולדות היהודים בליטא — בספר „יהדות ליטא״, ע׳ 38.

[11] ד״ר ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ספרית פועלים, ת״א, כרך ג׳, עמ׳ 165.

[12] Виленскій Центральный Архивъ, № 5405. (לפי רשימתו של מ. שימלביץ הנ״ל).

[13] במאמר הנזכר של י. שיפר (ר׳ הערה 6).

שאלמלא כן, קצת מוקשה הדבר שישוב, אשר עוד בשנת 1630 ניגש לבנות בית־כנסת שני חדש, לא מנה יותר מ־160 נפש (אלא אם כן, היתה זו ספירה מכוונת, לצרכי תשלום מס גולגולת...). על כל פנים, אנו מוצאים כי גם כעשרים שנה אחרי שנות הפורענות הטרופות והמסוערות, עוד היה מצב העיר בכל רע, בכלל זה גם מצב היהודים. משום כך הוענקו להם הנחות שונות מטעם המלך, כגון שחרור מן החובה בהחזקת החיילים החונים בעיר, החזקת הדואר (סוסים) וכיו״ב, הנחות שניתנו גם לתושבים היהודים.[14]

עם זה, נראה כי בעבור גל הפורענות, החלה קהילת לידא להתאושש ולהקים מחדש את מוסדותיה. ובשנת תרל״א (1671) אנו מוצאים על כס הרבנות בלידא רב גדול בתורה, אשר בחיבוריו הרבים, בנגלה ובנסתר, קנה לו שם בעולם היהודי באירופה, והוא — ר׳ דוד לידא, אשר לאחר מכן, נלקח אחר כבוד לשמש ברבנות במגנצא ומשם עבר לאמסטרדאם אשר בהולאנד כאב״ד של העדה האשכנזית.

על תולדותיו של רב לידאי זה ופרשת המחלוקת שפרצה בינו ובין יריביו בשהותו באמסטרדאם, נספר להלן.[15] כאן רצינו לציין תקופת שבתו כרב דק״ק לידא כסימן לקהילה מושרשת ומתבססת.

החיים הכלכליים

על מה היתה פרנסתם של יהודי לידא? — בעיקר, כנראה, על הפונדקאות,[16] על המסחר בתוצרת החקלאית המובאת לעיר בימי השוק והירידים הקבועים ועל השברת צרכי הבית לאיכרי הסביבה. רמז למשלח־ידם של יהודי לידא אנו מוצאים בתעודה מעניינת משנת 1709 שהגיעה לידינו (אשר עוד נדבר בה להלן) ובה פורטו סעיפי נכסיהם של שבעה מיהודי לידא: „בתים, חנויות, דוודים במבשלות שכר, סחורות, מקומות מסחר (?)״.[17]

אין אנו מוצאים כל זכר בכתב על מלאכות־יד בקרב יהודי לידא באותה תקופה. אכן, לא מצאנו אינה ראיה.

לעומת זאת, מסופר בתעודה משנת 1680 [18] על שני יהו־דים, שנזכרו בשמותיהם: אברהם ומשה („מובשה״), שהוקצו להם חלקות אדמה (חקלאית) מנכסי המלך, יחד עם רבים מתושבי לידא הנוצרים. אנו מוצאים כאן דמיון בין יהודי לידא ובין יהודי הורודנה (אליה היתה לידא מסונפת כקהילת־בת, כנ״ל), שרבים מיהודיה היו גם הם בעלי חלקות אדמה.[19]

מתעודות עתיקות, ידוע לנו על הלוואות שניתנו ליהודי לידא ממוסדות הכנסיה הנוצרית ומנוצרים יחידים:

מ. שימלביץ מספר במחברתו הנזכרת על שטר חוב מ־11 בנובמבר 1688, בסכום 500 זהובים פולניים („זלוטי פולסקי״)[20] שלוו ב״כ הקהילה היהודית בלידא מן הדיקן המקומי.

שטר־חוב אחר, מ־7 ביולי 1692, על שמו של אחד מבעלי השררה בלידא („חורונזשי״ ו„צ׳שניק״) בשם קונסטנטין קזי־מיר קונצביץ, בסכום 4350 זהוב, נמצא לדברי שימלביץ בין קרנות הכנסיה בז׳ירמוני, הסמוכה ללידא.

שימלביץ יודע לספר פרט נוסף, כי בשנת 1707, לא היה בכוחם של יהודי לידא לשלם אף את הרבית (6%) תמורת ההלוואה של הדיקן וידינובסקי.

מכאן אנו למדים:

א. כי בדרך כלל, התיחסו חוגי הנוצרים באמון ליהודי לידא וראשי הכנסיה אף מצאום ראויים להשקיע בידיהם כספים, שהצטברו בכנסיות, בצורת הלוואות נושאות רבית, לשמש להם קרן קיימת. (עסקות כאלה בין הכנסיות והמנזרים, ואף בין האצולה הפולנית והליטאית, ובין הקהילות היהודיות, או יהודים פרטיים, בערבות הקהילה, היו חזיון נפרץ באותם זמנים. המוסד הנוצרי לא יכול היה לעשות אותה עסקה עם אחר, מחמת האיסור, לפי דיני הכנסיה, לקחת רבית מבן דתו הנוצרי. מה שאין כן לגבי היהודי, לפי הכלל הידוע מן התורה: „לנכרי תשיך״. אגב, נחשב היהודי כלווה בטוח יותר).

ב. כי איזה משבר חמור עבר על קהילת לידא באותה תקופה, בדומה להרבה קהילות בליטא, שבעקב הזמנים הטרו־פים וההוצאות העצומות הכרוכות בזה, הגיעו עד לסף פשיטת רגל. ואין כאן המקום להאריך בזה.

תעודה נוספת המשקפת את מצבם של יהודי לידא, אנו מוצאים בפרסומיה של „הועדה הוילנאית לבדיקת תעודות עתיקות״. זהו פסק־דין של הטריבונאל הליטאי משנת 1709, במשפט שהתנהל בין שבעה ראשי הקהילה היהודית בלידא ובין נוצרי בשם פומה יובציו. נוצרי זה תבע מהם חוב של 2100 זהוב פולניים שחבו משנים רבות לאביו החורג ולאמו (שהלכו בינתיים לעולמם), ושעבר אליו בירושה. הטריבונאל אישר בנדון זה פסק־דין קודם של בית־הדין העירוני, והכריז על היהודים כפושטי רגל (הם לא התיצבו אפילו בבית המשפט), דן אותם למעין נדוי („אינפמיה״), הטיל עקול על כל נכסיהם הפרטיים בכל מקום שהוא („בתים, חנויות, דוודים מבית מבשל השיכר, מקומות מסחר״), וכן גם על נכסי הקהילה, בית־הכנסת, שהותר לתובע „לשים עליו חותם״, והסגיר את הנתבעים לידי התובע, לאסרם ולעשות בהם כרצונו.[21]

[14] זה לשון הפקודה שאנו מוצאים ב־"Volumina legum" (ספר הפקודות) של מדינת פולין, כרך ה׳, 443, משנת 1676: "Miasto Lidę od stanowisk ugod et quorumque titulo mianowanych żołnierskich i pocztarskich ciężarów, z żydami i wszystkiemi iuryzdykcyami uwolniono".

[15] ר׳ בספר זה הרשימה: „רבני לידא״.

[16] מ. שימלביץ מביא בחוברתו הנ״ל ידיעה מתוך ספרי הפקודות למלכי פולין "Volumina legum" לפיה היו בלידא בשנת 1680 — 19 בתי מרזח, מהם 9 שהיו שייכים ליהודים.

[17] במקור: "handle".

[18] „אינבנטר״ של נכסי המלך בלידא מאותה שנה, לפי מ. שימלביץ.

[19] לפי סרגיי ברשדסקי: „Русско-Еврейскій Архивъ.

[20] זהוב פולני = 30 גרושין (בסגנון העברי של הזמן ההוא — „חצי שוק גראשין״; שוק — 60). להבנת ערך הסכומים האלה, הנה כמה נתונים מאותה תקופה בערך: משכורת של רב בפולין במאה י״ז־י״ח — 8—10 זהובים לשבוע (לפי פרופ׳ מ. בלבן); מחירי דגן בפולין בשלהי המאה הי״ח: חטים — 300 זהוב ה„לסט״ (120 פוד, כ־2 טונות), שעורים — 200 זהוב ה„לסט״.

[21] המוציאים לאור, — שונאי ישראל מובהקים, דרך אגב — מפרשים את פסק הדין כאילו היה כלול בו גם דין מות לנתבעים. (כנראה, על סמך הנוסח: "na gardło i na łapanie„). לדאבוננו, חסרים לנו הכלים המדעיים לבדוק את הדבר, אם כי אין זה מתקבל על דעתנו. דרך אגב, לידא לא היתה הקהילה היחידה בפסק־דין אכזרי זה. באותו הכרך הנ״ל, אנו מוצאים לא פחות מ־17 פסקי־דין דומים על אי־פרעון חוב, בהם נכללה הפסקה האמורה: „na gardło i na łapanie", שהמוציאים לאור מפרשים אותה כדין מות. מלבד 33 פסקי־דין אחרים, בהם העונש הוא — „אינפמיה״ (נדוי או גרוש?), נוסף על עקול הנכסים לפרעון החוב.

№ 188.—1709 г. Мая 15.

Трибунальный декретъ, присуждающій старшинъ Лидской еврейской синагоги къ инфаміи и смертной казни, а также къ уплатѣ Ѳомѣ Іовцю долгу и пени.

Roku tysiąc siedmsetnego dziewiątego, mca Maia piętnastego dnia.

Przed nami sędziami głównemi na trybunał w wielkim xięztwie Litewskim, z woiewodztw, ziem y powiatów, na rok teraznieyszy tysiąc siedmsetny dziewiąty obranemi, gdy z porządku regestrowego ku sądzeniu przypadła sprawa p. Thomasza Iowcia, z niewiernemi żydami Izakiem, Ickiem y Mowszą Iakubowiczami, Iakubem Ionasowiczem, Azikiem Ickiem Kuszelewiczem, Rubinem Niesenowiczem, Chaimem Iowzielewiczem—starszemi kahału Lidzkiego sinagogi szkoły żydowskiey, za pozwem przed sąd nasz wyniesionym, mieniąc o sprzeciwienstwo dekretowi grodzkiemu Lidzkiemu w roku tysiącznym siedmsetnym pierwszym, msca Aprila szóstego dnia, przez zeszłych z tego swiata imści pana Kazimirza Łazarowicza y małżonkę onego ieymć panią Leonorę Sołomiankę, primi voti Krzystophową Iowciową, a powtornego Łazarowiczową—oyczyma y rodzicielki żałuiącego delatora, na roczkach aprilowych w Lidzie z wskazem summy dwóch tysięcy y sta złotych polskich z aktoratu zwysz mienionych osob, z wzdaniem na infamią na żydach otrzymanego, a żałuiącemu delatorowi successive iako pszyrodzonemu aktorowi ze wszytkiemi dokumentami do tey sprawy należącemi spadłego, za którym to wysz pomienionym dekretem, gdy wielm. imć pan Franciszek Mosiewicz—chorąży y podstarości sądowy powiatu Lidzkiego, do dobr y domów żydów w mieście i. k. mci Lidzie będących, z władzy urzędu swego, porządkiem prawnym po podanym przez ienerała w niedziel cztyry obwieszczeniu za summę dwa tysiące y sto złotych tym dekretem wskazaną na odprawe ziezdżał, tedy niewierni żydzi iawnie prawu pospolitemu y dekretowi grodzkiemu Lidzkiemu sprzeciwiaiąc się, odprawy czynić bronili y niepostąpili, przez co w paeny prawne y w winę powtórney infamy popadli; zaczym żałuiący delator, iako aktor y sukcessor pomienioney summy y wszelkich dokumentów, tak o sprzeciwienstwo dekretowi grodzkiemu Lidzkiemu, iako do utwierdzenia wszelkich dokumentów o szkody y nakłady y paeny prawne na wszelkich dobrach wysz pomienionych żydów y na samych osobach z mocną executią, forti manu, mota nobilitate, chcąc requirować tym pozwem przed sąd nasz zapozwał. Na terminie tedy ninieyszym za przywołaniem przez ienerała stron do prawa od aktora patron za mocą ustną prawną u sądu sobie zleconą, przy bytności samegoż aktora, pan Marcyan Kuncewicz stawał, a pozwani żydzi nie stawali y żadney nam sądowi y stronie powodowey o niestaniu swoim nie dali wiadomości, zatym tenże patron podanego oczewisto w ręce żydom wysz pomienionym w miescie i. k. m. Lidzie przez ienerała i. k. m. Michała Iarzembowskiego pozwu, zeznaniem onego oczewisto przed wielm. im. p. pisarzem trybunału w. x. Lit. kolegą naszym w roku teraznieyszym tysiąc siedmsetnym dziewiątym, msca Aprila trzydziestego dnia uczynionym, słusznie prawnie dowiodszy, troyga napisaną okazawszy, żałobę z niego oraz wysz mianowaną, a szerzey w tym pozwie wyrażoną przełożywszy, pokładał dekret grodzki Lidzki datą wysz mianowaną przez zeszłego imć. p. Łazarowicza y p. małżonke imści na żydach kahału Lidzkiego otrzymany, a za nim list poiezdzy od wielm. imć. p. Mosiewicza—chorążego Lidzkiego wydany, z którego prawu y dekretowi grodzkiemu Lidzkiemu sprzeciwienstwa dowiodszy, ponieważ pozwani niewierni żydzi przed nami do prawa niestawaią, onych w roku zawitym na upad w samey rzeczy wzdawszy, dekretu grodzkiego Lidzkiego datą wysz mianowaną ferowanego z listem poiezdzym y wszytkiego proccderu prawnego w tey sprawie uroszczonego, iako słusznie y prawnie sporządzonego, we wszytkich punktach y paragrafach nienaruszenie utwierdzenie y przy mocy zachowania sumy tym dekretem wskazaney dwoch tysiący y sta zł. pol., za szkody w tey sprawie noviter łożone złt. trzechset, a z wpisnym y pzmiętnym y za lucra dane wszytkiego summą dwóch tysięcy czterechset dziesięciu złt. pol. na obżałowanych wysz pomienionych żydach, na domach, kromach, kotłach w browarach, towarach, handlach, z wolnym onych na wszelkich mieyscach aresztowaniem, także na szkole ich żydowskiey Lidzkiey, wolnym oney pieczętowaniem y na wszelkich onych dobrach leżących, ruchomych, summach pieniężnych, gdziekolwiek y u kogo kolwiek będących, a samych przerzeczonych wysz pomienionych żydów Lidzkich wszytkich na powtorną infamią, na gardło y na łapanie imć p. Thomaszowi Iowciowi wskazania, onych że ex nunc podług prawa coaequationis iurium za infamissów uznania y dla publikowania tey infamyi ienerała sądowego przydania proklamować, publikować nakazania y na odprawę tey summy wysz pomienioney na wszelkich wysz pomienionych żydów dobrach do urzędów ziemskiego lub grodzkiego Lidzkich y innych wszelkich tych woiewodztw y powiatów, pod któremi się ieno osoby y dobra ich okażą, a którego sobie strona powodowa do tey exekucyi użyć zechce, założeniem na sprzeciwnych dalszych paen prawnych odesłania u nas sądu prosił y domawiał się. A tak my sąd w tey sprawie imści pana Thomasza Iowcia bacząc to, iż niewierni żydzi: Izaak, Icka y Mowsza Iakubowiczowi, Iakub Ionasowicz, Azik Ickowicz Kuszelewicz, Rubin Niesonowicz, Chaim Iowsielewicz—starsi całego kahału Lidzkiego synagogi szkoły żydowskiey, będąc przed sąd nasz zapozwanemi, przed nami do prawa niestawali, przeto onych iako prawu nieposłusznych w roku zawitym na upad w rzeczy wzdaiemy, dekret grodzki Lidzki w roku tysiąc siedmsetnym pierwszym msca Aprila szostego dnia, przez zeszłego z tego swiata imć p. Kazimierza Łazarowicza y ieymc p. Leonorę Sołomiankę pierwszego małżenstwa Krzysztofową Iowciową, a powtornego Łazarewiczową, oyczyma y matkę żałuiącego z wysz pomienionemi żydami Lidzkiemi na roczkach Aprylowych w Lidzie ferowany, z listem poiezdzym, urzędowym y wszytek proceder prawny w tey sprawie uroszczony, iako słusznie sporządzony we wszytkich punktach y paragrafach nienarusznie przy mocy zachowuiemy y utwierdzamy, summy tym dekretem wskazaney dwa tysiące y sto złotych za szkody w tey sprawie noviter przez aktora łożone, złotych trzysta, a z wpisnym, pamiętnym y za lucra nam dane, wszytkiego summą dwa tysiące cztyrysta dziesięć złotych polskich na obżałowanych wysz pomienionych żydach kahału, synagogi szkoły żydowskiey Lidzkich na domach, kromach, kotłach w browarach, towarach, handlach, z wolnym onych samych na wszelkich mieyscach do więzienia braniem, onych więzieniem, a towarów aresztowaniem, także na szkole żydowskiey z wolnym oney pieczętowaniem y na wszelkich dobrach onych, leżących, ruchomych, summach pieniężnych gdzie kolwiek y u kogokolwiek będących, a samych przerzeczonych żydow Izaaka, Icka y Mowsza Iakubowiczów, Iakuba Ionasowicza, Azika, Icka Kuszelewicza, Rubina Niesonowicza, Chaima Iowsielewicza—starszych kahału, synagogi, szkoły żydowskiey Lidzkiey, iako infamissów na powtorną infamią, na gardło y na łapanie aktorowi żałuiącemi wzkazuiemy, onych ex nunc podług prawa coaequationis iurium za infamissów uznawszy, dla publikowania tey infamy ienerała przydaiemy, proklamować, publikować nakazuiemy y na odprawę tey summy wysz pomienioney na wszelkich wysz pomienionych żydów dobrach, do urzędów ziemskiego lub grodzkiego Lidzkich y innych wszelkich tych woiewodztw y powiatów, pod którémi się ieno osoby y dobra ich okażą, a ktorego sobie strona do tey exekucyi użyć zechce, założywszy na sprzeciwnych y na urząd nieposłusznych dalsze paeny prawne odsyłamy. A gdy dzień siedmnasty tegoż msca Maia, anni praesentis dla publikowania tey infamy przypadł, tedy ienerał Michał Iarzembowski, czyniąc dość prawu pospolitemu y dekretowi naszemu Izaaka, Icka y Mowszę Iakubowiczów, Iakuba Ionasowicza, Azika, Icka Kuszelewicza, Rubina Niesienowicza, Chaima Iowsielewicza żydów starszych kahału Lidzkiego za infamissów w izbie sądowey et in foro publico obwołał, ogłosił, publikował y tę publicatią, a loco publicationis rediens, iudicialiter zeznał, która sprawa do xiąg głownych trybunalnych iest zapisana.

Изъ книги Глав. Лит. Трибунала, № 845, за 1709 г., л. 512.

נוסח פסק־הדין במשפטם של שבעת ראשי הקהילה היהודית בלידא („שבעה טובי העיר") משנת 1709.
מפרסומי „הוועדה הווילנאית לבדיקת תעודות עתיקות"

אולי גם בתעודה זו ניתן למצוא רמז למשבר הכלכלי שפגע ביהודי לידא. אכן מתוכנה, אין לדעת אם היה זה חוב פרטי של ראשי הקהילה, שניהלו את עסקיהם בערבות של נכסי הקהילה, או, להיפך — חוב של הקהילה שהגבאים ערבו לו בנכסיהם הפרטיים.

אגב אורחא, אנו מוצאים בתעודה זו (שמפני הענין הרב שיש בה, אנו נותנים את תצלומה, כפי שנדפסה בכרך התעודות הנ״ל) כמה פרטים מענינים. ראשית נודעו לנו שמותיהם של ראשי הקהילה: איזק, איצקו ומובשה (משה) „יעקובוביצ׳ים״, יעקב יונסוביץ, איזיק יצחק קושלביץ, רובין (ראובן) ניסונוביץ, חיים יובזלביץ. היו אלה כנראה (וכנהוג...), מעשירי העיר ותקיפיה (בעלי־בתים, סוחרים, בעלי חנויות, בתי מבשל לשיכר וכדומה, כפי שהזכרנו לעיל), ואגב — שלושה ממשפחה אחת, מן התקיפות, כנראה — „יעקובוביצ׳ים״...[22]

לדאבוננו, לא עלה בידינו לגלות כל מקורות יהודיים לתולדות יהודי לידא בתקופה הנדונה, פרט להזכרת שמו של ר׳ דוד לידא הנ״ל.

פורענות קשה פקדה את העיר בקיץ 1679, כשפרצה בשעות הלילה דליקה ו־38 בתים, של יהודים ונוצרים, לבד מבנינים שהיו שייכים למנזר המקומי, היו למאכולת אש תוך שעות ספורות. על חרבוני הקיץ, נוספה רוח עזה. האש התפשטה חיש קל ברוב בתי העיר, ואנשים רבים, יהודים ונוצרים, שלא הספיקו להמלט על נפשם, נשרפו חיים. רבים אחרים נפגעו בכוויות קשות.

חלוקת פולין וסיפוח לידא לרוסיה

תקופה מדינית מסוערת עברה על פולין בראשית המאה הי״ח — מלחמת שבדיה. מאורעותיה פגעו, בלי ספק, גם במעמדם הכלכלי של יהודי לידא.

ב־1702 פשט בלידא צבא שבדי, פוצץ את מגדלי המצודה, שרף חלק מן העיר ושם אותה לבז. השוד חזר גם ב־1706 ושוב — ב־1708, כשחיל רב, ובראשו מלך שבדיה, קארל הי״ב המפורסם בכבודו ובעצמו, עבר ברחובות לידא, בדרך המלך העולה לאיבייה.

תוצאות השנים הטרופות הללו הורגשו משך תקופה ארוכה לאחר מכן. רעב ומגפות פקדו שוב את הסביבה. הסיים הפולני בא שוב לעזרת העיר, לתת לה את האפשרות להת־אושש ובהחלטה („קונסיטוציה״) משנת 1717 אושרו לה שוב אותן הקלות שהוענקו לה אחרי מלחמת פולין־רוסיה, יובל שנים קודם לכן.

חליפות ותמורות מדיניות חלות, במחצית השניה של המאה הי״ח, בגליל הארץ בה שוכנת לידא. מתחילה התפו־רורתה של מדינת פולין, בלחץ שכנותיה, ממזרח וממערב, המתנכלות לה. בשנת 1776, חדר צבא רוסי גם ללידא, בפיקודו של הגנרל גראף טוטלבאן („זמנית״, כביכול — לעשות סדרים...).

המלך סטניסלאב אוגוסט, האחרון למלכי פולין, מתאמץ לגדור את פרצות ממלכתו. אחת ממגמותיו — פיתוח הערים. לערים רבות הוענקו בזמנן זכויות של שלטון עצמי רחב („זכויות מגדבורג״), תוך מגמה לפיתוח המלאכה והמסחר בהן. לאחר שברבות מהן נתגלה, כי הנהלותיהן לא גילו כל רצון וכל כשרון לפתח את עריהן והללו נשארו מפגרות בהתפתחותן, ניטלו מהן זכויות אלה. בהזדמנות זו, מוזכרת העיר לידא בין הערים המעטות שהושארו להן זכויות מאג־דבורג.

בשנת 1788 העניק המלך ללידא מגרש בחלק מן השוק העירוני, להקמת בניין למועצה העירונית („רטוש״). היה זה בניין עץ מקושט בעמודים ולידו בניין נוסף, בסגנון גוטי, ששימש במאה הי״ט כבית משמר צבאי („האופטוואכטה״).[23]

מה היה חלקם של יהודי לידא בהתפתחותה של העיר, קשה לקבוע, מחמת דלות החומר שבידינו מאותה תקופה. על כל פנים, יש להניח שהם היוו גורם לא מבוטל במספר ובמשקל. לפי ספירה שנערכה לצרכי השומה למס גולגולת, נמצאו בשנת 1766 בלידא ופרבריה 1167 יהודים חייבי מס, מתוך 5291 במחוז לידא כולו.[24]

בסוף המאה נכבשה העיר סופית ע״י חילות המלכה יקטרינה השניה.

התקוממות קצרה של הפטריוטים הפולנים התרחשה בסביבה זו באפריל 1794, כשאלוף (פולקובניק) בצבא פולין, המהנדס ישינסקי, יחד עם הרוזן ניסילובסקי, משכו לצדם חלק מן הצבא בווילנה, תפסו עמדות ליד לידא, כשברשותם 18 תותחים ואיימו על מחנות הרוסים במחוזות הסמוכים, ממזרח וממערב. היו אלה פרפוריה האחרונים של ממלכת פולין הגוססת. המתקוממים הוכו והעיר לידא נכבשה בידי הצבא הרוסי.

בהתנגשות אחרונה זו, נהרסה מצודת גדימין, והארכיון העירוני, שנשמר עד אז במרתפיה, הוצא משם והועבר לסמולנסק, מקום שם עלה באש בעת פלישת צבאות נפוליאון. העיר לידא סופחה סופית לממלכת רוסיה בשנת 1795, בתוקף ההסכם המשולש רוסיה—פרוסיה—אוסטריה על חלוקת מדינת פולין. בשנת 1796 צורפה לידא כעיר מחוז לפלך סלונים.

חיי היהודים לאחר הכיבוש הרוסי

קיץ 1812. לידא משמשת שוב ציר לתנועת צבאות נלחמים. החלה מלחמת רוסיה־צרפת. המלך אלכסנדר סוקר בלידא את צבאו, המתכונן לקרב עם הצבא הצרפתי. אולם העיר עברה לידי הצרפתים ללא קרב, ובסוף אותה שנה חזרו הרוסים וכבשוה.

לדאבוננו, אין כמעט בידינו חומר היסטורי על גורלם של יהודי לידא במערבולת הזעזועים האלה של מוסדי עולם, מסיבה מובנת: הארכיון העירוני הוצא ונשרף כליל. השריפות שפקדו את משכנות ישראל בלידא לעתים קרובות כל כך, כילו, כנראה, את כל מה שהיה עשוי לשמש לבנים היסטוריות חשובות לתולדות יהודי לידא, כגון פנקסי הקהל, חוזים, רשימות פרטיות וכיוצא באלה. ומה שאולי נשאר בעיר אחרי כל אלה, ואחרי השואה הגדולה בדורנו — נשאר מחוץ להישג ידנו.

יש להניח, כי עם סיפוח לידא לרוסיה, התחיל גם סילוק הדרגתי של יהודים מן הכפרים הסמוכים והעברתם

[22] קצת מוקשה: „איזק״ ו„איצקו״? — אולי לא אחים אלא קרובי משפחה, ואולי יש להסיק מזה עוד שהכינוי, שבתחילה ציין את שם האב, כבר נקבע כשם משפחה?

[23] שני הבנינים עלו באש בשריפה הגדולה בשנת 1891.

[24] Encyclopaedia Judaica, ערך Lida, ברלין; ד״ר י. קלויזנר — תולדות היהודים בליטא, בספר „יהדות ליטא״, עמ׳ 58. אריה פינקלשטיין — הכלכלה של יהודי ליטא, שם, עמ׳ 162.

לעיר, לפי הקוו שהתוותה המלכה יקטרינה: „להשתדל להע־בירם (את היהודים — א. ל.) לערי המחוז כדי שאנשים אלה לא ישוטטו ולא יגרמו נזק לחברה, אלא, בהתעסקם במסחר ובהרבותם מלאכות־יד, יביאו לעצמם ריווח ולחברה תועלת".[25] מגמה זו נמשכה גם בימי המושלים הבאים אחריה, וביתר שאת — בימי ניקולאי הראשון. ואם בספירה הרשמית שנערכה בשנת 1847 הגיע מספר תושבי לידא היהודים ל־1980 (לעומת 1167 בשנת 1766, כנ"ל), אולי יש להניח שאין כאן יד הריבוי הטבעי בלבד, אלא גם תוצאת התהליך האמור של העברה מן הכפר לעיר.

מבנהו הכלכלי של הישוב היהודי בלידא נשאר, כנראה, בעיקרו כפי שהיה במאה הקודמת. עיקר פרנסתו של הישוב הגדל והולך, כמאז ומתמיד — על השוק המקומי, אליו נוהרים (מאז המאה הי"ז), מדי יום ב' בשבוע, המוני איכרים מכל הסביבה, ובעגלותיהם מתוצרת משקם החקלאי ומלאכת ידם. המסחר בתוצרת החקלאית והשברת המוני האיכרים בכל צרכי הבית והמשק, המסבאות, בהן מצאו האיכרים אוכל ומשקה (בעיקר...), ובתי הלינה, לאירוח ה„פריצים" הבאים העירה לסידור עניניהם, אלה היו, כנראה, ענפי הפרנסה העיקריים של יהודי לידא, בדומה למאות עיירות יהודיות אחרות.

המלאכה היתה נפוצה בין יהודי לידא, ואם לדון לפי מציאות בתי־הכנסת המיוחדים של בעלי המלאכה, אפשר להגיע למסקנה כי המקצועות: קצבות, חייטות, סנדלרות ונגרות היו הוותיקים והנפוצים ביותר.

מסיפורי זקנים, מוכר לנו טיפוס החייט היהודי הנודד, המחזר על הכפרים ועל אחוזות ה„פריצים" בסביבה. בראשית השבוע היה יוצא לדרכו (ברכב, או גם ברגל), כשכלי מלאכתו בתרמילו, יחד עם הטלית והתפילין (מטען לא כבד ביותר בסך הכל, בתקופה שמכונת תפירה טרם תהיה), ובסוף השבוע היה חוזר אל ביתו ובידו פדיונו הדל, לשבות את שבתו בחיק משפחתו.

הזכרנו את המקצועות הידועים ביותר; אך אין ספק שהיו בקרב יהודי לידא גם ענפי מלאכה אחרים, כגון בנאים בעץ (ביחוד עושי גגות — „טשעשלער"), חרשי נחושת, בוני תנורים, חרטי עץ וכדומה. מלאכה מיוחדת (השייכת לחרטות) היתה ידועה בלידא — מלאכת המקטרות, מעץ או מקרן („לולקע מאכער"). המקטרות מתוצרת לידא היו נמכרות לא רק בלידא גופה אלא גם בירידים של עיירות אחרות. ואם לא זכו בעלי מקצועות אלה להקים להם בתי־כנסת משלהם, הרי זה משום שמספרם לא היה כל כך רב.

בסיס צבאי

עם ביסוס השלטון הרוסי בחבל ארץ זה, נעשתה לידא נקודה צבאית חשובה, מפאת מצבה הגיאוגרפי המרכזי, על פרשת דרכים חשובה מן הצפון לדרום וממערב למזרח. ידוע לנו על חיל־מצב רוסי של 400 איש, שיצא ממחנהו בשנת 1831 לחסום את הדרך בפני הגנרל הפולני כלפובסקי, שצעד ממוסטי בכיוון לווילנה בראש צבא מתקוממים פולנים. הצבא הרוסי הוכה בידי הפולנים ונשקו פורק מעליו. (אפיזודה צבאית שבכל זאת לא השפיעה על גורלה של התקוממות טראגית זאת).

אם מתוך זכרון המאורע הזה, ואם לאור חישובים אסטר־טגיים כלליים, לא פסקו השלטונות הרוסיים מלהרחיב את הבסיס הצבאי בלידא מאז ועד סמוך למלחמת העולם הראשונה.

מצבה הגיאוגרפי של העיר, כאמור, מציאותו של חיל־מצב ניכר (שחייב, כמובן, גם סלילת דרכים נוחות ואספקה סדירה), היערות המרובים בסביבת העיר וקרבת נהרות נוחים להשטת עציהם (הדזיטבה והניימן) — כל אלה השפיעו גם על החיים הכלכליים בעיר. המסחר התרחב, הלכו וקמו מפעלי תעשיה ראשונים, ויהודים בעלי יוזמה כלכלית מן החוץ, ששמעו כי „יש שבר" בלידא, באו להתישב בעיר.

כך הופיעה בלידא שלוחה של משפחת סולץ הווילנאית: מוניה סולץ, שהשיג בחכירה מן השלטונות את עסק ה„דואר". (זקנים מספרים, כי אביו שימש עגלון לניקולאי הראשון, בעת נסיעותיו בסביבה זו, ומפיו שמע פרטים על יהודי המקום). עוד זכורה לכולנו החצר רחבת הידיים („סאלץ'ס הויף"), ובה אורוות לסוסים המרובים, ששימשו להעברת משלוחי הדואר (וכנראה, גם להעברת נוסעים, בטרם היות מסילת הברזל), בתי דירה, וגם — בית־כנסת שהקים סולץ על חשבונו, כדרך יהודי „גביר" בימים ההם (אם כי, כשהוא לעצמו, לא הצטיין ביראת שמים יתרה).

בין הבאים מן החוץ גם יעקב פפירמייסטר, יוצא לטביה, שהקים בראשית שנות השבעים את בית מבשל השיכר הראשון בלידא.

סמוך לזה קם בית מבשל השיכר של נתן־שמעון פופקו, איש העם הפשוט, אך מלא חיוניות ומרץ. שניהם בקטנות החלו ולבסוף הלכו והרחיבו את מפעליהם, שברבות הימים נתפרסמו ברחבי רוסיה ושימשו מקור פרנסה לעשרות מש־פחות יהודיות ונוצריות.

נזכיר עוד את בית־החרושת לטבק של זליג וילנציק, את בית־הנסירה של האחים פולצק שהוקם בראשית שנות השמונים.

אמנם, לא נודעו לנו עשירים מופלגים בלידא היהודית מן התקופה שאנו עוסקים בה, אך יש לשער, שכבר במחצית הראשונה של המאה הי"ט, היו בה מספר ניכר של „בעלי־בתים" מבוססים, אמידים, מן הפונדקאים ומן הסוחרים. העגלות, הנוסעות בדרך המלך מווילנה ללידא, הביאו אתן לא רק סחורה, אלא, לעתים קרובות, גם תורה, בדמות חתן בר־אורין או כלה „משכלת". זרימה זו של משתקעים חדשים מווילנה ניתן להכיר בשמות המשפחה, המעידים על מוצאם הווילנאי, כגון: אפשטיין, קניגסברג, סאלץ, לנדו, קליצקו וכדומה.

השפעות מבחוץ

הלכה וחדרה ללידא השפעתה של וילנה התורנית, וילנה של הגאון ר' אליהו, שבאה לידי ביטוי בתלמוד תורה כיסוד מוסד לחינוך הדור, ועם זה — אי־משיכת יד מ„חכמות חיצוניות" (אשר, לפי דעת הגאון, כידוע, לא זו בלבד שאין בהן כדי להזיק ללימוד התורה אלא, נהפוך הוא, הן מעמיקות ומאדירות ידיעתה).

מצד שני, השפעה לידא היהודית, ללא ספק, גם ממגעים

[25] Сборникъ документовъ, касающихся административнаго устройства Сѣверо-Западнаго края при императрицѣ Екатеринѣ II 1792—1796. — Изданіе Виленской Коммиссіи по разбору древнихъ актовъ.

אחרים — עם סביבתה הנוצרית: עם מפקדי הצבא שחנה בסביבת העיר ובקרבה, ושימש מקור נוסף של פרנסה, עם בעלי האחוזות בסביבה לרגל מסחר העצים, חכירת אחוזות, טחנות וכדומה, וכתוצאה מכך — מגע עם השלטונות והער־כאות. כל זה הצריך ידיעת לשון המדינה והליכות עולם.

שתי ההשפעות הנ"ל כאחת, הכשירו את יהודי לידא לקבלת ה"השכלה" (והשכלה, בלי מרכאות) בלי כל אותם ייסורים שבמהפכה, שהיו מנת חלקם של המשכילים הצעירים במקומות אחרים.

אמנם, אין אנו מוצאים בקרב יהודי לידא באותן שנים גדולי מדע או סופרים ידועי־שם. אך בדפדפנו בגליונות כתבי־העת העבריים משנות הששים והשבעים של המאה הקודמת, "הלבנון", "הכרמל", "המליץ", אנו מוצאים כתבות בעברית צחה מאת צעירים משכילים מלידא "המושכים בשבט סופר". באחד הגליונות של "הכרמל" (של ש"י פין מווילנה) משנת תרכ"א, אנו נתקלים ברשימה של פותרי בעייה מתי־מטית, אלגבראית־גיאומטרית (על פי משפט מתימטי שנמצא באחד מפירושיו של הגאון מווילנה), וביניהם גם יהודי מלידא. דבר קל ערך, לכאורה, ובכל זאת — תרכ"א (1861), בעיירה נידחת מחוזית כלידא!

מתוך אחת הכתבות, אנו למדים, כי בנו של הרב ר' אלימלך, ששימש שנים רבות ברבנות בלידא (בשנות האר־בעים, כנראה), היה בקי בלשון הרוסית ומילא תפקיד של "הרב מטעם" בשמשו כ"איש הביניים" בין הרב ומוסדות הקהילה לבין השלטון הממשלתי. משך זמן מסויים, כשנזדמן לפטרבורג המעטירה, מילא שם את מקומו של הרב מטה"מ שם במשך זמן העדרו מן המקום.

כבר בשנת 1864, כפי הנראה, היה בלידא בית־ספר ממלכתי לילדים יהודים. דבר זה אנו למדים מדו"ח של המיניסטריון להשכלת העם על "הכנסות והוצאות על מעשי ההשכלה לבני ישראל בארץ רוסיא ל־22 בתי־ספר ממערכה ראשונה ("ראזריאד") בגליל הלמודים ווילנא", שנדפס בגליון "הכרמל" של ש"י פין מסיון תרכ"ד. בין 22 בתיה"ס, אנו מוצאים גם את ביה"ס בלידא.

מזיגה של תורה והשכלה

יחד עם זאת, נשארה לידא עיר של לומדי תורה והרב ר' אליהו שיק ("ר' אלינקע"), רבה של לידא במחצית הרא־שונה של המאה, כותב עליה (בהקדמתו לספרו "עין אליהו") "עיר של חכמים וסופרים".

מכל האמור אפשר להגיע לכלל מסקנה כי היה בה באווירתה של לידא העיר, כבר בשנות החמישים ואולי גם בשנות הארבעים, של המאה הי"ט, מן המזיגה של תורה ומסורה מצד אחד ורוח ההשכלה מצד שני.

בתוך אווירה זו צמחו הסופר המשורר, המורה ומפרש התנ"ך ש"ל גורדון, המורה המדקדק ש"ד קנטורוביץ, הסופר האידי יצחק גוידא (ב. גארין).[26]

לא יפלא, איפוא, כי לאחר פטירתו של הרב ר' מרדכי מלצר, בשנת 1884, הוזמן לשבת על כסא הרבנות בלידא הרה"ג ר' יצחק יעקב ריינס, אב"ד דק"ק סווינציאן, אשר, אמנם, עדיין לא תפס בעולם היהודי אותו מקום אליו הגיע כעבור זמן, בראשית המאה העשרים, אך כבר אז קנה לו שם לא רק כאחד מגדולי התורה אלא גם של רב נאור ומחדש, בעל דרך מיוחדת משלו בתורה ובחיים.

התפשטות החסידות

בתוך אווירה זו של למדנות ו"מתנגדות" בנוסח הגאון מווילנה, מצד אחד, וה"משכילות" הרציונליסטית משנות השישים, מצד שני, פליאה היא כיצד חדרה וקנתה לה שביתה בלידא גם החסידות? ולאו דווקא החסידות החב"דית, זו החסידות הלמדנית הליטאית, אלא חסידות בנוסח קוידנוב? על כל פנים, עובדה היא כי עוד בשנות החמישים היו בלידא חסידים במספר לא מבוטל ויש אומרים כי בגללם עזב את כסא הרבנות בלידא הרב ר' אלינקע שיק בשעתו, שהיה מתנגד מובהק.[27] ובימי רבנותו של ר' מרדכי מלצר, בשנת תרל"ח (1878) בערך, התישב בלידא נצר צעיר משושלת קוידנוב, ר' שלומקע, שריכז סביבו את חסידי העיר והיה להם לרב.[28]

כנראה, הרגישו החסידים עצמם כבעלי משקל מספיק בעיר, עד כדי כך, שלאחר פטירת ר' מרדכי מלצר, ראו עצמם זכאים לדרוש מינוי רבם ר' שלומקע כרב דמתא. אכן, לא היה בכל זאת בכוחם להכריע במאבק עם המתנגדים, שבחרו ברב ריינס, כפי שהזכרנו. אך הדברים לא עברו ללא מחלוקת חריפה וכפי שמספר בן־עירנו, ר' מיכאל איוונסקי ז"ל, אף זריקת אבנים לתוך בתי היריבים (החסידים) לא נעדרה.[29]

נצנוצי הציונות והעליה לארץ־ישראל

הכמיהה לציון לא היתה דבר חדש בלידא ונבעה מתוך שורשי המסורת. בהגיע השמועה על פעולות הרב קאלישר בשנות השבעים, נוסדה בלידא בשנת תרל"ה (1874) חברה בשם "עולי רגלים", אשר הציגה לפניה את המטרה ליצור קרן, מתוך תרומות חברים, על מנת לשלוח מדי שנה חבר אחד, לפי גורל, לירושלים, שיבוא ויספר וימסור דין־וחשבון לחברים. כשנאסף הסכום הדרוש, עמד השליח לצאת, אך "מן השמים עכבו". בשל תנאי הדרכים, נדחתה נסיעתו, ואם יצאה לפועל בשנה הבאה — לא ידוע לנו.

כבר בשנות השמונים היתה התחלת עליה. בשנת תרמ"ב (1882) בערך עלה לארץ צעיר תמהוני, בן 17, ושמו שמעון קמנצקי, בן לאב מופלג בתורה והוא עצמו מלא כרסו גפ"ת בישיבת לידא ואח"כ בבית המדרש של רמיילס בווילנה. אך נפשו כמהה להביא גאולה לעם ישראל — על פי דרכו, בדרך לימוד הקבלה. הוא צירף מחשבה למעשה ועלה לארץ ולימים התפרסם שם כאחד ממקובלי ירושלים, שיסד ישיבה ללימוד הקבלה — "שער השמים".

עולה מסוג אחר הגיע מלידא לארץ־ישראל בשנת 1885 והוא — ר' גרשון הורביץ, חתנו של ר' אהרון פאפירמייסטר, שעלה גם הוא לארץ כעבור שבע שנים. גרשון הורביץ נבחר ע"י ועד חובבי ציון באודיסה, יחד עם עוד חמישה צעירים

[26] ראה רשימה בספר זה.

[27] כך סיפר (כנראה, מתוך סיפורי זקני לידא) בן עירנו ר' ישראל אהרון שלובסקי ז"ל.

[28] ר' ברשימה: רבנים ומורי צדק בלידא, בספר זה.

[29] לידע, אירע רבנים און איר ישיבה — מ. א־וונסקי, בספר "ליטע" בוך איינס, ניו־יורק, 1951 — עמוד 635.

יהודים מפינות שונות ברוסיה, לרכוש הכשרה חקלאית בארץ, על מנת לשמש מדריכים לבני המושבות.

שני עולים — שני עולמות שונים, אך שניהם חדורים שאיפה אחת, זו שחוללה ברבות הימים תנועת עליה המונית לישראל — גם מלידא.

אכן, לפי שעה, נשארה העליה לארץ־ישראל ענין של יחידים בלבד. צעירי לידא שהמקום נעשה צר להם, התחילו לשים פעמיהם, ברובם, למקומות בהם היתה הפרנסה מצויה: לארצות־הברית וגם לארצות אירופה. בקול־קורא לעזרה, שפרסם הרב ריינס בעתונים אחרי השריפה הגדולה בלידא (1891), אנו מוצאים פנייה אל „אחינו בני ישראל ילידי עיר לידא, מכל מקומות מגוריהם ששם הם נמצאים, כמו ברלין, פאריז, לונדון, לידס, מאנשעסטער, ניו־יארק, שיקאגא, באס־טאן, פילאדעלפיא, פיטסבורג ודומיהן".[30] כנראה, כבר היו אז מושבות של אנשי לידא בכל אותן הערים המנויות בקול־הקורא.

מוסדות ציבור וחיי הקהילה

„מרובים צרכי עמך" וקהילות יהודיות בליטא התלבטו לבטים קשים בסיפוק צרכיהן הציבוריים.

כבר הזכרנו לעיל את ההלוואות שכנראה נאלצה קהילת לידא לבקש במאה הי"ז לכיסוי הוצאותיה. הוצאות אלה כללו לא רק צרכים דתיים, כגון החזקת רבנים, חזנים, שוחטים (בראשי תיבות — רח"ש), דיינים, בתי־תפילה ובתי־מדרש, אלא גם מוסדות בעלי אופי תרבותי וסוציאלי: בית תלמוד תורה (שנועד, בעיקר, לילדי העניים), בית חולים, בית מרחץ ציבורי ובית טבילה, מושב זקנים, בית הכנסת אורחים (לעוברי אורח מחוסרי אמצעים), ואחד השירותים החשובים בשירותי הקהילה — בית הקברות וכו'. הציבור היהודי לא השלים מעולם עם הפקרת ילדי ישראל לרחוב, הפקרת החולה העני או הזקן העזוב לגורלם וכדומה. כל זה הצריך אמצעים גדולים שעלו על אפשרויותיה של קהילה קטנה.

הפער הזה בין ה„השגות" והצרכים ובין האמצעים לא נצטמצם, כנראה, גם במאה הי"ט. ואם במאות הקודמות היתה הקהילה היהודית אוטונומית ורשאית להטיל מסים ישירים על חבריה, הרי עם ביטול אוטונומיה זו של הקהילות היהודיות בשלהי המאה הי"ח, ניטלו ממנה מקורות אלה וצומצם גם היקף תפקידיה לתחומי הצרכים הדתיים בלבד: כשרות, בתי־תפילה, מוסד הרבנות וכדומה. לעומת זאת הופקע תקפו החוקי של בית־הדין הרבני. אך הציבור היהודי לא השלים עם הגבלות אלה וראה במוסדות הציבוריים הפילנטרופיים צורך חיוני כמקודם. יהודים סוחרים הוסיפו להזקק גם לבית־הדין הרבני. (אם כי אין בידינו נתונים מדוייקים עד מתי הוסיפו הדיינים הממונים לקבל את משכורתם מקופת הקהל, מכל מקום, ידועים לנו שמותיהם של אחדים מהם משלהי המאה הקודמת וראשית המאה הנוכחית). במקום המסים הישירים, באו עתה מסי העקיפין, כגון „מכס הבשר", שנגבה באישור הרשות, הכנסות החברה קדישא מגביית דמי קבורה, ולבסוף — צדקה פרטית.

מכס הבשר לא נגבה ע"פ רוב בידי פקידי הקהילה במישרין אלא היה נמסר במכרז פומבי ל„חוכר" המרבה במחיר והוא היה רשאי, תמורת הסכום השנתי שהכניס לקופת הקהל, לגבות מן הקצבים תשלום מסויים, קבוע מראש, מכל בהמה שחוטה. ה„חוכר" היה, כמובן, מן היהודים העשירים, שהיה בכוחו להשקיע בבת אחת סכום גדול לחכירת המס.

מתוך כתבה ב„המליץ" משנת 1885, נודע לנו כי בשנת 1884, שילם החוכר לקהילת לידא 4000 רו"כ (ראשית תיבות: רובל כסף). עסקי ה„חוכר", כפי שסחו הבריות, היו מן המכניסים.

אכן, מס זה על הצריכה, מאז ומתמיד רבו המתריעים עליו, ובצדק, כמס בלתי צודק, המטיל מעמסה שווה על מחוסרי אמצעים ועל בעלי יכולת והמונע מן הרש את האפשרות לאכול כדי שבעו. היתה זו תוצאה מן המצב הבלתי־נורמלי, בו היו נתונות קהילות ישראל בליטא, כשצרכי העדה החיוניים תבעו את סיפוקם, ואילו הדרך להטלת מסים ישירים על חברי העדה היתה חסומה בפניהם.

אכן, עוד מס אחד עמד לרשות הקהילה, מס ישיר ובמידה מסויימת, פרוגרסיבי, היינו — שנגבה בהתאם למצבה הכלכלי של המשפחה — דמי קבורה. הכנסות ה„חברה קדישא" (או „חברת מתעסקים") היוו סעיף לא מבוטל בהכנסות הקהילה. הכנסות אלה שימשו להחזקת ה„תלמוד תורה", בית־החולים, מושב הזקנים וכיו"ב. ואם נמצאו עשירים קמצנים שבחייהם קפצו את ידם, השיגה אותם סוף סוף ידה של ה„חברה" (כפי שקראו לחברת מתעסקים בקיצור), אשר כאן מצאה מקום לגבות את חוב הקהל. לא פעם התנהלו ויכוחים מרים עם המשפחות האבלות על הסכום שהושת עליהם, עד שנכנעה המשפחה לדרישה. (ומה היה להם לעשות: להשאיר את אבא ללא קבורה, לטלטל את עצמותיו לקהילה אחרת, מקום שאין מכירים אותם, כדי להביא אותו שם לקבורה בזול יותר? — ודי בזיון. אכן, היו גם מקרים כאלה, הידועים לנו מסיפורי זקנים ואף מזכרונותינו אנו מן הזמנים האחרונים). על הרוב, הגיעו הצדדים לעמק השווה. הלוויה נערכה בכבוד הראוי, ובעתונים פורסם אח"כ דבר „צדקת פזרונה" של המשפחה...

הודות למקרה כזה, של גביה „אחרי מות", נרכש בשנת 1883 בית חדש לבית־החולים היהודי, שהיה שוכן עד כה בבית ישן ורעוע, ללא אוויר ואור. היה זה סכום של 3000 רו"כ (רובל כסף), שגבתה ה„חברה" מיורשיו של מלווה ברבית עשיר. חלק מן הסכום שימש גם לריצוף „שוקי העיר" (כך כתוב בכתבה ב„המליץ" מאותה שנה).

השריפה הגדולה

סוכות תרנ"ב (אוקטובר 1891). „זמן שמחתנו" נהפך ליהודי לידא ליום תאניה ואניה! התחיל הדבר במוצאי יום־טוב ראשון של חג: אש יצאה מאחד הבתים וחיש קל אחזה בבתים הסמוכים. רוח התעוררה בערב ועזרה לאש להתפשט מהרה. לא יצאו שעות מועטות והלהבות הקיפו את העיר מקצה עד קצה. חרדת אלהים! בתי עץ צפופים מסביב, כולם אחוזי להבות; המים נשאבים בדליים מן הבארות המועטות, ההולכות ודוללות, והציוד לכיבוי אש, דל ופרימי־טיבי. תוך לילה אחד נהפך ישוב יהודי ובו קרוב לחמשת אלפים נפש להמון של מחוסרי גג ומחוסרי כל.

אותו לילה עלו באש 1026 בניינים של יהודים ו־17 של נוצרים, מהם 400 בתי דירה. נשרף הכל, מרהיטים ומטלטלין עד לפרקמטיא בחנויות ובמחסנים, ובמקרים רבים — גם כסף מזומן שהיה שמור בבית (המנהג להפקיד כסף בבנק

[30] „המליץ", גליון 240 — 30.10.1891.

טרם נפוץ). עלו באש גם כל בתי התפילה,* ובכללם בית־הכנסת העתיק, אשר זה שנים אחדות (ב־1887) הושלם שיפוצו, שעלה לעסקני העיר במאמץ כספי לא קטן.[31] הנזק שנגרם לאוכלוסיה היהודית נאמד אז ב־2.5 מיליון רובל. ביטוח רכוש כמעט ועדיין לא היה נהוג בלידא של הימים ההם.

ועד מעורב, יהודי־נוצרי, התכונן מיד, באישור שר הפלך („גוברנטור") בווילנה, להושטת עזרה לנשרפים, ובו ראשי הדתות, ראשי השלטון וכמובן — נכבדי הקהילה היהודית ובראשם הרב דמתא, הלא הוא הרה"ג ר' יצחק יעקב ריינס, והרב מטה"מ. אכן, העזרה נועדה רובה ככולה לתושבים היהודים, מאחר שבין הנוצרים היו 17 נזוקים בלבד, כאמור, רובם אנשים אמידים שלא נזקקו לעזרה. קול־קורא, בחתימתו של הרב ריינס הורץ למוסדות ולאישים יהודים בארץ ובחו"ל ופורסם בעתונות העברית וכן בעתונות היהודית בשפה הרוסית. למען האמת, יש לציין, כי תקוותו של הרב ריינס, בעל הקשרים המרובים, לעזרה בשפע מ„נדיבי עם", לא נתאמתה פרט לכמה תרומות קטנות במכסת „נדבה לנשרף" ממוסקבה ומפרנקפורט, וכדומה. לעומת זאת, הוחשה עזרה יעילה יותר מתושבי העיירות הסמוכות: שצ'וצ'ין, נובוגרודק, ז'טל, אוסטרין, וסילישוק, דזיבנישוק, דבוררז'ץ, ומן הערים הגדולות: וילנה, ברנוביץ, קובנה, בכסף, בבגדים ובצרכי מזון. ולא רק יהודים: ברשימת התורמים (שנדפסה מדי שבוע ב„המליץ") אנו מוצאים את הארכיבישוף דליטא בתרומה של 100 רובל, ראשי הדתות הנוצריות במקום, הפרבוסלבי והקטולי, וכן פקידים ממשלתיים, קציני צבא מן הגדודים החונים בעיר, בעלי אחוזות מן הסביבה, ששלחו לא רק כסף אלא גם צרכי מזון: קמח, דגן ותפוחי אדמה. בין התורמים אנו מוצאים אפילו את המאפיה הטורקית בווילנה, שהחישה משלוח של לחם לנצרכים. סכום של 3000 רובל הגיע מחצר המלכות („המלך הרחמן יר"ה"), לפי הצעתו של שר הפנים!

אחרי ככלות הכל, נאסף סכום של כמה עשרות אלפים רובל — בחינת קומץ שאינו משביע את הארי. תושבי לידא התהלכו קודרים והמומים מן הקטקליזם שכמוהו לא ידעו עד אז. לא לחינם נשאר אותו מאורע חרות בזכרונם שנים רבות עד כדי לשמש סימן למניין שנים, לאמר: כך וכך שנים לפני „השריפה" או לאחריה.

עיר חדשה

כדרכו של כל זעזוע כביר, עוררה גם „השריפה" בסופו של דבר זרם של מרץ וכוחות רדומים. יהודי לידא התחילו להתנער. החלה תנועת בניין בתנופה רבה, בעזרת הבנקים הרוסיים, שמצאו בלידא כר נרחב לפעולתם, בעזרת עשירי העיר שלא ניזוקו ובעיקר, תוספת עבודה עצמית ובטחון יהודי.

תוך שנים מועטות, קמה עיר חדשה, מרווחת יותר ומסודרת יותר, שמרכזה נבנה הפעם כמעט כולו לבנים תחת בנייני העץ מקודם. רחובות חדשים נוספו. כך, למשל — רחוב סדובה, במקום שהיה קודם לכן גן עצי פרי גדול ובתוכו — בית־המרקחת היחיד בעיר, של הרוקח הנוצרי סטבינסקי. אחרי הפרצלציה של הגן ופתיחת הרחוב החדש במקומו, העביר סטבינסקי את בית־המרקחת לרחוב וילנסקה (בימי השלטון הפולני — סובלסקה), הוא ה„סטרה אפטיקה", שעבר אחר כך לרשותו של הרוקח הפולני ברגמן.

תנועת הבניין משכה לעיר המוני איכרים, שהביאו חומרי בניין או מצאו כאן עבודה בבניין, וכמובן, השאירו חלק גדול מדמי פדיונם, או משכר עבודתם, בחנויות העיר. הבנייה הרבה משכה לעיר גם בעלי מקצוע יהודים מן הסביבה הקרובה והרחוקה יותר, בנאים מומחים (מן הזכורים לנו: מולר, בודין), נגרים (לוין — שמו מעיד על מוצאו: „דער ווארא־נאוועה סטאלער") ועוד ועוד.

הלכו והוקמו קמעא קמעא גם הבניינים הציבוריים וקודם כל — בתי התפילה. קדם לכולם — בית־הכנסת דז"צ,[32] שהוקם ללא כל עזרה מן החוץ אלא מתרומות החברים עצמם, 300—400 רובל כל אחד! בקיץ 1895 הושלם בניינו ונחוגה חנוכת הבית.

קשה יותר היה דבר בניינו של בית־הכנסת הגדול, שהצריך סכומים גדולים. אחרי התחלה, שנעשתה ב־1893, עברו עוד כמה שנים עד שיכלו עסקני העיר לברך על המוגמר. התחיל במצווה אחד מנדבני וילנה, ר' מאיר רובין, בתרומה של חומרי בניין. להשלמת הבניין סייע סוחר ביצים עשיר, אף הוא איש וילנה, שעמד בקשרי מסחר עם סוחרי לידא והוא תרם כמה אלפים רובל. שמו ושם אשתו „הונצחו" בטבלאות שיש, שנקבעו מעל לכניסה. (לצערנו נעלם מאתנו שם הזוג הזה, אשר שורות אלה נועדו להנצחתם, לאחר שטבלאות השיש, אבוי, נעקרו ונעלמו, יחד עם אבני הבניין כולו בימי השלטון הטמא של קלגסי הנאצים).

לא עברו הדברים בלי מחלוקת בנוגע לתכנית הבניין. לייזר פופקו, מן העסקנים החשובים וגבאי בית־הכנסת, שהיה הרוח החיה במפעל זה, ביקש לבנות את בימת הקריאה בסמוך לארון הקודש, כדוגמת בתי־הכנסת החדישים, ואילו הרב ריינס לא הסכים בשום פנים ואופן לנוסח בנייה זה, נוסח הריפורמיים. הוא אף איים שאם תתקבל תכנית זו, לא תדרוך כף רגלו בהיכל החדש — וידו של הרב דמתא היתה על העליונה.

סוף סוף, עמד על מכונו בית־הכנסת החדש, כלול בהדרו מבית־ומחוץ, בכיפתו הירוקה העצומה השולטת על הסביבה ובראשה גולה מוזהבת, על מבנהו הרחבותי בפנים, וביחוד ארון הקודש המהודר, השוכן תחת כיפת אלבסטר, בסגנון מאורי, עשיר בקישוטים, הנשען על ארבע קבוצות של עמודים דקי גזרה, — עשויים שיש ירוק ובראשם כותרות לבנות — מחוברים ביניהם בקשתות עדינות.

שינויים דימוגרפיים

הזעזוע של השריפה המריץ תהליכים דימוגרפיים, שרא־שיתם נעוצה בתקופה הקודמת. כבר הזכרנו לעיל את השתקעותם של בעלי מקצוע יהודים בעיר עם ריבוי עבודת הבניין אחרי השריפה. נזכיר עכשיו את התנועה ההפוכה, היציאה מלידא, וקודם כל — ההגירה לארצות־הברית, שהחלה כבר כמה וכמה שנים לפני השריפה. בגליון „המליץ" מספ־

* פרט לביהכ"נ של החייטים.

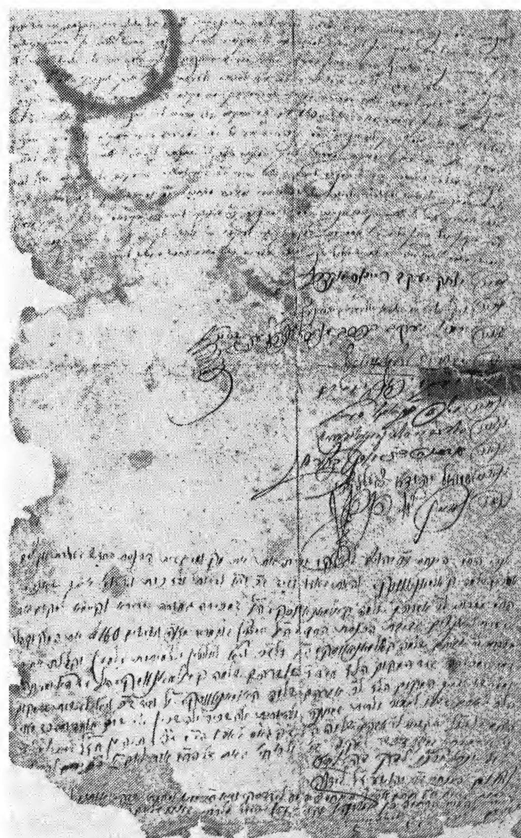
[31] הכתב הלידאי, המתאר ב„המליץ" את חנוכת בית־הכנסת אחרי שיפוצו, מרבה לפאר את יפי הדרו, אך לא הניח לנו תאור של מראהו וסגנון בנייתו. לדבריו, עמד בית־כנסת זה, לפי המסורת, זה מאות שנים. מעל לדלת הכניסה נמצאה כתובת מלפני מאה וחמישים שנה (מאמצע המאה הי"ח).

[32] ר"ת: זובחי צאן (קצבים).

טמבר 1891 (לפני השריפה), מספר כתב מלידא, כי „משפחות משפחות תעזובנה את העיר ותלכנה לגור באשר ימצאו בכל רחבי מדינת אמריקה". אכן, היו גם שחזרו משם ו„דיבת הארץ רעה" בפיהם, על העבודה הקשה ב„שופ" וכו׳. ואף על פי כן, נמשכו רבים לארץ האפשרויות הגדולות, ובשנות התשעים כבר ישבו יהודים לידאים ברבים מכרכי ארצות־הברית. תנועה זו גברה אחרי השריפה, כפי שאפשר היה לצפות.

מצד שני, נצטרפו לישוב היהודי בלידא רבים מבני הכפרים („ישובניקים"), שמסיבות שונות, ראו עצמם נאלצים לעזוב את כפרי מושביהם ולעבור לעיר, אם מרצונם, כדי לחנך את ילדיהם בין יהודים, ואם מאונס, מחמת גזירות המיניסטר הצורר איגנטייב (מן השנים 1881—1882) ומאז לא בוטלו ונשארו בתקפם). „ישובניקים" אלה, ברובם טפוסים בריאים בגופם ובאופיים, ובעלי אמצעים על הרוב, היוו תוספת חיובית של הון ומרץ לעדת לידא. הללו היו ידועים על הרוב בצירוף שמות כפריהם או אחוזותיהם, בהם ישבו. נזכיר לדוגמא אחדים מהם: „נחמן דער לעפעניצער",[33] „ישראל דער קאסוישטשינער" ועוד. כמה מיהודים פשוטים ותמימים אלה תרמו בעין יפה לצרכי ציבור. בבית־הכנסת דמתעסקים, נקבעה על הבימה טבלת נחושת, בה הוזכרה תרומתו של ישראל זלצמן, הוא ישראל דער קאסוישטשינער.

[33] נחמן שפילקובסקי, אבי משפחת שפילקובסקי ומחותנו של „המגיד מקלם" המפורסם בעת ההיא בכל תפוצות ישראל, ר׳ משה יצחק דרשן, אבי משפחות דרשן בלידא.

שטר מכירה משנת תרנ"ו (1896) למקום בבית־הכנסת הגדול (ראה הנוסח המודפס משמאל)

אנחנו הח"מ (החתומים מטה) הנבררים מאלופי הקהל ומשט"ה (ומשבעה טובי העיר) דפה לידא אשר נבררנו לפקח על בנין בית הכנסת החדש הנבנ[ה] כעת בעיר לידא וגם ניתן לנו רשות למכור את כל המקומות בבית הכנסת החדש הנ"ל הן בעזרת אנשים והן בעזרת נשים ובצירוף הרב הגאון ובד"צ (ובית דין צדק) דפה מודיעים אנחנו בשטר המכירה הלז הניתן מעתה לר׳ פינחס ב"ר יהושע לידסקי להיות בידו וביד ב"כ (באי־כחו) וי"א (ויורשיו אחריו) לעדות ולזכות ולראי׳ איך שאנחנו הח"מ מוכרים לר׳ פינחס ב"ר יהושע לידסקי הנ"ל במכירה גמורה שרירא וקיימא מקום אחד בעזרת אנש[ים] בבית הכנסת החדש הנ"ל המצוין בנומער 160 את המקום הלז מכרנו לר׳ פינחס לידסקי הנ"ל ולב"כ וי"א לחלוטין ולצמיתות עולם והרשות בידי ר׳ פינחס לידסקי הנ"ל וביד ב"כ וי"א לעשות במקום הלז כאדם בשלו למכור ולתת במתנה ולהוריש ולהשכיר ולהשכין בלי שום מוחה ומעכב מאתנו הח"מ לר׳ פינחס ב"ר יהושע לידסקי בקגא"ס (בקנין גמור אגב סודר) באופן היותר מועיל עפ"י תקון חז"ל בענין דלית בי׳ אסמכתא במקח דכשר למקני׳ בי׳ ולאשר ולקיים את כל הנ"ל חתמנו בח"י (בחתימת ידנו) בחמישי בשבת אחד עשר יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ושש מאות וחמשים ושש לב"ע (לבריאת העולם) פה עיר לידא.

(חתימות)

נאום יצחק יעקב ריינעס אב"ד
נאום יוסף אלי ב"ר יהודה זללה"ה קאמענעצקי
נאום ירמי׳ יעקב בהרב מוהר"ר אדה"כ עפשטיין
נאום (לא קריא. זעליג ווילענטשיק ?)
נאום יעקב פאפירמייסטער
נאום משה ב"ר יוסף (סעגאל ?)
נאום אלי׳ ב"ר י. קיוועליאוויטש
נאום דב משה ב"ר יוסף בארען
נאום שמואל יהודה ציגעלניצקי
נאום נאמן א. פופקא

300 רובל ראשונים להקמת בית־הכנסת אחרי השריפה. הוא גם תרם 1000 רובל ראשונים להקמת מושב הזקנים החדש.[34]

שגשוג כלכלי

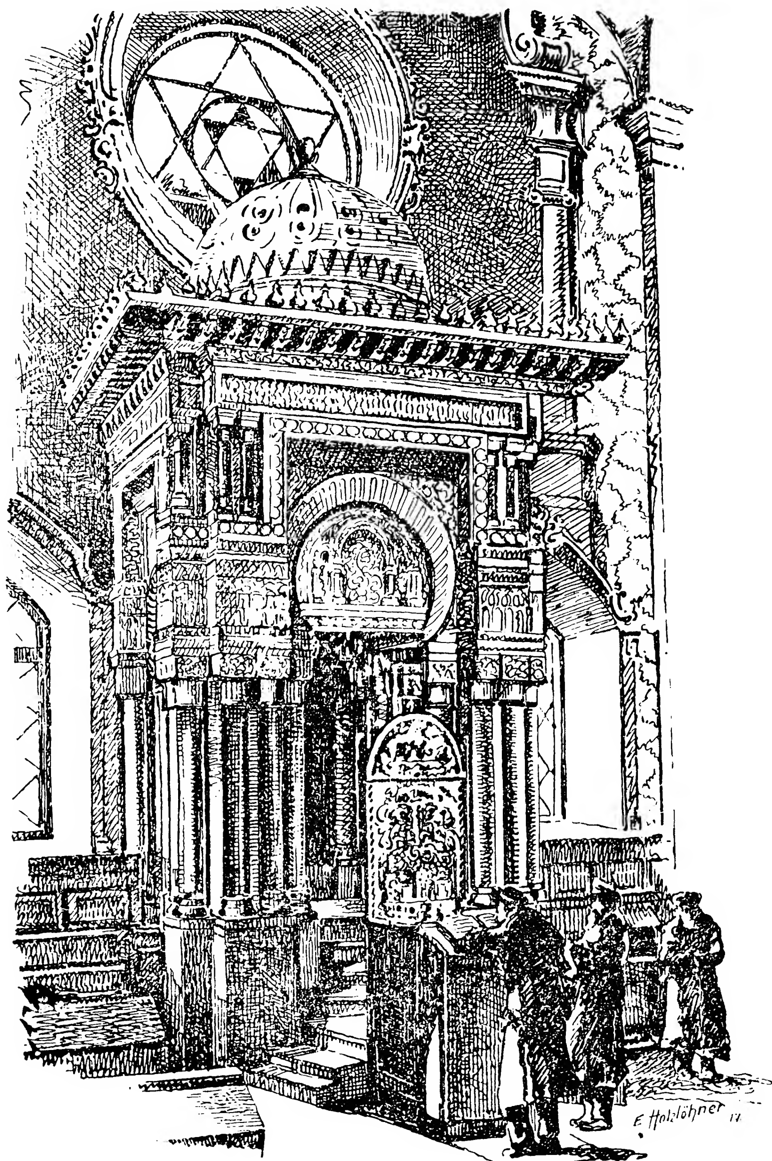
דחיפה להתפתחות נוספת ניתנה ללידא עם סלילת מסילת הברזל סידלץ—בולוגויה (בשנת 1903—1904), שעברה דרך לידא, נוסף על הקו וילנה—ברנוביץ, שעבר גם הוא כאן. לידא נעשתה על ידי כך תחנה מרכזית ונקודה אסטרטגית חשובה. דרך אגב, בין המשגיחים על העבודה בקטע לידא—מולודצ׳נה, מטעם הקבלנים פריד, היה מהנדס דרכים יהודי צעיר ושמו קרנר, אשר, בהיותו בעיר לרגל עבודתו, היה מבאי ביתו של הרב ריינס ז״ל וכבר אז, כנראה, התחיל להתקרב לציונות. לימים, במדינת פולין החדשה, נתפרסם כאחד ממנהיגי התנועה הציונית ונבחר לסינאט הפולני.

בשנת 1903, זכתה לידא (בעצם, בית הנתיבות בלידא) לביקורו של המלך ניקולאי השני ובין מקבלי פניו היו גם באי־כוח העדה היהודית, הרב מטה״מ קרמניק והחזן אופנדיק. אמצעי זהירות חמורים, אף מוגזמים עד כדי גיחוך, ננקטו בתחנת מסילת הברזל וסביבתה לרגל ביקור נכבד זה. כך, למשל, הוקם על הרציף פיטס (חבית גדולה) מיוחד למילוי הקטר של רכבת המלך במים, כדי שלא להזדקק לצנור המים הרגיל.[35]

ראשית תעשיה החלה להתפתח בלידא, בצד המלאכה: כמה מפעלים גדולים, שאת ראשיתם כבר הזכרנו, כגון שני

[34] ישראל זלצשטיין. הפרטים עליו — מפי נכדו, דב (ברל) דבורצקי, עכשיו בברוקלין, ארה״ב.

[35] פרטים אלה — מפי הסנטור קרנר, ז״ל, בעת שבתו בבית־אבות בתל־אביב. נפטר בתל־אביב בשנת 1966.

ארון הקודש בבית־הכנסת הגדול

(תמונה, מסוגננת, מעשה ידי חייל צייר מתקופת מלחמת העולם הראשונה)

בתי־חרושת לבירה, של פפירמייסטר ושל פופקו, בית־החרושת לטבק, של וילנצ׳יק, בית הנסירה של האחים פולצ׳ק, ועתה נוספו כמה מפעלים קטנים יותר: בית הנסירה של מלניק ובצדו טחנת קמח, שני בתי־חרושת נוספים לטבק, של נחמן שפילקובסקי („דער לעפעניצער״) ושל רבינוביץ, בית־חרושת לסבון, בתי־חרושת למשקאות, בית־דפוס ראשון (זלדוביץ) ועוד ועוד. בזמן מאוחר יותר, נוסף בית־החרושת לשמרים, מיסודם של האחים סטרוגץ מאושמינה.

בשנת 1897, היו בלידא, לפי ספירה רשמית, 5294 תושבים יהודים מתוך אוכלוסיה כללית של 9323 נפש. אך תחום נתחם לעדה זו, הגדלה והולכת, בתוקף „התקנות הזמניות״ („וורמנייה פרווילה״), או, לפי השם השגור יותר בפי היהודים — „גזירות איגנטייב״, משנת 1882: עד „זר־צ׳ייה״ ולא תוסיף! זרצ׳ייה וויסמונטי הוגדרו כפרברים, שישיבת יהודים בהם אסורה. ברם, בלחץ העיר המתפתחת והמתאכלסת והולכת, נפתחו פרברים אלה בסוף המאה לפני היהודים. מחווה של חסד מצד השלטון הרוסי!

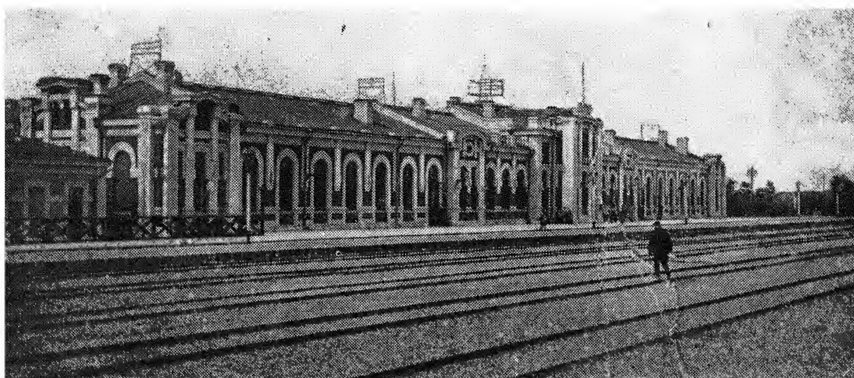
המרכז הצבאי הגדול שבפרברי העיר לידא נזקק הרבה לשרותם המקצועי של יהודי העיר. בכתבה משנת 1895, אנו קוראים על 110 קבלנים ופועלים יהודים שנמצאו בקסרקטין, וכשחגגו אותה שנה את „מזכרת כלולות הדר כבוד מלכותם הקיסר והקיסרית יר״ה״, ערכה עדת העובדים היהודים האלה חגיגה בפני עצמה על פי דרכם: הם ערכו „נשף חשק״ בבית־התפילה (לא צויין איזה) בהשתתפות תזמורת צבאית בניצוחו של ה„קפלמייסטר״ הצבאי שפשלביץ (יהודי) ובהשתתפות קציני צבא ובאי־כוח השלטונות האזרחיים ואת ההכנסה הקדישו — לכתיבת ספר תורה! (כמובן, לזכר הקיסר והקי־סרית יר״ה...).

בזכותו של איש צבא רוסי („וואינסקי נצ׳לניק״ — ממונה צבאי), משכיל, בעל יזמה ובעל טעם, זכתה לידא בגן ציבורי („פיטרובסקי פרק״, ברחוב קמיונקה). לשם כך, עלה על דעתו לייבש חלק מן הביצות שבחורשת עצי ה„אולחה״ („אולשניק״) שתפסו חלק ניכר מן העיר. הוא השתמש לשם זה בסוסים ובעגלות של הצבא שעמדו לרשותו ושפך אלפי טונות של חול גס („זשוויר״) לתוך הביצה הטובענית, חפר בתוך השטח אגם לניקוז, אשר שימש בסופו — לשיט שע־שועים, הקים בניין עץ להצגות („תיאטרון קיץ״) — והרי לכם גן ציבורי לכל דבר. וב„יומי דפגרא״ הובאה תזמורת צבאית לערוך קונצרטים תחת כיפת השמים.

10—15 השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה עמדו בסימן התפתחות, איטית אך מתמדת, בלידא, ותושביה היהודים גילו מידה רבה של דינמיות ויזמה. קבלנים יהודים בנו את מערכת הקסרקטינים החדשים, את המוסך הגדול („אללינג״) ל„דיריז׳בל״ (מעין צפלין, במהדורה מוקדמת, פחות משוכללת עדיין). קמו שני בתי־חרושת למכונות חק־לאיות פשוטות (מקצצות, מניז׳ים להנעת משאבות מים וכדומה), שהעסיקו כל אחד כמה עשרות פועלים. בית־חרושת גדול לשמרים הופעל על ידי יהודים מאושמינה (האחים סטרוגץ). סחר היערות פרץ בסביבה וליהודי לידא היה בו חלק רב. לידא נהפכה למרכז הספקה סיטונאי לסוחרי כל העיירות שבסביבה ותוצרתה היא עצמה, כגון: שיכר (בירה), שמרים, מכונות חקלאיות וכד׳, מצאה לה שווקים בקוטר הרבה יותר גדול, בחלקה אף ברחבי רוסיה הגדולה.

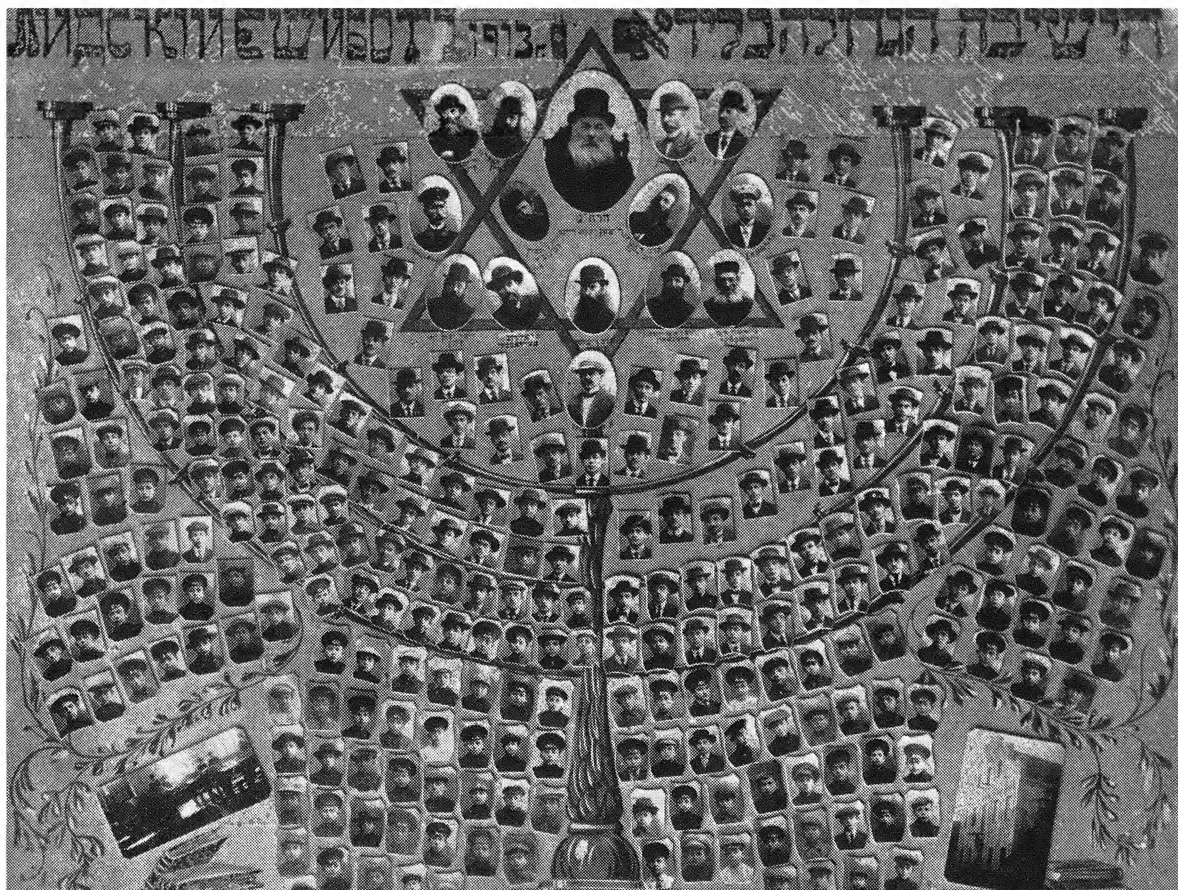
בעזרת חברת „יק״א״, נוסד הבנק היהודי הקואופרטיבי בלידא — ה„ווזאימני קרדיט״ (אשראי שיתופי), שמנהלו היה ר׳ זליג פופקו, עסקן ותיק ומסור (בנו של ר׳ יצחק פופקו, שהיה ידוע, מזמן פעילותו כבא־כוח יהודי ב„דומה״ המקו־מית, בשם „איטשע דער טשלען״).

כללו של דבר, נשתנה הנוף הלידאי. נשתנה גם הנוף הרוחני והציבורי בלידא היהודית, המוסיפה לטוות את חוט החיים היהודיים המסורתיים, תוך משבים חדשים המנשבים מעברים והמבשרים כבר בואה של תקופה חדשה וצורות חיים חדשות.

בית הנתיבות בלידא.

השכלה, תרבות וחינוך

לידא היתה עיר של תורה והשכלה עברית הכרוכות יחד. אולם כבר התחילה לצמוח אינטליגנציה חדשה, שסיגלה לעצמה את השפה הרוסית, כשפה שניה או אף ראשונה: רופא יהודי, עורך־דין „פרטי״ („צ׳סטני פובירני״, ז.א. שאינו מוסמך האוניברסיטה), מהנדס יהודי אורח, קבלנים המצויים אצל הצבא או השלטונות האזרחיים וכיו״ב. העתון היומי הרוסי התחיל ממלא את מקומו של „כתב העת״ העברי (שאגב, אינו מספק ידיעות רבות ממאורעות הזמן בעתם).

ישיבת הרב ריינס — 1913 ר׳מיה, מוריה ותלמידיה

כבר ב־1891, מתאונן הכתב הלידאי ב„המליץ" על הזנחת שפת עבר וההשכלה העברית בכללה ומיצר על מותו של הסופר הצעיר המחונן משה ריינס, בנו של הרב ריינס, שהיה בעל השפעה על צעירי ישראל בעיר, ועם הסתלקותו, ירדה, לדבריו, קרנה של התרבות העברית בקרב הדור הצעיר המשכיל בלידא.

התבוללות ? — חלילה. עד לידי כך טרם הגיעו הדברים. עשרות מלמדים הוסיפו להרביץ תורה לילדי ישראל ואפילו תלמידי בית־הספר הממשלתי החדש לבני היהודים, דאגו הוריהם שאחרי הצהרים יקחו לקח מפי מלמד או „מורה עברי" פרטי (מעמד חדש ברחוב היהודי מאז תקופת ההשכלה). ואעפ"כ, ניבעו סדקים במבנה החינוך היהודי המסורתי, ובעד סדקים אלה החלו לחדור גם רעיונות חדשים ומגמות חדשות.

רבה של לידא, הרה"ג ר׳ יצחק יעקב ריינס, ראה בדאגה את מגמת החינוך היהודי בזמן החדש, החצוי בין קודש לחול, ומי יודע, שמא בסופו של דבר, עתיד היסוד החילוני, הזר, להכריע ולהביא את הדור הצעיר להתבוללות גמורה, חלילה. הוא הגיע לידי מסקנה שיש לאחות את הקרע ולהגיש את שני היסודות באכסניה אחת, כשיסוד ה„חול" נתון לפיקוחו ולהדרכתו של ה„קודש". והמסקנה — ישיבה המאחדת בתוכה תורה והשכלה כללית, בה יתחנכו צעירי ישראל שלמים באמונתם ומושלמים בהשכלתם.

אחרי נסיון (שלא האריך ימים) בעת שמשו ברבנות בשוונציאן העיר, ולאחר נסיון שני בלידא בשנת 1895, שלא הגיע לכלל הגשמה מחמת קשיים שונים, לא הירפה הרב ריינס מרעיונו עד שהתגבר על כל המכשולים, ובשנת 1905, נפתחה „הישיבה הגדולה אשר בלידא", שנתפרסמה בעולם היהודי בשם „ישיבת ריינס".

נתמלאה לידא מאות בני תשחורת יהודים מכל קצווי רוסיה המדינה: ליטא, פולין, וואליניה, פודוליה ועוד. אף מהרי קאוקאז הגיעו צעירים יהודים, בגלימותיהם השחורות, חגורי פגיון, לקנות תורה בלידא. היה זה טיפוס חדש של בחור ישיבה, בלבושו, בהילוכו — ובשאיפותיו. ודומה, לא היתה כלידא עיירה ראוייה לשמש להם אכסניה, באווירתה המסורתית — ועם זה משכילית־סובלנית, ובה יודעי שפת עבר וקוראי הספרות העברית החדשה ומנויים על כתבי עת עבריים. גם תנועת „חיבת ציון" היכתה שורשים בעיר כבר מראשית פעולתו של הרב קלישר. עם קום התנועה ההרצליאנית, היה הרב ריינס מראשוני נושאי דגלה. מרצים ציונים, מראשי נושאי דברה של התנועה, ביקרו בעיר לידא לעתים מזומנות.

תלמידי הישיבה השפיעו והושפעו: השפיעו בנוכחותם, באווירת שאיפתם הרוחנית (שטופחה בידו האמונה של מורם ומחנכם הדגול, ר׳ פנחס שיפמן — בן־סירה ז"ל), והושפעו מן הפעילות הציבורית במקום, בה השתתפו רבים מהם השתתפות פעילה: בפעולת התעמולה הציונית, בפעולה (הבל־

הגימנסיה לבנות של נוביצקי (1912)
מבין התלמידות זוהו: שורה אחורית: בלומה קיבלביץ (חמישית מימין); באשל שפירא (ששית מימין); בריינע (בערטא) גערבעדזאווסקי — שיף (ראשונה משמאל).
שורה שלאחריה: בלומה אילוטוביץ (ראשונה משמאל); סוניה גולוב (שניה משמאל).
שורה ראשונה: בת אסתר קמנצקי (שניה מימין. כורעת על ברכיה); פרידה פופקו (שניה משמאל); נדיה מגדל (ראשונה משמאל).

תי־ליגלית) למען הקק״ל (בהדרכתו של העסקן המסור ר׳ ישראל־אהרון שלובסקי ז״ל), בארגון נשפים עבריים. (בתוך קבוצת צעירים שהקימו „חוג חובבי הבמה העברית״, בהש־תתפות ר׳ י״א שלובסקי והמלמד המודרני, חייקיל וישנבסקי ז״ל) וכדומה.

נתעשרה לידא בכוחות רוחניים: כוחות תורניים שרכש **הרב ריינס לשמש ר״מים**[36] בישיבתו ובראשם הרב שלמה פוליצ׳ק ז״ל („העילוי ממייצ׳ט״), שקנה לו שם בעולם הרבנים כאחד הגאונים המצויינים, ומורים מעולים למקצועות היהדות מחוץ לגפ״ת: ר׳ פנחס שיפמן, שכבר הזכרנוהו; משה כהן (ששימש משך זמן מסויים גם מזכיר ראשי להסתדרות „המזרחי״) וקופלוביץ (הידען התמהוני, שמלבד בקיאותו בכל חדרי הספרות העברית ותולדות ישראל, שלט בשפה הרוסית, הגרמנית והצרפתית, חיבר ספר במתימטיקה ויד לו בפילו־סופיה כללית). פנחס שיפמן ומשה כהן לקחו חלק פעיל בחייה הציבוריים של העיר והעשירו את חייה התרבותיים בהש־תתפותם.

לידא שאפה לצאת מחזקת „עיירה״ ולהידמות לכרך. כיום, פתיחת קולנוע, אין בו מן החידוש, אך פתיחת ראינוע ראשון בראשית המאה שלנו (דומנו שלפני 1910, מיסודו של אלתר׳קה פולצ׳ק, צעיר בן עשירים, הרפתקן ובעל יזמה), היה בו משום מאורע בחיי העיר. הנוער היהודי נהר ל„אולם לנדו״ שבככר השוק לראות במאפל האולם (לאחר שהוצאה מתוכו מנורת ה„לוקס״) את הטרגדיה של „אסתר׳קה בלייכמן״ ואת תעלוליו של מקס לינדר. הנעת המכונה היתה, כמובן, ביד. ראינוע שני ומשוכלל יותר נוסד כעבור זמן קצר לאחר מכן ביזמתו של היהודי יבלונסקי, בשותפות עם עמיתו הפולני רומייקו. הפעם הוקמה גם תחנת חשמל, שהניעה את מכונת הקולנוע ובעת ובעונה אחת סיפקה גם מאור לרחובות הקרובים.

גברה השאיפה ללימוד ולהשכלה אצל יהודי לידא. בצד החינוך המסורתי בחדרים הישנים והחינוך המסורתי והשכלתי־לאומי בישיבת ריינס, נפוצו ילדי ישראל בלידא בבתי האולפנא הכלליים. בית־הספר הממשלתי לילדי ישראל („ייב־רייסקויה אוצ׳ילישצ׳ה״) הקנה לבנים השכלה של 7 כיתות יסודיות. בהגבלות מסויימות, נתקבלו יהודים גם לביה״ס העירוני („גורודסקוייה אוצ׳ילישצ׳ה״) ומשלא הספיקו מקומות ליהודים — נדדו ילדי ישראל לעיירות אחרות שבסביבה. אנשים אמידים יכלו לשלוח את ילדיהם לפרוגימנסיה של פלוא (ואשתו היהודיה המומרת), לקנות השכלה של 4 כיתות של בית־ספר תיכון. מעטים, בעלי יחוס אבות, זכו להתקבל לגימנסיה העירונית, שנפתחה בשנת 1912 או 1913. רבים נדדו לווילנה, ללמוד בגימנסיה היהודית הפרטית של קגן ולערים אחרות, שם היו תנאים נוחים יותר לקבלת יהודים (וילקובישקי, למשל). בנות ישראל, שלא הסתפקו בארבע כיתות הפרוגימנסיה לבנות של ציפקין, היוו אחוז גבוה למדי בגימנסיה הפרטית של נוביצקי.

[36] ר״מ — ראש מתיבתא (ראש ישיבה).

חרף כל הקשיים, ועם כל המעמסה הכבדה על ההורים הרחוקים מעשירות, נתמלאה העיר גימנזיסטים וגימנזיסטיות מכל המינים, בצד תלמידי ישיבת ריינס — שתי עדות, שפה ושם באו במגע ביניהם, למדו זה מזה והשפיעו אהדדי — והטביעו יחד את חותמם על הנוף החברתי התרבותי המיוחד של העיר לידא.

הפעילות המפלגתית לא היתה כשרה בעיני השלטונות. אעפ״כ, מצאו החוגים הציוניים דרכים לערוך הרצאות ציוניות, בבתי מדרשות או בהסוואה של פגישות חברתיות בבית־תה („צ׳יינייה״) או במועדון „הזמיר״, וכן לנהל פעולה של הקק״ל בדרכים המקובלות בימים ההם: קערות בבתי־הכנסת בערב יום הכיפורים, דואר למסירת ברכות לראש־השנה, מברקי ברכה לחתונות וכד׳ — כל אלה פעולות שיותר מערכן הכספי, נודעה להן חשיבות חינוכית־לאומית. בזכותו של הרב ריינס, זכתה לידא לארח בשנת תרס״ג (1902) את ועידת ה„מזרחי״ ולשמש משך זמן מה גם מרכז להסתדרות צעירה זו.

שוב, ניצנים מעטים של עליה לארץ־ישראל: ב־1903 — עלה יוסף יודלביץ, איש העליה השניה, תושב כפר־סבא כיום, וכתשע שנים לאחר מכן — חיים קרופסקי (אריאב) ז״ל ואחריו — אלימלך זליקוביץ (האלוף אבנר) ז״ל ויבדל לחיים ארוכים — יעקב שיפמן (בן־סירה), מהנדס העיר תל־אביב עד פרישתו.

העליה בגילוייה המצומצמים בהכרח, מחמת תנאי הזמן ההוא, באה מחוגי העלית הלאומית בעיר בלבד. לממדים רחבים יותר זכתה ההגירה לארצות־הברית, שקסמה לכל מי שנשא את נפשו להטבת מצבו החומרי.

התנועה המהפכנית

התסיסה הרוחנית־חברתית שפשטה בקרב האינטליגנציה הרוסית באמצע המאה הקודמת ולבשה צורה חריפה בראשית מאה זו, בסחפה אתה חוגים נרחבים של משכילים יהודים צעירים, לא פסחה גם על לידא היהודית. ביטויה הספרותי של התנועה החדשה בלידא, אפשר למצוא כבר בראשית שנות התשעים אצל הסופר הלידאי יצחק גוידא,[37] שההווי של עיירת מולדתו שימש רקע ליצירתו, בכמה מסיפוריו שתכנם — גורלו העגום של האדם העמל.*

באותה תקופה בערך, אורגנה בלידא, בעזרת ה„זשארגאָנישער קאמיטעט״, מיסודו של דוד פינסקי בווילנה (1895), ספריה של ספרי זשארגאָן (אז עדיין לא ראו פסול בשם זה לשפת יידיש), בדומה לספריות שנוסדו בו בזמן בכמה עיירות אחרות בסביבה זו (אושמינה, סמורגון), ואשר מטרתן לא היתה השכלתית בלבד אלא גם, ואולי בעיקר, תעמולתית־חינוכית.[38] בראשית המאה הנוכחית, אנו מוצאים כבר בלידא היהודית גרעינים של מפלגות סוציאליסטיות לגוניהן ומגמותיהן: ה„בונד״, פועלי־ציון (שמרכזם היה בחצר קונצוויץ), ס״ס („סיאוניסטים־סוציאליסטים״, שהיו מתוועדים בביתו של ביכוויט), וכן היו בחורים לידאים חברים במפלגות המהפכניות הרוסיות, ס״ר ואחרות. בוועידת פועלי־ציון, שהיתה בווילנה בשנת 1903, השתתף גם ב״כ מלידא.

לא רב הוא החומר על תולדותיהן של התנועות הסוציאליסטיות בלידא. אך מדבריו של נציג הוועד הווילנאי של ה„בונד״ בקונגרס השישי של האינטרנציונל הסוציאליסטי, שהתכנס באמסטרדם בשנת 1904, ידוע לנו כי הוא ייצג, לדבריו, 400 חברים בלידא (מתוך 5200 בווילנה ובסביבתה בסך הכל). קשה לבדוק את מידת דיוקו של המספר הזה, הנראה לנו, לגבי לידא, לפי מספר אוכלוסייתה היהודית והרכבה הסוציאלי, מופרז במקצת. ואולי ראה ה„בונד״ את עצמו כבא־כוח לכל הסוציאליסטים היהודים בעיירה?

מעט הפרטים הידועים לנו מאותה תקופה, שמות דברי התנועה, או התנועות השונות שהתמזגו בתוך הזרם המהפכני, מהווי הימים ההם ומאורעותיהם, באו ברובם מסיפורים שבע״פ, שיחות זקני העיר (שאז היו צעירים). מבין הפעילים נזכרים שמותיהם של האחים וולינסקי (בניו של ר׳ עוזר וולינסקי, מלמד ידוע לתנ״ך וגמרא לבני ישראל בלידא), מהם אחד חבר ה„בונד״, ואחד, כנדמה, ממפלגה אחרת, המורה ציגלניצקי (חבר ס״ס), העלמה פודולסקית, זלמן מלצר, תלמיד ישיבת ווֹלוז׳ין, „שנה ופרש״, שהיה מראשי מפלגת פ״צ בלידא. מחברי הס״ר מוזכרים שמותיהם של סטולוביצקי,[39] פוחלסקי, דובקובסקי (בן ז׳טיל, אך ביקר לעתים קרובות, בקשר לפעולתו המהפכנית בלידא),[40] בתו של שאפער, החנווני המשכיל.[41] מן הבונדאים עוד: „טעווקע (טוביה) דער הויקער״ (אף על פי שלא היה כלל גבן, אך אין מקשין על כינוי בלידא...), יענקעלע גדליה׳ס ועוד. וכולם אינם שוכחים להזכיר את התועמלנית דאבעלע,[42] הגמדת, שעל אף ליקויה הגופני, היכתה גלים בעיר בנאומיה החוצבים להבות אש, בעמדה על כסא על גבי בימת בית־הכנסת או כשהיא נישאת על כתפי חבריה בהפגנת רחוב.

יערות מולויקובשציזנה שימשו מרכז לפגישות החשאיות של התנועות („סחאדקעס״), ובתי־הכנסת שבעיר — מקומות נוחים לתעמולה המונית, שלא בטובתם של המתפללים, שידם קצרה מהתנגד... חברי ס״ס חדרו בפעולתם גם לתוך ישיבת הרב ריינס, תוך נסיון לארגן את בני הישיבה ולמשכם למפלגה. בהשפעת פעילי התנועה, נערכו שביתות במקומות עבודה שונים, על שעות עבודה מקוצרות (לעוזרי החנויות, ה„פריקאזצ׳יקים״, עד 8.00 בערב במקום 10.00), על תוספת שכר וכדומה. באחד מבתי־המלאכה (אצל החייט וולך) אורגנה שביתת השוליות ע״י בנו של בעל הבית עצמו, והם יצאו מנצחים.

אין צורך לומר, כי דרכי התנועה המהפכנית ברחוב היהודי, אשר ברובה דגלה בפריקת עול דת ומסורת והתנגדה לרעיונות הציוניים, לא היו לרצון לחוגים הדתיים בעיר וביחוד — להרב דמתא, הרב ריינס, אשר חוברו בו יחד אש דת ורוח ציונית נלהבת, ודרשותיו, שבאו כפעולת נגד, עוררו עליו לא פעם את חמתם של מנהיגי ה„בונד״.[43]

רבו הוויכוחים בין הציונים בלידא לבין תעמלני המפ־

[37] ר׳ רשימה עליו בספר זה.

[38] ח. ז. קאזשדאן — דער בונד ביז דעם פינפטן צוזאמענפאר. — די געשיכטע פון בונד, ערשטער באנד, ע׳ 94, פארלאג „אונזער צייט״, ניו־יאָרק, 1960. וראה גם א. ליטבאק: מה שהיה, זכרונות על תנועת הפועלים היהודית, תירגם ח. ש. בן אברהם, עמודים 84—85, הוצאת הקבוץ המאוחד — תשכ״ה.

* לדוגמא — סיפורו „פון זאוואד אין באד״.

[39] אחיו של החובש סטולוביצקי. נחבש בכלא גרודנו, לאחר שנתפס כשחומר תעמולתי בידו, ושם מת.

[40] ח. ז. קאזשדאן, שם, צווייטער באנד, ע׳ 122; י. ש. הערץ — די ערשטע רוסלענדער רעוואָלוציע.

[41] כפי שנמסר, הוצאה להורג, יחד עם זינובייב וקמינייב.

[42] ד״ר י. קלויזנר — תולדות היהודים בליטא. — יהדות ליטא, ע׳ 113.

[43] י. ש. הערץ — שם, עמ׳ 192.

קבוצת חברי המעדון הציוני „הזמיר" (1913 בערך)

(מימין לשמאל): שורה ראשונה מאחור: יהודה ברלוביץ; לא זוהה; אברהם רובין; יוסף (בן בן־ציון) דרשן.
שורה שניה מאחור: קליקו; לא זוהה; ליזה לוין (ברלוביץ); גדליה צרטוק; בריינה גרבדזובסקי; סוניה גולוב; ליובה גולוב; יקיר לנדו; דבורה גוידה
שורה שלישית מאחור (יושבים): סולומיאק; לא זוהה; פנחס שיפמן (בן־סירה); שמואל קמנצקי; משה כהן; לוין; פייגל מול־צ'דסקי; דב דבורצקי
שורה קדמית (יושבים): אנה פופקו (בתו של „פופקו דער טייטש"); נחמה מולצ'דסקי; חיה נחימובסקי; שושנה יודלביץ'; גוטע קרופסקי; סטולוביצקי

לגות המהפכניות והגיעו הדברים גם לידי מעשי התגרות „להכעיס", שכיום, קשה להגיד מי היה המתחיל בהם:

מעשה ב־כ' תמוז, בעת האזכרה לד"ר הרצל בבית־הכנסת הגדול, המלא קהל רב. לפתע, נשמעה קריאה: „דליקה!" רק בדרך נס, לא היו קרבנות בנפש בעקב הבהלה שקמה, ביחוד בעזרת הנשים. הציונים האשימו את הבונדאים במעשה פרובוקציה.

שוב מעשה באסיפה בונדאית בבית־הכנסת דז"צ (הקצ־בים), בליל שבת. פתאום נזרקה אבן ונפצה את הזכוכית של מנורת הנפט וכמובן, קמה בהלה וכו'. את הנואמת, דאבעלע, הוציאו בעד החלון. הפעם, האשימו הבונדאים את הציונים.

בשנת 1905, כאשר בכל רחבי רוסיה נערכו הפגנות רחוב, אורגנה הפגנה כזו גם בלידא בהשתתפות מאות מאנשי התנועות הסוציאליסטיות, דגלים אדומים בידיהם ושירי המה־פכה בפיהם. המשטרה הרגישה עצמה חלשה כדי לפזר את ההמון וקראה לעזרה את הצבא החונה בעיר. למזלם של המפגינים, ניתך בינתיים גשם עז, המפגינים התפזרו וכשהגיע הצבא — לא מצא עוד קהל ל„פעולתו"...

תמיהנו אם בתולדות המהפכה הרוסית, יוקצה מקום להפגנת הסוציאליסטים היהודים בלידא והסיסמאות הנועזות שהושמעו בה (לפי סיפור שהיה נפוץ בלידא, צעקה אחת המפגינות: „דולוי בוקטקה", והכוונה — לשוטר בשם בוקטקה, שהיה בעיניה התגלמות המשטר הצאריסטי...), וכן ודאי לא יוזכרו השביתות בבית־החרושת למשקאות של דושמן או אצל החייט וולף. מכל מקום, נחטא לאובייקטיביות, אם לא נראה בכל פרשת הימים ההם גילויים של נוער אידיאליסטי המבקש את דרכו לתיקון העולם, לחיים של חרות וצדק.

רבים מבני הנוער הצעיר נמשכו אל ההירואיקה שבתנועת המחתרת ואף גילו פעילות בתפקידי עזר שונים, תוך סכנה של מאסר וכל הכרוך בזה. כך שמענו מפי ר' מרדכי ניבולסקי ז"ל,[44] מעשה שהיה בשנת 1906, והוא זאטוט כבן 15, וכמעט נאסר בידי הז'נדרמים כשבידו גליונות „כרוז ויבורג" יחד עם ה„שפירוגרף" בו שכפל אותו להפצה. חיפושים נערכו

[44] אביו של מר בר־ניב יבדל"א (פרקליט המדינה בישראל), נתאכזב מן המהפכה ונהפך לציוני וליהודי דתי. נפטר בכפר־סבא בשנת 1965.

אותו יום בכמה בתי יהודים (ביניהם בבית משפחת ברלוביץ). ניבולסקי הצעיר הסתתר מפני הז'נדרמים במרתף של פייגל החלבנית, והודות לכך ניצל ממאסר.

שנות המהפכה היו רצופות פחדים בקרב האוכלוסיה היהודית גם בלידא. דובר על פרעות העלולות לפרוץ. מפחד מציתים בלילה, אירגנו חוגי „בעלי הבתים" מעין „שמירה אזרחית", בלתי מזויינת, „כמובן", אך מצויידת במיני קש־קשות (קאלקאַטקעס), להזעקת עזרה במקרה של הפתעה כל שהיא. ואילו הצעירים התחילו להתכונן להגנה עצמית. אכן, נשק חם, כלומר אקדח (בז'רגון של אותם ימים — „א שפייער") היה יקר המציאות. בעיקר דובר — בנשק קר, על פי רוב — „מגלבי ברזל" („אייזערנע נאגייקעס").[45] למזלה של לידא היהודית, לא הגיע גל הפרעות אליה ו„נשק" ההגנה לא הגיע לידי פעולה. הפעם ניצלו יהודי לידא...

ב־1906 רבה התכונה גם בלידא לבחירות ל„דומה" הרוסית הראשונה. 30 איש מתושבי המקום מונו לוועדת הבחירות העירונית וביניהם 13 יהודים מ„פני העיר". היה בזה משום הישג באותם ימים (אם כי, לפי מספרם בעיר, הגיע לאוכלוסיה היהודית אחוז הרבה יותר גדול). ואולי יש בעובדה זו כדי להצביע על יחסים תקינים בין יהודי העיר לבין שכניהם הנוצרים.

מלחמת העולם הראשונה והכיבוש הגרמני

אוגוסט 1914 — ועשרות אמהות יהודיות בלידא מלוות בדמעות שליש את בניהן המגוייסים למלחמה ב„אויב" האוסטרי והגרמני. איזה אויב? אויב של מי? — בין הפולי־טיקאים בבתי־הכנסת חלוקות הדעות, יש „גרמנים" ויש „רוסים", כלומר — נוטים לצד זה או לצד זה. על פי רוב, היתה בוויכוחים אלה ידם של ה„גרמנים" על העליונה, שכן איש העם סבל מנחת זרועו הכבדה של הרוסי, ואילו על הגרמנים ידעו, מפי השמועה, כי הם אנשים ליברליים ובעלי תרבות ובכלל — טוב שם ליהודים... (וודאי יסלח להם ליהודי לידא למפרע חוסר הפטריוטיזם לרוסיה, בפרט שרבים מן הרוסים עצמם דגלו בסיסמה: ככל שירע כן ייטב („טשם חוזשה טיים לוצ'שה"). לא כן היה סבור הרב ריינס הזקן, שחזר באותם ימים טרופים, שבור ורצוץ, בדרכים עקלקלות, מגרמניה, בה שהה בפרוץ המלחמה לצרכי ריפוי. הוא ראה כבר אז גרמניה אחרת מזו שנצטיירה בדמיונם של יהודים תמימים ובאכזבה ובמרירות סח על גילויי האכזריות שראה מצד הגרמנים הנאורים כביכול.

המלחמה התנהלה בראשיתה הרחק מתחומה של לידא ומוראותיה רחקו ממנה. אך הגיע קיץ 1915 ואתו — המפלות הכבדות לצבא הרוסי. לידא התמלאה המוני פליטים יהודים, שפונו מן המחוזות המערביים, הסמוכים לחזית, בפקודת המפקד העליון, הנסיך ניקולאי ניקולאייביץ'. יהודי לידא אירגנו מיד מטבחים בהם חולק מזון חינם לנצרכים.

לידא היתה עמדת מפתח, ורחובותיה המו משפעת הקל־גסים שזרמו בלי הפסק אל החזית וממנה. בבוקר בהיר אחד, נזדעזעה העיר מיריות עשרות תותחים שכוונו אל אווירון אחד, ששט לו זמן מה בין העננות הלבנות שנתהוו מהתפוצצות הפגזים מסביב לו. הוא הסתלק לאחר שהטיל על העיר שתים או שלש פצצות, בהן נהרג חייל רוסי אחד ונפגעו כמה אזרחים יהודים (כמדומה, בתו של הסוחר גורפונג ועוד מי שהוא ששמו אינו זכור לנו). התחילה הנסיגה הגדולה של הצבא הרוסי, והתחילה בהלת יציאה מן העיר — מזרחה,

[45] על „תעשיית נשק" מסוג זה (שהיה מורכב, כנדמה, מקפיץ של חוטי ברזל עבים קבועים על גבי קת של עץ ובקצהו גוש עופרת) סיפר לנו יהושע לידסקי (עכשיו בקנדה). בעל „תעשיה" זו היה חתנו של ר' משה בר המלמד וילדי החדר התנדבו ברצון לעזור על ידו.

ועדת הבחירות העירונית ל„דומה הממלכתית" (1906)
חברי הוועדה היהודים — בשורה הראשונה יושבים משמאל לימין:
1. ש. ל. דוקור; 6. ד. גינזבורג. בשורה האמצעית: 1. י. פופקו; 2. מ. קנטור; 3. ד"ר שטנשטיין; 4. נ. גורביץ; ע"י ציפקין 6.
ח. גובר; 7. ל. פופקו.

דרומה־מזרחה וצפונה־מזרחה: למינסק, אורשה, חרקוב, יקט־רינוסלב, למחוז טמבוב ואף מעבר לזה.

בתוך המהומה והמבוכה הזאת, ביום דלף טורד, ליוו יהודי לידא לבית עולמו את רבם הנערץ, הרב הגאון ר' יצחק יעקב ריינס, אשר חוויותיו תוך מנוסתו המבוהלת מגרמניה זעזעו את נפשו ומוטטו כליל את בריאותו שנחלשה עקב המחלה הממארת שקננה בו.

לעזוב או להישאר? — בין המטיפים לעזוב את העיר היה גם בנו של הרב, ר' אברהם בר ז"ל, שהסתמך על המצווה לבלי לעמוד במקום סכנה. בעצתו ובהשתדלותו, הועברה גם הישיבה, מוריה ור"מיה, לרוסיה — ליליסבטגרד. מאות משפחות עזבו את העיר. רבים שלחו לרוסיה חלק ממשפחתם, הנשים והילדים, ובעצמם נשארו במקום. כך עשה גם חתנו

פעראָרדנונג.

פאר'ן גאנצן געביט פון דער ארמעע־אָבטיי־לונג שעפער ווערט ארויסגעגעבן פאלגענדע פּאָליצײ־פעראָרדנונג. [illegible]

§ 1.

יעדער בעזיצער פון פערד איז מחויב צושטעלן אלע פערד, וואָס געפינען זיך אין זיין רשות, צו דער קאָמיסיע, וואָס װעט פאָרקומען צו מוסטערונג און רעקוויזירונג פון פערד

§ 2

באהאלטענע און ניט צוגעשטעלטע פערד וועלן קאָנפיסקירט, א חוץ דעם ווערט דער בע־זיצער באשטראָפט מיט געפענגניש ביז 6 חדשים אדער געלד־שטראָף ביז 6000 מארק. אויב דער געלד־שטראָף קען ניט איינגעמאהנט ווערען, קומט פאר יעדע 3 ביז 30 מארק א טאָג ארעסט, אדער געפענגניש. אויב איז איין געמיינדע וועלען געשטעהן שטיקע אזעלכע פאלען, אדער עטליכע איינוואָהנערס ווערען באשולדיגט אין מיט־וויסען דעם פאל, ווערט די גאנצע געמיינדע באשטראָפט מיט א צוואנג־נאָלאָג.

§ 3.

די דאזיגע פּאָליצײ־פעראָרדנונג איז גילטיג פונ'ם טאָג פון איהר פערעפענטליכונג.

לידא דעם 10. יאנואר 1917.

דער אויבער-קאמאנדיר פון דער ארמעע-אבטיילונג שעפער

א. פ.

פ. פראָמעל.

צו המפקדה הגרמנית בלידא על החרמת סוסים (ינואר 1917)
(כל הצווים היו מתפרסמים בשלוש שפות: גרמנית, רוסית ואידיש)

של הרב, ר' אהרן רבינוביץ. אך הוא עצמו ראה את המצווה דווקא בהישארותו במקום, עם העדה הנשארת.

קדרות ירדה על העיר, שהתרוקנה מרוב תושביה, היהודים והרוסים. בלילות היו היהודים נסגרים מאחורי מנעול ובריח ותריסים מוגפים היטב, מפחד החיילים הרוסים, הנעים מערבה ברבבותיהם, עייפים ומלאים מרירות, ובמצב רוח זה, רבים מהם מוכנים לכל מיני מעשי אלימות. כאמצעי זהירות, ניתנה פקודה מטעם שלטונות הצבא להריק לתוך הנהר את כל מלאי הספירט שנצטבר בבית־החרושת לשמרים, אשר בזמן המלחמה נאסר המסחר בו. הפקודה אמנם הוצאה לפועל, אך למרות השמירה המעולה, נמצאו חיילים הלומי יין מתגוללים בתוך התעלות מהן סבאו את המשקה האסור עליהם זה זמן רב כל כך.

באמצע ספטמבר 1915, נשארה העיר ללא כל שלטון ממשלתי או מקומי. מספר עסקנים, יהודים ופולנים, שנשארו בעיר, התכנסו בבניין ה„דומה" העירונית לטכס עצה כיצד ליצור מגע עם שלטונות הצבא, המתחלפים לבקרים, כדי למנוע התפרעויות של החיילים העוברים. אך מאמציהם עלו בתוהו. בינתיים הילך המוות ברחובות. שלושה יהודים נרצחו בידי חיילים רוסים בחלקים שונים של העיר: רובינשטיין מויסמונטי,[46] ברדובסקי, בנו של בעל בית המלון „דגמרה" והפרובייזור היהודי של בית־המרקחת של ברגמן. פתאום האדימו השמים: קבוצת חבלנים, לפי פקודה או לשם „שע־שוע", הציתו אש בבית־המרקחת שבבית חנן פופקו (פינת קרשיבה—קמיונקה) ובביתו של לוין (הנגר מורונובה), ברחוב וילנה. הדליקה שאיימה על כל הרחוב הוציאה את הצעירים מן הבתים ובאמצעים הפרימיטיביים שבידיהם, בלי מכונות כיבוי, עלה בידיהם למנוע איך שהוא את התפשטות הדליקה.

כשהקיצו יהודי לידא, אחרי ליל הבלהות, שרר שקט מוזר: לא שוטר (אלה עזבו את העיר זה מכבר), לא חייל ולא נוגש כלשהו — אפס שלטון! אחד אחד התחילו לצאת לרחובה של עיר, לאורה של שמש סתיו מאירה ומחממת. והנה — פרש במדים אפורים, קסדה לראשו ורובה קצר בידו, מתנהל לו על גבי סוסו לאיטו לאורך רחוב וילנה, סוקר את הרחוב ואת הסימטאות משני צדדיו. בהתקרבו אל קבוצת האנשים המסתכלים בו בסקרנות, הפטיר כלפיהם: „גוטן מורגן". — הגרמנים הגיעו לעיר. 20 בספטמבר 1915.

בו ביום, הגיעה לעיר פלוגה לא גדולה של חיל פרשים. עסקני העיר, יהודים ופולנים, הוזמנו אל המפקד הצבאי ולאחר נאום קצר, בנוסח: באנו לא כאויבים אלא כידידים („ניכט אלס פיינדה זאנדרן אלס פרוינדה") טפרם לבתיהם, חוץ משנים, שנעצרו כבני ערובה לזמן מה (דומה, ד"ר ורשבסקי והרוקח הפולני ברגמן), אך שוחררו מהרה גם הם.

למחרת, ב־21 בספטמבר, אורגן ועד אזרחים („בירגר קומיטי"), שנועד לתווך בין השלטונות החדשים לבין האוכ־לוסיה וכן הוקמה מיליציה אזרחית בראשותו של זליג אילו־טוביץ. המיליציונרים, יהודים ופולנים, צוידו בקישור כחול־לבן לשרווליהם, כסמל לנייטרליות.

יהודים רחשו אמון לגרמנים והתכוננו לחידוש החיים הכלכליים. דומה שראשון למגע מסחרי עם הצבא הכובש היה מאיר פופקו, סוחר זרעים, שמחסנו היה בחצרו של פסח דבורצקי, ברחוב קרז'יבה. הוא זכה מיד לביקורם של קציני ה„רושטופשטללה" (מרכז לחומרי גלם), שהתעניינו בחומרי

[46] אביו של בן עירנו אלימלך רובינשטיין, קבלן בניין בת"א.

גלם מכל הסוגים (כל מה שמתחיל ב„א", כמאמר האידי). נודע להם שיש אצלו מלאי של זרעי פשתים. מאיר שמח על הפדיון הבלתי צפוי. אך גדולה היתה אכזבתו, כאשר תמורת כל סחורתו, שהורקה תוך שעות ספורות למשאיות צבאיות, הושט לו במקום כסף — „שיין" (אישור קבלה) כתוב באותיות גוטיות בלתי מובנות. התשלום הובטח לעתיד לבוא. טענות לא הועילו. סוחרים אחרים למדו מן הלקח הזה והתחילו להצפין את סחורותיהם. גם איכרי הסביבה נמנעו מלהביא את תוצרתם, ובעיר השתרר מחסור. מצרך אחד עוד היה במשך זמן מסויים בשפע והוא — הבשר. והטעם פשוט: האיכרים השתדלו להיפטר מעודף בקר, שקשה היה להסתירו מעיני החיילים הגרמנים והיה צפוי להחרמה תמורת — „שיין"...

הגרמנים שמו את כפם על כל מקורות ההספקה (במידה שלא הוסתרו כהלכה מעיניהם החמדניות) וקצבו לאוכלוסיה המקומית דיאטה זעומה ביותר, רחוקה מכדי שובע. אם בכל זאת, התקיימה האוכלוסיה איכשהו, הרי זה בעיקר הודות — לעבירה על הצווים הגרמניים, למרות הסכנה הכרוכה בדבר. התפתח הסחר הבלתי חוקי, מצד אחד עם הכפר, מצד שני — עם החיילים החונים במקום, בדירות התושבים ובקסרקטין. קם מעמד חדש של סוחרים: ה„טוישערקעס" (נשים העוסקות בסחר חליפין עם החיילים בקסרקטין. לגברים היתה הגישה מסוכנת יותר) וה„שמוכלערס", המבריחים, שעסקו בהעברת סחורות ממקום למקום (היינו — ממקום של מחסור פחות למקום של מחסור חריף יותר, כגון וילנה, שם שרר רעב ממש), תוך סכנת מאסר ולפעמים אף סכנת נפשות. הוצאת צרכי המזון מן העיר היתה, כמובן, לרעת תושבי העיר ודבר זה עורר לפעמים שערוריות. פעם אף אורגנה הפגנת מחאה של מתפללי בית־המדרש. בשבת היה הדבר והמפגינים, בטלי־תותיהם, ובראשם „המגיד מלובטש" (שהתישב בלידא אחרי חורבן עיירתו בקרבות 1915), צעדו אל משרדי ה„בירגמייסטר", לדרוש ממנו לאחוז באמצעים חריפים כלפי המבריחים (שביניהם, לפי המסופר, היה גם אחד מעסקני העיר). הפגנה כזו בזמנים של משטר צבאי, היה בה משום התפרצות מסוכנת, אולם כשנודע תוכנה ל„בירגמייסטר", ציווה על המפגינים להתפזר ובזה חוסל הדבר.

היחסים עם הגרמנים היו בדרך כלל (כשהמדובר בעיקר בחיילים הפשוטים ובחלק מן הקצונה הנמוכה) הגונים, לפעמים אף ידידותיים. חיילים וקצינים שוכנו, מטעם ה„קוורטיר־מייסטר", בבתים פרטיים, מהם כדיירים קבועים, ובמקרים רבים נקשרו קשרי ידידות, והדיירים נעשו בני בית אצל מארחיהם. אך הרוח הרשמית היתה — לכפות על האוכלוסיה את הרגשת עליונותו של הכובש הגרמני. אחת הפקודות הראשונות של המפקדה (שפורסמה בשלוש שפות: גרמנית, רוסית ואידיש) היתה בדבר חובת התושבים להסיר את הכובע לפני כל קצין גרמני. העובר על הפקודה היה צפוי למאסר. מפקד קטע החזית, הגנרל פון פבק (שקבע את מטהו בביתו של הרופא ד"ר רנרט), הקפיד מאוד על מילוי פקודה חשובה זו. ומעשה שהיה והשוחט הזקן ר' מרדכי אהרון לא השגיח במכוניתו של הגנרל שעברה ברחוב ולא הספיק להסיר את כובעו לפניו, ציווה המפקד לעצור ולכלוא את היהודי העבריין! זכורים מאותם ימים עוד קצינים שהשתוללו לעתים ברחובות העיר בפרגוליהם, פון בוסל וחברו, שהיה ידוע ליהודי העיר לא בשמו כי אם בסימניו — „הראש המגולח", בריונים שחצנים וסדיסטים. זרעי הנאציזם לעתיד נתגלו בפרצופים מגעילים אלה כבר אז, בשנים 1915—1917.

עבודות כפיה שונות הוטלו על התושביה לעתים קרובות, לפי צו רשמי או גם — לפי יוזמה פרטית של כל קצין שנזקק לעזרה כלשהי, בקשר לתפקידו או לצרכיו הפרטיים. ומי יאמר לו מה תעשה? ואם ברוב המקרים, עוד היתה, בכל זאת, על אף המגע הצבאי המחוספס, מידת אנושיות מסויימת, היו גם מקומות בהם נאלצו אנשים לעבוד בתנאים בלתי אנושיים (כבר אז!). עוד זכורה לאנשי לידא פרשת קונס־טנטינובקה, כשתושבים צעירים ובאים בימים נשלחו בחורף לעבודה ביערות הסביבה האמורה ושם שוכנו בבקתות בלתי מוסקות ופרוצות לרוח. רבים מהם חזרו משם כשאבריהם קפואים.

הזלזול בתושבי המקום ורגשותיהם בא לידי ביטוי בשט־חים שונים. כך, למשל, קביעת מקום „בידור" לחיילים בבית מלון באחד הרחובות הראשיים, בו שוכנו פרוצות שהובאו במיוחד מערים שונות למטרה זו. הכל לרווחתו של החייל הגרמני... גם כאן — רמז לעתיד.

אותה הבחנה, בין סוגים שונים של גרמנים, אפשר היה לעשות גם בקרב הצוות האדמיניסטרטיבי המקומי: הממונה על העיר („שטדטהאופטמן". לא בדיוק „ראש העיר", „בירגר־מייסטר", שהיה תארו לראשונה) — אלברס, פקיד לא גבוה לפני המלחמה, שעלה לגדולה זו, כנראה, בזכות אופיו התקיף והשתלטני. במגעו עם תושבי המקום — יחס מגבוה, לפי הקו הצבאי הרשמי. עם זה, רך יותר לאנשים היודעים גרמנית, כגון — לזקן ר' יצחק ירוכמנוב, שבזכות דיבורו הגרמני (יוצא קורלנד היה) ידע להשפיע עליו ולהשיג כמה הקלות לטובת התושבים, בענייני הספקה וכדומה. בצדו — סגנו, ד"ר פוגל, אינטליגנט, אך חלש אופי והשפעתו מועטת. אגב, פוגל זה כתב בגרמנית חוברת על לידא ותולדותיה („לידא איינסט אונד ייצט", בהוצאת העתון הגרמני המקומי „די ווכט אם אוסטן").[47] בין שאר העובדים האדמיניסטרטיביים —

קבוצת „מיליציונרים" יהודים (מתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה). מימין לשמאל: ישראל פופקו, משה יצחק דרשן, יעקב ציגלניצקי, ברוך אוסטשינסקי.

[47] את החומר ההיסטורי שאב פוגל מחוברתו של שימלביץ, הנ"ל. דרך אגב, בשנת 1933, או 1934, הגיע מכתב מד"ר פוגל זה אל גדליה צ'רטוק ע"ה, מסוחריה הגדולים בלידא ובזמן ההוא — מראשי העסקנים הציבוריים בעיר. פוגל קבל במכתב זה על ה„עלילות" המופצות על גרמניה בדבר יחסה האכזרי ליהודים והוא מבקש לבלי להאמין באמיתותן. להד"מ...

קורנג (גזבר המחוז), לשעבר, וגם אחרי המלחמה — פקיד בכיר בחברת הסרטים „אופה", אדם ליברלי ונוח לבריות, ובעל יחס ביקורתי לממונים עליו. יותר „גרמני" הראה את עצמו גזבר העיר — איזראל, בעל בית־חרושת בברלין, יהודי מתבולל...

כבר הזכרנו את המיליציה המקומית המעורבת, תרתי משמע: מעורבת — יהודים ונוצרים וגם — לא מעור אחד מבחינה מוסרית. לאחר שזליג אילוטוביץ התפטר מתפקיד ראש המיליציה, קיבל תפקיד זה שליפוצ'ניק (בנו של לייזר מנדל הפלדשר), שמאז (ועד לאחר המלחמה) נקרא שמו בלידא — „דער שעף".

אחרי הכל, בהביאנו בחשבון את שעת החירום, אפשר לומר שימי הכיבוש הגרמני בלידא היו ימים של חיים שקטים מבחינה יחסית, בעיקר בשתי השנים הראשונות (1915—1917). החזית התרחקה מן העיר ויוצבה אי־שם לאורך נהר הברזינה. לידא נשארה הרחק בעורף, מי מנוחות לחיל המצב החונה בה ומקום להחלפת כוח ומרגוע לחיילים הבאים לחופשה מן הקווים הקדמיים. ויש להודות שתוך דאגה להרגשתו הטובה של החייל, עשו הגרמנים „דאז" (בכל זאת — להבדיל מן הגרמנים של שנת 1939...) הרבה פעולות שהיו לתועלת גם לאוכלוסיה האזרחית: בראש וראשונה, חיסון התושבים בפני מחלות מדבקות, שקידה על נקיון מי השתיה והתקנת משאבות סגורות במקום הבארות הפתוחות, הנוחות לזיהום, ההקפדה על נקיון החצרות ורחובות העיר, שיפור הגן העירוני ואפילו — הקמת תחנת מכבי־אש מצוידת כראוי ובה משמרת קבועה של מכבי־אש מקצועיים מקרב החיילים. העיר נתמלאה בתי תה („טיי האוז") שצצו כבמהין וכפטריות בעיר (אחד ממקורות הפרנסה העיקריים שנשארו לתושבים עם שיתוק הפעילות הכלכלית הנורמלית), מהם אחדים מהודרים למדי לגבי עיירה כלידא, שקיבלו את הספקתם ממחסני השלטונות, משקאות, קמח וסוכר לעוגות וכיו"ב („וינר קפה", בית הקפה של לוינסון, ה„סולדטנהיים"). כל זה היה, כמובן, בשביל החיילים. אך גם בני הנוער המקומי ו„בעלי־בתים" מבוגרים נהנו מצלילי המוסיקה הבוקעים מבתים אלה, בהם ניגנו מוסיקאים צעירים, שנשארו עקב המלחמה מחוץ לקונ־סרבטוריון.

החוג הדרמטי, שאורגן עוד כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה (ואשר אז השתתפה בו גם תמימה (פרומצ'ה) יודלביץ, לאחר מכן שחקנית „הבימה" [48]), חידש את פעולתו בניהולו של צידרוביץ, ריכז סביבו חוג של צעירים וצעירות, מהם אחדים בעלי כשרונות דרמטיים בולטים (צידרוביץ עצמו, יוקוב, כץ, חיים קיבלביץ, פרומברג) והגישו לקהל הלידאי הצגות שזכו להצלחה רבה. ומתוך קנאת סופרים, קמה להקה נוספת, מחוגי פועלים, בראשותו של הצעיר המוכשר יעקב דבורצקי ז"ל, שזכתה גם היא לחסידים רבים.

במועדון „הזמיר" נערכו נשפים חברתיים, בהשתתפות מקהלת חובבים, שאורגנה על ידי מואיסיי דבורצקי ז"ל ותזמורת של כלי פריטה.

קבוצת מורים ציונים ערכו נשפי ילדים שכללו הצגות ודקלומים בעברית (בתוספת כמה דקלומים גם בגרמנית, כ„סגולה" בפני עין הרע) ושירה של מקהלת הילדים בניצוחו של המורה המוסיקאי שימן. לפעמים השתתפה בנשפים אלה גם התזמורת הצבאית.

גם דעת הקהל העולמית היתה חשובה לגרמנים. וכשבאה ללידא קבוצת עתונאים סקנדינביים, לראות מקרוב את חיי האוכלוסיה בשטח הכיבוש, נערכה חגיגה עממית תחת כיפת השמיים, בגן העיר, בהשתתפות תזמורת צבאית, ואטרקציות שונות, בכללן — מזונן עשיר במחירים עממיים. העתונאים חזרו מרוצים...

הנה כי כן השתדלו יהודי לידא להשכיח את מצוקתם, את געגועיהם על המשפחות שנדדו לרוסיה, על בנים שנמצאו אי־שם בחזיתות המלחמה או בשבי הרוסי או האוסטרי. והיו רבים כאלה.

הפעילות הציונית שותקה כמעט כליל. כמעט — כי הפעולה התרבותית האמורה היתה כולה ברוח ציונית. המשיכה בפעולתה גם הספריה העברית, בזכותם של בני נוער מתנד־בים, בעיקר אייזיק דבורצקי ז"ל, בהדרכתו של אחיו הבכור, ברל יבל"א. בעזרת מורים מתנדבים נערכו שיעורים בעברית למבוגרים. השתתפו בפעולה זאב לנדו הי"ד, בפעולה האר־גונית ויבל"א משה אפשטיין, כמורה.

הכיבוש נתן ליהודי לידא את ההזדמנות להכיר מקרוב את היהודי הגרמני. מאות חיילים יהודים היו מגיעים ללידא בחגי ישראל לחופשה, היו מתאכסנים אצל יהודי העיר ומתפללים בבתי־הכנסת המקומיים בהדרכת הרבנים הצבאיים. אומרים שפגישות אלה הבשילו פירותיהן כעבור זמן וחוללו מהפכה בהלך המחשבה של היהודים הגרמנים. אך באותן שנות מלחמה, ספק אם הגיע הדבר לידי התקרבות אינטימית. האווירה המלחמתית חייבה דיסטאנס וזהירות ולא איפשרה שיחה מלב אל לב.

מן הרבנים הצבאיים שביקרו באותן שנים בלידא — ד"ר רוזנהק וד"ר וינטר. הראשון השתתף גם באזכרה שנערכה לרב ריינס ז"ל בבית העלמין הלידאי ביום הזכרון לפטירתו ואף היה בין הנואמים באותו מעמד.

מן האישים הבולטים ביהדות גרמניה שביקרו בלידא באותה תקופה — הצייר המפורסם, פרופסור צבי הרמן שטרוק. מעל גזוזטרת ביתם של משפחת גורפונג, צייר את השוק הלידאי.

בתוך אווירה של מלחמה וכיבוש, נערך טכס צנוע של הכתרת רב לקהילת לידא: הרב אהרון רבינוביץ הי"ד נבחר כיורש כסאו של חותנו המפורסם, ר' יצחק יעקב ריינס ז"ל. היו גם מתנגדים לקביעת בחירה זו באותו הזמן, בהעדר בנו של הרב הנפטר, ר' דובער ריינס ז"ל, שנמצא אז ברוסיה. אך דוקא עובדה זו חיזקה את עמדתם של תומכי הרב ר' אהרון: עובדת השארו עם העדה בעת צרה ומצוקה ומידת מסירות הנפש שגילה בימים אלה. ואכן, בטוהר מידותיו, בעמדתו האמיצה ובענוותנותו הרבה כאחת, הראה ר' אהרון את עצמו ראוי לעטרה שהושמה עליו.

על אף הרושם הכביר ממכונת המלחמה הגרמנית, ראו יהודי לידא את הכיבוש כאחד ממאורעות המלחמה החולפים. המדובר בהמון העם. כן סברו גם המוני האיכרים שבסביבה, אשר לא קיבלו ברצון את המטבע החדש — המארק הגרמני. כנראה, ל„קול המון" נודע משקל לא מבוטל בקביעת ערכו של מטבע והרובל הרוסי נשאר כל הזמן מטבע עובר לסוחר, שערכו נקבע ע"י איזו בורסה סמויה בשיעור מארק וחצי.

[48] ראה רשימה בספר זה.

ואשרי מי שצבר רובלים חדשים, „מכסכסים" (בז'רגון של „שוק הכספים" נקראו — „קנאק"), שיכלו לעמוד זמן רב בפני שיני הזמן, וערכם בשוק היה חריף יותר מן השטרות הבלים משימוש, ביחוד אלה שמרוב קיפולים, ניבעה נקב באמצעיתם (וכינויים המקצועי — „נאדלשטאך"). צעירים זריזים התמחו בתיקון השטרות הישנים, שייראו כחדשים. ראש האומנים האלה הוכתר מיד בשם „מארק מארקאוויטש", באשר היה גם חלפן לכספים שונים. אחד המקצועות המשונים שנוצרו בעקבות הזמנים הבלתי נורמליים.

מקובל פחות היה המטבע החדש, שהוציאו שלטונות הכיבוש במיוחד לשטחי המזרח באמצעות בנק מיוחד שהקימו ומושבו, כנראה, בקובנה. ומהר נמצאו זייפנים שהדפיסו שטרות אלה בכמות גדולה והורידו עוד יותר את ערכם.

בשטח התרבותי לא נעשה נסיון רציני להשליט את התרבות הגרמנית. רק בביה"ס העממי, שנוסד בעזרת קבוצת מורים עבריים, לימד „שולמייסטר" גרמני במדי חייל את הלשון הגרמנית (לפי הזכור, הוא גם הנהיג את שיטת העוג־שין הגרמנית, ביחוד — בסרגל...). אך צוות המורים המקומיים (שימן, יהודה פימוסביץ, יקיר לנדו ועוד) המשיכו במסורת החינוך העברי, בעברית חיה, מדוברת. הגדיל לעשות המורה שימן, שקנה לו שם בנשפים המוסיקליים־דרמטיים שערך עם ילדיו (אליהם צורפו גם נערים מבוגרים יותר מחוץ לביה"ס), ואשר תוכנם העברי־ציוני, נעלם מעיני השלטונות (או שהת־עלמו ממנו). הנוער המבוגר יותר, שהתכונן להמשך לימודים, שקד על לימוד הלשון הרוסית ומקצועות כלליים מפי מורים פרטיים, סטודנטים ובוגרי גימנסיות רוסיות מחוסרי עבודה, ובעזרת ספרי לימוד רוסיים שעוד נמצאו בשפע בחנויות הספרים. גם הספריה המקומית („ספרית ברגמן"), שרוב ספריה היו ברוסית, חידשה פעולתה, בעזרת משרד ה„בירגר־מייסטר", שהעסיק בה שני ספרנים, יוסף דרשן ז"ל ויוסף שפילקובסקי הי"ד.

נסיון לפתוח גימנסיה גרמנית יהודית נעשה רק בשנת 1918, כשהגרמנים, שנתעודדו ונתחזקו ע"י „חוזה בריסק", התחילו לחשוב ברצינות על סיפוח החבל לגרמניה. נסיון זה (כנדמה, פרי יזמתם של משה קנטור ומשה גרינשפן) לא הוציא את שנתו והמנהל שהוזמן מגרמניה (ד"ר קניגסברגר?) חזר למולדתו יחד עם הצבא הכובש.

במשך זמן הכיבוש, חיו יהודי לידא כאילו מקופלים בתוך ביצתם, בלי קשר עם העולם החיצוני. העתון המקומי, שהוצא על ידי המפקדה הצבאית (ה„אובראוסט") — „די ווכט אם אוסטן" וה„טאג" הווילנאי, הדל בידיעות, שימשו רק צוהר מעט לעולם שמחוץ לשטח הכיבוש. הדי המאורעות הכבירים שהתחוללו ברוסיה החל מראשית 1917 הגיעו במקוטע ובמעומעם. אך כל ידיעה לא הגיעה הנה מן ההת־עוררות שהקיפה את יהדות רוסיה בעקבות מאורעות אלה וביחוד — עם פרסום הצהרת בלפור בשלהי אותה שנה. תוך תמיהה ואי־אמון מסויים קראו, איפוא, יהודי לידא ב„וואכט אם אוסטן" ידיעה משובשת ומסורסת בדבר „ממשלה ציונית" לארץ־ישראל שקמה באנגליה, וחבריה, בין השאר, „פאים סוקולוס" (כנראה, הכלאה של חיים וייצמן ונחום סוקולוב) כשר החוץ ולורד רוטשילד כשר האוצר וכו'. (לדאבוננו, לא נשאר בידינו עותק של אותו גליון וגם תאריכו נעלם מאתנו).

פברואר 1918. הוצאה מיוחדת של ה„וואכט אם אוסטן" מודיעה על חוזה בריסק. צהלה בקרב יהודי לידא. מהותו של השם „בולשביקים" טרם נתפרשה כראוי והיחס אליהם טרם נקבע. מכל מקום, היהודים גאים על טרוצקי, אם כי חוששים מיחסם של הגויים. הנגר ניפרבסקי עומד ברחובה של עיר ומסביר לגויים הכפריים בלשונו הרוסית המובהקת, המלאה רי"שין מגולגלים, את תוכן הידיעה ומוסיף: „בראוו טרוצקי, מולודיץ טרוצקי!". מאות משפחות יהודיות, שגלו לרוסיה ב־1915, חוזרות ללידא ומביאות ידיעות מלאות מן הנעשה ברוסיה. בין החוזרים — בני נוער רבים והם בעלי הכרה פוליטית מובהקת, הנזונה מן התעמולה הנרחבת והאינ־טנסיבית של כל המפלגות, שקודם לכן היתה פעולתן במחתרת. כל זה מתסיס, מעורר.

הגרמנים עודם חזקים, ואף מתכוננים לספח את החבלים הכבושים לגרמניה. אך פעמי המהפכה הקרובה כבר מורגשים באוויר. שמועות על נסיגה בחזית המערב. בינתיים גובר המחסור בצרכי מזון. דללו מחסני השלטונות והקמח המוקצב לתושבי העיר מעורב בתוספת של אלהים יודע מה. הלחם חי ודייסני ומלא מוץ דוקר, הנתקע לפעמים בבית הבליעה ומצריך עזרת רופא להוציאו. לפניית הזקן ירוכמנוב, כיצד יוכלו התושבים להתקיים בתנאים אלה, משיב השטדטהאופטמן אלברס בשחצנות גרמנית: „מיט לופט אונד ליבה"... גם החיילים הגרמנים, לא שפר חלקם ושולחנם הדשן מן השנים הקודמות נשכח. בעלי יזמה שבהם עורכים ציד על הצפר־דעים באגם של הגן הציבורי וברובי ציד — על חתולים משוטטים, שמספרם פחת במידה ניכרת. יראת הכבוד בפני החייל הגרמני ירדה בקרב האוכלוסיה. גם הבטחון ירד. בעיירה בילצה נערכה התנפלות של שודדים (לפי ההשערה — חיילים וקצינים רוסים עריקים ששוטטו ביערות הסביבה) על התושבים היהודים. בהתנפלות זו נרצח הסוחר יסינובסקי. החיילים הגרמנים שהיו בעיירה (מחיל המילואים, כנראה) הסתתרו בפינותיהם ולא העיזו להתערב. וביום בהיר אחד (נכון יותר — ביום נובמבר מעונן) הופיעה שוב הוצאה מיוחדת של ה„וואכט אם אוסטן" ובראשה כותרת באותיות קידוש לבנה: „דר קייזר הבה אפגדנקט", דהיינו — אומרים שהקייזר התפטר. הידיעה אושרה, והענינים התחילו להתפתח במהירות.

הגרמנים התכוננו ליציאה. הוקמה מועצת חיילים („סול־דטנרט"), שעיקר תפקידה היה, בעצם, לארגן יציאה זו. החיילים לא נראו ברחובות אלא בקבוצות וכשהם מזויינים. האוויר היה מלא פחדים. סכנה נשקפה מכנופיות של שודדים אשר שוטטו אי־שם (זכורה ההתנפלות בבילצה). קבוצה של חיילים יהודים משוחררים אירגנה מיליציה מקומית מזויינת. הנשק נתקבל ממחסני הגרמנים, שהתחילו לחלק שאריות ציוד צבאי, איש איש לפי נטיותיו האישיות, לפולנים וליהודים, לצרכי הגנה עצמית. נמסר על תנועה חשודה בשוק המקומי, ואחרי מצוד מאורגן נעצרו והושמו במאסר מספר לא קטן של טיפוסים חשודים מזויינים, ביניהם, כפי שאמרו, משודדי בילצה.

תקופה זו של התפוררות השלטון הגרמני, היתה רצופה התעוררות הציבוריות היהודית, פעילות מפלגתית, מכל צבעי הקשת, וביחוד — ויכוחים על ארגון קהילה יהודית נבחרת ותוכנה. מן המחנה הלאומי בלט במיוחד הסטודנט הצעיר

י. פ., בנו של סוחר קמח אמיד, שחזר יחד עם הוריו מרוסיה, מקום שם לקח חלק פעיל בתנועה הציונית. מצד שמאל נטל מקום בראש „הח׳ לוין", פועל שהובא ע״י הגרמנים מלודז לאחד מבתי־המלאכה שלהם, חבר מפלגת פ״צ שמאל, בעל לשון מלוטשת, שגם מתנגדיו נהנו מכשרון דיבורו.

ויכוחים פוליטיים ניטשו גם בקרב בני הנוער היהודים, שהתארגנו ב„בית הנוער" („דום יונושסטבה" — בבית זיי־צ׳יק). הוויכוח על אופיו של מועדון זה: בלתי מפלגתי, כדעת הנוטים לשמאל, או לאומי, כהצעת חניכי הציונות, שסברו כי אין בזה משום סתירה לבלתי־מפלגתיות, נדוש בעשרות אסיפות, ויכוח של בני 15—17, תמים, ידידותי, אך בלתי מתפשר. ופתרון לא נמצא לוויכוח. הזמן פתרו — בתיקו, עם כניסת הצבא האדום לעיר.

כניסת הבולשביקים

הצבא הפולני, שהתחיל להתארגן עם חיסולו של הכיבוש הגרמני, טרם הספיק להגיע ללידא. ובינתיים, התקדם ממזרח, בעקבות הגרמנים הנסוגים בהדרגה משטחי הכיבוש — הצבא האדום. יהודי לידא היו חרדים מפני הבאות חרדה משולשת: החרדה מאפס שלטון ואנרכיה בתוך הים הגועש של המון רצחני, החשש מפני הפולנים, שהיו ידועים בדרך כלל כשונאי ישראל, ודאגה מפני השלטון הסובייטי, אשר שמץ ממהותו כבר גונב לאזני היהודי הלידאי מפי החוזרים מרוסיה.

שונה מזה היה מצב רוחם של קבוצת קומוניסטים יהודים, שציפו בקוצר רוח לבואו של הצבא האדום, ובהיוודע להם שהוא נמצא במרחק לא רב מן העיר, אף שלחו משלחת אל המפקדה לאמור: הקדימו ובואו, שמא יקדימוכם הלגיונים הפולניים, המתארגנים בסביבה. ובערב פושר אחד של חורף 1918, נראו על פני הרחוב הראשי המושלג (וילנסקה) יחידות רגלים רוסיות ראשונות. ויהודי לידא קיבלו את הבאים, בסופו של דבר, באנחת רווחה: סוף סוף, שלטון כל שהוא — ופטורים מפחד כנופיות.

הצבא הרוסי התקדם לעבר גרודנה. בעיר התכונן בינתיים „רווקום" (רוולוציוני קומיטט — ועד מהפכני) בראשותו של הקומוניסט הבילורוסי סייגין (סוף סוף — בילורוסיה...) ובין חבריו הפולני קולסינסקי, חבר מפלגת ס״ר הרוסית (הקומוניסטים עדיין שיתפו בשלטונם באי־כוח מפלגות אחרות), וכמה קומוניסטים יהודים, מהם זכורים לנו: יוקוב (כנדמה, מזכיר ה„רווקום"), ששמר על הגחלת עוד משנת 1905, ינובסקי, חובש בית־המדרש, תמים ונלהב, ונציגת המין החלש — סטודנטית צעירה, ממשפחה ציונית, הזכורה עוד לרבים מן הלידאים בנאומה הנלהב מעל במת הראינוע „נירוונה".[49]

משך כחצי שנה ניתן ליהודי לידא לנשום מאווירה של המהפכה הרוסית, בעשרות עצרות תעמולה („מיטינגים") ואסיפות הסברה. לפעמים הופיעו כמתווכחים גם חברי מפלגות אחרות מחוץ לקומוניסטית — אז עוד מותר היה... הח׳ לוין, יריבם הנצחי של החוגים היהודיים הלאומיים, נמצא פתאום בוויכוח עם השמאל הקיצוני. הציונים לא נטלו את רשות הדיבור. הדבר נעשה קצת מסוכן — וללא תועלת.

השפה הרוסית חזרה ללידא, מעל בימת הנואמים, השכם והערב, ומעל דפי מאות חוברות התעמולה בהן הוצפה העיר

[49] היום בישראל, באחד הקיבוצים.

עם כניסת הצבא הרוסי. גימנסיה רוסית נפתחה עוד קודם לכן, בשנה האחרונה לכיבוש הגרמני, על ידי מואיסיי דבורצקי, סטודנט האינסטיטוט הפסיכו־נברולוגי בפטרבורג, בהנהלתו של מהנדס כימאי פולני, סטנפינסקי שמו, וחבר מורים צעירים, גם הם סטודנטים יהודים שהפסיקו את לימודיהם מחמת המלחמה והמהפכה. אך לב מי הלך אחרי

בית־הספר התיכון מיסודו של משה דבורצקי (שנות העשרים).

לימודים באותם ימים מסוערים, כשהרחוב הומה מחיילים, התזמורת מנגנת את ה„אינטרנציונל" והנואמים נואמים... גם תלמידי הגימנסיה גילו את רוחם המהפכנית בהציגם בנשף עממי את הסטירה המוסיקלית „איוונוב פוול", השמה לצחוק את בית־הספר הרוסי המיושן ומוריו השמרנים וביחוד — את ה„בוקווה יאט"... ובין כתלי הגימנסיה התנהל ויכוח בין התלמידים (של הכיתות החמישית והששית) על בטול שיטת הציונים המיושנת, בעלת חמשת הציונים, מ־1 עד 5, שנועדה לדרבן את התלמידים. המתקדמים בדיעותיהם צידדו בשיטה של שני ציונים בלבד: מספיק ובלתי מספיק... לדעתם של המורים לא שאלו, כמובן...

לא מעטים מן הנוער היהודי נסחפו בזרם התעמולה הקומוניסטית. אחדים גם נצטרפו לצבא האדום, ביניהם — ניפרבסקי הצעיר, שהצטיין אחר כך בקרב על לידא מול הצבא הפולני. התנועה הציונית, גם בעלת הגוון הסוציאליסטי, שותקה ונחבאה אל הכלים. נשתתק גם הדיבור העברי, שהיה נהוג בלידא בחוגי נוער ציוני אף בימי הכיבוש הגרמני.[50] כמה „בורגנים" נדרשו להכניס קונטריבוציה גבוהה ובינתיים נעצרו בבית־הסוהר המקומי.

לידא רעבה יחד עם רוסיה כולה וחיה — על תעמולה, שחדלה לעניין את רוב מניינו של הציבור, פרט לקבוצת קומוניסטים נלהבים.

כניסת הצבא הפולני

בינתיים נעצרה התקדמות הצבא האדום. בוורשה התבססה הממשלה הפולנית וצבאה עבר להתקפה. בערב פסח

[50] פרט לאחד יוצא מן הכלל — בן עירנו משה אפשטיין (עכשיו בחיפה), שדיבר עברית ברמה, בהכריזו שזוהי שפתו, ומי ימנענו מדבר בלשונו?... אגב, בימי הכיבוש הגרמני, זכה למעצר קצר על הכריזו בפני אחד מאנשי השלטון ש„אנו, היהודים, לא ניתן לגרמן את עצמנו".

תרע״ט (1919) הגיע הצבא הפולני אל מבואות לידא. אחרי קרב תותחים ממושך, כשהפגזים נישאים מעל לבתי העיר, התפתחו קרבות עזים ברחובות העיר, כשחיילי הצבא האדום ממטירים על הפולנים המתקדמים אש רובים ומכונות יריה מכל קרן רחוב ומגזוזטראות הבתים.

ביום א׳ של פסח, השתלט הצבא הפולני על העיר. ראשית מעשהו היה — פרעות ביהודים. התואנה היתה — היהודים בולשביקים; יהודי העיר יצקו מים רותחים על ראשי החיילים הפולנים. היתה זו עלילה נתעבת, כמובן. אכן, לשורות הצבא האדום נצטרפו כמה קומוניסטים יהודים מלידא, שבמהלך הקרב, ניצלו יפה את ידיעת העיר ורחובותיה, אך דינם היה כדין חיילים. ביניהם הצטיין במיוחד הצעיר לייבעלע ניפרבסקי כלוחם אמיץ לבלי חת.

האוכלוסיה הפולנית (בעצם, רובה בילורוסית קתולית, ללא לאומיות מוגדרת) צהלה ושמחה. בו בזמן, ישבו יהודי לידא אבלים על 39 קרבנות, שנפלו מידי חיילים וקצינים פולנים, אחרי שוך הקרבות ונסיגת הצבא האדום — רצח לשמו, פורקן ליצרים משתוללים. מן ה־39, זכורים לנו חלקם בשמותיהם: הנגר ניפרבסקי (על עוון בנו, שלחם בשורות הצבא האדום; שכן נוצרי הביא לביתו את החיילים הפולנים שרצחוהו), יוליס אילוטוביץ (שכנים נוצרים הלשינו עליו שהוא קומוניסט), קמיונסקי (בנו של הקצב שעיה קמיונסקי; כנראה, בעוון אחיו הצעיר זרח, שהצטרף לצבא האדום), יהודה זלצשטיין, בעל בית המלון „פריז״ (מסר לידי חיילים פולנים רימוני יד, שהניחו חיילים סובייטיים בחצרו; הוא נצטווה לשאת את הרימונים אחריהם — ונמצא אחר כך הרוג), הזקנה גירשוביץ (הגנה על בנה הצעיר, באמרה שיקחו את נפשה תחתיו; הרוצחים מילאו את משאלתה...), פנחס ויסמונסקי, יצחק כץ (גיסו של הטוחן מלניק), יהושע לטוטה, אריה מובשוביץ (מורה לרוסית), נחמן מורשטין, פרץ מי־קוליצקי, לייזר פולצ׳ק (בעל בית הנסירה של האחים פולצ׳ק) ובנו יעקב, ליפא נובופרוצקי, שלמה סלונימצ׳יק,[51] קרופסקי (שומר בית־הסוהר בחצר דלוסקין) — אל אלוהים היודע על מה ומה! —, ר׳ אליהו ברעם (אליהו דער טשעשלער) הישר באדם גמל את החסד האחרון עם הנרצחים, טיפל במשך ימים, במסירות נפש ובסכנת נפשות, באיסוף גוויותיהם וליקוט עצמותיהם ובהבאתם לקבר ישראל.

באותם ימים, נתגלגלו ללידא, כאסירים חשודים בקומו־ניזם, הסופר המבקר ש. ניגר והעסקן הציוני הנודע לייב יפה. הרב דמתא, ר׳ אהרון רבינוביץ, השיג שחרורם לאחר שהעיד כי הוא מכיר את שניהם כאנשים „הגונים״ (ז״א, לא קומוניסטים...). בנוגע לניגר, נפל החשד עליו הואיל והכל קראו לו בשם זה, בעת שבפספורט שלו היה רשום „טשארני״, והרב צריך היה להסביר לקצינים הפולנים, כי „ניגר״ הוא שם ספרותי.

ימים אחדים לא העיזו יהודי לידא להראות את פניהם בחוץ מפחד החיילים והקצינים המשתוללים, פרט לכמה עסקנים מסורים בעלי אומץ, ובראשם הרב דמתא, שהשתדלו להפעיל את ידידיהם הפולנים שישפיעו על בעלי השלטון להשליט חוק וסדר בעיר. ואמנם, נוכחו המפקדים לדעת שנגדשה הסאה. מפקד גדוד הלגיונרים הראשון („פיירבשי פולק לגיונרוב״) הוציא פקודה האוסרת על הקצינים לצאת לרחוב כשפרגולים בידיהם.[51א]

העולם היהודי נתרעש מן הידיעות על הדם היהודי שנשפך בלידא, ובאותם ימים גם בפינסק ובווילנה (מקום שם נרצח הסופר היהודי וויטר). שליחים רמי מעלה נשלחו לחקור את הפרשה הטראגית. ראשון הגיע ללידא בקיץ 1919 — הנרי מורגנטוי (האב) מארצות־הברית ואחריו — סיר סטיוארט סמואל מבריטניה (אחיו של הנציב הראשון ליהודה). ביקורים אלה עודדו את יהודי לידא וזקפו קצת את קומתם, אם כי מסקנות השליחים אחרו לבוא: הדו״ח של סיר סמואל הגיע לידיעתם רק בעת הכיבוש הסובייטי השני, בשנת 1920, ואילו זה של מורגנטוי, לא נודע להם מה היה בסופו.

הצבא הפולני שטף עבר את לידא ורעמי התותחים נתרחקו מן העיר, אם כי לא לאורך ימים. הפוגה קצרה ניתנה ליהודי לידא לרפא במקצת את פצעי המלחמה, הנמשכת זה חמש שנים וסופה עדיין אינו נראה באופק, לרפא את ילדיהם מתוצאות תת־התזונה הממושכת. בעזרת משלוחי המזון שהגיעו מיהדות ארצות־הברית, סודרו מטבחים ציבו־ריים לחלוקת ארוחות חינם לילדי בתי־הספר. אורגן שבתי־הספר יגיעו לארוחה במלואם, עשיר ורש („כדי שלא לבייש״...). עסקו במצווה זו במסירות רבה משה ברקוביץ, אהרון קמנצקי, חיים קיבלביץ, כולם הי״ד ויבל״א חנן־ישעיה קמנצקי (עכשיו בחיפה) (ויסלח לנו שאיננו זוכרים את האחרים).

אחת הפעולות הראשונות של הציבוריות היהודית המת־חדשת היתה — ייסוד בית יתומים (ששמו נקרא — „הרצליה״), בו מצאו מחסה ובית עשרות ילדים יהודים שתוך המלחמה הממושכת נתיתמו מהוריהם, וכאן זכו לטיפול מסור מצד נשי לידא מכל החוגים. הרבה תשומת לב ועבודה מסורה הקדיש למוסד זה ידידנו חנן־ישעיה קמנצקי.

לאט לאט התחילו החיים נכנסים למסלול תקין. נתחדש הקשר עם העולם הגדול, התנער המסחר, המלאכה, התעשיה.

[51] פרטי רציחתו האכזרית של קדוש זה מוסר לנו נכדו, בן עירנו, אריה זבלודובסקי: ביום הראשון לכניסת הצבא הפולני ללידא, נרצחו כשלושים ותשעה יהודים מתושבי עירנו וביניהם, סבי, ר׳ שלמה בן זוסיה סלונימצ׳יק. וכך היה הדבר: ביתו של סבי, בית בנוי מקורות עץ, עמד על גבול האפרים שנקראו בשם „וויאן״: בית ארוך בן קומה אחת ובו שתי דירות ואורווה. הורי גרו בדירה אחת וסבא ובני ביתו בשניה. מכיוון שהבית עמד כמעט מחוץ לעיר, הרי החיילים הראשונים שנכנסו העירה עברו על יד ביתנו. והנה נכנסה קבוצת אנשי צבא לביתנו וביקשו אוכל. מובן שכל מה שהיה בבית — היה זה בימי חג הפסח — הגישו לשולחן. משאכלו די שבעם, התחילו לחפש אחרי חפצים שונים. קצין אחד השגיח במעיל גשם וחשק בו. סבא, שהיה בטבעו יהודי תקיף וגאה, אמר שזה שייך לו ואינו רוצה לתת. פקד הקצין לקחת את סבא והשאיר בבית חיילים לבל יתנו לבני־הבית להלוות אליו. אני התחמקתי מן הבית והלכתי בעקבותיהם במרחק מה מהם, וכיוון שהייתי ילד קטן, לא השגיחו בי. מרחוק ראיתי שהם הגיעו עם סבא עד לפני מושב־הזקנים, שעמד בסמוך לבית־הכנסת ד„מתעס־קים״. שם שלף הקצין את נשקו ותקע בסבא צרור כדורים. סבא כרע ונפל בתוך התעלה, הרגיש, כנראה, צמאון והתחיל לשאוב בחפנו ממי התעלה, לרוות את צמאונו. ניגש הקצין סמוך אליו, כיוון את אקדוחו הישר אל ראשו וירה בו כדור נוסף ואחרון. אלה היו הפולנים אשר לחמו על חרות עמם וארצם.

[51א] כותב השורות האלה קרא פקודה זו במקורה, כאשר במקרה מוזר, נתגלגל לידו, בעת שרותו בצבא הפולני באותו גדוד עצמו (אז כבר — גדוד הרגלים 41), ספר הפקודות של מפקד הגדוד מאותה תקופה טראגית.

התנועה הלאומית והציונית חידשה גם היא את פעולתה. החינוך העברי, עד גיל מסויים, לא פסק מעולם בלידא, בחדרים מסורתיים מן הטיפוס הישן ובחדרים חדישים (אם כי לא הוכהרו „רשמית" בשם „חדר מתוקן"), בהם היה נהוג זה מכבו' הדיבור העברי, וכן בבית־הספר שעוד היה קיים מזמן הכיבוש הגרמני ועכשיו הוצאה ממנו השפה הגרמנית כליל והשפה העברית ירשה את מקומה בכל המקצועות.

כשהגיעה באפריל 1920 הידיעה על ההחלטה בסן־רימו על הקמת בית לאומי יהודי בארץ־ישראל (משני עברי הירדן) ומסירת המנדט לבריטניה הגדולה, פרצה בעיר הת־להבות עצומה. עם ההכרזה על מגבית ציונית, התחילה תנועה ספונטנית של „ויתפרקו": שעוני זהב, צמידים, טבעות ותכשיטי זהב אחרים מכל המינים נתרמו ל„קרן הזהב" ורשימה ארוכה של התרומות מיהודי לידא פורסמה בעתון הציוני בווילנה.

אותו קיץ, הונח היסוד לתנועת „החלוץ" בלידא. שטח אדמה נחכר בקצה רחוב וילנסקה (סובלסקה) ובני נוער ציוני שנשאו נפשם לעלות לארץ (ואיזה צעיר ציוני לא שאף לכך באותם ימים?) היו באים הנה להכשיר את עצמם, במידת האפשרויות המצומצמות, בעבודה חקלאית, בהדרכת ציונים צעירים עובדי אדמה מילדותם (סוויטיצקי, מובשוביץ). קשה לומר שהיה בזה משום הכשרה רצינית לחקלאות הארץ־ישראלית. מכל מקום, ודאי היה בזה משום הכשרה נפשית לעליה, מתן פרוש חדש למלה „ציונות", פרוש של „קום עשה".

המפלגה הקומוניסטית היתה אסורה מטעם החוק. יום אחד נודע על מעצרם של קבוצת בני נוער, תלמידי הגימנסיה, כמעט כולם יהודים, בני משפחות אמידות, פרט לפולני אחד (קולסינסקי), שעסקו בפעולה קומוניסטית. אחרי ישיבה בבית־הסוהר הלידאי משך כמה חודשים, שוחררו כל הצעירים האלה, בערבות הוריהם, כנראה, לאחר שהשלטונות נוכחו לדעת שאין סכנה נשקפת למדינה מקבוצה קומוניסטית זו.

שלטון הסובייטים

ההפוגה שניתנה ללידא מזעזועי המלחמה לא ארכה. בקיץ 1920, התחילה התקפת הנגד של הצבא האדום ותוך זמן קצר הגיעה החזית למבואות לידא.

תוך המהומה והמבוכה של נסיגת הצבא הפולני ופינוי משרדי הממשלה, כשרעמי התותחים של הצבא האדום הולכים ומתקרבים לעיר, עשו את דרכם בכביש לידא—גרודנו שבעה חלוצים לידאים, שימים אחדים קודם לכן, אושרה עלייתם לארץ. צרורותיהם הדלים שנארזו בחפזון עמוסים על גבי עגלת איכרים שכורה והם צועדים ברגל לצידה. עולים אלה היו: איזיק דבורצקי (חצרוני, נרצח בחיפה במאורעות תרצ"ו), שאול מייזל (בנו של „המלמד הווסילישקאי"; נרצח על הר הצופים, מקום שם עבד באוניברסיטה העברית), דב קרופסקי (אריאב, נפטר בקיבוץ עין־חרוד בשבט תשכ"ח) ויבדלו לחיים ארוכים מרדכי בוירסקי (היום בתל־אביב), אריה ברן (סדר בבית־הדפוס של זלדוביץ; היום בחיפה), חיים פיימושביץ (אמתי, שחקן תיאטרון „הבימה") ושמעון וולפינסקי (היום בהוליבוד, ארה"ב — בן־עמי). פרשת תלאו־תיהם עד הגיעם לארץ מתוארת ברשימתו של חיים אמתי ב„אסופות" (קבצים לתולדות תנועת העבודה בישראל), מס' 8, מניסן תשכ"ב.

לידא נתמלאה שוב שפעת קלגסים מכל המינים, שזרמו בלי הפסק ממזרח למערב, משרדים ממשלתיים שהעסיקו חלק גדול מן האוכלוסיה (אגב, זה היה כמעט מקור הפרנסה היחיד והאפשרות להשיג הקצבת מזון — ה„פיוק") ותעמולה.

לפי תפריט המזון, היתה זו תקופת ה„ווּבלה" —

ילדי בית היתומים בחברת עסקנים ועסקניות של המוסד (1931).

דג מיובש, שטוגן או בושל (לאחר שסולקו התולעים ממנו. אך שנונים שברוסים נהגו לומר, כי לא נוראות התולעים שאנו אוכלים אותן וגו׳...). לא הרבה יותר משובח היה תפריטם של חיילי הצבא האדום, ששוכנו ברוב בתי העיר וחצרותיה, פרט לחלק מן המפקדים ומנהלי המשרדים בעיר, שגורלם שפר יותר והם נהנו ביד רחבה מן המחסנים שמצאו בעיר. לעומת זאת, דאגו השלטונות להספקת מזון רוחני בשפע לחייל ולאזרח כאחד. בחנותו של דב דבורצקי סודר מיד מחסן ספרים ובו שפע של חוברות וספרים (המותרים לבוא בקהל, כמובן), למן הפרוגרמה הקומוניסטית, פרי עטו של בוכרין, נאומיהם של לנין וטרוצקי וחרוזיו של דמיאן בידני מענייני דיומא ועד לכתבי פלכנוב וקרל מרקס ואף ספרות יפה רוסית ומתורגמת, מן המקובלת על הבולשביקים. שוב רבו עצרות ההסברה והרצאות ספרותיות פופולריות. באחת העצרות שנערכה בשוק הגדול, נשאו את דבריהם גם קומוניסטים בריטיים ושוויציים, שחזרו מוועידה קומוניסטית במוסקבה. דבריהם, שנאמרו באנגלית ובגרמנית, תורגמו בו במקום ע״י הקומוניסט היהודי הידוע רפס לרוסית (תוך השמטת כמה פרטים שנראו לו בלתי רצויים). לא חסר גם תיאטרון רוסי, שליווה את הצבא בקרונות מיוחדים והעניק הצגות מצויינות (בתכנית: גוגול, אוסטרובסקי ואף — ברנרד שאו) גם לאוכלוסיה האזרחית, חינם — לפי כרטיסי כניסה לעובדי הממשלה. עתון קיר צבאי — מקור יחיד לידיעות מן החזית ומן העולם הגדול — הודפס בדפוס נייד שעמד בקרון מיוחד על פסי הרכבת.

אך כל פעולה תרבותית יהודית, ואין צורך לומר לאו־מית — מאן דכר שמה. ה„צ׳קה״ אז בעיר... מן המוסדות היהודיים יכלו להמשיך בפעולתם (ואף זכו, כנדמה, לאיזה עידוד ממשלתי) בית היתומים ומושב הזקנים. עוד חברה שהמשיכה בפעילות מוגברת — חברת מתעסקים... הימים ימי המלפפונים ופירות בוסר, שהיו באותה סביבה תמיד גם עונת הדיזנטריה. המחסור בצרכי מזון ובתרופות, וכן התנאים הסניטריים הירודים יצרו תנאים נוחים להתפשטות המחלה.

טרוצקי עבר בתחנת לידא בדרכו לחזית המערבית. קומוניסטים חסידים רצו אל התחנה לראות את האורח הנערץ. הסיסמה „דאיוש ווארשאבו״ (התתן את ורשה!) היתה בפי כל, אך היא לא הועילה.

שלטון הסובייטים בלידא לא ארך הפעם. התקפתו האדירה של הצבא האדום נבלמה, ועד מהרה נשמעו שוב בחללה של לידא רעמי הפגזים המתעופפים מעל לגגות העיר תוך יריות תותחים המוצבים בפרברים משני עבריה.

לאחר הכיבוש הפולני

כניסת הצבא הפולני עברה הפעם בלי פרעות דוגמת הפעם הקודמת, אך לא בלי גילויי אנטישמיות גסה. כמה ימים הסתגרו יהודי העיר בבתיהם עד שהעיזו לצאת לרחובה של עיר. אף על פי כן, לא עברו הדברים בלי עלילת דם. בחצרה של האשה נובופרוצקי („הרבנית״, ליד המצודה) נמצא חייל פולני הרוג. לפי כל הסימנים, נגרר ההרוג במתכוון לתוך החצר. על כל פנים, האשה נאסרה והואשמה בהשתתפות בהריגת החייל. היה זה משפט צבאי והרכב בית הדין לא הבטיח טובות. את ההגנה קיבל על עצמו אפולינרי הארט־גלאס, המנהיג הציוני הידוע מווארשה, עורך דין מזהיר ומראשי המדברים בסיים הפולני מטעם הצירים הציונים. על החומר (שהוכן על ידי מזכיר ועד הקהילה הזמני, וולוול לנדו), עבר ביום המשפט, בבואו בבוקר מווארשה. בחקירת עדי הקטיגוריה, גילה הארטגלאס סתירות בולטות שהצביעו על בימוי מכוון. הקצינים שישבו בדין הקשיבו באוזן אחת לנאום הסניגוריה המזהיר שניפץ לרסיסים את חומר הקטי־גוריה. השופטים לא הושפעו; פסק הדין היה מוכן: שמונה שנות מאסר. האשה התמוטטה, בשמעה את גזר דינה. רק חנינה, שהושגה כעבור זמן, בהשתדלותו של הארטגלאס, הצילה אותה מריצוי מלוא העונש.

חיילי הגנרל הלר הידועים לשימצה השתוללו בעיר, והמשחק החביב עליהם — קיצוץ זקנים של יהודים. פעם כמעט והיה קרבן ל„משחק תמים״ זה גם הרב דמתא, ר׳ אהרון רבינוביץ, אלמלא העורך־דין מיכל שימלביץ, ידיד

רח׳ סובלסקה (ווילנער גאס)

יהודים בכלל וידידו האישי של הרב, שחילץ אותו מידיהם ואספו לביתו.

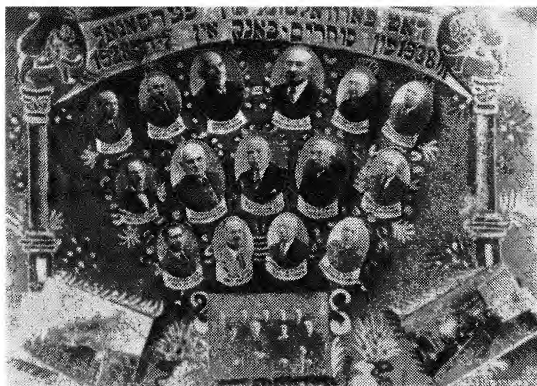
עבר זמן ממושך למדי עד שהשתררו סדר ומשטר אזרחי בעיר, משטר של בטחון מינימלי לאזרח היהודי העובר לתומו ברחובה של עיר.

עם חידוש החיים הכלכליים החופשיים בעיר, עמדו פתאום יהודי לידא בפני מגמה מחושבת מלמעלה לנשל אותם מעמדותיהם, ואם עדיין לא היה מעמד מפותח של סוחרים פולנים — צריך היה ליצור אותו. זכיונות שונים, למסחר במשקאות ובטבק חולקו, תוך הפליית הסוחרים היהודים לרעה, לחיילי מלחמת השחרור הפולנית, כביכול, ולמעשה — למיוחסים פולנים (סדובסקי, בורקובסקי ועוד) וביניהם אף צרפתי אחד שכל ימיו, עד למהפכה, ישב ברוסיה, אך אשתו פולניה היתה מסביבת לידא (מושרט). התוצאה היתה שרוב הפולנים האלה, שלא היה להם הנסיון והכשרון הדרושים להפעלת זכיונותיהם, לקחו להם יהודים לשותפים.[52] קואופר־טיבים נוצריים הוקמו בעיר להשברת האיכרים הבאים העירה ולקניית תוצרתם. אך המניע לכך היה לא כל כך רעיון הקואופרציה אלא המגמה להפקיע את המסחר הקמעוני והסי־טוני כאחד מידי היהודים, ברוח הסיסמה האנטישמית: „סווי דו סווגה פו סבויה". נטל המסים כוון אף הוא להכביד על הסוחר היהודי את מלחמת קיומו.

[52] כך קמה שורה של שותפויות נוצריות־יהודיות: סדובסקי־רייזמן ושו', רודזיצקי־דרשן, ינושייטיס־וילנצ'יק, מושרט־דרשן־קושלביץ ועוד.

סוחרים יהודים צעירים ביום השוק (בין שתי מלחמות עולם).

הנהלת בנק הסוחרים בלידא וחבר העובדים (1928).

התשובה הציונית למצב זה היתה — עליה לארץ־ישראל. ואמנם, עם פתיחת השערים אחרי מלחמת העולם (שערי פולין, ליציאה — כפתחו של אולם, ואילו שערי ארץ־ישראל, לכניסה — כקופה של מחט), התחילה עליית קבוצות צעירים לידאים לארץ. אולם, אחרי הכל, היה בזה משום פתרון לעשרות בלבד, בעיקר מחמת ההגבלות מצד ממשלת המנדט, אך גם — מחוסר הכשרה לפתוח בחיים בנוסח חדש. חודשה גם ההגירה לארצות־הברית, בגבולות המצומצמים של המכסות (ה„קווטה") שנקבעו מדי שנה.

בסופו של דבר, נשאר גודלו של הישוב היהודי בלידא כמקודם, אגב גידול מסויים, עקב שובם של פליטי המלחמה מרוסיה וירידה קלה עקב העליה לארץ ישראל וההגירה לארצות המערב.

לדאבוננו, אין בידינו מספרים סטטיסטיים על הרכבה המקצועי של האוכלוסיה היהודית בלידא, לפני מלחמת העולם ואחריה. אכן, דומנו שלא נטעה אם נאמר שרבים מבני הנוער, נקעה נפשם מדרכי פרנסתם של הוריהם וגברה הנטיה לפרודוקטיביזציה. עשרות צעירים יהודים נרשמו לקורסים לאלקטרוטכניקה שפתח בעיר מהנדס גרמני שנשאר בלידא אחרי חיסול הכיבוש הגרמני. נהירת הנוער הלידאי לקיבוצי ההכשרה של „החלוץ" גם היא מעידה על מגמה זו. המניע הבלתי אמצעי היה כאן האידיאליזם הלאומי, אך ודאי, היה כאן גם מצע כלכלי.

הנטיה לפרודוקטיביזציה באה בלידא לידי ביטוי גם

בנק הסוחרים, המנהל עם העובדים. שורה ראשונה מימין לשמאל: רובינוביץ, בודין (האקין) משה. שורה שניה: דב יוסף קלמנוביץ, דובקובסקי, משה לויט (המנהל), בתיה שפירא.

בריבוי מפעלי התעשיה היהודיים החדשים. נזכיר אחדים מהם: בית־החרושת לאריגה (מיסודו של ז׳יז׳מסקי ז״ל וגיסו לוין יבל״א), טחנת הקמח הגדולה „אבטומט״, בית הבד „שמן״, בית־החרושת למסמרים „דרוטאינדוסטריה״, בית־החרושת הכימי, בית־החרושת למשקאות קלים „גזז״, בית־חרושת לנעלי לבד (וואילאקעס) ועוד. ב־1928 הוקם, ביזמתם של האחים קושלביץ, בית־החרושת לנעלי גומי „ערדל״, שנועד מלכתחילה להעסיק כמה עשרות, עד 100 פועלים ופועלות. במשך הזמן, אחרי גלגולים שונים, עבר לידיו של הפיננסיסט הוורשאי סלומון מלוף, הורחב ושוכלל ובערב פרוץ מלחמת העולם השניה העסיק כ־1000 פועלים ונעשה גורם חשוב בחיים הכלכליים של העיר. יוזמי המפעל ומיסדיו, האחים קושלביץ, אחרי פרישתם ממנו, הקימו בית־חרושת למוצרי גומי שונים, צינורות וכדומה.

בית עץ טפוסי בלידא מלפני „השריפה הגדולה״

(תמונה מעשה ידי חייל־צייר מתקופת מלחמת העולם הראשונה)

רחוב קמינקה (3 במאי)

אחרי כל זה, נשאר רוב מניינו של הישוב היהודי בלידא תלוי במסחר, הקמעונאי או הסיטונאי, מרצון או מאונס (ואולי, ליתר דיוק, מתוך מסורת).

מעמד הסוחרים היהודי התארגן, כדי לעמוד בפני כל מתנכל בו. „התאחדות הסוחרים" (משכנה — בבניין מלון „איטליה"), שבראשה עמד משך זמן רב גדליה צ'רטוק, ייצגה יפה את ציבור הסוחרים היהודים כלפי השלטון והושיטה לחבריה עצה והדרכה בענייני חוקים ותקנות. בעזרתו של הבנק המרכזי בווילנה, הוקם הבנק העממי היהודי, בניהולו של זאב סוקולובסקי, אשר שירת כל יהודי הזקוק להלוואה קצרת מועד למטרה כל שהיא וסייע לא מעט גם לסוחרים הזעירים במסחרם. בעקבותיו, קם כעבור זמן מה (ב־1928) בנק הסוחרים, בהנהלתו של אברהם לויט, שחוג לקוחותיו היה בעיקר מבני מעמד הסוחרים.

החינוך היהודי

יהודי לידא גילו פעילות ערה בשטח החינוך. הקריאה לחינוך יהודי שלם, המאחד בקרבו את היסוד היהודי ואת היסוד האנושי־כללי, יצאה מלידא עוד לפני מלחמת העולם, מישיבת הרב ריינס. עם תום המלחמה, לא נתחדשה ישיבת ריינס בלידא. נשתנו הדרישות. הורגש הצורך בבית־ספר יהודי לאומי, שיוכל להתחרות בבתי־הספר הממשלתיים מבחי־נת הידיעות הכלליות שהוא מקנה ואשר יעניק לחניכיו גם השכלה עברית, ברוח המסורת היהודית והשאיפות הלאומיות של העם היהודי בזמן החדש. הוחל במסד — גן הילדים וביה"ס העממי העברי, מיסודם של ניוטה רבינוביץ (ארקין) ז"ל וחברה (בעלה לעתיד) מתתיהו רובין יבל"א (עכשיו — בחיפה). המשימה היתה קשה. ללא אמצעים כספיים לבניין, לרהיטים ולציוד, הסתפקו לעת עתה במשכן ארעי —

מורים ועסקנים של ביה"ס „תרבות" (בראשית שנות העשרים). שורה ראשונה למטה — יושבים (מימין לשמאל): המורות: 1. גב' מרקולס, 2. גב טולה זארצין, 3. גב' ניוטה רבינוביץ (רובין), 4. המנהל מתתיהו רובין, 5. לא זוהתה, 6. המזכירה טניה ז'יז'מסקי, 7. זאב סוקולובסקי. שורה שניה — עומדים: 8. מרדכי קרופסקי (אריאב), 9. רוזנשטיין, 10. קרפייסקי, 11. המורה ש. קליקו (ד"ר ברקלי), 12. לא זוהה, 13. המורה ירוזלימסקי. שורה שלישית — למעלה: 14. קלפץ, 15. המורה קושלביץ, 16. לא זוהה, 17. לא זוהה. 18. לא זוהה.

הגימנסיה העברית „תרבות" בשנת תרפ"ג.

קבוצת עסקני „תרבות" בנשף פרידה למנהל ביה"ס „תרבות" מר פישמן (במרכז).

ביה"ס „תרבות", כיתה ג', שנת 1927.

יוסף הפטמן (במרכז) בחברת קב' נוער ציוני „התחיה" בלידא — תרפ"ח.

באחד החדרים שליד בית־הכנסת דמתעסקים. בזה נפתרה זמנית בעיית הבניין והריהוט. ומשכורת? — מילא, מורים בישראל גילו תמיד מידה של הסתפקות... ראויים להזכרה קבוצת העסקנים שהיו בעצמם מעוניינים במתן חינוך עברי לילדיהם, אשר הטו שכם לקיום בית־הספר ולפיתוחו: יוסף איבנסקי, וולף סוקולובסקי, ברוך קליפץ׳ (שלושתם ניספו בגיטו לידא), מרדכי קרופסקי, קרפייסקי, שאול קרסנוסלסקי, נחום רוזנשטיין (ארבעתם עלו לארץ־ישראל וכאן נאספו אל עמם), ויבדלו לחיים ארוכים — יעקב אילוטוביץ (עכשיו בתל־אביב), דב דבורצקי (ניו־יורק) ואחרים. מן המורים הראשונים יוזכרו שמותיהם של קושלביץ, ירוסלימסקי.

בית־הספר, שהשתלב במערכת בתיה״ס של „תרבות״ בפולין, התפתח והתרחב ובמשך הזמן נוספו בו כיתות גימנסיאליות. השתדלו עסקני המוסד והצליחו למשוך ללידא כוחות צעירים מבטיחים שקנו שם בעולם החינוך העברי בפולין ובארץ־ישראל. במשך שנות קיומה של הגימנסיה, שימשו בה, כמנהלים וכמורים ד״ר שוסטר (נפטר בישראל), ד״ר זוננשיין (ניספה בפולין) ויבדלו לחיים שאול קליקו (ד״ר שאול ברקלי, ירושלים), פרנס (בישראל), דב חומסקי (המשורר העברי, בעת כתיבת שורות אלה — מזכיר אגודת הסופרים העברים בישראל). הגדיל לעשות בפעולתו בלידא שמואל ברנהולץ (מקודם — מורה בסמינר העברי למורים בביאליסטוק ולאחר

גן הילדים „תרבות״ (1930)
בהנהלת יהודית זילברשטיין (לנדו)

גן־הילדים של
תמר ירוסלימסקי (1930)

מכן בסמינר בווילנה; נפטר בני־יורק בשנת 1966), אשר, נוסף על פעולתו הפדגוגית כמנהל הגימנסיה, היה גם ראש המדברים בכל פעולה ציונית ולאומית עברית בלידא וזכה להערכה רבה בקרב החוגים הלאומיים בעיר (וכרגיל — גם לבני פלוגתא לא מעטים). רעייתו, הגב׳ אדית ברנהולץ, ייצגה את הגימנסיה כלפי השלטונות הפולניים, כמנהלת אחראית, ובזכות השכלתה ההומניסטית הרחבה, השפיעה לא מעט להעלאת רמתו של המוסד.

במשך הזמן נתברר, כי המשימה לקיים גימנסיה עברית, ללא עזרה ממשלתית, היא למעלה מכוחותיו של הציבור הלידאי. לאחר שהגיעו לכיתה השישית, נאלצו עסקני המוסד לצמצמו ולהעמידו על מסגרת של בית־ספר עממי בלבד בן 7 כיתות, ובצדו גן הילדים, ולבסס את מצבו מבחינה חומרית ומבחינת רמתו כאחת. בהמלצתו של ברנהולץ, נמסרה הנהלת ביה״ס לידי תלמידו הוותיק, ברוך שטרנברג, מבחירי תלמידי הסמינר העברי בווילנה. בוגרי הכתות הגבוהות נאלצו, באין ברירה, להמשיך בלימודיהם במקומות אחרים, מהם עברו למוסדות תיכוניים של „תרבות" בווילנה ומהם — לגימנסיה העירונית בלידא (שם היתה הכניסה קלה יותר והאווירה ליהודים נוחה יותר מאשר בגימנסיה הממשלתית). המנהל הצעיר ברוך שטרנברג, התחבב גם הוא מהרה על הציבור הלידאי, הן כמנהל וכמורה והן כמרצה בחוגים לתנ״ך ולספרות. בית־הספר זכה לשם טוב בין בתי־הספר העבריים מיסודה של „תרבות". (באותו זמן נוסד בעיר גם גן־ילדים פרטי, בהנהלת הגננת תמר ירוסלימסקי — כיום בישראל — שזכה לשם טוב).

מלבד המורים שכבר הזכרנו, שימשו עוד בהוראה בביה״ס ובגן הילדים: טובה גרובנר (זהבי), גולנדברג, יעקב הל־בורט, יהודית זילבשטיין (לנדו), מרים סטוצקי — כולם היום בישראל. ניספו בלידא: המנהל שטרנברג ואשתו בריינ־צ׳ה (לבית עפרון) יחד עם בתו הקטנה, באום (מורה לפולנית), פרסצקי, כהנא, פורטנוי ורעייתו, המורה קרביץ ורעייתו שלימדה היסטוריה פולנית.

הגיע הזמן לדאוג למשכן קבע למוסד. מגרש בנייה הוענק חינם מטעם מועצת העיר. התחילה התרמה נמרצת שהכניסה סכומים ניכרים, ואחרי עמל רב, עמד בשנת 1939 על מכונו בניין מושלם לבית־ספר בן שבע כיתות. תלמידי בית־הספר עוד נזכרים בהצגה שערכו בסיסמה: „מן המסד עד הטפחות — והגג?"... הכנסות ההצגה נועדו לסייע לכיסוי הגג, שעוד עמד בעירומו.

לדאבון הלב, לא זכו עסקני המפעל לחנוך את הבניין החדש, שכל כך הרבה מרץ ועמל השקיעו בו וחזו בו — מקדש מעט, מעוז לחינוך העברי בעיר. הבניין עבר לידיים אחרות בשנת 1940. ועל כך — במקום אחר בספר שלפנינו.

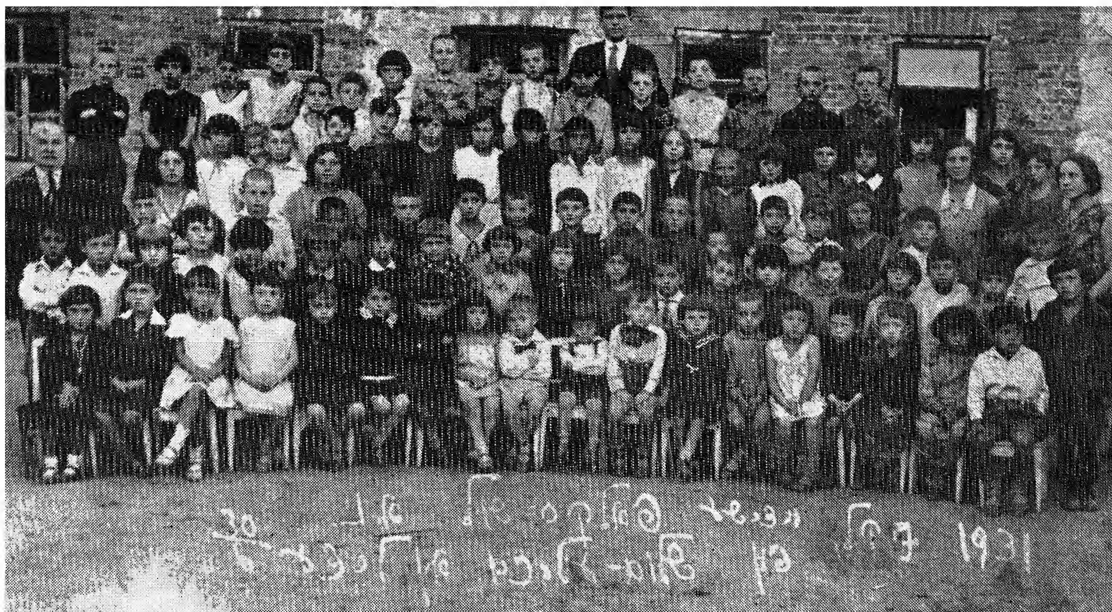
אכן, לא היתה לידא כולה עברית: היה בה גם ציבור לא מבוטל של אידישאים, ציבור בלתי אחיד ומגוון ביותר: למן בעלי הלך־רוח פולקיסטי או בונדאי (אע״פ שספק אם היו סניפים מאורגנים למפלגות אלה בלידא של אחרי מלחמת העולם הראשונה) עד „פועלי ציון", אותם חייבה הפרוגרמה של המפלגה — יידיש בגולה ועברית בארץ־ישראל. אליהם נצטרפו חלק מאותם חוגים של האינטליגנציה היהודית הדו־ברת רוסית, שעם סיפוח לידא למדינת פולין, ניטל הטעם מ„רוסיותם". כל אלה היוו יחד את החוג (לאו דווקא מאורגן רשמית) של שוחרי החינוך בלשון האם — יידיש. ובשנת 1929 קם גם בית־ספר יידישאי ע״ש שלום עליכם, שהסתנף במשך הזמן לרשות בתי־הספר היהודיים מיסודה של ציש״א בפולין (לאחר שגן ילדים יידישאי נפתח עוד שנה קודם). המורים הראשונים היו הזוג יעקב ברזובסקי ואשתו ציפע (לבית גילמובסקי), בשתי כיתות. קשה היה קיומו של בית־הספר החדש, בפרט שרוב תלמידיו, ואולי כולם, באו מדלת העם, שתשלומיהם היו קרובים לאפס. הרבה יגיעות יגעו עסקני החוג הזה כדי לקיים את המוסד החדש, על ידי כל מיני אימפרוזות תיאטרוניות, נשפים וחגיגות שהכנסותיהם הוקדשו למטרה זו. בשנת 1930, נערך בימי חנוכה באזאר, שהכניס סכום הגון. ברשות ראש העיר הנוצרי, נערך הבאזאר בבניין החדש של בית־הספר העממי העירוני, שזה עתה נגמרה בנייתו וטרם נחנך. מן העסקנים המסורים למפעל זה נזכיר את ד״ר זרצין, ד״ר קפלן, סלומון אילוטוביץ, בנימין צידרוביץ, חיים סטוליצקי ואחרים הי״ד ויבדלו לחיים, הירש דובקובסקי (עכשיו בפאריז), ישעיה מסלובטי (בישראל) ואחרים (המת־

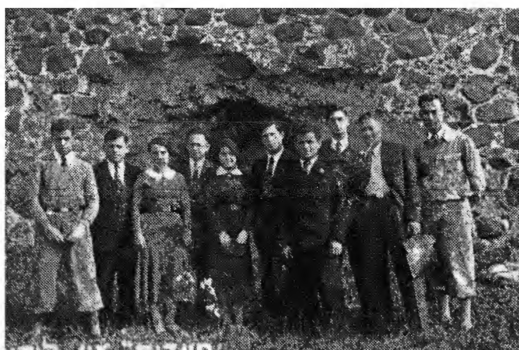
בטכס הנחת אבן היסוד לבנין ביה״ס „תרבות". מימין לשמאל: המנהל ברוך שטרנברג, דב דבורצקי, עו״ד קרזנר, גדליהו צ׳רטוק (נואם).

קבוצת עסקנים אידישאיים. עומדים מימין לשמאל: ברוך־אייזיק קוטלרסקי, יעקב (יאנטשע) פופקו. יושבים: משה קונופקו, ???

בי"ס עממי ייש"א ע"ש שלום-עליכם בלידא — 1931

להקת „מיידים" בלידא (הצגה לטובת ביה"ס ע"ש שלום-עליכם) (ראשון מימין — זלמן שפירא; שלישית משמאל — ליובה בייקלסקי־בוירסקי).

תעודת חבר של קן „השומר הצעיר" בלידא

גוררים „אי־שם" ושמותיהם אינם זכורים לנו). אולם המע־מסה של עבודת יום יום המייגעת, הן באדמיניסטרציה והן בחיפוש מקורות הכנסה, הוטלה על כתפיה הצעירות של המזכירה השקדנית והמסורה, גב' לובה ביקלסקית (היום — בוירסקית, בישראל).

בשנת 1934, כבר היו בבית־הספר הזה 7 כיתות מלאות (לפי דברי המזכירה הנ"ל) ולאחר שהושג מגרש חינם בשטח ה„ויגון" המנוקז, הוקם, אחרי יגיעות מרובות, בניין של עץ בשבילו.[53] נזכיר עוד את שמות המורים הזכורים לנו: מ. אידידוביץ, מנהל בית־הספר בשנים האחרונות וגם המורה לעברית — מן הבוגרים המצטיינים של הסמינריון היידישאי בווילנה, לפי המסופר — איש עדין נפש ונעים הליכות, שזכה לשם טוב גם בקרב החוגים האחרים בעיר, ומלבדו — וורהפטיג, לובה ברז, פרנקל, חנה קרביץ — כולם יוצאי וילנה והי"ד, ומן הלידאים — ניסן רבינוביץ. למעלה מ־200 ילדים למדו בבית־הספר ערב פרוץ המלחמה. מנהלו של ביה"ס היה אז מר קפלן.

בימי הקיץ נערכה מדי שנה גם מושבת קיץ בשביל ילדי בית־הספר העניים, ע"פ רוב ביער רוסליאקי, בה שהו הילדים מ־8 בבוקר עד 4 אחרי הצהרים. מפעל חשוב זה זכה לאהדה רבה ולתמיכה מצד כל החוגים היהודיים בעיר.

עזרה רבה הגיש לבית־הספר החוג הדרמטי, שהוקם ב־1928, בהשתתפות החובבים הצעירים רבקה לווין, לאה'קה

[53] הגב' לובה ביקלסקי־בוירסקי יודעת גם למסור על חלוקת תמיכתה של עירית לידא לצרכי בתי־הספר היהודיים בשנה מסויימת (אינה זוכרת איזו): 2000 זהוב לתלמוד תורה, 2000 זהוב לביה"ס היידישאי ו־6000 זהוב לביה"ס „תרבות". והרינו מוסרים מספרים אלה על אחריותה, כמובן.

בי״ס עממי ייש״א ע״ש שלום־עליכם. במרכז — המורה יעקב ברזובסקי (אז — מנהל)

גן ילדים ליד ביה״ס מיסודה של י.ש.א., שנת 1928. עומדים מאחור, מימין לשמאל: 1. יעקב פופקו, 2. אינג׳ מלך פופקו, 3. בלתי מזוהה, 4. חיים סטוליצקי, 5. הירש דוב־קובסקי.

גן ילדים י.ש.א., שנת 1929.

לווין, רבקה פופקו, פייווקע לווין, ליאווקע פולצ׳ק. והצטרף לצעירים גם משה לווין (הצלם). חובב ותיק של התיאטרון היהודי.

חוגי החרדים בעיר ראו בצער את שגשוגו של החינוך החילוני, אם יידישאי שמאלני ואם מסורתי ציוני, ושקיעת החינוך המסורתי תורני ושאלו את עצמם: תורה מה תהא עליה? פסקה ישיבה מלידא מעת צאת ישיבת ריינס מן העיר לפני כניסת הצבא הגרמני. הרב דמתא, הרב ר׳ אהרון רבינוביץ ז״ל, בעזרת כמה מ„בעלי הבתים״ מ„שומרי החומות״, יצאו לגדור את הפרצה ולהחזיר עטרה ליושנה. בשנת תרפ״ג, נוסדה ישיבה בלידא, בהנהגתו הרוחנית של ועד הישיבות בווילנה (שעמד תחת חסותם של ה„חפץ חיים״, הר״ר ישראל מאיר הכהן ז״ל, מרדון, והר״ר חיים עוזר גרודזנסקי ז״ל מווילנה). לא היה זה המשך לישיבת ריינס אלא חזרה לטיפוס הישן של ישיבות ליטא. לא מפני שראשי הישיבה התנגדו ללימודים שמחוץ לגפ״ת וללימודי חול (בנותיו של אחד מראשי הישיבה ביקרו בגן הילדים של „תרבות״ ודיברו עברית בביתן) אלא שזאת הניחו לתלמידים עצמם, מחוץ לישיבה. הר״מ הראשון היה הר״ר ישראל הלפרין ז״ל (נפטר לפני כמה שנים בתל־אביב) וכשזה עזב את לידא, נשלח במקומו מטעם ועד הישיבות הר״ר יעקב ניימן יבל״א (כיום — ראש ישיבת „אור ישראל״ בפתח־תקוה), אשר ניהל את הישיבה (עד צאתו את העיר בדרכו לא״י), במשך שתים־עשרה שנה, יחד עם חברו, ר׳ מרדכי שמוקלר הי״ד (ניספה בלידא בגזירת הנאצים עם שאר קדושי העיר). חוג זה נתעשר בכוח צעיר חדש, הלא הוא חתנו הצעיר של הרב ר׳ אהרון, הרב אביגדור ציפרשטיין, נ״י (היום מרצה לתלמוד בישיבה־יוניברסיטי בניו־יורק), שהגה גם רעיונות חדשים לחיזוק החינוך המסורתי בעיר, ע״י הפיכת התלמוד תורה המקומי לבית־ספר יסודי מסוג בי״ס „יבנה״, הקמת בי״ס

תלמידים יהודים בגימנסיה העירונית עם המורה האנוס.

ביה"ס העממי הממשלתי
לילדים יהודים.

ביה"ס העממי הממשלתי —
כתה ה' (שלהי שנות העשרים).

יהודי למסחר ברוח מסורתית וכדו'. ראש הישיבה, ר' יעקב, מספר לנו על גדולי תורה שראשיתם בישיבת לידא, ובראשם — הר"ר מרדכי סביצקי, היום רב בבוסטון, מגדולי הרבנים האורטודוכסיים בארצות־הברית.[54] מתלמידי ישיבה זו היה גם הרב ר' שלמה פודולסקי ז"ל, ממיסדי ארגון יוצאי לידא בישראל.[55]

וכשאנו עומדים בפרשת החינוך היהודי בלידא, ראוי להזכיר גם את בית־הספר הממשלתי לילדי ישראל (לפי הכינוי השגור — „שבסובקה", ר"ל שבשבת שבתו בו הלימודים. כביכול — זה בלבד מבדיל בינו לבין בתי־ספר ממשלתיים אחרים...). בבית־ספר זה התנהלו כל הלימודים בפולנית, פרט למכסה קטנה של לימודים יהודיים. מנהל המוסד, הבר ז"ל, יוצא גליציה, היה מורה ומחנך ותיק, בעל השכלה כללית ויהודית מקיפה, מארגן מוכשר ופיקח. הוא הצליח לרכז חבר מורים בעל רמה נאותה, רובם בני גליציה (נזכיר את ליכטמן, הירשובסקי, פרוכטמן הי"ד ותבל"א ארנה ברגוורק (היום: שטיינברג, בחיפה), ומבני המקום זרצין וציגלניצקי הי"ד. את הלימודים העבריים מסר לידי מורה עברי מסור ובעל רוח לאומית מבני לידא — ר' משה גנוזוביץ ז"ל, שעשה כמיטב יכולתו להקנות לחניכיו, במסגרת המצומצמת שהוקצתה לו, מירב ידיעות עבריות ורוח יהודית לאומית. גם המורים חייקיל וישנבסקי, וירושלימסקי מופיעים בתמונות בית־הספר בזמן מאוחר יותר. אם נוסיף על זה שתלמידי בית־ספר זה היו פטורים מתשלום שכר לימוד,

[54] ראה Who's Who in World Jewry — 1956.
[55] נפטר בשנת 1960 בת"א, בה הקים את בית־הכנסת „תורת משה" ובצדו בי"ס דתי עם פנימיה.

בהיות תקציבו מובטח מקופת הממשלה, נבין כיצד הצליח למשוך מספר רב של ילדי ישראל בלידא, ביחוד מקרב מעוטי היכולת (כפי שאומרים, אף למעלה ממספרם בבית־הספר „תרבות").

לא נצא ידי חובה אם לא נזכיר את מוסד החינוך הוותיק ביותר בלידא — ה„תלמוד תורה", שלמרות יושנו, עדיין נשאר מרכז חינוך למספר גדול של ילדי ישראל, ביחוד מדלת העם, אשר נשארו אדוקים במסורת אבות. רבים מיהודי לידא מן הדורות הקודמים (מראשית המאה הנוכחית ומלפניה) עודם מזכירים את שיעוריו של ר' אברהם יהודה ציגלניצקי (וגם את רצועתו...) ואת לקחו של ר' משה בר ויסמונסקי (לימים — מלמד גמרא במכינה א' בישיבת ריינס). קהילת לידא הקדישה חלק גדול מתקציבה (שבחלקו הגדול בא מהכנסות חברת מתעסקים, עליהן שלט „שלטון בלי מצרים" גזבר ה„חברה" יהושע הפחח — „ישיע דער בלעכער") להחזקת המוסד. אחרי „השריפה" הוקם גם בניין נאה, מרווח לפי דוגמת בתי־הספר החדישים בזמן ההוא. הזמן החדש הכריח את הגבאים להכניס ב„תלמוד תורה" גם קצת לימודי חול, עבריים וכלליים, ברוח מודרנית. נזכיר את המורים ניזבודסקי וציגלניצקי כנציגי הזמן החדש ב„תלמוד תורה", הראשון ללימודים עבריים ומשנהו — לכלליים. בזמן האחרון, נעשה נסיון בהשתתפותו היוזמת של הרב ציפרשטיין (חתנו הצעיר של הרב דמתא), להעלות את מוסד ה„תלמוד תורה" לרמה של בתי־הספר הדתיים „יבנה" בפולין כפי שהזכרנו.

לתמונה הכללית של ה„תלמוד תורה" שייך גם ר' מרדכי קלמנוביץ („מאטל דער משגיח"), בעל מלאכה בנעוריו, בן תורה, בעל הדרת פנים ובעל נימוסים, שמונה כ„משגיח", שפירושו השגחה על הילדים וטיפול גם בעסקי המוסד, גביית תרומות וכו'. (עלה לארץ־ישראל וקיים את ישוב הארץ הלכה למעשה, כחקלאי. נפטר בהרצליה).

גם בזמן החדש, לא פסקו „חדרים" מלידא, מטיפוסים שונים. העובר בחצר בית־הכנסת, קלטו אזניו קול תינוקות של בית רבן בוקע מחלונות ביתו של המלמד מלזויקה ובהתקדמו הלאה דרך רחוב סדובה — המיה דומה מחצר ביתו של ר' איצ'ה ברדובסקי. להלן מכאן, הרביץ תורת שפת עבר ברמה גבוהה יותר, עברית בעברית, ר' יוסף אפשטיין ז"ל („דער טריקעלער מלמד", או בקיצור — „דער טריקעלער"), שהקים דורות של דוברי עברית בלידא.

ובסיכום — רשת ענפה, רבת פנים וגוונים, של מוסדות חינוך יסודיים, בהם התחנכו אלפי ילדים יהודים.

פעילות ציבורית ותרבותית

אישי תורה ותרבות מכל הסוגים והחוגים, רבנים ודרשנים, סופרים, אמנים, נושאי דגל מפלגות — כולם מצאו בלידא קרקע פורה וקהל מכיר טובה.

לחוגים הדתיים זכורים ביקוריו של ר' ישראל מאיר זצ"ל, בעל ה„חפץ חיים", גאון היהדות הדתית, שאווה למושב לו את העיירה הקטנה רדון הסמוכה ללידא ומכאן „הפיץ מעינותיו חוצה" בכל רחבי ישראל, ואשר נתפרסם לא רק בתורתו אלא גם, ואולי בעיקר, בענוותנותו הרבה ועממיותו המלבבת. אגדות התהלכו בסביבה על ההערצה שרחשו לו אף האיכרים הגויים בסביבה, אשר, בצאתו לעתים מזומנות לשוח מחוץ לעיירה, היו משתדלים לגדור את הדרך כך, שיהיה נאלץ לעבור דרך שדותיהם.[56] אכן, ישב כבוד בלידא רב גדול, הר"ר יצחק יעקב ריינס, שלמדני העיר ומשכיליה ניאותו לאורו. מכל מקום, חוגים עממיים ולמדניים מן „הנוסח הישן" נהרו להתחמם בגחלתו החמה של ר' ישראל מאיר.

כבר הזכרנו שבשלהי המאה הקודמת, השתקע בלידא „המגיד מקלם", ר' משה יצחק דרשן, אשר שמעו יצא הרחק אל מחוץ לתחום המושב היהודי ברוסיה, בזכות דרשותיו שהצטיינו בעוז ביטוי בלתי רגיל וכוח תיאור פלסטי, בהוקיעו את החטאים שבין אדם לחברו (משא־ומתן לא ישר, חטא „יתור"[57] שנוטל חייט לעצמו, מאזני מרמה של חנונים,

קבלת פני זאב ז'בוטינסקי, שנת 1932.

עושק דלים מצד העשירים וכדומה) ובין אדם למקום, ביחוד — חילול שבת, וביתר יחוד — ההתמכרות להשכלה ועזיבת התורה. עבירה עבירה והעונש הצפוי לחוטא לעתיד לבוא, מתואר בצבעים בולטים ומייראים. גם המשכילים, שהתנגדו לרוח דרשותיו[58] (ובמקרים רבים אף השתדלו בפני השל־טונות למנוע את הופעותיו), לא יכלו למצוא דופי בטוהר כוונותיו ומידותיו, בהן עלה בלי ספק על רבים ממתנגדיו. בלידא, בה השתקע בערוב ימיו, לא זכה להשפעה ניכרת, אולי מחמת נוכחותו של הרב ריינס בעיר, ש„ניטרל" השפעות אחרות. הוא נשאר „המגיד מקלם" ולא מלידא. שני בניו, שהקימו משפחות בלידא היו ר' בן־ציון ור' אברהם שמאי דרשן ז"ל. בתו נישאה לבנו של נחמן מלפניצה, ר' משה שפילקובסקי ז"ל.

דור דור ודורשיו. דרשנים מסוג חדש התחילו לבקר בלידא. ה„מטיף" מסלינסקי ידע לקחת את לב הדור הישן והדור הצעיר כאחד בכשרון נאומו, תורה והשכלה הכרוכות יחד. ב־1902, ביקר בלידא לראשונה מרצה צעיר דובר רוסית ושמו ולדימיר ז'בוטינסקי, אשר טרם קנה לו פירסום בעת

[56] ומורגל בפיהם: Gdzie Izrael Meir przechodzi, tam pszenica się rodzi — במקום שישראל מאיר עובר שם החיטה משגשגת.

[57] „יתור" — שארית מן האריג השייך ללקוח המזמין ואשר החייט נוטל באיסור לעצמו. והיו חייטים שהשתדלו לזכות בשארית גדולה, על חשבון הבגד המוזמן, כמובן...

[58] זכורה הערתו העוקצנית של יהודה לייב גורדון (בשירו: „טיפה זו מה תהא עליה"):

האתנה אהבים בין עלמה ועלם
או אכתב את תולדות המגיד מקלם
המאיר עינינו בדרשות מחוכמות?...

הסופר דניאל פרסקי בחברת קן „השומר הצעיר" בלידא (תרפ"ח). במרכז: האורח, מימינו: חיים קיבלביץ ז"ל, משמאלו: שלמה מולר (מילאת).

ההיא,[59] אך כבש מיד את הקהל הלידאי. מאז חזר וביקר בלידא, לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. אלכסנדר גולדשטיין, גם הוא מראשי המדברים בתנועה הציונית ברוסיה, היה מן המבקרים הקבועים בלידא.[60] חג היה לבני הדור הצעיר שוחרי השפה העברית בלידא, וביחוד לבני ישיבת ריינס, ביקורו של חיים צבי גרינברג, שהרצה לפניהם, בבית־הכנסת דז"צ, בעברית צחה, בהברה הספרדית.

ב־1912 (או 1913?) זכתה לידא לביקור של תיאטרון עברי ראשון! — הלהקה של צמח, בהשתתפותו של יהושע ברטונוב, שהציגה את „הנודד הנצחי" מאת אוסיפ דימוב. היה זה חגה של „אגודת חובבי הבמה העברית" בלידא (מיסודם של ישראל אהרון שלובסקי והמלמד חייקל ויש־נבסקי), וכנראה, לפי הזמנתם.

מן הסופרים היהודים, זיכו את לידא בביקוריהם בערבי קריאה דוד פינסקי בשעתו וזמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה, שלום עליכם ושלום אש.

התגברות הפעילות הציבורית והתרבותית אחרי מלחמת העולם הראשונה הביאה את לידא במגע קרוב יותר עם ערי המטרופולין. לעתים קרובות ביקרו כאן שליחי „החלוץ" ותנועת העבודה. ביקוריהם של שליחי הקרנות הלאומיות היו לא רק עניין למגביות כספיות אלא מאורע חברתי מעורר ומרומם את הרוח. זכורים ביקוריהם של לייב יפה,[62] דרויא־נוב, הגב' ל. וידרוביץ, אזרחי וביחוד נתן ביסטריצקי (אגמון), שהלהיב את הקהל, צעירים ובאים בימים כאחד, בהרצאותיו ובמסיבותיו. יוסף הפטמן, היה בעיקר אורחם של הנוער העברי. דניאל פרסקי הביא שלום מן החוג העברי בארצות־הברית והרצה באולם הגימנסיה העברית על העברית החדשה. באותו זמן בערך, ביקר הסופר יצחק קצנלסון אצל קרוביו בלידא (סוחר העצים הורוביץ) ובהזדמנות זאת, קרא לפני הקהל הלידאי, גם כן באולם הגימנסיה העברית, מכתביו

[59] סחה לנו בת עירנו הגב' צ'רנה אריאב (קרופסקי) ז"ל, מירושלים: בהפתח ה„צ'יינייה" (בית התה) בחצר פפירמייסטר, ששימש מועדון ציוני, והיא אז עלמה צעירה, נשלחה לווילנה מטעם החוג הציוני לבקש מי"ל גולדברג לשלוח מרצה ציוני ללידא. הנואמים הידועים לא היו פנויים אותה שעה. אך גולדברג הציע: יש כאן סטודנט צעיר, דובר רוסית, מוכשר מאוד, אם כי זו ראשית דרכו על בימת הנואמים. באין ברירה הסכימו — ולא התחרטו. לדבריה הבטיח אז ללידאים, בזכות הרצאת הבכורה שלו: אבוא אליכם בכל פעם שתזמינו אותי. וגם זאת הבטיח: בפעם הבאה, אדבר אליכם עברית. הבטחה זו לא נתמלאה במלואה: הוא דיבר בלידא שוב, אך רוסית (בשנת 1914, על הנושא: חיי היהודים במזרח הקרוב) ויידיש בשנת 1932.

[60] בזכרונותיו מאותה תקופה, מספר א. ג. מאורע מבדח שקרהו בעת הרצאתו בלידא, שכמעט ונסתיים באופן טראגי: בעת עמדו על הבמה, ניתק פתאום החבל שהחזיק את המסך והמסך נפל פתאום למטה ועל פי נס, לא פגע בעצו הכבד במרצה („עבר", ספר י"ד, ניסן תשכ"ז, ע' 85).

[62] את הרצאתו הראשונה פתח במלים: זה לי הביקור השני בלידא: בפעם הראשונה הביאו אותי (הכוונה לשנת 1919, כשהובא ללידא בידי הצבא הפולני, יחד עם ש. ניגר, כאסיר), הפעם — באתי הנה מרצוני.

החדשים ביידיש, מתוך כתב יד (פואימה בשם „וועלט אן וואונדער"). בשנת 1932 אירחה לידא שוב את ז'בוטינסקי, הפעם כאורח תנועת הצה"ר בעיקר. רשמים מארץ־ישראל ועל המצב בעליה שמעו יהודי לידא מפי ציר הסיים שיפר ומפי המנהיג הציוני הדגול יצחק גרינבוים.

בהזדמנות זאת, נזכיר אורחים מחוג אחר: הסופר יואל מסטבוים והשחקן אברהם מורבסקי (לא בתורת שחקן אלא — כמרצה, על הנושא „האנטישמיות").

הסופר והמבקר הנודע ש. ניגר ביקר בלידא בראשית שנות השלושים כאורח של חוג האידישיסטים בלידא לרגל פתיחת ספריה מיוחדת לספרי אידיש. מסופרי אידיש ביקרו בלידא גם משה נאדיר, משה קולבאק, ואחרים ממשוררי וילנה הצעירים היו מתארחים כאן לעתים קרובות וקוראים מיצירותיהם.

ערב מלחמת העולם השניה

יהודי לידא התגוננו באומץ ובעקשנות מפני טשטוש דמותם היהודית ומפני מגמות הפולוניזציה. בספירה משנת 1931, השיבו 4760, מתוך 6335 נשאלים יהודים („בני הדת היהודית"), ששפתם —יידיש ועוד 1540 — עברית. שאר ה־35 לא פורטו.[63] ואם כי אין בידינו מספרים סטאטיסטיים על אופן הצבעתם של יהודי לידא ל„סיים" (בית הנבחרים הפולני, נוכל לומר כמעט בבטחון מלא, כי רוב מניינם של יהודי לידא הצביעו לרשימות היהודיות. באמצע שנות העש־רים, בעת שלטונו של פילסודסקי, ניסו השלטונות להשפיע על יהודי לידא שיצביעו לרשימת ה„סאנאציה". הפניה באה באמצעות חוגי הסוחרים, תוך תקוה לנצל את השפעתו של הציר היהודי וישליצקי, שהשתייך לחוג הממשלתי האמור, אך יהודי לידא לא הושפעו הרבה משידולים אלה.[64]

על ידי צירופי שטחים שונים, הצליחו השלטונות להפחית את אחוז היהודים בעיר ולהפכם למיעוט יחסי, לבל יעלה, חס ושלום, על דעתם לדרוש לעצמם את הזכות לראש עיר יהודי. אעפ"כ, נשמרה להם הזכות לעמדת סגן ראש העיר. ראשון שמונה לתפקיד זה היה שמואל ויניצקי. הוא התגלה כאדמיניסטרטור מוכשר ובעל מרץ. אך, יחד עם זה, רכש לו גם מתנגדים לא מעטים. המחלוקת בין תומכיו לבין יריביו (ובראשם הסוחר והעסקן הציבורי גדליה צ'רטוק) הכתה גלים בעיר בעת הבחירות לעיריה בסוף שנות העש־רים, ונסתיימה בפרישתו של ויניצקי ובחירתו של המהנדס אלימלך פופקו („מיילאך לאזאראוויטש"), אדם נוח לבריות ומעורב בציבוריות היהודית המקומית. היהודי האחרון שכיהן בתפקיד זה היה מרק קרצ'מר ז"ל,[65] שסופת המלחמה המשתוללת סיערה אותו מלידא, יחד עם משפחתו, ועם מאות גולים אחרים לרוסיה הסובייטית, ומשם לאנגליה.

לצערנו, אין בידינו סטאטיסטיקה נאמנה על מספר היהודים בלידא ערב פרוץ מלחמת העולם השניה ואחוזם באוכלוסיית העיר. מכל מקום, אולי מותר לנו לנתח כמה נתונים מן המקורות שיש בידינו.

לפי הספירה הרשמית שנערכה בשנת 1931, שכבר נזכרה לעיל, נרשמו בלידא כבני הדת היהודית 6335 נפשות, מתוך אוכלוסיה כללית של 19326 נפש (לעומת 5419 יהודים

הנהלת הספריה האידישאית עם האורח, הסופר ש. ניגר.

[63] המספרים לקוחים מתוך הכרטסת של ערים ועיירות ב„יד ושם" בירושלים.

[64] לכותב השורות האלה ידוע על תשובה אמיצה מצד ר' שאול קרסנוסלסקי ז"ל, שהיה ציוני מסור ונלהב (נפטר בישראל).

[65] נפטר בלונדון.

מועצת העיר לידא (התחלת שנות העשרים), מהם היהודים: זאב סוקולובסקי, בארון, משה ברקוביץ, משה פולצ'ק, משה קונופקו, אלחנן אילוטוביץ, יהושע ויסמונסקי, לייב מרגוליס, קרופסקי, ד"ר קפלן, מארק קארצ'מר, שמואל ויניאצקי, המזכירה (רוחצ'ה).

מתוך אוכלוסיה כללית של 13401 נפשות בשנת 1921, לפי אותו מקור עצמו). לדאבוננו, אין בידינו חומר מוסמך להפרכת הנתונים האלה, ולא כאן המקום להכנס לפרטים של הצרו־פים המסובכים, של עיר וכפר, העיר לידא ואוכלוסיית המחוז. על כל פנים, בני לידא שהיו מעורבים בענייני הציבור נוטים לאמוד את מספר האוכלוסיה היהודית בעיר בכמה אלפים יותר על הספירה הרשמית הנ״ל, שנערכה, כנראה, תוך צרופים שונים, למטרה מסויימת. לבדיקת אומדנה זו, אנו יכולים לפנות אל הנתונים הידועים לנו משנת 1942 ו־1943, ממקור, אשר באותה שעה, לא היתה לו עדיין המגמה להסתיר את המספרים או לטשטשם: מכתבו של מ״מ היו״ר של מועצת הקומיסרים העממיים לרפובליקה הבילורוסית הס׳ הס׳ מ־26 באוקטובר 1944 אל יו״ר ארגון יוצאי לידא בישראל, ר׳ י״א שלובסקי ז״ל.

בכתב זה מודיע הכותב כי ב־8 במאי 1942 נרצחו בלידא בידי הגרמנים 5650 יהודים,[66] וב־17 בנובמבר 1943 הוצאו „בכיוון בלתי ידוע" עוד 3000 יהודים. בסך הכל, איפוא, כ־9000 נפש. אכן, ידוע לנו כי בין יהודי לידא הסתתרו פליטים מעיירות ומחוזות אחרים, אך מספרם מועט היה ובלא ספק הגיע כדי מאות. מספרם של שירי הגיטאות המוש־מדות, מן העיירות הסמוכות (וורונובה, ביליצה וכו׳) שרוכזו אף הן בלידא נאמד ע״י עדים שונים כדי 700—800. חשב כנגד זה את מספרם של צעירי לידא שהיו בצבא הפולני עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939; את מספרם של הלידאים שנמלטו מן העיר בעת הכיבוש הסובייטי ואלה שגורשו על ידיהם לרוסיה; את הנרצחים בידי הנאצים מיד עם כניסתם ולאחר מכן „מחוץ לחשבון", בין פעולה לפעולה; ולבסוף את כל מאות הנמלטים מן הגיטו, שהסתתרו ביערות ובפלוגות הפרטיזנים ותמצא, שהאומדנה של 9000 יהו־דים בלידא בערב פרוץ המלחמה קרובה היא למציאות. ואין להסביר את ההבדל בין 1931 לפי הספירה הנ״ל ובין אומדנתנו זו לשנת 1942—1943 בריבוי הטבעי בלבד, שבלא ספק לא היה גדול כל כך[67] ואוזן, לפחות ברובו, על ידי העליה לארץ־ישראל וההגירה לארצות הברית ולארצות אחרות. אנו מניחים, איפוא, כי מספר זה כוחו יפה בערך גם לגבי שנת 1931.

אנו מניחים, איפוא, כי בשנת 1939, ערב פרוץ מלחמת העולם השניה ישבו בלידא בין 8 ל־9 אלפים נפש יהודים. היתה זו עדה חיה, ערה ותוססת פעילות, כלכלית, רוחנית ולאומית. בשאלון ההיסטורי, השמור בארכיון של „יד ושם" בירושלים, אשר נרשם אחרי השואה ע״י בני עירנו נחמיה אוסטשינסקי ומרדכי בסיסט בפרנוולד, גרמניה, אנו מוצאים את הסיכום דלקמן של המוסדות בלידא: 12 בתי כנסת, 2 ישיבות, מושב זקנים, בית יתומים, בית חולים, „לינת הצדק", 8 בתי ספר, 3 ספריות, 5 שיעורי ערב, 5 חוגים דרמתיים, 5 קואופרטיבים, 2 בנקים, קופת גמ״ח, 6 אגודות מקצועיות, 2 אגודות בעלי מלאכה, 2 בתי קולנוע, 2 עתונים, 3 אגודות ספורט, בית־ספר מקצועי, קב׳ מכבי אש.

[66] בכתובת שעל גבי המצבה על קבר האחים בלידא — 5670.

[67] נעיר, כי הריבוי הטבעי בין יהודי ליטא באותן שנים נאמד: בשנים 1932—1936 — ב־3.3 לאלף ובשנים 1937—1939 — ב־1.3 לאלף. ועיין במאמרו של יעקב לעשצ׳ינסקי: „די עקאנאמישע לאגע פון די יידן אין ליטע (1919—1939). ליטע, בוך איינס, עמוד 840. ואם כי המדובר ביהדות ליטא הקובנאית, יש להניח שהמצב בנידון זה לא היה שונה בעיקרו גם בחלקי ליטא שהיו בשלטון פולין.

שליחות הקק״ל, גב׳ ל. וידרו־ביץ, עם הפליגום של הקק״ל בלידא (תר״ץ).

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

לתולדות יהודי לידא בתקופת פולין המחודשת

לפי חוזה ריגה מיום 18 במארס 1921 בותרה בילורוסיה לשני חלקים. רובה נכלל ברוסיה הסובייטית ומיעוטה סופח לפולניה. הממשלה הפולנית חילקה את בילורוסיה המערבית שעברה לרשותה ל„וויבודסטבות" (גלילים): פולסיה, נובו־גרודק, וילנה וביאליסטוק.

בתקופה שהיא נושא סקירתנו, תקופת השלטון הפולני שבין שתי מלחמות העולם, היה הוויבודסטבו של נובוגרודק מחולק ל־8 איזורים אדמיניסטרטיביים (Powiaty). ביניהם היה ה„פוביאט" של לידא הגדול ביותר הן מבחינת שטח (4,258 ק־מ²) והן מבחינת האוכלוסין (183,500 תושבים). חלוקת ה„וויבודסטבו" לפי ה„פוביאטי" היתה כדלהלן:[1]

ה„פוביאט"	השטח ק"מ²	האוכלוסיה (באלפים)	צפיפות האוכלוסין על כל ק"מ²
באראנוביץ	3298	161.1	49
לידא	4258	183.5	43
ניסביזש	1968	114.5	58
נובוגרודק	2930	149.5	51
סלונים	3069	126.5	41
סטולפצי	2371	99.4	42
שטשוטשין	2273	107.2	47
וולוזשין	2799	115.5	41
סה"כ	22966	1057.2	ממוצע 46

הוויבודסטבו של נובוגרודק, ששטחו בשנת 1931 השתרע לפי הרשימה הנ"ל על 23 אלף ק"מ², מנה 10 ערים ו־87 איזורים כפריים (gminy wiejskie). בערים ישבו 102,700 תושבים ובכפרים 954,500 תושבים.

האוכלוסיה

בחלקה של בילורוסיה המערבית שהיה בתחומה של פול־ניה ישבו, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, כ־5 מיליון נפש ברובם בילורוסים.[2] בשנת 1897 היה מספר יהודי לידא 5166 והם היוו 68% מכלל תושביה של העיר. בשנת 1931 היו בלידא 19800 תושבים, מהם 6335 יהודים שהם כ־32%[3] מכלל האוכלוסיה (לפי הסטטיסטיקה הרשמית הממשלתית. ואילו לפי הערכה אחרת, משוערת, בין 8 ל־9 אלפים. השווה מאמרו של מר א. לנדו בספר זה בנידון).

היה זה ציבור חי ותוסס שכל קשת גוניו האידיאולוגיים והסוציאליים של הציבוריות היהודית במזרח אירופה טבועה היתה בו להפליא ועל הכל שררה רוח של פעלתנות, השכלה, תורה, דרך ארץ ועזרה הדדית. חרדים וכופרים בעיקר, ציונים ובונדאים, קומוניסטים ובחורי ישיבות ואלה התוהים על פתרון מהותו של עולמם — כל אלה עלו כפורחים כשקרקע צמיחתם שורשיות יהודית עמוקה ומסועפת.

במישור הסוציאלי — עשירים, עניים ומעמדות ביניים, בעלי מלאכה והנוונים זעירים, פועלי יום ופועלי דחק, סוחרים ובעלי מפעלים חרשתיים, מחנכים ואוחזים בעט, תגרנים ואנשי רפואה. כאילן רב פארות ועשיר גוונים היתה הציבוריות היהודית, אך גוון ההתבוללות מעולם לא אחז בה והיא לא אחזה בו.

אין בידנו מספרים סטטיסטיים על האוכלוסיה היהודית בעיר ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, אך קרוב לוודאי שהגיע ל־8500 נפש בערך. בשנות השלושים פחת אחוז התושבים היהודים ביחס לכלל האוכלוסיה מאשר היה לפני מלחמת העולם הראשונה ועל אחת כמה בסוף המאה הקודמת (מספרים של וויבודסטבו נובוגרודק ראה מטה). המדיניות של הממשלה הפולנית ליישב באיזורים אלה (Kresy wschodnie) פולנים נתנה אותותיה. המשק הממלכתי והמוניציפלי היה כולו בידי פולנים וליהודים לא היתה דריסת רגל בהם. עם התבססות השלטון הפולני הלכו ורבו מוסדות אלה ואליהם נמשכו תושבים פולנים מעיירות וכפרי הסביבה ומהאוכלוסיה שהיגרה הנה מפולניה המרכזית. בלידא, כמו בכל הערים והעיירות שבאיזורי הסביבה, פולניה ואף בערים של חלקה המערבי של ברית־המועצות מסתמנת ירידת משקלם של היהודים ועליית משקלם של הלא יהודים.[4]

מראה כיכר השוק ביום השוק

תושבי הווייבודסטבו של נובוגרודק התחלקו לפי לשונו־תיהם בשנת 1931 [5] כדלהלן:

הלשון	בערים	בכפרים	סה״כ	באחוזים
פולנית	46,600	507,300	553,900	52.4
בילורוסית	11,800	401,700	413,500	39.1
אידיש	41,300	35,700	77,000	7.3
רוסית	2,500	4,300	6,800	0.7
אוקראינית	100	400	500	0.0
גרמנית	200	200	400	0.0
שונים	200	4,900	5,100	0.5
סה״כ	102,700	954,500	1,057,200	100.0

אגב, אשר לגודל האוכלוסיה הדוברת פולנית, יש להתייחס בהסתייגות מסויימת. עריכת המפקד וכן פירסום המספרים הסטטיסטיים בוצע ונערך ע״י מוסדות הממשלה הפולנית שהיתה מעוניינת מאוד להבליט את היסוד הפולני באיזורים אלה ולהמעיט ככל האפשר את המספר של שאר המיעוטים.

החלוקה לפי הדת [6] היתה כדלהלן:

הדת	שנת 1921 באחוזים	שנת 1931 בערים	בכפרים	סה״כ	באחוזים
פרבוסלבים	51.6	19,100	523,200	542,300	51.3
קתולים־רומים	39.0	38,100	386,500	424,600	40.2
יהודים	9.1	43,700	39,200	82,900	7.8
קתולים־יוונים	—	100	1,700	1,800	0.2
אבנגלים	0.1	400	900	1,300	0.1
שונים	0.2	1,300	3,000	4,300	0.4
סה״כ	100.0	102,700	954,500	1,057,200	100.0

בטבלה זו משתקפת העובדה שבשנת 1931 חלה ירידה של אחוז היהודים לפי דתם (7.8% — לעומת 9.1% בשנת 1921). כמו כן מעניינת העובדה שבשנת 1931 נפקדו 82,900 יהודים בני דת משה ואילו דוברי לשון אידיש רק 77,000. יש להניח ש־5,900 היהודים שהצהירו על לשונם שאינה אידיש היו ברובם מהאוכלוסיה שהיגרה לאיזור זה לאחר מלחמת העולם מאיזוריה המרכזיים של פולניה, כי היהדות המקומית היתה ברובה שורשית ודוברת אידיש.

היישוב היהודי בהתפתחותו הכלכלית

החל משנות העשרים ועד לאמצע שנות השלושים בערך, כאשר המגמה האטאטיסטית של ממשלת פולין לבשה צורות אנטישמיות חריפות בצורת סעיפי „אוזון״ הנודעים לשימצה, שלטו היהודים בחייה הכלכליים של העיר והטביעו חותמם על המסחר, התעשיה ועל ענפי כלכלה שונים.

הרוב המכריע של מפעלי התעשיה בעיר היו בבעלות יהודית. בית חרושת לעֶרדלים בשם העברי „ערדל״ העסיק קרוב לאלף פועלים והיה השני בגודלו בפולניה בשטח זה. מפעל קטן שני למוצרי גומי „אוניגום״, מפעל יציקה של האחים שפירא (בעליו היה דמות אצילה, אדם דתי ומפורסם כנדיב ומכניס אורחים. נאסר על ידי הסובייטים בשנת 1939 ונפטר בכלא. במפעל זה לא עָבדו בשבת וביום ראשון. הפועלים היהודים וכן הלא יהודים נהנו כל אחד מהיום המקודש עליהם. בחצר המפעל היה בית כנסת לנוחיותם של בעלי הבית והעובדים). מפעל יציקה שני של האחים שטיינברג ובנימין לנדאו, מפעל למסמרים — „דרוטאָינדוסטריה״, לחימיקלים וצבעים — „קורונה״, שתי מבשלות שיכר מפורסמות בכל המדינה, אחת של פופקו והשניה של פפירמייסטר (הוקמו בשנת 1880 בערך), שני בתי חרושת לשמן, כחמש מנסרות גדולות ומספר דומה של טחנות קמח, תעשיות לבנים וחרסינה (אחת מהן בשם עברי „נשר״), בית חרושת לאריגה, לנעלי לבד ועוד. חטיבת הרגלים הפולנית (מספר 77) ששכנה במבואות העיר גם היא היתה גורם חשוב למצב הכלכלי הערני בלידא לעומת הקפאון הכלכלי ואף הדלות ששררו בעיירות הסמוכות. בשנת 1921 נמנו בעיר 302 מפעלי מלאכה יהודיים.

לפי מקורות סובייטיים היו שייכים לבעלי אחוזות בבילו־רוסיה המערבית 50% מאדמה חקלאית פוריה והממשלה הפול־נית לא איפשרה את התפתחותו התעשייתית של האיזור ברצותה לשמור עליו כאיזור לחומרי גלם עבור מפעלי התעשיה שהקימה בשטחי פולניה המערבית.[7] דבר זה גרם, לפי דעתם, לפיגורו הכלכלי של האיזור.

מתוך רישום שערך כותב טורים אלה על מקורות הפרנסה של 340 בתי אב בלידא והיכול במידת מה לשקף את מקורות הפרנסה של היהודים בשנים שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה, מתגלה ש־109 בתי אב התפרנסו ממלאכה, 106 ממסחר זעיר ומסחר ורק 17 מפקידות. אולי אין בזה משום חומר סטטיסטי יצוגי די הצורך, כי נעשה הוא, כאמור, כשלושים שנה לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה והנתונים נרשמו מזכרונם של שארית הפליטה, אך בכל זאת יכול הוא להעיד במידה מסויימת על חלוקת המקצועות של יהודי העיר.

התעסוקה של כלל האוכלוסיה בווייבודסטבו נובוגרודק בשנת 1931 [8] היתה כדלהלן:

	ערים	כפרים	סה״כ	באחוזים
חקלאות	10,900	860,300	871,200	83.1
תעשיה	33,700	40,900	74,600	7.1
מסחר	17,900	14,000	31,900	2.8
תחבורה	9,200	6,900	16,100	1.5
שונים	31,000	32,400	63,400	5.5
סה״כ	102,700	954,500	1,057,200	100.0

המנגנון הממשלתי והעירוני גדל לאין שיעור לאחר מלחמת העולם הראשונה בכל מדינות אירופה ובמיוחד בפולין המחודשת. חשיבותו לא רק כגורם קובע בהרבה שטחים אלא גם כמעביד ומפרנס.

לפי חישוביו של הכלכלן הפולני הנודע ל. לנדאו [9] משנת 1933, כבר היו אז 50% מכלל הפקידים והעובדים הקבועים ו־20% מן הפועלים בפולין כולה מועסקים בידי המדינה והשלטונות העירוניים. יכולים אנו להניח בוודאות שאחוז זה הלך וגדל משנה לשנה. הווה אומר, שטח מחיה גדל ומתפתח נשאר סגור ומסוגר בפני יהודים. לפיכך קטן מספר הפקידים בין היהודים וגם הם היו מועסקים רובם ככולם במפעלים פרטיים של יהודים ולא במוסדות ממשלתיים ועירוניים.

עובדי המדינה היו מובטחים בפני משברים וחוסר עבודה והיתה מובטחת להם פנסיה לעת זקנה. אליהם, אל נציגי

הממשלה, נזקק היהודי על כל צעד ושעל: בעניין פתיחת חנות, בייסוד בית חרושת וסדנה ובהוצאת כל מיני רשיונות. הפקיד, שהוא עויין לגבי היהודי ועל אחת כמה כשהוא מקבל הוראות ברורות ברוח נטיות אנטישמיות מאת הממונים עליו, פעל לפי קו ברור — נישול היהודים ממקורות פרנסה בטוחה ומכניסה.

רופאים יהודים

בשנת 1929 היו במחוז נובוגרודק 53 רופאים יהודים, מהם הצהירו על עצמם כיהודים לפי דתם 32 איש.[10] אין לפנינו מספרים של כלל הרופאים באיזור זה כדי להגיע לחלקם של היהודים אך ידוע כי אחוז היהודים היה גדול. לפי רישום שערכנו עתה, היו בלידא בשנת 1938 23 רופאים מהם 18 יהודים, ז.א. כ־77%, כדלהלן:

ד״ר ברלינרבלאו, ד״ר גרו, ד״ר גורנובסקי, ד״ר גולומ־ביבסקי, ד״ר דבורצקי ורעייתו (רופאי שיניים), ד״ר וולפוביץ, ד״ר זרצין, ד״ר חבילביצקה, ד״ר כץ (רופאת ילדים), ד״ר כץ (רנטגן), ד״ר סטולוביצקי, ד״ר וירה פופקו, ד״ר פודבוריסקה, ד״ר אריה קפלן, ד״ר משה קפלן, ד״ר קנטור, ד״ר קוטוק.
רופאים לא יהודים: ד״ר רנרט, ד״ר ישצמבסקי, ד״ר סו־פוצקי, ד״ר קוברסקי, ד״ר קוזובובסקי.

האחוז היחסי של היהודים במקצוע הרפואה בפולניה, בין השנים 1929 ו־1938, לא קטן ואף עלה במקצת. לא הועילו לכך האמצעים שהממשלה נקטה כדי להצר צעדיהם של היהודים בשטח זה. אמצעים אלה התבטאו לא רק בשטח לימוד המקצוע, אלא גם לאחר מכן בשטח מקורות פרנסה. המוסד הממלכתי הפולני Kasa Chorych (קופת חולים) פיטר עובדים יהודים אם רק נמצא רופא פולני שימלא מקומו. העתון הווילנאי „ווילנער טאָג״ מ־19 באוגוסט 1935 כותב, בין היתר[10]:

„לידע. — מען האָט משלח געווען דעם שטאָטישן שולדאָקטאָר ד״ר זאַרצין (אגב דער איינציקער אָקו־ליסט אין לידע)״.

המחנק הכלכלי

לאחר נצחון פולין במלחמה עם ברית־המועצות בשנים 1918—1920, כאשר סופחו אליה חלקי רוסיה הלבנה בצפון ואוקראינה המערבית בדרום, נפסקו התעמולה האנטישימית ופעולות הטרור הצבאי וההמוני. אך לא נשתנה הקו הכללי של כל הממשלות ששלטו בפולין המחודשת והוא — דחיקת רגלי היהודים בשטח הכלכלי ותמיכה ללא סייג במתחריהם — הבורגנות הפולנית שהלכה והתפתחה בקצב מהיר.

הוטלה מעמסת מיסים כבדה על מעמד הסוחרים, חנוונים זעירים ובעלי מלאכה — שטח המחיה העיקרי של היהודים, ובמקביל לכך צימצמה הממשלה הפולנית עד לכדי מינימום את הסיוע שלה למוסדות חינוך ועזרה סוציאלית של תושביה היהודים. ההתקרבות לגרמניה הנאצית גברה עם מותו של פילסודסקי בשנת 1935 ומדיניות זו הטביעה את חותמה על המדיניות לגבי היהודים.

שלטונות העיירות החלו להעביר את ה„ירידים״ מהימים הקבועים שהיו מתקיימים בהם — לשבתות ולחגי היהודים, ואת השווקים לתחומים שמחוץ לעיירות, כדי להכביד על היהודים שרובם התפרנסו ממסחר זעיר, תגרנות ואף ממלאכה שתוצרתה הוצעה לכפריים שהיו מגיעים בהמוניהם לשווקים. בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה תיכננו מוסדות העיר בלידא להעביר את שטח השוק העירוני ממרכז העיר, מקומו הקבוע זה מאות שנים, אל שטח ה„ויגאָן״ שמחוץ לעיר. שם גם הוכשר השטח החדש. נימת הדאגה והמרירות על כך נשמעת מהעיתונות היהודית המקומית שהופיעה בימים ההם.

המפלגות החדשות שקמו אחרי מותו של פילסודסקי, „מחנה האיחוד הלאומי״ (O.Z.N.) ו„מחנה הלאומיים הראדי־קאליים״ (O.N.R.) — השתדלו להסיח את דעת המוני העם מסבלותיהם בעוררם אותם למלחמה ביהודים ולתפיסת פרנ־סותיהם. בחורי מפלגות אלה היו עורכים משמרות ליד בתי מסחר של יהודים ומחלקים כרוזים לכל לא יהודי שעמד להכנס לחנות. מטבע לשון חדש נטבע — „פיקטים״ — הם המשמרות של אנשי „א.ז.נ.״ לפתחן של חנויות יהודיות. „אל תקנה אצל יהודי״, „נוצרי — במחסורך היהודי אשם״, „זשידו־קומונה״ — דהיינו, יהדות וקומוניזם חד הם. סיסמאות אלה וכיוצא באלה, מופיעות על קירות הבתים של רחובות העיר, סימנים ראשונים לחורבן והשמדה שבאו בעקבותיהן.

נוער יהודי לא ראה אחיזה לעתידו במציאות הכלכלית והחברתית הקיימת ותהה אחרי אפשרות להחלץ מהמצב. בערים ובעיירות התחזקה התנועה הציונית על כל זרמיה וכנגדה גברה התעמולה הקומוניסטית. מקום מרכזי בתעמולה זו, בקרב הנוער היהודי בפרט, תפסו הסיפורים על „התנאים המעולים״ בברית המועצות. התועמלנים לא הסתפקו בהסברת הרעיון הקומוניסטי, אלא אף הרבו לספר שחלום זה כבר הולך ומתגשם בברית המועצות. בתיאורים אלה נועד מקום חשוב ביותר לשאלת סיכוייו של הדור הצעיר והאפשרויות הפתוחות לפניו — דבר שקסם ופיתה חלק ניכר של הנוער היהודי.

רשיונות עליה (סרטיפיקטים) בוששו לבוא, שערי הארץ נעולים, מקורות הכלכלה הממלכתיים בעיר או בעיירה דלים ואף הם הולכים ונסתמים בפני היהודים, בתי ספר תיכוניים ועל אחת כמה אוניברסיטאות נמנעים לקבל יהודים. כל שטחי המחיה וההתקדמות האישית הולכים ומצטמצמים. לא יפלא, איפוא, שבתנאים אלה, נמצא קרקע נוח לתעמולה הקומו־ניסטית בקרב הנוער היהודי האידיאליסטי דווקא. תושבי לידא יודעים לספר על בני נוער יהודי קומוניסטי המובלים באזיקים מבית הכלא שברחוב 3 במאי אל כיוון בית המשפט שנמצא בחלקה האחר של העיר, ברחוב קומרציינה. היו גם מקרים שצעירים יהודים הבריחו את הגבול ועברו לארץ שאיפתם — במזרח אירופה. אך לא תמיד קיבלו אותם שם בזרועות פתוחות. ידוע לנו על אחד לפחות, שבהגיעו לשם, נשלח ל„טייגה״ ומשם — לא חזר.

מוסדות כלכלה

„די יידישע פאָלקס־באַנק אין לידע״ נתן הלוואות לנצרכים וגם לסוחרים ובעלי מלאכה זעירים הזקוקים למימון. אין בידינו מאזן שנתי של הבנק לשם ניתוח היקף פעולותיו.

ועד הקהילה

אחרי המהפכה של שנת 1926 בפולניה, כשפילסודסקי ממגר במהפכה צבאית את ממשלת ויטוס, והמצב הפוליטי נעשה ברור ויציב, קורא אחד העסקנים, ד״ר יעקב ויגודסקי את באי כוחם של הקיבוצים היהודים מאיזורי נובוגרודק,

ביאליסטוק ווילנה לכנס בעיר וילנה. ד״ר ויגודסקי היה יושב ראש ועד הסיוע בווילנה בשנות הכיבוש הגרמני (1914—1918).[11] עד אז לא היו קיימים ועדי קהילות רשמיים, אך למעשה היה לכל עיר ועיירה באזורים אלה מספר פעילים שמילאו תפקידים של ועד קהילה. במידה מסויימת היו הם מוכרים על ידי השלטונות. בלידא היה ידוע באותה תקופה יהושע דער בלעכער, שכינו אותו „דער קאראבקע״ שמשמעותה קופסא ברוסית; מקום שהחזיק בו את הכספים.[12]

ועדי קהילות אלה נוסדו אחרי המלחמה בעיקר עקב לחצם של ועדי ה„רליף״ בארצות־הברית, שדרשו נציגות וביקורת לכספם שנשלח לעזרת הנזקקים באזורים אלה. השפעתם וסמכותם של קבוצות פעילים אלה היו ניכרים בשעתם אך לאחר הפסקת העזרה מיבשת אמריקה — רוקנו מכל תוכן.

מטעם תושבי לידא השתתף בכנס זה המורה חיים יצחק פרסצקי. רק בשנת 1932, ב־29 ביוני, נערכו בחירות חדשות לוועד הקהילה היהודית, שקיבלה סטטוס חוקי רשמי. כעבור ארבע שנים בערך, ב־6 בספטמבר 1936, נערכו בחירות לקהילה בפעם השניה.

בבחירות של שנת 1936 היו 1531 בעלי זכות בחירה. מהם הצביעו 1110 בוחרים, מתוכם 4 נפסלו. העיירה ביליצה הסמוכה בחרה נציגיה לוועד הקהילה של לידא שתייצג אותם ותדאג גם לצרכי תושביה. מ־158 בעלי זכות בחירה בביליצה, הצביעו 124 בוחרים, מתוכם 1 נפסל.

את המספר הזעום של בעלי זכות בחירה לגבי היחס של כלל תושבי לידא היהודים אין להסביר אלא על ידי העדר חלק גדול מבעלי זכות אלה מתוך רשימת הבוחרים.

תוצאות הבחירות היו כדלהלן:

יידישע פאלקס־באנק אין לידע.

צום מיטגליד ה' [illegible] אין לידע.

איינלאדונג.

די יידישע פאלקס־באנק אין לידע איז אייך מודיע, אז זונטיק דעם 2־טן יולי 1933 יאר 1 אזייגער בייטאג וועט פארקומען אין לאקאל פון קינא „עדיסאן״ **די יערליכע אלגעמיינע פארזאמלונג פון באנק.**

אויפן טאג ארדנונג:

1) ערעפנונג
2) וואלן פון פרעזידיום
3) לייענען דעם פראטאקאל פון דער פריהערדיגער אלגעמיינער פארזאמלונג.
4) באריכט פון פארוואלטונג פאר דעם אפרעכנונגס יאר 1932 און באשטעטיקונג פון באלאנס
5) פארטיילונג פון ריוח.
6) ביודזשעט פארן יאר 1933
7) וואלן פון 2 מיטגלידער פון פארוואלטונג און 5 מיטגלידער פון ראט וועלכע טרעטן ארויס לויט דער רייע.

באמערקונג: איר ווערט געבעטן צו קומען פינקטליך צו דער באשטימטער צייט.
לויט דעם § 40 פון סטאטוט, וועט די פארזאמלונג זיין גילטיג ניט קוקנדיג אויף די אנוועזענדע צאל מיטגלידער.

די פארוואלטונג.

רשימה מספר		בלידא	בביליצה	סה״כ	מספר המנדטים
1	של תושבי עיירה ביליצה (קשורה עם רשימה מס׳ 3)	—	110	110	1
3	מזרחי־ציונים	246	—	246	3
5	ליגע פארן ארבעטנדיקן ארץ ישראל	173	3	176	2
6	ארגון בעלי מלאכה (קשורה עם רשימה מס׳ 11)	140	—	140	2
7	פרוגרסיבים־דמוקרטים (קשורה עם רשימה מס׳ 8)	111	7	118	1
8	ארגון הקצבים (קשורה עם רשימה מס׳ 7)	220	2	222	2
10	רביזיוניסטים — עת לבנות	77	1	78	—
11	סוחרים זעירים	129	—	129	1
		1096	123	1219	12

לוועד הקהילה נבחרו התושבים:

נציגים

1. לוינסון הירש — סוחר (יו״ר)
2. איבנסקי יוסף — סוחר
3. אייגס שמחה — תעשיין
4. פרסצקי חיים יצחק — מורה
5. גוטלבסקי שמעון — פחח
6. דוגוצקי אברהם — סוחר
7. קושטשנסקי מרדכי — קצב
8. זרצין ירחמיאל — רופא

ממלאי מקום

1. קגנוביץ משה אהרן — סוחר
2. ניברנסקי אהרן — סוחר
3. סוקולובסקי וולף — מנהל בנק
4. קוטוק שמחה — תעשיין
5. פופקו יעקב — ספר
6. יוסלביץ מרדכי — סוחר
7. קרשונסקי משה — צורף
8. לוריה שמעון — סוחר

לפי התקנות שוועדת הבחירות פירסמה במודעה בחוצות העיר ביום 20 באוגוסט 1936, צריכה היתה כל רשימה המוגשת לוועדה להיות מורכבת מ־12 מועמדים ו־12 ממלאי מקום. כל רשימה חייבת היתה להיות חתומה לכל הפחות ע״י 50 איש בעלי זכות בחירה.

בידינו ישנם רק שמות המועמדים, בפירוט עיסוקיהם, של רשימה מס׳ 5 — „ליגע פארן ארבעטנדן ארץ ישראל" כדלהלן:

1. פרסצקי חיים יצחק — מורה
2. רובינוביץ פנחס — סוחר
3. קוטוק שמחה — תעשיין
4. גנוזוביץ משה — מורה
5. קנטור יצחק — רופא
6. ליגומסקי אליעזר — סנדלר
7. סטולוביצקי לייב — מנהל חשבונות
8. זיידנשנור אהרן — בעל עגלה
9. קופרשטיין שמואל — חקלאי
10. רודניצקי דב — חייט
11. רזניק מנדל — סוחר
12. סנדרובסקי לייב — דייג
13. פופקו ראובן — חשמלאי
14. פרל שמואל — פקיד מסחר
15. ארושעחובסקי יהודה — סבל
16. איבנסקי וולף — סוחר
17. קלמנוביץ אריה — סנדלר
18. רומרובסקי יהודה — חייט
19. קוטלרסקי דוד — מסגר
20. קרופסקי איזיק — בעל עגלה
21. שולמן שלמה הירש — מסגר
22. דבורצקי משה
23 בוזגן קלמן — נגר
24. שיינבוים שמואל — סוחר

מיופה כוח: אהרן זשיזשמסקי

ממלא מקום: אברהם שטיינברג

אחד המקורות העיקריים להכנסותיו של ועד הקהילה מהווה השחיטה. מקורות נוספים הם בית הקברות והאָטט. אטט הוא תשלום חובה שהוועד מטיל על תושבי העיר האמידים. באחד מכרוזיו לתושבים משנת 1935 נאמר שביחס לערים אחרות הוטל האטט בלידא על מספר זעום של תושבים ובסכומים נמוכים מאוד.

בתקציב הקהילה לשנת 1936 מופיעים סעיפי הוצאות המסתכמים מעל ל־23.000 זלוטי כתמיכה למוסדות: עזרה סוציאלית, מתן בסתר, תזונת ילדים, בית יתומים, מושב זקנים, „טאַז", בית לחם, מעות חטין, מחנות קיץ, בתי ספר, הסקה לבתי עניים, סובסידיות לבעלי מלאכה וחנוונים נזק־קים, בית החולים וכן 1.200 זלוטי להחזקת חזן. הקהילה מחזיקה גם בבית המרחץ העירוני, דואגת לחידושו מדי פעם ומחיריו הם עממיים למדי.

כותרות של כרוזי ועד הקהילה מופיעות בשלוש שפות:

Zarząd gminy wyznaniowej żydowskiej w Lidzie

פאַרוואַלטונג פון דער יידישער קהלה אין לידע

שלטון הקהלה העברית בלידא

מעלדונג.

די וואל קאמיסיע אויסצווויילן א ראט און פארוואלטונג צו דער יידישער קהלה אין לידע מאכט באקאנט די וויילער, אז:

1) דער טערמין אנצוגעבן קאנדידאטן ליסטעס צו די וואלן **איז פון 23 אויגוסט ביז 27 אויגוסט איינ־שליסליך ביז 10 אזייגער אין אָוונט.**

2) **אויף יעדער ליסטע מוזן זיין 12 קאנדידאטן און 12 פארטרעטער.**

3) **יעדער ליסטע דארף זיין אונטערגעשריבן אמווייניקסטן דורך 50 וואלבארעכטיקטע פערזאָנען.**

די וואל קאמיסיע.

לידע, 20 אויגוסט 1936

Ogłoszenie.

Komisja Wyborcza Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Lidzie, dla wyboru Rady i Zarządu Gminy podaje niniejszym do wiadomości ludności Żydowskiej, iż:

1) Termin składania list kandydatów został wyznaczony na okres od 23-go sierpnia do 27-go sierpnia 1936 r. włącznie.

2) Lista kandydatów ma zawierać 12 kandydatów i 12 zastępców.

3) Każda lista kandydatów powinna być podpisana conajmniej przez 50 członków gminy posiadających czynne prawo wyborcze.

Komisja Wyborcza.

Lida, 20 sierpnia 1936.

מוסדות עזרה וסעד

פרט לקהילה, שתפקידה המוצהר לדאוג לנצרכי העיר, קיימים ארגונים מקומיים של התושבים הדואגים להושיט יד עוזרת לכל אלה הזקוקים לכך. ואכן רבים הם הזקוקים. אחד הארגונים הוא ארגון „בית לחם" המתרים את אלה שמצבם הכלכלי שפיר, עורך מגביות ונשפים שהכנסתם קודש לעזרה סוציאלית ואכן מרובים צרכי עמך. זה לשון „קול קורא" של „בית לחם" שהופיע בעתון „לידער וואָך" מס' 9 מיום 3 במרץ 1933 :

„די געז. „בית לחם", וועלכע שטייט שוין העכער אַ יאָר אין קאַמף מיט דער וואָס ווייטער אַלץ וואַקסנדיקער נויט ביי בכבודיקע משפחות, ווענדעט זיך מיט איר הייסן אַפּעל צו דער ידישער באַפעלקערונג, אַז זי זאָל איר ווי ווייט מעגלעך אונטערשיצן.

דער „בית לחם" פירט אַן אָרגאַניזירטע אַרבעט ביים שאַפן מיטלען צו פאַרטיילן פראָדוקטן. אין היינטיקע טרויעריקע טעג ערפילט „בית לחם" ממש די פונקציעס פון אַ „גיכע הילף". די נויט וואַקסט פון טאָג צו טאָג. די וואָס זענען נאָך נעכטן געווען נותנים ווערן אין איין טאָג מקבלים. עס קומט אָפּט פאָר, אַז מען ווייס גאָרניט צו וועמען זיך צו ווענדן נאָך נדבות. מיר פאַרעפנטלעכן דעריבער אויף דעם וועג אונדזער קול קורא :

געדענקט, אַז אין שטאָט הונגערן פיל בכבודיקע משפחות, פון וועלכע אַ גרויסע טייל קען דאָס גאָרניט אויסזאָגן !

ס׳פאָדערט זיך די גרעסטע אָנשטרענגונג פון דער געזעלשאַפט, כדי כאָטש טיילווייז צו לינדערן די הערשנדע הונגער־נויט !

אַ נדבה פאַר „בית לחם" שפילט זאָגאָר ביי היינטיקן באַשרענקטן בודזשעט, אַ קליינע ראָל. דאַקעגן זענען די נוצן דערפון קאָלאָסאַלע.

יעדער גראָשן איז בכוח צו לינדערן עמיצנס נויט.

פאַרשרייבט זיך אַלע אַלס מיטגלידער אין „בית לחם", ווייל די פאַראַנטוואָרטונג פון די הונגעריקע משפחות ליגט אויף יעדן פון אונדז."

די פאַרוואַלטונג פון „בית לחם"

אַדרעס פון קאַסיר : ה' נ. ראָזענבערג, סאַדאָווע 7.

תקציבה השנתי של „בית לחם" הוא 4500 זהוב. כל שבוע מחלק המוסד מצרכי מזון לנצרכים. מקורות הכנסתו הם תשלומי חבר ומענקים ממועצת העיריה וועד הקהילה היהודית. מסורת בידי הנהלת המוסד לערוך כל שנה נשף סוכות שהכנסתו קודש לקניית תפוחי אדמה.

פרט ל„בית לחם" פעלו גם אגודת „מתן בסתר" (אחד מראשי פעיליו המורה הרשובסקי) ו„גמילות חסד". בלידא היה „מושב זקנים" וקבוצת נשים עסקניות עבדו ופעלו למענו. „חנוכה לאטקעס אין מושב זקנים" כשלשולחן ערוך מסובים זקני המוסד „יום טובדיק אָנגעטאָן" יחד עם העס־קנים, הופך למסורת.

בית היתומים מתקיים מתקציב הקהילה וגם ממגביות הנערכות מדי פעם. אין להתעלם מהעובדה שבשכבות רחבות של העיר שוררת דחקות וגם עוני. חנוונים זעירים כמהים לפרנסה, רבה התחרות ביניהם וכך גם בשאר מקצועות שיהודים עוסקים בהם. ברשימתו של ל. רוזנטל „איבער לידער געסלעך" (לידער לעבן מס' 1 מיום 21.9.36), מופיע כדלהלן :

„כ׳לאָז זיך איבער די לידער געסלעך וואָס שלענגלען זיך אַרום מאַרק... פון אומעטום באַגלייטן מיר הילפסלאָזע בליקן פון יידישע מאַרק־הענדלער. פון יעדן קרעמל, צי סטראַגאַן, קוקן אַרויס בלוטיקע, פאַרמעט־געלע געזיכ־טער, פאַרזאָרגטע, פאַרדייגעטע, פרי פאַרעלטערטע יידן, וועלכע קוקן אויס די אויגן אויף אַ קונה ווי אויף משיחן. וואַרטן אויף אַ פּאָר גראָשן.

— —גיט אייך עפּעס אייער קרעמל ? — גיב איך אַ פרעג דעם דאָרן יידן, וואָס האָט מיר אַריינגעשלעפּט צו זיך.

— צרות און קלאָגן ! מען שטייט אָפּ אַזוי אַ פאַר־טריקנטער אַ גאַנצן טאָג און מען פאַרדינט קוים 70 גראָשן. אַ גילדן איז שוין אַ גרויסע זאַך. דער עיקר לייזט מען פון פויער וואָס קומט אַהער צופאָרן אין מאַרק־טאָג. גלויבט מיר, מען פאַטערט מער געזונט ביים דינגען זיך מיטן ערל. מיינט איר דאָך אוודא, אַז דער פויער האָט און וויל ניט געבן ? ער האָט טאַקע ניט ! — פאַר־זיכערט מיר דער ייד. — וואָלט נאָך אַלץ גוט געווען, איז אָבער די צרה, וואָס מען טראָגט אין גיכן אַריבער דעם מאַרק הינטער דער שטאָט ווייט פון אונדזערע יידישע קרעמלעך. ווייסן מיר טאַקע ניט וואָס וועט דאָ זיין, פון וואָס וועט מען מאַכן אַ לעבן..."

התחרות לפרנסה בין אנשים של אותו מקצוע מביאה למחלוקת, מריבות ואף לתגרות ידים. העתון הנ"ל מודיע בין השאר על „אַ געשלעג פארן שטיקל ברויט" :

„אין לידע עקזיסטירן 2 קאַמפּאַניעס פורמאַנעס. איינע פירט אַלע טראַנספּאָרטן פון און צום באַן. די צווייטע שטייט אויפן מאַרק און וואַרט אויף אַ צופעליקע „יאַזדע".

שוין אַ לענגערע צייט קומען פאָר סכסוכים צווישן די צוויי קאַמפּאַניעס וועגן רעכט אויף אַרבעט. די קליינע פורמאַנעס פאָדערן מ׳זאָל זיי אויך געבן פירן גרעסערע טראַנספּאָרטן. ס׳איז שוין וויפל מאָל געקומען צו אַ הסכם צו געבן די קליינע פורמאַנעס 20 פּראָצענט פון דער סחורה, אָבער לעצטנס האָבן די „שטאַרקע" חרטה געקראָגן און דער סיכסוך האָט זיך פאַרשטאַרקט.

פאָריקע וואָך, דעם 12 ד.ח., איז מען פון ווערטער אַריבער צו קלעפּ."

חברת „טאָז"

חברת „טאָז" ניהלה פעולה ענפה לשמירת בריאותם של תינוקות והדרכת אמהות צעירות, סיפקה בגדים, תרופות ומזון לילדים ממשפחות עניות. „טאָז" יסדה ופיתחה בעיר תחנת טיפת חלב, מרפאת שיניים לילדים תמורת תשלום סמלי וגם חינם. כמו כן יסדה מטבח להכנת מזון תינוקות שלאמהותיהם מסיבה כלשהי לא היתה אפשרות לספק להם מזונם. הנהלת „טאָז" היתה בקשר מתמיד עם הנהלת בתי הספר היהודים ורופאים הופנו שמה מפעם לפעם לבדיקת מצב בריאותם של התלמידים. לתקופת החופש יסדה „טאָז" בתי הבראה לילדים (זומער קאָלאָניעס). לשם כך היתה שוכרת מדי שנה בית ברושלאקי (כפר סמוך ללידא) ולאחר מכן בנתה באמצעים שלה בית ביער אורנים במלויקשציזנה. בתקופת חופשת הקיץ

האלב קאָלאָניע „טאָז" (יולי 1938). יושבת — המורה לונה

גן ילדים מיסודה של י.ש.א. קייטנה ברושלאקי. במרכז — שליח מארצות הברית.

קייטנה ברושלאקי של ביה"ס העממי מיסודו של י.ש.א.

היו הילדים מבלים שמה עד לשעות אחרי הצהריים, משחקים ונחים בפיקוחם של מורים. מייסדי ה„טאָז" בלידא היו ה"ה ד"ר זרצין, פרסצקי וגב' ד"ר אוגושביץ. לאחר מכן נבחרו בוועד ה"ה יבלונסקי, רודי ואחרים. מזכירה ואחות סוציאלית ראשונה — גב' סוניה ורסקאיא ולאחר מכן האחות חסמן.

מוסדות תרבות וחינוך

החינוך בראש כל הדאגות. לו מקדישים מאמצים רבים והאמצעים הזעומים העומדים לרשות ועד הקהילה. עדות לכך מספר המורים הרב מבין תושבי העיר וכן אלה שהגיעו מערים ועיירות סמוכות. כמו כן הרשת המסועפת של בתי ספר מכל הגוונים והזרמים.

שתי ספריות של אידיש ועברית קיימות בעיר. אחת מהן מסונפת לספריה העירונית הפולנית של העיריה (המאגיס־טראט) והשניה באולם של ארגון הסוחרים הנקראת ע"ש אליהו (אלטשיק) לאנדע, רוקח, בנו של בנימין לאנדע מרחוב סובלסבה, שנהרג בנפלו מעגלה. לידא התרבותית ניכרת גם ברשימה המספרת על נציג של שבועון ספרותי שמכר ספרי אידיש בסכום של 700 זהוב תוך יומיים — סכום מכובד מאוד באותם הימים.

בעתונים שהופיעו בלידא מופיעות הרבה מודעות ורשי־מות בקורת על להקות שחקנים הבאות להציג בעיר ועל קריי־נים המזדמנים אליה, וכן על להקות של בתי ספר וארגונים של העיר גופא. אין הדבר חידוש בשנות השלושים. במסעו של שלום עליכם ברוסיה, בקיץ 1914, הוא עשה יום או יומים בלידא, לאחר שהוזמן לשם לנשף קריאה. בספרו של י.ד. ברקוביץ „הראשונים כבני אדם", כרך עשירי של כתביו, עמ' קכ"ה, הוא מספר מפי שלום עליכם:

„בעיירה... כלידא קנו בעלי המלאכה דווקא את הכרטיסים היקרים ביותר לנשפו והתפארו לפניו, כי אין במקומם מין זה של עניים. חדל אביון מלידא". (אכן, קצת גוזמא...).

היו קיימים ארבעה בתי ספר יסודיים לילדים יהודים, פרט לחדרים שעוד השתמרו בהתחלת שנות השלושים. הגדול מהם הוא „פובשכנה" או „שבסובקה" כפי שנוהגים היו לכנותו, כי בו לא למדו בשבת. היה זה בית ספר ממשלתי ושפת ההוראה בו היתה פולנית. נתנו בו גם שעורים לעברית והסטוריה

קבוצת תלמידים של ביה"ס העממי היהודי הממשלתי. למעלה מימין — המנהל האבער, משמאל — המורה זרצין. בשורה השלישית מלמעלה מימין — המורה ליכטמן

כתה של ביה"ס העממי היהודי הממשלתי עם המנהל והמורים והעסקן הצבורי יהושע ויסמונסקי

עברית, אך במידה מועטת. הממשלה לא תמכה בהוצאות הלי־מודים של מקצועות אלה, והם התקיימו במימון שכר הלימוד של הורי התלמידים. מנהל בית ספר זה היה מר הבר.

השני היה בית הספר „תרבות" ששפת ההוראה בו היתה עברית. הוא היה מושתת על חינוך ציוני והפצת השפה העברית. הממשלה לא תמכה בו בכלל אך היא היתה מפקחת עליו ועל כל בתי הספר היהודיים לבל יקופחו המקצועות של לשון והיסטוריה פולנית. הוא היה קיים מתקציב שכר הלימוד שהורי התלמידים משלמים ומתמיכת ועד הקהילה.

מנהל בית הספר היה בהתחלה מר ברנהולץ ולאחר מכן מר שטרנברג; המזכירה — גב' זשיזשמסקי.

סח לנו מזכיר אגודת הסופרים בישראל, המשורר דב חומסקי שהיה שנה אחת מורה ב„תרבות" בלידא: „מה שאני זוכר היטב משם הוא זה כי אף פעם לא הלינו את שכרי, דבר נפוץ בערים ועיירות אחרות באותו זמן".

בית הספר „תלמוד תורה" העניק לתלמידיו חינוך דתי (מנהל — מר ניזבוצקי); בבית הספר „צישא"[13] היתה לשון ההוראה יידיש והשפעת ה„בונד" היתה ניכרת בו (מנהלו — מר קפלן, המזכירה — גב' לובה בייקאלסקי). תקציבם של בתי ספר אלה היה כמו „תרבות".

על אגודת הספורט „מכבי" גאוות תושבי העיר היהודים. בכבוד היא מייצגת אותם במשחקי כדורגל הנערכים מדי פעם

בחגיגה כתתית של ביה"ס תרבות
עם המנהל והמורים

כתה ו' של ביה"ס „תרבות" (1936/37)

ב„זמק גדימינה" ולאחר מכן באיצטדיון העירוני. לאגודה זאת אולם התעמלות יפה המשמש גם לילדי בתי הספר היהודים. בעתון „לידער וואָך" מיום ששי, 24 בנובמבר 1933, מופיעה רשימתו של א. גאָלדענבערג: צו דער ערעפע־נונג פון „מכבי" אין לידע. הוא כותב בין היתר:

„נאָך לאַנגע און גרויסע גלגולים האָבן מיר שוין אַ ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע „מכבי" אין לידע. נאָך שווערע אָנ־שטרענגונגען און גרויסער מי איז געלונגען צו קריגן אַ

קבוצת נוער „מכבי", שנת 1923.

קבוצת „מכבי" בלידא עם המאמן חיים קיבלוביץ.

קבוצת נשים „מכבי", שנת 1923.

פּאַסיקן לאָקאַל, וועלכער אַנטשפּרעכט די עלעמענטאַרע פאָדערונגען פון אַ טורן־זאַל."

בתי ספר תיכון

הגימנסיה העברית — הקמתה וקיומה מהווים פרק נפלא ומיוחד בתולדות האוכלוסיה היהודית בעיר. היתה קיימת שש שנים, משנת 1926 עד 1932, ועליה מסופר בפרק אחר בספר שלפנינו.

במחצית הראשונה של שנות השלושים היו בלידא שלושה בתי־ספר ברמה תיכונית:

1. הגימנסיה הממלכתית. — מספר התלמידים היהודים בה היה מועט (לא עלה על 10%—15% מכלל התלמידים), ומשנה לשנה, צמצמו שלטונות החינוך את אחוזם. בשנים האחרונות נתקבלו למוסד זה תלמידים יהודים רק מחוננים ביותר. ואגב, רק משפחות אמידות יכלו לעמוד בשכר הלימוד הגבוה.

תנאי הלימוד בבתי־ספר זה, בתוך הסביבה העוינת והמת־נכרת, היו קשים לאין שיעור לתלמידים היהודים. היו מקרים של התעללות של תלמידים נוצרים בחברם היהודי שכמעט גרמה למותו. על מזימה זאת מספר מר קלמן אורז'חובסקי (כיום תושב ארה"ב).

בשנת 1924 היה הוא תלמיד כיתה ג' של הגימנסיה הממשלתית, יהודי יחידי בין 45 תלמידים. בשיעור להיסטוריה טען המורה לפני תלמידיו כי האוכלוסיה היהודית הגדולה שבפולין היא קללת אלהים על מדינה זו. שאלה זו התעוררה

שעור בהתעמלות. כיתה ג'. בית ספר „תרבות" 1936

קבוצת בנות „מכבי" עם המאמן (1923).

גם בשיעור קודם לענייני דת, שבו הטיף הכומר קיסל שנאה ליהודים. בהפסקה לאחר השיעור להיסטוריה התנפלו תלמידי הכיתה על התלמיד היהודי, היכו אותו, ולאחר שאיבד את הכרתו, כבלוהו בחבלים ותלו אותו על וו בתקרה. במקרה עבר במקום תלמיד המחלקה השמינית, פולני, וכהרף עין הוריד אותו מהוו והחזירו להכרה.

מנהל הגימנסיה דאז, כמיל, לא מצא לנכון להעניש את תלמידיו. פרשה זו מצאה הדים בעתונות היהודית בפולין. ב„מאָמענט" הופיעה רשימה „אַ שרעקלעכע עקזעקוציע איבער אַ יידישן שילער אין לידע", ב„ווילנער טאָג" — „פּוילישע גימנאַזיסטן אופגעהאַנגען זייער יידישן שול חבר אין לידע".

ד״ר ויגודסקי עם עוד נציג פרלמנטרי יהודי הגיעו מוורשה כדי לחקור בדבר.

2. הגימנסיה העירונית (בבעלות מועצת העיר) שנוסדה בשנת 1928/29. — כאן היו התנאים לקבלת תלמידים יהודים נוחים יותר ומספרם היה ניכר בה. המורה היהודי קראינוביץ לימד כאן מתימטיקה. אולם מוסד זה נסגר בשנת 1934/35, כנראה, מטעמי תקציב.

בבתי ספר אלה למדו בשבת ויום המנוחה היה יום ראשון — יום המנוחה הנוצרי והלאומי של פולין. ידועים מקרים שבכיתות מסויימות סרבו התלמידים היהודים לכתוב בשבת אף כי נכחו בלימודים. דבר זה נבע מתוך הזדהות לאומית יהודית וכרוך היה בשיבוש היחסים עם המורים והנהלת בית הספר.

3. בית ספר תיכון למסחר מיסודם של הנזירים הפיאַ־רים. גם בבית ספר זה היה מספר ניכר של תלמידים יהודים, וכן גם מורה ומחנך יהודי אחד, מוסמך האקדמיה למסחר, מר דניאל וינוגרדוב — עכשיו מנהל בנק ישראל בחיפה.

יצויין כי התלמידים היהודים בבית ספר זה היו משוח־ררים מהלימודים בשבתות ובמועדי ישראל וכן מר וינוגרדוב התנה את עבודתו בבית הספר בתנאי שלא ילמד בשבתות וחגים. דרך אגב, מספר מבוגרי ביה״ס הנ״ל עלה ארצה ואחדים מהם אף תופסים עמדות בחיים הכלכליים של המדינה.

הישיבה

בשנת 1890 נוסדה בעיר נובוגרודק (נאווארדוק) ישיבה מיוחדת במינה ברוח של בעלי מוסר (די מוסרניקעס) שקמו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בהשפעתו של ר' ישראל סאלאנטער (ליפקין). מייסדה של ישיבת נאווארדוק היה ר' יוסף יויזל הורביץ ועל שמו נקראה הישיבה. לאחר מלחמת העולם הראשונה נפוצו ישיבות „בית יוסף" בפולניה ובלטביה. כל ישיבה „בית יוסף" דאגה בנפרד לקיומה הכספי מבלי להזדקק למרכז, פרט למקרים של המלצה לראש ישיבה או אנשי הוראה. בכל זאת היו קיימים בפולניה ארבעה מרכזים של ישיבות „בית יוסף": בביאליסטוק, וורשה, מזריץ ופינסק. המרכז שבפינסק יסד אחת עשרה ישיבות קטנות בערים ועיירות וביניהן גם בלידא.

הישיבה ותלמידיה, שבחלקם הגדול באו מעיירות הסביבה, נקלטו בהווי העיר ותושבי לידא אירחו אותם וסיפקו ביד נדיבה מזונותיהם ע"י „מתן ימים" שבהם היו תלמידי הישיבה מסובים לשולחנם. מסורת זו היתה מקובלת ונפוצה בין תושבי

בית־ספר עברי כללי בן‎7 מחלקות של הסתדרות „תרבות"

ב לידה

מספר 83 שנת הלמודים התר"צ־ו

ת ע ו ד ה

שנולד ביום 10.I.1924 ב לידה ומחוז לידה

בקר בשנת הלמודים 1935/36 את המחלקה השביעית וקבל

את הציונים דלקמן:

בהתנהגות	טוב מאוד
בתנ"ך	טוב מאוד
באגדה ובמשנה	-/-
בשפה העברית	טוב
בשפה הפולנית	טוב
בשפה ה	-/-
בחשבון וגיאומטריה	טוב
בלמודי הטבע – בפיסיקה ובחימיה	-/-
בלמודי הטבע – בטבע החי	טוב
בלמודי הטבע – בהגיינה	
בגיאוגרפיה	
בגיאוגרפית של פולניה וידיעת פולניה הנוכחית	
בהסטוריה	
בקורות פולניה	
בציור	מספיק
בעבודה מעשית	מספיק
בהתעמלות	טוב מאוד
במלאכת־נשים	-/-
בזמרה	טוב

בכשך השנה השמיט 41 שעורים, שעם בלי סבה מספקת –

ואחר 6 פעמים בלי סבה מספקת

ההערכה הכללית טוב

לידה, יום

מחנך המחלקה המנהל

תעודה מביה"ס „תרבות".

העיר עוד מימי גדולתה של ישיבת הרב ריינס, בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, אף כי יש לציין שלא כל תלמידיה נזקקו לכך. הישיבה בלידא סווגה כ„ישיבה קטנה" להבדיל מישיבות אחרות בסביבה שבהן למדו באופן יחסי הרבה תלמידים, כגון, בשנת 1938 בעיירת מיר — 400 תלמידים, בארנוביץ — 282, סלונים — 208.[14]

ה„ישיבה הקטנה" בלידא היתה, כאמור, במסגרת „בית יוסף" ואל אלה היתה לה זיקה רוחנית.

עתונות מקומית

1. „לידער וואָך" — שבועון. החל להופיע בשנת 1932 בעריכתו של ש. ברנהולץ (האחראי י. אילוטוביץ). הרשימות והמאמרים נכתבו על ידי תושבי העיר: אבי יוסף, מ. לאנדא, מ. ספוטניצקי, יעקב פופקו, א. גולדנברג ואחרים. כמו כן „איש יהודי" — כתב רשימות על מלחמת העולם הראשונה. נדפס בדפוס זלדוביץ.

2. „לידער לעבן" — שבועון. החל להופיע בשנת 1936 בעריכתו של אברהם שטינברג ולאחר מכן, החל ממספר 5, בעריכתם של שמחה קוטוק ויעקב פופקו. הרשימות והמאמרים נכתבו על ידי תושבי העיר: יוסף אלבירט (פירסם גם כמה ספרי משלים), משה גנוזוביץ, ד״ר י. גרו, מנדל חייקין, יעקב פופקו, חיים יצחק פרסצקי, חיים קרביץ, ל. רוזנטל, ל. שפיזמן.

3. „לידער וואָכנבלאַט" — החל להופיע ב־20 בדצמבר 1929, בעריכתם של עו"ד קמיונסקי, משה כהנוביץ, ד"ר ש. קפלן, יעקב פופקו והירש דובקובסקי.

4. „אונדזער רוף" — הופיע רק פעם אחת ב־13 באפריל 1934, בעריכתו של ש. מסלובטי. נדפס בדפוס „גרפיקה".

„LIDER WOCH" פרייז 15 גר. צווייטער יאָרגאַנג. Nr. 8.

לידער וואָך

אבאָנאַמענט'ס פרייז:
א' שטאָט 60 גר. א מאָנאַט,
יהן שטאָט—3 זל. א קוואַרטאַל.
אייסלאַנד—2 דאָל. א האַלב יאָר.

אַנאָנסן פרייז:
(1 מילימעטער-שורה)
אַן טעקסט 30 גר.
נאָכן טעקסט 20 גר.
אין טעקסט און נאָמינן 50 גר.

אדרעס פון רעדאַקציע און אדמיניסטראַציע:
„LIDER WOCH"
Lida, Suwalska 70

אינהאַלט:
מאַנטאַן-מאַנגל און ערד מאַנגל — ד"ר א. ע. יורים
לידער שכורים . . . . . א.
א אָפֿענער בריוו צום פּראָווירער-צעך — יעקב פופקא
א מעשה מיט א האָק. — א. ג.

לידע, פרייטיק, כ"ח שבט תרצ"ג — יידיש-נאַציאָנאַלער וואָכנבלאַט — פעברואַר Lida, Piątek 24 lutego 1933

מאָנטיק דעם 27-טן ה. ח. פּינקטליך 9 אזייגער אוונט קומט פאָר אין קינא „עדיסאָן" א רעפעראַט פון ערן פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרג. אין פּוילן — א. ד. ט. — סיים עפּוטאַט י. גרינבוים: די לאַגע פון יידן אין גלות, אין ארץ-ישראל און דער מצב פון ציוניזם.

העלפט די קרבנות פון דער פאַרפלייצונג.

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

LIDER WOCH פרייז 10 גר. Nr. 30. (82)

לידער וואָך

אַבאָנאַמענט'ס פרייז:
אין שטאָט 40 גר. א מאָנאַט,
אויסערן שטאָט — 2 זל. א קוואַרטאַל.
אין אויסלאַנד — 1.60 א האַלב יאָר.

אַנאָנסן פרייז:
(1 מילימעטער שורה)
פאַרן טעקסט 30 גר.
נאָכן טעקסט 20 גר.
אין טעקסט און נאָמינן 50 גר.

פאַרן אינהאַלט און טערמין פון די אַנאָנסן און צוגעשיקטע מעלדונגען איז די רעדאַקציע ניט פאַראַנטוואָרטלעך

אדרעס פון רעדאַקציע און אדמיניסטראַציע:
„LIDER WOCH"
Drukarnia Zeldowicz
Lida ul. Suwalska 70
Skrzynka pocztowa Nr. 22.

אכטונג!
אברהם קראַוועצקי
— גיט צו וויסן —
אז ער פאַרקויפט
זיין הויז,
קראָם
און שפייכלער.
אינפאָרמאַציעס—מארק פלאַץ
№ 16.

לידע, פרייטאָג, כ"ב מנחם אב תרצ"ד — יידיש נאַציאָנאַלער וואָכנבלאַט. — אויגוסט Lida, Sierpień 3 1934

פעולות למען הקרן־הקיימת לישראל

במקביל לפעולה הציונית חינוכית, מתקיימת פעולה ענפה למען הקק"ל. העתונות מודיעה על נשפים, תערוכות והרצאות שהכנסתם קודש לגאולת הקרקע בארץ ישראל. פעולה אינ־טנסיבית והתרמות מתנהלות בין חברי תנועות הנוער וילדי בית הספר „תרבות".

מורשה הקרן הקיימת בעיר היה מר דב דבורצקי.

בספר הזהב של הקרן הקימת שבמוסדות הלאומיים בירושלים מופיע בית הספר „תרבות" שלוש פעמים, כדלהלן:

כרך ה', מספר הרישום 1925

נרשם ביום 10.3.1935. בית ספר „תרבות" לידא ע"י המורים והתלמידים. התרומה 894 זהוב.

כרך ה', מספר הרישום 4019

נרשם 29.8.1937, ע"י המורים והתלמידים של בית ספר „תרבות" בלידא.

כרך ה', מספר הרישום 4853

נרשם 19.10.1938, ע"י המורים והתלמידים לרגל גמר הבניין של בית הספר. התרומה 520 זהוב.

שם הנרשם: הועד והעסקנים שטיפלו בהקמת הבנייך החדש בשביל בית הספר „תרבות" בלידא.

פרשת בשר חוץ ולינקע שחיטה

מקור ההכנסה העיקרי של ועד הקהילה היא השחיטה הנמצאת בפיקוחו הבלעדי. אין פלא איפוא שהוא מגיב בחריפות יתרה על הנסיון להכניס לעיר בשר ועופות שחוטים מהחוץ ומקים את תושבי העיר נגד השוחטים שאינם מעמידים את עצמם לפיקוח ועד הקהילה או שלוועד הקהילה אין מקום להעסיקם. דבר זה, פרט לכך שמטיל בספק את עניין הכשרות, הוא חותר תחת עצם קיומם הכלכלי של המוסדות הנתמכים על ידי הוועד. אך רבים הם הקצבים בלידא ורבים השוחטים ואין הפרנסה מצויה אצל כולם. חלק מהם, במאבק לקיומם, מנסה להפר את איסור הוועד. בקריאה נרגשת פונה ועד הקהילה לתושבים להמנע מקניית בשר חוץ, ולהלן כרוז שמופיע ברחובות העיר:

אין זאת כי קצבי העיר עשו את אשר עשו מתוך דחקות, ומאבק מר לקיומם הכלכלי. אף כי אין הם מעלים דבר זה בכרוז שלהם לתושבי העיר, אך מבין השיטין עולה זעקת לב מרה וכואבת. הם היו ונשארו „עלטערע מענטשן, ארנטליכע לייט, וואס מען מעג אונדז טרויען כשרש".

ספר לתולדות היהודים בלידא

כאילו מתוך תחושת האבדן ההולך וקרב, מתעוררים מספר תושבים, כבר בשנת 1933, לאיסוף חומר היסטורי לכתיבת תולדותיו של הישוב היהודי בעיר. נבחר „פנקס קאמיטעט" שמתחיל באיסוף החומר. ברשותו מצטברים תעו־דות, מסמכים וכן עתונות ממלחמת העולם הראשונה המשקפת את הווי העיר.

חברי „פנקס קאמיטעט" היו: יעקב פופקו ועוד.

יעקב פופקו היה נוהג להעביר את המודעות של המוסדות היהודים בעיר אל „יווא" בווילנה. צילומי המודעות האלה הניתנים בגוף הרשימה ולאחריה נשתמרו עד היום בארכיון „יווא" בניו־יורק.

יום פרח לטובת הקק"ל, ל"ג בעומר תרפ"ה, 1925

ODEZWA
Gminy Wyzn. Żydowskiej do Społeczeństwa Żydowskiego
w sprawie kontroli uboju rytualnego.

צו דער יידישער באפעלקערונג אין לידע.

ניט קוקנדיק אויף דעם, וואס די קהלה פארוואלטונג אין לידע צוזאמען מיט געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס און ארגאניזאציעס האבן זיך שוין אייניקע מאל געווענדעט צו דער באפעלקערונג אז מען זאל ניט קויפן קיין געגדז און עופות פון ניט קיין באוואוסטער שחיטה, טרעפן נאך ביז היינט פאלן, או בעל-הבית'טעס קויפן גאנץ אפט עופות און הויפטזעכלעך געגדז פון א אומבאקאנטער שחיטה

דערום ווענדעט זיך הרב דפה ווי אויך די קהלה פארוואלטונג אין לידע מיט א אפעל צו דער יידישער באפעלקערונג איבערהויפט צו די פרויען אז ביין קויפן געגדז עופות זאל דאס זיין פון היגער שחיטה. אויסער דעם וואס די כשרות פון אזעלכע געגדז און עופות איז א צווייפלהאפטע און ווערט דורך קיינעם ניט קאנטראלירט. אויב דאס איז ווירקלעך נשחט'ן געווארן דורך א שוחט, אפגעהיט דעם זמן א.א.וו. ווערט אויך גענומען א גרויסע עולה די אלע אינסטיטוציעס וועלכע באקומען אונטערשטיצונגען פון דער קהלה, דאס אונטערגראבן די הכנסה קוועלע ד. ה. די שחיטה איז עלול צו שטעלן אין סכנה אונזערע געזעלשאפטלעכע, סאציאלע און קולטורעלע אינסטיטוציעס. וועלכע זיינען געבויט געווארן מיט אזויפיל מי מצד אונזערע עסקנים

יידישע פרויען צו אייך איז געווענדעט אונזער רוף!

קויפט ניט קיין געגדז וועלכע האבן ניט קיין אפצייכנונג אויפן פיסל, א פלאמבע פון דער לידער קהלה מיט דעם אויפשריפט פון איין זייט „ק"פ" לידע, פון צווייטן זייט „כשר" קויפט ניט קיין עופות וועלכע האבן ניט קיין קיילעכדיקן רויטן שטעמפל אונטערן פליגל מיטן אויפשריפט „שלטון הקהלה העברית בלידה".

גלייכצייטיק באמערקן מיר אז אויף קאלבן און שעפסן פלייש טוו זיך אויך געפינען א קיילעכדיקער רויטער שטעמפל מיטן אויפשריפט „כשר לידע"

דאס אפהיטן אט די אלע אנמערקונגען ליגט אין אייער איינענעם אינטערעס.

הרב דפה — **פארוואלטונג** פון דער יידישער קהלה אין לידע.

Druk. Sz. Zeldowicz Lida.

הרב דמתא מגיב בחריפות:

ב"ה

-נאכן געגויען באטראכטן דעם [illegible] וואס איז [illegible]
[illegible] בעה"ר אין [illegible] כשרות-יזען האבן די [illegible]
שליט"א הרב דמתא לידע, הראב"ד פון אישישאק און הראב"ד [illegible]
שלאבן עפ"י דת, אז כדי צו [illegible] נעגן דעם, [illegible]
קרעפטיקט ווערן די אטאליקע איסורים, וואס [illegible]

מיר ערקלערן, אז לויט דין פון אונזערע גדולי הפוסקים [illegible]
והאחרונים איז די שחיטה פון [illegible] וועלכע [illegible]
דער השגחה פון הרב דמתא [illegible]
עופות -- **נבלה וטריפה.**

די וועלכע זיינען חלילה נכשל געווארן אין באנוצן פלייש פון [illegible]
שחיטה מוזן פרעגן א שאלה אויף די כלים

יום ב' יח' בעומר תרצ"ה פה לידע.

נאום אהרן ראבינאוויטש רב דמתא לידא
" שמעון ראזאווסקי ראב"ד דאישישאק
" זאב פערלמאן ראב"ד דאיווייע.

KOMUNIKAT Gminy Wyzn. Zyd. w Lidzie w sprawie Zgromadzenia Ludowego w Beth-Hamedrasz dn. 5 maja. /935

זונטאג, דעם 5-טן מאי ה.י. פינקטלעך 7 אזייגער אוונט, קומט מאר אין גרויסן בית-המדרש

א גרויסע
פאלקס-פארזאמלונג

[illegible]

ידן, קומט מאסנוויז!

Drukarnia Sz. Zeldowicz Lida.

Odpowiedź rzezników m. Lidy na odezwę Rabina w sprawie mięsa koszernego.

צו די יידישע באפעלקערונג אין לידע.

מיר קצבים פון שטאט לידע זיינען מודיע אזוי ווי אונזער רב האט ארויסגעלאזט צעטלען, אז מען זאל ניט געבן צו לייזן לידער קצבים פאר כשר פלייש און ער דריקט זאך אוים אז די פלייש איז ניט כשר איז דאס מער נישט ווי א נארעשקייט צוליב דעם ווייל די קצבים שטרייקן געגן דער קהילה.

דאס דארפן אונזערע בעל הבתים פארשטיין אז די קצבים פון לידע זיינען אייך בעל הבתים און זיי וועלן חו"ש נים פארקויפן קיין טרפה פלייש פאר כשרה, דאס וואס מיר האבן געשאכטן בהמות אויפן פראווינץ האבן מיר זאך געמאטערט און געפארן אין שטעט וואס דארטן זיינען די שוחטים שענערע לייט ווי אונזערע שוחטים און זייערע רבנים זיינען אויך אזוי פרום ווי אונזער רב און דאס וואס דער רב פון לידע אט דאס געטאן האט ער דאס מער נישט געטאן ווייל ער האט מורה פאר אונזער שטרייק דאס אייסט, אז דער רב מיט די שוחטים וועלן דער-ווייל ניט האבן די גאנצע שכירות.

דער בעסטער באוויז איז פון דעם דאס די זעלבע בשר חוץ איז מיט עטליכע טעג צוריק געווען כשר און אונזער רב אט דאס אליין אייך פאנוצט ווייל ער האט פון דעם געהאט שכירות.

פון אונז קצבים אין לידע
עלטערע מענשן, ארנטליכע לייט
וואס מען מעג אונז טרויען כשר'ש

Drukarnia Kaplińskiego Lida.

ODEZWA
Zarządu Gminy Wyzn. Żyd. w Lidzie w sprawie nielegalnego uboju.

אויפרוף.

די פארוואלטונג פון דער יידישער קהלה אין לידע, ווענדעט זיך צו דער יידישער באפעלקערונג אין לידע מיט פאלגנדן רוף.

די טרייסקייט און נויט אין שטאט איז זייער גרויס. ניט ווינציק אין קהלה און ניט אינטערעסירנדיק זיך מיט דעם איז זיך שווער פארצושטעלן צו וואס די נויט האט שוין דער-גרייכט. פערזאנען וועלכע זיינען אין דער ניט היימישער פארמאגנגנהייט געווען נוהגים, האט די צייט גע-מאכט גאר מקבלים וועלכע ווענדן זיך אין קהלה נאך שטיצע.

די הויפט הכנסה פון דער קהלה ווי ס'איז באקאנט איז די שחיטה. **וועלכע צוויי יונגע-לייטלעך פון שטאט מיט די נעמען פייקאווסקי לייב** (אברהם מאיר כוואנער איידים) **און מאלטשאדסקי יעקב ברעכן סיסטעמאטיש אונטער.**

נים וועלנדיק לאזן אונטערגיין די אלע שטאטישע וואוילטעטיקע און קולטורעלע אינסטיטוציעס וועלכע זיינען אויפגעשטעלט געווארן מיט גרויס מי, און פארהיטן זיי פון אינטערגאנג ליגט אויף אונז א היילקער חוב צו קעמפן קעגן אזוינע פארשוינען מיט אלע מיטלען וועלכע מיר באזיצן און דעריבער ווענדן מיר זיך צו דער יידישער באפעלקערונג זי זאל אונז מיטהעלפן אין אונזער קאמף

אין בודושעט פון דער יידישער קהלה אין לידע אויפן יאר 1936 פיגורירן 10 סובסידיעס פאר די אינסטיטוציעס ווי צ. ב. סאציאלע הילף. מתן בסתר, קינדער באשפייזונג, בית-יתומים, מושב-זקנים, „מאו"‚ בית-לחם, מעות-חטים, ווטער לאנערן, שולן, הילף פאר ארימע, סובסידיען פאר ארימע בעלי-מלאכה'ס און הענדלער, שפיטאל און 1200 זל. אויף א שכעדריכן שטעטישן חוב אויף א סומע פון איבער 23 000 זל.

די וואס גייען קוילענען עופות ביי פייקאווסקי לייב, מאלטשאדסקי יעקב און אנדערע גרעכן אונטער די עקזיסטענץ פון קהלה און דערלויבן ניט פארלייכטערן די נויט פון דער ארימער באפעלקערונג וועלכע ליידט הונגער, נויט און קעלט.

מיר באזיצן און וועלן אויך היינטער באזיצן די נעמען פון די וועלכע קוילענען עופות ביי די אויבנדערמאנטע יונגעלייטלעך נעגן וועלכע מיר וועלן אנווענדן אלע מיטלען ווי שטעמפלען זיי פאר דער עפנטלעכקייט אין א שווארצער ליסטע א. א.

צוליב די אויבנדערמאנטע סורצי גדר זיינען מיר געצוואונגען געווען צו העכערן דעם טאקס. וואס עס וועט זיך אויף ווי אליין אויך טרעפן. ניט זיי און ניט זייערע קרובים וועלן פון דער קהלה באקומען אונטערשטיצונגען.

לידער יידן זייט פארזיכטיק! עס דראהט א סכנה אז אלע אונזערע מיט שווערע מי אויפגעבויטע אינסטיטוציעס זאלן חרוב ווערן. דעריבער ווענדן מיר זיך צו אייך מיט אונזער הייסן רוף! שיקט ניט קוילענען צו פייקאווסקי לייב, מאלטשאדסקי יעקב א.א.! קויפט ניט קיין עופות אן שטעמפל און געגנדן אן פלאמבעס פון קהלה.

פארוואלטונג
פון דער יידישער קהלה אין לידע.

Drukarnia Sz. Zeldowicza Lida

ODEZWA
Rabinatu m. Lidy w sprawie nielegalnego uboju.

צו דער יידישער באפעלקערונג אין לידע.

נאך די פיל סאליקע אזהרות און ווארענונגען צו דעם יידישן צבור אין לידע אז מען זאל זיך היטן פון דער אנ. „לינקער שחיטה" און ניט נכשל ווערן אין מאכלי אסורות איז צום גרויס באדויערן די לעצטע צייט צו באמערקן אז פיל פערזאנען, ניט אפגעבנדיק זיך קיין חשבון און ניט ווינדנדיק דעם דין,

אז די שחיטה וועלכע אונטערליגט ניט אונטער דער השגחת הרב דמתא איז אסורה כנבילה וטריפה, קוילענען ביי אויבנדערמאנטע פערזאנען. כדי איך נעבאסטל מזהיר ומודיע פון דער גרויסער פאראנטווארטלעכקייט פאר דעם דין אין דער דוה"ק כל ישראל מפי גדולי הפוסקים שבכל דור ודור אנו חיים. אז מי שמזהם יראת ברשות ... אסורה ודאי לנגוע. ומי שאוכל כשחיטתו כאלו אוכל טריפות ... ועתיד ליתן את הדין ...

(„ווער עס קוילעט אן דער הסכמה און הלוואה פון שטאט-רב איז זיין שחיטה אסור און ווער עס עסט פון דער שחיטה, עסט טריפה") אז די שחיטה פון פייקאווסקי לייב, מאלטשאדסקי יעקב א. א. איז אסור כנבילה וטריפה, און ווער עס עסט פון זייער שחיטה עסט טריפות און מען טאר זיך ניט באנוצן מיט זייערע כלים.

מיט גרויס הארץ-ווייטאק און ענגמת-נפש, קוק איך זיך צו ווי די שחיטה וואס איז איינע פון די יסודות הדת ביי אונז ווערט הפקר און אומבאוואוסטזיניק ווערט מען נכשל אין טריפות

בעט איך אייך היט זיך! לאזט זיך ניט פארפירן פון די פורצי-גדר!

און צו אייך יידישע פרויען וואס אין אייערע הענט ליגט די כשרות פון דער יידישער שטוב ווענדע איך זיך מיט א בקשה:

צוברעכט ניט די כשרע יידישע קיך און זייט ניט מאכיל אייערע פאמיליעס מיט מאכלות אסורות! (טריפות)

הרב דמתא.

Drukarnia Sz. Zeldowicza Lida.

1935

Odezwa gminy Wyzn. Żydowskiej w Lidzie w sprawie wzięcia udziału w obchodzie dla uczczenia ś. p. zmarłego
Marszałka Józefa Piłsudskiego.

צו דער יידישער באפעלקערונג אין לידע.

אין צוזאמענהאנג מיט דער לויה פון מארשאל

יוזעף פילסודסקי,

וועלכע קומט פאר מארגן שבת,

מאכן מיר אויפמערקזאם אויף פאלגנדעס:

אין דער גרויסער שול שטעלט מען זיך מארגן דאווענען 730 אויגער פרי, דארט וועט אויך פארקומען א פייערליכע חזכרה.

10 אויגער פרי קומט אין דער גרויסער שול פאר א טרויער-תפלה פאר די יידישע שול קינדער.

די לעצטע תפלה איז באשטימט נאר פאר די יידישע שילער.

11 אויגער פרי דארף די גאנצע באפעלקערונג קומען אין שלאס פון דארט וועט זיך נאך די געהעריגע רעדעס, פארמירן א טרויער-צוג. אין וועלכן עס וועט זיך באטייליקן אויסער מיליטער און די שול יוגענד אויך די גאנצע ציווילע באפעלקערונג.

די יידישע באפעלקערונג ווערט אויפגעפאדערט זיך צו באטייליקן אין טרויער-צוג. ביים שלאס דארף זיך יעדער איינער איינשליסן צו זיין ארגאניזא-ציע, כדי צו מארשירן ריינוויז, און ניט בלייבן שטיין אלס ווייטקער צושויער, קיינער דארף ניט שפאצירן דאן אויפן טראטואר, אלע באטייליקן זיך אין אל-געמיינעם טרויער-צוג. עס דארף געווארנט ווערן דערפאר. אז עס זאל אפגע-היט ווערן די געהעריקע לויה-שטימונג, ווי עס פאסט פאר אזא טרויער-מאמענט.

די פארוואלטונג
פון דער יידישער קהלה אין לידע.

Drukarnia Sz. Zeldowicz Lida.

נוס

פאמלונגען פון יעקב שמעקא, לידע

איינלאדונג.

דער יידישער אקאדעמיקער קרייז אין לידע

האט דעם כבוד איינצולאדן אייך אויפן

✡ יערלעכן אקאדעמיקער באל ✡

אין די זאלן פון דער שטאטישער גימנאזיע

שבת דעם 31.XII 1932

— צווישן די טענץ רעווי נומערן. —

פארוואלטונג.

אנפאנג 10 30 אווּנט. | איינטריט לויט איינלאדונגען.

Zaproszenie.

KOŁO AKADEMIKÓW ŻYDÓW w LIDZIE

ma zaszczyt prosić J.W.P. o łaskawe przybycie na

Doroczny Bal Akademicki

w salach Gimnazjum Magistratu m. Lidy (ul. Zamkowa)
w Sobotę 31.XII. 1932 r.

W przerwach między tańcami wykonany zostanie bogaty program rewjowy.

Zarząd.

Początek o godz 10.30 | Wstęp za zaproszeniami

1934 ,

Odezwa gminy Wyzn. Żydowskiej
w sprawie uboju rytualnego.

צו דער יידישער באַפעלקערונג אין לידע.

היות ווי אין דער לעצטער צייט זיינען פאָרגעקומען פאַלן, וואו געוויסע קצבים האָבן אריינגעפירט בשר חוץ, באַזונדערס איז שטאַרק פאַרשפּרייט דער אריינפיר פון געקוילטע עופות, הויפּטזעכליך געגנדז, ווענדן מיר זיך מיט א היסן אפּעל צו דער יידישער באַפעלקערונג איינצושטעלן גענוי ביים קויפן פלייש, **אַז עס זאָל זיין פון היגער שחיטה.**

אויסער דעם, וואָס די כשרות פון די אריינגעפירטע פלייש איז א צווייפלהאפטע, **גראָבט דער אריינפיר פון פרעמד פלייש אונטער דעם הויפּט-יסוד פון דער קהלה-הכנסה — די שחיטה.**

מיר מאַכן אויפמערקזאַם, אַז אין דער צייט ווען אַלע קהלות האָבן אויסגענוצט ספּעציעלע שטייערן אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין דער פאָרם פון טאַקסע, **איז די לידער קהלה כמעט די איינציקע אין פּוילן, וואָס האָט קיין טאַקסע ניט.** אין דער לעצטער צייט נעמט די קהלה אויס, לויט ערך, א זייער גרויסע סומע. **קרוב 40 פראָצענט פון איר בודזשעט, אויף פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און סאָציאַלע אונטערשטיצונגען.** אין דעם פּרט איז אפשר די היגע קהלה כמעט די איינציקע אין פּוילן. כמעט דער איינציקער מקור פון דער הכנסה איז די שחיטה, דאָס אונטערגראָבן אָט די הכנסה קוועלע, איז גלייך צו שטעלן אין סכנה די עקזיסטענץ פון אונזערע געזעלשאַפטלעכע, סאָציאַלע און קולטורעלע אינסטיטוציעס, וועלכע זיינען געבויט געוואָרן מיט אַזויפיל מי מצד אונזערע עסקנים, אָדער צו צווינגען די קהלה איינצופירן א טאַקסע, וואָס עס ליגט ניט אין די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג ביי דער היינטיקער שווערער צייט.

מיר אַפּעלירן דעריבער צו אַלע, וועמען די עקזיסטענץ פון אונזערע אינסטיטוציעס איז טייער, **ניט צו קויפן קיין בשר חוץ און ספּעציעל צו לייגן אכט ביים קויפן פון די הענדלער עופות, אַז זיי זאָלן זיין פאַרזען מיטן רויטן שטעמפּל** (אונטערן פליגל) **פון קהלה, מיט דער אויפשריפט: „עולטון הקהלה בלידא"**. אויף געגנדז זיינען איינגעפירט געוואָרן **פּלאָמבעס**, וועלכע האָבן פון איין זייט דעם צייכן: „קהל לידא" און פון דער צווייטער זייט — דאָס וואָרט „כשר".

עופות ניט קיין געשטעמפּלטע און געגנדז אָן פּלאָמבעס זאָלן ניט געקויפט ווערן. אַזוינאָך וועלן די הענדלער געצוואונגען זיין צו קויפן זייערע עופות ביי אונז אין לידע.

מיר האָפן, אַז די יידישע באַפעלקערונג וועט פאַרשטיין אָפּצושאַצן די באַדייטונג פון אונזער אַפּעל און וועט אונז מיטהעלפן אין אונזער קאַמף געגן דער פרעמדער שחיטה, כדי צו זיכערן די עקזיסטענץ פון אונזערע נויטיקסטע אינסטיטוציעס און כדי צו דערמעגלעכן די קהלה צו ערווייטערן אירע אונטערשטיצונגען אויף סאָציאַלער הילף ביי דער היינטיקער שווערער צייט.

פאַרוואַלטונג פון דער יידישער קהלה אין לידע.
„ „ בית יתומים „ „
„ „ מושב זקנים „ „
„ „ בית לחם „ „
„ „ מתן בסתר „ „
„ „ גמ"ח „ „
„ „ „טאַז" „ „
„ „ תלמוד-תורה „ „
„ „ „תרבות" „ „
„ „ „ציש"א" „ „
„ „ סוחרים-פאַריין „ „
„ „ קליינהענדלער-פאַריין „ „
„ „ האַנטווערקער-פאַריין גלעזער גאַס „ „
„ „ האַנט. פאַריין שול גאַס „ „
קאָמיטעט פאַר קינדער באַשפּייזונג אין לידע
„ „ האָלץ פאַרזאָרגונג „ „

באַקענענדיג זיך גענוי מיט די יידער פאַרהעלטעניסן זיינען מיר געקומען צום באַשלוס אַז עס איז וויכטיג פאַר די אינטערעסן צו דערפירן צו א געהעריגן אָרדנונג אין יעדער צווייג פון יידישן לעבן. אָבער יעדע זאַך מוז מען טאָן מיט אָרדנונג. עס איז קלאָר אַז פריידיגער האָבן מיר זיך גענומען געהעמען צו די קוועלן פון די יידישע ווירטשאַפטלעכע הכנסה, דאָס הייסט די **שחיטה** און דעם **בית-עולם**. די פאַרשטייער פון חברה קדישא האָבן האַרט אונז געמעלדעט אַז זיי גיבן עס איבער און שטעלן זיך צו דער דיספּאָזיציע פון דער קהלה אין דער ווייטערדיגער איבעט **דאַגעגן די קצבים האָבן זיך שטאַרק געגנגעשטעלט**, בא דעם מוז מען קלאָר מאַכן **אַז אין דער שחיטה האָבן מיר ניט איינגעפירט קיין נייע אָדער גרעסערע אָפּצאָהלונגען ווי ביז יעצט**, דער גאַנצער אָפּצאָהל פאַר דער קהלה קען אויסמאַכן בא אים פלייש ערך 8 גראָשן פון קילאָ, און דער צייט **וואָס דער אונטערשייד אין פּרייז צווישן כשרה און ניט כשרה פלייש איז ווי עס איז יעדען גוט באַוואוסט כמעט 60 גראָשן אין קילאָ, גאַנץ איינפאַך זיי האָבן זיך מישב געווען אַז די 8 גראָשנע איז אויך אַ שאָד אַז מען קען עס בעסער נעמען פאַר זיך, און אָנגיהויבן גיין געגן דער קהלה מיט ברייגען בשר חוץ.**

מיר שטעלן ניט די פראַגע פון בשר חוץ אין זין פון כשר צו ניט כשר, די פראַגע טראָגט א ריין יידישן סאָציאַל-געזעלשאַפטליכן כאַראַקטער. בא אידן איז פון קדמונים איינגעפירט אַז אויף יידישע הצטרכות צאָהלן אידן א ספּעציעלן אָפּצאָהל אויף כשרה פלייש און, כדי דאָס זאָל איינגעהאַלטן ווערן איז דא דער איסור אויף בשר חוץ, דאָס איז א פראַגע פון אינווייניגסטן יידישן לעבן.

עס איז קלאָר אַז צאָהלנדיג אַזעלכע אָפּצאָהלונגען פאַר כשרה פלייש דאַרף מען געוויס זעהן צו האָבן דערפון די געהעריגע הכנסות, כדי מען זאָל קענען אויסהאַלטן די יידישע אינסטיטוציעס. אויב מיר ווילן זיך אַליין ניט העלפן וועט אונז קיינער ניט העלפן. בשר חוץ קען זיין אָבער הילף מחוץ איז היינט ניטאָ. אַלזאָ אין אונז אַליין ליגט יעצט דער גאַנצער רעזולטאַט פון דעם קאָנפליקט, יעדער דאַרף זעהן אַז מען זאָל בא די קצבים קיין פלייש ניט קויפן זאָ לאַנג די פראַגע וועט זיך ניט ערלעדיקן.

עס איז ניט וויכטיג וואו די בהמה איז געקוילעט, עס איז וויכטיג אַז מיר צאָהלן דערפאַר א געוויסן אָפּצאָהל אהן קיין נוצן מיר וועלן געוויס אָנגעמען אַלע לעגאַלע מיטלען צו ברענגען צו א געהעריגן רעזולטאַט. מיר אַפּעלירן נאָר צו אייך **קויפט ניט בא די קצבים קיין פלייש און מיט דעם וועט איהר אונז געבן אייער צושטימונג צום פיהרן ווייטער די אַקציע און די מעגליכקייט די אַקציע פאַר די אינטערעסן פון שטאָט צו געווינען.**

די פאַרוואַלטונג פון דער קהלה אין לידע.

Drukarnia Zeldowicza.

1935

Komunikat Gminy Wyzn. Zyd. w Lidzie w sprawie nielegalnych rzezaków.

צו דער יידישער באַפעלקערונג אין לידע

אויפרוף.

ליידער האָט זיך ביי אונז אין שטאָט לעצטנס פאַרשפּרייט די לינקע שחיטות. אויסער די נעצילמע, שוין דורך אַלעמען באַוואוסטע, פלייש פאַרקויפער פון די וואַקאַזאַנקעס, פיאַסקעס און זאַרעטשע, וועלכע קוילענען אויף לינק, האָבן פּאַסירט פיל פאַלן, ווען פּריוואַטע פערזאָנען האָבן געקוילעט עופות ביי חינע לינקע שוחטים.

מיר האַלטן פאַר אונזער חוב אויפמערקזאַם צו מאַכן די יידישע באַפעלקערונג, אַז אויסערדעם וואָס **די לינקע שחיטה איז עפ"י דין נבלה וטריפה**, מוז אויך גענומען ווערן אין באַטראַכט, אַז די לינקע שחיטה גראָבט אונטער דעם הויפּט יסוד פון דער קהלה-הכנסה — די שחיטה, וואָס עס שטעלט אין סכנה די עקזיסטענץ פון אונזערע וואָלטעטיקע און קולטורעלע אינסטיטוציעס ווי אויך די אונטערשטיצונגען פאַר טייל פּריוואַטע פערזאָנען, וועלכע נויטיקן זיך אין דער סאָציאַלער הילף ביי דער קהלה.

די קהלה האָט א צייט לאַנג ניט איינגעפירט קיין טאַקסע. אויך איצט, ווען זי איז דערצו געצוואונגען געוואָרן, האָט זי באַשטייערט מיט טאַקסע בלויז א קליינע טייל פון דער באַפעלקערונג און אין פאַרגלייך צו אַנדערע שטעט מיט גאַנץ קליינע סומען. דער הויפּט מקור פון דער קהלה-הכנסה בלייבט נאָך איצט די שחיטה. זאָל די הכנסה אונטערגעגראָבן ווערן, **דראָט די סכנה, אַז אַלע אונזערע, מיט שווערע מי אויפגעבויטע, אינסטיטוציעס זאָלן אונטערגיין,** און כדי זיי צו דערהאַלטן ביים לעבן, **וועט די קהלה זיין געצוואונגען ארויפצולייגן אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג א גרויסן טאַקס.**

מיר ווענדן זיך דעריבער צו אייך, לידער יידן, מיט אונזער הייסן רוף:
העלפט אונז אין אונזער קאַמף קעגן דער לינקער שחיטה!

זאָל קיין יידישע פרוי ניט קוילענען ביי קיין לינקן שוחט און זאָל ניט קויפן קיין פלייש, וואָס שטאַמט פון לינקע שחיטה (אָן א שטעמפּל פון קהלה).

די פאַרוואַלטונג פון דער יידישער קהלה
אין לידע.

מחנות קיץ

תנועות הנוער מארגנות מחנות קיץ ובהמוניהם יוצאים לחיק הטבע. על כך קטעים מסיפורי המשתתפים של תנועת השומר הצעיר:

„אין די קאָלאָניעס האָבן זיך פון לידער „קן" באַטייליקט 150 מענטשן. דער יינגסטער שיכט האָט זיין לאַגער איינגעאָרדנט אין „קאָפּלאַנאָווטשיזנע 1", וועלכער האָט באַקומען אַ עסטעטיש, סקויטישן אויסזען אַ דאַנק די פלייסיקע אַרבעט פון די יוגנטלעכע.

...די אָנטיילנעמער האָבן זיך איבערהויפּט באַשעפטיקט מיט באַאָבאַכטונגען אין דער נאַטור און דערקענונג פון דער סביבה. פּאַראַלעל דערצו האָט מען זיך באַשעפטיקט מיט באַקענען זיך מיטן קלימאַט, געוויקסן, תבואות, בוימער, ישובים און אַנדערע אין ארץ־ישראל. חוץ דעם האָט זיך געפירט אַ פאַרצווייגטע ספּאָרט און סקויט טעטיקייט.

...האָט זיך יוגנט אָפּגעריסן אויף אַ פּאָר וואָכן פון די חושכדיקע הייזער און פאַרשטויבטע וואַרשטאַטן, ווו מען אַרבעט אַ גאַנץ יאָר 10 שעה און מערער טעגלעך. האָט מען נאָר דערפילט אין שויס פון דער נאַטור און געגעבן דעם ערשטן אָטעם מיט וואַלדיקער לופט, האָט דאָס פאַרשטומטע געזאַנג פון אַ גאַנץ יאָר אַ פלייץ געטאָן און פאַרטרונקען די טעג מיט די לבנהדיקע נעכט."

וואַלזנגען מאַן יעקב בו־קע, לידע

רעגולאַמין

פון שחיטת גסות, דקות ועופות
פון דער יידישער קהלה אין לידע.

1) די קהלה אין לידע נעמט איבער פון דעם 1־טן מערץ 1931 יאר די השגחה פון שחיטת גסות, דקות און עופות.

2) ס'ווערט פעסטגעשטעלט ביז ענדערונג, פאָלגענדע טאקסע פון שחיטה:

פאר א גסה	4,50 גילדן
„ „ דקה	1,70 „
געגז און ענדיקעס	80 גר.
פריוואזנע געגז	40 „
קאטשקעס און הינער	30 „
קורצענטעס	15 „
ציגעלאך ביז א חדש	40 „

באמערקונג: קורצענטעס רעכענט זיך ביז מוצאי יו"כ.

3) שחט'ן אויף טרפות: פון גסה 25 גר. און פון דקה 10 גר.

4) בדקענען אויף דראָב 1 גילדן פון גסה.

באמערקונג: ביי בדיקות אויף דראב, דארף די טושע גלייך אב גינאסן ווערן מיט וואלין וואסער.

5) בדיקה אויף חוץ 2.50 גילדן פון גסה און 1 גילדן פון דקה,

6) פאַר עבר זמנ־דיגע ווערט צוריק ניט אויסגעצאלט.

7) ווען ס'ווערט טריף, ווערט אויסגעצאלט צוריק, געגן א צעטל פון שוחט, דער אונטערשייד פון טריף ביז כשר.

8) ס'איז פארבאָטן די שוחטים שחט'ן אָדער בדקנען אָן א צעטל פון הנאמן לזה.

9) גסות און דקות מוז געשאָכטן ווערן נאָר אין שעכט־הויז.

10) ווען אַ דקה איז פריער געשאָכטן געוואָרן אויף טריפות און נאכהער וויל מען זי בדקנען דארף זי געבדקנט ווערן נור אין הויז פון שחיטת עופות, צושטעלענדיג אַ צעטל פון הממונה לזה.

11) אויף יעדער מן שחיטה דארף זיין א באזונדער טאלאן.

12) די טאלאָן ביכלאך ווערן נומערירט און פארשריבן אין א געשנורעוועטן ביכל. דער נומער, צאָל צעטלען און סכום געלט.

13) די טאלאָנען געפינען זיך ביי דעם פארוואלטער פון ביורא און ווערן ארויס גיגעבן דעם ממונה לזה געגן אַ קוויטונג.

14) די צעטלען פון גסות און דקות ווערן נומערירט מיט א נומער לויט ארדענונג און דארפן זיין נאָמענטליכע די דאַטע און חתימה פון ארויסגעבער.

15) די צעטלען דארפן זיין געשטעמפּלט מיטן שטעמפּל פון קהלה.

16) די שוחטים דארפן יעדען טאָג צו שטעלן די אָבגענומענע צעטלען אָנגעריסענע דעם הממונה לזה צום קאָנטראָל און ווערן פערניכטעט.

לידא, דעם 24 פעברואר 1931 יאָר.

קבוצת „השומר הצעיר" במושבת עבודה (בהתחלת שנות השלושים).

[1] Mały Rocznik Statystyczny 1937. Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. Warszawa 1937. str. 14.

[2] האנציקלופדיה העברית. הוצאת מסדה, כרך ח', עמוד 450.

[3] האנציקלופדיה העברית. הוצאת מסדה, כרך כ"א, עמוד 713.

[4] יעקב לשצינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית. הוצאת עם עובד, תש"ג, עמוד 55.

[5] כנ"ל, סעיף 1, עמוד 21.

[6] כנ"ל, סעיף 1, עמוד 23.

[7] באלשאיא סובייטסקאיא אנציקלאפדיא, מהדורה שניה, כרך 4, עמ' 496 (רוסית).

[8] כנ"ל, סעיף 1, עמוד 30.

[9] L. Landau: Płace w Polsce w związku z rozwojem gospodarczym. Warszawa 1933. str. 13.

[10] יעקב לעשטשינסקי: די פּראָפעסיאָנעלע און סאָציאַלע גלידערונג פון יידן אין פּוילן. יוואָ בלעטער, באַנד XI., ניו־יאָרק 1956, זייט 58, 61.

[11] ד"ר ישראל קלויזנר: ווילנא, מחניים, חוברת ק"כ, מרחשון התשכ"ס.

[12] בקהילות ישראל שבאיזור ליטא ולטביה קראו כך לקופסת צדקה וגם למסים הפנימיים של הקהילה. בין היתר מס בשר קורובקה הונהג בריגה בשנת 1809. (עיין מ. בובה, מסים והיטלים על יהודי לטביה, „גשר" מס' 53).

[13] א. גאָלאָמב: שעפער און בויער פון שולוועזן אין ווילנער פּראָווינץ. ליטע. באַנד צוויי. פאַרלאַג י. ל. פּרץ, ישראל 1965, עמוד 395. מזכיר בין היתר ביקור בבית ספר זה.

[14] מארק ווישניצער: די באַנייאונג פון ישיבות אין מזרח אייראָפּע. יוואָ בלעטער באַנד XXXI— , ניו־יאָרק 1956, זייט 61.
יוואָ בלעטער, באַנד —XXXII, ניו־יאָרק 1956, זייט 61.

זלמן ס. וינוגרדוב

לידא וסביבתה

עיר בלב שדות

אילו ניתן לנו לחזור למחוז ילדותנו ולהשקיף עליו ממעוף ציפור — היתה מתגלה לנגד עינינו עיר השוכנת בלב ים ירוק — יערות, שדות, אפרים וגנים.

אזור זה, המכונה — המישור הלידאי, מתרומם 160—200 מ׳ מעל פני הים. הטבע כאן חד־גוני. רק פה ושם ניכרים קפלי קרקע — גבעות נמוכות המגוונות מעט את הנוף.

המישור הלידאי משתפל אל עבר עמק הניימן המתרומם 90—150 מ׳ מעל פני הים.

צורה זו של הנוף עוצבה בעיקר ע״י פעילות הקרחונים שכיסו את צפון אירופה כולה ואת סביבת לידא בכלל זה, בתקופת הרביעון (Quarter) שהחלה לפני כמיליון שנה.

במיוחד מורגשת השפעתה של תקופת הקרח האחרונה, וירם (Würm) אשר נסתיימה לפני כ־25,000 שנה.

הנהר הגדול בכל המחוז הוא הניימן. מימיו הרבים, רוחבו וזרמו הנוח הכשירו אותו לשמש נתיב רב־ערך להשטת בולי עצים בצורת דוברות.

זכורה לנו היטב חלקת המים הצלולה של הניימן, עטורה יערות עד מזה, וזהב חולות החוף מזה, כשהיא חגורה מחגורת ארוכה של דוברות. ולעת ערב, משהעלו המשיטים את מדורותיהם על הדוברות — השתקפה במימי הנהר מחרוזת אורות אין־סופית.

טבע ואקלים

האקלים של האזור נטה ליבשתי. מידת החום בממוצע שנתי הגיעה ל־6.4°C+. בצד החורף הקר היה הקיץ חם יחסית. אם בינואר הראה המדחום 5.5°C— בממוצע, הרי ביולי היה הממוצע 18°C+ (דומה לזה שבהרי יהודה!).

ימי הצמיחה (מעל ל־5°C+) הגיעו ל־190 בשנה.

עוד חרותים בזכרוני ימי האביב — עת הנצו ראשוני הפקעים ועד מהרה הדהימו בשפע פריחתם הקיצית. הסתו הזהוב שהבעיר את עצי היער בשלכת של ארגמן ונחושת קלל וסבא חורף אשר כיסה במעטה צחור של שלג בתולי את כל היקום ושיווה לכל — לארמון נסיכים ולבקתת איכרים כאחת — הוד זוהר.

כמות המשקעים הגיעה ל־650 מ״מ בשנה. כמות זו דומה לממוצע היורד על הכרמל (!). אולם מספר ימי הגשם גדול בהרבה מהרגיל בארץ.

הם יורדים בלידא במשך מרבית עונות השנה ובעיקר בסתיו. חלק ניכר מהגשמים יורד בצורת זרזיף — 1 מ״מ עד 0.1 מ״מ ביממה.

כל אלה, יחד עם ההתאדות המעטה יחסית, שיוו לסתיו הלידאי את אופיו הלח והטורדני.

קרקעות האזור דלות היו, יחסית; מהן קלות ואף חוליות, מהן כבדות יותר נוטות לחמיצות.

הגידול הנפוץ ביותר היו הדגניים. הזנים הרווחים — שיפון ושעורה ואחריהם שיבולת שועל וחיטה. נוסף על אלה הרבו לגדל תפוחי־אדמה, תורמוס, פשתה, כוסמת ועוד.

מרחבים גדולים היו מכוסים יערות — רובם של עצי מחט — כאשר האורן והאשוח הם הזנים העיקריים.

באזורים הנמוכים והלחים השתרעו האפרים. ועוד עומד באפי ריחה הבשום של השחת הנקצרת.

גני פרי גדלו בכפרים ובאחוזות, עדרי בקר וצאן רעו באחו ולהקות חזירים ועופות בית התגודדו בחצרות.

במרכזו של נוף כפרי זה צמחה וגדלה העיר לידא.

צומת דרכים

לידא נבנתה בצומת דרכים חשוב. מקדמת דנא עבר כאן נתיב בינלאומי מהמערב למזרח מהים הבלטי ומרכז פולין אל תוכבי רוסיה.

בלידא צולב נתיב זה דרך חשובה אחרת שהוליכה מהצפון לדרום, מערי ליטא אל עבר וולהיניה ואוקראינה.

בימי שלום נעו בנתיבות אלה אורחות סוחרים ובימי מלחמה גייסות לוחמים. ליטאים ופולנים, צלבנים וטאטרים, שבדים ורוסים, גרמנים וצרפתים, נפוליאון ופילסודסקי, מלכים ושליטים, פולשים וכובשים שבכל הדורות.

אם נמתח קו על גבי המפה ונחבר את גרודנה ומינסק מזה ואת וילנה וברנוביץ מזה — יצטלבו שני הקווים — בלידא.

בעקבות הדרכים העתיקות נסללה מסילת הברזל. כבר לפני למעלה ממאה שנה, בשנת 1862, הונחו ליד לידא 80 הקילומטר הראשונים בכל האזור של קו הרכבת ורשה—פטרבורג. בין שתי מלחמות העולם עברה כאן הרכבת הבינ־לאומית לברית־המועצות.

אף כי רשת הכבישים לא היתה מפותחת באזורנו, יצאו מלידא כבישים אחדים אל עבר הערים הסמוכות. (ראה מפה).

בהיותה שוכנת בלב אזור חקלאי ובצומת דרכים חשובה, צמחה לידא וגדלה והיתה לעיר ואם ולמרכז יהודי חשוב.

העיר והנפה (POWIAT)

נפת לידא היתה מהגדולות בפולין. שטחה הגיע ל־4,258 קמ״ר ובה, בשנת 1936, 183,000 תושבים.[1]

יש לזכור כי בכל מחוז נובוגרודק היו באותה תקופה רק שתי ערים שמספר תושביהן עלה על עשרים אלף והן — ברנוביץ ולידא — וזאת פחות מאשר בכל מחוז אחר בפולין. נובוגרודק הבירה הרשמית של המחוז, היתה עיירה קטנה, מבודדת ורדומה.

על כן חרג היקפו של האזור הכפרי שלידא שימשה לו מרכז, מגבולות נפתה — והשתרע על שטחים ניכרים.

את המצרכים ואת השירותים הדרושים לחקלאי אזור

[1] מספרים אלה וכן מרבית האחרים לקוחים מתוך השנתון הסטטיסטי הממשלתי: Mały rocznik statystyczny.

זה סיפקו בראש וראשונה יהודי לידא. גורם לא מבוטל בכלכלת העיר היוו, באותו פרק זמן, גם שתי חטיבות הצבא שחנו בקרבתה. חטיבת הרגלים ה־77 וחטיבת חיל האוויר. החטיבה ה־5 של מטוסי קרב.

אחוז הכפריים בנפת לידא הגיע ל־81 ורק 19% מבין תושביה ישבו בערים.

65% מכלל תושבי הנפה, הווה אומר רובם של הכפריים, היו אנאלפאבטים!

התעשיה בלידא

יהודי לידא עסקו בראש וראשונה במסחר ובמלאכה, אם כי שלחו ידם גם במקצועות אחרים. הם לא הסתפקו בתיווך והחלו לפתח את עיבוד התוצרת החקלאית ואוצרות הטבע המצויים בסביבה. במקום לייצא את חומרי הגלם החלו בהקמת התעשיה בעיר.

כך קמו לראשונה המפעלים לעיבוד טבק, לייצור לבנים, בירה (פופקו, בשנת 1876, ופפירמייסטר, ב־1880), וכן לעיבוד תוצרת חלב, עורות, להפקת חומרים שונים מעצים, המנסרות ועוד.

בד בבד עם אלה הוקמו בתי מלאכה — על מנת לספק את צרכי העורף החקלאי. מהם צמחו בתי היציקה, בתי החרושת למסמרים, למכונות חקלאיות, לממתקים, צבעים, גומי ועוד.

במשך הזמן קמו גם מפעלים שהיקף הייצור שלהם חרג ממסגרת זו — כשהגדול בהם הוא בית החרושת „ערדל" אשר העסיק בשיא פעילותו קרוב ל־1000 פועלים.

מה גרם לפיתוח התעשיה בלידא? מה הביא לכך שיכנוה „לודז' של הקרסים"?

חברו כאן יחדיו גורמים שונים: ניצול חומרי הגלם, סיפוק צרכיו של אזור כפרי נרחב, ומצבה הנוח של העיר מבחינת תחבורה. סיבה נוספת וחשובה היתה, לדעתי, הוצאות המחייה ושכר העבודה הנמוכים שהיו נהוגים במחוז.

הכפריים כאן היו בין הדלים בפולין — 10% מהם היו חסרי קרקע ו־20% איכרים זעירים. לשליש מהחקלאים לא היה אפילו סוס אחד כרכושם הפרטי. מחירי התוצרת החקלאית נמוכים היו. מחיר ליטר חלב הגיע ל־15 גרושי, לעומת 21 גרושי בשלונסק ומחיר קוינטל חיטה היה 18.04 זלוטי, לעומת 20.48 בשלונסק.

שכר העבודה במחוז היה הנמוך ביותר בפולין (!). בשנת 1936 קיבל פועל ממוצע עבור שעת עבודה 29 גרושי ופועלת 17 גר' בלבד. וזאת לעומת 87 גר' בווארשה (פי שלושה!), 72 גר' בשלונסק וכו'. רק פחות מאחוז אחד מכלל הפועלים השתכרו מעל ל־40 זלוטי לשבוע — לעומת 37% בווארשה ו־31% בשלונסק.

יהודי לידא

כל הגורמים האלה חברו יחד ושימשו רקע נוח לפיתוח העיר. אולם היתה זו בעיקר יזמתם של יהודי לידא, זריזותם וכשרונותיהם העסקיים אשר השכילו להוציא את האפשרויות מהכוח אל הפועל, להפוך את הפוטנציאל הגנוז — לחיי כלכלה ערים. הם הם שהיוו את השאור שבעיסה.

על בסיס הפעילות הכלכלית של יהדות לידא קם בניין־על של חיי תרבות וחברה מגוונים. אלפי ילדים לומדי עברית ויידיש, גימנסיה עברית, ישיבת לידא המפורסמת, הפרק המפואר שרשמו תנועות הנוער, הארגון הקהילתי פעילות מוסדות ציבור, חברה ותרבות ציינו את חיי המוני היהודים אשר יזמו וטיפחו חיים אלה אינם עוד.

בתבערה הגדולה שפקדה את כל בית ישראל באירופה, אוכלה העיר על יהודיה.

הציבור אשר בנה ברוב תבונה וכשרון את ביתו בניכר, אשר הביא לפריחת העיר ושיגשוגה — נכחד כמעט ללא שיור.

תהיינה שורות אלה נר לעילוי זכרה, זכר קהילת לידא המעטירה.

קיבוץ בית־זרע.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

לחקר שמות המשפחה של היהודים תושבי לידא והסביבה *

בבואנו לחקור ולתהות על שמות המשפחה של היהודים תושבי העיר לידא, הרינו להדגיש שאותם החוקים ואותה התפתחות, שהדריכו והשפיעו בכינויי שמות המשפחה של היהודים בדורות האחרונים באירופה ובפרט במזרחה, הם גם שעיצבו את שמות המשפחה באזור זה. אין העיר לידא יוצאת מהכלל בשטח זה. אך במקביל לכך עלינו לציין את העובדה שלכל עיר ואזור היו נסיבות סגוליות שגרמו להת־הוות שמות המשפחה כפי שנתהוו. לגורמים אלה על המשותף ועל המיוחד שבהם מוקדשת סקירתנו.

שם המשפחה כמוהו כטיפת מים בים השמות המשקפת את המצבים ומשבי הרוח של התקופה. כקונכיה היא רוחשת נשמת הדורות האחרונים בישראל תוך זיקה ישירה ומתמדת אל דורות האומה שקדמו להם, אף כי לפעמים משורבטת בתהפוכות גורל.

מתוך מחקר שמות המשפחה מצטרפת תמונת ההווי היהודי מלפני מאה וחמישים שנה בערך. אנו מתוודעים להמוני העם, לעיסוקם וללשונם, עוקבים אחרי גלי נדודיהם, עומדים על היחסים עם שכניהם ועל מטבעות הכינויים שטבעו איש לרעהו. כי לפני עיצוב שם המשפחה היה „אַצונאָמען" — שם נוסף או כינוי. היה זה שם מישנה לציון הפרט. לאחר מכן, בעת שהתקנה הממלכתית חייבה לקבוע שמות משפחה נקבע הכינוי בהרבה מקרים כשם המשפחה הרשמי. בין שמות המשפחה לבין הכינויים שקדמו להם קיים קשר גנטי.[1]

תושבי ארצות מזרח אירופה חויבו על ידי השלטונות לשאת שמות משפחה בתקופה מאוחרת יותר מאשר במערבה. באוסטריה נקבע הדבר בזמנו של הקיסר יוזף II בשנת 1787, לגבי יהודי צרפת חייב החוק משנת 1808, ובגרמניה לפי צו משנת 1812.[2] ברוסיה השתמשו אז במסמכים רשמיים רק בשם הפרטי בתוספת שם האב („אוצ'סטבו"). התקנה לקביעת שם משפחה קבוע ליהודים הופיעה בצו משנת 1804. אז ניתנה בחירה חופשית בקביעת השם. החוק משנת 1835 חזר על אותו צו וכנראה רק מספר שנים לאחר מכן נכנסה התקנה לתקפה.

בפולניה נקבע הדבר לפי פקודת ה„נאמיסטניק" מ־27 במרץ 1821.[3] על שמות המשפחה של היהודים בלידא בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מתבססת רשימה זו. ובמקרים אחדים הסתייענו בשמות המשפחה של היהודים מעיירות הסביבה, באשר תנודת התושבים בין ערים ועיירות של אותו חבל ארץ היא תופעה רגילה וטבעית. מגבלות שבזמן ובמקום לגבי אותו אזור מסויים המגדיר את שטח הסקירה מאפשרים לגעת באספקטים ההיסטוריים ואטימולוגיים־אטיולוגיים נגיעה שטחית וארעית בלבד.

ההנחה של י. ח. טביוב[4] כי שם המשפחה — הכינוי המיוחד שנתקבל במשפחה והעובר מאב לבן עד סוף כל הדורות ואין רשות לאיש לשנותו ולבחור לו כינוי אחר — איבדה את משמעותה. לא רק נוכח פליטי השואה שבארצות מגוריהם החדשים סיגלו להם במידה רבה שמות משפחה אחרים ונוכח תנועת עיבור שמות המשפחה בארץ, אבל כבר בדור שקדם לשואה, עם ההגירה היהודית מארצות אירופה למדינות שמעבר לים נסתמנה מגמה של שינוי הכינויים של שמות המשפחה. אמנם בשעה שקבע טביוב הנחתו זו, לא היתה רשות ליהודים ברוסיה הצארית לשנות את שם משפחתם. הדבר ניתן רק למומרים למען נתק כל קשר עם עמם וכן לילדים קאנטוניסטים. ידועים מקרים שבנים צעירים קבעו להם שם משפחה אחר מאשר לכל משפחתם כדי לאחז עיני השלטונות שעמדו לגייסם לצבא, בטענה שבנים יחידים המה להוריהם.

חקר שמות המשפחה היהודיים משמש עדות לשינויים מרחיקי לכת הנעוצים בסוף המאה הקודמת, שהלכו וגברו עם תנועת האוכלוסין היהודית במקביל למהפכותיה הדמו־גרפיות והסוציולוגיות של האומה שנתחוללו בתקופת מלחמת העולם הראשונה והשניה, שינוי קלסתרה של אירופה והקמת המדינה היהודית.

אי לכך, עם הקמת אנדרטה לקהילות ישראל שנחרבו, בבואנו למנות, לספר ולהנציח עיירות וערים שהיו ואינן עוד, מן הראוי לסקור ולתהות על שמות המשפחה של תושביהן ההולכים ונעלמים ממפת כינוייו של העם היהודי, לעמוד על מהותם ועל הגורמים שעיצבום.

ראשית התיישבותם של היהודים בלידא נעוצה במחצית השניה של המאה השש עשרה, בתקופת יאן קאזימיר. בעת ההיא היתה העיר לידא ישוב כפרי גדול שמנה כ־15 אלף איש והקהילה היהודית בו מנתה 160 איש.[5] אנשי ישוב זה עיבדו חלקות אדמה שנמסרו להם כזכיונות על ידי בעל האחוזה, שהתגורר בארמון ה„זאמק", ותמורת זה חייבים היו למסור לרשותו מדי שנה חלק מסויים מתנובתם ולהתייצב לפי דרישתו לעבודות חפירה, תיקוני דרכים וגשרים. אחת התעודות משנת 1680 קובעת שכל החובות האלה הוגדרו על ידי המלכים הפולנים, וברשימת האנשים המשתמשים בחלקות של בעל האחוזה מופיעים שני שמות של יהודים: (מובשה אי אבראם)[6] משה ואברהם.

בתעודה מאוחרת יותר[7] מופיע שבשנת 1701 נדרשו ראשי הקהילה היהודית בלידא לשלם חוב בסך 2100 זהוב. הנתבעים הם: יעקב יונסוביץ, שלושה מבני משפחת יעקו־בוביץ (יצחק, משה ויעקב) אייזיק יצחק קושלביץ, ראובן (רובין) ניסנוביץ וחיים יובזלביץ (יוסלביץ). כל השמות הם פטרונימיים (השם קושלביץ — קושקה — יקותיאל). דבר זה מוכיח כי בתקופה ראשונית זו נקראו היהודים בפי שכניהם הליטאים והבילורוסים, וגם בתעודות של הממשל, בשמם הפרטי או בתוספת שם פטרונימי. שמות המשפחה של הלא יהודים מורכבים משמות פרטיים כשאליהם מתווספת סיומת פטרונימית או שם מקום עם סיומת לוקאלית המרמזת על מוצא האיש.

בשמות המשפחה של אלה, תושבי לידא והאזור, במחצית הראשונה של המאה העשרים, אין כמעט זכר לשמות משפחה

* המאמר פורסם בחלקו ב„העבר", לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, ספר ט"ז, תשכ"ט.

ליטאים וללשון הליטאית, ורק שמות משפחה בודדים נשארו לפליטה, וזה בתוך מעמד האצולה הפולנית.

האוכלוסיה הנוצרית ברובה דיברה בילורוסית. שפה זו היתה במשך מאות בשנים, בתקופת פולין לפני חלוקתה (חלוקה ראשונה בשנת 1772), שפתה הרשמית של ליטא. אחרי חלוקת פולין והשתלטות הלשון הרוסית בערים, נהפכה הבילורוסית לשפת ההמון הפשוט בלבד ואילו השפה שבפי האצולה הליטאית היתה פולנית. התרבות הליטאית הפרימיטיבית נכנעה לתרבות של השכנים, ממערב — הפול־נית וממזרח הרוסית והתבטלה ביניהן. דבר זה נתן אותותיו בהווי, בדת ובלשון. שמות המשפחה של הלא יהודים נמצאו מושפעים מתהליך זה ורישומם ניכר בשמות המשפחה של היהודים תושבי המקום.

שמות המשפחה היהודיים אפשר לחלק למספר קבוצות לפי משמעותם. העיקריים שבהם הם:

1. שמות גאוגרפיים — ישוב עירוני או כפרי, נסיכות או אחוזה בעבר.
2. שמות המציינים מקצוע, תעסוקה.
3. שמות פאטרונימיים — על שם האב.
4. שמות מאטרונימיים — על שם האם, האשה ולפעמים החותנת.
5. שמות המציינים מראה חיצוני, תכונות אישיות או מצב כלכלי.
7. שמות המציינים בעל חי או צומח.
7. שמות המציינים שם עצם.
8. שמות שונים.

שמות משפחה גאוגרפיים

השמות המתייחסים לסוג הנ״ל זהים עם שמות ערים ועיירות הקיימות עדיין או כפרים, אחוזות שנמחו ממפת הארץ זה מכבר ולא נותר להם זכר או ששמם שונה במרוצת הזמן.

בסוף המאה הארבע עשרה היתה ה„וולוסץ׳״ של לידא שייכת לנסיך יגיילו ובמסמכים היסטוריים הוא קורא לעצמו הנסיך של ויטבסק, קרבסק ולידא.[8] גבולותיה של וולוסץ׳ לידא הוגדרו כדלהלן:

הנהרות זשיזשמה וגביה מפרידות אותה מצד אחד מהוולוסץ׳ הווילנאי של אושמינה, ומצד שני באמצעות הנהר דזיטבה גובלת עם נסיכות טרוקי.[9]

אין ספק שליד הנהרות הנ״ל היו מקומות ישוב שנקראו על שמם. מכאן שמות המשפחה של יהודים:

זשיזשעמסקי	מהשם	זשיזשמה
גאווענסקי	מהשם	גביה
טראָצקי	מהשם	טרוקי.

האחוזה זשיזשמה של הנסיך זשיזשמסקי נזכרת כבר במאה ה־15 ובמאה ה־16. בין השאר נזכרת גם האחוזה ברדובקה.[10] מכאן גם השם בערדאָווסקי.

עד לפרוץ מלחמת העולם השניה היו קיימים בלידא הפרברים זארעטשע, קאמינקי, הנזכרים כבר במאה ה־17 כאחוזות (האחרונה ליד נחל קאמינקי). מכאן שמות המשפחה היהודיים זארעטשאנסקי, זארעצקי, קאמיאָנסקי.

בשנת 1785 מחלק המלך סטניסלב אוגוסט מגרשים בלידא ברחוב זמקובה ובין אלה שקיבלום מופיע אחד איוואן רומר [11] כנראה גם בעל אחוזה והוא העבירם ליהודים ועירוניים ל„זכויות נצח״. מכאן גם שם המשפחה היהודי ראַמעראָווסקי.

בתקופת כהונתו של המלך סיגיזמונד אוגוסט מתפשטת תנועת הקאלוויניזם, ובין העיירות שבסביבת לידא, בה מכה תנועה זו שורשים, נזכרים בילִיצה, לאדסק.[12] מכאן גם שמות המשפחה: ביעליצקי, לאצקי. בתקופה ההיא ובהקשר לכך נזכר גם המקום טרוקל. יוצאי העיר, בני דורנו זוכרים „מלמדים״ מתקופת ילדותם ששמם הפרטי ושם משפחתם נעלם מהם אך כינויים זכור. קראו להם: דער טריקעלער, דער לאַזוי־קער, דער אישישקער. ידוע גם שם משפחה אישישקי.

אדמות בקרבת לידא העוברות לבעלותו של אחד אלכסנדר וויסמונט בשנת 1668 [13] נקראות וויסמונטי. מכאן שם המשפחה היהודי — וויסמונסקי. כמוהו גם שם המשפחה ביעלסקי, על שם הכפר ביעלסק הנמצא „5 וויורסטים מלידא״.[14]

בעיירות מזרח אירופה, גם בדור אחרון, בהגיע מישהו מעיר או עיירה אחרת להתיישב בהן ולו כבר שם משפחה קבוע, כינו אותו שכניו לפי עיירת מוצאו. יוצאי העיר יודעים לספר על תופרת ששמה אסתר די ראָסטאָווערקע (מהעיר רוסטוב), רבקה די אָרלאנקער, הירשל דער דאָלינער, זלמן דער זיעמלאנקער, נחמן דער ליפּיעניצער, ארטשיק פופקע פון גאוויער הויף, דער ליפּנישקער שוסטער.

מכאן גם שמות המשפחה שהתהוו במקביל או לאחר מכן: ארלאנסקי, דאָלינסקי או דאָלינקאָ, זיעמלאנסקי.

בחורי הישיבה נקראים על שם עיירת מוצאם: העילוי ממייצ׳ט, ולפעמים גם על סמך מראה חיצוני: ההורודישצ׳י הקטן [15] או אך ורק על שם העיירה: דער וואָלאָזשינער, דער דזשעטלער דער דילאָטיטשער.[16]

בזכרונותיו מספר ב. גורין (גוידו),[17] יליד לידא ותושב שלה הרבה שנים, על תושבי העיר: איליאָטקע דער אָלשא־נער, שלמה דער ראדענער וכו׳. מכאן שמות המשפחה: אָלשאָנסקי, ראדונסקי.

יהודים כונו גם לפי שמות החצרות של הפריצים הפולנים או הרוסים שקיבלו בתנאי חכירה. בשנות התשעים של המאה הקודמת היו ידועים ראשי משפחות בלידא:

אייזיק דער האָלדעווער ע״ש החצר הולדבה.
יאנקל דער פאלאָווניקער ע״ש החצר פלובניק.
משפחת דוקור ע״ש החצר דוקור.

נפוצים בעולם גם שמות משפחה המציינים את העיר לידא: לידסקי, לידובסקי, לידר, לידין, לידא. וידוע ר׳ דוד בן אריה ליב לידא ששימש ברבנות בלידא בשנת 1671. היה בן אחותו של ר׳ משה רבקה׳ש (אגב, מהשם רבקה) בעל „באר הגולה״. אחר כך היה רב בשאוול, אוסטרוג, מאינץ, ובשנת 1681 בקהילה היהודית באמסטרדם.[18]

יש ומקום מסויים הורכב בצורות שונות בשם המשפחה. לזה שגר מעבר לנהר קראו: זארעצקי, רעצקי, זארעטשאנסקי זארצין, רעקאטשינסקי.* (בפולניה פוגשים: טייך, טייכמאן, טייכער).

בקווים כלליים ניתן לומר (אך אין לקבוע זאת כנוסחה), כי שמות המשפחה שנגזרו משמות ערים או ישובים מעידים שאחד מאבות המשפחה מוצאו מערים אלה. כיוצא מכלל זה יש לציין את המגמה שרווחה בין היתר בקרב היהודים בעת שנקבעו שמות המשפחה בתעודות אזרחות שלהם, להקרא על

* לפסוק בבראשית ל״ט/י״ב מפרש רש״י: איש עברי — מעבר לנהר.

שם מקומות בתנ"ך. בלידא היו ידועים: ירושלימסקי, דמשק. זו היא שאיפתם המתמדת של אנשים להצמד למשהו עילאי החורג מתחומי החולין.

יתכן גם שאותו שם גאוגרפי מופיע במספר מקומות באותו חבל ארץ, או שהוא היה כינוי ללא קשר עם מוצא האיש. אך מקרים אלה מעטים. החלק המכריע מכלל השמות הגאוגרפיים הם על שם מקומות שברוסיה הלבנה ורק חלק זעום הוא על שם מקומות של פולין וגרמניה. היהודים שהתקבצו ללידא לא הגיעו אליה ממרחקים.

אחד מאבות המשפחה הלידאית ווינוגרדוב, שהוא שם משפחה גאוגרפי, נזכר בצירוף שם גאוגרפי שני — הורביץ בספר עיר וילנה — זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה,[19] כדלהלן:

הר"ר אליהו שלמה בהר"ר משה יצחק הלוי הורוויץ ווינאגראד, דור רביעי להגאון ר' שמעלקי אבד"ק ניקלשבורג, אחי הגאון בעל „הפלאה".

משפחת לידר (דלת סגולה), הנושאת שם העיר לידא, מן הדין שנייחד לה את הדיבור.

רוב המשפחות בישראל הנושאות שם זה הם צאצאיו של ר' זלמן רליס (על שם אשתו רלי). נולד בווילנה בשנת תקמ"ב בערך ונפטר בטבריה בי"ז טבת תרי"ז. הוא היה בנו של רב אליהו הינדס ספרא ודינא בבית דינו של הגאון מווילנה, ששמו חתום על כל החרמות שהוציאו המתנגדים על החסידים בפקודת הגאון (ראה „קריה נאמנה" של שמואל יוסף פיין).

רבי זלמן רליס היה ממשפחת איבנסקי וקרוב לר' משה איוויר (יתכן גם מכאן שם המשפחה איבנסקי). מאשתו הראשונה רלי היו לרבי זלמן חמישה בנים ושלוש בנות. אחרי מותה נשא אשה שניה, שרה, אחותו של בעל „פתחי תשובה". מאשתו זו נולדו לו שני בנים, ר' מרדכי ור' משה גרונם ובת בשם בתיה. אחר מות אשתו השניה הוא מחליט לעזוב את עירו לידא ולעלות לארץ־ישראל. קרוב לוודאי שהוא אחד העולים הראשונים של לידא שעלו לאדמת המולדת לחדשה, ליישבה ולחונן עפרה.

רבי זלמן רליס עזב את ביתו ורכושו. את בנו הקטן משה גרונם, שהיה אז בן שנה, השאיר בידי קרובת משפחתו ויצא לדרך. מאודיסה הגיע לקושטא שם רימוהו וגזלו את כספו. בשנת תרי"א (1851) הגיע לחופי הארץ. ברדתו מהאניה נפל על חולות יפו, נשק עפרה ובבכיה מלמל „מתוק מדבש, מתוק מדבש".

הוא התיישב בטבריה שם מצא את המנוחה והנחלה אליהן שאף כל ימיו. הוא כונה על ידי תושבי טבריה בשם ר' זלמן לידר על שם עיר מוצאו.

בנו, ר' מרדכי השפיע השפעה מרובה על אחיו ר' משה גרונם איבנסקי שנשאר בלידא ונתחנך בדרך ההשכלה, אך נהפך לאחר מכן לחסיד נלהב של הרבי מקוידאנוב, וכמו אביו ר' זלמן, שהיה מרבה לנסוע אל הרבי הזקן מקוידאנוב, רבי שלמה חיים, נהג גם ר' משה גרונם.

ר' מרדכי לידר שימש כמה שנים ממונה על כולל רייסין בטבריה והוא חתום על מכתב המחאה שערכו ראשי קהילת טבריה דאז לר' צדוק הכהן נגד פקיד מושבות יק"א בגליל התחתון, חיים מרגלית קלוואריסקי, על חללו את הדת („חבצ־לת", שנת ל"ב, גליון 8, י"א כסלו תרס"ב) ועוד מכתבים ציבוריים אחרים שנדפסו באותו עתון.

אחד מבניו של ר' מרדכי לידר היה ר' עזריאל זליג לידר אחד מחשובי הסוחרים בירושלים בדור הקודם. ר' עזריאל זליג לידר התיישב בירושלים בראשית המאה העשרים. שמו נזכר מספר פעמים ב„חבצלת" כאחד העוסקים בצרכי ציבור. הוא פירסם גם מאמרים ב„חבצלת". בשנת תרס"ג נדפסו בעתון זה מאמריו: „מירושלים לטבריא" ו„טובת האומללים בירושלים". במאמר זה הוא מדגיש את החשיבות שבהתיישבות יהודית בנצרת. כן פירסם מאמרים אחדים ב„חבצלת" בשנת תרס"ט בדבר הריב שפרץ אז בשאלת „החכם באשי". באותה שנה ביקר ברוסיה והדפיס ב„חבצלת" רשמים על „היהודים והיהדות ברוסיא". בידיו נמצאו איגרות של ראשוני החסידים בארץ ישראל, בעלי ערך לתולדות הישוב בטבריה, שמסרן לד"ר א. י. בראוור והלז פירסם אותן ב„התור" שנה ד', גליונות ט"ז, י"ז, ה', י"ב שבט תרפ"ד. (ראה בקשר לכך מאסף „ישראל" בעריכתו של א. ר. מלאכי וכן ספרו של מ. איבנסקי „בצדי דרכים", ניו־יורק תשי"ב).

השמות הגאוגרפיים הם כדלהלן:

איווענסקי	וואָלקאָוויסקי
אישישקי	וואָלינסקי
אָלקעניצקי	וואָלפיאנסקי
אסטרינסקי	וואָראָנאָווסקי
אזשעכאָווסקי	וויסמאָנסקי
אָלשטיין	וואלאך *
אָלשאנסקי	זשערמונסקי
באָיארסקי	זשעלודקאָווסקי
בעלאגראדסקי	זארעטשאנסקי
ברעסקין	דזיענציעלסקי
ביעליצקי	זיעמלאנסקי
ביעלסקי	זשיזשעמסקי
בערדאָווסקי	זאבלודאָווסקי
בעדזאָווסקי	זארעצקי
בייקאלסקי	טורעצקי
ביגיאקונסקי	טראָצקי
בערעזאָווסקי	יאנאָווסקי
ביטענסקי	יעזיערסקי
גראָדזענסקי	לאנדע
גראָדזענטשיק	לובטשאנסקי
גוראלסקי	לוצקי
גאווענסקי	ליפּנישקי
גורנאָפּאָלסקי	לאדסקי
דאָגוצקי	לידסקי
דזיוונישקי	מאָסטאָווסקי
דוואָרעצקי	מיקוליצקי
דאָלינסקי	מאָלטשאדסקי
דאָלינקאָ	מירסקי
דערעטשינסקי	מאזאָוויעצקי
ווילענטשיק	נאָוואָפּרוצקי
ווינאָגראדאָוו	נאָוואָגרודסקי
ווינער	סלאָבאָדסקי
וויניאצקי	סאָלץ

* יתכן ששם זה הוא מראשי תיבות: „ואהבת לרעך כמוך".

סנאָווסקי	קאַמיעניעצקי
סטאַראָדוואָרסקי	קאָוועגסקי
סלאָנימסקי	קראַסנאָסיעלסקי
סטאַלאָוויצקי	קאַמיאַנסקי
סלאָנימטשיק	קאָזלאָווסקי
סמאַרגאָנסקי	קאַליש
סלוצקי	רוזשאנסקי
פּאָדוואָריסקי	רודניצקי
פּאָדזיעמסקי	ראַדונסקי
פּערעסיעצקי	ראַמאַראָווסקי
קראַניק	ראַדזיוואָנישקי
קלעצקי	רעצקי
קרימסקי	שעליובסקי
קרינסקי	שאַפּיראָ
קעניגסבערג	

שם המשפחה בוירסקי היה נפוץ בלידא ובסביבה. שם זה הוא לוקאלי ביסודו, נובע מהמילה הרוסית „בויארי". מזמן חיסולו של שלטון הטאטארים עד זמנו של פיוטר הגדול (1682—1725) נקראה האצילות הרוסית בשם „בויארסטבו" יתכן מקור המילה הוא מ„בארין" — אדון. יתכן גם מהמילה „בוי" — קרב. מעמד אצולה זה שלט על אחוזות כפריות שבמרחבי רוסיה. גם לאחר הסתלקותם מהמפה המדינית והכלכלית של האימפריה הרוסית נקראו אי אלה כפרים ומקומות ישוב שהיו בתחום שלטונם על שם מעמדם. לא מן הנמנע שיהודים שישבו באחוזות אלה או בסמוך להן כונו על שם היישוב. אך היו גם יהודים שנמצאו בשרותם הממלכתי־צבאי של הבויארים.

בארכיון של המכון הארכיאולוגי של לנינגרד נמצא „סקאזקה" (שאלון אישי בלשון רוסית העתיקה) משנת 1680 של ילד בויאר יהודי בה ציינו פרטים על השם, הגיל, התקופה ומקום שרותו ומסתיים במשפט ברוסית אך באותיות עבריות [20]:

„יע שמולה וויסטיצקי איק סיי קזקו יע רוקו פרולאזיל", דהיינו: אני שמולה וויסטיצקי סמכתי לשאלון זה ידי, לאמור: חתמתי עליו.

אין ספק שהשפה הרוסית היתה שגורה בפיו של בעל השאלון אך הכתיב הרוסי לאו דוקא. מאידך שלט הוא בטראנסקריפציה העברית ובכתב ידו זה מאשר הוא את הפרטים.

„ילדי בויארים" — זו היתה השכבה הנמוכה ביותר שבתוך אצולת הבויארים. בהתחלה הם היו בשרותם אצל האצולה העשירה במעמד של בני משפחה ולכן נקראו „ילדי בויארים". אך לאחר מכן ובתקופת המסמך הנ"ל, בסוף המאה השבע עשרה נמצאו „ילדי בויארים" בשרות המדינה באותם מקומות שהיתה להם חשיבות אסטרטגית ראשונה במעלה.

מה מקום מוצאו של שמואל ויסטיצקי?

ב„סקאזקה" שלו סיפר כי שרת בוורכוטוריה 12 שנה. קודם לכן שירת בשורות השלאכטה (האצולה) של סמולנסק ואביו אברהם שירת בשורות האצולה של ברסט־ליטובסק. מכך יש להניח ששמואל ויסטיצקי נולד באיזור בריסק אך מה שמתקבל יותר על הדעת בכפר ויסטיצה הסמוך לגרודנו.

שמות משפחה המציינים מקצוע, תעסוקה

שמות המשפחה מעידים על משלח ידם של נושאיהם באותה תקופה בה נקבעו [21] ומתוכם אנו למדים על מקצועם ותעסוקתם של היהודים בלידא.

בתעשיית הלבנים בעיר מלפני דור עסקו יהודים. י.גורין מספר על בערל דער ציגעלניק,[17] מכאן שם המשפחה ציגל־ניצקי. דורנו יודע לספר על רחל די קרופניצע, מקצועה עבר ובטל אך שמות המשפחה קרופסקי או קרופניק נשארו. אז, וגם לפעמים עד לימי השואה נהגו לכנות את האיש לפי שמו הפרטי ומקצועו. יאשע דער סופר, יאָשע דער קאַטלער, דאָבע די פישערקע, מוניע דער צוקערניק. אלה מצאו בטויים בשמות המשפחה: סופר, קאַטלער או קאַטלארסקי (חרש דודים), פישער, צוקערניק.

שם המשפחה ציין לא רק את מקצועו של נושא השם אלא גם את מהות עיסוקו, כגון: מאסלאָוואטי (חמאה), קארפאָוויטש או קארפינאָוויטש, לאַטוטע — מקצוע משנה לחייט שנעלם מאופקם של מקצועות יהודיים כבר בדור אחרון לפני השואה. תפקידו היה להטליא בגדים ישנים. לפני מלחמת העולם הראשונה היה ידוע בלידא בערל דער טייטשל, שהיה מרבה לנסוע לפרוסיה לרגל עסקיו על כן הוסיפו לו לשמו הפרטי טייטשל (שיבוש מדייטשל). יהודים היו מוכרים חלב לתעשיית הסבון שבעיר ואחד מהם היה פנחס דער חיילעווניק.

השפעת לשון השכנים וחילופי שלטון משתמעים מתוך כינויי המקצועות. להלן שמות משפחה הגזורים מאקביבלנטים בלשונות השגורות בפי יהודי העיר:

שניידער — קראַוויעץ — פּאַרטנאָי
פישער —ריבאַק — ריבאַצקי
שוסטער — סאַפּאָזשניק (סאַפּאָזשניקאָוו) — סאנדלער (סנדלר)
גלאזער (גלאָזמאַן) — שקלאַראָווסקי — שקלאר (שקלארסקי)
פליישער — מיאַסניק
חזן (חזנוביץ) — קאַנטאָר.
שמיד — קוזניעץ — קאָוואלסקי

יש גם כאלה המציינים אותו מקצוע ומקורם בלשון אחת אך הסופיקסים שונים, הם: רעזניק, רעזניצקי, רעזניקאָוו.

להלן שמות מהסוג הנ"ל:

איינבינדער	טעפּער
באַסיסט	יאַבלאָנסקי
בעקער	ליכטמאַן
בודאָווניץ	לאַטוטע
גלאזער	מולער
גלאָזמאַן	מלמד
גארבעראַוויטש	מיעלניק
גאָלדמאַן	מאסלאָוואטע
גארפונג	מאסליאַנסקי
(אבן זוהרת)	מוזיקאַנסקי
דרשן	מיעסניק
דרוק	מעשנגיסער
זינגער	סאַפּאָזשניקאָוו
חזן	סטרוגאַטש
חזנוביץ	פישער

פליישער	קראסילשטשיק
פערדמאן	קאפלאן
פאפירמייסטער	קרופסקי
פורמאן	קרופניק
פרוכטמאן	ראבינאָוויטש
פרנס	רעזניק
פּארטנאָי	רעזניצקי
פיינשרייבער	ריבאק
פעלדמאן	ריבאצקי
פידלער	רייזמאן
ציגעלניצקי	שליאפאק
צוקערניק	שליאפאטשניק
צירולינסקי	שניידער
קאָטלער	שוסטער
קאָטלארסקי	שאפאָזשניק
קאראבעלניק	שמוקלער
קארטשמער	שמיד
קרעטשמער	שארפשטיין
קירזשנער	שולמאן
קאפעלושניק	שרייבער
קאנטאָר	שקלאראָווסקי
קראוויעץ	שיפמאן
קראוויעצקי	שיפמאנאָוויטש

בשם משפחה דרשן נקראו בניו של המגיד מקלם (דער קעלעמער מגיד). אחד מבניו הגיע לגור ללידא בשנת 1900.

שם המשפחה „קאראבעלניק" מקורו ברוסית ומשמעותו איש הספינה ואחד מצוותה שמשלח ידו ומנהגו לשוטט בה על פני ימים וארצות. מילה זו נשתלה במציאות היהודית של מזרח אירופה עוד לפני דורות וקיבלה משמעות אחרת אף כי במשהו דומה למשמעותה המקורית.

קאראבעלניק הוא יהודי החוזר עם סוסו ועגלתו על פני כפרים, מציע לאיכרים לקנות ממרכולתו וקונה גם מתוצרתם לשם מכירה לאנשי עירתו. רוב זמנו הוא מרוחק ממשפחתו וביתו. הדרכים משובשות הן, בחזקת סכנה של שודדים ותהפוכות האקלים.

האיכרים של עיירות הסביבה עניים מרודים ואין ידם משגת לרכוש ממרכולתו אלא אחרי עמידה עקשנית על המקח. אך שפר חלקו של ה„קאראבעלניק" מה„פיעכאָטיניעץ" שכמוהו נדד בסחורתו בין הכפרים אך מחוסר הוא עגלה וסוס והולך הוא ברגל.

עקב העוני והמחסור המשווע במקורות פרנסה התרבו ה„קאראבעלניקים" והיו מתחרים ביניהם בכפרים שעמדו לרשותם. אזי נקבעו ביניהם „פאראפיות" ולכל קאראבעלניק „פאראפיע" משלו, איזור שהחזקה עליו רק לו. דבר זה גרם שיהודים שנוספו לעיסוק זה נאלצו לנוד למרחק רב מאוד מעיירתם.

אגב, עיסוק זה קיים היה גם בפולניה המרכזית, ומכך נותר זכר, שם משפחה יהודי: „פיעכאָטקא".

שם המשפחה „קלעפאטש" (קלפץ) מקורו במלאכה נפוצה — תיקון שברי כלים, דליים, צלחות, קערות עשויי פח, חרס או עץ שנשברו או נתבלו מרוב שימוש וזמן. אלה מצאו תיקונם בידיו המאומנות של בעל המלאכה וחזרו לשימוש צרכי הבית.

ל„מוזיקאנסקי", שמובנו איש התזמורת או מנגן, מצטרפים מקצועות מיוחדים של כלי־זמר: באסיסט, פידלער.

גם בתקופה האחרונה היו מקרים שעיסוקם של האנשים זהה היה עם שם משפחתם. מתוך רשימת המקצועות המובאת דלעיל היו בלידא לפחות חמישה מקרים כאלה, דבר המוכיח על המקצוע שהאב העביר לבניו ואלה לילדיהם.

שמות משפחה פאטרונימיים (על שם האב)

חז"ל אמרו: הראשונים על ידי שהיו מכירים את יחוסיהם היו מוציאין שמן לשם המאורע. אבל אנו שאין אנו מכירים את יחוסינו אנו מוציאין לשם אבותינו. הראשונים על ידי שהיו משתמשין ברוח הקודש, היו מוציאין לשם המאורע. אבל אנו שאין אנו משתמשין ברוח הקודש אנו מוציאין לשם אבותינו...[22]

להקרא על שם האב הוא מנהג יהודי עתיק יומין שנשתמר עד לימינו הן בעליה לתורה והן בכל הקשור בציון הפרט שבתפילה.

בשמות אלה מופיע השם הפרטי של האב במקורו בתוספת סיומת ולפעמים גם לבד. יש מקרים שהשם הפרטי הוא כפי שנקבע על ידי הרוסים, כגו:

מאטוסעוויטש — מהשם מתתיהו, הנקרא מאטוש.
בערקאָוויטש — מהשם ברוך, הנקרא בערקאָ.
מאָושאָוויטש — מהשם משה, הנקרא מובשה.
בניאקאָווסקי — מהשם בנימין, הנקרא בינעק.
וואָלקין — מהשם וואָלף, הנקרא וואָלק.

או כפי שנקרא בדיאלקט המקומי של האידיש:

איצקאָוויטש — מהשם יצחק, הנקרא איטשקע.
חאצקעלעוויטש — מהשם יחזקאל, הנקרא חאַצקל.
ארקין — מהשם אהרון, הנקרא אַרקע.
טאָדער — מהשם תיאודור.
איליטאָוויטש — מהשם אליהו, הנקרא איליאָטקע.

שמות משפחה מסוג זה הם כדלהלן:

אבראמאָוויטש	חיימאָוויטש
אייזיקאָוויטש	חאצקעלעוויטש
איסערזאָן	טעוועלסאָן
איצקאָוויטש	יאָסעלעוויטש
אבראמאָווסקי	ידידאָוויטש
אהראנאָוויטש	יודעלעוויטש
אילוטאָוויטש	יערוחמאנאָוו
בערקאָוויטש	לעווינסאָן
בעניאמינאָוויטש	לייבאָוויטש
בערלאָוויטש	לייזעראָוויטש
בערקאָווסקי	מאיראָוויטש
געראצאָווסקי	מאָושאָוויטש
גערשאָוויטש	מאטוסעוויטש
גערצולין	מישקין
דאווידאָוויטש	נאחומאָווסקי
הערשאָווסקי	ניסעלעוויטש
וואָלפאָוויטש	נחמנאָוויטש
זעליקאָוויטש	סענדעראָווסקי

פנחסאָוויטש	קיוועלעוויטש
פערעץ	(עקיבא)
פערעצקי	רובינאָוויטש
פיוושעוויטש	ראפאלאָוויטש
קאלמאנאָוויטש	רובין
קאפעלאָוויטש	שמולאָוויטש
	שמערקאָוויטש

יש והשם הפאטרונימי לא נקבע לשם משפחה רשמי, אך עבר מאב לבנו, מספר דורות, במקביל לשם המשפחה שהיה אחר לגמרי. בסוף המאה הקודמת, היה בית משקה בשוק העיר שלבעליו קראו חיים פינקעס (פנחס — פיניע — פינקע) ולפי זה כולם הכירוהו למרות ששם משפחתו היה אחר לגמרי. זקני עירנו, שאחדים מהם מהלכים בתוכנו, יודעים לספר על משפחת „חונציק" ששם משפחתם היה פופקו. לראשון משושלת חונציק קראו בודאי חנן, אך בעודו צעיר קראו לו „חונציק" וכך הועבר לדורות הבאים. כשרצו לדעת על השתייכותו של האיש היו אומרים „ער שטאַמט פון די חאָנציקס". ה„חונציק" הראשון היה כנראה מה„דעה זאָגער" בציבור היהודי שבעיירה. אחד מזקני העיר [23] מספר בזכרונותיו ששמע מפי אביו שבתקופת חטיפת ילדים לצבא הצאר בלידא, בעודו צעיר, יצא בשעת לילה מאוחרת מבית המדרש. הרחובות חשוכים היו ולפתע עצרוהו החוטפים. המבוגר שביניהם האיר בפנס עששית שבידיו את פני הנער וקבע במקום: „לאָזט אים אָפּ. ער איז פון די חאָנציקס!" (הרפו ממנו. מוצאו ממשפחת חונציק!).

עם חקירת שמות המשפחה של איזור מסויים אין להמנע מלסקור לפרקים את המשפחות עצמן, במיוחד כשתול־דותיהן משקפות את ההווי ותהפוכות הגורל של הדורות האחרונים בעם היהודי, ובמקביל מסתמנת תרומתן לאוצר נכסי המעש והרוח של דורות אלה, משל פלגים זעירים המביאים תכולתם אל הים הגדול.

בשנות החמישים בערך של המאה הקודמת הגיע ללידא צעיר מהעיירה ינובה שליד קובנו בשם ר' פייבל ורשבסקי. הכירו אותו כולם בשם עיירת מוצאו: דער יאנאָווער — הינובאי. השם הנוסף הזה עבר לילדיו ונכדיו אחריו. חתנו של ר' פייבל, ר' שלמה יודלביץ, הגם שהיה יליד עיירת זשטל הסמוכה ללידא נקרא גם בעיר בשם ר' שלמה דער יאנאָווער על שם חותנו.

ר' פייבל היה „בעל הבית" חשוב בלידא, בעל צדקה ידוע וחסיד של הרבי מלובאוויץ. עיקר עיסוקו בחכירת שדות חציר מ„הפריצים" שבסביבה ושיווקם לבעלי רפתות ואורוות. נפטר בשנת 1905 בשיבה טובה.

ר' שלמה יודלביץ היה יהודי למדן ובתור כזה לוקח אחר כבוד לחתנו של ר' פייבל. לכשעצמו היה „מתנגד" ונאמן לצוואת אביו שישאר „מתנגד", אך לאשה יקח לו מבנות החסידים. חניך ישיבות טלז ו־וולוז'ין, בר אוריין ועובר לפני התיבה לא היה מצליח בענייני פרקמטיה ואשתו מרים, אמא לתשעה ילדים, נשאה בעול הבית.

בנם ר' יוסף יודלביץ, איש העליה השניה, עלה לארץ בשנת 1905. בצעירותו למד בסמינר למורים בווילנה ולאחר מכן עבד כפועל יציקה בוורשה. המשטרה הצארית אסרה אותו באשמת פעילות ציונית והיה כלוא במבצר ברסט־ליטובסק. בארץ החל לעבוד במקצוע שאליו נכסף כל ימיו — חקלאות ומטעים, מתמסר לכיבוש עבודה לפועל העברי. פועל שכיר אצל האיכרים במושבות, בביצות ה„כברה" ליד זכרון־יעקב ובבית וגן, כיום בת־ים. בשנות השלושים התנחל בכפר־סבא ועוסק במשאת נפשו — חקלאות.

בתו של ר' שלמה — תמימה — שחקנית ב„הבימה" עוד מאז היווסדה במוסקבה. לבמה הקדישה חייה, לה התמסרה וראתה בה חזות הכל. הופיעה במחזות: „הדיבוק", „האוצר", „היהודי הנצחי", „אוריאל אקוסטא" ועוד. אהבה לשחק טי־פוסים של נשים יהודיות. נפטרה ערירית בשנת 1967 ואת מעט רכושה הקדישה לטובת ילדים חשוכי מרפא.

בן שני לר' שלמה — גרשון, נכנס בצעירותו לארגון „החלוץ" ברוסיה. היה בין מייסדי קבוצת „משמר הוולגה" שעיבדה חווה חקלאית — מתן הממשלה הסובייטית. הקבוצה עלתה ארצה בתקופת מלחמת האזרחים ברוסיה. גרשון יודלביץ היה בין ראשוני קבוצת גניגר.

הבן מרדכי קיבל סמכות לרבנות. היה יד ימינו ועוזרו של הרב ריינס בראשית תנועת „המזרחי" ובין מזכיריו הראשונים. עסק כל ימיו בחקר חיי ישראל לפי המקורות התלמודיים ופירסם סדרת מונוגרפיות על חיי היהודים בתקופת התלמוד. ספריו: נהרדעא, פומבדיתא, טבריה ועוד.[24]

עוד בן ובת נשארו ברוסיה ועברו שם את תהפוכות המהפכה ומלחמת העולם השניה.

אחיו של ר' שלמה יודלביץ — ר' זלמן, הגיע ללידא בשנת 1895. כאוטודידקט למד על בוריין את השפות עברית, רוסית וגרמנית והיה כתב „המליץ" בעיר. יסד בלידא חדר מיוחד במינו. בו לא למדו כמקובל חומש ורש"י או ש"ס ופוסקים אלא את השפה העברית, דקדוק, תנ"ך, היסטוריה עברית וגיאוגרפיה של ארץ־ישראל. בשיטת לימודו הוא הקדים בעשרות שנים את „החדר המתוקן" והכשיר תלמידיו לציונות ועליה.

שמות משפחה מאטרונימיים

יחוד אטנוגרפי לגבי שמות משפחה יהודיים המצוי לעתים נדירות בקרב עמים אחרים, אופייני לשמות המשפחה שהתהוו משמות פרטיים של נשים. הכתר שבו הכתירה יהדות מזרח אירופה את האשה העבריה הדואגת לפרנסת משפחתה ולחינוך ילדיה בזמן שבעלה יושב ולומד תורה, היה זה, שאת בעלה וילדיה קראו על שמה ולפעמים גם את בעל בתה.

בספר „בד קדש" [25] מוזכר אחד ממקורביו של אדמו"ר בעל התניא „ר' זלמן רויזעס, על שם חותנתו רויזע משקלאָוו, בן הגאון ר' אליעזר גראיעווער מסלאָנים".

חזיון כנ"ל היה נפוץ למדי בדורות שקדמו לדור השואה. מענין הוא מבחינה זאת כתב היוחסין של רבה של לידא, הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל כפי שמופיע בסוף ספרו „נאד של דמעות" ומובא בהקדמה של הרב י. ל. הכהן פישמן לאותו ספר שהופיע בירושלים [26] כדלהלן:

„בעיר קרלין, פלך מינסק חי רב אחד, מופלג בתורה וסוחר נכבד ושמו ר' שלמה נפתלי. הרב הסוחר הישר הזה נולד בשנת תקנ"ז, בשנה האחרונה לחיי הגאון מוילנה, לאביו ר' חיים, אחד מדייני וילנה בימי הגר"א, בן הרב הצדיק ר' משה, שהיה נקרא בימיו ר' משהלה ריינס על שם אשתו הרבנית המיוחסת מרת ריינה, בת הרב שלמה זלמן אב"ד במיר, מבני בניו של השר ר' שאול וואהל חוטר מגזע רש"י,

המתיחש עד התנא ר׳ יוחנן הסנדלר, דור רביעי לרבן גמליאל הזקן, נכד הלל הזקן מגזע משפחת דוד״.

אביו של הרב ריינס, ר׳ שלמה נפתלי, נולד כאמור לעיל בשנת תקנ״ז (1797). מרת ריינה היתה הסבתא של ר׳ שלמה נפתלי. זכתה לה המשפחה ועמדה לה שמה של ריינה אשת החיל לדורות כנגד כל קודמיה וצאצאיה; אולי גם לא מעט בזכות זה שהיא חיה ופעלה עשרות שנים לפני הצו הממשלתי לקביעת שמות המשפחה.

בלידא פוגשים אנו שמות משפחה מסוג זה:

ביילין	לובעצקי
גוטעלעװסקי	מאטלאָװסקי
דובטשאנסקי [27]	עלקין
זעלדאָװיטש	ציפעלעװיטש
זלאטקאָװיטש	ציפקין
חייקין	קריינאָװיטש
	ריינעס

בעיירות הסביבה אנו פוגשים גם: אסתרקעס, טייבעלעס, פריידקעס, לאהלעס. וגם יודאשקע (יהודית).

שמות משפחה המציינים מראה חיצוני, תכונות אישיות, מצב כלכלי או משפחתי

יש ואנשים כונו לפי מראם החיצוני או תכונותיהם. כינוי זה נטבע על ידי אנשי סביבתם ולפעמים גם בדרך של כפיה ע״י פקיד הממשל. לפני יובל שנים חי מלמד בלידא וזקני הדור זוכרים אותו אך ורק כ„איטשע די קאָשע הענטעלע״ (יצחק בעל היד העקומה) או יאָשע דער מיעדביעדז (יהושע הדוב). י. גורין (גוידו) בזכרונותיו מספר על „בערל דער הויכער״, „אברעמל דעס לוסטיגער״ וכו׳ (ברל הגדול, אברהם העליז).

ידוע שם משפחה בוגאטש (עשיר) או פאסינסקי הבא מהמלה הרוסית „פסינוק״ (ילד חורג).

להלן שמות משפחה כאלה:

אלטמאן	לוסטיק
אלטער	מודריק
ביעלאָבראָדא	ניעבראנסקי
בראָדאטש	ספאָקאיני
בייזער	סוויאטאָי
געלפער (העלפער)	סעדאָוו
געלמאן	ערליך
גלויבערמאן	קלייקא
האָפמאן	קאלעקא
העלבאָרד	רודי
זיסקינד	שאָרסקי
לאופערמאן	שנעלער
טשארני (טשורני)	שוויגער
ליבקינד	שטארק

שם המשפחה „אלטער״ המובא לעיל נובע גם הוא משם פרטי. בעת מחלה אנושה הוסיפו לשם הפרטי של החולה „אלטער״ (הזקן) כסגולה לאריכות ימים. הורים קראו לילדם אלטער או אלטע אחרי אסונות שפקדו ילדיהם. יתכן ולכך השפיעה גם הברכה המסורתית: „לאלתר לחיים״...

שמות משפחה המציינים בעל חי או צומח

שם המשפחה המציין בעל חי או צומח ביטא על פי רוב עיסוקו של האיש או את המצרך בו סחר: פערדמאן, קלאטשקאָווסקי. אך גם מגמת הקינתור ניכרת בהם: באראן, באַראנטשיק, קאָזלאָווסקי, קאָטאָק, קאטשאן, קאָרען (שורש), בלאָך.

כיוון שבהרבה שמות משפחה בעיר ניכרת השפעת הרוסית יהיה עלינו להתעכב בקצרה על המגמה שבשמות משפחה רוסיים. במאה העשירית עם קבלת הנצרות על ידי הרוסים בתקופת הנסיך הקיובי וולאדימיר סביטוסלביץ נתקבלו על ידיהם גם השמות הפרטיים הביזנטיים ונתנו לתינוקות בשעת הטבילה. שמות אלה כללו בתוכם שמות ממוצא יוון העתיקה שכללו שמות עבריים ורומאיים, ז.א. שמות של אותם העמים שהרומאים באו אתם ביחסי תרבות או מסחר.[28] בכך אפשר להסביר שמות משפחה אברמוב, אברמוביץ — נושאיהם הם גם יהודים וגם רוסים. השמות הפרטיים של הרוסים עד לאותה תקופה ניתנו לפי תכונותיהם הפיסיות או הרוחניות, או לפי מצבים שונים בחייהם. אז גם ניתנו שמות של בעלי חיים.

אצל הרוסים קיימים גם שמות פרטיים בודדים של יהודים שלא עברו את הקאנוניזציה של הכנסיה וכנראה, שהם סיגלו שמות אלה במישרין מהאוכלוסיה היהודית (דבר רגיל בתולדות העמים). במילון של טיפיקוב — שמות פרטיים רוסיים עתיקים — מופיעים השמות: שעלאָם, שעלאָמא, שלאָמא (הטראנסקריפציה באידיש).

כן יתכן שבמתן שמות משפחה ליהודים בעיר לידא וסביבתה נתנו גם שמות משפחה רוסיים על שם בעל חי או צומח ללא כל סיבה או קשר למקבל השם.

להלן השמות:

אָרליוק	לעוו
באום	לאָש
בערנהאָלץ	סאָקאָלאָווסקי
באַראָוויק	פוקס
גאָלובעווסקי	פיעטוכאָווסקי
דובאָווסקי	ציבולסקי
זייטשיק	קאָטאָק
האבער	קאָזלאָווסקי
טייטלבוים	קאפוסטשאנסקי
יאבלאָנסקי	קאָרען
	קערנער

שמות משפחה שמקורם בשמות עצם

שמות אלה מציינים על פי רוב את המצרך שנושא השם סוחר בו. לפעמים הוא גם נטול משמעות וניכרת בו המגמה של נושא השם להצמד למשהו עילאי ומפואר, או להיפך, יש ומגמתו של הפקיד שקבע את השם היתה לשים את נושאו ללעג וקלס.

גאָלדוואסער	דיאמענט
גערבאָווסקי	דאָם (מהמלה הפולנית dom — בית)
גאָלדבערג	
גאָרעליק (מהמלה הרוסית „גארילקא״ — יי״ש)	האָניק
	ווינשטיין

זאק (יתכן גם ראשי תיבות: זרע קדש)	פערלמאן
זיידענשנור	צימערינסקי
טשערטאַק	קולע
ליכטענשטיין	קופערשטיין
לייבוואַל	ראָזענשטיין
מאסלאָוואטע	ראָזענבערג
מילשטיין	שפילקאָווסקי
סערעברראָווסקי	שטיינבערג
עקשטיין	שטערנבערג
פיינשטיין	שלאפאַק
פערעל	שיינבוים
	שארפשטיין

שיף — יהודי גרמניה הרחיקו לכת ושינו את השם „קאהן" (כהן) שפירושו בגרמנית סירה — לשיף.

שמות שונים

ישנם שמות משפחה שזהותם לא ברורה, כגון פופקו. שם נפוץ מאוד בלידא עד לכדי אימרה נפוצה: ווו ס'איז פופקו דאָרט איז אַ לידער" („איפה שפופקו — שם לידאי"). הסיומת בשם המשפחה „קו" נפוצה מאד בשמות לא יהודים של אנשי אוקראינה. סיומת זו כלולה גם בשם המשפחה קונופקו, שאפשר לסווגו לאותם שמות המשפחה שהוענקו ליהודים בשרירות על ידי פקידי הרשות מתוך מגמה ברורה לבזותם כאמור דלעיל. הברות שם זה הן: קונ — אופ, כלומר: קונ — סוס, אופ — מלת זירוז.

בסביבת העיר היה ידוע גם השם „ברודני" שמשמעו „מלוכלך".

יש והפקיד הממונה על מתן שמות המשפחה גילה מידה מסויימת של התמצאות ולפרקים גם אירוניה.

בעיירה ווילייקה הסמוכה ללידא היתה משפחה „בעזאי־מינני" שמשמעותה המילולית ברוסית: אדם בלי שם. צאצאי משפחה זאת ידעו לספר שאחד מאבות משפחתם הגיע לעיירה כשהוא משוחרר מצבא הצאר. בעודו תינוק נחטף מהוריו היהודים ובבואו לפני הפקיד הרוסי לשם קביעת שם משפחתו לא ידע לנקוב בשם הוריו, עיירת מוצאו וקרוב לוודאי גם את שמו הפרטי היהודי. הפקיד קבע לו שם משפחה „בעזאימינני".

אגב שריד משפחה זו, ניצול השואה, בבואו ארצה, עיבר את שמו — בן שם.

סולודוחה — זה מאכל שהיה נפוץ אצל הכפריים הבילו־רוסים. ועיקרו מין תערובת מפתיתי עיסה שהחמיצה. „ער האָט זיך אָנגעגעסן מיט סאָלידוכע" היו אומרים על אחד שאין ספק שאכן שבע הוא. בלידא ובעיירות הסביבה אנו פוגשים בשם משפחה זה. קרוב לוודאי שסולודוחה היה הכינוי של נושא השם בטרם נקבע לו הדבר כשם משפחה רשמי. תושבי עיירתו הדביקו לו את הכינוי אם משום היותו שרוי בחברתם של הכפריים הבילורוסים או פשוט אוהב מאכל זה.

ישנם שמות משפחה שהשתבשו בפי נושאיהם כתוצאה משיבוש בכתב בתעודותיהם הרשמיות או עקב הבדלים אטי־מולוגיים שבאו כתוצאה משינויי כתיב ואורטוגרפיה עממית או סיבות אחרות; כגון, גרצולין הבא מהשם הרצל בתוספת הסיום „אין", או השם ברבדה הבא מהשם ברוידו, ע"ש ברוד בהונגריה או ברודה במערן, או גורדון — שהשתבש מירדן — יורדן, גורדין.

יש ונתקלים אנו בשמות משפחה שציוריות רבה גלומה בהם ומעוררים הם אסוציאציות מהפולקלור היהודי או מהתנ"ך, כגון: קאַפשטיין, אבן ראשה — אבן שנותנים בראש הבנין בתום הבניה. „והוציא את האבן הראשה" (זכריה ד', ז'). אבן המונחת למראשותיו של אדם בהעדר משהו אחר. „ויקח מאבני המקום וישם מראשותיו וישכב במקום ההוא" (ברא־שית כ"ח, י"א).

רב חלקה של העברית בכינויי שמות המשפחה [29] ובלידא אנו פוגשים:

אמת	יאַמין (ימין)
באַר (בּוֹר, יתכן בור)	כץ (כהן צדק)
ברעם (יתכן גם מראשי תיבות בן ר' משה)	לעווין (לוי)
	לוריע (לאור יה) [30]
דאַגין (מדג)	מארגאַלעס (מרגליות)
דך (יתכן גם מראשי תיבות דוד חיים)	ניימאן (נאמן)
	צפנת
חדש	

השאיפה להצמד לשמות אישים מהתנ"ך או לכלי קודש נתנה גם היא אותותיה:

עפרון

יאַפוני (כלב בן יפונה, דברים פרק א', פסוק ו')

שאַפער (שופר)

כן שם המשפחה סוויאַטאָי שהוא „קדוש" ברוסית.

במידה שמורגשת השפעת לשונות הסביבה על שמות המשפחה של היהודים בלידא — מהווה לשון אידיש את החלק המכריע בשמות, בהתחשב שגם השמות הגאוגרפיים, הפאטרונימיים והמאטרונימיים הם מקוריים. לכך אפשר להוסיף את השמות שמבנם האטימולוגי מקורו באידיש אף־על־פי שהסופיקסים אופייניים ללשונות עמי רוסיה, רוסיה הלבנה ופולין.

ביבליוגרפיה

1. ד"ר ש. ווייסענבערג: די צונעמענישן פון יידן. שריפטן פון יוואָ. באַנד II. לאנדוי בוך. 1926.
2. פרופ' פיליפזון: דברי ימי ישראל. דורות אחרונים.
3. ד"ר ש. ווייסענבערג: די יידישע פאמיליענעמען אין אוקראינע. פילאָלאָגישע שריפטן. יוואָ. 1929.
4. י. ח. טביוב: שמות משפחה עבריים. כתבים. הוצאת מוריה ודביר. ברלין תרפ"ג.
5 „וילנסקי צנטרלני ארכיב", מס. 5405, 506—505 כמצוטט אצל מ. שימלביץ, משפטן פולני בלידא במחקרו „גורוד לידא אי לידסקי זאמוק" שפורסם בשנת 1906 ב„וילנסקי קלנדאר" (רוסית).
6. כנ"ל, מספר 5661, 403.
7. הוועדה הארכיוגרפית הווילנאית להוצאת תעודות עתיקות.
8. באלינסקי: „סטארוזשיטנה פולסקא". III, 253.
9. מ. ליובאבסקי: „א בלאסט־דייל אי מיסטניה אופראוולניה ליטובסקו — רוסקאוו גוסודארסטבה 1890 (רוסית).
10. הוועדה הארכיוגרפית הווילנאית להוצאת תעודות עתיקות, מס' 5664, 208.

11. כנ"ל, מס' 6152, 53.
12. Narbutt, Dzieje.
13. דף 53. מ. שימלביץ.
14. דף 54. כנ"ל
15. הרב אהרון רבינוביץ הי"ד, רבה של לידא. רשמי זכרונות. אידינו. כסלו התרפ"ט ניו־יורק.
16. ד"ר ה. ל. גורדון: על גדות הוויליה והניימן. „הדואר" גליונות ג' ד' ה', תשכ"ה.
17. ב. גארין: פארגעסענע ניגונים. ניו יאָרק 1919.
18. האנציקלופדיה העברית. מסדה. כרך י"ב.
19. עיר וילנה. זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה. מאת הלל נח מגיד המכונה שטיינשניידער. ווילנה, בדפוס האלמנה והאחים ראם. תר"ס. דף 183.
20. בן ציון רובשטיין: די אנטשטייונג און אנטוויקלונג פון דער יידישער שפראַך (די סאָציאָלאָגישע און געשיכטלעכע פאקטאָרן), פארלאג „שול און לעבן", ווארשע 1922, זייט 101.
21. ידע עם, כרך ב', בעריכת ד"ר יום טוב לוינסקי. ד"ר רבקאי: לפום המלאכה שם המשפחה.
22. בראשית רבה. ל"ז.
23. מר יעקב אילוטאָוויטש.
24. ג. קרסל: לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים.
25. בד קודש. ספר אוצר החסידים ליובאוויטש. ברוקלין התש"ז.
26. הרב י. י. ריינס: נאד של דמעות. ירושלים תרצ"ד. דף 4.
27. ד"ר דב נוי: שמות נשים כשמות חיות. מחניים צ"ח. דף 150.
28. א. וו. סופרזסקאיא: „קאק וואס זובוט". אקאדמיא נאוק ס.ס.ס.ר. מוסקבה 1964 (רוסית).
29. רשומות, כרכים ה' ו'.
30. ב„יבריסקאיא סטארינא" קושר ס. לוריא את שם משפחתו עם משפחת לוריא במצרים הרומית. למשפחת לוריא שלשלת יוחסין ארוכה ומכ:עפת המגיעה עד סוף המאה הי"ד לסה"נ. להם קבלה שאחד מראשי אבותיהם — הוא ר' שלמה שפירא — היה נכד רש"י. לקבלה זאת יש יסוד בקורות הימים (עיין כתבי אברהם אפשטיין, מוסד הרב קוק, ירושלם, תש"י, כרך א', „משפחת לוריא").

אברהם געלמאַן

דאס יידישע ווירטשאַפטלעכע לעבן פאַר דער צווייטער וועלט מלחמה

צום אָנדענק פון מיין מוטער און מיינע שוועסטער,
אסתר און רבקה, אומגעקומען אין דער שואה.

לידע איז געווען אַן אינדוסטריעלע שטאָט מיט פאַרשיידענע גרעסערע און קלענערע פאַבריקן און אונטערנעמונגען. אין גאַנץ פוילן איז געווען באַרימט די גרויסע גומי־פאַבריק „ערדל", געגרינדעט אין 1928 אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון די ברידער קושעלעוויטש, אינזשיניערן־כעמיקער. שותפים זענען געווען צוערשט די פאַמיליע קושעלעוויטש, די אייגנטימער פון דער אייזנגיסעריי „בנלאנד" (ברידער שטיינבערג און ווילענטשיק) און די אייגנטימער פון „דרוטאינדוסטריאַ" (טשערטאַק און סאַוויצקי). נאָך אַ סך „רבי געלט" איז צוגעטרעטן צום געשעפט דער וואַרשעווער פינאַנסיסט מעלופּ. אין אַ פּאָר יאָר שפּעטער איז די פאַבריק פאַנאַנדערגעבויט געוואָרן, אַזוי, אַז די לעצטע יאָרן פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג האָבן שוין דאָרט געאַרבעט אין דריי שיכטן אַרום טויזנט אַרבעטער. דער הויפּט־אינזשיניער פאַרמאַן, אַן איידעם פון מרדכי ווילענטשיק, אייגנטימער פון טאַבאַק־פאַבריק, איז אויך געווען אַ שותף אין גומי־פאַבריק „ערדל"; עס זענען אויך געווען באַשעפטיקט די אינזשיניערן גורוויטש און קושעלעוויטש. שפּעטער האָט דער אינזשיניער קושעלעוויטש פאַרלאָזן די פאַבריק „ערדל" און איינגעאָרדנט אַ קליינע גומי־פאַבריק פון טעכנישע גומי־אויסאַרבעטונגען אונטערן נאָמען „אוניגום". די פאַבריק האָט זיך מיט דער צייט גוט אַנטוויקלט און באַשעפטיקט עטלעכע צענדליקער אַרבעטער.

ס'איז אויך געווען אין לידע אַ כעמישע פאַבריק „קאָראָנאַ", וואָס האָט אויסגעאַרבעט פאַרשיידענע טושן, פאַרבן און קאַלקע. די אייגנטימער זענען געווען ש. קאַטאַק און פופקאַ, אַ זון פון עקספּעדיטאָר פופקא. ה' שמחה קאַטאַק, אַ געזעלשאַפטלעכער און ציוניסטישער טוער, מיטגליד פון יודנראַט, איז טראַגיש אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער.

אַ טשוועקעס־פאַבריק „דרוטאינדוסטריאַ" (אייגנטימער ברידער טשערטאַק און סאַוויצקי, היינט אין ישראל), האָט אויך באַשעפטיקט עטלעכע צענדליק אַרבעטער.

צוויי אייזנגיסערייען, איינע פון די ברידער שאַפּירא און די צווייטע אונטער דער פירמע „בענלאנד", האָבן אויסגעאַרבעט פאַרשיידענע לאַנדווירטשאַפטלעכע מאַשינען.

ס'זענען אויך געווען צוויי אייל־פאַבריקן פון בוימאייל און מאָנאייל. אין סעזאָן פון די רוימאַטעריאַלן האָט מען דאָרט געאַרבעט אין צוויי שיכטן. שותפים צו די פאַבריקן זענען געווען די ברידער פּאָליאַטשעק, די אייגנטימער פון אויטאָמאַטישן מיל אונטער דער פירמע „אויטאָמאַט".

ס'זענען געווען צוויי באַוווּסטע אין גאַנץ פוילן ביר־ברויערייען. דער אייגנטימער פון איינער איז געווען אלימלך פופקא און פון דער צווייטער — פּאַפּירמייסטער. זיי האָבן טראַנספּאָרטירט ביר אין פעסער און אין פלעשער אין גאַנץ פוילן. ס'איז אויך געווען אַן אָפּטיילונג פון ווילנער ביר־ברויעריי „שאפען" אונטער דער לייטונג פון ה' טויב. אויך אַן אָפּטיילונג פון וואַרשעווער ביר־ברויעריי „האַבערבוש און שילע", אונטער דער לייטונג פון וואָלמאַן און ראָזענשטיין.

פינף טאַרטאַקן האָבן אויסגעאַרבעט פאַרשידענע רוישטאָפן פאַר סטאָליאַרעס. די אינהאַבער: גורוויטש, קראַניק, פּאָליאַטשעק, ראַפּאַלאָוויטש, פּאַפּירמייסטער און מעלניק. יע־

דער טאַרטאַק האָט באַשעפטיקט אין סעזאָן פון 20 ביז 25 אַרבעטער. די הויפּט־אַרבעטער זענען געווען קריסטן און געציילטע יידן.

פינף מילן האָבן אויסגעאַרבעט מעל און פאַרשיידענע גרויפּן. די אינהאַבער: די ברידער פּאָליאַטשעק און טראָצקי, ווילענסקי, מעלניק, פּופּקא און צידעראָוויטש. הינטערן שטאָט זענען געווען צוויי ווינט־מילן.

צוויי דרוקערייען האָבן אויסגעפירט פאַרשיידענע אַרבעטן און אויך געדרוקט אַ וואָכנצייטונג. אייגנטימער: זעלדאוויטש און קאַפּלינסקי. די הויפּט־אַרבעטער: מאַרגאָליס און א. דמשק.ביידע דרוקערייען האָבן געהאַט גענוג אַרבעט פון דער קרייז־פאַרוואַלטונג, שטאָט־פאַרוואַלטונג, קינאָ און פּריוואַטע אונטערנעמונגען. עטלעכע יאָר איז דערשינען אַ וואָכנבלאַט „לידער לעבן" אונטער דער רעדאַקציע פון יוסף אלבירט, וואָס האָט אויך אַרויסגעגעבן עטלעכע ביכער: „פּראָלעטאַרישע באַנדאַזשן", „האָרעפּאַשניקעס" א.א. געהאָלפן אַרויסגעבן די ביכער האָט די געזעלשאַפט פון „ליטעראַרישע בלעטער" אין וואַרשע.

די אייגנטימער פון דער פאַבריק פון וואָל־אויסאַרבעטונגען און וואָליקעס זענען געווען לעווין און זשיזשעמסקי.

עס זענען אויך געווען בוי־אונטערנעמונגען ווי ג. פיינשטיין און איסר־לייב לעווין, ווי אויך פאַרשיידענע וואַרשטאַטן.

אויפן געביט פון רעסטאָראַנען און קאַפעען איז לידע אויך נישט אָפּגעשטאַנען. „בריסטאָל", „אַמעריקאַנקאַ", וווּ די הויפּט־באַזוכער זענען געווען די אָפיצירן פון 77־טן פוסגייער־פּולק און 5־טער פליער־פּולק, רעסטאָראַנען פון סאָוויצקי און רודניצקי. קאָנדיטעריע — צוקערניק און אַנדערע קלענערע צוקערניעס און רעסטאָראַנען. דעליקאַטעסן און וויין־געשעפטן פון די ברידער ווינאָגראַדאָוו, לעווינסאָן א.א. גרויסע געשעפטן פון בוי־מאַטעריאַלן ווי שמשון פּופּקא און פּנחס רובינאָוויטש א.א.

האָטעלן: „גראַנד־האָטעל", אייגנטימער — בנימין לאַנדא, „אייראָפּעיסקי", אייגנטימער — גלויבערמאַן, וווּ עס זענען איינגעשטאַנען אַלע ציוניסטישע פּערזענלעכקייטן: זשאַבאָטינסקי, בערל לאָקער, ברוך צוקערמאַן, מאיר יערי א.א. „דאגמארא", „איטאַליאַ", „פּאַריז" א.א.

פיר קינאָ־זאַלן: „נירוואַנאַ", „עדיסאָן", „מאַלענקע" און „אָגניסקאָ" (די ערשטע דריי — אין יידישע הענט).

דריי אַפּטייקן: „סטאַראַ אַפּטעקאַ", אייגנטימער בערגמאַן — בירגערמייסטער פון שטאָט, שפּעטער האָבן דעם אַפּטייק אָפּגעקויפט לעווינסאָן און זעליקאָוויטש (אַ ברודער פון אלוף אבנר, געשטאָרבן אין ישראל). די ברידער סטוקאַטאָר און „אַפּטעקאַ סיימיקאָוואַ" (אַ ניט־יידישע).

עטלעכע אַפּטייק־סקלאַדן: אייגנטימער צידעראָוויטש, נאַכימאָווסקי, שיף און באַראַן.

עטלעכע גאָלד־געשעפטן, זייגערמאַכערס, יובילערן. גרויסע מאַנופאַקטור־געשעפטן, שיך־געשעפטן; גרויסע הורט־סקלאַדן פון באַשפּייזונג, גאַלאַנטעריע, גרויסע געשעפטן פון שרייב־מאַטעריאַלן, ווי בערל דוואָרעצקי, סלוצקי און אַנדערע. גרויסע אייזן־געשעפטן, ווי ג. טשערטאָק, שטיינבערג א"אַ.

אין לידע, אַלס קרייז־שטאָט מיט פיל אַרומיקע שטעטלעך, איז אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריג געשאַפן געוואָרן אַן אויטאָבוסן־קאָמוניקאַציע. די ערשטע ליניע איז געווען שטשוטשין—לידע, שפּעטער בעליצע—לידע, לידע—נאָוואָהראָדאָק, גראָדנע—סקידל—לידע, באַראַנאָוויטש—נאָוואָהראָדאָק—לידע, לידע—ווילנע, ראַדון—אײשישאָק—לידע, איוויע—ליפּנישאָק—לידע, וואַסילישאָק—לידע. לידע איז געוואָרן פאַרבונדן כמעט מיט אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. די ערשטע צייט זענען געווען דעפיציטן, שפּעטער האָבן זיך אַלע אויטאָבוסן־ליניעס פאַראייניקט אין איין קאָאָפּעראַטיוו, וואָס האָט זיך שנעל אַנטוויקלט און איינגעקויפט נייע גרויסע אויטאָבוסן.

חיילים יהודים מהצבא הרוסי בשבי של הגרמנים בתקופת מלחמת העולם הראשונה. ביניהם הלידאים:
בין העומדים מימין כץ, שמואל רצקי.
בין היושבים, השני מימין ברוך סלונימסקי.

יפה גינצבורג (בוירסקי)

בימי מלחמת העולם הראשונה

(הכיבוש הגרמני)

בפרוץ מלחמת העולם הרא־שונה, ערב הפלישה הגרמנית ללי־דא וסביבתה, קנה אבא שני סו־סים ועגלה גדולה בכדי להיות מוכן לבריחה בשעת הצורך. אף־על־פי שהרוסים היו אנטישמיים העדיפם אבא על ה„עמלקים" — כפי שהיה רגיל לכנות את הגר־מנים. גם דודי קנה סוס ועגלה, ושתי המשפחות החליטו לצאת יח־דיו לדרך — בעקבות הצבא הרוסי הנסוג — לעבר רוסיה המרכזית.

מיום ליום גדלה הסכנה והתקרבה בצעדי ענק. וביום בהיר אחד כשהצבא הרוסי הנסוג לעבר מינסק, מילא את רחובות לידא, הושיבו אותנו בעגלה עמוסה מאוד ויצאנו לדרך.

השתדלנו לא להתרחק משיירות הצבא הרוסי ואם כי גידפו וקיללו אותנו, לא נגעו בנו לרעה ולא שדדו מאתנו דבר. סוף סוף הגענו לעיירה שליוב. היה ערב שבת והחלטנו לחנות שם ולהמשיך במסענו עם צאת השבת. נוכחנו לדעת ששורות הצבא דללו, הווה אומר שתהיה לנו אפשרות להתקדם ביתר נוחיות.

מצאנו מקום נוח באכסניה גם בשבילנו וגם בשביל הסוסים והעגלות. הלילה עבר עלינו בשקט ואמא ניסתה לשדל את אבא להישאר בעיירה עד יעבור זעם. אבל אבא בשלו: „לא אשאר בין ,העמלקים' (הגרמנים)".

בשבת בבוקר הלכו הגברים לבית־הכנסת ואנו הילדות נשארנו עם האמהות באכסניה. לפתע פתאום ניתך מטר פגזים על העיירה. ועד שזכינו לראות את בני המשפחה שחזרו בסכנת נפשות מבית־הכנסת, כבר אחזה האש בכל קצווי העיירה.

בבהלה יצאנו לדרך, ובמרחק של שלושה ק"מ נתקלנו בצבא הגרמני המתקדם לעבר העיירה. נחקרנו ע"י קצינים גרמנים וניתנה לנו האפשרות להמשיך דרכנו. כשרק עברנו כברת דרך נתקלנו בשני רוכבים גרמנים. הם התחילו לחטט בעגלותינו, ציוו על הילדים לרדת ובחרבות חיטטו ודקרו בכל מה שהיה מונח בעגלות. לבסוף גילו את מעט השעורים שהיו שמורות בשביל הסוסים. התחננו בפניהם שלא יגזלו את שארית המזון המיועד לסוסינו, כי אחרת לא נוכל להמשיך בדרכנו. אך לשווא היו כל תחנונינו. הם ציוו עלינו להוריד את השק ולמסרו לידיהם.

לפתע פניתי לאמי שעמדה על ידי ואמרתי באידיש: „הרי הם גרועים מהרוסים".

אחד הגרמנים שהבין דברי, התמלא חימה וזעם. הוציא אקדוחו וכיוון אותו אלי. אמי פרצה בזעקות ובבכי, הסתירה אותי מאחורי גבה ודחפה אותי מתחת לעגלה, ליד רגלי הסוסים. באותו רגע תפס החייל השני בידו של הראשון והורידה למטה יחד עם האקדח. בעל האקדח צעק ורגז ושניהם המשיכו בדרכם ועזבונו לנפשנו.

אבי הוכה בהלם מרוב בהלה ואיבד את כושר הדיבור. אמי היתה הראשונה שהתאוששה והחלה להרגיע את אבא. אני יצאתי מתחת לעגלה והתנצלתי שרק אמת דיברתי. אך אמא גערה והתרתה בי לא להשמיע יותר ברבים את האמת שלי.

כשחזרנו הביתה ללידא מאצנו את סבא בביתנו בריא ושלם ואילו הבית השני בחצר היה תפוס ע"י חיילים גרמנים. גם לביתנו נכנס לגור קצין גרמני בגיל העמידה.

אבא נפל למשכב, קיבל אולקוס, ומקור פרנסתנו דלל, אך הקצין הגרמני שהתגורר בביתנו היה מספק לנו מפעם לפעם קצת קמח וסוכר לבן. בסופו של דבר, כשהעבירוהו למקום אחר, פנה לקצין העיר הגרמני, שהיה חברו הטוב, ומסר לו, שאם ברצונו לגור בבית נאה ומסודר, יחרים למענו את ביתנו. והנה לתדהמתנו הרבה קיבלנו לפתע פתאום צו לעזוב את הבית, ולמסרו לידי קצין העיר. אחרי שידולים ותחנונים הסכים קצין העיר להחרים למעננו כל בית אחר שרק נצביע עליו. אך לא העלינו בדעתנו לבקש להוציא מישהו מביתו על מנת שאנו ניכנס לתוכו. החלטנו איפוא לא לזוז ולא לפנות את ביתנו. ברם עקשנותנו לא עמדה לנו. קצין העיר שלח מספר חיילים וציווה עליהם להוציא את כל המטלטלין מביתנו ולפנותו.

בלית ברירה ריכזנו את כל הרהיטים והחפצים במרתף הבית ובו בילינו כל הלילה.

למחרת הועמד לרשותנו בית קטן בחצר הסמוכה לחצרנו. הבית ההוא היה בידי זוג זקנים והגרמנים העבירום לדירה טובה יותר. אנו לא רצינו להתרחק מביתנו ומחצרנו כדי שנוכל להשגיח על רכושנו.

יום אחד החליטה אמי לגשת לעיירה ז'אלודוק הקרובה — בה היו לנו ידידים טובים — כדי להשיג קמח. היא הלכה לשם ברגל וידידיה השיגו בשבילה 16 ק"ג (פוד) קמח. כשהשק על גבה עשתה דרכה חזרה ללידא. בדרך נתקלה בשוטרים שלקחו ממנה את הקמח. רצוצה ועייפה חזרה הביתה ונפלה למשכב למספר שבועות.

בדרך כלל השתדלו הגרמנים להשפיל את היהודים. כשקצין היה עובר ברחוב, נאלצו היהודים לרדת מהמדרכה, לפנות לו דרך, להוריד את הכובע, ולברכו. הגברים נלקחו לעבודות כפייה. כל הדרוש להם לקחו ללא תשלום. הווה אומר שכבר במלחמת העולם הראשונה נזרע הזרע וניטע השתיל, שהניב פריו המורעל במלחמת העולם השניה.

משה גאנוזאָוויטש, ז״ל

זכרונות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

(איבערגעדרוקט פון „לידער לעבן״, וואָכנבלאַט פאַר לידע און אומגעגנט. לידע, י׳ אלול תרצ״ו, 28 בספטמבר שנת 1936)

א

ווי אַ לעבעדיקער שטייט מיר נאָך ערשט דער מענטש פאַר די אויגן, כאָטש געזען האָב איך אים נאָר אַ פּאָר מינוט און פון דאַן זיינען שוין פאַראיבער צווי און צוואַנציק יאָר.

געשען איז דאָס אין מזרח־פּריסן, אין אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיר, אַ קאָמפּאַניע רוסישע סאָלדאַטן, זיינען באַשעפטיקט אין וואַלד. מיר גרייטן צו אַ פּאָזיציע פאַר אונדזער אַרטילעריע. אונדזער קאָמאַנדיר, אַ יונגער גרויזין, זייער אַן ענערגישער אָבער שטרענג און ריקזיכטלאָז ביז אַכזריות, גיט ארויס באַפעלן. פּלוצלונג באַווייזט זיך אַ סאָל־דאַט פון אַ פרעמדער קאָמפּאַניע, וועלכער פירט אַ מענטשן אין ציווילער קליידונג. איך באַטראַכט אים: אַ יונגער, אַן ערך 30 יאָר, ער באַוועגט זיך ווי אַן אויטאָמאַט, די אויגן ווי זיי זעען גאָרניט. זיין אָפּגעצערטער און מאַטעווער בלייכער פּנים דריקט גאָרנישט אויס, ניט קיין שמחה, צער, שרעק אָדער פאַרצווייפלונג, מערניט זיין קערפּער ציטערט לייכט פון קאַלטן אָסיענדיקן רעגנדל און זיין גאַנצער ווזען בעט אַן ווערטער אַ וואַרעמען צימער און אַ גלעזל קאַווע. זיין באַגלייטער, דער סאָלדאַט, פירט אים צו צום קאָמאַנדיר און גיט אים איבער אַ צעטל. אונדזער קאָמאַנדיר לייענט און אַ שמייכל באַווייזט זיך אויף זיינע ליפּן. צוערשט האָב איך גאָרנישט פאַרשטאַנען. גלייך איז מיר אָבער קלאָר געוואָרן. אונדזער קאָמאַנדיר האָט געהייסן באַוואַכן דעם פרעמדן און איינעם האָט ער געשיקט נאָך אַ שטריק. אַ ציטער איז מיר אַדורך דורכן לייב: אונדזער קאָמאַנדיר איז באַשטימט אַלס תלין און דאָס איז דער קרבן!

אין פופצן מינוט אַרום האָט דער פרעמדער שוין ניט געלעבט.

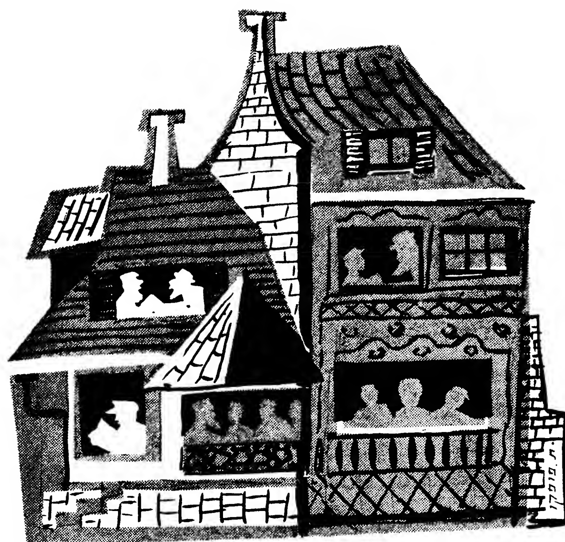
ווער איז ער געווען? פון וואַנען? וואָס איז זיין פאַר־ברעכן? ווער ווייס? און וואָס איז דער אונטערשייד?

ב

מיר פאָרן, ריכטיקער, מען פירט אונדז געפּאַקטע ווי הערינג אין אַ משא־וואַגאָן אַלס קריגס־געפאַנגענע. מיין חבר, אַ פריילעכער בחור, רעדט צו מיר און פאַנטאַזירט הויך. אָט ערשט וועלן מיר זיך גוט אָפּרוען נאָך די שווערע איבערלע־בענישן אויפן פראָנט! ווי מיינסטו? מ׳וועט דאָך אונדז זיכער געבן אַ צימער אויף צוויי אָדער דריי געפאַנגענע. ריין, ליכ־טיק און וואַרעם וועט זיין — מיר פאָרן דאָך אין אַ קולטו־רעל לאַנד! — אמת, אַז ברויט איז ערשט מסתמא קאַרגלעך אין דייטשלאַנד. איך רעכן, אַז מער ווי אַ פונט אָדער אַנדער־האַלבן וועלן מיר ניט באַקומען טעגלעך, אָבער מילך, פּוטער, קעז — דאָס פעלט דאָך ניט. און וואָס דאַרף מען מער? אַ ריינער צימער, אַ בעט, עסן, טיי ווען דו ווילסט, דו קענסט לייענען, שרייבן, שפּאַצירן און אויב דו האָסט געלט, קענסטו בעטן אַ דערלויבעניש און באַזוכן בערלין... און לאַנג וועט דאָך די מלחמה געוויס ניט דויערן!

פיר, פינף חדשים שפּעטער. איך מיט מיין חבר אין לאַ־גער, פאַרצאַמט מיט עלעקטריזירטן שטעך־דראָט, אין איין ברעטער־בודע מיט נאָך אַ הונדערט אויף איין שותפותדיקן שטרוי־געלעגער. מיין חבר ערשט אַרויס פון שפּיטאָל, וואָכן לאַנג זיך געראַנגלט מיטן טויט, מיט דער שרעקלעכער טיפוס־קראַנקהייט. איבער פופציק שטאַרבן טעגלעך. ער איז לעבן געבליבן. אַ נס! ער איז ערשט פריווילעגירט, מיין חבר: ער באַקומט אַ גרעסערע פּאָרציע שפּייז, טרוקענע „געמיזע״ אָדער האַרטע בוראַקעס מיט וואַסער, כדי זיך צו „ערהאָלן״. יאָ, מיין חבר איז „געראַטעוועט״.ליידער איז עפּעס מיט מיין חבר ניט אַלץ אין אָרדענונג. פאַרבייט אָדער פאַרגעסט די נעמען פון פאַרשידענע געגנשטאַנדן, לייענט שווער, פאַרגעסן שרייבן. ס׳העלפט ניט דער וועקן, מונטערן, ס׳ווערט אַלץ ערגער, ביז אַ שרעקלעכן אַטאַק פון משוגעת. מען פירט אים אַוועק פון אונדז. שפּעטער דערוויס איך זיך: מיין חבר איז באַפרייט... דורך אַ נייטראַלער מלוכה צו מאַטע־מאַמע אַוועקגעשיקט...

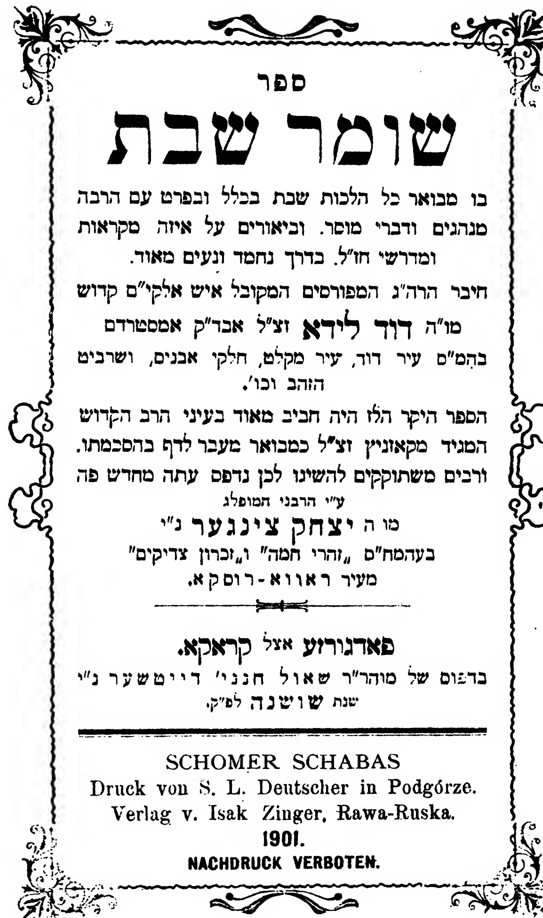
איינס איז דאָך מקוים געוואָרן פון מיין חברס פאַר־שטעלונגען: פאַר אים האָט זיך די מלחמה טאַקע אַפילו פריער פאַרענדיקט...

אכסניה של תורה

כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה
פתחו כולם בכבוד האכסניה.

(ברכות — סג)

ספר

שומר שבת

בו מבואר כל הלכות שבת בכלל ובפרט עם הרבה מנהגים ודברי מוסר. וביאורים על איזה מקראות ומדרשי חז"ל. בדרך נחמד ונעים מאוד.

חיבר הרה"ג המפורסים המקובל איש אלקי"ם קדוש

מו"ה דוד לידא זצ"ל אבד"ק אמסטרדם

בהמ"ס עיר דוד, עיר מקלט, חלקי אבנים, ושרביט הזהב וכו'.

הספר היקר הלז היה חביב מאוד בעיני הרב הקדוש המגיד מקאזניץ זצ"ל כמבואר מעבר לדף בהסכמתו. ורבים משתוקקים להשיגו לכן נדפס עתה מחדש פה

ע"י הרבני המופלג

מו"ה יצחק צינגער נ"י

בעהמח"ס „זהרי חמה" ו„זכרון צדיקים"

מעיר ראווא-רוסקא.

פאדגורזע אצל קראקא.

בדפוס של מוהר"ר שאול חנני' דייטשער נ"י

שנת שושנה לפ"ק.

SCHOMER SCHABAS

Druck von S. L. Deutscher in Podgórze.

Verlag v. Isak Zinger, Rawa-Ruska.

1901.

NACHDRUCK VERBOTEN.

עמוד השער מספרו של
הר' דוד לידא

אבא לנדו

רבנים ומורי הוראה

לידא היתה אחת הערים הקטנות בליטא בהן ישבו רבנים גדולים בתורה וידועי שם. הרב ר' אליהו שיק („ר' אלינקה"), כותב בהקדמה לחיבורו „עין אליהו" (פירוש על עין־יעקב): „ואח"כ נתגלגל הדבר שנתקבלתי לרב בק"ק לידא היא הקהילה המפורסמת ועיר מלאה חכמים וסופרים ויראים". וכנראה, לא היתה זו מליצה רבנית בלבד. כפי שנראה להלן, אנו מוצאים עדות לכך מן המאה השבע־עשרה ויש ידיים לסברה כי גם בראשית המאה השש־עשרה ישבו בלידא אישי תורה מצויינים.

ר' משה הגולה [1]
(1520—1449)

מקום לידתו אינו ברור: שאדוב אשר בז'מוט, או טארוב אשר בפלך קיוב. גדול בתורה, פרשן התנ"ך, בלשן ומקובל. עסק במתמטיקה ובתכונה. גלה בנעוריו למקום תורה — לקושטא הבירה. בין מדריכיו במדעים הכלליים היה גם מלומד קראי, אברהם באשיצי. בהיותו ב־1482 בקיוב הותקפה העיר על ידי הטאטרים ובניו הובלו בשבי לקרים. יצא לעיירות ליטא לאסוף לפדיון שבויים — ילדיו. עורר פולמוס חריף עם הקראים. חזר לקיוב ובשנת 1495, עם גירוש יהודי ליטא ע"י המלך אלכסנדר, יצא עם הגולים. וסבורים שמכאן שמו „הגולה".[2] לאחר שיהודי ליטא הגולים הורשו לחזור, אנו מוצאים אותו בלידא בשנת רס"ו (1506), מקום שם נשבה (הפעם, הוא עצמו) בידי הטאטארים שתקפו את העיר והובא לקרים. נפדה על ידי יהודי קרים, שימש ראש קהילה בעיר כפא (תיאודוסיה), בה זכה לכבוד, ושם נפטר. על שבתו זמן מסויים בלידא, נודע מרשימה שגילה המלומד הקראי אברהם פירקוביץ בכתב יד של חיבורו „„אוצר נחמד", וזה לשונה (מלה במלה):

> „אני הגבר ראה עני בהיותי בן שבע וחמשים שנה בימי אדוננו הדוכס אלכסנדר בשנת מזבחותיך הרס"ו לפ"ג, בבואם הטטרים ומחמט בן מלכם בראשם בחיל כבד להלחם על עיר לידא, ואני יליד עיר שאדוב באתי שם לעשות מלאכתי מלאכת שמים ונתפשתי גם אני בידם ביום ה' בי"ז בתמוז בבית ה' נעור וריק מכל מחמדי, וחבורי אשר חברתי, והגלו אותי עם הגולה פה עיר קירים ממלכת קדרים, ויפדוני אחינו הרבנים והקראים יצ"ו (ישמרם צורם ויחיים — ל—ו) זכרה להם אלהים לטובה אמן, וזכיתי לעבוד במלאכת הקדש ומצאתי את שאהבה נפשי פה ספרים"... וכו'.

אף אחד מן ההיסטוריונים המזכירים רשימה זו, אינם חושדים בפירקוביץ שהוא חיברה בעצמו (כידוע, נחשד מלומד זה בזמנו בכמה זיופים בתעודות שגילה ופירסם — „אוסף פירקוביץ" המפורסם, שמור במוזיאון בלנינגרד). הספק הוא רק בנוגע לכתיב של עיר מולדתו: הלהאמין בקריאתו של פירקוביץ: שאדוב, או להניח שטעות היתה כאן וצ"ל טורוב? היוצא מזה: בשנת 1506 ישב ר' משה הגולה בלידא, בה היתה, כפי הנראה ברור, קהילה יהודית וגם — בית כנסת („בית ה'"). הוא בא לקהילה זו „לעשות מלאכתו מלאכת שמים". אין זאת אומרת שפרוש „מלאכת שמים" הוא דוקא רבנות. יתכן שהמדובר בתפקיד חינוכי לילדי הקהילה וכדומה. על כל פנים, ישיבתה של אישיות בולטת כר' משה הגולה בלידא בתפקיד דתי ציבורי ראויה לציון.[3]

ר' דוד לידא
נולד בשנת ת' (1640)

כל כותבי תולדותיהם של גדולי הרבנים בישראל מקדי־שים מקום לאישיות מקורית זו, רב היחש, מופלג בתורה, מחבר ספרים הרבה בנגלה ובנסתר, אך דומה שעיקר פירסומו בא לו — מן המחלוקת שפרצה בינו לבין כמה מפרנסי העדה האשכנזית בעיר אמסטרדם.[4] רק שנים אחדות עשה ר' דוד בלידא, אך שמה דבק בו לכל ימי חייו ונצמד גם לבנו ר' פתחיה.

ר' דוד נולד, כאמור, בשנת ת' לאביו ר' אריה לייב, אב"ד דק"ק זוולין, אשר בווליניה. אמו היתה אחותו של הרב המפורסם ר משה רבקה'ש, בעל „באר הגולה", מווילנה. בשנת תל"א הוציא את ספרו „דברי דוד" ובאותה שנה גם נתקבל לרבנות בלידא. כעבור שנים אחדות עבר מכאן לאוסטרוג ובתל"ז לוקח אחר כבוד למגנצא כאב"ד. אחרי שלוש שנים בעיר זו, בה חיבר ספרים אחדים, הוכתר כרב אב"ד ור"מ דקהל האשכנזים באמסטרדם. כאן המשיך בפעולתו הספרותית־רבנית, ועל אחד מספריו, „באר מים חיים" על ה„שלחן ערוך" העיד אחד מגדולי הרבנים, ר' אהרון תאומים: „הפליא עצה, הגדיל תושיה, עוקר הרים" וכו'. ביקש ר' דוד לישב בשלווה,

[1] ר' ד"ר ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, מהדורה עברית, הוצאת יוסף שרברק בע"מ, תל־אביב, 1958, כרך שלישי, עמודים 161—166; ור' כתב העת „הכרמל", הוצ' ש"י פין, שנה שנית, מס' 5, א' אלול תרכ"א.

[2] כך סבור צינברג. אם כי קצת קשה: בנוהג שבעולם, אדם זוכה לכינוי על מה שמציינו ומייחדו, ואילו גולי ליטא מרובים היו. אולי מותר להניח שמקור הכינוי הזה בנדודיו המתמידים מנעוריו: לקושטא וחזרה משם, לקיוב וכו'?

[3] חלילה לנו להכניס ראשנו בין ההרים בוויכוח זה. מכל מקום, בעייננו, בעין של קורא הדיוט בנימוק העיקרי לשלילת הקריאה „שאדוב" (אצל צינברג), הדברים נראים דחוקים במקצת: „שאלה היא אם במחציתה הראשונה של המאה הט"ו כבר היתה קיימת העיר שאדוב, שהרי במקורות ההיסטוריים נזכרה העיר בפעם הראשונה בשנת 1539". — והרי הוא הדין גם בלידא שנזכרה לראשונה במקור היסטורי (פנקס המדינה) רק בשנת שפ"ג (1623), והנה הוכח שהיתה קהילה יהודית בלידא גם קודם לכן.

[4] ביבליוגרפיה לתולדותיו של ר' דוד לידא:
„אנשי שם" מאת הר' ש. באבער,
„כנסת ישראל" מאת הר' שי"פ
ובעיקר: תולדות הגאון ר' דוד לידא זללה"ה, מאת אבא אייזנער, ברסלוי, תרח"ץ (המחבר — בן משפחתו של ר' דוד, לפי שלשלת היוחסין שהביא בספר — דור י"א לו).
ר' גם בספר „ליטע", בוך איינס, עמודים 637—638: לידע, אירע רבנים און איר ישיבה, מאת מ. איווענסקי ז"ל.

קפץ עליו רוגזה של מחלוקת בינו ובין אחד ממיוחסי הקהל, ר' ניסן, גם הוא נצר למשפחת רבנים. הלה טפל אשמה על ר' דוד שדברי תורה אשר פירסם בספרו „מגדל דוד" גנובים הם אתו ולקוחים ממחבר מארם צובא, ר' חיים הכהן, ור' דוד יחסם לעצמו („התעטף בטלית שאינה שלו"). תוך המחלוקת, נצטרפו אל ר' ניסן כמה מתקיפי הקהילה והוסיפו שמן על המדורה, בהחשידם את ר' דוד בשבתאיות: בשיר שחיבר ר' דוד לכבוד איזה מאורע גילו יריביו את המלים „תשבי יגאלנו" ומיד פירשו את המלה „תשבי" כרמז לשבתי (ע"י הפיכת האותיות). ר' דוד התגונן ששתי מלים אלה לא ממנו יצאו ואינן אלא זיוף, תוספת של המדפיס. המחלוקת התרחבה ועד ראש העיר הגיעה וכדי בזיון וקצף... אחרי שוך המריבה זמן מה, פרצה ביתר שאת בשנת תמ"ג והפעם הגיעו הדברים לנדויים וחרמות: פרנסי הקהילה האשכנזית, שעמדו תחילה לצידו של ר' דוד, עברו לצד שכנגד והכריזו עליו חרם. ר' דוד לא טמן את ידו בצלחת ופנה אל ועד דד"א (ועד דארבע ארצות) ורבני הוועד הטילו חרם שכנגד על מחרימי ר' דוד. כל זה בתקופה שיהדות הולנד עוד זכרה טעמם של חרמות אחרים, אשר לא הוסיפו לה כבוד. הרבנים הספרדיים של קהילת אמסטרדם עשו כמיטב יכולתם למנוע חילול השם ולשכך את המריבה. מצד אחד הביעו תרעומת על רבני ועד ארבע הארצות שהשתמשו באמצעי החרם סתם על מוציאי דיבה ומצד שני, מתחו ביקורת על „בוזי דבר ה' הנוגעים ביקריה דצורבא דרבנן ולמטילי פגם בשלמות השלם המופלג בתורתו ויראתו כבוד מעלת הר"ר דוד מלידה וכו'... בכל צרתו לנו צר והנוגע בכבודו כנוגע בכבודנו". אך לא לאורך ימים שקטה הארץ. עם התחדש המחלוקת בשנת תמ"ז (או תמ"ח), החליט ר' דוד לעזוב את מדינת הולנד וחזר לפולין. הוא השתקע בלבוב העיר ובה הובא למנוחתו האחרונה. שנת פטירתו לא נתבררה בירור גמור, מפני טשטוש הכתובת על מצבתו: יש קוראים ת"ג ויש מוסיפים על זה ה' או אפילו ח'.

אלה דברי ימיו של ר' דוד אשר נתפרסם בתפוצות ישראל בשם „לידא".

באנציקלופדיה היהודית בלשון הרוסית („ייווריייסקיה אנ־ציקלופדיה", פטרבורג), נאמר בערך „לידא" כי גם בנו של ר' דוד, ר' פתחיה, וכן בן בנו, ר' דוד, שימשו ברבנות בלידא. אך אין כל יסוד לכך. ר' פתחיה שימש ברבנות בלבוב, ביאסי, בעיר לאקאטש, ואחר כך בוולודבי ובסלביץ', מחוז חלם, ונפטר בפפרד"מ (פרנקפורט דמיין). בלידא, כנראה, אפילו לא היה מאז עזבה אביו.

הר"ר אלימלך קאמעניעצקי
(„ר' מיילאכקע")

לא עלה בידינו למצוא פרטי תולדותיו. שם חיבה זה, „ר' מיילאכקע" נודע לנו רק משיחת זקנים בלידא, שהיו מזכירים את שמו כאחד צדיק. משיחות אלה נודע לנו גם זה, שקברו נמצא בבית הקברות בלידא. שם משפחתו, וכן הפרט שהוא ישב על כסא הרבנות בלידא שנים רבות (כנראה, עד 1845, או סמוך לזה), נודע לנו דרך אגב, מתוך כתבה מלידא בכתב העת „הלבנון" משנת תרל"ה (1875), בה מסופר על לוויתו של הרב מטה"מ (מטעם הממשלה) ר' אליהו עקיבע קמנצקי, בנו של ר' מיילאכקע. וזה לשון הכתבה (החתומה: שמואל צבי קאמענעצקי — כנראה, מבני המשפחה), בקיצורים מעטים בלבד, בלי לשנות את סגנונה האופייני ואף את ראשי התיבות ככתבם (מבוארים למטה):

„חג הפורים תרל"ה — יום י"ד א"ש בו יעלו כל בני ישראל בשמחת לבב את זכרון העבר ... אורנו נדעך וערבה שמחתנו, כי מת עלינו נשיא עדתנו הרב המאור הגדול פאר המעלות והמדות צמ"ס נזר משפחתנו וצפירת תפארתנו גזע ישישים נצר היחש וכו' מו"ה אליהו עקיבא ינ"ע, ב"כ אביו הגאון ציס"ע כמוה"ר אלימלך קאמעניעצקי זצוק"ל שישב על כסא הרבנות בעירנו שנים רבות.

בצעירותו — סוחר. כשחזר עליו הגלגל ו„מטה ידו' שמו ראשי קהלתנו משרת הרבנות עליו להיות לפה ולמליץ בינם ובין הממשלה וכעשרים שנה נהל אותם על מי מנוחות בצדק ובמשפט (ואך לפני שנים אחדות הורד ממשמרתו מדת הקיר"ה כי לא ימנה לרב רק מאלה שגמרו חק למודם בבתי־ספר להממשלה).

הוא היה מצוין בתורתו וביראתו: כחמש ועשרים שנה הגיד פרק משניות ב„חברה משניות' ... וגם משכילי זמננו נתנו כבוד לשמו ולפני שנים אחדות כאשר היה לרגל עסקיו בקרית מלך רב ס"ט פעטער־בורג, והרב מטעם הממשלה דשם ה' ניימאך (ניימאן? — ל־ו) היה נחוץ לדרכו, עזב עליו משמרתו משרת הרבנות על ירחים מספר. ... מראה דמות פניו כלו אומר כבוד." וכו'.[5]

את רוב החיבה שרחשו אנשי לידא לרבם ר' אלימלך, אפשר לראות מזה שגם יוצאי חלציו אחריו זכו למעמד נכבד בהנהגה הרוחנית של העיר.

בנו ר' אליהו עקיבא שימש בעיר, כפי שאנו רואים מן הכתבה דלעיל, משך כעשרים שנה בתפקיד של רב מטה"מ (אולי היה התואר המקובל בקהילה — דיין או מורה הוראה), תפקיד שהצריך את ידיעת שפת המדינה, וזכה לכבוד ולהוקרה.

בין דייני העיר בתקופת רבנותו של הר"ר מרדכי מלצר (ראה להלן), אנו מוצאים את נכדו של ר' אלימלך, בן בתו, ר' יעקב קאפשטיין, שהשאיר אחריו ספר של חידושי תורה „פרי יעקב". ר' מרדכי, שבדרך כלל נמנע מלכתוב „הסכמות" לספרים, הקדיש הפעם למחבר הסכמה חמה והוא מכנהו בתואר „המאוה"ג" (המאור הגדול). גם אחרים, המזכירים את שמו בכתבה מלידא ב„המליץ", מצרפים לו את התואר „חו"ב" (חריף ובקי). ר' יעקב שלח ידו גם בעסקי הציבור וכן שלח בעצמו כתבות לכתבי־העת העבריים מן הנעשה בלידא, בין השאר גם בעניין ראשית תנועת חיבת ציון בלידא (שטרם זכתה לשם רשמי זה).

ר' אליהו שיק („ר' אלינקע")
(1876—1809)

מתוך קטעי סיפורים שנשתמרו בלידא, איש מפי איש ומאבות לבנים (אל נשכח, ר' אלינקע עזב את לידא בשנת 1864 בערך), מכמה שורות בהקדמה לספר, המכילות, דרך אגב,

[5] באור לראשי התיבות: א"ש — אדר שני; צמ"ס — צנא מלא ספרי (סל מלא ספרים); ינ"ע — אולי: יהיה נוחו עדן; ב"כ — בן כבוד; ציס"ע — צדיק יסוד עולם; כמה"ה — כבוד מורנו הרב הגאון; הקיר"ה — הקיסר ירום הודו; אב"ד — אב בית־דין.

אילו פרטים אישיים וכיו"ב, מצטיירת לפנינו דמות נלבבת ואהודה של רב בעל רגש ובעל מידות, גדול בתורה ובענווה כאחת, טוב ומיטיב.

בהקדמה לביאורו על ספר „עין יעקב" (ווילנא, תרכ"ט, בדפוס ר' שמואל יוסף פין ור' צבי ראזענקראנץ), הוא מפרש את שלשלת היוחסין שלו:

„מאתי הצעיר אליהו שי"ק אב"ד בזאגר חדש ומקודם הייתי אב"ד בדרעטשין ובלידא, בן א"א הקדוש מו"ה בנימין שי"ק ז"ל, בהרב הג' הצדיק מו"ה אריה יהודה ליב ז"ל, אב"ד בוואשילישאק בהרב הגאון הצדיק מו"ה יום טוב ליפמאן שי"ק ז"ל אב"ד בהנ"ל ובפרוזין בהגאון המפורסם מו"ה חנוך העניך שיק ז"ל אב"ד משקלאו נין ונכד להגאון בעל המחבר תוספת יו"ט ומעדני יו"ט, ומצד אמי נכד להרב הג' הצדיק מו"ה משה אהרון גארדאן אב"ד מוואשילישאק חתן הרב הג' הצדיק מו"ה אלעזר בעל המחבר שיח השדה נין ונכד לרבנו הגאון בעל המהרש"א" וכו'.

נולד בשנת 1809 ובעודו תינוק נתיתם מאביו. ואופייני יחסו אל אביו חורגו: „יזכור אלהים לטובה את אבי חורגי המנוח המופלג הירא ... אשר גדלני עד היותי כבן שתים־עשרה שנים והחזיקני כבן והיה לי לאב".

כמה מן הסיפורים האופייניים על ר' אלינקה:

— מעשה בפלוני מיהודי לידא, מחוסר פרנסה, שר' אלינקה דאג למצוא לו מחייה. קיבץ על יד סכום כסף וקנה לו סוס ועגלה, שתהיה פרנסתו מצויה מעגלונות. הנקל לשער שלא היה זה מן האבירים בסוסים... פעם והאיש מוביל חול בעגלתו בקרבת בית הרב (בחצר בית־הכנסת). ר' אלינקה, עודנו עטוף בטליתו ועטור בתפלין (השעה שעת שחרית היתה), הציץ במקרה בעד החלון והנה הוא רואה אותו יהודי מעורר שוט על הבהמה העלובה. דפק ר' אלינקה על שמשת החלון וגער בעגלון הרגזן: למה תכה את הסוס! — התנצל היהודי המסכן: רבי, הוא משתולל (ער צוטראגט זיך)... (מפי אביו של כותב השורות האלה).

— ה„חוטפים" באו לעיר! כמה עשרות ילדים, וכרגיל — מדלת העם, נחטפו מחיק אמהותיהם ונכלאו באחד הבניינים, משם עמדו להשלח לקסרקטיני הצבא ברחבי רוסיה — וגורלם ידוע. התרגש ר' אלינקה, תפס גרזן בידו, אסף מסביבו כמה בעלי מלאכה מצויידים בכליהם וכולם יחד הלכו אל מקום כליאתם של הילדים וחילצו אותם משם לאחר שפרצו את הדלת. (ממסורת של יהודי לידא. הוזכרה גם בספר „שרי המאה" מאת הרב י"ל מימון. מ. איוונסקי ז"ל, המזכיר גם הוא סיפור זה, בשם הרב מימון, מוסיף עוד סיפור על „בעלי־בתים" בלידא שלחמו בחוטפי הילדים, ביניהם בן משפחתו, ר' זלמן רעליעס, שהיה מסתיר את הילדים במשך שנים. — „ליטע", באנד איינס, ע' 640).

— מעשה בגדולי ישראל שנועדו בקובנה בבית הרב ר' יצחק אלחנן ז"ל להתיעצות בענייני הכלל. היו באותו מעמד הרב ר' יוסיל מסלוצק, הרב ר' מרדכי קלצקין, הרב ר' אלכסנדר משה לפידות ושאר עמודי התורה שבליטא ובז'מוט, ולכל לראש הזקן שבחבורה, בעל ההוד והענוה, ר' אלינקע לידער. העמידו על השולחן מיחם של תה והרבנית הביאה „פאמעראנצן" — קליפות תפו"ז רקוחים בסוכר.

ניטש הוויכוח בין גדולי התורה, מה ברכה מברכין על מרקחת זו: אם „בורא פרי העץ", שכן תפוח הזהב על העץ הוא גדל, או „בורא פרי האדמה", שהרי למעשה אין פרי אלא קליפה בלבד, ואולי — „שהכל נהיה בדברו", מאחר שבתוכו של דבר, אין כאן לא פרי ולא ירק של ממש. ארכו הוויכוחים ולידי הכרעה לא הגיעו: ר' יוסיל מסלוצק מוכיח בפירוש ור' מרדכי קלצקין סותר, ומה שר' יצחק אלחנן מדייק, בא ר' אלכסנדר משה ודוחה. והתה מצטנן...

בינתיים מסתכלים המסובים בר' אלינקע, העניו, השתקן והנחבא אל הכלים, והנה, הוא כבר הריק את טסית המרקחת שהוגשה לו — והם טרם כלו את הוויכוח. פנו אליו בתמיהה: רבי, הנה כבר אכלת את חלקך וכיצד ברכת? — השיב להם ר' אלינקע בנחת, כדרכו: „בלחש, רבותי!" (ובזה כוון לדין ב„שלחן ערוך" בעניין „ספק ברכה"). (נמסר לי על ידי מר נחום חיניץ', מתלמידי ישיבת ריינס בלידא, מורה ותיק בישראל — בתל־אביב).

ר' אלינקה כתב כמה ספרים, אך, כנראה, רק אחד מהם יצא לאור בחייו (בשנת תרכ"ט, בדפוס ר' שמואל יוסף פין ור' אברהם צבי ראזענקראנץ, ווילנה) והוא — „עין אליהו", פירוש על האגדות שב„עין יעקב". זיקתו המיוחדת לאגדה, אולי גם היא מעידה על אופיו הרך והנוח לבריות. אחרי פטירתו, יצא לאור ספרו „דרך אבות", שהוא ביאור חדש על מסכת אבות. הספר הובא לדפוס על ידי בנו ותלמידו בשנת תרמ"ב בווילנה, בתרמ"ד בוורשה, נדפס מחדש בשנת תרנ"ה בפילדלפיה אשר בארה"ב ובשנת תרצ"ו בירושלים, בדפוס „חורב" (הובא לדפוס על ידי בן בתו, הרב שמואל זאב ברניקר).

ר' אלינקה ישב על כסא הרבנות בלידא עד שנת תרכ"ד ומכאן עבר לשמש ברבנות בעיר זגר חדש (ז"ח) ומשם לקוברין. אשר לסיבת עזיבתו את קהילת לידא, אחרי שבתו בה בכבוד כשתי עשרות שנים, שמענו מספרים, כי גרמה לכך מחלוקת עם החסידים שבעיר. ר' אלינקה, עם כל מזגו הרך, היה תקיף בדעותיו המתנגדיות והוא העדיף, כנראה, להתרחק מן המחלוקת. גם אחרי עזבו את לידא, נצמד לו שם הלואי — „לידר".

ר' מרדכי מלצר ז"ל

בשנת תרכ"ד (1864) הוכתר בכתר הרבנות דק"ק לידא הר"ר מרדכי קליאצקא (או קלאצקי), שנודע יותר בכינויו ר' מרדכי מעלצער.

ר' מרדכי נולד בווילנה בשנת תקנ"ז (1797), שהיתה שנת חייו האחרונה של הגאון ר' אליהו מווילנה. מוקיריו של ר' מרדכי, בהזכירם תאריך זה, פסקו עליו את הפסוק: „וזרח השמש ובא השמש".

באותם ימים, היו עשירי „בעלי הבתים" מחזרים על הישיבות, לתור אחרי חתנים לבנותיהם שהגיעו (או עומדות להגיע) לפרקן. מרדכי הצעיר, שרבותיו נתנו בו עיניהם זה מכבר, „לוקח אחרי כבוד" כחתן לבתו של הגביר ר' לייב גארדאן מווילנה, אשר על שם עסק הלתת (באידיש — מאלץ) בו שלח את ידו, נקרא „מעלצער", שם שירש ממנו גם חתנו.

בבית חותנו העשיר, יכול היה ר' מרדכי להתמסר כולו ללימוד התורה, תרתי משמע — ללמוד וגם ללמד: בישיבת ר' דוד שטרשון ואח"כ כראש ישיבת ר' מיילא. משך זמן מסויים, פרש ר' מרדכי מישיבת ר' מיילא, מחמת תחרות שנפלה בינו לבין הר"ר ישראל סלנטר, המפורסם כבר אז, שהגיע לווילנה והוזמן גם הוא ע"י הגבאים לאותה ישיבה. כפי שמתבטא כותב תולדותיו של ר' מרדכי: „אי־אפשר היה לשני הרבנים להשתמש בכתר אחד, כי היו שניהם גאונים אדירים בתלמוד". הוא חזר למקומו לאחר שר' ישראל ויתר על כבודו ועבר לבית מדרש אחר.

בשנת תר"ו ביקר סיר משה מונטיפיורי בווילנה, בלוויית מזכירו הלוי, ובין השאר, ביקר גם בישיבת ר' מיילא, ששמעה הגיעה אליו. האורחים התרשמו מאוד מר' מרדכי שדרש לפניהם.

בשנת תרי"ב נבחר ר' מרדכי לאב"ד בקלבריה, מקום שם ישב על כסא הרבנות עד שנת תרכ"ד.

ללידא הגיע ר' מרדכי בין זקנה לשיבה — כבן ששים ושבע, בהיותו כבר במלוא פרסומו בעולם התורני הליטאי. בעל אופי מוצק, ישר קו, שאינו נושא פנים לא לפרנסי הקהל, לא לגבירים תקיפים ואף לא לאנשי תורה כאשר הליכותיהם לא ישרו בעיניו — דמות זאת עולה לפנינו מן הסיפורים שנמסרו לנו עליו. וכשקרה מקרה לא טהור בשנת 1884, אחרי פטירתו של הר"ר מרדכי ו„מכס הבשר" (ה„טכסא") — זה מקור ההכנסה העיקרי של הקהילה — נמסר לחוכר העשיר בלי הכרזה פומבית, כפי שהיה נהוג, וכנראה, תמורת טובות הנאה פרטיות לעסקני הקהל — נתפרסמה ב„המליץ" כתבה חריפה, המתחילה במלים: „מיום שלוקח מעל ראשנו הגאון הגדול ר' מרדכי מעלצער ז"ל, החלו מנהלי העדה לשלוט בכסף מכס הבשר ולעשות בו כאדם העב"ש" (העושה בתוך שלו — ל־ו)...

רבי מרדכי לא נטה חסד לרבנים ה„מחברים", שהציפו את שוק הספרים בחיבורים חדשים לבקרים, ונמנע מלכתוב „הסכמות", שנועדו להדפסה בראש הספר. אם כי נמצאו כמה הסכמות שלו על חיבוריהם של גדולי תורה, שראה בהם משום חידוש של ממש ומשום חשיבות לעולם היהדות התורנית. כך, למשל, על ספריו של ר' ישראל מאיר מראדין („משנה ברורה", „חפץ חיים"), על ספרו של ר' יעקב קאפשטיין שהזכרנו לעיל ועוד. בשנות חייו האחרונות, יש ונעתר לחתום על הסכמה מפני דרכי שלום, בפרט לאחר שכהו עיניו ונבצר ממנו לעבור על הספר המובא לפניו כולו.

נאמן לדרכו זו, לא הניח ר' מרדכי אחריו בכתובים גם חידושי תורה שלו עצמו. אולם תלמידיו ומוקיריו יש ורשמו לעצמם שמועות ששמעו מפיו בדברי תורה. רק אחרי פטירתו, טרח בנו, ר' אשר, וכינס את הפתקים הפזורים האלה ומסרם לידי אחד מתלמידיו הוותיקים של הרב, מלמדני ווילנה המוב־הקים ובעל עט סופרים, ר' א. י. טריווש, שערך את הדברים והביאם לדפוס בספר, שקרא את שמו „תכלת מרדכי",* בצירוף תולדות המחבר והערכת אישיותו.

בסוף ימיו, עסק ר' מרדכי גם בקבלה וכותב תולדותיו מוסיף כי „רבים נשברי לב ונגועי מחלות נהרו אליו והאמינו בישועה הבאה מברכתו".

זקן ושבע ימים, בן שמונים ושש, נאסף ר' מרדכי אל עמיו, בשנת תרמ"ג. „אוהל" הוקם על קברו שבבית העלמין בלידא ועל לוח מצבתו נחקק הנוסח כדלקמן:

מדורות ראשונים דרך כוכב יקר זה בארצנו
רב וגאון אדיר כמוהו מעט למצוא בדורותינו
דברי קדושים בש"ס ומדרשים וכל המפרשים סביבותם
כלמו חרותים על לוח לבו ולשונו כמסיני קבלתם
ירד לעומק ים התלמוד והעלה פנינים באוצרותיו
בכתובים רבי תורותיו נשארו שמה תראו גבורותיו
את כל נעלם מי הקשה אליו וישלם להשיבו בכושרות
שם ויד לו גם בקבלה לו נתגלו גנזי נסתרות
רוח המקום ורוח הבריות נוחה הימנו שניהם יעידו
קאלווריע, לידא, את צדקת קדושתו יגידו.

(ראשי התיבות בשורה הראשונה יוצרים את השם מרדכי, ומראשי השורות וראשי התיבות של השורה האחרונה עולה השם מרדכי ב' אשר קלאצקי).

אנו מביאים בזה כמה מן הסיפורים שנמסרו על הר"ר מרדכי מתקופת שמשו ברבנות בלידא.

— משנכנס ר' מרדכי לתפקידו בלידא, שלחו לו הגבאים, בגמר שבוע ראשון, את משכורתו. בדק הרב את הסכום ומצא שבמקום עשרים וחמישה זהובים שנקצבו לו (לדיוק הסכום איננו ערבים...) שלחו לו רק עשרים. מיד שלח ר' מרדכי לקרוא לגבאים. משבאו, אמר להם: הרי ידוע לכם כי משכורתי נקבעה עשרים וחמישה זהוב לשבוע. מעכשיו, ששלחתם לי רק עשרים, תהיו סבורים שהמשכורת היא עשרים זהוב, ולפי זה תשלחו בשבוע הבא חמישה־עשר. לכן, להווי ידוע לכם, כי המשכורת היא עשרים וחמישה זהוב, אלא שאתם שלחתם עשרים...

— על יחסו של ר' מרדכי ל„מחברים" יעיד סיפור זה: ר' מרדכי הגיע לביקור בווילנה. באו למדני וילנה לקבל את פני הרב ושאלו לשלומו, כנהוג: „וואס מאַכט איר, רבי" (מה שלום רבנו). ומלה במלה: מה עושה רבנו). השיב להם מניה וביה: „קיין ספר ניט"... (דהיינו: על כל פנים, לא ספר...).

— היו בבית־דינו של ר' מרדכי בלידא דיינים גדולים בתורה, כגון ר' יעקב קאפשטיין, שכבר הזכרנוהו (נכדו של הרב ר' אלימלך), ר' שלמה הדיין, שזכה לכבוד רב ועוד. אך היו גם שלא זכו להוקרתו של הרב, בייחוד מפני הנטיה לטיפה המרה ר"ל... כשבאו פעם לבית הרב לשאול לדיינים אלה, העמיד ר' מרדכי פנים של תמיהה: „מה לכם מבקשים אותם כאן, וכי ביתי בית מרזח?..." (וואָס איז ביי מיר — אַ שיינק?...).

— מעשה ברבי מרדכי שבאו אצלו שני מחברים, שחיברו שניהם כאחד חיבור על „בבא קמא". מעיין רבי מרדכי בחיבורם — פיטומי מלים. „ומה שם — שואל ר' מרדכי — קראתם לחיבורכם?" „רבנו — אומרים הללו — עדיין לא מצאנו שם נאה לחיבורנו. רצוננו בשם שיהא קצר ושנינו רצופים בתוכו". „אם כן, — מחייך ואומר רבי מרדכי — אין נאה לחיבורכם משם זה: השור והבור...".

(מ. ליפסון — מדור דור, כרך ב', עמ' 1533)

— מעשה ברבי מרדכי שהיו לו דין ודברים עם עשיר אחד והדיוט הוא. ענה העשיר עזות וגסות ופגע בכבוד הרב. „גס אתה — אומר לו הרב — כ...ככר [לחם]".* „רבנו, — מתמה הלה — הרי אין זה בכלל דמיון". „לכך נתכוונתי — מחייך ואומר ר' מרדכי — גס שבגסים אתה עד שאין לך שום דמיון כלל..."

(שם, מס' 1628)

(הערה: הסיפורים שלא צויין מקורם, שמעתי מפי אבי מורי ז"ל).

ר' בנימין מלידא ז"ל
ר' שלום פרלוב ז"ל

הם לא היו רבנים רשמיים בלידא. אף על פי כן, אנו מוצאים מן הראוי לשבצם בתוך סידרה זו, בהיותם, כנראה, בזמנם מדריכים רוחניים לעדה ניכרת, אם כי אין לומר רבת אוכלוסין, בקרב יהודי לידא, הלא היא — עדת החסידים.

שני בתי תפילה לחסידים („חסידישע שטיבלעך") היו בלידא בזמננו: לחסידי לובביץ (חב"ד) ולחסידי קוידנוב. אלה הראשונים נשארו בלידא זה זמן רב בלא רועה רוחני: לא הם

* ווילנה, תרמ"ט.

* הגירסא ב„אידיש": „ווי א לאבן ברויט איז קיילאכדיק".

נוסעים אל הרבי, הרחוק מלידא, וכמה שזכור לנו, לא הרבי, או שליחו, פוקד אותם להדריכם ולעוררם. ותמיהנו אם היתה חסידותם של אלה יותר ממסורת שנהפכה לשיגרה, שנצטמצמה באמירת „ויצמח פורקניה" בקדיש ובמנהג של חגיגת י"ט כסלו, יום שחרורו של הרבי הזקן („הרב") מכלאו עם עלות המלך אלכסנדר הראשון על כסא המלוכה.

יותר חי היה הקשר עם הרבי אצל חסידי קוידנוב (אם כי, יש להודות, שבדורות האחרונים „רפה המתח" גם אצלם...). עד מלחמת העולם הראשונה, כמדומנו, עוד היו חסידים בלידא (אמנם, מעטים מאוד) שנהגו לנסוע אל הרבי לקוידנוב, הסמוכה למינסק.

לאחר שקוידנוב סופחה לרוסיה הסובייטית, התיישב בגלי־ציה המזרחית נצר משושלת האדמו"רים דקוידנוב, ר' זלמן יוסף זילברפרב הי"ד, שהיה פוקד לעתים מזומנות את חסידיו בלידא.

מתי חדרה החסידות ללידא? — אין לנו ידיעה מדוייקת על כך. אולם בדברי ימי החסידות הליטאית, אנו מוצאים כי אחד מתלמידיו המובהקים של מייסד השושלת הקוידנובית, ר' שלמה חיים פרלוב („הקוידנובי הזקן"), שנבחר לרבי בשנת תקצ"ג (1833 בערך) ונפטר בשנת תרכ"ב (1862), היה ר' בנימין מלידא.[1]

בספר „נחלת אבות" מאת לוי אווצינסקי (המכיל חומר ביוגרפי על גדולי תורה מן הדורות האחרונים בסדר א"ב), אנו מוצאים, בערך ר' בנימין מלידא:

„הרב הצדיק, ר' בנימין מלידא, רב חסידא ופרישא איש מופת. מקום משכן כבודו היה בלידא, תלמיד מובהק להרב הצדיק ר' שלמה חיים זצ"ל הרבי מקוידענאוו".

מכאן למדנו שר' בנימין היה איש מופת, שפירושו, כנראה, עושה מופתים, כדרך רבי של חסידים. שום פרטים נוספים, על תקופת פעולתו אין בידנו. יתכן שראשיתה נעוצה בין שני התאריכים הנ"ל מתקופת פעולתו של רבו, תקצ"ג—תרכ"ב, והמשכה בשנים שלאחר מכן.

יותר ידוע לנו על רבם של חסידים בלידא משנות השמונים, ר' שלום פרלוב („ר' שלומקע"), נכדו של „הקויד־נובי הזקן" ר' שלמה חיים. הוא התיישב בלידא בשנת תרל"ח (בערך 1878) והרביץ תורה בקרב החסידים. באותו זמן, כנראה, נטו גדולי הרבנים המתנגדים לשכך את אש המחלוקת בין חסידים למתנגדים, שגרמה בעשרות השנים הקודמות לא מעט צער ורוגז ואף חילול השם. גם ר' מרדכי מלצר, שכמה עשרות שנים קודם לכן, בשמשו בכהונת ר"מ בישיבת ר' מיילא בווילנה, לא יכול היה לדור בכפיפה אחת עם ר' ישראל סלנטר באותה ישיבה, גילה עכשיו יחס של סובלנות רבה ל„מתחרהו" הצעיר (ר' מרדכי אז כבן שמונים, ור' שלום — כבן שלושים) ואף יצא מגדרו לבלי לכתוב „הסכמות" למחב־רים ובא בהסכמה על ספרו של ר' שלום שיצא לאור בשנת תרמ"א בשם „דברי שלום".[2] ואלה דברי ר' מרדכי על המחבר הצעיר:

„הנה זה כ־ג' שנים אשר הרב הנצב לקראתי שם מכון שבתו פה מחננו וגלי' לדרעי' ונפל נהורא[3] כי רבים מתקבצים לשמוע מפיו דא"ח (דברי אלהים חיים) וליהנות מאורו... הוא הרב המפורסם המאוה"ג (המאור הגדול) הצעיר בשנים ואב בחכמה... ענף עץ אבות[4]... אף כי לא עיינתי בשלמות כולו במחברתו... החלק יעיד על הכלל" וכו'.

(דרך אגב, בין המסכימים על הספר — גם הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה המפורסם של קובנה.)

כנראה, הרגישו עצמם חסידי לידא באותו זמן חזקים ובעלי השפעה בעיר עד כדי כך שאחרי פטירתו של ר' מרדכי, יכלו להציע את מועמדותו של רבם, ר' שלומקע, כרב דמתא. יתכן ש„הסכמתו" של ר' מרדכי לספרו של ר' שלומקע הנ"ל (בעיקר, מפני דרכי שלום, כנראה) והמחמאות שבה (הפלגות, הנהוגות, בדרך כלל, בסגנון הרבני כמטבעות לשון שיגרתיות) אף הן עודדו אותם. מכל מקום, נשארה לידא עיר מתנגדית ברוב רובה, והמועמד שנתקבל היה — ר' יצחק יעקב ריינס ז"ל. לא עבר הדבר בלא מחלוקת ובלא ידוי אבנים לחלונות של יריבים.[5]

ר' שלומקע עזב את לידא בשנת תרמ"ד, עת נבחר לרב בעיר ברזנה שבוואהלין ומשם עבר לשמש ברבנות בעיר בראהין (ומאז נודע בשם „ר' שלום מבראהין"). נפטר בשנת תרפ"ז.

---

[1] החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, מאת זאב רבינוביץ, הוצ' מוסד ביאליק, עמ' 121.

[2] בספר זה הולך המחבר ומפרש את שלשלת היוחסין של אבותיו האדמו"רים מייסדי החסידות בליטא, החל מר' אהרון מקרלין („ר' אהרון הגדול"), רוב גדולתם וקדושתם. על אחד הראשונים, ר' שלמה מקרלין, הוא מספר (בשם סבו ר' מרדכי מלכוביץ) „שהיה מכיר שיחת חיות ועופות, שיחת דקלים, שיחת מלאכי השרת — כל מה שמפורש בגמ' (בגמרא) על ריב"ז (רבי יוחנן בן זכאי)".

[3] מאמר לקוח מאגדה על התנא ר' יוחנן, שבהיותו בבית אפל „גילה זרועו ויזרח אור". בסגנון הרבני — במשמעות מטפורית — הפיץ אור סביבותיו.

[4] חידוד סגנוני: עץ אבות במקום עבות. הכוונה — מיוחס, בן לאבות מיוחסים.

[5] על זה מספר בן עירנו מיכל איוועגסקי ז"ל, מתוך זכרונות אישיים, ברשימתו „לידע, אירע רבנים און איר ישיבה" בספר „ליטע", בור איינס, ניו־יארק 1951, עמ' 642.

אבא לנדו

הרב יצחק יעקב ריינס זצ"ל

זכתה לידא ואחרי פטירתו של ר' מרדכי מלצר ז"ל, השתכן בתוכה אחד הרבנים הגדולים הדגולים שצמחו ליהדות רוסיה בשלהי המאה הי"ט, והוא לא רק אחד מאדירי התורה אלא גם אישיות בעלת מעוף רוחני כביר, מתקן ומחדש, חולם ולוחם באומץ על דעותיו, מסוללי הדרך לרבים, בחנוך היהודי המסורתי, בתנועתנו הלאומית.

Abkonstr Struck. Verlag Jüdische Presse, Berlin

Rabbi Jizchak Jaakob Reines
Rabbiner von Lida

ציור של פרופ' הרמן שטרוק

ר' **יצחק יעקב ריינס** נולד בעיר קרלין, פלך מינסק, אשר ברוסיה, בתשעה לחודש מרחשוון, שנת ת"ר (1840), לאביו ר' שלמה נפתלי, (סוחר אמיד וישר, שהיה מופלג בתורה אך לא עשה תורתו אומנותו*) ולאשתו השניה בעלע. ר' שלמה נפתלי עלה בצעירותו עם כל משפחתו, אשתו, בניו, אביו ואחותו, לארץ ישראל והקים בית דפוס עברי בצפת. כולם נספו ברעש שפקד את העיר בשנת תקצ"ז, בעת שהוא עצמו היה ברוסיה, בשליחות בני עדתו. ביקש ר' שלמה נפתלי המזועזע לחזור לארץ, אך ידידיו מנעוהו מזה, והוא נשאר בעיר מולדתו קרלין, בה התחיל, כעבור שנת האבל, לבנות לו בית מחדש. הבן יצחק יעקב היה נחמתו אחרי האסון שפקד אותו ובאהבה רבה שקד על גדולו וחנוכו בביתו בקרלין, תחת עינו הפקוחה, עד היותו בן ט"ז.

כנראה, רבה היתה השפעתו הרוחנית של האב על הבן הצעיר. הוא גם שנטע בו את החיבה לארץ הקודש וסח לו גם את פרשת עלייתו לארץ ודבר החורבן שעקר אותו משם. זכרון זה נשאר חרות בנשמתו של הילד והיה מביא אותו לידי התרגשות גם בימי זקנתו. בני לידא שהתפללו במחיצתו, היו עדים לדמעות שהיה מזיל בהגיעו, בתפילת מוסף של יוה"כ, לפסוק: „ועל אנשי השרון היה אומר, יהיה רצון... שלא יעשו בתיהם קבריהם", שהיה מזכיר לו את חורבן משפחת אביו, שביתם נעשה קברם.

כשרונותיו הנעלים של הילד יצחק יעקב נתגלו בעודנו רך בשנים. בן שמונה, היה בקי בכמה מסכתות בתלמוד ובשאלותיו המעמיקות הפליא את רבו, שהיה מפורסם כגאון וחריף. בגיל צעיר מאוד, התחיל להעלות על גבי הנייר חידושי תורה, ובהיותו בן ט"ז, כבר היו בידו למעלה ממאתיים גליונות כתובים חידושים, ביאורים ו„חילוקים", מהם הרבה דברים שהיו ראויים לראות אור הדפוס.

באותה תקופה התחיל ללמוד מפי מורה אשר השיג לו לשונות רוסית וגרמנית, אך כעבור חודשים מספר, ויתר על שיעורים אלה, בהשפעת אביו, שראה בזה ביטול זמן. מורה אחר, יהודי בר אוריין שנזדמן לבית המדרש בו למד, שהיה בקי בחכמת החשבון, התחיל ללמד אותו תורה זו לפי ספר עברי „כליל החשבון". אותו יהודי משכיל הכניס אותו גם בשערי חכמת ההגיון, שכבשה את לבו של העלם הצעיר ואשר על יסודותיה המוצקים ביקש מכאן ואילך להשתית את לימוד התורה שבעל פה.

במלאת לו שש־עשרה שנה, שלחהו אביו לישיבת וולוז'ין ואח"כ לאיישישוק. בהיותו בן י"ח הוסמך להוראה בידי רבנים ידועי שם. בשנת תשי"ט נשא לאשה את בתו של הר"ר יוסף רוזין, אחד הגאונים הידועים בעולם התורה. שנים אחדות היה סמוך על שולחן חותנו, בהורודוק ואח"כ בטלז, כשהוא שוקד יומם ולילה על התורה ועל כתיבת חיבוריו.

בשנת תרכ"ז נבחר לרב בעיירה שוקיאן ומיד שבה את לב הקהל בדרשותיו. כעבור שנתיים עלה על כס הרבנות בעיר ואם בישראל שווינציאן שע"י וילנה. בשוקיאן התחיל לכתוב חיבור גדול בהלכות עדות, שחלק ממנו יצא לאור כעבור שנים („עדות ביעקב") ובשווינציאן הגה את הרעיון לכתוב ספר בן שישה חלקים, שיורה דרך חדשה בלימוד התלמוד על פי חוקי ההגיון. שני חלקים מספר זה („חותם תכנית") יצאו לאור בשנים תר"ם—תרמ"א, במגנצא ובפרש־בורג.

עם היותו שקוע ראשו ורובו באהלה של תורה, היה הרב הצעיר בעל חוש מעשי ער, בעל עיניים פקוחות וחדרות בעולם המעשה. בשנת תרמ"ב (1882) השתתף באסיפת רבנים שנתכנסה בפטרבורג ושם הציע את רעיונו על שינויים בתכנית הלימודים בישיבות, כדי להתאימן לרוח הזמן: להכניס בהן מכסה מסויימת של לימודי חול, כדי לצייד את

* בידי הרב ריינס היתה שמורה מגילת קלף ועליה היתה כתובה שלשלת היוחסין של אביו, שהתיחס על משפחת ר' שאול וואהל מבריסק (במאה הט"ז) ולמעלה בקודש — רש"י — ר' יוחנן הסנדלר — ר' גמליאל הזקן — הלל הזקן — חוטר מגזע דוד המלך.

תלמידיהן בידיעות הנחוצות בחיי המעשה. אך הצעה זו נתקלה באי־הבנה מצד הרבנים גדולי התורה ברוסיה, הגדולים ממנו בעת ההיא בשנים וגם בהשפעה. ואז, ניסה הרב הצעיר (בן 42) להוציא לפועל את תכניתו בכוחות עצמו, בשווינציאן העיר. הישיבה שיסד בעיר זו לפי מחשבתו, התקיימה כארבע שנים, אך לא יכלה לעמוד בפני החתירות מצד עדת קנאים נרגנים, שלא נמנעו במלחמתם בחידושים אפילו ממלשינות. בשנת תרמ"ג, בהיותו במוסקבה, נעצר הרב ריינס, עקב הלשנה, והוחזק משך שני ימים בבית־הסוהר לפושעים מדיניים (!). הישיבה נסגרה סוף סוף כשמייסדה טעון חובות כבדים.

קהילות גדולות שונות ברוסיה ומחו"ל (בין השאר — מאמריקה ומהעיר מנצ'סטר שבאנגליה) הציעו לרב ריינס את כס הרבנות, אך מכולן בחר בהצעה שהגיעה אליו מהעיר לידא, לאחר שנפטר רבה ר' מרדכי מלצר. אגב, הובטח לו לעזור לו בפרעון חובותיו שהכבידו עליו. ובחורף תרמ"ד הוכתר ר' יצחק יעקב ריינס כרב אב"ד של קהילת קודש לידא.

שלושים ואחת שנה ישב הרב ריינס בלידא. רוחו הפעל־תנית והחדשנית לא נתנה לו להצטמצם בעוגה הצרה של תפ־קידי הרבנות המקומית גרידא. כל ימי שבתו בלידא עברו עליו במאמץ רוחני כביר, בו היו שותפים כאחד מוחו החריף ולבו הער והרגש.

שלושה היו שטחי הפעולה להם הקדיש את חייו, נוסף על תפקידו הרשמי כמרא דאתרא: א. פעולתו הספרותית־התורנית והציבורית; ב. פעולתו החינוכית (הישיבה בלידא); ג. פעולתו הציונית.

שקידתו העצומה על התורה לכל הסתעפויותיה לא פסקה גם בלידא. היה ישן מעט מאוד. וכדי שיוכל לעסוק בתורה באין מפריע, היה נוהג להשכים קום, הרבה לפני הנץ החמה, בטרם באו הבריות להטרידו מעיונו. ואגב עיון (לפי המימרא ש"אי־אפשר לבית־המדרש בלא חידוש") לא פסק מלהעלות את רעיונותיו וחידושיו על הספר. רק שלושה מספריו נדפסו בתקופת רבנותו בשווינציאן: "עדות ביעקב", בענייני עדות (וילנה, תרל"ב), ושני חלקי הספר "חותם תכנית" (מגנצא, תר"ם, ופרשבורג, תרמ"א). מאז התמנותו רב בלידא, הלכו ונדפסו כל שאר ספריו ומאמריו הרבים, בהלכה, בדרוש, בענייני לאומיות ובענייני חינוך, מהם שראו אור בחייו ומהם שהגיעו למכבש הדפוס אחרי מותו (בהשתדלות בנו, ר' אברהם דובער ריינס ז"ל,* שעסק כל ימיו במסירות בהוצאת כתבי אביו): אורים גדולים (וילנה, תרמ"ז), אורה ושמחה (וילנה, תרנ"ח), אור שבעת הימים (וילנה, תרנ"ו), שערי אורה (וילנה, תרמ"ו), נאד של דמעות (וילנה, תרמ"ח), אור חדש על ציון (וילנה, תרס"ג), אור לארבעה־עשרה (פיוטרקוב, תרע"ג), שני המאורות, על ישיבת לידא (פיוטרקוב, תרע"ג), ספר הערכים, ח"א (ניו־יורק, תרפ"ו), טללי אורות — סודר ע"י הרב רז"א רבינר (ת"א, תשט"ו) ועוד. כמה מספריו זכו למהדורות נוספות. ועוד יותר מזה, אלפי גליונות כתובים, המצטרפים לעשרות כרכים, דברי הלכה ודברי דרוש, שלפי עדותו של הרב י"ל מימון ז"ל** עשויים הם להעשיר את הספרות התורנית, נשארו עד היום בכתב יד.

מרעיון הישיבה לא הניח ידו אף לאחר שנכשל בהוצאתו לפועל בשווינציאן. פרשת "הישיבה הגדולה אשר בלידא" מסופרת במקום אחר בספר זה, פרשה אשר גרמה לו, מלבד לבטים כספיים, בתנאים של חוסר תקציב מובטח ותלות בעזרת נדיבים, גם נפתולים עם חוגים חשוכים (או נקראם, בלשון נקיה — תמימים), שהתנגדו לכל חידוש.

חיבת ציון היתה טבועה בנשמתו עוד בטרם היות תנועה הנושאת שם רשמי זה. משפתח הרב צבי קלישר בפעולתו לישוב א"י, התפתחה חליפת מכתבים בין הרב הזקן לבין הרב הצעיר ריינס. כשהופיע על הבימה הציבורית הרב שמואל מוהליבר, נפגש אתו והציע לפניו תכנית נרחבה של התישבות הכרוכה ביסוד מוסדות חינוך דתיים, נמוכים, תיכו־ניים וגבוהים, תכנית שנראתה בעיני הרב מוהליבר דמיונית יותר מדי.* אך פעולותיהם של "חובבי ציון" בעת ההיא נראו לו פעוטות מדי והוא טרם נכנס כניסה של ממש במחנה הפעילים. גם כשהופיע ד"ר הרצל בשמי הציונות, עדיין היה עומד הרב ריינס מרחוק, בוחן ובודק את טיבה של התנועה ואת תכניותיה. אך משנכבש לבו לקסמו האישי של המנהיג הדגול, לרעיונותיו ולתנופת תכניותיו, הצטרף למחנהו בלב ונפש ומאז תפס מקום מרכזי במחנה הציוני. והוא עצמו הסביר את דרכו*:

"...זה דרכי מעודי לבלי לעשות דבר, כל עוד לא אחקור ואתבונן מעצמי על כל פרט מפרטי הדבר; ומה גם בענין כזה העומד ברומו של עולם היהודים והיהדות. כלל גדול הוא אצלי, כל אלה שדרכם להמסר לאיזה ענין חדש או לאיזו תנועה חדשה בשעה קלה בלא ישוב הדעת, מאלה אין מה לקוות הרבה. אבל אלה שאינם נמסרים לאיזו תנועה חדשה במהירות ובחפזון, רק אחרי חישוב במתינות — מאלה יש לקוות כי יהיו תמיד מנושאי דגלה."

* הרב י"ל פישמן, שם.

יצחק יעקב ריינעס
האב"ד דלידא.
И. Я. Рейнесъ
И. Д. Завѣдывающаго
Лидскаго Общ. Евр. Ешивота.

Лида, ... мая 191... г. ב"ה כא סיון תרע"ג

כבוד הרב החכם הנעלה מסור לעמו וארצו ולקדשיו
מהו"ר הערשינהארן נ"י, רב העדה בעיר קערץ.
רב שלום וברכה !

כבר נודע ומפורסם שם ישיבתנו הגדולה ואת כל אותה הברכה הרבה הצפונה בה לתורתנו הק' ולחנוך בנינו ברוח היהדות והאנושיות גם יחד, וכבר הכירו כל טובי עמנו ובחירי חכמיו את כל גדל הון יקרת ערך מוסדנו הגדול הזה, שהוא מצוין במינו ויחיד במינו בטובו וברכתו, ובטוח אני גם בכבודו הנעלה כי ככל טובי עמנו ידע גם הוא להעריך את ערך מוסדנו הגדול ואת כל רב נחיצותו ותועלתו, ויכיר בכל אותה החובה הקדושה המוטלת על כל איש אשר רוח ולב בקרבו לתת לנו את ידו בעבודתנו בקדש, ותקותי זו היא שהרהיבתני לפנות לכבודו הנעלה בבקשתי; הנה בא־כחנו הרב ה"ג מר מרדכי דוב ... הרב דעיר ...
יבא לעירו בשם ישיבתנו הגדולה לרכש לה חברים תומכים ומנדבים — ולזאת יואיל נא כבודו הנעלה לעמד לימינו לעזור לו במלאכתו מלאכת שמים, ויתן לו לשאת לפני בני עירו שירימו את תרומותיהם לחזקת ישיבתנו ביד נדיבה לפי ערכה הרב ולפי ערך הוצאותיה המרובות למאד, ויהיה כבודו בין כל אלה המזכים את המכון הגדול הזה לתורה ולתעודה בישראל, ושכרו יהא נכון לפניו מאת הבוחר בישראל וגם ברכת עמנו על ראשו תחול עד העולם.
ובתקותנו הרבה לעזרתו המסורה, הננו מוסרים לו מראש את תודתנו החמה, והנני שולח לו את ברכתנו שלום בכל רגשי הכבוד והיקר, אשר יאתה לו למכבדו ככל ערכו הנעלה והדורש שלומו וטובו ביקר רב. יצחק יעקב ריינס ...

* נפטר בתל־אביב
** הרב יהודה ליב הכהן־פישמן: זכר זאת ליעקב, תולדות הר"ר י"י ריינס.

לא כאן המקום לגולל את כל פרשת פעולתו הציונית של הרב ריינס — הלא היא כתובה על ספר דברי ימי הציונות ובייחוד, בדברי ימיה של תנועת „המזרחי", אשר בוועידת וילנה, בשנת תרס"ב, ייסדה ובוועידה שנתכנסה בלידא בשנת תרס"ג, הציב דלתיה.

נערץ היה הרב ריינס על אנשי לידא, הן מחוגי החרדים, שהעריכו את גדולתו בתורה, הן מקרב הדור הצעיר המתקדם, שראו בו את המחדש, המשדד את מערכות החינוך המסורתי בישראל ואת אחד מנושאי הדגל בתנועה הלאומית. וכולם כאחד התפעלו מפקחותו בענייני עולם המעשה. בהלכות איסור והיתר היה ידוע בכחא דהיתרא. כל אשה שבאה לבית הרב בשאלת כשרות, רצתה להשמיע את שאלתה דווקא לפניו, כי ידע ידעו שאין כמוהו בר סמכא למצוא צד היתר, בהתחשבו גם במצבה של השואלת.

בשבתות בהן היה דורש לפני הקהל, היה בית־המדרש מתמלא עד אפס מקום. תוכן הדרשות היה עובר אח"כ מפה אל פה. היה בהן בשביל הלמדן ובשביל בן ההמון, ונימה חדשה נשתלבה בהן — נושא התנועה הלאומית־הציונית.

כשהתחילה בלידא הפעולה להפצת המניות של ה„אוצר להתישבות היהודים" (ה„קאָלאָניאַל באַנק"), פתח הרב את דרשתו בפסוק: „אם כסף תלוה את עמי" (שמות, פרשת משפטים) והמשיך: היכן שמענו שאדם מלווה כסף לעם? ומיד השיב: הנה, בקניית המניות של הבנק הלאומי, ניתנת לאיש יהודי ההזדמנות להלוות כסף לעם בכללו, — והלך והסביר את גודל חשיבותו של הענין.*

דרשן נפלא היה הרב ריינס ונואם שופע, בעל הגיון מוצק ויחד עם זה בעל רגש לוהט. וכאן היתה גם נקודת חולשתו, שכן מרוב התרגשות, היה מגיע לפעמים לידי דמעות ולפרקים, לא היה מסוגל להמשיך עוד בדבריו. כך קרה בעת דרשתו שדרש לרגל „יום התימנים", שנערך אז לפי הוראת הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית. בהגיעו לדבר על מצבה של יהדות העולם ובייחוד — על סבלם של אחינו בני תימן, פרץ בבכי שלא עלה בידו להתגבר עליו.

ידועה היתה הערצתו לאין גבול לד"ר הרצל (שהביאתו גם לאמירת „הן" ל„תכנית אוגנדה" בקונגרס הציוני השישי). וכשהגיעה הידיעה המזעזעת על מותו של המנהיג הנערץ, נפל הרב ריינס למשכב ולא היה מסוגל להשתתף באסיפת האבל שנערכה בבית־הכנסת הגדול. את נאום ההספד נשא אז במקומו הסופר ח. ד. הורביץ, שנמצא אותה שעה בלידא.

פעולתו הציבורית, בשטח החינוך ובשדה התנועה הציונית, הביאה את הרב ריינס לידי ויכוחים עם גדולי הרבנים בני דורו, אך בהיותו בטוח בדרכו ותקיף בדעותיו, לא נרתע מפניהם ולא נשא להם פנים בזה. הר"ר ישראל מאיר ז"ל (בעל ה„חפץ חיים") מרדין, שבא אליו במיוחד לשיחה אישית אינטימית, אף הוא לא הצליח להטותו מדרכו, אם כי הרב ריינס העריך את גדולתו של ר' ישראל מאיר בתורה ובייחוד — את אישיותו המוסרית, אך לא את הבנתו בהוויות העולם, ובתפיסת מצבה של היהדות וצרכיה.**

מאבק מסוג אחר ניהל הרב גם בחזית אחרת — למניעת השפעתן של התנועות המהפכניות ברחוב היהודי. בדרשותיו על נושא זה מעל בימת בית־המדרש, בשנות ההתעוררות המהפכנית ברוסיה בשנת 1905, קומם נגדו את אנשי ה„בונד".***

שבע פעולות היה הרב ריינס, אך גם שבע מרורים. המר לו הגורל ובשנת תרנ"א מת על פניו בנו הצעיר משה, בו תלה תקוות גדולות. עודו צעיר לימים, התבלט בכשרונותיו המזהירים ובידיעותיו בחכמת היהדות ובתרבות כללית ואף קנה לו שם בפובליציסטיקה העברית. מותו פצע את אביו פצע עמוק שלא נרפא עד יומו האחרון. פולמוסו התמידי עם מתנגדיו, הקשיים הכספיים בניהול הישיבה, נוסף על אנטגוניזמים בתוך הבית, כל אלה ערערו את בריאותו הרופפת של הרב הישיש.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, נמצא הרב במקום מרפא בגרמניה. אחרי תלאות רבות, הצליח לחזור, בדרכים עקלקלות, לביתו בלידא והוא מדוכא ומיואש מכל מראה עיניו בגרמניה, שם נזדמן לראות את החיה שבאדם. היה בדעתו להעלות את רשמיו על הספר, לזכרון. אך כבר תקפה עליו מחלתו הממארת, ובעשרה לחודש אלול שנת תרע"ה נאסף אל עמיו.

אחד הרבנים, שספד לו ליד הקבר הפתוח, אמר עליו בהספדו: „עושה חדשות — בעל מלחמות" ובפסוק קצר זה, ביטא יפה את דרך חייו.

„אוהל" הוקם בבית העלמין בלידא על קברו של הרב ריינס, ליד אוהלו של הר"ר מרדכי מלצר. העודם קיימים שם שניהם?...

*

זכרו של הרב ר' יצחק יעקב ריינס ז"ל הונצח בישראל בשתי נקודות התישבות, שאחת מהן קיימת ופורחת: א. המושב „כפר עברי" שהוקם בשנת תרפ"ד ע"י צעירי „המזרחי" בהרי ירושלים, בדרך לרמאללה, ואח"כ הוסב שמו ל„נוה יעקב". יושבי כפר זה הותקפו בעת מלחמת העצמאות ע"י הערבים ולאחר שהדפו את ההתקפה, נאלצו בכל זאת לסגת משם. המקום נכבש שוב ע"י צה"ל בתשכ"ז, אך המושב טרם חודש. חבריו הצטרפו בינתיים למושב נחלים. ב. המושב „שדה יעקב", מיסודו של „הפועל המזרחי", שהוקם בעמק המערבי, ע"י נהלל, בשנת תרפ"ז — מצבה חיה נאה לזכרו של הרב ריינס ז"ל, מחולל תנועה „המזרחי" העולמית.

מפיו של הרב ריינס ועליו

— את האגדה העממית על דבר „ל"ו צדיקים נסתרים" שישנם בכל דור ודור, היה נוהג לפרש על פי דרכו כך:

„לפרקים שוגה ההמון לחשוב על דעה אמיתית וישרה כי היא פסולה ומפוגלת והוא רגיל לרנן אחרי המחזיק בדעה זו ולפקפק בישרו ובצדקתו. אולם האיש אשר צדקתו כה גדולה והאמת כה חביבה עליו עד שהוא תומך בדעה זו בגלוי, בלי לשים לב אם דבר זה יגרום חילול כבודו בעיני הבריות — איש כזה הוא מן הצדיקים הנסתרים, כי בגלוי הלא איננו נחשב

* תוכן דרשה זו שמעתי מפי אבי מורי ז"ל. אח"כ מצאתי את הדברים בחוברתו של הרב י"ל פישמן (מימון), הנ"ל.

** בשיחה עם מקורביו, אמר פעם: ר' ישראל מאיר לא יצא כל ימיו מרדין, ואם תמצי לומר: והרי הוא בא גם בכרכי עולם: ורשה, מוסקבה וכיו"ב? — אלא שגם בהיותו במוסקבה, אינו רואה אלא את רדין...

*** י. ש. הערץ — די ערשטע רוסלענדער רעוואלוציע — די געשיכטע פון בונד, פארלאג „אונזער צייט", ניו יארק, 1960, צווייטער באנד, עמ' 192.

צדיק. ודווקא על צדיקים נסתרים אלה העולם עומד." *

— על המאמר "כל הרודף אחרי הכבוד, הכבוד בורח מפניו וכל הבורח מפני הכבוד, הכבוד רודף אחריו", היה הרב ריינס שואל: מדוע, בעצם? — והרי, בדרך כלל, כל השואף לדבר מה בכל לבו, סופו להשיגו? — והוא משיב: דבר שבהגיון נאמר כאן: כשאדם רודף אחרי הכבוד, בידוע שהכבוד בורח מפניו, שאם לא כן — למה לו לרדוף אחריו. והיפוכו בבורח מפני הכבוד.**

— רבי יצחק יעקב ריינס, רבה של לידא, דרך משלו היתה לו בהלכה ובאגדה. ספריו באגדה נתקבלו על הדור, ספריו בהלכה לא נתקבלו. אף הוא היה אומר:

"רציתי ללמד לבאי עולם שני דברים: למדנות ודרשנות. דרשנות נתקיימה בידם; למדנות לא נת־קיימה בידם".***

— פעם בא לפני הרב דין־תורה יוצא דופן:

יהודי צעיר אחד, ברצותו להראות את "מודרניותו", התבטא בשיחת רעים, כי את חלקו בעולם הבא הוא מוכן למכור בעשרה רובל. יהודי אחר, שהיה באותו מעמד, הוציא מיד מכיסו את הסכום הנדרש והציעו למוכר הסחורה המיוחדת במינה. הלה הסכים והעסק אושר וקויים בתקיעת כף. ברם, לאחר מעשה, נמלך המוכר והתחיל לבו נוקפו. בא אצל הקונה והציע לו לבטל את הקניה, אך הלה סירב. משכהו אל הרב ריינס. לא היה כל אותו ענין לפי רוחו של הרב, והוא מצא מוצא על פי דרכו. אמר להם: אם יהודי מוכר את חלקו בעולם הבא, הרינו למדים מכאן שחלקו אינו רב שם ביותר, ולפיכך אין לו מה למכור. והרי זה מקח טעות....

— מי לא הכיר את שמשו הזקן של הרב ריינס, ר' ישראל? יהודי גבוה, חלוש, מכנסיו תחובים בתוך מגפיים קצרים, והוא גורר בקושי את רגליו הארוכות. הרב ריינס, שהיה ידוע בחוש ההומור שלו, היה אומר עליו:

ישראל דומה לצומח: וכי ראה מי שהוא צמח בצמיחתו? אלא, מכיוון שגדל, בידוע שצמח (באידיש: ער איז אויס־געוואַקסן, אַ סימן אַז ער איז געוואַקסן). וכי מי שהוא ראה את ישראל הולך? — אלא מאחר שבא, בידוע שהלך...

— ידע הרב כמה מתקשה שמשו המסור בשמות חדשים, ארוכים מדי.

פעם, והרב, היושב בחברת מקורביו, שולח את ר' ישראל לבית המלון לשאול אם הגיע הרב רובינזון מרוטניצה. (דער ראַטניצער רב, רובינזאָן) — התזכור, ר' ישראל? — כן, רבי, עונה השמש ופונה ללכת. אך כשהוא עומד כבר ליד הדלת, קורא לו הרב שוב, כשבת צחוק שובבה וטובת לב נסוכה על שפמו: — ובכן, ר' ישראל, מה תשאל? — אשאל אם הגיע הרב רוטניצר מרובינזון (דער רובינזאָנער רב ראַטניצער)...**

* לפי הרב יה;דה ליב הכהן פישמן (מימון), בחוברת הנ"ל.

** מפי אבי מורי ז"ל.

*** מדור לדור. — מ. ליפסון, כרך שני — 1253.

**** מפי אחי משה הי"ד.

— בסוף שנותיו, היה הרב ריינס דר ברחוב הראשי (ווילנער גאס), בביתו של לייזר פולצ'ק. מול חלון ביתו נשקף ה"קלוב", בו היו מתכנסים אנשי האינטליגנציה המקומית, נוצרים וגם יהודים, ועיקר בילויים, על הרוב — משחק הקלפים, וכדרך השטופים במשחק — בלי להשגיח בשעון. פעמים, כשהיה הרב הישיש ניעור משנתו אחרי חצות, כדרכו, כדי לעיין בספר, היה רואה והנה אור בבית ההוא והאנשים יושבים ועוסקים בשלהם. היה הרב מסיח בחיוך את תמיהתו: א בעלנות, אויפשטיין אזוי פרי שפילן אין קאַרטן... (הראיתם מימיכם, אנשים משכימים כל כך קום כדי לשחק בקלפים...).

— בחיפושיו אחרי מקורות למימון תקציבה של ישיבתו, ניסה הרב ריינס, בין השאר, לפנות אל הבנק הקואופרטיבי הקטן שהיה בלידא בדבר הלואה. ביום שנועד לטיפול בכל הבקשות הנכנסות, מצא נחוץ לבוא בעצמו לישיבת מועצת ההנהלה. משנכנס לחדר (כנראה, במפתיע) וחברי המועצה, שישבו כולם בגלוי ראש, לא חבשו את כובעיהם (פרט לאחד, מוסר הספור, שמפני כבוד הרב, כיסה את ראשו), חרה הדבר לרב הזקן, אך שתק ולא הגיב.

לאחר דיון בבקשת הרב, נתברר שאין לבנק אמצעים להלואה מסוג זה. קיבל הרב את הדין. אך עכשיו מצא מקום לגבות את חובו, ואמר:

כשבאתי אליכם ומצאתי אתכם יושבים בגלוי ראש, אמרתי בלבי: הנה חבר אריסטוקרטים, וודאי יש להם גם כסף ויתנו לי הלואה לצרכי הישיבה. עכשיו שכסף אין לכם, והרי שאריסטוקרטים אינכם, ובכן — למה אתם יושבים בגלוי ראש?**

— כל ימיו היה הרב ריינס שקוע ראשו ורובו בעיונו ובעסקי הציבור. עם זה, לא היה חלקו עם בעלי המרה השחורה הקודרים. במסיבות חג ובמסיבות משפחתיות, ידע להצהיל פנים ולכבד את מכבדיו. בין המסובים היושבים על ידו במ־סיבות היה תמיד "בעל המוסף" שבמנין הרב, ר' אייזיק (שהיה גם "יועץ הסתרים" שלו, בעניני הישיבה ועסקי ציבור אחרים, וכן בענינים של "בית הרב").

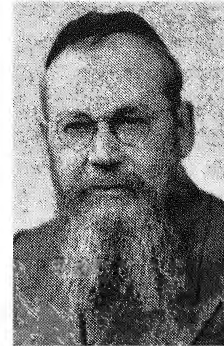
פעם במסיבה, כטוב ליבו, פנה הרב אל בעל המוסף שלו: — ר' אייזיק, אמור נא לנו איזה ניגון. השיב הלה: מה ניגון אוכל לשיר לכם ולא שמעתם, והרי כל ניגוני כבר ידועים לכם בע"פ. אך אולי רצונך, רבי, ואשיר לפניכם ניגון משלך? תמה הרב: משלי, דהינו?

שר לפניו ר' אייזיק את הפסוק: "שובו, שובו מדרכיכם הרעים" מחזרת הש"ץ בתפילת נעילה של יום הכיפורים, שהיתה חזקה של הרב במנינו, והיה מחקה גם את קולו המחנן של הרב בתפילתו, כשהוא נעשה דק בטונים הגבוהים ונוטה לדמעות.

הקשיב הרב בהנאה ובבת צחוק טובת לב וסלחנית הפ־טיר: אמנם ניגון שלי הוא? — כשאני לעצמי, איני זוכר. ליד העמוד, הדברים נאמרים מאליהם ("עס זאָגט זיך"), אך אם יבקשוני לחזור על זה אחרי התפילה — לא אוכל.**

הרב אביגדור ציפרשטיין
(חתנו של הרב ר' אהרון רבינוביץ ז"ל)

הרב אהרון רבינוביץ זצ"ל

עדיין ניצבת לנגד עיני דמותו בכל הדרה, קדושתה וזוהר יפע־תה. דמות הרב שעמד שנים רבות על משמרת הקודש ושירת את עדתו בתורתו־צדקתו, בחכ־מתו ובנועם הליכותיו. מיום ש־ישב על כסא הרבנות בלידא, אחרי מות חותנו הגאון הרב יצחק ריינס, שפירסם את העיר בכל תפוצות ישראל, ניהל את קהילתו במקל נועם ומסר את נפשו עליה.

בן כפר היה. ביערות ליטא גדל ויהי לארז. אביו, ר' אלימלך רבינוביץ, היה סוחר עצים וגר ביער. בנה לו שם בית, ובית־מדרש בו למדו והתפללו היהודים שוכני הכפרים שעסקו במלאכת העטרן. בחיק הטבע גדל. משם יצא לישיבת וולוז'ין, בה נתפרסם כאחד מבחירי הישיבה שעליהם היתה תפארתה.

הוא אשר גילה את העילוי ממייצ'ט ר' שלמה פוליאצ'יק בכפר נידח והביאו לישיבת וולוז'ין.

הגאון רבי יצחק יעקב ריינס ז"ל בחר בו לחתן לבתו היחידה געלע ז"ל, שהיתה לו לעזר כל ימי חייו. בחייהם ובמותם לא נפרדו, ויחד עמו נתקדשה בקידוש השם.

בבית חותנו מצא כר נרחב לפעולה. כל מרי יום ונשברי לב מצאו בו אוזן קשבת, לב ער ונכונות לעזרה. פיזר את כספו וחילק את חפצי הבית לכל פושט יד. לא השיב פני אדם ריקם. ידע את האחריות הגדולה המוטלת עליו כמנהיג העדה ועמד במערכה. תמיד יצא הוא בעצמו בשעות רעות, בימי מהומות, מלחמות ופוגרומים להגן על העיר, ועל יושביה. סיכן את נפשו, לא התחשב עם תחנוני המשפחה ובאומץ הלב וברוח נדיבה היה הראשון והיחידי בעיר, שמסר נפשו בעד הצלת ישראל.

איש האמת. זוהי מידתו וזהו שורש נשמתו. לא סבל שום שקר בחיים. בכל מקום שמצא סטיה מן האמת והיושר, לחם כארי להוציא את האמת לאור ולהציל עשוק מיד עושקו, ולא נשא פני איש, יהיה מי שיהיה.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, עת נכבשה העיר ע"י הגרמנים, שלח את משפחתו לנוד בנכר והוא נשאר על משמרתו ולא עזב את העיר.

אגדות מתהלכות מפעולותיו בימי הכיבוש בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הודות להשפעתו על מושל העיר, שידע להעריך את טוהר לבו ונפשו, מנע רעב מן העיר, שהיה מנת חלקן של כל העיירות מסביב.

לא היה רק „רב" ע"פ המושג המקובל. היה אב, רועה ואומן. דאגתו — טובת הזולת. כי נפשו אצילה היתה מאוצר נשמות קדושות, מוארת באור תורה שהיא כולה חסד עולם.

אהבת התורה שלו — מי יערכנה? כשהיה רואה ת"ח בן־ישיבה היה מחבקו ומנשקו. חלק לו כבוד כלאחד מגדולי ישראל. סברה או תירוץ ששמע ממי שהוא — היה אין קץ לאושרו. גדול וגאון כמותו, עם הבנה עמוקה וסברה ישרה בתוספת בקיאות בכל חדרי התורה, היה מלא התפעלות אם שמע מה שהוא בחד"ת מבן־ישיבה עובר או מרב. כדג צמא לטיפה מן הים — כן צמאה נפשו לפלפולי דאורייתא. חידוש בתורה, תירוץ לקושיה — אלה הם ה„שוחד" שלקח בחיים. לא היה דבר קשה לפניו לעשות בעד זה. יסד את הקיבוץ בעיר מבחירי תלמידי הישיבה. מר גאץ ז"ל ממוסקבה תמך בעצמו את הקיבוץ שהתקיים מכספו. בכל מקום שיש אחד עוד בחיים מאלה שזכו להסתופף בצלו — נפשם יוצאת לשמו וזכרו, ולא אחד מתגעגע לאותן השנים המאושרות שקיבלו חינוך והשראה במחיצתו של רבם הדגול, שהצטיין בתור תופעה נדירה בלתי נשכחת, בגדלות בתורה, אהבתה ואהבת לומדי תורה שהיתה בלי גבול, ועמידה תקיפה בקומה זקופה בעד מידת האמת, היושר והצדק בכל מעשיו ודרכיו, וגם בהנהגת העיר וביחס עם הציבור.

היה נאמן לציון. היה מן הרבנים הראשונים שחתמו על קו"ק בעד קרן הקיימת, ובכל הזמן תמך ברעיון המזרחי, שבא לעורר את העם לבנות חרבות ולהיבנות. לא התחשב עם כל „התנגדות" שבאה ממקומות ידועים. ראה בבניין הארץ איתערותא דלתתא שבידה לקרב את גאולת ישראל — במסירות נפשם של הבונים והחוננים את עפרה.

וכאן אולי המקום להבליט קו מדמותו המזהירה, עד כמה אהב את האמת ואת כבוד התורה, שהיו יקרים לו מכל שכיות החמדה. בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, התחוללה „מלחמה" בווילנה. הקהילה היהודית דשם בחרה, או עמדה לבחור, את הרב ר' יצחק רובינשטיין ז"ל לרב הקהילה, ואת הגאון רבי חיים עוזר גרודזינסקי ז"ל —

אמו של הרב (יושבת באמצע); אחותו צילה (עומדת באמצע) ובנותיו: אלקה (רעיתו של הרב אביגדור ציפרשטיין — ניו־יורק — ראשונה מימין); רחל (ראשונה משמאל); נחמה (יושבת מימין) ופרידה (יושבת משמאל).

לסגנו. רבני פולין וראשי הישיבה ראו בכך צעד לא נכון מצד ראשי קהילת ווילנה. פרצה מחלוקת חריפה בעל־פה ובכתב ועד לאמריקה הגיעה. הרב ר' אהרון רבינוביץ היה ידיד נעוריו של הרב רובינשטיין, כי לידא קרובה לווילנה. כרעים וכאחים התהלכו כל ימי חייהם. אך בימים אלה כשנטושה היתה המחלוקת בווילנה, השתדל הרב אהרן רבינוביץ להשפיע על ידידו ועמיתו להתפטר, או לא לקבל משרה זו, שיש בה לפי דעתו חילול השם ועלבון התורה. לפי דעתו יהיה זה כבוד גדול בשביל הרב רובינ־שטיין, שיקבל שכר על הפרישה יותר מן הדרישה. אך כאשר נוכח לדעת כי דבריו אינם מתקבלים — חדל מלדבר אתו.

רבים העריכוהו וכבדוהו על עמדתו הכנה, ביחוד רבנים שעמדו לצדו של הגאון רח"ע גרודזינסקי. היה הוא הצורה הבולטת ביותר שזכתה להערצה וחשיבות יוצאת מן הכלל מצד החסיד שבכהונה בעל החח ז"ל והגרח"ע ז"ל. „דער לידער רב" — היה תמיד ראש המדברים באסיפה, בוועד. ממנו שמעו עצה ותושיה. כל אחד הרגיש שמשכמו ומעלה הוא גבוה מכל הסובבים אותו. לא היה כתם על כתונת הפסים שלו. מה שהקל לאחרים החמיר לעצמו. לא היו לו איפה ואיפה. מה שאסר לאחרים לא היה מתיר לבניו וגם לחתנו. במידה אחת מדד את החיים. לא היתה מחיצה בינו ובין אחרים.

וע"כ ברטט וביראת הכבוד וברחשי אהבה וחיבה היה נזכר שמו ע"י כל אלה הרבנים ועסקני ישראל שבאו עמו במגע ועמדו על תכונתו הטהורה, השופעת אהבת התורה — אהבה וכבוד ללומדי התורה וכו'.

החח ז"ל היה מתאכסן בביתו. ר' אהרן לידער קרא לו. כאשר בא המיועד להיות חתנו לראדון, ואמרו לבעל החח ז"ל שזה הבחור שבא הוא „דעם לידער רב'ס חתן" — קם ממושבו. וקרא: „אה! ר' אהרנ'ס אַ קינד..."

ובמקום שאתה מוצא טובו וחסדו וענוותנותו — שם אתה מוצא גם ידו החזקה ואומץ לבו. כארי לחם בעד שמירת השבת, הכשרות וחינוך הנוער.

כשנכבשה לידא בראשית מלחמת העולם השניה ע"י הרוסים והקהילה וכל חברות הצדקה בעיר חוסלו ע"י השלטונות, לא חדל מעסקנותו, בטיפול וסידור הפליטים שנהרו ללידא. וכאשר נפתח פתח־הצלה לעזוב את לידא ולעבור לווילנה, שנספחה לליטא, לא עזב את עמק הבכא ואת בני קהילתו. באשר הם — הוא! לא הועילו הפצרות ובקשות ותחנוני בני המשפחה. הוא החליט להישאר עם צאן מרעיתו. רב־חובל אינו עוזב את הספינה כשהיא בסכנה.

וכך נשאר ולא רצה לעזוב, גם בשעה שדרך לידא עברו כל ראשי הישיבות, הרבנים וזרם של פליטי חרב. על משמרתו עמד ועל מקומו נשאר, עד לרגע האחרון בתוך בני קהילתו, עם משפחתו, הרבנית ושלוש בנותיו. צעד ראשון במצעד המוות לבורות החפורים, שם נאספו שרידי תושבי העיר — ומת ראשון מות קדושים.

ביער הקדושים שבהרי ירושלים, ניטעה ע"י אחותו, הגב' הניה רבינוביץ תבל"א, מניו־יורק, חורשה לזכרו, ולזכר בני משפחתו שנספו יחד עמו, בתוך קהל קדושי לידא בכ"א באייר תש"ב.

באזכרה להרב ר' אהרון רבינוביץ, ליד המצבה לזכרו ביער הקדושים בהרי ירושלים. נואם — מר משה ביתן.

מצבה לזכרו של הרב ר' אהרון רבינוביץ הי"ד ביער הקדושים בהרי ירושלים.

הרב ר' אהרון רבינוביץ בחברת בני משפחתו: הרבנית געלע (יושבת משמאל), שלוש אחיותיו ובנו אלימלך.

הניה רבינוביץ (דעם לידער רב׳ס שוועסטער)

דער לידער רב - ר׳ אהרון רבינוביץ זצ״ל

אונדזערע עלטערן האָבן געוווינט אויפֿן לאַנד, אין אַ וואַלד. זיי האָבן זיך באַשעפֿטיקט מיט קויפֿן וועלדער און פֿאַרקויפֿן געהילץ. דער פֿאָטער האָט ווייניק פֿאַרשטאַנען אין געשעפֿט. ער האָט ליב געהאַט צו זיצן און לערנען. אַרומגערינגלט מיט גרויסע אַלמערס מיט ספרים. אונדזער מוטער איז געווען די אשת־חיל. זי האָט געפֿירט די געשעפֿטן. אין יענער צייט איז מיין ברודער אהרון אַלט געווען אַרום 20 יאָר. ער איז געווען זייער שיין, הויך, שלאַנק, פֿול מיט לעבן און ענערגיע. ער האָט געלערנט אין וואָלאָזשינער ישיבה און פֿלעגט קומען אַהיים נאָר צו די ימים־טובים. זיין אַהיימקומען איז געווען די גרעסטע פֿרייד פֿאַר אונדזער זעליגער מוטער און די איבעריקע קינדער, ווייל ער איז געווען אַ זייער געטרייער זון און ווי אַ פֿאָטער צו אונדז.

אין וואָלאָזשינער ישיבה

איך געדענק, אַז עס איז געווען אין אונדזער הויז אַ צימער, וואָס האָט זיך גערופֿן „אהרנס צימער". קיינער האָט אין יענעם צימער נישט געשלאָפֿן אַ חוץ אהרון. ווען ער פֿלעגט קומען אַהיים, פֿלעגט ער דאָרט זיצן און לערנען. אויך ער האָט געהאַט גרויס פֿאַרגעניגן צו קומען אַהיים. ערשטנס צו זען די פֿאַמיליע. צווייטנס האָט ער זייער ליב געהאַט די נאַטור, דעם וואַלד ווו ער פֿלעגט אַרומשפּאַצירן ביי טאָג און ביינאַכט. ער איז געווען זייער בראַוו, קיינמאָל פֿאַר קיינעם נישט מורא געהאַט, און מיט אים פֿלעגן מיר, קינדער, זיך פֿילן זייער זיכער. אונדזער טייערע מוטער פֿלעגט שוין בייצייטן אָנגרייטן אַלע זאַכן, וועלכע ער האָט ליב געהאַט — זעק מיט ניס, וועלכע מען פֿלעגט אָנקלייבן אין וואַלד, טריקענען אין אויוון, אַלערליי פֿרוכטן א. אַז. וו. אויך פֿלעגט זי יעדעס מאָל צוגרייטן פֿאַר אים נייע וועש און מלבושים, ווייל ער פֿלעגט אַלע מאָל דאָס צעטיילן זיינע חברים, וועלכע האָבן זיך אין דעם געניייטיקט. דאָס זענען געווען די גליקלעכסטע יאָרן פֿון זיין יוגנט.

איינמאָל, ווען מיין ברודער איז געקומען אויף יום־טוב אַהיים פֿון וואָלאָזשין, איז אים געקומען זען אַ ייד פֿון שטעטל מייטשעט, מיט אַ זון, 13 יאָר אַלט, קליין, בלאַס, מיט טיפֿע שוואַרצע אויגן. דאָס איז געווען ה׳ פּאָלאַטשעק. דער פֿאָטער האָט געבעטן מיין ברודער אים פֿאַרהערן. מיין ברודער האָט אים פֿאַרהערט און איז זייער נתפּעל געוואָרן פֿון דעם ייִנגלס כשרונות. ער האָט אים געבראַכט קיין וואָלאָזשין, אַריינגעפֿירט צום ראש הישיבה, הינטער דער פּאָלע פֿון זיין מאַנטל כדי קיינער זאָל אים נישט זען, ווייל אין וואָלאָזשין האָבן געלערנט נאָר גרויסע בחורים. דער ראש הישיבה דערזעענדיק דעם קליינעם ייִנגל האָט געזאָגט צו מיין ברודער:

„באַלד וועט איר שוין אָנהויבן ברענגען אַהער יונקים!" האָט מיין ברודער געזאָגט: „רבי, פֿאַרהערט אים".

דער ראש הישיבה האָט אים געשטעלט אַ שווערע קשיה און געהייסן אים גיין אין צווייטן צימער איבערצוטראַכטן. דאָס ייִנגל איז אַוועק צום טיר און זיך אומגעקערט צוריק — ער האָט שוין געוווּסט דעם ענטפֿער.

פֿון דאַן אָן האָט זיך אָנגעפֿאַנגען די נאָענטקייט, די טיפֿע פֿריינטשאַפֿט צווישן מיין ברודער און רבי שלמה פּאָלאַטשעק, דער באַוווּסטער מייטשעטער עלוי און גאון.

אין שפּעטערע יאָרן האָט אים מיין ברודער געבראַכט קיין לידע אַלס ראש־הישיבה פֿון הרב ריינעס ישיבה. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז רבי שלמה פּאָלאַטשעק געוואָרן דער ראש־הישיבה פֿון דער ישיבה ר׳ יצחק אלחנן אין ניו־יאָרק.

דערציילנדיק וועגן די באַציאונגען צווישן מיין ברודער און רבי שלמה פּאָלאַטשעק קען איך נישט פֿאַרגעסן דאָס פֿאָלגנדע:

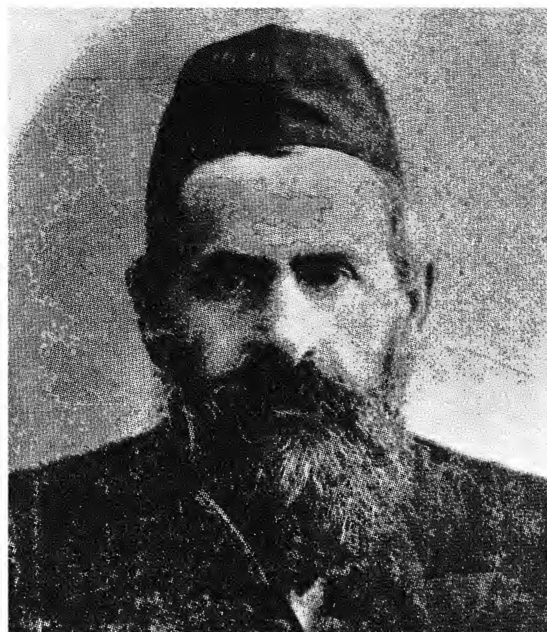
אין דער צייט ווען ער איז געווען דער ראש־הישיבה אין לידע, איז ער איינמאָל געוואָרן זייער קראַנק. ער האָט געהאַט שוואַכע לונגען און זיי האָבן אָנגעהויבן צו בלוטיקן. געווייינלעך האָט אַ דאָקטער געטאָן וואָס מען דאַרף, אָבער די קראַנקהייט איז געווען אָנשטעקנדיק. איז מיין ברודער אַוועק פֿון זיין הויז צו רבי שלמהן אויף 2 וואָכן, נישט אַריינגעלאָזן זיין פֿרוי און קינדער אין זיין צימער, אַליין געשלאָפֿן מיט אים אין צימער און ווי אַ גוטע באַרעמהאַרציקע שוועסטער אים באַהאַנדלט.

אויסגעוויילט אַלס רב פֿון דער לידער קהילה

אין עלטער פֿון 25 יאָר האָט מיין ברודער געהייראַט מיט דער טאָכטער פֿון הרב ריינעס, געלע. אייניקע יאָר האָט ער געלעבט ביי זיין שווער. מען דערציילט דאָס פֿאָלגנדע: ווי עס פֿירט זיך ביי יידן, האָט מיין ברודער באַקומען נדן. מען האָט דאָס געלט אַריינגעלייגט ביים ה׳ שיפּמאַנאָוויטש — אַן אָנגעזעענער בעל־הבית אין לידע. אין אַ צייט אַרום איז דעם ברודערס פֿרוי געגאַנגען צום ה׳ שיפּמאַנאָ־

הרב ר׳ אהרון רבינוביץ הי״ד בחברת בני משפחתו: אמו בתיה (יושבת משמאל), אחותו הניה (מחברת רשימה זו — עומדת) ושני בניו: אלימלך (משמאל) ומשה (מימין).

ר׳ אהרן ב״ר אלימלך רבינוביץ הי״ד, רבה האחרון של לידא.

וויטש אַרויסנעמען אַ ביסל געלט. ווי ערשטוינט איז זי גע־וואָרן הערנדיק, אַז פון איר נדן איז גאָרנישט געבליבן. קומענ־דיק אַהיים האָט זי געפרעגט דעם מאַן, ווו איז דאָס געלט? האָט ער איר דערציילט, אַז די אָרעמקייט אין שטאָט איז גרויס, און ער האָט געמוזט אַרויסהעלפן אין אייניקע פאַלן. צום ביישפּיל: אַ בעל־עגלה האָט פאַרלוירן זיין פערד, זיין פרוי און קינדער האָבן געהונגערט. האָט ער דער פאַמיליע געגעבן געלט צו קויפן אַ פערד. ער האָט אויך געמוזט אַרויס־העלפן אַן אָרעמע כלה, ווען די מוטער איז געקומען דער־ציילן און וויינען, אַז דער שדוך גייט זיך פונאַנדער, א. אַז. וו. אמת, זיין פרוי האָט אים גאָרנישט געזאָגט דאַקעגן.

די ערשטע 15 יאָר נאָך מיין ברודערס חתונה זענען געווען די רואיקסטע פאַר אים. די ערשטע יאָרן האָט ער געלעבט ביי זיין שווער און שוויגער און געווען זיי איבער־געגעבן ווי אַ געטרייער זון. איך געדענק, אַז די רביצין — ד. ה. זיין שוויגער — איז געווען אַ צייט נישט געזונט, זי האָט נישט געקענט אַרומגיין, פלעגט ער איר אויף די הענט איבערטראָגן פון איין אָרט אויף דעם צווייטן.

גלייך ווי ער איז אָנגעקומען אין לידע איז ער אַריין אין בית־דין און אויסגעפילט די פונקציעס פון דיין. ער האָט אָבער פאַר קיין זאַך, אַפילו פאַר די גרעסטע טרחות קיין באַלוינונג נישט גענומען און דאָס האָט געבראַכט צו געוויסע אומצופרידנהייט פון די איבעריקע דיינים. אויך האָט דער ברודער געשאַפן אַ קיבוץ פון 30 עלטערע בחורים פון דער לידער ישיבה פון הרב ריינעס. דאָס איז סובסידירט געוואָרן פון דעם אײדעם פון וויסאָצקי, ה׳ גאָץ.

מיט דער צייט האָט ער אויך איבערגענומען דעם גרעסטן טייל פון פאַרוואַלטונג פון שטאָט. דאָס איז געווען נויטיק, ווייל הרב ריינעס פלעגט יעדן יאָר פאַרלאָזן די שטאָט אויף אייניקע מאָנאַטן — ער פלעגט פאָרן קיין אייראָפּע אויף ציוי־ניסטישע קאָנגרעסן און אויך אויף אָפּרו.

אין 1915 איז הרב ריינעס נפטר געוואָרן און מיין ברודער איז אויסגעוויילט געוואָרן פון דער לידער קהילה אַלס דער רב פון לידע.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

אַ ביסל צייט פאַר דעם, ווען די רוסישע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן פון לידע, איז מיין ברודערס פאַמיליע, זיין פרוי 5 טעכטער און אַ קליין יינגעלע, אַוועקגעפאָרן אין טיף רוס־לאַנד צוזאַמען מיט הרב ר׳ שלמה פּאָלאַטשעק און זיין פאַ־מיליע.

זיינע עלטערע 2 זין, מלך און משה, זיינען פאַרבליבן ביזן סוף פון קריג אין לידע מיט זייער פאָטער. אויך מיין מוטער און איך זיינען אין אַ קורצער צייט אַרום געקומען קיין לידע.

די צרות האָבן זיך אָנגעהויבן אין 1915, ווען די רוסן האָבן פאַרלאָזן די שטאָט. די קאָזאַקן האָבן באַמבאַרדירט און אונטערגעצונדן חנה פּופּקעס הויז. די איינוווינער האָבן זיך באַהאַלטן אין די הייזער. דער רב איז געווען דער איינאונ־איינציקער, וועלכער איז אַרויסגעלאָפן פון הויז געקלאַפּט אין די פאַרמאַכטע הייזער, גענומען וואַסער, אַרויפגעקראָכן אויפן דאַך און צוזאַמען מיט די צוזאַמענגעקליבענע אָפּגעראַטעוועט די שטאָט, טוענדיק דאָס מיט גרויס געפאַר פאַר זיך, ביי געפערלעכע אומשטענדן.

אין דערזעלבער צייט האָט אַ באָמבע פאַרוווּנדעט בער־דאָווסקיס זון. מיין ברודער האָט דורכן פענסטער דערזען דעם פאַרוווּנדעטן, איז ער אַרויסגעלאָפן פון הויז און האָט אים אויף די פּלייצעס אַוועקגעטראָגן אין אַן אַפּטייק, צו געבן אים די ערשטע הילף. דאָס איז געשען אין אַ צייט, ווען אַלץ און אַלע זענען געזעסן פאַרשפּאַרט אין די הייזער מורא האָבנדיק אַרויסצוגיין אין גאַס, ווייל עס איז געווען סכנות נפשות.

די דייטשן אין לידע

די רוסן זענען אַוועק און די דייטשן האָבן פאַרנומען די געגנט אין אויך לידע. די יאָרן פון זייער אָקופּאַציע זענען געווען זייער שווערע. דער רב האָט געדאַרפט צושטעלן

Rabin m. Lidy.
dnia 18 marca ... r.
... 180

14/70

WYCIĄG

z księgi metrycznej dla zapisu urodzonych w m. Lidzie izraelitów za rok Tysiąc dziewięćset dwudziesty siódmy (1927)

№ męsk.	№ żensk.	Kto prowadził obrządek obrzezania	Data i miesiąc urodzenia i obrzezania Chrześć.	Data i miesiąc urodzenia i obrzezania Izrael.	Gdzie się urodził	Imiona ojca i matki	Kto się urodził i jakie jemu lub jej imię dano
6							

Autentyczność stwierdzam
Rabin m. Lidy
A. Rabinowicz

תעודת לידה חתומה בידי הר״ר אהרון רבינוביץ.

אַרבעטער צום בירגערמייסטער פון שטאָט און פיל אַנדערע זאַכן. דער רב האָט געקראָגן פון אים אַ קליינעם געהאַלט. נאָר אַפילו פאַר געלט האָט מען גאָרנישט געקענט קויפן. דער בירגערמייסטער פלעגט פון צייט צו צייט ברענגען וואַגאָנעס מיט פּראָוויאַנט פאַר די איינוווינער פון שטאָט אָבער איינצלנע מענטשן אין שטאָט האָבן עס געוואָלט איבערנעמען אין פּריוואַטע הענט און אַזוי אַרום ברענגען צו אַ שוואַרצן מאַרק. קעגן דעם האָט זיך דער רב געשטעלט מיט זיין גאַנצער קראַפט, קעגן זיינע פריינט און קעגן אַנדערע בעלי־בתים נישט צו דערלאָזן צו דעם. ער האָט זיך געשאַפן שונאים, אָבער האָט נישט דערלאָזט צו קיין הונגער אין לידע, ווי דאָס האָט פּאַסירט אין אַנדערע געגנטן. מיין ברודער זעענדיק דעם בירגערמייסטער כמעט יעדן טאָג, האָט קיינמאָל קיין זאַך נישט געבעטן פאַר זיך און זיין פאַמיליע, נאָר אַלץ געבעטן פאַר דעם כלל. איך פּערזענלעך קען עדות־זאָגן, אַז אויב עס איז געווען ביי עמעצן אַ נויט אין עפּעס, איז עס געווען ביים רב אַליין, אין זיין אייגן הויז.

אַ קורצע צייט פאַר דעם, ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזן לידע האָבן זיך אַ סך פאַמיליעס צוריקגעקערט אַהיים. אויך מיין ברודערס פאַמיליע איז צוריקגעקומען, נאָר אַנשטאָט 6 קינדער איז זיין פרוי געקומען אַהיים נאָר מיט 4. די עלטסטע טאָכטער שרהלע איז געשטאָרבן אין רוסלאַנד פון טיפוס אין עלטער פון 18 יאָר און דאָס קליינע ייִנגעלע איז אויך אומגעקומען. פאַרשטייט זיך, אַז עס איז געווען פיל טרויער און צער אין דער פאַמיליע.

די דייטשן זענען אַוועק און די באָלשעוויקעס האָבן פאַרנומען די געגנט. זייער קומען האָט אויך געבראַכט גרויס אומרואיגקייט און צרות פאַר דעם רב. עס האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט ווי די פּאָליאַקן האָבן זיך גענומען צום פאַרנעמען די געגנט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שלאַכטן צווישן די באָלשעוויקעס און די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן געדויערט אייניקע וואָכן. די איינוווינער פון דער געגנט האָבן שוין מיט אומגעדולד געוואַרט, אַז די פּאָליאַקן זאָלן איבערנעמען די שטאָט.

פּאָליאַקן פאַרנעמען לידע

נאָך שיסערייען פון אייניקע טעג זענען די פּאָליאַקן אַריין אין לידע שפּעט ביינאַכט. זיי האָבן געמאַכט אַ ריכטיקן פּאָגראָם, אַריינגעריסן זיך אין דעם ברודערס הויז, אַרויסגענומען אים פון בעט און ערגעץ אַוועקגעפירט. זיי האָבן אויפגעריסן דעם קאָסטן, ווו עס זענען געלעגן וויכטיקע פּאַפּירן און צוגענומען אַלץ וואָס איז געווען פון ווערט. אין דער פרי איז געקומען צו לויפן צו מיר די קריסטלעכע פרוי, וועלכע האָט געאַרבעט ביים ברודער און מיר אָנגעזאָגט די נייעס. (מיין מוטער און איך האָבן געהאַט אַ צימער ביי ד"ר וואַרשאַווסקי און זי איז געווען קראַנק). איך בין אַרויסגעלאָפן זוכן דעם ברודער און דערזען אויף דער גאַס דערשאָסענע יידן און פּוילישע סאָלדאַטן. איינער האָט מיר אַראָפּגעריסן דעם הוט, אַ צווייטער האָט מיר נישט געענטפערט, נאָר אַ דריטער האָט מיר אָנגעוויזן ווו דער קאָמענדאַנט געפינט זיך. גייענדיק אַהין האָב איך דערזען אויף קאַמינקע גאַס מיין ברודער צוזאַמען מיט פיל אַנדערע בעלי־בתים שטייענדיק אין אַ פאַרמאַכטן באַלקאָן. אַריינגייענדיק צום קאָמענדאַנט האָב איך דאָרט דערזען פּאָליאַקן פון לידע, ביי וועמען דער קאָמענדאַנט פלעגט זיך נאָכפרעגן וועגן יעדן אַרעסטירטן. ווען איך האָב זיי דערציילט, אַז דער רב איז אַרעסטירט געוואָרן, האָט מיר איינער געזאָגט, אַז דאָס איז אומגלויבלעך, ווייל פּאָליאַקן אַרעסטירן נישט קיין רבנים. פונדעסטוועגן האָבן זיי געשיקט מיט מיר אַ סאָלדאַט אים צו ברענגען. די לידער פּאָליאַקן האָבן אים דערקענט און מען האָט אים גלייך אַרויסגעלאָזט פריי. ער איז אַוועק אַהיים, האָט זיך איבערגעטאָן און איז געווען גרייט צו גיין זוכן אַ וועג צו באַפרייען די איבעריקע אַרעסטירטע בעלי־בתים. אין דעם מאָמענט איז אַריינגעלאָפן צום רב אין הויז די פרוי רייזל דרשן און דערציילט, אַז די באָלשעוויקעס האָבן ביי איר אין קעלער איבערגעלאָזן אַמוניציע, ביקסן א. אַז. וו. האָט זי מורא, אַז די פּאָליאַקן וועלן עס געפינען, בעט זי דעם רב גיין מיט איר צום קאָמענדאַנט דערציילן וועגן דעם. איז דער רב אַרויס מיט איר אין גאַס, וועלכע איז געווען פּוסט. מענטשן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די הייזער. מיט אַמאָל האָבן זיך באַוויזן 2 פּוילישע אָפיצירן אויף פערד. זיי האָבן אַרומגערינגלט דעם רב און אים אַוועקגעפירט פאַרביי דעם שלאָס אויף זאַרעטשע. ער האָט שוין געטראַכט, אַז דאָס איז דער לעצטער וועג. ער האָט געהאַט איין האָפענונג: מען האָט אים פאַרבייגעפירט אַ הויז, ווו עס האָט געוווינט אַ פּוילישער אַדוואָקאַט, ה' שימעלעוויטש, וועלכער האָט גוט געקענט מיין ברודער. האָט ער געהאָפט, אַז אויב יענער וועט אים דערזען, וועט ער אפשר אים ראַטעווען. און אַזוי איז געווען. דער אַדוואָקאַט איז געזעסן אָפן גאַניק פון זיין הויז און האָט דערזען ווי די אָפיצירן האָבן אים געפירט. ער איז צוגעלאָפן צו זיי, גערעדט צו די אָפיצירן, ערקלערט אַז דאָס איז דער רב פון שטאָט א. אַז. וו. נאָר עס האָט נישט געהאָלפן, זיי האָבן אים נישט געוואָלט הערן, איז אַרויסגעלאָפן די פרוי פון דעם אַדוואָקאַט און די גאַנצע פאַמיליע און מען האָט אים אַרויסגעריסן פון זייערע מערדערישע הענט. זיי האָבן אים דערלאַנגט אַ קלאַפּ מיט דער ביקס, צעריסן זיינע זאַכן, נאָר זיין קערפּער איז נישט געווען אָנגערירט. נאָך די געשעעניש האָט ער געדאַרפט זיך אויסבאַהאַלטן ביז די לאַגע אין שטאָט האָט זיך אַביסל באַרויִקט.

אויך אין יענע פינסטערע טעג און וואָכן, ווען די פּאָליאַקן האָבן פאַרנומען לידע און די גאַנצע געגנט, האָט מען אין איינעם שיינעם טאָג געבראַכט פון ווילנע קיין לידע אויפן וועג צו אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער דעם פּאָעט יאַפּע און דעם שרייבער ניגער. זייערע פרויען זענען מיטגעפאָרן מיט זיי און זיי זענען געקומען צום ברודער ער זאָל גיין צום קאָמענדאַנט בעטן זיי באַפרייען. איז דער ברודער אַוועק צום קאָמענדאַנט און אים דערציילט, אַז די צוויי אַרעסטירטע שרייבער זענען באַוווּסט אין דער גאַנצער וועלט און עס וועט זיין נישט אָנגענעם פאַר פּוילן צו פאַרהאַלטן אַזעלכע מענטשן. דערביי האָט ער גאַראַנטירט, אַז זיי זענען נישט קיין באָלשעוויקעס. מען האָט זיי אין אַ פּאָר טעג אַרום אַרויסגעלאָזט און זיי האָבן זיך אומגעקערט קיין ווילנע. ביי אַנדערע ענלעכע פאַלן האָט אים דער קאָמענדאַנט געזאָגט, ער זאָל זיין פאַרזיכטיק מיט גאַראַנטירן מיט זיין קאָפּ פאַר יעדערן ווייל אַ מענטש האָט מער נישט ווי איין קאָפּ.

אָבער מיין ברודער האָט געהאַט אַ פּערזענלעכע צרה. זיין זון משה איז נאָך דער מלחמה אַוועקגעפאָרן קיין מאָסקווע

זיך לערנען און שטודירן מעדיצין. ווען די פּאָליאַקן האָבן אויסגעפונען, אַז דעם רבס זון איז אַוועקגעפאָרן קיין מאָסקווע האָבן זיי גערופן דעם ברודער אויף אַ פאַרהער. זייער גענעראַל האָט אים שטאַרק געמוסרט און אויך אָנגעשראָקן. איך געדענק, ער איז אַרויס פון דאָרט זייער בלאַס און ערשיטערט. מען האָט אַרעסטירט זיין פרוי און זייער עלטערע טאָכטער עלקע און אַריינגעזעצט זיי אין לידער טורמע. עס האָט געהאַלטן, אַז מען זאָל זיי פאַרשיקן מיט די איבעריקע אַרעסטירטע אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. נאָר דאָ האָט ווידער געטראָפן אַ נס. מיין ברודערס פאַמיליע האָט געהאַט אַ קו, און יעדער, ווער עס האָט געהאַט אַ קו, האָט גענדאַרפט יעדן טאָג געבן מילך פאַר די פוילישע אָפיצירן. אַזוי אַרום איז אַ פוילישער סאָלדאַט געקומען נאָך די מילך פאַר זיין אָפיציר און האָט דאָרט געזען אונדזער מוטער און דעם ברודערס קינדער (און זיי זענען געווען זייער שיינע קינדער). די מוטער האָט דערציילט דעם סאָלדאַט, אַז זייער מוטער און עלטערע שוועסטער זיצן אין טורמע און די קינדער האָבן געוויינט. און דאָסזעלבע איז געווען דעם 2־טן טאָג. איז דער סאָלדאַט אַוועק צו זיין אָפיצער און האָט אים דערציילט וואָס ער האָט געזען ביי דעם רב אין הויז. דער אָפיציר איז געוואָרן פאַראינטערעסירט און אַוועק אין טורמע זען די „פאַרברעכער". דאָס בילד וואָס ער האָט געזען, האָט קענטיק געמאַכט אויף אים אַן איינדרוק. ער איז אַוועק צום גענעראַל און אים דערציילט וועגן דעם. עס איז געוואָרן באַוווּסט, אַז דאָס אַלץ איז ווירקלעך געשען, און דאָך ביז דעם לעצטן טאָג האָט קיינער נישט געוווּסט מיט וואָס דאָס וועט זיך ענדיקן. דער טאָג איז ענדלעך געקומען. צענדליקער מענטשן זענען אַוועקגעפירט געוואָרן צו דער באַן־סטאַציע. צווישן זיי אויך מיין שוועגערין און טאָכטער. דער ברודער, פאַרשטייט זיך, איז אויך מיטגעגאַנגען. דער טאָג איז געווען זייער אַ לאַנגער, די נאַכט — אַ פינסטערע. אַ רעגן האָט געגאָסן. אַרויסגיין אין גאַס איז נישט דערלויבט געווען. איך בין געזעסן שפּעט ביינאַכט ביים פענסטער און געוואַרט זייער נערוועז, זייער אומגעדולדיק. ענדלעך האָט דער ברודער אָנגעקלאַפּט אין פענסטער ביי ד"ר וואַרשאַווסקי אין הויז ווו מיין מוטער און איך האָבן געהאַט אַ צימער. ער האָט מיר איבערגעגעבן מיט גרויס שמחה, אַז מען האָט זיין פרוי און טאָכטער נישט אַוועקגעשיקט נאָר צוריקגעשיקט אין טורמע אין לידע. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען זיי באַפרייט. די איבעריקע אומגליקלעכע מענטשן האָט מען פאַרשיקט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער.

די אַלע געשעענישן, שווערע איבערלעבונגען האָבן פאַר־שטענדלעך זייער שווער געווירקט אויף דער פאַמיליע. מיין ברודערס פרוי, וועלכע האָט דורכגעלעבט שווערע יאָרן אין רוסלאַנד, פאַרלוירן צוויי קינדער, געקומען אַהיים און געפונען נייע צרות, איז קראַנק געוואָרן. דער ברודער האָט געקראָגן אַ טיפוס, וואָס איז דאַן געווען פאַרשפּרייט אין שטאָט. עס האָט גענומען אַ לאַנגע צייט ביז זיי זענען אַ ביסל געקומען צו זיך. אין יאָר 1925 האָב איך פאַרלאָזן לידע און האָב, צו מיין גרויס באַדויערן מער נישט געזען מיין פאַמיליע. וואָס מיין ברודער, דער רב פון לידע, האָט דורכגעלעבט מיט דער איבערגעבליבענער פאַמיליע דורך דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז גוט באַוווּסט — זיי זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט דער יידישער געמיינדע, וועלכער ער איז געבליבן געטריי ביז דער לעצטער מינוט פון זיין לעבן.

איך ווייס, אַז די אָנגעשריבענע זכרונות וועגן מיין טייערן אומפאַרגעסלעכן ברודער ז"ל גיט נישט קיין גענוי בילד וועגן אים. מען האָט אים געדאַרפט קענען, פאַרשטיק, כדי אים אָפּצושאַצן. אויסערלעך האָט ער נישט געהאַט קיין פאַרטיקן שמייכל אויף זיין פנים פאַר יעדערן. ער האָט מייסטנס אויסגעזען ערנסט. ער האָט נישט ליב געהאַט אויסדריקן אויסערלעך זיינע געפילן, נאָר יעדערער אין שטאָט האָט געוווּסט, אַז אין אַן עת צרה וועט זייער רב טאָן אַלץ וואָס עס איז מעגלעך, און אַמאָל אוממעגלעך, צו העלפן. דער ברודער איז געווען אַ גרויסער ענו, אָבער האָט פאַרמאָגט אַ בטחון אין זיך, ווייל ער האָט אַלע מאָל געטאָן וואָס זיין געוויסן האָט אים דיקטירט. ער האָט נישט געוווּסט פון קנאה שנאה, האָט נישט געקענט הערן קיין לשון־הרע און האָט באַהערשט די זעלטענע מידה צו פרייען זיך מיט יענעמס פרייד און אָנערקענען מיט התפעלות יענעמס גרויסקייט.

דער חפץ חיים ז"ל פון ראַדין, וועלכער האָט געשעצט און זייער ליב געהאַט דעם ברודער, האָט אויף אַ פאַרזאַמלונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין וואַרשע און אויף וועלכער עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען אַלע חסידישע רביים און רבנים פון פוילן, און אויך דעם לידער רבס איידעם איז געווען דאָרט, האָט גענומען דעם ברודערס האַנט און געזאָגט צו די פאַרזאַמלטע: „איר ווייסט ווער דאָס איז? ער איז דער לידער רב, איש האמת, איש האמת".

רבי שאַצקעס ז"ל, דער לאָמזשער רב, וועלכער איז געווען אַ נאָענטער פריינט פון ברודער, האָט זיך איינמאָל אויסגעדריקט וועגן אים: „דער לידער רב איז אַ טיפער למדן און אַ יידישער אַריסטאָקראַט". ער איז ווירקלעך געווען אַ גייסטיקער אַריסטאָקראַט אין טיפן זין פון וואָרט.

מ. צינוביץ

לתולדות ישיבת לידא

הישיבה בשוונציאן

מקורי היה הרב י. י. ריינס בכל דרכיו. כל ימי חייו הצטיין כמחדש. ראש וראשון היה בשעתו שחולל „דרך ההגיון" בלימוד התלמוד והציב לו למטרה להפיץ את אור ההגיון ברבים באמצעות ספריו הידועים „חותם תכנית", „אורים גדולים" ועוד, שבהם הוא נותן לנו דוגמאות של שיטת לימודים זו על כמה סוגיות ושמעתות שבתלמוד ונושאי כליו. וכן היה אבי הדרך החדשה בדרשנות והטפה ובעל גישה מיוחדת משלו בחינוכו התורני של הדור הצעיר.

עוד בראשית שנות השמונים מצא לנחוץ לייסד ישיבה חדשה שתתאים לצרכי הזמן בהנהגת סדרי לימוד חדשים, כדי לקלוט את הנוער התורני המבקש השכלה ולהכשירו לקראת החיים המעשיים. עם זה רצה הרב י. י. ריינס לפתור את שאלת הרבנות הכפולה שהיתה אז אבן נגף ליהדות הרוסית ועמדה תמיד על סדר היום של הציבוריות היהודית בקיבוץ יהודי גדול זה.

ידיעה על יסוד ישיבה זו שפתח הרב י. י. ריינס בעיר רבנותו אז שוונציאן שבפלך ווילנה, אנו מוצאים בעתון העברי „המליץ": „בחרף הזה (תרמ"ג) יסד הרב המאה"ג דפה ברשיון הממשלה ישיבה משבע מדרגות (כתות)... ללמד לנערי ישראל תורה ואמונה ודעת... והיה כעין סימענאריום לעברים. לעת־עתה נמצאים בישיבה כ־40 תלמידים. מהם מתחילים ורובם כבר מלאו כרסם בתלמוד. בישיבה זו מורים גמרא ופוסקים והידיעות הנחוצות לפי משאלות הזמן..."

אולם הישיבה בשוונציאן היתה אפיזודה זמנית בלבד ולא הוציאה אפילו את שנתה הראשונה, כי לפי דברי מ. ריינס: „לבסוף... קנאים ופגעים, רשעים וזדים ומלחכי פנכא... פגעו בה ונהרסה עד היסוד". רמזים על ענין זה מוסר לנו גם הרב י. י ריינס בעצמו בספרי „שני המאורות" שהדפיס בשנת תרע"ג, שנתיים לפני פטירתו, באמרו: „לרגלי המלחמה מבפנים ומבחוץ" מוכרח היה לסגור ישיבתו באדר ראשון של אותו חורף.

תכנית ישיבת לידא

מכל מקום, הרב ריינס לא רפו ידיו. אם נסיונו הראשון בשוונציאן היה עוד בבחינת מוקדם ולפני זמנו לפי דעת רבים, הרי במשך הזמן נהיה דבר זה אקטואלי יותר ויותר לחוגים רחבים שבמחנה שלומי אמוני המסורת ואף הגיעה שעת הכושר לכך.

בשנת תרנ"ה, בהיותו כבר י"א שנים אב"ד בלידא, החל שוב לטפל בעניין יסוד ישיבה ולא נסתייע הדבר בידו עד שנת תרס"ה כשזכה לפתוח ישיבתו הידועה בעיר לידא מקום רבנותו.

על מהות הישיבה החדשה בלידא, סדרי לימודיה, על דעתו של הרב י. י. ריינס בעניין חינוכי־תורני כזה, יכולים אנו לשפוט לפי תכנית הלימודים שחיבר עוד לפני פתיחתה.

ישיבה זו היתה צריכה לכלול בתוכה שש כיתות ללימודי קודש וללימודי חול, לפי תכנית זו:

כיתה א: גמרא עם רש"י, תוספות ורא"ש, תנ"ך ודקדוק השפה העברית.

כיתה ב: גמרא כנ"ל — בצרוף לימוד אלפס, תנ"ך, דרשות חז"ל וסגנון הלשון.

כיתה ג: בגפ"ת מוסיפים קצת מן „הראשונים" וה„האח־רונים" השייכים ללימוד הגמרא הנלמדת. כתיבת חיבורים בעברית. תולדות ישראל „ראשונים" ופוסקים. ההלכות הנחוצות מש"ע אר"ח. תולדות ישראל וידיעות ביבליוגראפיות מסויימות.

כיתה ד: מסכת חולין ויו"ד ח"א „ראשונים" ו„אחרונים", הרחבת לימוד השפה בכתיבה וידיעות נוספות בתולדות ישראל וביבליוגראפיה.

כיתה ה: יו"ד ח"ב וההלכות המעשיות הנחוצות משלחן ערוך ואבן העזר.

הלימודים הכלליים יהיו במסגרת תכנית בית ספר מחוזי במשך שש השנים. על־יד הישיבה צריכה להיווסד ספריה מתאימה. על התלמידים ללמוד 10 שעות ביממה: שבע שעות ללימודי קודש ושלוש ללימודים אחרים. ימי החופש הם חודשי ניסן ותשרי; בכל שנה ושנה נערכות בחינות והתלמיד שלא הצטיין בבחינה נשאר בכיתה עוד שנה. תעודת רבנות תינתן רק לאלה שיגמרו קורס שלם. במתן תעודות יתחשבו גם בטיב התנהגותו של התלמיד. הישיבה תתנהל על ידי 4 ועדות: א) של רבנים וחכמים לבחינת התלמידים ולמינוי ראשי־ישיבות לישיבה. ב) ועדה של בעלי־בתים להנהגת ענייני הכספים; ג) ועדה פדאגוגית המורכבת מראשי הישיבה; ד) ועדה של בני הישיבה מהכיתות הגבוהות לענייני חיהם הפנימיים של התלמידים.

כעבור חצי שנה לפתיחת הישיבה בלידא כותב אחד הקרובים לה:

— העבודה במשך חצי השנה הראשונה הצליחה באופן נעלה מצוין. התלמידים שקדו בלימודם וראו פרי ברכה למכביר וכל רואיהם התפלאו אף השתוממו להצלחתם. שמע הישיבה הלזו הקיף במהרה בכל מחנה בית ישראל, הכל צהלו לקראתה ומאות צעירים התדפקו על דלתותיה וכיום הזה מתנוססת ישיבה זו לתהילה ולתפארת...

העילוי ממייצ'יט ר"מ בישיבה

אחד הר"מים העיקריים שבישיבת לידא היה הרב י. ריינס מייסדה ומחוללה, שבכיתות הגבוהות שבישיבת לידא ניתנה לו ההזדמנות הנאותה להחדיר את „דרך ההגיון" שלו בלימוד התלמוד ומפרשיו.

אמנם, עיניים בדרך לימודו זה שימשו לו בעל „קרבן אהרן" — ר' אהרן בן חיים מפאס; בעל „הליכות עולם" — ר' יהושע הלוי; בעל ספר כריתות — רבי שמעון מקינון; רמח"ל בספרו „דרך תבונות" ועוד, אשר פלסו נתיב לדרכי ההגיון בתלמוד, כעדות הרב ריינס בספרו „חותם תכנית". מכל מקום, הרב י. י. ריינס עיבד את „דרך ההגיון" הזה לפי נקודת־מבטו הוא כידו הטובה עליו, בזה שהשקיע את כל כוחו התורני־התלמודי בשיטת ההגיון בלבד, בהראותו לנו, כי לחכמי התלמוד היו כללים מיוחדים בדרשותיהם שהיו

מיוסדים על יסודות הגיוניים וחזקים בבחינת „מבריחים" מן הקצה אל הקצה את כל הסוגיות והשמעתות והעניינים אשר בתלמוד".

שיטה קיצונית זו, המקטינה בהרבה פעולת הפלפול בשטח ההלכה, מכיוון שלפי דרך חדשה זו מבוארים כללי התלמוד המופשטים בעזרת הדימוי והשווי, עוררה חילוקי דעות בקרב ראשי הישיבה בליטא. אולם עם יסוד הישיבה חתר הרב י. י. ריינס בעצמו לצמצום בשיטתו, להציב לה גבולות מסויימים ולקרבה יותר ל„דרך הבניה" של המהלך הליטאי מסוגם של ר' חיים סולובייטשיק, רבי ייצל מפוניבז ורבי שמעון מטלשי. עמדה לו בזה גדולתו בתורה כאחד המצויינים ברבני ליטא, שיצאו לו מוניטין על כך עוד באביב ימיו בספרו הידוע „עדות ביעקב".

מסיבת טרדותיו המרובות ונסיעותיו התכופות, הן לצורך הישיבה והן בענייני „המזרחי" ילד טיפוחיו, לא ניתנה לו ההזדמנות המתאימה להשמיע ברציפות שיעוריו התלמודיים בישיבה ומשום כך לא נקלטה שיטתו הלימודית כראוי אפילו בישיבת לידא. מסיבה זו מן הצורך היה להזמין ראש־ישיבה מפורסם שני שישמיע שיעוריו התלמודיים לתלמידי הכיתות הגבוהות ולפי המלצת חתנו של הרב י. י. ריינס — הרב אהרן רבינוביץ (מ"מ ברבנות לידא) — נתמנה לתפקיד דגול זה הר"מ המפורסם ר' שלמה חיים פוליאטשיק, הידוע בעולם הישיבות בשם „העילוי ממייצ'יט".

מינויו של המייצ'יטאי להיות ר"מ בישיבת לידא היתה לשיחת היום בכל ישיבות ליטא בימים ההם. ר"מ מפורסם זה, ילד־שעשועיו של הגאון רבי חיים סולובייטשיק שראה בו את ה„עילוי המופלא", היה בעל מוח בהיר ובעל תפיסה גאונית. שכלתניותו היתה צופה למרחקים והיתה מקיפה עולמות. בעמקנותו הנפלאה ובשכלו הישר היה חודר לתוך תוכה של כל סוגיה וסוגיה והוציא חידושים בנויים על אבני ההבנה העמקנית הצרופה, הנאמנים לנכונות אמיתותם של הש"ס וה„ראשונים". שיעוריו שנאמרו בישיבת לידא היו להם מהלכים בחוגי הישיבות המפורסמות האחרות ונשאו־ ונתנו בהם מצוייני כל הישיבות. אמנם בראשונה, קשה היה לו למייצ'יטאי להסתגל לתלמידי ישיבת לידא שהיו ברובם צעירים לימים ונאלץ היה לצמצם את עצמו בשיעוריו אלה בשפע חידושיו. אולם במשך הזמן הניחו לו מקום להתגדר גם בלידא, עם היווסד על יד הישיבה סניף אבטונומי „קבוץ" מיוחד לבני ישיבה גומרי ישיבת לידא, או לסתם בחורים מצויינים יוצאי ישיבות מפורסמות אחרות, שנתמכו בכספי הגביר ומוקיר התורה המפורסם ר' רפאל גוץ ממוסקבה.

יש לציין כי מבחינה פידאגוגית ואף מעשית קשה היה להם לצעירים שהגיעו אליה ממקומות שונים להסתגל למסגרת התכנית וסדרי לימודיה. אמנם הלימודים הכלליים היו עצ־מאיים, מבלי שיהיה קשר בינם ובין לימודי הגפ"ת. תלמיד מצויין בגפ"ת בכיתה ה' היה בשעות הערב תלמיד כיתה א' או ב' — ללימודים כלליים. בכל זאת עניין זה היה די מסובך והיה מפריע במידת מה בשלימות נפשם של החניכים. לשם ייעול בתכנית הישיבה נוסדה על ידה „מכינה". מכינה זו התקיימה על חשבון עצמה. תלמידיה היו ברובם בני הורים אמידים שרצו לתת לבניהם חינוך תורני שלם עם ידיעות בלימודי חול. כמורה לעברית, תנ"ך ותולדות ישראל נתמנה אחר כך אחד הפידאגוגים העברים הידועים — ר' פנחס שיפמן ז"ל.

יש לציין עוד כי התכנית הנ"ל שסידר הרב ריינס עם פתיחת ישיבתו לא בוצעה בשלימותה. בגלל כמה סיבות לא נוסד ועד פידאגוגי שיפקח ויבחון מהלך הלימודים, חסרו כמה לימודים נחוצים והכרחיים, כגון שיעורים בהטפה ולא סומנה תכנית מיוחדת בחקירה דתית ושיעורים בידיעת יסודות היהדות והמחשבה הישראלית המקורית. דאגת התקציב הטרי־דה בהרבה את הרב י. י. ריינס, הוצאותיה התרבו. לפי עצם תכניתה היתה הישיבה נאלצת לפתוח בכל שנת לימודים כיתות חדשות ולהעמיד מורים חדשים במשכורות מתאימות והתמיכות של הנדיבים לבית וויסוצקי ואחרים וגם של מוסדות וארגונים שבחוץ לארץ היו מקריות.

על עניינים אלה עמד הרב י. י. ריינס בעצמו במלים אלה: „עם כל זה רחוק מלבי לחשוב שיש לגמור את ההלל על הישיבה, יודע אני שיש עוד מגרעות הדורשות תיקון". ובאמת השתדל לתקן פגימות אלה.

אפשר לקבוע, כי במשך הזמן היתה ישיבת לידא מת־פתחת והיתה מוסיפה נופך משלה בעיצוב חיי הרוח בישראל בתקופה האחרונה, כי הרי גם במשך שנות קיומה המעטות הוציאה מקרבה לא רק מורים עברים מצויינים, מנהיגים ציבוריים נאמנים, כי אם גם בעלי בתים תורניים מוכשרים ואף כמה רבנים מפורסמים התבשמו מאווירתה התורנית לאומית ומשיעוריו של המייצ'יטאי. במשך הזמן רפתה ההת־נגדות של ראשי ישיבות ליטא לישיבה זו, בהיווכחם שאין כאן השגת גבול לישיבותיהם ולתחום המושב היהודי יש מקום גם לישיבה חדשה מסוגה של ישיבת לידא. אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה ששמה קץ לעצם קיומה של הישיבה בלידא ובעוד זמן מה הלך לעולמו גם מייסדה ומטפחה, הרב י. י. ריינס זכרונו לברכה.

שמעון זק

ישיבת לידא

נר לנשמות הטהורות של אחיותי:
חנה, דבורה, יהודית ומשפחותיהן, הי״ד.

א. המיסד

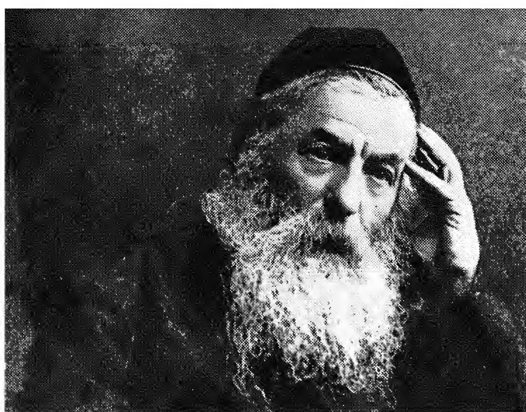
תופעה מיוחדת במינה היא, שכוחו של הרב ר׳ יצחק יעקב ריינס כמנהיג וכעסקן רב־פעלים בא לידי גילוי במיוחד בחמש עשרה השנים האחרונות לחייו. עד שהגיע לששים היה שקוע ביחוד ביצירה ספרותית־תורנית ענפה ומסועפת. הוא חיבר עשרות ספרים בהלכה ובאגדה, ורק מעטים מהם ראו אור. כתשעים כרכים בכל מקצועות הספרות התלמודית והמדרשית, נשתיירו עד היום בכתב יד.

את שיטתו בלימוד התורה ובמחקר התלמודי, שיטת העיון ההגיוני, גילה הרב ריינס בספר „חותם תכנית" (מגנצה־פרסבורג, תר״מ—תרמ״א, והופיע מחדש על־ידי בנו, הרב ר׳ אברהם דובר ריינס, בירושלים, תרצ״ד) — המכיל דוגמאות מספרו הגדול „דרך בים". בהקדמה לספרו מסביר המחבר, כי מטרתו היא „לשים דרך ההגיון בים התלמוד ולסול מסילות הפשט והעומק במים עזים של האגדה והמדרש... מוסדות תורה שבעל־פה ועמודי הקבלה נוסדו על יסודות חזקים ובצורים, ועפ״י הכללים ההגיוניים המקובלים שאבו חז״ל כל משפטי ההלכות מהמעין הקדוש של התורה שבכתב... כל הלכה יש לנתח לחלקיה, כפי מספר נושאיה עפ״י ערך וסדר הגיוני; ובררתי בספר את סדר הניתוח וענין התאחדות הלכות שונות זו לזו והבדלן זו מזו".

ספר זה, אף שהוא רק קיצור ספרו הגדול בן ששת החל־קים, „דרך בים", עשה רושם רב בעולם היהודי, כי ראו בו „אור חדש המאיר על הספרות התלמודית" (מדברי הרב ר׳ בצלאל הכהן מיאלנה שפירסם קול קורא לרבני רוסיה לתמוך במחבר, כדי שיוכל להוציא לאור את כל ספריו). אבל רבנים קנאים רבים, שראו בשיטת לימודו החדשה מהפכה נגד השי־טות המקובלות, אסרו מלחמה חריפה על המחבר וספרו.

אולם הרב ריינס היה אדם עשוי לבלי חת, בעל מרץ עצום וכוח־עלומים, שנשתמר בו עד ימיו האחרונים; הוא היה בטוח באמיתו ועצמאי ברוחו, כשם שהיה מקורי ביצירתו. כשם שבתקופות חייו שלאחר מכן לא נרתע מהתקפות מתנגדיו המרובים על פעולתו הציונית והציבורית, כך לא רפו ידיו משום התנגדותם לדרך לימודו וליצירתו התורנית. וכעבור שנים מעטות פירסם גם את ספרו השני „אורים גדולים" — באורים וחקירות בעיקרי הלכות (וילנא, תרמ״ו), שבו המשיך בחידושיו לפי שיטתו בספרו הקודם.

הרב ריינס מוצא סמוכין לשיטתו „בכמה מרבותינו הרא־שונים ז״ל שהעריכו חיבוריהם על דרך זו, כמו הרמב״ם והמאירי והתשב״ץ בכמה תשובות ובספר תמים דעים... וגם הם דבריהם בנויים על עיונים הגיוניים... וי״ג המידות, שהתורה נדרשת בהן, ושהן הן יסוד התורה שבע״פ, — מי לא יודה, כי רוח ההגיון חופפת עליהן? וכל גדולי הראשונים פרשו את י״ג המידות על דרך זה" (מתוך ההקדמה לספרו „אור שבעת הימים"). בדבריו אלה התכוון להפיס את דעת המערערים עליו ולהמעיט את מידת החידוש והראשוניות שבדרך לימודו. אולם המעיין בספרי הרב ריינס במקורם יווכח על נקלה, כי אפילו נודה, שעקרון השיטה צפון במקורות הראשונים הנזכרים, הרי הצליח הרב ריינס להרחיב ולפתח שיטה זו בצורה רבגונית מקיפה ומשוכללת, עד שהמעיין בא לידי הכרה, כי התלמוד הוא מדע, המבוסס על תורת ההגיון ועל כללים הגיוניים, שהמחבר קבעם לצורך חקירותיו והס־בריו; ואגב חקירותיו אלו הוא מסתייע גם בחוקים וכללים ובניתוחים דקים מן הדקים מתורת הנפש של היחיד והציבור.

הרב יצחק יעקב ריינס ז״ל.

גדולה היתה השפעתו של הרב ריינס גם על הדרשנות בישראל. אף באגדה, כבהלכה, נקט את דרך הניתוח ההגיוני, ואף בה גילה אפקים חדשים. בקיאותו העצומה בספרות המדרשית היתה מעוררת השתוממות; בדרשותיו לא השתמש מעולם ברשימות מוכנות; והיה קורא על־פה קטעים ארוכים ממדרשי־אגדה. בכוח הסברה מופלא היה מחיה אגדות סתו־מות, מפענח צפונות ב„מדרשי פליאה", שהקורא הרגיל לא ידע להלמם, ומעלה מתוכם רעיונות מבריקים, שהפליאו את קוראי ספריו ואת שומעי נאומיו בבהירותם, עומקם ומקו־ריותם. על ידו הונח איפוא היסוד לדרשנות החדשה, המותאמת לצרכים החיוניים של בני דורו והיונקת עם זה מהיופי, המוסר והוד הקדומים, הגנוזים במדרשי־אגדה.[1]

ב. חבלי יצירה

מלבד יצירתו התורנית־ספרותית ראה הגאון ר׳ יצחק יעקב ריינס את הגשמת חלום חייו בשני מפעלים, שלהם

[1] לקט „אורות" מספרי הרב ריינס, המכיל את עיקרי רעיונותיו ודעותיו בתורת הציונות, נערך על־ידי תלמידו המובהק הרב ז. א. רבינר ופורסם ב„ספר המזרחי", ירושלים, תש״ו. הספר „טללי אורות", אנתולוגיה מקיפה וממצה, ערוכה ע״י הרב ז. א. רבינר — שהופיע זה לא כבר הוא אוצר בלום של דברי הגות ומחשבה ממשנתו של הרב ריינס. על דמותו הרוחנית של הרב ריינס, פרשת חייו ופעולתו הציונית והתורנית, עיין במאמריהם המפורסמים של הרב י. ל. הכהן פישמן ומר משה כהן ז״ל ב„ספר המזרחי" הנ״ל.

הקדיש את מרצו הרב ואת כשרונותיו הכבירים. הראשון היה פעלו הציוני בתחומה של הסתדרות „המזרחי", שהוא היה מיסדה, ונשיאה עד סוף חייו, והשני — הישיבה שיסד בלידא. וכשם שדרכו הציונית נזרעה קוצים ומכשולים על־ידי רבנים רבים מבני דורו, שהתנגדו לרעיון הציוני, כך היו מרובים הקשיים והנפתולים, שנתקל בהם בעבודתו לביסוס הישיבה והתפתחותה.

לפתיחתה של הישיבה קדמו פעולות הכנה ונסיונות שונים, בין על־ידי הרב ריינס עצמו ובין על־ידי גורמים אחרים, ביניהם גם תלמידי ישיבות שונות. באסיפת הרבנים בפטרבורג שנקראה בשנת תרמ"ב ע"י הממשלה הרוסית לשם התיעצות על ענייני היהודים השתתף גם הרב ריינס הצעיר, שהיה אז רבה של סואנציאן, פלך וילנה. הוא הציע לפני האסיפה ליסד ישיבה, שתכנית לימודיה תכלול גם את לימוד שפת המדינה וידיעות כלליות אחרות. משנדחתה הצעתו על־ידי משתתפי האסיפה החליט לנסות בעצמו להוציא את מחשבתו אל הפועל ובאותה שנה יסד את הישיבה בסואנציאן.

בדברים נוגעים עד הלב מתאר הרב ריינס בספרו „שני המאורות" (מאמר „זכרון בספר" שער ב', פרק א') את התלאות הרבות, שעברו עליו עקב פתיחת הישיבה. הוא נסתבך בעול חובות כספיים לשם החזקת הישיבה, קנאים ממחנה החרדים „מררו את חייו" והפיצו כל מיני עלילות שוא עליו ועל ישיבתו. ומשראו שבמעשיהם אלה לא הצליחו להרוס את הישיבה, החליטו לאחוז באמצעי הבדוק והמנוסה: מלשינות בפני השלטונות, שהביאה למאסרו של הרב ריינס, בהיותו במוסקבה בחורף תרמ"ג. דבר זה הגדיש את הסאה; „המלחמה מבפנים ומבחוץ" אילצה אותו להיכנע לדרישת בני משפחתו ולהפצרותיהם ולסגור את הישיבה. אולם את הרעיון על חידוש הישיבה לא הניח אפילו לרגע, והוא היה בטוח, שהשעה הראויה לכך בוא תבוא.

בימים ההם הציעו קהילות שונות בארצות הברית וקהילת מנצ'סטר באנגליה לפני הרב ריינס משרת הרבנות בעריהן. יהודי מנצ'סטר אף הביעו את רצונם להדפיס את כל ספריו, „ובדבר זה באמת לקחו את לבי" מספר הרב ריינס בהקדמה לספרו „אור שבעת הימים". הרב הסכים לבוא לאנגליה כדי לעמוד על המצב במקום. לאחר ששהה באנגליה כשלושה חדשים והכיר את מצבם הרוחני של היהודים היושבים בה ואת מעמדם של הרבנים יוצאי רוסיה שם, החליט לשוב לרוסיה, מרכז התורה והיהדות בימים ההם, שרק בה יוכל להמשיך בפעולתו התורנית־ספרותית. בחורף תרמ"ד נתמנה לרב בלידא, שהיתה מפורסמת בגדולי התורה, שישבו בה על כסא הרבנות.

כבר בימי נעוריו היה הרב ריינס מסור בלב ונפש לרעיון חיבת ציון, ומזמן לזמן היה מחליף מכתבים עם ראשי התנועה. עורך אתם פגישות והתיעצויות ומשתתף בכל פעולותיהם. אולם הרב ריינס, בעל המעוף והחזון, שנפשו שאפה תמיד לגדולות, לא מצא סיפוק ב„קטנות", בהן היתה טבועה פעולת חובבי ציון. אין פלא איפוא, שרק לאחר הופעת הרצל מצא הרב ריינס כר נרחב לפעולתו הציונית. בועידה הגדולה שכינס בחודש אדר א' תרס"ב בוילנה, שבה השתתפו רבנים ובעלי בתים חרדים — ביניהם כמעט כל רבני וילנה ומוצי"ה — נוסדה לאחר דיונים של יומים, הסתדרות „המזרחי", והרב ריינס נבחר לנשיאה.

בועידה השניה של המזרחי, שנתכנסה בלידא בחודש אדר תרס"ג, הופיעה משלחת של תלמידי הישיבות הגדולות בליטא בדרישה לפתוח ישיבה חדשה, שתקצה מקום בתכניתה גם ללימודים כלליים, ושבה יוכלו התלמידים לעסוק בגלוי בעבודה ציונית — דבר שנאסר עליהם בישיבות רבות. לאחר דיון נתקבלה בועידה החלטה ליסד את הישיבה, ותפקיד זה הוטל על הרב ריינס. במרץ המיוחד לו ניגש להגשמת האידיאל משאת נפשו במשך עשרות בשנים, ולאחר ההכנות הדרושות נפתחה הישיבה בלידא בא' באייר תרס"ה.

ג. הישיבה

בספרו „שני המאורות" (מאמר „זכרון בספר" שער ב' ובהקדמה למאמר זה) מסביר הרב ריינס את הסיבות שהביאוהו להכרת הצורך בישיבה מטיפוס חדש. ומענינת גישתו הפשטנית לענין. אמנם, כדרכו, הוא מוצא סמוכין לרעיונו במאמרי חז"ל, ומוכיח בהם את צדקת דעתו והשקפתו, אולם נקודת מוצאו היא תועלתית ונעוצה בצרכים הממשיים של המציאות החדשה.

א) בדברים היוצאים מלב כואב ומלא חרדה מתאר הרב את הירידה המוסרית בעולמנו עקב התמעטות לימוד התורה. אולם הוא מתנחם בזה, שלפי דעתו אין מצב זה תוצאה של התמוטטות האמונה, חלילה, או של התמעטות אהבת התורה בקרב בני דורו, אלא תוצאה של „השנויים בסדרי החיים ותנאי הפרנסה", שאינם דומים כלל לתנאי החיים בדורות הקודמים; „המסחר, חרושת המעשה ומפעל הידיים נשתנו תכלית שינוי, והם דורשים ידיעות רבות והכנות שונות"; ומכיון שאין הישיבות ממלאות את הדרישות הללו ואינן דואגות לתת לחניכיהן את ההכשרה הדרושה לחיים בימינו, לכן „גם האבות וגם הבנים אינם רואים את עתידם בתוך אהלי שם, והם הולכים לבקשו במקום אחר"... „ראיתי איפוא ונוכחתי לדעת, כי ישיבה כזאת, אשר בעיקרה תהיה בנויה על התורה והיראה, ועם זה תתן לתלמידים גם ידיעות כפי השעור הנחוץ לחיים, תוכל להיות נקודת הצלה ליהדות".

ב) הקהילות המבקשות רבנים בימינו מציגות למועמדים דרישות חדשות; מלבד ידיעה רחבה בתורה נדרשות מהמועמד גם ידיעות כלליות, כדי שיוכל להתיצב לפני שרים ומושלים ולהיות לפה ולמגן לבני עדתו. וכן מקווה הרב ריינס שישיבה מהסוג החדש תפתור גם את שאלת הרבנות הכפולה, שהיתה נהוגה אז בקהילות היהודיות ברוסיה. תלמידי הישיבה החדשה שיהיו גם בעלי השכלה כללית, יאושרו ע"י הממשלה כרבנים רשמיים, וכך ניפטר מקללת ה„רבנים מטעם", שרובם עמי הארץ, רחוקים מן העם ובלתי מתאימים לתפקידם. עם שינוי המצב יבוא הקץ גם לאמצעים הבלתי מוסריים שהיו נהוגים בערים ובעיירות בזמן קבלת רב חדש, כגון: קניית משרת רבנות בכסף ובדרכי תעמולה בלתי הוגנים, מה שגרם להשפלת כבוד התורה, ולחילול שם שמים. הרב ריינס בטוח, כי תלמידי ישיבתו, שיחונכו להכרה מוסרית גבוהה, וכבוד התורה יהיה יקר וקדוש להם, ימאסו, בהגיע שעתם לתפוס משרת רבנות, באמצעים מגונים אלה.

ג) הרב מקווה, שליקויים שונים בחיינו הרוחניים והחברתיים יבואו על תיקונם על־ידי חניכי הישיבה החדשה, בין אם ימלאו תפקיד רבנים בקהילות ישראל ובין אם יעברו לעולם המסחר והמעשה, מאחר שגם האחרונים יהיו בעלי

ידיעות תורניות ויתנהגו בחייהם לפי רוח ישראל סבא, והם יאצילו מרוחם וישפיעו במעשיהם ובהתנהגותם גם על חיי הסביבה.

נימוקים אלה מעידים על חוש־מציאות בריא שבו ניחן הרב ריינס, על גישתו הישרה והפשוטה אל החיים, דרישותיהם וצרכיהם. גם תכונה זו הבדילה אותו מרוב גדולי התורה בני דורו, שהתעלמו מתביעות הזמן והאמינו שבשיטת „יקוב הדין את ההר" יצליחו לגרש את הרוחות החדשות, שהתחילו מנשבות ברחוב היהודי וחדרו גם לבין כתלי הישיבות.

ואלה הם העקרונות, שהונחו ביסודה של הישיבה בלידא: א) הישיבה צריכה להקנות לתלמידיה ידיעות בגפ"ת, ראשונים ואחרונים ופוסקים במידה הדרושה לרב בישראל. דרך הלימוד יהיה עפ"י השכל הישר וההגיון הבריא וישאף בכללו לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא; ב) הישיבה תקנה לתלמידיה ידיעה הגונה בתנ"ך, בשפה העברית ודקדוקה ושימושה למעשה, דברי ימי ישראל בהארת היהדות המסורתית, ספרות ישראל וידיעות ביבליוגרפיות נחוצות; ג) הישיבה תקנה לתלמידיה ידיעות חול בשיעור של בית ספר עירוני, היינו: ידיעת השפה הרוסית בדיבור ובכתב, ההיסטוריה הכללית והרוסית, גיאוגרפיה של כל חמשת חלקי התבל, חשבון (אריתמטיקה), אלגברה, גיאומטריה, וגם ידיעת הטבע במידה מסוימת; ד) הישיבה תחולק לשש מחלקות, וזמן הלימודים יארך שש שנים. ממחלקה למחלקה יעברו התלמידים רק לפי בחינה; ה) יתמנו ארבעה ועדים על יד הישיבה: של רבנים ללימודי קודש, של חכמים וסופרים ללימודי חול, של בעלי בתים לענייני כספים, ושל התלמידים לכל הדברים הנוגעים לחיי התלמידים; ו) ישגיחו על כל תלמיד ותלמיד, בין בענייני הלימוד ובין בענייני ההנהגה, ויחנכו אותם להיות נאמנים לאלהים, דבקים בעמם, שומרי מצוה ונוצרי תורה, בעלי נימוס ודרך ארץ.

התלמידים יקבלו תמיכה חמרית לפי מחלקותיהם. עם כל מחלקה עולה התמיכה. תלמידי המחלקות העליונות מקבלים די הצורך למחיתם. (עיין במאמרו הנ"ל של הרב י.ל. הכהן מימון ב„ספר המזרחי" עמ' קנ"ד).

תלמידי הישיבות מהימים ההם לא ישכחו לעולם את הרושם הכביר, שעשה ברחובותיהם ה„קול קורא" של הרב ריינס, שהביא להם את הבשורה על יסוד הישיבה החדשה בלידא. כטל של תחיה היו דבריו הנלהבים על לבות תלמידי הישיבות. בדבריו מצאו הד לתקוותיהם ולשאיפותיהם הכמוסות ביותר. ותלמידי הישיבות השונות שעברו לישיבה החדשה לא נתאכזבו: הם נוכחו לדעת שהרב הלידאי היה גם במעשיו ובחייו, כמו שנתגלה לפניהם במגילותיו ובמכתביו שהיה מפרסם מפרק לפרק אל הציבור ואל הישיבות; הרב ריינס שבעל פה הפליא אותם עוד יותר מאשר הרב ריינס שבכתב. הם ראו לפניהם גאון זקן ושבע ימים בעל כוח איתנים, שרוחו אש לוהטת ודבריו מלאים רעננות ועוז עלומים. בפעם הראשונה בחייהם שמעו מפי רב ישיש דברים מלאי רגש והתלהבות נעורים, מלאי אמונה כבירה ובטחון רב בתחיית העם ובתקוותינו ויעודינו הלאומיים; דבריו המתובלים במאמרים ואגדות חז"ל ומלאים ניצוצות מחשבה וברקי רעיונות עמוקים, היו נתזים כזיקי אש מפיו ונקלטים במוחותיהם ובלבותיהם של מאות תלמידיו אחוזי הקסם, והתלקחו בקרבם לשלהבת אש לוהטת, אש אהבה לקדשי האומה, קניניה וערכיה, חלומותיה ושאיפותיה.

ישיבת לידא (1910) — הרב ריינס במרכז
(עם ביקורו של הנדבן גוץ, חתנו של קלונימוס ויסוצקי ממוסקבה)

זמן קצר לאחר פתיחתה אושרה הישיבה על־ידי שלטונות החינוך הממשלתיים בגליל וילנה לפי המלצתו של החכם פייבל גץ, „היהודי המלומד". גץ שהיה יהודי דתי, אבל מתנגד מובהק לרעיון הציוני, ביקר בישיבה ונתרשם ממנה כל־כך, עד שהמליץ עליה לפני מפקח החינוך של הגליל ודרש לאשרה בלי דחיה. יסוד הישיבה עורר הד רב בעולם היהודי ושמה נתפרסם. מאות תלמידים נהרו אליה מכל קצווי רוסיה, ומאות בקשות של תלמידים נדחו מחוסר מקום. אולם כמו עשרים וחמש שנה לפני כן, כשנפתחה הישיבה בסואנציאן, כן גם עכשיו נמצאו רבנים וקנאים סתם של היהדות החרדית, שהשתדלו להשמיץ את שמה של הישיבה בלידא ולחתור תחת קיומה באמצעים כשרים ובלתי כשרים. השתתפו בפעולה זו גם ה„משולחים" של הישיבות וה„קיבוצים" השונים, שהפיצו בתפוצות ישראל כל מיני דיבות על הישיבה החדשה.

בזמן הראשון לקיומה סבלה הישיבה מחוסר ראשי־ישיבה מתאימים. אולם כעבור זמן קצר תוקן המצב. הרב ריינס הצליח להשפיע על ר' שלמה פוליאצ'ק — „העילוי ממייצ'ט" — שיקבל על עצמו משרת ראש־ישיבה במחלקות הגבוהות של הישיבה. בשבתות היה הרב ריינס בעצמו משמיע לפני התלמידים את שיעוריו בהלכה ובאגדה לפי דרכו ושיטתו. בהנהלה הרוחנית והאדמיניסטרטיבית של הישיבה עמדו לימינו של הרב ריינס חתנו הרב ר' אהרן רבינוביץ (רבה של לידא לאחר פטירת חותנו; נספה בימי השואה) ובנו הרב ר' אברהם דובר ריינס (נפטר לפני זמן קצר בארץ) והמשגיח הרב ר' אליהו דב ברקובסקי. ראשי־הישיבה העלו את לימוד התלמוד בישיבה לדרגה גבוהה למדי. וכה מתאר הרב ריינס את סדר לימוד התלמוד בישיבה: „בנוגע ללימוד גפ"ת משתדלת הישיבה להעמיד את התלמידים על המדרגה הגבוהה ביותר. תלמיד מתקבל בישיבה רק אם הוא יודע ללמוד בעצמו דף גמרא עם תוספות ומפרשים ובישיבה מתחילים להעלות את ידיעות התלמידים. כבר במחלקה הראשונה לומ־דים עמהם גפ"ת בעומק ובעיון ובסברות ישרות ועמוקות. במדרגות הבאות מעמיקים יותר ומבארים את כל השיטות שישנן בסוגיא, ויש שמסבירים גם את דברי גדולי האחרונים עם תוספות דברים ובמחלקות הגבוהות יותר לומדים גם עפ"י דרך הפלפול, הבנוי על יסודות אמתיים, בקשר עם דברי הראשונים, השייכים לסוגיא הנדונה, וביחוד בדברי הרמב"ם. הלימוד הוא איפוא בהתאם לרמת המחלקה. ובמחלקות העליו־נות ששם לומדים פוסקים, כדי שיגיעו למדרגת הוראה, לומדים מתחילה את הגמרא ואח"כ את הפוסקים, בכדי שידעו את ההוראה ממקורה הראשון" („שני המאורות" מאמר זכרון בספר, שער ב' פרק א). בשנת תרע"א בערך הוקם ע"י הישיבה „קיבוץ" לבחורים מוכשרים, שהקדישו את כל זמנם ללימוד התלמוד בלבד. הקיבוץ נתמך על־ידי הנדבן ר' שלמה רפאל גוץ, ובראשו עמד ר' אהרן רבינוביץ ז"ל.

דרכו של הרב ריינס לא היתה סוגה בשושנים. עיקר טרחה ומשאה של הישיבה והדאגה לקיומה היו מוטלים על שכמו. המצב המדיני ברוסיה בימים ההם: מלחמת רוסיה—יפן, המהפכה בשנת 1905, והמאורעות המעציבים בעולם היהודי הפנימי: פרעות קישינוב, סכסוך אוגנדה, מות ד"ר הרצל והפרעות ביהודים שבאו בעקבות המהפכה — כל אלה הטילו את צלם גם על הישיבה והכבידו על השגת האמצעים להח־זקתה (עיין במאמרו של מר משה כהן על הרב ריינס בירחון „סיני" אלול תרצ"ח). מתנגדי הישיבה המשיכו בינתים בפעולת החתירה תחת קיומה; הציבור הרחב לא המציא לרב ריינס לא את התמיכה החמרית ולא את הסיוע המוסרי שלהם חיכה וציפה. אולם ההכרה העמוקה בנחיצות המוסד, והידיעה שעיני מאות צעירים הלומדים בישיבות נשואות אליו כאל מלאך־מושיעם; ההרגשה שטובי העם רוחשים

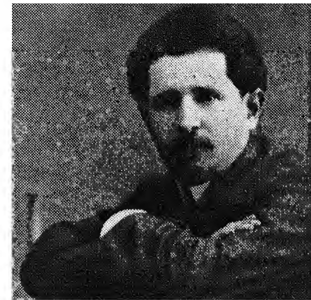

חיבה למוסדו וכי ברכת העם כולו, למרות האדישות החיצונית, מלווה את פעולתו, ומעל לכל — רגש הסיפוק הרוחני העמוק, שהנחיל לו מפעלו — כל אלה חיזקו את נפשו של הרב ריינס ועודדו את רוחו להמשיך בעבודתו הקשה. במאמר הנ"ל, סוף פרק ג' מתאר הרב את האושר והשמחה הממלאים את לבו כשהוא נכנס לישיבה ורואה „התלמידים למאות יושבים והוגים בתורת ה'; המחזה הנהדר הזה יספיק לי להיות לשלומים על כל התלאות והדאגות העוברים עלי" וכו'

יש להודות, כי הלימודים הכלליים בישיבה — השפה הרוסית, חשבון, טבע וכו' — ששפת הוראתם היתה רוסית, ושרוב התלמידים למדום אמנם בחשק רב — נשארו בכל זאת בחינת „תוספת חוץ", ולא נתמזגו לחטיבה אחת עם תכנית הלימודים של המוסד כולו. מורי מקצועות אלה היו חניכי ה„אינסטיטוט" הוילנאי הידוע בימים ההם, ועיקר עבו־דתם היה בבית הספר הממשלתי לילדי ישראל, שהיה קיים בעיר. מורים „ממשלתיים" אלה לא הזדהו עם המוסד, תפקידו ורוחו; שיטת לימודם ויחסם הרשמי והיבש לבני הישיבה לא היו חביבים על התלמידים. הישיבה, תלמידיה, רוחם

ועולמם הפנימי היו זרים להם, כמו שהם היו זרים למוסד. מורים אלה לא גילו כל שאיפה לעשות את מקצועותיהם לחלק אורגני של המוסד.

לעומת זאת נוצרו יחסי אהבה וקשר נפשי אמיץ בין התלמידים לבין מורי המקצועות העבריים: מר משה כהן ורבי פנחס שיפמן (בן סירה) (שניהם נוחי עדן). במסירותם למוסד ובהשפעתם הרבה על התלמידים היו, בשורה אחת עם ראשי־הישיבה, לעמודי תווך, שבנין המוסד היה נשען עליהם. מר שיפמן, אחד המורים העברים הידועים בימים ההם, נתקבל בישיבת לידא בשנת תרס״ט כמורה לתנ״ך ולספרות עברית ומיד עם שעוריו הראשונים קנה את לב התלמידים. באישיותו האצילה והדינמית השפיע מר שיפמן על חוג רחב של תלמידים, הכניס בהם רוח רעננה והאציל עליהם מרוחו ומהתלהבותו, ממרצו ומחיוניותו.

משה כהן (קאַגאַן)

בישיבה היתה קיימת לצרכי התלמידים ה של הספרות העברית החדשה וקצת מהספרות הרוסית־היהודית. הטיפול בספריה ובניהולה היה בידי ועד של תלמידים. מצד הנהלת הישיבה נעשה פעם נסיון לבטל ספריה חילונית זו (הרב ריינס עצמו לא היה מעורב בענין זה). אבל התלמידים התנגדו בתוקף לחיסול הספריה והכשילו את הנסיון. הם רק הסכימו ל„פשרה״, שלפיה הוצאו מהספריה ספרים מסוימים, שבתכנם ובצורת כתיבתם לא היו מתאימים לתלמידי הישיבה.

אולם הרב ריינס לא מצא סיפוק במצב הקיים; הוא שאף כל הימים לפתח, לשפר ולשכלל את הקיים, וגם להרחיב ולהשלים את החסר. הרב רצה להפוך את ישיבתו למוסד עממי־ציבורי, בין מבחינת תפקידה ותעודתה, ובין מבחינה ארגונית־אדמיניסטרטיבית. הישיבה היתה צריכה, לפי דעתו, לחנך לא רק רבנים, אלא גם מורים נאמני מסורת, בעלי בתים יודעי תורה, ופקידים נושאי משרות בעולם המעשה, המסורים לא רק לאומנותם, אלא גם לעמם, לתורתו ולתרבותו. תכניתו היתה לפתוח מחלקות מיוחדות, מקבילות למחלקות הקיימות, למורים,[2] לשו״בים, לסוחרים, מנהלי חשבונות וכו׳. במחלקות מיוחדות אלו יתקבלו תלמידים מבוגרים, שיבחרו להם באחד המקצועות הנ״ל לעתידם בחיים. גם במחלקות אלו יהיה העיקר לימוד התלמוד ויתר מקצועות היהדות, אבל נוסף לזה יקבלו בהן התלמידים הכשרה מיוחדת למקצוע שיבחרו בו.

[2] אגב אורחא מסביר הרב במאמר הנ״ל עד כמה חשוב הדבר מבחינה חינוכית ופדגוגית, שאותו מורה ילמד את הלימודים העבריים ואת המקצועות הכלליים כאחד.

לדעתו תהא הישיבה נאמנה לתפקידה בשלמות רק אם תמלא את החסר בכל שטחי החיים של העם היהודי. הוא רואה בחרדה את ירידתם הרוחנית של יהודי מערב אירופה; כתו־צאה מהבורות ועם־הארצות שפשטה בקרבם, נתרוקנו חייהם מתכנם היהודי, והם נסחפו בגלי ההתבוללות והטמיעה. סכנה של דלדול רוחני צפויה, לדעתו, גם ליהדות רוסיה; עלינו לדאוג לעתיד ולקדם את פני הרעה בעוד מועד. הוא רואה איפוא בחזונו ישיבה שתוציא מחנות מחנות של יודעי תורה, שומרי דת ומסורת, אוהבי עמם ומסורים לאידיאליו ולתקוו־תיו; והם ישפיעו על כל העם לשכבותיו ולשדרותיו השונות, יחסנו ויחזקו את רוחו ויגנו עליו מפני רוח התרבות הזרה.

בזמנים שונים ביקרו בישיבה הברון דוד גינצבורג בלווית מר דוד פינברג, בא כוחה של יק״א בפטרבורג, הנדבן ר׳

פנחס שיפמן (בן־סירה)

שלמה רפאל גוץ (חתנו של ק.ז. ויסוצקי ממוסקבה), הרב ר׳ יעקב מזא״ה ממוסקבה, הרב ד״ר משה אלעזר איזנשטט מפטרבורג, ורבים אחרים.[3] גם המנהל הראשי של חברת יק״א בפריז מר מאירסון בא לבקר בישיבה. בתמיכתם של כל אלה הוטב מצבה החומרי של הישיבה. יק״א הקציבה לה תמיכה חד־פעמית של עשרת אלפים רובל ומשפחת ויסוצקי קבעה לה תמיכה חודשית בשיעור של מאה וחמישים רובל. (ועד יק״א הקציב אז גם לטובת יתר הישיבות, כדי שלא יחשדו בו, חלילה, בנטיה לציונות). פניותיו של הרב ריינס ל„כל ישראל חברים״ בפריז ול„עזרה״ בגרמניה נשארו ללא תוצאות.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה פסק הזרם של תל־מידים חדשים; הגיוסים והפחד מפניהם הוציאו מן הישיבה את התלמידים המבוגרים. בשנה השניה למלחמה, כשהתקרבו הגרמנים ללידא, התחילה בריחה מן העיר, וגם הישיבה

[3] הברון גינצבורג ביקר בשיעורים לעברית, בחן את התלמידים רק בידיעת הדקדוק והתווכח עמהם על שם עצם מסויים, אם יש להגדירו כשם החומר או כשם הקיבוץ. גוץ התעניין ביחוד בשיעורי התנ״ך. הרב מזא״ה, איש השיחה הנאה, לאחר שהיה נוכח בשיעוריהם של ה„מיצטאי״ בכיתה גבוהה ושל ר׳ יואל דוד בכיתות הנמוכות, העריך את שני ראשי־הישיבה כך בערך: ה„מייצ׳יטאי״ שוחה במעמקי ים התלמוד, ורק למדן מופלג, שנהירין לו שבילי הפלפול התלמודי, מסוגל להבין את סברותיו החריפות; ואילו דבריו של ר׳ יואל דוד פשוטים ובהירים וטעמם מתוק כדבש.

נאלצה להתכונן לדרך נדודיה. אולם יותר מתלאות המלחמה גרמה לירידת קרן הישיבה הסתלקותו של הרב ריינס, שחלה במחלה קשה בראשית המלחמה ונפטר בי׳ אלול תרע״ה, ערב הפלישה הגרמנית ללידא. הישיבה יצאה לגלות, מיותמת ממכוננה, רוח חייה ונושא סבלה. לאחר טלטולים שונים קבעה הישיבה את מקומה בעיר ייליסאווטגראד. ידידיה ומוקיריה לא עזבוה, גם בימי צרה אלה ותמכו בה ביד נדיבה; גם טובי ר״מיה ומוריה הלכו אתה והמשיכו בעבודתם. אולם הישיבה שנעקרה ממקום מטעה וממקור חיותה, מתחום המושב היהודי, לא יכלה עוד לשוב לאיתנה הראשון. תלמידים חדשים לא נוספו, ואלה שהלכו עמה בגלותה — מהם גוייסו לצבא, ומהם נתפזרו בגלל תנאי החיים הקשים. גם חלק ממורי הישיבה נאלצו לעזבה. עם פרוץ מלחמת ה„לבנים״ בדרום רוסיה לאחר גמר המלחמה, ובעקבותיה — הפרעות האיומות ביהודים, הקיץ הקץ על הישיבה. שרידי התלמידים נתפזרו לכל רוח, והמורים — חלק מהם נרצחו בידי הפורעים וחלק מהם נדדו מעבר לים.

ישיבת לידא היתה בחינת נטע רך וגמיש, שעוד טרם קיבל צורה מושלמת ופנים קבועים. הכל עוד היה בה במצב של התגבשות והתהוות, ולא היה סיפק בידה להרחיב את תחומיה ולהגיע לשיא התפתחותה, בהתאם לחזונו של מיסדה הגדול. אולם גם בשנות קיומה המעטות מילאה תפקיד חשוב בחיי העם, וערכה היה רב לשעתה וגם לדורנו. תלמידיה, הממלאים כיום בארצות הגולה ובארצנו תפקידים של רבנים, סופרים, מורים, חברי קיבוצים, המשתתפים בבניין הארץ, סוחרים ואנשי מעשה, — הם עדים חיים לצדקת דעותיו של רבם הגדול ומוכיחים, כי אפשרויות גדולות היו גלומות בישיבה זו, וכי שאיפותיו הרחבות של הרב ריינס והתקוות הרבות שתלה בה לעתיד, לא היו בחינת חלום בלבד. רבה היתה חשיבותה גם כנסיון ראשון לטיפוס חדש של ישיבה, שנתנה מקום בתכניתה גם ללימודים כלליים; בזה פילסה את הדרך ושימשה דוגמה לישיבות אחרות, שנוסדו לאחר־מכן והן קיימות גם בימינו. ואם ישנם כיום בתוכנו תלמידי חכמים, המאחדים באישיותם את תפארת־הקדומים שבמסורת ישראל עם היפה והמועיל שבתרבות האנושית, הרי חלק רב מהישג זה בא מכֹוחה ומכוח־כוחה של ישיבת לידא.

ד״ר ה. ל. גורדון

מראשי האומה

ד״ר הירש לייב גורדון ז״ל
(1969 — 1896)

המחבר, יליד וילנה, תלמיד ישיבת לידא בשנים 1909—1910, למד גם בסלובודקה, וולוז׳ין ואור־דיסה. ב־1914 בא״י, פועל פרדס. 1915 — ב„גדוד נהגי הפרדות״ של טרומפלדור. עם פיזורו — באיטליה, מורה לתלמוד בביהמ״ד לרבנים בפלורנצה, איטליה, ואח״כ — לארה״ב. ב־1918 שוב בא״י בגדוד העברי האמריקאי. בגמר המלחמה — בארה״ב, בעל קריי־רה מדעית עשירה. ארבעה תארי מגיסטר (במשפט בין־לאומי, חי־נוך, פסיכולוגיה, תולדות האמ־נות) וששה תארי דוקטור (אר־כיאולוגיה, שפות שמיות, אגיפטולוגיה, ספרות עברית, מדעי הטבע, רפואה). במלחמת העולם השניה — מייג׳ור בצבא ארה״ב, אח״כ קומנדר בצי. פרופסור לפסיכיאטריה. פרסם ספרים רבים ואלפי מאמרים באנגלית, איטלקית, עברית, אידיש. ממייסדי השבועון העברי „הדואר״ בניו־יורק, בו פרסם פרקי זכרונות מלאי הערצה למוריו ורבותיו, הרב ריינס, ה„עילוי ממייצ׳ט״ ופנחס שיפמן, אשר לזכרם ולמשנתם נשאר נאמן עד סוף ימיו.

שמו של הרב ריינס היה נישא בפי כל ורבים היו מתנגדיו. החסידים „העידו״ עליו, שהוא מגולח ולובש מעיל קצר כדרך ה„דייטשן״. אף־על־פי שזקנו היה יורד על פי מידותיו, וגלימתו הארוכה, שהגיעה עד הקרקע, שיוותה עליו משהו מן הפאטריארכאליות. המתבוללים התנגדו לו על שום שאיפתו הנלהבת לשיבת ציון, והקנאים פסלו אותו על שסירב לחכות ב„שב ואל תעשה״ לביאת המשיח המתמהמה לבוא.

חוסר סבלנותו לחכות ל„גשר הנייר״ מן הגולה לציון באה לידי ביטוי בייסודו את „המזרחי״ בתרס״ב (1902). זה היה מעשה נועז, מהפכני, שעדיין לא הוערך כל צורכו, אף־על־פי שיצר תנועה גדולה בעם, ועדיין השפעתו הולכת ונמשכת. לא פחות נועז היה דבר ייסודו את הישיבה „תורה ודעת״ בלידא, שכרכה את לימודי התלמוד והלשון העברית וספרותה החדשה ושמה גושפנקא של היתר על לימודי המדעים החילו־ניים בשפת המדינה. גם מעשהו זה גרם כמה מחלוקות, שלא כולן היו לשם שמים. אבל היו גם גאוני עולם, כר׳ שמואל מוהליבר והראי״ה קוק, שתמכו בו. חיבת ציון ויישוב ארץ־ישראל הוכשרו גם על־ידי שני עמודי ישראל, ר׳ יצחק אלחנן מקובנה ור׳ הירש ליב האב״ד והר״מ של וולוז׳ין, אבל לציונות המדינית לא הסכימו. מכל מקום, הוא לא השגיח באיסורים, שיסודם ביהדות הגיטו שסילפה את תורת הראשונים, וגם לא נרתע מן החירופים והגידופים שהיו מנת חלקו. על אף המסירות והרדיפות על הציונות הדתית נאספו על דגלו גם בראשיתה של התנועה כמה וכמה לומדים ו„בעלי־בתים״ יראי שמים, שהעריצו אותו וקיבלו עליהם את דרכו החדשה. הללו היו „המזרחים״ הראשונים, ועד מהרה מצא הרעיון מסילות ללב העם, והתנועה הלכה ונתפשטה עד שנעשתה לכוח גדול בעם וביישוב.

מפי כמה מגדולי ישראל שמעתי, שבדורו של הרב ריינס, אם בא אדם להזכיר את שמותיהם של שלושה גאונים בהלכה ובאגדה, לא היה יכול להתעלם מן הגאון מלידא. ואף־על־

פי־כן הסיח החוג התלמודי את דעתו ממנו, וכשנתפרסם קול קורא לציבור היהודי, שחתמו עליו הגאונים מוולוז׳ין, מווילנה, מבריסק, מטלז, מפוניבז׳, ממיר ומלודז׳ נפקד מקומו של הרב ריינס בין החותמים. לא קשה למצוא את סיבת הדבר — הרב מלידא גדול היה „עוונו" מנשוא: הוא לא יכול להשלים עם „מחשבות שאין עמהם לבבות", וכשהתפלל לשיבת ציון נתכוון לכך בפשטות גמורה, בשעה שאחרים הסתפקו במלי־צות מופשטות. לבו היה רחב כדי ספיגת כל ערכי האומה, פשוטם כמשמעם, ומסר את נפשו לקיימם, ולא צימצם עצמו בקצתם שניתן להשלים ביניהם לבין שפלות הגולה. כעצת הרמב"ם, לא הביט לאחוריו בלבד אלא גם לפניו, ונבדל משאר גאוני ישראל שבזמנו, באשר לא האמין, שבחיבורים על „יאוש שלא מדעת" ניתן לקיים אומה, הכורעת תחת סבל הגלות ורוב בניה מתקרבים ל„יאוש מדעת". קולם של הנביאים היה מהדהד בלבו, ואוזנו הקשיבה לבכייה של השכינה, שליוותה את בניה לגולה.

*

הוא פעל בכוח השראה עליונה, וכבחיר הדור יצא לעורר את העם בתקופה של משבר גורלי. כנראה מספריו, היה בתפקידו זה משום שליחות נבואית שהוערתה עליו ממרום. ראשון היה, שעמל לאחד את הכוחות הדתיים והלאומיים שבעם מסביב לדגל הציונות המדינית. „לא ככל הגויים בית ישראל" — היה אומר — אצלם הדת והמדינה שתי רשויות הן, ואילו אצלנו הדת והלאומיות מטבען אחוזות ודבוקות זו בזו. הייעודים המדיניים והדתיים ניתנו לנו בכרך אחד. הוא שמר אמונים להבדלה העתיקה בין הגולה לבין הארץ. „ישראל שבחוץ־לארץ עובדי עבודה זרה בטהרה הם" (עבודה זרה ח׳, ע"א), אבל „כל הדר בארץ־ישראל דומה כמי שיש לו אלוה" (כתובות ק"י, ע"ב).

מן הראוי לציין, שבאחד־עשר מספריו, שיצאו בחייו, שילב המחבר את המושג „אור" בשמותיהם. הוא הטיף תמיד לגאולה ולאורה, בתקופה של שיעבוד ועלטה. בספרי הדרוש שלו היה ראשון בזמנו, שדן בשאלות השעה והטיף לתחיית האומה בארץ אבותיה.

*

אנחנו, תלמידי הישיבה, הערצנו אותו לא רק כגאון ההלכה, אלא גם מפני שהיה ראשון לציון. רוב גדולי ישראל בדור ההוא לא העיזו לייסד מפלגה מיוחדת לציונות המדינית־דתית. מהם שיישבו בקצת דוחק את שאיפתם של חובבי ציון להקים מושבות בישראל, אבל, כאמור לעיל, התנגדו לציונות המדינית, ששאפה להקים מדינה יהודית לעם ישראל.

והנה בא הרב ריינס והוסיף על רעיונו של הרצל והשלים את תכניתו בנוסח חדש: „ארץ ישראל לעם ישראל על־פי תורת ישראל" (1902).

קדמו לו בתמיכת רעיון המדינה הגאונים ר׳ שלמה הכהן (ווילנה), ר׳ שמואל מוהליבר מביאליסטוק, ור׳ צבי הירש קאלישר. הם ראו את הנולד והטיפו למעשים, שיקדמו את פני הרעה, הנשקפת לעם. לצדו של ריינס נלחמו להגשמת רעיון „המזרחי" ר׳ נחום גרינהויז, ר׳ יהודה ליב דון־יחיא, ר׳ פנחס רוזובסקי ור׳ שמואל יעקב רבינוביץ. ונצטרפו אליהם גם שני סופרים תורניים גדולים, ר׳ זאב יעבץ ואברהם יעקב סלוצקי (הוא שהציע את השם „מזרחי" לתנועה). הם היו מחלוצי הציונות הדתית. אבל ר׳ יצחק יעקב עמד בראש המערכה.

אבל הציונות הדתית בלבד לא הספיקה להזין את כל נשמתו הגדולה של הרב ריינס. ואעפ"י שלא דחה את זמן התגשמותה עד לימות המשיח, הבין שעוד ימים רבים יעברו עד שתגיע לניצחון, גם אם תצליח. הוא ראה את המכשולים הבינלאומיים, את סירובה של תורכיה ואדישותן של המעצ־מות, שהיה ביכולתן להשפיע עליה, אילו הגבירו את לחצן. ובעיקר ראה את המכשולים בתוך העם היהודי עצמו, שהיה מפולג בינו לבין עצמו, והלהט היוצר למעשים לא היה אלא נחלתו של מיעוט, שנסחף עם התנועה הציונית, בעיקר משדרות המשכילים והנוער.

לפיכך יצא לחנך את בני הנוער שבדור והקים את הישיבה, שהיתה שונה בכולה מן הישיבות האחרות שבאותו דור. הוא הכניס סדר בחינוך התורני, הגמרא והפוסקים נלמדו בסדר קבע ובלי ביזבוז זמן על פלפול. עם זה החזיר לחינוך התורני את לימוד התנ"ך, ששאר הישיבות לא עסקו בו כלל. אף הכניס לישיבה את לימוד הלשון העברית, דקדוקה וספרותה החילונית המודרנית. נוסף על כך, שאף ריינס לבטל את השניות ברבנות של הקהילות, שהיה להן רב לאיסור ולהיתר, ובצדו „רב מטעם" שידע את הלשון הרוסית, והיה ממונה על רישום התושבים היהודים. ישיבת לידא שקדה להקנות לתלמידים גם דעת הלשון הרוסית בלימודי חול בדרגה יסודית.

*

בתקופת לימודי בלידא כבר היה הרב ריינס בן 71, ושוב לא הגיד את השיעור היומי, כמנהגו לפנים. אף עסוק היה בחיבור ספריו בהלכה ובהטפה לציון ובחליפת מכתבים מסועפת עם לומדים ועסקנים בכל קצווי תבל. אף־על־פי־כן לא שכח גם את מאות תלמידיו בישיבה והיה דורש לפניהם, לכל הפחות, פעם אחת בשבוע, בליל שבת אחר התפילה והסעודה. זה היה ליל חג גדול לנו, התלמידים. הגאון מעולם לא נעדר מאסיפת ליל שבת זו, שבה נאם לפני תלמידיו. בלילות החורף הקרים והאפלים, כשרחובות העיר היו מכוסים שלגים עמוקים וגלמי קרח חלקלקים, היה הגאון צועד בשביל המעוקל והארוך בלוויתו של תלמיד צעיר (בחורף תר"ע היתה לי הזכות להיות המלווה שלו). הוא לבש פרווה גדולה, ומצנפת־שיער רחבה לראשו. בלילות הירח והכוכבים הנוצצים היה נראה בלבושו זה ובזקנו הארוך והלבן כדמות אגדית. הייתי אוחז בשרוולו העבה ביראה, שמא ימעדו רגליו בדרך החלקלקה. צעדנו בזהירות ובהקפדה בתוך הדממה שמסביב, שרק קול חריקת השלגים מתחת לרגלינו הפריע אותה. לא העזתי להוציא הגה מפי. השעה היתה מתוחה, דראמטית, וכאשר הגענו בקושי למטרתנו, היינו לרוב מן העשרה הרא־שונים, בייחוד בלילות סופה וסערה, לפי שהגאון היה דייקן וזריז כל ימי חייו.

מיבנה שיעוריו היה מיוחד במינו. היה בוחר איזה נושא בהלכה ודורש בו שנה שלימה, כשהוא כורכו בתוכנה של כל אחת מפרשיות השבוע. בתקופתי היה הנושא שלו הלכות עדות. בשנת תשי"א הופיע ספרו „עדות ביעקב", המכיל כמה שאלות־ותשובות בעניין זה (הכחשה, הזמה, חקירת עדים ובדיקתם, שבועה וכו׳). תשעת הסימנים הראשונים של הספר הופיעו ב־1872. זוכרני את דבריו באחד השיעורים הללו.

לאחר הפלפול בהלכה באה דרשה באגדה, שהיתה מצטרפת גם היא לנושא של הלכות עדות. וכוונתה של הדרשה כולה — חיבת ציון, שיבת ציון ובניין ציון. כשהיה בא לפרק זה היתה התרגשותו מגיעה למרום שיאה. קולו של הרב היה הולך ועולה. הוא הראה, שציון וירושלים הן במרכז הדת והתפילות. בתפילת ה„עמידה" אנו קוראים, שה׳ מביא את הגואל, תוקע בשופר גדול לחירותנו, בונה ירושלים ומייסד חיים מדיניים עברים — וכיסא דוד לתוכה תכין, אבל פדות ציון לא תבוא בדרך נס בלבד — „ציון במשפט תיפדה", ורק בהר ציון וירושלים „תהיה פליטה", אף־על־פי ששיבת ציון תבוא כפתרון חלום, חלום הגאולה.

כשהגיע לכאן היה פורץ בבכייה על גלות השכינה ועל צרות האומה. הוא היה מתייפח בלי מעצור, כתינוק, ובכייתנו שלנו נצטרפה ליללתו. שמעתי כבר קודם לכן את יללתם של בעלי המוסר בסלובודקה, בייחוד בחודש אלול היתה הבכייה גדולה ומרה, אבל זו היתה בכיית היחיד, בקשת סליחה על חטאי היחיד שבכה והתחרט על מעשי עצמו. ואילו הבכייה של הרב ריינס וקהל תלמידיו היתה על גלות האומה, גלות השכינה ותחינה על גאולת הארץ. זו היתה כמיהה ושאיפה עליונה.

*

ראש הישיבה עמד בקשר אמיץ עם באי־כוחן של מאות אגודות ורבבות יהודים בכל העולם, אבל בחייו האינטימיים היה יושב אוהל, כלוא במשרדו. בימי ב׳ וה׳ היה בביתו „מנין" מיוחד, שמעולם לא דילגתי עליו. כשהיינו באים לביתו ברחוב קאמינקה בעלות השחר, היינו מוצאים כבר את הרב יושב בכורסתו, על־יד עמוד הלימוד, ועליו מסכתא פתוחה, ועל השולחן הקרוב כמה ספרים פתוחים לעיון. בשעת קריאת התורה היה נכנס לאולם ה„מנין" כדי לעלות לתורה. אחר התפילה הייתי נכנס בחשאי לחדר־הספרים שלו והייתי מסתכל בייחוד בספרי כתבי־היד. העמודים התחילו בשורות ישרות, אבל כל שהשורות היו יורדות והולכות, היו שופעות ומתעקמות, ובשורה האחרונה שוב לא היה מקום אלא למלים מועטות. בכל מקום ששורות העמוד פוסקות להיות ישרות סימן הוא, שהכותב עייף, והכתיבה קשה עליו. בייחוד אם הכותב לקה בדלקת פרקי האצבעות הוא מתעייף על נקלה מטורח העברת הקולמוס. והגאון עבד כל ימי חייו בעייפות ממארת, בכליון הכוחות.

בלילות, בשעות מאוחרות מאוד, הייתי אוהב לעבור על בית הרב ולהסתכל מן החוץ, לראות מה נעשה בתוך ביתו פנימה. הייתי רואה אותו יושב לבדו בחדרו ובוכה ומתאנח על גלות האומה וגלות השכינה. הוא היה טיפוס של צדיק אמיתי, צדיק בגלוי ובסתר. נדמה היה בעיני, שבתימרות העשן שהוא מעלה ממקטרתו הארוכה הוא חולם את חלומות הגאולה. נזכרתי ברדיפות וחרפות שסבלו נביאינו אליהו, ירמיהו וחבריהם מן הכהנים ונביאי־השקר שהתיימרו לעמוד בראש האומה, ואז חדלתי להשתומם על ההתנגדות החמורה, שהיתה מנת חלקו של הגאון.

ה. ל. גורדון

העילוי ר׳ שלמה פוליאצ׳יק זצ״ל

שני שמות משכו את התלמידים לישיבת לידא: שמו של הרב ר׳ יצחק יעקב ריינס, מייסד הישיבה ושמו של ר׳ שלמה פוליאצ׳יק, הר״מ של המחלקה השלישית והרביעית (העליונה) באותה ישיבה, שנתפרסם בעולם התורה בתואר „העילוי ממייצ׳ט".

ביום הראשון לבואי ללידא, כשהתהלכתי לתומי ברחוב, בא לקראתי אדם חסון וזקוף־קומה, שצעד לאיטו כחולם והרוח הקלה מבדרת את שערות זקנו הארוך והצהבהב. הסתכלתי בעיניו הפקוחות לרווחה וראיתי, שאין מבטו מכוון למה שלפניו אלא מעבר לו, ורק בדרך נס אין הוא נפגע על־ידי העוברים־ושבים או נדרס על־ידי עגלות־המשא הבאות כנגדו. מתוך היסח הדעת היה מתנגש ממש בגדרי חצרות ובעמודי הטלגראף. איש זה, המוזר בהילוכו, היה העילוי ממייצ׳ט.

הוא היה בעל הגיון חריף ופיקח, וסברותיו זכות כעין הבדולח. את שיעוריו היה מגיד בחדוות הנפש, וכל המחלקה היתה מקשיבה לדבריו בעירנות ובהתלהבות. עדיין קולו השמח והחמים צולל באוזני. כיוון שבניין הישיבה היה צר מהכיל את כל המחלקות היה העילוי ממייצ׳ט מגיד את שיעוריו מחוץ לבית הישיבה — ב„בדק"* של בית־הכנסת הגדול הסמוך לישיבה. זכורני שהיינו מתאספים בחוץ ומחכים לבואו של המורה בקוצר רוח. ואך הופיעה קומתו הנהדרה על־יד פתח הישיבה היינו ממהרים לסגור את גמרותינו ונוהרים אחריו אל בית־הכנסת בלא אומר ודברים. שתקן היה והבנו אותו ברמיזה. משהגענו ל„בדק" לא התיישבנו על ספסלים, כהרגלנו בכיתות, אלא היינו עומדים ומקשיבים לדבריו מתוך עוצר נשימה. צפופים ונדחקים היינו מקיפים אותו ומשתדלים שלא נאבד שום הגה היוצא מפיו. בתחילת דבריו סבורים היינו, שהכל ברור ומחוור לנו. דיבורו היה שופע בנחת תמיד, כדבר אדם אל עצמו, ולא לזולתו. אבל לאחר דקות מועטות היה סר משביל הפשטות והמריא אל מרומי ההגיון, כשהוא מבדיל הבדלים דקים מן הדקים בין סברה לסב־רה ובין שיטה לשיטה. השתדל לחשוף לפנינו את היסודות העמוקים והטמירים שבנימוקי התנאים והאמוראים, המפרשים הראשונים והאחרונים והפוסקים, ובייחוד „יד החזקה" לרמב״ם

* מלשון „בדק הבית", ומשמעותו בכמה מקומות שבליטא — אגף שנוסף על בניין או חדר נוסף, הטפל לאולם העיקרי.

ומפרשיו. מעט מעט נשמט מידנו החוט ההגיוני שקישר וחיבר את הרצאת הדברים. אחד אחד היינו נחשלים אחריו ועוזבים את המערכה: העין רואה והאוזן שומעת, והמוח אינו קולט עוד. היינו כחולמים כאחוזי קסם. והמורה הולך וממשיך את הרצאתו בנחת ובמתינות, וכמעט בלחישה. הרעיונות היו מסחררים את המוחות, אפילו את המאושׁשים ביותר, בעליות וירידות ובפניות לצדדין. הרצאתו לא היתה כדרך המתפלפלים, גחלי אש בוערת, כי אם כפלגי מים הזוחלים לאיטם.

יש שתלמידים חריפים חדשים, שלא ידעו את טיבו של המורה, היו מהינים לעוצרו בקושיה. זהו תכסיס מקובל בקרב בני הישיבות, שמשתמשים בו המבקשים להתחבב על המורה ולהתכבד בעיני התלמידים חבריהם. בשאר הישיבות היה ראש־הישיבה עונה, על־פי־רוב, תירוץ שכזה, שהניח בידי המקשה כמה הזדמנויות לשוב ולהקשות מפינות אסטרטגיות חדשות, ולחזור ולעורר את תשומת לבם של השומעים. אולם את „העילוי ממייצ׳ט" אי־אפשר היה לעצור אפילו כהרף עין. הוא היה משיב ממנו ובו, והמשא־ומתן נגמר. השואל או המקשה היה מקבל את התשובה כהלום רעם, ורק לאחר עיון רב היה יורד למשמעותם של דברי המורה, שנאמרו אליו.

השיעור היה מסתיים כדרך שהתחיל: בשיחה מתונה ונוחה. אבל אנחנו התלמידים היינו יוצאים את האולם מכוסי זיעה וכבדי ראש. אמנם, אנחנו לא עשינו כלום אלא ישבנו והקשבנו, אבל ההשתדלות להתרכז ולהבין את השקלא־וטריא עייפה אותנו. על־פי הדיכאון החרות על פני רוב התלמידים אפשר היה להניח, שעתה זה ירדו מכיסא־המכאובות של עוקר שיניים. היינו הולכים לסעוד את סעודתנו הדלה ונחפזים לשוב, כדי לחזור על השיעור במחלקתנו. אבל קצתם של התלמידים, ואני בתוכם, דילגו על־פי־רוב על המזון ונשארו ב„בדק" בית־הכנסת, כדי לחזור על דברי השיעור בשניים, כל זמן שלא נתנדף רושם השמיעה. חברי לחזרה היה ג. ביילין מקוידינוב, שהיה לו, לדעתי, „ראש של ברזל", ואני הייתי רושם את מיטב החידושים ומוסר את הרשימות לרבנו, שהיה מחזיק לנו טובה על הטורח שטרחנו. אלה היו, כנראה, חוברות ה„תורה" שאבדו לו בדרך מנוסתו מלידא לאחר פרוץ מלחמת־העולם הראשונה.

אבי שהיה תלמיד ותיק של ראש הישיבה, ר׳ הירש לייב ברלין (הנצי״ב), סח לי, שלמד בוולוז׳ין בשעה שהובא הילד שלמה לשם. בקושי הסכים הנצי״ב שיביאו את הילד לפניו לשיחה תלמודית. אבל אך התחיל הקטן להתנגח אתו בהלכה, וראש הישיבה השתומם. עד מהרה נצטרף אליהם ראש־הישיבה השני, ר׳ חיים סולובייצ׳יק, ושאל:

— מאין באת, נער?

— ממייצ׳ט, ענהו הנער.

— העילוי ממייצ׳ט! — הוסיף ר׳ חיים. עד מהרה היתה הישיבה כמרקחה. „עילוי בא לישיבה". ומאז הלך שם „העילוי ממייצ׳ט" לפניו.

כשנסגרה הישיבה בוולוז׳ין בשנת 1892, היה העילוי ממייצ׳ט נער בן ארבע־עשרה ונדד משם לישיבת „כנסת ישראל", בסלובודקה. העילוי היה איש מוסרי נעלה, אבל לא יכול להסתגל לשיטת המוסרניים שבסלובודקה, ולאחר זמן קצר עבר לבריסק להסתופף בצלו של ר׳ חיים, רבו החביב מוולוז׳ין. אבל גם בבריסק לא האריך לשבת, ובמהרה עבר לווילנה, ושם למד ב„קיבוץ" של ר׳ חיים עוזר גרודזינסקי, והוא אז בן 15. תלמידי ה„קיבוץ" היו מפוזרים בבתי־הכנסת של העיר ופרבריה, והעילוי ממייצ׳ט נועד ללמוד בבית־כנסת בשניפישוק. כאן מתחילה תקופה בחייו, המכוסה בערפל. מה עשה בווילנה? ודאי שעסק רוב שעות היום בלימוד התורה, אבל כנראה למד גם כמה שעות ביום ובלילה את החכמות החיצוניות, ובכוח תפיסתו הפינומינאלית יכול היה לספוג בשעה אחת מה שקנו אחרים ביגיעת חודשים.

הוא אהב בייחוד את מדעי המתימטיקה, ואת נטייתו זו הוריש, כנראה, לבנו הבכור, העובד כמומחה לפיסיקה במשרד ממשלתי שבוואשינגטון הבירה. כשהיה העילוי ילד קטן בא פעם לבקרו בן־דודו הורביץ, שלמד אז בגימנסיה. פתאום נעלמו ספרי המתימטיקה של הורביץ ועמם נעלם גם שלמה׳לי הקטן. בערב ירד ממקום מחבואו בעלייה וספרי־הלימוד לאריתמטיקה, אלגברה וגיאומטריה תחת בית שחיו. ושלמה׳לי התנצל:

— למדתי הכל מתחילה ועד הסוף, ועכשיו אני יכול להשתוות עם בן דודי, תלמיד הגימנסיה.

כשנתפרסמה השמועה, שהרב ר׳ יצחק יעקב ריינס עומד לפתוח ישיבה מודרנית בלידא, שתהיה בה מזיגה של תורה והשכלה („תורה ודעת"), והעילוי ממייצ׳ט (שהיה אז אברך בן 27) הוזמן לשמש שם ראש־ישיבה, הפצירו בר׳ שלמה כמה מגאוני הדור, שיסרב ולא יקבל את ההזמנה. אבל העילוי לא שמע להם, ובא ללידא. תורה והשכלה כבר נצמדו בנפשו זה כמה שנים וצפה ברוחו הרואה את הנולד, שעתידות כל הישיבות להסביר פנים ללימודי החול.

בישיבת לידא הורה ר׳ שלמה תשע שנים, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בימי המלחמה גלתה הישיבה, ותלמידיה ומוריה גלו עמה.

הד״ר דוב רבל, ראש ישיבת ר׳ יצחק אלחנן בניו־יורק, הזמין את ר׳ שלמה פוליאצ׳יק להרביץ את תורתו בארץ החדשה. בישיבה זו התמזגה התורה עם המדע, כמנהגה של הישיבה בלידא. ר׳ שלמה נענה להזמנה והגיע לחוף ניו־יורק ביום א׳ בספטמבר 1922. כאן נפגשתי עמו לעיתים קרובות ברכבת התחתית, והיינו יושבים יחד ומשוחחים בידידות. עכשיו הוא היה המדבר. הרכבת שקשקה ורצה בחיפזון, אבל הוא דיבר לאיטו, ולפעמים השתקע בעשתונותיו, כאילו היה חולם בהקיץ.

משיחותיו אלו הכרתי, שאינו בטלן, המרוחק מהוויות העולם בתוקף התעמקותו בתורה. הוא היה בקיא במה שנעשה סביבו ובקצווי ארץ לא מתוך עיון מקרי בעיתון אידי, אלא

„העילוי ממייצ׳ט (במרכז)
בתוך קבוצת תלמידיו מן הכתה העליונה, בלווית המורים פנחס שיפמן (מימינו) ומשה כהן (משמאלו)

מתוך קריאה שקודה בעיתונות האנגלית ובכוח תפיסתו המהירה היוצאת מגדר הרגיל היה סופג לתוכו כהרף עין לא רק את העניינים שספרות ההלכה עוסקת בהם, אלא גם את ענייני הספרות החילונית. כאשר שאלתיו לטיב תלמידיו באמריקה, ענה, כדרכו, בהיסוס נימוסי, כדי שלא למעט, חלילה את דמות זולתו, אם כי בדרך כלל, היו תלמידיו בלידא מצויינים בשקידה ובהבנה יותר מתלמידיו בניו־יורק, אבל גם כאן מצא תלמידים גדולי תורה, הראוים לכל שבח ותהילה.

במה הצטיין העילוי ממייצ׳ט ? בתפיסתו המהירה היוצאת מגדר הרגיל. אדם בינוני, כשהוא פותח ספר, שבו בא, למשל, הביטוי „דרוש וקבל שכר״, יגשש למצוא את משמעותו בכמה אופנים לא נכונים, עד שיגיע למובנם הפשוט של הדברים. אפשר שיקרא את המלה הראשונה כאילו היתה הדל״ת מנוקדת בקמץ, במובן „נחוץ״, ובמלה השנייה „וקבל״ ינקד את הקו״ף בחיריק ויפרש את המלה כלשון עבר, ואת המלה השלישית יקרא בצד״י צרויה במובן משקה משכר. נמצא, הקורא הרגיל צריך לנסות כמה נוסחאות מוטעות עד שיגיע לנוסחה הנכונה. וזהו איבוד זמן ואיבוד הבנה. אבל העילוי ממייצ׳ט היה עובר בהרף עין על עשרות קריאות משובשות וקולע תיכף אל הקריאה הנכונה. בכוחו זה יכול היה לנחש הלכות וסברות חדשות שלא ראה אותן מעולם, הואיל וראה את כל האפשרויות במבט אחד.

ועוד ראיתי, כשהייתי תלמידו בלידא, שהבין את דברי זולתו, קודם ששמע אותם עד סופם. אם ידע, למשל, את דברי ר׳ עקיבא בדיני תפילה או תרומה, יכול היה לשער, מה תהיה סברתו בענייני טומאה קודם שיקרא את דבריו. וכך יכול לראות מראש את הלכות הרמב״ם או תירוץ של ר׳ עקיבא איגר או „קצות החושן״ בדיני גיטין, על־פי מה שפסקו חכמים אלה בהלכות עדות. דבר זה הפליא אותנו, התלמידים, וגם הפחידנו ממש בחריפות הבנתו מראש בדברים שעוד לא נאמרו. לשווא חיפשנו קושיות ברשב״א ובמהרש״א, כדי לעוצרו. הוא ידע את כל התירוצים מראש, כגאון השחמט, היודע לחזות מראש את המהלך העשירי, למשל, בפרש הלבן, על פי אפשרויות המהלכים בשבילים שונים שלו ושל בר־פלוגתו. מוחו העדין הכיל ביליוני שיפוטים ונתיבות, שנעו במאות אפשרויות בבת אחת. על כל שאלה שאנו, תלמידיו, שאלנוהו, השיב תיכף ומיד את התשובה הנכונה.

הרי שהעילוי ממייצ׳ט ניחן בכוח של מרוץ המחשבה, המהיר כברק, שאיפשר לו להגיע כמעט באופן ישר, דרך אלפי הנחות קודמות מוטעות, אל האמת. היתה אבטומאטיות מפתיעה בכשרון המחשבה שלו. אבל לא רק מהירות התפיסה היתה בו, אלא גם מידת האמת והכנות.

המעלות הללו בגאון ההלכה דיין להפליא אותנו. אבל לר׳ שלמה פוליאצ׳יק היה לב רחב כפתחו של אולם והכיל מדרגה של ענוותנות, אהבת זולתו, ידיעות כוללות, מקיפות ועמוקות בהבנת כמה מדעי חול והליכות העולם מחוץ לארבע אמות של ההלכה.

הרב מאיר ברלין

מחדש ומפעיל

הרב יצחק יעקב ריינס ז״ל, היה אחד מן המחפשים. רבות עשה ורבות פעל, אבל יותר מאשר עשה בכוונה מסויימת, היה בטבעו ובדרכו חיפוש מעשים כנגד דברים קיימים באשר לא סיפקו את רצונו. אמנם לא רצונו הפרטי לשם הנאה פרטית. הוא לא היה מן הרודפים אחרי הכבוד ולא מאוהבי שלטון. מעשיו היו לשם שמים, אבל רצונו הנפשי, רצונו הטהור לא היה שבע מהרבה דברים ועניינים שהיו קיימים בימיו, ומתוך חיפוש לא הסתפק בביקורת, כי אם ניגש לפעולות. על כן רבו שונאיו ושוטניו, לא חיבבו את מידת הפעולה ולא הביטו אל תוצאות פעולתו, ראו לנפש והביטו לרוחו ושמעו לדבריו החריפים על כל מה שלא היה כרצונו ופסלוהו לכתחילה בראשית עבודתו. ואם אחרי כל אלה ניצח הרב ריינס והצליח בפעולות ידועות וזכה להקים תנועה גדולה בישראל, אות הוא לגדולתו ולטוהר נפשו, למסירותו ולכוחותיו הגדולים.

גם בחידושי תורה וגם באמרי אגדה ניגש הרב ריינס לחדש. לא חידוש שיטה כי אם שינוי דרכי הכתיבה והאמירה. מתוך ביקורת על מה שאחרים כתבו ונאמו. מראש היתה הביקורת ואחרי כן באו התיקונים הטובים בעיניו, והביקורת, כמובן, גרמה שהוא נעשה למבוקר. ואף על פי שספריו בהלכה ובאגדה היו ראויים להתקבל על פי תוכנם בעין יפה על־ידי כל גדולי תורה בימיו, הביטו עליו ועליהם בעין רעה. לא הצורה של הספרים — אמנם צורה חדשה במידה ידועה — הפליאה, כי אם צורת הדברים של המחבר, שמתוך חיפוש הביע דעות שליליות על זולתו, כי לא היו לפי רוחו.

וכשניגש לייסד „ישיבה״ התקוממו נגדו גאוני הדור וראשי הישיבות המפוארות. ולא על הישיבה הנוספת התרעמו. אף התכנית של הישיבה אם כי היה בה מן החידוש בסידורה ובשאיפותיה, לא בגללה באה התרעומת הכללית, כי אם עקב זה שהכעיס את הגדולים שבתקופה, שלא ניגש להוסיף ישיבה על הישיבות הקיימות, כי אם חיפש חסרונות במוסדות התורה הקיימים. בתכנית פעולתו ניכר היה הרצון לתקן, כי אמנם בכל גדולתו בידיעת התורה, ובכל מסירותו ללימוד התורה, לא הסתפק בייסוד ישיבה רגילה בעירו, כי אם חפץ היה להראות, כי יש בכוחו למלא את החסר לפי דעתו בישיבות אחרות.

גם בימיו האחרונים היה בין המחפשים, ובגישתו לעבודה חרוצה ומסורה למען „המזרחי״, בכל מאמציו הגופניים וכו־חותיו הנפשיים, היה הרבה מן אי־הרצון במה שקיים בקרב היהודים וביהדות. לבו היה כואב עמוק על גורלם הקשה של היהודים ברוסיה, ומעטים היו שכאבו את כאב עמם בכל נפשם ומאודם, כמוהו.

הוא היה גאון ההלכה והמעשה ועל כן זכרו לא יסוף.

הרב אהרן רבינוביץ, אב״ד דלידא

„ההורודישצ׳י הקטן"

תלמיד הייתי בישיבה הגדולה וולוז׳ין משנת תרמ״ו עד לסגירתה, אך מקום מגורי הורי היה ביער פרילוקי, שבין העיירות נובורהודוק והורודישץ׳. בשכנותנו גר אז הרב ר׳ שמואל מאיר הורביץ, אדם גדול בתורה ומוסמך להוראה, שהיה מפורסם בסביבה כחכם ובקיא בהוויות העולם. בכל פעם כששבתי מולח׳ין לביתי לימי החגים ונזדמנתי עם הרב שמואל מאיר, היה מספר לי נפלאות על בן גיסו שלמה׳לה אשר גר ב„חצר" הסמוכה לעיירה מייצ׳ט ושלמד אז בת״ת דסלונים.

כשעורר את התעניינותי בסיפוריו על כשרונותיו הגדולים והנשגבים של בן גיסו, ביקשתיו כי יביאהו אלי למען אוכל להכירו. הוא מילא את בקשתי והביא אותו אלי בחג הסוכות בשנת תר״ן להתארח בביתי.

כשהביאו אלי, ראיתי לפני ילד כבן שתים עשרה, צנום, חלש ובישן. אך מעיניו השחורות נשקפו חכמה ובינה עמוקה — כלל לא לפי שנותיו. כאשר החילותי לבחון אותו בגמרא ראיתי כי ידיעותיו מעטות הן, אך כאשר שאלתיו בסברה נשתוממתי מעמקותו וחריפותו הנפלאה, ועוד יותר בהשכילו לבטא סברה עמוקה במלים אחדות. ואז ראיתי כי לא הוגד לי אף החצי מגדלותו של הילד המצויין הזה, שלא היתה דוגמתו גם בין העילויים המצויינים שבין בני הישיבה הגדולים ממנו בשנים.

מצאתי לחובה לפני להביאו לחסות תחת כנפי הנשר הגדול רבן של כל בני הגולה מרן ר׳ חיים סולובייצ׳יק זצ״ל, אשר אור תורתו זרח אז בישיבת וולוז׳ין.

בידעי חיבתו היתרה של האדמו״ר לבעלי כשרונות מצויי־נים, והחיבה שירחש לכשרון גאוני זה, הודעתי על החלטתי לאביו של שלמה׳לה, שהיה אדם כשר וירא שמיים, ובשמחה הסכים להביאו לוולוז׳ין. בהיות הימים ימי גשם ורפש, ארכה הנסיעה בעגלה שלושה ימים, עד כי הבאתי את הפעוט לוולוז׳ין כל עוד נפשו בו. כשירדתי מהעגלה נכנסתי אל הגאון ר׳ חיים לבשר לו כי הבאתי ילד בעל כשרונות נפלאים. הגאון שאלני במה כוחו יפה, ומסרתי לו את אשר שאלתיו ואת אשר השיב לי.

הגאון בקשני להביאו לפניו מיד ואף כי היה הילד מדוכא מעמל הדרך השכיל להשיב לר׳ חיים על שאלותיו העמוקות בסברה, עד כי התרגש הגאון וקרא בפה מלא: „הנה לפני עילוי שאין כדוגמתו!"

הישיבה נעשתה כמרקחה בהיוודע לה אודות הילד הנפלא, כי לא נמצא עד אז גם בישיבת וולח׳ין הגדולה עילוי מצויין כזה. הוא היה מפורסם בישיבה בשם „ההורו־דישצ׳י הקטן".

דרך לימודו היתה לשבת ולהביט בגמרא וקולו לא נשמע.

הגאון ר׳ חיים ציווה עליו כי ילמד בכל יום עשרה דפים גמרא, ופקד עלי ועל הגאון הנודע ר׳ יצחק צוקרמן שליט״א, שהיה מפורסם אז בישיבה בשם ר׳ יצחק ליבידובר, לבחון אותו בערב את אשר למד ביום. ובכל ליל שבת קודש היה הגאון ר׳ חיים בכבודו ובעצמו בוחן אותו כחמש שעות רצופות מכל אשר למד במשך השבוע. כמובן שאל אותו שאלות עמוקות כדרכו של הגאון, ותשובותיו של „ההורו־דישצ׳י הקטן" היו מפליאות בכל פעם, וכך התעניין בו מאוד, עד שלא עבר אפילו יום אחד שלא דרש על לימודו וחידושיו.

לאחר שלמד שנה בישיבה, כבר היה בקיא בשלוש ה„בבות" והתוספות. ביום הבר־מצווה שלו אמר בפני הנצי״ב, הגר״ח ויתר גדולי התורה שהיו באותו מעמד בבית הנצי״ב — דברי חידוש עד כי הגאון ר׳ חיים קבע, כי ראוי הוא חידוש זה להידרש כשיעור בפני בני הישיבה.

הגאון ר׳ שלמה למד בישיבה עד לסגירתה, ואחרי זה כאשר נתקבל אדמו״ר הגאון ר׳ חיים זצ״ל לרב בבריסק דליטא אחרי מות אביו הגאון האדיר ר׳ יוסף דובר זצוק״ל, והגיד שמה שיעור לפני בחורים מצויינים, נסע גם הגאון ר׳ שלמה לבריסק להקשיב לקח מפי הגר״ח רבו המובהק. מני אז לא ראיתיו עד אשר נשתדך עם בת גביר אחד מאיווניץ, ועל פי הזמנתו נסעתי לחתונתו.

כאשר נוסדה הישיבה הגדולה בלידא בשנת תרס״ה ע״י חותני הגאון המופלא י. צ. ריינס ז״ל אב״ד בלידא, וחותני הגאון ביקש אז אדם גדול בתורה, שיהיה מוכשר לשמש כר״מ ראשי בישיבה, נתמנה אז על פי הצעתי הגאון ר׳ שלמה למשרה זו, והיה לר״מ בישיבה, עד שנת תרע״ה, שאז גלתה הישיבה לעיר יליסאבטגראד בעקב המלחמה, ואתה גלה גם הגאון ר׳ שלמה. עליו נוכל להמליץ מאמר חכמינו ז״ל בספרא פ׳ צו על הפסוק אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה: תנא ר׳ יהודא אמר אף במסעות כן, כי גם בנסעו ובהיותו בגולה היתה אשו הגדולה מאירה על מזבח התורה, בשיעוריו העמוקים, הנובעים משכלו החזק והגאוני הפיץ אור נגה על הסוגיות החמורות בש״ס ובדברי רבותינו הראשונים נשמתם עדן, עד כי רבים רבים מגדולי התורה מישיבות שונות היו באים מרחוק לשמוע את חידושיו ולהתבונן בדרכו בלימוד התורה.

כאשר שב מגלותו לפולין היה מדוכא מאוד לאחר ששתה מכוס התרעלה בהיותו ברוסיה, וביחוד כשנחרבה הישיבה יחד עם שאר מוסדות התורה ונוסף לכך נגנבו כתבי היד שהכילו את חידושיו הנפלאים בתורה אשר עמל בהם כל ימי חייו. כל אלה דיכאו את רוחו עד מאוד וממש קשה היה להכירו, אבל שלם היה בנפשו ובתורתו.

וולח׳ין היתה ערש ילדותו וישיבת לידא מקום גדולתו.

הרב י. ל. הכהן מימון (פישמן)

הרב יצחק יעקב ריינס - מייסד המזרחי

א.

הרב יצחק יעקב ריינס יצר את הסתדרות המזרחי, והסתדרות זו אסירת־תודה לו בעד תתו לה שלהבת־יה הטהורה שלו, ההחלטה הבלתי רופפת שלו, אשר לא חדלה לחמם את ליבנו.

אכן היה הוא מן „הגבורים אנשי השם אשר מעולם", שמבטם היה נעוץ בדבקות עצומה ובריכוז בל־יעצן כלפי העתיד, בלי דאגה ובלא מורא ופחד מפני דעותיה והשקפותיה של הסביבה המקפת אותם. תמצית מגמתם היתה „סולו סולו פנו דרך" בשביל העם או המפלגה, אל אשר יהיה רוחם להשכיל ולהיטיב. אישים כאלה — מה יתנו ומה יוסיפו להם הכבוד והתהילה, או הקטרוג וההתנגדות של ההווה החולף? לא איכפת להם כלל מה שיאמרו או ילעיזו האחרים. גלמודים, יחידים ברשות הרבים, בקרב המונים־המונים, אשר לא יוכלו או לא יחפצו לרדת לסוף דעתם. מושבם הבודד איתן הוא. „וישימו בסלע־השקפתם קנם", והם משפיעים על העתיד לבוא, מאצילים מרוחם על מרחק בלי מצרים אל מעבר לדור ודור עד עולם.

ומתוך כסא הכבוד של אנשים כמו אלה נחצבה גם נשמתו של רבי יצחק־יעקב ריינס.

לפנינו — לפני אלה, שהם משיירי כנסת־המזרחי הרא־שונה — מתנשא הרוח הבהיר של מייסד המזרחי. כמה היה בו מן האור, מן התוקף ומן הגבורה, כמה מן המאמץ, היגיעה והסבל! הלא הוא יצר את המזרחי בעבודת פרך, בעמל לא אנוש, מתוך יסורי גוף ונפש. הלא הוא היה האחד־המיוחד מן הראשונים שהוציאו מנרתיקה את החמה של הציונות הדתית — להאיר לנו ולדורות.

מתוך שהיה רואה ומכיר את מאוויי־לבם של בני עמו ואת משאלותיהם, ומתוך שהוא עצמו נטל חלק והשתתף בגעגועיהם, משום זה זכה להיות נשיא־נשיאי היהדות הדתית־הלאומית ולהיקרא גם בשם יוצר המזרחי.

„ספר המזרחי", קובץ לזכר הגאון רבי יצחק יעקב ריינס, ערוך בידי הרב י. ל. כהן פישמן, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ו.

פנחס שיפמן (בן־סירה)

הישיבה הגדולה

„עיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים". והמעשה הטוב העיקרי שבתולדותיו של הרב ריינס ז"ל היא הישיבה הגדולה שיסד בלידא והחזיק אותה ברוח ובחומר. היא שגרמה לו מלחמות רבות בחייו והיא שקרבה את פטירתו. לרגלי המועקה שנמצאה בה הישיבה בשנה הראשונה למלחמה העולמית, נדד הרב הישיש, החולני, למרחקים לבקש משען חומרי לישיבה. ומתוך נדודים וטלטולי דרך חלה מחלה אנושה, שמת בה. עם הסתלקותו בטלה הישיבה, ראשי הישיבה, מנהלה ומוריה עם חלק מן התלמידים נדדו מלידא. בטלה הישיבה, אבל האידיאה הגדולה, שעליה התבססה ישיבת לידא, לא בטלה; אדרבה, אחרי המלחמה נתרבו ישיבות כדוגמת הישיבה שבלידא.

עוד בהיותו צעיר ובשמשו רב בשוויינציאן שבפלך וילנה, יסד ישיבה כזו, אלא שנתגבר עליו הקיטרוג מצד כמה מרבני ליטא והיה מוכרח לסגרה. כשעבר אל הרבנות בלידא הרגיש בכוחות הארי שבו ופרץ את הדרך לקראת הפתרון החדש לחינוך ישראל שבדור. וישיבת לידא נתפרסמה בכל רחבי מדינת רוסיה ואף מחוץ לגבולותיה. במשך זמן קיומה של הישיבה שלחו כמה מאות רבנים בניהם להתחנך בישיבת לידא. ראשי הישיבה היו מגדולי הדור, מהם התנוסס לתפארה שמו של רבי שלמה פוליאצ'יק העילוי ממייצ'אט. הרב ר' אליהו־דוב ברקובסקי היה המנהל, ביחד עמהם עבדו כמה מורים. בין כל העובדים שררו שלום ושלווה, אחווה וכבוד. על פני כולם היתה מרחפת דמותו הנאדרה של הרב ריינס. נושא הרעיון המהפכני בחינוך הישיבות מצא בין תלמידי חכמים מסייעים על ידו וגם תומכים רבים בין חוג גדול של רבנים.

כמה פעמים היה הרב ריינס חוזר ואומר, שאין כוונתו בייסוד הישיבה להעמיד רבנים בישראל. לזה יש די ישיבות; כוונתו היא לחנך דור של למדנים המאחדים בקרבם אהבה לתורה והערכה נכונה להשכלה אנושית, להציל את הדור הצעיר ממבוכה ומלבטים שבין יהדות לאנושות.

ובמובן זה מילאה ישיבת לידא את תפקידה באופן רצוי. אף כאן, בארץ, נמצאים מאות תלמידים מישיבת לידא, מהם עשרות מורים הממשיכים בכבוד את המסורת של איחוד תורה וחכמה, עברית וחיבת הארץ.

ישיבת לידא נתפרסמה בין הישיבות כמקום צמיחת הרעיון הציוני והתפשטותו בין צעירי ישראל, תלמידי־החכמים. הלשון העברית היתה שפה חיה בישיבה וגם שפת דיבור בין תלמידיה. תלמידי הישיבה מעלים עד היום הזה בחרדת־קודש את הימים הנאים, שבהם למדו תורה בה, ומתוך אהבה ויראת כבוד מזכירים הם את כל ראשי הישיבות ומוריה. ועל כולם את שמו הנערץ של המייסד והמחנך הגדול, שבדברי התורה שלו היה מכניס בהם רוח חיים.

הרב ריינס בגבורת לבו וברוחו היוצרת, פתח תקופה חדשה בחינוך ישראל. מבלי להגזים אפשר לומר, שיוצרה הראשי של שיטת החינוך של ה„מזרחי" היה הרב ריינס. ישיבת לידא שימשה דוגמה חיה לחינוך החרדי החדש: כזה ראה וקדש.

ישיבה בלי יהדות מקיפה אין שמה ישיבה, בימינו ובדורותינו. ולכך נתכוון הרב ריינס ביסדו את הישיבה הגדולה בלידא. על ידי מפעלו ההיסטורי הזה החזיר עטרה ליושנה, חיבב את היהדות על לומדיה, כי על כן הרחיב אופקיה.

אך בלי השכלה אנושית כללית אין לומדי התורה יכולים להשפיע בחוגי החברה. בכך הכירו הרבה מחכמי התורה והרבנים של הדור הקודם, ואמנם חלק מן הרבנים החרוצים ביותר רכשו לעצמם השכלה כללית, אבל עלה להם הדבר בהתלבטויות רבות; וחלק לא יכול היה מטעמים שונים לרכוש השכלת־יסוד והם סבלו בגלל זה מנחיתות ומדיכוי נפשי. ואם הדבר לא ניתן להם, רצו לכל הפחות שבניהם לא יסבלו מנחיתות זו בהשכלתם ובמעמדם החברתי. ומכאן השאיפה של מספר רבנים וחוגים של תלמידי חכמים ברוסיה לשנות את סדרי הלימוד בישיבות. מבשרם חזו את הצורך בכך. והגאון ר' יצחק יעקב ריינס ברוחו הכבירה בנה בניין נאה למלא את צורך הדור.

הוא נולד וגדל בתקופת ההשכלה ברוסיה, ומתוך אומץ לב והכרה עצמית מלאה שינה את קו ההוראה בישיבות.

ישיבת לידא תפסה מקום חשוב בחינוך דורנו. היא מיזגה לשלמות אחת את לימוד התורה בד בבד עם השכלה עברית והשכלה כללית. רוחו, דעתו ורצונו של הרב ריינס נתמזגו לשלמות אחת, ואת חותמה של מזיגה זו טבע בישיבה אשר יסד בלידא.

משה כהן

איש אי־המנוחה

הרב ריינס היה אומר:

„שלושה הם היודעים מנוחת נפש שלמה בעולם הזה — מי שהוא צדיק גמור או מי שהוא שוטה גמור. ומכיוון שאין בדור יתום זה לא צדיקים גמורים ולא פילוסופים גמורים, הרי כל מי שיש לו בימינו מנוחת נפש שלמה אינו באמת אלא — שוטה גמור בלבד!"

ואכן, הוא לא ידע סוד מנוחת הנפש כלל וכלל; אדרבה, הוא היה סמל אי־המנוחה. זו היתה אחת מתכונות היסוד שלו.

כשהכרתיו בפעם הראשונה כבר הגיע לידי „זקנה". והיה בה בידי „זקנה" זו כדי להאיט קצת את מירוץ הדם, לצנן במקצת את החום הפנימי ולעשותו מתון יותר, שקול יותר, קר־רוח ואיש־מנוחה יותר.

וקופה גדולה של נסיונות רבים, מרים, תבוסות ואכזבות קשות, וסבל ויסורים לא מעטים, היתה תלויה לו כבר באותם הימים על גבי העבר הקרוב שלו, והיה גם בהם כדי לפכח אותו לא מעט, לאלפו הרבה למדי, ולעשותו מיושב יותר וסבלן יותר וארך־רוח יותר.

אבל הוא לא נשמע לא ל„זקנה" ולא ל„נסיון" ונשאר בשלו לכל דבר — חומו של צעיר, להט אש של נעורים, זריז וער כבראשונה, הוזה ומתפרץ, מעפיל ודוחק את השעה, ככל אשר היה כל ימיו!

שכן אי־המנוחה הזו היתה אחת ממידות היסוד שלו, על כל פנים נעשתה טבע שני שלו, שאין להם פרידה עולמית.

והוא חי ופעל תמיד מתוך אי־מנוחה סוערת זו, כשהיא מלווה תמיד גם בחרדה; שמא חלילה יחמיץ דבר מה?! אפשר יאחר חס וחלילה משהו?! והיתה אי־מנוחה זו מת־בלטת ומבצבצת בכל דרכי חייו ומעשיו.

הוא היה בקיא בכל חדרי התורה מאין עוד כמוהו. היה ממש „צנא מלא ספרא". וכל ימיו היה לן באהלה של תורה וממשמש בספרים. ודומה היה, כי לבו צריך להיות גס ואדיש לאיזה ספר חדש, שהופיע אי־שם מאי־איזה אלמוני בלתי ידוע. וכי חסר ספרים היה? ואף על פי כן באיזו אי־מנוחה היה מצפה לספר אשר כזה, ובאיזו אי־מנוחה היה מתנפל עליו! המעט לאמר: „שתה בצמא" את דבריו; דבר זה אינו הולם את מצבו אותה שעה, לא! הוא היה „בולעו" בעודו בכפו! ממש פשוטו כמשמעו! „בולעו" — שכן חרד לשהות עליו שהייה יתירה, מפני שבינתיים הופיע ספר אחר, אחד ושני ושלישי, ויש לחשוש, שמא חלילה יאחר.

הוא היה „שטוף" בכתיבה, זו היתה לחם חוקו מדי יום ביומו במשך עשרות רבות בשנים. ובארונותיו מתגוללים אלפי גליונות כתב־יד, ודומה היה, כי נעשה לו דבר זה כחולין, כשיגרה של יום. ואף על פי כן באיזה רטט של אי־מנוחה היה מצפה בכל יום לשעת־כושר ראשונה של כתיבה זו, וכיצד היה מתמסר לה! הוא לא היה סתם כותב, אלא היה פשוט „טורף" את האותיות ו„עורף" את המלים עד שהוא עצמו לא היה יכול אחר כך לעמוד עליהן בקריאתן. אבל לשהות מעט בכתיבתן, לעטר קצת באותיות ובתיבות — חלילה־וחס מלהזכיר! שכן בינתיים נובעים רעיונות חדשים, ויש לחשוש שמא יחמיץ אותם על ידי כך...

והוא הדין בציונות.

זוכר אני את אותם הרגעים המרובים, אשר ישב ממול שולחן עבודתי, ואצבעותיו מתופפות מאי־מנוחה בלי הרף על השולחן, או רגליו רוקעות מאפס סבלנות על הרצפה, והוא כולו בוער ולוהט, ועיניו, הוי עיניו! דלו למרום ומלאות חזון וחלום... אותה שעה היה דומה עלי כאילו כנסת־ישראל מצטנפת כאן ותובעת עלבון הזנחה של דורות, ודורשת התאמצות יתירה, התאמצות ללא מנוחה, התאמצות מתוך חרדה; שמא חלילה יחמיצו! שמא חלילה יאחרו!...

והוא הדין לכל דבר.

ואי־המנוחה שלו לא רצתה לדעת כל הצדקה וכל אמתלה.

היא גם כפרה במידות ובשיעורים, לא הודתה בגבולות ובאופקים. היא תבעה את הכל, ואפילו מה שלמעלה מן הנורמליות.

וכך היה אומר:

„כל אידיאל שיש עמו מן ה„משוגע׳ שלו — סופו להתקיים; וכל מי שאין עמו ,משוגע׳ כזה — סופו להיבטל!״

כי רק ה„שגעון״, שאין עמו לא מן השכל הפשוט וההגיון הקר, ולא מן החשבון היבש והמציאות האפורה, אלא יש בו מן הקפיצה למעלה מהם ומן העליה על גבי הנורמליות המקובלת — רק „שגעון״ זה בכוחו לגשם את האידיאל החדש בתוך תנאי המציאות הישנה. אחרת — המציאות אוכלת אותו ומבלה אותו.

ולפיכך לא לחינם „משוגע איש הרוח״, ולא בכדי „ובאהבתו ישגה סלה״. כי כך הוא דרכו וטבעו של „איש הרוח״. ואין „אהבה אמיתית״ בלי „שגיון״...

והוא דרש מעצמו ומאחרים את ה„אהבה״ הזו ואת ה„שגיון״ הזה!

וכאן צידה השני של המטבע שלו.

„הגיון״ מצד זה ו„שגיון״ מצד זה!

וגבר למעשה ה„שגיון״ על ה„הגיון״, והיה בחיים ברובו — הוזה וחוזה!

בחיים לא קיבל עליו שום מרות של כל הגיון וחוקי שכל; שם היה כולו רצוף חזיון ושגיון. והם אשר עוררו בקרבו תמיד אי־מנוחה, ואשר נתנו בלבו תמיד את החרדה הרבה.

ואי־מנוחה זו הפכה בקרבו והיתה ל„סטיכיה״ ממש, סטיכיה — אשר בסופה תשים דרכה ואשר משפט אין לנתיבתה. סטיכיה — שהיא ההיפך לקצב הקבוע והריתמוס המסויים. שכן שובבה היא וחופשית לנפשה ובכבלים ובחבלים תגעל רוחה.

והנה קו אופייני אחד לתיאור פרצופו.

הוא דגל תמיד בשם ה„הגיון״ וחוקי הברזל שלו וההאר־מוניה שבו, והנה דווקא הוא לא יכול לסבול את הזמרה ואת המוסיקה, מפני... הקצב שבהן והריתמוס אשר להן!!

גם כאן התבלטה אי־המנוחה שלו, שאינה סובלת קצב וריתמוס והארמוניה, ושואפת להתפרצויות, להסתערויות, למעלה מכל כבלים וחבלים.

ולהשלים את התמונה עוד פרט אחד.

הוא יצא מגזע גדולים ואדירים בישראל, מצאצאי השר רבי שאול וואהל מצד זה ורש״י מצד שני. מאבותיו אלה ירש: קוממיות, עצמה ובטחון עצמי. מידות אלו קבעו דמות זו; קומה זקופה, עמידה אישית תקיפה, אי־כניעה למוסכם, אי־ציות לרוב, עצמה של חידוש צורה וסגנון, קבלת אחריות, חתירה בטוחה לחוף המקווה!

אלה הם סימניו המובהקים והעיקריים, שהבדילו אותו מכל קהל בני דורו, הם גם הטביעו את חותמם על הלך־רוחו ועל מפעליו כל ימי חייו, אבל בין כל אלה עוברת ומשתזרת ומתפתלת כחוט השני תכונתו היסודית:

אי־המנוחה התדירה והחרדה הקדושה!

אי־מנוחה זו היתה כאותו מלאך, המכה על ראשו ואומר: הזדרז ועשה, הזדרז ופעל!

וכנגדה החרדה עונה ואומרת: שמא חלילה יחמיץ! שמא חלילה יאחר!

והוא לא נח!

נחום חיניץ׳

מאמירותיו של ר׳ יצחק יעקב ריינס

עשרות שנים עברו מיום עזבי את ישיבת לידא ואחרי שנות נדודים באירופה ובאמריקה כמהה נפשי ועורגת עוד לאותם הימים הטובים והשלווים בישיבת לידא. אזכור אותם הימים: נער בן ט״ו נודד מישיבת סלוצק ללידא ונפשו עורגת ושואפת להשכלה. הישיבה מלאה כולה ואין מתקבל מחוסר מקום. מכתת הנני רגלי מר״מ לר״מ ואוזניהם אטומות: כלך לך לראדין, טלז, סלובודקה! מה לכם, כי נזעקתם, לידא, לידא?

שמתי פני לבית הרב ריינס. באיזו יראת הכבוד הסתכלתי בפניו, שהביעו הוד ואצילות. עמדתי כמוקסם ולא יכולתי לזוז ממקומי. „גשה נא הנה, בני!״ שמעתי את קולו הרך.

כולי מרטט, הסברתי לו מטרת בואי ללידא והוא רכות ידבר: „וכי איני רוצה לקבל את כל הבאים? שהדי במרו־מים, כי צר הבית מהכיל גם את אלה הנמצאים בישיבה. פנה לך, בני, לראדין הסמוכה, שווינציאן, נובהרודק. לצערי אין מקומות פנויים בישיבה״. — רבי, התחננתי כמיואש, אנה אני בא? אין לי פרוטה לפורטה להוצאות הדרך, ובלידא חשקה נפשי בתורה והשכלה גם יחד. פרצתי בבכי שהרך כנראה את לבו, ויגש לארון הספרים, הוציא גמרא ורמז לי לבאר איזה עניין ואח״כ רשם מספר מלים על פיסת נייר וחתמה בגושפנקא שלו. בידיים רועדות קיבלתי פיתקה שבה היה כתוב שנתקבלתי לישיבה.

בלידא מצאתי הזדמנות לצקת מים על ידי הרב ריינס וליהנות מדבריו המלאים הגיון וטוב טעם. כעת בזכרי את הטוב הרב שצפון היה בישיבת לידא, אעריך ביותר את האישיות הנפלאה ריינס, שידעה להתקומם ולהכריז ברמה על הציונות וגאולת א״י. הוא ידע להתגונן בפני היהדות החרדית שהחרימוהו ונידוהו על כל צעד ושעל.

מעשה נועז היה בימים ההם לייסד את „המזרחי״ וישיבת לידא. ריינס הכניס לישיבת לידא כוחות מפרים, את גדולי התורה, כגון העילוי ממייצ׳ט, ר״מים מצויינים. כמורים עברים הזמין את הפדגוגים המעולים פנחס שיפמן ומשה כהן. בחורי הישיבה הוקירום ושתו בצמא את דבריהם.

ריינס שם לב גם לחיצוניות. בניין הישיבה היה בן ב׳

קומות, טרקלין ממש, אולמים נהדרים וספסלי בית־ספר מודרני. שלט גדול בעברית ורוסית התנוסס מעל גזוזטרת הישיבה. מרגלא היה בפומיה: „על בחורי הישיבה להיות יהודים שלמים שדרכי התורה וההשכלה לא יהיו מוזרים וזרים להם. לא יסדתי את הישיבה בכדי להקים רבנים בישראל".

בכל ליל שבת היה הרב ריינס נוהג לבוא לישיבה ולדרוש דרוש מעניין ולבבי. פתח בפרשת השבוע, מתוכה עבר לדבר־הלכה וסיים באגדה ובדברי נחמה.

דבריו עודדו והרנינו את לב השומעים והפיחו בהם אמונה ובטחון. למאורעות חשובים ורבי ערך נחשבו ביקורי הבארון דוד גינצבורג ורפאל גוץ. הם שהו ימים בישיבה וביקרו את כל השיעורים בתלמוד, עברית ורוסית. הללו גמרו את ה„הלל" על הישיבה והביעו את קורת רוחם למוסד ההולך ומתקדם בצעדים ענקיים.

בישיבה התקיימה ספריה הגונה ממיטב הספרות העברית, הרוסית והגרמנית. ספריה זו היתה נדבת הנדיב מ. כהן ממוסקבה ושימשה כאכסניה של תורה שסיפקה מזון רוחני לתלמידי הישיבה מחוץ לכותלי המוסד החשוב הזה.

אחת־עשרה שנה התקיימה ישיבת לידא וזכתה להקים ולגדל יהודים לאומיים, מהם רבנים, מורים וסופרים בישראל, הודות למסירותו ולעבודתו החשובה והברוכה של רבנו יצחק יעקב ריינס, ששמו ינון לדורות.

על גדולתו בתורה יעידו ספריו המאלפים ומלאי חידושי תורה לרוב. אך רוצה הנני להקים מצבת זכרון לאישיות חביבה זו, ע"י הנצחת אמרות שנונות שרשמתין ואספתין בישיבה ומפי תושבי לידא.

כבאספקלריה מאירה מסתמלים באמרותיו חיי האדם הגדול, יחסו לקהל, לתלמידיו, לציונות ולכל המתרחש בחיי האומה העברית. מאמרותיו משתקפת דמות אדם אשר לא ידע ליאות, אשר לא נס ליחו, ולא כהתה עינו מראות את שיבת עם ישראל לארצו. באמונתו בתורת ישראל וא"י חי, ובאמונתו זו מת זקן ושבע ימים.

במקום אמירה — עשיה

הגאון ר' יצחק יעקב ריינס היה אומר: יהודים צועקים ומזכירים בכל יום ג' פעמים „ציון!" „ציון!" או „בשובך לציון", „ירושלים" — „ולירושלים עירך". עשו דבר ממשי לטובת ציון כי באמירה בעלמא לא סגי...

היה יהודי

הציונים אומרים: כל יהודי, שאינו ציוני, אף יהודי איננו ואנוכי אומר: כל ציוני, שאיננו יהודי, אף ציוני איננו.

תובע עלבון העניים

באחת מדרשותיו תבע הרב ריינס עלבונם של עניי העיר ואמר: בבבא בתרא כתוב (בבא־בתרא י"ב): „טרם שיאכל אדם יש לו שתי לבבות ואחר שיאכל יש לו לבב אחד, שנאמר: איש נבוב ילבב". עד כמה נאמנו הדברים, כשאדם רעב, הנהו מרגיש את הרעבון והריקניות שבליבו ובלב חברו. בהיותו שבע, מרגיש הנהו וחש רק מה שבליבו.

תלמידי הישיבה ומוריהם

אשר תעשה

לרב אחד ממתנגדי ציון אמר פעם הרב ריינס בשצף קצף: לפי דבריך צריך לשבת בחיבוק ידיים ולחכות לביאת הגואל. מרנן הנך וצועק כי החוצפה הגיעה למרום קיצה ואנוכי אומר, כי בעקבות משיחא — חוצפא יסגא — וכל יושב בטל — תלמוד לומר אשר תעשה ותחזקנה ידי העושים והבונים נשמות ארצנו. גם אבן עזרא אומר: „לא ראיתי חתול ישן ועכבר בא אל תוך פיהו"...

הפקיד הקראי

בלידא היה פקיד הרובע יהודי קראי בשם „יאשקע". הלז רדף בחרמה אחד מתושבי העיר והציק לו עד מוות. שלח ריינס לקרוא לפקיד ושאלו: מה לך כי תרדפו? וכי מפני שיהודי טרוקי הנך (מטראָקי הסמוכה לווילנה, מרכז הקראים) עליך להציק לבן אמונתך? דע מה למעלה ממך — יש גבוה מעל גבוה. השיב הפקיד: שמי יוסף, יוסיף היהודי ליתן לי נתינה הגונה והכל יבוא על מקומו בשלום. כלל גדול הוא בדין, רבי, כשאין נותנים ליעקב, נותנים לעשיו כפליים. העיר על זה ריינס: זה מזכירני ביאור של עם־הארץ ידוע: „ישמח ישראל בעושיו" — וכי מה יש לשמוח בעשיו הרשע? אלא מאי, עם עשיו אפשר להתפשר במעות קטנות, אולם „הבאים ישרש יעקב" — הבא משורש יעקב, „יציץ יפרח בישראל" — הריהו מוצץ ומוציא מיץ ומוחם של בני ישראל כאותו עכביש.

נצור לשונך

הרב ריינס וחותנו, ר' יוסלה מסלונים, בשהותם בפוניבז' ביקרו אצל הרב דמתא ר' איצ'לה. הקשה הרב ר' יוסלה לשאול קושיא חמורה ור' איצ'לה לא מצא את ידיו ורגליו. בעזבם את בית ר' איצ'לה, אמר הרב ריינס לחותנו: למה היה לך לשאול אותו במעמד גדולי ישראל? — זאת אומרת שביישתיו? קרא ר' יוסלה באנחה והתעלף. העיר ריינס אח"כ: לכתחילה אין צורך בשאלות כאלו, ובדיעבד ההתעלפות אינה אומרת כלום. עד כמה צדקו חכמינו ז"ל, באמרם: „חכמים הזהרו בדבריכם"! אַי, אַי, „נצור לשונך! החיים והמוות ביד הלשון!"

עבדות אני נותן לכם

בישיבת לידא פרץ בולמוס הסמיכות להוראה. באחת מדרשותיו העיר על זה הרב ריינס ז"ל: „שררה אני נותן לכם, עבדות אני נותן לכם". צדקו והיטיבו לראות חז"ל. כסבורים הנכם כי רבנות היא שררה, ידכם על העליונה, שולטים בכיפה כביכול? לא ולא! עבדות אמיתית היא לכל פרטיה ודקדוקיה. על הרב להיות תלוי בדעת הקהל, עבד כנעני לצרכי הציבור. ואוי לו לאותו רב המזניח כל הדברים הללו ואינו מעורב בין הבריות.

מכיר הוא בערכו

בעיירה אחת רצו להיפטר מרבם, באו וביקשו את הרב ריינס כי יפשר ביניהם. פקד עליהם לחתום כי יצייתו לפסק דינו ואם לאו אינו נוסע בכדי. האזין הרב ריינס לטענותיהם. הללו רצו ליתן לרב 100 רובל והרב דרש 300 רובל ואז יעזוב את העיירה. הצדיק הרב ריינס את הרב בדינו.

שאלוהו: רבנו, סכום עצום כזה עלינו לסלק, וכי הפקיד פקדונות אצלנו? העיר הרב ריינס: הלא חתמתם ואין לערער על פסק הדין. ואמנם מכיר רבכם ויודע הוא ערכו כי להיפטר ממנו כדאי לסלק אפילו 300 רובלים.

שחיטה גמורה

שני בחורי ישיבת לידא, באו אל הרב ריינס כי יסמיכם להוראה. שאלם אם למדו תלמוד בזמן האחרון. „רבנו!" סחו הבחורים, בילינו את הירחים האחרונים כמעט ב„יורה־דעה", שו"ת ולא הספיקה לנו השעה לשם לימוד הלכה. אמר ריינס: כעת נתחוור לי המדרש (בראשית רבא מ"ב) „תיכף לסמיכה שחיטה" — בהיסמך בחור להוראה הרי הוא נשחט בלי סכין: אינו בן אדם כי קוראים אותו בשם „רב", חושב הנהו כי ידען הנהו הבקי בש"ס ופוסקים ואינו קובע עתים לתורה. אוי, אוי, הסמיכה היא תעודת בגרות לעם הארצות...

המכתב יענה בך

רב בן עיירה קטנה התאונן בפני הרב ריינס כי חסידי העיירה ממררים את חייו בחשבם אותו למשכיל. חייך הרב ריינס וביטא: עצתי היא כי תכתוב להם מכתב בעברית ומתוך כך יווכחו לדעת כי חשדו בך חשד שוא...

אינש באינש פגע

ריינס היה אומר: עד כמה מכערת היא הגאווה, הנוטלת אור עיניו של אדם מראות נכוחה. מזדמנים שני רבנים או שני סופרים ידועים וכל אחד מהם חושב כי עולה הוא על חברו, חזקה היא כי ישארו שונאים בבטלם אחד את חברו.

בזה אפשר להבין את המאמר הידוע: „טורא בטורא לא פגע" — כששניהם מתנפחים וחושבים את עצמם להרים — סיני עוקר הרים — לגדולים שאין כמותם — לא יוכלו להיפגש ולהזדמן יחד אף פעם. „אינש באינש פגע" — אולם אם שניהם חושבים את עצמם לאנשים שווים ודומים אז ייפגשו מתוך אחווה, רעות וידידות.

כוחה של אחדות

אמר הרב ריינס: בואו וראו מה שמאלפנו הילקוט על כוחה של אחדות וערכה בחיי האומה הישראלית. „עג עוגה ועמד בתוכה, אמר איני זז מכאן עד שתודיעני קץ הפלאות. אמר לו, חבקוק עבדי, תלמיד חכם אתה ולא עם הארץ, זיל כתב אלף בלוח". ראה חבקוק כי בנ"י נמצאים במעגל של צרות ואינם יכולים לזוז ולהשתחרר הימנו, צווח חבקוק ואמר: „על משמרתי אעמדה" — הנני מסתכל, חוקר ודורש, בשל מה עלינו נטל הצרות האין סופי? איני זז מכאן עד שתודיעני קץ הפלאות — אימתי יבוא קץ לצרותיו ומצוקותיו של העם העברי? אמר לו הקב"ה: חבקוק עבדי, תלמיד חכם הנך, לך וכתב אלף בלוח לבם, אלפם ולמדם כשם שה„אלף" (א) יסודה משתי יודין (יי) ובאמצע קו המאגד, כך בנ"י כשאינם מאוחדים ומאוגדים יחד אינם עם וכל התאמצותם היא מאפע. לך, דבר אל בנ"י בשעה שבנימין בונה ומקים, שמעון מחריב ומהרס. אחדות! אחדות! לכאורה מלה פשוטה וקלה, אולם כמה כוחות ענקיים, מרץ ובזבוז זמן דרוש עד שתחדר מלה זו בלבותיהם של ישראל ויעשו כולם אגודה אחת לגאול אדמת ישראל ולהיגאל בארץ אבות.

איזה ערך לקו המשווה

בקונגרס השישי שאלו את הרב ריינס, כיצד אפשרי היה הדבר שהוא יצביע בעד אוגנדה. — "האין רבנו יודע, שאלוהו, כי אוגנדה נמצאת על יד קו המשווה, במקום שהחום גדול ואי אפשר לחיות שם לגמרי?" — "מילתא זוטרתא היא! — השיב הרב ריינס — איזה ערך גדול יש לקו המשווה אצל יהודי".

קטורת מותרת בשבת

אחד ממתנגדי הרב ריינס ממחנה האדוקים, עקיבא רבינו־ביץ (הרב מפולטבה בעל "המודיע") וסיעתו מררו חיי הרב והוציאו עליו דיבה בכל הזדמנות שהיא. כידוע עישן הרב ריינס במקטרת ארוכה ובאחד הקונגרסים הגיש לו הד"ר הרצל שי מקטרת קטנה מצופה זהב ועליה חקוקות שתי אותיות: ב. ה. (בנימין הרצל). העלילו האדוקים על הרב ריינס כי המקטרת הארוכה היא לימות החול והקטנה מיועדת ליום השבת. אמר הרב ריינס במרירות: כסבורים הם כיוון שחל שינוי בשימוש ממקטרת ארוכה לקטנה, רשאי כה"ג להקטיר קטורת בשבת... קטורת מכנופיה כזו תועבה היא לכל הדעות.

*

חיינו ברוסיה בשלטון "בית רומנוב" הם בחזקת רומן עב ולא רומן אב...

*

"כי שזפתני השמש", אל תיקרי שמש אלא שַמָש, בגלות נשתזפו פנינו ואיבדנו את קלסתר פנינו וחיינו המקוריים, בהיותנו שמשים ומשרתים לכל אומות העולם ואור לגויים בתרבותם. הדא הוא דכתיב "שמוני נוטרה, כרמי שלי לא נטרתי".

*

"אין כל חדש תחת השמש" והלא ישנם חידושים מרובים ומפליאים תחת השמש? אלא "כל חדש" — כולו חדש איננו, כי הכל נמצא בטבע ויש לחדשו, לשכללו ולהוציאו לפועל.

"ותחסכהו מעט מאלקים" ובזה גדולת האדם היוצר והמחדש.

משה גולדברג

תולדות העילוי ממייצ'ט

הגאון ר' שלמה ב"ר יוסף פוליאצ'יק נולד בד' חנוכה, תרל"ח, בכפר סניציניץ' הסמוך לעיירה מייצ'ט שבפלך גרודנה. אביו היה למדן וכדרך הימים ההם מצא את מחייתו בחכירת בית הדואר ובית המרזח בכפר. אמו מתה בעודה צעירה לימים.

עוד לא מלאו לילד חמש שנים ור' יוסף אביו נוסע למייצ'ט להביא משם מלמד לילדו ללמדו תורה ומצוות. סימני כשרון בלתי מצוי מתגלים אז בילד הרך: שקדנות, תפיסה מהירה, הבנה עמוקה וכוח זכרון מפליא.

בזמן הראשון הוא לומד עברית, חומש ואת הספר "לקח טוב". הוא קורא בתשוקה עזה כל ספר הבא לידו. פעם הוא מוצא את הספר "צאינה וראינה" שאמו קוראת מתוכו בכל יום שבת את פרשת השבוע, ומתחבא בקרן זווית שבין מיטתו ובין הכותל, ולאורה הכהה של עששית קטנה המעלה פיח שחור על פני הילד, הוא בולע את אגדות הספר עד תומן...

בהגיעו לשנת השבע הוא לומד גמרא; שלושה דפים לשבוע במסכת ביצה. אין המלמד יודע את נפשו כשתלמידו לוחצהו בקושיותיו ושאלותיו בתלמוד. מנסה הוא להשתמט ממנו בדחיות של מה בכך אך אין תלמידו מרפה ממנו ודורש הסבר הגון. המלמד מרגיש שידיעות תלמידו עולות על ידיעותיו הוא, ובורח מן הכפר בלילה... הילד יודע את כל המסכת. לא רק שמבין את הגמרא, התוספות, המהרש"א והמהר"ם אלא זוכר גם את דבריהם — מלה במלה — על פה.

פעם בא אורח למדן אל הכפר והתאכסן בבית ר' יוסף. בלילה כשישן הילד את שנתו, סיפר ר' יוסף לאורחו על בנו המצויין והמהולל בפי כל מלמדיו. האורח הפציר בר' יוסף שיביא לו את בנו לתהות על קנקנו. ר' יוסף ניגש אל מיטת בנו ומעירהו: שלמה'לה, קומה משנתך, תלמיד חכם בא לכאן והוא רוצה לבחון אותך בגמרא. שלמה מתלבש בזריזות ועומד לפני הבוחן בבושת פנים ובענוות־חן — כי בישן גדול ועניו הוא שלמה'לה מנעוריו — ומתחיל לאמר ולבאר את הגמרא בעל פה. האורח, שאיננו מאמין למראה עיניו ולמשמע אוזניו, מנבא כי לגדולות נוצר הילד.

אז נוכחו ההורים שאפילו המלמדים הטובים ביותר שיבואו אל הכפר הנידח, לא יפתחו את כשרונות בנם והחליטו לשלחו לעיר סמוכה. האב הושיב את בנו בעגלתו ויובילהו לנובוהרודוק. שנה שלמה בילה שם אצל מלמד גמרא, אבל דרך הלימוד ההוא לא עשה רושם כלשהו על הנער בן השמונה וגם הסביבה לא מצאה חן בעיניו. ואזי החליטו ההורים לשלחו לסלונים כדי להכניסו אל ה"ישיבה".

ישיבת סלונים התנהלה אז על ידי הירש ממייצ'ט, שהיה מפורסם בכל הסביבה כלמדן מופלג. כארבעים בחו־רים — בני שלוש עשרה ומעלה — למדו שם. רוב בחורי הישיבה היו תלמידים מצטיינים פחות או יותר, כי ר' הירש בעצמו היה הבוחן והמקבל והקפיד במאוד מאוד שלא להכניס אל ה"ישיבה" צעירים שאינם בעלי כשרון. ראשונה השיב ר' הירש את פני האב ריקם באמרו שאין נער בן תשע יכול להימנות עם תלמידי ישיבתו. אך כאשר הפצירו בו נתרצה לבחון אותו. ר' הירש הציג לו שאלות וקושיות ועל כולן השיב הנער במהירות ובשכל ישר. סברתו הנכונה וידיעתו היסודית במסכות אחדות עשו רושם רב על הבוחן הוא הכניס אותו לבית מדרשו והושיבו בכיתה העליונה.

הנער שלמה הרגיש עצמו כנמצא בעולם שאינו שלו, כתינוק בחברת אנשים גדולים. אבל רוחו לא נפלה בקרבו.

הוא מתחיל ללמוד מסכת נדרים עם מפרשי הש״ס ועולה בידיעותיו על שאר הבחורים. חבריו בני השלוש־עשרה והארבע־עשרה מתקנאים בחברם הקטן העולה עליהם בהבנה ובידיעה. יש שמתלוצצים על חשבונו ויש שדוחפים אותו לאיזו פינה ומכבדים אותו בסטירות לחי ובצביטות. והוא, הבישן, השתקן, שמטבעו הנהו מן הנעלבים ואינם עולבים, מקבל את חלקו בשתיקה.

במלאות לנער שתים־עשרה שנה מתעוררת בלב אביו התשוקה להכניסו ל„ישיבת" מיר. בחור מכפר סמוך, שהיה אחד המצטיינים בישיבת וולוז׳ין ושמו אהרן רבינוביץ (שישב לאחר מכן על כסא הרבנות בלידא ושהיה ידידו הנאמן של הגאון ר׳ שלמה פוליאצ׳יק כל ימיו) מכיר את כשרונות הנער הנפלא ומפציר באביו שיעבירו דוקא לישיבת וולוז׳ין. תחילה סירב האב, כי לא עלה על דעתו שנער בן שתים־עשרה — ויהא אפילו עילוי — יהא ראוי להתקבל בישיבה הגדולה ביותר והמפורסמת ביותר שבעולם. לבסוף נעתר האב והוביל את בנו בעגלתו בלווית הבחור אהרן רבינוביץ — לוולוז׳ין.

הגאון ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי״ב), ראש המתיבתא והאב״ד דוולוז׳ין, בראותו את הנער אמר בדרך הלצה: „הבאתם לי תינוק ומדוע לא הבאתם גם את עריסתו?..."

הגאון ר׳ חיים סולובייצ׳יק בחן אותו ואמר: „לא תינוק ולא נער ולא בעל כשרון סתם עומד לפני, אין כל ספק שהוא עילוי".

— מאין באת? — שאלהו ר׳ חיים.

— ממייצ׳ט — ענה הנער.

— העילוי ממייצ׳ט!

בשם זה הכתיר הגאון הרב סולובייצ׳יק את הנער בן השתים־עשרה.

ביום הבר־מצווה שלו הזמין הנצי״ב לביתו את בחירי ישיבת וולוז׳ין לערוך משתה וחגיגה לכבודו של חתן היום. הגאון ר׳ חיים ניגש אליו לפני החגיגה וביקש ממנו להגיד „פלפול" בפני הנאספים, וגם ציין לו את המקומות בתלמוד לביסוס פלפולו. ביום הבר־מצווה רעד כולו מפחד. הבישן לא הרהיב עוז בנפשו לאמר דברי תורה בפני קהל של גדולי התורה. ר׳ חיים אימץ את לבבו והעילוי הצעיר והפשטן הגדול, החל וגם כילה פלפולו בקול נמוך. בסיימו ניגש אליו ר׳ חיים ויאמר: „בני, מה שחשבתי לא אמרת, אבל מה שאמרת עולה על מה שחשבתי..." דמעות נוצצו אז בעיני הנער שפרץ בבכי. ר׳ חיים ניחם אותו באמרו: „אל יפול רוחך, בני, גם אני בכיתי ביום הבר־מצווה שלי..."

השם „העילוי ממייצ׳ט" עשה לו כנפיים. ביהדות החרדית ובחוגי ההשכלה דיברו וסיפרו על אופיו וטיבו של הצעיר שזכה בימי נערותו להקרא עילוי וגאון כאחד. המצויינים שבישיבת וולוז׳ין, העילויים והאברכים — ואפילו הגאון ר׳ חיים ז״ל בעצמו — נהגו בו כבוד כדרך שנוהגים כבוד בגאון זקן ומפורסם. הם ראו בו כוכב חדש ומזהיר הבוקע לעצמו דרך ועולה בשמי התלמוד.

בתרנ״ב — כשמלאו לנער ארבע־עשרה שנה — נסגרה ישיבת וולוז׳ין לפי פקודת הגראף בלינוב, וכל האברכים והבחורים עזבו את העיירה ונסעו למקומות שונים. הגאון ר׳ חיים, שלא הסיר אף לרגע את עינו מה„בן יקיר" שלו, הזמינו אליו כשנתמנה לאב״ד בבריסק דליטא. המייצ׳טאי בא לבריסק וקבע את בית המדרש, „משמר קלויז", כמקום לימודו.

לביתו של ר׳ חיים סולובייצ׳יק היו באים ראשי ישיבות ורבנים מפורסמים מכל קצווי רוסיה. הם היו פונים ל„עילוי" בקושיות ובחידושי תורה, והוא — היה מתרץ בקלות את הקושיות ועונה על כל השאלות בפשטות ובעמקות.

בהיותו בן שש־עשרה אנו מוצאים אותו בסלובודקה. בקושי רב עלה בידי הסבא ר׳ נתן צבי פינקל — ששאף לפאר את ישיבת סלובודקה בבעלי כשרון ועילויים — להביאו לישיבת „כנסת ישראל".

באולם הישיבה איננו לומד, כי איננו זקוק על פי חוקי הישיבה ללמוד דוקא בין ארבעת כותלי הישיבה. הוא מוצא לו מקום בבית מדרש ולומד שם לעצמו על פי דרכו העיונית. רק בשעת לימוד המוסר בכל ערב, וכדי לשמוע את פלפולי הגאונים ר׳ משה מרדכי אפשטיין ור׳ איסר זלמן מלצר, שליט״א, היה בא אל הישיבה.

כשהיו ימי אלול ממשמשים ובאים היה הסבא פינקל שולח כארבעים או חמישים בחור מהמצויינים ביותר שבישיבת סלובודקה — לקעלם, לשמוע דברי מוסר והתעוררות מפי הגאון ר׳ שמחה זיסל זיוו. ובאותו חודש אלול במלאות שלושת רבעי שנה לבואו של המייצ׳טאי לסלובודקה — נשלח גם הוא.

כעבור חג הסוכות לא שב לסלובודקה ושם פעמיו לבריסק. כנראה נמשך לבו אחרי רבו הגדול ר׳ חיים. עד שהגיע זמנו להתגייס לצבא שהה בבריסק ואחרי ההתייצבות, כששוחרר מהגיוס, נסע לווילנה ללמוד בישיבת ר׳ חיים עוזר גרודזינסקי.

בווילנה הוא מתמחה גם בספרות ההשכלה, עוסק במדעים שונים והוא אחד מן היחידים שהציצו ולא נפגעו. מיד נפוצה הידיעה שהמייצ׳טאי בקיא בכל מקצועות החשבון ושהוא מומחה גדול במשחק השחמט. מני אז מזמינים אותו שחקנים גדולים לשחק במשחק הנ״ל. כמו כן פונים אליו מומחים גדולים בחכמת החשבון להתיר בעיות מסובכות. הפרופסור גץ מווילנה, שהכיר את חריפותו של המייצ׳טאי בשדה המתמטיקה, כתב שאבד לעולם המתמטיקה פרופסור גדול. כי לו התמסר לחכמה זו היה ללא שום ספק זוכה לקתדרה במקצוע החשבון באחת המכללות הגדולות.

אף־על־פי שהקדיש את מבחר עתותיו לתורה, לא שאף מעולם לרבנ־ת. הוא לא רצה לעשות את תורתו „קרדום לחפור בו". משהגיעה שעתו להתחתן התנה עם חותנו שלא יהא צריך לעסוק ברבנות.

בעיירה איווניץ הסמוכה למינסק בא בברית הנישואין ואחרי החתונה ניסה את כוחו במסחר. הנסיון לא הצליח ובמשך זמן קצר איבד את כל כספו. אז עזב את אשתו הצעירה ובית חותנו ונסע שנית ללמוד תורה.

בהגיע המייצ׳טאי לגיל עשרים ושמונה הוזמן ע״י הרב יצחק יעקב ריינס לקבל עליו את עול ה„ריש מתיבתא" בישיבת לידא.

הגאון ריינס נוכח לדעת כי הנוער הפונה להשכלה מתרחק ממקורות היהדות. עובדה זו הדאיבה את רוחו והוא הגה במשך שנים את הרעיון למזג במוסד אחד תורה והשכלה. בדרך זו שאף למשוך את לבם של הצעירים לתוך אהלו של שם המקושט ביפיפותו של יפת. כך תוכל ה„ישיבה" לגדל דור נאמן לרוח התורה והמסורת, דור מלא חכמת ישראל וחכמת תבל. אחרי בירורים ונסיונות עלה בידי הרב ריינס

להניח את אבן הפינה לישיבת לידא — הראשונה לתורה ולהשכלה ברוסיה.

השקפות הרב ריינס עוררו רוח של התמרמרות בלב הרבנים וראשי הישיבה. הם חשבו שבחורי כל הישיבות יעזבו את ישיבותיהם וילכו ללידא להתמסר להשכלה. בזה ראו מנהיגי היהדות התורנית ברוסיה סכנת חורבן ליהדות החרדית, ויקראו תגר על הרב ריינס ועל תכניתו. הרב ריינס קיווה שישכך במקצת את חמת הקנאים כשיעמוד בראש מחלקת התלמוד גאון כזה שיהא ראוי והגון — אפילו לדעת הקיצוניים — למשרה רמה ואחראית כזו. אדם כזה מצא באישיותו של האברך המייצ׳טאי, שהיה גאון מוסכם לכל הדעות, ושהצטיין גם במדות תרומיות.

ישיבת לידא פתחה בעולמו תקופה חדשה. עד אז הצטמצם בפינתו הוא: מכאן ואילך הוא הופך למורה, מחנך ומרביץ תורה ברבים.

במשך שמונה השנים בהן שימש כראש מחלקת התלמוד בישיבת לידא, נהרו אליו תלמידים מכל ישיבות רוסיה. בעלי ה„סברא" דסלובודקה היו באים אליו בסברותיהם. בעלי ה„חילוק" דטאֶלז בחילוקיהם, ובעלי ה„פלפול" דמיר בפלפוליהם. יש שהיו מפסיקים אותו באמצע שיעוריו — כל אחד לפי דרכו שהתרגל בה בישיבתו. המייצ׳טאי כלל את כל אופני הלימוד השונים בדרכו הוא.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ הגאון ובני משפחתו לעזוב את לידא ולנוד למרחקים. אחרי דרך ארוכה ומסוכנת ואחרי טלטולים קשים והרפתקאות שונות, הגיע עם משפחתו ליליסבטגרד שברוסיה הדרומית, והתחילה תקופה רבת יגונים ומכאובים בחייו.

מלחמת האחים הרוסית בין המחנה האדום ובין המחנה הלבן היתה בעצם תקפה וזו לוותה בפוגרומים ביהודים שנערכו על ידי הצוררים פטלורא, דניקין, גריגורי ומכנא. קהילות נחרבו, אלפי יהודים נטבחו. ובשעת מצוקה זו הוטלה על שכמו של הגאון האחריות לא רק לפרנסת משפחתו כי אם גם לפרנסת משפחת ידידו הרב ר׳ אהרן רבינוביץ׳ שנדדה יחד אתו.

שש שנים בילה ביליסבטגרד שהיו בכללן שנות מהפכה. הקהילה יסדה ישיבה בראשותו של המייצ׳טאי שהת־קיימה רק זמן קצר. בהיסגרה, מינתה הקהילה את המייצ׳טאי למשגיח על בתי הספר העירוניים. הוטל עליו לבקר יום יום בבתי־האולפנא ולכתת רגליו מקצה העיר עד קצה השני.

אולם הפוגרומים הטילו עליו „מרה שחורה" נוראה. השחיטות שנערכו באחיו האומללים, וביחוד פוגרום אחד שארך שלושה ימים ושלושה לילות ושבו נפלו חלל ארבעת אלפים יהודים, דיכאו רוחו כליל. זעקת אחיו המעונים והמומתים פתחה בלבו פצע עמוק שלא נרפא עד יומו האחרון. נורא הדבר — היה אומר בחשאי — כל יריה ממיתה נפש אחת מישראל.

כשרק נכרתה ברית שלום בין רוסיה הסובייטית ובין פולין החליט המייצ׳טאי להימלט מארץ הדמים. בעמל רב השיג רשיון לעזוב את רוסיה. אך התחיל את דרכו, וישללו ממנו באחת התחנות את כל כתביו, את כל חידושי התורה שלו. אבדה זאת של כתבי־היד היקרים לו גרמה לו צער רוחני וכאב־לב גדול. בדרך מיליסבטגרד לקרמנצ׳וג נשקפה לו סכנה על כל צעד ושעל. ואחרי הרבה שבועות של טלטולים ומחלות עברה המשפחה את הגבול הרוסי לפולין.

נושאי דגל התורה — ראשי הישיבה והרבנים — ששאפו להפוך את פולין למרכז התורה והדת, קיבלו בשמחה את פני חביבם מכבר, העילוי ממייצ׳ט. אך עברו ימים מעטים והוא הוזמן ע"י ישיבת „תחכמוני" בביאליסטוק לשמש שם כראש ישיבה.

עדיין לא מלאה שנה לשהותו בביאליסטוק והנה הגיעה טלגרמה מאמריקה המזמינה אותו להורות בישיבת ר׳ יצחק אלחנן שבניו־יורק. הוא החליט לנסוע יחידי על מנת שלא להשתקע, אלא להתבונן ולראות אם התנאים החדשים יוכשרו לחייו הוא ולחיי משפחתו.

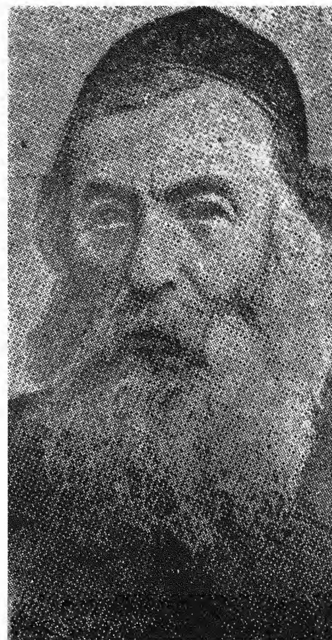
בסוף שנת תרפ"א הגיע לניו־יורק לשמחת לב כל יודעיו ושומעיו באמריקה, וקיבל עליו את משרת „ראש הישיבה" בישיבת ר׳ יצחק אלחנן ושלח מיד תעודות להביא את משפחתו אליו.

הוא מפתח פעילות ענפה בקרב יהדות ארצות הברית, הוא חבר ב„אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה" ונוכחותו נכרת בכל האסיפות והוועידות השנתיות. חבר הוא ל„מזרחי" ומסור מאוד לרעיון הציונות ותחיית האומה בארצנו.

מחלה קצרה שמה קץ לחייו בכ"א תמוז תרפ"ח.

דניאל וינוגרדוב

ליל תשעה באב בביתו של מייסד הישיבה

הרב יצחק יעקב ריינס ז"ל

בשנת 1913 עברנו לגור בחודשי הקיץ סמוך לבית פולצ'ק, רחוב וילנסקיה, בו דר הרב הגאון יצחק יעקב ריינס.

אבי היה מגיע הביתה מדי ערב אחרי סגירת החנות, שברחוב וילנסקיה 15, והנה ערב צום תשעה באב לקחני אבי לביתו של הרב לאמירת קינות.

לנגד עיני המראה הבלתי נשכח של חדר רחב ידיים ובו יושבים יהודים מנכבדי העיר שגרו בסביבה, על ספסלים הפוכים, כשהרב בכבודו ובעצמו יושב ליד ה„עמוד" מצד ימין של החדר ובקול רווי קינה ותחנונים קורא את שירי האבל הפיוטיים ומקונן על חורבן בית המקדש. האור האדמדם של ערב קיץ לוהט נופל ומקרין את פניו ההדורים של הרב, בעל העיניים הגדולות, החודרות ממש למעמקי הנפש; קולו העשיר ומלא החן עולה ויורד כשקולות הנוכחים מלווים אותו במקהלה.

בהזדמנות זו ראוי להביא מדברי הרב הדגול, מייסד תנועת המזרחי העולמית, על תכניתה ומצבה של ישיבתו בעיר לידא כפי שנכתבו על ידיו בלידא בירח אדר בשנת תרס"ז ופורסמו בחוברת „תעודת הישיבה הקדושה בלידא — תכניתה ומצבה" (ווילנה, תרס"ז):

„בשימנו לב אל מצב היהדות ולמוד התורה כהיום הזה בקרב ישראל ברוסיא וראינו מחזה קורע לב ונפש. במקום בתי המדרש המלאים זה לא כבר כצאן תלמידים רואים אנו כהיום בתים ריקים ושוממים... אין היהדות מורגשת ומסביב רק דעות זרים ונכרים שופכות ממשלתן על הכל... בנינו הולכים ועוזבים אותם בהמון ועל מקום עולמנו ההולך ונחרב הולכים ונבנים עולמות אחרים לגמרי, על מקום כרמינו אנו הולכים ונוטעים כרמים זרים אחרים...

ובמצב של עם הארצות כזה מה הפלא איפוא אם הצעירים הולכים ורומסים ברגלים כל קדש וכל נשגב, אם מחולל הוא על לשונם כל דבר הנושא עליו חותם של היהדות — ואנחנו הלא לא הכנסנום מעולם לבית גנזיה של היהדות, מעולם לא הבאנו את דבריה לבטנם ומעולם לא הראינו להם את האור הגנוז בה! לתת כי בנינו ישפיקו מנעוריהם בילדי נכרים ולדרוש מהם אחר כך חיים של יהדות — זוהי מצדנו יותר מתמימות...

לפנים, בהיות העולם כולו במצבו הישן, היה גם עולמו של ישראל מובדל ועומד על מקומו המיוחד לו... אז היתה הפרנסה מצויה בישראל, החיים לא דרשו ידיעות כלליות והכנות צדדיות מאת בעליהם, לכל אחד ואחד היתה פרנסתו מוכנת מראש ועמידתו בחיים מזומנת מקדם...

אבל עכשיו שנשתנה כל העולם כולו, סרו התחומים הכלכליים המבדילים בין עם לעם והכל התחילו לינוק באחד, עכשיו שכל המסחר, חרשת המעשה ומפעל הידיים נשתנו תכלית שינוי והרי הם דורשים ידיעות רבות, הכנות שונות ושמוש הגון, עכשיו שהפרנסה קשה כקריעת ים סוף, עכשיו אי אפשר עוד להם להאבות לשאת את עולם של הבנים הבטלים מכל מלאכה ומעשה, אם לא יראו את הגמול הגשמי הצפוי להם בעתיד הקרוב...

לאחר כל אלה מה הפלא איפוא אם גם האבות וגם הבנים אינם רואים את עתידם בתוך אהלו של שם והרי הם הולכים לבקשו במקום אחר? ומה הפלא איפוא, אם לפתאום נתרוקנו בתי־מדרשנו, עזבונו צעירנו ואנחנו הן לא עשינו דבר לקדם בעד הרעה? האם דאגנו למלא את הצרכים והדרישות החדשות אשר התיצבו כמו נד מול צעירינו? השמנו להם לב? לא! אנחנו לא עשינו דבר ולבנו מה, כי יזעף על המצב הזה? ובאין תורה אין יהדות ואין קדש ואין נשגב ובחוצות העברים נשמע רק קול הנכרי בהשתררו וקול ישראל נדמה ואין שם לו זכר...

את הדברים הנכונים האלה שמו אל לבם הרבה מטובי עמנו ואחרי רב עצה ותושיה באו לכלל החלטה גמורה וברורה ליסד ישיבה חדשה בישראל על יסודות חדשים, ישיבה שבכחה להיות איה"ש לנקודת הצלה לצאת מן המצב האיום בתתה את האפשרות והיכלת לבנינו להשאר בהיכלה של תורה ולקבל ביחד עם זה גם את ההכנה ההיא הדרושה להקל לחייו העתידים. ישיבה אשר תסקל את האבנים הפזורים על דרך היהדות ואשר תשוב להיות לתלפיות ולאבן־השואבת בעד בנינו הצעירים... ישיבה אשר תחנך לנו לא רק רבנים, לא רק יחידים חכמים כי אם גם סתם יהודים מושקים ורטובים מלחה ולשדה של היהדות, ואשר יד להם גם בדעת אחרת כפי הנחוץ להם בעולמם המעשי המחכה להם. באחת, ישיבה בעד העם כולו לטובת תורתנו ויהדותנו!..."

דבריו הנ"ל של הרב מתארים בפנינו את המשבר שחל ביהדות רוסיה בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20, כתוצאה מהמהפכה התעשייתית והכלכלית באירופה ויש לראות בה את פעמי תקופת ה„השכלה".

דב אלוני

במחיצתו של הרב ריינס

בימים נוראים

בין כסה לעשור, בפרוס שנת תרס״ט, פורסם בבית הכנסת, במכורתי יעזונה (פלך וילנה) הקטנטונת, בת שלושים משפחות, מכתב חוזר, בכותרת „תעודת הישיבה הקדושה בלידא, תכניתה ומצבה״. החוזר חתום על ידי מייסדה — „...הכותב לכבוד התורה ולומדיה יצחק יעקב ריינעס אב״ד דפה לידה בירח אדר תרס״ז״.

תקוותו, כי ישיבה כזו תביא מהפכה לטובה במצב הרוח בישראל, והיא מותאמת גם לדרישות נציגי בני הישיבות בליטא. לפי תכנית זו אמנם נפתחה הישיבה החדשה בלידא, בראש חודש אייר שנת תרס״ה.

החלטת הורי

הורי זכרונם לברכה, מצאו עניין רב בהודעה זו בחתימתו של גאון ישראל ר׳ יצחק יעקב ריינס.

לי קשה היה להכריע בדבר. בשנות לימודי בישיבת שדובה, התיידדתי עם חברי (ביניהם יוסף פרסיץ ז״ל בעלה של שושנה ז״ל), התחבבתי על מורי ורבותי, ובמיוחד על מייסד הישיבה הה״ג ר׳ יוסף יהודה ליב בלאך מטלז, ונתחבבה עלי שעת לימוד המוסר, יום יום בין מנחה למעריב.

הימים ש„בין הזמנים״ הוקדשו, איפוא, בביתנו לנושא — ישיבת שדובה (בה כבר למדתי שנתיים) או ישיבת לידא. הורי מצאו שעלי לעבור בכל זאת לישיבת לידא. דעתם היתה כי בעולמנו, בו אנו חיים, טובה „תורה ודעת השכלה״ גם יחד.

בדרך ללידא

אבי ר׳ אברהם יוסף ז״ל, לקח אותי „תחת חסותו״ והביאני ללידא. בהגיענו לעיר, הלכנו יחד לביתו של הרב ריינס, ואבי היה לי לפה. הוא סיפר לרב בגילוי לב את כל לבטי וכן את הרהוריהם של הורי.

הרב ריינס קרא לי, קרבני אליו, נכנס אתי בשיחה, אגב כך בחן אותי. ולבסוף — פסק ואמר: שניכם מצאתם חן בעיני, אביך ואתה. אני מקבל אותך למחלקה השניה, ובטוחני שתצליח בישיבתי, כמו שהצלחת בידיעותיך בישיבת שדובה, אצל הרב ר׳ יוסף יהודה קליין.

בישיבה למדתי חמש שנים. בחודשי תשרי וניסן, ירחי החופשה של בין הזמנים, הייתי חוזר לבית הורי. לבני יעזונה בבית הכנסת, ולחברי בני גילי, סיפרתי „נסים ונפלאות״ מהישיבה, לימודיה וסדריה. בני גילי ביעזונה התרשמו מאוד מעולמה של הישיבה בה רוכשים „תורה והשכלה ודעת״, נוסף על לימודי גפ״ת הנלמדים בישיבות השונות בליטא. ובהשפעתי נסעו אתי מבני יעזונה הקטנטונת, עוד חמישה צעירים: אייזיק פרציקוביץ (פרופיסור יצחק פרץ ז״ל — הבלשן ואחד ממייסדי האוניברסיטה בתל־אביב) ויבדלו לחיים, אחי שרגא אלוני ואייזיק פטליוק, תושבי ארץ־ישראל, אהרן קרעער וראובן גרינטהגין, תושבי ארה״ב.

בשנה החמישית ללימודי, הופיע באכסניה שלי באחד מימי תמוז, השמש ר׳ ישראל, בשליחותו של הרב ריינס, ומסר לי פתק ממנו, בו היה כתוב השם דובין (שם משפחתי

הרב ריינס בחברת תלמידי הכיתה העליונה של הישיבה (דב אלוני־דובין, מחבר הרשימה, עומד מאחורי הרב)

בחו"ל), והוסיף כי הרב ביקש שאגש אליו הביתה. בבואי, נדהם מן ההזמנה הבלתי צפויה. פתח הרב ואמר: דירתי, כפי שידוע לך, גדולה מאוד ובה חדרים רבים, ובכל הבית אנחנו לבדנו, אני והרבנית, כי על כן החלטנו להזמין אחד מבני הישיבה שיגור אצלנו באחד החדרים, אם אתה מסכים בוא אלינו עוד היום, לא יחסר לך דבר. וכלום יכולתי לסרב? הרבנית קיבלה אותי במאור פנים, הראתה לי את החדר, והזמינה אותי לארוחת ערב. וכך נעשיתי באורח בלתי צפוי דיירו של הרב וניתנה לי הזדמנות להסתכל מקרוב בחיי יום יום שלו.

חדרי עבודתו של הרב

שני חדרי עבודה היו לו להרב ריינס, ודלת אחת הפרידה ביניהם. בחדר הפנימי חלק אחד, והוא חדר־הספרים. רהיטי החדר: שולחן, כסא אחד מרופד, עמוד „סטנדר"(כמו בבית הכנסת), אצטבאות מסביב לאורך הקירות עד מעל למשקוף הדלת ועליהן — ספרים מסודרים לפי תוכן העניינים, ולרוב לפי גובה הספרים. ליד האצטבאות — סולם, והרב ריינס היה עולה ויורד בו בזריזות, כשהיה צורך להוריד אחד הספרים לעיין בו.

בחדר החיצוני היה יושב שעות רבות, לומד וכותב, כותב ולומד. מזמן לזמן היה נאלץ להפסיק ממשנתו וכתיבתו כשבאו אליו אנשים להתדיין, או לשאול בעצתו, רבנים ואנשי שם. באו גם אורחים סתם, קרואים ובלתי קרואים, מקרוב ומרחוק לשיחת רעים.

העישון והעשן

הרב ריינס היה רגיל לעשן הרבה. בחדר עבודתו עמדו סמוך לחלון 2 חביונות קטנות, עשויות מבולי עץ מנוקרים, בגובה של 20—15 ס"מ. בכל אחת מהן 2—3 מקטרות ממינים ומגדלים שונים. היה כותב, מעיין ומעשן כאחד, לסירוגין. והחדר מלא עשן... כך היה נוהג ביום ובערב.

באחד הימים שאלתי את הרב: רבי, האם העישון איננו מפריע לבריאותך? על זה ענני בחיבה: לא. והוסיף והסביר לי — לולא עישנתי, לא הייתי יכול לרכז את מחשבותי ולכתוב. והרגל נעשה טבע. הנה, לא איכפת לי שאינני מעשן בשבת ובמועדים, אין לי כל צורך ודרישה לעשן בימים אלה.

מתנות מחו"ל

בצאתו לביקוריו בחו"ל, היה חוזר עמוס מתנות מידידיו הרבים, ובמיוחד היה מביא אתו שקיקי טבק מכל המינים. בשולחן כתיבתו היו לו מדפים ומגרות, ובהם היה מסדר את שקיקי הטבק, במערכת של חביונות וקופסאות, ומהן היה ממלא כל שניים—שלושה ימים את החביונות שעל השולחן...

בפינה מיוחדת בין הכסא עליו ישב, לבין השולחן, קבע מקום מיוחד למקטרות למיניהן, גם אותן קיבל מידידיו בחו"ל, מקטרות מעצי אורן, לבנה, אלון, לוז בכל מיני גדלים, כולן מגולפות ומקושטות בקישוטים שונים, בציורי עצים ופרחים.

שלושת המקלות

נזכר אני בשלושת מקלותיו: האחד — מקל־מקטורת. די היה בשניים־שלושה סיבובים, והנה נהפך המקל למקטורת, בה היה מעשן בצאתנו לטיול מחוץ לעיר. המקל השני — כסא לשבת. את קצה המקל היה תוקע בצד הדרך, ואת היד שבקצהו השני, היה פותח לצדדים ויושב עליו, נשען למנוחה. במקל השלישי, היה משתמש, לסרוגין, כשמשיה או מטריה, הכל לפי מזג האוויר.

במרפסת ביתו

ארון מיוחד גבוה, עמד על מרפסת ביתו סגור ומסוגר, ובו היו שמורים ומסודרים ספרי השכלה. יום יום בשעה קבועה, היה יוצא על המרפסת, פותח הארון, ומוציא אחד מספרי ההשכלה, וקורא בו בערך שעה אחת בלבד. פעם הזדמן אצלו רב אורח, ומצא את הרב ריינס על המרפסת, יושב ומעיין בספרי השכלה, והעיר לו על כך: רבי, היתכן ביטול תורה?... הרב ריינס ענה לו מיד: טוב שיעיין אדם גם בספר חיצוני, וידע מה להשיב לאפיקורס.

כנף המעיל הקרוע

פעם הוזמן הרב ריינס לעיר קובנה, לנאום באחד מבתי המדרש. אלפי אנשים נאספו לשמוע דבריו. רק עלה על הבימה, טיפס אחריו אחד מן ההמון והכריז בחוצפה: באתי להזהירך לבל תהין לדרוש כאן. הקהל התקצף על החצוף, והיה מוכן לקרעו כדג. אבל הרב ריינס פנה לקהל הזועם, הרגיע אותם והשביע אותם בתחנונים להשאר בבית המדרש, איש איש במקומו, בשקט. כשאחזו אנשים מן הקהל למשוך את החצוף כדי להורידו מן הבימה, נאחז הלה בבגד המשי של הרב ולא הרפה ממנו עד כי נקרעה כנף הבגד.

כשהגענו באחד הימים לארון בגדיו הלבן, בעל שתי דלתות, הוציא ממנו את מעיל האטלס (פירושו בראשי־תבות — א'ך ט'וב ל'ישראל ס'לה — אמר בחיוך) והראה לי את כנף בגדו הקרוע מלמעלה למטה כארבעים ס"מ, וסיפר לי את פרטי הקרע הזה.

הרב פישמן כותב בתולדות חייו של הרב ריינס, כי שמע מפי הרב ריינס: „— — — בבוא היום אבקש שיניחו את בגדי זה הקרוע בתוך קברי — — —".

בערב פסח

אור לארבעה־עשר בניסן נלוויתי לרב בבדיקת חמץ. בדק בכל פינות הבית, בארונות ובמזנונים. כשהגענו לאחד הארונות, הצביע על גליל אחד עטוף משי, ואמר לי: „פה טמון ושמור אצלי קלף ובו תולדות משפחתנו מדורי דורות. סדר היחס שלנו, כפי שנמצא כתוב, מאחד מנכבדי זקני הגאון מו"ה שלמה זלמן אב"ד דק"ק מיר, שאנו מתיחסים עד דוד המלך ע"ה. פתח את עטיפת המשי ופרש לפני לקריאה את המגילה הכתובה באותיות סת"ם. לאחר שסיימתי קריאתי, נשקתי את הקלף, הוא גלל אותו, עטף אותו לאט ובדייקנות בעטיפת המשי והחזירו לארון.

ביקורו של הרב מזא"ה ממוסקבה

באחד הימים בא הרב מזא"ה ממוסקבה לבקר את הרב ריינס בלידא, וכשבא לישיבה, באחד משיעוריו של המורה פנחס שיפמן, שאל אותנו, התלמידים: „מה דעתכם? האם היו היהודים מרוצים שהתורה תורגמה ליוונית?" מר שיפמן ענה על כך להרב מזא"ה במקומנו: „רבי, גם אני לא הייתי יודע לענות על שאלתך". ואז ענה הרב לכולנו: בסליחות של עשרה בטבת (ביקורו חל בחודש טבת) כתוב: „ומלך יוון אינסנו לכתוב דת יוונית", ופסוק זה מכוון לגזירות יוון. אינסנו — נגד התורה והלשון העברית. (בשיעור זה נוכחתי).

יעקב בן־סירה

השפעת הישיבה על חיי העיר

אבי פנחס שיפמן ז"ל הקדים את בני המשפחה ובא לישיבת לידא לשמש בה כמורה לתנ"ך, לשון וספרות עברית והיה בכך משום חידוש רב־משמעות ביותר. רק האוטוריטה של ר' יצחק יעקב ריינס ז"ל, רבה של לידא וראש הישיבה שם, גרמה שלא יהיו עוררין על כך. בחורי הישיבה קשישים וזוטרים כאחד נענו ברצון. עד מהרה הפכו שעות לימודי העברית של אבי מורי לאבן שואבת, למעוררי עניין, מוצא לגעגועים ופתח לשידוד מערכות בהתעוררות הלאומית הציונית באותם הימים.

במשך מחצית השנה הראשונה בערך השלים אבי את הסידורים הדרושים להבאת משפחתו, ובתחילת 1909 נצטרפנו אליו. קרוב לחמש שנים עשיתי בלידא עד עלותי לארץ בסוכות תרע"ד.

בתחילה במשך שתי שנים למדתי בבית ספר יסודי עברי מטעם הממשלה, ששפת ההוראה בו היתה רוסית וסיימתיו בשנת 1911. בתקופה זו התחלתי ללמוד גמרא בשעות של אחר הצהריים כהכשרה לכניסה לישיבה. מורי לתלמוד היה אחד מבחורי הישיבה הבכירים מר שמעון זק, שכל הימים אני מחזיק לו טובה על שהכשירני ללימודי הגמרא בישיבה. הוא שלימדני תלמוד בפירוש עברי. העברית היתה שגורה בפי עוד מבית אבא, מלימודי בחדר, ובחדר מתוקן בערים שגרנו בהן לפני בואנו ללידא.

ב־1911, כשסיימתי את בית הספר הממשלתי נכנסתי לישיבת לידא ולמדתי שם במשך שלוש שנים בערך, עד עלותי ארצה.

חברים רבים רכשתי לי בשנות שהותי בלידא, הן מבין חברי בבית הספר העברי־רוסי, מהם ילדי שכנים ובני ידידיהם של הורי והן מבין בחורי הישיבה שהכרתי על־ידי נכדו של הרב ריינס, משה ב"ר אהרון, חתנו של הרב.

למרות צורות הלימוד הרב־גוניות והעיסוק היום־יומי, היו כל חברי יודעי עברית מלימודיהם בחדרים, ומעוניינים תמיד באירועים ובפעולות של הציונים הפעילים בעיר. השתתפנו במקהלתו של חייקעלע המלמד, שימשנו שליחים למסירת ברכות ראש השנה וכמפיצים בולי הקרן הקיימת כל השנה. עסקנו בהצגות לילדים בעברית. אף השתתפתי, יחד עם חיים אריאב ז"ל (לבית קרופסקי) ועם חיים אמיתי יבדל לחיים ארוכים, בהצגה אחת הזכורה לי עד היום: „מוסר נער רע".

זכורים לי מאותם הימים, בייחוד, בית מסחרו של שליובסקי, כמרכז לפעילות ציונית ובית מסחרה של תמימה יודילביץ, השחקנית הנודעה של „הבימה". המשפחות המקורבות לנו, מחוץ למגעים הנובעים מעבודתו של אבא בישיבה, היו משפחות קרופסקי ויודלביץ. הם גם גרו בשכנותנו.

אנחנו בני הנעורים לא טמנו ידינו בצלחת ויסדנו אגודת דוברי שפת עבר, ואף הוצאנו עתון מודפס באותיות גומי ערוכות בשורות במקצת בכתב יד, ובמקצת בהקטוגרף. אך כל אלה מעשה נעורים היו ונצטרפו אליהם גם מעשי קונדס לא מעטים בשחייה בנהר, סיורים ביערות, בייחוד בנווה הקיץ. וכן ערכנו משחקים באפרי שדה בעיבורה של עיר ואף נתגייסנו בחבורות הגנה ומלחמה עם ה„שקצים" להגנת נערי ישראל במפגש שחייה על שפת הנהר או במקומות ספר שבין שכונות ישראל ונכרים.

בהגיעי לגיל המכובד של 12 שנה פסקו מעשי קונדס ונכנסתי לישיבה, ובשעות ערב למדתי לימודי חול מפי סטודנט האוניברסיטה, שנזדמן אז ללידא (אחיו של הרב שליפר חתנו של בן הרב אברהם בער ריינס. הרב שליפר היה לאחר מכן רבה של מוסקבה).

לימודי החול נתכוונו להכשירני לכניסה למחלקה החמישית של הגימנסיה בווילנה. אך יום הלימודים הארוך בישיבה ובבית, לא מנע ממני ומנערים אחרים כמותי, להשתתף בחוג לקריאה משותפת, ויכוחים, חלומות על ארץ ישראל ואף משחקים ממשחקים שונים, בייחוד בימי הקיץ.

הרחבתי חוג מכרי והיו ביניהם גם בני ישיבה רבים, שבאו ממקומות מושב מרוחקים ללמוד בישיבת לידא המפורסמת. מהם שגרו בבתים פרטיים, שניים, שלושה בחורים יחד בחדר אחד, ומהם בקבוצות גדולות יותר, בעליות בתים. חבורת נערים כה רבים שקקה חיים ותססה והפעילה דמיון וביטוי.

בכללו של דבר היו הבחורים והנערים מחדדין זה את זה לא רק בדברי תורה ובעיון, אלא גם בהלכות עולם וחברה. הרוח היתה בעיקר ציונית והבחורים דבקו לאהבה את שיעורי אבי, שתו דבריו בצמא, ומלאו ע"י כך לבותיהם בחלומות על שיבת ציון ועל חידוש גדולת ישראל והרמת קרן לשונה וספרותה.

מעשה וגברו המקטרגים בישיבה ואמרו להרחיק ספרים חילוניים מהישיבה, ולאסור על האברכים, העומדים בפני קבלת סמיכות לרבנות לעסוק בלימודים עבריים. הישיבה היתה כמרקחה ודוקא האברכים הם אשר התאזרו עוז לעמוד לימין ה„עברית", שברו את ההתנגדות והחזירו עטרת לימודי התנ"ך והספרות העברית ליושנה.

הישיבה טבעה את חותמה על כל העיר. הבחורים שמגוריהם מפוזרים היו ברחבי העיר, הפיצו דעות ורעיונות והשפיעו על בני נוער מחוץ לכתלי הישיבה, שבאו עמהם במגע. לכן רבתה כה בלידא ההתעניינות בארץ ישראל, רבים רקמו חלומות לעלות לארץ, אלא שמלחמת העולם הראשונה שיבשה תכניותיהם.

אנוכי וחברי אלימלך זליקוביץ ז"ל הקדמנו ועלינו לישראל עוד בשנת 1913 ומצאנו גם כאן כמה וכמה צעירים, שלמדו בזמנם בישיבת לידא.

אולם לא רק הישיבה היא שנתנה טעם לחיי יהודיה של לידא, רבו בה בתי־כנסת ובתי־מדרש, מהם מקובצים בחצר בית־הכנסת ומהם מפוזרים בשכונות העיר הרבות. כן רבו חדרים וארגונים לפעילות חברתית ותרבותית לרבות חבורות נוער. היה בה מועדון ציוני, אך ודאי שלא חסרו גם סימני השפעת התרבות הרוסית בייחוד בין האינטליגנציה המקומית ומעמד האמידים. בבתים רבים אף במקום שהנערים למדו בישיבה, ביקרו הנערות בגימנסיות וקיבלו חינוך שעיקרו חילוני.

בשנות שהותי בלידא, מתחילת 1909 ועד סתיו 1913, היו שנות משבר חינוכי תרבותי בהרבה קהילות ישראל בתפוצות רוסיה. תביעות חינוך מסורתי־דתי מזה ורוחות חדשות מנשבות, התובעות השכלה חילונית מזה. הגימנסיה „הרצליה" ביפו נראתה לרבים כפתרון מעשי ואמנם באנו אלימלך חברי ואני ללמוד בה חכמת גויים בלבוש עברי.

לידא היתה עיר שישובה היהודי מגובש במסורת הליכות חיים ודת, מסחר, נוהג אישי ומשפחתי, דרכי חינוך ומערכות תרבות. לבני לידא השונים נודעת בזכרון כל יוצאיה דמות חריפת תחום, כאילו חצובה באבן וססגונית. הנה השוק ותגרנים ותגרניות שבדיבורם הנמרץ מהדהדים דופקי חיים ויצרים. הנה בעלי בתים צעירים בחנויותיהם, ובעלי בתים נכבדים בבתי עסקיהם וגבאים וראשי קהל תקיפים וסוחרים עם נכרים, ערים וזריזים. והנה מלמדים וכלי קודש, רבנים, שוחטים, חזנים ובעלי הטקסא וקצבים ובעלי מלאכה, קדרים ועושים במתכת. והנה האינטליגנציה, רופאים ומורים והכל שוזרים חוטם המיוחד להם ליריעת חיים ססגונית תוססת ומפעילה ומגרה נוער לשאוף להישגים, לכיבוש עמדות לעצמם ולעמם.

ואנו משולבים היינו ודבקים בנוף ובמסובב. רחוב זה שגרנו בו, „קריבייה אוליצה", הנמשך מזה לשוק, מעבר להצ־טלבות עם „קמינקה", ומזה עד המבצר הפולני־העתיק, נוסך הוד בלילות ירח, ושדה מרוץ והתרוצצות לנוער בימים שטופי שמש. וברחוב מול ביתנו — בניין המשטרה, ומשמאל מועדון האצילים והגינה מאחוריו המגיעה לרחוב וילנסקה עם קיוסק הגלידה והמשקאות הקלים. ובמעלה הרחוב מימין — מועדון ה„זמיר". באותו צד שגרנו אנו, במעלה הרחוב בכיוון למבצר, חצר הבוירסקים ומשכן המייצ׳טאי, ומשם הלאה משכנות הגויים. הלאה וימינה הדרך לבית־הספר של מסילת הברזל ובחצר בית־הספר, מכשירי ההתעמלות, שנהגו להתאמן בהם בשעות שהיה פנוי מתלמידים. מאחורי ביתנו — הפארק עם הנחל וזמתפתל בתוכו והגשרים מעליו והסירות שאפשר לשוט בהן והככר להצגת ראינוע בקיץ ומקום נגינת התזמורת הצבאית.

והנה הרחוב הראשי וחנויות ובתי מסחר של מודעינו, או הורי חברינו, וממנה סמטת סטיקליאני ובקצה בית חייקל המלמד, ובמורד הרחוב בדרך אל מחוצה לעיר בתי מבשל הבירה, הדואר, בית בן הרב מצד אחד של הרחוב ומן הצד השני הקשר לשוק, אותו בית ספר עברי־רוסי, שלמדתי בו, בית הרב מטעם דובובסקי ובסוף — בית הרב ריינס.

בדפוסי נוף, אדם וסביבה אלו נוצקה דמותנו — אנו בני לידא של אותם הימים.

ובמערכת חיי העיר וחיינו אנו היתה משובצת ישיבת לידא, כאבן שואבת נוער, הבאים מקרוב ומרחוק לצלול בים התלמוד, להתנצח בסוגיותיו ועם זאת להציץ לצדדין, להבין לרוח התמורות והחליפות בחללו של עולם ולשאוף לעצמיות ולעצמאות לאומית ואישית כאחת, בעולם מתחדש, ובתקופת חלומות כמוסים.

ל.ג.

תלמידי ישיבת לידא מעלים זכרונות

פגישת רעים מיוחדת במינה נערכה ב־ב׳ חנוכה תשכ״ד בתל־אביב, במלון ה„קסטל", ביזמתו של ארגון יוצאי לידא בישראל, לרגל ההכנות להוצאת „ספר לידא". ליד השלחנות הסבו קבוצת תלמידים לשעבר של ישיבת לידא, שנזדמנו יחד יובל שנים ומעלה אחרי עזבם את בית־מדרשם בלידא.

באוירה חמה ונלבבת, העלו המסובים, רובם ככולם מפעילי החיים הצבוריים בארץ, לשלוחותיהם השונות, זכרונות נרגשים ומעניינים מתקופת למודיהם בישיבת הרב ריינס. רקע נאה להעלאת הזכרונות מן הימים ההם שמשה גם תערוכת התצלומים מלידא וישיבתה, מגנזיו של מר דב אלוני, תלמיד ותיק של הישיבה, אשר במשך זמן מסוים היה קרוב במיוחד לרב המנוח, שבביתו התאכסן אז. (רוב התמונות האלה הועתקו בספר זה, וכאן ההזדמנות להביע למר אלוני תודה על כך).

פתח בפרשת הזכרונות מר משה ביתן (ביטנסקי, מנהל לשעבר של משרד הקרן הקימת לישראל בתל־אביב,

משה ביתן (ביטנסקי)

עכשיו בפנסיה), מראשוני התלמידים בישיבה (מר ריטוב הוסיף מצדו: „לא רק ראשון — הוא היה ראש וראשון. ראינו אותו, בבואנו ללידא, כהר גדול בין בני הישיבה"). הוא נתקבל אחרי בחינה קצרה על ידי ראש הישיבה ר׳ יואל דוד,* שׁשלח פתק לרב ריינס בנוסח זה: „מבין גפ״ת בשכלו החריף". היו אז בישיבה, בראשיתה, 22 תלמידים בלבד, וקשיים היו לגביהם בלמודי החול, מאחר שכל אחד היה ברמת השכלה אחרת. שבע שנים וחצי למד מר ביתן בלידא. כש־עמדה לפניו, בסופה של אותה תקופה, הבעיה: מה הלאה? — יעצו לו רבותיו, ר׳ שלמה (ה„עילוי ממיצ׳ט") ור׳ אהרון (חתנו של הרב ריינס, לאחר שנים — רבה של לידא), לנסוע לפוניבז׳, ל„קיבוץ" שנוסד שם. זה פרט מענין. כי אכן, לא באה לידא לבטל את פוניבז׳ או את וולוז׳ין, אלא להשלים אותן. ישיבת לידא, עיקר מטרתה לא היתה להוציא מתוכה

* נרצח ב־1919, בפרעות שנערכו ע״י ההטמאן גריגורייב ביהודי יליסבטינראד.

רבנים דוקא אלא יהודים יודעי תורה ובעלי השכלה, שיטבעו את חותמם, חותם תורה ודעת, בכל שטחי החיים הצבוריים בישראל.

מר ישראל ריטוב (מנהל המרכז לקואופרציה) פתח ואמר: ראויה היתה לידא לשם „עיר חב״ד" לא פחות מלאדי, שכן היתה זו עיר מלאה חכמה, בינה, דעה (אגב, הפוך אותיו־תיה של „לאדי" ויעלה לך „לידא"...). הרב ריינס היה מגדולי הגדולים, ההוד והתפארת, החכמה העילאית. מן הראוי היה שניסד י״ט כסלו משלנו, כדוגמת אנשי חב״ד, יום לפגישת תלמידי ישיבת לידא, להעלאת זכרו של רבם הנערץ, הרב ריינס ז״ל.

דרך אגב, נזכר מר ריטוב בבקורו של הרב ריינס בבית אביו (שהיה מידידיו ומעריציו של הרב עוד לפני שלחו את בנו לישיבה) בעיירה אוסיפוביץ׳, שבין מינסק לבוברויסק. כשהגיע בעגלה, נתכנסו בני העיירה בהמוניהם לראותו. כשירד מן העגלה, בקש מילד אחד שהיה שם להביא לו כוס מים. נזדרזה אמו של הילד, הביאה כוס מים מן החצר הקרובה, שמה אותה בידי בנה שימסרנה לרב ואמרה לו: „בקש ממנו שיברכך". שתה הרב את המים ושאל: „במה אברכנו?" — אמרה: „שיהיה בן תורה". פנה לילד ואמר לו: „גיי, אינגעלע, געזונטערהייט און אז דו וועסט וועלן, וועסו קענען לערנען" (לך לשלום, ילדי, ואם תרצה, תהיה בן תורה)...

מר יעקב אמוראי (מורה ותיק, בפנסיה. יו״ר בית־הדין העליון של הסתדרות המורים בישראל) העלה גם הוא זכרון בחינתו הראשונה, על ידי הרב ריינס עצמו. שאלה מקורית שאל אותו הרב:

אומרים הבריות: אין לך כלל שאין לו יוצא. ובכן, היכן מצינו בכל זאת כלל שאינו שייך לכלל הקודם (ז״א שאין לו יוצא מן הכלל)? — התשובה היתה: כלל זה עצמו (שאין לך כלל ש... וכו׳) אין לו יוצא מן הכלל...

נזכר מר אמוראי באוירה העברית בין בחורי הישיבה. זמן קצר אחרי בואו ללידא (ב־1911 היה הדבר), ניגש אליו אחד התלמידים והודיעו (בעברית): דע לך, כי התלמידים בינם לבין עצמם מדברים רק עברית. אוירה עברית היתה גם בעיר עצמה, מדי שבת היו נוהגים מר אמוראי ואחרים מחבריו להתכנס אחרי הצהרים בביתה של אחת המשפחות הציוניות והיו קוראים שם יחד בכתביו של אחד־העם.

אחרי העלותו את זכרונותיו הנרגשים משעוריו של ה„עילוי" ממיצ׳ט בתלמוד ומהרצאותיו של ר׳ פנחס שיפמן (בן־סירה) בהיסטוריה יהודית ובספרות העברית, הוא מסיים: „מאז עזבתי את ספסל בית־המדרש בלידא, למדתי במוסדות השכלה גבוהים שונים. אך את אישיותנו הרוחנית, ישיבת לידא היא שעיצבה אותה".

מר נחמיה עמינוח (ממערכת „הצופה") המשיך בהעלאת רום ערכה של ישיבת לידא אשר „תוך זמן קצר ריכזה בתוכה אישים בעלי משקל וכוח חנוכי רב, ובזה הצליחה יותר מהרבה ישיבות אחרות בסביבתה".

מר נחום חיניץ׳ (מותיקי המורים בתל־אביב, בפנסיה) ומר ברקאי (מורה ותיק גם הוא) ספרו אפיזודות מעניינות

מחיי הישיבה. מלא אחריהם מר חיים אמתי, שחקן „הבימה", מצעירי התלמידים „בימים ההם", בעצמו בן לידא, שקרא פרקי זכרונות מהוי העיר.

להתרפקות על אותם ימים שבילו בלידא ולהרגשת החברות לרעיון יקר שליכד אותם, נתן בטוי מר יעקב בן־סירה, שהעיר: במדינות רבות עבר, ובכל מקום שביקר, נזדמנו לו תלמידים של הרב ריינס מלידא. בכל פגישה כזאת, כאילו הודלק גץ טמיר, כאילו אנשים אחים נפגשו.

רבים מבין המוזמנים למסיבה לא יכלו לבוא, מחמת מחלה וכיו"ב או מפאת ריחוק המקום ושלחו את הערכתם בכתב.

כתב פרופ' ישראל רייכרט, פרופסור בפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית בירושלים:

תודה לכם על הזמנתכם להיות נוכח במסיבת אזכרה לישיבת לידא, שבה בלינו את מיטב שנותינו ושבה מצאנו מזון רוחני שהזין ומזין אותנו כל השנים. זכרו של רבנו הרב ריינס ז"ל ואישיותו הדגולה לא ישכח ממני כל הימים. הוא מילא את תלמידיו תורה ואהבה לארץ ומיזוג יהדות ואנושיות.

מר אליעזר טש ספר במכתבו על קבוצת תלמידים בישיבת לידא בשם „התחיה", בראשותו של החבר שמואלוביץ, שהטילה על עצמה את הדבור העברי בבית וברחוב.

מר ח. רובין (אגושביץ) העלה במכתבו זכרונות נלהבים במיוחד מהרצאותיו של ר' פנחס שיפמן (בן־סירה) בתנ"ך.

נחום חיניץ'

די לידער ישיבה

אַ גאַנצן טאָג האָט געקלאַפּט אין מיינע אויערן אַן אויפהער דאָס וואָרט לידע. אָט באַלד זענען מיר אין לידע. דאָס איז דאָך געווען דאַן מיין אידעאַל — פאָרן לערנען אין לידער ישיבה. הונדערטער בחורים האָבן זיך אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק: ווי קומט מען אַן? ווי דערגרייכט מען דעם ציל? אַן איינלאַדונגס־קאַרטל פון לידער ישיבה איז געווען ממש אַ גליק.

און אָט שטיי איך אין לידער וואָקזאַל — אַ פּראַכטפולע געביידע, גרויס, שיין, רחבותדיק געבויט. דאָ איז דאָך דער שיידונגס־פּונקט, אַ באַן־צענטראַלע פון ליניעס קיין מאַלאַדע־טשנאַ, ווילנע, מינסק.

אַ צעטומלטער בין איך געשטאַנען און זיך אַרומגעקוקט און אַרום מיר אַ מענגע פון נאָך צענדליקער בחורים. וווהין? פון וואַנען? אַלע אין לידער ישיבה. און אַ ציטער אויף די ליפּן: ווּעט מען מיך אָננעמען אין דער ישיבה? מ'זאָגט, אַז די ישיבה איז איבערפולט. איך וועל פּרווון מיין מזל... אַזוי שטיין לאָזן דיר נישט די לידער בעלי־עגלות — גוטמוטיקע פּשוטע יידן, וועלכע מונטערן און רופן דיך: פּרוש'ל, וואָס שטייסטו? קום לאָמיר פאָרן אין שטאָט אַריין, מיר באַרייסן נישט קיינעם.

„אַ קאָפּיקע אַרויף, אַ קאָפּיקע אַראָפּ,
הויב אויף בחורל דעם קאָפּ.
זיי שטאָלץ און מונטער,
פאַל ביי זיך נישט אַרונטער!"

עס גראַמט זיך ביים בעל־עגלה און מיר לאַכן. אַ בעל־עגלה האָלט שוין מיין פּעקל און 6 בחורימלעך זיצן מיר אויף אַ דראָזשקע. מ'פאָרט אין שטאָט אַריין. אָט איז קאַמינקער גאַס. „לאַנג איז די גאַס, ווי דער יידישער גלות" — רייסט זיך אַרויס ביי איינעם פון אונדז. דער בעל־עגלה רעאַגירט אויף דעם: „דיר געפעלט שוין נישט אונדזער גאַס? האַ? וואָס? פאַלאַצן ווילסטו? געקומען לערנען אין לידע, איז וואָס איז דער חילוק: אַ גאַס לענגער אָדער קירצער? לערנען זאָלסטו און וואָס ווייניקער קריטיקירן. דו זעסט אָט דאָס הויז מיטן גלעזערנעם גאַניק? דאָ, טאַקע דאָ וווינט אונדזער רב הרב ר' יצחק יעקב ריינעס."

מיט התפעלות האָבן מיר זיך אַרומגעקוקט: אַ קליינקייט ריינעס! ווער האָט נישט געהערט זיין נאָמען און אין זיינע הענט איז דאָך אונדזער גורל.

און דער בעל־עגלה זעצט פאָר: „איז ער דען גלייך צו אַלע רבנים? אַ רב מיט אַ הדרת־פּנים, אַ ווייסע שיינע באָרד מיט אַ ליכטיק פּנים און קלוגע אויגן, ווי אַ מלאך אלוקים. היינט זיינע בגדים זענען פון סאַמעט און זיידנס, אַ זויבערע יאַרמולקע און אַ שטריימל, פּונקט ווי אַ גוטער ייד.

מ'רופט אים ריינעס לויט זיין פאַמיליע־נאָמען, ניט ווי אַלע רבנים. אין זיין ישיבה לערנט מען רוסיש און העברעיש, לערער מיט אָדלערס אויף די קנעפּ — גאַנצע „טשינאָוו־ניקעס".

אין שטאָט זאָגט מען, אַז ער האַלט פון ציון און דאָס האָרץ טוט אים אויך ציען קיין ארץ־ישראל. די שטאָט דער־לייגט נישט צו דער ישיבה. אָט מ'דאַרף צימערן, עסן אויך! מלאכים — זייט איר דאָך נישט! האַ? טאַקע אַזוי? נו, איז דאָ פּרנסה."

אויסגעהערט דעם בעל־עגלה'ס מענה־לשון, קוקן מיר זיך אַרום: אַ שטאָט ווי אַלע שטעט אָבער דאָך עפּעס אַנדערש. דער רב איז נישט ענלעך צו אונדזערע רבנים, און דער בעל־עגלה — אַ ריידעוודיקער, גוטמוטיקער, האַרציקער ייד.

מיר שטעלן זיך אָפּ נעבן אַ לידיקן נישט קיין אַרומ־געצאַמטן הויף און פאַר אונדזערע אויגן אַ צוויי־שטאָקיקע געביידע מיט אַ שילד: „הישיבה הגדולה אשר בלידא".

סוף כל סוף, דאָס איז די לידער ישיבה!

בחורים רינגלען אונדז אַרום, מ'באַטראַכט אונדז. נו, שלום עליכם! וואָס לויפט איר קיין לידע?

דער בעל־עגלה נעמט אַראָפּ די פּעקלעך און ווענדעט זיך צו אײנעם: „זע, העלף זײ געפינען אַ צימער" און דערבײ זינגט ער צו:

„עס איז אַ גוטע מידה,
קומען לערנען אין לידע.
נישט אַלע דאַרפן זײן רבנים,
שוחטים, חזנים, דיינים.
איר זאָלט אײער לעבן שמידן
אַלס גוטע, ערלעכע יידן."

אין אַ גוטער שעה האָבן מיר געפונען אויך אַ צימער ביים שטעפּער מאָוושאָוויץ. אַ קלײן צימער מיט 3 סאָפּקעס און אַ טישל פאַר 4 רובל אַ חודש. דער אַרײנגאַנג דורך אַ לאַנגן אַרבעטס־צימער — אַ שטעפּערײ, ווו עס אַרבעט אַ נידעריק־געוואוקסיקער יונגערמאַן מיט 3 געהילפן.

אונדזער בעל־הבית מערקט אָן: מיר פאַרמאָגן נאָך אַ קלײן שלאָף־צימער און דאָס אַלץ. דערבײ זינגט ער צו:

„מיר שטעפּן און נייען,
אין דרײען און צווייען.
ווי עס איז מען לעבט,
מ'שנײדט כאַלאָוועס און מ'שטעפּט".

„איר דאַרפט וויסן, אַז מײן ברודער מאָוושאָוויץ איז ביי אײך אין ישיבה אַ לערער פון רוסיש. אײנער פון די בעסטע לערער אין שטאָט" און דערבײ רוימט ער מיר אײן אַ סוד אין אויער: „ער איז אַ רעוואָלוציאָנער" און מורמלט אונטער, אַז דער רב ריינעס איז פון דעם נישט שטאַרק צופרידן, מ'זאָל חלילה נישט „טשעפּען" זיך צו דער ישיבה.

צומאָרגנס, פרײטיק 12 בייטאָג, קומענדיק פון ישיבה, האָבן מיר געטראָפן אונדזער בעל־הביתטע ווי זי באַקט חלות בײ אונדז אין צימער. פאַר אונדזערע אויגן איז אַנטפּלעקט געוואָרן אַ גרויסער אויוון, וואָס איז געווען פריער פאַרהאַנגען מיט אַ לאַנגן פאָרהאַנג און קײנעם וואָלט נישט אײנגעפאַלן, אַז דאָ איז קאָמבינירט אַ קיך צוזאַמען מיט אַ צימער צום פאַרדינגען.

אויסערגעוויינלעכס, אימפּאָזאַנטעס האָט לידע נישט פאַר־מאָגט, אָבער זי האָט געשמט מיט איר ישיבה, מיט די גרויסע ביר־פאַבריקן פון פּופּקאַ און פאַפּירמייסטער און די גרויסע מילן. ווילנער גאַס איז געווען די שענסטע אין שטאָט. אויף דער גאַס האָט זיך דערנאָך אַריבערגעצויגן דער רב ריינעס אין אַ פּראַכטפולער דירה — דעם פאַלקאָווניקס הויז.

אַ שם־דבר האָט געהאַט דער שטאָט־זייגער — אַ פרײ־וואַטער, אַ דערפינדונג פון דעם זייגערמאַכער קעניגסבערג, וועלכער פלעגט אויסשיסן 12 אַ זייגער בייטאָג.

דער לידער שולהויף איז געווען אויסגעברוקירט, ריין. בולטער פון אַלץ האָט זיך אַרויסגעזען די גרויסע שיינע שול, אין שכנות מיטן גרויסן בית־המדרש, די קצבים־שול און אַנד. אין בית־מדרש האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ קבוץ ישיבה־בחורים, וועלכע זענען סובסידירט געוואָרן דורכן מאָסקווער גביר גאָץ (וויסאָצקיס אײדעם).

דאָס לעבן אין שטאָט פלעגט פליסן לאַנגזאַם און רויִק. יידן האָבן געהאַנדלט־וואַנדלט, זיך געמאַטערט און געלעבט. פון אײן זייט — אַ גרויסע ישיבה, פון דער אַנדערער זייט — אַ פאַלק סאָלדאַטן. פון בײדע האָט לידע געצויגן אַ גרויסן טייל פון איר חיונה. האָט מען זיך געוויצלט: לידע לעבט פון תורה, סחורה און מורא (פאַר סאָלדאַטן).

די ישיבה אין שטאָט האָט זיך שטאַרק אַנגעזען, בפרט ווען זי האָט זיך אַריבערגעצויגן אין דער פּראַכטפולער צוויי־שטאָקיקער געבײדע אויף סאַדאָווע גאַס. אַ גרויסע שילד האָט זיך געלאַנצט לייענען: „הישיבה הגדולה אשר בלידא". בסך־הכל האָט די ישיבה פאַרמאָגט 5 מחלקות און 3 מכינות (צוגרייטונגס־קלאַסן).

עס האָבן געלערנט אין דער ישיבה אַרום 300 ישיבה־בחורים. די געבײדע איז געווען אויסגעשטאַט נישט ערגער ווי אַלע מאָדערנע שולעס, מיט בענק, טאַוולען, קאַרטעס, גלאָבוסן. 7 שעה אַ טאָג האָט מען געלערנט גמרא און צו 3 מאָל אַ וואָך, 2 שעה אַ טאָג, רוסיש און העברעיש.

די ישיבה האָט פאַרמאָגט אַ גאַנץ שיינע און רייכע ביב־ליאָטעק פון העברעישע, רוסישע און דײטשע ביכער. דאָס איז געווען אַ געשאַנק פון אַ מאָסקווער רייכן ייד מיטן נאָמען מ. כהן. די ביבליאָטעק איז אָפן געווען 2 מאָל אַ וואָך אייניקע שעה אין אָוונט.

ראשי ישיבות פלעגן זאָגן אַ טעגלעכן שעור, פאַר יעדער מחלקה באַזונדער. פאַרן שעור און נאָכדעם האָט מען געלערנט צוזאַמען אין גרויסן זאַל, ווו מ'פלעגט אויך דאַווענען און אַלע פאַרזאַמלונגען זענען דאָרט פאָרגעקומען.

יעדן פרײטיקצונאַכט, ווי אויך שבת בייטאָג, פלעגט קומען הרב ריינעס זאָגן אַ שיעור, ביי וועלכן ס'פלעגן זיין אַנוועזנד אויך שטאָטישע בעלי־בתים. ער פלעגט קומען אין באַגלייטונג פון אייניקע ישיבה־לייט.

זיין שעור איז געווען אַ מייסטערווערק פון פרשת השבוע, הלכה און אגדה, דורכגעזאַפּט מיט ליבע און בענקשאַפט צו תורה און אַן אויפמונטערונג צו ארץ־ישראל. זיין שיטה איז געווען פשטות, קלאָרקייט און לאָגיק. ריינעס אַלס גרינדער פון „מזרחי" האָט טאַקע זוכה געווען, זיין נאָמען איז פאַר־אייביקט אין תל־אביב — רחוב הרב ריינעס.

אַ וויכטיקן פּלאַץ האָט פאַרנומען אין לידע און אין דער ישיבה, דער לערער פנחס שיפּמאַן ז"ל. אַלס פּעדאַגאָג און מענטש איז ער געווען זייער באַליבט און פּאָפּולער אין שטאָט און צווישן זיינע תלמידים.

דער נאָמען שיפּמאַן איז געווען מאַסגעבנד פאַר יעדן. זיינע לעקציעס אין „תפארת בחורים" און אין ישיבה זענען געווען דורכגעדרונגען מיט אהבת־ישראל און נאַציאָנאַליזם. מיט אַכטונג און יראת הכבוד האָט זיך די שטאָט לידע באַציגן צו אים, און צו זיינע תלמידים האָט ער אַרויסגעוויזן פּאַטערלעכע ליבע. זיינע תלמידים האָבן אים פּאָפּולער גע־מאַכט איבער גאַנץ רוסלאַנד און זיין כרעסטאָמאַטיע „בכו־רים" פאַרשפרייט איבעראַל.

קיין העברעישער לערער האָט נישט געקענט פאַרנעמען זיין פּלאַץ אין דער ישיבה. שיפּמאַנס רעדעס אין דער ישיבה, חנוכה, ט"ו בשבט, ל"ג בעומר, תשעה־באב, האָבן צו זיך קיין גלייכן נישט געהאַט. עס האָט זיך געפילט דער מענטש, דער לערער און דער גרויסער נאַציאָנאַליסט.

דער מייטשיטער עלוי, הרב ר' שלמה פּאָליאַטשעק, וועל־כער פלעגט זאָגן אין ישיבה דריי מאָל אַ וואָך אַ שעור פאַר די העכערע מחלקות, איז געווען אַ גאון מיט אַ שאַרפן קאָפּ. אַ זעלטענער עקזעמפּליאַר. זיינע שעורים פול מיט שאַרפ־זיניקייט, קלאָרקייט און טיפקייט פלעגן געלערנט ווערן מיט

גרויס אינטערעס דורך זיינע תלמידים. מ׳פלעגט עס פאַרצייכענען מיט געשיקטקייט און פלינקייט און בחורים האָבן זיך געאַמפּערט וואַכנווייז, וועגן דעם וואָס דער עלוי האָט געזאָגט און געמיינט מיט דעם.

דער גאון ריינעס האָט געוווּסט ווי אָפּצושאַצן דאָס זעלטענע פּערל און האָט אים זייער געאַכטעט. טייער איז ער געווען ביי זיינע תלמידים. זיי האָבן אין אים אָפּגעשאַצט אויך דעם דענקענדן מענטש, דעם עלוי און וועלטלעכן מענטש, וואָס האָט געקענט אויך שפּראַכן.

זייענדיק פרום האָט ער גלייכצייטיק זיך אינטערעסירט מיט וועלטלעכע פּראָבלעמען און פריי געלייענט רוסיש און דייטש.

עס איז כדאי צו דערמאָנען די איבעריקע צוויי ראשי ישיבות — דער שאַדאָווער ראש ישיבה הרב קליין און הרב ר׳ יואל דוד קאַפּלאַן.

דער שאַדאָווער איז געווען אַ דיקער מענטש פון מיטעלער וווּקס, אַ גרויסער למדן, אַ בקי. זיין שעור אין דריטער מכינה און ערשטער מחלקה איז געווען לויטער קלאָרקייט.

אַ קלוגער ייד, אַן אַלטמאָדישער און דאָך צוגעפּאַסט זיך צו די תלמידים. געטראָפן אין פּינטל מיט אַ וויץ, אַ שפּאַס, און די תלמידים האָבן גערן אויסגעהערט זיין מוסר. „לערן, מיין קינד״, פלעגט ער מוסרן, „דו קענסט נאָך ווערן אַ שטיקל מענטש, אי צו גאָט, אי צו לייט. וואָס? נאָר אַ רב מוז מען זיין? אַ ביסל לערנען, אַ ביסל לשון־קודש און רוסיש — ווערט מען דאָך אַ מענטש...״

הרב ר׳ יואל דוד קאַפּלאַן — אַ ייד אַ פּיקח, אַ האַלבער פינאַנס־מיניסטער, וואָס האָט פאַרוואַלטעט מיט 3 מכינות קלאַסן (ווו מ׳האָט געצאָלט פאַרן לערנען). זיין שעור אין 2־טער מחלקה פון ישיבה איז געווען קלאָר און דייטלעך. ער האָט געהאַלטן אַן אויג אויף יעדן ישיבה־בחור. פון אים האָט מען זיך נישט געקענט אַרויסדרייען. ער האָט געוווּסט פּינקטלעך יעדנס יכולת און ידיעות אין לערנען. אַ ייד אַ בעל־צורה און זייער חשוב ביי הרב ריינעס זצ״ל.

הרב ר׳ אליהו דב (ר׳ עליע־בער) בערקאָווסקי, דער משגיח פון לידער ישיבה. אַ לעבעדיקער, ריידעווידיקער מענטש, געוועזענער מנהל פון האָוואַרעדקער ישיבה־מוסרניקעס.

און גראַד אים האָט הרב ריינעס איבערגעגעבן די שליטה איבער דער אויפפירונג פון זיינע תלמידים. ער פלעגט אַכטונג געבן צו זיי באַזוכן די שעורים, צי זיי לערנען און דאַווענען. יעדעס פאַרברעכן איז פאַרצייכנט געוואָרן אין אַ ביכל. אַלץ האָט ער באַמערקט. ער האָט דעצידירט מיט אַ קורצע מעלדונג: „לא יבוא!״ — אויסגעשלאָסן פון דער ישיבה, נישט קומען!

מ׳פלעגט זיך וויצלען: ווען זאָגט מען „יעלה ויבוא״ — ראש־חודש, און „לא יבוא״ — צוויי מאָל אין יאָר...

ר׳ עליע־בער האָט אויך באַשלאָסן וועגן תמיכה, צי דער תלמיד איז ווערט געשטיצט צו ווערן דורך דער ישיבה אָדער, חס וחלילה, ניין.

צו אים פלעגט מען זיך ווענדן וועגן אַ שווערן ענין אין לערנען.

און ווען ער פלעגט זיך פילן אין אַ געהויבענער שטימונג — אַ צי, אַ הויב געטאָן מיט די אַקסלען, אַזוי ווי אַראָפּגעוואָרפן פון זיך אַ שווערע משא — און די אויגן פינקלען און שיינען. אַן אויפריכטיקער ייד געווען. געשטאָרבן אין טיפן עלטער אין תל־אביב.

איך וויל אויך דערמאָנען און אונטערשטרייכן די טעטיקייט פון משה כהן (סעקרעטאַר און מיטאַרבעטער אין „העולם״). אויסער דעם וואָס ער איז דאַן געווען סעקרעטאַר פון „מזרחי״, איז ער געווען אין דער ישיבה אין אייניקע קלאַסן לערער פון תנ״ך און געשיכטע. זיינע פּאָפּולער־וויסנשאַפטלעכע שעורים זענען באַליבט געווען צווישן די תלמידים. אין זיינע אַרויסטרעטונגען אויף אַלגעמיינע פאַרזאַמלונגען און פייערונגען אין שטאָט און אין ישיבה, האָט ער זיך אויסגעצייכנט אַלס פאָלקס־רעדנער.

גלייכצייטיק דאַרף דערמאָנט ווערן צום גוטן הרב מאַרגענשטערן, דער משגיח פון די מכינות. אַן ערלעכער ייד, אַ למדן, אַ גוטמוטיק־צוגעלאָזענער מענטש, וועמען די תלמידים האָבן געאַכטעט.

נאָך 2 ראשי ישיבות האָבן די מכינות פאַרמאָגט — הרב ר׳ משה בער וויסמאַנסקי פון דער ערשטער מכינה און דער פינסקער שוחט.

ר׳ משה בער וויסמאַנסקי איז געווען אַ גוטהאַרציקער אַלטיטשקער. צווישן אים און אַ צען־יאָריק קינד איז געווען אַ נאַטירלעכע נאָענטקייט.

דער פינסקער שוחט (לידער שטאָט־שוחט) האָט געזאָגט אַ שעור אין 2־טער מכינה. אַ בייזער שטרענגער ייד איז ער געווען. תלמידים האָבן פאַר אים גרויס דרך־ארץ געהאַט, ווייל מ׳האָט געוווּסט, אַז ער מיינט אַלץ ערנסט.

צוויי שמשים האָט די ישיבה געהאַט: ר׳ אברהם דער הויכער און אברהמל דער קליינער.

דער ערשטער האָט, אויסער זיין אַרבעט, געפּרוּווט אויך וואַרפן אַן אויג אויף די ישיבה־בחורים און איבערגעבן וואָס מען דאַרף נישט... איז ער נעבעך נכשל געוואָרן: תלמידים פון קלענערע קלאַסן האָבן מקיים פּסק געווען איבער אים און ער האָט אַריינגעכאַפּט עטלעכע מלקות זייענדיק איינגעהילט אין אַ זאַק איבערן קאָפּ.

עס האָט זיך געקערט וועלטן. הרב ריינעס האָט חוקר ודורש געווען די תלמידים און אייניקע זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער ישיבה.

אַברהמל דער קליינער האָט שוין געהיט זיינע ביינער און אַלס אונטער־שמש און שיק־שמש האָט ער געלעבט בשלום מיט די תלמידים.

לידער ישיבה־בחורים זענען געווען אַ טייל פון לידער אינטעליגענץ און מיט די בחורים פון די העכערע קלאַסן האָט מען זיך גערעכנט אין שטאָט.

אין לידע האָט עקזיסטירט דער קלוב „הזמיר״, וועלכן די ישיבה־בחורים האָבן גערן באַזוכט.

אין „לאַנדעס־זאַל״ פלעגן פאָרקומען לעקציעס. ס׳האָבן דאָרט באַזוכט זאב זשאַבאָטינסקי, חיים גרינבערג, אלכסנדר גאָלדשטיין, ד״ר דניאל פּאַסמאַניק און אַנדערע. פאַר לידער ישיבה־בחורים איז יעדע לעקציע געווען אַ גרויסע געשעעניש.

אַרום 9 יאָר האָט עקזיסטירט די לידער ישיבה, ביז יאָר 1915.

אין דער לידער ישיבה האָט זיך געשאַפן אַ נייער טיפּ פון אַ ישיבה־בחור — אַ מאָדערנער נאַציאָנאַלער ייד, וואָס באַזעסן, תורה און השכלה צוזאַמען.

הרב ר׳ מרדכי שמוקלר זצ״ל

ר׳ מרדכי נולד לאביו ר׳ אברהם יצחק (אברהם איצ׳ה המלמד) ולאמו דובה־ציביה, בשנת תרנ״א (1891) באיביה.

בימי נעוריו התחנך על ברכי אביו, מן המלמדים הטובים שבעיר, שבחדרו למדו נערים מבוגרים חומש עם רש״י, נ״ך וגפ״ת (ג׳מרא פ׳ירוש רש״י ת׳וספות). עד גיל הבר־מצווה.

בעודנו צעיר נסע ר׳ מרדכי ללמוד תורה בישיבת לידא המפורסמת של הרב ר׳ יצחק יעקב ריינס זצ״ל. אחר כך המשיך בלימודיו בישיבת ראדין ויצק מים על ידי הגאון ר׳ ישראל מאיר הכהן זצ״ל בעל ה„חפץ חיים״. בישיבה זו הסתופפו „אברכים״ גדולי תורה, אשר רובם נהיו ברבות הימים למנהיגים רוחניים בקהילות ישראל ור״מים בישיבות. שם התפרסם בשקידתו המפליאה כאחד מהאברכים המצויינים בישיבה. הוא היה בקיא בש״ס בבלי וירושלמי עם כל נושאי כליהם. ר׳ מרדכי הוסמך להוראה ע״י הגאון מרן ה„חפץ חיים״ בכבודו ובעצמו. זכורני כשר׳ מרדכי היה בא „בין הזמנים״ לבית הוריו לתקופת החגים — ואני למדתי אז ב„חדר״ של אביו — גם בימים אלה לא פסק פומיה מגירסא, ובפגישותיו עם הרב דמתא, ר׳ משה שאצקס זצ״ל, בביתו של הרב שהיה סמוך לבית הוריו וגם בביהמ״ד, היה מביא לפני הרב את הערותיו וחידושיו בסוגיות הש״ס.

אחרי נישואיו, בשנת תר״פ (1920), נתמנה להיות ראש מתיבתא בישיבת לידא, שהקים אחרי מלחמת העולם רבה של לידא, ר׳ אהרן רבינוביץ זצ״ל. הרב ר׳ מרדכי היה נוסף על גדולתו בתורה, גם איש שקט, עניו וצנוע, נעים הליכות ובורח מפני הכבוד. בזמנו היה נחשב כאחד מראשי הישיבות המעולים שבסביבה.

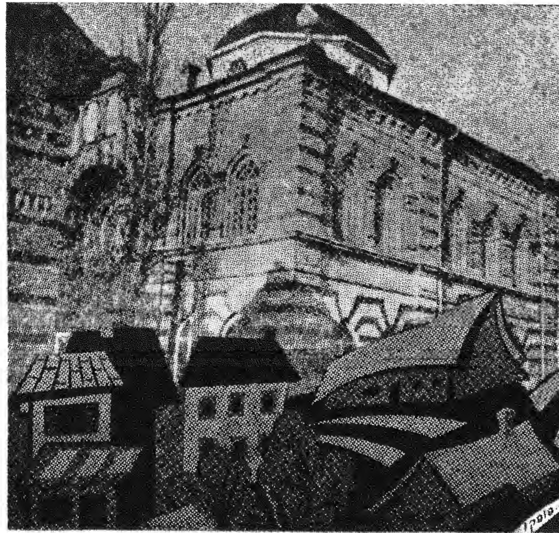
בתקופת היותו ראש מתיבתא פעל הרבה להרמת קרן התורה בישיבה. כמו״כ סמך ידו על רבים מן ה„אברכים״ שיצאו מן הישיבה ונתמנו לרבנים ולר״מים בקהילות שונות ברחבי פולין ומחוצה לה.

ביום המר והנמהר יום כ״א באייר תש״ב (8 במאי 1942) הוצאו להורג ע״י הנאצים הרוצחים ימ״ש, ר׳ מרדכי ובני משפחתו יחד עם רב העיר ר׳ אהרן ועם כל קדושי קהילת לידא.

שלוש אחיותיו של ר׳ מרדכי זצ״ל, הגב׳ חיה פסיה מאלין, הגב׳ רחל פישמן והגב׳ אהובה וליקסון עם בני משפחותיהן, נמצאות בארץ.

אברהם הכהן אליאב

יו״ר ארגון יוצאי איביה בישראל

הווי וארחות חיים

יעקב אילוטאָוויטש

זכרונות

מיר גיבן דאָ אייניקע פראַגמענטן פון אַ בוך זכרונות, אין כתב־יד, פון אונדזער חשובן בן־עיר ר׳ יעקב איליטאָוויטש, וואָס האָט מיט אַ ווונדערבאַרן זכרון פאַרצייכנט צענדליקער טיפּן, משפּחות און געשעענישן פון דער אַלטער און נייצייטיקער לידע, ווי אויך פּרטים פון זיינע איבערלעבענישן אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, אונטער דער סאָוויעטן־מאַכט, פריער אין לידע און נאָכהער, אַלס פאַרשיקטער אין ווייטן מזרח (ווייזט אויס, „בזכות" פון זיין אַן אָנגעזעענער ציוניסט און דערצו נאָך אַ סוחר, וואָס באַדייט דאָרטן — אַ „בורזשוי").

אין אונדזערע היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען, האָבן מיר אויסגענוצט פיל פון דעם דאָזיקן רייכן אינפאָרמאַטיוון מאַטעריאַל. אָבער לויט די ראַמען און פּראָגראַם פון אונדזער בוך, האָבן מיר ליידער ניט געקענט דאָס אָפּדרוקן אינגאַנצן, און מיר מוזן זיך באַנוגענען מיט אַ קליינעם טייל דערפון.

די אַלטע לידע, דער מאַרק און לידער בעלי־בתים

לידע האָט הינטער זיך אַ געשיכטע פון הונדערטער יאָרן. אויך די יידישע באַפעלקערונג.

דער שלאָס אין לידע איז אויפגעבויט געוואָרן, ווי היסטאָריקער זאָגן, מיט העכער 600 יאָר צוריק דורכן ליטווישן קעניג געדימין.

די אַלטע לידער שול, וואָס איז אָפּגעברענט געוואָרן מיט 75 יאָר צוריק, האָט עקזיסטירט, ווי מען פלעגט דערציילן, אַרום 300 יאָר.

אַרום דעם שלאָס זענען אַרומגעגאַנגען לעגענדעס צווישן די קינדער, וועלכע האָבן דאָס געוויס געהערט פון די עלטערע.

מען האָט געזאָגט, אַז אונטער די צוויי אַלטע ביימער אויפן שלאָס־בערגל, זענען באַגראָבן אַ קעניג מיט אַ קעניגין.

מ׳האָט אויך דערציילט, אַז אינעם שלאָס גופא זענען באַגראָבן גרויסע אוצרות, אָבער מען טאָר נישט גראָבן, ווייל די אוצרות זענען פאַרכישופט. מענטשן האָבן שוין געפּרוווט גראָבן. זענען זיי אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער ערד...

פון אַלטע צייטן, האָט לידע געהאַט דריי צענטראַלע גאַסן: ווילנער גאַס, קאַמינקער גאַס און קרומע גאַס (שפּעטער געענדערט דורך דער פּוילישער מאַכט אויף: סוּוואַלקער גאַס, 3־טע מאַי גאַס און מאַיאָר מאַצקעוויטש גאַס).

פונוואַנען קומט דער נאָמען „קרומע גאַס", איז נישט צו פאַרשטיין. דאַכט זיך, פאַרקערט, די גאַס פון מאַרק ביז צו דער פערמע איז גראָד אַ גלייכע.

נאָך דער גרויסער שריפה, האָט מען געשניטן אַ נייע גאַס, פון שולהויף ביז קאַמינקע — סאַדאָווע גאַס. אויפן גאַנצן שטח איז פריער געווען אַ גרויסער פרוכט־גאָרטן, וואָס האָט געהערט צום אַפּטייקער, אַ קריסט. הינטער אַ פאַרקאַן פון פעסטע הילצערנע קלעצער, איז אין גאָרטן געשטאַנען די אַפּטייק און דעם אַפּטייקערס וווינונג.

נאָך דער שריפה האָט דער אַפּטייקער פאַרצעלירט דעם גאָרטן און פאַרקויפט צו יידן בוי־פּלעצער. די אַפּטייק האָט אָפּגעקויפט דער פּאָליאַק סטאָבינסקי און זי איבערגעטראָגן אויף ווילנער גאַס. שפּעטער זי פאַרקויפט בערגמאַנען („סטאַראַ אַפּטעקאַ").

אין צענטער־שטאָט האָט זיך געפונען דער גרויסער מאַרק און אין מיטן אַטיפער ברונעם, פון וועלכן די איינוווינער פון מאַרק און פון די אַרומיקע געסלעך האָבן גענומען וואַסער.

פאַר דער שריפה זענען כמעט אַלע הייזער אין מאַרק געווען הילצערנע. נאָך דער שריפה האָט מען שוין אויפגעבויט געמויערטע הייזער.

די מערסטע הייזער אין מאַרק זענען געווען שענקען, דער עיקר פאַר די פּויערים, וואָס פלעגן קומען פאַרקויפן זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן.

די באַלעבאַטים פון די שענקן זענען געווען די אָנגעזעענסטע אין שטאָט.

אין די פריערדיקע צייטן איז געווען באַקאַנט די שענק פון משה אלעזור, אַ קרוב פון אַלטן רב, ר׳ מרדכי מעלצער. ווייטער — בערע משה באַראַן, אַ ייד מיט אַ שטאַרקער דעה אין קהל׳שע ענינים. אַליין נישט קיין למדן, האָט ער געוואָלט זיך כאַטש מתחתן זיין מיט רבנים. זיין איידעם, ראָזאָווסקי, איז טאַקע געווען אַ זון פון באַקאַנטן סוויענציאַנער רב, אַ למדן און אַ משכיל, געזעסן אין קראָם, וואָס דער שווער האָט אים געגעבן און אַריינגעקוקט אין אַ בוך אָדער אַ ספר. אין זעלבן הויז איז שפּעטער געווען אַן אַפּטייק־סקלאַד פון בערע משה׳ס זון, יעקב.

עס איז געווען אַ שענקער מיטן נאָמען מאיר. אַ נידעריק יידל, מיט אַ קליין בערדל, וואָס מערסטנטייל פלעגט ער זיצן אין בית־מדרש, נישט אַזוי מחמת פרומקייט, נאָר ווייל די שענק האָבן געפירט זיינע דריי טעכטער.

נישט ווייט פון אים, האָט זיך געפונען די שענק פון ר׳ הירשע מרדכי נחומס, אַ פעיקער און ענערגישער ייד.

אויפן ראָג מאַרק—קרומע גאַס איז געווען די שענק פון דוד־יודל קאַמעניעצקי, אַ ברודער פון ר׳ יאָשע אליה דער דיין. אַ הויכער, שלאַנקער ייד, מיט אַ שיינער באָרד און אַ הדרת־פּנים. אַחוץ שענקעריי איז ער אויך פון צייט צו צייט געווען אַ וואַלד־סוחר.

אַ באַזונדער אָרט האָט פאַרנומען דער שענק־רעסטאָראַן „זאַיעזד", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין די פופציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט דורך ר׳ אייזיק לאַנדע, פון די ווילנער לומדים (וואָס האָט אָבער נישט געוואָלט קיין רבנות). אין אונדזערע צייטן איז ווידער געווען דער בעל־הבית ר׳ אייזיק לאַנדע — אַ דריטער דור פון יענעם ר׳ אייזיק. אממייסטן אויף דעם ווייבס נאָמען — ליבע לאַנדעס גאָסטיניצע. אַ „זאַיעזד" מיט אַ שטאַל פאַר די פערד פון די באַלעגאָלעס, שפּעטער אויך אַ זאַל אויף שמחות און נאָך שפּעטער אַפילו אַ סצענע אויף טעאַטער־פאָרשטעלונגען.

אַ ביסל אָפּגערוקט אָן אַ זייט, צום רויטן געסל צו (קראַסני פּערעאולאָק), איז געווען די שענק פון עטל

נחום־לייבעס. די פרוי פון ר׳ נטע לאַנדע (אַן אייניקל פון דעם דערמאָנטן ר׳ איציק לאַנדע), די פרוי איז געווען די שנע־קערקע און דער מאַן, ר׳ נטע, האָט זיך פון צייט צו צייט פאַרנומען מיט האַלבע פרנסות: אין די מאַרק־טעג פאַרקויפט קאָסעס, ערב סוכות געהאַנדלט מיט אתרוגים און לולבים און די איבעריקע צייט געזעסן אין בית־מדרש, זיך פאַרנומען מיט דער „תלמוד־תורה" וכדומה.

עס איז געווען אויפן מאַרק אַ שענקער, חיים פינקעס. קיינער האָט אים נישט געקענט לויט דעם פאַמיליע־נאָמען, קאַ־מעניעצקי, אָבער יעדעס קינד האָט געוווסט ווער עס איז חיים פינקעס. אַחוץ בראָנפן און ביר, פלעגט ער אויף פסח מאַכן ווייַן פון ראָזשינקעס (דער מייסטער ביי אים איז געווען מאיר, וואָס פלעגט ביים טאַטן פונעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, ר׳ ירמיה איליטאָוויטש „קוועטשן האָניק", ד. ה. אָפּטיילן דעם האָניק פונעם וואַקס). עס זענען געווען דריי סאָרטן ווייַן: פאַר אַנדערהאַלבן רובל אַ טאָפּ, פאַר אַ רובל און פאַר 75 קאָפּיקעס. לויטן פרייז פלעגט חיים הייסן אָנגיסן: פון פאָס נומער איינס, פון פאָס נומער צוויי, אָדער פון פאָס נו־מער דריי. אָבער אַ סברה, אַז אַלע דריי סאָרטן זענען געווען פון איין פאָס, וואָס איז געשטאַנען אין קעלער... אַזוי, יעדנ־פאַלס, האָט דער ווייַן־מאַכער מאיר מגלה סוד געווען מיין טאַטן.

אויסער שענקערס זענען אויפן מאַרק געווען אויך אַנ־דערע באַלעבאַטים. אַזוי, למשל, ר׳ מאָטיע חיים־בערס (רובי־נאָוויטש), וואָס זייַן הויז מיטן הויף האָט זיך געצויגן ביזן רויטן געסל. אַ זייער פרומער ייד, וואָס פלעגט דאַווענען מיט אַזויפיל דביקות, אַז אים איז קיינמאָל נישט אויסגעקומען דאַווענען בציבור.

אַ שכן פון ר׳ מאָטיעס פּלאַץ איז געווען ר׳ שמואל שטיינבערג, אַ רייכער ייד, וואָס מען רופט — מיט כאַראַק־טער. צווישןביידנס פּלעצער איז געווען אַ שמאָל פּאַסיקל, וואָס יעדער האָט געטענהט, אַז עס געהערט צו אים. האָבן זיך ביידע אַרומגעקריגט און זיך געמשפּט אַ לעבן לאַנג. און מערקווירדיק, ביידע זענען געשטאָרבן אין איין שעה, אַ פאַרטאָג, שמחת תורה איז דאָס געווען (1912 בערך). האָבן יידן זיך אָראָפּגענומען אַ מוסר, ווי הבלדיק ס׳זענען די מענטשלעכע קריגערייען. די יורשים האָבן אויפגעהערט זיך צו משפּטן.

אברהמל וואַסערטרעגער

אברהמל וואַסערטרעגער האָט אויך אַ שייכות צום מאַרק, ווו ער פלעגט נעמען וואַסער פון ברונעם. מ׳קען נישט רעדן וועגן מאַרק און נישט דערמאָנען אברהמלען.

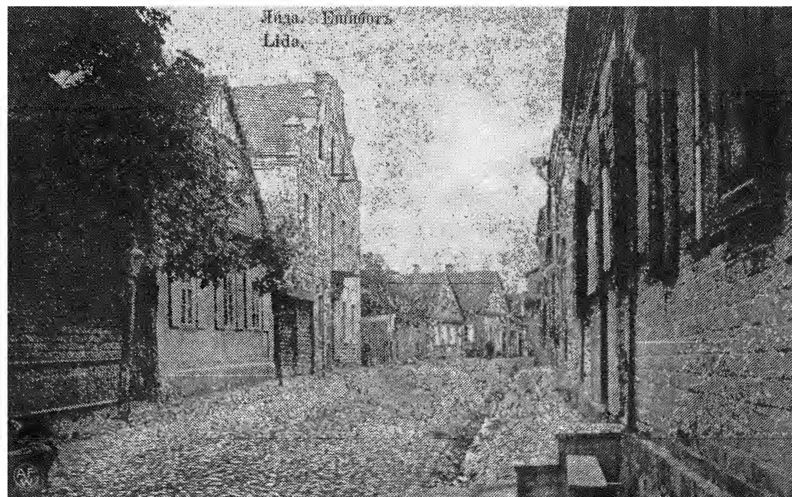
ער איז געווען מיטלוווקסיק, ברייטפּלייציק און שטאַרק געבויט. קינדער האָבן געזאָגט, אַז אברהמל האָט געבוירענע רייפן אַרום קערפּער, וואָס גיבן אים כוח. אַ פאַקט איז, אַז אפילו אַ דערוואַקסענעם מענטש איז געווען שווער אויפצוהייבן אברהמל׳ס צוויי גראָבע הילצערנע עמערס, געשמידט מיט גראָבע אייזערנע רייפן, אַפילו ליידיקע, ווער שמועסט נאָך פולע. און אברהמל איז געווען אַן אָרנטלעכער ייד און פלעגט געבן פולע עמערס. עס זענען געווען נאָך וואַסערטרעגער, אָבער קיינער האָט נישט געהאַט אַזעלכע גרויסע עמערס. זיי האָבן פּשוט נישט געהאַט אַזאַ כוח.

סיי ווינטער און סיי זומער פלעגט אברהמל טראָגן שטיוול מיט לאַנגע כאַליעוועס, ווייט ביז איבער די קני, אַזוי אַז דער איבעריקער טייל פון קערפּער האָט אויסגעזען קורץ. בעת ער פלעגט גיין מיט די צוויי עמערס אָנגעהאָנגען אויפן קאָראָ־מיסל איבערן קאַרק, האָט זיך געדוכט, אַז ס׳גייען אַ פּאָר לאַנגע שטיוול־פיס. רעדן פלעגט ער הויך און ס׳פלעגט אויסקומען, אַז ער שרייט. דאָס ווייב זייַנס פלעגט שטיין ביי אַ טישל אויפן מאַרק מיט געבייטלט ברויט. דאָס איז געווען אַ זייטיקע פרנסה. אַז אברהמל פלעגט פאַרבייגיין איר טישל, טראָגנדיק וואַסער, פלעגט ער אָוועקשטעלן די פולע עמערס, כאַפּן אַ שמועס מיטן ווייב.

שבת, נאָכן שלוש־סעודות, איז אברהמל געווען אַ תהלים־זאָגער אין שול־קלייזל ביי דער גרויסער שול.

טיפּן פון אַלטער לידע

ס׳איז אַ נאַטירלעכע זאַך, אַז מיינע ערשטע זכרונות זע־נען פאַרבונדן מיט מיין אייגענער משפּחה, וואָס איז אין לידע געווען אַ שם־דבר, אַזוי ווי די פאַמיליע פּופּקאָ.

רח׳ — סדובה
(מצד שמאל — בנין הישיבה)

מיין פאָטער, ר׳ ירמיה איליטאָוויטש, האָט פון זיין מוטערס צד, געהערט צו דער משפחה פופקאָ — „די חאַנטשיק׳ס״. ווייזט אויס, אויפן נאָמען פון דעם גרינדער פון דער משפחה, וואָס האָט געהייסן, חנא. די חאַנטשיקס זענען אַלע געווען כלל־טוער און דעה־זאָגער אין קהלשע ענינים. אין זכות פון דעם יחוס איז מיין טאַטע ניצול געוואָרן פון די „כאַפּערס״. אין יענער צייט, פלעגט מען נאָך כאַפּן יידישע קינדער און זיי אָפּגעבן פאַר סאָלדאַטן, אויף 25 יאָר. ומעשה שהיה כך היה:

אַז מיין טאַטע איז געווען נאָך גאָר אַ יונג בחורל, איז ער אַמאָל, אין אַ ווינטערדיקן שפּעטן אָוונט, אַרויס פון בית־מדרש, ווו ער האָט געלערנט. מיטאַמאָל האָבן אים אַרומגערינגלט די כאַפּערס, וואָס זענען גראַד אָנגעקומען אין שטאָט. אַז ס׳איז צוגעקומען דער עלטסטער כאַפּער און האָט אים אַ לייכט געטאָן מיט זיין לאַמטערן אין פּנים, האָט ער אַ זאָג געטאָן: „לאָזט אים אָפּ, ער איז פון די חאַנטשיקס״...

מאַשע חאַנטשיק איז געווען דער לעצטער פון דער משפחה, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט דעם נאָמען און האָט געהאַט אויף עק קרומע גאַס און קאַמינקע אַן אכסניה („זאַיעזד״) אין אַ גרויסער הילצערנער געביידע, מיט שטאַלן, ווי דער שטייגער, וואָס האָבן אָפּגעברענט. אויף דעם אָרט איז אויסגעבויט געוואָרן אַ געמויערט צוויי־שטאָקיק הויז, וואָס האָט שפּעטער געהערט צו דעם זון פון מאַשע חאַנטשיק — חנה פופקאָ, דער עקספּעדיטאָר.

נפתלי סאַלץ

נפתלי סאַלץ איז געווען אַן אַלטער לידער באַלעבאָס, נאָך פון פאַר דער שריפה, אָבער געשטאַמט האָט ער פון ווילנע, פון דער באַקאַנטער פאַמיליע סאַלץ.

זיין באַשעפטיקונג איז געווען די פערד־פּאָסט. אין יענע צייט, ווען עס איז נאָך נישט געווען קיין באַן (און אויך שפּעטער, אין די ערטער ווו די באַן האָט נישט דערגרייכט, פלעגן די פּאַסאַזשירן דינגען פערד פון איין פערד־פּאָסט ביז דער צווייטער, ווו זיי פלעגן ווידער „בייטן די פערד״.

אַ ברייט־פּלייציקער, פון מיטעלן וווקס, מיט אַ שוואַרץ־גראָער נישט לאַנגער באָרד, פלעגט ער אַרומשפּאַצירן איבער זיין גרויסן הויף, וואָס האָט זיך געצויגן פון ווילנער גאַס כמעט ביזן טייך, מיט די הענט אַריינגעשטעקט איבער די הויזן, דרך רחבות. ליב געהאַט „נעמען אַ קאַפּעלע״ פון צייט צו צייט. געווען אויסגעקאָכט מיט אַרטיקער נאַטשאַלסטוואָ. אַז מען האָט אים געבעטן עפּעס אויספועלן ביי דער מאַכט, אין אַ געזעלשאַפטלעכן ענין, אָדער אַ פּריוואַטן (אויב דאָס האָט נישט געשאַדט אַ צווייטן), האָט ער זיך נישט אָפּגעזאָגט. ער האָט זיך אָבער נישט געמישט אין קהל׳שע ענינים. האָט אויסגעבויט אַ קלויז ביי זיך אויפן הויף (סאַלץ׳ס קלויז), אָבער אַליין נישט געווען דאָרט קיין אָפּטער באַזוכער.

נפתליס זון, אַן אַדוואָקאַט, איז געווען שטאַרק באַליבט אין לידע און איז יונג געשטאָרבן פון אַן אָפּעראַציע אויף דער בלינדער קישקע.

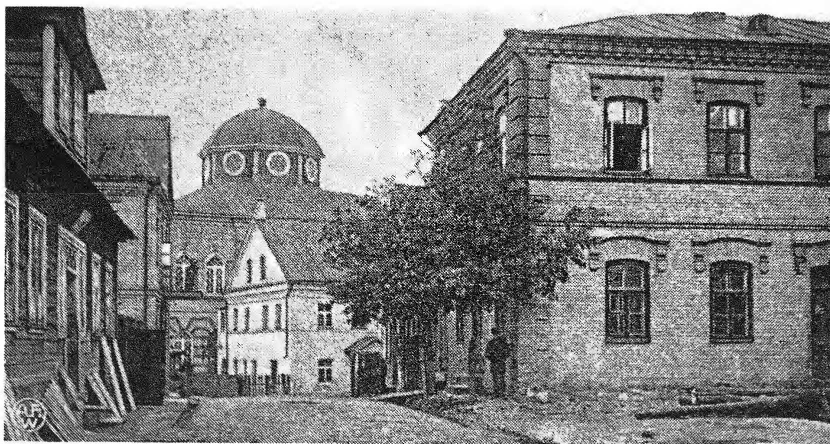
„דער פּרוזשינער דיין״

„דער פּרוזשינער דיין״, אָדער פאַרקירצט: „דער פּרוזשינער״ (ווער געדענקט זיין נאָמען?), האָט געהאַט אַ גאונישן קאָפּ. ער איז געווען נישט נאָר אַ גרויסער תלמיד־חכם, נאָר אויך אַ פּיקח און פול מיט הומאָר. ער האָט אָבער געהאַט איין שוואַכקייט: ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפּן (און אַ סברא, אַז אָט די שוואַכקייט האָט אים פאַרקירצט דאָס לעבן).

דאָס איז געווען אין די צייטן פון רוסישן בראַנפן־מאָנאָפּאָל. קומט דער פּרוזשינער אַמאָל אַהיים צום ווייב מיט אַ בשורה: — דו הערסט, שרה, עס גייען ישועות ונחמות אויף יידן. — וואָס זענען די ישועות? — פרעגט דאָס ווייב. — אָט וועסטו הערן. ביז אַהער, אַז מען האָט געקויפט אַ פלעשל בראַנפן אין מאָנאָפּאָל, האָט מען געדאַרפט יעדעס מאָל ברענגען ס׳ליידיקע פלעשל. איצט איז אַ נייעס: ווער ס׳וועט ברענגען פינף ליידיקע פלעשלעך וועט קריגן אַ פלאַש בראַנפן אומזיסט...

„איטשע דער טשלען״

אַ שם דבר אין לידע איז געווען „איטשע דער טשלען״. אַ זון פון נתן שמעון פופקאָ, דער גרינדער פון דער ערשטער ביר־ברויז אין לידע. דער נאָמען „דער טשלען״ קומט פון דעם, וואָס ער איז געווען אַ מיטגליד אין דער שטאָטישער פאַרוואַלטונג. זייער אַ קלוגער ייד. פון די איבערגעגעבענע שטאָטישע עסקנים. אין זון זיינער האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון „מאָטיע דעם כאַלערניק״ (פונוואַנען קומט דער צונאָמען, ווייס קיינער נישט).

בית הכנסת הגדול — המראה מקצת רח׳ סדובה (מימין — בנין הישיבה בראשית קומה)

אַ צווייטער איז געווען אַן אײדעם פון „יאַשע דעם גוי" (ווייזט אויס דערפאַר, וואָס ער האָט געלעבט אין אַ דאָרף, צווישן גוים). פלעגט זיך איטשע וויצלען אויף זיינע צוויי מחותנים: אַז די כאָליערע וועט נעמען דעם גוי...

גערשעלע קאַמיעניעצקי איז געווען אַ „פּראָשעניע"־שרייבער. גערופן האָט מען אים גערשעלע, נישט גרשון, ווי ער האָט טאַקע געהייסן, מחמת זיין זייער קליינעם וווקס. מען פלעגט זיך וויצלען, אַז אַמאָל, אין מיטן דער נאַכט, האָט ער אויפגעוועקט ס'ווייב, רייצע, מיט אַן איבערראַשונג: ער האָט מיט אַ מאָל דערפילט, אַז ער איז אויסגעוואַקסן און פאַרנעמט שוין ס'גאַנצע בעט! אָנגעצונדן דאָס לעמפּל, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט זיך אומגעדרייט און ליגט אין דער ברייט...

אָבער אויסער וויצן, איז ער געווען אַן אינטעליגענטער מענטש, קלאָר אין די רוסישע „זאַקאָנעס", און דערביי אַזוי פּעדאַנטיש־אָרנטלעך, אַז קיין גרויסער בעל־פּרנסה איז ער נישט געווען... אַ נס, וואָס זיין ווייב, רייצע, האָט צוגעהאַנדלט מיט מאַנופאַקטור.

ער איז אויך געווען אַ „טשלען" אין דער שטאָטישער „דומע", פלעגט טרעפן, אַז די יידישע מיטגלידער האָבן זיך נישט באַטייליקט אין אַ זיצונג, און דער שטאָטישער באַאַמטער, יאַקובאָווסקי, פלעגט זיי ברענגען דעם פּראָטאָקאָל אַהיים אונטערצושרייבן. גרשון פלעגט אַדורכשטודירן דעם דאָקומענט איין מאָל און נאָך אַ מאָל, און אַז ער האָט אונטערגעשריבן, פלעגן שוין די איבעריקע אונטערשרייבן נישט לייענדיק. „יערעמי", — פלעגט יאַקובאָווסקי זאָגן צו מיין טאַטן, וואָס איז אויך געווען אַ ראַטמאַן, — שרייב אונטער, גערשעלע האָט שוין אונטערגעשריבן, ד. ה. אויב ער האָט אונטערגעשריבן, איז שוין נישטאָ וואָס צו לייענען...

ערשטע טריט פון אָרגאַניזירטער ציוניסטישער טעטיקייט

עס איז געווען אין די טעג, ווען דער גרעסטער טייל פון דער יידישער אַרבעטער־יוגנט, און מיט זיי אויך ברייטע קרייזן פון דער יידישער שטודירנדיקער יוגנט, אין רוסלאַנד און פוילן, און אויך אין לידע, זענען געווען באַהערשט מיט די אידעען פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין רוסלאַנד. אַ גרופּע יונגעלייט, אַממייסטן פון באַלעבאַטישע קרייזן, וואָס זענען געווען נאַציאָנאַל געשטימט און זענען געוואָרן מיטגעריסן מיט דער אַלגעמיינער התלהבות, וואָס עס האָבן אַרויסגערופן אין דער יידישער וועלט די ערשטע ציוניסטישע קאָנגרעסן, האָבן באַשלאָסן אַרויסגיין פון זייער פּאַסיווקייט און זיך אָרגאַניזירן.

די ערשטע, וואָס האָבן זיך דאָ צונויפגערעדט זענען געווען: מרדכי קרופּסקי, וואָלף סאָקאָלאָווסקי, נחום ראָזענשטיין, ישראל אהרון שעליובסקי, גילינסקי (נישט קיין לידער), די ברידער יעקב און ברוינע איליטאָוויטש. אויך אַ גרופּע יונגע מיידלעך זענען צוגעשטאַנען צו דער טעטיקייט. טשערנע לייטהויז (שפּעטער קרופּסקי), גיטל לעווין, רבקה פּופּקאָ, פרומע (פרומטשע) יודעלעוויטש און אַנדערע.

ביי דער מיטווירקונג פון ווילנער ציוניסטישן עסקן שייניוק, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין לידע, אַלס מייסטער אין פּאַפּירמייסטערס ברויז, האָט זיך געגרינדעט אַ ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע א. נ. „צעירי ציון" (אויף וויפל מיר איז באַקאַנט — די ערשטע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין פוילן, וואָס האָט זיך באַנוצט מיט דעם נאָמען). אַז עס זענען שפּעטער צוגעקומען מער יוגנטלעכע פרויען, האָבן זיי זיך אויסגעטיילט, מיטן נאָמען „בנות ציון", אַלס סעקציע פון „צעירי ציון".

שייניוק האָט אויך אויסגעפּועלט ביי פּאַפּירמייסטערן (אגב, זיין יונגער איידעם, קאַנטאָר, איז אויך געווען אַ חובב־ציון), ער זאָל דער נייער אָרגאַניזאַציע פאַרדינגען די גרויסע הילצערנע געביידע, וואָס האָט זיך געפונען ביי אים אויפן הויף, דריי גרויסע צימערן מיט אַ קיך. דעם לאָקאַל האָט מען אַ נאָמען געגעבן „טשאַינאַיאַ", דאָס הייסט, אַ טיי־הויז. ווייל ציוניזם איז דאָך דאַן געווען נישט לעגאַל. אָבער טיי טרינקען מעג מען! ובכן, טשאַינאַיאַ, אָדער אויף יידיש „טשאַינע".

„די ציוניסטישע טשאַינע"

די צאָל מיטגלידער פון „צעירי ציון" האָט זיך פאַרגרעסערט. יעדן אָוונט זענען געווען פיל מיטגלידער אין דער „טשאַינע". פרייטיק־צונאַכטס און מוצאי־שבת, איז די טשאַינע געווען געפּאַקט מיט באַזוכער, בפרט אַז עס פלעגט קומען אַ רעדנער, פון וועמען מען האָט געקענט הערן אַ לעבעדיק וואָרט.

אין יאָר 1902 איז צוגעקומען אַ נייער כוח אין לידע, משה כהן, וואָס איז איינגעלאַדן געוואָרן דורך הרב הריינעס, סעקרעטאַר פון דער יונגער „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע, וואָס איז געוואָרן דער שטענדיקער רעדנער אין דער „טשאַינע".

אין 1904, האָט די „טשאַינע" געהאַט פאַר אַ גאַסט וולאַדימיר זשאַבאָטינסקי, און דאָ איז געווען זיין ערשטער עפנטלעכער אַרויסטריט אין ליטע.

די יונגע ציוניסטישע באַוועגונג אין לידע האָט געהאַט אויסצושטיין אַ שטאַרקן קאַמף. פון איין זייט מיטן „בונד" און פון דער אַנדערער זייט מיט די פאַנאַטישע פרומאַקעס, וואָס האָבן געזאָגט, אַז מען דאַרף נישט „דוחה את הקץ" זיין און וואַרטן אויף משיח'ן. דער הויפּט־קאַמף איז אָבער געווען מיט די לייט פון „בונד", וואָס זענען געגאַנגען אויף כל מיני שטיקלעך, כדי צו שטערן דער ציוניטישער טעטיקייט.*

אין יאָר 1900, אַז עס האָט זיך געגרינדעט די „קאָלאָניאַל־באַנק", האָבן די „צעירי־ציון" פאַרשפּרייט אין לידע טויזנט אַקציעס.

מיט דער גרינדונג פון קרן קימת לישראל, האָט זיך אָנגעהויבן די געלט־זאַמלונג אויף פאַרשידענע אופנים. ערשטנס, די קרן־קימת־פּושקע, וואָס איז פאַרשפּרייט געוואָרן איבער אַלע יידישע געשעפטן און אין די הייזער, אַזוי רייכע און באַלעבאַטישע, ווי אויך צווישן באַלמעלאָכעס. דאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ קאַמף מיט די בונדיסטן, וואָס האָבן געהאַט יונגע אָנהענגער אין די באַלמעלאָכישע הייזער. די יונגע בונדיסטן פלעגן זען ערגעץ פאַרוואַרפן די פּושקע, די מאַמע זאָל נישט קענען אַריינוואַרפן ערב שבת פאַר ליכטבענטשן אירע גראָשנס „פאַר ארץ־ישראל". אַ צווייטער מיטל אויף געלט־זאַמלען איז געווען די „ציוניסטישע פּאָסט", וואָס האָט געהאַט איר צענטער ביי פרומע יודעלעוויטש (שפּעטער „הבימה"־אַריסטין תמימה יודלביץ), ראש־השנה־ווונטשן, איינלאַדונגען און גראַטולאַציעס צו חתונה'ס און אַנ־

---

* פּרטים וואָס איך האָב דערציילט וועגן די דאָזיקע „שטיקלעך", ווערן איבערגעגעבן אין אַנדערע אָפּהאַנדלונגען אין דעם בוך.

דערע שמחות, פלעגן געשיקט ווערן אָנשטאָט דורך דער רעגירונגס־פּאָסט — דורך דער ציוניסטישער פּאָסט, און די הכנסה איז געגאַנגען פאַר קרן קימת.

די „תרבות"־שול

אַ באַזונדערע איבערגעגעבנקייט האָבן לידער ציוניסטן אַרויסגעוויזן פאַרן חינוך פון זייערע קינדער. זייער אידעאַל איז געווען — אַ פולע העברעישע שול.

די פּיאָנערן פון דער העברעישער שול זענען געווען: אַ יונגער סטודענט, מתתיהו רובין, אַ זון פון ר' רובע־חנה רובין (היינט אַדוואָקאַט אין חיפה) און זיין שפּעטערדיקע פרוי, ניוטע, ע"ה, דאַן — ראַבינאָוויטש. זיי האָבן געעפנט אַ העבּרעיִש קלאַס, אַ „מכינה" צו אַ גימנאַזיע. קיין געלט אויף אַ לאָקאַל איז נישט געווען, האָט מען געלערנט אין אַ צימער ביים מתעסקים־קלויז, מיט דער הסכמה פון די גבאים פון דער קלויז. פון דער מכינה איז דערנאָך אויסגעוואַקסן אַ העבּרעיִשע גימנאַזיע, וואָס איז דערגאַנגען ביז זעקסטן קלאַס. ווייטער איז עס נישט געגאַנגען צוליב פינאַנסיעלע שוועריקייטן. די גאַנצע אָנשטרענגונג איז קאָנצענטרירט געוואָרן אויף באַפעסטיקן די לאַגע פון די פאָלקסשול־קלאַסן.

די 7־קלאַסיקע „תרבות"־שול האָט זיך אַנטוויקלט פון יאָר צו יאָר און די צאָל פון די תלמידים איז דערגאַנגען ביז 500. די געביידע פון חנן איליטאָוויטש, אויף סאַדאָווע גאַס, איז געוואָרן צו קליין, און מען האָט גענומען טראַכטן וועגן אַן אייגענער געביידע.

אַ בוי־קאָמיסיע איז אויסגעקליבן געוואָרן, אין וועלכער ס'זענען אַריין פאָרשטייער פון „תרבות" און פון די עלטערן. דער ערשטער וואָס האָט זיך מתנדב געווען צו אַרבעטן פאַר דער אונטערנעמונג איז געווען אונדזער חבר בערל דוואָרעצקי. אַ בוי־פּלאַץ האָט דער וועד פון „תרבות" אויסגעפּועלט אומזיסט פון מאַגיסטראַט, נישט ווייט פון דער פּוילישער רעגירונג־שול. די לידער יידישע באַפעלקערונג האָט זיך אָפּגעגרופן מיט גרעסערע און קלענערע באַשטייערונגען. די צעגעלניעס האָבן זיך באַשטייערט מיט ציגל, די טאַרטאַקן — מיט האָלץ־מאַטעריאַל. דאָס אייזן־געשעפט פון טשערטאָק־שטיינבערג — מיט אייזן־מאַטעריאַלן. פון די צעמענט־פאַבריקן איז, אויף דער השתדלות פון די סוחרים שמשון פופקאָ און פנחס ראַבינאָוויטש, זייערע קונדן, אָנגעקומען צעמענט.

נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען איז פאַרטיק געוואָרן אַ דריי־שטאָקיקע געביידע, מיט אַ זאַל פאַר גימנאַסטיק, מיט אַ וואַרעמען טואַלעט. עס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ גראַנדיעזער חנוכת־הבית, צו וועלכן עס זענען איינגעלאַדן געוואָרן פיל געסט. אַ באַזונדער „לעקעך־און־בראָנפן" איז געוואָרן איינגעאָרדנט פאַר די עלטערן פון די תלמידים, וואָס פיל פון זיי האָבן זיך באַשטייערט, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן. עס איז געווען אַ גרויסע שמחה.

דאָס איז געווען אין יאָר 1939. מען האָט זיך נישט לאַנג געפרייט. ווען די סאָוויעטן האָבן פאַרנומען לידע, האָט מען די „תרבות"־שול געשלאָסן.

אַפּריל 1946.

ווען מיר, די לידער אַרויסגעפירטע קיין סיביר, זענען נאָכן קריג צוריקגעפאָרן און דער עשאַלאָן האָט זיך אָפּגעשטעלט אין לידע, בין איך געלאָפן כאַפּן אַ קוק אויף דער חרובער שטאָט. ס'איז מיר ניט פאַרבליבן פיל צייט, דער עשאַלאָן האָט געדאַרפט באַלד אָפּגיין. דאָך בין איך נאָך צוגעלאָפן כאַפּן אַ בליק, וואָס איז געוואָרן מיט דער געביידע פון דער „תרבות"־שול צי זי האָט געהאַט דעם זעלביקן גורל פון אַלע יידישע געביידעס. נאָר ניין, די געביידע פון דער „תרבות"־שול איז געבליבן גאַנץ, נישט באַשעדיקט און, ווי איך האָב באַמערקט, איז שוין דאָרטן געווען אַ סאָוויעטישער רעגירונג־אַנשטאַלט. עס האָט מיר פאַרדריקט דאָס האַרץ — — —

גימנסיה „תרבות" בלידא — תרפ"ט.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

לידא ביצירותיו של הסופר י. גוידא (ב. גורין - 1868-1925)

סיפוריו הראשונים של יצחק גוידא, הידוע בכינויו הספרותי ב. גורין, אחד הסופרים הפורים באידיש, שנולד והתחנך בלידא, נתפרסמו בסדרת „ספרי אגורה" של בן־אביגדור בווארשה בראשית שנות התשעים במאה הקודמת. שם התפרסם סיפורו „הנגר הנאור" בחתימת י. ג־א. בהשפעת „הוועדים הז׳רגוניים" של ה„בונד" הוא הוגה את הרעיון לייסד ספריה: „סיפורים קטנים" באידיש ואף מבצע זאת. בשנת 1893 מופיעים „ספרי אגורה" באידיש בהוצאת יוסף שריפטזעצער, מנהל הדפוס היהודי של רוזנקראנץ ושריפט־זעצער. החוברות הראשונות של ספריה זו הם של י. גוידא, כדלהלן:

1. הנגר הנאור.
2. פון זאַוואָד אין באָד (מבית החרושת לבית המרחץ).
3. די נייע ליבע (האהבה החדשה).
4. דער פאַרפאַלענער סאָוועסט׳ (המצפון שנעלם).

בספריה זו הופיעו גם סיפוריהם של ד. פינסקי וי. ל. פרץ.

בשנת 1895 חדלה הוצאת שריפטזעצער להוציא את החוברות הקטנות והתחילה להוציא רומאנים מתורגמים גדו־לים יותר בשם הכללי: „הוצאת בן חיים". ביניהם מופיעה מחציתו הראשונה של הסיפור „דוד קופרפילד" לדיקנס בתר־גומו של י. גוידא, בשם „דויד בן דויד".

עבודה זו היא אחרונה של גוידא ברוסיה. בשנים אלה הוא מהגר לאמריקה, ושם היה כותב סיפורים, דרמות וביקורת תיאטרלית. יצירתו החשובה ביותר היא „תולדות התיאטרון היהודי", שהופיעה בשני כרכים.

י. גוידא נפטר בניו־יורק בשנת 1924.

בסיפורו הראשון „הנגר הנאור" הוא מתאר בחור ישיבה, עילוי, שעזב את לימוד התלמוד ולמד את מלאכת הנגרות. עתה הוא מתקיים בעבודתו ומבקש להפיץ השכלה בין חבריו הנגרים הפשוטים. נימה זו היתה נפוצה מאוד בתקופה ההיא בין הנוער היהודי שנסחף בזרם ההשכלה. א. ליטבאק [1] מספר מפיו של גוידא כי לגיבור סיפורו בחר במכרם המשותף אברהם וואלט שהתפרסם לאחר מכן כמשורר בשם א. ליסין.

סיפור זה גרם בשעתו למפנה מהפכני בהשקפת עולמו של יעקב לשצ׳ינסקי, גדול חוקרי הכלכלה היהודית בדורות האחרונים. בשנת 1896 בהיותו בן עשרים הגיעה לידו החוברת הקטנה „הנגר הנאור" שחוללה בו מהפכה נפשית עמוקה ומפנה חד בחייו. וכשם שהיה קיצוני באדיקותו ובדביקותו בדת, כך הגיע לידי קיצוניות בשאיפתו להשכלה ולרכישת דעת.[2]

הטיפוס של בעל בית החרושת למשקאות בסיפור „פון זאַוואָד אין באָד", לקוח בלי ספק מלידא. גרמנישקי שהיה מיוצאי לטביה או אחת מהארצות הבלטיות, דיבר גרמנית והיה מעשירי העיר. בתו ניגנה על פסנתר ובית החרושת היה ברח׳ וילנסקה מול בית החרושת של פפירמייסטר (נמכר לאחר מכן לגוטל אפשטיין).

חלק מסיפוריו מהווים זכרונות מעיירת מולדתו, זכרונות אישיים ברובם אך רקע התרחשויותיהם הוא נוף העיירה וצביון התקופה. זעיר פה זעיר שמה פזורים בשני כרכי סיפוריו תיאורים מנוף זה, מהווי אנשיה, ומזרמם האיטי והשליו של חיי עיירה יהודית במדינת רוסיה הגדולה בסוף המאה התשע־עשרה.

ב„שולהויף" מרוכזים בתי הכנסת וה„קלייזלך". בין מנחה למעריב מלאים הם יותר מאשר בבוקר, במבואותיהם ובסמוך להם „שטייען רעדלעך יידן" ודנים על הקורות בעולם הגדול ובעולמם הקטן. אך עם בוא ערב שבת או חג משתנה הכל לחלוטין:

ערב פסח נאָך אידער די זון האָט גענומען פאַר־גיין האָט זיך דער מאַרק אָנגעהויבן אָפּליידיקן, די סעמערס זיינען פאַרשוווּנדן איינער נאָכן צווייטן און צוזאַמען מיט זיי דער גאַנצער וואָכעדיקער הוהאַ און טאַראַראַם. די קראָמען האָבן זיך אויך פאַרמאַכט באַ־צייטנס און מיט זיי זיינען אַוועק די לעצטע שפּורן פון אומרואיקייט און קליינלעכקייט.

...די חשובע בעלי־בתים מיט די מאַנטלען פאַר־וואָרפן איבער די אַקסלען ציען זיך שוין מיט גיכע טריט איבערן מאַרק צום שול, צום בית־המדרש, צום קלויז, און די פאַרשפּעטיקטע אָרעמע יידן שפּאַנען מיט בוטלעס וויין אַהיים אין די אונטערגעסלעך און נאָך זיי לויפן זייערע קדישים...

(פסח)

ביום חול עם הנץ השחר:

...איבערן שטילן שול־הויף דערהערן זיך שוין גיכע טריט פון די ערשטע תהילים־זאָגער און אין קלויז קומט אַריין ירוחם דער טאָקער און מאַכט פול די קלויז מיט זיין יאַדישליוון הוסט. נאָר ווען ער כאַפּט אָפּ דעם אָטעם, רייבט ער די הענט און מורמלט:

— גוט, קינדערלעך, גוט. אַי, ווי גוט איז אַז מען קען לערנען!...

(דער משמר)

עבור הפרושים והבחורים העניים מהווה הקלייזל לא רק מקום תפילה ולימודים, אבל גם מקום לינה.

...אין בית־המדרש איז איצט געווען שטיל, פון בעלי־בתים קיין לעבעדיקער נפש. דער וואָסילישקער זיצט מיט די פיס אונטער זיך און לאַטעט זיין אויבער־בגד. דער דרויער ליגט אויסגעצויגן אויפן מזרח־באַנק מיטן היטל פאַרדעקט דאָס געזיכט און דרעמלט. דער נאָווידוואָרער זיצט אָנגעשפּאַרט מיטן קאָפּ אויף די צוזאַמענגעלייגטע הענט אויף דער גמרא און שלאָפט. דער שמש זיצט לעבן אויוון און סקראָבעט אַרום דעם חלב פון די לייכטער.

(צוויי וועלטן אונטער איין דאַך)

סימטאות לידא אינן מוארות בלילה. אך השמועה הגיעה כי אכן יש ערים בעולם הרחב שמוארות הן:

[1] א. ליטואק — מה שהיה. הוצאת הקיבוץ המאוחד תשכ״ה.
[2] אלכסנדר מנור: יעקב לשצ׳ינסקי ההוגה והחוקר. הוצאת הקונגרס היהודי העולמי, ירושלים 1961, ע׳ 38.

בײַ אונדז אין שטעטל איז ניט אַרײַנגעפירט געוואָרן דער מנהג צו באַלײַכטן די גאַסן, הגם מיר האָבן געוווּסט, אַז אין די גרויסע שטעט ברענען לאַנ־טערנעס אַ גאַנצע נאַכט אין די גאַסן. דאָס האָט אונדז דערציילט יאַנקעלע זיסל דעם בעל־העגלהעס, און ער האָט געדאַרפט וויסן... זײַן טאַטע פֿלעגט יעדע וואָך פֿאָרן קיין ווילנע און דערין האָט קיין שום ספק ניט געקענט זײַן. יאַנקעלע פֿלעגט אָפֿט ברענגען אין חדר אַ שטיקל האַלב זיידענעם ברויט און אַזאַ ברויט האָט מען אין אונדזער שטעטל און אין די אַרומיקע שטעטלעך קיין מאָל ניט געזען.

(די לאַנטערנע)

השוק נמצא בטבורה של העיירה. סעור ורגוש הוא בימי חול, אך עם בוא הלילה דממה אופפתהו.

דער מאַרק איז איצט פֿאַרלאָזט און מען זעט ניט קיין לעבעדיקן נפֿש. די קראָמען זײַנען נאָך אָפֿן, נאָר זיי זעען אויס ווי אויסגעשטאָרבן, און עס שמילקעט דאָרטן אַ קליין אומעטיק לעמפּל, ווי עפּעס ווי אַ שאָטן זיצט בײַם אַרײַנגאַנג, אַזוי אײַנגעגנורעט, אַז דו ווייסט ניט, צי דאָס איז אַ לעבעדיקע קרעמערקע צי איר גייסט.

(פֿון חדר)

כך נראה השוק ביום חורף ערב שבת קודש:

די געוועלבער זײַנען נאָך אָפֿן און פֿון די טירן פֿאַלן געלע פּאַסן אויפֿן שניי. אין די מעל־ און בשמים־קראָמען און בײַ די הייזעניקעס איז איצט אַ שטיקל שפּע און אַלע ווילע באַוועגט זיך אַ ווײַבערשע פֿיגור, פֿאַרוויקלט אין אַ גרויסע פּאַטשיילע, לויפֿט אַדורך דעם מאַרק פֿון שטוב אין קראָם און צוריק. באַם שטאָט־ברונעם איז אַ מחלוקת, די וואַסער־טרעגער, וועלכע פּילן זיך בײַם ברונעם גאַנץ היימיש און האָבן שנאה אויף יעדן אײנציקן, וואָס טראָגט אַליין וואַסער, שליידערן די בעל־הבתישע עמערס, רײַסן דעם קאַלאַ־וואָראָט פֿון די הענט, וואַרפֿן זיך מיט כוחות און בענטשן מיט דער מאַמען... די קינדער ווערן דאָ שטילער: זיי זאָטשעפּען אפֿילו ניט יענטע שפּרינצע חיים זעליגס ווײַסע ציג, וואָס שטייט מעלה־גרהדיק און שאָקלט מיט איר ציגענעם בערדל לעבן סטאָדאָלע בײַ אַ שיינק.

(ערב שבת)

בשבת, אחרי הטשאָלנט, שורר שקט בעיירה. שלוות המנוחה בכל. אך יש וחברה „שקצים" או „מזיקים" יקימו רעש כי בכך לבם חפץ:

מײַן חבר לאָזער איז אַרויס פֿון שטוב געלאָזט זיך גיין צום געסל וואָס האָט אַרויסגעקוקט אויפֿן מאַרק. עס איז געווען אַ הייסער זומערדיקער טאָג, די זון איז געשטאַנען סאַמע איבערן קאָפּ, און דער ברייטער מאַרק איז געווען פֿאַרפֿלייצט מיט אַזאַ העלקייט, אַז מען האָט די אויגן געדאַרפֿט האַלב פֿאַרמאַכן. דאָ און דאָרט אין אַ ראָג געסל איז געשטאַנען אַ בחור אָדער יונגערמאַן אָן אַ רעקל און געקוקט סתם אין מאַרק אַרײַן. פֿון ערגעץ האָבן זיך באַוויזן אַ כאַלאַסטרע מזיקים און זיי האָבן זיך מיט פֿולע טריט געלאָזט גיין צום פֿלומפּ וואָס איז געשטאַנען אין מיטן מאַרק. אײנער האָט זיך געש־טעלט פּאַמפּען און אײנציקווײַז איז יעדער צוגעגאַנגען, האָט אַרונטערגעבויגן דעם קאָפּ און אונטערגעשטעלט דאָס מויל. דער אײנער באַ די פּאַמפּע האָט אין אָנהויב געלאָזט דאָס וואַסער גיין פּאַמעלעך. נאָר אַזוי גיך ווי ער האָט באַמערקט אַז דער טרינקער איז שוין באַלד פֿאַרטיק האָט ער מיט כוח אַרונטערגעקוועטשט דאָס הענטל און דאָס וואַסער האָט אַ פֿליוכע געטאָן און פֿאַרגאָסן דעם טרינקער פֿון קאָפּ ביז די פֿיס.

(דער קלאָסניק)

במה התעסקו וממה התפרנסו יהודים בעת ההיא בלידא? פרט לבעלי חנויות, יושבי בית מדרש, בעלי עגלה ושואבי מים נזכרים גם בסיפוריו של גוידא בעלי מקצוע ואפילו מפעל לבנים:

לעמקע און זײַן ווײַב לעמקיכע זײַנען געווען אַ פּאָר דערשלאָגענע מענטשן. זיי האָבן געלעבט אין דחקות. דער דלות האָט געפּייפֿט אין אַלע ווינקעלעך, נאָר סוף כל סוף האָט ער באַקומען אַרבעט אין ציגעלניע.

מתוך ציוני שמות של חבריו, ילדי החדר, מסתבר גם עיסוקם של הוריהם:

מענדל דעם סטראַזשניקס... (דער בעל־חלומות)

משהלע הירשל דעם שרײַבערס... זײַע טאַטע איז געווען דער שרײַבער פֿון קהל.

(דער רבי מיט דער רויטער באָרד)

יאָסעלעס טאַטע איז געווען דער סבאָרשטשיק פֿון אונדזער שטעטל און ער האָט זיך געקענט פֿאַרגינען אַ סאַך זאַכן... (די לאַנטערנע)

המחבר מספר על אשה המקבצת צדקה ומחלקה לעניי העיירה, הרי היא פערלע די גבאיטע. כבר עם תפילת שחרית היא עומדת בעזרת נשים, צופה משמה לעבר ספסלי הגברים ומתכננת סדר פניותיה.

אָט איז אַרײַנגעקומען בערל דער זאַרעטשער, אַן אײַנגעפֿונדעוועטער בעל־הבית, חוץ זײַן שאָדן אויף אַלע יידן געזאָגט געוואָרן, אָבער אַרויסצוקריגן בײַ אים אַ נדבה דאַרף מען האָבן המצאות. אַזוי איז ער גאָר אַ קנאָפּער „פּותח יד". פּערעלע אָבער ווייסט זײַן שוואַכ־קייט, ער האָט ליב זיך אויסצופּײַנען, און אַז זי גייט אַרונטער צו אים נאָך אַ נדבה, טוט זי דאָס ניט אַנדערש ווי פֿאַר מענטשן אין די אויגן. אין בית־המדרש, אויבן אָן, איז אַ גוטער אָרט. זי ווייסט, אַז דאָ וועט זי כאַפּן בײַ אים אַ גוטע פּויטיקע... און געלט דאַרף זי טאָקע איצט חיות ניט זיכער... ניט זינדיגן זאָל מען, די לעצטע צײַט האָט זיך דער דלות שרעקלעך פֿאַרשפּרייט... דוכט זיך גאָר פֿײַנע בעל־הבתים — און דער דלות פּײַפֿט אין אַלע ווינקעלעך.

(פּערלע די גבאיטע)

פערעלע די גבאיטע היא הדואגת לכל דכפין ורבים צרכי עמך. בתולה שהגיעה לפרקה, נמצא לה בחור אך הם שניהם „צוויי מתים אָן אַ גראָשן געלט באַ לייב און זעל". מחובתה להשיג עופות וחמאה עבור „קימפעטאָרינס" שאין בביתן כלום. בקיאה היא במלאכתה ובייעודה זה.

— סטייטשט, שוין אַ צייט ניט געזען! וואָס רעדט איר פערעלע? פאַר צוויי וואָכן האָבן מיר זיך דאָך געזען, געזונט זאָלט איר זיין, פערעלע, ענטפערט דער ישובניק אונטערשפרינגענדיק.

— געזונט זאָלן מיר אַלע זיין... נאָר, מחשבותן, ביי אייך איז צוויי וואָכן אַ קנאַפּע צייט, און ביי מיר, זעט איר, איז דאָס גאָר, גאָר אַ לאַנגע צייט. איך האָב זיך שוין טאַקע שטאַרק פאַרבענקט נאָך אייך...

דער ישובניק נעמט קאַשערען די פאָלע, באַקומט פון די פלודערן דעם טייסטער און גיט אַ פיינע נדבה.

(פערעלע די גבאיטע)

גם משומדת יש בעיירה והיא בתו של „אַ כאַפּער" (דעם כאַפּערס זאָכלעכע). לא מפורש מי הוא „אַ כאַפּער", כנראה שתפס צעירים ומסרם לידיהם של חילות הצאר. המשומדת הזאת גרה מחוץ לעיירה ויודעי דבר יודעים לספר עליה שעם תקיעת שופר ראשונה היא נועלת עצמה בבית, מתבודדת בקיטונה וביום כיפור היא צמה...

נוף לידאי ועסיסיות האידיש של לידא וסביבתה:

דער טייך איז אונטער דער שטאָט, נעבן בית־עלמין. מען דאַרף קריכן דורך גערטנער אויב מען וויל פאַרקירצן דעם וועג.

(דער זומפ. געזאַמלטע שריפטן, צווייטער באַנד, זייט 13)

דער גאַנצער מאַרק איז געווען פראַשטעלט מיט וועגע־נער אַזוי אַז ערטערוויז האָט מען געדאַרפט קריכן איבער די רעדער פון די וועגענער צו געפינען אַ דורכגאַנג. די שטופּע־ניש, די שפּאַרעניש, דער געדראַנג איז געווען מער ווי אין אַ געוויינלעכן מאַרק־טאָג. די לופט איז געווען פול מיט פאַר־שידענע קלאַנגען. די קירזשנער האָבן ארויסגערופן זייער סחורה און געוויזן היטלען מיט שוואַרצע, גלאַטע ברילעקעס. די שוסטער מיט געלבלעכע שטיוול לעדער־קאָליר איבערן רעכטן אַקסל און איבער די הענט, האָבן זיך געדונגען מיט די פויערים. געשריגן, געטענהט, געזידלט, געטריבן און דאָן צוריקגערופן. קליבאַנע בעטלער זענען געזעסן פאַר אַ שענק מיט אַלטע ביכלעך, פאַרשמירטע בלעטער און מיט גרויסע סלאָוויאַנישע אותיות אין די הענט און געזונגען מיט יענעם רוסישן סקאַרבאָוון ניגון, וואָס איר ווייסט נישט צי איז דאָס אַ געוויין, אַ קרעכץ אָדער אַ געבעט. זייערע טאָרבעס זענען געווען אָפן און פון דאָרטן האָבן אַרויסגעסטאַרטשעט סקיבעס ברויט, שטיקער חזיר, לאַנגע בולקעס און דאָסגלייכן. די תבואה־הענדלער, מיט פונאַנדערגעשפּיליעטע לעטניקעס, מיט שטרויעלעך צווישן די ציינער, מיט פאַררוקטע היטלען, זע־נען געקראָכן איבער די וועגענער, געטאַפּט אין די זעק און געדונגען זיך מיט די פויערטעס, וועלכע זענען געזעסן אין די וועגענער מיט די העל־קאָלירטע טיכלעך איבערן קאָפּ, מיט די פאַטשיילעס איבער דער פלייצע און מיט גרויסע שטיוול אויף די פיס. די פערד האָבן געהירזשעט. דאָ און דאָרטן האָט אַ חזיר, צוגעבונדן מיט איין פיסל מיט אַ שטריק צום וואָגן, געכראָקעט, געקוויטשעט. דער קאַנאָוואַל אין אַ רויט העמדל, מיט אַ פעך־שוואַרצע באָרד און פייערדיקע אויגן, איז אַרומגעגאַנגען און געקלאַפּט מיט זיינע אינסטרו־מענטן, וואָס האָבן גיכער אויסגעזען ווי משונהדיקע שליסלען. פון די אייזנקראָמען האָט זיך געהערט אַ קלאַפּעריי פון שווע־רע האַמערס איבער אייזערנע שטאַנגען. פון יעדן ווינקל, פון יעדן וואָגן האָט זיך געהערט אַן אַנדער קלאַפּ, און זיי אַלע האָבן זיך צוזאַמענגעגאָסן אין איין שטענדיקן אומאויפהער־לעכן גערויש, געפּילדער, רעש, און מען האָט נישט געקענט גוט הערן איינער דעם צווייטן, הגם יעדער האָט גערעדט אויפן אויער, מיט יענעם קול, וואָס דערמאָנט אין הייזע־ריקייט.

החיים קבועים ועומדים על מסורת אבות, ומעשיהם סימן לבנים. הכל נמשך באותו תלם שדורות סללוהו ונתבשמו מאווירתו. ב„קלייזל", ב„שול" או בשוק להבדיל, נחרצים דברים והם במרכז חיי החברה. אך יש ומשבי רוחות חדשים מתפרצים פה ושמה, רוחות ההשכלה הן ומטלטלות טלטלת גבר חלקות אוכלוסין בטרם ידעו ויבינו הם לכשעצמם משבים אלה אנה מועדות. אווירת התנערות שבמרחבי המדינה גם היא נותנת אותותיה. הדלות היא המסעירה. נחיתות בפני הזר מחד גיסא, והרגשת עליונות של עם נבחר המפוזר בין הגויים מאידך גיסא. קיים חיפוש וגישוש, הגירה ונהירה לארצות שמעבר לים, אך חלק הארי של העיירה בעינו ובמקומו עומד.

יוסף יודלביץ

לידא בשלהי המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים

א. החינוך היהודי

לידא היתה עיר ליטאית טיפוסית. החיים היו שקטים, זרמו לאיטם, תואמים את זרמו של נהר ה„לידזיקה", שעל גדותיו השתרעה העיר כעל מי מנוחות. האנשים היו שומרי מסורת, הפעילות הציבורית מצאה את פורקנה בתחומו של בית־הכנסת, בית־המדרש. „חושן המשפט" היה קובע יחסים בין אדם לחברו; „יורה־הדעה" הנחה הלכות דרך־ארץ וחיים יום־יומיים בבית ובמשפחה. הרב דמתא ומורה־ההוראה טבעו את הגושפנקא על ההווי; המגידים והדרשנים עיצבו מעל הבמה, ע"י ארון הקודש, את היציבות המוסרית ויראת הבורא. התושבים המכובדים והלמדנים בעיר הנעימו את עצמם בדף גמרא בין תפילות מנחה ומעריב, בהדרכת הדיין ר' יאשע־אליהו ז"ל. הבעלי־בתים, אניני הטעם ומחונני השמיעה היה להם עניין רב לדון ולהתדיין על התפילה והרינה של החזן בבית הכנסת בשבת שעברה, או החזנים המועמדים להתפלל במועדים הבאים. היו ביניהם שביכרו בחזן את הניגון היפה, אחרים למדו בזכות ה„אמירה". ושוב היו כאלה ש„בעל הבכי" קסם לטעמם.

החינוך של הילדים היה מוצא את תיקונו ב„חדרים". המלמדים היו בעלי דרגות שונות. לא הרי מלמד דרדקי לעברי כמו המלמד חומש עם פירוש רש"י, ושניהם פחותי דרגא לעומת המלמד של גמרא ופוסקים. את מעגל חינוכם ולימודם היו הנערים מסיימים בישיבות. ימי חול המועד של החגים פסח וסוכות הפכו לימי חירום עבור המלמדים. ימים אלה היו מיועדים לחזר על האבות של הילדים בבתיהם להבטיח מעמד ל„זמן" הבא. ההורים היו בוחנים את המלמדים בכדי לעמוד על דרגת למדנותם ועל פי זה היו קובעים לשבט או לחסד. פירוש הדבר, למסור או לא למסור את בניהם לחדר זה או אחר.

הילדים היו מבלים ב„חדרים" עד מאוחר בלילה. אמצעי בדוק להחזיק ילדים אלה בחדר ולהגביר את התמדתם בלימודים היתה הרצועה של הרבי. רצועה זו שימשה גם כנשק עזר נגד המרדנים והמתפרעים מבין הדרדקים דבי רבן. את הילד הסורר היה הרבי משכיב על הספסל, מפשיל, במחילה, את מכנסיו ומרביץ על „הישבן" ארבע—חמש מלקות. הילד מפרפר וצווח. למעשה לא תמיד היה עונש זה מביא לתוצאות רצויות לאורך זמן. לרוב היו הילדים מנצלים כל הזדמנות אפשרית להתחמק מהחדר. יצרים פנימיים היו משכיחים את הרבי והרצועה גם יחד והיו רצים אל הנהר בימי הקיץ להתרחץ ובעיקר להתמסר לאמנות השחיה. ובאמת ילדי החדר היו אמנים בשחיה כ„דגים". מלבד הנהר שלנו „לידזיקה" שהזכרתי לעיל, היה עוד מקום משיכה לילדים, הריהי „המצודה" (דער שלאס) — זה היה תל גבוה, שנשארו עליו קירות של מבצר מימי הביניים — מימי המלכים הליטאים, כפי שדיברו אנשי העיר. ובקירות אלה, הבנויים אבן גסה, נמצאו הרבה קנים של ציפורים. היתה איפוא „עיסקה" לילדים לטפס על הקירות ולהוציא משם את האפרוחים מקניהם — זה היה בימי הקיץ, ובימי החורף אין לך תענוג יותר גדול מלהסתנן מה„חדר", לטוס אל הנהר הקפוא לשם החלקה במגלשים העשויים באופן ביתי — חתיכות עץ מפורזלות בחוט ברזל מתחתן.

עוד בהיותי בגיל ארבע בערך לקח הסבא שלי ז"ל את התפקיד הקדוש להנחיל לי ראשית דעת: לקרוא „עברי". הלימוד היה בבית לפי השיטה הפדגוגית והמנוסה מימי דורות: קמץ אלף — אָ קמץ בית — בָ, פתח אלף — אַ, פתח ב — בַ, וכך הלאה עד סוף הלוח הגדול של האלף־בית. לחדר הופעתי בפני הרבי מושלם: ידעתי כבר לצרף אות לאות ולקרוא מלים שלימות. וכאן התחלתי ישר מהחומש. והנה פותח הרבי לפני חומש גדול והוא מדפוס סלבוטא, כולו צהוב, מעוך מרוב שימוש ולימוד ע"י ילדים שקדמוני. האותיות בטקסט גדולות ובהירות, אבל מסביב לטקסט סבך של שורות קצרות בכתיב רש"י, אותיות זעירות של מפרשים שונים פרט לרש"י: „מצודת ציון", „מצודת דויד", וכדומה. והאותיות זעירות, גרגירי פרג, רוקדות מרצדות מפוזות, נעלמות ואינך יכול לרכז אותן ולרכז את עצמך. והרבי מתחיל מבראשית ברא — אחד מקרא ואחד תרגום באידיש והילדים חוזרים אחריו. והנה, פתאום, זרם של סוכריות נשפך עליו ומתפזר על החומש. וסבא שלי שהביא אותי אל החדר מסביר לי בנעימות שממתקים אלה נופלים מהשמים — מתנה לילדי ישראל המתחילים ללמוד תורה.

כך אנו המשכנו „ללמוד את התורה" מלה ופירושה, מלה ופירושה מבלי לדעת את המסופר בכל הפסוק, והכל בקולי קולות של תריסר ויותר ילדים — עד יום החמישי. ביום זה היינו חוזרים על זה שלמדנו בכל השבוע. ביום ששי היתה הפוגה בלימוד, ובמקום זה היינו לומדים להעביר את הסדרה בניגון על פי סימני הנגינה של מהפך, פשטא, מונח, אתנחתא וגומר.

ההורים היו על פי רוב עוקבים אחרי הלימודים של הבנים, ובשבתות, בימי המנוחה, ואחרי שינה של שבת היו הם בודקים ובוחנים את הישגי הילדים משך כל השבוע: היו גם מזמינים את המלמדים לבחינה זו. האמא — עיניה זוהרות מרוב נחת ומכבדת את המסובין בתקרובת המוכנה מערב שבת. זו היתה פרשת החינוך לבנים וכך נכנסתי גם אני לטרקלין של תורה ודעת, דרך ארץ ומצוות.

מה שאין כן הבנות. עליהן לא חלה חובת הלימוד. והיו הורים שקיבלו את דעתו של התנא הקדום שכל מי שמלמד בתו תורה, כאילו מלמדה תיפלות. אכן, אלה היו מיעוטם של ההורים. רובם סברו שפטור בלא כלום אי אפשר, והילדות היו באות בחבורות אל המלמדים שילמדו אותן קרוא וכתוב אידיש ,לפי „הבריוונשטעלער" (אגרון), בכדי שפעם, בזמן שתגענה לפרקן, תוכלנה לערוך מכתב אל חתניהם. וכמו כן שתהיה להן האפשרות לקרוא את „המעשה־ביכלאך". „הביכ־לאך" האלה היו מאוד נפוצים בין הבנות. הספרונים האלה היו מופצים ע"י „מענדעלאך־מוכרי־ספרים" מרובים שהיו מחזרים עמוסי חבילות של ספרים על כתפיהם בבתים שהיו שם בנות, ואלה קראו את המעשיות בלהט רב, על פי רוב בלילות כשאבא ואמא היו ישנים את שנתם. הרומאנים של

שאמער ושיקוביץ היו רבי־מכר ומרובי קריאה בקהל הקוראות האלה. וכמה דמעות היו מזילות הן על גורלן המר של המטילדות, הליזות והרוזות — גיבורות הרומאנים האלה שה„אהובים" שלהן בגדו בהן ועזבו אותן לנפשן.

ב. אנשי המוסר

שעה שדולה אני ממעמקי זכרונותי את האירועים מאותן שנים של ראשית ימי חלדי עלי אדמות, אינני יכול לפסוח על הופעה זו בעירנו של „המוסרניקים".

וכאן כמה מלים על אנשי המוסר. תנועה זו התחילה להתפשט בעיקר בין הלומדים בישיבות בערים ובעיירות של פלכי וילנה וגרודנו. התנועה הטיפה לחיים מוסריים, להסתפ־קות במועט, להתנזרות מכל תענוגות ונעימויות בחיים הפרטיים; להיות נכנעים, צייתנים ושפלי ברך, להתמסר אך ורק לעבודת הבורא ע"י התמדה בלימוד התורה, ש"ס ופוסקים; בחינת „והגית בה יומם ולילה", ובהתעמקות בספרי מוסר, כגון „חובת־הלבבות" של רבי בחיי, ועוד ספרים של רבנים, צדיקים ויראים. תנועה זו של אנשי המוסר (המוסר־ניקים" כפי שקראו להם) רכשה לה נאמנים, מאמינים וגם תומכים. המנהיג שלהם ר' יוסף יוזל, איש בעל מרץ ובעל תכונות של מארגן, עבר מעיר לעיר והיה „שותל" קבוצות קבוצות של „פרושים" אלה באותם המקומות.

על ר' יוסף יוזל זה התהלכו בעיירות כל מיני שמועות על התבדלותו וישיבתו בסוכה ביער מקום שם הוא לומד תורה, על נשים צדקניות בנאווארדאק — העיר שהיו מביאות לו ארוחות אל סוכתו וכדומה. תנועת מוסר זו העסיקה בזמנה את דעת הציבור היהודי והסעירה אותה. היו לה מתנגדים מכל הצדדים. הערים והעיירות שבהן פעל ר' יוסף יוזל היו כולן ורובן מה„מתנגדים" והיו עוינות את החסידות. בכת זו של המוסרניקים חשדו כי זוהי תנועה חדשה של חסידות והתייחסו אליה בהסתייגות. החסידים מצידם גם כן התנערו ממנה, היות והם לא גרסו את תפיסת אנשי המוסר בעבודת הבורא וכל אורח החיים שלהם והשקפתם על החיים המתנגדת לזו של החסידים. אלה האחרונים הטיפו לעבודת השם מתוך שמחה, עליזות וריקוד, בחינת „כל עצמותי תאמרנה" וגם בכל הזדמנות בסיוע הטיפה המרה. הם לא יכלו להסכים לסגפנות, להסתלקות מחיי העולם הזה כפי שנהגו אנשי המוסר.

אבל ר' יוסף יוזל כרוב גאוניותו כך היתה גם עקשנותו. הוא עשה את שלו לפי הבנתו ולפי תפיסתו. הוא נסע מעיר לעיר, הטיף, הסביר, השפיע והוסיף נוטים ונוהים אחריו.

והנה באחד הימים סר גם אל ביתנו. והוא יהודי גוץ, אדום שערות ועיניים לוהטות ומתייחד עם אבי ז"ל. ר' יוסף יוזל הכיר את אבי עוד מאז ששניהם למדו באותן הישיבות — בוולוז'ין ובמיר. עכשיו הוא פנה אליו בבקשה שישתף אתו פעולה למען הרבות תורה בישראל. אבי, אמנם איש חרד, אבל לתנועה זו של „המוסרניקים" התייחס בקרירות. אלא כאן לא יכול היה לעמוד בפני הפצרותיו של חברו מיודעו משנות נעוריו והסכים להרתם בעול משימה זו — לתמוך בלומדי תורה לשמה. הוא, בעל בעמיו, הספיק לשכנע כמה מבעלי הבתים בעיר שיספקו מזונות לקבוצה של המוסרניקים שהובאה לעיר. יתר על כן, הוא סידר שהלומדים האלה — על פי רוב יהודים בגיל עמידה, לא יצטרכו ללכת לאכול בבתי הנדבנים, אלא שהארוחות תובאנה להם לבתי מגוריהם הם, או לבית המדרש. אבי „זכר את הדגה" שעה שהוא, כמו כל חניכי הישיבות, היו „אוכלים ימים" בבתי בעלי הבתים. הטעם התפל של הימים האלה היה זכור להם הרבה שנים.

בין „המוסרניקים" היו הרבה בני תורה, למדנים מופלגים, גם כאלה שהיתה להם סמיכות לרבנות, אלא הם לא רצו לעשות תורתם קרדום לחפור בו, והחליפו את הרבנות בחיי דוחק ועוני ובהגות בספרי מוסר. היו ביניהם גם אנשי „עמך" — בעלי מלאכה ואנשי מעשה שנתפסו לרעיון של חיי טוהר ושל לימוד תורה. הם נסחפו והתקרבו אל יודעי התורה ושמעו מהם שיעורים בתלמוד ו„יורה־דעה".

בעינינו הילדים היו „מוסרניקים" אלה אנשים מוזרים. כל היום, ישבו על הגמרא בבית המדרש, מי מהם גם עטוף בטליתו כל היום, ממעטים לדבר. בחודש אלול בכלל לא דיברו עם אנשים זרים בכדי לא לחלל את קדושת ימי התשובה בעסקי חולין. רזים, מזוקנים, צמוקים, בלי חיוך על השפתיים, בלי צחוק, בלי מלי דבדיחותא — היו כל הימים כפופים על ה„שטענדער" ומשננים את המשנה והפירושים הרבים. בלילה אחרי תפילת מעריב היו מפזמים ביבבה חרישית בספרי מוסר, ואנחנו, הטפליא, שעה שהיינו הולכים בלילות מהחדרים שבסביבת בית המדרש והיינו שומעים את היבבות האלה בוקעות דרך החלונות המוארים באורות מעומעמים, סמרו שערותינו. כל הסיפורים והמעשיות ששמענו על מתים שקמים מקבריהם, ומבקרים עד קריאת התרנגול בבית הכנסת ומתפללים במנין, סיפורים על רוחות ושדים שרוקדים שם לתיקון נשמותיהם, קמו אזי לנגד עינינו והיינו בורחים מהר ממקום סכנה זה.

ובביתנו היה שמח. הבית נהפך לגיא חזיון. נשים באו אלינו — נשי „המוסרניקים" — עם תינוקות בזרועותיהן וילדים אוחזים בסנוריהן, והן, הנשים, מתחננות אל אבא ואל אמא שישפיעו על בעליהן שיחזרו הביתה. הנשים היו עורכות כאן ישיבת שבת עד שאבא התרצה אליהן, ראה בצרת הנשים העזובות שבעליהן השאירון ללא פרנסה והילדים היו מתפרעים ללא השגחת האבא. להן, לנשים, לא היה יותר כוח לפרנס ולהחזיק את הילדים. ואבא עד כמה שטרח ועמל בכדי לסדר את המוסרניקים, אזי תחת לחץ הנשים ומשפ־חותיהם היה שוב עמל ויגע ומאמץ את ידיעותיו בתלמוד ובמאמרי חז"ל כדי להוכיח לנזירים אלה, שמצוות קיום משפחה בישראל היא לא פחות חשובה מתלמוד תורה.

ג. חיילים יהודים

בעיר חנה גדוד של חיילים. הקסרקטין נמצא במרכז העיר ואימוני החיילים נערכו על פי רוב במרחב הגדול של „המצודה" — שהזכרנוה לעיל. האימונים של החיילים הטי־רונים גירו את היצר שלנו, ילדי החדר, ואנחנו עם נקיפת המצפון ועם הפחד לטעום טעמה של רצועת הרב, היינו עוזבים, בכל זאת, מדי פעם את החדר ורצים לחזות באימונים אלה. בסופו של דבר שקלנו ל„מטרפסיה" מהרבי, אבל לא התחרטנו. זה היה כדאי. האימונים שבו את לבותינו. במגרש האימונים פגשנו עוד ילדים מחדרים אחרים שגם הם לא עמדו במבחן ובאו להסתכל באימוני החיילים. ובאמת מה יכול להיות מעניין יותר מאשר תרגילי צעידה, ריצה, קפיצה, זחילה, רביצה על האדמה לשם קליעה למטרה. ובעיקר הדקירות בכידון בגולם של קש. הה, כמה שצחקנו ולעגנו

לטירונים השקצים בני כפר מסורבלים וכבדי תפיסה, שלא ידעו להבדיל בין ימינם לשמאלם. ומה מאוד כאב לבנו על הטירונים היהודים, על פי רוב בחורים מהישיבות, „צורבא־דרבנן", שטעמו בראשונה טעמה של גלות בין הגויים. הפקודות שניתנו על ידי „הייפריטור" (סמל) בשפה לא מובנת להם, בהברות צרחניות, מקוטעות, גרמו להם עינויים ללא נשוא. „המאי־קא־משמע־לן" צף לנגד עיניהם במשמעות מיוחדת ומוחשית. השירות במערכות ה„פוניה" הפך לסיוט. ולא לחינם עשו האמהות של הקרואים לצבא כל מה שבידיהן ובלבד לקרוע את גזר הדין. הן השתטחו על קברי הצדיקים בבית הקברות בתחינות ובתפילות שיגנו על בנם מלפול בידי עשיו. הן פלשו לבית הכנסת, פתחו את ארון הקודש וצעקו לרבונו דעלמא כולא, שירחם על הבן ולא יתן שיפול בידי גויים; היא, האם ביחד עם קרובי המשפחה מדדה בחוטים את הקברות בבית העלמין — סגולה בדוקה מקדמת דנא לשמור על הבן מעינא בישא. בקיצור: האמהות גייסו את כל האמצעים שבידיהן ובלבד שהבנים ישתחררו מעול הצבא. יש ואמצעים אלה עזרו והבנים החלושים והחולניים נפסלו מלשרת בצבא הצאר. ויש שזה לא עזר והבנים נמצאו כשרים ונתקבלו אל הגונדות בצבא ואז היה מצבם של טירונים אלה קשה למדי.

החיילים היהודים חיו בצבא בתנאים מיוחדים. הם לא אכלו, מטעמי כשרות, מהאוכל שניתן לכל החיילים. את מנות הבשר שחילקו להם מהמטבח הכללי מסרו לחיילים הנוצרים, ומצבם של בחורים אלה יכול היה להיות עגום מאוד, אבל לעזרתם באו תושבי העיר היהודים. הם הטילו על עצמם חובת תרומה בכדי לסדר תמחוי כשר לחיילים היהודים — „הדוד הכשר". חוץ מזה היתה כל משפחה מארחת לכל יום שבת חייל אחד, שהיה אוכל על שולחן המשפחה, והיתה לו הרגשת בית. „חייל לשבת" — זו היתה מצווה לא כתובה אבל גם לא מעורערת בעיר ונשארה המימרה שגורה בפי כל: „חייל לשבת".

רגעים של נחת רוח נהנינו אנחנו הילדים מהצבא שלנו, והמעשה שהיה כך היה: כל הפיקוד בגדוד היה בידי קצינים בני רוסיה המרכזית, וזה היה מובן וברור, אלא שגם היהודים זכו בדרגה של קצינות. המאושר הזה היה המנצח על התזמורת הצבאית (קפלמייסטר) בשם יהודי מובהק — שבשלביץ. מה מאוד פעם לבנו — לב ילדים ונוער — בימי גנוסיא, שעה שהצבא היה עורך תהלוכה חגיגית לאורך הרחוב המרכזי בעיר, בלוויית התזמורת, וחיילים על דגליהם, דגלוניהם וכלי זינם; הקצינים רכובים על סוסיהם, התזמורת צועדת בראש המחנה ובראשה הקצין „שלנו" — שבשלביץ, לבוש מדי קצין ענוד אביזרים, סמלים וקישוטים על סגינו ועל הכתפיים, ובכפפות לבנות על כפות הידיים שולט הוא על המנגנים. נדמה שהוא הוא המוליך את כל הצבא הזה, ובעיני הילדים שהשתרכו אחרי תהלוכה זו, היה המחזה הזה שיא של פאר והדר, שהגיע אליו בן עמנו וחזיון מופלא ביותר.

ד. כלכלה יהודית

בתי המגורים של הנוצרים נמצאו ברובם בשולי העיר ובפרברים. בני האוכלוסיה הנוצרית היו על פי רוב פקידים במשרדי הממשלה, קצינים בצבא וסתם „פריצים" — בעלי חוות הסמוכות לעיר. בתיהם נבנו במגרשים רחבי ידיים. החצרות נטועות היו עצי פרי שונים, שתולים ערוגות של ירקות וגינות של פרחים. הגזוזטראות של הבתים מכוסים צמחי ירק וצמחים מטפסים. החצרות מוקפות גדר. אנחנו הפעוטים אהבנו להסתנן בימי השבתות אל הרובע הנוצרי, להצמיד את פנינו אל הכלונסאות של הגדרות, להזין את עינינו בפירות ובפרחים שבגינות. התבשמנו מריחות הפרחים הצבעוניים. אבל הנאתנו לא ארכה זמן רב. הרגישו בנו כלבי הגויים ,התחילו להתקרב אלינו בלוע פעור ובנביחה צרחנית מחרישה אוזניים. לא נשאר לנו אלא להמלט מהמקום בכל כוחות רגלינו. אין לך שונא יותר גדול לילד היהודי מכלבי הפריצים...

לעומת זאת עמדו בתי היהודים במרכז העיירה, צפופים וסמוכים האחד ע"י השני בלי סימן של עץ, בלי חתימת ירק, חשופים לקרני השמש ולרוחות השמים.

הפרנסה בעיר הושתתה ברובה על המסחר. היו גם שני בתי חרושת לבירה. אחד מהם היה שייך למר פפירמייסטר, ששני אחיו עלו לארץ לפני הרבה שנים, התיישבו במושבה ראשון־לציון ובעיר נפוצו עליהם אגדות וסיפורים שונים.

הסימטאות והרחובות היו מלאים חנויות. חנויות של מכולת, חנויות של מנופקטורה, של כל מיני סידקית, של מוצרי ברזל, של כלי מטבח וכדומה. מספר החנויות גדל משנה לשנה בהתאם למספר הזוגות הצעירים שירדו משולחן הוריהם, כדי לרכוש להם „מעמד" ומקור פרנסה. החנויות סיפקו את צרכי העיר ותושבי הכפרים שבסביבה.

היו בעיר גם בעלי מלאכה: חייטים, סנדלרים, פחחים, נפחים, צבעים, טייחים, אופים וכדומה. הם סיפקו את תוצרתם לתושבי המקום גם ליהודים וגם לגויים.

בטבורה של העיר נמצאו שתי כיכרות נרחבות, בהן רוכזו החיים הרוחניים והגשמיים בעיר. מצד אחד ה„שולהויף" עם בית־המדרש הגדול, בית הכנסת, הקלויזים של בעלי המלאכה למקצועותיהם, ה„שטיבל" של החסידים, בית הרב ובית־הדין, ה„חדרים" של המלמדים וכולי. ביום המה כאן הכל מההולכים לתפילה, מהלומדים בבית־המדרש ומילדי ה„חדרים". הניגונים של התפילות ושל הלומדים בבית המדרש וקולות הילדים בחדרים מלאו את האוויר. סמוך לכיכר שהיוותה את המרכז הרוחני של העיר נמצאה הכיכר השניה — להבדיל מקודש לחול — השוק — המרכז החומרי של יהודי העיר. שוק זה היה כמעט ריק בכל ימי השבוע, פרט ליום אחד בו היה מתמלא על גדותיו בעגלות עמוסות מתוצרת הכפרים שהובאה ע"י האיכרים העירה. כל מיני מזונות, ירקות, פירות, עצים להסקה, מה לא היה כאן! בולבוסים צהובים, כרוב לבן, סלק אדום, דלעת כרסנית, מיני קטניות. עגלות עמוסות תפוחים ואגסים, והם מציצים מתוך הקש שבו הם רפודים ומחייכים ורומזים לנו באודם לחייהם. וכל הפירות בשלים, עסיסיים, מלאים מיץ עד שהריר נוזל לנו מפיותינו ולבנו הקטן נאכל מקנאה בראותנו את העושר הרב הזה.

„רבונו של עולם — למה ומדוע הם, הגויים, זוכים לכך? מדוע מגיע להם כל טוב זה " והתושבים היהודים מסתובבים בין העגלות, ממששים, מתמקחים, מנסים לקנות והולכים, חוזרים ושוב עומדים על המקח והכל בקולי קולות, בעזרת ידיים, נענועי הראש, קריצת עיניים וכדומה, בשבועות וברעש גדול.

אחרי צהרי היום היה הסדר משתנה, והגלגל נהפך.

הכפריים שסיימו את מכירת תוצרתם היו הופכים לקונים והיהודים בעלי החנויות היו מוכרים להם את כל צרכיהם: סוכר, נפט, שמן, סבון וכל מיני מכולת. נדמה שיש הסכם בין היהודים והגויים להתחלף בתפקידים במשך היום ושוב באותו הנוסח: צעקות, שבועות, התמקחות, ונדידה מחנות אל חנות. בני הכפר ידעו על המצוקה בין החנוונים בעיר, על ההתחרות ההדדית והיו מנצלים זאת היטב. זקוקים היהודים להכנסה. צרכי הבית מרובים ושוק ישנו רק יום אחד בשבוע, ומסתפקים היהודים בריווח זעום ובלבד שיהיה פדיון. ועמלים החנוונים, ועוזרות על ידם הנשים, והגרון מתייבש מרוב דיבורים ופיתויים. משתדלים ומתאמצים לא לתת לקונה לצאת את החנות. ובערב עם רדת השמש, נשארים הם ונשיהם באפס כוחות. „אוי הפרנסה החשוכה, על כל שונאינו"

עם גמר יום השוק אצים רצים היהודים אל ה„שולהויף" הקרוב להספיק לתפילת מעריב. בדרך פוגשים הם את הכפריים בעמדם ע"י ה„מונופול" (חנות ממשלתית למכירת יי"ש) ובקבוקים של יי"ש בידיהם. אחדים מהם טורפים את צוואר הבקבוק, וכאן, בעמידה, מריקים הם את הנוזל לתוך הפה. העיניים מזוגגות, הרגליים כושלות, הפה ממלמל כל מיני מלים של שמצה, וישנם כאלה שכבר רובצים על האדמה, מתפלשים בצואת הסוסים והפרות, נוחרים ובקושי היה עולה בידי נשותיהם בעזרת שכנים לטלטל אותם לתוך עגלותיהם ולהחזירם לבתיהם.

בראותנו תמונה זו, אנו הילדים, מתנדפת אצלנו במקצת התפעלותנו מאנשי הכפרים האלה שפגשנו אותם בקלקלתם.

ה. הגל החדש

הסנונית הראשונה שבישרה את האביב בעירנו, שהביאה מהפכה בחינוך הילדים, שהפיצה דעות אפיקורסיות ושיטות שונות ומשונות בלימודי התנ"ך — היה איש צנום, רזה, בעל זקנקן שחור, פנים אסקטיים ושמו ר' זלמן יודלביץ, ומקצועו מורה לא מורה, מלמד לא מלמד. הוא בסיועו של אבי ז"ל פתח בלידא חדר־לא־חדר, בית־ספר־לא־בית־ספר אלא משהו שרק הרבה שנים לאחר מכן קראו לכך „חדר מתוקן". הוא בעצמו ר' זלמן, היה יליד העיירה ז'יטל בפלך גרודנו. עוד בנעוריו סטה מהדרך המקובלת והמקודשת בעיירה קטנה, עניה, חרדה ופנטית זו — ללכת ללמוד בישיבה, אלא בהסתר מהוריו התמסר לקריאת ספרים „חיצוניים" ואסורים אז, היינו, פרץ סמולנסקין, אברהם מאפו, גוטלובר, י. ל. גורדון וכדומה. בתור אוטודידקט למד את השפה העברית ואת הדקדוק על בוריו. הוא למד גם רוסית. אבל לבו היה כולו נתון להפצת השפה, שפת עבר. ב„חדר" שלו לא לימד את הילדים „עברי", לא חומש עם רש"י וגם לא ש"ס ופוסקים, אלא את תורת השפה, את חוקי השפה על הכינויים והנטיות. את התנ"ך לימד לא לפי המסורת אלא לפי פירושים של מבקרי המקרא שהיו בזמנו, ואם אחרי שתי עשרות שנים שמעתי את הפרשנות של ד"ר מוסינזון ז"ל, הרי בשבילי פירושיו לא היו בחינת חידוש. למדתי אותם לפני הרבה שנים בחדרו של ר' זלמן זה. בימים של חגים ומועדים היה הוא מסביר את התוכן והאופי של החג. כך סיפר לנו על המצב בארץ בזמן החשמונאים ומלחמותיהם — בימי חנוכה. בתשעה באב הוא סיפר על מלחמת היהודים והאגדות הקשורות במלחמה זו. הוא הכניס לימוד היסטוריה של היהודים מימי אברהם אבינו עד חורבן בית שני. הוא סידר טבלה כרונולוגית מתקופת השופטים, המלכים והנביאים. הוא ציין את השבטים ומקומות התנחלותם.

שני ימים בשבוע היו התלמידים חייבים לדבר עברית (מובן, בהברה האשכנזית). הוצאנו עתון אחת לשבועיים ובו השתתף כל ילד וביטא את אשר בלבו. ב„חדר" שלו למדו בצוותא ילדים וילדות וזה היה חידוש גדול לא רק בשביל החדרים בישראל, אלא גם בשביל בתי ספר ממשלתיים, איפה שהיתה נהוגה עוד ההפרדה בין נערים ונערות, לכל מין בתי ספר לחוד. בין התלמידות הראשונות שעברו את גבול המקובל היתה גם אחותי תמימה יודלביץ — חברה בתיאטרון „הבימה". הוא פתח ופיתח מנהג חדש שלא נודע קודם לכן בעירנו, היינו, הוא היה עורך בחינות לתלמידים עם סיום עונת לימודים. ובערב כזה בזמן הבחינות היו נוכחים כל הורי תלמידיו וגם מוזמנים ממשכילי העיר.

ומובן מאליו שבשיטתו האפיקורסית קומם נגדו קודם כל את ציבור המלמדים בעיר וגם את בעלי־הבתים שומרי החומות. הם גרמו לו הרבה צרות ודאגות. אבל בכל זאת נמצא קהל של הורים, מהעילית שבעיר, ששמרו לו אמונים והבנים שלהם רכשו את השפה על בוריה וגם רמת השכלה גבוהה יותר.

ו. ניצני התנועה הציונית והשפעת הרב ריינס

הסערה שעברה על כל אזרחי רוסיה ועל יהודיה בשלהי המאה התשע־עשרה, הגיעה, אמנם קצת באיחור זמן, גם אלינו. התסיסה שתקפה את יהודי תחום המושב אחזה גם בתושבי לידא. גל חדש התחיל לדפוק בחלונות ובדלתות היהודים. נדמה שגם הנהר — „הלידזיקה", הרדום, הקיץ מתרדמתו ובאוויר נשמעו קולות ובנות קול חדשים שמעולם לא שמענו את שמעם ולא ידענו אותם. שמות משונים מעולם אחר. סיפורים ודיבורים על אחד ד"ר הרצל, על אחד מקס נורדוי, על עיר ששמה באזל, על קונגרס ציוני, ארץ־ישראל, קולוניות, כרמים וכדומה — שמועות משמועות שונות. ומדברים על כך בחורים הלומדים בבית המדרש ובקלויזים, הבעלי־בתים בזמן התפילה ואחריה, ובעיקר הילדים בבתי הספר. חוש השמיעה נעשה חד יותר, כושר הראיה — רחב יותר. לא הכל הבינונו „מהקונגרס־לשון" שהרבו להשמיע לנו אותם האנשים מהערים הגדולות שביקרו בעירנו.

אנחנו, הנוער המתבגר, בלענו כל מלה, לעסנו כל משפט שיצא מפי המדברים והעלה את ההתרשמות והמתח. התחלנו להתבונן על הכל בעיניים אחרות, להסביר לעצמנו הופעות לפי הבנתנו. פתאום התבגרנו והתחלנו לנתח ולבקר הופעות שאירעו בעיר, כבמדינה.

והנה הרב שלנו, רבי יצחק יעקב ריינס ז"ל, שוב אינו משמיע לקהל המקשיבים לדרשתו בבית המדרש, בעשרת ימי התשובה, דברי מוסר ויראה, אלא מספר על החיים המרים של יהודים בגלות, על הגזרות היורדות על ראשי היהודים, על שנאת הגויים. הוא מתאר את ארץ־ישראל המחכה לבניה־בוניה. והקהל עומד צפוף, מקשיב לדבריו ומתחיל בחשבון נפש, והפעם לא בנפשו הפרטית שלו של היחיד, אלא של האומה, של כלל ישראל, כאילו תבלול יורד מעיניו, ומהרהר בדברי תשובה. ואנחנו הנערים שנדחקנו בתוך הקהל בבית

הכנסת, בין המבוגרים, נדמה היה לנו שהדברים שנשמעו מפי הרב אלינו הם מכוונים, רק לנו ועלינו לפשפש במעשינו.

ומאז והלאה היתה השפעת התנועה הציונית, רעיונותיה, תקוותיה, עבודתה המעשית — גדולה מאוד. סודרו ועדים וועדות לכל מיני פעולות. הקימו מועדון, שבגלל עינא־בישא מטעם השלטון, קראו לו בית־תה (צ׳יינה), איפה שנתקבלו כל מיני עתונאים, באידיש, עברית, רוסית, שהסבירו את התנועה הציונית והחיים בארץ.

נזכר אני במטיף הרב שינקין ז״ל שמסר במועדון על האפשרות של התיישבות בארץ. ה׳ שיניוק, ראש האגודה הראשונה הציונית בעירנו, דיבר על כנורו של דויד המלך שהתחיל שוב לנגן בשדות ישראל וקורא לעם היהודי ובעיקר לצעירים בישראל לחזור למולדתם, לחיים שלמים, בריאים, פרודוקטיביים. הנואמים זרעו זרעים על קרקע פוריה, שנקלטו, צמחו, והניבו יבולים.

אבל גם בחיים הכלכליים והתרבותיים חלה תמורה גדולה. אין עוד בחורים נוהרים אל הישיבות, אלא נכנסים לבתי ספר יסודיים ותיכוניים לרכוש דעת והשכלה. הרומאנים של שאמער ושייקביץ נעלמים מהאופק והבחורות מהלכות עם ספרי פרוג, פרץ, רייזין, שלום־עליכם. ישנם כבר כאלה שהסופרים הרוסיים כגון טולסטוי, צ׳כוב, דוסטויבסקי, פושקין קוסמים להם. גם בחיי המבוגרים נשתנה משהו. הערכים נערכו מחדש. אין להיטות אחרי הבחירות לגבאות בבית הכנסת או לחברא־קדישא. הדגש הציבורי עבר לבחירות לקונגרס, לוועידות שונות, לאגודות ציוניות. עורכים מסיבות ספרותיות ופוליטיות, מדקלמים את שירי פרוג — ובייחוד זוכר אני את השיר: „האגדה על הכוס״, — את סיפורי שלום־עליכם, מתווכחים על מנדלי, על „סוסתי״ שלו, על פישקה החיגר וכדומה. — לידא צועדת עם הזמן.

התחילה גם עליה לארץ. נסעו בחורים לארץ ופרקו שם כל מרצם ויוזמתם שהיו בלומים וכלואים בתנאי הגולה והעיירה.

מיכל איבנסקי

טיפוסים עממיים

העיר לידא עתיקה מאוד. כבר במאה הארבע עשרה היתה בה קהילה גדולה של יהודים. העיר היתה מפורסמת ע״י הרבנים שלה. במאה התשע עשרה כיהנו פאר בעדתם, הרבנים

ר׳ אליהו שיק (רבי אלינקע לידער), רבי מרדכי מלצר והרב המפורסם ר׳ יצחק יעקב ריינס, הרב האחרון בק״ק לידא היה הקדוש רבי אהרון רבינוביץ, שניספה עם עדתו. העיר היתה מפורסמת גם ע״י החזנים שלה. למאיר׳קה לידער, לנח לידער יצאו מוניטין בכל תפוצות ליטא. המטיף ר׳ מאיר העכט גם כן מלידא והמגיד המפורסם שנקרא המגיד מקעלם חי בסוף ימיו בלידא.

העיר נחרבה כמה פעמים ונבנתה מחדש, אולם החורבן שגרמו הנאצים עודנו בעצם תוקפו. אם העיר נבנתה מחדש לא ידוע אך קהילה של יהודים אין בה... אולם מספר אני זכרונות ילדותי. השריפה הגדולה שהיתה בעיר לידא בראשית שנת תרנ״ב עודני זוכר עד היום. העיר לידא עלתה על המוקד בשנת תרנ״ב במוצאי יום השני של חג הסוכות, שני שלישים של הבתים נשרפו אז, נשרפו כל בתי התפילה וגם בית הכנסת הגדול שעמד על מכונו יותר משלוש מאות שנה. נשרף גם השטיבל של חסידי קוידנוב, שהייתי קשור אליו. בליל הושענה רבה, ארבעה ימים אחרי השריפה הרא־שונה, פרצה עוד הפעם דליקה בעירנו לידא ונשרפו עוד שמונה בתים, כנראה השר של אש אווה למושב לו את העיר ההיא. אחרי השריפה השניה נדדתי מלידא וביקרתי אותה אך בימים של חגים. המאורעות והדמויות שלפני השריפה שמורים בזכרוני. הזכרונות הם אודות אנשים טהורים ותמימים.

אבי מורי ז״ל

אבי רבי משה גרונם ב״ר זלמן רעליעס בר׳ הגאון רבי אליהו הינדס, ספרא ודינא של הגאון מווילנה, בן ר׳ מרדכי, היה איש מהעולם הגדול, חסיד קוידנוב וגם משכיל.

בארון הספרים שלנו היו יחד עם כרכי הש״ס וספרי מוסר ודרוש גם ספרי השכלה. בפינה מיוחדת עמדו יחד עם ספרי קודש כרכי ה„אסיף״ של סוקולוב וספרי „הכנסת״ של שפ״ר. כאשר גדל אחי, רבי זלמן ליב ז״ל שהיה אחרי כן ראש הקהל בסלונים, הסיר אבי את ספרי ההשכלה

מהארון ושם אותם בתיבה מיוחדת סגורה על מסגר שלא ליתן מכשול לפני בניו.

בכלל היה אבי מעורב עם הבריות, היה לבוש בגדים טהורים בלי רבב ולפי האופנה. הוא היה מאריך בעליונים וגם בתחתונים. נעליו היו מבריקות וידע לספר בדיחות נאות וגם מפולפלות. לרגלי מסחרו היה בערים גדולות כמוסקבה, לודז׳, וארשה וברלין. הוא היה חסיד עם החסידים וסוחר עם הסוחרים וגם מקלפים לא משך ידיו לא רק בלילות „ניטל" וחנוכה. אולם, השכלתו העולמית לא מנעה אותו מלנסוע לקוידנוב לרבי, מדי שנה בשנה לראש השנה. אמי, ממשפחת ברלוביץ סטראשון (בת אחותה של רעיתו של יעקב מרק, המשכיל הידוע), בת מתנגדים, התנגדה לנסיעות אלה, אולם אחרי כן השלימה עם הגורל.

אחי הגדול זלמן ליב ז״ל ירש מאבינו (גם בי ישנם עקבות ירושה זו) מסירות לחסידות אם גם היה משכיל מושלם. אחי, שניספה על ידי הנאצים, שעמד ברשות עצמו, אחרי חתונתו עם בת וויינשטיין מסלונים, בנערותו היה מתווכח עם אבא על נושאים שונים. כאשר התחילו הסופרים העבריים ליתן לסיפורי החסידים צורה ספרותית (פרץ וחבריו) היה אבי אומר: „כנראה אנשי הדור החדש הם בעלי מוחות חלשים, נטף של יין שרף מהול אצלם בהין מים. אנו החסידים מסוגלים לשתות יין שרף בעל מדרגה של תשעים בלי מים". פעם אחת אמר אחי כי קרא בספר, כי כל כדור ארצנו הוא גרגיר למול הבריאה הגדולה, תבל ומלואה. — הדבר הזה אינו מהווה בשבילי חידוש כלל, אלא שמהיום והלאה עליך להתפלל בדביקות ובחרדה כי מתפלל אתה לפני רבון עולם ועולמות... — ענה אבי בקור רוח.

אבי לא דילג על נסיעותיו לקוידנוב והיה לוקח עמו כמה פעמים את אחי וגם פעמים אחדות אותי. בשנת תרנ״א — מעשה שטן — לא יכול היה אבי לנסוע לקוידנוב ובחג הסוכות עלה כל רכושנו על המוקד. אמי נתחלחלה והאיצה באבי לנסוע לימים האחרונים של סוכות לרבי... וכך היה. אבי נסע לקוידנוב ובליל הושענה רבה פרצה עוד הפעם דליקה. בעצם שעת הדליקה לקח חסיד מפורסם, נח המלאך, את מקלו ותרמילו ונסע לרבי. המלאך היה איש קדוש ולא ישקר ובישר לאבי שנמצא בקוידנוב כי דליקה שניה פרצה בלידא... יש ביטוי באידיש „שמיני עצרת של חושך", שמיני עצרת כזה היה לאבי בקוידנוב ולמרות התנחומים של הרבי בעצמו, לא אבה להתנחם והיה דואג לבני משפחתו.

כאשר שב אבי ז״ל מנסיעתו לקוידנוב מצא כל בני ביתו בריאים ושלמים. אבי בכה משמחה כילד ואמי המתנגדת, אמרה כי בזכות הנסיעה לרבי ניצלו כולם .. אחרי החג שלח את אחי לווילנה ללמוד וגם אותי שלחו לשם.

נוח המלאך

שמו האמיתי היה נוח נובופרוצקי, וכמדומה לי שאני הוא הראשון שמגלה סוד זה. כל אנשי עירנו קראו לו בשם „נוח המלאך". מובטחני שאם בא איש זר לעירנו והיה שואל למעונו של נוח נובופרוצקי, היה כל אחד מגרי עירנו לוטש את עיניו על השואל והיה עונה: איש כזה אין בסביבתנו. אולם אפילו ילד קטן ידע מי הוא נוח המלאך.

מדוע קראו לו בשם מלאך? ליצני הדור המתנגדים היו אומרים בפשטות: השם הזה בא לו משום שנוח לא היה בר־נש. שד משחת לא היה ולפיכך קראו לו בשם מלאך, לאמר, כשם שמלאך איננו בר־נש כך נוח איננו בר־נש... אולם את הביאור הזה בדו ה„מתנגדים" אשר לא האמינו בשום דבר קדוש. האמת היא, שהחסידים קראו לו בשם זה על קדושתו, ואמנם איש קדוש היה. דירתו היתה בעזרת נשים של השטיבל הקוידנובי בלידא. הוא היה מוותיקי חסידי קוידנוב והיה יושב יומם ולילה על התורה ועל העבודה. מעלות השחר אחרי שהיה טובל את עצמו במקוה, גם אם המים היו מכוסים בקרח, ועד חצות הלילה היה מתפלל, לומד ו„אומר" זוהר, ובחצות הלילה היה „מתקן" חצות. בנו, מרדכי גרשם, היה מספק לו מזונותיו וגם כותונת נקיה לשבת.

ידעתיו בזקנתו המופלגת. בדיבורו לא השתמש לא בחך ולא בשיניים אלא בלשון ושפתיים ובעיקר בגרונו... אם אחד מהנערים, שגם הם היו לומדים בשטיבל, היה שואלו פירוש או פשט בגמרא, היה עונה בלשון גסה: טיפש, טיפש, אתה עם הארץ גמור... והנערים היו מתיראים ממנו... ובכל זאת היו אומרים שהוא איש קדוש. ובליל יום החמישי, כאשר אנחנו הנערים, בני גמרא, היינו לומדים כל הלילה בבית המדרש ב„משמר", היינו מתקרבים בחצות הלילה ל„שטיבל" וקול היה יוצא מכתליו. נוח המלאך היה מתפלל בקול חרדים תיקון חצות עם הפזמון התמידי:

קול ברמה נשמע בדממה,
קול נהי ויללה של ציון המהוללה...

והפזמון היה מחריד אותנו... עודני זוכר אותו עד היום...

אמרו עליו על נוח המלאך כי היה בו רוח הקודש וגם היה לו „גילוי אליהו", בחצות הלילה... אנחנו נערי הגמרא היינו באים בחצות הלילה לראות לפחות את אליהו בצאתו ולא הצלחנו.

פעם אחת בחשכת הלילה, ראינו שבריה משונה עם זקן לבן כשלג יצאה מהשטיבל. והיו חילוקי דעות בינינו. הנערים המתנגדים החליטו כי זה היה תיש הקהל, שהפרוזדור בשטיבל היה מקום מנוחתו, והנערים החסידים קבעו בבירור כי היה זה אליהו הנביא שהתחפש לתיש הקהל...

אם היה „גילוי אליהו" לנוח המלאך, אינני יודע עד עכשיו, אולם שלא היה לו רוח הקודש נוכחתי לדעת ממעשה שהיה וכך היה המעשה:

נוח המלאך היה מעניק לנו כבוד גדול והיה בא לביתנו בכל חג לקידוש והיה אבי מכבדו במשקה טוב. פעם אחת הביא אבי יין מקרים. טעמתי את היין והיה בעיני כחמיצת סלק וכן היה מראהו. כשבא נוח המלאך לקידוש בפסח ציווה עלי אבי למלאות את הבקבוק ביין הקרימי... היין היה במרתף ושם היו עכברים שיראתי מפניהם והחלטתי בנפשי למלאות את הבקבוק בחמיצת סלק, לאחר שאין הבדל במראהו בינו ובין היין הקרימי. כשהבאתי את ה„יין" מילא אבי צנצנת מלאה ונתן לנוח לקדש על ה„יין". נוח גמע מן הצנצנת ואמר בהתפעלות: „אך זה יין טוב, המתנגדים אינם יודעים טעם משקה טוב ושותים יין צימוקים".

כאשר אבי טעם את המשקה הבין מה שעשיתי. הוא זרק עלי מבטי זעם ולנוח המלאך אמר בקול פחדים:

— „רבי נוח, רבי נוח, ברכת ברכה לבטלה".

אך נוח המלאך לא שם לב לדבריו. בתחילה שיערתי

בנפשי כי נעשה נס וחמיצת הסלק נהפכה בפי נוח לייז. אולם נסים אינם מתרחשים בזמננו בדרך קלה כזאת.

גם אמי למדה לדעת כי הבאתי חמיצת סלק תחת יין ופרצה בצחוק, וצחוק זה הצילני מעונש קשה. הצטערתי הרבה כי גרמתי עבירה חמורה כברכה לבטלה לנוח המלאך, אך חדלתי להאמין כי יש בו רוח הקודש. איש בעל רוח הקודש היה מבחין מיד כי זה לא יין.

בו בזמן שהחלה הדליקה השניה בעירנו, נסע נוח המלאך אל הרבי ומאז נעלם מזכרוני. אפשר שלא היה מלאך, אולם אין לי כל ספק שהיה חסיד ותמים יותר מכל המלאכים.

בואו של הרב ריינס

עירנו לידא היתה עיר של מתנגדים מובהקים, אולם החסידים שנתקבצו שם היו חסידים שרופים, שהיו נכונים למסור נפשם על דעותיהם. לחסידים היה רב מיוחד, ר' שלומ'קה, אחיו של הרבי מקוידנוב. המריבות בין החסידים והמתנגדים נמשכו עד אשר עזבתי את לידא.

כאשר הכניסו את הרב הגאון ר' יצחק יעקב ריינס לעירנו בשנת תרמ"ג כדי למסור לידו כהונת הרבנות, הייתי ילד קטן כבן שלוש, אולם המאורע נחרת עמוק עמוק במוחי.

החסידים התנגדו לר' יצחק יעקב ריינס, משום שהיה רב משכיל או משום שרצו למסור כהונה זו לרבי שלומקה, אחיו של הרבי מקוידנוב. המחלוקת הגיעה לשיאה כאשר הכניסו את הרב ריינס בתהלוכת פאר לעירנו. מספרים כי אי אלה חסידים צפצפו בשעת התהלוכה או מיחו בצורה אחרת. אך בסופו של דבר, בו בלילה שהכתירו את ריינס כרב בעירנו, נשברו כל השמשות בחלונות בתי החסידים. גם השמשות של ביתנו נשברו. חתיכת זכוכית נפלה לעיני הימנית, עשו ניתוח בעיני, אולם סימן נשאר.

הרב ריינס שאף לקרב את החסידים, אולם בית דינו היה מורכב ממתנגדים קיצוניים. בבית דינו של ריינס היה דיין, למדן גדול ומתנגד שרוף בשם ר' יוסי אליהו. דיין זה אמר בהזדמנות כי כאשר יבוא משיח יעביר את כל החסידים ככל האלילים מן הארץ. כאשר שמעו החסידים גילוי דעת זה האדימו פניהם מכעס והחליטו לנקום במתנגד זה ולשלם לו כגמולו. הנקמה יצאה לפועל כשנתיים לפני השריפה הגדולה בעירנו.

ביום שמחת תורה כאשר ר' יוסי אליהו נם את שנתו בצהריים, נכנס קהל חסידים זקן ונער לביתו של הדיין. העירו אותו משנתו ואילצוהו לרקד במעגל והחסידים היו מזמרים: „לעבור אלילים מן הארץ". גם אני השתתפתי במחול מצווה זה.

רבי יוסי אליהו נבהל או התחרט על מימרה חריפה זו וביקש מחילה...

ויצמח פורקניה

עד כמה נשרשה השנאה בלב המתנגדים לחסידים, אפשר היה ללמוד ממאורע אופייני זה. מהשריפה הגדולה נשרפו כל בתי התפילה בעירנו. בית הכנסת אשר היה לו ערך היסטורי, בית המדרש הגדול, כל הקלויזים וגם ה„שטיבלאך" של חסידי קוידנוב וחסידי ליובוויץ. בחצר בית הכנסת נשאר אך קלויז של החייטים. חיכו עד אשר נגמרו כל המניינים ובחצות הלילה החל פייבל יאנובר (סבו של מר מרדכי יודלביץ מתל־אביב) לאמר תפילת הקדיש ואך הגיע למלים „ויצמח פורקניה ויקרב משיחו" (שהחסידים אומרים בקדיש) הופיע פתאום השמש מהקלויז ובקול פחדים צעק: צאו טמאים מזה, דם ישפך ובמקום קדוש לא יאמרו ויצמח פורקניה... לקולו נאספו אנשים רבים שישנו בקלויז אחרי השריפה... והחסידים גורשו. קדושת הקלויז של החייטים לא נתחללה... החסידים העבירו את „ויצמח פורקניה" לביתו של קזימיר אשר נשאר מהשריפה, והערל דוקא לא הקפיד על „ויצמח פורקניה". בהקפות בשמיני עצרת זה, החסידים לא הלכו.

רבי זיסל סופר סת"ם

רבי זיסל הסופר סת"ם היה איש קדוש, טרם שכתב שורה אחת בספר תורה היה הולך בכל תקופות השנה לטבילה וכל אות ואות היה כותב בטהרה. זכות יתרה היתה לרבי זיסל שהרבי מקוידנוב בעצמו היה מזמין את התפילין שלו אך מרבי זיסל. גם ספר תורה הזמין מאתו והכתיבה נמשכה כשלוש שנים...

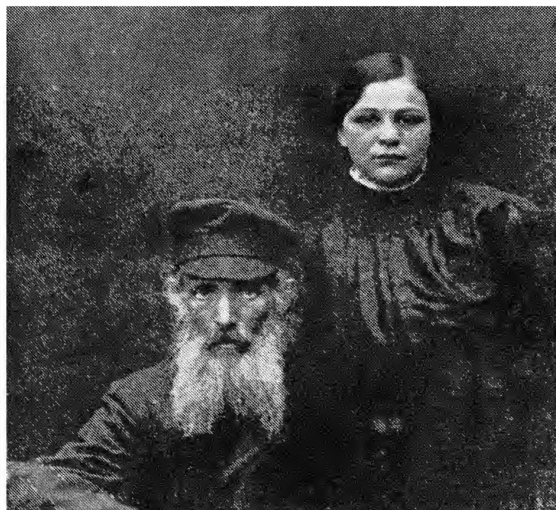
אולם כל הטובות וההצלחות לא סיפקו מזונות לבני ביתו של ר' זיסל.

רבי זיסל מעולם לא התאונן על רוע מצבו. אולם אשה „ארורה" היתה לו. טבע רע היה לה. היא תבעה מזונות ודווקא בצעקות. רבי זיסל בעצמו מעולם לא הרים את קולו; אבל היא ה„ארורה" צעקה בקול גדול: הבה מזונות.

פעם אחת באה רעייתו וכדרכה תבעה לשבת. — זיסל, ערב שבת היום ואין לי לא דגים ולא חלות לשבת... מאין אקח מעות; המן הגורן או מן היקב? ענה זיסל בתמימות. — מדוע יש מעות לכל הסופרים ולך אין אף פרוטה? — „כל הסופרים אנשים צדיקים וד' עוזר להם", ענה, „ואני אינני צדיק", ענה בתמימות. — מה? כל הסופרים צדיקים ועתה רשע?... למי אתה מספר? רשע מרושע, צדיק כמותך אין בכל העולם, התפרצה רעייתו בכעס.

רבי יוסי הסופר

רבי יוסי הסופר היה מתנגד, הוא היה מקרוביו של ר' זיסל, אולם מזל אחר היה לו... גם הוא היה סופר סת"ם,

ר' יוסף ביעלאָגרודסקי (יאָשע דער סופר) ובתו בתיה (1920)

אולם הוא לא סמך על ניסים וחיפש אחרי מקורות פרנסה אחרים. לו היתה חנות של ספרים וגם „ספריה" קטנה שהיו קוראים לוקחים ספרים לקריאה תמורת שכר. הוא היה מוצא את מחייתו בכבוד והיה לו פנאי להתעסק בצרכי ציבור, לעת זקנתו. בנו שלמה פינסטון, בעל הספר „החימיה" באידיש, היה מספק לו צרכיו בהרחבה. בנו פינסטון יסד גם כן בלידא חברה של „גמילות חסדים" שיצאה לתהילה בכל הסביבה והיה רבי יוסי ממש יושב על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים.

בכלל היה רבי יוסי עוסק בצרכי ציבור באמונה בעיירתי לידא. הוא היה זמן קצר גם באמריקה, אולם לא יכול להת־אקלם שם וחזר ללידא. ר' יוסי היה רחוק מרוח אמריקה כרחוק מזרח ממערב. בנו שלמה פיינסטון גמר חוק לימודיו באוניברסיטה של סירקוז ובחר לו מקצוע אמריקאי אופייני, יערות (פארעסטרי) והתמחה בתורת החימיה. בכ"ז הריח של עיירתי עוד נשאר בו במידה גדולה. נכדו של ר' יוסי הוא השחקן המפורסם עזרא סטאון. כך עוברים שלושה דורות בישראל.

בשנת 1937, בשעה שביקרתי בלידא, הבאתי מתנות ואגרות מבנו והיתה לי הזדמנות לראות את ר' יוסי מתעסק באמונה בצדקה ובגמילות חסדים. כשעזבתי את לידא השתו־ממתי לראות את רבי יוסי הישיש בבית הנתיבות בין המלווים אותי. טאקסי לא לקח אלא הלך ברגל והוא כבר זקן בא בשנים. מה כל החרדה, רבי יוסי? שאלתי. פרישת שלום אמסור מכל מקום ולמה היה נחוץ כל הטורח? הבאתי מתנה לבני ואני חפץ כי תמסור את המתנה לידי בני. הבאתי בעדו זוג של תפילין „אריסטוקרטי", התפילין זעירים הם אלא שכשרים הם בתכלית הכשרות, אני בעצמי כתבתי אותם, התנצל רבי יוסי.

כמובן מסרתי המתנה בשלימות ליד שלמה פינסטון. פינסטון קיבל את המתנה בתודה. מסופק אני אם הוא מתפלל בהם בכל יום, אולם חושד אני בו כי ברגעים קשים של החיים, היה שלמה לובש את התפילין האריסטוקרטיים ומתפלל בהם בדביקות. מי יודע רוח האדם?

זלמן שמשון הסוחר

לזלמן שמשון היתה חנות של עיטרן ושל נפט ועוד דברים כאלה, אך חנותו היתה לו אך טפל. העיקר בעיניו היתה עבודת ד' ולימוד התורה. לא פסק פומיה מגירסא אף בחנות.

פעם אחת כאשר זלמן שמשון היה מתעסק בספר באו אליו שני קונים, שני קונים בבת אחת. ר' זלמן שמשון הניף את עיניו מהספר ואמר לקונים בכעס: מדוע אתם מטרידים אך אותי? ברחוב יש כמה חנויות ודווקא אותי אתם באים לבטל מתורה...

יעקב פאפירמייסטער

יעקב פאפירמייסטער היה איש עשיר לא ב„מרכאות כפולות" אלא עשיר מופלג. הוא היה בעל הבית של בית בישול שכר שיצאו לו מוניטין בכל ארץ ליטא וגם שותף לבית חרושת גדול של סיגריות. פאפירמייסטער היה מחובבי ציון הראשונים ואחיו היה קולוניסט ידוע בראשון־לציון... אולם לא בהשכלתו הרעיש פאפירמייסטער את דרי עירנו אלא בנדוניה שנתן לבתו.

פאפירמייסטער לקח לביתו חתן, אחי קאנטור הסופר העברי הידוע, ונתן לו נדוניה... שומו שמים, חמישה עשר אלפים רובל. כן, חמישה עשר אלפים. סכום זה היה למעלה מהשגת תושבי עיר לידא... ושוחחו בזה ימים רבים, הדבר הזה היה הנושא העיקרי של שיחה... חמישה עשר אלפים רובל... היאומן כי יסופר?

בקבוצה שהתווכחו אודות מאורע לא שכיח זה, נכנס לייזר מנדיל הרופא, שבתו ברחה עם קצין גבוה של הצבא הרוסי. מה רעש? אמר לייזר מנדיל, יעקב ווינר (פאפיר־מייסטער) שילם בעד חצי גוי חמישה עשר אלפים ואני לקחתי חתן לבתי גוי גמור ולא עלתה לי אף פרוטה.

עיכוב הקריאה

חיים נוח היה חסיד למדן, בנעוריו הוביל חסידים בסוס ועגלה לקוידנוב בשכר מועט, נשאר בעל עגלה כל ימיו, אולם מלאכתו גרמה שיקפחו אותו בעליות. כאשר הגבאי בשטיבל היה השוחט מרדכי אהרן, שזכר אותו מנעוריו, היתה עליה לחיים נוח בכל חודש. אולם כאשר התפתח הקפיטאליזם בעיר לידא והגבאות עברה לעשיר שמואל בעל חנות הברזל, הוא הנהיג משטר קאפיטאליסטי ופסק לכבד את חיים נוח בעליות לעתים רחוקות. וחיים נוח זה איש קשה היה והיה תובע עליות בפה, אולם שמואל איש הברזל לא שם לב לזה.

הדבר נגמר בעיכוב הקריאה. חיים נוח עלה על הבימה וטען בזה הלשון: אני איש עבודה, איש עמל, „א פראצע־וויטער מענטש", ועליה נחוצה לי בכל חודש. עיכוב הקריאה ריכך את לב איש הברזל, נימנו וגמרו כי לחיים נוח נחוצה עליה בכל חודש.

פעטשי הקבלן

שמו האמיתי היה פסח ומשום שגמגם בלשונו קראו לו פעטשי. לפעטשי היו פרנסות רבות. בפסח היה אופה מצות ובפורים היו לו מונופולין על משחק הפורים. במשחקו זה היה מעסיק עוזר בשם אהר'קע מזיק, איש אשר חינכו במלאכות שלו.

בפעם הראשונה אחרי שאהר'קע מזיק מילא את תפקידו של המן הרשע בשלימות, הוא ביקש מ„אדונו" שכר. פעטשי לקח מטבע של חמש אגורות ומסר לעוזרו. פעטשי, בעד יום של עבודה, אתה נותן לי חמש אגורות? מיחה אהר'קע מזיק. וה„קונצן" שראית כל היום בחינם אינם נחשבים לך מאומה? בעד „קונצן" כאלה יכולתי להשיג רובל שלם... — הצטדק פעטשי.

אהר'קע לא התרצה לקחת שווה כסף בעד עבודתו ומלחמת הרכוש והעבודה התלקחה ברצינות, באו למהומות. בשנה הבאה היה אהר'קע עוד הפעם עוזרו של פעטשי... אינני יודע אם פעטשי הוסיף על שכרו או אהר'קע התרצה לקבל שכרו בעונג אמיתי.

אלה הם מקצת מהטיפוסים שנזכרתי בביקורי בעיר מולדתי לידא...

שיכורי לידא

את תושבי לידא קראו בשם „שיכורים" (לידער פיאני־צעס). הסיבה לכך היתה רשומה בפנקס של חברה־קדישא שכמובן, איננו עוד בנמצא, והנני מספר המעשה לפי זכרוני.

בסביבות לידא גרו כפריים „ישובניקעס" עשירים. אנשי

החברה קדישא היו קוברים את עניי העיר בחינם. אולם כאשר בא לידם מקרה של מת מה„ישוב" היו „פושטים את העור" מהיורשים ותבעו מהם סכומים גדולים. פעם אחת — היה רשום בפנקס — אירע בלידא מקרה כזה:

אחד מהעשירים הקמצנים של ה„ישוב" מת. גם בניו היו קמצנים ובשום אופן לא רצו לשלם את הסכום הגדול שנקבו להם בעלי החברה קדישא והם חזרו עם המת שלהם לכפר... בדרך, לא רחוק מכפרם, פגשו בחייט עני שהיה מחזר אחרי פרנסה בכפרים והיורשים נפלו על אמצאה כזו: את החייט שיכרו ביי״ש, הפשיטו מעליו את בגדיו והלבישוהו בתכריכים, ואת אביהם הלבישו בבגדי החייט, לכלכו את פניו בדם והניחו אותו קרוב לעיר לידא. ובלידא יצא הקול כי רוצחים הרגו את החייט העני, שהיה בעל משפחה גדולה.

בקיצור, את הקמצן בבגדי החייט קברו בחינם בכבוד גדול ועוד קיבלו מעות לתמיכה באלמנה העניה. המתעסקים במת מצווה היו במצב לא נוח — החייט היה איש צעיר ולמת היה זקן לבן מזקנה. אולם תירצו הקושיה כי מצרות מזקינים והיו מקללים את הרוצחים שרצחו את החייט העני באכזריות כזו עד אשר הזדקן.

בינתיים החזיקו היורשים את החייט באורווה והשקו אותו ימים אחדים ביי״ש ואחרי כן שלחו אותו לנפשו לבוש בתכריכים. בעיר החלו לשכוח דבר רציחת החייט. אולם פתאום ראו אותו בשוק לבוש בתכריכים... נבהלו המוכרים בשוק לראות את המת קם מקברו והניחו את סחורותיהם הפקר ורצו לבית הרב לספר כי מתים מתהלכים בשוק... גם החייט היה משתומם שהוא לבוש בתכריכים, והיה מתפלא: „אם מֵתִי מדוע אני רעב, ואם חי אני, למה לבוש אני בתכריכים?"

החייט זכה מן ההפקר במזונות ויי״ש והלך לבית העלמין; היתה אכילה כדבעי וגם יי״ש לרוב. לרצות את המת שלח הרב מניין אנשים לבושים בטליתים ותפילין לבקש מחילה ממת מצווה... ומה גדולה היתה ההשתוממות של הבאים לראות את החייט יושב בתכריכים ושותה יי״ש... שיכורי לידא — אמר אחד, כנראה זר בעיר — הם שותים גם אחרי מותם... מה היה הסוף? אינני זוכר, אולם מני אז נשאר השם שיכורי לידא... ומני אז היו קוראים לאנשי לידא בשם שיכורים.

מעשה מעין זה מסופר אצל טניסון וגם אצל יעקב גורדין: „הזר".

אינני ערב לאמיתות הסיפור, אולם הסיפור אופייני. הוא מתאר את מצב העיירות מהעבר הקרוב, את הצדדים הטרגיים וגם הצדדים המגוחכים.

חיים יוסף ארגוב (גערבאוווסקי)

לידא בימי חול ובימי חג

עיר שנות ילדותי ונעורי. לעיניו האדישות של אדם זר נראתה ודאי לידא לא נאה ולא רומנטית ביותר. היתה זו עיר טיפוסית ברוסיה הלבנה, שמנתה כשלושים אלף תושבים, רובם יהודים. היא היתה מחוז השלטון של פלך לידא וכן מרכז לרשת מסילות ברזל חשובה מבחינה אסטרטגית וכלכלית. היא התברכה בכל המוסדות הרגילים של עיר בעלת גודל ודרגה כשלה, מבתי קולנוע, שעל פי רוב ביקרו בהם היהודים, ועד לבית סוהר, שתושביו הפליליים באו ברובם מן האוכלוסיה הבלתי יהודית, והפוליטיים — כמעט אך ורק מבין היהודים.

בלידא התגוררה אוכלוסיה מעורבת — פולנים, רוסים, יהודים והיהודים היו כאמור הרוב. אבל אדם מבחוץ היה רואה בעיקר את היהודים. ה„פריצים" הפולנים ופקידי הממשלה וכן האיכרים הביאלורוסים שבאו למכור ולקנות, נראו רק כמין נספח לגופה של העיר. היהודים היוו את נפש העיר, טבעו את רושם פעילותם הקדחתנית ומזגם הסוער של החנויות והשווקים על הרחובות. הם נראו תמיד בתנועה. נדמה היה שהם בכל מקום ומקום. חיוניותם וניידותם גרמו לכך, שנדמה היה כי מספרם רב יותר משהיה. גוי פולני שאל אותי פעם: „כמה יהודים בעולם?" — „כחמישה־עשר מיליון" עניתי. „אל תדבר שטויות, — קרא — בלידא בלבד יש יותר מחמישה־עשר מיליון יהודים".

כמו בכל ערי תחום המושב היה ללידא פרצוף כלכלי יהודי מיוחד. בראש הסולם הכלכלי עמדה השכבה הדקה של העשירים — ועשיר היה פירושו מי שיש לו כמה עשרות אלפים זלוטי. אחרי כן באו המעמד הבינוני ובעלי המקצועות החופשיים, בייחוד רופאים ועורכי־דין. ובתחתית הסולם הכל־כלי — ההמונים, למן אנשי האוויר המרובים ועד לחנוונים הקטנים, לבעלי המלאכה, לפועלים, לרוכלים, כולם על סף העניות, שלא הרוויחו אלא לצרכי החיים ההכרחיים ביותר, מעולם לא היו בטוחים ביום מחר ותמיד נתונים בסכנת רעב.

מימי ילדותי, היה לחיים היהודיים המסורתיים והלאומיים קסם מיוחד בעיני. המגע שלי אתם היה מזמן הלימוד בחדר, בישיבה. אבל אותו עולם שהיה קרוב אלי במקום וכל כך מופלא היה לו בשבילי כוח משיכה עצום. נמשכתי לעולם זה על ידי משהו שאינני יכול להסבירו או להגדירו. פעל בקרבי מין „חוש לאומי", שכנראה עבר אלי בירושה. היה זה קול הדם של הגזע הציוני שהייתי שייך אליו.

העולם היהודי הקטן מסביב, עולם הרחובות וההמונים של לידא היה בשבילי עולם, שתמיד צבט את לבי ותפס את דמיוני. הרגשתי בחוש, כמה סבל אנושי נסתר מאחורי החזית של עולם זה, כמה אמונה ומסירות שקועות במנהגים ובמסורת שתושביו היו כל כך דבקים בהם.

בערבי סתיו היו הרחובות נראים עצובים ביותר — הדמויות הכפופות של המוכרות בשוק עוררו רחמנות יתירה. בפינת רחוב סמוכה הציעו זקנות אחדות את סחורתן ורבו בגלל ספק קונה, וכל הסחורה של כל אחת מהן לא היתה אלא סל פירות או ירקות. כיצד יכלה אשה — ואולי אפילו משפחה — להתקיים מן הרווחים של „הון" כזה? הרוח יללה,

הגשם חדר מבעד למלבושיהן, אבל הן לא זזו ממקומן וציפו בסבלנות לנס מכירת סלן לפני בוא הלילה הגשום.

בערבי חורף, מתחת לרבדי השלג, לא נראו הרחובות מרופשים כל כך, והמרה השחורה של הסתיו כאילו טואטאה על ידי הקרה. אבל המוכרות בשוק הקר או בחנויות הדלות רעדו בתלבושתן המטולאת, הן חבקו את זרועותיהן תוך נסיון־שווא להתחמם על גבי התנורים הפרימיטיביים שלהן, שלא היו אלא גחלים לוחשות אחדות בכד של חרס. סבלים עמדו ליד הבתים שעות רבות וציפו לרווח של זלוטי אחדים, כדי לקנות ארוחת ערב למשפחה. כולם שקועים בחרדתם לסלק את הסכנה האורבת תמיד להשאר עוד יום וערב בלי רווח כלשהו.

הייתי נוהג לעזוב אותם וללכת הביתה והרגשתי את עצמי נבוך ואומלל. אבל פתאום הופיעו קרני אור שהלכו ונתקרבו. חבורת נערים קטנים חזרה מן החדר, ששם בילו את כל היום בתלמוד תורה. הפנסים בידיהם סייעו להם למצוא את הדרך במבוך הרחובות והסימטאות האפלים, האור המבליח האיר את פניהם ושוב נבלעו בחושך. מצב רוחי נשתנה. ידעתי בדיוק מה מראה חיי החדר והסתכלתי בקנאה בילדים הלבושים בגדי דלות ונראים חלשים — אבירים קטנים של תורת ישראל, דמויות רומנטיות של עולם מיסתורי ומסורתי.

נזכר אני באחת התגליות שגיליתי ביום קיץ חם. ביקרתי בפרבר העני ביותר של לידא. בחצר, מאחורי בית עץ רעוע, נערכה חגיגת חתונה. החופה הוקמה בחצר, האורחים נתאספו מסביב. מתוך הבית יצאה תהלוכה. ראשונה — החתן בלווית יהודים בעלי זקן, שנראו חגיגיים. אחרי־כן, הכלה מתחת לצעיף, בחברת נשים לבושות שמלות חגיגיות כביכול, ובידיהן נרות. משונה כל כך נראתה תערובת זו של שמחה וצער. הבדחן פיזם את חרוזיו, כשהוא מצרף הומור ומוסר. פתאום אחז את הקהל החוגג רגש תוגה; הושמעה תפילת „אל מלא רחמים" לזכר אבי הכלה, שלא זכה לראות את חופת בתו. הגברים נגבו את עיניהם, הכלה והנשים פרצו בבכיה מרה. הדבר היה כל כך בלתי צפוי, בכי ודמעות בחתונה. אחרי כן בא טקס הקידושין. החגיגיות שבטקס, הלחן הצובט את הלב שבתפילה, השמחה האצורה שבברכות, הפולקלור המיוחד במינו של כל המחזה — כל זה עשה עלי רושם כביר.

כמעט כל רחוב היה לו בית כנסת משלו. אולם בתי־הכנסת הראשיים של העיר היו מרוכזים מסביב לחצר בית הכנסת (שולהויף). רובם היו לא רק בתי־תפילה, אלא גם בתי מדרש. יום ולילה היו צעירים וזקנים יושבים ליד כרכים כבדים וגדולים ושקועים בלימוד התלמוד. ביום לא היה השולהויף ריק לעולם. לפני התפילה ואחריה שימש כמקום מפגש. תמיד עמדו חבורות יהודים, שדנו על הפוליטיקה או על הצרות שלא חסרו מעולם. אבל בערב, לאחר תפילת מעריב, לאחר שהאחרונים עזבו אותו, נעשה השולהויף שותק וריק, רק מתוך האפלולית של בתי־הכנסת המוארים בנרות בקעו קולות של זמרה למחצה, מלאי התלהבות, של לימוד התלמוד.

החגים היהודיים הם הרבה יותר מאשר חגי עמים אחרים. הם שירים לאומיים והיסטוריים גדולים, המתבטאים במנהגים יפים ביותר. הם עושים רושם עז על הילד היהודי, ואפילו בלבבות הקרים של יהודים שהתרחקו במשך השנים מעמם, מדליק זכרונם לרגע את האור והחום של ימי הנעורים.

החגים היהודיים השפיעו מאוד על דעותי ונטיותי. הם סיפקו לי אפשרות של הסתכלות טובה יותר לעברו של העם מאשר כמה ספרים שקראתי בשנים שלאחר מכן. בחגים ראיתי את היהודים והיהודיות מסביב לי כפי שרצו להיות, וכשסילקו לרגע את דאגות הקיום נתגלתה נפשם האמיתית.

הייתי צעיר ביותר כדי לעשות הקבלות אתנוגרפיות. הרגשתי את ההבדל המופלא בין ראש השנה היהודי לבין ראש השנה של הגויים. בשביל הגויים היתה השנה החדשה אות לשמחה ולחגיגה רועשת. החג התחיל בשתיה ובצהלה, שיכורים טיילו ברחובות או היו שרועים על המדרכות. אפילו המשטרה לא שמה לבה אליהם. הם חגגו את השנה החדשה לפי דרכם, ואילו ליהודים היה ראש השנה יום רעדה, יום דין וחשבון על כל המעשים הרעים בשנה שעברה וכל איש ואשה היה להם מה לחשוב — את צד החובה של החטאים בשוגג ובמזיד במשך השנה. ורק תשובה, תפילה וצדקה יכלו לכפר על העוונות.

יום כיפור הבא אחרי ראש השנה עשה רושם לא רק בבתים ובבתי הכנסת. כל פני העיר שונו. כל הקהילה כאילו זרקה את שלשלות הגוף והתמסרה לשלטון הרוח. כל הקהילה חזרה בתשובה והתחננה מקרב לב לאביה שבשמים. החנויות היו סגורות ומסוגרות, הבתים ריקים. נדמה היה שבכל פינה נשמעו קולות מבתי הכנסת והמנינים, קולות גברים ונשים, השופכים את לבם בתפילה נלהבת.

בכל בתי הכנסת בערו נרות לאין ספור. גם נרות נשמה לזכר הנפטרים. רבים מן החיים נראו כמתים מתחת לקיטל שלבשו על הטליתות, ומרגע שהתחילו התפילות הראשונות, ניכר היה, שהאנשים והנשים התפשטו מאישיותם הפרטית ונעשו נפש אחת עם כל ישראל.

היהודים הרגישו והתנהגו כאבות אבותיהם לפני אלפי שנה. מתוך חרטה ותשובה היכו „על חטא" על לבם באגרופים והודו על כל עוונותיהם בהתלהבות. על רבים מן העוונות שהתוודו עליהם לא יכלו לעבור אפילו אם רצו. בגופם התפללו בבית כנסת בלידא, אבל ברוחם עמדו בבית המקדש בירושלים. הם שרו על עבודת יום כיפור במקדש, על הכהן הגדול בכל תפארתו, וקולותיהם היו מלאי געגועים לעבר, עד שהעבר נראה כחלק מן ההווה. לרבים מהם היו קרובים וידידים שנרצחו בפרעות ברוסיה ובפולין, אולם באותו היום הקדוש ביותר התאבלו לא על המעונים בני דורם. הם התאבלו על עשרת הרוגי מלכות, קרבנות הרומאים בארץ ישראל לפני קרוב לאלפיים שנה.

חג החנוכה הביא לי את הנחמה של תאורה יהודית והניגוד היה מדהים. הנרות של הגויים כאילו סימלו את הכוח הפיזי של העולם, שלו הם שייכים — גדולים ובוטחים בעצמם. ואילו הנרות הקטנים והדקים של חנוכה, שהאירו באלפי משכנות ישראל, עשו רושם חגיגי אפילו בבתים הרעועים של רחובות העניים.

עברו שנים רבות מאז שראיתי את דובי ז"ל מדליק נרות קטנים בחנוכיה המסורתית, אבל עדיין זוכר אני את המחזה הבלתי נשכח של ערב חנוכה, את מנגינת הברכות, לפני הדלקת הנרות, שיש בה משום רגש נצחון החלשים על החזקים, את ההתרגשות בקול אבי, את הפנים המחייכים של אמי, את האווירה החמה והמאושרת בכל הבית ואת הנרות

לאין ספור בחלונות של בתי לידא. בכל רחוב, בכל בית, בכל דירה ובכל ביקתה.

ובימי הפסח כבר היתה מורגשת אווירת החג בעיר לידא היהודית ימים אחדים לפני החג. ובאותם הימים לא יכול היה שום דבר לעכב אותי בבית. התהלכתי ברחובות ההמונים היהודיים, שפתאום נשתנו כל כך. בכל בית יהודי ביעור קדחתני, אבל זה לא היה ניקוי אביב של הגויים: היה זה חלק ראשון של מנהג סמלי עתיק. שום דבר שהשתמשו בו במשך השנה לא יכול היה להשאר בבית בימי הפסח עד שנעשה נקי בתכלית הכשרות והושמד בו שיור כל שהוא של חמץ. הכל — כלים, קדרות, כוסות, צלחות, כפות, מזלגות, סכינים — כל דבר צריך היה להיטהר כדי שיוכל לשמש לפסח. חנויות המכולת היו להן שתי מערכות כלים: לכל השנה ולפסח, וככל שהתקרב יום הפסח כן הרבו אנשים לקנות מצרכי חג כדי למנוע חשש חמץ. שוק הבשר והעופות, שוק הדגים, חנויות היין היו מלאים לקוחות, העניים שבעניים הצטופפו ביחד עם האמידים. אי אפשר היה לתאר משפחה יהודית, ואפילו העניה שבעניות, יושבת בליל הסדר בלי כל צרכי החג. הרחובות היו צפופים יהודים נושאי סלים מצות, בקבוקי יין, צימוקים, סלי פירות. עדיין לא הגיע הפסח, אבל הוא כבר היה באוויר. הוא הקרין מעיני הגברים, הנשים והטף.

לפי המסורת היתה כל המשפחה מתכנסת בבית אבא לסדר של פסח. רואה אני עדיין כל פרט ופרט, כאילו אתמול היה הדבר, לא רק את המנורות והנרות בפמוטים של כסף, אלא אותו אור מיוחד של חג יהודי. אבי ז״ל היה מלך הסדר. הוא נשען אל הכר מעשה מלך, אחד מן השרידים הרבים של חיי המזרח שבזכרון העם. אחרי כן התחיל הסדר, שריתקני מראשיתו ועד סופו. שרנו את השירים והפזמונים בנוסח המקובל מלפני מאות שנים. אכלנו מצות ומרור — סמלים למאורעות ימי קדם.

חג השבועות: האם יש מלים בפי לתאר את שמחת חג מתן תורה בלידא. כל יהודי ללא יוצא מן הכלל שמח עם התורה. בבית הכנסת עם הפזמון המיוחד של „אקדמות״... ובבית — במאכלים המקובלים של אותו חג.

הכל היה ואיננו יותר.

תשעה באב הוא ניגוד טראגי לפסח וגם לחג השבועות. באותו יום נשברה סופית התנגדותם הנואשת של היהודים לרומאים. יהודה נפלה, המקדש בירושלים עלה בלהבות. בדמיוני הצעיר החי, דמה העם היהודי בפסח לכלה החוגגת את חופתה, ואילו בתשעה באב — לאלמנה העומדת ליד קברו הפתוח של בעלה הנרצח. אילו רצה גוי לעמוד על פשר סוד קיומו של העם היהודי בגולה, היה עליו לבוא בליל תשעה באב לאחד מבתי הכנסת בלידא ושם היה מבין זאת.

בית הכנסת אותו ערב אין לו שום דמיון לבית הכנסת של כל ימות השנה. המנורות אינן דולקות, בוערים רק נרות, נרות אבל ושוררת חשכה למחצה, צללים עמוקים מרחפים על פני הקירות. מארון הקודש מסולקת הפרוכת והוא עומד ביתמותו. בית הכנסת מלא מתפללים. כולם יושבים על ספסלים הפוכים או על הרצפה. הם חלוצי־נעל, כאילו מתאבלים בבית המת וכך שרים את הקינות בנעימה קורעת לבבות.

אילו היה זר נכנס לבית הכנסת היה מזדעזע. רעיונו הראשון היה כי קרה משהו איום, זה עכשיו לקהל שנאסף כאן. לא היה מאמין, שדאגה זו וצעקת כאב זו באו לא מחמת שואה של היום או אתמול, אלא מחמת אסון שקרה לפני אלף ותשע מאות שנה. שום עם אחר בעולם לא היה מתנהג כך, כי שום עם אחר בעולם אין לו אותה הברכה או אותה הקללה של זכרון לאומי שאינו פוסק.

ערב זה של תשעה באב היה אחד הרגעים המכריעים בימי נעורי. כל מה שהיה בקרבי יהודי בהכרה ושלא מהכרה נזדעזע, כאילו הסתכלתי לרגע לתוך פינת הלב הנסתרה ביותר של העם. ומה שראיתי עורר בי — יותר בחוש מאשר בשכל — את כל הטרגדיה של עמי.

כחי ניצב לנגד עיני מקרה, שהוא טיפוסי לאותו תהליך הרגש שבקרבי. קרובים שלי, יתומים מאב ואם היגרו לארצות הברית בשנת 1920. גם אני הצטרפתי ללוותם לתחנת הרכבת. פגשתי שם עוד משפחות שהיגרו לאמריקה בגלל חוסר פרנסה בלידא. פתאום שמתי לב למחזה משונה ובלתי רגיל. בעצם לא היה שום דבר בלתי רגיל, אבל אני לא ראיתי מעולם לפני כן דבר כזה, וכאב עז צבט את לבי. מהגרים מלידא לאמריקה הטעינו את מטענם הדל על רכבת ארוכה. הרחבה היתה מלאה מהגרים וקרוביהם, שהיו משוחחים וצועקים, מנפנפים בידיהם ומנסים בכל כוחם לכסות על צערם, האחד בפני השני. נשים אדומות עיניים החזיקו תינוקות בזרועותיהן, ילדים שעיניהם רדומות עזרו להוריהם לשאת את המטען לעגלות. הצלצול הראשון של פעמון הרכבת זעזע את האוויר — אזהרה, שבעוד רגעים אחדים תבוא הפרידה, עזיבה בכיוון של יבשה רחוקה אלפי קילומטרים. בצער רב קפצו לזרועות אבותיהם ואמותיהם, אחיהם ואחיותיהם, קרוביהם וידידיהם, וכאן לא יכלו להתגבר על עצמם ואנחות זעזועים, דמעות יאוש מרות זלגו על פניהם. אנחות מילאו את הרחבה, אנשים ונשים וטף נקלעו איש בזרועות רעהו, נשיקות רועדות נשמעו על פנים דומעות. הצלצול השני של התחנה, הזרועות נתרוקנו, המשא האנושי נחפז לקרונות. מאות פנים צעירים וזקנים הציצו מן החלונות, הדמעות חינקו את קולותיהם, יאוש הפרידה האחרונה נראה בעיניהם. צלצול שלישי של פעמון התחנה. הקטר התחיל להזיז את הרכבת המלאה. הקרובים רצו בהתרגשות אחרי הרכבת, נפנפו בידיהם, בכו וצעקו, וניסו להזין מבטם במבט האחרון של הפנים שלעולם לא יראו אותם בחייהם.

כך נראתה לידא, עיר ואם בישראל. העיר שבה גדלתי וחונכתי, בה ביליתי את שנות ילדותי ושנות נעורי, לידא זו, שהיתה ואיננה עוד, שנמחקה מהמציאות של הגויים, אך לא מההיסטוריה היהודית.

חיים אמיתי

באווירה של תורה ודעת

א.

עוד עולים באוזני ומהדהדים הצלילים והקולות של לומדי הישיבה הגדולה מיסודו של הרב ריינס, קולם של מאות בחורים צמאי תורה, המבלים לילות כימים בבית־המדרש לאורו של נר מבליח. המיית הלומדים היתה משתפכת על פני כל הרחובות הסמוכים ונוסכת רוח בטחון ואמונה בתושבים, שדאגות פרנסה גזלו שלוותם ושנתם.

בשנת 1913 הגיעה ללידא „הבמה העברית" בהנהלתו של נחום צמח ז"ל. הלהקה הציגה את „הנודד הנצחי" לאוסיפ דימוב. בהצגה זו השתתף זקן שחקני ישראל, יהושע ברטונוב. אותו יום מת בישיבה אחד מתלמידיה המחוננים והמתמידים. פרץ ויכוח בין הבחורים, אם נאה הדבר ללכת באותו ערב להצגה כי הלא אבלים היינו. חלק חייב את הביקור בתיאטרון, היות והצגה זו היא רצינית וטרגית, וע"י כך תעורר עוד יותר את העצב והיגון בלבנו, וחלק התנגד מאותו טעם שהזכרתי. למחרת, כאשר נודע למשגיח, הרב ר' אליהו דוב ברקובסקי זצ"ל על הביקור בהצגה, לא שקט כל היום עד שנודע לו מי ומי היו ההולכים. ביניהם היה אחד בשם לב מליכוביץ. המשגיח הוכיח אותו על פניו והטיף לו מוסר: כיצד זה מבקרים בתיאטרון, הרי שמה יושבים בגילוי ראש. פתח לב את ה„יורה דעה" והראה לו שמותר ללכת בתוך הבית בגילוי ראש. המשגיח לא שלט ברוחו והראה לו באותו דף הלכה מפורשת, שמותר רק לשבת בגילוי ראש בתוך הבית אבל להתהלך אסור.

לאחר תפילת ערבית היתה כבר האווירה מחושמלת ודרוכה, כי המשגיח אמר כי ברצונו למסור הודעה. עלה על הדוכן ובדמעות בעיניים פתח ואמר: „כיצד התעלמו מהאבל על אבדן חברם אלה שהלכו לבקר בתיאטרון. המנוח היה אחד מבחירי התלמידים, מצניע לכת ומתמיד. יום לפני כן הלך לעולמו ולא עלה בידי חבריו להתגבר על יצרם הרע. במקום להשתלט עליו הוא השתלט עליהם".

שקט שרר בדברו. מיד פתח במימרא הכתובה בתלמוד: „רוב גנבי — ישראל". לכאורה הרי זו הטלת דופי בעם ישראל כולו, ובכן מה אנו כי נלין על האנטישמיים? הייתכן שרוב גנבי — ישראל? אבל עליכם להבין למי מכוונת המימרא. הרי יודעים אתם שרוב התיאטראות מציגים בליל שבת, ובהתקדש ליל השבת, מקבל כל יהודי נשמה יתירה, ואם אין הוא יכול לשלוט ביצרו, נכנע לו, הולך וקונה כרטיס ונכנס לתיאטרון בליל שבת, הרי הוא מכניס בכרטיס אחד שתי נשמות, כלומר גם את הנשמה היתירה. יוצא שהוא מרמה, כי הרי ברור וידוע, שיתר האומות לא חוננו בנשמה יתירה, ומשום כך „רוב גנבי — ישראל".

ב.

עוד אזכור את לילות הפורים ושמחת תורה בביתו של הרב ריינס בחברת בחורי הישיבה, עת היו מתמודדים בחרוזים על טהרת השפה העברית.

גם המוני העם היו מתבשמים מריח התורה. ר' אייזל הסנדלר יסד בכוחות עצמו את חברת „תפארת בחורים". הוא היה אוסף מדי שבת בשבתו את הנוער העובד והיה מלמדם פרקי אבות, קיצור שולחן ערוך ונימוסי החברה המקובלים בחיי יום־יום.

ר' יצחק דזימיטרובסקי, המכונה „ר' איטשה דער וויסער" (הלבן), בעל הזקן הלבן כשלג, בעל העיניים הכחולות והפנים השקופים כמעט והמחייכים תמיד, היה אוסף את עניי העיר בלילות שבת בקלויז של הסנדלרים והיה מפרש להם את פרשת השבוע.

ג.

בימי מלחמת העולם הראשונה עת השתרר הרעב בעיר, עם כניסת הגרמנים, נחלץ הדור הצעיר לחפש אמצעים בכדי לייסד מטבח־עממי זול לנצרכים שהיוו אז את רוב התושבים. הישיבה הראשונה נתכנסה בביתו של זליג איליר־טוביץ ובה הוחלט לייסד להקה תיאטרונית, שהכנסותיה יהיו קודש לקיום המטבח העממי. בישיבה השתתפו: יאקאוו ואשתו ז'ניה, יצחק כץ, צידרוביץ', יאבלונסקי, לוויט וגדליה צ'רטוק. הם היוו לאחר מכן את היסוד ללהקה.

בראשונה הציגו את מחזהו של יעקב גורדין באידיש: „המלך ליר היהודי" וכן את המחזות: „דער אומבאַקאַנטער" (הבלתי־נודע), „דער דאָרפס־יונג" (נער הכפר), „די פוסטע קרעטשמע" (הפונדק הריק) ועוד. במשך כל זמן קיומה של הלהקה השתדלו להעלות מחזות ממיטב ספרות אידיש.

בעקבות להקה זו נוסדה גם להקה מוסיקלית, שהשירה תפסה בה מקום חשוב. בשלהי מלחמת העולם הראשונה נוסדה גם תזמורת סימפונית שהיתה מופיעה באולם „נירונה" בחצרו של דלוסקין.

ד.

מיטב הסופרים ואנשי־הרוח היו מבקרים בעיר. ביקורו של שלום עליכם, למשל, הפך לחוויה בלתי־נשכחת הן לסופר והן לקהל קוראיו ומעריציו. בהגיע הרכבת הגיעה גם התלהבות הקהל לשיאה והחיבה וההערצה בהן נתקבל שלום עליכם עברו כל גבול.

בחרדת קודש הקשיב הקהל הרב לדברי שלום אש שבא ללידא לאחר ביקורו בארץ־ישראל וקרא פואימה בשם: יהודי תימן.

מוקסמים ונסוכי שכרון ישבו בחורי הישיבה בקלויז של הקצבים והקשיבו להרצאתו העברית של חיים גרינברג. היתה זו הפעם הראשונה שצלילי השפה העברית בהברה הספרדית נשמעו בלידא.

ואילו הופעתו של זאב ז'בוטינסקי היתה ברוסית. נושא ההרצאה היה: „היהודים במזרח הקרוב". סגן האיספרבניק הרוסי ישב בשורה הראשונה, היטה אוזנו כאפרכסת וחיכה שהמרצה יכשל לפחות במלה אחת על ציונות ואזי יאסור אותו. המתיחות בקרב הקהל היתה רבה וכגודל הדריכות היה גודל השמחה לאחר שההרצאה נסתיימה והכל עבר בשלום.

וכך ניתן לספר על גילויים אין ספור של חיי תרבות ורוח שפיכו בעיר והשרו אווירה תרבותית ולאומית־ציונית בקרב היישוב היהודי.

אבא לנדוי

לזכר נשמתה הזכה של אמי הורתי,
שהורישה לי את האהבה לשפתנו.

עברית בלידא

רבים מעולי לידא, בהגיעם לארץ־ישראל, זכו לאותה שאלה רטורית, שיש בה מן הציון לשבח: האמנם, רק חדשים מספר כאן? — לפי הדבור העברי שבפיך, סבור הייתי שאתה ותיק בארץ... והלידאי, העולה החדש, הצטרך להסביר (תוך שמינית שבזחיחות דעת לוקל־פטריוטית), שאין בזה כל פלא, שכן בלידא, העברית היא „בת בית" מאז ומתמיד, הן אצל בני הדור הישן והן בפי בני הנוער, בבית־הספר ומחוצה לו.

ואמנם, מאז ומתמיד תפסה הלשון העברית מקום נכבד אצל יהודי לידא, בחייהם הרוחניים, הדתיים והחילוניים כאחד, וכן בחיי המעשה, בעסקי יום יום שבין אדם לחברו. יש להניח שבזה לא נבדלה לידא בעיקרו של דבר משאר עיירות יהודיות בליטא המדינה, אך, מצד שני, אין ספק שהיו, בין עיירה לעיירה, הבדלים שבסגנון, באיכות ובכמות. ומכיון שבלידא אנו עוסקים עכשיו, מן הראוי לספר מן האפייני שבה, ממה שראינו ושמענו בתוכה.

לא רק בתפלות ובברכות, היתה הלשון העברית שגורה בפיהם של יהודי לידא. „דורות ראשונים", דומה שלא ידעו שפה אחרת, בדברים שבכתב, גם בעסקי יום יום, בחיים הצבוריים והפרטיים, במשא־ומתן, בניהול חשבונות ובחלקם הניכר — גם בחליפת מכתבים.

חוזי התקשרות עסקית, שטרות מכירה, שטרי בוררות, השלשה וכיו"ב נכתבו תמיד בלשון הקודש. היה הדבר מדרך הטבע לגבי יהודים שנמנעו מלפנות, בשעת חלוקי דעות או סכסוכים כל שהם, אל הערכאות הממשלתיים, והרב דמתא, או אחד הדיינים, או בורר יחידי, או שני בוררים, אחד מכל צד (זבל"א וזבל"א), ושלישי שצורף להם כ„שליש", הם היו המכריעים בסכסוך. אין זאת אומרת שכל כתב כזה היה ערוך בעברית צחה ומשופרת אלא, כמובן, הכל לפי השכלתו ובקיאותו של המחבר. הכותב מסמך כזה לא נמנע, בדרך כלל, מלשבץ בכתיבתו מלה לועזית, רוסית, גרמנית או פולנית, ואף אידיש, במקום שחסרה במקורות העבריים המסורתיים (או לא הגיעה לידיעתו) מלה מתאימה ומקובלת. וכך אתה מוצא בכתב עסקי הכתוב עברית צחה „וואגאנען" (קרונות), „פראכטן" (תעודות משלוח במסלת הברזל), „נאכנאמע" (גביה ע"י הדאר או ע"י הנהלת מסלת הברזל) ואפילו „צינזן" (אע"פ שהמלה „רבית" היתה ידועה לכל בר בי רב. אולי כדי להמנע ממלה שצלצולה בעברית מזכיר יותר מדי את איסור הנשך מן התורה?) וכדומה.

התאריך העברי היה, אצל דורות שומרי מסורת, לא רק דבר שבעקרון דתי אלא הרגל חיים מעשי: הציון „יום א', פרשת נצבים, כך וכך באלול" (או אפילו בלי ציון היום בחודש) אמר ליהודי יותר מאשר „כך וכך בספטמבר".

רישום חשבונות עסקיים בעברית היה דבר המובן מאליו.

אכן, צחות הלשון בתחום זה היתה לעתים לקויה ביותר, מפני הצורך ברישום שוטף ומהיר. על כל פנים, השתדל כל אחד לכתוב את חשבונותיו עברית, ולכל הפחות — כמו עברית. בנדון זה, זכורים לכותב שורות אלה כמה קוריוזים אפייניים:

— באחד מבתי־הכנסת בלידא היה תלוי על גבי הקיר „דו"ח הגבאים על הכנסות והוצאות בית־הכנסת" ובו, בין השאר, סעיף כזה: „לסטאליער עבור פאטשינקע ביינקל"!

צא ולמד — בתוך 4 המלים האלה, אתה מוצא 3 מלים באידיש (או רוסית): סטאליער, פאטשינקע, ביינקל, ולעומתן — 3 יסודות עבריים, דהיינו: „ל" היחס במלה „לסטאליער", המלה „עבור" ולבסוף — קישור שתי המלים „פאטשינקע ביינקל" בצורת הסמיכות העברית. ובסך הכל, מצלצל „כמו" עברית...

— ברשימותיו של חנוני לידאי מצאת: „לערל מנאוואפרוץ עבור שק חטים", או שעורים[1], או דגן (= שיפון) או ש"ש (= שבלי שועל) וכדומה. ובצד זה, נתקלת פתאום ברישום מכירה של „פ"ג" (?). המתקשה בפירוש מין זה יחפש לשוא במלונים העבריים, ברשימת ראשי־התיבות. אך חנוני לידא ידעו את הפירוש שהוא — פערל גרויפן... והנוטריקון שיווה לרישום צורה עברית.

עברית בתוך אידיש

לא רק בצורת טכסטים שבכתב בלבד חדרה הלשון העברית לתוך חיי יום יום של היהודי הלידאי; היא התערבה גם בשפת דבורו באידיש, גרגירים גרגירים וגושים גושים, וטבעה את חותמה על סגנון דבורו בביתו פנימה, במשאו־ומתנו ובחייו הרוחניים. היסודות העבריים לא נמסו בתוך שפת אידיש אלא נשארו משובצים בתוכה מעשה פסיפס והעניקו לאיש איש אוצר מלים עבריות, דפוסי לשון, אמרות ופתגמים בעברית, לכל אחד לפי רמת חנוכו, תפיסתו וחוג ענייניו.

שמות עצם עבריים בתוך אידיש שמשו ברובם לציון יעוד דתי של העצם, כגון: בימה, שלחן (שעל בימת ביהכ"נ), ארון (ארון הקודש או, להבדיל, ארון המתים), עמוד (התפלה), מנורה (להדלקת נרות בביהכ"נ), פרוכת, עץ־חיים (של ספר התורה), סידור, מחזור (תפלה), סוכה, סכך, לולב, אתרוג, הדסים, ערבות, פיטם, כסא אליהו, מקוה, ספר[2], פלוש (פ' קמוצה. פרוזדור הכניסה לבית־הכנסת, שהוא מפולש, דהיינו עוברים דרכו משני צדדיו), קערה (לצדקה, בעיה"כ), ועשרות אחרים. בחיים החילוניים היה השמוש בשמות עצם עבריים לעצמים חמריים מוגבל יותר, על פי רוב לציון סוגים של דברים, כגון: בגדים (וגם במספר יחיד — בגד — בלי ציון מדויק, איזה בגד), כלים, מלבושים, מאכלים, מטלטלין, בנין (בלי ציון טיב הבנין) ורבים אחרים.

קצב, אף אם לא קרא ושנה, השתמש בטרמינולוגיה מקצועית עברית, כגון: בהמה גסה (שור או פרה), בהמה דקה (עז, כבש, עגל צעיר), סירכה (הידבקות אונות הריאה זו לזו או לחזה, דבר העלול להטריף את הבהמה; ומזה בהשאלה — פגם, לקוי כלשהו בדבר) ושט, ניקור, בדיקה (בדק"נען) וכדומה.

[1] ובקראנו בעתון עברי בארץ על טונות „חטה", או „שעורה", או כוסמת", או „שומשום" („סומסום") (במקום „חטים", „שעורים", „כוסמים", „שומשמין", כנדרש — אנו נזכרים בחנווני הלידאי, שלפעמים לחשה לו המסורת את הצורה העברית הנכונה.

שמות של בעלי מקצוע (מהם גם הם בשטח הדת), בעלי תפקידים מיוחדים: חזן, שוחט, מנקר, מוהל, סופר, מודד (אצל סוחרי היערות), מחבר, קצב, רב, דיין, משגיח, שמש, משרת, שומר, שליש (שנבחר ע״י שני בוררים בסכסוך, שיהיה הוא השלישי המכריע ביניהם; או אדם ששני צדדים משלישים בידו — מפקידים — דבר מה, כסף או חפץ, על מנת שיוציאו לאחד הצדדים בתנאים מסוימים) ועוד רבים.

לציון יחסי קרבה משפחתית: משפחה, קרובים, שני בשני (או בשלישי), מחותנים.

לציון מדות, אופי, כשרונות, נטיות רוחניות, מצבי רוח וכיו״ב: צדיק (צ׳ הדור), בעל טובה, בעל מדות, „שמן זית״ (כלו אומר עדינות; לפעמים באירוניה), רשע (ובחזוק — מרושע), אכזר, גזלן, „אשה רעה״, עניו, תמים, תם, עז פנים, בעל גאוה, צנועה, חצופה, „חכם להרע״, מאמין, אפיקורס, כופר בעיקר, חסיד שוטה, מומר להכעיס, חכם (ובחיזוק — מחוכם), פיקח, שוטה, טיפש, למדן, מופלג, חריף, בקי, מתמיד, גדול (בישראל, בתורה), בור, עם הארץ, משכיל, מלומד, מדקדק, בעל חשבון, מבין, מנגן, שמחה, צער, מרה שחורה, נחמה, בטחון, בעל בטחון, תאוה ועוד ועוד כיו״ב.

עשרות מונחים עבריים היו בפי אנשי המסחר, קטנים כגדולים: סוחר, מסחר, סחורה, פדיון, לאחדים (בעברית החדישה — בקמעונות), הכרעה (תוספת משקל, קצת יותר מן המדויק), פסולת, פחת (הפסדי החנווני במשקל, או במידה, בעקב המכירה „לאחדים״, או מחמת טלטול השקים ממקום למקום וכדומה), הכנסה, הוצאה, חשבון, קבלה, חתימה, סכום, סך הכל, קונה (בעברית החדשה — לקוח), שטר חוב, שטר מכירה, חוב, חוב ישן, הלואה, לווה, מלוה, ערב, ערבות, „מחק״ (ההגיה באידיש — ב—ח׳ פתוחה. „מאכן א מחק״ — בטל חוב, כלו או חלקו), פקדון, עסק, ריווח, שותף, שותפות, כתב (במובן תעודה כל שהיא. ובהלצה — „א נאר מיט א כתב״...).

בתיאור מצב כלכלי: פרנסה (בשפע, בצמצום), מעמד, בעל־בית (במובן — מבוסס במעמדו), גביר (במשמעות — עשיר. לפעמים בתוספת — אדיר), עשירות, אוצר, מטמון, דחקות, יורד (שירד מנכסיו), נקי („יצא מן העסק, או מן השותפות, נקי = הפסיד הכל, לא נשאר לו כלום), קבצן, דלפון, אביון, עני מדוכא, מטופל (במשפחה גדולה), אוצרות קורח.

והרי בטוי מיוחד, שנוצר מתוך קטע של פסוק, לציון כמות מועטה, כלשהו: „כי הוא זה״ (מספר שמות, פרשת משפטים: על כל דבר פשע, על שור, על חמור, על שה, על שלמה, על כל אבדה אשר יאמר כי הוא זה). „איך האב ניט געהאט דערפון כי הוא זה״.

הרבה מונחים ונוסחאות הלקוחים ממקורות המשפט העברי היו שגורים בפיהם של אנשי עסק יהודים, אף אלה שלא היו בקיאים בעצמם במקורות אלא קלטו את אשר קלטו מפי השמועה, מן האוירה היהודית־עברית: שומר חנם, שומר שכר, המוציא מחברו, שותף לריוח ולא להפסד, שותף מה שעשה עשה, גוד אגוד (א׳ קמוצה, ג׳ בחולם, פרוש: משוך, קח אתה או שאמשוך, אקח אני. נוסחה מקובלת, בעת חסול שותפות, להעברת הנכסים לצד המרבה במחירם), קבלת (ב־ת׳) בקנין ועוד ועוד.

במשא־ומתן או בהידינות: כתב שותפות, סכסוך, דין־תורה, פשרה, ברירה, בורר, שליש (ש׳ קמוצה. — בורר שלישי, שנבחר על ידי שני באי־כח הצדדים, להכריע ביניהם), מוחזק (הצד המחזיק בנכסים, היינו — הצד התקיף בסכסוך) ועוד.

מונחים שונים בתחומי הפיסיולוגיה, הפסיכולוגיה, ההגיון וכיו״ב: חושים, שמיעה, ראיה, חוש הריח, ובדברים שבצנעה אצל אניני הדעת: אחור, (א׳ קמוצה), צואה, מי רגלים, צורך (גיין אויפן צורך), נקבים (גיין אויף נקבים), בית־הכסא, עפוש. מחלות: עצירות, שלשול, קדחת. זכרון, תפיסה, כח הדבור, למוד, השערה, סברה, כלל, פרט, גזרה שוה, קל וחומר, מטושטש, חריפות, בקיאות, ניגון, נגינה, מתיקות, מבין, מבינות וכיו״ב.

רבים ביחוד הפעלים העבריים, שסוגלו לדיבור האידי על ידי צרוף הסיומת „ן״, „ען״ או „נען״, וכן על ידי צרוף פעלי העזר „זיין״, „ווערן״ או „מאכן״:

אסר״ן, בדק״נען, הרג״נען, כשר״ן, ממית״ן,, מסר״ן, פטר״ן, פסל״ען, פועל״ן, קנס״נען, שחט״ן וכדומה.[3]

אסכר ווערן (כנראה, מן המלה „אסכרה״. בפי ההמון, בשבועות או בקללות), מאריך זיין, מבטל זיין, גובר זיין, מגלה זיין (מגלה סוד זיין), מגולגל ווערן, דן זיין, מהנה (או נהנה) זיין, זוכה זיין, מזכה זיין, מחויב (זיך מתחייב זיין), זיך מתחתן זיין[4], מטהר זיין, יוצא זיין (ידי חובה), מוציא זיין (לעשות בשביל מישהו, לפטור אותו מן החובה), מודיע זיין, מכבד זיין, מכריז זיין, מסביר זיין, מסכים זיין, עובר זיין, מעיז זיין, נתפעל ווערן, מפצה זיין, מפרנס זיין, מקנא זיין, מקצר זיין, משפיע זיין, מתרה זיין.

לפעמים הורכבו פעלים ארוכים למדי על ידי צרוף טפוסי לשון עבריים שלמים לפעלי העזר הנ״ל: דוחק הקץ זיין, מקצר ימים זיין, מוסר מודעה זיין, מקבל בקנין זיין, מנחם אבל זיין, מקבל פנים זיין, מקיים פסק זיין, משנה מקום זיין.

חדרה העברית גם למשחקיהם של תינוקות של בית רבן .והרי לדוגמה פזמון „ספירה״, להפלת גורל (מי יהיה הרודף במשחק, כשהאחרים נסים מפניו):

אני הלכתי בדרך — פגע בי
איש חזק — שמו „קוזק״
„נגייקה״ בידו — חרב בצדו
אמר אלי: — „דיינגי דאוויי״.[5]

ראויות לציון גם כמה יצירות לשוניות עממיות „עם־

[1] כשאמרו באידיש „א ספר״ היתה הכוונה לספר בעל תוכן דתי. ולדוגמא — מתוכחת אב לבנו המתבטל: „קענסט ניט נעמען אין האַנט אַ בוך אָדער אַ ספר!?״

[3] הגרשיים לפני הסיומת האידית, לא לפי הכתיב באידיש אלא רק להבליט את השורש העברי.

[4] ההתחתנות — בין הורי החתן והכלה, לפי הוראת המלה המסורתית. כך הבינו באידיש הלידאית (וכמובן, גם בשאר תפוצות ישראל). ואילו ב„עברית הצברית״ ניטל הטעם המסורתי מביטוי זה והתחילו „מתחתנים״ לא ההורים, כמקובל מדורי דורות, אלא הזוגות הצעירים. נמצא, העברית החדישה מקפחת ביטוי עברי מקובל, מסורתי ונחוץ — לציון יחס משפחתי מסוים, וחבל.

[5] ראויים לציון צורות הביטוי העבריות המסורתיות שבדוגמה קטנה זו: „נגייקה בידו״, „חרב בצדו״, ולא „עם נגייקה ביד״ או „עם חרב בצד״, כפי שודאי היו אומרים בדבור העברי שבפי ההמון בזמננו.

הארציות", כאילו־עבריות, הבנויות ממטבע לשון עברי, או מקטע פסוק עברי, תוך סלוף מה בהגייתם והפיכתם על ידי כך לאידיש:

— „אַ מאטער יסורים" (מפי נשי לידא מן הדור הישן).
פירוש — יסורים קשים. (מ„מתיר אסורים")

— „אַ דירה מלוכה" — כנ"ל. פירוש — דירה מהודרת (מ„אדיר במלוכה" שבהגדה של פסח).

— „אל הרינה" — כך היה נוהג לדבר אל סוסו בעל־עגלה לידאי (הירשע דער דאלינער), לרמוז לו שיתקרב אל המדרכה, אל מרזב השופכין שבצדה („רינע" באידיש).

— „ר' ישמעאל אומר בשלאס", היה נוהג להפטיר אותו עגלון חביב (ע"פ „ר' ישמעאל אומר: בשלש עשרה מדות..." וכו'), כשהיה מוצא את מחסן הסחורות נעול במנעול („שלאס" באידיש).

יצירות מסוג אלה הנ"ל, לא תמיד הן פרי של בורות דווקא. במקרים רבים (לפחות, במקרים כגון שתי הדוג־מאות האחרונות דלעיל) אינן אלא שעשועי לשון של אנשים עממיים (נוסח טוביה החלבן הזכור לטוב), מתוך קרבה אינטימית לטכסטים עבריים השגורים בפיהם יום יום.

הבאנו עד כאן דוגמאות מאותם יסודות עבריים בהם השתמשו יהודי לידא, ופשוטי העם בכללם, תוך שיחה באידיש ואשר אפשר לומר עליהם כי היו שגורים „בפי העם". אכן, בני תורה ומשכילים שבהם נהגו לתבל את דבורם בשמות ובפעלים עבריים, טפוסי ומטבעות לשון, אמרות, פתגמים ומאמרי חז"ל בשפע כהנה וכהנה, עד שהיתה בפיהם העברית מרובה על האידיש.[6] והם השפיעו גם על הסביבה הלמדנית פחות. לא היה יהודי לידאי צריך להיות למדן גדול, כדי לפלוט אגב שיחה: „אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו"; או „הרודף אחר הכבוד, הכבוד בורח מפניו"; או „אין שוטה מרגיש"; „אין מביאים ראיה מן השוטים"; „אם אין קמח אין תורה"; „המוציא מחברו עליו הראיה" — ועוד ועוד עשרות אמרות ופתגמים כיוצא בהם, בלי לדעת את מקורם המדויק.

תקצר היריעה, ולא כאן המקום, לפרש את כל האוצר העשיר של יסודות עבריים שהיה מצוי בתוך לשון אידיש בלידא, נושא הראוי למחקר רציני בפני עצמו. לא היתה כוונתנו בזה אלא להדגים, בצמצום האפשרי, את האוירה הלשונית בה חי יהודי בלידא, אוירה שהיתה ספוגה ורוויה מרוחה ומריחה של הלשון העברית, אם ובמדה שהיה שרוי בסביבה יהודית מסורתית.

לימוד עברית בלידא

השתמשתי בבטוי „לימוד" במובנו השגור, הכולל הן למידה והן הוראה. אמנם, רבים היו בלידא, אף שנים שלשה דורות לפני זמננו אנו, בקיאים בלשון העברית הספרותית, שידעו לכתוב בה צחות (בסגנון הזמן ההוא, כמובן); אך תמיהנו אם למדו את השפה מפי מורה ומדריך, אלא, כנראה, כך היתה הדרך: לאחר שמלא הצעיר היהודי את כרסו בתורה

[6] כל לידאי המכיר את הסביבה הנדונה, ודאי יזכר בשיחות מעין אלה, מן הימים ההם: „א עזות פנים! א אפיקורס! א מומר להכעיס! מ' דארף אים עוקר מן השורש, זיין, מ' דארף אים קורע כדג זיין! מ' טאר אים ניט מצרף זיין צו א מנין!".

שבכתב ושבע"פ, פנה בעצמו (לפעמים בעזרת יועץ ממשכילי העיר וכיו"ב) אל התנ"ך ומפרשיו, עיין ב„ביאור של מנדלסון" ב„תלמוד לשון עברי" לבן־זאב, והשלים את ידיעותיו (אולי נכון יותר — שפר את סגנונו) — תוך קריאה בספרות העברית הישנה והחדשה (החדשה — אז, כמובן). בדרך זו, גדל בלידא דור של משכילים עברים מסורים, שמזונם הרוחני — הספרות העברית, כתב העת העברי, מן „הכרמל" וקודמיו עד ל„הלבנון", „המליץ", ויורשיהם היומיים, „היום", „הזמן" ו„הצפירה". כך גדלה גם קבוצה של קורספונדנטים ששלחו את כתבותיהם על המתרחש בלידא למערכות כתבי העת העבריים.[1] נוסיף, כי בין יודעי עברית בלידא היו, כבר בשנות התשעים, ואולי גם השמונים, כמה נשים צעירות, בקיאות בתנ"ך, בפרקי אבות (ומהן גם מטיילות בשבילי משנה ואגדה) וקור־אות לתאבון בספרות העברית, (וויזל, אדם הכהן, מיכל, קלמן שולמן, מאפו, סמולנסקין, גורדון), דבר שהיה נדיר בשנים ההן. אחת מהן (מרים אלטשולר) שלחה כתבות בעברית צחה לכתבי העת העבריים.[2] אחדים ממשכילי לידא עזבו אח"כ את עיר מולדתם וקנו להם שם בעולם גדול יותר: של"ג, שראשית גדולו בבית־המדרש בלידא, נתפרסם כמורה ומחבר ספרי למוד לשפה העברית ולתורת הסגנון, ובעיקר — כמחבר הפירוש לתנ"ך; ש"ד קנטורוביץ, ששמש מורה לעב־רית בלידא וכתבותיו מן העיר נתפרסמו בזמנן בכתבי העת העבריים, אף הוא עבר לורשה ויצאו לו מוניטין כמורה פדגוג מומחה ללשון העברית וכמחבר ספר דקדוק עברי. גם הסופר יצחק גוידו, יליד וחניך לידא, (שנתפרסם לאחר זמן, ראשיתו בתחום המושב היהודי ברוסיה ואח"כ בארצות הברית, כסופר בעל כשרון באידיש ובעיקר — כמחבר ספר מונומנטלי בתולדות התיאטרון היהודי), התחיל את הקריירה הספרותית שלו בכמה ספורים בעברית, שפורסמו ב„ספרי האגורה" של בן־אביגדור.

היתה בלידא סביבה עברית־משכילית, שנשאה נפשה לתקונים בחנוך הדור הצעיר. ואמנם, מוצאים אנו בלידא משנות התשעים ואילך חדר עברי שהיה בו משום חדוש בזמן ההוא: מלמדים המקנים לחניכיהם לא רק ידיעת תורה ותפלה וראשית למוד גמרא אלא גם — תנ"ך, דקדוק הלשון וסגנונה. ראויים עובדים נאמנים אלה בחנוך העברי בלידא שבכתבנו את תולדות העיר, יוזכר שמם לברכה. (ויסלח לנו אם, מקוצר ידיעתנו, פסחנו על אחדים מהם שאולי גם הם ראויים להזכר בהזדמנות זאת).

עזרא אלטשולר היה לא רק מה שנקרא אז סתם „בעל תנ"ך" אלא — בקי בתנ"ך ובפרושיו, מדקדק ומשכיל. הוא גם לא שם לב למאמר „כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תפלות" ולימד תורה את בתו שנעשתה בקיאה בלשון ואף שלחה מפרי עטה לעתונים העבריים, כנ"ל. הוא היה מן המלמדים „המיוחסים", שקיבל רק תלמידים מובהקים,

1 ר' בספר זה הרשימה „לידא — בעתונות העברית של ,הימים ההם' ".

2 כדאי להזכיר כאן את דבריו של יל"ג באחת מאגרותיו משנת 1881, אל אשה שכתבה אליו עברית: „הנבואה", „ונבאו בנותיכם", נתקיימה בנו עד היום רק מעט ודבר ה' עודנו יקר מאד בין בנות ציון, ובכל עת שאני מקבל מכתב בלשון הקודש מאת אשה ישראלית — היא בעיני כלחם מן השמים" (אגרות יל"ג, חלק ב').

שהוריהם נתכוונו להעמיק את ידיעותיהם בתנ״ך ובלשון. בכתבי העת מן הזמן ההוא, אפשר למצוא רשימות שלו בעניני לשון וממאורעות הימים החתומות בשם „עזא״ל״. תוך עבודתו החנוכית, עשה נסיון לחבר ספר, בעזרתו יוכלו צעירי ישראל לרכוש להם בדרך קצרה ידיעה מושלמת בשפת המקרא, על כל אוצר מליה ובטוייה. הספר שחובר בשנת תרס״ד, כנראה, וזכה להסכמה חמה מצד הרב ריינס ז״ל, יצא לאור בשנת תר״ע, בשם „גולות מים״.[3] הוא נפטר בשנות הכבוש הגרמני, בעת מלחמת העולם הראשונה, בדירתו אשר ב„חצר סולץ״ בלידא, שם היה גם ה„חדר״ שלו כל הימים.

ר׳ זלמן יודלביץ התישב בלידא בשנות התשעים של המאה שעברה ולפי מה שמספר עליו בן עירנו, קרובו ותלמידו, מר יוסף יודלביץ,[4] הכניס בחדרו שיטת למודים שהיה בה מן החידוש לא רק בלידא בלבד, דהיינו — שיטת ה„עברית בעברית״, ונוסף על זה, ימים אחדים בשבוע — דבור עברי בלבד. נוסף על כך — ספורים מדברי ימי ישראל וכדומה. אכן, מהפכה בשיטת החנוך העברי אז. גם הוא היה מן הכתבים הקבועים בכתבי העת העבריים ודבריו שנדפסו הצטינו בטוב טעמם וסגנונם.

ר׳ שמעון קריינוביץ׳ — גם הוא מדור המלמדים בני תורה ומדקדקים, בעל סגנון, מבעלי ה„צחות״ בלשון עבר. אף הוא, לעתים מזומנות, בין השולחים מפרי עטם למערכות כתבי העת. נחשב בין המלמדים המעולים שלימד את תלמידיו, מלבד תורה, נ״ך וראשית גמרא, גם לשון עברית, דקדוקה וסגנונה. בעל צורה (ובעל רצועה...) ובעל השפעה על חניכיו. כנראה, היה גם בעל ידיעה הגונה בלשון הרוסית.[5] נפטר לפני מלחמת העולם הראשונה. בנו, מרדכי קריינוביץ׳, רופא שניים, כתב ברוסית ספורים מחיי היהודים בתחום המושב, שזכו בשעתם לשבחים מפרופ׳ קלויזנר.[6]

בית-הספר העברי המאוחד היה, כנדמה לי, שמה של מעין שותפות בין ארבעה מלמדים מן הזמן החדש, מלפני מלחמת העולם הראשונה. איני בטוח אם היתה זו שותפות ממש, וכן איני ערב לדיוקו של השם. היה זה, כפי שאני סבור, רק הסכם לשיתוף פעולה ולהכוונת התלמידים מאחד לרעהו, לפי התמחותו של כל אחד. ואלה הם:

חייקל ווישנבסקי — מורי ורבי הראשון הזכור לטוב. פדגוג מלידה ואוהב ילדים, ביחוד — בעלי כשרון כל שהוא. החדוש — הגישה החנוכית לילד ושיטת הלימוד הפדגוגית, החדשה בין המלמדים. גם כאן למדו הילדים מתשע (או שמונה? — איני זוכר אל נכון) בבוקר עד שש לפנות ערב, בהפסקה של שעתים, כנדמה לי, לארוחת צהרים. אך הלימוד לא עייף, לא שיעמם, כי המורה („אדוני המורה״, בעברית, היתה צורת הפניה אליו בימינו) השתדל לענין את תלמידיו הרכים. ידיעותיו ביהדות אולי לא היו עמוקות כל כך, אבל הוא ניצל יפה את כל אשר היה לו להדרכת תלמידיו, בכלל זה גם את מעט ידיעותיו בנגינה (הוא ניגן קצת בכנור על פי תוים). לימד את הילדים לשיר במקהלה משירי ציון ואת המוכשרים שבהם שיתף גם בנשפים העבריים, שנערכו על ידי „אגודת חובבי הבמה העברית״, ובמקהלת הנוער המבוגר יותר שלקחה חלק בנשפים אלה. אגב פרקי החומש שלמדנו, הוסברו לנו גם יסודות הדקדוק. ללימוד צורות השמות והפעלים, היה עורך רשימות כתובות בכתב יד גדול וברור, נטיות נטיות ובנינים בנינים, והיה מחזיר אותן על התלמידים, על פי התור, לשינון. המנגינה שלוותה שנון זה עזרה לקבוע את הצורות בזכרון: כתבתי, כתבת (קמץ), כתבת (שוא), כתב, כתבה (הרמת קול בנגינה והפסקה) — כתבנו, כתבתם, כתבתן, כתבו (הורדת קול והפסקה ממושכת).

חדוש שני בחדר זה (שאינו שייך לשטח הלימודי) — ההקפדה על נקיון והיגיינה, וחדוש נוסף, חנוכי — שיתוף ילדות בכתה (שלש, או ארבע, היה מספרן בעת למודי).

אחריו ששה „זמנים״ של לימוד, סיימנו את חמשת חומשי התורה, בלוית מבחר פרושי רש״י, ואת ספר ישעיהו. ומ־צוידים ברכוש זה, עברנו לשלב השני של אותו איחוד של החדרים — אל:

ר׳ עוזר וולינסקי, המלמד המובהק להתחלת גמרא והמשך לימוד התנ״ך. היה ידוע כמסביר יפה את סוגיות הגמרא וגם — פרקי התנ״ך, תוך התמכרות ולהט. גילויי החיבה שלו לתלמיד מתוך התפעלות מהבנתו נשארו לפעמים בלתי מובנים (כי הצביטה מתוך חיבה הכאיבה...), אך אבוי לחניך הסרבן והעצלן או קשה ההבנה... עם כל זאת, במקום זה הרחבנו אצלו יפה (אלה מבין התלמידים שזכו לצביטות...) את אוצר ידיעתנו בשפה העברית, מתוך למוד התנ״ך, סוגיות הגמרא, יחד עם פרקי קריאה בכריסטו־מטיה העברית, בהדרכת הרבי, כבדרך אגב (נדמה לי — „החבר הטוב״). לדקדוק לא היה ר׳ עוזר מומחה, ולכן הוזמן לתת לנו שיעורים במקצוע זה חברו לאיחוד —

ר׳ שלום לייב קרופסקי — יהודי בר אורין, בעל תנ״ך, בעל דקדוק ומשכיל. חנך דור של תלמידים וביניהם גם תלמידי ר׳ עוזר וולינסקי, אותם הדריך, בשעורי השלמה,

3. בזה נוסח עמוד השער של הספר „גולות מים״:
קבוצת ששים מכתבים שונים ושנים עשר דברי חדודים אשר יכללו כל השמות — לבד שמות עצמים פרטיים — הפעלים והמלים הבאים בתנ״ך, ואחרי כל מכתב ומכתב תבאנה הערות למלים היוצאות מן הכלל, כן מן היחיד איכה בא ברבים (אם היא לא עפ״י חקי הדקדוק ולא על נקלה יבינוהו) וכן מן הרבים — ביחיד, גם מן הפועל איכה יבוא השם, ומן השם הפועל. ולאחרונה בא לוח השרשים, למצוא כל מלה ופשרה בספרי זה ומקומה בתנ״ך איה? כן יבואו אחרי כל אלה ספורי בדים אחדים, אשר בהם ינוסה הנער הלומד את המכתבים האלה בע״פ אם אמנם חרותות הנן בלבו כל המלות האלה.
חובר ע״י
עזרא אלטשולר מלידה, פיוטרקוב, תר״ע

4 ראה רשימתו בספר זה.

5 כותב השורות האלה נזכר בכתב יד שלו שראה בידי אחד מתלמידיו — תרגום עברי מספור ר.סי: „פודביג פיטרה וויליקבו״, בעברית של ר׳ שמעון: מעשהו הכביר של פטר הגדול.

6 כונסו בספר בשם „וו שצ׳ופלצך ז׳יזני״.
מרדכי קרמנוביץ, שגר בוילנה ובמלחמת העולם הראשונה עבר למזרח רוסיה, חזר בתום המלחמה ללידא. כעבור כמה שנים, עבר לפולין הקונגרסאית ושם נספה.

בעברית ובדקדוקה. כל ימיו היה ציוני מסור וברוח זו חינך את כל ילדיו, אשר עלו במשך הזמן כולם לישראל.

ר' אלי חיים פופקו היה הרביעי שבקבוצה הנ"ל, אך, לדאבוני, לא הכרתי אותו מקרוב ואין בזכרוני כל פרטים עליו.

ר' יוסף אפשטיין („דער טראקעלער") היה בין המלמדים בעלי הרמה הגבוהה יותר, בקי במקורות הישנים ובן בית בספרות העברית המאוחרת מכל הדורות, בקי בהיסטוריה הישראלית ושולט בלשון העברית על כל שלבי התפתחותה עד לתקופה החדשה ועד בכלל, בעל הסברה בסוגיות התלמוד, מנחה את תלמידיו בטעם במעגלי התנ"ך, בהתאם לגילם ותפיסתם (על הרוב — עד גיל בר־מצוה בערך). מפיו למדו בכיתה הגבוהה יותר (משתי הכיתות שהיו אצלו), לא רק תנ"ך ופרקי גמרא, אלא גם דקדוק בשלב מתקדם (עפ"י „מורה הלשון" של ח"צ לרנר, אשר שמר לו אמונים מעל לכל ספרי הלימוד החדשים, שזלזל בהם), היסטוריה ישראלית (לפי ליבושיצקי. ותלמיד שגילה התעניינות קיבל מספרייתו הפרטית גם את גרץ, וגם את יוסף פלוויוס בתרגומו של קלמן שולמן). קראנו מבחר פרקים בספרות העברית (מתוך כריסטומטיה. והמתעניין והראוי — קיבל מארון הספרים של הרבי את ספרי מאפו, קלמן שולמן, סמולנסקין וכיו"ב והכוונה והדרכה לספרים אחרים), למדנו לכתוב חיבורים על נושאים שהוא הציע לנו, או שבחרנו באופן חופשי בעצמנו, בעברית חיה ושוטפת. הוא הכניס ב„חדרו" גם את הדיבור העברי. איני יודע מאימתי הוכנס חידוש זה, על כל פנים, עם כניסתי ללימודים אצלו (בשנת 1913, כנדמה לי), היתה שפת הדיבור בינינו — עברית, ולא רק לצורך הסברת חומר הלימודים (פרט ללימוד הגמרא, שהיה, כנדמה לי — ב„אידיש") אלא גם מחוץ להם. ומשהנהיג את הדיבור העברי, הקפיד שיהיו התלמידים נזהרים במצוה זו גם מחוץ לכתלי החדר. שפתו העברית היתה עשירה וסגנונו חופשי (אם כי לא מחוסר מליצות). ועוד מצלצלת באזני נזיפתו לקבוצת תלמידים ששמע אותם מדברים ביניהם אידיש ברחובה של עיר: „קול מצהלות ז'רגונתיכם שמעתי אתמול בחוצות העיר"... יהודי שומר דת ומסורת לפרטיה ודקדוקיה, אך בעל השקפות ליברליות ונוטה להקלות גם בשטח זה בעקב התנאים המשתנים. הוא הכניס אותנו גם בסוד ההברה הספרדית בעברית, שנים רבות לפני התחילנו להשתמש בה. הקים תלמידים הרבה, שכיבדו והוקירו אותו, והוא מצדו התכבד תמיד באותם מיוצאי בית־מדרשו אשר עלה בידו לאצול מרוחו עליהם, ובכל עת מצוא, היה מזכיר שמותיהם לפני תלמידיו הצעירים. בין השאר, התפאר תמיד בתלמידו הוותיק קדיש סילמן, שעלה לארץ־ישראל וקנה לו שם כמורה אמן וסופר עברי. רבים מתלמידיו יושבים עתה בארצנו ואת דיבורם העברי הביאו אתם — מחדרו של ר' יוסף אפשטיין ז"ל.

ר' יוסף אפשטיין ותלמידיו (כתה צעירה)

מניתי אותם מן ה„חיילים האלמונים" שחלק רב להם ב„חזית" תחיית השפה העברית בפי צעירי לידא, השמורים בזכרוני, אם מתוך הכרה אישית ואם מפי השמועה. ומהם (ומכמה וכמה אחרים שכמותם, אותם לא הכרתי) פנה ויתד לתנועת ההתחדשות הלאומית בעירנו, וראויים הם שבתולדות העיר לידא ינתן להם יד וזכר.

מכתלי הישיבה מיסודה של הרב ריינס, באה דחיפה נוספת, בשלב גבוה יותר, להפצת השפה העברית בלידא. מורים בעלי רמה גבוהה, כפנחס שיפמן, משה כהן, קופלוביץ, הטיפו בה את לקחם בעברית, והתלמידים עצמם, רבים מהם דיברו עברית ביניהם כדבר שבעקרון ואף יסדו אגודה שגזרה מצוה זו על חבריה. ואין לי צורך להרחיב כאן את הדיבור על כך.[6]

גם על בית־הספר העברי בלידא בזמן החדש, על גני הילדים ועל הגימנסיה העברית, סופר במקום אחר בספר זה.

בשנות העשרים והשלושים, נשמע צלצולה של השפה העברית ברחובותיה של לידא מפי מאות נערים ונערות, תלמידי בית־הספר העברי, מפי חברי תנועות הנוער ו„החלוץ", מפי עשרות מורים ומורות עבריים.

לאחר שכבר הזכרנו את היסודות העבריים בתוך שפת הדיבור אידיש, נשאר לנו עוד להזכיר את המנהג שנפוץ בלידא לקרוא שמות עבריים למפעלי מסחר ותעשיה. מאלה הזכורים לי: „ערדל" (לייצור ערדלים), „קמח" (איגוד של סוחרי הקמח בעיר), „שמן" (בית־הבד, שהיה שייך ליאשע גולדברג ושותפיו), „גזז" (בית־חרושת למשקאות קלים).[7]

נוסיף כי במפקד האוכלוסין של מדינת פולין משנת 1931, רשמו במחוז לידא 2002 יהודים בסעיף לשון — עברית (אידיש — 12,544) כשפת הדיבור שלהם, ויש להניח (אם כי קשה לומר זאת בוודאות) כי חלק גדול מהם בני העיר לידא הם. אכן, אין לקבל בחזקת ודאי שמספר זה של יהודים במחוז לידא דיברו עברית ממש בביתם. אפשר ואפשר שרבים מהם ביקשו להפגין בזה את נטייתם הלאומית. מכל מקום, ראוי הדבר לציון.

לידא — בעתונות העברית של „הימים ההם"

„התרפקות על העבר" קוראים לזה בזמננו, יש מתוך ביטול ויש מתוך הבנה והשתתפות. אך מי יעז לדון אותנו, אם ברגעים של „בהתעטף עליך נפשי", נעביר את עצמנו בדמיוננו שוב אל אותו נוף של ימי הילדות, שעבר ואיננו, ונציץ גם לתוך העבר הרחוק יותר, אשר בילדותנו, כבר

[6] ר' במדור „לידא — אכסניה של תורה" בספר זה.

[7] במתן שם זה, קרה קוריוז: שמעו בעלי בית־החרושת למי סודה (בלידא: „סעלצן־וואַסער" ובפי המדייקים — „סעלצער־וואַסער"), כי בארץ־ישראל קוראים לסוג משקה כזה „גזוז" וסברו, כנראה, שזוהי ההגייה האשכנזית בקמץ. ולכן קבלו את השם, אך הוסיפו לו גוון „ספרדי", בהפכם את הקמץ בפתח... ויצא: גזז (ז' ראשונה בפתח).

היה שייך לעבר, לדורות קודמים, אותם הכרנו רק מפי השמועה.

תוך מצב רוח זה, דפדפתי בכרכי כתבי העת הישנים, „המליץ", „הלבנון", „הכרמל" ועוד מלפני שבעים, שמונים, תשעים ומאה שנה ויותר, בחפשי בין דפיהם הצהובים מזקנה והמכססים מיובש, בין הכתבות מערי השדה, את השם „לידא".

לא כל הכותבים מוכרים לנו היום לפי שמותיהם החתומים מתחת לכתבות אלה, אך יש מהם שעודם זכורים לנו, אם מהכרה אישית ואם מפי השמועה: מלמדים בישראל (בזמנים מאוחרים יותר הקפידו על השם „מורים"), דיינים, עסקני צבור וסתם יהודים משכילים ש„ידם רב להם בשפת עבר": המלמד המשכיל זלמן יודלביץ', המלמד ר' שמעון קריינוביץ', הזכור עדיין יפה למבוגרים שבין עולי לידא, ש.ד. קנטורוביץ', המדקדק הנודע, ר' שמואל צבי קמנצקי, יהודי משכיל וחובב ציון פעיל בלידא (בנו של העסקן הצבורי הלידאי ר' חיים משה קמנצקי, נצר למשפחת הרב ר' אלימלך), הדיין ר' יעקב קאפשטיין, ר' אריה לייב איש הורוויץ, ר' ישראל איליוטאוויץ, הכתב החותם עזא"ל, והוא, כנראה, המלמד המדקדק המובהק ר' עזרא אלטשולר, והנה גם שם של אשה הכותבת עברית צחה — מרים אלטשולר, בתו של ר' עזרא, בין הכותבים!

לא רבים המאורעות הכבירים העלולים להתרחש בעיירה יהודית כלידא, שיש בהם כדי לספק לעתונים חומר מרעיש. מכל מקום, משתקפים מתוך העלים הבלים האלה חיי יום יום של קהלה יהודית בליטא, יגונה וששונה, ועל הכל, המאמץ למלא את החיים תוכן רוחני, תוך מלחמת קיום קשה.

הנה כתבה משנת 1887 על גמר תקון בית־הכנסת הגדול, המתואר כ„עתיק יומין ולא נודע בברור באיזו שנה נוסד... אולם זאת ידענו כי משחתו בשער היתה זה כמאתים שנה." ולידיעתנו: „שנים רבות עמד ביהכ"נ חרב ונהרס"... עד אשר העיר ד' רוח אחד מנכבדי קהלתנו הגביר המשכיל והנבון הנכבד ה' יעקב בן־יעקב הערמאנישקי ואתו עמד אתו עזר המשכיל העו"ד הנכבד ר' אליעזר פופקין ויחלו... לא נחו ולא שקטו עד..." וכו'. אכן, מן הדו"ח המדויק של ההכנסות וההוצאות, נודע לנו כי „הגביר המשכיל" לא הזיל הרבה זהב מכיסו הוא למטרה הקדושה, ומכל 2018 הרו"כ שעלה בדק הבית, רק 303 רו"כ באו „מנדבות יחידים", והשאר — ממכר מכס הבשר בעד 4 שנים" וכו' על כל פנים, יאה כבוד לשני הנכבדים שטרחו במצוה במסירות הראויה לתהלה.

אך הנה גם ידיעה משנת 1884, שיש בה ענין לא רק לאנשי לידא בלבד, והעשויה להרעיש לב כל יהודי באשר הוא: מעשה שהיה בדוקודובה, ביהודי מסכן שישב הוא ואשתו ההרה ובנו בכפר שלא כחוק (לפי „החוקים לפי שעה" של הצורר איגנטיב), וכשהלשינו עליו —

„את האשה הכורעת ללדת הוציאו השוטרים ממטתה החוצה, רק אחרי תחנונים השאירו את הזקן ואת האשה, אך הבן נאלץ לעזוב."

מה הפלא ששנאת ישראל המתגברת מעוררת ומגבירה את השאיפה לגאולה. ואמנם קוראים אנו בשנת 1885, בכתבה החתומה ע"י חיים בנימין החבר (זהותו אינה ידועה לנו) כי

„בערב יום הכפורים העמידו שם קערות בכל בתי התפילה ליסוד „מזכרת משה" ורבים נענו בנפש חפצה"...

„ושני אנשים נכבדים התנדבו ללכת בכל שבוע בעיר לאסוף נדבות למען יסוד קלוניא חדשה בארץ הצבי." — האין כאן התחלה צנועה לפעולה כבירה יותר, שהבשילה פירותיה כעבור עשרות שנים אחדות ואשר הביאה מאות מאנשי לידא לחופי הארץ?

אך לעת עתה, הגאולה רחוקה עדנה, ואין להזניח חיי שעה: ילדי ישראל בני עניים מתהלכים בחוצות, ללא תורה וללא דרך ארץ, ואלה מהם שנאספו לבית־הספר מטעם הממשלה לבני ישראל מתהלכים ערומים ויחפים! התעוררו יהודי לידא לפעולה והכתבים מודיעים את התוצאות:

מרים אלטשולר מודיעה ב־1887, כי „צעירי אחב"י בעיר הזאת רחש לבם דבר טוב לדאוג לאחרים בני העניים אשר אין יד הוריהם משגת ללמדם תורה או מלאכה". נוסדה חברה למטרה זו, נקבעה התכנית לפרטיה וגם — הונח בסיס כספי לפעולה.

ור' שמעון קראינאוויטש מודיע ב־1891 על „נשף חשק" שנערך בביה"ס שנוסד מטעם הממשלה, ומטרתו לרכש בגדים ונעלים בשביל התלמידים מדלת העם. הנשף זכה להצלחה רבה ולשבחים משר המחוז, המשגיח (מפקח) על בתי־הספר וכו'. ביה"ס עצמו „עולה כפורחת בהשתדלות הד"ר ג. קאצענעלזאהן, משגיח ביה"ס, ושני המורים הנאמנים ש. היילפערן וה' ד. דובאווסקי הרועים את צאן מרעיתם במקל נועם".

כאלה וכאלה הן הידיעות המגיעות לכתבי העת העבריים דאז מעיירה (ואם תרצו — כבר אז, עיר ואם בישראל) ושמה לידא, והן משקפות חיים מסורתיים, המתנהלים זה מאות שנים במסגרות שנקבעו על ידי צוי התורה, כשהמושגים של מותר ואסור ברורים לכל ואין להרהר אחריהם. דומה, אין כאן מקום לאותן ידיעות מרעישות הממלאות את דפי העתונים של אומות העולם. ואף על פי כן, יש ומאותם עלים צהובים, מאותם זמנים תמימים, של מי מנוחות, מזדקרת נגד עיניך פתאום ידיעה (ולפעמים, מודעה פשוטה), המראה כי מתחת לשטח, השקט לכאורה, היו גם סערות נפש נסתרות, התמרדות ביחסים מוסכמים, בקורת כלפי תקיפים, וכדומה מן הדברים החורגים מסדר החיים הרגיל והקבוע.

הנה, בידיעה שבאה ב„המליץ" מ־4.7.82, מסופר על אשה שאיבדה עצמה לדעת (שמה לא פורש) ללא כל סיבה ניכרת, מאחר ש„היא היתה מאושרת בביתה", ובמכתב שהניחה ביקשה מבעלה „שיהיה לשני בניהם לאב ולאם גם יחד". איבוד לדעת בלידא? — הנשמע דבר כזה גם קודם לכן? אמנם, הכתב מוסיף, כי „הקול נשמע כי גם אחדים מבני משפחתה שלחו זה כבר יד בנפשם." אך, מי יודע את הסיבה האמתית?

מתברר שגם באותן שנים (הנראות לנו היום כל כך רחוקות!), שהחיים בהן נראים לנו היום באור של שלוה אידילית, גם אז כבר היו מתחת לשטח סערות נפש שוברות לב, ולא נחייך עוד למקרא הכתבות הישנות שלפנינו. לא כל אשה שהמר לה גורלה, החליטה להסתלק מרצון ממלחמת החיים. יש שבחרו — במאבק. הנה ידיעה (המודיע — משה ריינעס ז"ל, בנו של הרב ריינעס, שמת בעודו צעיר) על חייט ושמו... שיצא לאמריקא ומשם — שלח גט לאשתו שנשארה עם ארבעת ילדיהם בלידא. האשה סירבה לקבל את הגט והידיעה ב„המליץ" באה להזהיר את הרבנים שמעבר לים

(לידע להודיע ולהוודע) שפלוני בן פלוני החייט מלידא בעל אשה הוא!

אכן, נראה שהזמן החדש פרץ בסערה גם ללידא השקטה, ויחד עם פירות הזהב שהביאה ההשכלה לדור החדש, נשאה בכנפיה גם מנת רוש ולענה, ביחוד לאשה העברית („אשה עבריה, מי ידע חייך!...)

תוך טיול עגום זה בשבילי העבר, פתאום — הפתעה נוספת, הפעם טרגי־קומית (בעצם הדבר, יותר קומית מטרגית...) ואתה משפשף את עיניך: האמנם, לידא, שנת תרכ״ב?! (לפני 107 שנה!). החותם — ישראל איליוטאוויץ (קשה לקבוע את זהותו, כי שם זה היה נפוץ למדי בלידא). מפאת תוכנה הסנסציוני של כתבה זו, וכן מצד סגנונה, האופייני כל כך לתקופה הנדונה, וגם מכמה בחינות אחרות, ראויה היא שנמסרנה בזה ככתבה (וככתיבה) וכלשונה (פרט לסוגרים מסביב למלה או לאותיות הנראות לנו מיותרות, פליטת קולמוס):

„הכרמל — שנה שניה — מס׳ 32, כ״א אדר א׳ תרכ״ב

„לידא. — מי האיש המבקש אמת ותושיה וחרד לכבוד עמנו, אשר לא יחרד וילפת בשמעו כי גם בדור משכיל כזה, תתחפש מרמה במעיל צדקה להוליך אנשים שולל, וללכוד תמימי לב בערמה למען בצוע בצע. — שמעו ותמהו! המקרה אשר קרה בעיר לידא, גובערניא ווילנא. ביום ד׳, ה׳ אדר ראשון בא לפה איש צדיק אשר הדרת פניו, ומשמן בשרו, ומבטו החודר, וזקנו הלבן והארוך היורד על פי מדותיו, נתנו עדיהם ויצדיקו את הצדיק הזה. לב ההמון השופט רק למראה עיניו נתעה להאמין כי האיש האורח רם הקומה העטוף במעיל צדקה ומצנפת קודש ילבש, צדיק הוא וצדקות אהב, וזרועו משלה לו להראות נפלאות כאחד הצדיקים אשר בארץ, ומה גם אחרי שמעם מפיו, כי הוא נכד להרב הגאון והצדיק וכו׳ מוהר״ר לוי יצחק זצלה״ה (זכר צדיק לחיי העולם הבא), הוסיפו להאמין בו ויכבדוהו, גם באו מנכבדי העיר לשחרו בבית מלונו. כי כפי רוח הנסיון אשר קנה בנסיעותיו, סר אל בית המלון של הרב הישיש ר׳ יצחק אייזיק לאנדע אשר בפה ושם אוה מושב לו כל ימי שבתו בעיר הזאת, להיות בעל המלון הזה (הוא) איש זקן ונשוא פנים בעיני כל תושבי העיר. גם לא בגפו בא הלום, אמנם ארבעתים באו הנה, גם גבאי, גם שמש המשרת אותם, ועגלון נוצרי בעל שני סוסים דוהרים עלו עמו. הם הגדילו את שמו בעיני העם ויהללו את המופתים אשר החרידו את השומע ויתנו את יראתו על פני ההמון וינהרו אליו המונים המונים אנשים ונשים לדרוש ממנו תרופה ותשועה איש איש כפי מחסורו אשר יחסר לו. אלה הזילו זהב מכיסם כסף פדיון נפשם וכופר נשמתם להצליח מעשיהם, אלה לרפאותם בדרך נסיי ממחלה אשר דבקה בם, אשר אזלה יד הרופאים להעלות אר כתם בדרך טבעי, אלה כי יפקדו בזרע אנשים, ואלה... והוא לא השיב גם את פני אחד מהם ונתן לכל איש הבטחתו הנאמנה על השאלה אשר שאל ממנו. אסף האיש הזה כסף למכביר כסף פדיון, כסף כופר. בערב יום השבת התפלל לפני התבה בבית התפילה אשר לחסידים לעחאוויטשער אשר בפה ויתמהו ויתפלאו על הלך נפשו והתלהבותו ויקדש בתוכם, וביום השבת בבוקר ירד לפני התיבה בבית התפלה אשר לחסידים ליובאוויצער, שם קנה שם תהלה וכבוד הנאות לצדיק ולקדוש ה׳ מכובד. אמנם אחדים מהם פסח עוד על שתי הסעיפים, אך יראו לבלע המסוה מעל פני הקודש, ויועצו לשחר את פני הצדיק הזה בבית מלונו ביום השבת ולחתור אחרי האמת במשכיות לבבו, בעין חודרת ובודקת עמוק. אמנם נסתרה דרכו מהם גם שמה, ויטמנו מחשבת לבם בחובם. והעם מרבה להביא בצאת השבת כסף, איש פדיונו, והוא הוציא מלבו חכמת רפואה חדשה אשר לא שערום גם הצדיקים הקודמים, והבטיח לכל שואל כי ארוכתו מהרה תצמח. — אמנם כמקרה כל המתקדשים והמטהרים גם הוא קרהו, כי בלע ה׳ את פני הלוט, והמתחפש והמתנכר הזה בערב יום א׳, טי״ת דנא נאחז בפח אהבת אשה רבה בשנים הנשואה לאיש אשר היתה בבית מלונו, ובמלאת סאת אהבתו אבה לענותה ולכבוש אותה בביתה. מה נבוכו בני הבית בשמעם את קול הצעקה והחרדה הזאת. פתאום נפל(ה) עור השה מעל גו הזאב המתנכר, ומעיל הצדקה לפתע נקרע(ה) לקרעים, ותתגלה מרמת לבו לעין כל, כי הגבאי אשר לו, אחרי אשר החרידוהו אנשים אחדים לגלות את האמת בדברי אמת היוצאים מלב, נתן תודה כי חברי בליעל הם כולם. וזה כמו תשעה חודשים נוסעים הם לרמות אנשים ולהוליכם שולל, למען אסוף כסף, ובושת האנשים אשר קרבוהו, אכלה את הכסף אשר קבץ בפה (? — א״ל), כי נועצו יחדו לבלי יתמהמה עד בוש. — ויקבלו מאתו לצדקה ח״י רו״כ כסף פדיונו וההוצאות על סך שנים־עשר רו״כ הבאים לרגלו. וישלחוהו לפני אור הבוקר, להסתיר כלימתם במשאון. — הבוקר אור ותהום כל העיר ויאמרו לרדוף אחריו ולהשיגו, למען הציל הכסף מידו ולנקום נקמת האמת, אך נסתרה דרכו ולא נודעו עקבותיהם. — לכן באתי היום לקרוא את דבר המקרה על ראש הר הכרמל ולהזהיר את בני ערים אחרות, פן יבוא האיש הבליעל הזה עם אחוזת מרעיו בני עולה גם אליהם להוליכם תועה, ימהרו לתפשו ולנקום נקמת האמת ויקיימו את דברי הכתוב ובערת הרע מקרבך. ואלה המה:

הצדיק: . . . . . מגאראד אסטרא, גובערניא וואלינסק

הגבאי: . . . . . מעיר טורעוו, גובערניא מינסק

השמש: . . . . . מעיר סטעפיניע, אויעזד ראוונא, גובערניא וואלין

העגלון: נוצרי שמו . . . . . גובערניא וואלינסקי.

נעיר עכשיו, כי לא בשל הפיקנטיות שבספור המעשה הבאנו אותו בזה במלואו, אלא שיש בו כדי ללמדנו על האוירה של אותה תקופה רבת הפנים בחיי יהודי לידא (ובחיי היהדות הליטאית, ולא רק הליטאית): מועקת החיים של בני ההמון, התולים בתמימותם את עיניהם בבעלי מופתים, שיביאו להם את הפדות ממצוקתם (הימים — ימי ראשית תקיעת יתד לתנועת החסידות בלידא). שנית, חושם המפוכח, הספקני במקצת של אנשי לידא, הבאים בכל זאת לתהות על קנקנו של „הצדיק" בעל הדרת הפנים, בלי לפגוע בכבודו, חס ושלום, כל עוד לא מצאו בו ערוות דבר. לבסוף, פרשת הדרמה הקומית, המעלה משום מה פתאום בזכרוננו — מוטיב מן „התועה בדרכי החיים" לפרץ סמולנסקין *), הנראה כאילו הוא לקוח מן המקרה המתואר בכתבה זו (כמובן, בשנוי המסבות והפרטים, לפי צרכיו של המחבר). הדמיון — בעיקרו של הנושא שהוא: בעל מופת הנכשל בעוה״ר, נוסף על מעלליו האחרים, גם בהלכות נשים.

— שבחים לפרנסים ולעסקנים, „המשכילים" וה„נכב־דים", לחוד, ולחוד — בקורת, במלוא הפה, על התקיפים, העושים בעסקי הקהל כבתוך שלהם. והרי דוגמה — כתבה על מסירת מכס הבשר ל„חוכר" בזול, כנראה, תוך טובת הנאה לממונים:

„מיום שלוקח מעל ראשנו הרב הגאון ר׳ מרדכי מעלצער ז״ל החלו מנהלי העדה לשלוט בכסף מכס הבשר ולעשות בו כאדם העב״ש (העושה בתוך שלו). עד הנה היה מנהג טוב ויפה פה. כי תבוא עת החכירה למכס הבשר התאספו תושבי עירנו

*) התועה בדרכי החיים, דפוס „הצפירה", ווארשא, תרס״ה, חלק א׳, עמ׳ 51. יש לזכור, כי „התועה" יצא לאור כמה שנים אחרי פרסום הכתבה הזאת, אשר איז ספק כי סמולנסקין ראה אותה ב„הכרמל". ואם כי ראובן בריינין, שהיה כנראה מבאי ביתו, מעיד כי „על עמודו של פרץ סמולנסקין היה מונח רק גליון ניר חלק ובבואו לכתוב, לא היה לוקח חומר לספוריו או מאמריו מן המוכן אצלו בספרי רשימותיו והערותיו, כמו שעושה זולה (שגם בביתו ביקר בריינין — א״ל), כי אם הוא טווה את חוט רעיונותיו ודמיונותיו בלי כלים ומכשירים" (פרץ בן משה סמולנסקין, הוצ׳ „תושיה", ווארשא, תרנ״ז, עמ׳ 93), מכל מקום יש להניח שסיפור זה עשוי היה להיות טמון בזכרונו, כדי להשתמש בו בשעת הצורך.

לאספה רבה בחדר הקהל וכל המרבה לתת בעד הטכסא נתנה לו בחכירה על משך שנתים ימים, והכסף נתן ליד הרב לחלקו לדברים שבצדקה ולצרכי העדה המרובים" לביה"ח, לת"ת ולבית־הספר שנוסד זה כמה ללמד ילדי עירנו שפת המדינה וידיעות נחוצות. בשנתים ימים שעבר שלם החוכר בעד מכס הבשר 4000 רו"כ לשנה. אבל בשנה זו התאספו מנהלי העדה לבית אחד ממכיריהם ויתנו את מכס הבשר בחכירה לאחד הנראה כאיש חסיד בעל פאות ארוכות וקנאי גדול — עד 3000 רו"כ ובעד ההנחה שעשו לו עשה להם משתה גדול כסעודת שלמה בשעתו, ולפי דברי רבים נשא להם גם משאות מאת פניו על 1500 רו"כ. כאשר נודע הדבר בעיר קם שאון ומהומה וינהרו רבים אל בית הרה"ג ר"י ריינעס להתאונן על הדבר הרע הזה ויגזרו אומר בהסכם הרב לאכוף את המנהלים להשיב את החיל אשר בלעו. אבל עד היום לא הקיאו את אשר בלעו ועוד עומדים הם במרים."

התאריך — 12.8.85, והחתום — חב"ר לחבר.

לא ידוע לנו, אם השיגה הכתבה את מטרתה, לסייע לתקון העוול שנגרם לקהלה. מכל מקום, אנו למדים ממנה על הרוח הדמוקרטית המנשבת כבר אז במחנה ישראל בלידא, לבלי להשלים עם שלטון תקיפים למיניהם.

„השריפה הגדולה" בלידא, בשנת 1891, תפסה, כפי שאפשר לשער, מקום נרחב על דפי כתבי העת העבריים. הכתבים הלידאיים מילאו את תפקידם העתונאי באמונה ובכשרון ובעוד הגחלים לוחשות בתוך שרידי הבתים השרופים, הריצו למערכותיהם כתבות מרעישות ובהם פרטים מלאים, וכך הביאו לידיעת אחב"י בכל אתר ואתר את דבר האסון שהחריב קהלה בישראל. במשך זמן רב התפרסמו בגליונות „המליץ" רשימות התורמים לטובת הנשרפים המסכנים, רשימות המשקפות את מידת העזרה ההדדית בין קהילות ישראל *), גלויי „כל ישראל ערבים זה לזה", מצד קהלות ויחידים כאחד, וכן גם — את יחסי השכנות הטובה, אף ידידות, עם האוכלוסיה הנוצרית, למן אבי הכנסיה הפרבו־סלבית, קאילוביץ', והדייקן הקטולי, סנקביץ, וקציני הצבא החונים במקום, ועד לבעלי האחוזות בסביבה. אף את המאפיה הטורקית בוילנה תמצא ברשימת השולחים מזון לנשרפים.

והנה לשון הידיעה הראשונה על התבערה הגדולה, בגליון 11.10.91 של „המליץ":

„לידא, ג' דחוהמ"ס. — זמן שמחתנו נהפך לנו לאבל, כי חמת ה' נתכה על עירנו; במוצאי יו"ט הראשון הזה בערב, בצאת אש מאחד הבתים ותאכל על ימין ועל שמאל בשצף קצף, עד כי בשעות אחדות נהפכו כארבעת חלקי העיר לתל אפר, הבתים, החנויות עם כל הרכוש יחד! זקנים עם נערים טף ונשים, גם חולים ונוטים למות יתגוללו עתה בשדות ואגמי מים, והאמונים עלי תולע יחבקו אשפתות, והקור חזק מאד, גם ימי החורף הולכים וקרובים! ומה יעשו האומללים האלה? אנה יפנו יחושו לעזרה?! גם בתי ד' וביהכ"נ הגדול אשר עמד על תלו זה שנים מאות, כלם עמדו על המוקדה!! אנא אחב"י רב"ר (רחמנים בני רחמנים)! חוסו נא חמולו! הושיעו אותנו בעת צרתנו; ומהרו לפתוח לנו יד נדיבה כברכת ה' עליכם (ואיש איש אשר לו קרוב גואל ומודע פה, אל יתעלם נא מבשרו), והאל הטוב יגן עליכם לבלי תדעו צר ומצוק, כל יגון ודאבון נפש ויסיר מהם כל אסון ופגע, כעתירת המבקש רחמים בעד עדתו —"

החותם — עזא"ל (עזרא אלטשולר?)

לא עבר זמן רב מעת נחרב ביתם של יהודי לידא, והכתב הנאמן מודיענו על התעוררות לפעולת שיקום ההריסות, בעזרה ממקורות שונים ובעיקר — בעזרה עצמית ועבודה עצמית:

„אנשים רבים אשר בכל ימי החורף חבקו ידם נמו, עתה מלאי עבודה. זה יעשה מלאכתו במלט, זה ישלח ידו בחומר וזה בלבנים, מנצח על המלאכה, וזה ירים קול פוקד ומצוה. אך העניים אשר מטה ידם יקוו לתשועת אחיהם מרחוק, ונקוה לד' כי ברוב הימים תבנה ותכונן עירנו על תלה".

רבים ושונים הנושאים בהם מטפלים כתבי לידא בכת־בותיהם לכתבי העת העבריים, להודיע לעולם הגדול על הנעשה והמתרחש בעירם, למן חגיגת „החג הלאומי", יום הולדת השר משה מונטיפיורי בשנת 1884, בה דרש הרב ריינעס מעניני דיומא והחזן נוח זלודקובסקי התפלל „מי שברך" וכו'; יסוד בית תמחוי לאנשי הצבא היהודים החונים בלידא; יסוד חברת „תפארת בחורים", לתקנת בעלי־מלאכה צעירים, שיבואו אחרי יום עמל, לרוות צמאונם בפרק משניות או באגדה מ„עין יעקב", ועד — לדאגתו של מיודענו זלמן יודעלעוויץ לירידת קרנה של שפת עבר בעירנו מאז הלך לעולמו הסופר הצעיר משה ריינעס, בנו ברוך הכשרון של הרב דמתא. והנה מוסר לנו אותו סופר גם דעתם של בני משפחות שחזרו מאמריקה על ענין האמיגרציה שעמדה אז על סדר היום („המליץ" 1891. — לפני השריפה):

„שלש משפחות מב"י (מבני ישראל) שבו אלינו בימים האלה מאמעריקא. כל היום יוציאו דבת הארץ רעה, יענו ויאמרו כי הארץ ההיא ארץ אוכלת יושביה היא, ולו גם כח אבנים כח הגר הבא שמה ובשרו נחוש, גם אז יפ"ל ויכרע תחת סבל עבודתו, ולו עמל איש בארצנו עבודה קשה כאשר באמעריקא גם פה מצא לו לחם לאכול ובגד ללבוש. ובכל זאת אין קץ לכל המון העם היוצאים מדי יום ביומו לאמעריקא."

ובמלים חמות מתאר הכתב ש"ק (אולי שמואל קמינצקי?) את המאורע החשוב של עליית משפחה עשירה מלידא לארץ הקודש בקיץ 1892 (המליץ" — 3.7.92):

„היום יצא מעירנו הגביר הנכבד אהרן פאפירמייסטער, הוא וכל בני ביתו, בנסעם לפלשתינא, לאחוזתו אשר ב„ראשון לציון" להתישב שמה. האיש הזה היה נכבד ורצוי בעיני בני עירנו, ומני אז התעורר הרעיון לישוב א"י בין אחינו, היה הוא אחד מן המיוחדים אשר התמכר בכל נפשו ומאודו, אונו והונו אל הרעיון הקדוש הזה. אמנם מצוקות רבות ורעות סבל בשנים האלה, ושבולת מים רבים עברה חלפה על ראשו עד אשר עשה משטר וסדר נכון באחוזתו על יד בנו ואחיו האינזינער ה' ברוך פאפירמייסטער היושבים שם זה כשבע שנים, והוא התאמץ תמיד ויתאמץ בזרוע כחו לבלי הכשל. גם רגע אחד לא פסח על שתי הסעיפים אם יצליח במעלליו אלה. אף לא חס על כספו והונו לתתם באחוזתו; זאת לחרוש ולשדד עמקיה. גם נטע גפנים הנותנים כהיום פרי הלולים למכביר, ובעבודתו זאת לא היתה מגמתו לאסוף ולצבור כסף, רק להטריף בזעת אפיו את בני ביתו בלחם חקם ביד רחבה. — כל קר"ביו ומיודעיו לווהו לבית הנתיבות" וכו'.

אני מטייל בשבילים עתיקים אלה, בינות לדפים הישנים. תמונות מלידא הישנה קמות לפני, לידא המתלבטת במלחמת החיים, הכורעת ונופלת וקמה ומתעודדת, המקוה והשואפת, ומתוך הכותרות בכתבן הבולט מזדקרות לעיני, דמויותיהם הנלבבות של צבא הכתבים מלידא העיר, אלה החיילים של שפת עבר בעירנו, שנשארו באלמוניותם, אך הורישו לנו את חיבת הלשון, העם והארץ.

* שבע־עשרה שנה קודם לכן, פירסם הכתב הלידאי דבר העזרה שנשלחה מלידא לנשרפי העיירה ז'טל השכנה, וכעבור שנים תמצאו פרטי העזרה שנשלחה מלידא לנשרפי איביה.

ליזה אטינגר (סלונימצ׳יק)

בית הספר העברי - „בית היוצר לנשמת האומה"

לאמי — היקרה באדם

ברחוב צדדי עמד הבית בן הקומתיים. לכאורה לא היה שונה בית זה מכל יתר הבתים בסביבה, אבל כשניכנסת לחצר והבחנת בילדים המתרוצצים — אפפה אותך הרגשת חג, כי הנה נקלעת לאווירה אחרת מזו שבחוץ, אווירה שכולה חופש ושובבות משוחררת ממועקת הגלות. אם הרחקת לכת ועלית לקומה השנייה וניסית להטות אוזן למדובר ושמת לב למתרחש סביבך, הרי שלא היה לך מנוס ושאלת וחזרת ושאלת: מה מייחד בית־ספר זה מכל יתר בתי האולפנא בעיר לידא — עיר ואם בישראל? ואכן היה בית־ספר „תרבות" מיוחד במינו. היום אני רואה אותו בפרספקטיבה של זמן ונסיון חיים. ואולי רק עכשיו בשלה ההכרה בערכו ותפקידו בעיצוב פני הדור וגיבוש אישיותו של כל פרט. זכות גדולה נפל בחלקי, כי נמניתי עם ראשוני תלמידיו של בית־ספר זה. לא נוי ולא הדר ציינוהו, חדריו צרים וקירותיו „ערומים", אבל רוח קודש ריחפה בו. ברוחו היה זה בית־ספר „צעיר" ומודרני לעילא, כי במרכזו עמד הילד. זוכרת אני את פרחי המורים שהגיעו אלינו מיד לאחר סיימם את חוק לימודיהם בסמינריון „תרבות" בווילנה. חסרי־כל באו, אבל חדורי תודעה חינוכית־ציונית. בהתלהבותם הכנה הצליחו להדביק את האדישים ביותר בתוכנו וכך הגענו להזדהות מלאה אתם ועם דרכם החינוכית. ידינו היו תמיד מלאות פעילויות מכל הסוגים. ספורט ומלאכה, מקהלה וחוג דראמטי, טיולים ושיחות רעים בחוגים, משחקים וסימפוזיונים על נושאים ספרותיים, ומעל לכל, נטעו בנו את אהבת העם והארץ, את גאוות האדם היהודי. לא אגזים אם אומר, כי עד עצם היום הזה באה אני לשאוב עידוד מאותה אש קטנה שהבהבה בחדרים האפלים. לימים כשבגרנו ועברנו לבתי־ספר אחרים והוספנו דעת וחבקנו זרועות עולם לא נותק הקשר. היסוד האיתן לא נתערער. ובימי חג כבימי סבל וחרדה חזרנו תמיד אל אותו מקור לא אכזב, ממנו שאבנו עידוד. רעיון העליה היה למרכז הוויתנו. השפה העברית הפכה שפתנו הטבעית. הנה החלטנו יום אחד אני ואחיותי שולמית ז"ל ומרים תלח"א, כי אף בבית נדבר עברית. החלטנו — וקיימנו וכתוצאה מכך התחילה אמנו ללמוד במרץ את השפה המדוברת. היו אלה שעות של התעלות הרוח, כשיכולנו להסב לשיחת חולין בעברית צחה.

וכשהגיעתנו הפורענות האיומה שוב התנחמנו בכך שבסופו של הלילה שוב תזרח השמש ונגיע... נגיע למחוז חפצנו, לארץ החלומות הרחוקה שכה קרובה היתה ללבנו.

בלילות חשוכים כבימים קודרים לא פסה התקווה מקרבנו. וכשהובלנו למקום ה„שחיטה" הראשונה, מלמלה אחותי שולמית את המשפט המזעזע: „אכן תם ונשלם תפקידנו ההיסטורי". סירבתי להשלים אז, ולאחר מכן, ביערות ובדרכים ללא דרך, המשכנו לטוות את החוט. שרנו את שירי ביאליק במקומות שאין להעלותם על הדעת, אימצנו את שארית כוחנו על מנת להגיע... ובארץ לא „הצלחתי" אף פעם להיות עולה חדשה. מאותו רגע שרגלי דרכו על אדמת ארץ ישראל הייתי כולי פה. דרכי הארץ ושפתה נהירים היו לי ושום כוח לא יכול היה להפריעני בדרכי להגשמה חלוצית. והימים ימי המאבק ואילו בשבילי היו אלה הימים הגדולים בחיי, כי ניתנה לי האפשרות להשתתף בפועל במערכות ההיסטוריה של ארצי. שנים רבות עסקתי אף אני בחינוך כשבית־ספרי משמש לי מקור השראה וסמל חינוכי.

קשה להשלים שכל זה היה ואיננו עוד. יהיו נא דברי הקצרים שי צנוע לך, בית־ספרי, ולמורי באשר הם.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

מורי, רבותי וחברי לכיתה בבית הספר „תרבות"

אתי אבי אזכורה, מורי ורבי, משה בן ישראל, יליד העיירה זשטל הסמוכה ללידא, מורה ועסקן ציוני. אישיות שהטביעה חותמה עלי וממרחקי הזמן והמקום קורנים לי תווי אופיו, הליכותיו ונועם דיבורו. נאסר על ידי הבולשת הסובייטית בדצמבר 1939, ומאז נעלמו עקבותיו.

לשון ההוראה של בית ספרנו היתה עברית. פולנית למדנו כלשון נוספת החל מכיתה ב׳. כמו־כן היסטוריה פולנית וגיאוגרפיה של פולין למדנו בלשון המדינה. כל שאר המק־צועות הנחילו לנו מורינו בעברית והורישו לנו תוך מאמץ חינוכי של חיי יום יום, אהבה רבה ללשון העברית, ערכי הרוח של האומה, וערגה בלתי מסוייגת לארץ־ישראל. ארץ־ישראל כדבר ממשי, חי וקיים, ארץ שנועדה לנו ואנו לה. חלום ומציאות שולבו בכך בצורה פלאית ורק ידיהם של מחנכים אמנים יכלו ליצור את אותה השלימות של היש והקסם הקורן.

בכיתה א׳ לימדה אותנו המורה מרים סטוצקי. אותיות האלף־בית, לחן הלשון העברית, קופסת קרן־קיימת, שיר על מלפפון שצמח בגן ו„עלי גבעה שם בגליל", ידיים על הכתפיים בשיעורי ההתעמלות — כזרם מי אביב מפכים שטף אותנו הכל יחד והעמידנו איתנים וצמאי דעת וחוויות לקליטת הוויית העולם החדש — עולם ארץ־ישראל.

בשנת 1935 הגיע המורה שטרנברג לבית ספרנו והתמנה כמנהל בית הספר במקום מר ברנהולץ שעבר אחר כך לוילנה. המורה שלנו מכיתה ב׳, גב׳ עפרון, שאנו הילדים חיבבנוה מאוד, נישאה לו.

מספר שנים לאחר מכן לימד אותנו מר שטרנברג. הוא ידע להשליט משמעת מופתית בכיתה ללא גערה וללא הכאה. נועזים, בועטי סדר ומקימי רעש שבינינו ידעו להיהפך לשלווים כדשא נוכח מבטו הנוקב ודברו המתון־שקט. הוא אירגן בבית־הספר את אגודת „בן יהודה". חברי האגודה התחייבו חגיגית לדבר עברית ורק עברית. „בשבתך בביתך, בלכתך בדרך, בשכבך ובקומך". חבר האגודה קיבל פנקס, שכל דף מדפיו חולק למשבצות, משבצת לכל שבוע. במו ידיו היה מטביע אות „ע" במשבצת המתאימה, סימן שהחבר עמד בהתחייבויותיו המוצהרות. בהישמע הד צעדיו במסדרון הצר של בית־הספר או בחצר, ואנו התלמידים נתונים בהמולת המשחק, ומחליפים דברים קולניים באידיש — היינו משתת־קים, כאילו נתפסנו בקלקלתנו והופכים לשוננו לעברית.

מר שטרנברג (שמו הפרטי נמוג מזכרוני ואולי אף פעם לא ידעתיו, אך דמותו כה חיה וקרובה לי) מנהלנו היקר, נרצח ע״י הגרמנים בימים הראשונים לכיבוש העיר, יחד עם הקבוצה של משכילים יהודיים שהוצאה להורג בשטח שעל יד שדה התעופה. ביניהם היו המורים חיים יצחק פרסצקי, חיים קרביץ ועוד.

גב׳ שטרנברג (עפרון) נשארה עם ילדה והועברה לאחר מכן לגיטו פיאסקי. היא נותרה ללא אמצעי מחייה כלשהם וחברי לכיתה, דוד בוירסקי ז״ל (ראה רשימתו בספר זה) היה מביא לה מפעם לפעם מצרכי מזון. היא נרצחה עם ילדתה ב־8 במאי 1942 ברצח ההמוני שהיה בעיר.

המורה חיים יצחק פרסצקי לימד אותנו עברית. הוא היה איש ספר וציבור כאחד. השתתף באסיפת היסוד של ועדי הקהילות של האיזור, שהתקיימה בסוף שנות העשרים בווילנה, והירבה לכתוב בעתונות המקומית.

עד גמר שנת הלימודים 1938 שכן בית הספר „תרבות" בבית לבנים של מר אילוטוביץ, ברחוב סדובה. בבית זה היתה לפני שנים הישיבה של הרב ריינס זצ״ל. היה זה בית של קומתיים וקומה מתחת לפני הקרקע ובה נגריה, מתפרה ודיירים שונים. בחצר — מגרש קטן למשחקים, מפעל לסבון, ומאחוריו שטח עם בורות להחסנת קרח. מבני עץ ישנים שקרשיהם השחירו והוריקו מרוב שנים, שסגורים היו תמיד ואנו התלמידים לא הגענו לחקרם, ובסמוך להם מבני הנוחיות. באולם של בית־הספר, או כפי שנקרא בפינו „האולם הגדול" או אולם „ההפסקה הגדולה", עמד ארון ספרים גדול לאורך הקיר, מרושת כולו, מריצפת העץ עד לתיקרה. רק חדרי הכיתות נמצאו בקומה העליונה, שם גם היה חדר קטן מלא עד אפס מקום כלי מעבדה, מפות ופוחלצים. המסדרון הצר, שעל קירותיו קרשים עם ווי תלי לבגדי הילדים, היה מלא וגדוש ילדים משחקים וקולניים בעת ההפסקות. בכניסה למסדרון, בפינה, שכן המזנון, שהיה שייך לגברת רייזל. אשה לבבית שבחיוך רחב מכרה לילדים כוסות תה ועוגה בעת ההפסקה הגדולה. ילדים נצרכים, בחלקם הגדול מבית היתו־מים, היו מקבלים מדי יום כוס חלב עם עוגה ללא תשלום. באותו מסדרון, סמוך למזנון ישב השרת, או כפי שקראנו לו „סטורוזש" — ידידנו הגדול יחיאל. הוא ואשתו היו מנקים את החדרים, מסיקים את התנורים בחורף, ומצלצלים בפעמון כל עת ששומה היה עליהם לעשות זאת.

להקים בניין חדש לבית־הספר היתה כנראה משאת נפשם וחלומם של ועד הקהילה וועד ההורים במשך הרבה שנים. תקופה ארוכה נאסף הכסף זלוטי לזלוטי באמצעות מגביות, תרומות ועל ידי הצגות של תלמידים שהכניסה אליהן חוייבה בתשלום. בשכונה החדשה, „וויגאן", שנעורה במבואות העיר, נורתה אבן־הפינה לבניין חדש בן שלוש קומות, בית משוכלל וחדיש לפי מושג הימים ההם. כשעמד כבר הבית על תילו, לא היה הכסף הדרוש לכיסוי הגג. מגבית מיוחדת נערכה בין תושבי העיר וכל אחד תרם „פחים" ככל שהשיגה ידו. אפילו עניי העיר השתתפו במגבית זו ותרמו „חצי פח" או „רבע פח", רק שבניין בית הספר העברי יושלם ויפתח דלתותיו ללא דיחוי.

הצגה מיוחדת נערכה על ידי תלמידי בית־הספר באולם קולנוע „אדיסון" שכל הכנסתה היתה קודש למימון גמר הבניין. גלויות מיוחדות הוצאו לרגל המאורע ועליהן צילום של בניין בית־הספר הנתון עדיין במערכות הפיגומים, ולמעלה ברקע הכתובת: „מן המסד עד הטפחות, והגג?... הבו גם כסף לכיסוי הגג".

טרם זכו תושבי העיר, המורים והתלמידים לברך על המוגמר, ועם סיום החופש הגדול, באחד בספטמבר 1939 פרצה המלחמה. שבוע קודם לכן הועבר הציוד והריהוט

מהבניין הישן לחדש. זכורני איך אנו התלמידים (הרי גדולים כבר היינו, זה עתה עברנו לכיתה ז׳, היא הכיתה הגבוהה ביותר) עזרנו בהעברת כלי המעבדה, מפות ואביזרים שונים, אותם סחבנו בידינו ועל שכמינו כברת דרך ארוכה למדי.

תוך מהלך המלחמה, עד 17 בספטמבר 1939, עם כיבוש העיר על ידי הצבא הסובייטי, לא חודשו הלימודים. כשחודשו, הרי היינו כבר תחת שלטונו של כוח עויין, שגזר כלייה על בית־הספר העברי וחיסלו. ובכך הסתיים למעשה הפרק המפואר ששמו בית־ספר „תרבות" בלידא. רוב מניין ובניין של מוריו, תלמידיו, פעיליו ומייסדיו איננו, ואין מי שיפרט ויספר קורותיו. לנו הוא היה כמעיין מים חיים שממנו שתינו ורווינו ולחלוחיתו חיה בקרבנו עד היום הזה.

תורה ונ"ך לימדו אותנו המורים פורטנוי וכהנא. המורה פורטנוי היה איש שומר מצוות ונזהר בקלה כבחמורה. הוא הגיע אלינו מבית הספר „יבנה" ולימד אותנו כשלוש שנים. עם כיבוש העיר על ידי השלטון הסובייטי איחדו את בית ספרנו עם בית־ספר יהודי אחר, שלשון הוראתו היתה אידיש והיה בהשפעת ה„בונד". המוסד המאוחד הועבר לפיקוחם של מוסדות החינוך הסובייטיים, והשתכן בבניין החדש של בית הספר „תרבות". מר פורטנוי סירב לעבוד בבית־ספר זה ונשאר ללא משרה וללא אמצעי מחייה. הוא החל לארגן אז בחשאי ובתנאי מחתרת שיעורים במקצועות היהדות לקבוצת תלמידים. השיעור הראשון שנוכחתי בו התקיים בדירה שכל כולה צריף עץ, ברחוב ה־3 במאי, ולאחר מכן עברנו ללמוד לביתו, שהיה בסביבות רח׳ פלקובסקה מעבר לנחל שהשתרך בסמוך. כדי להמנע מעינו של בלש או מלשין ולא לעורר תשומת הלב של שכנים, היינו באים אליו ביחידות ולא בשעה אחידה. הוא לימדנו גמרא, ספרות עברית ותנ"ך. בניגוד לשיעורים הרגילים שבבית־הספר, שבהם קשה היה לו להחזיק עול משמעת ותלמידיו התפרעו כרוח השובבות וההתפרקות הטובה עליהם, התנהלו עתה השיעורים בסדר מופתי. כחיילים דמינו העוברים אימון קרבי מתוך תודעת התפקיד והשליחות המוטלת עליהם. מדי שבוע היה מחלק לתלמידיו ספרי קריאה מספרייתו הפרטית ועם החזרת כל ספר היה מקפיד לדעת על התרשמותו של הקורא. בשבוע האחרון לפני עזיבתי את הבית ועיר מגורי קיבלתי ממנו לקריאה ספר ובו מכורכות חוברות של עתון עברי המיועד לבני נוער. הוא הראה לי בספר זה את סיפורו שכתב שם. שם החוברת נמוג מזכרוני, אך שם הסיפור „השעון" ומעט מתוכנו שמור עמי.

המשורר דב חומסקי לימד אותנו עברית ותורה. פולנית לימד אותנו המורה באום. גיאוגרפיה של פולין, ידיעת הארץ וטבע למדנו מפיו של המורה חיים קרביץ. לקול משרוקיתו ולפקודותיו התעמלנו באולם של „מכבי" ושיחקנו כדור־עף בחצר בית־הספר. אשתו, גב׳ קרביץ, לימדה אותנו היסטוריה פולנית.

כיתתנו מנתה ארבעים ושלשה ילדים, (כולל כותב השורות האלה) ביניהם עשר בנות ושלושים ושלשה בנים, כדלהלן:

איבנסקי גניה	פודולסקי חנה
אוגושביץ שמעון	פופקו דב
בוירסקי דויד	פרל מרים
ברבדה יעקב	ציגלניצקי פנחס
ברסקין חנה	קוטלרסקי ברוך
ברקוביץ חיים	קלמנוביץ זאב
גורדון זליג	קלמנוביץ רבקה
גרצולין הינדה	קמיניצקי נפתלי, יבלח"א
דובצנסקי הרצל	קפלן בנימין
טפר יוסף, יבלח"א	קרביץ מרים
לוש יצחק	רודי אריה
לוין שמחה	רובינוביץ שרגא
לוינסון נחמיה	רובינוביץ אהרון
מובשוביץ יצחק	רובינוביץ
מולר	ריבק דוד
מילניק דבורה	רזניצקי שמעון
ניסלביץ מעיירה נימאן	שמולוביץ
ניסלביץ ישראל	שפשלביץ — מהעיירה זשולודק
ניסלביץ רבקה	שורסקי חנה
סטולוביצקי מיכאל, יבלח"א	שקלרובסקי יעקב
פודולסקי אליעזר	שנלר בובה

ביה"ס תרבות בלידא — 1931

מתוך ארבעים ושלושה ילדים אלה נותרו בחיים רק בודדים. רוב ילדי הכיתה נרצחו עם הוריהם ברצח ההמוני ב־8 במאי 1942 ומיעוטם הובל למשרפות מיידנק.

אחד מהם, יעקב שקלרובסקי, הצטיין כלוחם אמיץ בקרב הפארטיזאנים במחנהו של ביילסקי. בחודש אפריל 1944, בעת המצור הגדול של הגרמנים על מחנות הפארטיזאנים שחנו ביערות נאליבוקי, התנפלו עליו פארטיזאנים רוסיים ודרשו ממנו שימסור להם את נשקו — רובה צרפתי שהשיגו בחרוף נפש — ואת מגפיו. הוא סירב לעשות זאת והם רצחוהו בו במקום. כרע־נפל מות גיבורים והוא רק בן שמונה עשרה שנה.

בית־ספר „תרבות" מנה שבע כיתות ועם פרוץ המלחמה למדו בו כשלוש מאות ילדים בערך, מהם נותרו בחיים קומץ קטן, פחות ממגיין... כיתות שלמות על מוריהן ותלמי־דיהן הושמדו בידי מרצחים מבלי שישאר שריד ופליט. על אסוננו דווי הלב ודלה לשון אדם מלהביע היקפו ועומקו של שברנו.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

„במה לתלמיד" - שבועון המחלקות העליונות בגימנסיה „תרבות"

הנייר הלבן, הדק, הדהה מרוב שנים — נייר עתון הוא, שלא עבר את מכבש הדפוס, כי תוכנו נכתב עליו בכתב־יד. כתב עברי יפה וברור, ששוכפל בהקטוגרף. ציורים מעטרים את כותרותיו הראשיות ואת שולי דפיו.

זה עתון „במת התלמיד" — בטאון תלמידי הגימנסיה העברית בלידא, שהופיע בשנת 1928 (חוברת ראשונה: 20.5.28, א' סיון תרפ"ח) ואשר שתי חוברות שלו, מספר 1 ומספר 4, השתמרו באורח פלא בספריה הלאומית בירושלים.

העורכת הראשית היא ח. יוסלביץ, המו"ל ד. רוזנסקי או עדת התלמידים. מחיר החוברת 20 גרוש.

„במה לתלמיד" או „במתנו", כפי שנקראת חוברת מס' 4, הוא בטאון „העדה", שהוא ארגון פנימי של התלמידים. בבטאון הוגדרו תפקידיה ומטרותיה של „העדה" והרי הן כלשונן:

א. פיתוח הכוחות העצמיים של חבריה.
ב. חיזוק ההכרה התרבותית והארץ־ישראלית.
ג. חיזוק הקשר בין חבריה.
ד. עזרה הדדית.
ה. להרגיל את חבריה לחיים ציבוריים.
ו. הרמת דרגת ההשכלה של חבריה.

כיתה ה' של בית־הספר „תרבות" (1937). מימין לשמאל — שורה ראשונה למעלה: אליעזר פודולסקי, ניסלביץ, ברבדה, אוגושביץ, רובינוביץ, שרגא רובינוביץ, יצחק לוש, שמחה לוין, ברוך קוטלרסקי, נפתלי קמיניצקי, יצחק גנוזוביץ, שנלר.
שורה שניה: רובינוביץ, קפלן, פנחס ציגלניצקי, יעקב שקלרובסקי, דוד ריבק, ניסלביץ, קרביץ, שמעון רזניצקי, ניסלביץ, הינדה גרצולין.
שורה שלישית: מרים פרל, המורים: חיים פרסצקי, באום. המנהל: שטרנברג, קרביץ, חיים קרביץ, פורטנוי, התלמיד: דוד בוירסקי.
שורה אחרונה למטה: יצחק מובשוביץ, רבקה קלמנוביץ, חנה ברסקין, גניה איבנסקי, חנה שורסקי, דבורה מילניק, חנה פודולסקי, גורדון, חיים ברקוביץ.

האמצעים להגשמת התפקידים הם:

א. עריכת נשפים, הרצאות, שיחות, משפטים ספרותיים וכו׳ שבהם תבוא לידי ביטוי יצירת הייחוד.

ב. העדה תערוך מפעם לפעם הרצאות ושיחות על מצב התנועה העברית בארץ־ישראל, בתפוצות הגולה ובמדינה, על ערכה של הלשון העברית בחיי עם ישראל, ובירור האידאולוגיה של התנועה הציונית.

ג. חברי הוועדה מחוייבים לדבר עברית.

ד. הסדרנים במחלקות ובמועדון מחוייבים לדאוג לדיבור עברי. המסרב להישמע לאזהרת הסדרן יורחק מן המועדון.

ה. הרצאות ושיחות על תולדות א״י החדשה ועל ערכה של א״י בחיי עמנו.

לא רק על תפקידים מדובר ועל האמצעים להגשמתם. מסופר גם על חיים חברתיים תוססים. והרי רשימה של „מנהלת החוגים" תחת הכותרת „חוג היסטורי או לא":

בשבת יום 19.V היה צריך ע״פ החלטת ההנהלה להערך חוג הסטורי ביער רושלקי. בתשע וחצי התאספו המחלקה ה׳ עם מר גריס על הגשר וחיכו לבואם של שאר החברים. אבל לדאבוננו המחלקה ו׳ עוד לא חשבה לקום משנתה וזה רק עתה התחילה להתלבש.

ולכן הלכנו קדימה עם מר גריס בראש, עד שבאנו למחוז חפצנו. מר גריס ישב על אבן גבוהה והתחיל לספר לנו על דבר המלחמה הגדולה האחרונה. ההתענינות היתה גדולה. אף איש לא הוציא הגה מפיו. הקוקיה, היא הראשונה שהפריעה את השקט והודיעה לנו על התקרבות האורחת — מכרתנו הבלתי מבוקשת מרת „עצלות". לראשונה תקפה את מר גריס והתחילה לטפו ולחבקו עד שנכנע לה ואנחנו כמובן עשינו כמצוות רבנו נוח, וכולנו קבלנו אותה בסבר פנים יפות.

ברצונה שיחקנו ב„כלדון" עד אשר מר גריס עייף. בין כה באו חברים מהמחלקה ד׳ עם גרודזינציק שלנו בראש. הוא חטף חיפושית וזרק לכולם בצוארים. את צעקות הנערות בודאי שמעו כולם. היערה בא מר וויסמן ואנו קבלנו אותו באיצטרובלים. ככה שיחקנו ורצנו עד שנזכרו שבבית מחכה לנו „הטמון" ובשתים עשרה שבנו כולנו הביתה.

מנהלת החוגים

„הטמון" — הוא ה„טשולנט" או חמין בימינו. „הטמון" — מטבע לשון עברי שמשמעותו המחודשת נטבעה בלידא, על אדמת נכר, הרבה שנים לפני שנקבע לו „חמין" והרבה שנים לפני קום האקדמיה ללשון העברית במדינת ישראל העצמאית.

במדור „כרוניקה" מסופר בין היתר:

בשבת באחד עשר למאי בשעה הששית נערך חוג ספרותי בהנהלת המורה מר וויסמן. בו לקחו חבל המחלקה ואחדים מהמחלקה ו׳. בשעת אסיפת החוג דברו על דוד קופרפילד של ק. דיקנס.

התקיימה אסיפת העדה בהשתתפות ד״ר צויגל מנהל הסמינריון למורים בוילנה. את האסיפה פתח מר ברנהולץ.

ביום 14.VI היתה שריפה בעירנו לידא. ידיעות מהשריפה אין לנו. לדאבוננו הגדול היתה בעת שעור והמורה לא הרשה לרפורטר ללכת לראות את השריפה. בשעת ההפסקה הגדולה יצא הרפורטר העירה אבל היה כבר אחרי השריפה.

ביום 26.VI נערכה חגיגת סיום פנקסי הקהק״ל. בשעת החגיגה חילקו תעודות הקק״ל וחוץ מזה נערכה הגרלה. בגורל זכו ארבעה תלמידים: ח׳ גוידה, גולדשיין (?), סויצקית ויוכבד שלובסקית שזכתה במפת ארץ ישראל.

מדור מיוחד בעתון הוא „אינטרויואים", בלשוננו „ראיונות". „האינטרויואים" הם עם מורי בית הספר והמראיינים הם התלמידים.

את המורה גריס פוגשים בבית קפה „אמריקה". השאלות המופנות אליו בין היתר, הן: „מפני מה עוסק כבודו בהוראה? איך היו היחסים בין המורה והתלמיד לפנים? איזה ספרים מוצאים חן בעיניו? מה היא השקפתו על העדה?"

המורה גריס:

כשאני מדבר עם ילד הנני מרגיש את עצמי כילד. אין לי עוד נסיון בהוראה, כי זה שנה ראשונה שאני מורה אבל במשך הזמן הכרתי את התלמידים ואת חייהם.

הייתי רוצה שעבודתנו, כלומר העדה יחד עם העתון, הספריה וכו׳ לא ימותו קודם שהספיקו להתפתח.

בבטאון מובאים שירים של התלמידים, חידות, ציורים וחידות שחמט. מדור הקרוי „לץ" ובו בדיחות, מדור לפתגמים, לספורט וכן ידיעות מארץ־ישראל:

בתל־אביב נערכה במעמד קהל גדול חגיגה לכבוד הנחת אבן הפינה לבית בשביל עונג שבת ומרכז הסופרים שיקרא בשם „אוהל שם".

לאחר שמסופר על מטרות הבית מובאים דברי ח.נ. ביאליק על „ערכו של יום שבת".

במדור מיוחד „פרט מלים" מובאת רשימה של 37 שמות של פרחים בעברית ובמקביל להם שמם בפולנית. בחלקם הגדול הם פרחי ארץ־ישראל שבשמם ומראם כה קרוב היה ללבותיהם של אלה, כאילו בינותם צעדו צעדיהם הראשונים וגינות בתיהם בהם פארו.

בוכה הלב על חיי נעורים תוססים שנגדעו והם אפופי כאב נבו — את ארץ־ישראל ראו בחזונם, בתמצית מאווייהם ובמיטב חלומם, את ריח שדותיה ופרחיה חשו, בו התבשמו, אך אליהם לא הגיעו.

ועדת התרבות של תלמידי ביה״ס „תרבות" — תרפ״ט

מימין לשמאל: המנהל ש. ברנהולץ, התלמידים: אליהו וינוגרדוב, טייבלה גרברוביץ, זאב דרוק, דב רוז׳נסקי, ליאון אילוטוביץ.

אבא לאַנדע

נגינה, טעאַטער און קונסט

לזכר אבי מורי ז״ל, ש״צ נעים זמירות, בר אוריין ומשכיל;
לזכר אחי זאב (וולוול), המנגן, הי״ד.

חזנים און בעלי־תפילות

ווען מיר זאָגן, אַז לידע איז געווען אַ מוזיקאַליש שטעטל (מעגן מיר מיינע לאַנדסלייט מוחל זיין פאַר דעם וואָרט „שטעטל״...), מיינט דאָס נישט, אַז ס׳זענען אַרויסגעקומען פון איר גרויסע קאָמפּאָזיטאָרן, באַרימטע קאָנצערט־מייסטער אָדער אָפּערן־זינגער.[1] מיר מיינען נאָר צו זאָגן, אַז לידער יידן זענען אַלע מאָל געווען גרויסע בעלנים אויף אַ גוט ביסל נגינה. און אויב אויפן לידער בית־עולם איז נישט געלעגן קיין איין חזן, איז דאָס נאָר דערפאַר, וואָס ביי לידער יידן האָבן די השגות אַריבערגעשטיגן זייערע פינאַנסיעלע מעגלעכקייטן אויסצוהאַלטן אַ גוטן חזן, אָדער אים איינ־האַלטן, ער זאָל נישט זוכן אַנדערשוווּ קיין פרנסה...

איך דערמאָן זיך די התפעלות, מיט וועלכע יידן פון אַלטן דור פלעגן דערציילן וועגן צופעליקן באַזוך פון „ווילנער בעל הביתל״[2] אין לידע. דאָס איז געווען אין די צייטן ווען ער איז שוין געווען „צערודערט״ און פלעגט איינזאַם אַרומ־וואַנדערן איבער פעלדער און וועלדער. אין אַ זומערדיקן פאַרנאַכט איז מיט אַ מאָל אַריין אין בית־מדרש אַ יונגער־מאַן, מיט אַ מאָדנעם אויסזען, אַ ביסל אָפּגעריסן, און געבעטן מ׳זאָל אים לאָזן דאַווענען מעריב. מילא, אַ וואָכעדיקן מעריב, וואָס קען דאָ זיין. אגב, זענען דאָך שטענדיק געווען בעלנים אויף מאַכן אַ ביסל „פענדזיע״ פון אַזעלכע טשו־דאַקעס. האָט מען אים געלאָזט. חברה איז שוין געווען גרייט אויף חוכא ואטלולא. אָבער מיט אַ מאָל האָבן זיך אַ שאָט געטאָן טענער, אַז דער עולם איז געבליבן מיט אָפענע מיילער. אין אַ מיטן מיטוואָך! מען האָט שוין פאַרשטאַנען ווער דאָס איז, ווייל מען האָט שוין וועגן אים געהערט. אָפּגעדאַוונט, און דער עולם האָט גאָר נישט באַמערקט ווי ער איז שטיל אַרויס און — נישט געוואָרן...

פון דער דאָזיקער מעשה איז שוין אַריבער אַ היפּשע צייט. מאַכט אַ חשבון: דער ווילנער בעל־הביתל איז גע־שטאָרבן אַרום יאָר 1850!

צי ווייל לידער יידן האָבן נישט געקענט זיך צוקלייבן אַ חזן לויט זייערע השגות, אָדער צוליב אַן אַנדער סיבה, יעדנפאַלס זענען נישט דערגאַנגען צו אונדז קיין ידיעות פון חזנים אין לידע פון גאָר אַלטע צייטן. ערשט אַרום די אַכצי־קער יאָרן הערן מיר פון אַ לידער חזן, וואָס האָט זיך קונה־שם געווען אויך אויסער די גרענעצן פון לידע און איר נאָ־ענטער אומגעגנט, דאָס איז —

מאיר לידער

נאָך אין די לעצטע צייטן האָבן לידער יידן פון עלטערן דור נישט אויפגעהערט מיט בענקשאַפט צו דערמאָנען מאיר לידער, וואָס איז פאַר זיי געווען דער אידעאַל פון אַ חזן, אי אַ „זינגער״, אי אַ „זאָגער״ און דערצו אַ מיידים אויף אָנפירן מיט אַ קאַפּעלע. בעלי־תפילות און סתם בעלי־בתים, וואָס האָבן ליב נגינה, פלעגן נאָך נאָכזינגען זיינע „שטיקלעך״.

צום באַדויערן, איז פון מאיר לידערס שאַפונגען גאָר־נישט געבליבן בכתב (יעדנפאַלס איז אונדז נישט געלונגען עפּעס פון דעם ערגעץ צו געפינען), כאָטש, ווי מען דער־ציילט, האָט ער גוט געשריבן נאָטן. ברעקלעך פון זיינע תפילות זענען געבליבן אין זכרון פון דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, ווי ער האָט זיי געהערט פון זיין פאָטער ז״ל און איין קורצער פראַגמענט ווערט דאָ געבראַכט (אָן אַ גאַראַנטיע פאַר גענויקייט)[3] אונדז איז אויך נישט געלונגען אויסצוגעפינען וועלכע עס איז ביאָגראַפישע פּרטים וועגן זיין אָפּשטאַמונג, ווו האָט ער באַקומען זיין מוזיקאַליש־חזנישע אויסבילדונג אאַז״וו, ווי אויך ווו זענען אַהינגעקומען די גרויסע צאָל קינדער, וואָס ער האָט געהאַט. לויט ווי מען פלעגט דערציילן, פון פיר ווייבער, פאַר וועלכע ער האָט, ווייזט אויס, אויך ווייניק געזאָרגט.[4]

מיר ווייסן נאָר, אַז אין די אַכציקער יאָרן איז מאיר לידער שוין געווען לידער חזן. מען פלעגט דערציילן זעלטענע זאַכן פון זיין מוזיקאַלישקייט. נעבן בעט, וואָס איז געשטאַ־נען ביי דעם ווייס־געקאַלכטן אויוון, פלעגט ער שטענדיק האַלטן אַ קייל.[5] אַזוי פלעגט מען דערציילן: טאָמער פאַלט אים איין ביינאַכט עפּעס אַ „געדאַנק״, זאָל ער קענען גלייך פאַרשרייבן אויפן וואַנט. אַזוי איז ער שטענדיק געווען ראשו ורובו אין דעם עולם הנגינה.

לויט די דערציילונגען, איז דאָס געווען אַ טיפּ פון אַ קינסטלער מיט אַ שטענדיק אומרו׳איקן גייסט, פלעגט גאָר אָפּט אַרומוואַנדערן, צוזאַמען מיט זיין כאָר, איבער שטעט און שטעטלעך, ווייט פון לידע, אָפּטמאָל איבערלאָזנדיק די

[1] פונדעסטוועגן דאַרפן מיר דערמאָנען די צוויי ברידער רענטאָ־וויטש, סאַשע און יענקל, זין פון נח רענטאָוויטש, דעם אָנפירער פון די לידער כלי־זמר, וואָס האָבן (פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה) געענדיקט מיט אַן אויסצייכענונג די פּעטערבורגער קאָנ־סערוואַטאָריע, ווו זיי זענען געווען פון די בעסטע תלמידים פון דעם באַרימטן פּראָפעסאָר אַוער, און האָבן, ווי מען זאָגט, זיך קונה שם געווען אין רוסלאַנד אַלס טאַלענטירטע פידלער. פון פריערדיקע צייטן, האָט דער שרייבער פון די שורות געהערט פון זיין פאָטער ז״ל וועגן זיינעם אַ חבר, שלמה שייקע, וואָס האָט געהאַט אַ גוואַלדיקן טענאָר, איז אַוועק קיין איטאַליע און געוואָרן אַן אָפּערן־זינגער. קומענדיק אויף אַ באַזוך קיין לידע, האָט ער מיטגעבראַכט אַ באַרג ציטונגען מיט באַגייסטערטע רעצענזיעס וועגן אים. נאָך דעם באַזוך איז ער „ווי אין וואַסער אַריין״. מער האָט מען פון אים נישט געהערט. השערות זענען געווען פאַרשידענע.

[2] אַ קורצע ביאָגראַפיע פון דעם פענאָמענאַלן זינגער — זע אין „אנציקלופדיה למוסיקה״, אישי המוסיקה הישראלית והכללית, חיבר ישראל שליטא, הוצאת יהושע צ׳צ׳יק, תל־אביב, זייט 134.

[3] זע, זייט 178.

[4] מען פלעגט דערציילן, אַז ווען עס פלעגט קומען איינער פון זיינע קינדער אים באַזוכן, איז זיין ערשטע פראַגע געווען: ווי האָט מען גערופן דיין מאַמען...

[5] אויסלייג לויט דער לידער אויסשפּראַך. להבדיל פון אַ „קויל״ פון אַ ביקס.

שטאָט אַ לענגערע צייט אָן אַ חזן. ס'האָט געטראָפן, אַז די בעלי־בתים האָבן זיך איינמאָל שוין פון אים מיאָש געווען און דערווייל, אויפגענומען אַ נייעם חזן — דאָס איז געווען נח לידער. דערהערט אַזוי — האָט מאיר גלייך „פאַרקירעוועט דעם דישל" און איז גלייך אָנגעקומען צוריק קיין לידע. האָט זיך צעפלאַקערט אַ גוואַלדיקע מחלוקת אין שטאָט צווישן צווי צדדים — די חסידים פון מאיר לידער און די אָנהענגער פון דעם נייעם חזן, נח. לויט דער דערציילער האָט זיך אויסגעדריקט: „אי זנישט געווען געגוג שטיינער אין ברוק אויף די געשלעגן"... זענען, ווייזט אויס, אַ געוויסע צייט געווען אין לידע צוויי חזנים, יעדער אין זיין שול.

פון איינער פון די רייזעס איז מאיר שוין נישט צוריקגעקומען און, ווי מען האָט איבערגעגעבן, איז ער געשטאָרבן אין מושב־זקנים, אַן איינזאַמער און פאַרלאַזטער, ערגעץ ווייט אין דער פרעמד.

נח לידער (זאַלודקאָווסקי, 1860—1931) איז געווען נאָך עטלעכע יאָר חזן אין לידע (און וועלכער חזן איז געווען אין לידע מער ווי עטלעכע יאָר?), ווייזט אויס, ביז דער „גרויסער שריפה". ער איז אויך געווען באַליבט ביי די לידער בעלי־בתים מנגנים, אַפילו פון מאירס חסידים. דערנאָך איז ער אַוועק קיין קאַליש, ווו ער איז געבליבן חזן אַרום פערציק יאָר. פונדעסטוועגן איז אים געבליבן דער נאָמען „לידער", מיט וועלכן ער איז געווען באַקאַנט מער ווי מיט זיין פאַמיליע־נאָמען זאַלודקאָווסקי.

נח האָט געהאַט מער מזל ווי מאיר, דערמיט וואָס ער האָט איבערגעלאָזט אַ זון (אליהו), וואָס האָט ממשיך געווען דעם טאַטנס וועג, איז געווען אַ קענטיקער מוזיקער און חזן, און דערצו אַ תלמיד־חכם און אַ שרייבער, און האָט אַ טייל פון זיין פאָטערס שאַפונגען, צוזאַמען מיט זיינע אייגענע, פאַרייביקט אין אַ סידור פאַר חזנים, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן אונטערן נאָמען: „תפילת נח ועבודת אליהו".[6]

פאַטשימאַק געהערט צו דער ריי מאָדערנע חזנים, וואָס זענען געווען אין לידע זינט דעם אָנהייב פונעם היינטיקן יאָרהונדערט. אַ חזן מיט אַ גרינטלעכער מוזיקאַלישער בילדונג. נאָך עטלעכע יאָר אין לידע, איז ער אַריבער קיין וואַרשע, ווו ער האָט געהאַט אַן אייגענע שול, ווו ער איז געווען חזן (אַזוי דערציילט אונדז אונדזער בן־עיר ר' יעקב איליטאָוויטש). נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן מיר געהערט וועגן אַ קורס פאַר חזנים, וואָס פאַטשימאַק האָט אָנגעפירט.

אַפּהענדיק איז דער צווייטער אין דער דאָזיקער ריי און האָט איבערגעלאָזט אין לידע נישט ווייניקער ווי פאַטשימאַק, אַ נאָמען פון אַ גלענצנדיקן חזן. ווי עס ווייזט אויס, איז ער אויך געווען אָנגענומען אין דער שטאָט אַלס געזעלשאַפטלעכע פּערזענלעכקייט. וועגן אַן אינטערעסאַנטן אינצידענט, ווען דער חזן האָט אַרויסגעהאָלפן דעם „קאַזיאַנעם רב", קראַמניק, האָט מען דערציילט אין לידע: עס איז געווען אין יאָר 1903, ווען דער קייסער ניקאָלאַי דער צווייטער איז דורכגעפאָרן לידע און וואָקזאַל האָבן אים מקבל־פנים געווען פאָרשטייער פון דער לידער באַפעלקערונג, צווישן זיי אויך פון דער יידישער. די אַטמאָספער איז געווען אַ שטאַרק אָנגעצויגענע. ס'איז געווען אַן אומרואיקע צייט, ס'זענען אָנגענומען געוואָרן ספּעציעלע זיכערהייט־מיטלען אויפן וואָקזאַל און אַרום אים. קראַמניק האָט זיך מיטאַמאָל דערפילט נישט גוט און אַז דער קייסער איז צוגעקומען צו דער דעלעגאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָט קראַמניק באַקומען אַזאַ טרעמע, אַז ער האָט קוים געקענט אַ וואָרט אויסרעדן. דער חזן, וואָס האָט, דרך אגב, גערעדט גוט רוסיש, האָט זיך נישט פאַרלאָרן, האָט איבערגענומען פונעם רב די זילבערנע טאַץ מיטן „ברויט און זאַלץ" און איבערגעגעבן די ברכה פון דער לידער יידישער קהילה. ער האָט זיך אויך נישט לאַנג איינגעהאַלטן אין לידע און איז אַוועק קיין לאָנדאָן (נישקשה פון אַ שפרונג!), ווו ער איז אויפגענומען געוואָרן אַלס חזן.

ראַבינאָוויטש (מען פלעגט אים אויך רופן: „דער געלער חזן") איז געווען אין לידע, דאַכט זיך, ביז 1910 אָדער 1911. קיין באַזונדערע זאַכן פון אים איז נישטאָ צו דערמאָנען, אויסער דעם, אַז ער איז געווען פון די שיינע לידער חזנים; און אויב ער האָט פאַרלאָזן די שטאָט, איז עס געווען נישט זיין שולד... לידער בעלי־בתים האָבן זיך געגרויסט, אַז נישט איין חזן האָט געוואָלט קריגן דעם נאָמען „לידער חזן", אַלס שפּרינגברעט צו אַ וויטערדיקער קאַריערע...

מיר האָבן זיי אָנגערופן „מאָדערנע חזנים", נישט נאָר צוליב די נייע געזנג, נייע מאַניערן (אַ חזן אין אַ ברייטער פעלערינע, רעדט רוסיש...). עס האָט זיך עפּעס געענדערט אויך אין דעם עצם חזנות. צוזאַמען מיטן אַלטן, סקאַרבאָווען נוסח, האָבן די נייע חזנים אָנגעהויבן אַריינפירן דעם מערב־אייראָפּעיִשן כאָראַלן נוסח, אָדער גאָר אַריעס פון אָפּערעס אד"גל. אַ סך חזנים האָבן געזונגען „ממקומו", אין קדושה, מיטן ניגון פון אלעזרס אַריע אין הלויס „יידישקע" („זשידאָווקאַ" אין רוסיש), אָדער „כולם אהובים" פון שחרית מיטן ניגון פון „טרובאַדור".

וויינהויז איז געווען דער לעצטער חזן, וואָס האָט זיך נאָך איינגעהאַלטן אין לידע עטלעכע יאָר. אָנגעקומען פון טשערניגאָוו, אַרום 1912, האָט ער איבערגעלעבט אין לידע די ערשטע וועלט־מלחמה, דאָ חתונה געמאַכט די טעכטער און זיך, אַזוי צו זאָגן, איינגעבירגערט אין דער שטאָט. אָבער אויך, צום, סוף סוף, עטלעכע יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איבערגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.

וויינהויז איז געווען אַ פיינער מוזיקער, גוט באַהאַוונט אין דער אַלגמיינער ווי אויך אין דער יידישער מוזיק, דערצו אויך אַ ייד אַ בר אוריין, וואָס האָט זיך אויך „צוגעזעצט" צו אַ בלאַט גמרא אין בית־מדרש. האַלב לידע האָט געהאַלטן אין איין איבערזינגען זיין אָרקעסטערדיקן „אל תירא" און דעם מעלאָדישן „אמת ואמונה" (פון זיידל ראָוונער, וועמענס תלמיד ער איז געווען), „בצאת ישראל" און אַנדערע פון זיינע זאַכן.

נאָך וויינהויזן איז לידע געבליבן אָן אַ שטענדיקן חזן. אייניקע חזנים, וואָס האָבן זיך שפּעטער קונה־שם געווען, האָבן געפּרוווט אָננעמען לידער חזנות, צווישן זיי דער חזן טייטל (שפּעטער געווען אַ קאַנדידאַט אויף וואַרשעווער חזנות נאָך סיראָטען) און אויך, נישט מער און נישט ווייניקער, ווי משה קוסעוויצקי, אין די ערשטע יאָרן פון זיין קאַריער (ווען ער איז נאָך געווען חזן אין „זאַוואַלס שול" אין ווילנע). אָבער ס'איז נישט געקומען צו קיין „שידוך"...

[6] ישראל שליטא, דאָרט, זייט 302.

די חזנים האָבן באַקומען זייער שכירות פון דעם בור־דזשעט פון דער גרויסער שול און פון בית־מדרש (ווו זיי פלעגן דאַוונען ווינטער, ווען אין שול איז געווען צו קאַלט). אָבער די שכירות איז נישט געווען די איינציקע פרנסה זייערע. זיי האָבן געמוזט אָנקומען אויך צו זייטיקע הכנסות, ווי חתונות און דאָסגלייכן (רח״ש, ד״ה פאַרן ר״ב, חזן, שוחט). אין אונדזערע צייטן — אַ קליינע הכנסה פאַר אַ חזן אין לידע. אין אונדזערע צייטן נאָך, פלעגט דער חזן חנוכה אַרומגיין מיטן אויבער־שמש פון דער שול (ר׳ יעקב לאַנדע) באַזוכן די אַנגעזעענע בעלי־בתים און פלעגט באַקומען „חנוכה־געלט״ (אַ דריי־ אָדער פינף־רובלדיקע איז געווען אַ נתינה פון אַ מיטעלן בעל־הבית. אַ קלענערע מטבע פלעגט קריגן אויך דער שמש). אונדזער בן־עיר, ר׳ יעקב אילוטאָוויטש, דערציילט אונדז, ווי אין די עלטערע צייטן, פאַרן חזן פאַטשימאַק, פלעגט אַרומגיין איבער דער שטאָט איינער פון די עלטערע משוררים, זיידל באַס, מיט אַ פושקע „קלייבן פאַרן כאָר״.

*

אויסער דער גרויסער שול און דעם בית־מדרש, זענען געווען אין שטאָט נאָך אַ צוועלף קלויזן, גרעסערע און קלענערע (נישט אַריינגערעכנט „דעם רב׳ס מנין״, אין הויז פון הרב ריינעס; שפּעטער, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה — אין דער געבידע פון דער ישיבה). די קצבישע, שניידערשע, שוסטערשע, סטאָליאַרקע קלויזן, מתעסקים־קלויז, צוויי חסידישע „שטיבלעך״ (קוידאַנאָווער און ליובאַוויטשער), ווילנער־גאַסיקע, זאַרעטשער און קאַמינקער קלויזן, „תפארת בחורים״, „סאַלצס קלויז״. דאָ האָבן פאַרנומען דעם עמוד אַ גאַנצע ריי בעלי־תפילות, אָט די פאָלקסטימלעכע טרעגער פון יידישן ניגון, די איבערברענגער, מדור לדור, פונעם טראַדיציאָנעלן יידישן נוסח התפילה.

אַ באַשיידענעם פּלאַץ צווישן די דאָזיקע פאָלקס־זינגער, האָבן פאַרנומען אויך די תהלים־זאָגער.

עס דערמאָנט זיך פון די קינדער־יאָרן די וואַרעמע אײַ־בערלעבונג פון זאָגן תהלים בחברותא אין אַ ווינטערדיקן בין מנחה למעריב אין מתעסקים־קלויז מיט ידידיה (ידידקע) דער קירזשנער אַלס פאַרזאָגער.

פון דעם לאַנגן ענג־באַזעצטן טיש מיט תהלים־זאָגער, אַלט און יונג, איבער די „ליקוטים״, ביי דער קאַרגער באַלייכ־טונג פון צוויי שטייענדיקע נאַפּט־לאָמפּן, טראָגט זיך מיט מאָנאָטאָנער מעלאָדישקייט דער אומעטיקער ניגון, פסוק נאָך פסוק: אַ פסוק דער פאַרזאָגער, מיט זיין קלאָרן חיתוך הדיבור און קלינגעדיקן קול, און אַ פסוק דער עולם. אַ געמיש פון אַלטע און יונגע שטימען, וואָס גיסן זיך צוזאַמען אין איין כאָר. און אַזוי קאַפּיטל נאָך קאַפּיטל, אַ לאַנגער וועג פון מזמורים, למנצח׳ס, ביז מ׳דערגייט צום לעצטן קאַפּיטל פון „יום״. עס בייט זיך די מעלאָדיע, זי ווערט מער אויפגעלעבט, אויפגעברויזט און נאָך מער האַרצנאַגנדיק. יעדער פסוק פאַרענדיקט זיך „אויף אַרויף״, ווי מיט עפּעס אַ שאלה, אַ טענה אָן אַן ענטפער...

און מן הקודש אל החול — וואָכעדיקע נגינה.

טעאַטער פאַרשטעלונגען, פאַרוויילונגען אד״גל

פאַרוויילונגען, אָדער צו באַנוצן אַ פשוטן אויסדרוק — פאַרברענגען, איז אין לידע (און געוויס אויך אין אַנדערע ליטווישע יידישע שטעטלעך) מסתמא געווען אַ באַגריף פון שפּעטערדיקער אָפּשטאַמונג. ווייל, משטיינס געזאָגט, ווען האָט אַ ייד פון אַמאָליקער אַלטער לידע געהאַט צייט, אויסער שבת און יום־טוב, צו קלערן פון ווײלן זיך? אַז די קראָמען זענען געווען אָפן, אַפילו לויט די פּאָליצייאישע פאַרשריפטן, ביז אַ זייגער אַכט צי ניין אין אָוונט. און אַז ס׳האָט זיך שוין דערהערט דער פייף פון גראַראָדנאָוואָי (בוקאַטקאָ, אָדער שפּע־טער, רוסאַק), פלעגט מען נאָך צוזיצן אַ וואָסער שעה הינ־טער אַ צוגעמאַכטער טיר (כדי נישט צו קריגן קיין פּראָ־טאָקאָל). און די זעלבע מעשה ביי די בעל־מלאכות, וואָס האָבן געאַרבעט ביז די שפּעטע אָוונט־שעהן.

פונדעסטוועגן, זינגען האָט מען יאָ געזונגען, אין לידע, ווי אין אַלע אַנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך, נישט דווקא אין שול און אין קלויז, און נישט דווקא אויף שמחות און פאַרוויילונגען. עס האָבן געזונגען בחורים בעל־מלאכות, וואָס האָבן זיך געקלאָגט אויף זייער שווער־ער פרנסה:

אָט אַזוי מאַכט אַ שוסטער,
אָט אַזוי קלאַפּט ער דאָך.
האָרעווען האָרעוועט ער אַ גאַנצע וואָך
און פאַרדינט אַ זעקסער מיט אַ לאָך...

און אָט אַזוי מאַכט אַ שניידער אַזו״ו (און אפשר האָבן דאָס זייערע יונגע ווייבער באַזונגען־באַקלאָגט זייער גורל). עס האָבן געזונגען נייטערקעס ציענדיק דעם פאָדעם, דרייענ־דיק די ניי־מאַשין אָדער פירנדיק דעם אַנגעגליטן אייזן אי־בערן אויפגענייטן בגד, חלומענדיק דערביי וועגן אַ שענערער וועלט מיט אַ קלאָרערן הימל. די שטענדיקע דאגה: ווו נעמט מען אויף שבת? האָט געשאַפן דאָס לידל:

אַ וואָלעכל מוז מען זינגען;
אַ וואָלעכל מוז מען שרייען.
אַ גאַנצע וואָך
האָרעוועט מען דאָך
און שבת מוז מען לייען...

*

עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין סאַטירישע לידלעך. אָט מאַכט דער אַנאָנימער מחבר חוזק פון די שיינע יונגע־לייטלעך, וואָס זוכן רייכע נדנים, און צום סוף:

אָט אַזוי, אָט אַזוי
נאַרט מען אָפּ אַ חתן:
מ׳זאָגט צו אַ פולע נדן
און מ׳גיט אים נישט קיין גראַשן...

(דער גראַם „חתן — גראַשן״ זאָגט קלאָר עדות וועגן דער ליטווישער אָפּשטאַמונג פון מחבר, וואָס רעדט אַרויס אַ „ס״ אַנשטאָט אַ „ש״).

וואַנדערנדיקע בעטלער האָבן אָפטמאָל געזונגען אין די גאַסן זייערע אומעטיקע לידער צו דערוועקן רחמנות ביי די צוהערער. כדי צו „נעמען דעם עולם ביים האַרצן״, פלעגן זיי אָנטשפּעפּן זייער ליד אויף אַ וועלכער ס׳איז אַרטיקער געשעעניש. דער שרייבער פון די שורות דערמאָנט זיך, פון זיין פריער יוגנט, פון אַ בעטלער אַ בלינדן (אַן אמתן צי אַ געמאַכטן), וואָס האָט געהאַט אין לידע אַ באַזונדערן

דערפאַלג מיט אַ ליד, וואָס ער האָט פאַרפאַסט וועגן דער מעשה נורא, וואָס איז פאַרלאָפן אין לידע (אַרום צענטן יאָר), ווען רוצחים זענען באַפאַלן אַ יידישע משפחה אין זייער הויז הינטער דער שטאָט און דערמאָרדעט דעם טאַטן מיטן זון. דאָס ליד ענדיקט זיך מיט אַ מוסר־השכל, אַז מיר זענען אַלע גלייך פאַרן מלאך־המות (און דעריבער דאַרף מען, נאַטירלעך, אַריינוואַרפן אַ מטבע אין דעם אויסגעשטרעקטן היטל...). אַ ניט־פולן טעקסט פון דעם ליד* גיבן מיר דאָ איבער (די אויספעלנדיקע שורות זענען באַצייכנט מיט שטריכן):

צי האָט איר, ליבע מענטשן, געהערט
וואָס אין לידע האָט שבת־צונאַכט געטראָפן.
דער זייגער האָט געשלאָגן האַלב צוועלף,
אין שטאָט זענען שוין אַלע געשלאָפן.
נאָר ביי זיי אין שטוב אַליין
איז נאָך ליכטיק געווען.
— — — — — — —
— — — — — — —
די טאָכטער האָט געדאַרפט פון שטאָט אָנקומען.

פלוצלינג האָט זיך אין טיר דערהערט אַ קלאַפּ,
די מאַמע האָט געמיינט, אַז די טאָכטער איז געקומען
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
ווי זי האָט געעפנט די טיר
איז דער מערדער צו צו איר
און האָט איר אָפּגעהאַקט אַן אייווער,
און דעם טאַטן מיטן זון
האָט מען נאָך ערגער געטון,
מען האָט זיי יונגערהייט אַריינגעפירט אין קבר.

*

ליבע ברידער, האָט אין זינען,
מיר זענען אַלע גלייך.
דער מלאך המות קלייבט נישט איבער
פון אָרעם ביז רייך.
ער לויפט פון הימל שנעל,
ער טוט דאָך זיין באַפעל
— — — — —
— — — — —

ס׳איז נאָר צו באַדויערן, וואָס עס האָט זיך נישט געפונען אין זיין צייט דער לאָקאַלער פאָלקלאָריסט, וואָס זאָל צונויפ־זאַמלען און פאַרשרייבן אָט די אַלע אויספראַצונגען פון פרי־מיטיווער לאָקאַלער פאָלקס־שאַפונג און ס׳איז אונדז פאַר־בליבן אין זכרון נאָר ברעקלעך דערפון.**

מען פלעגט דערציילן, אַז אויך אין לידע זענען אַמאָל געווען „אמתע" פורים־שפילער, אויסגעפוצט אין מעשענע היטלען, מיט שווערדן וכדומה, וואָס פלעגן אַלע פורים משמח

* פאַרשריבן פון זכרון מיט דער מיטהילף פון אונדזער ליבן בן־עיר, ה׳ חנן קאַמעניעצקי, פון חיפה.

** מיר האָבן נאָך צו פאַרדאַנקען אונדזער חבר יצחק גאַנוזאָוויטש, וואָס האָט פון זכרון פאַרצייכנט אַ ריי קינדער־שאַפונגען, אויסציילן, לידלעך אד״גל., וואָס האָבן באַגלייט די נאַיווע קינדער־שפילן (זע זיין אָפּהאַנדלונג אין דעם בוך).

זיין דעם עולם אין שטאָט, ווי אויך די ישובניקעס אין די נאָענטע הויפן און דערפער, מיט זייערע פורים־פאָרשטעלונ־גען. אין אונדזער צייט האָט דאָס שוין נישט עקזיסטירט. עס זענען פאַרבליבן נאָר אַ פּאָר פאַראיינזאַמטע פורים־שפילער, „עפּיגאָנען", אַזוי צו זאָגן, נאָך דער אַמאָליקער פאָלקסטימ־לעכער קונסט (פּעטשע מיט זיין נישט קלאָרער אויסשפראַך, און „אַרקע מזיק", וואָס פלעגט ריידן אַרויסשיסנדיק די ווער־טער ווי מיט אַ ניגון: באַרג־אַראָפּ, באַרג־אַרויף און ווידער — איינגאַנצן אַראָפּ. פלעגן זיי פורים בשותפות אַרומגיין איבער דער שטאָט, מיט פאַרביקע טעקטורענע קאָלפּאַקן אויף די קעפּ, אומעטום אָפּזאָגן דעם קורצן פזמון, וואָס האָט זיך אויס־געלאָזט מיט אַ „גאַלאַגאַן־גאַלאַגאַן", מיטן צוגאָב פון: „היינט איז פורים, מאָרגן איז אויס, גיט מיר אַ קאָפּיקע און טרייבט מיר אַרויס", און — קריגן זייער פורים־געלט.

אַ קיצור — עס האָט זיך אויסגעוועפּט דער אַלטער מנהג פון פורים־שפיל, וואָס האָט געהאַט אין זיך אַ קערן פון פאָלקסטימלעכער טעאַטער־קונסט.

זענען אָנגעקומען קיין לידע מאַסן נייע יוגנט — די תלמי־דים פון דער לידער ישיבה, צווישן זיי פיל לעבעדיקע און טאַ־לענטירטע יונגעלייט, און איז געקומען פורים, האָט מען זיך געמאַכט פריילעך און אויך איינגעאָרדנט אַ פורים־שפיל. און אַזוי ווי פורים מעג מען — אַדרבא, ס׳איז נאָך אַ מצווה — זיך פריילעך מאַכן, האָט מען געבראַכט די פאָרשטעלונג צום רב אַליין, ר׳ יצחק יעקב ריינעס ז״ל, אין זיין דירה. האָט זיך דער רב גוטמוטיק צוגעקוקט צו דעם שפיל, ווו עס זענען פאָרגעקומען, צווישן די פערזאָנען, אַ רב און, להבדיל, אַ גוי. און אַז די בחורים האָבן אים געפרעגט ווי געפעלט אים זייער שפילן, האָט ער צוגעשמייכלט און זיך אָנגערופן: דער רב ווי דער רב, אָבער דער גוי איז טאַקע געווען אַן אמתער גוי...*

די בחורים האָבן געגעבן אויך אַ פאָרשטלעונג אין אַ זאַל („לאַנדעס זאַל") פאַרן עולם. דאָס איז געווען „מכירת יוסף" פון אליקום צונזער. די ראָל פון יוסף האָט אויסגעפירט אַ בחור מיטן נאָמען שקאָפּ, ווי מען האָט געזאָגט — אַ שטאַרק טאַלאַנטפולער.**

די פאָרשטעלונג האָט, ווייזט אויס, געמאַכט אַ רושם אויפן לידער עולם, ווייל יאָרן נאָך דעם, פלעגט מען נאָך אין לידע איבערזינגען די פאַרשידענע מעלאָדיעס פון דעם שפיל: „ווי שלעכט (אין אָריגינאַל — „דומף" — א. ל.) איז דאָ אין גרוב", „אויפן וועג קיין שכם" און אַנדערע. איבערהויפּט האָט אויסגענומען ביי די קינדער דאָס לידל פון די ישמעאלים, וואָס דער דערפינדונג־רייכער רעזשיסער האָט, ווייזט אויס, אַליין פאַרפאַסט, ווערטער און מוזיק. און אַזוי ווי ישמעאלים זענען דאָך, כידוע, טערקן, האָט דאָס לידל געזאָלט זיין אין טערקיש... און דאָ איז דער גענויער טעקסט, כלשונו, ווי דער מחבר פון די שורות געדענקט אים גענוי:

גאַן, גאַן, גאַן, גאַדן גידן, גידן גאַדן,
גאַן, גאַן גאַן, גאַדן גידן, גידן גאַדן גאַן,
קורריטן, וואררייטן, זאקעם זיקעם לוסאטאיו

* געהערט פון ר׳ ישראל אהרון שעליובסקי ז״ל.

** לויט אונדזער חשובן לאַנדסמאַן, ר׳ יעקב לעווין, אַליין אַ געוועזענער תלמיד פון דער ישיבה.

קורינא סמאטרינא, קורינא יאן.
גאַדן גידן גידן, גאַן, גאַן, גאַן,
גאַדן גידן גידן, גאַן, גאַן, גאַן,
קורינאַ, סמאטרינאַ, קורינאַ יאן.

לידער יינגלעך זענען געווען אַנטוישט, ווען זיי האָבן אין גאַס געטראָפן דעם יונגן טערקל פון דער טערקישער קאָנדיטאָריי (אויף ראָג טורעצקאַ. ווען זיי האָבן אים געוואָלט וויזן זייער בקיאות אין טערקיש און האָבן זיך צו אים גע־ווענדעט מיט אַ ריין טערקישער פראַזע פון „מכירת יוסף": „קורריטן וואררייטן, זאַקעם זיקעם לוסאטאיו" — האָט זיך אויסגעלאָזט, אַז ער פאַרשטייט קיין האַלב וואָר נישט. האָבן זיך די יינגלעך געחידושט: אַ טערק, און פאַרשטייט נישט קיין טערקיש...

*

נייע צייטן. יידישע טעאַטער־טרופּעס הייבן אָן באַזוכן לידע און געפינען גוטע אָפּנעמער. דער יונגער דור, און אַפילו בעלי־בתישע יידן, פילן אָן „לאַנדעס זאַל" אָדער דעם „זומער־טעאַטער" אין „פּיעטראָווסקי פּאַרק", ווו עס ווערן געגעבן גאָלדפאַדענס „קאָלדוניע", „שולמית" א"אַנד. דאָס איז געווען אַ געניער אָנטרייב פאַר דער לידער קולטור־דורש־טיקער יוגנט אויסצוזוכן און באַווירקן די אייגענע לאָקאַלע פאַרבאָרגענע כוחות.

דאַכט זיך, עטלעכע יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיך אָרגאַניזירט, פּאַראַלעל, צוויי דראַמאַטישע קרייזן, אַ יידישער און אַ העברעישער. שווער היינט צו זאָגן, וועלכער איז אַנטשטאַנען פריער.

פון דעם יידישן קרייז קענען מיר דערמאָנען די נעמען פון די ערשטע גרינדער: ציידעראָוויטש, דער טעמפּעראַמענט־פולער רעזשיסער פון דעם קרייז, הויכקעוויסיק, שלאַנק, פריי באַוועגלעך, מיט אַ רייכער מימיק, פיינער דיקציע און אַ רייכן בויגזאַמען שטים־מאַטעריאַל. כץ, דער צווייטער אין דער גרופּע, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ טאַלענטירטן דראַמאַטישן כוח, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט אין כאַראַקטער־ראָלן. קראַשונסקי (דעם פּינסקער שוחטס זון), דער קאָמיקער, קליין־געוויקסיק און צאַפּלדיק־רירעוודיק. ווי מען דערציילט, אַן אינטעליגענטער און טאַלאַנטפולער אַרטיסט. פון די ראָלן,

הצגת „מכירת יוסף" (בעברית) לי. כצנלסון, בנשף ילדים (1917). זוהו, מאופרים, משמאל לימין: נחמן ארליוק, לולה צוקרניק, אליעזר סטוליצקי, אבא לנדו (מנגן בחליל). בין הבלתי מאופרים: דבורצקי, אלחנן ישעיהו קמנצקי, הירש דרשן, רדזיבונישקי, יוסף דובקובסקי.

אין וועלכע ער האָט זיך אויסגעצייכנט — שמאי, דער משרת, אין גאָרדינס „יידישער קעניג ליר". „מענדעלע דער פאַריק־מאַכער" (זיין פאַמיליע־נאָמען געדענקען מיר נישט), איז געווען דער גרימירער, האָט גלייכצייטיק אויסגעפירט קליינע ראָלן און בעת די אַנטראַקטן געשפּילט אויף אַ קאָרנעט מיט די כלי־זמר פון נח רענטאָוויטש. פון די פרויען: פרומע („פרומטשע") יודעלעוויטש,* וואָס האָט פיין געשפּילט ראָלן פון יידישע פרויען־טיפּן. הינדע שעלובסקי — אינטעלי־גענט און אַ געבוירענער טאַלאַנט, מיט אַ שאַרפן הומאָריס־טישן חוש. רבקה לאַנדע — זיך אויסגעצייכנט אין ראָלן פון דינסטמיידלעך, ישובניצעס אד"גל.

די וועלט־מלחמה האָט טיילוויז צעשפּרייט די מיטגלידער פון דעם קרייז. עס זענען אָפּגעפאָרן קיין רוסלאַנד קראַשונ־סקי (דאַכט זיך, געמאַכט דאָרט אַן אַרטיסטישע קאַריערע), מענדעלע, פרומטשע, הינדע. דער קרייז איז זיך צייטווייליק צעפאַלן, אָבער נישט אויף לאַנג. ווי נאָר עס האָט זיך אַ ביסל נאָרמאַליזירט דאָס לעבן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע (1916—1917), האָט זיך די דראַמאַטישע טעטיקייט באַנייט. ס'זענען צוגעקומען נייע כוחות. יאַקאָוו האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ ווירדיקן יורש פון קראַשונסקין און זיינע ראָלן. חיים קיוועלעוויטש (קורץ פאַר דער אָקופּאַציע צוריקגעקומען פון פראָנט מיט אַן אָפּגעשאָסענעם פינגער און פאַרבליבן אַ באַ־פרייטער אין לידע) איז געווען פעיק אויף פאַרשידענע גע־ביטן: מיט אַן איינגעבוירענעם אַרטיסטישן טאַלאַנט, מוזי־קאַליש און גשפּילט פידל, פיין געמאָלן, אַ דערציילער מיט אַ רייכער פאַנטאַזיע און דערצו אַ גימנאַסטיקער.*

שפּעטער האָבן זיך אָנגעשלאָסן יונגע קרעפטן: דער יונגער פראָמבערג, נחמן אַרלוק.** פון די נייע פרויען־קרעפטן — די שוועסטער בודין (שפּעטער בודאָוויטש און טשערטאָק), פרוי רובינאָוויטש און איבערהויפּט — לאהקע אילוטאָוויטש, וואָס האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ קענטיקן טאַלאַנט און איז געוואָרן די פרימאַדאָנע פון דעם קרייז. אין קלענערע ראָלן האָבן זיך באַוויזן אויף דער סצענע יאַבלאָנסקי, גדליה טשערטאָק, משה לאוויט (צייט איז געווען גענוג ביי די דייטשן...). לאָמיר דערמאָנען אויך דעם יונגן סופליאָר פון דעם קרייז — חייקל פיימושעוויטש *** וואָס האָט פון קינדוויז אָן זיך באַטייליקט אין העברעישן קרייז.

אין די יאָרן 1917—1918, איז געווען טעטיק אין דעם קרייז, אַלס רעזשיסערין און אין הויפּטראָלן, אַ ווילנער (צי אַ ביאַליסטאָקער ?) אַרטיסטין, פרל. מאַריאַן (מיט דעם נאָמען האָט מען זי געקענט אין לידע), אַ זייער פעיקע און טעמפּע־

* שפּעטער — תמימה — באַקאַנטע אַרטיסטין פון „הבימה". זע די באַזונדערע אָפּהאַנדלונג וועגן איר אין דעם בוך.

* אין דער איינאַקטיקער קאָמעדיע „טעאָדאָלינדע", האָט ער אין זיין ראָל, אַלס גימנאַסטיק־לערער, כדי צו ווייזן זיין גבורה, אַריינגעפירט אַ סצענע ווו ער האָט געשליידערט אין דער הויך שווערע אייזערנע געוויכטער און זיי אָפּגעשלאָגן מיטן ברוסט־קאַסטן. דאָס זענען געווען אמתע „גירעס"! ס'איז אפשר נישט געווען אַזוי אויסגעהאַלטן פון קינסטלערישן שטאַנדפּונקט, אָבער דער עולם האָט שטאַרק אַפּלאָדירט...

** היינט אין די פאַריייניקטע שטאַטן.

*** היינט, חיים אמיתי, באַקאַנטער אַרטיסט פון „הבימה". אַ סך יאָרן געאַרבעט אַלס בוי־אַרבעטער אין תל־אביב און מקווה־ישראל. נאָכדעם ווי ער איז אָנגעקומען אין לאַנד אין יאָר 1919, צווישן די ערשטע חלוצים, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ראַמענטפּולע קינסטלערין, וואָס האָט מיטגעווירקט צו הייבן דעם ניוואָ פון דעם קרייז.

עס זענען אויסגעפירט געוואָרן פּיעסן פון יעקב גאָרדין („יידישער קעניג ליר", „גאָט, מענטש און טייוול"), דוד פּינ־סקי („יענקל דער שמיד"), פּרץ הירשביין („נבילה", „פּוסטע קרעטשמע"), שלום עליכם (פאַרשידענע איינאַקטערס), לעאָן קאָברין („יענקל בוילע") ב. שווייכע (?) („טעאַדאַלינדע") און אַנדערע. לײדער געדענקען מיר נישט אַלע אויפפירונגען.

די טעטיקייט פון קרייז האָט אָנגעהאַלטן ביזן סוף פון דער דייטשער אָקופּאַציע און — איז זיך צעפאַלן, דער עולם איז „זיך צעגאַנגען": יאַקאָוו — קיין רוסלאַנד, ציידעראַוויטש — קיין וואַרשע, כץ מיט פּרל. מאַריאַן (חתונה געהאַט) — קיין אַמעריקע, אַנדערע — פאַרנומען מיט דער וואָכעדיקער אַלטעגלעכקייט, דאגת פּרנסה, משפּחה און פּשוט — עלטער געוואָרן... יינגערע כוחות זענען אונטערגעקומען.

ווי געזאָגט, האָט זיך אָרגאַניזירט אין לידע, פּאַראַלעל מיטן יידישן דראַמאַטישן קרייז, אויך אַ העברעישער, וואָס האָט זיך גערופן: „חוג חובבי הבמה העברית". פון די הויפּט־אָנפירער פון דעם קרייז, וואָס מיר געדענקען: ישראל אהרון שעלובסקי, וואָס האָט גענומען אַ לעבהאַפטיקן אָנטייל אין אַלע ציוניסטישע און העברעיש־קולטורעלע טעטיקייטן אין לידע, און חייקל ווישניעווסקי — אַ נייער טיפּ פון אַ מלמד. חייקל איז געווען אַ געבוירענער פּעדאַגאָג, דערצו אַ מנגן, געשפּילט פידל און זיין מוזיקאַלישקייט אויסגענוצט ביי זיך אין חדר, ווו ער האָט געלערנט די קינדער זינגען (אַ דרייסט־קייט פון אַ מלמד אין יענע צייטן!). ער האָט אויך אָרגאַני־זירט אַ געמישטן כאָר פון יינגלעך און מיידלעך, פון פאַרשי־דענע חדרים און שולן, וואָס פלעגט זיך באַטייליקן אין די אָוונטן פון דעם דראַמאַטישן קרייז. האָט ער געפונען ביי זיך אין חדר אַ מוזיקאַליש יינגל — האָט ער אים אַריינגענומען אין כאָר, צוזאַמען מיט די „גרויסע" — אַ גרויסער פּריז פאַר אַ חדר־יינגל.

די אָוונטן, וואָס דער קרייז פלעגט איינאָרדענען, זענען שטענדיק באַשטאַנען פון צוויי טיילן: אַ מוזיקאַליש־וואָקאַ־לישן, אין דער אויספירונג פון דעם שוין דערמאָנטן כאָר, און אַ דראַמאַטישע פאַרשטעלונג, אַממייסטן אַ קינדעריש־די־דאַקטישע אָדער אַ נאַציאָנאַל־באַלערנדיקע. פון די פּיעסן, וואָס מיר געדענקען פון די אָוונטן: „מוסר נער רע" (אַ שטראָף פאַר אַ שלעכט יינגל), אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט, צווישן אַנדערע, חיים קרופּסקי * (דער פּאָטער — לב־טוב), יעקב שיפּמאַן ** (דער שלעכטער יינגל — ברשע) און חייקעלע פיימושעוויטש (דאָס אָרעמע יינגעלע, דער פיד־לער); „חנה ושבעה בניה" — אַ חנוכה־פאַרשטעלונג (מתתיהו — ישראל אהרון שעלובסקי, אַנטיוכוס — דאַכט זיך, מנוחין, פון דער ישיבה, חנה — אַ ווילנער כוח, ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט, פון חנהס קינדער — יעקב שיפּמאַן, חייקעלע פיימושעוויטש, ברוינע קיוועלעוויטש,*** אַ קאָמעדיע „החייט הגרגרן" א"אַנד.

* שפּעטער, חיים אריאב ז"ל, עולה געווען קיין ארץ־ישראל אַרום 1910. געוו. סעקרעטאַר פון „התאחדות האיכרים" און חבר־הכנסת.

** היינט, יעקב בן־סירה, אינז', תל־אביב.

*** היינט אין ניו־יאָרק: ד"ר ברוינא קיוועלעף.

במשך דער דייטשער אָקופּאַציע (אין ערשטן וועלט־קריג), האָט זיך די טעטיקייט פון העברעישן קרייז נישט איבערגע־ריסן. עס האָבן זיך נאָך געביטן די מענטשן. די מוזיקאַלישע טעטיקייט האָט איבערגענומען דער העברעישער לערער שימאַן, און אָנגעפירט מיט איר מיט גרויס איבערגעגעבנקייט אויך נאָך אין די ערשטע יאָרן פון דער פּוילישער הערשאַפט. ער האָט זיך קונה־שם געווען אַלס פאַכמענישער דיריגענט

המורה שימאן ומקהלתו, שנת 1923.
מימין לשמאל: 1. לא זוהה; 2. גיטה בוירסקי; 3. אברשה ליובצקי; 4. אלתה רום; 5. שלמה בוירסקי! 6. לייב וולקין שורה 2: 1. מאשה סובול, 2. רבקה שפרינגל, 3. אילהו דמשק, 4. יחזקאל, 5. דזימיטרובסקי. שורה 3: 1. לידסקי, 2. גיטה אורזכובסקי, 3. המורה שימאן, 4. סוניה קרפייסקי, 5. קושליביץ. שורה 4: 1. לידסקי, 2. לא זוהה, 3. אסתר מדניצקי, 4. ליובצקי, 5. דבושה וולפינסקי, 6. מלכה כגנוביץ.

„EDEN" Pocztowa 8

w Sobotę 8 Lipca 1922 r.
odbędzie się
Koncert i przedstawienie
wykona znakomity żydowski
chór dziecinny
PROGRAM.
I
Pieśń sobotniego wieczoru - solo S. Korpejska i chór
Alleluja, Lewandowskiego — chór
2 chłopcy z chederu, dekl. Wolpianska
Na łonie morza — Kaganowicz
Uczta sobotniego wieczoru — chór
Modlitwa „Rebon Olom" solo S. Korpejska i chór
II
DWIE MELODJE
dramat w 3 aktach Szwaigera
OSOBY
Rebeka, pani domu — P. Lidzka
Mojsele, Sorele, Chawele (jej dzieci) — M. Kaganowicz, D. Rupianska, R. Lubecka
Pesa, ciotka — S. Dzimytowicz
Chaja, sąsiadka Rebeki — R. Mesnik
Łowca — ***
Tekla, chłopka — S. Karpejska
Dunia, jej córka — G. Bojarska
Koleżanki — Kusielewicz, Trocka i Nowoprucka
III.
śpiew i deklamacje
Dyrygent H. Szyman

שבת דעם 8 יולי 1922 יאהר
וועט שטאַטפינדען א
קאָנצערט־פאָרשטעלונג
אויסגעפירט דורך בערימטען אידישען
קינדער־כאָר
פּראָגראַם
I.
רבון עולם — סאָלאָ קאַרפּייסקי און כאָר
II.
שני נגונים
א דראַמע אין דריי אקטען פון שווייגער
פּערזאָנען
רבקה, בעל־הביתטע — פ. לידסקי
חאַפּער
III. געזאַנג און דעקלאַמאַציעס
דיריגענט ה. שימאַן

התכניה

און איז אַפילו איינגעלאַדן געוואָרן מיט זיין כאָר און דעם דראַמאַטישן קינדער־אַנסאַמבל אויף אַן אַרויסטריט אויך אין באַראַנאָוויטש.

אַרום דער פאָרשטעלונג פון יצחק קאַצענעלסאָנס „מכירת יוסף" איז אויסגעבראָכן ממש אַ שפּראַך־קאַמף. ומעשה שהיה כך היה: לכתחילה, האָט די פאָרשטעלונג געזאָלט זיין אין העברעיש. די הכנסה איז געווען באַשטימט פאַר וווילטעטיקע צוועקן. עס איז געווען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע און נויטבאַדערפטיקע זענען געווען אַ סך. האָבן די פילאַנטראָפּישע טוער פאָרגעשלאָגן, כדי צו פאַרגרעסערן די הכנסה, געבן די פאָרשטעלונג אין יידיש, אַזוי אַרום מאַכן איר צוטריטלעכער פאַרן עולם.

האָט זיך געפונען אַ געלונגענער איבערזעצער (קאַלעקאַ, אַן אַמאָליקער פאַרברענטער ציוניסט, שפּעטער אַוועק אויף לינקס), אַלס רעזשיסער איז איינגעלאַדן געוואָרן דער יונגער טאַלאַנט — יעקב דוואָרעצקי * (אָנשטאָט דעם גאָר יונגן רעזשיסער אין העברעיש, דעם אונדז שוין באַקאַנטן חייקל פּיימושעוויטש), און ס'האָבן זי דאָנגעהויבן אַ ריי רעפּעטיציעס אין יידיש. עס האָט זיך אויפגעהויבן אַ פּראָטעסט מצד די ציוניסטישע קולטור־טרעגער אין שטאָט, וואָס האָבן אין דעם געזען אַ ברוך פון דער העברעישער קולטור־טראַדיציע פון דער לידער יידישער יוגנט. געזיגט האָבן דאָס מאָל די העברעער, קודם־כל אַ דאַנק דער איבערצייגונגס־קראַפט פון איינעם אַן אידעאַליסטישן יונגן העברעישן לערער.**

די פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען אין העברעיש מיט דער באַטייליקונג פון ביידע רעזשיסערן, און האָט געהאַט גרויס דערפאָלג. כדי אונטערצושטרייכן דעם נאַציאָנאַלן ציוניסטישן גייסט, איז אַלס באַזונדערער נומער צוגעגעבן געוואָרן אַ „לעבעדיק בילד" פון אַן אַרעסטאַנט (דאָס מיינט מען דאָס פאָלק ישראל), וואָס בענקט נאָך דער פרייער היים (דאָס הייסט — ארץ־ישראל) און זינגט, מיט אַ יונגער אַלט־שטימע, די אַלעגאָרישע „שירת אסיר" פון י. ל. ברוכוביץ:

מכלאי מבור שבי,
אל ארצי ארץ צבי
מה יהמה בי הלב.
לא אוכל עוד אסבולה,
את עניי פה בגולה,
היגון עם הכאב,
זו אשא כה לרוב.

די דייטשן האָבן נישט פאַרשטאַנען די אַלעגאָריע און זייער מיליטערישער אָרקעסטער האָט פיין באַגלייט דעם יונגן סאָליסט־אַרעסטאַנט. די דעקאָראַציע פון דער תפיסה־צעלע, אין דער אויספירונג פון וועלוול לאַנדע, איז געווען איינדרוקספול. כדי צו פאַרגרעסערן דעם איינדרוק, האָט דער דעקאָראַטאָר צוגעגעבן אַן עפעקט: אַ מייזל, פון גרויען געוואַנט, האָט אַרומגעשפּאַצירט איבער דער צעלע. דער פול־געפּאַקטער זאַל האָט אַלע אָנטיילנעמער באַשאָנקען מיט אַפּלאָדיסמענטן.

„לעבעדיקע בילדער" איז געווען בכלל איינער פון די נומערן אויף די אָוונטן פון די דראַמאַטישע קרייזן. דער עפעקט איז באַשטאַנען אין קאָפּירן אויף דער סצענע איינס פון די באַקאַנטע בילדער, לרוב זענען דאָס געווען בילדער מיט אַ נאַציאָנאַלן סיוזשעט. די געהעריק פאַרגרימירטע פיגוראַנטן האָבן געדאַרפט זיצן אומבאַוועגלעך גענוי אין דער פּאָזע ווי אויפן בילד, אונטער אַ פּאַסיקער מוזיקאַלישער באַגלייטונג פון הינטער די קוליסן. כדי צו שאַפן אַן איינדרוקספולע, שטימונגמאַכנדיקע באַלייכטונג, פלעגט מען, אין די פריערדיקע צייטן, ווען ס'איז נאָך נישט געווען קיין עלעקטריש־פאַרביקע ליכט, באַנוצן „בענגאַליש פייער", אָנצינדנדיק הינטער דער סצענע אַ באַזונדערן „פּראָשעק", וואָס האָט געשאַפן אַ פאַרביקן עפעקט.

* ד"ר יעקב דוואָרעצקי, צאָן־אַרצט, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין יאָר 19.... פון די איבערגעגעבענע עסקנים פון „מגבית" אין אַמעריקע. ביז זיין לעצטן טאָג, פאָרזיצער פון לידער רעליף אין ניו־יאָרק.

** אַ העברעישן לערערס אַ זון. געווען מלא וגדוש אין חכמת היהדות און שטאַרק אַנטוויקלט אין אַלגעמיינע ידיעות. שפּעטער, צו אַלעמענס איבעראַשונג, זיך געלאָזט באַהערשן פון אַן אַנדערער אידעאָלאָגיע און איבערגעגאַנגען אין אַ צווייטן לאַגער, פון וואַנען ס'איז דאָן שוין נישט געווען קיין וועג צוריק, אויב אַפילו ער איז געבליבן אַנטוישט.

הצגת „דבורה הנביאה" בבית הספר „תרבות" בהדרכת המורה יעקב גלבורד (1932).

דאָס בילד „על נהרות בבל” (אויף די טייכן פון בבל) איז געווען איינס פון די בילדער, וואָס דער העברעישער קרייז האָט באַוויזן אויף דער סצענע, באַגלייט הינטער די קוליסן מיט די מינאָרע קלאַנגען פון דעם העברעישן ליד: „נודו למיללת על נהרות בבל”.

דער יידישער קרייז האָט אַמאָל קאָפּירט דאָס באַקאַנטע בילד פון הערשענבערג: „גלות”, אונטער דער באַגלייטונג פון דעם באַקאַנטן „גלות־ליד” („מיטן וואַנדערשטאָק אין דער האַנט”), ספּעציעל אַראַנזשירט פאַר אַ פיר־שטימיקן כאָר פון דוד גינצבורג, אַ טאַלאַנטפולער מוזיקער־פידלער, וואָס האָט דאַן געשפּילט אין „ווינער קאַפע” פון יאַבלאָנקסין. נאָך דעם טרויעריקן „גלות־מאַרש”, נאָך דעם ווי דאָס בילד האָט פאַרגליווערט דורכגעמאַרשירט די בינע, האָט דער זעלבער כאָר, אויף אַ סימבאָלישן אופן, פייערלעך אויפגעזונגען די „התקוה”, לויט דעם זעלבן גינצבורגס איניציאַטיוו און ווירקונג (אגב. אַליין אַ הייסער ציוניסט), נאָך אַ וואַרעמער פּאָלעמיק מיט אייניקע חברים פון קרייז, ווי דער שטייגער...

נאָך אַ יידישער דראַמאַטישער קרייז איז געשאַפן געוואָרן אין לידע אַרום 1917, אונטער דער אָנפירונג פון יעקב דוואָרעצקי, וואָס האָט באַפרידיקט דעם פאַרלאַנג פון די אַרבעטער־קרייזן צו שאַפן אַן אייגן קולטורעל ווינקל. עס האָבן זיך אין אים אויסגעצייכנט דער רעזשיסער גופא, יעקב דוואָרעצקי, וואָס האָט מיט אַ פיינעם דראַמאַטישן טאַלאַנט געשפּילט די הויפּט־ראָלן, לאַטוטע, אַלס קאָמיקער, און די פּרימאַדאָנע,

דראַמאַטישער קרייז (אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה)

פון לינקס אויף רעכטס:
שטייען — 1. דייטשער אָפיציר (אַ ייד); 2. פּופּקאָ, סטודענט; 4. דיקטושלסקי, טשעליסט; 5. פּיימושעוויטש (אמתי), סופלער.
זיצן — פּיאַניסטין; 2. באר (שפּילקאָווסקי): 4. כץ; 6. גיטע יאַבלאָנסקי; 7. מירע ווינאָגראַדאָוו; 8. שוועסטער פון יאַבלאָנסקי; 9. יאַבלאָנסקי, 10. בודאָוויטש, וויאָליניסט.
אויף דער ערד — פּראָמבערג מיט דריי יידישע אָפיצירן.

וואָס זינט זי איז דערשינען אויף דער בינע, האָט מען זי אָנגעהויבן רופן „חוה־לאה גוט שבת”, לזכר דעם ליד וואָס זי האָט געזונגען אין איר ראָל.

דער קרייז איז ליקווידירט געוואָרן, נאָך דעם. ווי די הויפּט־קרעפטן זענען אָפּגעפאַלן: לאַטוטע איז אומגעקומען אין פּאָגראָם, וואָס די פּוילישע סאָלדאַטן האָבן געמאַכט אין לידע אין יאָר 1919, איינגעמענדיק די שטאָט, און יעקב דוואָרעצקי איז קורץ נאָכדעם אַוועק קיין אַמעריקע.

אין די יאָרן 1924—1925, איז אַנטשטאַנען אַ צווייטער יידישער דראַמאַטישער אַרבעטער־קרייז, וועגן וועלכן עס דערציילן אונדז אונדזערע לידער אסתר קאַפּושטשעווסקי־זיגבוים, פון דפנה (גליל העליון) און צפּורה לעווין־בלייכבערד, פון חיפה:

אין 1924, איז אין לידע געגרינדעט געוואָרן ביים דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַריין פון די נאָדל־אַרבעטער, אַ דראַמאַטישער קרייז אונטער דער אָנפירונג פון ה׳ פּראָמבערג. די הכנסות פון די פאָרשטעלונגען זענען געגאַנגען אויף פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע צוועקן.

נאָכדעם ווי פּראָמבערג האָט צוליב געוויסע סיבות פאַרלאָזן דעם קרייז, האָט זיין פּלאַץ איבערגענומען דער אַרטיסט קאַמיי, וואָס האָט דאַן געדינט אין דער פּוילישער אַרמיי אין איינעם פון די פּולקן וואָס האָבן סטאַציאָנירט אין די לידער קאַזאַרמעס. יעדן אָוונט פלעגט ער ספּעציעל קומען אין שטאָט אַריין צו די רעפּעטיציעס. עס האָבן נאָך רעזשיסירט משה לעווין (דער פאָטאָגראַף) און ליאָווע פּאָליאַטשעק.

לידער יידן פון אַלע שיכטן פלעגן מאַסנווייז באַזוכן די פאָרשטעלונגען, וואָס פלעגן געגעבן ווערן יעדע פּאָר חדשים. פון דעם רעפּערטואַר איז כדאי צו דערמאָנען: „יענקל דער שמיד”, „אוריאל אַקאָסטאַ”, „מאָשקעלע חזיר”, „די שבועה”, „רוני די פּאָטשטערקע”, „מירעלע אפרת”, „די סדר־נאַכט”, „דער סקאַנדאַל”.

מיר גיבן איבער די נעמען פון די חברים, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין די פאָרשטעלונגען: מענער — יעקב ברינקער, משה גאָלאָמב, הירשעלע דרשן, לייזער לעווין, נח סאָסנאָווסקי, ליאָווע פּאָליאַטשעק, פּייוקע דער שניידער (מיר געדענקען נישט זיין פאַמיליע־נאָמען), אברהם רענקאָטשינסקי. פרויען — זעלדע די שניידערקע (דעם פאַמיליע־נאָמען — פאַרגעסן), פּעשע לידסקי, רבקה לעווין, חיה מאַנסקי, פריידקע סלאָנימטשיק, רבקה פּופּקאָ, אסתר קאַפּושטשעווסקי.

דער קרייז האָט אויך געשאַפן ביי די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען פאַרשידענע קולטורעלע קרייזלעך: פאַר יידישער ליטעראַטור, קונסט און טעאַטער, די געשיכטע פון יידישן טעאַטער אד״גל.

נאָכן אָפּפאָרן פונעם רעזשיסער קאמאי פון לידע, אין יאָר 1927, (נאָכן פאַרענדיקן דעם מיליטער־דינסט), איז זיך דער קרייז צייטווייליק צעפאַלן. ער האָט שפּעטער ווידער אויפגעלעבט און מיט פרישע כוחות באַנייט זיך טעטיקייט.

דער קרייז „חובבי הבמה העברית" אין לידע מיט חייקל ווישנעווסקעס קינדער כאר

פון מאיר לידערס קאמפאזיציעס:

שמם מקדש מבלי באי מועד.
מה אעשה לכם בני — גזירה היא מלפני...
(פון די קינות צו תשעה באב)

דעם בלינדן בעטלערס ליד

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

ממראות העיר

(הסימטה — „לידער געסל" — והנהר)

מטבורה של עיר נמשכת הסימטה „לידער געסל" ובקצה השני נגעה בחופיו של הנהר „לידזייקה". כל כולה לא ארוכה היתה סימטה זו, שנראתה כעין גשר בין השוק, הרחוב המרכזי סובלסקה (או ווילנער גאס, כפי שקראוהו קודם לכן), לבין מרחבי האחו המוריקים שנמשכו מפולשים מעברו השני של הנהר. קראנו ל„לידזייקה" נהר, כי בשבילנו הוא גלם עולם ומלואו, אף כי טובי הקופצים מתוכנו, חבורת הילדים, היו מנסים את כושרם הגופני בקפיצה מעבר האחד של הנחל למשנהו. נחל זה סבב והתפתל בינות לביצות מגודלי פרא, בעורף חצרותיה השקטות של העיר, לרגלי מזבלות, שנערמו מאז הנצח ונבלע אי־שם בקצה העולם, שטרם ידענו איפה זה. המים זרמו בפכפוכם השקט, זרמו תמיד נסוכי שלווה חול־מנית. יש ולפעמים מהרהר הייתי בעמדי על גשרון העץ הנטוי מעל לנחל: מאין לאן, ומדוע כל זה שוטף, ונותרתי מהרהר גם עתה על כך.

פעם ערכנו שייט לאורכה של הלידזייקה, חוויה שנחרתה עמוק בזכרוני. קרובי, בחור גבוה, רחב כתפיים וגברתן, אז שוליית מסגר באחד מבתי המלאכה, עשה אתי חסד ונטלני עמו — לשייט, וכך זימנני לראות את העולם לאורכם של כמה קילומטרים של הנחל — תחום שממדיו טרם נגולו לפני.

הסירה שטה לאיטה. ידידי הגדול חתר והיה מורה־דרך. הנה חומה זו היא של בית הקברות ושם טמונים יהודים מנוחתם עדן. במרחק מה, מקום שם המים מרודדים, נמשך

לזכר הורי יהודית ומשה ע"ה ואחי ישראל ז"ל.

חצרו של פופקו. השטח בו מסודרים ערמות העצים — המנסרה שלו. ושם הלאה במקום שארובה גבוהה נושקת שמים — זה ה„ברויז" (ביח"ר לשכר). בחתרו הלאה, נגולו לפנינו אילנות פורחים ומגודלים, ערבות עניפות משפע מים, מרשרשות במנוחת שאננים. כרי־דשא ופרות בודדות מלחכות מזונן בשלווה מרדימה.

אל הלידזייקה הלכנו לדייג. לחכה לא הוצרכנו כי בכפות ידינו היינו תופסים את דגי הרקק „קוליושקי", שבהמוניהם שטו במרחבי הנחל. או שהיינו מגוללים אבנים מתחת למים ושולים עלוקות. על קרקעיתו של הלידזייקה עצור היה עולם ומלואו, כי הרי האשפה מכל הרחובות הסמוכים נערמה כאן וכל שייר, רסיס או שבר כלי שנבצר ממנו להלך על פני המים, שקע פה ונטמן לזכר עולם. כך, שפרט ל„קוליושקי" אפשר היה לצוד דברים שונים ומשונים, למצוא כל מיני מטמונים שעין לא ראתה.

שני טורי בתים נמשכו ב„לידער געסל" שבמרכזם עובר ה„ברוק". זו דרך סלולה אבנים מחוספסות בכל מיני גדלים, וביניהן צצים לסרוגין שיירי עשב וירק. מצדו האחד של הרחוב, בקצה המדרכה, נמשכה ה„רינה". היה זה ביב פתוח שנשרך מהתחלת הרחוב ונבלע בלידזייקה. לביב הורדו כל השופכין של דרי הרחוב, ובעונות הקיץ, עת זרמו איטי היה, או עצור עקב מחסור במי גשמים, מעלה היה סירחון וצחנה. בייחוד הורגשו אז השופכין של בולוש: פולני גבוה

הנהר לידיקה

ועב כרס, שפרנסתו על בית־החרושת לנקניקים וקתלי חזיר, מפעל שהותקן ליד ביתו.

בימי הגשם היתה ה„רינה" מתמלאת מים, שזרמו בשטפם המפכפך לעברה של הלידזייקה כשהם נושאים אתם את שיירי השופכין הנותרים בה, מימי היובש, ומריקים את סירחון הבשר המפושט והקרביים, העולה מחצרו של בולוש. מה טוב אז לשלוח אוניות על פני המים במרוצם הכביר אל הנהר, ומשם בוודאי לים הגדול והפתוח, הנמצא אי־שם בערפלי המרחקים. אוניית מפרש עשויה מדפי נייר של מחברת משומשת או בדל של קליפת עץ מגולפת מעשה ידי אמן. קליפת אורן שחומה ורכה, כספינת מלכים היא עולה ויורדת חליפות במשברים הרדודים של מי הגשם והביוב. אפשר אז לרוץ בעקבותיה יחף, מיוזע ורטוב משלוליות המים, שניקוו על ה„ברוק" ולחזות בגורלה עד שתעלם בשכשוך ובעבוע במערבולת מי הנהר.

מצבה הסאניטארי הירוד של הסימטה גרם סבל רב לתושביה, שניסו מפעם לפעם לשטח בקשתם בפני השלטונות.

בעתון „לידער לעבן" (חיי לידא) גליון 4, מיום כ"ד אלול תרצ"ו — 11.9.1936 — הופיע מכתב־אזעקה בזו הלשון:

„אנו האזרחים הח"מ והבעלי־בתים ברחוב לידא מבקשים בזה לפרסם בעתונכם החשוב את מכתבנו דלהלן:

כבר זמן רב שהעיריה עוסקת בניקוי העיר ובקי־שוטה לרגל צרכים היגייניים לדעתה. הודות לכך מעבירים את השוק הקיים במקום זה מאות בשנים. מרצפים, סוללים מדרכות יפות, ואפילו מתקינים בש־ביל הרחובות החדשים ביוב תת־קרקעי (רח' פלקוב־סקה, זאמקובה וכו') ועוד. אך האם חשבה אפילו פעם אחת העיריה שלנו על רחוב לידא, הרחוב הנושא את שם עירנו, כדי לשפר את מצבו הסאניטארי הירוד?

כבר לפני עשר שנים, פנינו אנו תושבי רחוב לידא לעיריה וביקשנו לסדר ביוב ולחבר צינורות לכל בית, הואיל ולרוב הבתים ברחוב לידא אין חצרות ואין מקום להרקת השופכין. אך במקום ביוב מסודר ,דאגו' לסדר לנו ביב־שופכין הנמשך לאורך השוק, עובר דרך רחוב לידא ונושא אתו את הלכלוך של העיר כולה.

אך בזאת לא סגי, כי נוסף לכך העניקה לנו העי־ריה ,מתנה' שניה. סילקו את בעלי הכירכרות מרחוב סובאלסקה והעבירום לרחוב לידא ה,מאושר'. על ידי כך אי־אפשר כבר בכלל לעבור את הרחוב.

הזוהמה הנגרמת ע"י הביוב וגללי הסוסים, מרעילה את האוויר. אין כל אפשרות לפתוח חלון. וכך מזכה אותנו העיריה ב,פרחי־נוי' חדשים, כך דואגים כביכול אבות העיר ליופיה של עירנו ולמצב הסאניטארי וההי־גייני ברחוב לידא.

ברצוננו איפוא לשאול את פרנסי העיר, את נציגי היהודים במועצת העיר: למה אין הם דואגים לכך שיפסיקו להתייחס כל,בן־חורג' דווקא לרחוב הנושא את שם עירנו, לרחוב המאוכלס במיוחד ביהודים? האם כבר אי־אפשר היה למצוא מקום מתאים יותר לבעלי הכירכרות?

אנו פונים איפוא אליכם, פרנסי העיר היהודים, בקריאה חמה: הצילו רחוב המאוכלס יהודים. נקטו בזמן באמצעים מתאימים כדי שרחוב שלם לא יהפך לקן של מחלות ואפידמיות. עשו זאת כל עוד לא איחרתם את המועד, כי כל רגע יקר הוא!

תושבים ובעלי־בתים מרחוב לידא."

בבית האחרון ברחוב על שפת הנהר גרה ה„קובליכה". היתה זו אשה גבוהה ורחבת מיסב, קתולית אדוקה, שחינכה את בנותיה, אחרי שבצעירותה זנחה בעלה. הוא עזבה לאנחות והשאיר לה רק זכר ממקצועו שהתגלם בכינוי: „קובליכה" מהמלה „קובל" — נפח. אולי גם השאיר לה את ביתה, זו ביקתה נמוכה ורעועה, שגגה מכוסה טלאי על גבי טלאי וארובה עקומה בנוייה מלבנים שרופות־משחירות צופה פני תבל. רכושה ומקור פרנסתה של ה„קובליכה" היו כמה סירות שעמדו בלידזייקה והיו קשורות אל מנעול וכבלים שבחצרה. נערים יהודים ופולנים, בחורי עמל ויגיעה, או תלמידי גימ־נסיה במדיהם המבריקים, היו פוקדים את חצרה ושוכרים סירה לשיט לזמן קבוע ומוגבל מראש.

למודת נסיון היתה „קובליכה" והכירה את „קוניה" על בוריים. יש ויקח אחד סירה לשעה, ישלם עבור שעה זו, אך ישייט לו עם נערתו או חבר מריעיו שעתיים או יותר כפי שלבו חפץ. אחרי כך ישאיר את הסירה באחת מפינות הנחל ועוד יפליט איזו הלצה על חשבון ה„קובליכה", לקול צחוקם הרועם של החברותה, וכולם יתחמקו חיש לבתיהם. אי לזאת הנהיגה שכל השוכר סירה משאיר כפקדון את כובעו. הסדר זה עמד בתוקפו תקופה מסויימת, עד שנוכחה לדעת, שעל פי רוב נשארים אצלה הכובעים והסירות שלוחות על פני המים, ובנותיה מחפשות אותן לאורכה של הלידזייקה. כשנזדמנתי לביתה עם רעי הגדול, נגולה לפני תצוגת כובעים שתלויים היו על מסמרים שתי וערב. אין כובע דומה לרעהו, לא מלגו ולא מלבר. כל אחד מהם על צורתו וכתמיו היווה פרשה בפני עצמה ותולדות גלגוליו מי ישורם.

ערבי קיץ קצרים ובהירים. הלילה מתפרס עמוק, חמים וצח. מעל רוחשים עולמות הכוכבים, ומפרפרים הם גם מטה באספקלריה השוטפת של הלידזייקה. מה נהדר אז לשלוח אש על פני המים! כתמול שלשום כן עתה, כולם בחברותא על כבש העץ הקטן המשקיף על הנהר מחצרה של ה„קובליכה". כל הילדים, יהודים וגויים כאחד, ממלאים קופסת עץ בניירות ושיירי קרטון, מכניסים בה גפרור דולק ומשלחים אותה עם זרם המים. הקופסה נשטפת מהם, מתלקחת קמעה, הולכת ומתרחקת כשאשה מפצחת, גדלה ומרקידה צללי אילנות בחיקו של הלילה לקול צהלת ילדים מרנינה.

בראש השנה עת תושבי העיר באים הנה בהמוניהם לקיים מה שנאמר: „ותשליך במצולות ים כל חטאינו", עת נשים וטף, זקנים ונערים נעמדים פה על החוף ועל ה„קלאדקה" (זה גשרון העץ שעל הנחל) בחצרה של ה„קובליכה", ובחצר שמול ביתה, כולם אפופים חרדת קודש ושפתיהם דובבות תפילה — אזו גואה הלב מרוב גאווה ונחת־רוח, כי הרי לממלכתנו נזקקו כולם. פה המושלים אנחנו! תפילתנו אנו גמרנו בשטף, הרקנו כיסינו מכל הפירורים, והם רבים כחטאינו שנצטברו תוך השנה. אנו מתחילים להלך בין המתפללים, מעשה בעלי־בתים, משקיטים את הכלבים לבל יחרצו לשונם. כי הרי ידידינו הם במשך כל השנה, ובשמותיהם ידענום. מוזיזים בהעלם אחד את הסירות לבל יפריעו למאן דהו, שנתקרב הנה. והוא איסטניס ממרכז העיר, נחרד מכל התזה של מים,

מציץ בנו כתמהוני, על ידינו המאומנות לאחוז במשוטים ובאבני החוף, על תנועותינו החמקניות בקצות הקרשים של ה„קלדקה”. כי הנה אנו ספק נופלים לנהר וספק לא. והם חרדים לנו, מתפלאים ליכולתנו הכל יכולה, הבלתי מרוסנת.

גשרון העץ שמעל ללידזייקה נמשך הלאה מעל לביצות האחו ומגיע למרגלות גבעה, שעליה משתרכת ועולה דרך עפר בואכה „רושלאקי”. „רושלאקי” על שום מה? בלשון שכנינו זה מסעף שבילים, כי אכן התפתלו שמה שבילי חול טבועים בים של שדות תבואה ואפרים ירוקים רבודי דשא, המפולשים אלו בתוך אלו ונבלעים לעברם של כפרים בודדים ויערות פזורים עד למרחבי אין קץ.

יער רושלאקי — שם דבר היה בעירנו. בתקופת הקיץ הלוהט, מדי שבת אחרי הצהריים היו נוהרים לשם אמהות ישראל עם ילדיהן לשוח ולשאוף אוויר צח. יהודים גרומים, עגלונים, סבלים, חנוונים ובעלי מלאכה עייפים משבוע עמל מפרך, היו משרכים את דרכם לאט, דרך רחובנו הצר לעברה של רושלאקי — כשזיווה של שבת טבועה בפניהם השלווים, הרדומים כלשהו. מהלכים היו עקב בצד אגודל עם נשותיהם וטפם, דנים ומתווכחים על מאורעות השבוע בעולמם הקטן ועל המופלא מהם בעולם הגדול.

שירה קולחת של נוער היתה בוקעת פה בלילות שבת, עת סדורים בסך, לבושים במדי התנועה וצעדם מהדהד בטוחות וקצובות, עורכים מסע לרושלאקי. כל כולם נתונים בחלומם, בשאיפתם וערגת נעוריהם למסע עתידם — ארץ ישראל. בינתיים רק משא לבם אתם ושירה של חידוש והתנערות בפיהם:

סיי אין שטורעם, סיי אין רעגן
גייען שומרים אין די וועגן!

בימות חול היו עוברים כאן תלמידים עם מוריהם וצהלת ילדים כהמיית כוורת ממלאת את הרחוב. בחורי ישיבה עם פיאותיהם המסולסלות, מעילם תלוי ברישול על כתפיהם ותחת זרועם ספר עב כרס. מהלכים היו ביחד עם רבם לכיוון רושלאקי ליהנות מזיוו של מעלה ומהדרה של מטה.

יום ראשון לא לנו היה כי אם לצרינו. בשעות של אחרי הצהריים היה נערך ביער רושלאקי „זאבאבא”, נשף ריקודים ומשחקים מטעם הצבא. שמנה וסלתה של היישוב הפולני בעיר, קצינים הדורים על מדיהם וחרבם, שוטרים עם רוביהם המכותפים וריבות צעירות, מפורכסות ומחותלות בשלל צבעי בגדיהן, עברו בלידער געסל שלנו הלוך וטפוף. תוך צהלת דבריהם וצחוקם הגואה, היו משהים מבטם היהיר על בתינו הנמוכים, על הביב הפתוח המשתפך לאורכו של הרחוב, המעלה באשה מחניקה וריחות סירחון שונים ומשונים, ועלינו, ילדים יהודים המשחקים לתומם. מלות גנאי, בוז ובדיחותא היו מופנות כלפינו, מעוררות בנו רוגז ופחד גם יחד ונמצא עולם ילדותנו הזוהר נפגם, שמוט ורגוש.

עד השעות המאוחרות של הלילה חוזרים היו החוגגים מה„זאבאבא”, כשלחן צחוקם וגידופם, צריחות הגילופין שלהם, הדהדו איומות ברחובנו השקט ושמונו ערים לנעשה בחוץ. יש והיו מנחיתים מהלומות על תריסי בתינו המוגפים כשבפיהם קללות שנאה או סתם „זשידזי”. באישוני לילות אלו הרגשנו אנו הילדים את ייחודנו ובדידותנו כיהודים, וייתכן שאגרופים אלה היו מסימני ומסממני ההתראה לחורבן העתיד לבוא, הצפוי לרחוב היהודי בכללו.

א. לנדו

מוסדות צדקה

לזכר אחי משה הי״ד

מוסדות החסד, מאז ומתמיד רב היה חלקם במסכת החיים בקהילות ישראל בכל אתר ואתר, בטוי נאמן לחשיבות שתלתה המחשבה היהודית במידת הרחמים לקיומו של ע ו ל ם, כאמור: „בתחלה עלה במחשבה לברא(ת)ו (את העולם — א.ל.) במדת הדין וראה שאין העולם מתקיים, והקדים מדת הרחמים ושתפה למדת הדין (רש״י על הפסוק הראשון בתורה).

כן היה הדבר גם בקהלת לידא, אשר מאז נוסדה, הקימה מוסדות רבים ושונים להושטת יד עוזרת לדל ולנדכה, מהם מוסדות קבועים ועומדים, במטרתם וארגונם, מדור דור, ומהם — חולפים ומשתנים, לפי צורך הזמן. והעתיק שבהם הידוע לנו —

חברת מתעסקים (או „חברה קדישא״, ובלשון החברים בינם לבין עצמם — „החברה״).

אכן, אין לך חברה בישראל, שזכתה בזמן החדש (מאז ראשית ספרות ההשכלה) לכל כך הרבה קיתונות של בוז כחברה זו. ואף על פי כן, אין לזלזל בערכו של מוסד זה כשהוא לעצמו וזכויותיו בחיה העצמאיים של הקהלה היהודית.

יעודה הראשוני של חברת מתעסקים היה בעצם — הבאתם של נפטרים יהודים לקבר ישראל והחזקת בית הקברות. מי היה מתנדב לפעולה חשובה, אך בלתי נעימה, זו אלמלא מעטה הקדושה ששיוותה לה המסורת הקהלתית. ותוך מלוי תפקיד זה, ניתן בידי „החברה״ גם כוח חמרי ניכר, כי בעד שרותיה נהגה לגבות מן היורשים תשלום משתנה, הכל לפי מצבה הכלכלי של המשפחה, ובאמצעים אלה השתמשה לצרכי הצבור ולצרכי סעד ליחידים. מעין מס עקיף, שערכו היה רב לקהלה, ביחוד מאז בוטלה האוטונומיה של הקהלות היהודיות בליטא וניטלה מהן הזכות הרשמית להטיל מסים ישירים על חבריה.

פנקס החברה נשמר בלידא עד מלחמת העולם השניה[1] וכלל רשימות ופרוטוקולים מ־1831 עד 1897. אגב אורחא, הוזכר בו פנקס קודם, שאבד בשעת שריפה בשנת 1888 (לפני „השריפה הגדולה״ שהיתה ב־1891).

מאותו פנקס נודעו פרטי ארגונה של החברה, על פי תקנות קבועות ומסודרות וכנראה, על פי מסורת בת שנים רבות. כל חבר חדש חייב היה להכניס, תוך זמן קצוב, 90 זהוב („גילדן״, „זלוטי״ — מטבע פולני עתיק = 15 קופיקות רוסיות), הווה אומר — 13.50 רו״כ רוסי, סכום לא מבוטל באותה תקופה. עד היותו לחבר בעל זכויות מלאות, עברו על החבר החדש כמה שלבים: א. דרגת „שמש״ העומד לפקודת הגבאים; ב. חבר בלי זכות בחירה; ג. בעל זכויות מלאות. בראש החברה עמד ועד גבאים, שנבחרו אחת לשנה (ביום השני של חוה״מ פסח) ואשר בעבודה השוטפת, התחלפו במלוי תפקידם מדי חודש (גבאי חודש).

אך לא רק בקבורת מתים עסקו אנשי החברה. מן הפנקס הנ״ל אנו רואים, כי רבות עשו, למשל, בטפול בחולים עניים. וכפי שזכור לנו מן הזמן האחרון, שמשו אמצעי החברה להחזקת מוסדות צבוריים שונים, כגון „מושב זקנים״, „תלמוד תורה״ וכיו״ב. במקום אחר בספר זה, הזכרנו דבר רכישת הבנין החדש לבית־החולים היהודי בשנות הששים למאה הקודמת.

מסורת היתה בחברה, ל„חיזוק החברה״, ולשם משיכת חברים חדשים, לערוך מדי שנה שתי סעודות לחברים: „הסעודה הגדולה״ בחדש חשון (דומני — בפרשת „חיי שרה״) ו„סעודה קטנה״ — בשמיני עצרת.

כיאות לארגון בעל משקל חברתי כזה, היה ל„חברה״ בית־כנסת משלה, מן המרווחים והיפים בעיר. בין מתפללי בית־כנסת זה היו גם שאינם מחברת מתעסקים (כשם שהיו מתעסקים שהתפללו במקומות אחרים) וביניהם מלמדני העיר וחשוביה.

מושב הזקנים הלידאי, ששוכן שנים אחדות בלבד „אחרי השריפה״ בבנין חדש בן שתי קומות, עוד בטרם הוקם מחדש בית־הכנסת הגדול, מעיד על חושם הסוציאלי של פרנסי העיר. בגליון „המליץ״ מ־12 ביולי 1895, אנו מוצאים את כתבתו של הקורספודנט הלידאי הקבוע, ז ל מ ן י ו ד ע ל ע ו ו י ט ש על מאורע חשוב זה בזה הלשון:

„יסוד „בית מחסה לזקנים״ (משישים שנה ומעלה), בית גדול ומפואר בחדרים מרווחים ואויר צח. הזקנים ינוחו על מטות כבודות, מוצעות בכרים וכסתות נקיים. גם הבגדים אשר עליהם יהיו נקיים תמיד וארוחתם ארוחת תמיד תנתן להם שלש פעמים ביום, מלבד משתה הטה פעמים ביום״.

החזקת הזקנים במוסד זה, כפי שמוסרים לנו, היתה חנם ותקציבו — על חברה מתעסקים, ה„קאראבקע״ בזמנה, בזמן האחרון — ועד הקהלה ו...מגביות מיוחדות.

בית־חולים יהודי היה בעיר מלפני שנים רבות, שכן תמיד היתה הדאגה נתונה לחולה היהודי מחוסר האמצעים (האמידים העדיפו תמיד את הטפול בבית). ובזה עלתה העדה היהודית בלא ספק על שכניה הנוצרים. אכן, דלים היו אמצעי הקהלה הלידאית בימים ראשונים לעומת הצרכים המרובים, ואין פלא, איפוא, שהתנאים במוסד חשוב זה היו רחוקים מהניח את הדעת, ביחוד מאז התפתחו המושגים וגברה ההכרה בחשיבותם של תנאים היגייניים. ולכן, כשרק נזדמנה לקהלה הכנסה צדדית בשנת 1880 (דמי קבורה בסכום — 3000 רו״כ ממלוה ברבית עשיר), נוצל רוב הסכום לרכישת בנין חדש לבית־החולים ששמש את קהלת יהודי לידא עד זמננו — עת נהפך, ע״פ הסכם בינה לבין השלטון המקומי לבי״ח עירוני, בו נתקבלו יהודים ונוצרים כאחד.

הכנסת אורחים, מדה שהצטיינו בה בני לידא מאז ומתמיד, מצאה את בטויה המוסדי — בבית הכנסת אורחים, שנועד בזמנו להספקת לינת לילה לעוברי אורח שאין ידם

[1] על קיומו ותכנו של פנקס זה נודע לנו מתוך מאמר שנכתב בשנת 1937 ע״י משה לנדו הי״ד, כנראה — בעברית, תורגם לפולנית ע״י יוסף אלבירט, כנראה — לפי בקשת מר מיכאל שימלביץ, ידיד היהודים, עו״ד ונוטריון, היסטוריון של סביבת לידא, שהתענין גם בתולדות העדה היהודית בעיר. בדרך מוזרה ביותר, התגלגלה המחברת ובה המאמר הנ״ל שוב לידי מר שימלביץ, אחרי שחזר מגלות רוסיה הסובייטית לפולין (לא ללידא) וממנו, בדרכים עקלקלות לת״מ, אחיו של המחבר.

א. ל.

משגת לשלם דמי אכסניה. בעשרות השנים האחרונות פחת מספר הנזקקים לחסד זה. ואף על פי כן, לא הוזנחה מצוה זו ובעל־בית לידאי שומר מצוות, הנפח שמיד, אכסן בביתו את המוסד האמור — בעת הצורך.

„מאכל כשר". הדאגה לחייל היהודי מצאה גם היא בלידא „משוגעים" משלה מאז הופיעו חיילים יהודים בעיר. אכן, בזמננו, לא כל אחד יתפוס את חשיבותה של דאגה זו — לספק אוכל כשר לחייל היהודי. אך יש לזכור שבאותן שנים, רבים היו החיילים היהודים שהיו מעדיפים לוותר על אכילה לשובע ולא להתגאל במאכלי טריפה מ„פתבג המלך". בגליון „המליץ" מ־24.9.91 (היינו, ימים ספורים לפני פרוץ „השריפה הגדולה") אנו קוראים על יסוד בית תמחוי בשביל אנשי הצבא שחזרו אותה שעה מתמרוני הקיץ. הכתב מספר לנו על דרשת הרב דמתא (הר' ריינס), לרגל פתיחת המגבית לטובת המוסד החדש, על הנושא: אהבת המין האנושי. כמו כן הוא מודיע לנו שהשלטונות הצבאיים גילו הבנה נאה להקמת המטבח.

מי היה נושא המוסד בשנותיו הראשונות, לא ידוע לנו. אך בשנת 1895 אנו קוראים שוב באותו כתב־עת מ־12 במארס הבעת „תודה וברכה להנכבד ה' **יצחק דזימי־טראוואסקי** על „השתדלותו בענין הדוד הכשר לאנשי הצבא מב'י" (מבני ישראל). הכותב יודע לספר לנו, כי 4 בתי תמחוי נפתחו בשביל החיילים בכל קצות העיר, ויום יום ניתן להם „בלי כסף לחם לשובע, קערה מלאה תבשיל ונתח בשר בבוקר ובלילה תבשיל בשומן, בלי בשר".

דמותו של ר' **יצחק הלוי דזימיטראוואסקי** ז"ל („איטשע דער ווייסער") היתה ידועה למדי בלידא. יהודי למדן, ישר ותמים דרך. חבר נעורים של הר' ישראל מאיר ז"ל (בעל ה„חפץ חיים"). ענין „מאכל כשר" (השם שטבע ר' יצחק למוסד טפולו) לא היה פעלו היחיד. באותה שנה, 1895, אנו קוראים ב„המליץ" על מפעל שני הקשור בשמו של ר' יצחק. וזה לשון הכתבה:

„מלידא מוסרים, כי נוסדה שם זה לא כבר חברה „תפארת בחורים" אשר תעודתה לטעת רגשי קדש בין בעה"מ (בעלי המלאכה). בכל יום ויום יתאספו

בבית המיוחד להם יותר ממאה בחורים ויקשיבו לקח מפי הנכבד ה' יצחק דזימיטראוואסקי. מספר המקשיבים הולך וגדול. מי יתן וממנה יראו ויעשו ערים אחרות כמוה לטעת בלב צעירי בעה"מ מוסר וד"א." (ודעת אלהים).

אך מפעל חייו של ר' יצחק נשאר „מאכל כשר" שהמשיך בו, כמדומני עד שנות מלחמת העולם הראשונה (1914—1915). הוא נפטר בשיבה טובה בשנת תרצ"א.

דאגת היהודים לחייל היהודי בצבא הפולני, בזמן החדש,

אירוח חיילים יהודים בחג הפסח, במסעדה של הגב' רודניצקי. במרכז העסקנים: מרדכי־לייב אברמוביץ, גב' רודניצקי, מיכאל סטוקטור.

בית היתומים „הרצליה" בלידא. ההנהלה והילדים. יושבים מימין לשמאל: 1. המורה ניזבודסקי, 2. העסקן מיכאל סטוקטור (החובש), 3. לא זוהתה, 4. זאב סוקולובסקי, 5. לא זוהתה, 6. אלחנן ישעיהו קמנצקי

מצא בטוי נאה בחגי ישראל, כשנערכו ארוחות חגיגיות בשביל כל אותם חיילים שלא יכלו לנסוע לחופשה לבתיהם ונאלצו להשאר בחגים בקסרקטין בלידא. הסדרים של פסח המהודרים, בהשתתפות עסקנים מקומיים, השאירו רושם רב על החיילים שהשתתפו בהם.

בית היתומים היהודי בלידא הוקם בתום מלחמת העולם הראשונה, בעוד נמשכו פעולות המלחמה בין רוסיה לפולין. בעיר התהלכו עשרות ילדים שנתיתמו מהוריהם, ולא נשארו להם קרובים שיוכלו לאסוף אותם ולדאוג לחינוכם. לשבחם של העסקנים (ובעיקר — העסקניות) שטיפלו במוסד החדש והחשוב הזה, יש לציין כי הם מלאו את משימתם במסירות רבה וביעילות. בבניין העץ הנאה, בן שתי הקומות, ברחוב קמיונקה (3 במאי) בו שוכן המוסד, מצאו היתומים הקטנים מקלט חם, שסיפק להם לא רק דירה, מזון ומלבוש אלא, במידת האפשרות, גם מעט חמימות ורוך שהיו חסרים בעיקר. כאן דאגו גם לחינוכם, במוסדות החינוך היהודיים שבעיר, עד צאתם לחיים עצמאיים. השם שנקרא על המוסד החדש עם היווסדו „הרצליה", יעיד על הרוח אותה ביקשו מייסדיו להשרות בתוכו.

במשך הזמן קיבל ארגון הנשים היהודיות בלידא את הבית תחת חסותו. הנשים לא הסתפקו בהתרמה המיוחדת שערכו בקביעות לטובת המוסד אלא ביקרו בו אישית לעתים קרובות ופיקחו על סדרי העבודה בו והטיפול בילדים. חיבה מיוחדת נודעה למוסד מן הציבור הלידאי, ונשפי החנוכה שנערכו בין כתליו בביצוע הילדים עצמם, זכו תמיד להצלחה רבה וגם — להכנסה הגונה.

מעות חטין (קמחא דפסחא) הוא מפעל עתיק בכל תפוצות ישראל שנועד לספק לעניי העדה צרכי מזון לחג הפסח, וכן היה גם בלידא. עוד בחודש אדר היתה מתחילה הפעולה בחוגים הדתיים העוסקים במצווה, שהתרכזו סביב לרב העיר, והרבה משפחות נצרכות זכו לשולחן של חג הודות לעזרה מיוחדת, חד־פעמית זו.

וכך היתה מרגלא בפיו של אידל גילמובסקי, מליצני הדור הלידאי: כשחג הפסח ממשמש ובא, אין לי לדאוג אלא לתרנגול הודו. למצות אין לי מה לדאוג: כלום יעלה על דעתכם שיניחו ליהודי שישאר בלי מצות לחג הפסח?... — כך הביע, בדרך ההומוריסטית, על פי דרכו, את הערכתו למפעל נאה זה של עזרה הדדית.

„בית לחם" — „מתן בסתר" — מפעל זה בא להושיט עזרה לנזקקים בצורת משלוח חבילות מזון, במשך כל ימי השנה, מדי שבוע, בייחוד לאותן משפחות שמטה ידן מחמת התמורות החברתיות־כלכליות ואשר התביישו לפשוט יד לבקשת עזרה. על פעולות אגודה זו — „בית לחם" — מספר לנו בן עירנו מר יעקב לוין, ברשימה נפרדת. מר יעקב לוין שימש במשך שנים מזכיר האגודה.

קופת גמ"ח (גמילות חסדים) — היו כמעט על יד כל בית־כנסת שבעיר, לעזרת המתפללים הזקוקים להלוואה קטנה קצרת מועד כדי להתגבר על קושי זמני בתשלומים, לצרכים מיוחדים במשפחה, במקרה של מחלה וכיו"ב. היו קופות כאלה גם ליד אגודות חילוניות שונות, וכן קופות גמ"ח פרטיות.

ולדוגמה — קופת גמילות־חסד שהתנהלה ע"י ר' יוסי הסופר ז"ל („יאשע דער סופר"). בנו של ר' יוסי, מר סול פיינסטון שיבל"א, מניו־יורק, שביקר בעיר מולדתו לפני מלחמת העולם השניה, הוא שייסד קופה זו ואת אביו שם לאפוטרופסה ומנהלה.

נזכיר בהזדמנות זו את בן עירנו יהודה שיפמנוביץ ז"ל (שהיה ממייסדי ביהח"ר לזכוכית „גביש" בראשון־לציון), שנפטר בשנת 1937 והובא למנוחות בלידא. לפני מותו ציווה מחצית מהונו לייסוד קופת גמילות־חסד בלידא, וכאפו־טרופוס לקופה מינה את הרב דמתא. בינתיים פרצה המלחמה...

הבאנו את הפרטים הבודדים הזכורים לנו מקופות גמ"ה בלידא, והמשקפים את יחסם של בני עירנו למצווה זו: „וכי ימוך אחיך ומטה ידו והחזקת בו... וחי אחיך עמך".

„שוקדי מלאכה" — תמיהני אם רבים מבני עירנו ודורנו זוכרים עדיין חברה בלידא בשם זה. היתה זו חברה של איש אחד והוא — ר' יצחק ירוכמנוב ז"ל: הוא היוזם, הוא המתרים, הוא הגובה והוא העוסק יום יום במלאכת קודש זו שהיא — לאסוף ילדים עזובים חשוכי חינוך, לדאוג לחינוכם, לתורה ולמלאכה. זכרונות מאישיות יקרה זו — ר' בספר זה, במדור אחר.

„משמרת חולים" — חברה זו היתה יצירתו של ר' נטע שלובסקי ז"ל ומטרתה — שמה יעיד עליה: עזרה לחולים עניים והטיפול בהם. לפנים היה הדבר מתפקידם של חברת מתעסקים, וכנראה הורגש במשך הזמן הצורך לייסד חברה נפרדת להגברת הפעולה. ושבת מיוחדת היתה לה, ל„חיזוק החברה" (אם איני טועה, היתה זו שבת „וירא"), בה נזדמנו החברים לארוחה חגיגית משותפת, שוחחו על הפעולות שנעשו ועל התכניות להבא.

„טאז" — היתה חברה ילידת הזמן החדש, סניף לחברת „טאז" בפולין, שפעלה רבות לשמירת הבריאות בקרב האוכלוסיה היהודית בלידא. ממפעליה העיקריים יש להזכיר את מושבות הקיץ לילדים ממשפחות דלות אמצעים. בהנהלתה השתתפו נציגי חוגים שונים ללא הבדל מפלגות.

מחוץ לחברות בעלות השמות המציינים את מהותם, פעלו ברחוב היהודי בלידא עשרות של סתם בעלי צדקה, „פרטיים" ונשים צדקניות, אשר כל נשברי לב מצאו את הדרך אליהם.

מי לא הכיר את **ראכע די קרופניצע** (ראכע הגרוסה)? על כל פנים, הרבה נשים קשות יום הכירו את מעונה בשוק, במרתף של מאיר שטיינברג, בו היתה דירתה יחד עם חנות הגריסים שלה (מכאן שמה הנזכר). היא לא ניהלה מגביות ולא הדפיסה כרוזים. אך כשבאה לפניה אשה שדחקה עליה השעה, מצאה כאן לב פתוח וגם — את שק הקמח ושק הגריסים פתוח. וכעבור שעה קלה כבר „עברה ראכע בין החנויות" ובידה מטפחת אדומה, שהלכה והתמלאה מטבעות בעלי גודל שונה. והאשה לא יצאה ריקם.

משה קלמן הקצב מצא בקעה מיוחדת להתגדר בה. כשהסב ר' משה קלמן אל שולחנו בשבת, לא יכול היה להשתחרר מן המחשבה המטרידה, כי בשעה זו יושבים ברח' קמיונקה, בתוך בניין לבן, מאחורי מנעול ובריח, יהודים שנסיבות הזמן העבירו אותם על דעתם והם נדונו למאסר. ואם בכל ימות השבוע מר להם, מרה שבעתיים הרגשת בדידותם ביום השבת. אם חטאו — באו על ענשם. אך ליטול מהם גם את הרגשת השבת — חטא הוא לנו. מה עשה? — נטל שני סלים גדולים ובכל שבת בבוקר היה מחזר על בתי יהודים לבקש חלות, חצאי חלות, או אף פרוסות חלה — בשביל האסירים היהודים. וכשנתמלאו שני הסלים, היה שם פעמיו למעלה רחוב קמיונקה, כשהוא מטלטל בקושי את משאו הכבד, אל בית־הסוהר העירוני, מקום שם הכירו אותו הסוהרים ונשאו את פניו, ושערי המוסד העגום היו נפתחים לפניו. יהודי חולני היה ר' משה קלמן וחש ברגליו. אף על פי כן, מצווה זו שבחר בה לא הניח מידו כל ימיו, בראותו בה שליחות מיוחדת, או בלשון בני דורו — את חלקו לעולם הבא.

נסיים סקירה דלה זו (דלה — לעומת המספר הרב של חברות הצדקה למיניהן ובעלי צדקה פרטיים שפעלו בזמנים שונים בקרב יהודי לידא ואשר, לדאבוננו, לא נתקיימו בזכרוננו), נסיים אותה בדוגמה נוספת של הדאגה שהקדישו יהודי לידא לעניי העיר, אותה מצאנו בכתבי העת משנת 1881.

המדובר בחברה שקראה לעצמה „לחם לעניים", אשר מטרתה היתה, לאפות לחם ולמכרו בזול — „2 קאפ' הליטרא" (פונט) לעניי העיר.

את המלה „פילנטרופיה" אנו נוהגים לפעמים לבטא בנימה של זלזול. אכן, אל לנו לשכוח את משמעותה היסודית של מלה זו — אהבת הבריות. וכמה כוחות נפש, כמה רגש השקיעו בפעלי צדקה וחסד אלה טובי העדה היהודית, נושאי מצפונה של העדה, אשר במידת יכולתם, השתדלו לחבוש פצעים, לשכך כאבים ולתקן כמה שאפשר את אשר פגמו סדרי עולם לקויים, אשר לשנותם קצרה ידם. ואם הגיעו זמנים ורעיונות חדשים עשו להם כנפיים בחברה היהודית על תיקון יסודי בחיי היהדות ועל תיקון סדרי חברה בכללם, הרי גם הם באה השראתם מאותו מקור עתיק — אהבת ישראל, אהבת הבריות.

יעקב לוין

„בית לחם"

בחיים הציבוריים של עירנו לידא תפס מקום נכבד המוסד הסוציאלי לתמיכת אביונים בשם „בית־לחם".

הודות ליזמתם ומסירותם של עסקנים יחידים, החזיק המוסד הנעלה מעמד עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בכל שבוע, ביום חמישי, בשעה 5 אחה"צ, התחילה חלוקת כלכלה לאביוני עירנו בעזרת מתנדבים — חברי הוועדה שנבחרו באסיפה פומבית.

מקום החלוקה היה בחדר שליד בית התפילה „מתעסקים" שקיבלנו למטרה זו מגבאי בית התפילה. הבסיס לקיומו של „בית־לחם" היו:

א. תרומות חודשיות מחברים ואוהדים;

ב. נשפים, מסודרים ע"י חברי ועד המוסד במקומות ציבוריים;

ג. תמיכה חד־פעמית שנתית מתקציב הקהילה היהודית;

ד. מתנות, הענקות (לעתים נדירות) מארגון אנשי לידא „לאנדסמאנשאפטים" בארה"ב.

החברה הכי פעילה במוסד „בית־לחם" היתה הגב' חנה גיטל קלמנוביץ ז"ל (נרצחה בשחיטה ההמונית בלידא ב־8 במאי 1942 ע"י הנאצים) שנקראה בשם „בעל־הבית־טע". לא היה גבול למסירותה. לצורך פעולה זו הזניחה לפעמים את משק ביתה. הופיעה בכל שבוע לחלוקת המצרכים. לה היו ידועים כל נשברי לב ונדכאי רוח.

מלבד החלוקה השבועית, היו גם מקרים דחופים יוצאים מן הכלל: מספיקה היתה לחישה בלבד באזני אחד מחברי הוועד על משפחה פלונית שנמצאת במצב קשה. העזרה לא בוששה לבוא בו ביום.

היו מקרים שלא מסרו את התמיכה לנצרך במישרין. חיפשו דרכים ש„החבילה" תגיע למקומה בעקיפין, שלא לפגוע בכבוד המשפחה, למנוע עלבונות ושפיכות דמים... באופן כזה ניצלו עשרות משפחות לידאיות מרעב ומיאוש.

מנת החלוקה השבועית הכילה: א. גריסין, ב. בשר, ג. תפוחי אדמה, ד. דגים מלוחים, לחם. במקרים מיוחדים גם חלב וחמאה.

בכל ערב שבת היינו פונים ב„קול־קורא לעזרה" בעתון השבועי „לידער וואך" (שהופיע בכל ערב שבת בהנהלת העורך מר ברנהולץ, מנהל בי"ס „תרבות") לעורר ולבקש את עזרת הציבור לתמוך במוסד „בית־לחם" ביד נדיבה.

זכורני, פעם לפני חג הפסח, הופיע אצלי הקופאי של המוסד „בית־לחם", מר בנימין לנדא ז"ל (בעל מלון „גרנד־הוטל"), והודיע לי שקופת המוסד ריקה. והחג מתקרב. „אין ברירה אחרת אלא לצאת לאסוף תרומות מ„לוויתני' העיר":

עזבתי את העסק שלי ושמנו יחד לדרך פעמינו. התחלנו מרחוב סובלסקי: הבית הראשון שנכנסנו היה בית האחים שפירא ז"ל (בי"ח ליציקה) ובלי שנצטרכנו לדבר הרבה, הושיטו לנו מנה יפה: „בבקשה לא לפרסם את הסכום"... אח"כ — ביח"ר „ערדל", ביהח"ר ליציקה „בנלנד", ביח"ר „דרוט־אינדוסטרי", פירמא „מעטאל", בתי החרושת לבירה פופקא ופפירמייסטר, בתי נסירה וטחנות קמח — כעבור כמה שעות היה בידנו סכום הגון שהספיק לקניית כל המצ־רכים הדרושים לחלוקת חג הפסח המתקרב.

באופן כזה באה העזרה לאומללים המסכנים.

שתים־עשרה שנה עבדתי בהתנדבות כמזכיר המוסד „בית־לחם" הלידאי. זכות גדולה עמדה לי שנשארתי בחיים ואני יכול להעלות זכרונות אלה מעירנו לידא. ישמשו שורות אלו מצבת עולם למסירות הנעלה לזולת של אנשי העיר לידא.

יהודית גאַנוזאָוויטש ז"ל

די געזעלשאַפט „טאָז" („אזע")

די געזעלשאַפט „טאָז", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה; אין פּעטערבורג, האָט צום ענדע פון די צוואַנציקער יאָרן אויך אָנגעהויבן איר טעטיקייט אין לידע. איר ציל איז געווען צו אויפהויבן דעם היגיענישן צושטאַנד פון דער יידישער באַפעלקערונג און האָט געפירט אַ צעצוויגטע פּראָפילאַקטישע אַרבעט, כאָטש נישט שטענדיק קיין גענוגנדיקע אין אַנבליק פון די באַדער־פעניש. ספּעציעל האָבן זיך אירע טוער אָפּגעגעבן דער זאָרג פאַרן געזונטהייט־וועזן פון קינד. אָרעמע מוטערס פלעגן באַ־קומען די נויטווענדיקע זאַכן פאַר דעם ניי געבוירענעם. עס פלעגן פאָרקומען פאַרטיילונגען פון פישטראָן, וואָס איז אַ מיטל קעגן טובערקולאָז און אַנדערע קינדער קראַנקהייטן.

זומער־מאָנאַטן, אין צייט פון די פעריען, פלעגט דער „טאָז" גרינדן זומער־קאָלאָניעס פאַר קינדער. די קאָלאָניעס זענען געווען פריער אין ראַשלאַקי און שפּעטער אין מאַ־לאַיקיעשטשיזנע און האָבן געהייסן האַלבקאָלאָניעס, ווייל דאָרטן פלעגן די קינדער קומען אינדערפרי און אָוונטצייט זיך קערן אַהיים. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער קריג פלעגן די קינדער זיך צונויפזאַמלען יעדן פרי נעבן ביוראָ פון „טאָז", וואָס איז געווען אויף סוואַלסקע גאַס, אין הויז פון צידעראָוויטש, און דאָרט פלעגט קומען אַן אויטאָבוס זיי נעמען צו דער קאָלאָניע. אין אָוונט פלעגן זיי זיך אומקערן צופוס מיט זייערע לערערס.

אין נאָוואָיעלניע, נישט ווייט פון לידע, האָט „טאָז" גע־גרינדעט אַ קאָלאָניע, ווו קינדער פלעגן דאָרט אויך נעכטיקן. פון אַרומיקע שטעט און שטעטלעך פלעגן דאָרטן קומען קינדער רוען און ווײַלן זיך. אין אַ גרויסע, צוויי־שטאָקיקע הילצערנע געביידע, וואָס איז געשטאַנען אין אַ סאָסנע־וואַלד, אַרומגעצאַמט און אָפּגעזונדערט פון דעם אַרום, פלעגן זומער־צייט הילכן פריילעכע קינדערשע קולות פון שפּיל, געלעכטער און געזאַנג. דאָרטן פלעגן זיי זיך אַרויסלאָזן מאַסנווייז, זיך באָדן אין נאָענטן טייכל און אויך אָנטיילנעמען אין פאַרשיי־דענע שמועסן און רעפעראַטן פון זייערע לערער און דער־ציער.

דער קאָמיטעט פון „טאָז" אין לידע איז באַשטאַנען פון: ד"ר זאַרצין, פרוי ד"ר אָגושעוויטש, דער לערער פערעסעצקי און אַנדערע. די סעקרעטאַרינס זענען געווען חנה כאָסמאַן און סאָניע ווערסקאַיע.

חנה זשיזשעמסקי

„טאז" אין לידע

לידע איז געווען פון די ערשטע שטעט, וואָס האָט געגרינדעט אַן אָפּטיילונג פון דער „טאָז"־געזעלשאַפט, וואָס איר צוועק איז געווען צו פאַרהיטן דעם געזונט־צושטאַנד פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די גרינדער זענען געווען פרוי ד"ר אָגושעוויטש, ד"ר זאַרצין, ה' פערעסעצקי, און שפּעטער זענען אויסגעוויילט געוואָרן אין קאָמיטעט — יאַבלאָנסקי, רודי און אַנדערע.

די געזעלשאַפט האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט מיטן עפענען אַ קאָנסולטאַציע פאַר זייג־קינדער אין אַ הויז פון יידישן שפּיטאָל. פרוי ד"ר אָגושעוויטש איז געווען דער דאָקטאָר פון דער קאָנסולטאַציע („טראָפּן מילך") און פרל. סאָניאַ ווערסקאַיע איז געווען די ערשטע סאָציאַלע שוועסטער און אויך סעקרעטאַרין. שפּעטער, ווען די טעטיקייט האָט זיך פאַרשפּרייט, האָט דאָרט געאַרבעט אַלס סאָציאַלע שוועסטער מיין שוועסטער גיטע כאַסמאַן (שפּעטער גיטע ניעפּראָווסקאַ) און נאָכדעם מיין שוועסטער מרים כאַסמאַן און איך ביז מיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1938.

דער הויפּט־צוועק פון דעם „טראָפּן מילך" איז געווען צו דערציען די יונגע מוטערס, ווי זיך צו באַגיין און דערציען זייערע ניי־געבוירענע קינדער. אין אָנהייב פלעגן קומען בלויז די מוטערס פון אָרעמען טייל פון דער באַפעלקערונג, וועלכע פלעגן גלייכצייטיק באַקומען אָנטועכץ פאַר די זייג־קינדער, פּראָדוקטן און הייל־מיטל. אין משך פון אַ קורצער צייט איז שנעל פאַרשפּרייט געוואָרן די טעטיקייט פון „טאָז", און די מוטערס מיט זייערע קינדער, פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג זענען געוואָרן שטענדיקע באַזוכער פון „טראָפּן מילך". „טאָז" האָט אויך געפירט אַ פאַרצווייגטע פּראָפילאַקטישע אַרבעט.

די טעטיקייט פון „טאָז" האָט זיך פאַרשפּרייט וואָס אַמאָל אַלץ מער. מיט דער צייט האָט מען געדונגען אַ גרויסן לאָקאַל, פריער ביים ה' לעווינסאָן, נאָכדעם ביים ה' צידעראָוויטש און לסוף אין הויז פון ה' פרענקעל אויף פּאָלקאָווסקע גאַס. מען האָט געעפנט אַ דענטיסטישן קאַבינעט פאַר שול־קינדער, פאַר אַ סימבאָלישן אָפּצאָל, אָדער אינגאַנצן אומזיסט. עס איז אויך געעפנט געוואָרן אַ מילך־קיך, ווו עס איז צוגעגרייט געוואָרן

זומער קאָלאָניע פון „טאָז" אין ראשלאקי

פלעשלעך מיט עסן פאַר די זויג־קינדער. יעדע אַרעבטנדיקע, אָדער אומפאַרמעגלעכע מוטער פלעגט יעדן אין דער פרי באַקומען פאַרטיקע פלעשלעך מיט עסן פאַר זייערע קינדער אויף אַ גאַנצן טאָג.

די לייטונג פון „טאָז" איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט אַלע שול־פאַרוואַלטערס ווו די יידישע קינדער האָבן געלערנט. די קינדער זענען אונטערזוכט געוואָרן דורך דאָקטוירים פון „טאָז" און די שוואַכע קינדער פלעגט מען אַרויסשיקן אויף דאַטשע. עס איז אויך פאַרטיילט געוואָרן פיש־טראַן און אַנדערע מעדיצינישע פרעפּאַראַטן.

עס איז אויך געפירט געוואָרן אַ שפּייז־אַקציע. די שול־קינדער פלעגן יעדן טאָג באַקומען אַ בולקע מיט מילך אָדער קאַקאַאָ. אין די וואַקאַציע־חדשים האָט דער „טאָז" געגרינדעט זומער־קאָלאָניעס, צוערשט אין געדונגענע צימערן, דערנאָך האָט „טאָז" אויפגעבויט אַן אייגענע געביידע. דאָרט פלעגן אָרעמע קינדער פאַרברענגען ביז 4—5 נאָך מיטאָג, געניסן פון דער פרישער לופט באַקומען גוטע פאַרפלעגונג און זיי האָבן זיך געפונען אונטער דער אויפזיכט פון דיפּלאָמירטע לערער און דערציער.

אין נאָוואָיעלנע האָט „טאָז" אויפגעבויט אַ צווישטאָקיקע געביידע אין אַ סאָסנאָוון וואַלד. אויף דער קאָלאָניע האָבן די קינדער פאַרבראַכט אַ גאַנצן חודש, ווייט פון שטאָט. דאָס איז געווען איינס פון די שענסטע פּלעצער, ווו אויך אָרעמע קינדער האָבן געקענט געניסן אַ דאַנק דער טעטיקייט פון „טאָז".

די פּאָפּולערקייט פון טאָז" איז געווען זייער גרויס און פון זייערע פאַרצווייגטע אַנשטאַלטן האָט גענאָסן די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג אויף פאַרשידענע געביטן — מוטערס, זויג־קינדער, שוואַנגערע פרויען, שול־קינדער אָן אונטערשיד פון אָרעם און רייך.

דאָס איז געווען אַן אָרט, ווו אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן — „טאָז" איז געוואָרן אַן אמת'ער סאָציאַלער פאַקטאָר.

אבא לאַנדע

שריפות און פייערלעשער

רבת תולעת אך שוד וקרץ
היא אש אוכלה אל כל הארץ
כל עוד מושלת עת כי תתפרץ
בה יד האדם: מתחת ידם.
(י״ל״ג — תרגום משילר)

שריפות

ווער פון די לידער געבוירענע אין סוף פון פריערדיקן, אָדער אָנהייב היינטיקן יאָרהונדערט, געדענקט נישט די שרעק וואָס פלעגט באַפאַלן, ווען אינמיטן דער נאַכט פלעגט זיך אַריינרייסן דורך די פאַרהאַקטע לאָדנס דער הילכיקער קלאַנג פון דער מעשענער פייערלעשער־טרובקע. האַלב־אַנגעטוענע מענער און פרויען שמייען אַרום איבערגעשראָקענע איבערן געסל אין דער נאַכט־טונקלקייט, קוקן אַרויף צום רויט באַצויגענעם הימל און פרווון טרעפן: ווו ברענט? ערטערווייז שפרינגען אַרויס מיט אַ בריה׳שן טריט איינציקע פאַזשאַרניקעס, דאָס פאַזשאַרנע היטל אין איין האַנט און מיט דער אַנדערער פאַרשפיליענדיק אויפן וועג דעם מונדיר. עס גייט אַריבער אַ שטיקל צייט ביז מען דערהערט דאָס בראַזגען פון געשמידטע רעדער איבערן שטיינערנעם ברוק: ס׳פאָרן די הילצערנע וואַסער־פעסלעך אויף זייערע צוויי־רעדערדיקע וועגלעך. ווו ברענט? די פאַזשאַרניקעס לאָזן זיך אין וועג אַריין לויטן רויט־באַפאַרבטן הימל (קיין טעלעפאָנען זענען דעמאָלט נאָך נישט געווען).

הערט מען אַז ס׳איז אַ געמויערט הויז, ווערט מען אַ ביסל באַרואיקט. ערגער איז, אַז ס׳ברענט אין אַ געגנט פון הילצערנע געביידעס, בפרט מיט שטרויענע דעכער (נאָך געווען אין לידע אַזעלכע אין יענע צייטן). ס׳איז אַ שרעק צו זען אַזאַ שריפה. האָט זיך דאָס פייער אַריינגעכאַפּט אין אַ שטרויענעם דאַך, איז נישטאָ וואָס צו גיסן וואַסער: וואָס שנעלער צערייסן דעם דאַך מיט די אייזערנע האַקעס („באַגרעס״) און אויף דער ערד לעשן די ברענענדיקע שטרוי און האָלאָוועשקעס. אָבער נישט איין מאָל טרעפט, אַז מיט אַמאָל גיט זיך אַ רייס אָפּ פון דאַך אַ קניילעכל ברענענדיק שטרוי, אַ פלי אַוועק מיטן ווינט, ווי אַ פייערדיקער פויגל, און שוין איז ער אויף אַ צווייטן דאַך פון שינדלען אָדער שטרוי. און אַזוי כאַפּט זיך אַריבער דאָס פייער פון הויז צו הויז, און אין עטלעכע געציילטע שעהן איז שוין „אַוועק די גאַנצע גאַס מיטן רויך!״. אייניקע פון אונדזערע עלטערע בני עיר (עד מאה ועשרים) געדענקען נאָך „די גרויסע שריפה״ (1891), ווען ס׳איז אַוועק כמעט די גאַנצע שטאָט. דאָס איז געווען נישט די ערשטע שריפה אין לידע. די שטאָט האָט שוין געברענט עטלעכע מאָל פאַר דעם.

אין אַלטע צייטן האָט לידע דורכגעמאַכט אַ סך מלחמות און יעדעס מאָל האָבן שריפות געמאַכט אַ תל פון דער שטאָט. נאָך אין די גאָר אַלטע צייטן, ווען דער פירשט וויטאָווט האָט איינגענומען דעם שלאָס (קיין ידן זענען נאָך דאָ מסתמא נישט געווען); שפּעטער, ווען די טאָטאַרן זענען באַפאַלן די געגנט (1506); נאָך שפּעטער, ווען אַ גרויסע אַרמיי פון רוסישן צאַר אַלעקסיי מיכיילאָוויטש האָט, אין יאָר 1659, איינגענומען דעם שלאָס מיט דער שטאָט.

אין יאָר 1679 איז, אין אַ זומערדיקן פאַרנאַכט, אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע שריפה פון אַן אומבאַקאַנטער סיבה, און אין 1 שעה זענען אָפּגעברענט געוואָרן 38 יידישע און קריסטלעכע הייזער. פיל מענטשן, יידן און נישט־יידן, וואָס האָבן נישט באַוויזן זיך אַרויסצוקריגן פון די ברענענדיקע הייזער, זענען אומגעקומען אין די פלאַמען און נאָך פיל אַנדערע האָבן באַקומען בראַנדווונדן.

נאָך אַ גרויסע שריפה איז געווען אין לידע אין יאָר 1843. אָנגעהויבן האָט עס זיך פון דער קהל׳שער באָד און זיך שנעל פאַרשפּרייט אַרום. עס זענען דאַן אָפּגעברענט געוואָרן: דער גאַנצער שולהויף, אַ טייל פון מאַרק און גאַנץ ווילנער גאַס.

די שרעקלעכסטע שריפה, וואָס לידע געדענקט פון די עלטערע צייטן, איז אויסגעבראָכן מוצאי ערשטן טאָג סוכות, תרנ״ב (1891). כמעט די גאַנצע שטאָט איז אַוועק מיטן רויך. אַרום טויזנט געביידעס, כמעט אַלע יידישע (בלויז 17 קריסטלעכע): 400 וווין־הייזער און 600 „קאַלטע געביידעס״, שטאַלן, קראָמען אד״גל. „די גרויסע שריפה״ איז לאַנג געבליבן אין זכרון פון לידער יידן און איז געווען אַ דאַטע: „אַזוי פיל און אַזוי פיל יאָר פאַר, אָדער נאָך, דער שריפה״.

אין דער דאָזיקער שריפה האָבן אָפּגעברענט, אַחוץ דער אַלטער הילצערנער שול, כמעט אַלע קלויזן (אַחוץ דער שניידערשער). עס האָט אויך אָפּגעברענט דער שטאָטישער „ראַטוש״, וואָס איז געשטאַנען אויפן מאַרק, אַ געביידע פון אַכצנטן יאָרהונדערט, באַפּוצט מיט קאָלאָנעס, וואָס האָט אין די לעצטע יאָרן געדינט אַלס „האָפטוואַכטע״ (מיליטערישע וואַך), ווי אויך דערביי אַ גאָר אַלטע הילצערנע געביידע אין גאָטישן סטיל, וואָס האָט עגדינט פאַר אַ פייערלעשער־שאַלאַש.[1]

לידער פרייוויליקע פייערלעשער־קאָמאַנדע (פאַזשאַרנע קאָמאַנדע)

טאָ גיי און פאַרשרייב זיך
אין פאַזשאַרנע קאָמאַנדע
און טו אָן אַ רויטן מונדיר...
(אַ יידיש קאַבאַרעט־לידל)

ווי מען קען זען פון די לעצטע פאָר שורות, איז שוין געווען אין לידע עפּעס אַ קערן פון אַ פייערלעשער־גרופּע אויך אין פריערדיקע צייטן, ווייזט אויס, אין נוסח פון אַנדערע רוסישע פּראָווינץ־שטעטלעך. אָבער נאָך 1891, האָבן די „שטאָט־טאַטעס״ זיך אַרומגעזען, אַז דאָס ביז איצטיקע איז נישט גענוג און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו אָרגאַניזירן אַ

[1] מקורות: מיכאל שימעלעוויטש: „לידאַ אי לידסקי זאַמאָק״, ווילנע, 1906 און קאָרעספּאָנדענצן אין העברעישע און רוסיש־יידישע צייטשריפטן פון 1891—1892.

פרייוויליקע פייערלעשער־קאָמאַנדע פון יידן און קריסטן. אין יאָר 1892 איז דער פּראָיעקט צושטאַנד געקומען.

יידישע יונגעלייט האָבן באַוויזן אַ בירגערלעכן חוש און זיינען גערן צוגעשטאַנען צו דער אינסטיטוציע, וואָס איז געווען באמת אַ „דבר בעיתו" און האָט געהאַט אויסצופירן אַ לעבנס־נויטווענדיקע אויפגאַבע אין דער שטאָט.[2] אגב, איז דאָס געווען איינע פון די דערשיינונגען פון יידיש־קריסטלעכער צוזאַמענאַרבעט אויפן קאָמונאַלן געביט. איבערהויפּט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין איבערגעגעבנקייט פאַר דעם ענין אברהם פּופּקאָ „אַבראַם נאָסעלעוויטש" — זון פון נתן שמעון פּופּקאָ, דער גרינדער פון דער בירברויז פּופּקאָ), וועלכער איז שפּעטער געוואָרן דער נאַטשאַלניק פון דער בריגאַדע.

נעבן דער געביידע פון דער רוסישער „קאַזנאַטשייסטראָ" (שפּעטער, די פּוילישע „קאַסאַ סקאַרבאָוואַ") איז צוגעבויט געוואָרן אַ שאַלאַש פאַר די פאָזשאַרנע פערד און פאַר דעם פייערלעשער־אינווענטאַר: די הילצערנע לייכט־באַוועגלעכע צוויי־רעדלדיקע וועגעלעך מיט די אויף זיי צוגעפעסטיקטע העלצערנע פעסלעך („באטשקעס") מיט הילצערנע שפּונטעס, די נייע פייערלעשער־פּאָמפּעס, די שלויכן („קישקעס"), „באַגרעס" אד"גל.

די גרינדער פון דער פייערלעשער־בריגאַדע האָבן פאַרשטאַנען צוצוגעבן דעם שטאַנד פון אירע מיטגלידער אַ געוויסן גלאַנץ, און די יונגע פייערלעשער האָבן זיך געפילט געהויבן ביי זיך, אין די מעשענע היטלען און די מונדירן מיט גלאַנציקע מעשענע קנעפּ און רויטע קאַנטן, אויף פּאַראַדן און אויספלוגן, אָדער ביי איבונגען אין לעשן אַ שריפה.

פרייוויליקע פייערלעשער קענען זיך, נאַטירלעך, נישט פאַרגלייכן מיט פּראָפעסיאָנעלע, ספּעציעל אויסגעשולטע כוחות. אויך איז דער אינווענטאַר אין דער ערשטער צייט, בעת דער רוסישער הערשאַפט, נאָך ווייט נישט געווען אַ באַפרידיקנדיקער. נישט אַלע מאָל זענען די פערד געווען אויף אָן אָרט. טיילמאָל האָט זיך אַ פעסל אַרויסגעוויזן צעטריקנט אָדער אָן אַ שפּונט. ליצים האָבן זיך טייל מאָל אויך געוויצלט איבער די פייערלעשער אַליין, וואָס האָבן טאַקע באַוויזן אַ סך גוטן ווילן, אָבער זענען דאָך געבליבן נישט קיין פאַכלייט[3]. פונדעסטוועגן דאַרף מען זאָגן, חוץ ליצנות, אַז די פייערלעשער האָבן אויסגעפירט אַ וויכטיקע פונקציע אין שטאָט און אין אַ סך פאַלן פאַרמיטן דאָס אויסשפּרייטן זיך פון שריפות.

מיטגעווירקט דערצו האָט אויך דער נייער אויסזען פון דער שטאָט נאָך דער „גרויסער שריפה" — מערסטנס געמויערטע הייזער אָנשטאָט די פריערדיקע הילצערנע. פונדעסטוועגן זענען נאָך געווען אין שטאָט גענוג הילצערנע הייזער, וואָס האָבן פון צייט צו צייט געשטעלט די לידער פייערלעשער פאַר שווערע אויפגאַבן. אַזוי איז אַרום יאָר 1912 אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה אין אַ גרופּע הילצערנע הייזער אויף ווילנער גאַס, אַנטקעגן דעם קאַטוילישן קאָשציאָל. אין פאַרלויף פון אַ פּאָר שעה האָט אָפּגעברענט לחלוטין דער האָטעל פון בנימין לאַנדע, דאָס הויז פון האָלץ־סוחר ארדעל און אַנדערע.

אין די יאָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז די שטאָטישע פייערלעשער־קאָמאַנדע אָפּגעשאַפט געוואָרן און די אָקופּאַציע־מאַכט האָט געשאַפן אַ מיליטערישע בריגאַדע, וואָס האָט שטענדיק געהאַלטן וואַך, און אַזוי אַרום געקענט שטענדיק קומען אויף אַן אָרט צו דער צייט.

אַז ס'האָט זיך איינגעשטעלט אין לידע די פּוילישע מאַכט, האָט זיך באַנייט די טעטיקייט פון די פרייוויליקע פייערלעשער. בירושה פון די דייטשן איז פאַרבליבן די געביידע אַראָפּ ווילנער גאַס און אַ בעסערער אינווענטאַר: שטאַרק געבויטע פיררעדערדיקע וועגן און גרויסע מעטאַלענע פעסער, אָנשטאָט די פריערדיקע קליינע הילצערנע פעסלעך, בעסערע פּאָמפּעס אד"גל. אַ גרויסע צאָל יידישע בחורים האָבן זיך אָנגעשלאָסן. אברהם פּופּקאָ, וואָס איז צוריקגעקומען פון רוסלאַנד, האָט נאָך אַ וויזיט ביים סטאַראָסטע (באַצירט מיט די מעדאַלן, וואָס ער האָט בשעתו באַקומען פאַר זיין איבערגעגעבענער דינסט), ווידער איבערגענומען די אָנפירערשאַפט פון דער קאָמאַנדע און האָט אַריינגעלייגט פיל כוחות אין דער באַנייטער אינסטיטוציע, וואָס איז ביי אים געוואָרן דער אינהאַלט פון זיין לעבן (אָן מאַטעריעלן נוצן פאַר זיך). נישט געקוקט אויף זיין שוין נישט יונגן עלטער, האָט ער דורכגעמאַכט אַלע פאַרפולקאָמונגס־קורסן, וואָס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פאַר די לידער און אַרומיקע פייערלעשער, צוזאַמען מיט אַלע יונגע געקראָכן איבער די הויכע לייטערס און זיך אַראָפּגעלאָזט אויף פייערלעשער־שטריק פון הויכע שטאָקן. ער האָט זיך אויך צוגעפּאַסט צו דער אים ביז דאַן פרעמדער פּוילישער שפּראַך (כל ימיו האָט ער גערעדט יידיש און רוסיש), זיך אויסגעלערנט די פּוילישע קאָמאַנדע און ביז זיין טויט געבליבן דער דורך אַלעמען אָנערקענטער „נאַטשעלניק סטראַזשי אָגניאָוועי".

נאָכן טויט פון אברהם פּופּקאָ האָט די אָנפירונג פון דער פייערלעשער־קאָמאַנדע איבערגענומען מאָיסיי דוואָרעצקי, מסתמא מער אַלס רעפּרעזענטאַטיווע פּערזענלעכקייט ווי פאַכמענישער אָנפירער. פיל פאַכמענישע איניציאַטיוו האָט באַוויזן מאַקס פּאָליאַטשעק (אייגנטימער פון געשעפט פון עלעקטרישע מאַטעריאַלן). פון די באַזונדערס אַקטיווע מיטגלידער, קענען מיר דערמאָנען אויך זרח צוקערניק, אַלע — עליהם השלום.

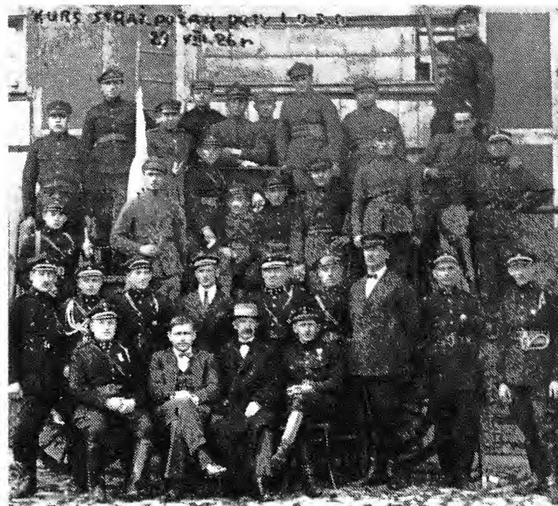
אָפיציעל, דורך פאַרשידענע קאָמבינאַציעס פון דער פּוילישער מאַכט, זענען די יידן אין לידע אין די דרייסיקער יאָרן געוואָרן אַ מינדערהייט. דאָך איז דער צענטער פון דער שטאָט, איר קערן און וויכטיקסטער טייל, געבליבן איבערוועגנדיק יידיש, און דאָס האָט זיך אויך אויסגעדריקט אין דער פייערלעשער־קאָמאַנדע, וואָס איז באַשטאַנען אין איר גרעסטן טייל פון יידן.

וועגן די לעצטע יאָרן פון דער קאָמאַנדע דערציילט אונדז אונדזער בן עיר אברהם געלמאַן, אַליין אַן אַקטיווער פייערלעשער אין יענע יאָרן, היינט אין ישראל.

[2] זייער צאָל איז געווען נישט קליין, און די יידן זענען, דוכט זיך, שטענדיק, אָדער כמעט שטענדיק, געווען אין דער מערהייט. אין דעם מאָמענט קענען מיר זיך דערמאָנען די נעמען פון די „פאַרמלחמהדיקע" מיטגלידער: בנימין קיוועלעוויטש און בייראַך טשעמערינסקי ע"ה (דער לעצטער געשטאָרבן אין תל־אביב).

[3] פון די גאַנגבאַרע וויצן אויף דער טעמע:

ביינאַכט וועקט מען אַ פאָזשאַרניק: חיים שטיי אויף שנעל. עס ברענט. דער פאָזשאַרניק ענטפערט אַ פאַרשלאָפענער: איך קום באַלד. זאָל זיך דערווײַלע אַ ביסל איינברענען.

קורס „מכבי־אש", שנת 1926.

תזמורת „מכבי אש"

מכבי־אש בלידא.

סמל מכבי אש בלידא יצוק מתכת ועליו כתובת: 40 שנה למכ־בי אש לידא 1892—1932

אברהם געלמאַן

די לידער פייערלעשער־קאָמאַנדע

ביז אַ היפּשער צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז די לידער קאָמאַנדע גע־וועזן אויסגעשטאַט מיט 4—5 פּאָר פערד, וועגענער מיט וואַסער־פּעסער און עטלעכע האַנט־באַוועגטע לעש־מאַשי־נען. מען דאַרף געדענקען, אַז אויך אין יענער צייט, זענען נאָך געווען אין לידע גענוג הילצערנע הייזער, לייכט־ברע־נעוודיקע, דעכער, טיילווייז בלעכענע אָדער פון דאַכווו־קעס, אָבער אַ סך געדעקט מיט הילצערנע שינדלען. און שרי־פות זענען נישט געווען קיין זעלטנקייט. כ׳וועל דערמאָנען עטלעכע פאַלן פון ערנסטע שריפות.

די שריפה אויף זאַוואַלנע גאַס האָט זיך אָנגעהויבן פון שוחטס הויז, האָט זיך פאַרשפּרייט און איבער 30 יידישע הייזער האָבן אָפּגעברענט, כמעט אַלע נישט פאַרזיכערט, אַחוץ דעם שוחטס הויז, צוזאַמענסטן הייזער פון אָרעמע יידן.

אַן ערנסטע שריפה, וואָס האָט געקאָסט צוויי מענטשלעכע קרבנות, איז פאָרגעקומען אין דער אייל־פאַבריק. דער פייער־לעשער מאיר גאָרעליק האָט זיך דערביי ערנסט אָפּגעבריט.

כ׳דערמאָן זיך נאָך אויך די שריפה אין אַלטן קינאָ „נירוואַנאַ״ (אין דלוסקינס הויף), ווען ס׳האָט געדראָאָט אַן ערנ־סטע געפאַר די הילצערנע געביידעס פון לידער געסל. עט־לעכע צענדליק מעטער פון דאָרט זיינען אויך געווען גרויסע לאַגערן פון טרוקענע האָלץ־מאַטעריאַלן פון גדליה פיינשטיינס סטאָליאַריי.

אַן אומדירעקטער קרבן פון דעם נישט פאַסיקן געבוי פון די וועגענער איז געווען עליע (עלטשיק) לאַנדע (זון פון בנימין לאַנדע פון „גראַנד־האָטעל״): ווועלנדיק זיך אַרויסכאַפּן אויפן וואָגן, אין מיטן גאַנג, כדי מיטצופאָרן צו דער שריפה, ווי דער שטייגער איז געווען, האָט ער זיך אויסגעגליטשט און איז דערהרגעט געוואָרן.

בקיצור, ס׳איז געקומען די צייט פון מאָדערניזירן דעם אינווענטאַר. מאַקס פּאָליאַטשעק, פון די טעטיקסטע מיטגלי־דער, האָט געווידמעט דער זאַך פיל צייט און ענערגיע. טייל־מאָל אפילו פאַרנאַכלעסיקט זיינע פּריוואַטע געשעפטן, און ענדלעך, נאָך אַ פּאָר יאָר אָנשטרענגונגען, איז די לידער פייערלעשער־קאָמאַנדע געווען אויסגעשטאַט מיט אַ פיינעם מאָטאָריזירטן אינווענטאַר, 4 אויטאָס, מיט „באַקן״ אויף וואַ־סער, אַ מאָטאָר־פּאָמפּע אאַז״וו.

אויך פריער זענען געווען אָנגעשטעלט פינף באַצאָלטע פייערלעשער, וואָס האָבן געהאַט דירות אויפן פּלאַץ, כדי זיי זאָלן קענען אַרויספאָרן גלייך ביים ערשטן רוף. די פריווויליי־קע פלעגן נאַטירלעך אָנקומען שפּעטער, יעדער פון זיין פּלאַץ, ווו ער האָט זיך אין יענעם מאָמענט געפונען. די פינף אָנגע־שטעלטע האָבן זיך איצט אויסגעלערנט שאָפערי און דאָס האָט זעלבסטפאַרשטענדלעך פאַרגרעסערט די מעגלעכקייט צו קומען אויפן פּלאַץ צו דער צייט, איידער דאָס פייער האָט באַוויזן זיך צו פאַרשפּרייטן.

דאָס אַלץ האָט געקאָסט אַ סך מי און געלט. און אַזוי ווי דער שטאָטישער מאַגיסטראַט איז שטענדיק געווען אין דעפי־ציט, האָט מען געמוזט זוכן זייטיקע הכנסות. די פייערלעשער פלעגן איינאָרדענען פאַרשטעלונגען, בעלער, טאַנץ־אָוונטן אַד״גל. דאָ דאַרף מען דערמאָנען דעם פייערלעשער־אָרקעס־טער, וואָס האָט דערביי פיל מיטגעהאָלפן (דער דיריגענט — שלמה זלמן מיעדניצקי). אויך איז געפירט געוואָרן אַ ספּע־ציעלער חודשדיקער אָפּצאָל פאַר דער פייערלעשער־קאָמאַנדע.

אין די יאָרן 1935—1936 איז ביים פייערלעשער־פאַרבאַנד צוגעקומען אַ פּרויען־סעקציע, וועמענס אויפגאַבע איז געווען דערלאַנגען סאַניטאַרע הילף אויף אַן אָרט אין פאַל ווען עמיצער איז פאַרווונדעט געוואָרן אָדער זיך אָפּגעבריט ביי דער שריפה. דאָס איז געווען אַ גרופּע פון אַ 15 יונגע פריי־לינס, אונטער דער אָנפירונג פון פריילין סוואַיאַטיצקי (פון 3 מאַי גאַס), וואָס האָבן דורכגעמאַכט אַ ספּעציעלן קורס.

די איבונגען פון די מיטגלידער פלעגן פאָרקומען יעדע וואָך און זענען געווען פאַרפליכטנדיק. די מיטגלידער פון אָרקעסטער (וואָס האָבן אויך געמוזט אָנטיילנעמען אין דער רעגולערער פייערלעשער־פּראַקטיק) האָבן צוויי מאָל אַ וואָך געהאַט רעפּעטיציעס.

ביים פייערלעשער־פאַרבאַנד איז געווען אַן אייגענער קלוב און ס׳איז אייך געפירט געוואָרן אַ קולטורעלע אַרבעט.

אַ שטיקל דיסהאַרמאָניע אין דער פרידלעכער צוזאַמענ־אַרבעט פון יידישע און נישט־יידישע פייערלעשער אין לידע האָבן אַריינגעבראַכט די ברידער גראַבליס און נאָך אַ פּאָר פּוילישע מיטגלידער, אַנטיסעמיטיש־געשטימטע, וואָס האָבן געוואָלט קריגן די שליטה אין פאַרבאַנד. די יידן האָבן זיך נישט געלאָזט, און נאָך אַ סך זיצונגען אין מאַגיסטראַט, אַפּט מאָל שטורמישע, איז מען געקומען צו אַן אויסגלייך און מ׳האָט פאַרטיילט דעם פאַרבאַנד אין צוויי קאָמאַנדעס: „גרופּע 1״ איז געווען טעטיק אין שטאָטישן שטח ביז דער באַן־ליניע און „גרופּע 2״, אונטער דער אָנפירונג פון מיקאָליי גראַבליס — אויפן שטח פון סלאָבאָדקע, אויף יענער זייט באַן־ליניע. דאָס איז געווען אַ קלענערע און ווייניקער אויסגעשולטע גרו־פּע. אין יענעם שטח זענען קיין יידן כמעט נישט געווען. אין פאַלן פון אַן ערנסטער שריפה אויף סלאָבאָדקע, איז די ער־שטע, שטאָטישע גרופּע, נישט איינמאָל אַרויסגערופן געוואָרן דורכן בירגערמייסטער זאַדורסקי אָדער דורך דעם פּאָליציי־קאָמענדאַנט.

ערשטער סעפּטעמבער 1939

אין די ערשטע טעג פון פויליש־דייטשן קריג, האָבן זיך די מיטגלידער פון דעם פייערלעשער־פאַרבאַנד געפונען טאָג און נאַכט אין די לאָקאַלן פון ה׳ מיקלאַשעוויטש, זאַמקאָוואַ־גאַס, און מ׳פלעגט זיי אַרויסרופן אַלע ווייַלע, נאָך די באָמ־

בארדירונגען פון דער רוצחישער דייטשער אוויאַציע אויף דער לידער באַפעלקערונג, וועלכע האָט געליטן געהרגעטע, פאַרוווּנדעטע און פיל שריפות — ביז דעם 17טן סעפּטעמבער, ווען די פּוילישע מאַכט און די פּוילישע אַרמיי האָבן פאַרלאָזט לידע. איבער 30 שעה איז די שטאָט געבליבן אָן אַ וועלכע ס'איז מאַכט.

לויט דער איניציאַטיוו פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז די שטאָטישע פייערלעשער־קאָמאַנדע געשטאַנען אויף דער וואַך נישט צו דערלאָזן קיין איבערפאַלן, רויבערייען און גניבות. אויף דער באַן־סטאַציע זענען געשטאַנען פולע וואַגאָנען מיט פאַרשידענע סחורות, וואָס זענען די לעצטע טעג אָנגעקומען פאַר לידער סוחרים און טייל זענען צעראַבירט געוואָרן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט געוווינט נאָענט דערביי אויף דער פערמע און סלאָבאָדקע. די לידער פייערלעשער זענען געווען באַוואָפנט מיט קאַלט געווער און האָבן אין פיל פאַלן צעטריבן די ראָבירער און גנבים. וואָס קענען אָבער טאָן עטלעכע צענדליק מענטשן אַנטקעגן טויזנטער! דעריבער האָבן מיר געהאַט בעיקר אַן אינטערעס, ווי ווייט מעגלעך, צו פאַרהיטן פון פּאָגראָמען אויף יידן און מערדערייען, ביז ס'וועט זיך איינשטעלן אַ געוויסע אָרדענונג. ווייל עס זענען שוין אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע קלאַנגען, אַז די רוסן דאַרפן קומען איבערנעמען די מאַכט.

ווען די רוסישע אַרמיי האָט פאַרנומען די שטאָט, איז געשאַפן געוואָרן אַ נייע פייערלעשער־קאָמאַנדע, אַ געצאָלטע, אויפן סאָוויעטישן שטייגער, אונטער דער אָנפירונג פון אַ פּאָליטרוק (אַ רוסישער ייד). פיל פון די געוועזענע לידער פייערלעשער זענען צוגעשטאַנען צו דער נייער קאָמאַנדע. פיל פון די זענען, מיטן אויסברוך פון דעם דייטש־סאָוויעטישן קריג, עוואַקואירט געוואָרן, צוזאַמען מיט זייערע אויטאָס, קיין רוסלאַנד.

טוביה ציגעלניצקי

די קצבישע קלויז

די קצבישע קלויז איז געווען איינע פון די שיינע קלויזן און בתי־מדרשים אויפן שול־הויף. איבערהויפּט האָט זי זיך אויסגעצייכנט מיט איר קונסט־מאָלעריי, אויסגעפירט דורך דעם אין לידע באַוווּסטן קונסט־מאָלער, טאַגער, לויט דער איניציאַטיוו פון די אַקטיווע גבאים פון דער קצבישער קלויז. דער שמש פון קלויז איז געווען ר' זונדל. אַ דאַרער ייד מיט אַ קליין שיטער שוואַרץ בערדל. שטענדיק געלאָפן, נישט געהאַט קיין צייט. אַ קליינינקייט, ער איז דאָך דער שמש פון דער קצבישער קלויז! געווען אַ גרויסער מומחה צו שאַפן אַ מנין צום דאַווענען אין די וואָכנדיקע טעג. ער פלעגט דאָס מאַכן זייער געשיקט. אָנגעטאָן אין טלית און תפילין זיך אָוועקשטעלן ביים אַריינגאַנג אין קלויז און יעדן פאַרבייגייער פאַרהאַלטן און אים געבעטן אַריינגיין, ווייל עס פעלט נאָר איין מענטש צום מנין. זונדלען קאָן מען ניט איבערצייגן, אַז עס איז ניטאָ קיין צייט, און דער ייד איז שוין אינעווייניק, אין בית־מדרש. דאָ האָט שוין זונדל אַ צוויפאַכיקע אַרבעט, שטיין אין טיר היטן דער ייד זאָל נישט אַוועקגיין, נאָך אַזוי פיל מי, און כאַפּן נאָך אַכט יידן וואָס פעלן אים נאָך צום מנין. און ווידער חזרט ער איבער דאָס זעלבע: עס פעלט נאָר איין ייד צום מנין. אַ באַוויז איך בין שוין דאָך אין טלית און תפילין און מען שטעלט זיך שוין דאַווענען.

נאָר דערפאַר שבת און יום־טוב האָט שוין זונדל קיין שווערע אַרבעט נישט געהאַט. יידן קצבים זענען אַליין געקומען צום דאַווענען. אָנגעטאָן יום־טובדיק, מען פלעגט זיך צווישן אייגענע און מען האָט אַ בשותפותדיקע שפּראַך. אין דער צייט פון לייענען שטייען יידן אין פאַלוש און מען דערציילט זיך די געשעענישן פון דער פאַרגאַנגענער וואָך, ווער עס האָט געקויפט אַ מציאה קעלבל, ווער עס האָט טענות וואָס מען האָט אים אָנגעבאָטן אויף אַ קו, ביז די גבאים מישן זיך אַריין מען זאָל זיך באַרואיקן, דאָ דאַרף מען דאַווענען. דער עולם גייט אַריין ענדיקן דאַווענען.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

ר' אליהו ברעם ז"ל - המקצוען (דער טשעשלער)

את סבי אזכורה, ר' אליהו ברעם או ר' אליהו המַקצוֹעַן כפי שכינוהו בעיר. דמות אצילה של יהודי ירא שמים וישר דרך נגולה לעיני, שעמל כפיים, שמירת מצוות ופשטות עממית חברו בו יחד וגיבשו את דמותו ואישיותו.

נמוך קומה היה סבא, כתפיו רחבות ושחוחות קימעה, משל עמסו של ציבור התגלגל עליו והוא סומך כתפיו אלה לבל ימוט העומס. זרועות בנאי לו, שדומה ומברזל הותכו ולאחוז בקורות עץ לומדו עוד מצעירותו. זקן לבן לו היורד על פי מידותיו, מוצהב בשרשו מהרבה „שמעק טאבאק" וקצהו חבוי במיפתח מעילו.

ר' אליהו ברעם נולד בלידא בשנת 1856 ונפטר בשנת 1934. אחרי השריפה הגדולה שפקדה את העיר והפכה את בתי העץ שלה לתל חרבות, היה הוא עם בן דודו ר' מאטיע המקצוען ועם בן דודו ר' אליהו בין אלה שהקימו בקבלנות את בתיה מחדש. במיוחד את הרחובות היורדים מהרחוב המרכזי „ווילנער" אל עבר נהר לידזייקה ונושקים בחופיו השקטים והבוציים. הבתים במו ידיו הוקמו. במו ידיו ועל ידי מקצוענים יהודים ובילורוסים מהכפרים הסמוכים שהוא העסיקם כקבלן בשכר יומי, למען קיים את הכתוב „ולא תלין פעולת שכיר".

אביו ואחיו בנאים כולם. תפארתם על קירות בית העומ־דים זקופים, על גג רעפים שרוצף כדבעי, על מרפסת נאה השובה עין ודלתו הפתוחה הסובבת על צירה מזמינה כל עובר אורח יהודי לבוא ולהכנס פנימה.

ר' אליהו השתייך ל„חברה תהילים" ול„חברה קדישא" שבעיר. בשבת, בשעות הבוקר המוקדמות, עת דומיה שוררת ברחובות היהודים וכולם שקועים בתרדמה עמוקה אחרי שבוע עמל מפרך, היה מהלך ברחובות ומעיר את תושביהם: „יידן שטייט אויף תהילים זאָגן" („יהודים, קומו לומר תהי־לים"). כשמשתהים לקום חוזר ומעירם שנית. ימי כפור וסופות שלגים, גשמי סתיו עזים, ימים של חילופי שילטון ומורא, פרעות בעיר —הוא ממשיך בעקשנות בהליכתו זו ללא רתיעה וללא לאות.

בימי המלחמה עת הפולנים כבשו את העיר בהביסם את חיל המצב של הבולשביקים, החלו לפרוע פרעות ביהודים החשודים בקומוניזם. באותם הימים, והיו אלה ימי פסח, נרצחו על ידיהם 39 יהודים במבואותיה השונים של העיר ורובם ליד גשר מאלויקשטשיזנה (ביניהם: לטוטה, קורן, מובשוביץ, רוזנשטיין, קמיונסקי, מורשטיין וגם יהודים מחוץ ללידא). לכל פולני היתה הזכות להורות על יהודי שהוא קומוניסט. בין אלה שהלשינו בפני הפולנים על המוצאים להורג — היתה ידועה לשימצה בתו של הפולני טובלביץ — קוטל החזירים מרחוב לידסקה. אז גם נרצחו הרבה יהודים בדרכים המובילות לעיר ור' אליהו היה נוסע עם בעלי עגלות, אוסף גוויות הנרצחים ומביאם לקבר ישראל.

בימים הראשונים אחרי כיבוש העיר פנה ר' אליהו ברעם עם הרב אהרון רבינוביץ למושל הפולני וביקשו שירשו להם להוציא את גוויות ההרוגים היהודים מבית הקברות הנוצרי ולהביאם לקבר ישראל ואת גוויות הפולנים שנטמנו בבית העלמין היהודי למסור להם. הקומנדנט שאל את הרב: מי אתם? ענה הרב, שהוא רב העיר והשני הוא נציג החברה המטפלת בבית הקברות. הקומנדנט לא ענה להם כלום, וציווה לחיילים שיקחו את שניהם אתם.

החיילים מזויינים בנשקם, הובילו את שניהם דרך הרחוב המרכזי לכיוון איזור ישמנטיס וחשד התגנב בלב המובלים כי אכן הם מובלים להורג.

בעברם מול ביתו של שימלביץ שהיה שופט ואדם פולני משכיל ובעל שאר רוח, עצרם הלה ושאל את החיילים לאן מובלים יהודים אלה. הם ענו שהקומנדנט ציווה להרגם.

— תשחררו אותם — ביקש הוא — אנוכי שופט פולני וקתולי אדוק ומבקש מכם לשחררם. עשו זאת על אחריותי ואני אתקשר עם הקומנדנט.

הוא הזמינם אליו הביתה ולאחר דין ודברים עזבו אותם החיילים והסתלקו מהמקום.

כעבור זמן שלח ר' אליהו כמה מפועליו היהודים לבדוק את גג הרעפים השבור של בית שימלביץ ולאות תודה והוקרה — כיסו את הגג מחדש. השופט רצה לשלם עבור עבודה זו, אך ר' אליהו סירב לקבל את התמורה.

קול סבי העבה, הגברי, המתפצח כהלמות פטישים על מסמרי ברזל, הייתי מבחין תיכף בתוך המולת הסימטא. מרחוק הייתי שומע בהתקרבו אל ביתנו, ומפסיק אני להטו של משחק ורץ הביתה. „אמא, הכובע איפה הכובע שלי, סבא הולך". יודע אני כי אם יפגשני סבא בגלוי ראש ייסרני במלים קשות, בתוכחת מוסר קצרה אך נוקבת. „גוי, הולך בלי כובע. אנחנו, יהודים אנחנו".

מחלה ממארת הכריעה את ר' אליהו אך לא דיכאה אותו. באמונה ימות צדיק. באחד מימי השבתות החורפיים בצהרי היום ישב בביתו, הגובל עם הקלייזל „תפארת בחורים", רכון בראש השולחן ולחש תפילתו, פניו חיוורות ונפולות היו, אחוזות ייסורי המחלה. עיניו בלטו מחוריהן אחרי חודשים ארוכים של סבל ונדודי שינה. נכנסתי לבקרו ישר מהקלייזל ואני תלמיד כיתה ב' של בית ספר עממי המתחיל לשלוט כבר בשבילי הלשון העברית. מבנה משפטיה וצירופי מלו־תיה מתחילות להתחוור לי מדי יום ביומו.

שב — הוא אמר לי — שב כאן לידי...

קולו מרוסק היה, חלוש, נוחר כלשהו. נעתרתי והתישבתי בסמוך לו. הוא נטל בידיו את סידור התפילה שהיה מונח לפניו סגור והגישו לי. אימה אחזתני נוכח מראה כפות ידיו שלבנות היו כשלג שמאחורי החלון. עצמותיהן ורידיהן בול־טות כאילו אמרו להתפרץ החוצה ולצעוק מרה על גופו האביר של אדם ההולך ומצטמק נוכח סער הכליון.

פתח את הסידור במקום שנפתח מבלי לעלעל בדפיו הצהובים מרוב שנים ושימוש. קרא — הוא לחש לי — קרא כאן !...

החילותי לקרוא. משפט אחד, משפט שני. באיטיות אך בבטחה ובצלילות ביטאתי את הפסוקים בספר תהילים שפתח לפני. קראתי בהברה הספרדית הנהירה לי מבית הספר. הוא הרהר קימעה וסגר את הסידור בפתאומיות, כפי שפתח

בו. קולו לבש משהו מאותה מתכתיות המוכרה לי ופסק פסוקו המהול בסיפוק ואושר אין קץ: „טוב מאוד, נכדי, טוב מאוד. עכשיו יכול אני כבר למות”...

סבי התכונן כבר מזמן למות כאדם האורז מזוודתו ומתיישב במקום הראוי לכך בתחנת האוטובוס, המצפה לבואו של זה שיקחהו למחוז חפצו. תכריכים הכין לו מבעוד מועד. מחסכונותיו שילם לחייט לבל יצטרכו חס וחלילה בניו לשאת בהוצאות אלו. לציון מאורע רכישת התכריכים ערך קידוש בביתו. כמנין מתפללים, ידידיו מבית הכנסת התכנסו בביתו, הרימו כוס משקה ואיחלו לו אריכות ימים של בריאות ואושר. מאן דהו סיפר על אחד מזקני העיר ששלוש פעמים הזמין לו תכריכיו כי הם בלו מרוב שנים בתוך הארון וזה בעליהם חיי וקיים, לא נס ליחו, כוחו אתו וידו פשוטה למתן צדקה לכל אביון ונצרך. סבא ישב בראש השולחן. ראשו רכון ופניו חיוורות כעין זקנו הלבן, המדובלל כלשהו. עיניו מבריקות ודמעות גדולות כטיפות גשם בטרם חורף זולגות לו על לחייו חרושי הקמטים ונופלות מטה על דפי הסידור הכרסתני שלפניו, הסופגים את האושר והיגון גם יחד.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

האגודה והקלייזל „תפארת בחורים”

אגודת הנוער הדתית „תפארת בחורים” נוסדה בווילנה בסוף המאה התשע עשרה ובאותה תקופה נוסדה גם בלידא. תעודתה היתה לארגן את פרחי הפועלים ולקרבם ליהדות, לתורה ולמסורת. כעבור עשר שנים בערך קם חוג כזה גם בלידא. ראשוני יוזמיו היו ר׳ יצחק דער ווייסער, יהודי תלמיד־חכם ובר אוריין וכן שני תלמידיו, בחורים סנדלרים שנודעו בחריפות שכלם, טוהר דרכם וידיעתם בתלמוד.

בחורים אלה היו ר׳ אייזל דער שוסטער ור׳ מרדכי קלמנוביץ. ב„תפארת בחורים” היו מתקיימים בערבים אחרי שעות העבודה דרשות ושעורים בתנ״ך, תלמוד, תולדות ישראל וכן שיחות בענייני מוסר וחברה בשיעורים לקחו חלק פעיל מורי הלכה של ישיבת הרב ריינס וביניהם גם המורה והסופר פנחס שיפמן בן־סירה.•

ברצוני לספר על הקלייזל כפי שאני זוכר אותו מהשנים שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. הקלייזל נשא את שמה של אגודת הנוער „תפארת בחורים”, כי חברי אגודה זו יסדו את הקלייזל וזקני מתפלליה בשנות השלושים היו מייסדיה מאז.

ברחוב „פרצה” נמצא בית המדרש. רחוב „פרצה” על־שם י. ל. פרץ כי אכן רובו ככולו היה זה רחוב מיושב יהודים. אחרי מלחמת העולם הראשונה בעת שלטון הפולנים, הסבו את השם מ„פוליצייננה” או „פוליצייסקאיא” לשם „פרצה”. השם הקודם נותר כאנכרוניזם שרק זקני הדור גלגלו בו, כזכר מעורפל לבית הלבנים שבראשיתו של הרחוב, ששימש בימי שלטונו של הצאר, מקום משכן ל„פוליציה”, היא המשטרה המקומית.

הקלייזל „תפארת בחורים”, שנבנה כמשוער בשנת 1910, שכן בבית עץ בן קומה אחת ו„שאלקה” — היא דירה בעליית הגג. בחלק אחר של הבית היה הקלייזל, בחלקו השני הת־גוררו כמה משפחות. דרך פשפש צר נכנסו לחצר קטנה וספסל מוארך לאורך הגדר היה מקביל את פני הנכנסים. בשבתות ובחגים היתה חצר זו מלאה ילדים שבאו הנה עם הוריהם לשאת תפילתם ומן הון להון הדהד פה לחן משחקם, שיחם ושיגם.

בימת עץ גדולה עמדה במרכזו של בית המדרש, קרובה לעמוד. בינות לבימה ולארון הקודש, בתיקרה שמעליהם, היה פתח בצורה מלבנית ושמה עזרת הנשים. הנשים ישבו בחדר שבעליית הגג צמודות למחיצה עשויה קרשי עץ מחוטבים שהקיפו אותו פתח, והקשיבו לרינה ולתפילה. על ארון־הקודש פרוכת שצבעה התכול דהה זה כבר. קרוב לוודאי שארון־הקודש היה מלא ספרי תורה כי אכן מעליו היו מונחים במקובץ ספרי תורה קטנים, אלו הן המגילות שהיו נוהגים להורידן משם פעמיים בשנה. פעם במועדן הקבוע לקריאה ופעם שניה בשמחת תורה, עת הגבאי היה מכבד בהן נערים וילדים בהקפות.

שני שולחנות ארוכים עמדו לאורכם של שני קירות, המערבי והדרומי ששימשו נוסף למקום קבוע למתפללים גם מקום לימוד לחברה משניות ובעת הצורך גם מקום לכיבוד או איסוף תרומות בקערות חרסינה ביום שבטרם יום הדין.

מעל לשולחן על כוננית שבלטה מהקיר, עמדה מנורת כסף גדולה ששמונת קניה הופזו באור מבהיק וחמים בערבי חנוכה הארוכים וקרים, עת פרחי כפור ושברירי קרח כיסו את השמשות הקטנות של חלונות הקלייזל.

בפינה של הקיר המערבי עמד שרפרף ועליו דלי מים וספל עשוי נחושת תלוי על בדל חוט, קערה ומגבת, וכל הניצרך לנטול ידיו יבוא ויטול. שם גם תנור גדול כרסתני וספסלים סביב לו. אורח כי בא או אביון אם יזדמן הנה ולא ימצא לו מקום אצל אחד ה„בעל הבתים” יבלה את לילו פה, ליד אותו תנור רחב ורחימאי ועל יצועם של ספסלים אלה. בשנת שלושים ותשע ושנת ארבעים, עת פליטים יהודים הגיעו

• בעתון „המליץ” מיום 14 ביוני 1895 הופיעה הידיעה בזו הלשון:

מלידא מוסרים כי נוסדה שם זה לא כביר (זה זמן לא רב — י. ג.) חברה „תפארת בחורים” אשר תעודתה לטעת רגשי קדש בין בעה״מ (בעלי המלאכה). בכל יום ויום התאספו בבית המיוחד להם יותר ממאה בחורים ויקשיבו לקח מפי הנכבד ה׳ יצחק דזימיטראָווסקי. מספר המקשיבים הולך וגדול. מי יתן וממנו יראו ויעשו ערים אחרות כמוה לטעת בלב צעיר בעה״מ מוסר וד״א (דרך ארץ).

בהמוניהם מאיזורי פולניה המערבית, בברחם מפני הנאצים, מצאו כאן תמיד מספר משפחות מקלט ומגן.

על יד קיר זה עמד גם ארון „השמות". דפים בלויים מספרי קודש, קטעי ספרים עתיקים שאכלם עש, קרעי קינות, תחינות וספרי מוסר ספוגי דמעות לומדיהם ומייחדיהם. ספרי ש"ס וקבלה מרופטים שאותיותיהם דהו מרוב זמן, ובינות דפיהם הצהבהבים־אפורים יש ותמצא שערה מלבינה שנשרה אי פעם מזקנו של אחד מתמיד, בעידנא דריתחא ובשיטפא דלישנא של הגות, מחלוקת ופילפול. ועל הכל „דרך ארץ קדמה לתורה". על כך מכריזות אותיות שנדפסו בכתב יד מסולסל על כרוז תלוי בקירבת ארון זה.

רב אייזל דער שוסטער היה הדמות הרוחנית של הקלייזל „תפארת בחורים". אדם נמוך קומה, בעל הדרת פנים אצילית שזקן צחור יורד לו על פי מידותיו. אייזל הסנדלר פרנסתו וקיומו מיגיע כפיו ואך ורק מזה. בקיא במלאכתו ובעל תריסין בים הגדול של הש"ס והפוסקים. עדין נפש, שקט וצנוע בהליכותיו ובמגעיו עם הבריות.

בשבתות היה על פי רוב מתפלל לפני העמוד ר' יעקב אייזיקוביץ. אדם צעיר שקולו ערב וצלול. עם גמר התפילה היו מתקבצים סביבו ילדים ושרים יחד אתו „אנעים זמירות":

„ראש דברך אמת קורא מראש
דור ודור עם דורשיך דרוש"...

בהגיעם למלה „אמת" היו מפסיקים מלחן שירתם ומביעים מלה זו בצעקה רמה וקולנית יחד עם כל קהל המתפללים.

שמחת תורה היה החג האהוב במיוחד עלינו הילדים. בערב החג הקלייזל מלא מפה לפה. הנה הגיע ר' בנימין ברעם, הזגג. רק נכנס לפתחו של הבית מכריז בצעקה תוך חדוות אושר וסיפוק: צאן קדשים! והילדים עונים לעומתו: מה!

במגירה של שולחן הבמה נמצאים כלי הקשה ומצילתיים. בערב זה מוציאים אותם משמה. בדבקות של שמחת הריקוד, כשספרי התורה חבוקים בזרועותיהם, נוקשים במצילתיים אלה בקצב מנגינת השיר:

אב הרחמים שמע קולנו,
העלף זשע אַלע יידן,
אב הרחמים שמע קולנו
און צווישן זיי,
זאָל שוין זיין די גאולה,
זאָל שוין זיין די ישועה,
זאָל שוין זיין די גאולה.
משיח זאָל שוין קומען!...

המעגל סובב והולך בטפיפת רגליים, במחיאת כפיים, בשירת כיסופים הבוקעת מנבכי לב ונפש ובאמונה עזה כחיים — משיח צדקנו בוא יבוא.

חברת עין־יעקב של חסידי ליאדי (תרפ"ז).

חיים אמתי

עמד

ר׳ יוסף וינקובסקי
המכונה „יאשע דער מעדוויעדז" (הדב)

א.

כאלון חסון כן הזדקרה דמותו. אני זוכר אותו בהגיעו לגיל שבעים ומעלה. גופו הרחב וראשו שהיה לפי ממדי הגוף, כמעט ללא צוואר, נתמזגו לחטיבה אחת. היה צועד לאיטו ובטוחות, כשרגליו נתונות במגפיים כבדים במשך כל ימות השנה. בעל עיניים כחולות היה, קצר־רואי ופוזל, כך שלעולם לא ידעתי לעבר מי מופנה מבטו. בשעת התפילה היה מקרב את הסידור ממש לעיניו, ומפיו של בעל הגוף החסון היה בוקע קול דק. כששמעו את קולו מבלי לראותו, אפשר היה לשער כי פיו של ילד הוא המדבר. על אף קוצר ראייתו היה בטחונו העצמי רב לאין שיעור.

באחד הימים, בין מנחה למעריב, ישבה קבוצת מתפללים בקלויז הקצבים מסביב לתנור הגדול והעלו זכרונות מימים עברו. ביניהם ישב ה„מעדוויעדז" וסיפר מה שקרה לו פעם. כולם ישבו פעורי פה ובאוזניים קשובות והוא דיבר כדרך שמספרים סיפור לילדים:

„היה זה ביום חורף קר ומושלג. נסעתי לאחד הכפרים לקנות פרה לשחיטה. בשובי בלילה נכנסתי לפונדק שעמד על אם הדרך. בכדי לחמם את עצמותי, לקחתי רביעית ספירט, ולאחר מנוחה קצרה קמתי על מנת להמשיך בדרכי. ניגש אלי בעל הפונדק ולחש לי על אוזני: לא כדאי כעת לצאת לדרך כדי להגיע הביתה, כי השודד המפורסם, אשר שמו כבר פרח מזכרוני, יצא ליער לעבודת לילו.

הסתכלתי בו ולא עניתי. יצאתי החוצה, חיפשתי ומצאתי אבן לפי טעמי, מוארכת, נוחה להחזקה וקצה האחד נסתיים בחוד. השלכתיה לתוך עגלת־החורף, ישבתי, הצלפתי בסוס ויצאתי לדרך. לאחר שעת נסיעה בסבך היער, אחז מישהו ברסן הסוס ועצרו.

‚עמוד! כסף תן ולא דמך בראשך', שמעתי מתוך החשכה. לקחתי את האבן בידי הימנית, ירדתי מהעגלה, ניגשתי אליו, אחזתי בדשי פרוותו, קרבתי אליו בכדי שאראנו והלמתי באבן על ראשו. הוא נפל מבלי להוציא הגה מפיו ואני המשכתי בנסיעה. למחרת שמעתי מספרים באיטליזים כי מצאו את השודד ביער הרוג ואבן תקועה בקודקודו".

ב.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה עת פרץ המאבק בין הבולשביקים ובין הפולנים, התקרב כבר לגבורות ואולי למעלה מזה. בין המפקדים הפולנים היה גנרל ידוע בשם האלר, שחייליו היו ידועים לשימצה כאנטישמיים. אחד מתעלוליהם האהובים עליהם היה לתפוש יהודים בעלי־זקן ולחתוך בפגיון את הזקנים. לא אחת ולא שתיים הורידו את הזקן יחד עם עור הפנים.

ברחוב קריביה באחד הבקרים הלך „המדוויאדז" להתפלל שחרית, כשהטלית והתפילין תחת בית שחיו. נטפלו אליו שני האלרציקים והתחילו להציק לו ולצעוק שיחתכו לו את הזקן. בהתקרב האחד כדי לתפוש בזקנו, תפש אותו הזקן, הרימו, השליכו על הארץ כנצר נתעב וזעק בקולו הדק: „אני אהרוג אתכם". השני שלף את הפגיון והתקרב אליו, וכהרף עין כבר שכב גם השני שטוח על הארץ. במקרה נקלע לשם קצין רכוב על סוס, מפקד המשטרה. השניים נבהלו, לא העיזו לקום והמשיכו לשכב. הזקן בהיותו קצר־ראייה התחיל לצעוק גם על הקצין: „אני אהרוג אותך אם תתקרב אלי". הקצין הרגיעו ואמר לו כי להצילו הוא בא. הזקן נרגע, והמשיך בדרכו לבית הכנסת, כאילו לא אירע דבר.

ה„תמהוני" מאיר יענקיל טרשינסקי
המכונה „פנבוק"

יושב היה תמיד עם אשתו רייזה על קורת עץ ששימשה אי־פעם סדן של קצבים. לאחר שיצא מהשימוש הניחוהו על יד פתח הבית והיה משמש לישיבת מנוחה לפנות ערב בין מנחה למעריב.

פעם בעברי על ידו בשעה שכבר התקרב לגיל הגבורות, הסתכל בי ונאנח עמוקות. „למה אתה נאנח ר' מאיר יענקיל?" שאלתי אותו. „הה, בני!" נאנח שוב. „אני הולך ומזדקן. אתמול כבר הרגשתי את אותות הזקנה. הלכתי ברגל לאחד הכפרים לקנות בהמה והנה לאחר הליכה של כ־21 ק"מ הרגשתי צורך לשבת ולנוח. כך, כך הכוחות הולכים וכלים".

בימי מלחמת העולם הראשונה, עת הפציצו הגרמנים בפעם הראשונה מאווירונים, פגעה פצצה בזונדל העגלון ז"ל וקטעה את רגלו. הבהלה בעיר היתה גדולה כי זו הפעם הראשונה שהרגישו כי אפשר ליהרג בידי בני־אדם גם ממרומים.

פגשתי במאיר יענקיל בלכתו מהשוק ונושא באחד משולי קפוטתו מערכת כבד. שאלתיו מה קרה בשוק? שום התרגשות לא היתה נסוכה על פניו, כאילו רגיל היה לראות אווירונים יום יום. בשקט ענה לי: „אתה מבין? זונדל העגלון עמד בשוק ואכל לחם בוודאי בלי נטילת ידיים. באו ‚הטייצלאך' מלמעלה והורידו לו ‚פיסנוגה' אחת. אני שואל אותך, מה זה עסקם אם הוא מקיים מצוות נטילת ידיים או לא? מה? האם הם ממונים על הכשרות והמצוות מטעם רבון העולם? גיבורים הם מלמעלה, אדרבה, הייתי רוצה להפגש אתם למטה על הארץ, ואז היינו מנסים כוחותינו. גיבורים הם במרומים, פש... קונץ גדול".

אב ובנו — זונדל העגלון ואביו

האב היה מהקאנטוניסטים אשר שירתו את ניקולאי הראשון 25 שנים בצבא. שתקן, עצוב, תוגה תמידית היתה נסוכה על פניו, כנראה שעשרים וחמש שנות שירותו בצבא הטביעו את חותמן על כל ימי חייו. הבן זונדל גבוה מאביו בראש וחצי, עטור זקן לבן, הרבה יותר לבן מאשר אצל אביו. עיניים כחולות בהירות כמו אצל ילד, תמיד חייך, תמיד הלך אחרי אביו כעגל אחרי הפרה. יחד התפללו, יחד ישבו על העגלה ויחד אכלו. מעולם לא ראו שאחד יאכל בלי השני, ועל ידי זה נתפרסמו בעיר „זונדל ואביו".

ר׳ גרשון הסנדלר

הוא היה יהודי בגיל שבעים ומעלה, עור פניו היה צהוב בדומה לקלף ישן, זקנו לבן, עיניו נראו כמחייכות תמיד, ידע מעט מאוד על הנעשה בעולם הגדול. מקובל היה כי בתפילת מנחה בשבת, הוא עובר לפני התיבה באותו ניגון ובאותו קול במשך עשרות בשנים.

פעם ביום ראשון של פסח לאחר ליל ה„סדר״, הוא הופיע בקלויז של הסנדלרים נרעש וחיוור פי כמה מחיוורונו התמידי. בעיניים נבהלות ניגש אל הכיור, נטל את ידיו, נגבן במגבת התלויה מאחורי הבימה, אגב לחישת ברכת „אשר יצר״. פיו רעד ומלמל משהוא על „אליהו הנביא״. מתוך דבריו התברר, שכאשר אשתו תֲמָה הלכה בליל הסדר לפתוח את הדלת לפני תפילת „שפוך חמתך״ וכאשר הכריז „ברוך הבא״ הופיעה לפתע בפתח דמות אדם עטוף בעור כבשים מעל לראשו, ניגש אל השולחן, לקח את כוסו של „אליהו הנביא״ והריקה בבת אחת, אחר כך הריק את כוסו הוא וגם את כוסה של תמה ונעלם. בקול רועד המשיך ר׳ גרשון: „כל כך נבהלנו עד שניטל הדיבור מפינו. כשלקח את כוסו הבינותי שהוא אליהו הנביא ומכיר את כוסו, אבל כשהריק את כוסותינו לא תארתי לי שיהא סובא כזה. כל הלילה לא עצמתי עין, וגם כעת עוד אינני יכול להרגע״. המתפללים הרגיעוהו ואמרו לו כי סימן ברכה בדבר ובל יהרהר בכך יותר. אבל בני הדור הצעיר ידעו תעלוליו של מי היו אלה.

בשכנות עם ר׳ גרשון גרו כמה משפחות נוצריות, ובני המשפחות הללו היו בקיאים במנהגי היהודים לא פחות מהיהודים עצמם. ביניהם היה שגץ אחד ושמו מישקה והוא היה גיבור התעלול הזה. לאחר מכן התחרט מישקה על מעשהו והיה רועד כעלה נדף, כי פחד שמא יוודע הדבר לשלטונות, ואזי צפוי היה לעונש חמור על עלבון הדת, אך הענין הושתק ומהר מאוד שכחוהו.

יעקב החרט (יענקל דער טאקער)

א.

היה זה אדם בעל פנים חיוורים, כמעט שקופים, מעיניו נשקף תמיד פחד ודאגה, שקיננו בו עוד משחר נעוריו כשלמד את מלאכת החרטות. עבד בבית מלאכה שבעליו היה נוהג לשחוט בחורף עגל או שנים ולכבוש את הבשר יחד עם שום וכל מיני תבלינים בחבית עץ. הקור והכפור היו מקפיאים את הבשר שהיה ראוי ע״י כך לאכילה במשך כל עונת החורף. פעם אחת שחטו עגל, ואת חלקו האחורי תלו בפרוזדור, סמוך לדלת היציאה, על גבי מוט הדומה לאסל בכדי שהבשר יצטנן. חשמל בתקופה ההיא מאן דכר שמיה, לא שמעו על כך עדיין, וברוב בתי העניים היו משתמשים בכפיסי עץ בכדי להאיר את הבית. באחד הערבים בהתכוננו לצאת מהבית, פתח יענקל בהרחבה את הדלת על מנת לצאת; אך הדלת שנפתחה טלטלה את גוש הבשר התלוי קדימה והוא חזר וטפח על ראשו של יענקל עם סגירת הדלת.

אפילה גמורה שררה בפרוזדור, כך שיענקל לא ראה דבר, הוא חשב שמישהו עומד מולו ומנחית עליו מכה. מיד הרים את ידו ויך בחזקה. על ידי כך נע שוב גוש הבשר קדימה, חזר ביתר מהירות ובתנופה חזקה הנחית עליו מכה שניה.

אזי התחיל יענקל ללחום בשתי ידיו נגד הבלתי נראה, ובכל פעם הרגיש שהנעלם מפליא את מכותיו יותר ויותר מבלי להוציא הגה, ואילו הוא נאנח מרוב כאב. החליט בנפשו שזהו בוודאי שד „מלאך־ייצ׳יק״ והתחיל לצעוק „גוואלד״ שמע ישראל! שד! כאן שד!

באו במרוצה כל השכנים שגרו בקרבת המקום והאירו בכפיסי עץ את הפרוזדור האפל. ומה נתגלה לנגד עיניהם? יענקל שוכב על הארץ מתעלף ולמעלה מעליו תלוי גוש בשר על מוט ומתנועע...

ב.

כעבור שנים רבות לאחר שיענקל כבר היה בעל משפחה ומטופל בילדים, לא הספיקה עבודת החרטות להבטיח קיומו. אזי היה נוהג לזרוע בקיץ מלפפונים על שטח של שני דונם בערך. כשרק נבטו הזרעים בגנו, היה מקים מלונה וישן בין מלפפוניו. בלילות ירח לא יכול היה לישון והיה עובר מערוגה לערוגה כדי להתבונן כיצד צומחים המלפפונים. הוא האמין כי בלילות לבנה גדלים המלפפונים. בחיבה ורוך היה אוסף את המלפפונים ומסדרם למכירה. חבל היה לו להפרד מכל מלפפוניו כאילו היה כל אחד מהם חלק מגופו.

לו זכה לעלות לישראל היה הופך להיות לסמל החקלאי המסור, וחבל שלא זכה לכך...

אביגדור בעל העגלה

יהודי רחב גרם היה, הלך תמיד בקפוטה מידה ¾ ובמגפיים גבוהים, זקן לבן כחלב, גזוז יפה ומסודר, לחיים חכליליות כמו אצל ילד, מבט חריף ופיקח כאילו אמר: אותי לא תרמה. כשהוא נעץ את עיניו באדם הרי חדר מבטו לפני ולפנים. אני הכרתיו בגיל השמונים לחייו. חיבב מאוד ילדים, אהב לאסוף אותם מסביבו ולספר להם מעשיות, מה ששמע ומה שעבר עליו בחייו. כל המעשיות סבבו מסביב לנושא אחד, איך שהוא נסע מלידא לווינה דרך וילנה בעגלה, כי בזמנו טרם היתה רכבת. בכל מעשיה היה מעורב „מלאך־ייציק״, מין שד. אחת ממעשיותיו אני רוצה לספר:

פעם בליל אופל, נסע ביער סבוך ואפל, רוח סערה וקרה חתכה ממש בידיים ובאזניים כסכין. הגיע לאזניו קול פעיית עגל. ירד מהעגלה והנה הוא רואה באמצע הדרך רובץ לו עגל. הוא רוצה להרימו אך זה למעלה מכוחותיו. סוף סוף התאמץ ובעמל וביגיעה רבה העמיס אותו על העגלה ונסע. כעבור כמה ק״מ נפל גלגל לפתע. ירד מהעגלה, בקושי ובעמל רב הרכיב את הגלגל, כי הוא היה לבדו. שוב נסע כמה ק״מ וגלגל שני התחלק ממקומו. הוא נבהל, ירד ושוב הרכיב את הגלגל, אבל לבו הלם כהלמות הנפח על הסדן. מי יודע מה צפוי לו הלאה. הוא מפחד לסובב את הראש להביט על העגל. לפתע פתאום שמע צחוק אדיר מתגלגל על פני היער כרעם. סובב את ראשו והנה הוא רואה כי העגל נעלם ואיננו.

אנו הילדים התרשמנו מאוד מהמעשיה הזאת ועם ערוב היום פחדנו לצאת מהבית.

ארבע או חמש פעמים התחתן בחייו. פעם בצאתו מבית הרב עם אשה חדשה, האצבעונים שלובים יחד אחד בשניה ומנענעים בידיים כמטוטלת בשעון קיר, שמעתי שהוא אמר אליה: „השומעת את תמר׳לה, אם תהיי טובה אני מבטיחך לקחת תמיד מבנות עירך״...

בשנה האחרונה למלחמת העולם הראשונה בלכתו פעם מתפילת שחרית, הטלית והתפילין תחת בית שחיו ניגש אלי ואמר לי:

„השומע אתה ילד? כשיבוא מלאך המוות לקחת את נשמתי אחטוף אותו בגרגרתו ואחניק אותו, פעם אחת ולתמיד ניפטר ממנו. הוא היה אז בן 85. כעבור זמן קצר אחרי זה פגשתיו בשוק כשהוא מדדה על רגל עץ. נבהלתי כי אני לא ידעתי משום דבר.

„מה זה ר' אביגדור? מה קרה?". „ככה זה, ילדי, קיבלתי פצע ברגל וקטעו לי אותה. אתה מבין? אני ציפיתי למלאך המוות שיבוא מלפנים, אבל הוא הרמאי התגנב לאט מאחור ותפש אותי ברגל. לך התחכם!" זמן קצר לאחר זה מת.

החוזה בכוכבים

את שמו אף פעם לא ידעתי. תמיד דיבר בלחש כאילו מנה כל מלה ומלה. בזכרוני נחרת מימי הילדות: יהודי גבוה „כעוג מלך הבשן", פנים חיוורות, על אפו היו זוג משקפיים לקצרי ראי, נשא עליו תמיד מעיל ארוך, זוג מגפיים. הליכתו היתה תמיד אחת בין שמיהר ובין שהלך לאיטו. כל צעד שצעד היה מטר. העיניים היו תמיד נשואות למעלה, תמיד שקוע במחשבות, עסוק עם עצמו. ביום שישי לפני הדלקת נרות היה הולך על פני החנויות לבשר את בוא השבת. היה דופק בפטיש עץ על הדלתות ומעוצם הדפיקה היה כאילו נבהל וממשיך הלאה.

בבית הכנסת הגדול במסדרון היו משני הצדדים שני בתי תפילה לתפילת שחרית, מנחה ומעריב. כל השבוע היו מתפללים שם סבלים, עגלונים וסתם יהודים מרי נפש שהיו עסוקים באמירת תהילים. אור חשמל טרם היה, נרות חלב גדולים עמדו בעמוד שלפני שליח הציבור והם האירו את כל הבית. אורות הנרות רצדו כל הזמן כריקוד שדים, כי המתפללים לא עמדו על מקום אחד, אלא הלכו כל הזמן הלוך וחזור מקצה לקצה. הצרות הן שהאיצו בהם ועל ידי זה נוצרה רוח. הצללים אשר היו בתנועה מתמדת הפילו פחד על היתומים הקטנים שבאו לומר „קדיש" לזכרם של אבותיהם אשר מתו טרם זמנם והשאירו אותם לאנחות.

בשנה הראשונה למלחמת העולם הראשונה, בין סתיו לחורף, לפני תפילת ערבית, נכנס „החוזה בכוכבים" לבית התפילה, נטל את ידיו ובאמרו תפילת „אשר יצר" המהם בין משפט למשפט: „אשר יצר את האדם", הוא שבר רגל, „וברא בו נקבים נקבים", פשוט התחלק מהסוס, „גלוי וידוע לפניך", המלך האנגלי.

אלה שהקשיבו לדבריו חשבו שדעתו נסתלקה ממנו. כעבור יומיים כשהגיעו העיתונים מוורשה, היו הכותרות הראשיות בעיתונים: המלך האנגלי ג'ורג' החמישי נפל מהסוס בשעת מצעד ושבר רגל...

עד היום לא ברור לי מאין ובאיזה אופן נודע לו הדבר? והרי רדיו טרם היה אז בעולם לשימוש המוני.

מארק איליוטוביץ — משה היתום

יתום מהורים ויתום ממשפחה („אַ קיילאַכדיקער יתום"). ידעו לספר, כי בזמן מלחמת העולם הראשונה התגלגל עם גל הפליטים ללידא. מי הוריו, מי קרוביו, איש לא ידע וגם הוא בעצמו לא ידע להגיד. נשאר גלמוד, ללא גואל, ברחובות העיר.

יהודים רחמנים בני רחמנים האכילוהו, ולבסוף קיבלה אותו ק"ק דעיר לידא.

מסכן היה ונוסף לכך מוכה גורל היה. בעין אחת לא ראה בכלל, והעין השניה ראתה רק בעזרת משקפיים עבים.

בלבושו הכרת את המעיל של „בעל־בית" פלוני, את המקטורן של אלמוני, המכנסיים של ברל, הנעליים של חיים והכובע של דוד.

המקל, זה היה רכושו האישי; מקל עבה וחזק. לא קיבל אותו מאף אחד ובעצמו לא ידע איך הגיע אליו.

בחגים היה מבקר בבתים. הלב היה מתכווץ לראות את היתום, שאינו יכול לעזור לעצמו. לא קימצו ונתנו לו. וגם הוא לא היה קמצן. בירך את כל אחד בשפע ברכות.

בפורים היה שר את שירו המפורסם:

הערט נאָר יידן,
הערט נאָר יידענעס,
היינט איז פורים,
מאָרגן איז אויס,
טאָ גיט מיר אַ קאָפּיקע
און וואַרפט מיר אַרויס.

לפעמים היה מישהו מלבישו, כיאה לפורים. לחייו אדו־מות, שפתיו בליפסטיק, שפם יפה, נו — וזקן, זה באמת היה זקן. דומני שהיה יותר דומה ל„סנטה־קלאוס" מאשר לפורים־שפילר. בכל זה — לא השקיע משה היתום כספים. זאת היתה ה„חזקה" של ינטשה פופקה הספר, הידוע בשל ההיגיינה הקיצונית שלו (טרם שגילח לקוח היה רוחץ את ידיו בסבון ומים). משה היתום סבל מאוד מהבטלה. התבטל ימים, חודשים ושנים. נדבות נתנו לו, אבל לא עבודה. פשוט לא האמינו, כי מסוגל הוא לעשות משהו.

פעם, בערב ראש־השנה, פנה למר יוסף איליוטוביץ, בעל בית־החרושת ליינות ומד, וביקש עבודה. הבטיח שיעשה הכל בסדר.

ואמנם ניגש לעבודה בכל הרצינות. פשט את המעיל העליון ותלה אותו על מסמר. אח"כ בא תורו של המקטורן, ולבסוף הפשיל את שרוולי הכותונת. בחר לו בחצר חבית של 500 ליטר, גילגל אותה והציבה ליד המשאבה. חיבר צינור למשאבה וקצהו השני לחבית. בדק את החיבורים ולאחר שהכל הניח את דעתו, ניגש למשאבה; ירק לכפות ידיו, מעשה ותיק בעבודה, והתחיל להפעיל את שריריו. ידית המשאבה עלתה וירדה ומים החלו לזרום לחבית בשפע. כוח היה למשה — „שני כוחות סוס", אם לא שלושה. האושר היה נסוך על פניו, סוף סוף יש לו עבודה.

עבד שעה, שעתיים וכמעט לא הפסיק על מנת לפוש. בעל בית־החרושת ניגש לראות כמה חביות כבר מילא. התברר, כי אפילו את החבית הראשונה לא גמר.

„בעל־הבית, נדמה לי שזוהי חבית כשפים, אני שואב כבר מספר שעות והחבית טרם נתמלאה".

אחרי בדיקה התברר, כי משה שכח לסגור את ברז החבית...

יהודית גנוזוביץ ז״ל

מלמדים און חדרים

שוין צו זעקס יאָר פלעגט מען יידישע קינדער, סיי ייִנגלעך און סיי מיידלעך שיקן אין חדר. אַ מינהג איז געווען ביי אונדז, איבערהויפּט לגבי ייִנגלעך, אַז מען פלעגט דאָס קינד איינוויקלען אין טאַטנס טלית און ברענגען אים צום מלמד. עמיץ פון די אַנוועזנדיקע פלעגט אַ וואָרף טאָן אַ הויפן מטבעות איבערן קינדס קאָפּ. מען פלעגט זיך ווינטשן מזל־טוב און זאָגן דעם קינד, אַז אַ מלאך וואַרפט דאָס אַראָפּ פון הימל, און אויב ער וועט זיך גוט לערנען וועט מען אים שטענדיק וואַרפן גאָלדענע מטבעות און ער וועט מצליח זיין אין אַלעם.

מיין ערשטער מלמד איז געווען „פלאַשקע״. זיין נאָמען האָב איך פאַרגעסן, נאָר זיין צונאָמען געדענק איך גוט.

יעדער צונאָמען פון אַ מלמד האָט געהאַט זיין טעם און סיבה. על אחת כמה וכמה דער נאָמען „פלאַשקע״. אין אַ אַ פראָסטיקן טאָג האָט אַ קריסט אים געבראַכט אַ וואָגן האָלץ און האָט ביי אים אויפן גאַניק פאַרגעסן אַ פלאַש. דער מלמד איז אים נאָכגעלאָפן אין זיינע צעריסענע שיך אויף דער פאַרשנייטער גאַס, אָן אַ מאַנטל, און האַלטנדיק דעם פויערס פלאַש געשריגן: „פלאַשקאַ, פלאַשקאַ!״.

אַן אָרנטלעכער ייד איז ער, בלי ספק, געווען, נאָר דער צונאָמען פלאַשקע איז געבליבן. „פלאַשקעס״ חדר איז געווען אויף פּאָליצייסקע גאַס. זיין דירה איז באַשטאַנען פון אַ צימער מיט אַ קליין קיכל. אין דעם צימער איז געווען זייער קאַלט. זיין ווייב פלעגט זיצן אין ווינקל ביי אַ ניי־מאַשין, גענייט הויזן פאַר ייִנגלעך און זיך געוואָרעמט ביים פּייערטאָפּ, וואָס איז געשטאַנען נעבן דער ניי־מאַשין. אַרום 15 קינדער זענען מיר געווען אין דעם חדר און לערנען פלעגט מען פון אין דער פרי ביז ביינאַכט. ווען עס פלעגט ווערן פינצטער פלעגט דער מלמד אָנצינדן אַ קליין נאַפט־לעמפּל, וואָס האָט געהאַט אַ טבע צו פאַרלעשן זיך. דערפאַר האָט אָבער דער מלמד געהאַט פיל געדולד ווידער עס אָנצוצינדן. ווען עס פלעגט שוין זיין שטאַרק פינצטער אין דרויסן (קיין עלעקטריש ליכט איז דאַן נאָך אין שטאָט נישט געווען) פלעגן זיך די קינדער פונאַנדערגיין אַהיים. פאַרן אַוועקגיין פון חדר איז געווען אַ מנהג, אַז דער מלמד מיט אַלע קינדער האָבן צוזאַמען געלייענט קריאת־שמע אין אַ כאָר.

אַ גאַנצן זמן האָב איך געלערנט אין דעם חדר. ווי באַוווּסט איז אַ זמן געווען זעקס חדשים. נאָך דעם האָט מען מיך אַריבערגעפירט אין אַ צווייטן חדר, ווו ס׳האָבן געלערנט גרעסערע קינדער. דאָס איז געווען „פּאַנטאַלקע״ דעם מלמדס חדר אויף לידער גאַס. פאַר וואָס די חדר־ייִנגלעך האָבן אים גערופן „פּאַנטאַלקע״, ווייס איך נישט. איך געדענק, אַז ער האָט שטאַרק געשלאָגן די ייִנגלעך אָן אַ שום געפיל פון רחמנות. אין דעם דאָזיקן חדר האָט געלערנט אַ קליין און שוואַך ייִנגעלע. זיין פאָטער איז געווען זעליג פּופּקאָ, דער דירעקטאָר פון באַנק „וזאַימנאָוואָ קרעדיטאָ״. איין מאָל בשעת דער מלמד איז געווען אין כעס האָט ער שטאַרק צעשלאָגן דאָס קינד מיט אַ לעדערנעם פּאַסיק, וואָס פלעגט ביי אים שטענדיק זיין צוגעגרייט. מיר האָט דאָס שטאַרק ווי געטאָן. ביי דער ערשטער געלעגנהייט ווען ער האָט נישט באַמערקט, האָב איך דעם פּאַסיק ביי אים צוגענומען און אַריינגעוואָרפן אין טובעלעוויטש דעם חזירניקס חזר־שטאַל, וואָס איז געווען אויף לידער געסל. איך האָב זיך אומגעקערט אין שטוב און געזאָגט מיין מאַמען, אַז מער וועל איך אין דעם דאָזיקן חדר נישט גיין, ווייל דער מלמד שלאָגט די קינדער און איך האָב פאַר אים שטאַרק מורא. זי האָט מיך פאַרשטאַנען און צוגעזאָגט מיך צו שיקן אין אַנדער חדר.

אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען דעם מלמדס ווייב און געבעטן מיין מאַמען זי זאָל מיך שיקן צוריק אין איר מאַנס חדר. ווייזט אויס, אַז ער איז קיין גביר נישט געווען און זיך שטאַרק גענייטיקט אין דעם שכר־לימוד, וואָס מיין פאָטער פלעגט צאָלן מיט אַ ברייטער האַנט. עס האָט אָבער נישט געהאָלפן און איך האָב זיך צו אים נישט צוריקגעקערט.

דעמאָלט האָב איך אָנגעהויבן לערנען ביי עוזר דעם מלמד (וואָלינסקי). זיין חדר האָט זיך גערעכנט פאַר די בעסערע חדרים אין שטאָט און פלעגט נעמען שכר־לימוד מער ווי אַנדערע. דאָס צימער, ווו עס פלעגן זיצן אַרום צוואַנציק תלמידים איז געווען פאַרהעלטנישמעסיק גרויס און נעבן זיין הויז איז געווען אַהויף ווו מען האָט זיך געקענט פריי שפּילן. ר׳ עוזר דעם מלמדס זין זענען געווען אַקטיווע חברים אין „בונד״ און זייער אָפט פלעגט קומען פּאָליציי און מאַכן רעוויזיעס אין הויז. דאַן פלעגן מיר קינדער זיך צעלויפן אַהיים און דערשראָקענע פון די צאַרישע זשאַנדאַרמען האָבן מיר געזוכט אַ באַהעלטעניש.

שפּעטער האָב איך געלערנט ביי ר׳ דוד יהודה טאַטאַרסקי. זיין חדר איז געווען שוין אַ מער פאַרגעשריטענער און אַ לערער פלעגט דאָרטן לערנען רוסיש די תלמידים. דאָרט האָט מען אויך געלערנט גמרא, פון וואָס מיר מיידלעך זענען געווען באַפרייט.

טוביה ציגעלניצקי

טוביה דער מלמד

טוביה דער מלמד האָט געוווינט מיט זיין משפחה אויף טאַרגאָווע־גאַס אין אַ הילצערן הייזל. זיין חדר איז געווען אויף ווילנער־גאַס, אין אַ צימער ביי אברהם יעזשערסקי דעם שמיד.

אין חדר האָבן געלערנט ייִנגלעך און מיידלעך. ער איז געווען אַ דאַרער ייד פון מיטעלן וווּקס, מיט אַ בלאָנד שפּיציק בערדל. שטענדיק אַן ערנסטער, אַ פאַרטראַכטער. קיינמאָל נישט געלאַכט. גערעדט שטענדיק מיט רוגזה, ווי ער וואָלט געווען אין כעס אויף דער גאַנצער וועלט. זיינע תלמידים האָבן שטענדיק געציטערט פאַר זיין בליק. ער פלעגט אַריינרופן די

קינדער צום לערנען, יעדן באַזונדער. מעגלעך צוליב דעם, ווייל דאָס צימער ווו מען האָט געלערנט איז געווען קליין. ביים לערנען די קינדער איז ער געווען זייער שטרענג. אויב דער תלמיד האָט עפּעס נישט גוט געלייענט ווי מען דאַרף, איז שוין זיין רעכטע האַנט געווען גרייט צו געבן אַ גרויסן פּאַטש ווו ס'האָט זיך נאָר געלאָזט. אויף שלאָגן די קינדער איז ער נישט געווען קיין קאַרגער. שלאָגן פלעגט ער שטענדיק מיט דער לינקער האַנט. זיצנדיק ביים לערנען, האָט יעדער תלמיד געוואַרט מיט אומגעדולד ער זאָל וואָס גיכער באַפרייט ווערן, און פאַרלאָזן דאָס שרעק-צימער פון טוביה דעם מלמד, פריי אַרומלויפן און זיך שפּילן אויפן הויף, ביז דעם מלמדס רוף צו אַ נייער שרעק-לעקציע.

אַמבעסטן איז געווען, אַז מען האָט שוין דערזען פון דערווייטנס זיין פרוי, ווען זי פלעגט אים ברענגען עסן: איינגעוויקעלט חלה מיט מילך אין אַ הויכן ליימענעם קרוג מיט אַ שמאָלן האַלדז און אַ קורצן הילצערנעם לעפל. מיט דעם דאַזיקן לעפל איז נישט געווען מעגלעך צו דערלאַנגען דעם עסן ביזן סוף קרוג. האָט ער נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה נאָר זופּן פון קרוג. ער פלעגט עסן מיט גרויס אַפּעטיט און מאַכן אַ גרויסן טומל, וואָס עס פלעגט ביי אונדז קינדער אַרויסרופן אַ גרויס געלעכטער. געענדיקט עסן פלעגט ער אַן אויפגערעגטער געבן די קינדער פעטש צוליבן חוזק מאַכן פון אים.

„חברה תהילים"

„חברה תהילים" האָט עקזיסטירט אין לידע פיל יאָרן. אין זעלבן בנין פון דער גרויסער שול האָבן זיך געפונען צוויי קליינע קלויזן, דאָרט האָט מען געדאַוונט און געזאָגט תהילים אַ גאַנץ יאָר. עס זענען געווען יידן, וואָס זענען געגאַנגען וועקן צו גיין תהילים-זאָגן. ווי געוויינלעך האָט מען אָנגעהויבן זאָגן תהילים אין האַלבער נאַכט, עטלעכע מאָל אין דער וואָך און אויך פרייטיק צו נאַכט. די הויפּט-גבאים פון די חברה תהילים זענען געווען יאשע דער קאַטלער (קאַגאַנאָוויטש), געוווינט אויף סאַדמייע, איטשע-בער דער סטאָליער פון זאַוואָלנע-גאַס, בערל דער לאַכאָט פון מאַרק, אלתר פיינשרייבער דער מעל-קרעמער, ר' אליהו דער טשעשלער (ברעסן און נאָך). אין מיטן דער נאַכט הערט מען שוין ווי אַלתר פיינשרייבער וועקט אויף דעם עולם יידן אויפצושטיין גיין תהילים זאָגן, מיט זיין קלינגענדיקן ניגון וואָס שניידט דאָס פינצטערניש פון דער נאַכט:

שטייט אויף צו עבודת הבורא.
וואָס מיר זענען, זענען מיר,
אָבער יידן זענען מיר.
וואָס מיר טוען, טוען מיר,
אָבי תהילים זאָגן מיר.

שטייט אויף, שטייט אויף, יידעלעך...

ער לייגט צו דאָס אויער צום פענצטער ווו ער האָט אָנגעקלאַפּט צו הערן צי מען שטייט אויף. ער ברומט צו זיך אַליין. יידן שלאָפן געשמאַק נאָך אַ טאָג שווערער אַרבעט. דאַן הייבט אָן אַלטער קלאַפּן אַ ביסל שטאַרקער און זינגען דעם זעלבן ניגון און עס הערט זיך שוין, ווי אימעצער וועקט זיך שוין אויף. שרייט שוין אַלתר: גיכער אויפשטיין, וואָס פּאַפּט איר, יידעלעך, אַזוי ווי געהרגעטע. און עס הערט זיך ווי יאשע דער קאַטלער ענטפערט פון אינעווייניק מיט אַ לאַנגן געגעניץ, מיט זיין באַסאָווער שטימע: באַלד... באַל...

אַזוי גייט אַלתר— פון שטוב צו שטוב און וועקט יידן. אין דער שטילקייט פון דער נאַכט קלינגט אָן איבעררייס זיין רוף-ניגון צו תהילים זאָגן. אויפן גאַס זעט מען נאָר די דיזשורענדיקע פּאָליציי, וואָס היט אָפּ די אָרדענונג אין שטאָט. אין אַ ווייטלע אַרום זעט מען שוין די שאָטנס פון די יידן טראָגנדיק טליתים, לאָזן זיך גיין אין דער ריכטונג צו די קלויזן פון די חברה תהילים. ווען מען ענדיקט זאָגן תהילים הייבט שוין אָן צו טאָגן. עס ווערט ליכטיקער און מען שטעלט זיך דאַוונען שחרית. נאָכן דאַוונען איילן יידן צו זייער טאָג-טעגלעכער באַשעפטיקונג, מיט בטחון, שטאַלצקייט און גלויבן אין אַ בעסערן מאָרגן.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

מושקה - שחקן פורים

דמותו היתה ידועה לכל ילדי העיירה, הוא היה ידידם הגדול של כולם.

קצר קומה היה מושקה וחטוטרת הזדקרה מאחוריו, שפתחה את פי מעילו וחשפה את חזהו החלק השחום. שתום-עין ומרכיב משקפיים גדולות, שזגוגיתן האחת תמיד סדוקה שתי וערב, ובצדן האחד משוכים לעבר אזנו התפוחה. במכנסי רכיבה מרופטים ראוהו תמיד כשכל צבעי הקשת בצבצו מטלאיהם, והוסיפו לאישיותו גון פורימי גם בימי חול קודרים וחדגוניים. הוא ידע הרבה מלאכות ובכולן עסק. מהסקת התנורים בבתי הגבירים, ניכוש הגינות ועד מריטת התרנגולות לפני הימים הנוראים. בתקופת החורף היה נע בהילוכו הברווזי בחוצות המושלגים. רועד קימעה מהקור. מתכרבל במעילו הבלוי כשחבל עבה חגור על מתניו וגרזן תחוב בו. אי-פה אי-שם היה קורא אותו מאן-דהו לחטוב לו את עציו ותמורת זה מזמינו להסב לשולחנו ולהתכבד בארוחה חמה, ולפעמים היה מוסיף לו משהו, ככל אשר לבו ידבנו. מעולם לא עמד מושקה על המקח גם עם מי שקימץ בשכרו ומעולם לא ביקש משהו מאדם ללא התמורה, ששתי ידיו העמלניות העניקו.

לא תמיד שיחק לו גורלו. לעתים קרובות מצאוהו עומד ליד חלון-ראווה של המאפיה ומבטו תקוע בככרות הלחם

הטריים, בדברי המאפה והמתיקה, שהונחו מעבר לזכוכית, כשעינו האחת המימית צפה על מלאת, וכולו רגוש ומיצר. ילדים שפגשוהו בדרכם היו עוצרים אותו, מושיטים לו את היד, מעשה גבר. הוא הכיר כל אחד מהם, לפי שמו הפרטי והירבה לשאול על בית הספר ועסקי אבא. הירבה לספר על ירושלים והכותל, על נוח והתיבה ועל כל הסימנים המעידים קבל עולם ואדם, שימות המשיח ממשמשים ובאים. ככל שהירבה לדבר כן הבקיע דמו את עור פניו הכהים, שהתנאו בעגמת אביב רחוקה ורוק ביצבץ משפתיו ובין שיניו העקומות. כך היה טווה שיראין ומושך בסיפורים. ציבור שומעיו שהקיפוהו היו שוכחים את דרכם וכמאובנים עמדו קשובים לצלילי נעימות נפשו, שבקעו מתוך דבריו.

בפורים היה מושקה אחר. דומה, שכל השנה היתה כמין פרוזדור ארוך ומייגע לטרקלינו של יום זה. בבוקרו של יום היה יוצא לרחובה של עיר, הדור בלבושו וגאווה עילאית שורה על פניו. דומה היה, שקומתו הזדקפה ולבשה גברות יתר. את גבו וחזהו כיסה מעיל עשוי קרטון ועליו שפע של ניירות צבעוניים. על ראשו הבריק כתר וממתניו למטה נמשכה החרב העשויה פח מנצנץ. בהליכתו היתה מין טפיפה של הכרת ערך עצמי ומזמן לזמן היה דולג על השלגים, שנערמו בסימטאות הרובע היהודי, שמא יאונה רע למגפיו הקרועים. חבורות ילדים היו מזדנבות אחריו, מוחאים לו כפיים ושורקים. מצפים לו ליד פתחו של כל בית עת נכנס לשם בחזרו על הפתחים. בהכנסו לבית, היה מברך ב„פורים שמח״. מתיר את חרבו מהחגורה, מעמידה בפינת הבית ומפזם את פזמונו:

„היום פורים,
מחר חסל,
תנו לי פרוטה,
ומנות מלוא הסל״.

לא תמיד היו נותנים לו מנות מלוא הסל ולא תמיד את הפרוטה המיוחלת.

ביום כפור, עת רוח קרה ומקפיאה השתוללה בחוץ, קרה המקרה. דעתו היתה טרופה עליו ונקלע בטעות לבית שאינם מבני ברית. לקול צחוקם הפראי והעילג של דרי הבית, יצא משמה ללא החרב כשקצה כתרו שבור ומעיל הקרטון פרום עליו. בצעדי יאוש ניגש הוא לעברו השני של הרחוב, התיישב על קצה המדרכה ונעץ מבטו לחללו של היום השוקע. בכי יללה מר נחנק בגרונו ומעינו האחת הבריקה דמעה, גלשה על פניו הכחושים סכופים ונפלה מטה, על לובן מרבד השלגים.

א. ל.

לידער שכורים

אַזוי האָט שוין די וועלט אָפּגעפּסקנט: מינסקער דברים־אחרים, ווילנער נאַשערס און לידער שכורים. אויב איר ווילט, איז אַפילו פאַראַן דערויף אַ שטיקל רמז אויך: „לידא״ איז בגימטריא „לוט״...

מ׳דאַרף נישט מיינען, אַז אין לידער גאַסן האָבן זיך געוואַלגערט יידישע שכורים. אַזוי ווייט איז עס נישט דערגאַנגען — פאַרט יידישע טרינקער... נאָר נעמען אַ ביסל בראָנפן, ווער רעדט בקאָמפּאַניע — אדרבא ואדרבא. און פאַרוואָס טאַקע נישט. אַן אַמאָליקער לידער ייד איז זיך געווען אַ זאָרגלאָז באַשעפעניש, שטענדיק אַ בעלן אויף אַ גוטן וויץ, אַ שפּאַס, אַ שטיף, און טאַקע אויף נעמען אַ „קאַפּעלע״; אַי חיונה? עט, ווייס איך וואָס, השם־יתברך וועט נישט פאַרלאָזן.

און אַ ביסל בראָנפן האָט טאַקע אַ לידער ייד געקענט נעמען נישט נאָר שבת אָדער יום־טוב צום קידוש, נאָר אַפילו אין אַ מיטן מיטוואָך. און נישט נאָר אין דער היים פאַר מיטאָג, נאָר אַפילו אין שענק, גייענדיק פון דאַווענען מיטן טלית־זעקל אונטערן אָרעם...

אַריינגייך אין שענק האָט בכלל געהערט, קען מען זאָגן, צום גוטן טאָן, פונקט ווי היינט דאָס זיצן אין „קאַוויאַרניע״, להבדיל, געביטן האָט זיך בלויז די פאָרם; דער תוך איז געבליבן דער זעלבער.

אין שענק, אויף אַ ביסל בראָנפן מיט פאַרבייסן, פלעגן קומען נישט נאָר פּראָסטע יונגען, נאָר אויך שיינע בעלי־בתים, חזנים, גבאים, דיינים.

ווערן דערציילט פאַרשידענע אַנעקדאָטן אויף דער טעמע: מען איז אַמאָל אַריין צום רב ר׳ מרדכי מעלצער ז״ל זיך פרעגן אויף איינעם אַ דין. האָט דער קלוגער רב גע־

מאַכט אַ פאַרוווּנדערט פנים: ווי קומט ער אַהער? וואָס איז ביי מיר, אַ שענק?...

אַז ס׳האָט אַמאָל געדאַרפט קומען אַ נייער רב אין שטעטל, זיינען אַ פאָר חשובע בעלי־בתים אים געפאָרן אַנטקעגן עטלעכע צענדליק ווייאָרסט פון שטאָט. „נאַטירלעך״ האָט מען גענומען מיט זיך אויפן וועג אַ פלעשעלע ניינציקער — אויפן וועג איז יעדע עטלעכע ווייאָרסט געווען אַ קרעטשמע, פלעגט מען זיך אָפּשטעלן און נעמען „אַ קאַפּעטשקע״. דערנאָך פאָרט מען אָבער אָפּ אַ פינף־זעקס ווייאָרסט און נישטאָ קיין קרעטשמע. הייסט איינער פון די בעלי־בתים אָפּשטעלן די פור און ציט אַרויס דאָס פלעשל. דער צווייטער איז אַ ביסל פאַרחידושט, ס׳הייסט, וואָס איז דאָ פאַר אַ סטאַנציע? ס׳איז דאָך ליידיק פעלד? — נו, זאָגט יענער, און אַז דאָ וווינט אַן אָרעמער פריץ, וואָס איז נישט ביכולת אויפצובויען אַ קרעטשמע, דאַרפן מיר ליידן?...

פאָרן זיך אַמאָל אַ פּאָר לידער יידן אין אַ בויד אויף אַ יריד. מיט זיך האָט מען געהאַט בלויז אַ לעבל ווייסע ברויט און, ווי דער שטייגער, אַ פלעשעלע. אַז ס׳האָט זיי אָנגעהויבן הונגערן, האָט מען אַריינגעגאָסן דעם בראָנפן אין אַ שיסעלע, כדי איינטונקן דערין דאָס ברויט. באַלד האָט מען זיך אָבער מיישב געווען — ווי נעמט מען עס נישט קיין ביסל בראָנפן פאַרן עסן? וואָס איז מען — גויים, חלילה? גיסט מען אָפּ אַ ביסל צוריק אין פלעשל אַריין און מען גיסט זיך אָן אַ גלעזעלע...

אָט אַזוי האָבן זיך אַמאָל געלעבט לידער יידן און מיט זייער זאָרגלאָז, פריילעכן געמיט זיך דערוואָרבן דעם אויבנדערמאָנטן עפּיטעט: „לידער שכורים״.

(„לידער וואָך״, 1933)

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

משחקים של ילדי היהודים בלידא

בסימטאות של השולהויף ועל גדות הנהר לידזייקה, במרכז העיר, זרטשה, פיאַסקס, פרמה או ביער של רושלאקי — שיחקו פעם ילדים יהודים. הד צחוקם ובכיים, צהלת צעקו־תיהם, קריאתם ושירתם הלכו שלובות עם זרם החיים של הוריהם, על שמחותיהם ויגונם, בדור של החורבן ובדורות שקדמו לו.

הילד גופו כשהוא לעצמו מהווה אגדה שזורה בהוויית יום יום באורח פלאי ומקסים. כל כולו מעיין מתגבר של שירה עתיקה, אך עם כל ילד היא מתחדשת שוב. באדם־הילד טבוע יצר החיקוי לאדם הגדול ממנו המתבטא בתנועותיו ובסגולת שיחו. בתוכנם של הדברים המושרים או נאמרים על ידי ילד או קבוצת ילדים ניתן להישמע עולמם של המבוגרים אך בגירסה מיוחדת במינה שאין דומה לה ועולם הילדות שמה.

פולקלור ילדים כפולקלור מבוגרים עובר מתקופה לתקו־פה על חליפת נוסחאותיו, כי אבות לבנים מביעים אומר ודור לדור מחווה דעת. ארשת שפתי ילדינו נאלמה מבלי שתבוא בעקבותיה הרציפות הלשונית ורציפות ההווי שהיו לכור היתוך לה. על כן יקרים לנו פירורי משחקם ודברם, כי עם פרפורי גסיסתם של אחרוני ילדינו בלידא נדם גם שיחם ושיגם.

נעלה איפוא קורטוב ממשחקיהם ורחשם כפי שנטבע בזכרוננו.

ברוגז — שלום

שני ילדים רבו ביניהם. הם שרויים ברוגז ואינם מדברים אחד עם רעהו. הם „יוקש". אחד מהם או שניהם החליטו „לעשות" שלום. אזי הם נפגשים, משלבים אצבעות יד ימין ואומרים:

חבר, באווער שפילקע קלעצל
וואָס ווילסטו בלוט צי ערד?
בלוט — זיינען מיר ביידע גוט!
ערד — זיינען מיר ביידע שלעכט!

תרגום:

חבר — באבר, סליל חוטים
מה רצונך: דם או חול?
— דם! — הרוגז תם!
— חול — עוד הרוגז גדול!

והיה אם שניהם רוצים בשלום אז היו חוזרים על הפיסקא „בלוט — זיינען מיר ביידע גוט!" ואם לאו אז על הפיסקא „ערד — זיינער מיר ביידע שלעכט!"*

1. משחקי תנועה ומחול

א. שירי מניין (אויסציילונג)

למשחקי מחבואים או בערעק (תופסת) הקדימו תמיד „שיר מניין" (אויסציילונג), כלומר: דיקלום קצר או אימרה שאחד היה אומר ומצביע כל מלה על כל אחד מהנוכחים. האחרון מתחיל במשחק. והרי אחד מה„מניינים" הללו:

אַ יידעלע האָט געפאָרן קיין ירושלים,
האָט ער אָנגעוואָרן אַ פעקעלע קליינן,
האָט ער געגאַנגען זוכן
האָט ער געפונען אַ קוכן,
האָט ער פאַרגעסן צו מאַכן אַ מוציא
האָט ער געקראָגן מיט אַ חזיר איבערן פלייצע.

תרגום:

נסע יהודי לירושלים,
אבדו לו צרורות שניים.
הלך לחפש לו (בתוגה)
חיפש ומצא לו עוגה.
שכח עליה לברך
והוכה בחזיר שוק על ירך.

נימת האשמה על שיכחה בתפילה או ברכה, חוזרת גם בשיר המניין הבא. כאן האשמה כפולה ומכופלת, כי אכל חלב עם עוף ביחד:

רויטע פאַטשיילע, גרין און בלאָ,
האָט ער געפאָרן פאַד האַראָ,
פאַד האַראָ געהאַט אַ זון,
האָט ער געגעסן פוטער מיט הון.
פוטער מיט הון האָט ער געגעסן
דאַוונען און בענטשן האָט ער פאַרגעסן.

תרגום:

סודר אדום וצבע ענבר,
נסוע נסע מתחת להר.
מתחת להר — בנו שם ישב
אכל תרנגולת בחלב.
חלב בתרנגולת אכל, אכל
להתפלל ולברך שכח כלל!

ויש ופסוק מהתפילה שימש שיר־מניין, כמו זה דלקמן (תהילים נ"ה, ל"ח) ואחריו כמה שמות פרטיים בחריזה שובבנית ורמז לשם המשפחה „פופקע", שהיה נפוץ בלידא:

והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית
והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו,
אַפּקע, דראַבקע, יאַשקע פופקע
הענאַכקע גענאַכקע
אַרויס!

תרגום:

אפא — אדרבא, יוסי קורקבן
חנוך גנוך,
צא!

נוסח אחר פירסם המחנך ד"ר י. רבקאי ז"ל במאמרו ב„משמר השכלת היהודים" ברוסית, מספר 27, 1914, ונרשם כדברי המחבר מפי ילדי ישראל בפלכים מינסק, יקטרינוסלאוו וקובנה. (ד"ר י. רבקאי, הגורליות והילד, בספרו „מקרוב ומרחוק", תל־אביב תשי"א):

והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית
והרבה להשיב אפו!

---

* בכמה מחוזות בליטא ורוסיה הלבנה כתבו „ערד" (אדמה) והיגו „עכד" ומכאן החרוז „עכד" „שלעכט".

אפע, לאפע, ציפע דראפע,
עס, מעס, באבע פרעס
סערעלע מערעלע פויף!

התפילה קרובה לעולמם של הילדים ועל כן שימש למניין גם פיוט לכבוד שבת:

פאר וכבוד נותנים לשמו, / צהלה ורינה לזכר מלכותו, / קרא לשמש ויזרח אור / ראה והתקין צורת הלבנה!

לפעמים שימשה לכך גם הפתיחה לפרקי אבות:

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, / ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ / נצר מטעי, מעשי ידי להתפאר!

הסיום „אַרויס", כלומר: צא מהשורה להתחיל במשחק, חוזר גם במניינים אחרים, כמו:

היינדל, ביינדל, צוקער שטיינדל
העקל, בעקל, אַרויס!

ילדים יהודים שיחקו עם שכניהם — ילדים פולנים או בילורוסים. המניין היה על פי רוב ביידיש אך לפעמים גם בפולנית. גם שיר זה מסתיים ב„צא":

Płynie jabłko po wodzie
kto je złapie ten wyjdzie!

על פני המים, תפוח שט
זה שיתפסנו יצא מיד.

נוסח אחר של שיר מניין, שכולו עברי, בתוספת רוסית:

אני הלכתי בדרך
פגע בי איש חזק
ושמו קוזאַק,
„נאַגאַייקה" (מגלב) בידו, חרב בצדו
אמר אלי: „דיענגי דאַוואַי! (תן כסף).

האופייני בשירי מניין של ילדים יהודיים הוא גיבוב של מלים שתוכנן הוא לפעמים נטול הגיון כלשהו, לשון סתרים לקטעי מלים. כוח נעלם, נסתר ופאטאלי הוא הגורל. הוא מעל ומחוץ להשגתו של אנוש כגדול וכקטן גם יחד. לנעלם פונים בשפה נעלמת. בתת־הכרתו מכיר הילד בגורם פלאי זה ובעת הפלת הגורל הוא משנן לו גם סוד שיח פלאי. ויש שהבהירות והעירפול נתונים בערבוביה:

איין קאַטלער באַטלער האָט געהאַט
צען קיילעס צו פאַריכטן
וויפל טשוועקעס דאַרף ער האָבן?
ניט איינס, ניט צוויי, ניט דריי
ניט פיר, ניט פינף, ניט זעקס...

לחרש דודים היו
עשר חביות לתיקון.
כמה מסמרים דרושים לו?
לא אחת, לא שתים, לא שלוש
לא ארבע, לא חמש, לא שש...

או דוגמה אחרת:

אַ טויב איז געפלויגן אין אַלע לענדער, / האָט זי געפונען די שענסטע לאַנד / האָט די לאַנד אָפּגעשלאָסן, / האָט דער שליסל אָפּגעבראָכן. / איינס, צוויי, דריי, גיי אַרויס פריי!

תרגום:

יונה על פני כל המדינות עפה / ומצאה את המדינה היותר יפה. / המדינה פתחה נסגר / והמפתח שם נשבר / אחת שתים שלוש, צא לחופש.

דוגמא נוספת לגיבוב מלים נטולי משמעות:

הענגע, בענגע, סטופע, צענגע,
ארצע, בארצע, גאַלע שווארצע,
איימעלע, ריימעלע, בייגעלע פייגעלע,
אַפּו!

ב. משחק הפיקער

מעמידים קופסת פח ריקה במרכזו של מגרש. (כשאין מגרש הרי הרחוב מגרש אצלנו). וזהו ה„פיקער".* במרחק של שמונה־עשר מטר מה„פיקער" מתייצבת בשורה הקבוצה של בנים ובידיהם מקלות. קצה המקל נעוץ בכף הרגל. המקל נזרק בתנופת הרגל לכיוון ה„פיקער" להפילו.

ליד ה„פיקער" עומד „שומר" ובידו גם מקל. כשקבוצת הזורקים לא מצליחה להפיל את ה„פיקער" הם מתקרבים ל„שומר" לשחרר את המקלות שלהם ולהפילו. במקרה ו„השו־מר" נוגע באחד מהם במקל שבידו לפני שמישהו מצליח לבצע את זממו, אזי זה הנגוע נשאר „השומר" והמשחק חוזר חלילה. במקרה והוא אינו מצליח — נשאר הוא שוב „השומר".

ג. משחק הצורקה

צורקה נקראת חתיכת עץ עגלגלה בגודל של עפרון שמניחים אותה על הקרקע. כל משתתף במשחק חייב היה להעלות אותה על קרש קטן או על חתיכת דיקט מבלי לנגוע בה בידיים, ותיכף לזרקה בתנופה למרחק. כל המרחיק הרי זה משובח.

ד. אַ קאַן וואַסער (כד מים)

קבוצת ילדים מסתדרת במעגל, יד ביד, מסתובבים ושרים:

משה האָט געטראָגן אַ קאַן וואַסער,
אַ קאַן וואַסער.
דריי מאָל אַרום און אַרום
משה, משה, קער זיך אום!

תרגום:

משה נשא כד של מים,
כד של מים.
שלוש פעמים סחור־סחור
משה, משה, חזור!

משה פונה עם גבו למרכזו של המעגל, אחר כך מגיע תורו של הילד השני, השלישי וכו'. כשכולם כבר בצורה כזו, מוסיפים להסתובב ולשיר:

אַלע האָבן געטראָגן אַ קאַן וואַסער,
אַ קאַן וואַסער.
דריי מאָל אַרום און אַרום,
אַלע, אַלע, קערן זיך אום!

תרגום:

כולם נשאו כד של מים,
כד של מים.
שלוש פעמים סחור־סחור,
כולם כולם, פונים לאחור.

כולם פונים אז בבת אחת בחזרה עם פניהם למרכז המעגל.

* נוסח ישן יותר: מקל תקוע בתוך תלולית של עפר ובולט ממנה כ־30 ס"מ.

ה. משחק „משא ומתן"

שתי קבוצות ילדים משחקות בזה. נעמדים בשתי שורות אחת מול השניה. הילדים בכל שורה שלובי זרוע ושורה מתקדמת לקראת רעותה. נפגשים באמצע החדר או המגרש, חוזרים אחורנית ומתקדמים שוב למרכז וחוזר חלילה. תוך כדי הליכה שרים הם:

שורה א׳: מיר וועלן אייך געבן הונדערטער, הונדערטער!
שורה ב׳: מיר דאַרפן ניט קיין הונדערטער, הונדערטער!
שורה א׳: מיר וועלן אייך געבן טויזנטער, טויזנטער!
שורה ב׳: מיר דאַרפן ניט קיין טויזנטער, טויזנטער!
שורה א׳: טו וואָס זשע דאַרפט איר האָבן, האָבן?
שורה ב׳: מיר דאַרפן האָבן אַ מיידעלע, אַ מיידעלע (אָדער אַ יינגעלע)
שורה א׳: אַ מיידעלע האָט אַ נאָמען, אַ נאָמען!
שורה ב׳: דער נאָמען איז דאָך חנהלע, חנהלע! (קוראים בשם אחד המשחקים).
שורה א׳: חנהלע איז אַ נאַרעלע, אַ נאַרעלע!
שורה ב׳: וועלן מיר איר אויסלערנען, אויסלערנען!
שורה א׳: מיט וואָס וועט איר איר אויסלערנען, אויסלערנען?
שורה ב׳: מיט אַ גאָלדן ביכעלע, ביכעלע!
שורה א׳: טו עפנט אויף דעם טויער, דעם טויער!

במרכזה של שורה ב׳ זזים שני ילדים, עושים ריווח ביניהם, מרימים יד אחת ועל ידי כך יוצרים שער וכל שורה מתקדמת שוב למרכז וממשיכה בשירה:

שורה ב׳: דער טויער איז שוין אָפן, אָפן!
שורה א׳: טו נעמט זשע צו חנהלען, חנהלען!

כששתי השורות נפגשות הפעם — עוברת חנהלה משורה א׳ לשורה ב׳ ונכנסת ב„שער" ששורה ב׳ פתחה עבורה.

שורה ב׳: (בפנים צוהלות ובשמחה) אונדזער פאַלק געווינען, געווינען!

שורה א׳: (בפנים עגומות ורכוני ראש) אונדזער פאַלק פאַרלוירן, פאַרלוירן!

אחר כך ממשיכים בסיבוב שני של המשחק כשקבוצה ב׳ מתחילה.

תרגום:

קבוצה א׳: ניתן לכם מאות, מאות!
קבוצה ב׳: אין רצוננו במאות, מאות!
קבוצה א׳: ניתן לכם אלפים, אלפים!
קבוצה ב׳: אין רצוננו באלפים, אלפים!
קבוצה א׳: במה רצונכם, רצונכם?
קבוצה ב׳: רצוננו בילדה, ילדה! (או בילד, ילד!)
קבוצה א׳: לילדה יש שם, יש שם!
קבוצה ב׳: שמה חנהלה, חנהלה!
קבוצה א׳: חנהלה היא טפשונת, טפשונת!
קבוצה ב׳: אנו נלמדנה, נלמדנה!
קבוצה א׳: במה תלמדוה, תלמדוה?
קבוצה ב׳: בספרון זהב, זהב!
קבוצה א׳: פיתחו איפוא השער, השער!
קבוצה ב׳: השער כבר פתוח, פתוח!
קבוצה א׳: קבלו את פני חנהלה, חנהלה!
קבוצה ב׳: עמנו ניצח, ניצח!
קבוצה א׳: עמנו הובס! הובס!

ו. שלי — שלך

שם עברי למשחק. משחק זה נזכר גם בסיפורו של ב. גורין (י. גוידא) „דער קלאסניק" בספרו „יום טוב־דיגע דערציילונגען" (ניו־יאָרק, 1919), „מיר האָבן צוזאַמען איינע זיינע" און „שלי שלך" און „פּילקע דרילקע" געשפּילט... (י. גוידא נולד והתחנך בלידא).

הילדים מתחלקים לשני מחנות. כל מחנה בוחר לו מנהיג העומד ראשון בשורה. בוחריו נעמדים בשורה עורפית מאחוריו ושני המנהיגים עומדים פנים אל פנים. שני המחנות מחזיקים בחבל; קו מסומן על הקרקע חוצה ביניהם. כשכולם ערוכים למשיכת החבל מתפתחת השיחה בין המנהיגים:

מנהיג א׳: שלי, שלך!
מנהיג ב׳: שיק דיין פאָלק!
מנהיג א׳: מיין פאָלק איז שטאַרק!
מנהיג ב׳: מיין פאָלק איז נאָך שטאַרקער!

תרגום:

שלי שלך!
שלח את עמך!
עמי — חזק!
עמי חזק יותר!

ילד שתפקידו להיות השופט והוא עומד לידם נותן את הסימן: שיקט! תיכף מנסה כל המחנה למשוך את המחנה השני ולאלצו לעבור את הקו. נסחב המנהיג לעבר השני — הפסיד מחנהו את הקרב.

ז. קאַרעראָד

משחק ילדים בגיל הגן. מסתובבים במעגל ושרים:

קאַרעראָד, קאַרעראָד
עפנט אוף דעם טויער!
דער קייסער מיט די קינדערלעך
שרייען ווי די ציגעלעך
מע — מע — מע!

תרגום:

במעגל, במעגל
פתחו השער!
המלך עם הילדים
פועים כגדיים
מה — מה — מה!

ח. שלום המלך

לפני מלחמת העולם הראשונה היה נפוץ המשחק שפתי־חתו מתנהלת בלשון הרוסית והנקרא: „זדראַסטוויי קאָראָל",* לאמור: שלום לך המלך!

הילדים בוחרים ביניהם אחד והוא המלך. הוא מתיישב וקבוצת ילדים באה אליו לאחר שהתיחדו ביניהם וסיכמו על שני נעלמים, והם מקום שהיו ועבודה שעשו.

הם אומרים לו: שלום המלך!
הוא עונה על ברכתם ברוסית ושואל:
איפה הייתם?

בתנועות פנטומימה הם מתארים לו את המקום שהיו ועליו לנחש. שאלה שניה היא:

מה עשיתם? וגם לפי תנועותיהם אלו עליו להגיע לפתרון.

* הילדים היהודים היו מבטאים: „זדראסטיע".

אגב, משחק זה נפוץ גם בין ילדי הארץ ושמו: „שלום אדוני המלך”.

2. משחקי שיר ופזמון

א. הזמנה לשיר

קבוצת ילדים מזמינה אחד מהם לשיר. הזמנה זו נעשית בשירה קבוצתית:

דריי מאָל דריי איז ניינע
יעדער זינגט דאָך זיינע,
דער חבר שלמה זינגט אַ ליד,
זינגט אַ ליד! זינגט אַ ליד!

תרגום:

שלושה פי שלושה — תשע
כל אחד שלו ישיר,
חבר שלמה ישיר שיר,
ישיר שיר, ישיר שיר!

במקרה ושלמה שר, ושר יפה, אז כולם ממשיכים:

דער חבר שלמה ט'גוט געמאַכט
גוט געמאַכט! גוט געמאַכט!

תרגום:

החבר שלמה טוב עשה!

במקרה והוא מסרב או לא שר יפה:

דער חבר שלמה ט'שלעכט געמאַכט,
שלעכט געמאַכט, שלעכט געמאַכט!
האָבן מיר זיך פון אים אויסגעלאַכט
אויסגעלאַכט, אויסגעלאַכט!

תרגום:

החבר שלמה עשה רע
עשה רע, עשה רע!
כולנו לעגנו לו!
לעגנו לו!

ב. פזמוני משחק משעשעים

בין הבנים היו נפוצים מספר פזמוני משחק משעשעים כגון:

זיבן יאַפּאַנעזער מיטן באַס, באַס, באַס,
גייען און שפּאַצירן אויפן גאַס, גאַס, גאַס.
קומט די פּאָליציי פרעגן: וואָס איז דאָס?
זיבן יאַפּאַנעזער מיטן באַס! באַס!

תרגום:

נוגני בטנון שבעה שבאו מיפן — פן —.
יצאו לערוך טיול בתוך הגן — גן — גן.
באה משטרה לשאול אותם: מה כאן?
נוגני בטנון שבעה מיפן — פן!

על פי רוב היו שרים שיר זה בהליכה ובקול נמוך, רק עם שלושת המלים האחרונות „באס, באס, באס” פורצים בצעקה.

פולקלור הילדים של העיירה היהודית במזרח אירופה, השפעתו ניכרת על פולקלור הילדים בישראל. שטח זה דורש מחקר מיוחד ולא כאן המקום להתעכב על כך. לדוגמא הפזמון המובא דלעיל. באותו לחן שרים אותו ילדים ברחובות הארץ אך במלים אלו:

שניים סינים עם כינור עגול,
יצאו לטייל וקראו בקול גדול,
בא שוטר, גירש אותם, וזה הכל,
שניים סינים עם כינור גדול!

ישנם פזמונים הנאמרים בקצב שירי וכל כולו של אותו פזמון כדוגמת שירי הגורל דלעיל, לשון סתרים וקטעי מלים נטולי הגיון כלשהו. הרי זה סוד שיח של ילד. סתרי רמזים אפוף הוא. ערפלי דמיון מתנצחים. שעשוע, צחוק ושירה בו. חידה ללא פתרון כעולם הגדול, עולם של גדולים הסובב אותנו:

אַפּ, שטיינדל, קאַנדעלושקאַ,
הוא—האַ, קאַנדעלא,
טשירעטשיפּעטשיק, בינדעלענטשיק,
באַראַבאַנקאַ, טי מאַיאַ.

אך יש גם חרוזים שתוכנם ברור, פרי הריאליה של חיי יום יום המגדירים כלים ומצבים בלשון קולעת וחותכת:

האַקמעסער, בראָטמעסער,
דיר איז גוט, און מיר איז נאָך בעסער.

להלן שיר לכת אותו היו שרים במנגינה מיוחדת בעת הליכה בחוצות העיר או בשדות לעבר היער:

מיר וועלן גיין צוויי אין צווייען
ווי סאָלדאַטן אין די רייען,
מיר וועלן גיין און זינגען פיין,
וועט אונדז אומעטיק קיינמאָל ניט זיין
וועט אונדז זיין אַ חיות (אַ חייעס).

בתרגום לעברית:

שנים, שנים בצמדים,
בשורות כחיילים
נצעד, נפצח בשיר עליז
שיעמום מלב יגיז
יביא מרפא ונחת.

בסוף שנות העשרים למדו בבתי הספר שיר פולני רווי פטריוטיזם לפולניה, המתחיל במלים:

„Płynie Wisła płynie po polskiej krainie”

בקטע מהשיר הכניס המורה ליכטמן הי"ד (לאחר מכן איש היודנראט, שמסר את נפשו למען הצלת יהודי וילנה בגיטו לידא) פיסקא משלו, כנראה במקום פיסקא אחרת שלא היתה לפי רוחם של המורים והתלמידים היהודים, וזה הוא העמוד של השיר:

Nad moją kolebką matka się schylała
modlić się do Boga wcześnie nauczała.
Mojde ani lefonecho mełech chaj wekajom
modlić się do Boga wcześnie nauczała.

זוכרני פני אמי לעריסתי גוחנת
תפילה לאלהים לי היא משננת:
מודה אני לפניך מלך חי וקיים —
תפילה לאלהים לי היא משננת.

שיר „המיספור” ושיר „האלף בית” היו נפוצים בין ילדי החדר. שירים אלה נאמרים כדיקלום ללא כל מנגינה.

איינס, צוויי — פּאָליציי.
דריי, פיר — אָפיציר.
פינף, זעקס — קליינע עקס.

זיבן, אַכט — אַ גוטע נאַכט
ניין, צען — קענסטו זען.
עלף, צוועלף — קומען די וועלף...

בתרגום לעברית:

אחת, שתים — משטרה.
שלוש, ארבע — קצין.
חמש, שש — שוורים קטנים.
שבע, שמונה — לילה טוב.
תשע, עשר — תוכל לראות.
אחת עשרה, שתים עשרה — הזאבים באים...

שיר „האלף בית" ניתן כאן בצורה בלתי מושלמת עקב העדר אפשרות להשיג את הפרטים לאותיות החסרות.

אלף — אברהמעלע
בית — בערעלע
גימל — געגאַנבעט
דלת — באַ דודן
היי — אַ העקעלע
וו — אַ וועלכע
זיין — אַ זילבערנע
— — — — —

יוד — יאָגט אים
כף — כאַפּט אים
למד — לייגט אים
— — — — —
פי — פּאַטשט אים
— — — — —
רייש — רייסט אים
שין — שמייסט אים.

פזמונים מסוג אחר:

קוקור קוּ האַן
וואָס וועט זי' באָבע טאָן,
האַלץ האַקן,
בולבעס באַקן,
לעקאַך טיילן
בראַנפן טרינקען.

מאָרגן וועט זיין אַ חתונה,
תשעה באב אַ חתונה?
נאָר דער פעטער עליע (אליהו)
מיט דער לאַנגער דעליע
אויפן ווייסן פערדעלע
מיט דער שפּיציג בערדעלע.

בעברית:

התרנגול קורא
סבתא מה תעשה?
תחטוב עצים
תאפה בולבוסים.
יי"ש כל לב ישמח
בדובשן לקנח.

מחר חתונה אם ירצה השם
חתונה בתשעה באב?
רק הדוד אליהו
חלוק ארוך עוטה הוא
על סוס לבן רכוב הוא לו
חוד זקנו רועד כולו.

ענע בענע יאַסטע
וויפל טייבעלעך האַסטו?
איך האָב צוויי טייבעלעך,

די טייבעלעך לייגן אייעלעך,
די אייעלעך פאַרקויף איך,
די געלטעלע פאַרזויף איך!

בעברית:

אנה, בנה, יסטה,
כמה יונים תפסת?
שתים בנות יונים הן לי,

ביצים שתיהן יטילו לי,
ביצים אמכור במהרה
אשתה ואשתכרה.

פזמון אחר שנוצר כנראה בתקופת היווסדם של קיבוצי הכשרה והוא פרי המציאות החדשה, „המתקדמת" באותם הימים:

איי שפּרינצע, פון פּאַפּיר
וועלן מיר מאַכן בריקן אָן אַ שיעור,
אַרויף אויפן שטאַרץ
האַקן האָלץ,
דאָס וועט אונדזער אַרבעט זיין
וואַשן וועש און געפעס
און לעבן אין פּראָגרעס.

בעברית:

איי שפרינצה ,מנייר,
נבנה גשרים ללא מספר
נעלה לארכס, עצים נחטוב
כביסה נכבס, כלים נשטוף
זאת תהיה העבודה
ונחיה בקידמה.

יש בפזמון זה קצת היתול טוב לב בחולמי החלומות בין החלוצים, הבונים „גשרים של נייר" (רמז לאגדה על גשר הנייר בבוא המשיח?) וכן קורטוב ליגלוג על המרחק בין שאיפתם לחיים של „פרוגרס" לבין המציאות הבלה והמפרכת.

בתנועת הנוער היה נפוץ פזמון קצר בעברית:

עפה פרה מעל הגג
והטילה ביצה.
נפלה ביצה מעל הגג
אוף! — והתפוצצה!

קדם לו פזמון אחר באידיש אך המוטיב אחד הוא:

הערט זיך איינעט קינדערלעך
וואָס איך וועל אייך דערציילן,
איבער די באָבע יאַכנעס קאָפּ
איז אַ קו געפלויגן.
דאָס איז אמת און דאָס איז אמת
און דאָס האָב איך אַליין געזען...

בעברית

שמעו נא ילדים שאני לכם אספרה
מעל לראשה של סבתא יחנה
עפה לה פרה.
זה אמת וזה אמת
כל זה אני ראיתי
ומבשרי חזיתי...

פרעות הקוזקים ביהודים הטביעו חותמן בנפשם של יהודי מזרח אירופה לדורות. ברצות ההורים לאיים על ילדיהם איימו בקוזק. הקוזק החזק, האיום, החגור קרדום להרוג בו. הרי הוא גונטה קוזק האורב לעוללים ויונקים:

ווער גייט דאָס ווי אַ בלינדער
און כאַפּט באַנאַכט די קינדער,
וואָס וויינען אין די וויגן
און ווילן שטיל ניט ליגן?

דאָס בין איך, גאָנטע קאָזאַק,
וואָס בלאָזט זיך ווי אַ בלאָז־זאַק,
און גיי אין רויטע הויזן
און טראָג אַ האַק אַ בלויזן.

און ווי נאָר פינצער ווערט נאָר
טירן פאַרקלאַפּט ווערט דאָך.

דאָן גייט דער גאַנטע קאָזאַק
וואָס בלאָזט זיך ווי אַ בלאַז־זאַק.

ער גייט אין רויטע הויזן
און טראָגט אַ האַק אַ בלויזן.

בעברית:

כסומא במחשך הוא נד
בלילות ילדים צד
הבוכים בעריסה
ומסרבים לשכב בדממה.

אני זה גונטה קוזק
המתנפח כשק
מכנסים אדומים לובש
קרדום לי כאש.

מיד עם רד הערב
עת דלתות ננעלות לליל,
יוצא גונטה לטרף
רשע הוא, בן בליעל.

מכנסיים אדומים לובש
קרדום לו כאש.

ג. שירי חג ומועד

לשירים מסוג זה שייך שיר פורים שהיה נפוץ בין נוער מתבגר:

הערט בחורים, היינט איז פורים,
ניט פאַרגעסט, ניט פאַרגעסט,
זייט מקיים און מאַכט לחיים
פון דאָס בעסט, פון דאָס בעסט.

ארור המן, ארור המן, המן האגגי,
ברוך מרדכי, ברוך מרדכי, מרדכי היהודי!

לאָקשן, קרעפּלעך פולע טעפּלעך,
שטייען אָרוס, שטייען אָרוס,
שטרודל, פלאָדן, אַנגעלאָדן
אומעטום, אומעטום.

ארור המן...

ווער ס׳איז שיכור איז דער עיקר,
ניט ניכטער היינט, ניט ניכטער היינט
מאַכט אַ כוסע גאָר אַ גרויסע,
ליבע פריינט, ליבע פריינט.

ארור המן...

בתרגום לעברית:

הקשיבו בחורים, היום פורים,
לא לשכוח, לא לשכוח,
מצווה לקיים ולשתות „לחיים"
מכול טוב, מכל טוב.

ארור המן, ארור המן, המן האגגי,
ברוך מרדכי, ברוך מרדכי, מרדכי היהודי!

אטריות, כיסנים, הסירים מלאים,
מסביב עומדים, מסביב עומדים,
עוגות, פירות, עמוסי צלחות,
בכל מקום, בכל מקום.

ארור המן...

להשתכר זה עיקר העיקרים,
לא פיכחות היום, לא פיכחות היום,
הרימו כוס גדולה, גדולה,
ידידים יקרים, ידידים יקרים!

ארור המן...

להלן שיר לשמחת תורה:

היינט איז, קינדער, שמחת תורה,
שמחת תורה אויף דער וועלט.
תורה איז די בעסטע סחורה
אַזוי האָט דער רבי אונדז דערקלערט.

אַי וויי, וויי, וויי.
פריילעך, קינדער, אָט אַזוי!

רענדלעך שיט זיך פון די זעק
פריילעך זאָל זיין,
דבורה, גיב מיר אָן אַ גלעזל,
פון דעם יום־טוב׳דיקן וויין.

אַי וויי . . . .

בתרגום לעברית:

היום, ילדים, שמחת תורה,
שמחת תורה בכל העולם,
טובה תורה מכל סחורה,
כך הרבי לנו שינה.

אוי, ווי, הך, הך,
שמחו, ילדים, ככה, כך!

מטבעות נופלות מכל שק,
שמחה גדולה העצב פג,
דבורה, הבי לי כוסית,
נלגום מיין החג.
אוי ווי . . . .

3. משחקי שולחן

מבין משחקי השולחן יש לציין:

א. קאַרטינקעס **(תמונות), כלומר: תוויות של בקבוקי בירה או יין שנאספו על ידי הילדים, קופלו בצורת ריבועים ושימשו לכמה מיני משחקים.**

ב. פענעס **(עטים). בימים ההם כשהציפורן של העט היתה נקנית בפרוטה ובחנות היה מיבחר עשיר של ציפורנים: צלבניות, ספינתיות, למדניות (צורת אות למ״ד), פלדניות, זהביות וכו׳ — נהגו הילדים לאסוף את הציפורנים המשומשות לשם משחק. לוחצים בזהירות ובקלות בקצה הציפורן הרחב**

(הנכנס לידית העט) והציפורן זזה או נהפכת ולפי זה נקבעו תנאי המשחק. הילד המרמה נקרא „קרויטשעל" — על שם הציפורן הצלבנית, אשר ילדים אדוקים בחלו בה. יתכן גם שהמלה באה מרוסית „קרוטיט", שזה „דרייען" — לסובב.

ג. קנעפלעך (כפתורים)

קנעפלעך (כפתורים) צורות שונות ומשונות להם. יש גדולים וזעירים, עגולים, משולשים ומלבניים. יש מעץ, ממתכת ומצדפים. כל צבעי הטבע טבעו חותמם עליהם. יש זולים, פחותי ערך, אסימונים שחוקים. כמו אלה התפורים על חולצות עבודה או על צפיות של כלי מיטה והם ברשותו של כל זאטוט. אך יש גם יקרים כמו הכפתור המוזהב שעל סגינו הצבאי של קצין בצבא הצאר הרוסי. טבוע עליו נשר עם שני ראשים עטורי כתרים והוד מלכות נסוך עליו. אלה הם יוואַנישע קנעפּ.

4. פסוקים ושמות מכתבי הקודש

צלילי פסוקים ושמות מכתבי הקודש במשמעותם האידית שימשו חומר לבדיחותא לילדי ה„חדר", משל:

א. ווו שטייט געשריבן אז גאָט פּירט היי?
התשובה: ד' הפיר עצת גויים (תהילים ל"ג, י').
פסוק זה היה בוודאי שגור בפיהם כי הוא מובא בתפילת שחרית.

ב. וואָס איז אונקלוס:
די ראשי תבות פון אונקלוס איז: אלע ווייבער נייען קלײדער: ליליע, ווייסע, סאַמעטענע.
בעברית: מה אונקלוס?
ראשי התבות הן באידיש: כל הנשים תופרות שמלות: ורד, לבן, קטיפה.

ג. וואָס איז רש"י?
די ראשי תבות פון רש"י איז: ראַשקע שמייסט יאַש־קען, — יאַשקע שרייט ראַטעוועט!
בעברית: מה זה רש"י?
ראשי התבות הן באידיש: רשקה מלקה ליושקה, — יושקה צועק הצילו!

ד. מה זה פ"נ (פה נקבר) שרושמים על מצבות?
פּוידזיוש נאַזאַד?
ניע פּוידו!
המלים הן ברוסית: תלך בחזרה? לא אלך!

5. שמות גנאי

סוג מיוחד במינו מהווים שמות הגנאי והפזמונים הנלווים אליהם. הנימה של יושקה סופג המכות ניכרת גם פה. לנער ששמו יהושע צירפו משום מה שם גנאי „פּאַנדרע" וכך קראו להכעיסו:

יאַשקע פּאַנדרע ליגט אין שניי
אַז מען שמייסט אים, טוט אים וויי.
יאַשקע פּאַנדרע ליגט אויף מאָך,
אַז מען שמייסט אים, וויל ער נאָך.
יאַשקע פּאַנדרע ליגט אויף באַנק,
אַז מען שמייסט אים — זאָגט ער אַ דאַנק,
יאַשקע פּאַנדרע ליגט אין בלאָטע,
אַז מען שמייסט אים האָט ער חרטה.

בעברית:

יושקה פנדרה בשלג שוכב
כשמלקים אותו — לו כואב.
יושקה פנדרה שוכב באזוב
כשמלקים אותו — רוצה עוד.
יושקה פנדרה שוכב בביצה
כשמלקים אותו — מביע חרטה.

או דוגמא אחרת:

איטשקע, פּיטשקע, נאָדל, טעצל
גיי אין קראָם און גנב'ע אַ פלעשל
נעם אַ מעסער און שטעך אין בויך.
עס און טרינק חזרש יאַיך!

ילדים יהודים שיחקו בצוותא עם ילדים פולנים. אלה האחרונים הרגיזו את הילדה חיה:

Chaja, Chaja, przedawała jaja.
a po czemu? po złotemu!
a nareszcie
po dwadzieście!

תרגום:

חיה, חיה, ביצים מכרה.
בכמה? בזלוטה!
ולבסוף
בעשרים! (פרוטות)

6. חידות

החידה על צורותיה השונות היא אחת מענפי הספרות הקדומים הנושאת את חותם העממיות והיא אחת מדרכי השעשוע, החידוד והמשחק של בני אדם. בה כבאספקלריה משתקפת המציאות הסובבת והיא נושאת בחובה את סימן ההיכר של התקופה והמקום שבה נוצרה. רב חלקם של הילדים ביצירתה. דמיונם הפורה, הגיונם התמים רקמו את המסכת שחידודי ילדים שמה.

להלן כמה חידות שחדו ילדים בלידא:

אַ שומר, אַ היטער,	און רייכערט אַ לולקע.
אַ געברענטער, אַ געשמידעטער	(אַ קוימען)
ניט אַליין נעמט ער	על הגג צופיה
און ניט דעם צווייטן גיט ער.	ומקטורת בפיה.
(אַ שליסל)	(ארובת עשן)
שומר מפקח,	ער זיצט אויפן פענצטער.
במפחה מלובן	דער קאָפּ פון אַ קאַץ,
לעצמו אינו לוקח,	דער עק פון אַ קאַץ
ולאחרים לא יותן.	און ס'איז פאַרט ניט קיין קאַץ.
(מפתח)	(אַ קאָטער)
פינף פינגער אַן אַ האַנט.	על החלון ממול,
(אַ הענטשקע)	ראשו כשל חתול,
חמש אצבעות מניין —	זנבו הוא זנב חתול
אף כי יד אין? (כסיה)	ובכל זאת לא חתול.
עס שטייט אויפן דאַך	(חתול)

בפזמון זה באידיש חוזרים מספר פעמים הצלילים „פי" ו„ריש" כך שהאומר את הפזמון במהירות מתבלבל.

יש פזמון שהוא דו־שיח. הנושא המובא דלהלן הוא „קולוניה טאָז", קייטנת ילדים של חברת „טוז" Towarzystwo „

"Ochrony Zdrowia". **קייטנה זו היתה מתקיימת בחופש הגדול מחוץ לעיר, ב„רושלקי", „מלויקובשציזנה" או מקום אחר.**

וווּ ביסטו געווען ? ווּ ביסטו געווען ? —
זאָג זשע טאָכטער געטרייע,
— אין קאָלאָניע „טאָז", אויפן גרינעם גראָז,
מאַמע ס'איז געווען אַ מחיה !

וואָס האָסטו געגעסן ? וואָס האָסטו געגעסן ? —
זאָג זשע טאָכטער געטרייע,
— שוואַרצע קאַשע, געקאָכט האָט דאָס מאַשע,
מאַמע ס'איז געווען אַ מחיה !

וואָס האָסטו געטרונקען ? וואָס האָסטו געטרונקען ? —
זאָג זשע טאָכטער געטרייע,
— שוואַרצע קאַווע, געקאָכט האָט דאָס חוה,
מאַמע ס'איז געווען אַ מחיה !

ב ע ב ר י ת :

איפה היית ? איפה היית ?
אמרי לי בתי הנאמנה !
— בקולוניה „טוז", על הדשא הירוק,
אמא זה היה „א מחיה" !

מה אכלת ? מה אכלת ?
אמרי לי בתי הנאמנה !
— כוסמת־דיסה, בשלה זאת מאשה,
אמא זה היה „א מחיה" !

מה שתית ? מה שתית ?
אמרי לי בתי הנאמנה !
— שחור קהוה — בשלה זאת חוה,
אמא זה היה „א מחיה" !

היתה קירבה לשפה העברית כאילו האידיש ממנה צמחה ומקרקעיתה עלתה כפורחת. ולמען לזכור מלות השפה העברית שיננו הילדים את השיר המובא מטה. שיר זה מתחלק לשלושה חלקים נפרדים ששלושתם הם נטולי קשר הגיוני ביניהם. להלן חלק ראשון המהווה את הפתיחה :

ב ע ב ר י ת :

אלה תולדות נח	אלה תולדות נח.
פון בראַנפן קריגט מען כח.	מיי"ש שואבים כח.
כח איז דער עיקר.	כח הוא עיקר העיקרים
פון בראַנפן ווערט מען שיכור.	מיי"ש משתכרים.

חלק שני

אב איז אַ פאָטער	און שטאָל איז רפת.
און קידר איז טאָטער.	רפת איז שטאָל
טאָטער איז קידר	און מרה איז גאַל.
און בגדים איז קליידער.	גאַל איז מרה
קליידער איז בגדים	און קו איז פרה.
און חוט איז אַ פאָדים.	פרה איז קו
אַ פאָדים איז חוט	און בוקר אינדערפרי.
און מצנפת איז אַ הוט.	אינדערפרי איז בוקר
אַ הוט איז מצנפת	און טייער איז יקר.
יקר איז טייער	און חזיר איז אסור.
און אש איז פייער.	אסור איז חזיר
אַ פייער איז אש	און מים איז וואַסער.
און בשר איז פליש.	וואַסער איז מים
פליש איז בשר	לאָמיר טרינקען לחיים !

בהמשך נשמעים קללות נמרצות על הגויים, שונאי ישראל, הנאמרים ספק ברצינות ספק בבדיחותא.

שן נפלה מהפה אסור לזרקה לאף מקום אלא רק על גבי התנור הגבוה. אך לפני זה סובבים את השן מספר פעמים מעל לראש כדוגמת כפרות ותוך כדי זה אומרים את הפסוק :

מייזעלע, מייזעלע,
נאָ דיר אַ ביינענעם
און גיב מיר אַ אייזערנעם !

עכברון, עכברון,
קח לך של עצם
ותן לי של ברזל !

כשגומרים לספר מעשיה (סיפור) מסיימים אותה בחרוז :

אַ שטעקעלע אַריין, אַ שטעקעלע אַרויס,
די מעשה איז אויס !

מקלון נכנס, מקלון יצא,
המעשיה נסתיימה !

כשהתינוק מגהק אומרת אמא :

אַ גרעפּטש אַרויס, אַ געזונט אַריין !
גיהוק לצאת, בריאות להכנס !

7. שונים

היו שואלים :

איימעניא אוןביימעניא האָבן געפאָרן אויף אַ לאָדקע
איימעניא האָט אַריינגעפאַלן. ווער האָט געבליבן ?

התשובה היא ברורה : ביימעניא. אך משמעות מלה זו ברוסית היא „הכה אותי !" והיו מנסים לעשות את זה.

ב ע ב ר י ת :

אימניה ובימניה שטו בסירה.
אימניה נפל (לתוך המים). מי נשאר ?

מענין הדבר שגם בארץ נוהגים הילדים במשחק דומה :

צבות אותי ובעוט אותי
הלכו ביער.
הדוב טרף את בעוט אותי,
מי נשאר ?...

ילד אומר לרעהו : אנה, הגד את זה מהר, שוטף :

פיר פורן פאַרן,
פירן פולע פורן קאָרן,
באַרג אַרויף און באַרג אַראָפּ !

ב ע ב ר י ת :

ארבע עגלות עמוסות שיפון,
עולות במעלה
יורדות במדרון.

כשילד רוצה להפסיד את המשחק הוא מכריז : „טשור טשורא איבעראַנייס קאָן". דומה לנהוג אצל ילדים בארץ : „פוס" או „שברו את הכלים ולא משחקים".

יצחק גאַנוזאָוויטש (גנוז)

לאָקאַליזמען פון לידע און אומגעגנט

ווערטער, אויסדרוקן, פראַזעס און ווערטלעך לעבן איבער די מענטשן וואָס האָבן זיי באַשאַפן און זיי געניצט. אַן איראָניש פאָלקסווערטל פלעגט אַרומגיין אין ליטע: „יאַנקל דער שוסטער ליגט אין דרערד, זיינע שיך גייען נאָך אום [אָדער אַרום]". די שאַפונג לעבט איבער דעם שאַפער. אָבער אויך ווערטער און אויסדרוקן ווערן פאַרגעסן און פאַרשווינדן ווי שטראָמען אין אַ ווירבלדיקן טייך. דאָס קומט פאָר אין רויקע צייטן, ווען עולם כמנהגו נוהג. אַוודאי איז איצט דאָ אַ סכנה, ווען דער בלוט־שונא האָט פאַרטיליקט דאָס פאָלק וואָס האָט געשאַפן און געניצט די ווערטער און ווערטלעך.

די ווערטער, און אויך די פאָרמען פון ווערטער, וואָס ווערן אויסגעשריבן אין דער ווייטערדיקער רשימה, געדענק איך פון לידע, נאָוואַרעדאָקער וואָיעוואָדשאַפט (אונטער דער פוילישער הערשאַפט). לידע איז געווען אַן איינגעפונדעוועטע און יחוסדיקע יידישע קהילה, אויף אַן ענלעכן מהלך (אַן ערך 90 ק"מ) פון ווילנע און פון גראָדנע. איך בין זיכער אַז נישט נאָר די לידער יידן האָבן געניצט די ווערטער פון אונדזער רשימה. טייל ווערטער זענען מסתמא געווען באַוווּסט איבער גאַנץ ליטע און אפשר אַפילו אויף אַ ברייטערן שטח. נאָר איך האָב זיי נישט געפונען אין אַלכסנדר האַרקאַוויס יידיש־ענגליש־העברעישן ווערטערבוך. טראַכט איך, אַז היות אַט די ווערטער זענען געווען אומבאַקאַנט אָדער זענען פאַרזען געוואָרן פון דעם באַוווּסטן לעקסיקאָגראַף וואָס שטאַמען האָט ער געשטאַמט פון נאַוואַרעדאָק, אַן ערך 35 ק"מ פון לידע, איז כדאי זיי צו פאַרצייכענען. און אויב די ווערטער גופא זענען געווען באַקאַנט איבער גרויסע טיילן פון ליטע און אפשר אויך מחוץ אירע גרענעצן, זענען דאָך אינטערעסאַנט די אייגנאַרטיקע פאָרמען וואָס זענען געווען אָנגענומען אין מיין היימשטעטל.

איך פאַרנעם זיך נישט מיטן גענויען כאַראַקטעריזירן אונדזער לידער ריידעניש. בלויז עטלעכע שטריכן: מען האָט נישט געהערט יאָ, נאָר תמיד יע; נישט צוריק, נאָר קאַריק; געווען צרות מיט דעם קלאַנג ה וואָס מען האָט נישט תמיד אַרויסגעזאָגט אָדער געניצט ווו מען דאַרף נישט; עס איז געווען אַ קאָנטיקע צאָל ווערטער פון ווייסרוסיש, ווייניקער פון פויליש און פון רוסיש. ביי אונדז אין לידע האָט מען קלאָר אַרויסגעזאָגט די קלאַנגען ש און ס. אַז מען האָט געוואָלט לאַכן פון יענע ליטווישע יידן וואָס פלאָנטערן אָט די קלאַנגען, האָט מען זיך געוויצלט וועגן דעם ייד וואָס איז געקומען קיין לידע און האָט געמאָלדן: „אין גאַנץ סיר־הסירים האָב איך נישט געפונען קיין איך 'סין', חוץ אין 'כשושׂי [כסוסתי] ברכבי פרעה."

און איצט די רשימה:

איינאַווירן — איינגעוווינען; אַריינפירן, אַריינברענגען אין אַ געוווינהייט עמעצן עפּעס צו טאָן.

אָנגעפיגעוועט — אָנגעפּיקעוועט אין אַנדערע מקומות. אָנגעפּראָפּט, אָנגעשטאָפּט.

אַרויסקאַראַבסקען זיך — אַרויסקאַראַבקען זיך. געניצט ביי אונדז מיטן באַטייט: אַרויספּלאָנטערן זיך, אַרויסקריכן פון אַ סכנה.

באָבקע — שוואַרצלעך שטיקל שמוץ פון אָדער אונטערן נאָז. דאָס וואָס מען האָט אין וואָלין גערופן קאָזע(ס). „אַרויסנעמען די באָבקעס פון נאָז". איך געדענק נישט אַז דאָס זאָל אויך הייסן מיסט פון ציגן און שעפסן, ווי האַרקאַווי ווייזט אָן. אגב אין צענטער פוילן פלעגט מען זאָגן: „עס שיט זיך ווי קאָזע באָבקעס". אין לידע: ציגענע באָבקעס.

באָנע — דאָס איינציקע וואָרט פאַר אויפזעערין, דערציִערין, אויפפּאַסערין אויף קינדער. דאָס וואָרט גוווערנאַנטקע איז ניט געווען באַקאַנט.

באַרענעסע — נישט באַראָנעסע. געניצט געוויינלעך איראָניש. „זי איז מיר אַ גאַנצע באַרענעסע".

בערנע — אַנשטאָט דער מער פאַרשפּרייטער ליטווישער פאָרעם באַרנע.

גידערים — נישט גדערים און נישט גדערעם.

דייסטעווען — טומלען, איבערקערן די וועלט. בינדט זיך מיט קינדער, מיט יוגנטלעכע, נישט מיט דערוואַקסענע. „די קינדער דייסטעווען אַזוי אַז די קאָפּ פאַרדרייט זיך".

דייקע — אַנשטאָט דווקא (דאַווקע), ווי עס איז פאַרשפּרייט אין ליטע. דאָ איז די ווירקונג פון ווייסרוסישע ריידעניש.

דערקאַזשען — ביי האַרקאַווין: דערקאַזען און דאָקאַזשען. באַקומען עפּעס נאָך שוועריקייטן. עס באַטייט בשום־אופן נישט: סתם באַקומען עפּעס.

היימעניק — זשוליק, שלעכטער מענטש. אָפט געניצט גוטמוטיק און אַפילו מיט ליבשאַפט וועגן אַ קינד אַ שטיפער (יודל מאַרק האָט געהאַט אָנגעוויזן אַז דאָס וואָרט שטאַמט פון גיהנומניק).

וואַרמעט — אָט די פאָרעם פון דעם וואָרט האָט באַטייט בלויז מיטאָג. „שוין געגעסן וואַרמעט?"

וואָרעמעס, וואַרימס — עפּעס וואָס איז וואַרעם. „גיב מיר וואָרעמעס צו טרינקען".

ווידלוג — אויסוואָרף. „דאָס וואַקסט אַ ווידלוג".

זאָך — געניצט בלויז מיטן באַטייט: שלעכטע טאָכטער. דאָס וואָרט איז געוואָרן אַרויסגעזאָגט מיט שפּאָט אָדער שנאה. קיינער האָט וועגן דער אייגענער טאָכטער דאָס וואָרט נישט געניצט, אָבער — „ער ליידט נעבעך פון זיין זאָך". ב. גאָרין (י. גוידאָ), וואָס איז געבוירן געוואָרן און האָט זיך דערצויגן אין לידע, שרייבט אין פאַרגעסענע ניגונים, נ"י 1919, וועגן אַ טאָכטער פון אַ כאַפּער וואָס האָט זיך געשמדט: „דעם כאַפּערס זאָכלעכע".

טודליקעס — אין אויסדרוק: עס איז טודליקעס, ד"ה עס איז צום לאַכן. אָדער: מאַכן פון אים טודליקעס, דאָס הייסט אויסלאַכן.

טעלצע — אַנשטאָט טעליצע. „זי איז אַ גראָבע טעלצע" — אומאיידל וועגן אַ דיקער פרוי.

טראָנטשען — אויסלינקען. טראָנטשען אַ האַנט, אַ טראָנטשע

טאָן די האַנט (פאַרגלייכן מיט אויסטראַנטשען אין גרויסן ווערטערבוך פון דער יידישער שפּראַך, 251—252).

יושען — ברויזן, קאָכן זיך, טומלען אויף אַ ווילדן אופן. ביי הארקאַווין בלויז בשייכות מיט בלוט.

יעיכלאָו — אַזוי האָט מען אַרויסגערעדט דעם לשון־קודש־דיקן 'יאכלוהו'. ס'איז פאַרפאַלן; ס איז געענדיקט און מען קען גאָרנישט טאָן מער.

כאַלאַיען — דאָס איז געווען די פאָרעם אַנשטאָט כאַליאַיען אָדער כאָליען. קרענקען, וועגן אַ מענטש וואָס מען האָט נישט ליב.

כאַלוזע — אַ גאָרנישט. ער איז אַ כאַלוזע.

כאַליימעס — אַן איבערקערעניש, אַ היזק. אין אויסדרוק: ער האָט (אָנ)געמאַכט אַ כאַליימעס. בינדט זיך נישט מיט חלומות, אפשר פון „הפך עולמות".

כלאָינע — דאָס זעלביקע וואָס ניכלאָיע, זען ווייטער.

לאַמפּאַנדז — גולם, גרויסער שוטה. ער איז אַ לאַמפּאַנדז.

לאָנע — אַנשטאָט לוינע. מצב־רוח, געמיט. „ער איז איצט אין אַ שלעכטע לאָנע".

לאַק — אַנשטאָט ליאַק. אַ בוניע, אַ רונדיקע ליימענע כלי מיט אַ דינע האַלדז.

לאַקען — זיך אונטערזינגען כסדר לאַ־לאַ־לאַ. געניצט אין אויסדרוק: לאַקען די צייט, ד"ה פאַרשווענדן די צייט אויף גאָרניט.

לעם — שטענדיק אַזוי אַנשטאָט לעבן, נעבן. „ער וווינט לעם בית־המדרש".

מאָגייטע — מויד, אַלטע מויד. געניצט נאָר אָפּלאַכעריש [ס'איז פון ליטוויש mergaite מיידל]. —

מלאָשטשעט — אין אויסדרוק: עס מלאָשטשעט אין האַרצן. ד"ה עס ציט ביים האַרצן, עס שוואַכט אין האַרצן.

נאַכער — זייער אָפט געניצט אַנשטאָט דערנאָך, נאָך דעם.

ניכלאָיע — אַן אָפּגעלאָזענער. ס'איז הן וועגן אַ מאַן און הן וועגן אַ פרוי:

„אַזאַ ניכלאָיע וועט קיין חתן ניט קריגן" (פון פּויליש).

סטוקאַן — לאַנגער שטיק האָלץ, שטעקן. „ער שטייט ווי אַן אויסגעטשעשעטער סטוקאַן", ד"ה ווי אַ גולם.

סטיבון — יעדער מין געוויקס וואָס האָט איבערגעוואַקסן, איבערצייטיקט און טויג נישט מער. געניצט מיטן באַטייט: אַ ווזקסיקער, אַ הויכער מיט אַ קינדערשן שכל [ביי הארקאַווין נאָר: אַן אויסגעוואַקסענע, פאַרהאַרטעוועטע ציבעלע. — רעד'].

סטרינעווע — אַנשטאָט סטעאַרינעווע, טרייף ווי סטרינעווע ליכט.

עגבערן — געניצט מיטן באַטייט: דערגיין די יאָרן, יאַדען, מאָגען אָן אויפהער.

פאַדקער — אייליקער, דינאַמישער; ווער עס נעמט גיך אָן אַ באַשלוס. „ער איז אַ פאַדקער (מענטש), ביי אים איז איינס און צוויי".

פאַטרעכעס — געניצט אויך מיטן באַטייט: שמאַטעס.

פויטעקע — אַנשטאָט אַפּותיקי. אַ סומע געלט.

פעטשען — ריידן גאָר שטיל און אומקלאָר, מיט ביטול. „ער פּעטשעט און מען ווייס נישט וואָס ער וויל".

פענדזיע — נישט פענדזשע און אויך נישט פענזע. געניצט אין אויסדרוק: מאַכן פענדזיע פון עמעצן, ד"ה אים אויסשטעלן אויף לייטישן געלעכטער.

פאַרוואָרפן זיך — אין כעס ווערן. — וואָס האָסטו זיך פאַרוואָרפן? — איך האָב זיך גאָרנישט פאַרוואָרפן.

פאַרקאַנדריטשען — צודריקן צו דער וואַנט; מאַכן אימעצן צו גאָרנישט. פאַרטומלען; פאַרשטויסן. פאַרקאַנדריטשען אימעצן, ער זאָל נישט וויסן פון זיין לייב און לעבן.

פינטיפלושקע — אַ לייכטזיניקע פרוי וואָס פּטרט געלט, וואָס האָט אַ נטיה צו פאַרשווענדן.

צוטשעקל — אַנשטאָט צוציקל, אַ קליינער, אַ נישט־דערוואַקסענער.

קאַטשערעס מיט פּאַמעלעס — וועגן שרייבן אומקלאָר, שלעכט. „ער שרייבט קאַטשערעס מיט פּאַמעלעס", אַנשטאָט דער פאַרשפּרייטער פאָרמל — קאַטשערעס מיט לאַפּעטעס.

קאַראַפּוז — קליינטשיקער, נישט־דערוואַקסענער. נידעריקער און דיקער מענטש.

קודים און וורודים — אַזוי איז געוואָרן אַרויסגערעדט 'נקודים וברודים'. באַטייט: א) מיט כלערליי קאָלירן; ב) טומל, גערודער, מישמאַש. „איז דאָרטן געוואָרן קודים און וורודים".

קוקסע — אַ פאַרזעעניש, ספּעציעל אַ מיאוסע פרוי.

קיימעלע — דאָס איז געווען דער אופן אַרויסריידן „קיימאַלן". „וואָס איז די קיימעלע? הונדערט רובל אַ קיימעלע".

קראָיע — מיאוסע פרוי [איז עס דאָס זעלביקע וואָרט וואָס קראָ(ע), אַ וואָראָנע?].

שאַכטשען — פאַרשווענדן, פּטרן (אָבער נישט בנוגע געלט). „ער שאַכטשעט דעם געזונט".

שאַלקע — אַנשטאָט סאַלקע. אַ בוידעמשטיבל. אויך אַ שאַלקע (אויפן האַלדז).

שופּע — ביי הארקאַווין שופּ. אין אויסדרוק: אַ שופּע טאָן, ד"ה אַ שטופּ טאָן, אַ שטויס טאָן.

שיבערע כלי — אַנשטאָט אַ שברי־כלי, ד"ה אַ שוואַכער, אַ צעבראָכענער מענטש. „ער איז אַ שיבערע כלי, קוים וואָס ער האַלט זיך אויף די פיס".

שרייער — באַטייט אויך: אַ גראַגער אויף פּורים. קויפן פאַר די קינדער שרייערס צו שלאָגן המנען.

מיר זעען אַגב פון דער רשימה, אַז אין לידער ריידעניש האָט מען אין אַ צאָל ווערטער אַרויסגערעדט דעם קלאַנג ש, ווי עס וואָלט געדאַרפט זיין ס, און אַז עס פעלט די פּאַלאַטאַליזירונג פון קאָנסאָנאַנטן ביי ווערטער וואָס מען האָט גענומען פון סלאַווישע לשונות.*

אַ ק אַ ז ע ו ו ע ט — ס'האָט זיך אַקאַזעוועט, ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַנטדעקט.

אָ נ ג ע ב ע ז י מ ט — כ'האָב אים אָנגעבעזימט, כ'האָב אויף אים אָנגעשריען, אָנגעזידלט.

אָ נ ג ע פּ ו ט ש ק ע ט — לייכט אָנגעשלאָגן אַ קינד (פון אָנגעפּושקעט).

א י י נ ג ע נ א ד ז י ע ט — די קאַץ האָט זיך דאָ איינגענאַדזיעט. זי האָט זיך דאָ איינגעוויינט אַריינקומען, ווי ס'וואָלט געווען איר היים.

אָ נ ג ע נ ע ם — (ביי הארקאַווי: אָנגענעמען), נעים.

* ביז דאַנען איז דערשינען אין זשורנאַל „יידישע שפּראַך", ייווא, ניו־יאָרק, באַנד XXVI, נום. 2, סעפּטעמבער 1966.

אָפּאַנעווען — באַהערשט. אָבער נאָר פליגן, בינען, מוראַשקעס. פליגן האָבן אים אָפּאַנעוועט.

אַסעסער — ער איז אַ גאַנצער אַסעסער — אַ גאַנצער דעה־זאָגער. אין צאַרישן רוסלאַנד אַן אָנגעשטעלטער אין מלוכה־אַמט, וואָס פלעגט באַשטימען די הייך פון די שטייערן.

אַן אויסגעבלאָזענע איי — אין צענטראַל־פּוילן — אַן אויסגעבלאָזענע שישקע). ס׳איז נישט געשטויגן, נישט געפלויגן. עורבא פרח. ס׳האָט זיך אויסגעלאָזן אַן אויסגעבלאָזענע איי.

אָנגעבאָטן — פאַרגעלייגט אַ העכערן פּרייז.

אָנגעבייקערט די ביינער — אָנגעשלאָגן.

אויסגעוויכניעט — אויסגעלענקט. אויסגעוויכניעט אַ האַנט.

באָלקע (דער למד ווערט אַרויסגעזאָגט ווייך) — אַ סימן פון אַ לייכטער ווונד. מערסטנטייל איז דאָס וואָרט גענוצט ביי קינדער.

ברוליעט — עס גלאַנצט, ס׳איז שטאַרק ריין, ס׳איז ציכטיק, ס׳איז קאשע צו וואַרפן. ער ברוליעט — ער זעט אויס זייער גוט.

ברילאָק (אין העברעיש — מצחיה), ביי האַרקאַווי: ברייליק.

באָבעס ירושה — ער האָט צוגעלייגט צו דעם דער באָבעס ירושה. ער האָט צו דעם גאָרנישט צוגעלייגט. ס׳האָט אים גאָרנישט געקאָסט.

בענטש — אַ בענטש אין קאָפּ. אַ קלאַפּ, אָבער שטענדיק אין קאָפּ.

בוכטש — אַ קלאַפּ, אַ שטויס.

בלאָוך — אַן אָפּגעשטאַנענער, אַ נישט־געראָטענער.

בריטאַן — ער האָט אַ גרויסן בריטאַן. אַ גרויס מויל, וואָס קריגט זיך מיט אַלעמען. שילט זיך. ער איז אַ בריטאַן. אין ווערטערבוך פון האַרקאַווי הייסט דאָס אַ הונט.

גרעט — וועש ביים וואַשן. זי וואַשט גרעט.

גדולים — די גדולים — אַזוי האָט מען גערופן די סאָוויעטישע אַרמיי בעת דער אָקופּאַציע פון לידע אין דער צווייטער וועלט־מלחמה (ווענדיק פאַרשטעלן דעם מיין). אַ פּרווו איבערצוזעצן דאָס רוסישע וואָרט „באָלשעוויק". יידן, וואָס האָבן געזען אין דעם אַ פאַרבעסערונג לגבי די פריער־דיקע באַדינגונגען פון דער פּוילישער מאַכט און אַ שוץ פאַר די דייטשן אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָס האָבן אָקו־פּירט מערב־פּוילן, פלעגן גוטמוטיק צוגעבן: גדולים מעשי אלהינו... (פון די פּיוטים אין מחזור פאַר ימים־נוראים).

גלעזל — ער גייט גוט אונטערן גלעזל — ער טרינקט פיל בראָנפן און ווערט נישט שיכור, און האַלט זיך גוט.

גאַרעלקע — אַ גומענע אָדער גלעזערנע פלאַש מיט וואַרעם וואַסער, וואָס מ׳לייגט צו צום קערפּער איינצושטילן אַ ווייטאָג. (פון רוסיש גריעלקא).

דזשאַשקע — אַ לעדערנער פּאַס (רימען), וואָס האַלט די הויזן. דער מלמד פלעגט אונדז שלאָגן מיט דער דזשאַשקע.

דזיעראָיע — אַ פּשוטער קאָץ פון דאָרפישער האַנט־אַרבעט.

הוזשעט — רוישט.

האָלאָבליעס — די צוויי הילצערנע פלאָקנס אין אַ וואָגן צווישן וועלכע מען שפּאַנט איין אַ פערד. אויך די צוויי שטאַנגלעך, וואָס האַלטן די ברילן אויפן אויער. אייוועער — אויער.

האָלאָוועשקע — אַן אָפּגעבראָכנט שטיק האָלץ, וואָס פלעגט בלייבן אין אויוון נאָכן הייצן. שוואַרץ ווי אַ האָלאָ־וועשקע. (פון רוסיש).

האַרגענען — שלאָגן. פון עברית „להרוג". אָבער אין דעם פאַל נישט צום טויט.

האָצן פּלאָץ — (ביי האַרקאַווי: האָצעפּלאָץ). ער איז פאַרפאָרן אין האָצן פּלאָץ. פאַרפאָרן ערגעץ ווו ווייט (אַ שטאָט אין שלעזיע ווערט דערמאָנט אין די שו״ת הרמ״א. בן ציון כץ: לקורות היהודים ברוסיה, פולין וליטא, זייט 29).

האַלטן ביי עושה שלום — ער האַלט ביי עושה שלום — ער האַלט ביי שטאַרבן, ביי אויסגיין. שטאַמט פון די ערשטע ווערטער אין לעצטן פּסוק פון קדיש: עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ונאמר אמן.

וואַסער אויף קאַשע — ער פאַרדינט וואַסער אויף קאַשע — ער פאַרדינט ווייניק.

ווילעיע — עס ברענט די ווילעיע. אַ טייך, וואָס גייט דורך ווילנע. איראָניש — עס איז נישט איילִיק.

וויפּערעדקעס — עס גייט נישט אין קיין וויפּערעד־קעס, עס גייט נישט אין דעם, אַז איינער זאָל דעם צווייטן איבעריאָגן.

וויטקע — אַ רוט פון אַ בעזים. אַ דינער שטעקל. אַ דייטשי־שער אָפיציר אין די ערשטע וועלט־מלחמה, פלעגט אַרומ־גיין אין לידע מיט אַ וויטקע אין האַנט, כדי צו געבן אַ שמיץ.

זדזיעציניעט — געוואָרן קינדעריש. אַ דערוואַק־סענער מענטש, וואָס מאַכט זיך נאַריש.

זשאַווערל — ער איז אַ זשאַווערל. ער דערגייט די נשמה. ער דערגייט די יאָרן. ער מאַכט דעם טויט.

חי שעה — אויף חי שעה איז דאָס גענוג. אויף צייטווי־ליק צום לעבן.

טשופלאָד — אַ קעסטל אין אַן אַלמער אָדער אין אַ קאָמאָד, וואָס נעמט זיך אַרויס און אַריין און דינט צו האַלטן פאַרשידענע זאַכן. אַ טישקעסטל אין אַ טיש.

טאַזשערקע — אַ פאַליצע צו האַלטן ביכער. שטאַמט פון רוסיש „עטאַזשערקע".

טאַרעפּטשען — קריכן, קלעטערן.

טשוקעס — (אַמאָל אויך טשוקעסנאַלעס) — אַ נאַרעשעוואַטער, אַן אָפּגעשטאַנענער. נישט קיין דערבאַ־קענער. אַ טשודאַק.

טראָנטשען — אַ טראָנטשע געגעבן די האַנט, אַ לונק געטאָן. ווערט געזאָגט נאָר אויף אַ האַנט אָדער פוס.

טייגעלעך — קליינע געבעקסן פון זיסע טייג. געבאַקט מיט ניס און האָניק. אַ יום־טובדיקער כיבוד אויף ראש השנה, סו־כות.

יוקש — צעקריגט, ברוגז. דאָס וואָרט ווערט באַנוצט נאָר ביי קינדער. יוקשי — אַרויס פון דאַנעט! אַרויסגעיוק־שעט — אַרויסגעטריבן.

יאַטשיכע — זי איז אַ יאַטשיכע. אַ ייִנגל — אַ יאָט, אַ מיידל — אַ יאַטשיכע.

יאַילעס — געשרייען, וויינעריי. מעגלעך, אַז פון העברעיש — יללות. אָדער עס שטאַמט פון יום־כיפּורדיקן

פיוט „יעלה תחנוננו מערב", וואָס ווערט געזאָגט אין אַ הויכער שטימע.

יאַטיביע דאַם — ער מאַכט זיך אַ גאַנצער יאַ טיביע דאַם (פֿון ווייסרוסיש — איך וועל דיר געבן, איך וועל דיר ווייזן, אָנלערנען. אין זין פֿון דראָען). ער מאַכט זיך אַ גאַנצער דעה־זאָגער, אַ גאַנצער קנאַקער.

כיטשקען מיטן מעסער — נישט שניידן גוט, שניידן ניט געשיקט.

כמאַלאַי — אַ קלאַפּ. ער האָט געקראָגן אַ כמאַלאַי. אַ קלאַפּ פֿון אימעצן אַ שלעגער. איך וועל אים געבן אַ כמאַלאַי וועט ער קלייבן די ציינער.

כאַסדעס — קומט שטענדיק מיטן וואָרט מעשׂיות. מעשׂיות און כאַסדעס.

כאַדאַקעס — לאַפּטשעס, שטוב־שיך (אַגב, אַ הומאָריסטיש קינדער־לידל: אייער לייג איך, באָרוועס גיי איך, קויפֿט מיר אַ פּאָר כאַדאַקעס).

כעפּצעס — קאַפּריזן.

לאַבענדזיע — אַן אומגעלומפּערטער, אַ נישט־געראָטענער.

לאָפּאַטקעס — די ביינער פֿון ביידע זייטן פּלייצעס. כ'האָב אים געלייגט אויף די לאָפּאַטקעס. כ'האָב אים צוגעדריקט, געצוווּנגען.

מלבוש — אין דער חורבן־תקופה צווישן יידישע פּאַרטיזאַנער אין די אַרומיקע וועלדער (נאַליבאָקער פּושטשע), האָט זיך גערופֿן אַ מענטש, וואָס איז געקומען אין אָטריאַד אָן געווער און ער איז נישט קאַמפּס־פֿעיק.

מוח'ט זיך — מען מוחט זיך (פֿון העברעיש: מוח). מען טראַכט, מען שלאָגט זיך מיטן געדאַנק. מען קלערט. (לייען: מייאַכט).

מלאך חייטשיק — (ווערט אויסגערעדט: מאַלעכייטשיק). באַנוצט בדרך־כלל ביי קינדער. אַ שד, אַ טייוול, אין אַ קליינעם פֿאָרמאַט. פֿון „מלאך חי".

מאַצעפּטשע — אַן אָפּגעלאָזענער, אַ ברודיקער, אַן אָפּגעלאָזענע חיה.

מעדניצע — אַ גרויסע קופּערנע שיסל, אין וועלכער מען פֿלעגט מאַכן „וואַרעניע" (איינגעמאַכטס)

מאכלדיקע — נישט נאָר געשמאַקע עסן, נאָר אויך אַ פֿיינער און אָנגענעמער מענטש.

מיידים — אַ געראָטענער, אַ ספּריטנער.

מאַזעפּע — אַ מיאוס מיידל.

מיכע — אַלטגעוואָרענע חלה (איבערגעבליבן פֿון שבת), געווייקט אין הייס וואַסער און געמאַכט פֿעט מיט פּוטער אָדער שמאַלץ (אין צייט פֿון נויט — אָן דעם). אַ לחם עוני, כדי נישט אַרויסצוּוואַרפֿן די פֿאַרבליבענע חלה. אין פּויליש און אויך אין ווייסרוסיש: אַ שיסל. אין צענטראַל־פּוילן: אַ וואַסער־זופּע.

נאַיעדאַק — ס'איז אַ נאַיעדאַק — מען קען פֿון דעם זאַט ווערן.

נאָכער — נאָך דעם.

נאַטכאַזשע — אוביקאַציע.

סמאַרען — אַ סמאַרע געטאָן, אַ שלידער געטאָן, אַ וואָרף געטאָן.

סקלעטשקע — אַ שטיקל גלאָז פֿון אַ צעבראָכענע כלי. צעבראָכן אויף סקלעטשקעס.

סקאַוואַיען — וויינען, יאָמערן. סקאַוואַיעט ווי אַ הונט. ביי האַרקאַווי: סקאַוואַטשען.

סאַנאַזאַנק — אַ לאַנקע.

פּאָלע — דער עק פֿון אַ מאַנטל אָדער אַ רעקל. „ס'איז מיט אים קיין פּאָלע נישט אָפּצושניידן" — ס'איז פֿון אים נישט פּטור צו ווערן.

דער מאָטיוו פֿון אָפּרייסן אַ פּאָלע ווי אַן אויסדרוק פֿון אָפּרייסן זיך, צעשיידן זיך, טרעפֿן מיר שוין אין תנ"ך. „ויסב שמואל ללכת ויחזק בכנף מעילו ויקרע. ויאמר אליו שמואל קרע יהוה את ממלכות ישראל מעליך היום" (שמואל א' פרק ט"ו, פסוק כ"ז, כ"ח).

מיר טרעפֿן אויך דעם מאָטיוו אינעם מנהג צו שאָקלען די עקן פֿון בגד נאָך דער תפֿילה פֿון קידוש־לבנה.

פֿאַרקוועטשן — אַרעסטירן. מען האָט אים פֿאַרקוועטשט. דאָס וואָרט האָט זיך געשאַפֿן בעת דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע פֿון דער שטאָט אין די יאָרן 1940־41, וועלנדיק אַז נישט־יידן זאָלן נישט פֿאַרשטיין דאָס וואָרט (מעגלעך, אַז אויך פֿרייער).

פּאַליושקייעט — שטאַרק ריין.

פּיגירע — אַ פּגר. ער ליגט ווי אַ פּיגירע.

פּאָרען — ער פּאָרעט אויף, ער מאַכט עס זאָלן זיך צווי טרעפֿן. פֿון וואָרט „פּאָר". אויפֿפֿירן — צוזאַמענשטעלן.

גאָט זיצט אויבן און פּאָרט אונטן.

אַ מעשׂה פֿלעגט אַרומגיין אין לידע וועגן אַ היגן שדכן, וואָס איז געשטאַנען פֿאַר אַ געריכט. דער ריכטער האָט אים געפֿרעגט וועגן זיין באַשעפֿטיקונג, האָט ער געענטפֿערט: „יאַ פּורע די פּאַרע". זיין צונאָמען איז פֿאַרבליבן: „פּורע די פּאַרע".

פּאַנאַבעריע — ער האָט זיך אָנגענומען מיט פּאַנאַבעריע, מיט גרויסקייט, מיט גאווה (אַגב, אַ יידישער פֿאַמיליע־נאָמען אין פּוילן).

פּימסנהאָלץ — איינע פֿון די פּעכביימער (עצי גופר) ס'איז פּימסנהאָלץ. איראָניש אָנשטאָט ס'איז אויסערגעוויינלעך, ס'איז אַזוינס און אַזעלכעס.

פּלודערן — ברייטע הויזן.

פּאַלושקען — פּאַלושקען אין וואַסער. זיך שפּילן אין וואַסער. גיסן אַרום זיך וואַסער.

פּאַרסקע — ער ענטפֿערט פּאַרסקע, ענטפֿערט שאַרף.

פּעטשערע — אַן אומקלאָרער כּתב, אַן אומקלאָרע צייכענונג. מערסטנטייל געמאַכט ביי אַ קינד. אַ פּעטשערע פֿלעגט מען אויך זאָגן אויף אַן אויוון. ראובן קען ביי שמעון'ען פּעטשערעס הייצן, דאָס הייסט, ער קען זיין זיינער אַ משרת. מען פֿלעגט דאָס זאָגן וועלנדיק אונטערשטרייכן שמעון'ס מעלות קעגן ראובן'ען. נישט מיין ציג, נישט מיין פּעטשערע — עס גייט מיך נישט אָן.

פּאַדראַט — אַ בעקעריי פֿון מצות, וואָס מ'פֿלעגט שאַפֿן ערב פּסח. פֿון רוסישן וואָרט „פּאַדריאַד", וואָס האָט באַקומען דאָ אַן אַנדער באַדייטונג.

פּאַקראַסע — אַ שיינהייט. אָפֿטמאָל געזאָגט מיט איראָניע אויף אַ פֿרוי, וואָס איז מיאוס. זי איז אַ פּאַקראַסע. אַ וואַזשנע פּאַקראַסע.

פּאַמוניצע — (ביי האַרקאַווי: פּאַמייניצע אָדער פּאַמאַיניצע), אַן עמער מיט ברודנע וואַסער, מיט אָפּגוס.

פ ר י ס אָ ק — געברענטע קוילן, זשאַר. ער שטייט ווי אויף פריסאָק. אים איז שטאַרק אייליק.

פאַרמאַצעווען דעם פּאָדים, דעם נאָט. פאַרשטאַרקן. עטלעכע מאָל איבערפירן דעם פּאָדים אין קנעפּל, כדי ער זאָל זיך האַלטן שטאַרק.

פלאָכער — אָן ענערגיע, אָן מוט, אַ פאַרשלאָפענער, אַ בחור אַ פלאָכער.

פּאָספּעליטקע — האַלב־שוואַרץ מעל. פּאָספּעליטקענע פאַרפל.

פּיראָזשקעס — דריי עקיקע צוזאַמענגעלייגטע געבעקסן פון קרוכע, זיסע טייג מיט האָניק. אַ יום־טובדיקער כיבוד.

פ אַ ר צ ו י ג ן — ער רעדט פאַרצויגן. אַזוי פלעגט מען זאָגן אויף די יידן פון קאָנגרעס־פוילן אָדער גאַליציע, וואָס זייער יידיש פלעגט זיך אונטערשיידן פון יידישן דיאַלעקט אין ליטע.

פ אַ ר כ ר אַ ש ט ש ע ט — ברודיק, שמוציק.

פ י נ אַ ל — אַ הילצערנע כלי צו האַלטן שרייב־אינסטרו־מענטן, איבערהויפּט גענוצט ביי שול־קינדער.

פ אַ ר ס מ אַ ר אָ ד ז י ע ט ע — פאַרשמירטע, שמוציקע, נישט קיין אָנגעטאָענע, אָפּגעריסענע — איבערהויפּט געזאָגט אויף קינדער.

פ אַ ר ס ט אַ מ י י ע ט — ער איז פאַרסטאַמייעט געוואָרן. ער איז געוואָרן נאַריש, אָפּגעשטאַנען, פאַרטעמפּט. (מעגלעך פון וואָרט „סתם").

צ י י נ ע ר — ניט ציין. ער וויל מיר פאַררעדן די ציינער. ער זאָגט מיר עפּעס וואָס אַנדערש, כדי איך זאָל פאַרגעסן די זאַך.

צ ע ס פּ ו ז ש ע ט — דאָס פערד האָט זיך צעספּוזשעט. ער האָט זיך צעהוליעט. אין אַנדערע געגנטן פלעגט מען זאָגן „צעפּוזשעט". זע: „מען האָט זיך צעפּוזשעט" (מאָנאָלאָג פון אַ היגן בעל־עגלה), „לעצטע נייעס", תל־אביב 27.5.1966.

צ נ אָ ט ע ס — ער האָט מאָדנע צנאָטעס. אייגנאַרטיקע זיטן (אין נעגאַטיוון זין).

„פאדריאד" — מאפיית מצות בלידא (צולם ע"י א. קציזנה בהתחלת שנות העשרים)

קוילען די קאַפּאָטע — מען קוילעט אים די קאַ־פּאָטע, מען טוט אים שלעכטס (איראָניש).

קיילע — אַ פּאַס. פון העברעיש „כלי".

קאָן — אַ רונדע אין אַ שפּיל (געפינט זיך אויך ביי האַרקאַווין). קינדער פלעגן זאָגן: „לאָמיר שפּילן איבעראַנייס קאָן; לאָמיר שפּילן פון דאָס ניי" (אין מערצאָל: קאָנען).

קאַמער — אַ שלאָפצימער (ביי האַרקווי אַ קלאָזעט, אַ ספּעציעל צימער) מען פלעגט זאָגן: לידע און ווילנע אַ שטוב מיט אַ קאַמער.

קישקעניק — דער וואָס רייניקט די קישקעס אין שעכטהויז. אויך ווער עס האנדלט מיט זיי און מיט דעם חלב.

קרייטשיק — דער עק פון אַ לעבל ברויט (אגב, אַן אַבערגלויבן: עסן קרייטשיקעס איז אַ סגולה צו געבוירן יינגלעך).

ביים ברייטן עולם — פאַרגרייזט. אייגנטלעך: אַקרײַטשיק. (פון אַלט פויליש: אָקראַיעץ) דורכן דורכלאָזן דעם אַרטיקל אַ, געוואָרן אַ קרייטשיק, און דאַן קרייטשיק.

קלאַפּטער — נישט נאָר אַ מאָס פון האָלץ, נאָר אויך אַ סאָרט פון שווימען. לייגן קלאַפּטער, שווימען קלאַפּטער.

קאָלעקאָטקע — אַ פּושקע אָנגעקלאַפּט אויף אַן עק פון אַ שטעקן. אין איר לייגט מען אַריין שטיינדלעך און עס דינט אַלס גרעגער (שרייער) אויף פּורים.

קאָפּויעט ניט — (הומאָריסטיש) — פאַרשטייט ניט, נעמט ניט אויף (פון וואָרט „קאָפּ").

קאָרנייעט — שילט. (ביי האַרקאַווי: קאָערנירן) ביי ב. גאָרין: שפּרינצע קללה'ט, קאָרנייעט (אין דערציילונג: פון זאַוואָד אין באָד). ער שילט מיט וויסטע קללות.

קיטקע — אַ געפלאָכטענע חלה אויף יום טובים. איבערהויפּט אויף הושענא רבה. מען פלעגט אויך איר רופן — אַ לייטער.

די דערקלערונג: אַרויפצוגיין צום הימל אַראָפּנעמען אַ חתימה טובה אויף אַ גוט יאָר.

ריטשען — שרייען. ער ריטשעט ווי אַן אָקס. (פון פויליש).

שטשירען די ציינער — ער שטשירעט אויף אים די ציינער. ער קלייבט זיך טאָן אים שלעכטס. ער שטשירעט די ציינער אויף דעם — ער וויל דאָס דערגרייכן.

שלאָפער — שוואַכער. ער איז אַ שלאַפער. מען פלעגט אויך זאָגן אַ שלאַפון. דער סופיקס „און" איז כאַראַקטעריסטיש אין נאָך ווערטער. ווי למשל, קילון — אַ מענטש, וואָס האָט אַ קילע. באַלבעטון — אַ מענטש, וואָס באַלבעט, רעדט נאַ־רישקייטן, אָדער רעדט סתם אין דער וועלט אַריין.

שרייער — אַ גרעגער אויף פּורים.

שמעקער — דעטעקטיוו.

שטרוזשקעס אָדער **שטרושקעס** — ביי העבלעווען ברעטער פאַלן אַפּ שטרוזשקעס.

שמאַטעס נאַ פּאַיאַנס — סאיז שמאַטעס נאַ פּאַ־יאָנס. ס'איז צעריסענע, אַלטע זאַכן. דער אויסדרוק שטאַמט פון דעם, אַז אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן פלעגן אַרומגיין קריסטן אין די יידישע געסלעך, שרייענדיק: „שמאַטי נאַ פּאַיאָנס". זיי פלעגן זאַמלען אַלטע זאַכן און געבן דערפאַר טעלער, גלעזער אד"גל.

שמילקעט — פּינקלט. „עס שמילקעט דאָרטן אַ קליין אומעטיק לעמפּל" (ב. גאָרין: „פון חדר"). אויך „זשמורקעט".

שטעלן־קלעפּ — ער האָט געכאַפּט אַ פּאָר שטעלן.

תמיד — אין אַרומיקע ישובים פלעגט מען זיך באַ־נוצן מיט דעם העברעישן וואָרט „תמיד" צו באַצייכענען טעג, וואָס זענען נישט קיין שבת און נישט קיין יום־טוב, די אַזוי גערופענע וואָכעדיקע טעג. „ס'איז אויס שבת, ס'איז ווידער אַ תמיד". „אַ גוטער תמיד".

אַנציקט — פול מיט פאַרגעניגן, מיט גליק.

באחרים — פרעג אים באחרים — פרעג אים לייכ־טערע זאַכן.

בעשײַנפּערלעך — מען זעט דאָס בעשײַנפּערלעך. — ס'איז קלאָר, אָן קיין שום ספק. מען זעט דאָס מיט אַלע קליינע פּרטים.

האַזכערן — זאָל ער האַזכער ווערן (אַ קללה). מעג־לעך, אַז עס שטאַמט פון אסכּרה — דיפטעריע און מעגלעך פון אזכּרה.

וואַרוטנער גנב (אָדער לאַוורוטנער גנב) — אַ פּראָפעסיאָנעלער גנב.

חורבענען — באַקלאָגן זיך, טענהען.

נאַכער — נאָכדעם.

סטראַמירן — פאַרשעמען.

פאַרקאַלייעט — אַ פאַרקאַלייעטער. געזאָגט וועגן אַ מענטשן וואָס איז פאַרפראָרן. פאַרקאָלייעטע הענט — פאַר־פראָרענע הענט אַז מען פילט זיי ניט.

פּירכן — לייכט הוסטן. ער פּירכעט.

אבא לאַנדע

ברעקלעך פון לידער, פאלקלאר און הומאר

אַ לידער אויסדרוק און זיין אָפּשטאַמונג:

„טשעקאַי נאַ יוריע"[1] — אַ לידער יידיש ווערטל, כאָטש אויסגעדריקט אין אָרטיקן גויש — וואָס דער עולם האָט נאָך געדענקט זיין אָפּשטאַמונג. ומעשה שהיה כך היה:

אַ לידער יידישער בעל־הבית, אַ רייכער אַלמן, האָט אַראָפּגעבראַכט אַ נייע ווייב, אַן „אַריסטאָקראַטקע", וואָס האָט גערעדט רוסיש... פון איר זייט, הייסט עס, יחוס און אינטע־ליגענץ, און פון זיין זייט — עשירות. האָט ער איר צוגע־זאָגט פאַר דער חתונה אַ שיינע דירה, פיינע מעבל וכדומה. אַז ס'איז אַריבער אַ שטיקל צייט נאָך דער חתונה, האָט זי אים אָנגעהויבן דערמאָנען זיין צוזאָג. פלעגט ער איר אַלץ אָפּלייגן מיט אַן אויסרייד, אַז ס'איז נאָך נישטאָ קיין פרייע דירות: „טשעקאַי, מילענקאַיאַ, נאַ יוריע", פלעגט ער איר

[1] „יוריעוו דיען", אַ רוסישע דאַטע ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן, און געענדיקט, די קאָנטראַקטן אויף פאַרדונגענע דירות.

זאָגן. דאָס הייסט, וואַרט ביז „יוריע״־צייט, ווען שכנים, וואָס זייער קאָנטראַקט האָט זיך געענדיקט, בייטן זייערע דירות.

לידער לצים האָבן מער נישט געדאַרפט. מען האָט געהאַלטן אין איין לאַכן פון דעם גביר־„אינטעליגענט״ מיט זיין פויערישן רוסיש מ׳שטיינס געזאָגט און פון דעם ברייטהאַרציקן צוזאָג, וואָס ווערט אַלץ אָפּגעלייגט, ווער ווייס ביז ווען... איז געבליבן אַ ווערטל: „טשעקאַי נאַ יוריע״, דאָס הייסט — נאָך לאַנג צו וואַרטן.

מוניע צוקערניק (דער גרינדער פון דער משפחה צוקערניק אין לידע) איז בשעתו געווען באַקאַנט ווי דער לידער מאַטקע חב״ד. זיינע „שטיקלעך״ זענען אַמייסטן באַשטאַנען אין שטיפערישע המצאות, מיטן איינציקן צוועק, זיך אַ ביסל לוסטיק מאַכן, שאַפן קאָמישע סיטואַציעס, אָפּטמאָל האָט עס אים אויך געקאָסט געלט, ווייל פאַר היזקות האָט ער געדאַרפט באַצאָלן די נאַיווע קרבנות.

איין מאָל האָט ער איינגעקויפט אויפן מאַרק אַ וואָגן „מאָך״ (וואָס מען פלעגט ניצן ביים בויען הילצערנע הייזער, אַנצושטאָפּן צווישן די הילצערנע קלעצער פון די ווענט, ס׳זאָלן נישט בלייבן קיין פרייע שפּאַרונעס, ס׳זאָל נישט דורכגיין קיין קעלט, און ענלעכע צוועקן). צוגעפירט דאָס פורל צו דער קהלשער באָד און געעפנט דאָס פענצטערל אין צימער פון דער מקווה, הייסט ער דעם פורמאַן אַריינוואַרפן דעם מאָך אינעווייניק. אַז ס׳איז געוואָרן איבערן וואַסער אַ היפּש בערגל פון דעם לייכטן מאָך, הייסט מוניע דעם פורמאַן אַריינגיין אינעווייניק און איינטאָפּטשען... נו, מען קען זיך פאָרשטעלן די איבעראַשונג פון דעם פורמאַן פון אַזאַ נישט ווילנדיקער כשרער טבילה... פאַרן וואָגן מאָך האָט מוני נאַטירלעך באַצאָלט, אפשר נאָך מיט אַ טרונק בראָנפן דערצו. דערווייל האָט מען זיך געקייקלט לאַכנדיק. קלאָרע קעפּ געווען אַמאָל...

אַז מוניע צוקערניק איז געוואָרן עלטער, האָט ער צונויפגערופן זיינע ידידים, בכן, ער וויל שרייבן אַ צוואה. הייבט ער זיי אָן דיקטירן: פאַר יואלן — דרייסיק טויזנט רובל; פאַרן צווייטן זון, פינף און צוואַנציק טויזנט רובל אאַז״וו, מיט דער ברייטער האַנט צענדליקער טויזנטער. אַז די חברים האָבן געעפנט די מיילער: „מוניע, פון וואַנען וועסטו נעמען אַזוי פיל געלט?״ האָט ער געענטפערט מיט אַ גלייכגילטיקער מינע: „אַז ס׳וועט נישט זיין, וועט מען נישט געבן...״

אַ פאַלשע וועלט

אויף איינעם פון די אַמאָליקע דיינים פלעגט מען אין שטאָט אונטערמורמלען, אַז ער איז אַ מאָל נכשל אין קבלת שוחד, רחמנא ליצלן... און מען פלעגט דערציילן אַזאַ מין געשיכטע:

געקומען אַמאָל אין בית־דין־שטיבל צוויי בעלי־בתים אויף אַ דין־תורה ביי דעם דיין טאַקע. איינער פון די בעל־דברס דערלאַנגט אים גלייך אַ ברייטן שלום־עליכם, און דער דיין דערפילט דערביי אין האַנט אַ מטבע. לויט דער גרייס האָט עס געזאָלט זיין אַ צענער (פינף קאָפּיקעס). הייבט אונדזער דיין אויף די האַנט, כאילו צופעליק, אין דער הייך, לאָזט אַראָפּ די מטבע אין ברייטן אַרבל אַריין און פילט ווי זי גליטשט זיך אים אַראָפּ איבערן קערפּער גלייך דורך די פּלודערן, וועלכע זענען געווען אַריינגעשטעקט, לויט דער מאָדע, אין די הויכע שטיוול. אויסגעהערט ביידנס טענות, פאַרקלערט זיך דער דיין, גוט איבערגעטראַכט דעם ענין, ווי דער שטייגער, און אָפּגעפּסקנט — לטובת דעם בעל־דבר פון דער מטבע...

געקומען אין אָוונט פון בית־דין־שטיבל, רופט דער דיין צו דאָס ווייב און לאָזט זיך מיט אַ ברייטקייט אַראָפּציען דעם שטיוול, צו איבעראַשן זי מיט זיינע פאַרדינסטן... אויסגעטרייסלט דעם שטיוול און ס׳איז אַרויסגעפאַלן אַ גרויסער קופּערנער זעקסער! (דריי קאָפּיקעס) פון די אַלטע גרויסע זעקסערס, וואָס זענען געווען אַזוי גרויס ווי די נייע צענערס. אויף אַזאַ אָפּנאַרעריי האָט זיך דער אָרנטלעכער דיין נישט געריכט!

— אוי, — זאָגט דער דיין — אַ פאַלשע וועלט!...

מען דאַרף נישט חושד זיין לידער דיינים אַז עמיץ פון זיי איז געווען נישט ערלעך, חס ושלום. עטלעכע פון זיי האָבן אפשר געהאַט אַנדערע חסרונות, וועגן וועלכע מיר האָבן שוין געהאַט די געלעגנהייט צו דערציילן אַנדערשוווּ... אָבער אויף ווי ווייט מיר האָבן געהערט פון זיי, זענען זיי אַלע געווען ערלעכע יידן. אָבער אַ מעשה איז דאָך דאָס אַ שיינע און אַ מוסר־השכלדיקע...

דוד המלך׳ס יאָרצייט

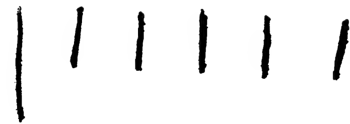
יידישע ישובניקעס זענען פון דורות געזעסן אין די דערפער אַרום לידע: קרעטשמער, פאַכטערס, וואָס פלעגן אָפּדינגען „הויפן״ ביי די פּריצים און זיי באַאַרבעטן, אדער אויף זייערע אייגענע שטיקלעך ערד (פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטנס צייטן — כל־זמן די צאַרישע רעגירונג האָט זיי געלאָזט דאָרט זיצן. געזונטע יידן זענען דאָס געווען, גראָדליניק, אַ ביסל נאַאיוו, אַמייסטן אויך ברייטהאַרציק. די שטאָטישע פלעגן זיך אָפּט מאַכן לוסטיק איבער דעם ישובניק, וואָס איז לרוב געווען ווייט פון לומדות...

קומט צו פאָרן אַ ישובניק שבועות־צייט אין שטאָט אַריין אויף יום־טוב און שטייט־איין ביי זיינעם אַ קרוב. יום־טוב פאַרטאָג, הערט ער קלאַפּן אין לאָדן צום קרוב: „שטייט אויף צו תהילים, דוד המלך׳ס יאָרצייט!״ פרעגט דער ישובניק: „וועמענס יאָרצייט איז דאָס״. דער קרוב דערקלערט אים אַז שבועות איז דוד המלך׳ס יאָרצייט. קראַצט זיך דער ישובניק אונטערן אויער: „אַזוי, געשטאָרבן דוד המלך? גאָרנישט געוווּסט, אַז ער איז געווען קראַנק...״

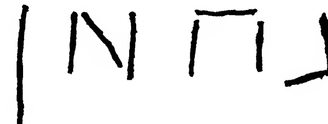
נחמן׳ס חתימה

נחמן איז געווען אַ רייכער ישובניק און פאַר די קינדער האָט ער געהאַלטן אַ יונגן מלמד, אַ למדן און אַ משכיל, מיט פיינע מעטאָדישע איינפאַלן. אַזוי ווי נחמן האָט געפירט גאַנץ ברייטע געשעפטן מיט די פּריצים און האָט גאַנץ אָפט געדאַרפט חתמנען אויף קאָנטראַקטן וכדומה. האָט אים דער מלמד אויסגעלערנט אונטערשרייבן זיין נאָמען (אויף יידיש, נאַטירלעך). פלעגט נחמן דעמאָנסטרירן פאַר זיינע באַקאַנטע גויים די „חכמת הכתב״, וואָס ער האָט זיך אויסגעלערנט ביי זיין מלמד:

„טרעבאַ פּאָסטאַוויט שעסט קאָלאָוו״, פלעגט ער זיי דערקלערן, דאָס הייסט: מען דאַרף, קודם כל, אַוועקשטעלן זעקס פלעקער. דאַן פלעגט ער אָנצייכענען פינף פּאַסן איינער לעם צווייטן ווי דאָס אות „ו״ און אַ פינפטן ווי דאָס אות „ן״. און ווייטער: „טו נאָזשקו טרעבאַ״. דאָ, הייסט עס, דאַרף מען

אַ פיסל — און ער שטעלט אַוועק אַ פיסל אונטער דעם ערשטן פלאָקן און עס ווערט פלוצלונג אַ קלאָרער „נון". „טו", גייט ער ווייטער, „קרייזשקו טרעבאַ", אין ידיש: דאָ דאַרף מען אַ דעכל — און ער לייגט אַרויף אַ פּאַסעק — אַ דעכל איבער די צווי וויטערדיקן פלעקער, און ס'קומט אַרויס אַ דייט־לעכער „חית". און צום סוף, אַ טו ווּ סיערעדינו נאַ..." (ניט צום דרוקן), דאָס באַטייט: און דאָ דאַרף מען אינמיטן אַנ... (ניט איבערזעצט) — און ער האַקט אַריין אינמיטן די צווי פּאַרלעצטע פלעקער אַ קרום פּאַסעקל, אַז ס'ווערט אַן אות, וואָס איז ענלעך צו אַ „מ" — „אי וואָט טיעביע לאַכמאַן", פּאַרענדיקט ער מיט אַ שטאָלצן סוף פּסוק! — און האָט האָסטו דיר, הייסט עס — נחמן (גויים פלעגן אַרויסריידן „לאַכמאַן").

דער ישיבה־בחור אויפן ישוב

די ישובניקעס פון זייער זייט פלעגן אָפּטמאָל אָפּלאַכן פון די שטאָטישע שוואַכע באַשעפענישן, וואָס ווייסן צומאָל נישט ווי עס וואַקסט דאָס, וואָס זיי עסן.

פּאָרט אַ יונגער חתן אַ ישיבה־בחור צו זיין צוקונפטיקן שווער, דעם רייכן ישובניק. פאָרט די פור דורך אַ פעלד איינ־גאַנצן באַדעקט מיט ווייס — וואָס איז דאָס? פרעגט דער יונגער חתן, און דער שווער דערקלערט אים, אַז דאָס איז רעטשקע („גרעטשיכאַ" אין רוסיש). רופט אויס דער ישיבה־בחור מיט התפעלות: אָט דאָס איז דאָס רעטשקענע קאַשע מיט מילך!...

ר' משה בער און זיינע השגות

ר' משה בער דער מלמד (וויסמאַנסקי) איז געווען אַ גרויסער למדן. דורות תלמידים האָבן ביי אים געלערנט גמרא. הינטער דער גראָער אויסערלעך שטרענגער פיגור (וואָס האָט, דרך אגב, שטאַרק דערמאָנט ישׂשכר בער ריבאַקס קוביסטיש בילד „דער זקן" [2]) האָט זיך באַהאַלטן אַ זאַפטיקע נשמה, מיט ליבע פאַר אַ בלום, אַ בוים, מיט התפעלות פאַר גאָטס נאַטור, דערצו מיט אַ שטילן הומאָר, וואָס קען חוזק מאַכן אויך פון זיינע אייגענע קליינשטעטלדיקע השגות.

האָט ער אַמאָל דערציילט פאַר די תלמידים זיינע איינ־דרוקן פון זיין רייזע מיטן פור קיין וואַסילישאָק (אַ פאַר צענד־ליק קילאָמעטער פון לידע): מען פאָרט און מען פאָרט און מער פאָרט! און איך קלער מיר — און דאָס איז נאָך אַלץ רוסלאַנד!...

דאָס איז דערציילט געוואָרן מיט אַ שטיפערישן שמייכל אין די אויגן. אָבער ער האָט אויך אַן אמת געגלייבט, אַז דער ניעמאַן איז דער גרעסטער פון אַלע רוסישע טייכן. אַז מיר האָבן אים געזאָגט, אַז די וואָלגע צום ביישפיל איז גרעסער פון ניעמאַן, האָט ער פאַרוואונדערט באַמערקט: אָבער די וואָלגע פאַלט דאָך אויך אַריין אין ניעמאַן?

ער פלעגט זאָגן: פון אַלע שטעטלעך אויף „שאַק" (וואַ־סילישאָק, איישישאָק, יוראַצישאָק אאַז"וו), האָב איך האָלט קילישאָק... (ס'איז געווען אַן אמת...).

ר' משה בער איז, ווי געזאָגט, געווען אַ גרויסער למדן, אָבער צוזאַמען מיט דעם — זייענדיק אַ בעל דמיון — אָבער־גלויביק. אַ סך מעשיות האָבן מיר זיך פון אים אָנגעהערט וועגן שדים, אין וועלכע ער האָט געגלויבט; וועגן זיין פאַר־שטאָרבענעם ברודער, וואָס ער האָט מיטאַמאָל דערזען אַריינגייענדיק אין צימער פון זיין (משה בערס) שטערבלעך קראַנקן זונס צימער מיט אַ גרויסן קראַנץ בלומען (און אים איז טאַקע גלייך בעסער געוואָרן!). ער פלעגט אויך אָפּ־שפּרעכן אַן עין־הרע.[3] צווישן אַנדערע זאַכן האָט ער אויך געגלייבט אין „זוגות", דאָס הייסט, אַז אַלע זאַכן וואָס „גראַד" (פּאַריק) קענען שאַטן (ער פלעגט צוגעבן: די וואָס גלייבן אין דעם). דעריבער האָט ער קיינמאָל נישט געטרונקען צוויי גלעזער טיי: אָדער איינס, אָדער דריי, אָדער פינף. דאָס וואָס ביי אים איז אין זיינע עלטערע יאָרן געוואָרן דאָס מויל פאַרקרימט, איז געשען, ווי ער האָט אונדז דערציילט, מחמת ער האָט אַמאָל פאַרגעסן זיין כלל און האָט אויסגעטרונקען פיר קעלישקעס בראָנפן — פאַרגעסן אויסטרינקען אַ פינפטן, עס זאָל זיין „אום"...

יידל גילמאַנאָווסקי איז געווען פון די לידער וויצלער פון דער נייער צייט. אַ געוועזענער מירער ישיבה־בחור, אַ בר אוריין, אַ העבראיש־קענער, פעיק אין חשבון, מיט גוטע הענט צו פאַרשידענע אַרבעטן. אָבער צו פרנסה קומט דאָס נישט. כל ימיו געווען אַ קבצן, אָבער שטענדיק זיך גע־וויצלט.

— שטייט אַמאָל אידל אין סוחרים־באַנק און קוקט זיך צו ווי די קאַסירשע ציילט געלט. פרעגט מען אים: ר' אידל, איר דאַרפט עפּעס? — ענטפערט ער: ניין. דאָס ווייב האָט מיר נאָר געשיקט „זען אַ ביסל געלט" אויף שבת. נו, האָב איך שוין געזען...

— אויף פסח, פלעגט ער זאָגן, דאַרף איך זאָרגן, אייגנט־לעך, נאָר וועגן אַן אינדיק. וועגן מצות האָב איך ניט וואָס צו דאגהן: וועט מען דען לאָזן אַ יידן אָן מצות אויף פסח?

— אַ גויע, וואָס קויפט ביי אים אַ שטיקל שטאָף, דינגט זיך מיט אים און טענהט, אַז דער שטאָף איז אַ שמאָלער. ענט־פערט ער איר: „אַלע דלוגי" (אָבער אַ לאַנגער...)

— אידל איז אַ בעלן אויף כל מיני „אַנטיקלעך": עפּעס אַ קונציקער לאָמפּ מיט אַ הויכן גרינעם מאַרמאָרענעם פוס, וואָס פאַסט זיך שווער אַריין אין זיין וויניקער ווי באַשיידענע מעבלירונג, אַ שרייבטיש מיט אַ „סעקרעטנעם שלאָס, וואָס פאַרנעמט ביי אים אַ האַלב צימער, וכדומה — אַלץ מציאות, איינגעהאַנדלט אויף „טאַרגעס" אָדער ביי אַן אַנדער געלעגנ־

[2] זע אין אילוסטרירטן זשורנאַל „רמון" (מילגרוים), חוב' א', ברלין, תרפ"ב.

[3] דער נוסח פון דעם שפּרוך, וואָס איך האָב געזען ביי אים פאַרשריבן אין אַ ספר זכרונות, געדענק איך נאָך אַ ביסל. ער האָט זיך אָנגע־הויבן: „משביע אני עליכם, כל עינא בישא, כל עינא ירוקא, כל עינא אדומה, כל עינא חכלילא, כל עין חתן וכלה, כל עין חתן, כל עין כלה" אאַז"וו. אויסגערעכנט אַ לאַנגע ריי פּערזאָנען וואָס האָבן געקענט געבן אַן עין־הרע. אגב, אין ארץ־ישראל האָב איך געפונען דעם זעלביקן שפּרוך אין אַ לוח'ל פון קופּת רבי מאיר בעל נס — א. ל.

הייט. איין מאָל פאַר די דייטשן, אין ערשטן וועלט־קריג. אַ סך געשעפטן־פאַרלאַז, פון זייערע בעלי־בתים, וואָס זיינען אויף שנעל אַפּגעפאָרן קיין רוסלאַנד. אידל האָט ערגעץ דאַבוי־וועט, פון דעם פאַרלאָזענעם געשעפט פון זיינעם אַ באַקאַנטן זאַלץ־סוחר, אַ מעטער הויכן „שטאַנד־גלאָז", וואָס האָט געדינט אַלס רעקלאַמע אין געשעפט. אַ יונגער מאַן, דערזען ווי אידל שלעפּט אויף דער פּלייצע זיין מציאה, שרייט צו אים פון יענער זייט גאַס: „ר' אידל, וואָס דאַרפט איר אַזאַ גלאָז? — אויף אַנאַליזן — ענטפערט אים אידל אויף אַריבער דער גאַס.

מען זאָגט, אַז אין געטאָ, האָט זיך אידל נאָך געוויצלט. אָבער קיין פּרטים וועגן יענעם טראַגישן „גאַלגן הומאָר" זענען שוין צו אונדז נישט דערגאַנגען.

פאַרלאַמענטאַריזם

אין די יאָרן 1918—1920. אויף דער יידישער גאַס שוויבלט און גריבלט מיט פאַרזאַמלונגען, דעבאַטן אָן אַ סוף, וועגן דעם בוי פון דער צוקונפטיקער יידישער קהילה אד"גל, רעפערענטן און בעלי פּלוגתא, אָבסטרוקציעס, צווישנרופן. דער פאָרזיצער וויל האַלטן פּאַרלאַמענטאַרישע אָרדענונג, אָבער ווער הערט אים. ל. איז אַ שטענדיקער אָפּאָזיציאָנער. אַליין שוין אַ גאַנץ איינגעפונדעוועטער בעל־הבית, מיט אַ פיין מויערל, מיט אַ וואַרשטאַט, ווו עס האָבן שוין געאַרבעט עטלעכע שניידער־געזעלן, איז ער נאָך אַלץ געבליבן דער געשווירענער קעגנער פון די אַלטע קהלשע בעלי־בתים, די „גראָבע בייכער", די „בלוט־צאַפּער". אויף אַ פאַרזאַמלונג, אַז דער פאָרזיצער וויל אים נישט לאָזן ריידן אַ חוץ דער ריי און טענהט צו אים: חבר ל., איר האָט נישט דאָס וואָרט — רייסט אים ל. איבער: וואָס זאָגט איר מיר, איך האָב נישט קיין וואָרט — איך האָב מער ווערטער פון אייך אַלעמען...

אַ קליינער בעל הוצאה

זיצן אין שטוב אָן אַ היטל איז שוין לאַנג געווען אָנגענומען אין נישט זייער שטרענג רעליגיעזע הייזער אין לידע. דאָך, אַרויסגיין אָן אַ היטל אין גאַס, האָט נאָך לאַנג אויסגעזען עפּעס אויסטערליש (אין די צוואַנציקער יאָרן). אונדזער חבר מ., אַ לערער מיט אַ שטאַרק רעוואָלוציאָנערן כאַראַקטער, איז געווען, אַזוי צו זאָגן, פון די פּיאָנערן פון גיין אָן אַ היטל אין גאַס. מיטאַמאָל דערוויסט מען זיך, אַז מ. ע. פאָרט קיין ארץ־ישראל! און אויף קרומער גאַס, רעדט מען אַרום, בין פדיון לפדיון, דעם ענין פון דעם חלוץ: וואָס קען אַזאַ בחור טאָן אין ארץ־ישראל, אָן אַ פאַך, אָן געלט (דאַן האָט מען געהאַלטן, אַז קיין ארץ־ישראל דאַרף פאָרן נאָר אַ פאַכמאַן אָדער אַ קאַפּיטאַליסט). ר' אייזיק לאַנדע האָט נישט מסכים געווען מיט דער דאָזיקער מיינונג: פאַרוואָס נישט? זאָגט ער, וואָס איז, אים וועט גראָד נישט זיין שווער דאָרט: קיין גרויסער בעל־הוצאה איז ער נישט: קיין היטל דאַרף ער דאָך נ י ש ט...

געבענטשט גומל

ר' שאול קראַסנאָשעלסקי האָט דעם לעצטן שבת פאַר זיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל געדאַוונט אין מתעסקים־קלויז, ווו ער איז געווען אַ שטענדיקער מתפלל (געהאַט דאָרט אַ „שטאָט"). האָט מען אים מכבד געווען מיט מפטיר און אָנגעוווּנטשן צו זיין אָפּפאָרן. זיין ענטפער אויף די ברכות האָט ר' שאול אָנגעהויבן: ערשטנס, דאַרף איך דאָך בענטשן גומל, אַז איך האָב געקענט אַרויסגיין לעבעדיקערהייט פון די הענט פון חברה מתעסקים...

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

אמצעים וסגולות לגירוש פחד ולביטול עין־הרע

בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה וגם שנים לאחריה, היו בעיר לידא נשים שהתפרסמו בקרב האוכלוסיה בסגולתן לגירוש פחד או ביטול עין־הרע או סילוק מחלת השושנה (פאַריידן אַ רייזש).

אחת הסגולות הנפוצות ל„הוצאת" הפחד היתה באמצעות עופרת. חנה העניע (נפטרה בערך בשנת 1900) היתה נוהגת כך: על גבי החצובה („דרייפוס") שבכירת התנור היתה שופתת סיר שבור, שמה בתוכו גוש עופרת ומתיכה אותו על גבי האש. הילד, או האדם המבוגר, שסבל מפחדים, ואשר נקראה אליו ל„הוציא" את הפחד ממנו, היה יושב על כסא נמוך כשהוא מכוסה מעל לראשו בסודר גדול. חנה העניע היתה ניגשת אליו כשבידה האחת הסיר הרותח ובו העופרת ובידה השניה סיר מים קרים ויוצקת בפתאום את העופרת המותכת לתוך המים הקרים, ותוך כדי זה לוחשת לעצמה. העופרת הרותחת בהתנפצה עם המים הקרים היתה מעלה רעש ונקרשת בצורות שונות בתוך המים. בהעלותה מן המים חלקיק עופרת בצורת חתול היתה אומרת שהסובל נבהל מחתול, ואם בצורת כלב — אזי הכלב הכישו.

אחת הנשים, אשתו של מלמד דרדקי, היתה מגרשת את הפחד וגם מבטלת את עין־הרע בעזרת חול. את כף ידו של הילד היתה מניחה על שולחן או ספסל מכוסה חול ומעבירה חודו של סכין קטן סביב כל היד וסביב כל אצבע ותוך כדי זה לוחשת לעצמה. היא היתה גם נוהגת „פאריידן א רייזש" כששמה את ידה על הנפיחות של השושנה ולוחשת.

לגרש עין־הרע היה נהוג לא רק מילד אלא גם מפרה שהפסיקה לתת חלב, או מסוס שכלו כוחותיו. על ידי לחש והשבעה היו משלחים את הרע „אויף פוסטע פעלדער און וועלדער, אין אלדע דרערדן, אין פאַרלאָזענע קרעניעצעס" וכו'...

תכנו של הלחש היה נמסר מאשה לבתה והיה סודה של המשפחה שאין לגלותו לזר. „מלכה די פיוואיניצער" היתה נוהגת להוציא את הפחד בשעת עלית השחר או שקיעת החמה. כנראה — סגולה מיוחדת ליעילות מלאכתה.

סגולה להרחקת עין הרע היתה גם אחרת, ממשית ומתקדמת: בביתו של המלמד מתלמוד תורה, ר' אברהם יהודה, היתה קופסה של רבי מאיר בעל הנס, לשם הפנו את הילד או את האשה ההרה לשלשל מטבע (קופיקה) לקופסה. בכך הובטח שיעלמו הפגעים והחלאים הרעים וסוף הגאולה לבוא.

בדרך
לציון
וציון
כדרך

אבא לנדו

עליות מלידא

כמה מאות בתי אב מעולי לידא יושבים אתנו כיום בישראל. גלים גלים הגיעו עולים אלה לארץ בעשרות השנים האחרונות שקדמו למלחמת העולם השנייה ולאחריה. אך טיפין טיפין הגיעו גם שנים רבות קודם לכן, זמן רב לפני העליה בממדים ניכרים בעת החדשה. עכשיו, בנשאנו רחשי תודה על אשר לא אבד ניר ליהדות לידא, יש עניין מיוחד בהעלאת זכרם של אותן „סנוניות ראשונות" של עליה מלידא, עליהם יש לנו ידיעות ברורות.

ר׳ זלמן רלי׳ס (לידר)

שם משפחתו — איבנסקי (אביו של ר׳ משה איבנסקי — „משה קענדע׳ס"). בארץ נודע בשם „לידר" על שם עיר מוצאו. הוא שיסד את משפחת „לידר" בארץ. הוא היה בנו של ר׳ אליהו הינדס, ספרא ודיינא בבית־דינו של הגאון בווילנה, אשר, כדוגמת רבו הגדול, היה רודף עד חרמה את החסידים. והנה, „מעשה שטן" — בנו זלמן נהפך לחסיד! האב המדוכא ישב שבעה על בנו ש„יצא לתרבות רעה". רק בסוף ימיו, כשנוכח לדעת שבנו יהודי כשר, התפייס לו. ר׳ זלמן התיישב בלידא ועל שם אשתו „רליה" נקרא „זלמן רלי׳ס".

היה איש אמיד, ועם זה בעל לב חם ומצטיין במידותיו התרומיות. לפי המסופר, הציל ילדים רבים מידי ה„חוטפים" (שהיו חוטפים ילדים יהודים ומוסרים אותם לשלטונות הרוסיים, שגידלו אותם להיות חיילים בצבא הרוסי — ה„קנטוניסטים"). ופתאום (והוא אז אלמן, בשנית, ועל ידו שלושה ילדים קטנים מאשתו השנייה) — החליט לעלות לארץ הקודש. והמניע? — שאיפה רוחנית טהורה, באין כל גורם חומרי או משפחתי.

אחרי תלאות רבות, ולאחר שחלק גדול מכספו נגזל ממנו ע״י רמאי אחד בקושטא, הגיע בערך בשנת תרי״א (1851) לחופי הארץ ובעלותו מן האניה נשק את עפרה. הוא הביא אתו בן ובת. עוד בן (והוא משה קענדע׳ס) נשאר אצל גיסתו של ר׳ זלמן. הוא התיישב בטבריה, שהתקדשה אצל החסידים בקדושה יתירה. כאן מצאה נפשו את המנוחה ששאף אליה, אבל התלאות והנדודים קיצרו את ימיו והוא נפטר זמן קצר אחרי בואו לארץ.

מן הדורות הבאים למשפחת לידר, היו ידועים בזמנם בארץ בנו של ר׳ זלמן, ר׳ מרדכי, שהיה כמה שנים „ממונה כולל רייסין בטבריה" ובנו של ר׳ מרדכי, ר׳ עזריאל זליג, תושב ירושלים, איש נשוא פנים, סוחר בעל קשרים עם ארצות חו״ל, ומן העוסקים בצרכי ציבור, ממקורביו של ר׳ י.ד. פרומקין. פירסם כמה מאמרים ב„חבצלת".

ר׳ מרדכי, ששבע צרות מנעוריו, עת נשאר יתום מאביו, היה מבקר לפרקים את אחיו הנ״ל ר׳ משה קענדע׳ס והביא ללידא את בשורת ארץ־ישראל.

הרב ר׳ שמעון צבי הורביץ

השני בסדרתנו זו. פרשת חייו ופעולותיו בארץ, כאילו לוקחה מתוך סיפור דמיוני מימי המקובלים הראשונים מתקופת האר״י הקדוש. אך עם המוזר והיוצא דופן שבסיפור זה, יש בו כדי לרתק אף את התעניינותו של בן זמננו, הספקן והריאליסטן, ולעורר התפעלות מאישיותו המופלאה של גבור

הסיפור, המופלג באמונתו התמימה, באהבת ישראל ובכמיהתו הלוהטת לגאולת ישראל.

הוא נולד בלידא בשנת תרכ״ה (1865).[1] מילדותו התנכר בכשרונותיו ובנטייתו למסתורין. הוא למד תורה בחדרים בלידא ובהיותו בן שמונה, נשלח לווילנה, לישיבה של ר׳ מילא („ראמיילעס קלויז"), שם שקד על לימודי גפ״ת ויחד עם זה שתה בצמא, כבר אז, ממעייני הקבלה.

הימים ימי גזירות על ישראל מצד אחד ומצד שני, התעוררות הרעיון ליישוב ארץ־ישראל. בהיות שמעון הקטן בן תשע, נוסדה בלידא אגודה בשם „עולי רגלים", ששמה לה כמטרה לאסוף סכום כסף בין חבריה ולשלוח אחד מהם, על פי הגורל, לארץ־ישראל, לראות ולחקור את הנעשה שם ולמסור דו״ח לחבריו. ידיעות הגיעו על יסוד המושבות העבריות הראשונות, כרוזי אנשי ביל״ו וכו׳. כל אלה לא נעלמו בלא ספק מן הצעיר הער למתרחש ברחבי עולם (תכונה שנשמרה בו גם בימי זקנתו). אך כיצד לקרב את הגאולה השלמה? — שמעון הצעיר בטוח שלימוד הקבלה עשוי לחולל את הפלא. בהיותו בן שבע־עשרה, בשנת תרמ״ב (1882), הוא עולה לארץ ובישיבת המקובלים הספרדים „בית אל" הוא מתמסר ללמוד חכמת הנסתר, כדי להגיע לשלימות, למדרגה הנחוצה. הוא מנהל אורח חיים סגפני, צם כל יום ב׳ ו־ה׳, עורך תיקון חצות, מרבה בתפילות. בשנת תרס״ו הוא

[1] שם משפחתו היה קמנצקי, אך מטעמים המובנים ליוצאי רוסיה הצארית, שינה אח״כ את שמו להורביץ, כשם אשתו.

מייסד בירושלים, יחד עם ידידו הרב חיים יהודה אוירבך, את ישיבת „שער השמים", ללימוד הקבלה לצעירי האשכנזים. הכל כדי לקרב את הגאולה. רבות קרא בילדותו, ואח"כ למד בשנות עמידתו, בירושלים, על „בני משה" ועשרת השבטים, השרויים אי־שם מעבר לנהר סמבטיון, בעלי גבורה שמחוץ לגדר הטבע. אך גזירה נגזרה עליהם להשאר במקומם עד עת קץ, כשיגיע זמנם — לבוא ולגאול את אחיהם השרויים בגלות. ר' שמעון מגיע להחלטה — צריך לגלות את מקומם, לבוא אליהם ולשכנעם כי מלאה הסאה, הגזירה בטלה והגיע זמנם לבוא ולהושיע את עמם. והיאותו? — בשלהי המאה הי"ט, נמצאו בירושלים קבוצת עסקנים משלומי אמוני ישראל שחשבו תכנית זו למעשית ואף יסדו חברה בשם „דרישת כבוד חכמי התורה" להגשמתה. אחרי נסיון, וכשלון, בשנת תרנ"ח, יצא הדבר לפועל בשנת תר"ס (1900) והרב המקובל ר' שמעון לידר (מקורביו כינוהו כך על שם עיר מוצאו) המפורסם כבר בארץ ומחוצה לה, יצא בשליחות זו, לגלות את נהר הסמבטיון ואת השבטים האובדים הנחיתים מעבר לו.

משך שתי שנים עבר ר' שמעון ארחות ימים וכיתת את רגליו בדרכי הודו, אפגניסטן, טיבט, סין ובורמה, שט על גלי נהר הגנגס (שהוא מזהו עם נהר גוזן שבתנ"ך). לצורך מחקרו ריכז את כל המקורות בספרות ישראל, ראשונים ואחרונים, ואת כל השמועות ששמע בנושא זה. הוא קורא גם ב„ספר גאגראפיע של התייר המפורסם הנקרא דער שוועדישער רייזענדער הנקרא בשמו Sven Hedin". אמנם את נהר הסמבטיון לא גילה ר' שמעון הפעם, אך לעומת זה הביא הרבה ידיעות ריאליות על שבטי ישראל שמצא ברחבי אסיה, בסין, בהודו ובבורמה, מעורבות בסיפורים דמיוניים ששמע על עיר בשם „נין־אן־נען (Nen-Jen-Nen) שמה ישוב גדול מישראל בחשבון מיליאנען ונק' בפי העולם די רויטע יידן" וכדומה.

את פרשת נסיעתו, חקירותיו ופגישותיו תיאר בספר „קול מבשר", שיצא לאור בירושלים בשנת תרפ"ג, ואשר יש בו עניין גם לשאינם מאמינים בכל אשר האמין ר' שמעון. בראש הספר, הדפיס שיר „מחובר ע"י אחד מהסופרים הגדולים" (וסגנונו, משקלו וחרוזו חדישים הם בהחלט וכלל לא רבניים) על אודות בני משה שמעבר לסמבטיון. בזה כמה בתים ממנו:

בנס איש צדיק אחד
שם הובא ויראנה
ובנס הוא שב אלינו
וסח ונשמענה.

ותאור הסמבטיון בשבת:
מנוחה לסמבטיון
בעונג שבת דומם
אך גלי שלוה שטים
ומטיילים בו לתומם.

ודור לדור יספר
זאת יגיד אב לבנים
שם ארץ חמדה טובה
פורחת כגן עדנים.

וכל שיח לא יזוע
לא יניד בד על ענף
רק זמירות שבת סביב
ינעימו בעלי כנף.

— — — — — — — — — — — —

ואין לבוא לארץ
ואין לצאת ממנה
עליה סגרו פחדים
סמבטיון יסובבנה.

בחיק המלכה שבת
כתינוקת זו עדינה
תנוח לה הבריאה
ועליה שורה שכינה.

לא נודע מי מחבר השיר הזה. הסופר א. ר. מלאכי, שכתב, אחרי מותו של ר' שמעון, רשימה נלהבת עליו,[2] והביא ברשימתו כמה בתים מן השיר, מעיר: „לא ראיתי את השיר הזה במקום אחר... ואם הוא פרי עטו של הורוויץ, נתגלה בו כפייטן יפה". ונוסיף על כך: אם גם לא הוא עצמו כתבו, הרי בבחרו בו לצרפו לחיבורו, גילה בזה נשמה פיוטית.

מחלומו, לגלות את עשרת השבטים, לא הסתלק ובשנת תרצ"ג (1933), היה בין 16 רבנים החתומים על מכתב ארוך אל „כבוד אחינו היקרים צדיקים וחסידים גמורים ואל מלך הקדוש בראשם אשר מבפנים לנהר סמבטיון חונים" וכו', שיבואו לגאול את „אחיהם הנתונים בצרה ובשביה למדרס תחת רגלי רשעים הנקראים בולשביקין... ומידי הרשע נצר זדון מזרע עמלק ימח שמו הנקרא בשם אדאלף היטלער" וכו'.[3]

אוהב ישראל היה במובן העמוק של המלה. ב„ספר סניגוריא" שפירסם (ירושלים, ת"ש), הוא מציע „נוסח סניגוריא" שיש לאמרו לפני תיקון הצות, כדי לקרב את הגאולה. בהקדמה לספר, הוא מביא את כל המדרשים על נביאי ישראל שנענשו על אשר למדו חובה על ישראל. והרי „פושעי ישראל מלאים מצוות כרימון"... עם היותו שייך לחוג שהתרחק מן הדור החדש — הוא לא התרחק ואף העריץ את החותרים לגאולה בדרכים שונות משלו (אך מקבילות להן): ברכתו ליוותה אותם ותמיד השתדל להשיאם את עצתו. כשבא הרצל לירושלים, לראיון עם הקיסר וילהלם, שלח לו מכתב ובו עצות, לפי דרכי הקבלה, למען יצליח בשליחותו. לדברי בני המשפחה, אף זכה לתשובה מהרצל, אך בעברו מיד ליד, נעלם המכתב ולא נמצא עוד. אלוף יוסף אבידר מספר בהתפעלות על אישיותו של הרב הורביץ, אתו התיידד בשנת תרפ"ט, בהיותו מפקד כוחות ההגנה בעיר העתיקה בעת הפרעות של אותה שנה. הרב גם השיא לו עצות כיצד להגן על פינות שונות ברובע היהודי והראה לו היכן מצויים שם מעברים נסתרים.[4]

במלחמת העולם השניה, כשגייסות רומל עמדו בשערי אלכסנדריה של מצרים, ראה הרב הישיש (בן 75) בחרדה את הסכנה המתקרבת לארצנו. הישקוט? — שכר אווירון (כן!) ובלוויית כמה מתלמידיו, טס והקיף שבע פעמים את עיר הקודש ירושלים, תוך תקיעת שופר ואמירת תפילות מיוחדות להדיפת האויב הנורא. ומי יזלזל בתפילתו התמה?...

הוא הספיק לראות בחייו במפלתו של היטלר. אך לא זכה לראות בתקומת ישראל. בימים הטרופים של שנת תש"ו, החליט לבלות את חג ראש השנה במוצא, בבית הכנסת של ידידו שטיינברג. בצאתו להתבודדות בין ההרים, מעד ונחבל בראשו. ידידיו הזמינו אמבולנס ורופא מבית החולים הממשלתי הקרוב, אך העזרה לא נשלחה, לדברי בני המשפחה — מתוך טינא לרב הישיש, שהיה ידוע לאנשי השלטון הבריטי כעויין את משטרם. ביום ב' דראש־השנה תש"ז נאסף אל עמיו. הספדים לא נישאו בהלווייתו, בהתאם לצוואתו, אך הרבה מאמרי הערכה נכתבו עליו בעתונים שונים בארץ ובחו"ל.

[2] „הדואר", ניו יורק, י' שבט תש"ז.

[3] העתק התעודה המענינת הזאת הומצא לנו ע"י בן עירנו, מר שמעון גולדמן, תושב ירושלים, עכשיו בארה"ב, חתנו של ר' שמעון, שמצא אותו בין כתבי המנוח. לא ידוע לו לאן ובידי מי נשלח המכתב.

[4] „דבר", גליון ערה"ש, תשכ"ט.

גרשון הורביץ ז״ל

עלה מלידא בשנת 1885, ומסמל בואה של תקופה חדשה.

בלידא רבים הדבקים ברעיון חיבת ציון. כבר הזכרנו לעיל את יסוד החברה „עולי רגלים". ידועים לנו שמותיהם של אחדים מעסקני התנועה מנשואי העדה בלידא: ר׳ מרדכי פיינשטיין (שבא בהסכמה על ספרו של ר׳ נתן פרידלנד, מגדולי הרבנים בדורו שתמכו ברעיון יישוב א״י), ר׳ שמואל גולדברג, שהיה אחד הפעילים ביותר בתעמולה ובקיבוץ כספים למטרה זו וכנראה, שימש בשעתו בא־כוחו העיקרי של הרב קאלישר ברוסיה,[5] ר׳ שמואל צבי קמנצקי והדיין ר׳ יעקב קאפשטיין (כתבים קבועים בכתב העת „הלבנון") ועוד ועוד, ובראשם — הרב החדש, ר׳ יצחק יעקב ריינס, הידוע ביחסו החם לרעיון עוד משוונציאן.

ובינתיים נוסדו המושבות הראשונות בארץ־ישראל. לפי דרישת הפקידות של הברון רוטשילד, הוטל על מורשי ועד חובבי ציון ברוסיה לבחור שישה צעירים מוכשרים וחרוצים שישלחו לארץ־ישראל ואחרי קבלם הכשרה יסודית בחקלאות, יוכלו לשמש מדריכים לאיכרי המושבות. בין ששת הנבחרים, היה גם גרשון הורביץ, מלידא, יליד 1855 (או בן 30), חתנו של אהרון פפירמייסטר (ר׳ להלן). חניך התלמוד־תורה, ולאחר מכן, תלמיד ישיבת מיר. בעזבו את ספסל הישיבה, למד לשונות זרות: רוסית, גרמנית, צרפתית. ב־1885 נשלח לארץ־ישראל. משך זמן מסויים עבד במושבת זכרון־יעקב. עבר אחר כך לראשון־לציון, מקום שם עבד בתורת גנן. שימש מדריך לעולי בסרביה בבאר־טוביה. ב־1897 זכה להיות בין המתנחלים בראשון־לציון על שטח של 60 ד׳ שהוקצב לו מן הפקידות של הברון. כשנוסדה חברת „כרמל מזרחי", נבחר לשמש כמנהל המשרד המרכזי. לדברי גיסתו, הגב׳ שמעוני (אלמנת המשורר דוד שמעוני) הוא אשר הכניס את עץ האקליפטוס.[6] נפטר בראשון־לציון בשנת 1938. הניח שתי בנות, שתיהן בארץ.

אהרון פפירמייסטר ז״ל

היה יליד קורלנד (1837) ולאחר שהתמחה בבישול שיכר, הקים בית חרושת בפוספשקי שליד וילנה. גר כל הזמן בווילנה, מקום שם היה מקורב לאנשי חובבי ציון. ב־1887, לאחר שמבשלת השיכר שלו הוצתה ע״י מתחרהו הגוי ונשרפה כליל, עבר ללידא, מקום בו התגורר אחיו, יעקב פפירמייסטר, מייסד מבשלת השיכר הגדולה, הראשונה בעיר. פה היה מידידיו הקרובים ומבאי ביתו של הרב ריינס. כשהגיעו לרוסיה שליחים מא״י (וביניהם אליעזר בן־יהודה), ור׳ אהרון פפירמייסטר נפגש אתם ושמע מהם על המושבות, החליט להגשים את שאיפתו לעלות לארץ ולהיות לעובד אדמה. עוד ב־1885 עלו לארץ אחיו המהנדס, ברוך (הוא שבנה בראשון את בית־הכנסת הגדול) ובנו הבכור שלום. בכסף ששלח להם ר׳ אהרון, רכשו אלף מתוך שבעת אלפים הדונמים שנקנו סמוך לחולות מדרום־מערב לבית־דגון בשביל מושבת ראשון־לציון, והתחילו בהכנות לעליית המשפחה. שבע שנים ארך הדבר: הכשרת הקרקע, עיבוד, נטיעה, בניית בית מגורים ובנייני משק וכו׳. ובי״ז בתמוז שנת תרנ״ב (1892) יצאה המשפחה: ר׳ אהרון ואשתו לאה לבית דודזון מקובנה, ותשעה מילדיהם, מלידא בדרכם לארץ. נכבדי העיר ובראשם הרב ריינס, חובב ציון נלהב וידיד המשפחה, אשר מתוך שמחה על התחלה של שיבת ציון, הכריז על ביטול תענית הציבור שחל באותו יום, ליוו את היוצאים עד תחנת הרכבת.

ר׳ אהרון פפירמייסטר היה מנכבדי המושבה ראשון־לציון וממניחי יסודותיה. אכן, דרכו במושבה לא היתה סוגה בשושנים. מאחר שכל ההשקעות במשקו נעשו על ידי עצמו, במזומנים, ראה עצמו בלתי תלוי בפקידות של הברון ולא רצה להסתגל להוראותיהם. אחיו ברוך עמד זמן רב במאבק ממושך אתם בנוגע לשיווק ענביו וכד׳. ר׳ אהרון היה משך שנים רבות חבר בוועד המושבה, בתפקיד גזבר הוועד.

חתנו, הסופר וחוקר הארץ ישעיהו פרס, מתאר את בית חותנו:

„בית פפירמייסטר בראשון־לציון היה פתוח לרווחה לכל באיו. באולם הגדול עמדו לאורך ארבעת הקירות ספות מרופדות, ששימשו ביום לישיבה, ובלילה לשכיבה, ובמרפסת הגדולה היה ערוך השולחן הגדול. ר׳ אהרון היה בעל מזג טוב ואהוב על יושבי המושבה, שבהנהלתה השתתף. אולם מאוויו לראות לעת זקנה את כל בניו וכל בנותיו יושבים על הקרקע סביב לו לא נתגשמו. בניו ובנותיו הצעירים יצאו לחו״ל לשם לימודים. רק בנו הבכור שלום, בתו הבכירה רייכל ובעלה האגרונום והחקלאי הוותיק גרשון הורביץ, ומינה עם בעלה שמואל כהן (מי שהתאים בזמנו את המנגינה לשיר „התקוה") נשארו צמודים לקרקע בראשון־לציון".

צאצאיהם האחרים: פייגה (נשארה בחו״ל, אשתו של העסקן הציוני צבי שייניוק, שפעל רבות בלידא); שמעון, ד״ר לכימיה, בני ברק; מרים (אשת ישעיהו פרס, כנ״ל); גרשון, ת״א; יהודית, רופאת שיניים בת״א; ד״ר יצחק (נפטר בחו״ל); דב, מורה לאנגלית בצפת; דינה (רעייתו של המשורר דוד שמעוני).

הר׳ יעקב יוסף דזימיטראווסקי ז״ל

נולד בשנת תרל״ח בערך, לאביו ר׳ יצחק הלוי דזימיטראווסקי ז״ל (היה ידוע בלידא בשם ר׳ יצחק הלבן — „איטשע דער ווייסער"). אחרי למדו תורה בעיר מולדתו לידא ובישיבת סלובודקה, עד היותו בן שש־עשרה בערך, שוב „גלה למקום תורה" לרדין, שם היה תלמידו ומבאי ביתו של הר״ר ישראל מאיר ז״ל („החפץ חיים"), שהיה חבר נעוריו של אביו ר׳ יצחק, ובלי ספק הושפע מאוד מרבו לא רק בתורה ובמידות אלא גם בחיבת ארץ הקודש והכמיהה אליה. (כידוע, היה „החפץ חיים" מצפה לגאולה בפשטות ובתמימות יום יום. וכל ימיו הגה בדיני הקרבנות, כדי שבבוא הזמן, ויישמע שופרו של המשיח, יהיה מוכן לבוא ולהקריב...). בהיותו בבית אביו בלידא, נתגלגלה לידו חוברתו של הר׳ צבי הירש קאלישער „דרישת ציון", העוסקת בבעיית יישוב א״י וכן בבעיית חידוש הקרבנות בזמן הזה, וכפי הנראה, השאירה עליו רושם רב. ללא ספק, השפיעה עליו גם אווירת חיבת ציון שהיתה רווחת בלידא, בה ישב כבר באותן שנים הר״ר יצחק יעקב ריינס ז״ל,

[5] ד״ר ישראל קלויזנר — חבת ציון בליטא, ספר יהדות ליטא, עמ׳ 490—491.

[6] אולי הכוונה להבאת העץ לראשון־לציון, שכן, כידוע לנו, טוען ביה״ס החקלאי מקוה־ישראל לזכות ראשונים בנדון זה.

חובב ציון נלהב, על כסא הרבנות. ובהיותו בן 18, החליט הצעיר יעקב יוסף לקיים את מצוות יישוב ארץ־ישראל הלכה למעשה, וישם פעמיו לארץ הקודש.

מאז בואו לירושלים, בשנת תרנ״ו בערך, השקיע את עצמו באוהלה של תורה. הוא נשא לאשה את נכדתו של הר״ר חיים יעקב שפירא, מקובנה, שמונה לראב״ד בירושלים. היה חבר פעיל ב„אגודת בני תורה״, שמטרתה היתה להפיץ את דעת התורה במושבות. בשנת תרס״ח קיבל על עצמו, בעידודו

של הרב קוק ז״ל, משרת רבנות במושבה עקרון, בה עשה כחמש שנים וכפי שמספרים, כל כך נתחבב על בני המושבה שעוד שנים רבות לאחר מכן, היו באים אליו לירושלים לשאול מפיו עצה והדרכה. שנה אחת בילה בארצות הברית, לשם הוזמן לכהן בכהונת רב בעיר לורנס, מסצ׳וסטס, אך לא הסתגל לסביבה וחזר לירושלים. כאן המשיך באורח חייו הצנועים כמורה הוראה בשכונת „נחלת השבעה״.

ההתעוררות הגדולה שקמה במחנה ישראל אחרי פירסום הצהרת בלפור, סחפה אתה גם את הרב ר׳ יעקב יוסף, שראה בזה אתחלתא דגאולה וכבר חזה בדמיונו את חידוש העבודה בהר הבית. הוא ראה, איפוא, כדבר בעתו להוציא לאור מחדש את חוברתו של הרב קאלישר הנ״ל* (על חשבונו הפרטי) ועוד הוסיף עליה נופך משלו, מאמר מפרי עטו („קונטרס סמיכת זקנים״) ובו הצעה לחידוש הסמיכה בישראל והקמת סנהדרין גדולה בירושלים.

גדול בתורה ועם זה צנוע ועניו, שאינו מבקש גדולה לעצמו, בעל מידות תרומיות ומסביר פנים לכל הפונה אליו, וכרבו „החפץ חיים״ ז״ל — מצפה בכל רגע לגאולה השלמה. נפטר בשיבה טובה בכ״ט תשרי תשכ״ו.

אחד מבניו, ר׳ דוד הלוי דזימיטרובסקי, יושב בכפר־סבא, ובנו השני, ד״ר חיים זלמן דזימיטרובסקי, מכהן כפרופסור בסמינר ע״ש שכטר בניו־יורק.

*

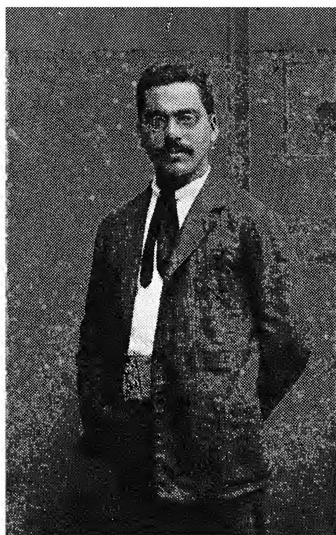
גם לעליה השנייה תרמה לידא את תרומתה. חמישה מהם אנו מכירים. לא כולם בבת אחת באו. אך כולם הלכו לבטח דרכם, תוך ראייה ברורה את מטרתם, וכולם היו בין בוני החיים החדשים בארץ, איש איש בתחומו.

הראשון בסדרה זו —

* ספר דרישת ציון לחברת ישוב ארץ ישראל, מאת הגאון מו״ה צבי הירש קאלישער. המו״ל יעקב יוסף במוה״ר יצחק הלוי דזימי־טראווסקי, ירושלים, תרע״ט.

יוסף יודלביץ

בן עירנו היקר, היושב אתנו בארץ, בכפר־סבא, לאורך ימים טובים, עלה לארץ בשנת 1908. מיזג בקרבו את השפעת בית אבא (ר׳ „שלמה דער יאנאוער״, למדן בנוסח ליטא, חבר

נעוריו של ר׳ יוזל מנוברדוק, אך שונה ממנו במזגו והלך רוחו, נוח לתשחורת, איש חברה ובעל הומור), את החינוך העברי שרכש מפי דודו, ר׳ זלמן יודלביץ, מורה משכיל, מחלוצי המשכילים העברים בעיר, את הרוח הציונית שרווחה בלידא בהשפעתו של הרב ריינס, הנערץ עליו, יחד עם — מיטב האידיאלים של התנועות המהפכניות ברוסיה של אותן שנים. היה פעיל במפלגת הציונים־הסוציאליסטים (ס״ס — טריטוריאליסטים) ועל פעולתו זו נאסר בשנת 1907 והיה חבוש משך שנה בבתי הסוהר לאסירים פוליטיים בוורשה ובבריסק. אחרי השתחררו מן הצבא ב־1908, חזר לגירסתו הציונית הישנה — ושם פעמיו לא״י. עבר את כל תהליך החישול של פועל חקלאי יהודי בארץ שדבק בסיסמה: „כיבוש העבודה וכיבוש עצמו לעבודה״, עבודה במעדר ובמכוש, בפרדסים, בבארות ובכל עבודה קשה. 4 שנים ברחובות, שנה בפתח־תקוה, אח״כ כמנהל עבודה בפרדסי כרכור. בשנות המלחמה — ביסוד המעלה, לפי הזמנת קלווריסקי, כגנן־מדריך לקבוצת חוקרים גרמנים, והוא אז כבר נשוי ואב לבת. לאחר שחלתה הבת הקטנה ומתה, עבר זמנית לתל־אביב. אחרי המלחמה, מטעם המרכז החקלאי — בזכרון יעקב, כמדריך בעיבוד שדות הטבק, ואח״כ — לכיבוש העבודה בייבוש ביצות הכברה — עד 1929. ושוב לכיבוש העבודה בבניית בית וגן (בת־ים היום). הגיע אל הנחלה, כשהוקצתה לו חלקת אדמה בכפר־סבא והוא נטע בה פרדס לעצמו (נטע — פירוש בידיו ממש, למן השתיל הראשון), עליו פרנסתו עד היום. חינך לחקלאות גם את שני בניו ואת בתו — להוראה. אשתו מתה עליו בשנת 1968. עד היום פעיל בחוגי החקלאים. מוסיף להיות פעיל בחיים הציבוריים ומזכה מזמן לזמן את קוראי „דבר״ בתגובותיו על תופעות ציבוריות שונות. כה לחי!

חיים קרופסקי (אריאב)

בנו של ר׳ שלום אריה קרופסקי („שלום לייב דער מלמד״), מן המלמדים המודרניים, שהיה „בעל תנ״ך״ ומדקדק וחובב ציון מסור. על ברכי המסורת העברית, המוארת באור ההש־כלה, התחנך חיים עד גיל הבחרות בחיק המשפחה, שכל שאיפתה היתה — לציון.[7] למד תורה בחדר ובישיבה ובנפרד

מזה רכש השכלה כללית, בהתכוננו להמשך לימודים — בגימנסיה העברית ביפו. בעודנו צעיר, לקח חבל בפעולות הציוניות בלידא והיה חבר הוועד של הנוער הציוני. את שאיפתו הגשים בשנת 1912, היא שנת עלייתו לארץ. נתקבל לגימנסיה העברית והיה בין בוגרי המחזור הרביעי שלה.

עם פרוץ מלחמת העולם, התעתמן, כדי להשאר בארץ. התגייס לצבא הטורקי, בו עבר קריירה צבאית נרחבת: סיים בי״ס לקצינים, שימש מורה בבי״ס צבאי בדמשק, מתורגמן בחזית (הודות לידיעת שפות), אח״כ מילא תפקידים חשובים בחזית הקאוקזית ובחזית הפרסית. משך זמן מה היה אסור, בעקב גילוי קבוצת „ניל״י״, שריגלה לטובת בעלות הברית, אך שוחרר והוחזר לתפקידים אחראיים, ועם הכרזת שביתת הנשק אף הוצע לו תפקיד אחראי בצבא הטורקי. הוא הסתלק מן הכבוד הזה וחזר לארץ־ישראל.

ב־1919 נכנס לעבוד בוועד הצירים ועם התארגנות ההנהלה הציונית בארץ, מונה למזכירה. ב־1925 סיים קורס למשפטים. מ־1929 — מזכיר כללי של הסוכנות היהודית, הפקיד בו שימש כשנתיים. מ־1931 — מזכיר של התאחדות האיכרים. אירגן את קופת־החולים העממית, מייסד חבר המוע־צות המקומיות וממייסדי בנק האיכרים. היה חבר הוועד הפועל של הסתדרות הציונים הכלליים ונבחר לכנסת ברשימת תנועה זו. מטעם סיעתו — חבר ועדת הכספים של הכנסת. נפטר בשנת תשי״ז (1957).

[7] ואמנם כל בני המשפחה (חוץ מן ההורים שנפטרו בלידא בימי מלחמת העולם הראשונה) עלו לארץ־ישראל: הבת גיטה (פרומקין) שתבל״א ב־1913, הבן הצעיר, דב ז״ל ב־1920 והבן הבכור מרדכי עם משפחתו — ב־1925.

גיטה קרופסקי (פרומקין)

אחותו של חיים אריאב, שתבל״א, שייכת גם היא לעליה ב׳, הגיעה לארץ שנה אחריו, ב־1913 ומגמת פניה — בית המדרש למורות. אך בינתיים פרצה מלחמת העולם והיא נצטרפה לקבוצת דגניה ב׳, מקום מושבה עד היום, לאורך ימים.

אלימלך זליקוביץ (אבנר)

בן סוחר עורות אמיד בלידא, ר׳ שמואל „החוכר״ („דער חייקער״), נולד בשנת תרנ״ט. למד בחדרים ואח״כ בישיבת ריינס. בשנת 1913 עלה לארץ, יחד עם חברו יעקב שיפמן

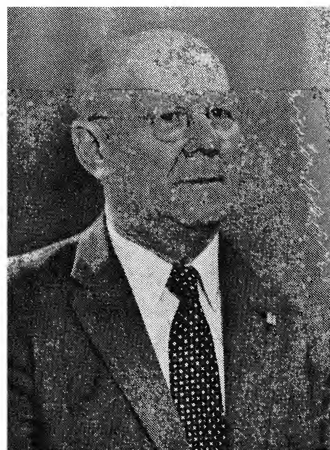

שיבדל״א, ופני שניהם לגימנסיה העברית. כאן למד עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה והתגייס לצבא הטורקי. נשלח לבי״ס לקצינים בקושטא והיה מפקד פלוגה בחזית. עם נסיגת הצבא הטורקי נשאר בארץ ועבד כפועל חקלאי ברוחמה. ב־1918 — מראשוני המתנדבים לגדוד העברי. תחנותיו הבאות: באר טוביה (אז קיבוץ), בן־שמן, קב׳ גבע וכפר הילדים ע״י עפולה. כל הזמן היה פעיל בהגנה, מ־1921 בראש ועדה לקביעת קווי ההדרכה והארגון הארציים. אח״כ — בשירות קבוע במרכז ה„הגנה״, מפקד הקורסים ומראשוני העוסקים בתכניות ארציות. עד 1941 מפקד ת״א ואח״כ מפקד גליל הדרום. ב־1944 נתקבל לעיריית ת״א כמנהל מחלקת השיכון העירוני.

משנוסד צה״ל, נקבע מעמדו כאלוף והוא נתמנה מפקד ראשון של הממשל הצבאי בשטחים המוחזקים. נפטר בכ״ג אדר א׳ תשי״ז.

יעקב שיפמן (בן־סירה)

נולד בקנייב בשנת תרנ״ט ובהיותו בן 11 בערך הגיע ללידא, בתוך משפחתו, כשנתקבל אביו, ר׳ פינחס שיפמן ז״ל, לתפקיד מורה לתנ״ך, היסטוריה וספרות עברית בישיבת הרב ריינס. למד בחדרים, אח״כ בישיבת ריינס ובמקביל —

בבית־הספר הממשלתי היהודי בלידא. בשנת 1913 עלה לארץ יחד עם חברו בן גילו אלימלך זליקוביץ ז״ל ונתקבל לגימנסיה העברית. בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה עד 1921 עבר את הדרך החלוצית של פועל חקלאי, שומר־שוטר במש־טרה המוספת, פועל בסלילת כבישים וכדומה, בשפלה ובגליל התחתון, ובתוך זה, עיסוק ביניים — כמזכיר מרכז „מכבי״ (אירגן בסוכות תר״פ את הכינוס הראשון). ב־1921 יצא ללונדון ללימודים. שם הוסמך ב־1924 כמהנדס ובמשך שנה נוספת התמחה במקצועו תוך עבודה בחברת „של״. בשנים 1926—1927 — מהנדס ב„סולל בונה״ ובשנים 1927—1929 — מהנדס עירוני בירושלים.

אח״כ — מהנדס עירוני בת״א. פיתח פעילות נרחבת בתיכ־נון העיר המתרחבת והולכת מעבר לכל מה שיכלו מייסדיה הראשונים לחזות ולתכנן, בסלילת כבישים, בניין גשרים, הקמת בניינים ציבוריים וכיו״ב. עזר למהנדסי הרשויות המקומיות. חבר הוועד המרכזי של אג׳ האינז׳נרים והארכיטקטים ונשיאה לשעבר, וכן חבר בוועדי אגודות ציבוריות שונות לקידום ההשכלה הגבוהה (האוניברסיטה העברית, הטכניון ועוד). פרסם מאמרים רבים בנושאים מקצועיים. היום — יועץ לתכנון ולהנדסה בעל משרד פרטי.

* * *

אופייני הרכבה של רשימת עולים ראשונים אלה מלידא (הידועים לנו) לגוניהם: למן חובשי בית המדרש המצפים לגאולה העתידה לבוא בידי שמים, דרך חניכי תנועת חיבת ציון החדשה ועד לתלמידי אחד־העם, הרצל וגם — בורוכוב. התעכבנו עליהם בקצת אריכות בזכות ראשוניותם ובזכות הביטוי שנתנו לשאיפת רבים, שאיפה אשר היתה עדיין בראשית תסיסתה ואשר היתה צריכה לזעזוע מן החוץ שיחיש את התהליך של הפיכת השאיפה — להחלטה.

זעזוע זה בא עם מלחמת העולם הראשונה ובעקבותיה הצהרת בלפור וכל ההתעוררות שבאה אחריה. בתוך „האוכ־לוסיה הציונית״ של העיר נתגבשו קבוצות של נוער, אשר את ציונותם תפסו תפיסה חדשה, פעילה, כקריאה מחייבת. עם שחרור העיר מן הכיבוש הסובייטי, הראשון, ב־1919, מתחילים עשרות צעירים להכשיר את עצמם לעליה לארץ־ישראל. אך דרכי העליה חסומות ורשיונות עליה ניתנים בצמצום ע״י ממשלת המנדט, באמצעות המשרד הא״י של ההסתדרות הציונית. רק באמצע 1920, מגיע אישור ל־7 מחברי „צעירי ציון״ בלידא לעלות. הם מספיקים לצאת בחפזון לדרכם בעת אשר גיסות הצבא האדום, בהתקפתם המחודשת על צבא פולין, מתקרבים שוב ללידא.

על תלאות הקבוצה הזאת, מספר לנו ידידנו חיים אמיתי בגליון מס׳ 8 של הקובץ, „אסופות״, מניסן תשכ״ב (הוצאת הארכיון והמוזיאון של תנועת העבודה), ובזה כמה קטעים מרשימתו:

„— — — באותו הזמן אושרו על ידי המשרד הא״י בורשה שבעה חברים לעליה, ואנו יצאנו מיד בלי להתמהמה. אותו זמן נסוגו הפולנים מן העיר.

יצאנו ברגל ואילו בשביל מזוודותינו העלובות שכרנו עגלת איכרים פשוטה. וכך הלכנו 103 קילומטר עד שהגענו לגרודנה. כל הדרך היינו שרויים בפחד, כי פעם בפעם היו אנשי הצבא הנסוג חוקרים אותנו, למה ומדוע אנחנו, „יהודונים קומוניסטים״, בורחים. כאשר אמרנו להם כי פנינו לארץ־ישראל, הביטו עלינו באי־אמון גמור. לאחר יומים של הליכה מיגעת הגענו לגרודנה.

המצב היה מצב חירום. רכבות נוסעים כמעט ולא נסעו. באנו לבית הנתיבות, ובלי שהרגשנו, נעלמו כמה ממזוודותינו. התחלנו לחפש כה וכה, אך — לשווא. ז׳נדרם אחד עמד ולעג ל„נערים היהודונים״. ניגשתי והצעתי לו חפיסת סיגריות אם ישתדל למצוא את המזוודות שלנו. הלה, בלי להשתהות רגע, ניגש לאחת הפינות, הוציא משם את מזוודותינו ומסרן לנו. הוא בא על שכרו, כמובן.

בתחנה עמדה רכבת צבא, שדרכה לווארשה. נכנסנו לשני תאי הבלמים שהיו קרובים לגג הקרון והסתדרנו על המדרגות. לאחר חצי־שעה של נסיעה הופיע חייל על גג הקרון וביקש כסף, ולא — ישליך אותנו מן התא. מרוב פחד, נתנו לו קצת כסף. לאחר זמן קצר הופיע חייל אחר וביקש גם הוא כסף, ולא — יהיה סופנו רע ומר. כאן אמרנו לו, שאם לא יסתלק, נפיל אותו מהגג. לתגובה כזאת לא ציפה כלל — ומיד הסתלק.

הנסיעה לורשה ארכה קרוב ליומים. שהינו בורשה שבועיים ומשם עברנו ללמברג. בעיר זו עשינו כמה ימים. מלמברג שמנו פנינו לווינה דרך צ׳כוסלובקיה כל זמן נסיעתנו היינו שרויים בפחד שמא לא יתנו לנו הפולנים לעבור את הגבול. באשמורת השניה של הלילה עברנו לרכבת צ׳כית. כאן הרגשנו בהבדל העצום. ...הגענו לווינה לפנות בוקר... התאכסנו כשבועיים ב„רוססאואער קאזערנען״. החברים היו עייפים וטרופי עצבים מהפחד שליווה אותם כל הדרך...

כעבור שבועיים, הפלגנו מנמל טריאסט באניה

„אפריקה", בה הגענו לפורט סעיד. כאן נפרדנו מהאניה הגדולה ועברנו לספינה קטנה בשם „עמליה" אשר הובילה סוכר ואורז לארץ־ישראל. 86 חלוצים היינו על הספינה. כאשר חלק מאתנו עמדו בצד אחד של הספינה, התחילה נוטה לאותו צד, ורב החובל פקד עלינו לעמוד באמצע בלי לנטות ימינה או שמאלה. כך ניטלטלנו לילה תמים, חולי הקאה, עד שהגענו לחוף יפו.

קבלת הפנים של שוטרי הנמל האנגלים לא היתה חמה ביותר. מהנמל עברנו הישר לבית החלוצים שביפו ובו שהינו שבוע ימים. אחר כך עברנו לגליל התחתון לעבוד בכביש טבריה־צמח. חלק מאתנו נכנסו לגדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור, אחר כך היו מראשוני תל־יוסף, אחד הלך לדגניה ב' ומשם לעין־חרוד, ואחד נשאר בעבודה בכביש כבודד".

*

זמן קצר (כשנתיים) אחרי קבוצה ראשונה זו, הצטרף למחנה החלוצי בישראל, לידאי נוסף, מן „הנידחים בארץ צפון" — גרשון יודלביץ ז"ל, אשר עם התקרב החזית ללידא, בימי מלחמת העולם הראשונה, עקרה משפחתו לרוסיה. על הגחלת הציונית שהביא אתו מלידא, שמר גם בגלותו הכפולה, החלוצית „משמר הוולגה" ורק נפתחה אפשרות כל שהיא, מיהר לעלות ארצה־ישראל עם חברי קבוצתו.

כאן היה ממייסדי קבוצת גניגר ומעמודי התווך שלה, עד יום מותו, שבא עליו כחתף — בשנת תשכ"ו.

*

הכיבוש הסובייטי השני, הקצר, בשלהי 1920, הפסיק לזמן מה את העליה מלידא. אך עם שחרור העיר, חודשה פעולת המוסדות הציוניים והסתדרות „החלוץ" ונתחדשה גם העליה. היתה זו בראשיתה עליה חלוצית ממש, של צעירים אשר ידעו שלא נכונו להם חיים קלים בארץ כי אם חיי עבודת כפים (ולפעמים אף מה שגרוע מזה — גם חוסר עבודה). רובם גם לא הביאו אתם מקצוע כל שהוא (ההכשרה ב„החלוץ" היתה יותר רעיונית ממקצועית ולכל היותר שמשה מעין מבחן לכח הסתגלותו של הנדון לתנאי חיים קשים). אך רובם הסתגלו לתנאים החדשים. אך מעטים „נשרו", היגרו לארצות אחרות או חזרו ללידא. מעטים מאוד היו ביניהם, באותה תקופה, אנשים בגיל עמידה, מן המעמד הבינוני, שכן היתה הדעה הכללית כי לארץ־ישראל יכשרו בשלב זה או אנשים צעירים בעלי שרירים או — בעלי אמצעים גדולים ובעלי יזמה, שיוכלו לעמוד בסיכון של עקירה מבית שרשיהם הישן ונטיעתם בקרקע חדש.

אף על פי כן, היו גם כמה יחידים יוצאים מן הכלל. אכן, איש לא התפלא כשבראשית שנות העשרים, קמה ועלתה כל משפחת מרדכי קרופסקי (אריאב) ורעיתו צ'רנה שניהם נ"ע, ציונים ותיקים מנעוריהם, שהיו זה מכבר עולים פוטנציאליים (וקרובי משפחתם כבר נמצאו בארץ). יותר הפתיעה הידיעה על עליתו של יהודי כר' שמעון זובקובסקי ומשפחתו, סוחרים ותיקים בגיל מבוגר, שעם העסקנים הציונים הפעילים לא נמנו מעולם. אלא — זיק טמון ניצת בהשפעת הילדים שעלו לארץ והחליטו — לעלות גם הם. ולא עוד, אלא שבנוסח הציונות הקלסית, נעשו עובדי אדמה ממש! — שמעו חבריו החנווגים של שמעון ונהנו מן הסי־פורים על משקו החקלאי המפותח בכפר־סבא ועל הפרות שהוא קורא להן, דרך הלצה של חיבה, כשמות בנותיו של המלך ניקוליי השני: טטיינה, אולגה וכו'...

והנה — ר' מרדכי קלמנוביץ, המשגיח ב„תלמוד תורה", שקם יום אחד גם הוא והלך בעקבות בניו, שעלו לפניו, ויחד אתם יסד משק חקלאי בהרצליה (באותו זמן — עדיין חקלאית). דרישת שלום ממשפחה זו הגיעה ללידא, כעבור זמן, דרך ה„לידער וואך", בצורת שיר באידיש, פרי עטו של הבן אליעזר (האוחז בעט ובאת — בעת ובעונה אחת) — נוסח חדש של ה„סאכע" של אליקום צונזר:

אין גלות — קרעמעריי,
פארקויפט געווען דערביי
דעם גאנצן מעת לעת;
געמאטערט זיך גאנץ שווער
און דורכגעלעבט ניט מער
ווי טאָקע על פי נס.
און דאָ אַ פרדסן;
ירקות אויך פאַראַן
און עופות מיט אַ קו.
ער דאַרף ניט קיין פּאַטענט,
ניטאָ קיין קאָנקורענט
און ניט קיין זונטאָג־רו.

רעיון העליה לארץ־ישראל חדל להיות ענין ליחידים בלבד והיה לנחלת רבים. קבוצות הנוער הצועדים ברחובות העיר בשורות מלוכדות, המתכנסים במועדוניהם ועוסקים שם בשמיעת הרצאות, בשיחות ובלימודים שאינם כלולים בשום תוכנית של בית־ספר — חדלו להיראות כמשחק ילדים. התחילו הדברים ב„צופיות" ילדותית, שנתגלגלה לתנועות „השומר", „השומר הצעיר", „החלוץ", „החלוץ הצעיר", „בית־ר", „השומר הדתי" וכו'. על הנעשה בתוך תנועות הנוער בלידא, אנו נותנים, להלן, את רשות הדיבור לבני התנועות עצמם, שדרכם הוליכתם לארץ שאיפתם (אלה מהם שהואילו לספר לנו את קורות תנועתם, והרינו מצטערים שאין בידנו חומר מלא). ובעת שבני נוער מלידא יצאו להכשרה למקומות שונים בפולין, הגיעו עשרות צעירים מקצוי פולין לקיבוץ ההכשרה שהוקם בלידא (וגם עליו יסופר להלן). ואם התעכבנו באריכות על ראשוני העולים, יקצר המצע מלפרט את כולם מאז גבר זרם העליה מלידא משנות העשרים, כל שכן בשנות השלושים, כשנסחפו בו לא רק בני נוער אלא גם יהודים בעלי משפחה בגיל העמידה משכבות שונות. תכפו מסיבות הפרידה לחברים העולים, כיחידים ובקבוצות, והתרגלו כבר גם עובדי הרכבת בחבורות המלווים בתחנה (לעתים, בשירה ובריקודים) וידעו — היהודים נוסעים לפלסטינה... העליה לא"י לא נשארה עוד נחלת ציונים בלבד: עלו גם „אידישיסטים" מאתמול (שמשום מה, מוינו ע"פ רוב — לא תמיד בצדק — למחנה ה„מתנגדים") או התכוננו לעלות.

ברשימת יוצאי לידא שבידנו (והיא לא מלאה לדאבוננו) כ־300 שמות של יחידים ומשפחות שעלו לארץ עד שנת 1939 וכ־120 שפרצו דרך לארץ תוך שנות האימה 1940־1945 ולאחריהן, ב„גלגול מחילות", דרך ליטא, רומניה וכו', מירכתי סיביריה לשם שולחו בידי השלטון הסובייטי כ„אלמנטים פוליטיים מסוכנים" (ונזכור את אלה שלא זכו לשוב) מיערות בילורוסיה, בהם נתנו את חלקם במלחמת הפרטיזנים (והכבוד לקברות המיותמים שנשארו מפוזרים

בשדות ואין פוקד אותם לומר עליהם קדיש). ממחנות הפליטים ברחבי אירופה. וקשה לסיים פרשת עליה זו בלי להזכיר את המאות הרבות של צעירים ובאים בימים כאחד, עולים בכוח, לא רק לפי הלך רוחם אלא שהתכוננו ממש לעליה, אך נשארו לכודים במצור.

יוצאי לידא בישראל מפוזרים על פני כל הארץ, בעיר ובכפר, בקיבוץ, במושב ובמושבה. ודומני שלא נטעה אם נאמר שהחינוך הלידאי — ואולי נדייק יותר אם נאמר — האוירה הלידאית הכשירה אותם יפה לחיים כאן. הם נתנו את חלקם המלא בבנין הארץ והגנתה, בחקלאות, בחרושת, במסחר, בחינוך ובכל ענפי החיים השונים.

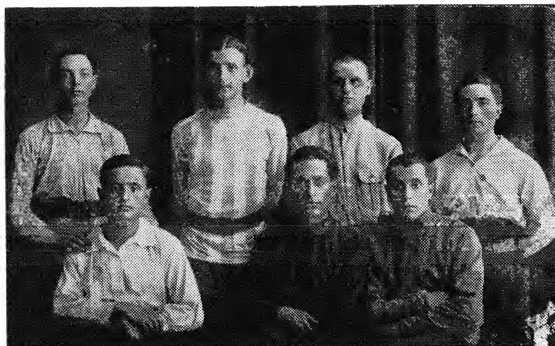
גן „החלוץ", שנת 1919.

קבוצת חברות מהסתדרות „החלוץ" לרגל עלייתה של בתיה שלובסקי־קליר (1926).

ויצ"ו הצעירה.

קבוצת חלוצים ראשונה מלידא — עלתה לארץ באב תר"פ. מימין לשמאל, עומדים: מרדכי בוירסקי, אריה ברן (אילי), שמעון וולפינסקי. יושבים: אייזיק דבורצקי ז"ל, דב קרופסקי ז"ל, חיים פיימושביץ (אמיתי).

כיתה ב' של ביה"ס „תרבות" בנשף פרידה לחברתם שושנה נימן (בת ראש הישיבה ר' יעקב נימן) לרגל עלותה לארץ ישראל בשנת 1935. העולה הצעירה במרכז וזר פרחים בידה. המבוגרים העומדים בשורה האחורית: המנהל שמואל ברנהולץ והמורה בריינה עפרון (שטרנברג).

„הנוער הציוני"

אריה פולצ׳ק

לתולדות תנועות הנוער בלידא

תנועות הנוער היו חוטר מגזע תנועות השיחרור הלאומי והסוציאלי של העם היהודי והיוו גורם מתסיס ויוצר ביהדות מזרח ומרכז אירופה בטרם עלה עליה הכורת. תנועות הנוער קמו כפרי מרידת הנוער באורח החיים של אבותיו והן העמיסו על עצמן תפקידים של התחדשות לאומית ויצירה חלוצית בארץ־ישראל.

הסקאוטינג האנגלי התפשט בכל ארצות אירופה והגיע גם לפולין. בשנת 1921 יצא לאור בפולנית עיבודו של ספר הצופיות לבאדן־פאול. בימים ההם קמו הגדודים הצופיים הפולניים הראשונים. המקל הארוך, החולצה הצופית והכובע רחב־השוליים נעשו לדבר שבאופנה כללית בקרב הנוער בפולין. השם „סקאוט" שימש כאמצעי משיכה לנוער היהודי. ואכן בשנת 1921 נוסדו בפולין גדודי צופים יהודיים כדוגמת הפולניים.

אמנם, מטרת התרגילים והאימונים המיוחדים של הצופה האנגלי היתה לחנך חייל אנגלי, שידע להתמצא ביערות־עד של אפריקה ואסיה, אולם דבר זה לא התאים ביותר ליהודים. ברם, הצורה הרומנטית של הצופיות, הפועלת על דמיון הנוער, והתפקיד העיקרי של חינוך מופתי כל־צדדי, שסיס־מתו: „נשמה בריאה בגוף בריא" מילאו חלק מתוכנה של התנועה החדשה, ומאידך גיסא, השתלמות במדעי היהדות היתה השלמה לחינוך נוער בריא שעסק בטיולים ותרגילי גוף. זאת היתה התחלת הדרך: לעורר כוחות רדומים בקרב הנוער, להניעו להתפתחות רב־צדדית ולמעשים והישגים בכו־חות משותפים.

מעשי הגבורה של השומרים בא״י השפיעו והביאו למסקנה שלא הדיבור הוא הקובע, אלא רק המעשה היום־יומי יכול להביא להתגשמות האידיאלים הלאומיים הנעלים. הואיל והיו עדיין צעירים ולא ניתנה להם האפשרות לחיות בארץ, החליטו להכשיר את עצמם בגולה לתפקידים הלאומיים החשובים, ע״י חינוך שיטתי, הכרת העם ותולדותיו, חדירה לערכיו התרבותיים והכרת ארץ האבות והתנאים בהם יצטרכו לחיות.

א.

השומר הצעיר

תנועת הנוער הראשונה שיצקה דפוסים חינוכיים וחב־רתיים ושימשה מופת ודוגמה לשאר תנועות הנוער שקמו בעקבותיה ולמדו מדרכיה ומנסיונה, היתה תנועת „השומר הצעיר".

תנועת „השומר הצעיר" נוסדה לאחר איחוד שתי הס־תדרויות נוער יהודי לאומי: „השומר" ו„צעירי ציון", אשר ביניהן הפרידו הבדלים ניכרים למדי. הראשונה היתה תרגום יהודי של הסתדרות הצופים הפולנית, ואילו השניה — מעין נוסח אירופי של „הישיבה", אשר עיקר מטרתה היה הלימוד, הוויכוח והפלפול. בראשונה היתה נקודת הכובד על השתלמות במקצועות הטכניים, בזמן שבשנייה הושם הדגש על חכמת ישראל. הצעירים משתי ההסתדרויות היו נפגשים לעתים תכופות ונולד רעיון האיחוד. תחילה התקיימו שני הפלגים זה בצד זה, ובמשך הזמן הגיעו להתמזגות של כל היסודות האנושיים והיהודיים; וכך נוצר טיפוס הצעיר היהודי שהיה צעיר ממש ויהודי ממש, ושההלכה והמעשה שימשו בשבילו מעין שני צדדים של אותו מטבע.

ב.

באותה תקופה, היינו בשנות העשרים, היה בעיר לידא ריכוז יהודי גדול. רובו היה מבוסס מבחינה חומרית, מה שהשפיע על הרמה התרבותית. יהודים שלטו בחיה הכל־כליים של העיר, ולא רק במסחר שלחו ידם, אלא פיתחו גם את התעשיה, הקימו בתי־חרושת בענפי כלכלה שונים, ולא עוד, אלא שמרביתם נתנו אפילו שמות עבריים למפעליהם, כגון: „טחנות", „רענן", „ערדל" וכו׳. היהודים גרו ברחובו־תיה הראשיים של העיר ובמרכזה, והודות למצבם החומרי הטוב היתה להם אפשרות להקנות לילדיהם השכלה טובה.

ואכן, היו בעיר מספר גימנסיות. מלבד הגימנסיה הממ־שלתית, היתה גימנסיה של דבורצקי, ומאוחר יותר נוסדה גימנסיה „תרבות".

היהודים תושבי לידא, היו אנשים משכילים, בעלי יוזמה יחדורים רוח ציונית. אין תימה, איפוא, שכאשר הגיעו ידיעות על קיום הסתדרות נוער בשם „סקאוט", מצא הרעיון קרקע פוריה בעיר. התארגן חוג של נוער שהחל בפעולה אינטנסיבית בהדרכתה של אולה זיצ׳יק.

בראשיתה היתה הפעילות בעיקר בשטח הצופיות, והמטרות הראשיות היו שתיים: 1. — נשמה בריאה בגוף בריא. 2. — עיצוב הרצון וחישולו, כשהדגש הושם על החינוך הגופני.

כעבור זמן קצר התרחבה המסגרת ומחוג מצומצם של נוער מתבגר, החלו לארגן קבוצות מכל הגילים.

הנוער נמשך לתנועה והחל להתדפק על דלתותיה. אולם, נתקבלו לשורותיה רק אחרי סלקציה, ועל כן רוכז בה חומר מובחר בלבד. הפעולות היו ברובן צופיות, הפגישות הוקדשו למשחקים, שירים ותרגילי סדר כשמרבית השירים היו בעברית וההימנון היה „התקוה".

כאמור, הדבר העיקרי בפעולות התנועה היה החינוך הגופני. עד לאותה עת שהו הילדים היהודיים מרבית היום ב„חדר", רכונים על הספרים, כך שהיו רחוקים מהטבע ומהדאגה לפיתוח הכושר הגופני.

הסקאוט בלידא החדיר בקרב הנוער את הצורך בחינוך של יהודי בריא בגופו, גאה וזקוף קומה, אשר יוכל לעמוד בכל מיני אתגרים לאומיים, שיהיה מוכשר לבצע כל סוגי המשימות שיוטלו עליו ואשר לא יפול בכושרו הגופני מהגויים הן במשחקי ספורט והן בתיגרה בשעת הכרח.

„הסקאוט" חתר להשגת שתי המטרות הנ״ל בדרך שיט־תית של חינוך וארגון מפעלים ופעולות משותפות של הנוער. כך, למשל, אורגנה תזמורת של קבוצת חניכים שניגנה בכלים מיוחדים במינם. זאת היתה תזמורת מקורית שליכדה את קבוצת הנוער ושימשה גם למטרות בידור.

סוג שני וחשוב יותר של פעולות היו הטיולים בחיק

הטבע בצורה צבאית למחצה. היו יוצאים בצוותא אל מחוץ לעיר, ליערות או לכפרים, ומתמסרים ללימוד הצופיות הלכה למעשה. החיים בחיק הטבע ובאוויר הצח תרמו לחישול האופי ועיצוב הרצון, וכן פיתחו את כושרם הגופני של החניכים. מלבד זה נהגו להקדיש בכל פעולה זמן קצוב לתרגילי סדר, בצורה זו הורגלו למשמעת ולעבודת צוות.

פעולות אלו היוו מקור משיכה לנוער הלומד, שקודם לכן היה אדיש ולא הראה עניין בהסתדרות הסקאוט. מסגרת התנועה החלה להתרחב ואורגנו קבוצות נוספות, שבתחילתן היוו קבוצות מצומצמות, אך עם הזמן גדלו וקשרו את חבריהן בקשרי ידידות ורעות אמיתיים; החולצה הצופית והמקל הארוך נעשו דבר שבאופנה בלידא.

ג.

במשך הזמן שונה השם של התנועה מ„סקאוט" ל„השומר", ועם שינוי השם השתנה גם התוכן, אשר לא הצטמצם עוד אך ורק בחינוך הצופי בלבד, אלא החל להחדיר את מדעי היהדות, רעיונות הציונות ופעולות חינוכיות במישור התר־בותי. בפעולות החלו להקדיש זמן ניכר לשיחה שבה הירצה המנהל־המדריך על נושא כגון: תולדות עם ישראל, הכרת ארץ האבות ואהבת העבודה, ואחר כך היה מתפתח ויכוח. החניכים הביעו דעתם, שאלו שאלות ולבסוף היה המדריך מסכם את הנושא. הוא עמד בעיקר על הנקודות החשובות שעליהן יש לתת את הדעת וכן על קריאת חומר נוסף להעמקת הידיעות.

התרחבות מסגרת התנועה הצריכה מציאת מקום שיהווה מעון ויאפשר פעולות סדירות, הואיל ועד אז היה נהוג לבצע את הפעולות תחת כיפת השמים או בחצר בית־החרושת לבירה. עתה שכרו חדר ברחוב סובלסקה ולמקום קראו „לשכה".

הפעילות הנרחבת של התנועה, שקיבלה בינתיים את השם „השומר הצעיר", היתה כצנינים בעיני השלטונות הפול־ניים, אשר מצאו אמתלה ואסרו לקיים את הפעולות. הקן החל לפעול במחתרת ועבר לרחוב „צ'רבונה". דבר זה גרם לקשיים בהתפתחות התנועה. הפעולות היו מצומצמות וכרוכות בסכנה. הנוער שהיה ברצונו להצטרף לשורות התנועה, נמנע ממנו הדבר עקב הסיכון ובגלל ההתנגדות הנמרצת של ההורים, אשר לא הרשו לילדיהם להשתייך לארגון בלתי־ליגלי.

עם קבלת הלגליזציה יצא קן „השומר הצעיר" למרחב. באותה תקופה עבר למעון חדש בעל מספר חדרים, שאיפשר פעילות בעת ובעונה אחת לכמה קבוצות. בראש הקן עמד אז אברהם פולצ'ק, שהתמסר מאוד לעבודה החינוכית. עמלו לא היה לשוא ומאמציו נשאו פרי. הקן התבסס וגדל גם בכמותו וגם באיכותו, כך שאפילו נוער מבוגר יותר וברובו מהגימנסיה הצטרף לקן. אוכלוסיית העיר היתה ערה לתנועת התחייה של עם ישראל בכלל, והתייחסה באהדה לתנועת הנוער. על השפעתו הרבה של הקן בעיר נוכל ללמוד מהעובדה שהיו אנשים, שלמרות שעברו את הגיל ביקשו להתקבל לתוכו.

ד.

השלב הבא בהתפתחות הקן היתה ההגשמה. הקשישים החלו לצאת להכשרה. הגיע הזמן למלא בתוכן את העקרון היסודי של הגשמה אישית, אשר בה משתקפת אחדות ההלכה והמעשה.

רעיון ההכשרה לעבודה היה ביסודו פרודוקטיבי וחינוכי, הואיל ומטרתו היתה להכשיר את הנוער — שרוב מניינו היה מבתים אמידים וחי חיי רווחה, או שלמד בגימנסיה, או שעזר להורים במסחר — לקראת הבאות. בהתחשב בכך היה רצוי שהנוער יקבל הכנה לעליה ארצה, מקום שם יצטרך לעבוד עבודת־כפיים בתנאים קשים שלא הסכין בהם. עיקר ההכנה צריך היה להתבטא בלימוד החקלאות.

ברם, במציאות התקבל דבר שונה לגמרי. למעשה היו בפולין כולה רק כמה חוות, שבהן קיבלו הכשרה חקלאית. מרבית ריכוזי ההכשרה סודרו בערים, והתנאים הכלכליים היו קשים למדי. עבודה קשה היה להשיג, ההכנסות היו קטנות ולפיכך אי־אפשר היה להשיג שיכון מתאים. נוסף לכך ההוצאות שאפשר היה להוציא למזון היו מצומצמות ולכן גם התזונה היתה לקויה. אך למרות כל הקשיים הללו,

„השומר הצעיר" בלידא בראשית התארגנותו
במרכז: אולה זייצ'יק

הוכיחו את עצמם אמצעי החינוך של התנועה, והחינוך השיטתי לא היה לשוא. הרצון שעוצב וחושל, כוח העמידה שפותח, העדפת ענייני העם על העניינים הפרטיים — כל אלה עזרו להתגבר על המכשולים ולהחזיק מעמד בתנאים הקשים של הכשרה עד שיושג הסרטיפיקט המיוחל. גולת הכותרת של ההגשמה היתה העליה לארץ. הקבוצה הראשונה שעלתה מהקן, היתה מקבוץ „הסולל".

לאחר מכן החלה עליה סדירה, וזאת אחרי סיום תקופות ארוכות למדי של הכשרה בתנאים לא קלים. נוסף לקושי ההסתגלות לעבודה גופנית, שלא היו רגילים בה, צריך היה להדק את החגורה עקב חוסר אמצעים לקניית מזון במידה מספקת. אולם, כאמור, הודות לחינוך שקיבלו בתנועה החזיקו חניכי הקן מעמד, לאחר דרך ארוכה, שלא היתה סוגה בשושנים, וחרף התנגדות ההורים, שלמרות היותם בעצמם ציונים, לא ראו בעין טובה את הפרוליטאריזאציה של ילדיהם. והיו שראו בכך אסון בשביל המשפחה. למרות זאת לא נכנעו חניכי התנועה, והמשיכו בדרכם לקראת האתגר.

באותה תקופה, כאשר העליה לארץ הביאה להתרוקנות הקן משכבת הבוגרים, חל קפאון מסויים ואף עצירה בהתפתחות התנועה. הקן עבר אז חזרה למעון קטן יותר. חברי „כרית" החלו לצאת להכשרה, וכשהצורך בהגשמה עצמית נעשה קרוב יותר — התחילו גם עזיבות, הנוער הלומד החל לנשור. עד מהרה השתנה הרכב החומר האנושי בקן, ומרבית התלמידים לא היו עוד תלמידי הגימנסיות.

ה.

בשנת 1934 החלה התאוששות והקן נכנס לתקופת שגשוג וזוהר. היה הכרח למצוא מעון גדול שיוכל להכיל את כל הנוער שזרם לתנועה. אז עבר המעון לרחוב זבלנה, שם תפס את מקומו של בית־הספר, בבניין רב חדרים ובעל אולם גדול. כל גדוד קיבל חדר לחוד, עובדה זו איפשרה פעולה מסודרת שהחלה בקישוט החדרים בהתאם למטרות השכבה החינוכית. הפעילות נכנסה לדפוסים קבועים. כך, למשל, הפכו טיולי ל"ג בעומר למאורע בעיר. כשחזרו בערב מהיער ועברו בסך ברחובות העיר, היה הקהל מקבל את פני החוזרים בחגיגיות. כמו כן הפכו למסורת המחנות ומושבות־הקיץ אשר היו נערכות לפי הגדודים בכפרים שונים, לתקופות ארוכות למדי בחיק הטבע, תוך ניצול הזמן לפעולות הן בתחום הצופיות והן בתחום ההשתלמות הכללית. התרחבות המסגרת וגידול הקן הורגשו בעיר למרות שבאותה תקופה קמו עוד מספר תנועות נוער בעיר שהספיקו להתפתח.

האקטיביות לא הצטמצמה רק בפעילות בין כתלי התנועה עצמה. ראשי הקן היו פעילים גם ב„החלוץ" וגם ב„ליגה למען ארץ־ישראל העובדת", הם השתתפו בפעולות הציוניות הכלליות בעיר והשפעתם בעיר היתה מורגשת וחזקה. דבר זה העלה את הערנות הלאומית של האוכלוסיה כולה, והשתקף בבחירות לקונגרסים ובשאר שטחי הפעילות הציונית הקונס־טרוקטיבית.

העמל והמרץ שהושקע, החינוך לאתגרים ולערכים וההכ־שרה שקיבלו הצעירים — כל אלה נשאו פרי. חניכי הקן הלידאי לא הכזיבו גם בהגיעם לארץ ובזיעת אפיהם הרימו את תרומתם לבנין הארץ. יוצאי הקן הלידאי המרוכזים במשק „כפר מנחם" הם הוכחה לכך. המקום שנעזב ע"י המתיישבים הקוד־מים נהפך ע"י כוחות משותפים של חניכי קן לידא וחבריהם, משממה לגן פורח המתבלט לא רק בחיצוניותו, אלא הינו גם משק מפותח המבוסס על שילוב חקלאות ותעשיה. גם בנקודות אחרות אנו פוגשים בחניכי הקן, כגון בקיבוץ אילון בצפון הארץ, מקום שומם והררי בגבול, מרוחק ממרכז יהודי, שנכבש בעבודה קשה ומפרכת, וכן בבית־זרע, בבית־אלפא, בגלאון ואחרות.

תנועות הנוער של העם היהודי, שהיו חלוצות ההתחד־שות הלאומית, מילאו את כל המשימות שנטלו על עצמן ושהוטלו עליהן ע"י עם ישראל לשם כינון מדינת ישראל. והנוער הלידאי נטל את מלוא חלקו במשימה לאומית זו.

קן „השומר הצעיר", גדוד „כנרת" (1928). במרכז — השליח מיכה ורדימון.

„הנוער הציוני"

הסתדרות „הנוער־הציוני" התארגנה בלידא בשנת 1931. לפני זה היו מרבית חבריה מאוגדים בהסתדרות „הרצליה". בעקבות האיחוד עם השומר הלאומי שקם בפולניה, נוסד בלידא, ביזמת חברי „הרצליה", הקן של „הנוער־הציוני. התנועה היתה מורכבת ברובה מתלמידי בתי־ספר תיכוניים, ולאחר זמן מה, הצטרף לשורותיה גם נוער עובד.

לתנועה היו כל הסממנים של תנועות הנוער שהיו מקובלות ברחוב היהודי באותה תקופה:

ההסתדרות היתה בנויה משלוש שכבות, לפי גיל החברים. הדגש הושם בעיקר בפעולות העיוניות. יחד עם זה, נערכו מזמן לזמן גם הפלגות, טיולים ומחנות קיץ. המחנות אורגנו במשותף לחברי כל הגליל. נוסף על כך נערכו מחנות ארציים בהרים למדריכים. ברם, תמיד החשיבו יותר את הצד התרבותי העיוני.

מהקן הלידאי יצאו חברים שמלאו לאחר מכן תפקידים ראשיים בהנהגה הראשית בוורשה והטביעו את חותמם על כל התנועה.

בשנת 1933 אירע פילוג בהסתדרות הציונים הכלליים. דבר זה השפיע גם על הסתדרות „הנוער־הציוני" בלידא, אשר הגדירה את עצמה כחלק מהציונים הכלליים א', היינו קבוצת גרינבוים.

לאחר שתלמידה אחת של בית הספר הממשלתי הוצאה מהגימנסיה בגלל השתייכותה להסתדרות „הנוער־הציוני", הפסיקו הרבה מהחניכים לבקר בקן והפעולות נחלשו במידה מסויימת. אף על פי כן, יצאו מספר חברים להכשרה ואחרי שסיימו את תקופת הכשרתם (שתנאיה היו קשים למדי) הגיעו לארץ.

בזמן השלטון הרוסי, ירדה הסתדרות „הנוער־הציוני" בלידא למחתרת. החברים עמדו בקשר מתמיד ועבדו יחד למען העליה. דרך לידא עברו אנשי התנועה לפולניה, ומשם ארצה. בתום מלחמת העולם השניה, עסקו חברים מהקן הלידאי בעזרה לפליטים ובהדרכה להעברתם לווילנה, כדי שמשם יוכלו לעלות לארץ־ישראל.

„פריהייט" (דרור)

תנועת הנוער „פרייהייט" נוסדה בלידא בשנת 1927 לערך, ביזמת מפלגת „פועלי־ציון".

מחוסר מועדון ואישור מטעם השלטונות, החלה הפעולה בהסתר: האסיפות נערכו באחת הכיתות של „תלמוד־תורה", בחשאי, לאור נר, כשהכניסה לבנין והיציאה ממנו נעשית בסודיות גמורה.

כעבור חצי שנה, השיגה המפלגה מועדון וכן לגליזציה מטעם השלטונות. תחילה ריכזה התנועה נוער עובד בגיל 16—18, כשעיקר פעולתה מתבטאת בשיחות, וויכוחים פולי־טיים ומסיבות חברה.

לאחר מספר שנים אורגנה שכבה צעירה בשם „פרייע־סקויטן" (צופים חפשיים), אשר ריכזה ילדים מגיל 10 ומעלה. פעולות השכבה הצעירה היו מבוססות על צופיות. כדי להבטיח מדריכים — אורגנו קורסים מיוחדים.

בשנת 1931, נשלח מן המרכז חבר מבוגר, לניהול הצופים וכן לניהול חוג דרמטי. מרכז זה — משה נובופרוצקי — עם בואו ללידא, הפיח רוח חיים בתנועה והביא לגידולה ולהתפתחותה. השנים 1932—1935 היו שנות פריחה לתנועה: מחנות קיץ, טיולים, חוג דרמטי, מקהלה, הופעות פומביות. כל זה מחוץ לפעולות הסדירות היום־יומיות בקבוצות ובשכ־בות גיל.

החינוך האידיאולוגי היה מושתת על הציונות הסוציא־ליסטית ומבחינה אירגונית, היתה זו תנועת נוער של מפלגת „פועלי־ציון". אולם במשך השנים קיבלה התנועה צביון חלוצי מובהק: הכשרה ועליה לארץ־ישראל נעשה סעיף חינוכי מרכזי בה. אף על פי שההגשמה לא היתה חובה — כי אפשר היה להצטרף ל„פועלי־ציון" בלי התנאי של עליה — יצאו להכשרה, ועלו ארצה, רבים ממייסדי התנועה, ממדריכיה ומחניכיה.

העיר לידא הצטיינה בתקופה הנ"ל בפריחתן של תנועות נוער מכל הגוונים האידיאולוגיים. נעים היה לטייל בערב ברחוב הראשי ולראות מאות בני־נוער, בתלבושות של

הסתדרות „פרייהייט" בהתחלת שנות השלושים.

התנועות השונות, יוצאים ממועדוניהם מלאי חדוות חיים ומרץ נעורים.

כשנה לפני מלחמת העולם השניה, חלה התקרבות בין „פרייהייט" לבין „החלוץ הצעיר" במידה כזאת, שאפשר היה לאחד את שתי התנועות, ואמנם, לפני פרוץ המלחמה, קמה התנועה המאוחדת „פרייהייט"—„החלוץ הצעיר".

הגרזן הנאצי שהונף על יהדות אירופה, כרת גם ענף צעיר זה, את תנועות הנוער בלידא — העיר בעלת אוכלוסיה יהודית גדולה, ערה ופעילה.

חניכי „פרייהייט" בלידא היו בין הפרטיזנים, בין מפלסי הדרכים לארץ־ישראל, אך רובם הושמדו עם בני עמם ובני עירם.

„השומר הצעיר" — עדת „בני־מדבר" שבט „יהודה"

ועד הסתדרות „העובד" בהתחלת שנות השלושים.
יושבים מימין לשמאל: אליהו דמשק, שמואל מסלובטי, דבורצקי, אריה רובינוביץ. עומדים: יוסף קלמנוביץ, גיטה אורזיכובסקי, ישראל שוּוילד.

„הנוער הציוני" בלידא

זלמן ס. וינוגרדוב

קן „השומר הצעיר"

פרחי כפור

ליל חורף — ליל כפור. תושבי העיר הסתגרו בבתיהם. ברחובות ובחצרות דממה.

רק מחצר הבית הישן שברחוב סובלסקה בוקעים ועולים קולות, קולות צעירים ורעננים. בנות ובנים יושבים במעגל ונותנים קולם בשיר.

ובשיריהם מפליגים הם אל שדות העמק שטופי השמש, להרי הגליל הנישאים. כאן נרקמים חלומות ונטווים געגועים.

הצעירים חולמים בהקיץ. כל מלה מפי המדריך — נופלת ונקלטת בלבבות הפתוחים. הוא מספר על הארץ, על סלעיה ומדבריותיה, על שדותיה וחורשותיה.

הערב ט"ו בשבט. בעיני רוחנו אנו רואים עצי שקד פורחים. על רקע החלונות מצייר הכפור צורות עצים דמיוניים, פרחי כפור.

השיחות נמשכות ושוטפות עד מאוחר. משיחרור העם וגאולת הארץ עוברת השיחה לשיחרור האדם. חברה חדשה תקום בארץ האבות.

כאן לומדים לאהוב את האדם ולהאמין בו, לעמוד במשימות, לעמוד עמידה גאה מול השנאה ברחוב הנוכרי המתנכר, מול קשיי החיים, מול פיתויים ומקסמי שוא. לקראת הגשמת החלומות. בבית הישן גדל דור שומרי.

שקד פורח בלב שלגים.

ראשית

ראשיתו של קן „השומר הצעיר" בלידא — כתום מלחמת העולם הראשונה.

רוחות חדשות החלו מנשבות אותה שעה ברחוב היהודי. הנוער מבקש לחרוג ממסגרת המשטר המשפחתי והחינוכי הישן, מדרך החיים המסורתית, החמורה, הקופאת על שמריה.

הדי המאורעות הגדולים בעולם מעוררים תסיסה והצעי־רים מבקשים פורקן למאווייהם. ידיעות על תנועות הנוער החופשיות, על ערכי נוער, זכות הנוער להגדרה עצמית, מגיעות גם לכאן.

הצהרת בלפור והגל הציוני הגואה, הדים של המהפכה מעבר לגבול — מתסיסים את הנוער ומביאים אותו לחיפוש מסגרות חדשות. מתוך חיפושים אלה נוסד הקן.

בתחילה נשא קן „השומר הצעיר" בלידא אופי צופי והושפע מהסקאוטינג. עיקר הפעולות היו טיולים, שירה, ריקוד, ובילוי בצוותא בקבוצות חד־גיליות. חדוות נעורים, כמיהה וחיפושים.

נשתמרה בידי תעודה מהימים ההם, על שם מ.פ., המעידה על נושאה שהוא חבר הסתדרות „השומר הצעיר" בלידא, גדוד טרומפלדור, קבוצת יהודה. על החתום ראש הגדוד — זייצ'יק. והשנה — שנת 1923.

שנות גיבוש וגידול

כעבור זמן מה נקשרים הקשרים עם מרכזי התנועה ועל הקן עוברת תקופת גיבוש וליכוד.

אל תוך המסגרת נוצק תוכן רעיוני חדש. הזיקה הרגשית לארץ־ישראל מולידה את השאיפה להגשמה עצמית, לעליה, לעבודת אדמה ולחיים במסגרת קיבוצית.

בדרך הארוכה להגשמת חלומות הנעורים מחכה עתה לכל שומר השלב של יציאה להכשרה.

את יסוד הקן השומרי היוותה הקבוצה החינוכית. הקבוצה היא חד־גילית ובה בדרך כלל 15—20 נערות או נערים, ולה מדריך — מנהל בלשון אותם הימים — המבוגר אך מעט מחניכיו.

עודני זוכר את הקשרים המופלאים, את האחוה והרעות שנרקמו בינינו, נערי הקבוצה, את ההערכה שהגינו למדריך ואת ההזדהות אתו.

מספר קבוצות, 3—4 בדרך כלל, היו מאורגנות בגדוד. הגדוד שהייתי שייך אליו, גדוד „המכבים", מנה בימי פריחתו קרוב ל־100 נערים. במסגרת הקבוצות והגדודים נעשתה פעולה חינוכית ותרבותית ענפה.

כפירים — צופים — בוגרים

רמת הפעולות בקן הותאמה לגיל החניכים. אלה חולקו לשלוש שכבות. הצעירים ביותר היוו את שכבת ה„כפירים" (מאוחר יותר נקראו „בני מדבר").

ה„כפירים" ענדו עניבות ירוקות ובאו בעיקר מקרב תלמידי כיתות ה'—ו' של בתי הספר היסודיים. מרבית חברי כיתתי בביה"ס העממי „תרבות" היו „הולכים" ל„השומר הצעיר".

בהיותנו „כפירים" עסקנו בעיקר במשחקים, צופיות, הכרת הטבע, העם והארץ. הדגש בשכבה זו הושם על הקשר הרגשי, על סמלים.

במפקד חגיגי רב רושם נשבע הגדוד שלנו אמונים לערכי התנועה ונתקבל לשכבה השניה — שכבת הצופים. בשמחה ובגאווה ענדנו את סמלי השכבה. מעתה לא עוד משחקים ובילוי בלבד הם עיסוקינו בקן, אלא גם פעולה רעיונית רצינית, מלווה הסברים ושיחות.

לצד הצופיות והכרת הטבע אנו לומדים באופן שיטתי ידיעת הארץ — פלסטינוגרפיה קראנו לזה באותם הימים — תולדות העם והאדם.

בעיות הנער והנערה בראשית התבגרותם לובנו במשותף. הסברתם התגלויה, הפשוטה והכנה של המדריכים הקלה לא מעט את המועקה של צעיר בגיל זה.

חשיבות רבה יחסנו לדיברות השומר, להגשמתן בחיים ולשמירתן הנאמנה. עודן חרותות בזכרוני:

- השומר הוא איש אמת ועומד על משמרתה.
- השומר חובב הטבע, לומד להכירו ויודע לחיות בחיקו.
- השומר אחיסמך ואחיעזר וכו' וכו'.

נאמנות השומר לעצמו, לעמו, ולצדק בחברה האנושית הם ציווי המוסר העליונים.

בירורים אישיים נערכים בגדוד לקראת עלייתנו לשכבת הבוגרים. עם סיכומם אנו מקבלים את העניבה השחורה ואת סמל הבוגרים.

הפעולות לובשות אופי יותר מעמיק, מדעי. בעיות חברה

ואדם, תורת בורוכוב, מבעיות הציונות החלוצית, הסוציאליזם המהפכני, ראשית הפסיכולוגיה.

מעתה מקבלים על עצמם חברי הגדוד את עול האחריות לקן. חברי, ולאחר זמן גם אני עצמי, מצטרפים להנהגה המקומית, מתחילים בהדרכה.

אותה שעה נערכות בגדוד שיחות שבהן מתווה כל אחד את דרכו בעתיד.

ערכי הגשמה עצמית, יציאה להכשרה ועליה. לבטים והכרעות. כל אחד ניצב על פרשת דרכים. עליו להכריע באיזו דרך יבחר.

חלומות נעורים — השקפת עולם — דרך חיים.

באביב 1939 נפרד הגדוד שלנו, גדוד „המכבים", מחברו נתן, שהיה ראשון היוצאים לקיבוץ ההכשרה בסלונים.

רבים התכוננו ללכת בעקבותיו — אך הגורל רצה אחרת. שנות השואה הצמיתו את התקוות בעודן באיבן.

הדור שלנו, ברובו, לא זכה להגשים את שאיפותיו.

בקן, בערבים

הקן המה אדם. מדי ערב כמעט — גם כשלא היו פעולות מאורגנות, פגישות של הגדוד או הקבוצה — היינו באים אליו ולו רק לדקות אחדות, לפגישה חטופה, לראות, לשמוע.

נעים היה שם וחמים.

תמיד נשמעו בו צחוק ושירה.

חיי נוער רועשים ותוססים.

הנוער המבוגר יותר, אשר לא זכה ללימודים סדירים, מצא כאן אפשרות להשלמת השכלתו. לרשותו עמדו חוגי השתלמות וכן ספריה עשירה, על שם אחי אליהו וינוגרדוב ז"ל מפעילי הקן, אשר נקטף בעודו בראשית דרכו המבטיחה.

הנוער הלומד אף הוא השלים כאן ליקויים בהשכלתו, אך בעיקר נמשך אל האופקים החדשים שנגלו כאן לפניו — אופקים שלא נפתחו לו בגימנסיה הפולנית ואף לא בביתו ולו גם היה ביתו בית משכילים אמיד.

בשדה וביער

עוד נזכור את טיולי הקן — הפלגות בשפת אותם הימים — בעיקר את אלה של ל"ג בעומר.

מאות שומרים — לבושים תלבושת שומרית מלאה, חולצות אפורות, עניבות וסמלים, ערוכים לפי קבוצות וגדודים על דגליהם — צועדים ברחובות העיר לעבר היער הקרוב, ושירה עברית פורצת מפיהם. והנערים זקופים וגאים — אכן מראה מרהיב עין. מגיעים ליער צ'כובצי. תוך זמן קצר נערכים שולחנות שדה, נבנים כיריים, ומתקנים צופיים אחרים וכבר אנו סועדים את ליבנו.

ומיד מתחילים המשחקים ותחרויות הספורט. ולעת ערב עולות מדורות וסביבן שירה ומחולות הורה סוערים.

מפקד הסיום החגיגי. המנונים. הושלך הס. אנו ניצבים מסביב בלב פועם ובחרדת קודש.

בקול צלול אומר ראש הקן: שומרים חזק!

ומפינו, מפי מאות שומרים בוקעת התשובה: „חזק ואמץ".

אסיפה כללית של „השומר הצעיר"

בלב יער האורנים הלידאי מגלגל ההד את הקריאה:
חזק ואמץ, חזק, חזק, חזק...

מחנות קיץ

מחנות הקיץ („מושבות" בלשון אותם הימים) היוו אחד המפעלים הגדולים והיפים של קן „השומר הצעיר" בלידא וחרגו בהיקפם ובחשיבותם מן הפעולות הרגילות.

מושבת קיץ של „השומר הצעיר" בלידא

אותם ימים מופלאים שבילינו בכפרים ובאחוזות חרותים בלבנו כחוויות נעורים מהעזות ביותר בחיינו.

כבר זמן רב לפני המועד הקבוע החלו הציפיה והתכונה לקראת המושבה. בפרוס האביב ניגשנו להכנות המעשיות: שיחות עם ההורים, איסוף ציוד, מגבית כספית.

ולבסוף היציאה. כיום קשה להבין כיצד הצלחנו לארגן — אנו, נערים ונערות ללא עזרת מבוגר — מפעל מופתי רחב ממדים כל כך.

חיש מהר חלפו הימים במושבה והיא כולה ממלכת נוער. בילוי בחיק הטבע, רחצה, טיולים, מסעות לילה, משחקים צופיים, תחרויות, שיחות ומסיבות.

ולא הפריעו לנו תנאי המגורים הקשים, הצפיפות, מזרון הקש הגס על הריצפה. האוכל הפשוט נעם לחכנו יותר מכל מטעמים.

לנערים רבים היתה זו הזדמנות יחידה לצאת מרחובות העיר המחניקים לחיק הטבע. אולם, גם לאחרים, כמוני, אשר יצאו מדי שנה עם משפחותיהם לקייטנה, היו אלה ימים זוהרים של חיי עצמאות בקרב בני גילם.

צחוק עליז וחדוות נעורים שררו בכל.

למען ארץ ישראל

חלק עיקרי של פעולת הקן הוקדש לארץ-ישראל. בראש וראשונה — למען הקרן הקיימת. השומרים היו בין הראשונים לכל מפעל. עודני זוכר כיצד גם בערבי חורף קרים וערבי סתיו גשומים, היינו עוברים בסימטאות רחוקות ואפלות מבית לבית ומריקים בהם את הקופסאות הכחולות. ובכל מקום נתקבלנו בסבר פנים יפות. ואף בבית הדל נתרמו ולו גם פרוטות מעטות. ואנו הרגשנו כי במו ידינו אנו גואלים את הארץ. עוד דונם ועוד עץ.

ואמנם הצטיינו יהודי העיר לידא בתרומותיהם למען הקרן הקיימת והקן שלנו היה בין הצועדים בראש בהתרמה ואף זכה לציון מיוחד על כך.

כמו כן השתתפנו בפעולות אחרות שאורגנו ע"י המוסדות הציוניים ואני זוכר היטב את הפגנות המחאה נגד הספר הלבן.

הפעילות הפוליטית שלנו היתה ערה במיוחד לקראת הבחירות לקונגרס הציוני — במסגרת גוש א"י העובדת.

זכורות לי יפה ההכנות לבחירות לקונגרס הציוני הכ"א שנערך בשנת 1939 בשווייץ. הקן התגייס כולו. הפצנו

קבוצת „השומר הצעיר" „כרית" (בהתחלת שנות השלושים).

„השומר הצעיר" — קבוצת „יהודה" (1929)

קבוצת „השומר הצעיר" „בדרך" (בהתחלת שנות השלושים).

שקלים, ניהלנו תעמולה ובערב יום הבחירות ציירנו לילה שלם סיסמאות על מדרכות העיר. מה תמהו תושבי העיר הפולנים כאשר יצאו עם בוקר לרחובות ומצאים מקושטים בעשרות כתובות: הצביעו בעד רשימה 5 — רשימת א״י העובדת.

לבנה אל לבנה

הרגעים החגיגיים ביותר בחיי הקן היו בשעת הפרידה מהשומרים העולים לארץ־ישראל.

עודני נער קטן בימים ההם אך זוכר אני היטב את הרגשת החג בקן ובעיר כולה עת עלו ראשוני המגשימים מבין חניכי הקן הלידאי לקיבוצם בארץ.

לבנה אל לבנה נוספה, קבוצה לקבוצה וגדוד לגדוד והקן גדל ופרח.

בתקופת השיא התקרב מספר חברי „השומר הצעיר" בלידא ל־500 ויחסית למספר היהודים בעיר היה בין המצליחים בפולין.

הציבור היהודי, ובמיוחד הציוני, התייחס ברובו באהדה לפעולותינו ותמך בנו לא אחת ביד נדיבה.

להצלחה בקרב ציבור זה זכו הנשפים הפומביים שערכנו. זכור לי היטב אחד מהם שנערך בקולנוע „אדיסון". האולם היה מלא מפה לפה. שומרים ומשפחותיהם, אוהדים מקרב הציבור הציוני וסתם יהודים. וכולם נהנים מההופעות המרהיבות, חדורות רוח הנעורים, של אנשי הקן.

אך לא חסרו גם קשיים. בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה סבלנו במיוחד מהשלטונות הפולניים אשר הצרו את צעדינו. בתקופה מסויימת נסגר הקן על פי הוראתם ואף בקושי רב הצלחנו להשיג ליגליזציה כשאנו משתמשים בשמות שאולים.

בקרב הנוער היהודי

עיקר הפעילות של חברי גדוד „המכבים", ושלי בתוכם, חלה בשנים 39—1938, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה.

אותה שעה הורגשו בקרב הנוער ברחוב היהודי תהליכים מנוגדים.

מהצד האחד חל תהליך של התבוללות. חלק מהנוער היהודי רצה להשתלב בחברה הפולנית ולטשטש את ייחודו. הירבו לדבר פולנית והשתדלו להידמות בכל לבני גילם הפולנים.

אולם המאורעות טילטלו אותם טלטלה עזה. האנטישמיות, החרם הכלכלי, המשמרות (פיקֶטות), האפליה, לא נתנו למתבוללים לשכוח ולהשכיח את יהדותם.

אותה שעה היו בקן השומרי רק מעטים מתלמידי הגימנסיה. עם עליית הגל האנטישמי פקעה כבועת סבון אשליית ההתבוללות, וחלק זה של הנוער החל לחפש את הדרך חזרה אל זהותו הלאומית.

בעקבות תהליך זה אורגן חוג של נוער לומד אשר הצטרף אחרי כן ברובו לקן.

אנשי „השומר הצעיר" ידעו לעמוד עמידה גאה ואמיצה מול התנכלויות הרחוב הפולני העויין.

עודני זוכר כיצד דווקא חברי „השומר הצעיר" שלא הקפידו על שמירת מצוות היו בין התלמידים היהודיים המעטים בגימנסיה הפולנית שסירבו לכתוב בשבת חרף דרישתם התקיפה של המורים.

כאשר הונהג ע״י התלמידים הפולנים באחת הכיתות „גיטו" ליהודים, והם הוכרחו לשבת בצד שמאל של הכיתה, היו אלה חניכי „השומר הצעיר" אשר לא נכנעו בשום אופן לדרישה המשפילה ובדרכים שונות ומשונות, מבודדים, ולפעמים גם מוכים, הוסיפו לשבת דווקא בצד ימין.

ספטמבר 1939

בעודנו מסכמים את מושבות הקיץ ומתכננים את עונת הפעולות הקרובה, התקדרו האופקים ושמי העולם הועבו עם בשורת ההסכם ריבנטרופ־מולוטוב.

אנו נחלצים לעזרת ראשוני קרבנות המלחמה שטרם פרצה ומשכנים בקן קבוצה של יהודים שגורשו מגרמניה.

והנה מגיע היום המר של 1 בספטמבר. המלחמה פרצה. אנו רואים בעינינו את השמדת הבסיס האווירי ליד לידא, שומעים על הקרבות העזים, החדירה המהירה של הצבאות הגרמניים והתמוטטות החזית הפולנית.

לבנו נתון בין תקווה לחרדה.

וכבר רועמים הטנקים הסובייטיים ברחובה של העיר. בהתלהבות כנה קיבלנו את פני הצבא האדום שגאל אותנו מסכנות הכיבוש הנאצי.

אולם עד מהרה באה ההתפכחות.

האמנם נוותר על תקוותנו האחרונה, על ציפור נפשנו, על העליה? האמנם נגזר הקץ על חלומותינו — לבנות חיים חדשים בארץ האבות?

נודע לנו על אפשרות של חציית הגבול לרומניה ואנו יוצאים ללבוב כדי לבדוק אפשרות זו. אך התקוות נכזבו. הגבול לרומניה סגור ומסוגר ואנשינו שניסו לחצותו נתפסו ונאסרו.

עם התבססות השלטון הסובייטי החלטנו לפרק את רכוש הקן — עד יעבור זעם. את ספריית הקן חילקנו בין חברינו הנאמנים. את דגלי הקן גנזנו בפחים והטמנו במקום מבטחים.

אני מקיים פגישות חטופות עם חברי ותוהה על הלכי הרוח בקרבם. עם חלק מחניכי — קבוצת צופים בוגרים — אני נפגש פעמים אחדות ואנו נערכים לקראת הבאות.

פתח לעליה

ב־10.10.39 נמסרה וילנה לידי הליטאים. נפתח סיכוי לעליה. עד מהרה מופיעים אצלנו שליחי ההנהגה הראשית של „השומר הצעיר" ופעילי מרכז „החלוץ" בפולין, ומתחילים לארגן את המעבר ההמוני לווילנה. התנועה קוראת לנאמניה: „קומו וצאו לווילנה — מכאן נפתח פתח לעליה". מאות שומ־רים, אלפי חלוצים, ורבבות יהודים זורמים אל מעבר לגבול — ולידא היא להם תחנת מעבר.

בתי חברינו, פעילי „השומר הצעיר" בעיר, משמשים כמרכזי ההברחה. השומרים הם אנשי קשר, עוזרים באירגון, מארחים את העוברים בבתיהם. בביתי שמורה זמן מה הקופה של מרכז „החלוץ" בפולין.

העיר כולה הומה אדם. יהודים רבים מארחים מכרים — ושאינם מכירים — הנמצאים בדרכם לווילנה. בתי הכנסת פתחו את שעריהם ואלה שלא זכו כי יזמינום לאחד הבתים — מוצאים בהם פינה חמה ללינת לילה.

בכל מקום גילויים נפלאים של אחווה יהודית.

מבין העומדים בראש תנועת המעבר, ממנהיגי „השומר הצעיר" בפולין ששהו אותה תקופה בלידא, זכורות לי במיוחד שתי דמויות:

יוסף קפלן, הרציני והמופנם, אשר היה אחרי כן מראשי אירגון המחתרת החלוצית בפולין, ואדק בורקס, התוסס והחייכני — לאחר זמן ממנהיגי מרד גיטו ביאליסטוק וההת־קוממות היהודית במחנה טרבלינקה. עבר בלידא גם מרדכי אנילביץ, שנתפרסם כעבור שנתיים כמפקד גיטו וארשה.

המעבר ההמוני שהתנהל תחילה באופן חופשי כמעט, היה לצנינים בעיני השלטונות הסובייטיים והגבול הולך ונסגר. השמירה נעשית קפדנית יותר ויותר. השלטונות מתחקים על מארגני ההברחה.

אנו פונים לאנשי ההנהגה ומודיעים על רצוננו לעבור לווילנה, אולם הם דורשים מאתנו להשאר במקום כדי שנוסיף לשמש אנשי קשר — כל עוד מגיעים חלוצים הרוצים לעבור אל מעבר לגבול. אנו נשארים.

שנת 1939 רבת המאורעות מגיעה לקיצה.

בחקירה

בבוקר צח של ראשית ינואר 1940 הופיע בביתי אדם בלתי מוכר, לבוש אזרחית ושאל אותי לשמי. עודני תוהה על המתרחש ואני מתבקש להתלבש ולהילוות אליו. אנו יורדים לרחוב וכאן מתברר לי שאני אסור ושני מיליציונרים מוליכים אותי — בכידונים שלופים — לאורך הכביש.

בדרכי הארוכה במורד רח' סובלסקה עד למרכז הבולשת, מול הדואר, אני שומע בבירור את הלחישות המלאות רחמנות של העוברים ושבים: „מ'פירט ווינאַגראַדאָב'ס אַ זון" (מולי־כים בנם של הוינוגרדובים).

הגענו למקום. הוכנסתי לחדר גדול ומולי קצין סובייטי. בידו אקדח והוא חוקר אותי ארוכות, חקירת שתי וערב על „גשומר גצעיר", על התנועה הציונית ועל הברחת הגבול לווילנה.

אני מכחיש מכל וכל והוא משדל, דורש, מאיים.

היום מתחיל להעריב. אמי, מרים וינוגרדוב ז"ל, מנסה אותה שעה, בעזרת מכרים מקורבים לשלטון להיוודע על מקום הימצאי. משלא מצליחים בכך מתחילים כבר לבכותני.

לעת ערב, אחרי יום ארוך של איומים, אני מצליח לצאת. החל ממחר עלי להתייצב פעמיים ביום במשטרה.

אל מעבר לגבול

למחרת בבוקר אני מתייצב, כנדרש, במשטרה ומחליט לצאת אל מעבר לגבול, לווילנה. אני בא בדברים עם ידידי נתן צימרנסקי (כיום קנמוני) ואנו עושים מיד את ההכנות הדרושות. אני אורז חפצים מעטים ונפרד פרידה חטופה מבני משפחתי, אותם לא הוספתי לראות עוד.

רק אמי, מרים, משנודע לה כעבור שנה שאני עומד לעלות, סיכנה עצמה ובאה לקובנה להיפרד. דמותה המניפה את ידה לשלום בשעת המראת האווירון שבו טסתי למוסקבה בדרכי ארצה, עודנה חרותה בלבי.

כדי לא להסב תשומת לב, אנו, חברי נתן ואני, לובשים בגדי איכרים, שוכרים עגלת חורף מהירה ודוהרים אל עבר הגבול. מבעוד ערב הגענו לביתו של אדם הקשור עם המבריחים. בעודנו בדרך נודע לנו כי חוליות חיפוש פשטו בדרכים כדי לתפשנו.

הקשרים שקשרנו קודם לכן עם המבריחים עמדו לנו. אנו מוצאים את האיש ומיד יוצאים לדרך. הקור עז, השלג עמוק. שומרי הגבול סובבים על מגלשיים, אך בקיאותו של מורה הדרך רבה.

עם שחר — ואנו בעברו השני של הגבול — מתקבלים בסבר פנים יפות ע"י יהודי ליטא.

עד מהרה אנו מגיעים לווילנה ומצטרפים לריכוז קיבוצי „השומר הצעיר" יחד עם עוד 700 שומרות ושומרים מכל רחבי פולין.

במחתרת

למרות הסכנות הרבות לא נותקו הקשרים כליל. כעבור חודשים אחדים יצא מווילנה שליח — י. ש. — כדי לבוא בדברים עם אנשי התנועה הנאמנים באזור הכיבוש הסובייטי. בלידא שהה השליח בביתה של משפחת ק. את האמצעים לקיום המחתרת השומרית קיבל השליח מידי אמי, מרים וינוגרדוב ז"ל, אשר מסרה לידיו סכום כסף גדול.

וטרם הגיעה העת לפרסם הפרטים.

לא ארכו הימים ועלה הכורת על יהודי לידא ועל עדת השומרים הלידאית בתוכם.

*

רבים מבני הנוער הלידאי היו ולו תקופת מה בקן השומרי. דגלי הקן עודם טמונים במקום שהוסתרו — זכרונות חיי הקן טמונים בלבם של אלה שנותרו בחיים.

זכיתי להיות בין המעטים מבין חברי בני גילי אשר עלה בידם להגשים את שאיפותיהם, לעלות, ולבנות את חייהם כפי שתיארום בחלומות נעוריהם — בארץ, בקיבוץ, לחוף ירדן. הרבים לא זכו.

יד הגורל האכזרית היתה בהם. בגיטו, ביער, בניכר, בשדות זרים — בתוך ששת המיליונים של אחיהם בני ישראל מצאו את מותם והם עודם במלוא פריחתם.

בדם לבם רשמו את הדף האחרון בתולדות הנוער היהודי בלידא.

תהיינה שורות אלה נר לזכרם.

קיבוץ בית זרע — עמק הירדן

בן־ציון וולך ז"ל

הנוער היהודי בלידא

הנוער היהודי בלידא ינק את מזונו הרוחני משרשי המסורת בבית אבא וסבא ולא היה זקוק למניעים אנטישמיים, שיחדירו בלבו הכרה לאומית ותודעה יהודית.

דמותו הלאומית של הנוער היהודי עוצבה מימי הילדות בבית הוריו, בחדר, בתלמוד תורה ובבית הספר העברי „תרבות". עם הקמת תנועות הנוער בעיר על כל זרמיהן וגווניהן, החל הנוער לזרום למועדונים. במרוצת הזמן הפך המועדון־הקן לביתם השני של הנערות והנערים.

בין כתלי המועדון גובשה ההכרה הרעיונית, בהתאם לגוונים האידאולוגיים של התנועות, אולם בסופו של דבר הוליכה הדרך לכיוון אחד — ציונה.

הערגה לציון הפכה במרוצת הימים למשהו מוחשי ביותר, היינו, להגשמה עצמית, לעליה לארץ־ישראל.

עליית צעירים מלידא הפכה למאורע חגיגי בעיר, באותם הימים שוחחו בעיר על מי ומי נוסע ומי מתכונן לנסוע מחר...

עמוק, עמוק נחרת במוחי אותו מסדר חגיגי, אותו מעמד קדוש, בו נפרדו חברי השומר־הצעיר משלושת המגשימים הראשונים.

מימין לשמאל, שורה ראשונה מלמעלה: דבשה (דוריס) וולפינסקי, מניה קרוניק, אביגיל בוירסקי. שורה שניה: אסתר חצקלביץ, שורה שלישית: לצקי, ירוזלימסקי, סלוצקי, קפלינסקי.

שמחה וחרדת קודש אפפו אותנו ולא מעט קנאה קיננה בלבנו באותם הרגעים, בראותנו אותם מופיעים במעילי עור, שמשום מה סימלו באותה תקופה את ההגשמה, את העליה.

כמובן, לא פעם קרה, שהעליה היתה בניגוד לרצון ההורים, שלא קל היה להם להשלים עם הרעיון שבניהם ובנותיהם יעזבו את קן משפחתם החם וינודו לארץ רחוקה, שפרעות ומאורעות דמים היו מנת חלקה.

בלידא היו קיימות מספר תנועות נוער ציוניות: „הנוער הציוני", „השומר הצעיר", בית"ר, ו„פרייהייט".

כל התנועות הנ"ל חינכו להגשמה עצמית, ומדריכיהן וראשיהן שימשו בעצמם דוגמא נאה לחינוך זה.

במרוצת הזמן הקיפו תנועות הנוער כמעט את כל הנוער הלידאי.

תנועת ההגשמה הורגשה יפה בבית אבא־אמא, היא החלה הרבה לפני העליה לארץ. תכניות ההורים לגבי עתיד בניהם ובנותיהם שובשו ע"י האחרונים.

הכוונות הטובות של ההורים המסורים להנחיל השכלה גבוהה לילדיהם הופרו, כי לפתע הופיע הבן בבית והודיע שפניו להכשרה ולעליה לארץ־ישראל.

הנוער הלידאי הצטיין בדביקות ובקנאות לרעיון אותו בחר לדרך חייו ולו הקדיש את מרבית שעות היום ולעתים את פרוטותיו האחרונות.

אכן, המועדון־הקן הפך לביתו השני של הצעיר הלידאי.

ההווי שנוצר במועדונים היה מיוחד במינו. הדאגה המת־מדת לארבעת הכתלים, נקיונו של הקן, קישוטו, הוצאת עתון קיר, היו מנת־חלקנו מדי יום ביומו ואף חלמנו על כך בלילות.

בטיולים, במחנות הקיץ (מושבות) ובשירה המשותפת סביב המדורה נרקמו מסכות־חיים חדשות, נוצרו חיי חברה אמיתיים וכנים.

וכבר משחר ילדותנו נטלנו על עצמנו את עבודת הקודש של התנועה הציונית על כל מצוותיה המעשיות, ובשטח זה נעשתה ע"י הנוער עבודת־נמלים ממש תוך התלהבות, מסירות וללא לאות.

מעשיהם של נערות ונערי לידא שימשו דוגמה לכל העיירות בסביבה.

אברהם גלמן
הליגה למען ארץ ישראל העובדת

סניף הליגה בלידא מנה מספר רב יחסית של חברים והיה בעל משקל בבחירות לקונגרס הציוני וכן בבחירות לוועד הקהילה בעיר. היו בו חברים גם כאלה שלא השתייכו בצורה פעילה למפלגות והוא ריכז גם חלק מאנשי המקצועות החפשיים.

הליגה היתה מארגנת הרצאות וכינוסים על כל מיני נושאים הקשורים בבעיות ארץ ישראל והעם היהודי, וביזמתה התקיימו כינוסים בעיירות כמו וסלישקי, ליפנישקי, איביה ועוד. חבריה פעלו בהפצת עתון התנועה „דאָס וואָרט" ובהפצת שקלים לקונגרסים הציוניים.

עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה והגברת האנטישמיות בקרב האוכלוסייה הפולנית התחילו המפלגות והתנועות הציו־ניות להתארגן בצורה ממשית יותר. בתקופה זו התארגנו בלידא סניפי „החלוץ" ו„העובד" תוך זיקה אירגונית למרכז „החלוץ" בורשה.

מפעם לפעם היו באים לבקר בלידא חברי מרכז התנועה והיו מקיימים מפגשים והרצאות עם פעילי המפלגות במעון של קיבוץ ההכשרה. הבית היה בחצר של קולנוע „נירוונה" (לאחר המהפכה הוקם הקולנוע שנית ושונה שמו ל„ארה"). בין חברי המרכז שבאו לבקר היו יצחק צוקרמן (אנטק), מזיבובסקי משה, מנדניצקי, וושצינה וכן ביקר מספר פעמים המשורר נתן ביסטריצקי. תנועות הנוער היו פעילות גם בהתרמת כספים עבור הקרן הקיימת וזכורות לי ישיבות שהיינו מקיימים בבנין של בית ספר „תרבות" עם המורשה של הקק"ל בעיר מר ברל דבורצקי. מטעם „השומר הצעיר" השתתפו בדיונים הרצל כץ ויצחק בוזגן, מ„החלוץ" ראובן בוזגן ואנוכי, מ„פרייהייט" — יוכבד רודניצקי וקפלן רחל. מ„מזרחי" — המורה ניזבוצקי משה, ומ„פועלי ציון צ.ס." — קלמנוביץ יוסף וסובול פסיה.

„החלוץ" קיים גם כינוסים ומושבות קיץ וזכורה לי מושבת קיץ שהשתתפתי בה. היה זה בכפר „טטישצי" על יד ליפנישקי. מסניף „החלוץ" ו„פרייהייט" בלידא השתתפו אז כ־30 חברים והיתר היו מהסניפים של העיירות ליפנישקי, איביה ועוד, והיא נמשכה כשבועיים. מטעם המרכז השתתפו במושבת הקיץ החברים פלטק ופונדק.

האולם של הסניף של התנועות „פועלי ציון", „פרייהייט" ו„פרייע סקאוטן" היה בשנת 29—1928 בבית רוזנשטיין (דער קאנישאנער) ברחוב השוק, בשני חדרים. המקום היה צר מהכיל את המוני המבוגרים והנוער שהיו באים לשמוע הרצאות ולהשתתף בשיחות ובוויכוחים על ענייני השעה והמדיניות של תנועת ארץ־ ישראל העובדת. המדריכים של השכבה הצעי־רה היו ווליניסקי, אלתר דרצינסקי, אלתר ונגיסקי. בשנת 1931 הגיע מהמרכז משה נובופרוצקי שהפיח רוח חיים בתנועה ואירגן חוגים שונים להופעות פומביות. מפעם לפעם היו מגיעים מווילנה מרצים וביניהם זכורים לי בורשטיין, דובקירר

בשנת 1938, שנה לפני פרוץ המלחמה, החליטו מרכזי המפלגות של „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר" להתאחד ואז קמה התנועה המאוחדת „פרייהייט — החלוץ הצעיר". כנס האיחוד התקיים ביוזפוב שעל יד וורשה וכותב טורים אלה השתתף בכנס זה מטעם סניף „פרייהייט". מטעם „פועלי ציון צ.ס." השתתף אברהם שטיינברג ז"ל. כמאתיים — שלוש מאות צירים באו לכנס מכל רחבי פולניה וכן היו שמה גם שליחים מארץ ישראל. בדברי הנואמים, ובכלל באווירה ששררה בכנס הור־גשה הדאגה והחרדה מפני האסון ההולך וקרב ליהדות פולניה, עקב הכרזותיה המלחמתיות של גרמניה הנאצית והתגברות האנטישמיות ורדיפות היהודים בפולין עצמה. דומני שאז כבר נשמע האקורד האחרון של תנועות הנוער הציוניות, התוססות של לידא, ואולי של אירופה היהודית כולה.

צפורה קופלוביץ (ביליג)
„השומר הדתי" בלידא

הרעיון להקים תנועת „השומר הדתי" בלידא, צץ בי בראשית האביב 1934, שעת פריחה והתעוררות. פנייתי הרא־שונה היתה אל המורים משה ניזבוצקי ומשה פורטנוי, זכרונם לברכה, שהיו בשבילי מעינות הדעת. שניהם נענו ברצון להצעתי. ראשית פעולתם היתה — להסביר להורי התלמידים של התלמוד־תורה את חשיבות הדבר שגם בלידא תקום תנועת נוער לילדי משפחות שומרי מסורת. בעזרתם, נפתחו לפנינו דלתות תלמוד־התורה, שם נערכו הפגישות. המורה ניזבוצקי צרף אלי שני חברים, יונה סוקולובסקי וצבי קמינס־קי, והוטל עלינו לשמש מדריכים. שעות ארוכות היינו מבלים שם בהכנות.

תוך זמן קצר גדל מספר החברים בתנועה החדשה, שהלכה והתארגנה ולבשה צורה. פעמיים בשבוע היה משה פורטנוי מרצה לפנינו על מהות התנועה הציונית ודברי ימיה. משה ניזבוצקי העסיק אותנו בנושאים של הספרות היהודית, וכן היה מוסר לנו חדשות מארץ־ישראל ומן הנעשה בתוך הקבו־צים. השבת הוקדשה לשיעור בפרקי אבות, הסברת תוכנם של מועדי ישראל וערכן ותכנן של התפלות. אנו מצדנו ערכנו רקודים בצבור ומשחקים. החברים חולקו לקבוצות, קבוצה קבוצה על דגלה. גם הלבוש הותאם לנהוג בתנועות הנוער האחרות, תוך שמירה על האופי הדתי.

הספקנו לערוך כמה מושבות קיץ, בברנוביץ, בווילנה, מקום שם נפגשנו עם חברים מסניפים שונים וזה הרחיב את אופקנו ועורר את מרצנו.

בשנת 1939 התכוננתי לצאת לזקופנה, ולאחר מכן — לקבוץ הכשרה, על אף התנגדותם של הורי. בינתיים התקד־רו השמים, פרצה המלחמה. הפצצות. תוהו ובוהו ופתאום, בשבת היה הדבר, והנה הד של קריאות מגיע מרחוק: ‚יחי סטלין!' נשארתי קפואה תחתי: מה יהיה עכשיו? — טנקים מתגלגלים ברעש, דגלים אדומים מתנופפים באויר. הכיבוש הסובייטי התחיל.

למחרת טמנו את דגלינו באדמה. כל הניירות, וכל העתו־נים שהיו יקרים לנו — הוטלו לאש. נתרוקנו פנות הקן אותו טפחנו משך שנים במסירות כזו. נעלנו את הדלת אחרינו ונפרדנו מן המקום. מכאן מתחילה בשבילי הפעולה במחתרת, והמטרה היא כיצד להשיג את המטרה הקשה, כיצד להגיע לווילנה, כתחנה לארץ־ישראל.

ועד למען ארץ־ישראל העובדת עם ב"כ המרכז בווילנה עו"ד ברנצ'וק (תר"ץ).

ועד „החלוץ", שנת 1925. מימין לשמאל: 1. ציגלניצקי (בת „יאשע רושעס"), 2. אליהו שמולוביץ, 3. פרומה קלמנוביץ (לוין), 4. ליב, 5. לא זוהה 6. צפורה לוין (בלייכבורד), 7. אלחנן ישעיהו קמנצקי.

קבוצת חברים של מפלגת פועלי־ציון עם חבר הועד המרכזי בווילנה עו"ד ברנצ'וק (במרכז). בהתחלת שנות העשרים.

מאשה אהרונוביץ (פורמן)

תנועת בית״ר

אין אני באה להתרפק על העבר של עיר מולדתי היקרה לידא, כי הוא חלף ואיננו עוד. אך ברצוני לייחד מספר מלים לזכרה של תנועת „בית״ר" בעיר.

„בית״ר", או כפי שנקראה תחילה „תנועת נוער ע״ש תרומ־פלדור", היתה אחת מני תנועות נוער רבות בלידא, שהחלה בקטנות ועד מהרה עלתה לגדולות. בשנת 1929 נשלח לעירנו ד״ר ליפמן ז״ל מהמרכז בווארשה להניח את אבן הפינה לתנועת נוער זו. באסיפת היסוד השתתפו: המורה פסח ירוזולימסקי, הרוקח מר שיף, מר גורביץ, המורה קושלביץ ומפקדנו הראשון מווילנה יעקב שמרקוביץ, בחור צעיר ונעים הליכות. בין הצעירים המעטים היו: אחי אהרן ז״ל, מפקד „בית״ר"־לידא בעתיד, תמר ירוזולימסקית, פנחס קפלן, משה ליבוביץ, אני ועוד מספר צעירים.

ההתלהבות בקרב הנוער היתה גדולה. מדי יום ביומו נהרו אל התנועה נערות ונערים מכל השכבות בעיר.

שכרנו שני חדרים אצל המלמד ברח' שקולנה לשעות אחה״צ. במהרה הופיעה תלבושת אחידה והימנון התנועה. כמעט מדי ערב התנהלו פעולות תרבות. מדי שבוע היינו מקבלים חוזרים מודפסים מהמרכז ובהם „הכוונה" לעבודתנו בעתיד. אנו, ראשי הקבוצות, השתדלנו להקנות לחניכינו אהבה למולדת, תרגילי ספורט למיניהם, הרגלי נימוסין, יחסים מתוקנים בין איש לרעהו וכו'. הרבינו בתרגילי ספורט, בטיולים מחוץ לעיר ולעתים קרובות יצאנו למחנות קיץ מאורגנים להפליא, ובהם שהינו כשבוע ימים.

מה רחב וגאה הלב בשובנו מן הקייטנות העירה, כל קבוצה על דגלה, בתלבושת אחידה, בשורות מאורגנות, זקופי קומה ושירי „בית״ר" בפינו.

זכורני בואו של ראש „בית״ר" ז'בוטינסקי לעירנו בשנת 1932. הכנות קדחתניות נעשו לקראת בואו. שבוע ימים נהרו אל העיר בית״רים ובית״ריות מכל העיירות שבסביבה. ובהגיע היום המיוחל יצאנו בשורות מלוכדות ומאורגנות להפליא דרך רחובות העיר לתחנת הרכבת להקביל את פני האורח הנכבד. ים של דגלי תכלת־לבן ותלבושת אחידה תכלת־לבן מלאו את הרחובות. הגויים הצטופפו בצידי הדרכים ומבטי התפעלות על פניהם, כאילו שאלו איש את רעהו: „האם אלה הם ילדי ישראל המושפלים על ידינו?" זקופים ומלאי גאווה צעדנו לעבר תחנת הרכבת.

ולבסוף ברצוני להזכיר בחרדת קודש ובתודה את הורי היקרים ז״ל, שפתחו את ביתם לרווחה בכל עת ובכל זמן לחברינו הבית״רים שהגיעו מקרוב ומרחוק, גילו כלפיהם יחס של אהבה והבנה והשתדלו להגיש לנו עזרה כספית וחומרית בעבודתנו המסועפת למען המולדת.

יהא זכרם ברוך!

שמעון מיקוליצקי

קן בית״ר בלידא

ידועה המימרא של שלום־עליכם, כי „לכתוב על אנשים חיים — זה תענוג; על מתים — זוהי מצווה". את התענוג וגם את המצווה אני מקבל עלי ברצון; לכתוב על תנועת בית״ר, שאליה נכנסתי בעודה בחיתוליה, והייתי חבר פעיל בה עד שנכנסו הסובייטים לעירנו. כביכול חוסלה אז תנועתנו בלידא, אבל אך ורק „כביכול" — למעשה היה המשך, אפילו בתוך רוסיה הסובייטית, ביערות ובטייגות, אפילו אלה שהיו במחנות ריכוז אצל הנאצים המשיכו, והשרשרת נמשכת עד היום.

תנועת בית״ר בלידא נוסדה על־ידי יעקב שמרקוביץ, מפקד בית״ר הראשון. בחור צנום, גבוה, ממשפחה חסידית, אביו היה חסיד נלהב וירא שמים. יעקב קיבל חינוך דתי ומסורתי, ירש מאביו את הדביקות וההתלהבות, ובאותה דביקות, התלהבות ואמונה התמסר לאירגון קן בית״ר בלידא. הצטרפו אליו: מ. איליטוביץ, א. אהרונוביץ, י. קלפץ, ליבוביץ ועוד. זה היה למעשה הגרעין הראשון של קן בית״ר בלידא. במשך זמן קצר התחילה התנועה לגדול.

המעון הראשון ששימש כקן לבית״ר היה בית הרבי „לאזויקר" ברח' שקולנה מול בית־המדרש הגדול, במקום שהיתה „הישיבה". בלילות בקעו מתוך החלונות הפתוחים של בית־המדרש קולות תלמידי הישיבה, ניגוני הגמרא, ויכוחים חריפים על פירושי תוספות או רש״י... ובדיוק ממול, בהתלהבות לא פחותה, בקעו קולות של בני נוער, ששרו שירים עבריים על שיחרור העם והארץ.

עם גידול התנועה אפשר היה לראות בית״רים צועדים בחוצות העיר על תלבושתם הבית״רית, שהשאירה ללא ספק רושם עז על תושבי העיר וביחוד על הנוער. כמו כן התחילו לארגן אסיפות פומביות בהשתתפות מנהיגי התנועה דאז, כגון ד״ר י. שכטמן, י. קלרמן, ליפמן, מנחם בגין ועוד.

גם בתוך כתלי התנועה עצמה תפסו החינוך וההסברה מקום חשוב מאוד הודות לחברים יעקב ציפלביץ, אליהו ברגר ושמעון מיקוליצקי. הם אירגנו משפטים ספרותיים, הרצאות על נושאים היסטוריים וגם הוציאו עתון קיר שבועי בעריכתו של ש. מיקוליצקי.

מאורע מיוחד שחיזק את תנועת בית״ר היה ביקורו של ז. ז'בוטינסקי בלידא. מכל העיירות מסביב באו בית״רים

בתלבושתם המלאה לקבל את ראש בית״ר. גם הממשלה הפולנית חלקה לו כבוד רב. בערב נאם ז׳בוטינסקי בקולנוע „נירוואנא״ שהיה מלא עד אפס מקום, על הנושא: „אנגליה, היהודים והערבים״. השפעתו של ז׳בוטינסקי היתה גדולה והוא משך הרבה אנשים לשורות התנועה. התארגנה „ברית־הצה״ר״ שבראשה עמדו מר דן גורביץ ומר שיף ו„ברית־החייל״ שבראשה עמד מר גולדווסר.

בשנת 1933, בזמן הפילוג בין ז׳בוטינסקי לגרוסמן, זועזעה התנועה במקצת, היו לבטים, לאן לפנות? אך כמעט כולם נשארו נאמנים לקו של ז׳בוטינסקי.

כשמייסדי התנועה עלו לארץ נתמנה כמפקד בית״ר ב. קפלן (כיום בארץ) ואחרי עלייתו לארץ עמדו בראש התנועה: י. ציפלביץ, ש. רובינוביץ, א. ברגר, ש. פורמן (שנודע אחר כך בכינויו „שאול הגלילי״) וש. מיקוליצקי. הורגשה תזוזה רבה בכל השטחים הודות לפעילותו של הח׳ ציפלביץ, בחור מוכשר בעל כוח השפעה וכושר ריטורי וללא ספק אילו היה נשאר בחיים, היה בין עמודי התווך של תנועתנו. בכל ליל שבת התקיים „עונג שבת״. התכנית כללה: שיחה על ענייני דיומא, עתון־חי כתוב בידי יעקב ציפלביץ, ומסמר הערב היתה הופעת הצמד־חמד משה ציפלביץ ודב רובינוביץ. בקולם הערב הפכו את ה„עונג שבת״ לחוויה מיוחדת במינה.

וכאן ברצוני להזכיר שניים מחברי, שהיו לא רק חברי לתנועה אלא חברי הקרובים, הטובים והיקרים ביותר והם: שמואל רובינוביץ ושאול פורמן. שמואל רובינוביץ, נמוך קומה ורחב כתפיים, חסון וחזק מאוד, בית״רי בלב ונפש, בעל משמעת צבאית ממש. התנועה תפסה את המקום הראשון בחייו, צוו התנועה היה לו לצוו החיים, וגם שאול פורמן היה אותו טיפוס. הם נבדלו אחד ממשנהו רק במראם החיצוני — שאול היה גבוה ורזה. שניהם הכניסו שינויים מרחיקי לכת בכל אורח חיי הקן, ובעיקר באירגון. שאול היה חביב מאוד ונעים הליכות, ספורטיבי, כל גופו היה כאילו מלא „קפיצים״. כל מי שרצה לפגוע בו מתוך שובבות, קיבל מיד את המגיע לו בחזרה, וכפי שהוא עצמו העיד: „יש לי קפיצים בגוף, כשרק פוגעים בו מגיב הגוף מיד בחזרה״. תמיד עמדו לו „הקפיצים״ הללו ורק בזמן שהאנגלים ירו בו, לא פעלו משום מה. ישמשו מלים אלו מצבה סמלית צנועה לשני חברי.

התנועה גדלה ורכשה יום יום חברים חדשים. התארגנה קבוצת חברים מתלמידי הגימנסיה, שבתוכם היו: מ. ויניצקי, גרו, לויט, בוירסקי, זלטקוביץ, יהודית נחמנוביץ, לאה פופקא ועוד.

יום יום התאספו חברי קן בית״ר לאסיפות ושיחות, שלוו בשירים עבריים וריקודי הורה. אחרי זמן החלו גם בהכשרה צבאית ובשימוש בנשק חם. אולם, בחוץ, לעיני האנשים, השתמשו רק במקלות. מקום המפגש היה מאחורי הגשר שעל הנהר לידזיקא או בתוך היער הרחק מעיני האנשים. וכשהחלה העליה הבלתי־ליגלית, עליה ללא סרטי־פיקטים, עליה ב׳, היה שאול פורמן בין הראשונים בעליה זו. הרחוב היהודי התעורר, קרנה של התנועה עלתה, וזכורני שבאזכרה לשלמה בן־יוסף — הבחור מלוצק שלמה טבצ׳ניק שעלה לגרדום בשנת 1938 — בבית הכנסת הגדול, הספידו חתנו של הרב רבינוביץ מלידא, ובין יתר דבריו אמר: „הנה אני עומד לפניכם ללא תלבושת בית״ר, אדם שכל הזמן עמד מרחוק ולפעמים הסתכלתי עליכם בביטול, אך עכשיו אני עומד ומרכין ראשי לפני הגבור היהודי שלמה בן־יוסף, גבורה דומה אפשר למצוא בגבורות המכבים״. אחריו עלה על הבמה מפקד בית״ר מעיירה סמוכה ללידא, הח׳ א. קלמנוביץ ובנאומו הסביר את רקע המערכה והמאורעות בא״י. ואז חלה תמורה ברחוב היהודי. היחס אלינו השתנה לטובה ורבים הבינו לרוחנו ולנדרנו, להקדיש חיינו לעם ולארץ.

בית״ר בלידא (1932)

1) רחל כץ
3) רבקה בוירסקי
4) לובה טרוצקי
5) שרה כץ
6) רחל פורמן
8) משה לייבוביץ
10) פנחס קפלן
11) ישעיהו טבלסון
14) פיינשרייבר
15) קלפץ
16) המורה ירוזולימסקי
17) דן הורביץ
18) בצלאל ליכטנשטיין (וילנה)
19) יעקב שמרקוביץ
20) אברהם שיף
21) אהרון אהרונוביץ
22) שלמה גרינשפן
24) פרידמן
25) אתל קרפלובסקי
26) גיטה וולפוביץ
27) תמר ירוזולימסקי
28) משה אהרונוביץ
29) בתיה זבלודובסקי
30) שיקורץ
31) ירוזולימסקי

מייסדי „ברית טרומפלדור"
לרגל ביקורו של ד"ר ליפמן,
שנת 1929.

הצה"ר בלידא (1934).

פלוגת בית"רים בלידא בתהלוכה ברחובות העיר.

זאב ז'בוטינסקי בלידא (1932). במרכז: זאב ז'בוטינסקי. משמאל לימין: מפקד בית"ר אהרן אהרנוביץ (גבו לצלם), יושב ראש הצה"ר בית"ר אברהם שיף, דן גורביץ.

א ב י

אף ישר, גבות עבותות ושערות שחורות שזורות שיבה. מצח גבוה. זו דמות אבי כפי שנחרתה בזכרוני ומלווה אותי זה קרוב לשלושים שנה.

בן שתים־עשרה הייתי כשנפטרה אמי, ואני ואחותי שפרה מלכה בת שמונה נשארנו בטיפולו הבלעדי של אב מסור ומלא הבנה. אף על פי שבית המרקחת הקטן שלנו והדאגה לילדים — די היה בהם כדי להעסיקו במלואו, הקדיש הרבה מזמנו לעבודה ציבורית. היה אחד המייסדים של התנועה הרביזיוניסטית ובמשך הזמן נהיה יושב ראש הצה"ר בית"ר בעיר.

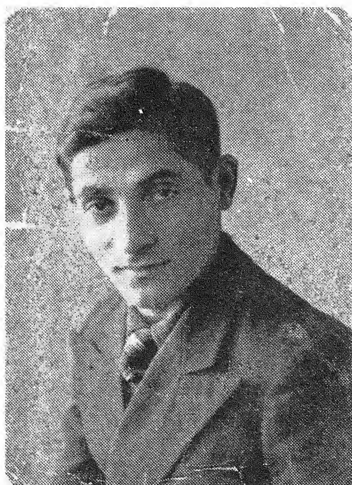
המעמד הזה חייב לא פעם לזנוח את ענייני הפרנסה ובמיוחד בזמן אירוח שליחים של מרכז התנועה שהיו מבקרים בעירנו. פעמיים ביקר אצלנו זאב ז'בוטינסקי. ארגון ביקורו והרצאתו של מנהיג דגול זה היה קשור בבעיות לא מעטות ואבי היה תמיד הרוח החיה במפעל זה.

אם קמה בעירנו תנועה רביזיוניסטית רחבה שחבקה שכבות רחבות של האוכלוסיה היהודית מנער עד זקן היה זה במידה רבה הודות לאבי. בעבודה ארגונית מייגעת, באסיפות אין ספור, בהרצאות, באמצעים פרטיים לא מעטים חינך דור צעירים יהודיים לחזון והגשמה ציונית.

אני נזכר באבי בשעותיו הפנויות כשהיה ממלא מאות מחברות בעברית, ביידיש, בפולנית ורוסית — בפרוזה וגם בשירה. ואני הייתי מתפעל אז מיפי סגנונו. היו אלה שעות הגות החביבות עליו. אפילו באספרנטו היה מנסה כוחו. היה אחד המייסדים של חוג ללימוד שפה זו באזורנו.

בתוגה ובכאב אני הוגה שוב ושוב באבי שלא זכה לראות בהגשמת שאיפותיו וחלומותיו. יהא זכרו ברוך.

צבי שיף

שמואל רובינוביץ
מזכיר בית"ר בלידא

יוסף בנקובר

„החלוץ" בלידא

שנת 1923-24

משבר קשה עובר על ארץ ישראל. חלק של עולים עוזב את הארץ.

ובזמן של חוסר עבודה בערים — ובפרט במושבות, כתוצאה של התנכרות האיכרים והצפת המושבות בעבודה ערבית זולה, — הורגש הצורך הרב בעליה חלוצית מאורגנת היודעת את צרכיה ושליחותה.

תנועת „החלוץ" בפולניה הועמדה בנסיון קשה. הגידול המהיר והבלתי טבעי (מ־2,000 ל־10,000 בפולניה) של „החלוץ" עלול היה לסכן את התנועה ולהטותה לדרכים חדשות ולא רצויות לנו לגמרי, לולא עלה בידינו לשלוט במצב ולהפוך את „החלוץ" להסתדרות המונית בלי לוותר על עיקריו האידיאולוגיים. יחד עם התרחבות התנועה היה צורך בהעמקתה, בהדרכה שיטתית ומסודרת. נוכח המצב הקשה, נדרשה התאמצות מיוחדת למילוי התפקיד שהוטל אז על „החלוץ": לעמוד בפרץ, לארגן ולחזק את ההסתדרות בפולניה ולתקן את המצב בארץ ע"י עליה בלתי פוסקת של חלוצים בעלי הכרה ורצון. אך גם החלוצים, לפי הידיעות שנתקבלו ממוסדות ההסתדרות בארץ, ברובם לא עמדו בנסיון ועברו לעיר.

כל ההתאמצות הגדולה בהכשרת החברים עלתה בתוהו. העליה שלנו הוסיפה במספר, אבל לא שינתה את המצב. מתוך חיפוש אמצעים לתיקון המצב, באנו לכלל דעה, שסיבת הרע היא ההתפוררות שבעליה, שצריך להתחיל בארגון העליה עצמה: במקום עלית בודדים — צריכה לבוא עליה קיבוצית. החברים שעמדו בראש התנועה הרגישו בצורך בעליה מסודרת ומרוכזת, העשויה לאחד את העולים, להקל את הקושי שבתנאים האובייקטיביים.

המועצה הגלילית בווילנה נגשה למלא אחד מצרכי השעה ההכרחיים ביותר של תנועת „החלוץ" בגולה והחליטה לארגן קיבוץ עליה של חלוצי גליל וילנה בשם „הכובש", אשר יעלה במלוכד ויעמוד לרשות הסתדרות העובדים בא"י לכיבוש ולעבודה. לעליה הקרובה אושרו ע"י המרכז לערך 200 חברים וחברות. המועצה הגלילית פנתה אל כל החברים האלה בחוזר מיוחד והציעה לפניהם את ארגון קיבוץ העליה.

להקמת „הכובש" עונה הד גדול ברחבי גליל וילנה — בין מאות החלוצים המפוזרים בכל העיירות הקטנות והמרוחקות ביותר.

באופן מיוחד הצטיינו חלוצי לידא והסביבה. בכל המקומות האלה קמו סניפי „החלוץ" ושורה של קיבוצי הכשרה, ו„תל־חי" בראשם, שהיו בראשית צעדיהם.

לידא עיר בעלת מסורת ציונית ותיקה. בעיר תנועה ציונית ערה והסתדרויות הנוער תופסות מקום בראש. ישנם גם „השומר הצעיר", „דרור־פרייהייט" ובית"ר. מתנהלת פעולה אינטנסיבית למען הקק"ל ופעילות רבה בליגה למען א"י העובדת. בלידא היתה גם גימנסיה עברית שריכזה את מיטב הנוער המקומי — וגאוות הציונים עליה.

חברי „החלוץ" בלידא השתתפו באופן פעיל בקיבוצי הכשרה בעיר ובסביבה, וחברי „החלוץ" דאגו למקורות עבודה לקיבוצי הכשרה בבתי חרושת, בחטיבת עצים ובשירותים בבתים פרטיים. חלוצי לידא יצאו להכשרה למרחקים — לגרוכוב, קלוסובה, בנדין ושחריה.

פרק מיוחד בחיי תנועות הנוער החלוציות הוא סניף „החלוץ הצעיר" בלידא — שבצדק יוכל לראות את עצמו כסניף ראשון בכל גליל וילנה — ואולי גם בפולניה כולה.

אכן, סניף „החלוץ הצעיר" בלידא — כראשון, וכיוזם לתנועה חדשה זאת, גשש באפלה בראשית צעדיו. אבל ההרכב של הסניף והפעולות המבורכות של הבנים הצעירים,

„החלוץ"
ביום פרח בלידא

שנעזרו גם בנסיונו הרב של „החלוץ" במקום — כל זה עזר לסניף „החלוץ הצעיר" בלידא לצאת לדרך המלך של סניף מאורגן ולשמש דוגמה וגורם מדרבן בהתרחבותה של תנועת „החלוץ הצעיר" בגליל וילנה כולו.

והיה משום נחת רוח תנועתית ואושר רב להמצא בלידא החלוצית — להפגש עם הנוער התוסס ולהיות עד ועוזר בהתרחבותה המתמדת של התנועה החלוצית במקום על כל שלוחותיה. וחברי „החלוץ" מלידא היו בין פלוגות העליה של „הכובש" שעלו ארצה ראשונות — ובמספרים ניכרים, ועם עלייתם ארצה נרתמו בעול ובאחריות תנועתית גדולה. והפעילים בתוכם ממשיכים בחייהם ברמת־הכובש עד ימינו אלה.

ואם הגענו עד הלום הרי רשאים אנו להתגאות בחלוצי מחוז לידא — ורשאים החברים להביט בסיפוק אחורנית ולסקור את הדרך שעברו ואת המאבק המשותף בעליה, בכיבוש עבודה, בהתיישבות ובהגנה.

אברהם גלמן

קיבוץ ההכשרה

קיבוץ ההכשרה של „החלוץ" בלידא היה תחילה ברחוב 3 במאי בביתו של ריבאַצקי בעל גני ירק גדולים. אחר כך התגוררו בחצרו של דלוסקין סמוך לקולנוע „נירוואַנה", משם עברו לסביבות הרכבת ולבסוף השתכנו ברובע החדש של העיר ע"י הדואר החדש במרחק לא רב מהמשטרה.

בהתחלה היה מספר החברים קטן, ובמצב של חוסר־עבודה ששרר בפולין קשה היה אז להשיג עבודה. משום כך הוקם ועד שדאג לקיבוץ („פרו־קיבוץ קאָמיטעט") וסייע לו בחיפוש מקורות עבודה. נותני העבודה היו סבורים שיהודי אינו מסוגל לעבוד בעבודות קשות ומפרכות וזה „עניין לגויים".

מצב העבודה שופר לאחר שנפתח בית־החרושת לערד־ליים: „ערדל". כמו כן בעלי מלאכה זעירים ובעלי מסעדות בינוניות נהגו להעסיק עובדים־ות מקיבוץ ההכשרה.

הגיעו הדברים לידי כך שהפולנים שעבדו אצל קרוניק, גורביץ ומלניק התלוננו שה„פלסטינצ'יקים" חוטפים מידיהם את העבודה, ולא עוד אלא שחברי הקיבוץ השתדלו להוציא לפועל את העבודה טוב יותר מהפולנים.

בקיבוץ ההכשרה התנהלה גם פעולה תרבותית ערה, סודרו מסיבות ונשפים, ובכל ליל־שבת היו באים לשם עשרות חברים־ות מהעיר כדי להאזין לשירה ולרינה.

מבין החברים שהיו בקיבוץ ההכשרה בלידא יצויינו במיוחד: יצחק צוקרמן (אנטק) ממפקדי מרד גיטו ווארשה, משה מנדזיצקי, אהרון דודלזאק, שהיה פעיל בליגה למען ארץ־ישראל העובדת.

קיבוץ הכשרה בלידא (פלוגה גוש „תל־חי" המאוחד), תרצ"ו

הסתדרות „החלוץ", שנת 1924.

בגן „החלוץ" בלידא, שנת 1919.

מיכאל אורזיכובסקי

תנועת „החלוץ" בלידא

„החלוץ"

סניף „החלוץ" בלידא מנה בשנות הגאות כ־500 חברים וחברות. השערים הסגורים, הקושי בעליה, לא מנעו ממאות צעירים להצטרף להסתדרות זו, בה ראו פתרון לחייהם ולעתידם.

הנני נזכר בסניף ברחוב מצקביצ׳ה (די קרומע גאס) בחצרו של בודין הבלן. מועדון הסניף שימש לחברים ערב ערב, לשיחה, לימוד ובידור. החבר שהתבלט ביותר היה חנה ישעיהו קמנצקי, שהיה מתרוצץ מאחד לשני, לזה אומר משהו תוך עקיצה, ולזה תוך הטפה והכל בבדיחות הדעת.

כאשר צר היה המקום הועבר הסניף ל„תלמוד תורה" ברח׳ „שול־הויף", מקום שם היו רוב בתי־הכנסת ובמרכז התנוסס בית־הכנסת הגדול המפואר. לאחר שהצטרפו ל„החלוץ" תנועות הנוער, הועבר למעון של „החלוץ הצעיר" ב„חדר" של איטשע המלמד, ולאחר מכן ביחד עם „החלוץ הצעיר" למעון שכור ברח׳ „שול־הויף".

באותו בית התכנסו לאסיפות כלליות כל תנועות הנוער שהיו קשורות בתנועת ארץ־ישראל העובדת (החלוץ הצעיר, השומר הצעיר, פרייהייט, פועלי־ציון צ.ס. והנוער הציוני הכללי).

מי שנכנס לבית זה נשם לתוכו מיד מאוירא דארץ־ישראל. מזמן לזמן בא שליח או מרצה מאחת התנועות הנזכרות לעיל. ואזי החדר הגדול בסניף היה צר מלהכיל את כל הבאים לאסיפה הכללית. האסיפה היתה מתקיימת אז בבית „הפועל" ברחוב סובלסקה, מול קולנוע „אדיסון", ביתו של לוין „דער וואַראַנאַווער סטאָלער".

ב־4 החדרים של הסניף התנהלה ערב ערב פעולה תרבותית וחינוכית.

בשנת 1933 יסד סניף „החלוץ" לפי הוראות מרכז „החלוץ" את „העובד", שחבריו היו בעלי מלאכה, רווקים וגם נשואים, והכשיר אותם לעליה לארץ ישראל.

לשבחו של הנוער שהתלכד ב„החלוץ" יש לומר, כי הוא נבדל לטובה משאר הנוער הלא מאורגן שגילה אדישות לכל אשר נעשה בחיי היהודים.

תנועות הנוער שהשתתפו ב„החלוץ" היוו גורם תוסס, ער ופעיל, וכל מאורע בחיי היהודים בפולין ובארץ־ישראל מצא הד בלבם.

הודות לתנועה החלוצית יצאו להכשרה, עלו לא״י ורבים מהם הצטרפו לתנועה הקיבוצית.

„החלוץ הצעיר"

בשנת 1926 הצטרפתי לסניף „החלוץ הצעיר" בלידא. עם החמרת המצב הכלכלי בשנות העשרים ודלדול הפרנסות של היהודים נפגע קשה הנוער היהודי ותנועות הנוער הם שהצילוהו מניוון ומתופעות בלתי־רצויות.

סניף „החלוץ הצעיר" נמצא ברחוב אלכסנדרובסקה, בבית משפחת קפלן, בשני חדרים שכללו כמה ספסלים ארוכים ושולחן.

ריקים היו החדרים, אך החמימות בהם היתה רבה. ערב ערב התכנסו שם עשרות צעירים וצעירות בגיל 15—18, התחממו באוירה החברית והיטו אוזן לדברי המדריכים. אחד

„החלוץ הצעיר" עם תמונת הח׳ ויסמונסקי שנפטר בדמי ימיו (התחלת שנות השלושים).

מאלה היה שלמה ויסמונסקי ז"ל. הוא היה תלמיד הגימנסיה של דבורצקי. טרם השלים את לימודיו התמסר בכל נפשו ומאודו לתנועת החלוץ והחלוץ הצעיר. בחור פיקח, ישר וחביב. הוא הדריך את הצעירים, פתח לפניהם עולם ומלואו, ובעיקר הלהיב אותם באמונתו בארץ־ישראל העובדת. אסון גדול קרה לסניף, כאשר חלה ונפטר בגיל צעיר. ראינו אז את עצמנו כמיותמים. תמונתו, שהתנוססה על הקיר בסניף, ליוותה אותנו בכל מאורע בסניף. אלה שהתמסרו ומילאו את החלל הריק בסניף „החלוץ הצעיר" היו: רוזה פולטשק, קפלן, המורה נובופרוצקי וחנא ישעיהו קמיניצקי, שהיה הרוח החיה ב„החלוץ".

מהפעולות החשובות בסניף תצויין הוצאת החוברת „החלוץ הצעיר" ששיקפה את הנעשה בתנועה. עורכה היה כותב השורות האלו וכן החברים: אלתר ונגיסקי ואלי שמואלוביץ'. עבודה זו נעשתה בסתר, כי „החלוץ הצעיר" היה בלתי־ליגלי כלפי השלטונות, לא היה לו רשיון מיוחד והת־קיים בחסותו של „החלוץ".

כשגדל מספר החברים שכרנו מעון חדש לסניף ברחוב סדובה ב„חדר" של המלמד ברדובסקי, המכונה „איטשע דער רבי". שם התרחבה הפעולה. האולם קושט בתמונות ומספר החברים גדל מיום ליום.

חניכי „החלוץ הצעיר" הפכו לאחר מכן למדריכי קבוצות חדשות שנקראו בשמות של גיבורי תל־חי ואישים מהארץ („קבוצת דבורה דרכלר", „קבוצת שרה צ'יזיק", „קבוצת ברנר" וכו').

הפעולה התרבותית הסתעפה. עזרו לנו בכך מורי בית־הספר „תרבות", שהקדישו מזמנם הפנוי בערבים להרצאות ולשיעורים. רבת רושם היתה פעולת „בין השמשות" שנערכה בשבתות בחורף, ובקיץ מסביב למדורה.

בתוך ערימת עצים נחבאה נורת חשמל שהפיצה אור עמום. החברים ישבו מסביב למדורה, שירה פרצה מעשרות פיות ונסכה רוח־חיים ואמונה בלבבות.

היו אירועים שחרגו מתחום הסניף בלבד והפכו לפעולות מרכזיות בעיר, כגון: ערב הזכרון לזכרו של ד"ר בנימין זאב הרצל, שסודר ע"י הסניף ב„בית העם" ברחוב סדובה, בבניינו של איליטוביץ חנן. השתתפו בו בני הנוער של כל תנועות הנוער החלוצי.

הופעתה של החברה אלטה רום בשמלה שחורה ארוכה, ששרה בקולה הנעים את שיר־האבל על מות המנהיג, חישמלה את הנוכחים. אך לא פחות מהופעה זו הצטיינה ההצגה של חניכי „החלוץ הצעיר", מחיי ארץ־ישראל העובדת. ימים רבים דברו והתענגו על הופעה מרשימה זו.

מזמן לזמן נערכו טיולים בקיץ לכפרים הסמוכים חיטנה, לכפר מלו־קובשציזנה, שגרו בו המשפחות ניבולסקי וסבוי־טיצקי, כמו כן נערכו כינוסים ומושבות בתחנת נימאן, בו נמצאה פלוגת הקיבוץ „תל־חי". בחיק הטבע הזדקפו הגופים הכפופים ונשמו משהו מרוח־הכפר ומאוירת חיי הקי־בוץ. בטיולים טופחה האהבה לארץ־ישראל, יחסי ריעות בין איש לרעהו וקירוב לבבות. ועל־ידי כך גם קירוב העליה לארץ.

„החלוץ הצעיר"

„החלוץ" בלידא (תרפ"ג).

אבא בסיסט

„החלוץ הצעיר"

היינו קבוצת חברים שסיימה את ביה"ס מבלי שתהיה מטרה לנגד עינינו ודרך לאן ללכת. הצטרפנו ל„החלוץ הצעיר" שהוקם בעזרתו הפעילה של „החלוץ".

האסיפה הכללית הראשונה התנהלה ע"י מדריך מטעם „החלוץ". ליושב־ראש נבחר הח' שלמה ויסמונסקי ז"ל, ואני נבחרתי כמזכיר. האמת ניתנה להיאמר כי לא ידעתי במה להתחיל. נתנו לי עפרון ונייר ואמרו לי לרשום דברי החברים. באותה אסיפה נבחרו גם הוועדות: ועדת תרבות, ועדה טכנית ועוד.

היינו מתאספים בחדר קטן בעליית הגג ברחוב שקלאנה, בנים ובנות בגיל צעיר, ומשוחחים על דברים העומדים ברומו של עולם, על ציונות ובעיקר על ארץ־ישראל המת־חדשת. וכל זה נעשה בצנעה, בשקט, כי ידענו שאסור שקולנו יישמע בחוץ, שייראה אור בחוץ, כי כל הפעולה הברוכה הזאת נעשתה ללא רשיון מטעם... צריכים היינו להישמר ולהיזהר מעין רעה של הרשות, ובחורינו הסתובבו מסביב למועדון בזמן הפעולות ושמרו עליו מכל רע.

עד היום זכור לי הלהט שהחדירו בנו לארץ־ישראל. הסבירו לנו מהות הציונות, תולדות ההתיישבות בא"י, העליות וכו'.

„החלוץ הצעיר" שימש בשבילנו בית־ספר בו למדנו שאין לחיות חיי בטלה (וכולנו היינו אז בטלנים) וכל אחד מאתנו חייב ללמוד ולרכוש מקצוע. קבוצה של חברים עזבה את הבית ועברה לעבוד בכפר הסמוך במשק. והגויים מהכפר התפלאו לראות כיצד עובדים יהודים בחקלאות. באותו זמן נפתח גם בית־ספר לנגרות מטעם חברת „אורט", וכמה מחברי „החלוץ הצעיר" החלו ללמוד את מלאכת הנגרות. אך בית־הספר לא החזיק מעמד זמן רב, כי הממשלה הפולנית לא הביטה בעין יפה על מפעל זה וסגרה אותו, ואזי עברנו לעבוד אצל נגרים פרטיים.

וכך עברנו לאט לאט מחיי בטלה לחיי עבודה, ואחרי יום עבודה, לפעמים די קשה, היינו מתאספים שוב בפינה החמה שלנו, שומעים הרצאה, משתתפים בשיחה ומבלים בצוותא.

לעתים קרובות היינו עוברים בעיר זוגות זוגות ומריקים את קופסאות הקרן־הקיימת. „החלוץ הצעיר" העניק לנו הרבה מאוד מבחינה חינוכית, תרבותית וציונית והכשיר אותנו לעבודת כפיים.

זכורני שכאשר הגיע תורם של מספר חברים לעבור ל„החלוץ" הבוגר, נאלצו ממש להיבחן. בחדר מיוחד ישבו כמה מוותיקי „החלוץ", ובחנו כל אחד מאתנו, אם באמת קלט את התורה שלימדוהו ב„החלוץ הצעיר", ואם הוא רשאי לעבור ל„החלוץ" הבוגר כדי להכשיר עצמו לעליה.

בערב חג החנוכה שנת תרפ"ה הגעתי לארץ־ישראל.

זלדה ברזובסקה (גלוזמן)

בשורות „החלוץ הצעיר"

לזכר הורי ואחיותי שניספו בשואה

לפני המלחמה, שעה שלידא היתה עדיין תחת שלטון פולני, ביקרתי בבית־ספר עממי־יהודי שבראשו עמד המנהל האבר וצוות מוריו, שמביניהם לימדוני: ליכטמן, פרוכטמן, זרצין, זאך, ציגלניצקי והמורה לעברית ירוזלימסקי.

כשסיימתי את בית־הספר לא ניתנה לי האפשרות להמשיך בלימודי שבחסרונם הרגשתי. באותו זמן הצטרפתי לשורות „החלוץ הצעיר" בלידא. התחלתי לבקר בתנועה ומצאתי עניין רב כיוון שהתנהלה בה עבודה חברתית ותרבותית מסועפת ומגוונת.

התחלתי להיות פעילה וקיבלתי כל מיני תפקידים מהם חשובים יותר ומהם חשובים פחות. בפולין של אותם הימים הורגשה כבר האנטישמיות יותר ויותר. הבנתי כי מקומי בארץ־ישראל ולא כאן — בגולה. פתחנו בפעולה ענפה כדי לרכז את הנוער בתנועה החלוצית והקימונו סניף יציב בלידא.

הסניף התחלק לקבוצות ואנחנו השתייכנו לקבוצת ה„בוג־רים". כמו־כן היו קבוצות צעירות יותר: קבוצת „„בחרות", קבוצת „ברנר" וקבוצת „טרומפלדור". הסניף שלנו היה ברחוב טרגובה, בחדרו של איצ'ע המלמד. ביום למדו שם ילדים, ובלילה הוא שימש כקן „החלוץ הצעיר" בלידא. שם היינו עורכים כל מיני הופעות תרבותיות, מסיבות, משחקים, ריקודים ומארגנים טיולים שונים לראשליקי. הקן ברחוב טרגובה שימש מקור חיים לנוער בלידא. השירה וריקודי ההורה נמשכו עד לשעות הקטנות בלילה. לא פעם היינו מתלוצצים שעוד מעט יגיעו רבי איצ'ע המלמד ותלמידיו.

וכך עברו עלי שנים אחדות ב„החלוץ הצעיר" בלידא בו התחנכתי ברוח הציונות והגעגועים לארץ. לאחר מכן יצאתי להכשרה בפלוגת „קלוסובה" שבוולהין. אני נושאת בזכרוני עד היום זכרונות רבים ונעימים מהזמנים ההם.

שנתיים לפני פרוץ המלחמה עליתי ארצה. כשעמדתי לעלות לארץ בכתה אמי ז"ל מאוד־מאוד ולאחר־מכן אמרה באידיש: „מיין קינד, בעסער אין לאַנד איידער אין זאַמד", כלומר: ילדתי, מוטב להלך בחולות הארץ מאשר על אדמת חו"ל. ומאז לא ראיתי יותר את הורי ואחיותי היקרים. ורק הודות לתנועה הציונית, לעלייתי, שמרתי על נצר משפחתנו והקימותי דור חדש בישראל.

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלוח; —
נדרתי הנדר: לזכור את הכל,
לזכור — ודבר לא לשכוח
דבר לא לשכוח עד דור עשירי...

א. שלונסקי — „נדר"

אליהו דמשק

הכיבוש הסובייטי

אחד בספטמבר 1939. הגרמנים פלשו לפולין. הפור הופל, האות ניתן, ומלחמת העולם השניה החלה.

הפולנים ראו בכניעתם־מפלתם זו קץ לעצמאותם המ־דינית, ואילו היהודים הרגישו וחשו בכל רמ"ח איבריהם כי מתקרב הקץ לבטחונם ולחייהם על אדמת פולין, כי חורבן פולין נושא בחובו את בשורת החורבן והכליון ליהדות פולין.

התגובה האינסטינקטיבית הראשונה היתה: מנוסת בהלה, מהערים הגדולות ומהמחוזות שכבר דרכה בהם רגל הצורר הנאצי. החלו להמלט על נפשם משפחות שלמות ובודדים ללא מטרה וכיוון, ומבלי לדעת לאן מועדות פניהם.

רבים מהפליטים הגיעו גם ללידא על מנת להמשיך משם בדרכם לווילנה. גם הנוער והמבוגרים בלידא התכוננו לעזיבת העיר. רבים ארזו חפציהם ומטלטליהם, שמו תרמילם על שכמם על מנת לצאת לדרך.

עיני כולם היו נטויות לעבר הגבול הרוסי.

אך לפתע פתאום, כרעם ביום בהיר חל מפנה גורלי מכריע ומפתיע. ששה עשר יום לאחר ההתקפה על פולין (16.9.1939) הודיע הרדיו כי נכרת הסכם בין סטאלין ובין היטלר על חלוקת פולין בין גרמניה לרוסיה. לידא נכללה בשטחים שסופחו לרוסיה. דקות מספר לאחר הודעה מפתיעה זו שודר נאום ברוסית בזו הלשון:

„אחים ואחיות מרוסיה הלבנה לשעבר, אתם שחייתם למעלה מעשרים שנה בשטחים שסופחו למדינת פולין תשוחררו כעת על ידינו. הננו מושיטים לכם יד־אחים, מכניסים אתכם לחיק משפחתנו הגדולה, ומעניקים לכם את חסותנו".

בשמחה גדולה קיבלנו ידיעה זו ורבים שעמדו להימלט לליטא, הורידו תרמילם מעל שכמם. רבים מקרב הציבור היהודי רקדו משמחה והתנשקו ברחובות. צחוק ודמעות גיל נתמזגו יחדיו. ולי נדמה היה כי שמחתי עולה על שמחת כולם, הואיל ונשארתי בחברת אמי הבודדה ולא נאלצתי לעזבה (אחותי היחידה שהתחתנה לפני המלחמה גרה בבאר־נוביץ' במרחק 110 ק"מ מלידא).

מספר ימים לא קיים היה שום שלטון צבאי או אזרחי בלידא. ברחובות הצטופפו המונים, איגודי הפועלים ואירגונים אחרים התכוננו לקבל בחגיגיות את פני הצבא הרוסי בהיכנסו לעיר. אי אלה מבעלי הבתים הכינו דגלים אדומים. בעיר השתרר שקט; החנויות נסגרו, העבודה בסדנאות ובבתי־החרושת שבתה. שרר שבתון כללי; ראש־העיריה הפולני שמר על השקט בעיר והאוכלוסיה היהודית והפולנית הפגינה סדר מופתי. בכניסה לעיר הוקם שער גדול עטור דגלים אדומים. דרכו צריך היה הצבא הרוסי להיכנס העירה.

ב־18 בספטמבר 1939 בתשע בערב נראו שלושת הטאנקים הרוסיים הראשונים, עטורים בדגלים אדומים, וביניהם הזדקר דגל לבן כאות לשביתת־נשק. מעל אחד הטאנקים הוכרז ברם־קול שמחר ייכנס הצבא הסובייטי ללידא. הטאנקים התקדמו ברחוב הראשי ונעלמו בחשיכה.

למחרת עם שחר ב־19 בספטמבר נתמלאו הרחובות בני־אדם על אף הגשם המטפטף. חברי האגודות המקצועיות על דגליהם, אירגונים שונים התרכזו ליד „ארמון גדימין" ההרוס. בעשר בבוקר הסתדרו כולם בשורות, ובראשם נושאי הדגלים ותזמורת מכבי־האש. התהלוכה התקדמה לעבר הכביש, דרכו צריך היה להיכנס העירה הצבא הרוסי. במרחק ארבעה ק"מ מאחורי העיר נפגשו עם הצבא המתקדם. נציגי העיר קידמו את פני הצבא הסובייטי בברכות. קצין רוסי ענה קצרות וכל התהלוכה זזה קדימה. ליד השער המקושט בכניסה לעיר קיבלה משלחת את פני הבאים בלחם ומלח.

בשתיים אחר הצהריים נכנס הצבא הסובייטי ללידא יחד עם המשלחות השונות שקידמו פניו לקול צלילי תזמורות, נגינה ושירה. הרחובות היו מלאים וגדושים על אף הגשם השוטף. מזקן ועד נער יצאו לקבל את פני הבאים וכיסום בפרחים. דמעות גיל שזלגו מהעיניים נתערבבו בטיפות הגשם. וככל שקדרו יותר השמים כן נתבהרו יותר הפנים שקרנו משמחה ועליצות.

חלק מהצבא פנה לעבר המצודה ההיסטורית, וקצין בכיר הודה לנאספים על קבלת הפנים החמה והנלבבת.

הצבא שהגיע ללידא החל מיד בפעולת הסברה נרחבת בקרב האוכלוסיה, שמילאה את הרחובות, עד לשעות הלילה המאוחרות. בכל פינת רחוב עמדו קבוצות חיילים מוקפים המונים, ענו לשאלות הקהל וסיפרו על החיים ברוסיה.

ברחובות העיר הופיעו בשעות הערב מכונות קולנוע ועל חומות הבתים תחת כיפת השמים הוקרנו סרטי תעמולה שונים על עמי רוסיה.

הטאנקים והמכוניות הצבאיות שסובבו בעיר נתמלאו נוער, ילדים ותרועות גיל: „תחי ברית־המועצות"! „יחי סטאלין המנהיג והמורה הגדול!"

לאחר מספר ימים קיבלו הרוסים לידם את השלטון בעיר והחיים החלו לזרום לפי המסלול הרוסי. בתי־החרושת והמפעלים הגדולים הולאמו, והשלטונות קיבלו תחת חסותם את כל חיי הכלכלה בעיר. בעלי המפעלים התחילו לעבוד יחד עם פועליהם ופקידיהם לשעבר. והאוכלוסיה קיבלה עליה את הדין בלית־ברירה.

אני עבדתי אותו זמן כפועל דפוס בבית־הדפוס של קפלינסקי, וכשהולאם — נתקבלתי מיד לעבודה כעובד ממשלתי, בהוצאת העתון המקומי בבילורוסית: „אופיריאד" (קדימה). העורך היה יהודי ושמו אברמזון. כיון שהיה צורך בעובדים, השתדלתי שיתקבלו לעבודה גם „בעל־הבית" שלי מקודם, קפלינסקי והגב' זלדוביץ, שמפעליהם הולאמו. טענתי שאלה היו לא רק בעלי רכוש אלא גם עובדים ממש ובעלי מקצוע מעולים. השתדלותי נשאה פרי ושניהם עבדו עד סוף ימי הכיבוש. זה מעיד גם על האוירה הליברלית במדה מסוימת ששררה עדיין באותם ימים.

זאב איבנסקי

מחתרת ראשונה

מלחמת גרמניה־פולין ירדה על לידא כרעם — כרעם ממש מפני שחיל האויב הנאצי היכה בה החל מהיום הראשון של המלחמה. שדה התעופה נמחק על ידי הפגזה מרוכזת, תחנת הרכבת והעיר עצמה אף הן הופצצו והבהלה אחזה את האוכלוסיה כולה. עד הרגע האחרון לא האמינו שאכן פני הדברים למלחמה של ממש, והמטוסים שהופיעו להרוג ולהש־מיד דמו בעיני רבים כ„שלנו". דבר חלוקת פולין בחוזה־מולוטוב־ריבנטרופ עדיין ידוע היה ליודעי סוד מועטים מבין „חורשי המדיניות" ו„יודעי הכל" שבבתי־המדרש (ומסתבר שהם אמנם ידעו היטב אף את פרטי החלוקה שערכוה על „כף ידם" בלי מפות ומתוך „אינטואיציה בלבד").

איש כמובן לא שיער שנפילתה של פולין תהיה נחרצת ומהירה כל כך. בן חמש־עשרה הייתי אז ואני זוכר את בכי האמהות שבניהן נלקחו למלחמה, את השמועות שפרחו באוויר, את הלילות שהייתי יוצא עם אבא לשמירה ברחובות, שמירה שהתארגנה על ידי המוסדות האזרחיים. לילה אחד מצאנו את אחד הקצינים הפולנים כשהוא מוטל בביב הרחוב, על יד המסעדה שבחצר וינוגרדוב, וכולו קיא וצואה והוא מנפנף בקול שיכורים Nie damy Warszawy! — „לא נסגיר את ווארשה".

אכן, אמר לי אבא, — זה מראהם עתה וזה מצבנו. הוא שוחח אתי אותו לילה וכאילו ניבא הלב — „הדור שלנו יורד מן הפרק, אולי אתם הנערים, הילדים, תוכלו להושיע, המעמסה יורדת עליכם וגורל המשפחה — בידיכם".

השמועות הלכו ותכפו — רדיו פולין כמעט ולא נשמע עוד. אנשי העיר התחלקו בין אלה ששמו פעמיהם לבריחה לברית־המועצות, ובין האחרים אשר זכרו את הכיבוש הגרמני ממלחמת העולם הקודמת ואמרו: „אין דבר", „מיר וועלן זיי איבערלעבן" („אנו נמשיך לחיות לאחר שהם יתמו"). היה קשה לנטוש את המשפחות, ילדים קטנים, רכוש, מטה־לחם. היו אשליות, פרי הרצון שלא להאמין ברע ביותר. כל אלה ירדו מן הפרק עם היוודע דבר הכרזת מולוטוב על כניסת הצבא האדום ל„בילורוסיה המערבית" ו„אוקראינה המערבית", מאחר שממלכת פולין נתפוררה ואינה קיימת עוד.

משעברו שרידי הגייסות הפולניים את העיר נשמעה אזעקה, שהפצצה מתקרבת, אך עד מהרה נודע כי אזעקת שוא היא. אני, שכנער סקרן הייתי וזהיר פחות, יצאתי לחזות בצבא הנסוג. כמי שהיה רגיל כל יום ראשון ל„פאראַדות" של חיל המצב הפולני, היה משהו בלתי־רגיל, מזעזע, במראה הצבא המובס הנע מושפל, ללא כל דלק. היו מכוניות פאר תקועות בצדי הדרך, מכוניות נכבדות יותר נמשכו על ידי צמדי סוסים והיה זה מראה עלוב ומשפיל. ללא אומר ודברים, צעד צבא מובס — שורה ארוכה של קצינים, חיילים, סמלים אשר בחלקם הגדול אף לידי מגע של ממש עם האויב לא הגיעו, — ואתם צעדה ויצאה את איזורנו פולין הגאוותנית, זה „הילל בן שחר" ומכאן יצאה ללא שוב.

זוכר אני את יחסם של הפולנים באותו זמן.

מי שהכיר את תקופת שלהי עצמאותה של פולין כשהיא מתקרבת לגרמניה הנאצית, המנפנפת בחרבה על ליטא הקטנה ממש מן הקבר, החוטפת את הנתח של צ׳שין על פי התהום — מי שזוכר את התעללויות הסטודנטים והאינטליגנציה הפולנית, את הארס המפעפע, את בשורת השנאה, את מדיניות ה„אובשם" (owszem) — לא יכול היה שלא להיות מופתע מהמפנה שחל בימי התבוסה הראשונים.

פתאום נזכרו שאכן גם היהודים בעלי־ברית הם.

„בסירה אחת אנחנו" — אמהות פולניות ויהודיות שבניהן גוייסו למלחמה מצאו שפה משותפת ויחד הזילו דמעות והתאבלו על אלה שהלכו ולא חזרו.

היתה אווירה של מפנה ברחוב — אווירה שנתקיימה לא יותר משבועיים, עד כניסתו של הצבא הסובייטי ו„בגידת" היהודים אשר לא הסתירו את רגשי האהדה שלהם לצבא ששיחררם באותם הימים ממורא הכיבוש הנאצי, ואשר הביא להמוני יהודים עמלים ועניים מרודים וכן לחלק גדול מהנוער המשכיל, אשר כל הדרכים נחסמו בפניו ואשר זכר השפלה והתעללויות — עתיד ורוד יותר ולפחות תקוות מזהירות יותר.

אזכור תמיד אותו לילה שבין רשויות:

הצבא הפולני חמק בחשאי בחסות צפירת אזעקה ממושכת ועל העיר ירדו ימים ללא שלטון תוך פחד מפרעות ושוד. כבר באותם ימים נפוצו שמועות והתכוננו לכל רע. אני זוכר אותו לילה כשכל העיר לא ישנה, הרחוב הראשי המה מאדם, מהמונים שציפו מה יביא בכנפיו אור השחר.

החלו תורים ללחם, הכסף איבד ערכו ואיכרים מכרו רק תמורת מלח, סחורות ומטבעות־כסף.

היה זה אחד הלילות הארוכים, המתוחים שנחרת בזכרוני, אחד מלילות המפנה בתולדותיהם של בני־אדם. אותו לילה בין שלטון לשלטון, כאשר החדש צפון במחר הלא ידוע, לא במחר הרחוק, אלא ביום המחרת ממש...

והישן חלף ללא שוב...

הוא הופיע עם שחר בדמותם של פרשים בודדים, וכבר נודע שהם קונים שעוני־יד, שהם אדיבים וממושמעים.

הכל ציפו לכניסתו של הצבא הסובייטי.

לפנות ערב הופיעו הטאנקים הראשונים, אשר עד אז לא ראתה לידא כמותם — היו אלה ה„סטאלינים". מרצפות הרחוב וכן הבתים נרעדו מעצמתם.

זוכר אני שציפינו לראות את הפרצוף הראשון — דמות מעולם חדש, לא מוכר, — החידה הגדולה ששכנה לא הרחק, אך היתה כה רחוקה.

הראש הראשון, וזה היה הראש הסובייטי הראשון שראיתי, היה ראשו של טאנקיסט צעיר שהעיז להוציאו מצוהר הצריח של הטאנק. אני זוכר שהיו אלה פנים צעירים, רעננים — פני מונגולי צעיר ומתוכו ניבט אלי לראשונה העולם הזר, החדש, הגואל מאימת הנאצים, ומאיים על כל עולם החלומות שאנחנו הצעירים רקמנו.

כניסת הטאנקים חלה לפנות ערב, ולמחרת נכנסה תהלוכת צבא עצומה, מסודרת. היו כאן פרשים מצויידים היטב, היה חיל־רגלים אפור, ממוכן, חזק — היתה דממה אילמת.

סיפרו על איכרים שנורו למוות על ידי פולנים קנאים מכיוון שהללו חשדו בהם, שבאו להקביל את פני הצבא האדום. הפולנים הגיבו בצורה מקורית — והביאו במבוכה לא רק את האוכלוסיה אלא, מסתבר, שאף את הצבא האדום. רדיו

ווילנה הפיץ שמועה בפקודת גנרל ז׳ליגובסקי, שבגרמניה פרצה מהפיכה והיטלר מוגר. זה העלה את המוראל של האוכ־לוסיה הפולנית וזה נקלט אף ברחוב.

זוכר אני את האסיפה ההמונית שנתקיימה בזאמק (ארמון) אשר בה נאם מפקד הצבא האדום, ופיו הפיק את אשר קלט מן השמועה ואשר שאל ודאי לבו: „ראשו של היטלר נקטל — אנחנו עולים על גרמניה! תחי המהפיכה העולמית! יחי הצבא האדום!" וכו׳. משנתקבל האישור הה היתה צהלה ושמחה, אך מובן שלא לאורך ימים, באשר באותם הימים הוצפה לידא גלי פליטים שבאו מן המערב.

מאותה תהלוכה מפוארת של הצבא הסובייטי נשארו בזכרוני הערות אבא:

„כן, אמר אבא, אלה אינם הבולשביקים של 1918 ו־1921 — זהו עם אחר וצבא אחר; אלה אינם היחפנים אשר יצאו רעבים לכבוש עולם — זהו כוח עצום, מאורגן, אשר בכוחו להשתלט על העולם".

עם כניסת הצבא הסובייטי חלה התארגנות מהירה. אמנם בהלת הקניות לא פסקה וזו נגרמה יותר מתאוות הקניות של הצבא הרוסי מאשר ממחסור ממש. במהרה הוקם שלטון מקומי, התארגנה מיליציה, אשר זו הפעם הראשונה בתולדות עירנו נראו בה יהודים רבים כל כך.

הרחוב המה מחיילים ופעמים היית רואה קבוצות של אנשים משוחחים עם הקצינים. היה מגע בלתי־אמצעי והיו קצינים יהודים רבים, „קצינים משלנו", שיהודים נהגו להתרפק עליהם תוך חיבה אמיתית. הרחוב היהודי נגרף באהדה לצבא הרוסי, וזו הקיפה את כל השכבות.

אני זוכר תמונה אחת מדרכי התעמולה של הצבא, שנחרתה בזכרוני מאז. בסביבות השוק נתקהל ציבור גדול מסביב לקצין סובייטי רוסי יפה־תואר. בצד עמדה צועניה מגדת עתידות לפי כף היד. היא ביקשה גם את ידו של הקצין הסובייטי. הוא הושיט לה ידו בחיוך של ביטול ולעג ולאחר שניבאה לו עתידו לפי הנוסח השגור נשא נאום באזני כל הנוכחים:

„וכי מה את יכולה להגיד לי על העתיד, שאלה בדרגה, הן חי אני במשטר שבו אעלה אם אני כשרוני ואם אשרת באמונה את מולדתי. ,שיהיה לי טוב' — וכי כיצד לא יהיה לי טוב בארצנו הגדולה, החופשית, העובדת".

שנים חלפו ולנגד עיני עולה לעתים קרובות אותה תמונה ברחוב ההומה ובו צועניה מגידה עתידות מול קצין סובייטי הנואם ברחוב — והרחוב כולו תמיהה, סקרנות, ציפייה.

הסובייטים הביאו לעיר משב רוח אחר, היתה אווירה של שינוי ערכים. הנוער היהודי הצמא לקצת ממלכתיות, חופש, הרגשת ערך, משימות, ובעיקר ל„שלטונות" מסבירי־פנים — נגרף בחלק גדול עם האווירה החדשה. היה דרוש עוז נפש רב, אמונה גדולה ואולי תמימות גדולה מזו — תמימותם של נערים בני 15, 16, הגיל שבו היינו אז — על מנת להחלץ להתמודדות עם משטרו של סטאלין.

מחתרת ציונית

לידא היתה אחד המקומות המעטים שבהם קמה מחתרת ציונית והיא נישאה על כתפיהם של נערים אשר אך זה מילדות יצאו. ודאי שאלה לא היו היחידים שנשארו נאמנים — אך המדובר בנאמנות מאורגנת, לוחמת, — כזאת היתה המחתרת אשר קמה על ידינו.

הדחיפה הראשונה לפעולות מחתרת באה עם זרם הפליטים העצום שהציף את לידא. לידא נהפכה לתחנת־מעבר לליטא. מי לא עבר כאן — כל המחנה החלוצי, אשר הצליח להימלט, מנהיגי ציונות פולין, מנהיגות ועידית תנועות הנוער — ובלידא נמצא מקלט. היו בתים פתוחים לעוברים — ביתו של ד"ר גרוי, בית משפחת סלונימצ׳יק, ביתנו ורבים אחרים. רבים עברו בתים אלה. לימים נפגשתי בארץ עם שריד השואה אשר בשמעו שמלידא אני, וממשפחת איבנסקי, אמר לי: „חוב גדול חייב אני לכם וביחוד לאמך. שלוש פעמים ניסיתי לגנוב את הגבול, ושלוש פעמים חזרתי לביתכם, ואמך שיפשפה את רגלי הקפואות, ותוך כדי כך הגתה בך, והרהרה אם יימצא איזה בית, שיתן מקלט גם לך (הבן הנודד) לעת צרה".

הימים ימי עוצר ומצב צבאי. באותם הימים למדתי אני ויואל גרוי ז"ל (בנו של ד"ר גרוי שנאסר לאחר מכן על פעילות ציונית ומת ברעב בגירוש) בגימנסיה הממלכתית, ומשם ניסינו להתקשר עם המעטים המוכנים להחלץ לפעולה. התקרבו ימי החנוכה ואנחנו החלטנו שבחנוכה יופצו כרוזים ותהיה פעולת מחתרת. התקשרנו עם חברים לתנועה: חבר מילדות (אשר אחר תלאות רבות, ומאסר ממושך הגיע לפני שנים אחדות לארץ) הוא יעקב פופקו, עם מרים סלונימצ׳יק, המת־גוררת היום בטבעון, אחר שניצלה כפרטיזנית ביערות, עם זלמן רזניצקי, אשר נרצח לאחר מכן על ידי הכאפונים בווילנה, עם לייבלה גאוונסקי, בנו של השוחט, אשר נרצח לאחר מכן על ידי הנאצים ועוד, והחלטנו על ארגון פעולה עניפה. אני ויואל גרו קיבלנו על עצמנו להדפיס כמה מאות עלונים וביצענו זאת בעמל נמלים, בדפוס יד של ילדים.

מרים סלונימצ׳יק קיבלה על עצמה להפיץ את הכרוזים בכיתות בית־הספר העברי לשעבר „תרבות". זלמן, לייבלה גאוונסקי ויעקב פופקו נטלו על עצמם להפיץ את הכרוזים בבתי־הכנסת ובבתי־המדרש. בכרוזים נאמר:

„היום חג החנוכה, זכרו את חג המכבים, אל תכנעו!
לא נוותר על שפתנו, חגינו ושאיפותינו!
אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי!"

הכינונו כרוזים למאות, ובחנוכה ניתן האות.

משפתחו ילדי בית־הספר את שולחנותיהם התעופפו עש־רות כרוזים בכיתות. המורים המבוהלים התחילו לאסוף את ה„חמץ" ולבערו כשהם אחוזי התרגשות ופאניקה. יש לזכור שאלה היו מורים אנוסים וגדולה היתה חרדתם. אולם הכרוזים הוסיפו להתעופף.

בבתי־הכנסת התחילו לנשור הפתקים־הכרוזים מכל סידור ומכל עמוד, ואף שם אחזה את היהודים בהלה והתפעמות. עוד ימים רבים שחו בעיר על העוזתם של אנשי המחתרת בימים טרופים ומסוכנים אלה.

אלינו הנערים הגיעו הדי הפעולה, ותמהנו יחד עם כולם על אלה שהעיזו לעשות מלאכה זו.

הימים חלפו והטבעת סביבנו החלה להתהדק. הצעתי ליואל וליעקב להסתלק. ניתחנו את המצב וסיכמנו שהדרך היחידה להמשך הפעילות הציונית היא בנסיון להגיע לארץ־ישראל בכל הדרכים.

אחת הדרכים המפוקפקות, הארוכות ולא בטוחות הובילה לווילנה. יואל ויעקב היו בנים יחידים והיה קשה להם לנטוש את הוריהם. זלמן רזניצקי הצטרף לדרך.

ובאחד מימי ינואר הקרים, עזבתי את הבית והצטרפתי

לאחת הקבוצות המאורגנות האחרונות שיצאו, ואני אז בן שש־עשרה. יצאתי לדרך הארוכה שהובילתני לארץ־ישראל.

נפרדתי מחברי הטובים, ובאחד הערבים עמדו בני ביתי להפרד מעלי. לא ידעתי אז שלא אשוב ואראה עוד את אבא, את אחי הצעיר מרדכי, אחותי גניה, את אמי היקרה וכל בני ביתי.

אמא אמרה: „עוד נתראה! לא נפרד!" היא התאמצה להראות פנים צוחקות למען אזכור אותה כך — אמיצה, נועזת. אך האומנת הזקנה שגידלה אותי מינקות, פרצה בבכי, ומשנסגרה הדלת אחרי, שמעתי את בכיים של בני ביתי. הלב אמר אולי את אשר הראש לא רצה להעלות על הדעת.

ימים רבים חלפו ואני זוכר את הגבול הלבן ואנחנו בוס־סים בשלג גבוה, וקר והדרך קשה וארוכה ומסוכנת. בשיירה הלכו אתי אהרונצ'יק לוינסון אשר לא זכה להגיע לחירות, זלמן רזניצקי אשר גם עליו עלה הכורת, כמה פליטים...

נדמה לי שיחידי משיירה זו הגעתי אני בתלאות, סיכונים רבים ובדרך פלא אל חוף מבטחים.

דם רב ניגר מאז והירווה השדות המושלגים, הרצח השתולל בכל פינה. אני מצפורניו נמלטתי אולם כל היקר, היפה, האהוב נשאר שם...

מבעד למסך הדמים עולים לפני זכרונות מעטים אלה של תום, העזת נעורים ונאמנות, אשר אולי בזכותם נשאר שריד. רשימתי זו — כציון עלי קבר.

עין־חרוד — הקיבוץ המאוחד

מרים יונגמן־סלונימציק

עם הכיבוש הסובייטי

הרגשת רווחה ושמחה רבה אפפו את כל תושבי לידא היהודים בעת שהצבא הסובייטי נכנס לתחומנו. ואילו אני לא נתפסתי לעליצות זו, אלא להיפך, הייתי עצובה ואומללה עד להחריד.

חזרתי לא מכבר ממושבת המנהלים של תנועת „הנוער הציוני" מלאת תקוות להגשמת חזון שונה לגמרי. הייתי צעירה ומאנתי להיכנע. אולי זה נשמע כאבסורד, אבל גייסתי את כל הכוחות הנפשיים הגנוזים בי, על מנת לעשות משהו, לחפש מוצא. והמוצא הנראה לעין היה אז לעבור את הגבול לוילנה החופשית ומשם הלאה.

התחילו להגיע פליטים. התגייסתי ביוזמתי לעזרת הפליטים. קודם כל חיפשתי ביניהם מכרים מהתנועה. סי־דרתי להם מקומות לינה, אוכל. ביתנו היה מלא פליטים. התחילו להגיע גם מכרים של הורי, סוחרים שהיו אתם בקשרים. לכולם הספיק אצלנו המקום. היו ששהו אצלנו שבועות ואף חדשים. אנשים עברו את הגבול, אחרים נתפסו או חזרו.

אני לא ידעתי מנוחה. חייתי בציפיה למשהו שחייב להתרחש. ואז, באחד מימי דצמבר 1939, פגשתי בזלמן רזניצקי והוא גילה לי שהחליטו (לא אמר מי) לצרף אותי לקבוצה, שמטרתה לקיים את הקשר בין הנוער הציוני בעיר ולדרבנו. מאחר שהתקרב חג החנוכה, צריכה הייתי להפיץ כרוזים בעברית באיזור בית־הספר „תרבות" לשעבר. הכרוז היה בגודל של 5 על 10 ס"מ בערך ומודפס בדפוס יד. היתה זו קריאה למורה ולתלמיד העברי לא לשכוח את מה שלמדו ולא להתכחש לזה. כגון: „מורה עברי, אל תבגוד בעמך". או — „תלמיד עברי, אל תשכח את גבורת המכבים"! וכו'.

למותר לציין עד כמה זה נראה עכשיו ילדותי ותמים. לא התכוונו, כמובן, להכריז מלחמה על רוסיה, או לחולל מהפכה בקרב הנוער. זה היה רק מפגן של נאמנות ללא גבול, ונכונות לשאת בתוצאות. מובן שאף אחד מבני הבית לא ידע על כך, לרבות אחיותי. זה היה סודי הגדול ביותר.

את הכרוזים קבלתי ערב חנוכה, ובו בערב הייתי צריכה להפיצם. זה היה ערב סתיו גשום. לבשתי מעיל גשם רחב ומתחתיו היו הכרוזים והדבק. ראשית דרכי היתה לבית־הספר, זה שנבנה סמוך לפרוץ המלחמה באהבה ובמסירות כה רבים. הצלחתי להדביק מנשרים על הגדר מסביב, על חלונות החזית ואף על דלת הכניסה. את הכרוזים הנותרים הפצתי ברחובות אחרים.

בהרגשת רווחה חזרתי הביתה, גאה ומאושרת. לא הס־פקנו לפעול יותר. ראשי „המחתרת" זאב איוונסקי וזלמן רזניצקי עזבו את לידא בדרכם לוילנה. זאב הצליח אמנם להגיע ארצה ב־1939.

אנוסה הייתי להשלים עם הגורל. חיפשתי קרבת אנשים שהערכתי בעבר כמחנכים וציונים נלהבים. הסתגרתי בתוך עצמי, ומאחר והיה ברור לי שלא אוכל עוד לעבור לוילנה, הקדשתי עצמי ללימודים.

יעקב פופקו

לא נכנענו

הימים ימי כניסת הצבא הסובייטי ללידא, ימים של בין השמשות, של אי־בהירות, של תמורות בשלטון, בחברה, בנוף האנושי, ימים של ערב־שואה אשר אנחנו, נערים צעירים, חניכי תנועות הנוער הציוני לא ציפינו להם.

הצבא האדום, הסדר הסובייטי, ירדו עלינו במפתיע. הם עוררו סקרנות ועניין. הן ביסודו של דבר, ראינו עצמנו נפדים מרעה גדולה הרבה יותר — מבואם של הנאצים. ואף על פי כן ידענו שמשהו שלא נוכל לוותר עליו, ציפור־נפשנו, הוטל על הכף. הרגשנו שעלינו להאבק ולא ידענו אותה שעה מה יהא מחיר המאבק על חלומות תחייתנו הלאומית שעליהם חונכנו וגדלנו. ידענו שחלפה סכנה גדולה לגופנו ונפתחה סכנה לנפשנו, חלומותינו והדרך בה ביקשנו ללכת.

באחד הימים ערכנו תכנית לצאת עם הרכבת האחרונה לווילנה אשר עברה (ולא ידענו אז שלזמן קצר בלבד) לליטא. ביקשנו להמלט אל מקום שממנו יהיה לנו סיכוי כלשהו להגיע אל ארץ חלומותינו. קיווינו שמשם נוכל להמשיך בדרכנו. היינו נערים בגיל 16 וההחלטה לא היתה קלה. היה צריך להפר רצון הורים ומשפחה וביקשנו להתייעץ עם איש קרוב ומהימן. וכך, זכורני, שניגשנו פעם אל מחנך כיתתנו לשעבר ומנהל בית־ספר „תרבות" בעירנו מר שטרנברג. הוא היה מורה אהוב מאוד עלינו וידענו כי לא יכזיב.

מצאנוהו מטופל בבית עם תינוקת קטנה — נבוך ומדוכא מעקת הימים. אולם כשביקשנו עצה ממנו — נתמלטה מפיו אך הערה אחת קצרה וחותכת: „אילו הייתי צעיר כמוכם וחופשי כמוכם, לא הייתי מהסס אף לרגע אחד".

היום, מעבר לימי ההרג, הדם, השחיטות כאשר רבות ראו עיני, איני יכול שלא להתפעל מעוז רוח זה להשיא עצה מסוכנת (בעיקר לו) בימים כה טרופים לנערים צעירים.

וכך נמצאנו יום אחד מתארגנים במהירות, בחיפזון — קבוצה קטנה של חניכי „הנוער הציוני" ובית"ר בלידא בדרכנו לווילנה. יצאנו לכיוון תחנת הרכבת על מנת לעלות על הרכבת האחרונה לווילנה. לא סיפרנו דבר לאיש, לא להורים, למשפחה — אלא שכאן אירעה תקלה לא צפוייה. איך־שהוא נודע הדבר להורים וכשהגענו לתחנה מצאנו אותם ממתינים ל„בנים היקרים" — וכך החמצנו את הרכבת שתלינו בה תקוות מרובות כל כך.

מכאן ואילך נתגלגלו הדברים בדינמיות ובאכזריות של תקופת התמורות הגדולה, של הסובייטיזציה. לאחר מצעדי הצבא ושיחות הרחוב ההומות בא יום הקטנות האפור, העצוב והמדכא.

כך נמצאנו מתמודדים בחום אמונתנו ותקוותינו עם קטר המציאות הדורס, האכזר.

על ראשית התארגנותה של המחתרת מקרב חברי „הנוער הציוני" ובית"ר בלידא כתבו כבר בספר זה משתתפי אותה מחתרת. ברצוני להמשיך ולטוות ברשימה זו סיפור המשכה של אותה התנגדות תמה ותמימה של קומץ נוער ציוני.

לאחר ההלם והרושם העז כאחת שהשאירה פרשת הכרוזים וההפגנה בחנוכה ת"ש (1939) ולאחר המאסרים המרובים של הגרעין הפעיל והחשוב מקרב תנועת בית"ר (גרישקה פורמן, יואל גרו, פימה יבלונסקי הי"ד, ויבלח"א הנך רובינוביץ, שרה רובינוביץ ואחרים) ויציאתם של כמה חברים מפעילי המחתרת על ידי הברחת הגבול לווילנה — זאב איבנסקי וזלמן רזניצקי (אשר עשו פעולה נפלאה בהפצת הכרוזים) — בא שפל בפעילות הציונית החשאית. נדמה היה שהיאוש והתסכול הולכים ומתגברים בקרב אותו חלק של הנוער שהכרתיו בפעילותו המסורה למען הרעיון הציוני ונכונותו לסבול עבורו. נתדלדל הגרעין המחתרתי שלנו. נתדלדל אך לא פסק.

מכאן ואילך המשכנו לחפש דרך לקיים גחלת לוחשת של התנגדות, של תקווה, של מרי. היינו קבוצה קטנה במספר, אולם ללא כל ספק היו עוד קבוצות כאלה. בבואי לספר מעלליה של קבוצתנו ברצוני להציב יד לזכרם של אלה אשר דרכם ופתיל חייהם נתקו על ידי השואה הגדולה.

כאמור, על אף העובדה שהכל נראה היה קודר, פעם הרצון לא להיכנע. לא יפלא, איפוא, שכאשר צץ רעיון של מפגש חברים חשאי לא דחה אף אחד מעשרת החברים המוזמנים את השתתפותו, חרף הסיכון הרב שהיה בדבר.

זכורני שבאביב 1940 נפגשנו בביתה של רבקה גלפר הי"ד, חניכת „הנוער הציוני" אשר לא נרתעה לפתוח את דלתות ביתה לצורך מפגש חשאי זה. היה זה מפגש בחורים ובחורות בגיל 16—17 שלא נסחפו עם הזרם ונשארו נאמנים לדרכם. הם לא המירו את אמונתם בכל פיתויי עולם המחר והמהפכה ודחו כל נסיון השתלבות במשטר הקיים. ישבנו כשלוש שעות מסובים ע"י משחק לוטו, אמצעי הסוואה יחידי שיכולנו להעלות. במשך אותן שעות היינו נתונים בדיון מקיף על הבעיות הגורליות אשר הוצבו בפנינו. היינו צעירים, מחוסרי נסיון, תמימים אולם בכל הדיון לא עלה אף צל של הירהור שקיימת דרך אחרת ופתרון אחר לבעיות עמנו, זולת הפתרון הציוני.

ניתחנו את המצב, צפינו מראש את הסכנות והסיכויים הקודרים ונשבענו להמשיך ויהי מה. יצאנו מהתכנסות זו דוממים, בהרגשת סיפוק, הקלה ושותפות גורל מעמיקה —

יצאנו בחרדת קודש לקראת הבאות.

ורק היום כשאני נזכר בפגישה זו אני משיג את גודל הסיכון שבה, שכן תמימותנו וחוסר זהירותנו יכלו לעלות לנו ביוקר ולא לנו בלבד. אלא שהלהיטות, הדבקות ברעיון, והדחף הפנימי חישלו אותנו נוכח הסכנות שארבו לנו.

במרוצת הזמן התברר לנו שכל התארגנות בצורה זו נדונה לכשלון. היה הכרח להפסיק את הפעילות בצורתה זו ולצמצם את היקפה. מכאן החלטנו לקיים מפגשים לא במתכונת הקודמת כי אם בחוג מצומצם ביותר. זו היתה המסקנה שנתבקשה בתנאים הקיימים. וכך גם התחלנו לפעול. מאותו זמן מצאתי את עצמי בחוג חשאי צר — בהרכב של שלושה אנשים,

כשחברי לתא היו שמואל סנזון ואריה גבנסקי — הי״ד (שניהם מצאו את מותם מידי הרוצחים הגרמניים). זכרונם של שני חברי אלו, שיחד אתם צעדנו בימים קשים וגורליים — לא ימוש מזכרוני לעולם.

שלושתנו היינו נפגשים יום־יום. היינו מחליפים דעות על כל הבעיות הדחופות ומנתחים את המתחולל סביבנו מנקודת מבט ציונית־לאומית. חישלנו את עצמנו מבחינה רעיונית ונפשית ואזרנו עוז לקראת הבאות. יצרנו לעצמנו עולם קטן בו חשבנו והתבטאנו לפי צו מצפוננו. זה היה עולם בעל צביון שונה לחלוטין מן העולם החיצוני שהקיף אותנו ובו השתריינו. היינו מרכזים כל ספר בעל תוכן ציוני שמצאנו ושוקעים בקריאתו. כל חג לאומי היינו חוגגים יחדיו באווירה של התרוממות נפש. הגיגינו וחוויותינו היינו רושמים בפנקס ששמרנוהו היטב לבל יתגלה לאיש. לימים כשחזרתי מן המאסר והמחנות לעיר מולדתי ולבית הורי חיפשתי את הפנקס בבית שנשאר לפליטה מן הדליקה הגדולה — אך לא מצאתיו כשם שלא מצאתי בחיים את חברי שיצקו בו הגותם, מחשבותיהם והוויותיהם.

אולם צר היה עולמנו זה והבדידות הורגשה היטב. כשהיינו פוגשים במישהו בעל דעות זהות היינו שואבים עידוד רב. יחד עם זאת הצטערנו צער רב על אלה שנטשו את אמונתם והתחילו להסתגל למציאות. אולם פעמים נתגלה לנו שגם כאן לא מן הצדק היה לשפוט לפי מראה עיניים. כך קרה שנפגענו קשה מעצם תגובתו החריפה של מורנו לשעבר פרסצקי לאחר גילוי הכרוזים בספסלי הלימודים בחנוכה ת״ש. החלטנו לבקרו ולעמוד מקרוב על דעותיו. הלכנו שלושתנו לביתו. שמחתנו לא ידעה גבול כשהתברר לנו תוך שיחתנו שהמחנך והמורה הוותיק שלנו לא זו בלבד שלא סטה מדרכו אלא להיפך — נשאר נאמר להשקפותיו ועודד אותנו להמשיך בדרכנו. נתברר לנו כי אנוס היה להגיב כפי שהגיב בפרשת הכרוזים שהופצו בחג החנוכה והוא עשה זאת על מנת למנוע תוצאות חמורות בעקבות מעשה זה. שיחתנו נמשכה זמן רב. שמענו מפיו דברים מאלפים על יצירותיו של המשורר א. צ. גרינברג, על ירושלים־של־מעלה, על השירה העברית, על ארץ ישראל. ולא עוד אלא שיצאנו מביתו גם ברכוש קטן — קובץ שירים ובהם משירי א. צ. גרינברג.

וכך נתבדו חששותינו. היינו נרגשים ולא פחות מאתנו היה נרגש המורה פרסצקי עצמו.

זמן קצר לאחר מכן התקשרנו עם חוגי האירגון הצבאי הלאומי שפעלו בווילנה. למעשה חוגים אלה הם שאיתרו אותנו לאחר מעקב ממושך מצדם, ולאחר שעמדו על מהימנותנו. וכך נוצר הקשר בינינו: ערב אחד לאחר פגישה ביני ובין סנזון וגבנסקי, כשנפרדנו בברכת „שלום" בעברית, שמע איש האירגון שעקב אחרינו בחשאי את מילת הפרידה וזה שיכנע אותו סופית במהימנותנו. מאותו זמן הווינו חוליה באירגון. היינו פעילים בהברחת אנשים לווילנה ובסידור אנשי האירגון המבקרים בעירנו.

לידא, בגלל קרבתה לגבול, שימשה מרכז חשוב להברחת אנשים ולמעבר לווילנה, כל עוד היתה זו בשלטון ליטאי ובתור כזו — אי של מגע עם העולם היהודי ופתח של תקווה לעליה. הגבול הלך ונסגר והבעיה היתה לא רק איכסון היוצאים לגבול אלא גם של החוזרים ממנו לאחר היתקלות במשמר ולאחר כשלונות. זו היתה משימה מסוכנת וחשאית — ואנחנו עמדנו בה באותם חודשים במסירות וביעילות מרובה.

הקשר עם האירגון בווילנה נשמר על ידינו עד פרוץ מלחמת יוני 1941. זו היתה פעולה אלמונית, צנועה. היינו חוג של שלושה אנשים אבל בטוחני שלא היינו יחידים.

יהיו דברי אלה ביטוי למאבק, להתנגדות, ציון ויד לחברי הצנועים והנועזים אשר פעלו באותו תא קטן — בתוך נחשולי הסתגלות, שנאה, הלשנות, רדיפות וסכנות איומות.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

ההמנון שנפגם

למורי — שנטעו בי אהבה עמוקה לעברית ולמורשת אבות — ושירת חייהם באמצע נפסקה.
לידידי מהילדות שחיית האדם טרפתם באיבם ולא זכו — בדל נר זה מוגש בדחילו ורחימו.

גלי גאווה הציפו לבנו עת עמדנו דמומים לקול צלילי ההימנון שבאדוותם נשתפכה רוממות חגיגית ועזות האמונה. פעמים אין ספור עמדנו לקול שירתו, במצבים שונים ומשו־נים שפקדונו. אך בכל מקרה צפה בזכרוננו השירה ההיא. אותה „התקוה" שעולה ובוקעת מנבכי ילדותנו. תמיד אנו נזכרים בה. אירועים שבטרם וסערות שלאחר מכן מתערפלים אט אט כבטלים בשישים. אך לעולם לא תמוג צורת הכיתה על ציבור תלמידיה ומוריה ואותה שירה־תפילה קולחת שכבשה אותנו אז.

טרם הגענו לגיל המצוות והרגשת הבדידות והשכול נתלתה כחרב בחלל עולמנו. גיל התבגרותנו נכרך בתקופת הרת גורל של חורבן ושמד וקיפל בתוכו מרדנות וכאב שטרם הובהר לנו כדבעי. שנים עברו מאז והטילו אבק זמנן על המאורעות ההן. אבק זה טשטש הרבה מהחרות על לוח לבנו מני אז. התרחשויות מאוחרות החליקו בליטופן האימהי על הקודמות, ובמידת מה יישרו את מהמורותיהן כמגהץ העובר על כביסה מרופטת. יש ועוד עתה אנחנו רואים את הדברים כמתוך דוק של חלום. היה ולא היה. או שרואים את עצמנו עומדים על מרישי פיגום בבנין חדש ואחר לגמרי, ורק אם נרכין ראשנו כלפי מטה בבטחון עצמי כי התחסנו בפני סחרחורת וחושלנו בפני אימה, נחזה את הימים ההם זעירים זהרורים.

המעשה שהיה כך היה.

הברה נפלה בין כתלי בית הספר ומצאה לה מהלכים בקרב החבריה — השבוע יפסיקו ללמד עברית. מפה לאוזן הועברה השמועה וזרעה התמרמרות ושברון לבב. הראשון ששמע על כך היה מאירקה. הוא הגוץ מכולם. קומתו הגמודה והילוכו הברווזי שמוהו לפעמים לחוכא בעיני הבנות, שמשום מה לבשו כבר אז בגילן השתים־עשרה שלש עשרה, חזות של בגרות, ונטו להסתכל על הבנים של כיתתן כממרומי האולימפוס על נתונים בסתר המדרגה. הן שהיו מתלחשות רוחשות ביניהן וכל מבטן אומר: „אנחנו יודעות כבר הכל!" למעשה קיים היה אז פילוג בכיתה בין שתי חבורות שכל אחת מהן חיה חיים חברתיים משלה. בנים לחוד ובנות לחוד. דבר אופייני לנוער בגיל זה. „אנחנו הבנים פשוטי עם הננו והן האריסטוקרטיה המעושה", היה פוסק שמעון בקצף לעומתן כשהן עוברות הלוך וטפוף שלובות זרוע מול ציבורי הבנים בעת ההפסקה הגדולה במסדרון הארוך, המלא המולה רוחשת. החבריה היתה פורצת בצחוק קולני וקונדס אחד משרך כברת דרך אחריהן עקב בצד אגודל, מנענע בעגבותיו.

המורים התהלכו אז קודרים כשרוחם נכאה עליהם, ופניהם חתומים ארשת חריפה ומהורהרת. המנהל החדש שהגיע לבית הספר כשליח שלטון הכיבוש הסובייטי שזה לא מכבר נתבצר בעירנו, קבע באווירת עולמם המתרגש של התלמידים כמין לקוי חמה ושינוי וסת. הוא אשר שיבש את כל סדרי יומם ושימש אות מבשר דבר מה ערפלי ובלתי נודע.

בכל ליבנו חיבבנו את מנהלנו הקודם, שהודח עתה מתפקידו וכצל רפאים היה עובר־חומק לבל תשורנו עין, כשעיני תלמידיו נשואות אליו בארשת רחמים וצער. חמש שנים הדריכנו, מזמן היותנו דרדקים בכיתה א' עד שהגיעה שעתנו לעזוב את בית הספר העממי—עברי ולהתפזר, כל אחד לעברו באשר מזל חייו ינחהו. עד עתה נמנע מאתנו להבין סוד כוחו של זה להשליט סדר ומשמעת מופתית בכיתה — דבר שנבצר ממורה אחר. מעולם לא הגביה קולו ומעולם לא הרים ידו על תלמיד, גם כשגלי מרירות וכעס היו מציפים לבו ודוק אדמדם לחלוחי מצעיף עיניו שישבו עמוקות בבית מרבעתן. ברגעים אלה נשאר היה תקוע על עמדו ליד השולחן המכוסה נייר ירוק ודבריו נתקעים בתל־מידיו כמסמרות, משתיקים גם את הנועז והמחוצף שבתוכם. קולו היה לובש עזות, חדגוניות של צלילים. דבורו מהוקצע היה ונפסק חליפות כשהוא משמיעו לעברו של האשם, או נוגע בנקודת התורפה ששימשה עילה להתפרקות היצרים בזמן השעור. גבורתו לא בכוח ולא בהדר, אך במשהו מעל לזה. הוא היה כובש רגישותו או שהיה מסווה ומאפיל עליה במאמצים נפשיים שמעל לכוח אנוש. מעולם לא ידענוהו צוחק או חושף טפח מפנימיותו. שעוריו בספרות העברית עניינו אותנו וכל זה יחד גרם שהם היו עוברים ללא הפרעות, דבר שלא זכו לו מורים אחרים. היה בו כשרון להשתלטות מוחלטת על תלמידיו כאחד הנולד למקצוע ההוראה. מתת אלהים זה כשרירי הרגלים של כדורגלן וכנימי הקול של זמר.

עוד בהיותנו בכיתות הנמוכות ארגן בינינו אגודה לדוברי עברית ששמה היה „בן יהודה". חגיגית התחייבו חברי האגודה לדבר רק עברית, בבית, ברחוב ובכל מקום ועם כל יהודי שניזדמנו אתו. ברשותו של כל חבר היה פנקס משובץ, ומדי שבוע היה המורה מטביע במשבצת אות „ע" סימן שנושאו מילא את התחייבויותיו המוצהרות. במסירות ואדיקות התמסר להשלטת העברית בתוכנו. בשעת ההפסקות היה עובר בצעדיו האיטיים במגרש המשחקים כשידיו שלובות אחורנית ומטה אוזן כלפי המשחקים, מה הלשון שהם הופכים בה. צבי ידע לספר כשהוא נשבע בחייו ובחיי סבתא, הקרובה היחידה שנותרה לו עלי אדמות — כי בערב חרפי עת סערת שלגים השתוללה ברחובות העיר והוא טייל להנאתו עם חבריו מרחוב השוק, צווח ומהתל בכל מיני מילים ובנות מילים, הבחין בדמותו של המנהל הנעה בעיקבותיו. „זו היא הסיבה, חבריה להפסקת חברותי באגודה לחודש ימים" — היה צועק באידיש כששעולו השנקני מפסיקו לפרקים. „ימח שמו ושם אבי אבות אבותיו", הוסיף בעברית כשהחבריה משתטחת על ציבורי אבנים הפזורות בחצר בית הספר.

השמש והכפור חברו יחדיו, בצבצו מאחורי חלונות הכיתה ורמזו על חמימות ההולכת וכובשת את כל היקום לקראת פעמי האביב שהתאחרו משום מה. מרטוטי עננים אפו־רים דהים נתלו בשמים ועגמומים נשקפו במילאת החלון.

מבוכה נשתלטה בנפשם של התלמידים למראה הקירות

הקרחים של כיתתם שלא מזמן הורדו מהם תמונות אישים קרובים לליבם וכרוזים מודפסים עברית ואת מקומם תפסו אישים רחוקים בעלי שמות משונים. אכן, הרהרנו אז, שהרבה דברים הגיעו לסיומם. הלוח היה תלוי על הקיר. זנוח ועזוב בקישקוש משונה של אותיות, מספרים, קוים ובטבורו מחי־צות נפסקות, עקבות המטלית שנגעה בו. דמותו של סטאלין במסגרת עץ מוזהבת הסתכלה מעל כשמבטו המתכתי מאיים על כל נוכח וארשת איבה נסתרת נסוכה בקצות שפמו. כל זה עורר ברובם הרגשת דחיה שבזורות, משל בעברם מול איקונין האם הקדושה המתנוססת מעמוד הכנסיה. הסל עמד ליד התנור המצופה שחור, ניירותיו עולים על גדותיו ושמוטים ממנו. מתחת לתקרה נסתמן פס לבן שהפריד בין אפור לאפור. זכר לסיסמה עברית־לבבית אפופת חלום נעורים ומעש, שתמול שלשום קראה מקיר זה.

חללו של החדר שקע בשתיקה מאובנת וכל אחד כבש את עצמו במקום מושבו מצוות להמיית עצמו ומצפה בחרדה למה שיקרה בעוד דקות ספורות. השעור הראשון עם המנהל החדש. הוא יתחיל את השעור באידיש ויסיימו ברוסית — גמגם מאן דהו בקול רם. מילותיו אלה צרבו בכאב והעלו הרהורים־שרעפים כפקעת חוטים שחורה ומסובכת בתוככי עצמה.

— לא ניתן לו להתחיל אז גם לא יסיים !...

— חבריה, לא נתן לו, בשום פנים ואופן לא ניתן ! — צעק זרח כשלחייו אדומות מסומק דמו שהבקיע את עור פניו החוורים.

רחל נעמדה על הספסל. משונה, בת כה גדולה עומדת על ספסל. שחרחורת היתה, לבושה שמלנית קצרה ומגוהצת שבמהודק כרכה את גופה הילדותי. גוף זה נסתמן נשיי יותר בעמדו מעל כולם, ופניה התנאו בעצבות אביבית רחוקה ושלווה. צמותיה הקצרות נפלו על צווארונה הלבן מהודקות בחוט שני. הגביהה ידיה להסות את אלה שכיווצו אגרופיהם וצרחה חמס.

— חבריה, שקט, ברצוני להגיד לכם משהו... — היא הפסיקה שוקלת בדעתה — עלינו לא לדבר בשום שפה אחרת... אנחנו חברי אגודת „בני יהודה"... — קולה נרגש היה, מחלחל ורווי בגרות. זרועותיה רעדו, כבדות התנשמה ורצתה להמשיך. אך קול שהיה בו קורטוב גבריות התגבר עליה ונפל כרעם בטרם סערה. זה היה „טאראס בולבה". הוא יצא מספסלו ונעמד במעבר שבינות לספסלים. גוץ ושמנמן היה ויצאו לו מוניטין כמתאבק ראשון בכיתה: הרים ידו האחת מעל לראשו ובשניה הקיש בקלמר: שיתפוצץ לחתיכי חתיכים חתיכות !...

— מי ? — שמטו בו אגרופים.

— שיעמוד עם הראש למטה והרגליים למעלה !

— על מי אתה מדבר ?...

— נו... זה המנהל החדש שלנו... הפרצוף הזה המנופח, שירקוד על כפות ידיו קאדריל בחוצות העיר המרופשים, אנחנו לא נדבר רוסית ולא אוזבקית ולא אספראנטו ולא אינני יודע מה, אנחנו נדבר בעברית...

— וגלויות נגיד לו — שיסעו חיים — זו השפה שלנו...

— חבריה, לא נגיד לו שום דבר ולא נרשה שיגיד לנו.

— פשוט לא ניתן לו לדבר וחסל !...

הכיתה רגשה ורעשה ככוורת דבורים. צלילי הפעמון התמזגו בהמולה קולנית ונפלו לתוך מחשבותיהם אימתניות מאימות.

הרבה לילות שבת היו לנו לא כבר. מה טוב הוא ליל שבת כשהנך בטוח שלמחרת אין לימודים וכאוות נפשך תירבץ במיטה מבלי שיעיזו להעיר ולעורר. בערבים כאלה וכיוצא באלה טיילו קבוצות, קבוצות בסימטאותיה הדמומות של העיר כשרגליהם דורכות על מרבד הלובן של השלגים ומבטם נעוץ מעל לבתים הנמוכים המכווצים בתוך עצמם, ותר באופקי רקיע הנוטה כגיגית שחורה מנומרת כוכבים. רבות מחשבות בלב איש והרבה תכניות להבא. „עוד מעט קט ונסיים את בית הספר ופנינו אנה ?" „חבריה, אני אומר לכם לא נהיה פה הרבה זמן. נעלה כולנו, מי במוקדם ומי במאוחר — נפגש שמה", „כן, שושנה כבר שמה, לפני שנים עלתה וטוב לה".

— „הרבה זמן יעבור עד שתוכל לעלות, זה רק כשתגדל ותשכנע הוריך"...

— תארו לעצמכם — היה מושך מוטקה את דבריו אחוזי חלום — פגישה שכזאת שמה...

הוא נושף באצבעותיו הצפודות מקור וחוכך ידיו זו בזו — ואנחנו כבר גדולים והבנות מכתתנו גדולות כבר...

— „גם זה הקטן גדול יהיה" — היה מפסיקו מאן דהו כשהוא מצביע בבת צחוק קולנית על שמואל הגבוה משכמו ומעלה מכל הסובבים אותו וההולך מכונס בתוכו שבור עורף ונפעם כשזרועותיו רפויות לצדדים. „אומרים, חבריה שמל־חמה תהיה בקרוב" — היה פוסק שלמה מהורהר — ואזי מי יודע ?"

— „לא תהיה מלחמה, אני אומר לכם בהן צדק שלא תהיה" — היה אחד נעצר מלכת ומשתדל לשכנע את כולם, מביא ראיות מדבריהם של גדולי המדינה, מה שאמרו ומה שחזו ברוחם הטובה עליהם.

התלמידים מיהרו ותפסו מקומם. זעקותיהם שחו אך מבע פניהם חשף את הסערה הפנימית שנתחוללה בקרבם. משל סיר שפות על אש כשמכסו הכבד מתרומם ומחלחל מעוצמת האדים הרותחים בו. דממה דקה נשתררה בחדר כדממה שלפני סערה. ניתורי לבותיהם נשתתקו אף הם ואזנם נטתה לקול איושה קלה שמעבר לדלת.

קול צרוד ונרגש פרץ בקריאה :

— „הוא הולך !"

מהמסדרון הגיע הד צעדיו של המנהל החדש. צעדים כבדים, בטוחים ונועזים שנמשכו זמן רב. הדלת נפתחה לרווחה והוא נכנס, גבוה משכמו ומעלה, גברתני ורחב כתפים. מתחת לאפו מזדקר שפמון שחרחר וקטנטן : על פניו הרחבות והמפריחות נתקע לעומתם חיוך לגלגני שפירס טורי שיניים בריאות וצחות :

— זדרסטבויציה אוטשניקי !...

שתיקה אילמת, מתכתית נשתלטה. איש לא קם לברכו. הוא עבר מאושש לטבורו של החדר ובתנועה מוכנית הניח תיקו על השולחן. פניו התכרכמו ולבשו ארשת חימה קודרת. זקף קומתו ושיט עיניו על היושבים, שדמומים שקעו כל אחד לתוכי תוכו ועיניהם כבושות בקרקע, דומה כפור אחזתם. מאן דהו משך בחשאי אנחה מלבו.

— „כך חינכו אותכם לקבל פני מורה !" סינן באידיש מבין שפתיו המלאות, הדוקות, והסיט עיניו מן היושבים לעברו של החלון הפרוץ לאפקים רחבים.

— „לקבל אורח לא קרוא" — שירבט זרח קריאה לעומתו. קולו רעד כמיתר פגום. בקושי הבחינו שזה קולו של זרח. אף אחד מהתלמידים לא הפנה ראשו אחורנית לעברו של הספסל שם ישב בעיניים תוהות נבהלות זרח, דמום ומתוח, כעשוי מיקשה. המנהל נשאר על עמדו. עור פניו הסמיק ומבטו ננעץ לעבר הפינה משמה פרץ הקול.

— „מי שאמר זאת יקום!" — נשמע קולו הנרגז והמתכתי.

שתיקה אילמת רעדה בחללו של החדר. משהו כבד ומאובן ירד על כולם וניסך באברים.

— „אני אמרתי זאת!" — נשמע קולו הנרגש, מרוסק של זרח. הוא התרומם על רגליו נשען קמעה על הקיר המבהיק בלובנו.

כל המבטים הופנו לעברו. צעדי המנהל הדהדו רהוהים לקראתו. בכל גופו הגלייתי נתקרב אליו ונקישה עמומה של סטירת לחי פרצה את הדממה. בפינה אחת נקש מישהו במדף הספסל. זה היה המדף המחובר בצירים ששימש כשולחן זעיר, ומתחתיו נקבע המקום לתיק ולספרים. אחריו נקישה שניה ושלישית מכמה עברים יחד. הדפיקות התעצמו, הת־גברו ואחזו את כולם, למעט הבנות שישבו נבהלות והאימה מגולגלת בעיניהן. המולה קמה בכל והנקישות לבשו קצב משל עמד מאן דהו ליד הלוח וניצח על מקהלה. טירטור רעשני נלווה אליו. זה היה אמצעי בדוק — עפרון בין סוליית הנעל והריצפה כשהרגל מותנעת ללא הרף.

המנהל חזר למקומו ממתין בטבורו של החדר כשעיניו מפלבלות, דעתו טרופה עליו ואינו יודע מה לעשות. אבוד עצות נראה ופניו משקפות את מאזני נפשו המעורערים. רגע זה דמה כנצחון התלמידים והגיעוש עלה. הוא היסס קמעה, נסתכל סביבו ויצא מהחדר כשתרועה רועמת אחריו.

רגעים ארוכים, ארוכים עברו כשהם זוחלים לאיטם וצופנים את הבלתי ידוע שיבוא בעקבותיהם. במילאת הכנ־יסה נעמדה דמות שנצטיירה כושלת וחלושה, היה זה מחנך הכיתה המודח. עומד ואינו נכנס לתחום הכיתה. קומתו גרעה כלשהו... פניו חיוורים וארשת כאב, יגון וצער חתומה במבטו. הוא הכיר כיתתו זו שנים. ידע כל אחד מהם משל ילדיו המה. בשנים אלו נתרקם הקשר ונתהדק. בתהפוכות האחרונות שהתגלעו בין כתלי בית הספר ובאווירת הדכאון שהשתררה, התהלך הוא גלמוד, מיותם ושכול כאחד. עתה ניבט היאוש מתוך נבכי עיניו העמוקות כאילו הוצף בו כולו. צער ומרירות כבדים מנשוא דבקו במצחו הרחב ושערותיו המכסיפות. אזי נפסקה ההמולה, באופן פתאומי וחד נמוגה. הס הושלך בכיתה. מבין טורי הספסלים קם מישהו ובקול נרגש החל לשיר את „התקווה". אליו נצטרפו קולות מהססים, מחלחלים אך מתגברים עם אותה רגישה פתאומית שהקימה את כולם על רגליהם. ושירה קולחת כבשה את הכל. מרבית הבנות התיפחו ודוק לחלוחי הציף עיניהן של רבות. היתה זו שירה חנוקה. מין אמירת „קדיש" בצוותא על פרק חיים יקר שנפטר והלך לו.

המורה התקדם לעברנו מושך ברגליו הכבדות וסבר אבלות בפניו. זקף קמעה את ראשו הפרוע שנדמה והוא שח ליפול ותקע הברה חריפה ונמרצת לעומתנו:

פרובוקטורים!..

השירה עברה לגמגום קולני בלתי נתפס ושותקה כשכו־לם מאובנים על עמדם. מבטו של המורה ננעץ למרחקים כאילו חדר דרך אטימות הקירות ונתלה אי שם לא בעלמא הדין. משל אילן גבוה, פורה בשפעת בדיו, כששיני המשור נעוצים בו וחודרים עד לקץ קצו, ואזי, לפני נפילתו, עוברת בו חלחלה מקפיצה מעמדו הנפסק על המשור עד לקצה פארתו. כך חלחל המורה בכל גופו הגברתני מסורבל. תפס בשערות ראשו וגחן על פאת השולחן, על ספר יומן הכתה, ויבבה מרה וחנוקה פרצה מגרונו.

תיאודור פופקאָ

לידע, געווען אַזאַ שטאָט...

געווען איז דאָרט אַ טייך —
שענער פון אַלע טייכן,
געטובלט זיך דאָרט אָרעם און רייך.
ווער איז געווען אונדזער גלייכן?

געווען איז דאָרט אַ וואַלד —
געדיכטער פון אַלע וועלדער.
שפּאַצירן געגאַנגען אַהין, יונג און אַלט,
איבער בריקלעך, סאַנאַזאַנצן, סטיעזשקעס, גרינע פעלדער.

געווען איז דאָרט אַ שלאָס —
שטאַרקער פון אַלע שלעסער.
אַזוי הויך, אַזוי גרויס אָן אַ מאָס. —
האָט איר געזען עפּעס גרעסער?

געווען איז דאָרט אַ קלויז —
הייליקער פון אַלע קלויזן.
געגרענעצט זיך מיט אונדזער הויז;
כ׳פלעג הערן דאָרט שופר בלאָזן.

לידע געווען אַזאַ שטאָט
פון רייכקייט, אויך פון דלות;
געווען דאַכט זיך אָט־אָט —
אין זכרון לעבט נאָך אַלעס.

געווען, און ווי, שוין ניטאָ!
אַז כ׳האָב גאָר ניט באַמערקט
ווי אַלץ וואָס כ׳האָב געליבט
אויף אייביק די ערד האָט פאַרדעקט...

ישראל סולובייצ׳יק

בנתיבי ה„בריחה״

לידתה של ה„בריחה״ הגדולה — התנועה המופלאה של יהודי אירופה לעבר גבולות הארץ הסגורים — ראשיתה בפרוס מלחמת העולם השניה בשנות 40—1939, לאחר תבוסת פולין וחלוקתה בין הפולש הנאצי לבין ברית־המועצות.

זרמי פליטים עצומים נעו בכבישים ממקום למקום. המוני יהודים, שעקרו ממקום מושבם באזורי הכיבוש הנאצי, שאפו להגיע לאזורי הכיבוש הסובייטי, ובהגיעם עמדו מלכת.

חברי „החלוץ״ ותנועות הנוער הציוניות, החלו לחפש דרכי־מוצא ואפשרויות להגיע לחופי ארץ־ישראל. השלטונות הסובייטיים שמו עינם על פעולה זו. רדיפת הציונים והציונות היתה מטרתם החביבה של אנשי ה„יאבסקציה״ והמיליציו־נרים היהודים שמספרם הלך וגדל.

במקומות שונים ניסינו לפרוץ את הגבול, ובראש ורא־שונה בדרומה של פולין. אך לא תמיד האירה לנו ההצלחה פנים.

ובעוד אנו מתלבטים כיצד להרחיב את הפירצה בגבול הדרומי, הגיעתנו הידיעה, כי הסובייטים מחזירים למדינת ליטא הריבונית דאז את ווילנה ומחוזה.

בטרם הספיקו לייצב את קוו הגבול החדש, העברנו לווילנה את מרבית האנשים שהיו מרוכזים בקיבוצי ההכשרה, גרעיני נוער וחברי מפלגות ציוניות שהתרכזו בצוותא. לדאבוננו מספרם של אלה לא היה גדול יחסית.

היה צורך לדאוג לאלפי החברים והנוער שהיו פזורים בבתיהם ברחבי אוקראינה ובילורוסיה, וחיכו בכליון עיניים לאפשרות להמשיך בדרך העליה ארצה. כמו כן גבר הלחץ של זרם הפליטים מהאיזורים הכבושים על־ידי הגרמנים.

אורגנה פעולה עניפה להרחבת הקשר התנועתי ולחיפוש דרכי מוצא חדשים, שיענו על הדרישות לצרכי מעבר למאות ולאלפים.

לאחר התיעצות חבר הפעילים של התנועות סוכם להעביר את כל כובד הפעולה לגבול הליטאי החדש. בווילנה התארגנו מחדש קיבוצי ההכשרה. הג׳וינט וועד הקהילה היהודית פתחו מטבחים, ניהלו פעולות ציבוריות, והתנועות הציוניות התחילו לפתח פעולה ענפה, שעיקרה היה — למצוא דרכי עליה וקשר עם הארץ. עלי הוטל, ביחד עם קבוצת חברים, לארגן את הפעולה בגבול הצפוני, וכמושב למטה הפעולה נקבעה העיר לידא. מכאן הסתעפה הפעולה לאורך כל הגבול הצפוני והקיפה עיירות וכפרים שונים.

בלידא היה ציבור יהודי נאמן, המפעל הציוני היכה שורשים עמוקים בעיר. רבים מבני הנוער כבר עלו ארצה ואחרים היו מפוזרים בקיבוצי הכשרה שונים. גם פה שרצו אנשי „ייבסקציה״ ומיליציונרים שעשו כמיטב יכולתם להל־שין עלינו אצל השלטונות, לגרום למאסרים ולחבל בנו בכל שהשיגה ידם.

נאלצנו לנקוט אמצעי זהירות ומחתרת כדי שלא לגלות את מטה הפעולה. לידא נקבעה כמפגש ואכסניה ראשונה לאנשים לפני צאתם בקבוצות לנקודות המעבר בגבול.

דירת הורי שימשה כמשרד למטה הפעולה ומפגש ראשון לחברים. הורי ידעו יפה מה סוג הפעולה בה אנו עוסקים, ומה מידת הסכנה שבדבר.

מעצרים ומאסרים נעשו דבר שכיח. למרות זה, פה מצאו בית חם, מסירות ללא גבול, דאגה לסיפוק צרכיהם ועזרה מלאה. לאחר שהפעולה גברה והסתעפה כשהחלו להגיע מדי יום ביומו עשרות אנשים, הכרחי היה להעביר את מקום המפגש והקליטה, כדי לא להעמיד בסכנה את משפחתי והורי.

לצורך זה בחרנו בית מלון יהודי שנמצא במקרה סמוך למשטרת הגבול. סמכנו על־כך שדוקא במקום זה לא תעורר תשומת־לב מיוחדת הופעתם המתמדת של אנשים חדשים. תחילה לא הודענו שום דבר לבעל בית־המלון והושבנו שם אחדים מחברינו לקבל את פני הבאים. לאנשים שעמדו לעזוב את הבית ניתן סימן (פרול), שהוחלף מדי שבועיים. בראשונה נמסרה הסיסמא: „בוקר טוב״, האם ניתן להשיג כאן חלב עזים חם? שאלה זו חייב היה להפנות ראש הקבוצה או הבודד לבעל הבית. חברנו שהסתובב שם תמיד בקרבת בעל הבית, נכנס מיד לשיחה עם האיש, ומסר לו את ההוראות הדרושות. מאחר שה„ביקוש״ לחלב־עזים הלך וגבר הצטרכנו להכניס בסוד הענין גם את בעל בית־המלון וגם הוא שירת אותנו אחר כך בנאמנות רבה.

לידא שימשה מקום מעבר ומשכן זמני לרבבות פליטי חרב. האוכלוסיה היהודית ידעה להבחין גם בתוך זרם כביר זה את תנועות הנוער החלוציות ואת אנשי ה„חלוץ״, הושיטה להם עזרתה ופרשה עליהם חסותה. למרות זאת היו גם לא מעט „ייבסקים״ בעיר, בצירוף כמה בוגדים מתוך אנשי התנועה, שהפכו את עורם ונעשו „קומוניסטים נלהבים״ ומשתפי פעולה עם הבולשת הסובייטית.

התחלנו להרגיש שעולים על עקבותינו וקיבלנו ידיעות מהימנות שמחפשים את מארגני הבריחה הציונית. לבלשים נמסרו שמות, סימני זהוי ולבוש של אחדים מאתנו.

המצב נעשה חמור, היה צורך להחליף את האנשים, לצמצם את הפעולה ואולי גם להפסיקה זמנית. הידיעות שנפוצו בערים ובעיירות על פעולותינו בלידא, הביא גל של אנשים חדשים מדי יום ביומו וקשה היה להפסיק כליל את עבודתנו.

המאסרים התכופים של אנשינו, הגברת אמצעי השמירה בגבולות ותפיסתם של קבוצות רבות הביאו בהכרח לצמצום הפעולה שהתנהלה על־אף־הכל עד פרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה.

תפקידה ומקומה של העיר לידא ואנשיה תישאר לתמיד בזכרון אלה שפעלו בתקופה טרופה זו.

קיבוץ עין הכרמל

שרה שיף (רובינוביץ׳)

די רוסישע אָקופּאַציע

1

עס איז דער 1־טער סעפּטעמבער פון יאָר 1939. מלחמה מאָביליזאַציע. די צוויי ווערטער זענען אין יענעם טאָג געפאַלן איבער די לידער גאַסן און געסלעך, ווי אַ גרויזאַמער שטורעם־ווינט. זיי זענען איבערגעגאַנגען פון מויל צו מויל, פון שטוב צו שטוב.

פאַר מיר זענען די צוויי ווערטער געווען אינגאַנצן אומבאַקאַנט און איך האָב זיי אויפגענומען מיט אַ געוויסער נייגעריקייט. זייער אָפט האָבן מיינע עלטערן אין זייערע דערציילונגען דערמאָנט וועגן פּאַסירונגען, וועלכע זיי האָבן איבערגעלעבט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין מיין קינדישן מוח האָבן שטענדיק די דערציילונגען געקלונגען ווי אויסטערלישע מעשיות, און ווי איבערגעלאָזט אין מיר אַ געפיל פון שרעק. און פּלוצלונג איז עס געוואָרן אויס דערציילונג, עס איז געוואָרן ווירקלעכקייט. אין דעם ערשטן טאָג מלחמה זענען שוין דייטשע עראָפּלאַנען געפלויגן מיט זייער טויט־אָנזאָגנדיקן גערויש אין די הימלען פון לידע. די באָמבעס וואָס זענען אַראָפּגעפאַלן האָבן איבערגעלאָזט קרבנות אין פאַרשידענע טיילן פון שטאָט.

לידע איז געווען פאַר די דייטשן אַ זייער וויכטיקער פונקט. ביי אונדז האָט זיך געפונען דער 5־טער פליער־פּולק און דער 77־סטער פּולק. אַ חוץ דעם זענען נאָך געווען אַ סך פאַבריקן, וווּ עס האָבן געאַרבעט הונדערטער אַרבעטער.

ביי יעדער באָמבאַרדירונג זענען מענטשן געשטאַנען מיט פאַררִיסענע קעפּ צום הימל, נישט פאַרשטייענדיק אַז עס דראָט אַ געפאַר.

איך בין אַרומגעגאַנגען איבער אונדזער געסל און זיך צוגעהערט צו יעדער גרופּע מענטשן, וועלכע זענען געשטאַנען און איבערגעשריגן איינער דעם צווייטן מיט זייערע לעצטע נייעס. יעדער האָט דערציילט אַנדערע ווערסיעס. אַלע זענען געווען איבערגעשראָקן און די פּאַניק איז געווען גרויס. מאַסן מענטשן זענען געשטאַנען ביי די גרויסע פּלאַקאַטן, וועלכע זענען געווען אויסגעקלעפּט אויף די ווענט פון די הייזער. אַנדערע האָבן זיי געלייענט מיט גלויבן און האָפענונג. אַנדערע האָבן געלייענט די גרויסע שוואַרצע ווערטער מיט צווייפל און אומגלויבן.

די פּוילישע רעגירונג האָט פאַרזיכערט אירע בירגער, אַז קיין קנעפּל פון אַ פּוילישן מונדיר וועלן די פּוילישע זעלנער נישט אָפּגעבן דעם שונא, און גערופן זיך שטעלן שטאָלץ און מיט דרייסטקייט קעגן דעם דייטשן אָנגרייפער.

ביי אונדז אין שטוב האָבן די טרייסטווערטער נישט געהאָלפן. מיין ברודער איז געווען אויפן פראָנט. מיינע עלטערן האָבן טאָג און נאַכט געוויינט, איבערקלערנדיק דאָס ערגסטע.

נאָר איך און בערעלע זענען נאָך נישט אינגאַנצן געווען פאַרנומען מיטן קריג. ביינאַכט, ווען די גאַסן זענען געווען פאַרצויגן מיט אַ שוואַרצן שלייער, בין איך מיט מיין ברודער, ווי גנבים, געלאָפן צו דער גרויסער לידער שול, וועלכע איז געשטאַנען נישט ווייט פון אונדזער שטוב. דאָרטן האָבן זיך יעדן אָוונט צונויפגעקליבן גרופּעס יוגנטלעכע פון בית״ר.

יאָרן לאַנג איז אונדזער לעבן געווען שטאַרק פאַרבונדן מיט דעם לאַזויקער מלמדס מויער — אויבן אויפן צווייטן שטאָק איז געווען דער בית״ר. דאָרט האָט מען טיף אין אונדזערע הערצער און מוחות איינגעפלאַנצט דעם געדאַנק פון ציוניזם. און יעדער פון אונדז האָט נאָר געוואַרט אויף דעם מאָמענט, ווען דער גרויסער טרוים פון פאָרן קיין ארץ־ישראל וועט פאַרווירקלעכט ווערן. מיטן אויסברוך פון קריג, זענען אַלע פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס געשלאָסן געוואָרן, נאָר מיר האָבן געפונען אונדזער נייעם, קאָנספּירירטן באַגעגעניש־פּונקט אין שול־הויף. אונדזערע שמועסן האָבן זיך אין יענע אָוונטן געדרייט אַרום דער פראַגע, וואָס וועלן מיר טאָן, ווען די דייטשן וועלן אָקופּירן פּוילן. אין אונדזערע יונגע מוחות זענען אַרומגעלאָפן פאַרשידענע אומאויספירבאַרע געדאַנקען. דאָך האָט יעדער פון אונדז אין יענע נעכט געגלויבט אין זייער פאַרווירקלעכונג.

און די קריג — אַזוי שנעל און אומדערוואַרט ווי זי האָט זיך אָנגעהויבן, אַזוי שנעל און אומגעריכט האָט זי זיך געענדיקט.

ווען גרויסע אָפּטיילונגען פּוילישע זעלנער זענען געלאָפן אין דעזאָרגאַניזירטן אופן פון פראָנט, ווען טויזנטער יידישע יוגנטלעכע האָבן געפּאַקט אין רוקזעק און געקליבן זיך פאַרלאָזן זייערע היימען, כדי צו אַנטלויפן פון דעם גרויזאַמען שונא — איז פּלוצלונג פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג, אַז אונדזערע געביטן ווערן פאַרנומען פון דער רויטער אַרמיי.

פּוילן איז געפאַלן נאָך 12 טעג. וואַרשע האָט זיך נאָך געהאַלטן ביז 3 וואָכן.

2

דעם 17־טן סעפּטעמבער זענען שוין פון גאַנץ פרי מאַסן מענטשן געשטאַנען לענגאויס דער סוואַלסקער גאַס און מיט אומגעדולד און נייגעריקייט געוואַרט אויפן אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי. קיינער האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויף דעם רעגן וואָס עס האָט געגאָסן אָן אויפהער.

פּלוצלונג האָבן מיר דערהערט פון ווייטן הילכיקע הוראַען. אַלע האָבן זיך גענומען שטופּן נענטער צו דער גאַס, כדי צו זען וואָס עס איז געשען. „זיי קומען שוין!" — האָט איינער איבערגעשריגן דעם צווייטן. פון ווייטן האָב איך דערזען פיל רייטנדיקע סאָלדאַטן אויף פערד, אין לאַנגע, שוואַרצע פּאַלערינעס.

טויזנטער מיילער האָבן זיך אויפגעעפנט ברייט, כדי צו באַגעגענען אונדזערע אויסלייזער פון די דייטשע רוצחישע הענט מיט פריילעכע געשרייען. עס זענען אָבער אויך געווען אַזעלכע, וואָס זענען געשטאַנען רואיק און גלייכגילטיק צו דעם אַלעמען.

איך, נישט וויסנדיק צו וועלכן טייל מענטשן איך זאָל זיך אָנשליסן — צי צו די, וואָס שרייען הוראַ, אָדער צו די רואיקע צושויער. נישט קענענדיק זיך באַשליסן וואָס צו טאָן, האָב איך גענומען באַטראַכטן דאָס דורכגייענדיקע מיליטער און געזוכט צווישן זיי יידישע פּנימער. יעדן שוואַרצן זעלנער, וועלכן איך האָב דערזען, און דערצו נאָך מיט אַ לאַנגער נאָז, האָב

איך אויסגערופן אויפן קול: „אַט איז אַ ייד", דערביי האָב איך נישט איינמאָל געכאַפּט אַ שטורך פון אַ חבר אין זייט. זייער אָפט האָט אויך איינער אַזאַ מיט אַ לאַנגער יידישער נאָז, געענטפערט אויף מיין אויסגעשריי מיט אַ שמייכל.

די רויטאַרמייער האָבן געריטן אויף פערד, אויסגענעצט פון די ערשטע האַרבסטיקע רעגנס. די מענטשן, ווי אויך די פערד, זענען געווען מיד. נאָך זיי זענען דורכגעגאַנגען קאָלאָנען פון פוסגייער־מיליטער. זיי זענען געגאַנגען אין אומאָרדענונג, אָבער פריילעכע, מיט נייגעריקע בליקן האָבן זיי געקוקט אויף אַלץ וואָס האָט זיי אַרומגערינגלט.

די רויטע פענער זענען געהאָנגען אויף די הויכע שטעקנס ווי דורכגעווייקטע שמאַטעס. אַ גרויסע לאָזונג, וועלכע איז געווען איינגעפּעסטיקט אויף אַ מיליטערישן לאַסט־אויטאָ, האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן מיט זיינע גרויסע, פעטע, רויטע אותיות: „פרייהייט, גלייכהייט, ברידערלעכקייט".

3

די גאַסן פון לידע זענען געווען פאַרפולט מיט היימלאָזע יידן. זייערע זאַכן וואָס זיי האָבן אויף זיך געטראָגן איינס אויפן צווייטן, זענען יעדן טאָג פאַרקויפט געוואָרן איינציקווייז, אויף עסן. די שולן און בתי מדרשים זענען פול געווען מיט די אומגליקלעכע יידן, וואָס האָבן פאַרלאָזט זייערע היימען. יעדע יידישע משפחה, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ ביסל געפיל פון מיטלייד און נאַציאָנאַלער פליכט, האָבן אַריינגענומען „ביע־זשענצעס" צו זיך.

ביי אונדז אין שטוב איז כסדר פול געווען מיט פרעמדע מענטשן. אַ טייל פון זיי בלייבן ביי אונדז לענגער, און טייל פון זיי עסן אָפּ, שלאָפן זיך אַדורך עטלעכע נעכט און פאַר־שווינדן. די „ביעזשענצעס" זענען געווען איינגעטיילט אין צווי קאַטעגאָריעס: איין טייל פון זיי זענען אַנטלאָפן פון דייטש און געזוכט זיך איינצואָרדענען אין די געביטן פון סאָוויעט־רוסלאַנד, די צווייטע טייל — דאָס זענען געווען יידן, וואָס זייער גאַנץ לעבן איז געווען פאַרבונדן מיטן ציוניזם און זייער גאַנצער דראַנג איז געווען שוואַרצן די גרענעץ קיין ווילנע, וועלכע איז נאָך צו יענער צייט נישט געווען פאַרנומען דורך דער סאָוויעטישער מאַכט. אין ווילנע האָבן זיך געגרינ־דעט קאָמיטעטן פון יעדער ציוניסטישער פאַרטיי, וואָס האָט אויפגענומען די היימלאָזע יידן און זיי אָרגאַניזירט.

לידע איז געווען דער פאַרבינדונגס־פּונקט צווישן ווילנע און די, וועלכע האָבן געוואָלט דורכגיין די גרענעץ. יונגע בחורים און מיידלעך האָבן פאַרלאָזן זייערע נאָענטע און גע־לאָזט זיך דורך אַ געפערלעכן וועג, ווו ס'האָט געדראָט באַל־שעוויסטישע טורמע און סיביר, האָפנדיק, אַז זיי וועלן סוף כל סוף קומען קיין ארץ־ישראל. ווייל יעדער האָט געוווּסט, אַז אויב מען פאַרבלייבט אין די פאַרנומענע געביטן דורך דער רויטער אַרמיי, מוז מען רעזיגנירן פון די ציוניסטישע טרוימען און אויך נישט זיכער זיין מיט דער פרייהייט.

זייער פיל „ביעזשענצעס", וועלכע האָבן געמיינט, אַז זיי קומען אינעם „רויטן גן־עדן", האָבן זיך אַנטוישט גלייך אין די ערשטע פאָר וואָכן, און זיי האָבן געזוכט אַ וועג אויף צוריק... קיין מערב־פּוילן. זיי האָבן זיך געווענדעט צו דער סאָוויעטישער מאַכט און געבעטן אַן ערלויבעניש צוריקקערן זיך צו זייערע משפחות. די סאָוויעטישע מאַכט האָט געמאָלדן, אַז ווער עס וויל זיך צוריקקערן, זאָל זיך קומען פאַררעגיסט־רירן צו זיי.

הונדערטער יידן זענען געשטאַנען אין די לאַנגע רייען אין נ.ק.וו.ד. צו באַקומען אַן ערלויבעניש איבערצוגיין די מערב־גרענעץ. קיינער פון זיי איז אָבער נישט צוריק אַרויס פון דאָרטן. אַנשטאָט פירן זיי אויף מערב, האָט מען זיי איינ־געפּאַקט אין לאַסט־וואַגאָנעס און געפירט צו דער מזרח־גרע־נעץ, אין ווייטן סיביר, ווו פיל פון די אומגליקלעכע האָבן געפונען זייער טויט אין נויט און הונגער. אָך און ווי איז אויך געווען צו יענע, וועלכע מען האָט געכאַפּט ביי שוואַרצן די גרענעץ. זיי האָט אויך געטראָפן דער זעלבער גורל ווי די ערשטע.

לידע איז געווען צו יענער צייט ווי אַ גרויסער יריד. די שטאָט איז נישט געווען בכוח אויפצונעמען אַזוי פיל מענטשן. עס האָט געקאָכט און געזאָטן אין יעדן גאַס און געסל.

4

די יוגנט, וועלכע האָט פאַרן קריג געהערט צו די ציוניס־טישע אָרגאַניזאַציעס, איז מיטן אָנקום פון די באָלשעוויקעס געבליבן אַרויסגעוואָרפן פון אַ שטאַרקן שטראָם אויף אַ ברעג פון אַ טייך. מען האָט זיי פּלוצלונג אָפּגעריסן פון זייערע געוווינהייטן און אידעען און אַנגעוואָרפן אויף זיי דעם פחד פון אַרעסטן. די נ.ק.וו.ד.־אָרגאַנען האָבן פאַרשפּרייט אַ נעץ פון מוסרים, וועמענס אויפגאַבע עס איז געווען איבערצוגעבן אין זייערע הענט די פאַרן קריג טעטיקע ציוניסטישע טוער. יעדער האָט מורא געהאַט פאַר זיין חבר — אפשר איז ער אַ פאַררעטער און ער וועט דערציילן אין נ.ק.וו.ד. וועגן דעם וואָס מען האָט געטאָן פאַרן קריג.

איבערהויפּט זענען געווען באַדראָט די, וועלכע האָבן פאַרן קריג געהערט צום בית"ר און צום „השומר הצעיר". די ער־שטע זענען געווען באַדראָט אַלס זשאַבאָטינסקי'ס נאָכפאָלגער און די צווייטע, אַלס די יעניקע, וועלכע האָבן געהאַט די חוצפה צו רויבן מאַרקסיסטישע אידעען פאַר זייער נאַציאָ־נאַלן געברויך.

טאָג־טעגלעך זענען אַרעסטירט געוואָרן יוגנטלעכע און עלטערע מענטשן. די משפחות פון די אַרעסטירטע האָבן אַפילו נישט געוווּסט ווו זיי זענען אַהינגעקומען. דער גורל האָט ספּעציעל געלאַכט פון די קאָמוניסטן, וועלכע זענען אָפּגעזעסן לאַנגע יאָרן אין די פּוילישע תפיסות און אין דעם שרעקלעכן לעבעדיקן קבר, ווי „קאַרטוז בערעזע" איז געווען. מיטן אָנ־קומען פון די סאָוויעטן זענען זיי אַרויס אויף דער פריי ווי מאַרטירער. מען האָט אויף זיי געקוקט ווי אויף די העלדן פון טאָג. נישט לאַנג האָט זייער גרויסקייט געדויערט. איינציק־וויַיז האָט מען זיי ווידער ביינאַכט פון די בעטן אַרויסגענומען און אַריינגעוואָרפן אין די תפיסות — נאָר דאָסמאָל אין זייערע „אייגענע תפיסות" פון נ.ק.וו.ד.

קיינער האָט נישט געקענט פאַרשטיין וואָס דאָ קומט פאָר...

5

בערך דריי חדשים זענען פאַרביי אין טאָג־טעגלעכער שרעק פון אַרעסטן, פאַרשיקונגען, וואַנדערונג און אומצוטרוי. דאָס זענען געווען די הויפּט־סיבות, וועלכע האָבן געבראַכט

צום אָרגאַניזירן די טעטיקייט פון אַ הינטערגרונט־אַרבעט אין בית״ר. דער דראַנג נאָך פרייהייט, דער דראַנג נאָך עליה קיין ארץ־ישראל, דאָס האָט אונדז געבראַכט די פּאָר צענד־ליק בחורים און מיידלעך, אויסצופירן די געפערלעכסטע אַרבעטן, פאַר וועלכע עס האָט אויף יעדן שריט און טריט געדראָט מיט נ.ק.וו.ד.־תפיסות.

אויך אַנדערע ציוניסטישע פּאַרטייען האָבן געשאַפן קאָנ־ספּיראַטיווע גרופּן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיטן אַריבער־פירן מענטשן איבער דער גרענעץ קיין ווילנע.

הונדערטער יוגנטלעכע האָבן צו יענער צייט פאַרפלייצט די גאַסן און געסלעך פון לידע און פאַרשוווּנדן געוואָרן אַזוי שנעל, ווי זיי זענען געקומען.

ביי אונדז אין שטוב איז לעבעדיק געוואָרן. בחורים און בחורות פון פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך, זענען געקו־מען פרעגן אויף מיינע ברידער מוליע און בערעלע. זיי האָבן די מענטשן אויפגענומען, געשאַפן פאַר זיי פּלעצער צום שלאָפן און עסן. אין אַ טאָג אָדער צוויי זענען די מענטשן ווידער פאַרשוווּנדן. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז מיינע ברידער זענען פאַרנומען מיט אַ קאָנספּיראַטיווער אַרבעט און עס האָט מיך פאַרדראָסן, פאַרוואָס מען באַהאַלט עס פאַר מיר, אין דער צייט, ווען מיינע חברים זיינען גאַנצע אָוונטן געזעסן און געסודעט זיך מיט מיינע ברידער.

די צייט איז אָבער שנעל געלאָפן און מיט זיך געבראַכט נייע געשעענישן. ווען איך בין איינמאָל אַהיימגעקומען פון גאַס, האָב איך אין שטוב געטראָפן אַן איבערקערעניש. מיין מאַמע האָט געבראָכן די הענט. מוליע איז אַרומגעגאַנגען אין שטוב ווי אַ פאַראורטיילטער, בערעלע איז געזעסן און גע־מאָלט, און לויט דעם האָב איך פאַרשטאַנען אַז ער איז אויפ־געגעגט.

— וואָס איז דאָ געשען ? — האָב איך זיי געפרעגט. מיין מאַמע האָט אָנגעהויבן מוסרן : „זיי ווען מיך אומגליקלעך מאַכן. די שטוב איז שטענדיק פול מיט פאַרדעכטיקטע מענ־טשן און פייגעלע נעבעך דאַרף צוליב זיי ליידן”.

עס האָט מיר אַ קלאַפּ געטאָן אין האַרץ. עפּעס איז געשען מיט מיין שוועסטער ! באַלד האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען איז געקומען פייגעלען רופן אין נ.ק.וו.ד.

— זי וועט באַלד צוריקקומען — האָב איך זי באַרויקט.

און עס איז טאַקע געווען ווי איך האָב פאָרויסגעזאָגט. זי איז אין מיטן דער נאַכט צוריקגעקומען אַ בלאַסע און אַ דער־שראָקענע.

מען האָט ביי איר געוואָלט אַרויסבאַקומען וואָס מיינע ברידער טוען און געפאָרשט ביי איר, אויב זי קאָן איינעם, תנחום ראַבינאָוויטש — תנחום האָט געגנבעט די גרענעץ קיין ווילנע און מען האָט אים געכאַפּט. צו זייער גרויסן באַדויערן האָבן זיי זיך פון מיין שוועסטער גאָרנישט דער־ווּסט.

זייער אָפט האָט מען געקאָנט זען קאַראַבעלניקן הינטערן פענצטער פון אונדזער שטוב. דאָס איז געווען אַ באַוווּסטער מוסר פון נ.ק.וו.ד. פאַרן קריג האָט ער געהערט צום „השומר הצעיר” און נישט איין חבר זיינעם האָט ער אומגליקלעך געמאַכט.

אין עטלעכע טעג אַרום, נאָך דעם פאַל מיט מיין שוועס־טער, איז פּלוצלונג אַריינגעלאָפן צו אונדז אין שטוב נחום זאַצעפּיצקי און פאַרטרויט מוליען מיט בערעלען, אַז מען וועט זיי אַרעסטירן. ער האָט זיי געראָטן וואָס שנעלער צו אַנטלויפן. אַ גאַנצן טאָג זענען אַלע אין שטוב געווען פאַר־נומען מיטן גרייטן מיינע ברידער אין וועג אַריין.

אין אָוונט, ביי אַ פראָסט פון 42 גראַד, ווען מענטשן האָבן זיך געשראָקן זייער נאָז פון שטוב אַרויסצושטעקן, האָבן זיך מוליע מיט בערעלען געקליבן זייער שטוב צו פאַרלאָזן. איך האָב געוויינט און ביי זיי געבעטן, זיי זאָלן מיך אויך מיטנעמען.

און דאָך בין איך געווען צופרידן נאָך מיינע ברידערס אַוועקגיין. אין אַ פּאָר טעג אַרום, האָט מען מיר איבערגע־שיקט פון ווילנע אַ „פּאַראַל” און באַפוילן מיר אויפצונעמען די מענטשן, וועלכע וועלן זיך צו אונדז מעלדן מיט דעם „פּאַראַל”. היינט בין איך שוין געווען גלייך מיט גרישקע פּאַרמאַנען, יואל גרוי, חנוך ראַבינאָוויטש און נאָך פיל אַנ־דערע.

די אויפגאַבע וואָס מען האָט אויף מיר אַרויפגעלייגט האָב איך אָנגענומען מיט ערנסטקייט און פולן באַוווּסטזיין. מענטשן זענען טאָג־טעגלעך געקומען, פרעגנדיק זיך אויף מיר. מיר האָבן שוין געהאַט אונדזערע בעלי־עגלות, וועלכע האָבן די מענטשן געפירט אין די נעכט צו דער גרענעץ. און איך האָב דערזען, אַז עס איז נישט אַזוי פּשוט. מיר האָבן געדאַרפט צונויפזאַמלען די גרופּעס מענטשן אונטערן שטאָט, דאָרט האָבן שוין געוואַרט די שליטנס, וועלכע האָבן זיי געפירט 35 קילאָמעטער ביזן גרענעץ־פּאַס. די גרענעץ האָבן זיי גע־מוזט אַדורכגיין צופוס, אונטערן אויפזיכט פון אַן איבער־געקויפטן גרענעץ־פירער.

דער ווינטער 1940 איז געווען זייער אַ קאַלטער. עס האָבן אָן אויפהער געהאַלטן פרעסט ביז איבער 40 גראַד. און זייער שלעכט איז געווען מיט די, וועמען דער מאַרש איז נישט געלונגען.

עס האָט געטראָפן, אַז די גרענעץ איז געווען געדיכט באַוואַכט. דאַן זענען די מענטשן געווען געצווּנגען צוריק צו גיין קיין לידע מיט אָפּגעפרוירענע פיס, אויערן, נעז... נאָך אַזאַ נישט געלונגענעם מאַרש, איז נישט איינער אָפּ־געלעגן וואָכן לאַנג אין בעט ביי איינעם פון אונדזערע חברים, וווּ מען האָט אים געהיילט פון די וווּנדן.

די געפאַר איז געוואַקסן מיט יעדן טאָג, סיי פאַר אונדז און סיי פאַר די, וועלכע האָבן זיך געלאָזט שוואַרצן די גרע־נעץ. ווען נישט אָבער דער פּראָוואָקאַטאָר, וועלכער האָט זיך אַריינגעכאַפּט צווישן אונדז, וואָלטן מיר אונדזער אַרבעט פאַר־ענדיקט און אַליין זיך איבערגעטראָגן אויף יענער זייט גרע־נעץ.

6

דעם 12־טן מערץ פון יאָר 1940, אין אָוונט, האָבן מיר אָפּגעטראַנספּאָרטירט 11 חברה צום באַן־הויף. מיט דער באַן האָבן זיי געדאַרפט קומען אין אַ געוויסן פונקט נאָענט צו דער גרענעץ, ווו עס האָט שוין אויף זיי געוואַרט איינער פון די אַריבערפירער. נחום זאַטשעפּיצקי, וועלכער איז גע־קומען מיט עטלעכע מאָנאַטן צוריק אָנזאָגן מיינע ברידער

זיי זאָלן אַנטלויפן — איז געווען צווישן די 11. ווי גרויס איז געווען מיין שרעק, ווען אין אַ פּאָר שעה אַרום איז גע־קומען צו לויפן יואל גרוי אַ פאַרסאַפּעטער און אויפגערעג־טער, איבערגעבנדיק, אַז די 11 האָט מען אַרעסטירט אַרויפ־גייענדיק אויפן באַן.

אויף מאָרגן, ווען איך בין אַרויס אויף סוואָלסקי גאַס, זיך טרעפן מיט דער „חברה", האָב איך פּלוצלונג דערזען אויף אַ שליטן פירן מיינע 3 חברים: יהודה קאַראַליצקי, משה דאַרעווסקי און איסר ליבערס. אַרום זיי זענען געזעסן נ.ק.וו.ד.איסטן מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן.

משה דאַרעווסקי האָט מיך אויך דערזען. מיר האָבן זיך איבערגעקוקט. „זיי זענען שוין פאַרטיקע" — האָב איך אַ קלער געטאָן.

מען האָט זיי געכאַפּט ביים איבערגיין די גרענעץ פון ווילנע אַהער. זייער אויפגאַבע איז געווען פאַרבינדונגס־אַרבעט. דעם זעלבן טאָג האָב איך אַוועקגעשיקט אַ בריוו צו יהודה קאַראַליצקיס מוטער אין באַראַנאָוויטש וועגן איר זונס אַרעסט. אויף מאָרגן איז זי שוין געווען ביי אונדז. מען האָט איבערגעקויפט אַ וועכטער אין תפיסה, ער זאָל איבערגעבן אַ פּעקל עסן און זאַכן. דורך דעם זעלבן וועכטער האָב איך אויך באַקומען אַ בריוועלע פון יהודה קאַראַליצקי:

„שלום, שרהלע!

„מיר פאַרדריסט זייער, וואָס צוליב אונדזער אַריינפאַלן אין די הענט פון נ.ק.וו.ד. איז צו דיר נישט דערגאַנגען אייזיקס בריוו, וואָס ער האָט מיט אונדז געשיקט. מיר האָבן דעם בריוו, גלייך מיט אַנדערע וויכטיקע דאָקומענטן, וועלכע זענען געווען פאַר אייך, געמוזט אַריינוואַרפן אין שניי. איך קען דיר בלויז איבערגעבן דאָס, וואָס אייזיק האָט מיר מינד־לעך געזאָגט — ער וויל דו זאָלסט וואָס שנעלער זיין אין ווילנע. ער האָט אויך געבעטן דיר איבערגעבן קושן, נאָר אויף דעם וועסטו שוין מוזן וואַרטן ביז איך וועל באַפרייט ווערן... און איצט דאָס וויכטיקסטע: זייט וויסן, אַז נחום זאַטשעפּיצקי איז אַ פאַררעטער. איר מוזט אַלע גלייך פאַרלאָזן לידע און „ציען"..."

מיט ציטערדיקע הענט האָב איך געריסן דעם בריוו אויף שטיקלעך. מיינע עלטערן, וועלכע זענען געזעסן צעשראָקענע און געוואַרט איך זאָל זיי דערציילן, וואָס אין בריוו איז גע־שריבן, האָב איך גלייך געמאָלדן, אַז איך מוז פון היינט פאַר־שווינדן פון שטוב... „שאַ, — האָט מיך מיין מוטער באַרו־איקט — דאָס הייסט נאָך נישט אַז מען וועט דיך אויך קומען אַרעסטירן. קיינער וועט דיך דאָך נישט מסרן". און דערביי האָט זי אויך נישט פאַרגעסן צוצוגעבן: „און איך האָב גע־מיינט, אַז מיט דיינע ברידערס אַוועקגיין קיין ווילנע, וועלן זיך שוין ענדיקן אַלע צרות"...

באַוווּנדערט האָב איך נאָר יהודהס מוטער. זי איז געזעסן רואיק, אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען איר זון.

„ווייסטו וואָס — האָט זי זיך פּלוצלונג אָנגערופן — קום אין קינאָ".

„אפשר איז דאָס טאַקע אַ פּלאַן" — האָב איך אַ טראַכט געטאָן, קודם כל דאַרף איך אין שטוב נישט זיצן.

אין וואַרטע־זאַל פון קינאָ „עדיסאָן" האָבן זיך אַנטקעגן אונדז אַוועקגעזעצט צוויי אָפיצירן פון דער גרענעץ־וואַך און פון מיר נישט אַראָפּגענומען די אויגן. אין זאַל, ווו מיר האָבן פאַרנומען אונדזערע פּלעצער, זענען די צוויי אָפיצירן געזעסן הינטער אונדז. די זאַך איז מיר אויסגעקומען פאַרדעכטיקט. שטילערהייט האָב איך פרוי קאַראַליצקין געזאָגט וועגן מיין אומרואיקייט, צוליב די צוויי אָפיצירן. זי האָט מיך אויסגע־לאַכט און פאַרזיכערט, אַז זיי ווילן זיך פשוט מיט מיר, מן הסתם, באַקענען. אירע ווערטער האָבן מיך נישט באַרואיקט. איך בין געזעסן ווי אויף הייסע קוילן און דאָס וואָס עס איז פאָרגעקומען אויפן עקראַן, איז פאַר מיר געווען אומ־פאַרשטענדלעך. מיינע געדאַנקען זענען די גאַנצע צייט געווען פאַרנומען מיט די אָפיצירן.

אַהיימגייענדיק האָב איך מורא געהאַט זיך אומצוקוקן. איך האָב געפילט, אַז זיי גייען מיר נאָך. אויך פרוי קאַראַ־ליצקי, ווען זי האָט אויסגעדרייט דעם קאָפּ און זיי דערזען עטלעכע מעטער הינטער אונדז, איז געוואָרן צעטומלט. זי האָט מיר געראָטן נישט אַהיימגיין. ס'איז אָבער שוין געווען צו שפּעט פון זיי צו אַנטלויפן. דאָס נישט גיין אַהיים וואָלט מיר שוין גאָרנישט געהאָלפן.

ווי נאָר מיר זענען צוגעקומען צו דער טיר פון אונדזער שטוב, האָבן זיך אַרויסגערוקט צוויי מענער אין ציווילע קליידער פון הינטערן גאַנעק. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז איך בין שוין אַ „פאַרטיקע"... באַלד זענען אויך די צוויי אָפיצירן אָנגעקומען. ס'האָט מיר געוואָרפן פאַר שרעק, נאָר איך האָב געמאַכט אַ כעסיקע מינע און זיך אָנגערופן צו זיי: „וואָס ווילט איר דאָ אין אַ פרעמדן הויף?"

„באַרואיקט זיך, — האָט זיך איינער פון זיי אָנגערופן — גייט אַריין אין שטוב, וועט איר זיך אַלץ דערוויסן".

דאָס בילד, וואָס איך האָב דערזען אין שטוב האָט מיך אויפגעטרייסלט: אַן נ.ק.וו.ד.יסט מיט אַ ביקס אין האַנט האָט געהיט מיינע 5 חברים, וועלכע זענען געזעסן ביי מיר אין צימער. מיין שוועסטער איז געשטאַנען אַ בלאַסע און צעשראָ־קענע אָנגעשפּאַרט אין קאַכל־אויוון. מיינע עלטערן זענען געזעסן אויף דער קאַנאַפּע ווי פאַרגליווערט. דערזעענדיק מיך, זענען ווי אויף אַ באַפעל אויפגעשפּרונגען און געלאָפן מיר אַנטקעגן. איינער פון די צוויי אָפיצירן האָט אַרויסגענו־מען אַ געדרוקטן באַפעל מיך צו אַרעסטירן.

דעמאָלט האָב איך זיך ערשט באַרואיקט. דאָס איז זיכער געווען דערפאַר, ווייל נאָך זיצנדיק אין קינאָ, בין איך שוין דערצו געווען גרייט. איך בין באַלד גרייט געווען מיטצוגיין מיט זיי. נאָר איינער פון די אָפיצירן האָט זיך צו מיר גע־ווענדעט: „דו קענסט זיך ווי געהעריק גרייט מאַכן, איך גלויב, אַז דו דאַרפסט אָפּעסן און אויך מיטנעמען זאַכן".

איך האָב אויף אים אַ קוק געטאָן און געזען אַ באַהאַלטענעם טרויער אין זיינע אויגן. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אַזוי שנעל וועל איך נישט צוריקקומען.

אָפּגעגעסן האָב איך ווי געהעריק, זיך פאַרקעמט די האָר, נאָר קיין זאַכן האָב איך בשום אופן נישט געוואָלט מיטנעמען, צוליב מיינע עלטערן, זאָלן זיי מיינען, אַז איך וועל באַלד צוריקקומען — האָב איך געטראַכט.

„זאָרגט זיך נישט, — האָב איך געזאָגט צו מיינע עלטערן און שוועסטער, — מען וועט מיך דאָרטן נישט אויפעסן".

מיט די ווערטער בין איך אַרויס פון שטוב. מיינע חברים און די פרוי קאַראַליצקי האָבן די נ.ק.וו.ד. מיטגענומען מיט זיך.

„דער טייזול איז נישט אַזוי שרעקלעך, ווי מען שטעלט זיך אים פאָר”, דאָס איז געווען דאָס ערשטע וואָס איך האָב אַ קלער געטאָן, ווען מען האָט אונדז געבראַכט אין נ.ק.וו.ד. איך האָב שטענדיק מורא געהאַט אַפילו נאָענט דורכצוגיין פאַרביי דעם גרויסן בנין וווּ די נ.ק.וו.ד. האָט זיך געפונען. און ערשט איצט האָב איך דערזען, אַז אין נ.ק.וו.ד. געפינען זיך מענטשן. גייענדיק דורך די קאָרידאָרן האָב איך געהערט פון די פאַרמאַכטע טירן געלעכטערס, שמועסן און געשרייען...

אין גרויסן צימער, וווּ מען האָט אונדז אַריינגעפירט, זענען שוין געווען אונדזערע איבעריקע חברים. זענען מיר געווען צוזאַמען. אונדזערע באַגלייטער האָבן אונדז אַריינגעלאָזט אין צימער און זענען אַרויס, איבערלאָזנדיק אונדז אָן אַן אויפזיכט.

יעדער פון אונדז האָט זיך געפונען אין אַ גוטער שטימונג. פון יואל גרוי׳ס וויצן האָט אונדזער געלעכטער געקלונגען גאַנץ זאָרגלאָז. איינער האָט איבערגעשריגן דעם צווייטן, וועלנדיק דערציילן ווי אַזוי מען האָט אים אַרעסטירט. מיר זענען נאָר געווען באַזאָרגט צוליב אונדזערע עלטערן, וואָס זיי האָבן צוליב אונדז איבערגעלעבט.

עטלעכע שעה זענען מיר געזעסן און גערעדט גאַנץ פריי. מיר האָבן געמיינט, אַז מיר וועלן דאָ אַזוי איבערזיצן די נאַכט אָן קיין שום דערקלערונגען. פלוצלונג, אינמיטן דערציילן מיין געשיכטע וועגן די צוויי אָפיצערן וואָס זענען מיר נאָכגעגאַנגען, האָט זיך אויפגעפראַלט די טיר, און אין צימער איז אַריינגעלאָפן אַ מאַן אין אַ מונדיר פון נ.ק.וו.ד. מיט אַ רויט פנים און אַ פּאָר אויסגעשטעלטע גרויע אויגן. די מיליטערישע בלוזע זיינע האָט אים כמעט דערגרייכט ביז די קני. זי איז נישט געווען אונטערגעגאַרטלט מיט קיין פּאַס. הויך און דאַר איז ער געווען. אין מיינע אויגן האָט ער אויסגעזען ווי אַן אָפּגעריסענער הונט פון אַ קייט...

מיט זיין אַריינקומען איז אין צימער פלוצלונג שטיל געוואָרן. קיינער האָט נישט געוואַגט זיך אַ ריר צו טאָן. זיינע בייזע אויגן האָבן גאַנץ גענוי אָפּגעמאָסטן יעדערן באַזונדער פון אונדז. באַלד האָבן זיי זיך פאַרהאַלטן אויף פימקע יאַבלאָנסקי, וועלכער איז געזעסן אויף אַ שטול און גערויכערט.

— ווער האָט דיר דערלויבט צו זיצן און רויכערן! — האָט ער אויף אים אַ געשריי געגעבן.

פימקע האָט זיך לאַנגזאַם אויפגעהויבן און פאַרלאָשן דעם פּאַפּיראָס.

— אַלע זיך אויסזעצן לענגאויס דער וואַנט, אויף דער ערד! — האָט ער אונדז באַפוילן. ער אַליין איז צוגעגאַנגען צום שרייב־טיש, גענישטערט אַ ביסל אין אַ דיקן אַקטן־טאַש און אַוועקגעזעצט זיך באַקוועם אויפן לעדערנעם פאָטעל, וואָס איז דאָרטן געשטאַנען.

נאָכאַמאָל זענען זיינע אויגן שנעל איבערגעלאָפן איבער אונדז און דאָסמאָל זיך פאַרהאַלטן אויף מיר. אַ ווילע האָט ער מיך אָנגעקוקט און באַלד זיך אָנגערופן שוין נישט מיט אַזאַ כעס:

— דו ביסט עס שרה אַראָנאָוונאַ ראַבינאָוויטש?

— יאָ, דאָס בין איך — האָב איך אים געענטפערט. ביי זיך האָב איך געטראַכט פון וואַנען ער ווייסט, אַז איך בין ראַבינאָוויטש, דאָ זענען דאָך פאַראַן נאָך צוויי פרויען חוץ מיר — רבקה סענזאָן און פרוי קאַראַליצקי.

ער האָט מיך אָנגעקוקט מיט אַ שפּאָטישן שמייכל און אַ זאָג געטאָן:

— אַזאַ יונג מיידל און שוין אַ קאָנטררעוואָלוציאָנערקע... נאָר „ניטשעוואָ”, מיר וועלן דיך פערעוואָספּיטעווען”.

קענטיק, אַז מיט מיר איז שוין לויט זיין מיינונג, געווען דער ענין דערליידיקט, ווייל באַלד האָט ער אַרויסגענומען פון אַקטן־טיש אַ פּאַפּיר און אויסגערופן יעדן פון אונדז. ביים דערמאָנען דעם נאָמען האָט זיך יעדער געדאַרפט אָפּרופן. אַלץ וואָלט געווען בסדר, נאָר אָנשטאָט 13 אויף דער ליסטע זענען אין צימער געווען 15 אַרעסטירטע. רבקה סענזאָן און פרוי קאַראַליצקי זענען געווען איבעריקע. ער האָט זיי באַפוילן שנעל זיך אָפּטראָגן און אָנגעזאָגט קאַטעגאָריש צו האַלטן דאָס מויל. מיר זענען געבליבן 12 בחורים און איך איין מיידל.

עס האָט שוין גענומען טאָגן ווען אונדזער „סלעדאָוואַטעל” האָט געענדיקט די אויספאָרשונג. ער האָט גענוי אויסגעפרעגט יעדן פון אונדז אַלע פּרטים פון אונדזער לעבן ביזן פויליש־דייטשן קריג און וואָס יעדער פון אונדז טוט איצט. (די מערהייט פון אונדז האָבן געלערנט). ס׳איז שוין גוט ליכטיק געווען, ווען ער האָט באַפוילן אונדז צונעמען פון צימער.

מען האָט מיך גלייך אָפּגעטיילט פון דער גרופּע. אַ נ.ק.וו.ד.יסט האָט מיך איבער די הויפּט־גאַסן געפירט אין תפיסה אַריין. די פריע דורכגייערס, וועלכע האָבן זיך געאיילט צו זייער אַרבעט, האָבן דאָך געפונען אַ פּאָר מינוט צייט זיך אָפּצושטעלן און נאָכקוקן מיר מיט גרויס מיטלייד.

דעם 14־טן מערץ 1940, ווען איך בין אַלט געווען 17 יאָר, האָט זיך פאַרמאַכט פאַר מיר דער טויער פון לידער תפיסה און צוגענומען ביי מיר מיין פרייהייט.

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

דפים מהגירוש

בתוך רכבות המשלוח של ה.נ.ק.וו.ד. שנעו בשנת 1940 מתחנת הרכבת של לידא מזרחה אל עמקי רוסיה היו המוני תושבים מגורשים מן העיר וסביבתה וביניהם — משפחות יהודיות. משפחות אלה ובמיוחד קבוצה שבלילה של 13 באפריל הוגלתה לסיביריה המערבית, עברו את כל תהפוכו־תיהן של שנות המלחמה על הנדודים, המחסור, הכפור והעבודה המפרכת, כשהן כולן יחד כמשפחה אחת גדולה.

משפחות אלה, רובן היו מורכבות מנשים וילדים שאבו־תיהם־בעליהם נאסרו על ידי השלטונות הסובייטיים ועקבותיהם נעלמו. בתוך אותה קבוצה של יהודים מגורשי לידא זכור לטוב ר' אהרון דוד רובינוביץ ז"ל שידע להדריך, לעודד, לנחם ולחזק את כולם ברגעים קשים וגורליים, כשנדמה והנה אפסה תקווה ובאו מים עד נפש. תהיינה רשימות אלה ציון לזיכרו.

אי אלה אירועים מאותה תקופה, מעט מזער נתנו ברשי־מות מטה כהוייתן, אף כי בשינוי שמות האנשים.

התקוה שנכרתה

איה האבות והבעלים?

שאלה זאת כירסמה ליבות הנשים וילדיהן וביקשה מענה. עם לילה נלקחו מבתיהם השלווים, מחמימות משפחתם ונעלמו ללא עיקבות. נעקר הקן על שרשיו היציבים. מחשבות ומצבי רוח הולכים ומשתנים. הזמני הוא מצב זה? או שמא עולמית נהיה כאן? מה נאכל מחר עם גמר מטלטלינו, ואיכה נגור? בעלינו, היכן הם? היחזרו פעם?

בעבור אוניה בלב ים, שובל מים מקציף נשרך אחריה. בעבור זחל עלי עשב וחול, עקבותיו נותרים לזמן מה, אך הם נלקחו, נעלמו ואינם.

נימנו וגמרו, שכמה נשים צריכות לגשת לפולודינו, למשרד נ.ק.וו.ד. הנמצא שם ולדרוש פגישה עם הנאטשאלניק. לא בטרוניה יבואו, ולא בהטחת אשמה, אלא להתיצב לפניו בשאלה פשוטה וקצרה: אנא, חבר נאטשאלניק, היכן בעלי? בלילה הוציאוהו מהבית והוא נעלם. במשרד הנ.ק.וו.ד. של גרודנו אמרו, שנשלח לכלא בארנוביץ, בבארנוביץ אמרו, שאין יודעים, אבל מניחים שהוא במינסק; במינסק הודיעו לפנות לבוריסוב; מבוריסוב הודיעו שאינם מכירים אותו, ויש לפנות לגרודנו. בלידא התדפקו בלילה ואמרו לארוז חפצינו, כי מסיעים אותנו לבעל ולאבא, הנמצא בסיביריה. הגענו הנה לסיביריה, היכן הבעלים?

על גברת רחל ללכת עם עוד שתי נשים. שפת המדינה שגורה בפיה, והיא בודאי תדע לשאול את השאלה המכרעת: היכן הם?

מרחק ה„כוטאר" מפולודינו הוא מהלך יממה, ואת זה יש לעבור ברגל. על חשבון עודף המכסה, שנעשה על ידי קבוצתם במשך השבועות האחרונים, קיבלו שלוש הנשים יום חופשה ובטרם שחר יצאו בדרך העפר בינות ליערות ואפרים מכוסי צמחית בר, המוליכה לכפר, שהוא מרכז שלטונה של המפלגה באיזור.

רוחות אביב נישאו מעברים. קצר הוא האביב דוגמת הקיץ ואין להבדיל בין זה לזה. השלג נמס והיה למים שטרם הספיקו להספג בשחור הקרקע, והדרך לפני הנשים משובשת באגמים.

בבית־עץ שוכן הנ.ק.וו.ד., גבוה הוא משאר בתי הכפר. גגו מכוסה פח ומדרכה רצופה מעפרו של הרחוב הבלתי מרוצף אל פתחו. בגדר־קרשים גבוה מסוייג הוא מכל עבריו. בסמוך לו בית ה„רייקום" ומשרדו של הקומיסאר הצבאי. שלושה בתים, המבטאים הודה של מלכות וחומרת הרשות משוכה עליהם. לפני עשרות שנים שייכים היו בתים אלה לאיכרים שהתבססו בסביבה שוממה זו, אך בתקופת הקולק־טיביזיציה נאסרו, גורשו ורכושם הוחרם.

החייל שעמד בפתח החצר עישן לאיטו סיגריה ונהנה מחמימותה הקלושה של השמש האביבית. נדהם לראות את הנשים הצועדות לעברו של הבית ועצרן בהבעת פנים חמו־רות: לאן, נשים, פניכן מועדות?

— לנאטשאלניק של הנ.ק.וו.ד. — ענתה רחל בהיסוס.

— מה לכן פה?

— לדבר אתו באנו... אנחנו ספצפרסילנצי שהגיעו לפני חודשים הנה, מפולניה...

— את זה לפי פרצופכן אני מכיר! חכו רגע פה, אכנס למשרד ואשאל...

כעבור שעה ארוכה יצא ופתח לפניהן את שער החצר הנעול. במוחה של רחל הבריקה האמירה של אנשי הקולחוז: שערי הנ.ק.וו.ד. רחבים לכניסה אך צרים ליציאה. הפתח לשמה כפתחו של אולם, חזרה, הרי הוא כקופה של מחט. בצעדים מהססים עברו מעל למפתן בשביל המרוצף, המוליך לבית.

בחדר מרווח, על כסא עץ, נתמך במרפקי ידיו על שולחן ארוך, ישב אדם בגיל הארבעים בערך. לבוש מדים צבאיים וכובעו העגלגל בעל המצחיה המבריקה מונח על ידו. זה הכובע, שחזותו היתה מפילה פחד על תושבי הכפר והכפרים הסמוכים לו. פניו כחושים, מחוטטים כלשהו ופסוקת חוצה את שערותיו הבלונדיות, המסורקות כדבעי.

— מה רצונכן? הפליט כלפיהן כשמבטו נעוץ בהן מתחת לריסים לבנבנים. לא בקשן לשבת אף על פי שבסמוך לשולחן עמדו כמה כיסאות, לא נע ממושבו, משל קפוא הוא.

הנשים חוורות היו. מתקשות לעצור את פחדן הסוער מפני היושב מולן, מפני זו התמונה התלויה על הקיר מעל לראשו, ובה פנים חתומי ארס מפעפע של אחד גדול, גאון וכל־יכול, ספק אדם, ספק אלהים שרוחו מהלכת לפני ולפנים של הבית ומחוצה לו.

— מה הביא אתכן לכאן? גמגם שאלתו שנית.

רחל החלה לדבר. תחילה בהיסוס, בקול כבוש, לאמור: את בעלינו אסרו. הביאו אותנו הנה עם ילדינו. כשהוציאונו מבתינו נאמר לנו, שנפגוש אותם פה. הגענו הנה, והם אינם. איפה הבעלים והאבות?

— ירויים! פסק הוא קצרות.

דממה התאבנה בחללו של החדר. דממה גדושה, סמורת נכאים.

ירויים! הוסיף שנית בלי לשנות צורת ישובו וקפאון פניו. הן החלו להתייפח, חרישית, ברטט לבב.

— מה יש לבכות — קם הנאטשאלניק על רגליו מלוא קומתו והחל מהלך מאחורי שולחנו הארוך — החסרים גברים אנחנו? חיוך לגלגני השתפך על פניו.

רחל נעורה מתדהמתה:

— איך? למה? מדוע?

— כי היו אויביו של העם הסוביטי. היו אופיצרים בצבא הפולני הפאשיסטי.

— לא נכון, השמיעה אחרת, בעלי פועל היה...

— אה... אם היה פועל אז הוא חי. בודאי שהוא חי.

— איפה? משכה האחרת שאלתה.

— מה משנה איפה? נעצר מלכת כשפניו לובשות ארשת חריפות, הוא חי, זהו מה שחשוב ולא איפה. ארצנו רחבת ידים היא, ואתן לכו הביתה, חזרו לעבודתכן ואל תבואו בשאלות טפשיות.

דבריו האחרונים נאמרו בצעקה היסטרית, מחרידה ומ־איימת. הנשים הסבו פניהן החיוורות וצעדיהן הלאים ליציאה תוך תחושה, כי היא עלולה להחסם בפניהן עולמית.

הלוויית המת

בריאבקינו הסמוכה נפטרה גברת לוסקי. איכר שהגיע שמה לפנות בוקר הודיע על כך שהנה אחת משלכם נפטרה, זו שגרה אצל פיטשוריכה.

בת ארבעים היתה גברת לוסקי, ילידת עיירה ברוסיה הלבנה. בעלה נאסר ועקבותיו נעלמו, ולאחר מכן הוגלתה הנה עם ילדיה. הגדול ביניהם טרם הגיע לגיל בית ספר וביחפותיו הרזות התרוצץ בחצרות הקולכוזאים, תוהה ובוהה על העולם החדש שנקלע בו לפתע. זמן קצר לאחר בואם חלו הילדים והועברו לבית החולים שבעיר.

גברת לוסקי לבדה נותרה, בודדה כערער בערבה. כאלומה נשכחת בסטאֶפ החורפי המושלג אחוז מערבולת רוחות. לבדה ביגונה, סגורה בחדרה הקר והאפל נפטרה, ומי היודע סוד שברו של אדם המנתקו פתע מזרימת החיים והוא עדיין בשיא כוחותיו. בעלת הבית ידעה לספר כי הדיירת שלה חלתה, קיבלה כנראה חום גבוה ומספר ימים רתוקה היתה למיטתה. לא ידעה להוסיף מאומה על דבריה אלה.

ארבעה הלכו ללוות את הנפטרת בדרכה האחרונה.

משה יוסל מצא לנכון שמוטב לקברה בבית העלמין הקאזאכי מאשר ברוסי. רובם המכריע של תושבי ריאבקינו הם קאזאכים אדוקים בדתם המוסלמית. משהו מהקירבה מצא בהם, במנהגם ובהלך חייהם שאין באלה הסוגדים לצלב, ופסק החלטתו כפי שפסק.

שמש אביב זרחה בצהרי היום וערמות השלג נהפכו לרובד טובעני בוסס בטרם יהפכו לאגמי מים. אגם גדול בריאבקינו, עמוק ורחב ידיים הנושק במימיו את בתי העפר של הכפר ובעברו השני מלחך את גבעת העפר של בית הקברות. כיון שהסוסה הרתומה למזחלת והנושאת בגווית המת, חלושה היא ורצוצה מפאת הרעב שגזר עליה החורף הארוך, מצאו המלווים לנכון לעשות אתה קפנדריה ולהעבירה ישירות על פני האגם הקפוא ולא בדרך סחור סחור, סביב האגם, המכפילה מרחק.

ארבעה מלווים הלכו אחרי המזחלת מדשדשים בנעליהם הקרועות בשלג הנמס ובשלוליות המים שפלי קומה ויגיעי תנועה, כשדוק של תוגות תלוי ביניהם. דמומים היו וכל אחד נתון בשרעפיו הלאים, מזרז מפעם לפעם את הסוסה המדולדלת, דוחק בידו את המזחלת המקפיצה.

רוח אביב נשבה קלילות מלטפת פניהם המיוזעים מתכ־תיים ומנענעת בשרוכי האזניות של כובעיהם החרפיות. משה יוסל צעד לאיטו. מבטו נעוץ אי שם בערפלי האופק המכחילים. חבל לופף את מתניו ומתחת לזרועו עטוף בבדל מגבת סידורו עב הכרס.

טריקת קרח מתנפץ הזדעק מתחת לרגליהם השוקעות וניסרה בדומיה האופפתם. נתחלחלה המזחלת על משאה והסוסה געתה חלושות כמנחשת גורלה המאיים מהתהום שנבקע מתחתיה. נעצרו המלווים מוכי תדהמה פתאומית כשלפניהם בקיע בקרח. חלקית שניה וצעקה נתמלטה מפיו של משה יוסל:

— תפסו בפינות של המזחלת. תרימו אותה... וקפיצה קדימה...

— הופ!...

— מהר...

— עוד פעם...

— עברנו?

— עוד לא!...

— עוד דחיפה... למעלה תרימו, למעלה!...

— קדימה... מהר... מהר!...

צעקות הזדעקו במאמץ ההצלה. כהרף עין הורמה המז־חלת ובתנופה רבתי נזרקה קדימה הולמת ודוחפת בסוסה. בקיעה רועמת נשמעה מאחוריהם ומים פרצו על גושי הקרח המלבינים. משה יוסל תפס במתג הסוסה והחל מושכה בריצה מבוהלת קדימה כשהשאר דוחפים במזחלת בצעקות עידוד וזירוז לסוסה הנפחדת.

ארבעתם חפרו הם את הבור בבית העלמין הקאזאכי. הלוך, קרקר וחפור באדמת החימר הקפואה מאובנת. זיעה כיסתם. זיעה לחלוחית, מרירה, משניקה. משה יוסל קרא פרק תהילים בטרם יסתם הגולל. התנשם מעייפות ודבריו נבללו בדממה. מרטוטי עננים טבעו באפרורית השמיים, לנוכח כדור השמש המתגלגל אל תחומו של האופק, אט אט אוסף אורותיו. הגוועים, הפזורים ברקיע. גבעות עפר בוצני, שברי קרח נמס, קרישי שלג אפרורי המוערמים על פתחו של הקבר כבשו נשימתם כפאתי שמים המאדימים מצהיבים, מחוירים. קדרות ואפלולית כבשו יקום ושטח.

ביקש אחד מהם להעגין מבטו לדובה הגדולה אך משום מה בושש לצאת או הצטנפה בחשרת מחשכים.

יתגדל ויתקדש שמיה רבה.

מסילה בערבה

בטבורה של הערבה ירדו הספצפרסילנצי מהרכבת על טפם ומטלטליהם, נוכח שמיים נהורים של חודשי יולי שעמדו תכולים ומצטללים ליום שכולו נאה.

מישורים רחבים עד לאין קץ מקיפים את הכל עד קצה קיצם, שם שמים וארץ אחוזים זה בזה. הם חלצו נעליהם, ישרו את גוום היגע בחושם את השמש מעל לראשם ואדמת עשבים מוצקה ואיתנה מתחת רגליהם. הרכבת פלטה אותם. היא צפרה בהדהוד של פרידה וניסוטה. גלגליה נשתקשקו ביתר שאת והיא גחה לדרכה אפופת עמודי עשן שחור של הקטר המהביל וחיש מהר נעלמה מאחורי האופקים.

כאן מקום קבורתכם ! — צעק ואצק כשהוא מתרוצץ במבט של טרוף מקבוצת אנשים אחת לשניה, לבוש בלויי סחבות ויחפותיו הארוכות מדלגות על אבני המסילה. אדמה, אדמה ושמים. אין המבט המפליג נאחז בעץ, בשיח, או במשכן אדם ואין המחשבה מסוגלת להתמשך באפיק אחד וקבוע אך תוהה היא מעורבבת, מתלעלעת במהומהם.

שלושה אנשים רכובים על סוסים ערמונים, זקופים ומלאי חיות קיבלו את פני הבאים. אחד מהם, שהיה במדי צבא גלש מסוסו, פקד על כולם לרדת מהמסילה ובקצה שוטו הצביע על מקום המרוחק כמאה מטר: שם תשבו ותחכו. לשמה הם עברו מתמשכים בשורות ארוכות, באיטיות, בעצלתיים, סוח־בים רגלים כבדות כעופרת.

לאחר שעות ארוכות של ציפיה הופיעו מכיוון השביל שלאורך המסילה שתי עגלות. אחת מהן עמוסה חבית מים ועל דוכנה מושך ברסן ישב אחד גוץ ובעל עיניים מונגוליות, עירניות, ובשניה ישב איש הצבא ושני מלוויו. זה האחרון נעמד בעגלה. טפח בידו על הסוס הצוהל ופנה לעבר המון הגולים שנתקבצו סביבו: — ...אתם נשלחתם הנה לעזור לנו במשימה רבת ערך שערכה גדול עתה שבעתיים עת הרוצחים הגרמניים תקפו את מולדתנו... מלחמה עכשיו לנו וכמאמר יוסף ויסריונוביץ סטאלין האויב יהיה מובס...

רחש עבר בין ההמון. אכן מלחמה היא עכשיו ועל כך ידעו כולם. אך מה המצב בחזית, היכן מצויים הקווים הגרמנים, מה מתרחש עתה בעולם, כל זה נעלם מהם. עתון לא הגיע אליהם ובתחנות הנידחות שם הרכבת היתה נעצרת לפעמים להרבה שעות נמנעו תושבי המקום לשוחח עם אלה הזרים, „אויבי העם", המובלים לאן ששומה להובילם.

הוא הפסיק דיבורו כבוחר מילותיו. נטל את השוט מתחתית העגלה והמשיך: מסילה זו שלפניכם צורך חיוני הוא. ההגבהה כבר קיימת והפסים מונחים עליה, רכבות יכולות להלך בה, אמנם בסיכון רב ובקצב איטי... אך עלינו הוטל להשלימה, להעלות את פסי הברזל עם האדנים על מצע חצץ שיובא הנה, לבנות את הגשרים, לחזק את ההגבהה ולבנותה במקומות שחסרה היא...

כולם עמדו קשובים רק צעקת ילדים והמולת כתישות ביניהם עלתה מאחד העברים. ...אהלים יובאו הנה — המשיך הוא ללא תמורות בקולו — כאן תקימו אותם ובהם תגורו. אלה שיעבדו בנאמנות, בהתמדה, יקבלו את מנת לחמם... ואם יהיו כאלה שעבודתם ומעשיהם כזב, להם נמצא מקום אחר וגורל אחר נועיד להם... הבינותם ?

הוא לא חיכה לתשובה וגם לא זקוק היה לה. העיף מבט חקרני על עדר האדם שעמד לפניו, שרירי פניו החריפים זעו קמעה. נטל בידיו את רסן הסוס. שמט בו בשוט והלה פנה בריצה מאוששת לעבר השביל היורד אי לשמה שאין יודע לאן.

לילה. הלילה השלישי כבר שנמצאים רבוצים בשדה על המטלטלין ומצפים לבוא הרכבת שעל אחד מקרונותיה יהיו לוחות וחבילות הברזנטים — הציוד להקמת האוהלים. כך אמר וואסילי הבריגאדיר. ירח שייט מבותר על מסך שמים מכוכב, ועל האדמה הנמשכת, הנבלעת בדמדומי המחשכים השחורים רחשו עשבים באיוושת הרוח הקלילה. נגוהות אין ספור של נתיב החלב רמצו לעברה של הדובה הגדולה שבגאון רוממות השקיפה מטה על במת הערבה האינסופית.

קר הוא הלילה, חודר לעצמות, לקיבה הריקה המפרפרת בכאבים ממנת המים הדלוחים שחילק אחמד הקאַזאַך.

לאחר חצות הגיעה רכבת ומחוברים לה שני קרונות עמוסי ציוד לאוהלים וכלי עבודה. בצעקות קולניות הקים וואסילי את כולם על רגליהם. בנוכחותו של הפוליטרוק שצץ מאי שמה, החלה עבודת פריקה מזורזת, קדחתנית. האנשים לאים היו, קפואי חושים ומסורבלי תנועה. „מהר, מהר, ביסטרייה" — התרוצץ וואסילי בשאגות פרא בין הנשים והנערים הסוחבים את חבילות הברזנטים ועמודי העץ. „בראשיכם תשלמו לכל רגע שהרכבת תיאלץ להישאר על המסילה, חוסמת את המעבר!"

הפוליטרוק עמד לו בצד, מהלך בשיפולי המסילה צופה על זירת המלאכה כבעל אחוזות על המון צמיתיו, גבוה, זקוף קומה. לבוש פופייקה אפורה נע הוא חרישית. שערותיו הבהירות מתבדרות ברוח הלילה הקלילה, הנושמת, המלטפת בפניהם המיוזעים של העובדים. אין הוא מושיט יד לעמוד או חבילה המורדים מהקרון והנישאים מהמסילה למרחק מאות מטרים על כתפיהם של נשים וטף. אין הוא גם מאיץ בהם. רק מפעם לפעם יגש לוואסילי וינעץ בו מבט נוקב של סמכות ואיום ושרטוטי פניו המצועפות בלובן חשפני לאורו הזולף של הירח בשעות של טרם בוקר לובשים חריפות יתר.

ליל כל נדרי

ערב יום כיפור.

דקות לפני שקיעת החמה חזרו מהעבודה מכותפים בכליהם מחלקת המסילה שליד הגשר, מרחק שעה הליכה מהמחנה. אותה שעה כבר אזלו המים בחבית של הקאזאך, באשר ברי־גאדות שחזרו קודם לכן השתמשו בהם כנראה מעל המכסה, או שגם ביום זה דלפה החבית והאחראי עליה לא היה סיפק בידיו לסתום נקביה.

בקופסת פח שהחביא מאחורי מיטה שמר מוליק על המים עבור דרי האוהל. מים של עמל ויגיעה רבה המובאים מהחבית לאחר עמידה ארוכה בתור, דחיפות ועלבונות מנערי הפולנים הדוחקים רגליו של זה ה„זשיד" הקטן, שחור תלתלים וערמון העיניים המדלג ביחפותיו הצנומות על קמשוני הסטפ וכולו אחוז בטירדה לבשל את הארוחה עבור בני משפחתו. מים רדודים, חרקים שורצים בהם לאיטם. מים הנושאים את צחנת גללי הצאן וטעם הריקבון של חבית הקאזאך. אך מים המה ובהם אפשר לשטוף ידיים ומצח, ללחלח שפתיים יבשות צורבות.

שתו את המרק במהירות, בלעו את מנת הלחם ועלו בחיפזון על דרגש העץ. חושך באוהל. אפלה אופפת את הכל. בפתח הפעור לרווחה נזלף פנימה אור ירח זהוב חיוורין. המסילה משותקת. ממרחק נשמעות מפעם לפעם קפיצותיה ורקיעותיה של הסוסה „בילקה". ברגליה הכפותות על משטחי הסטפ תוהה אחרי עשב רענן שינעם לחיכה. צעדים לאים עולים מאחורי קיר הבד של האוהל ונעלמים אל תוך הלילה הבהיר, החיוור חיוורון רזים.

בפנים אוהל היהודים שוררת דומיה. איש לא מעיז להפסיקה. קול דומיה מתמשך שעה ארוכה. אשה פונה לעברו של ר' משה יוסל:

— ר' משה יוסל, האם מחר נצא לעבודה ?

— לא נצא... רחל... לא נצא... אני אגיד מחר לאנטון הבריגאדיר... אנטון אגיד לו, ביום כזה אנו היהודים לא

עובדים... ביום זה דג רועד במים ומצפה לגזר דינו... אנו מתפללים ומצפים... מצפים...

רחש תפילתה של גברת רפפורט נרקמת בחשיכה. היא יושבת על הדרגש ליד בתה ובידה מחזור תפילות כשהוא סגור אך אינו חתום בפניה. אצבעה בפנים, בין הדפים במקום שם מופיעה תפילת כל נדרי. אין היא זקוקה לאור ולמחזור תפילות פתוח. תפילתה צלולה, זכה, בהירה שבעתיים כאור החמה. מילותיה נאמרות אט, אט, בוקעות מלב אשה דואב שעולמה נהפך עליה אך איתנה היא בהליכתה על גבי השביל המתוח שעל תהומות הקיום.

עירנו על תושביה, מה מצבם כעת? קרובי משפחה, ידידים, מה זימן להם גורלם תחת מטר ההפצצות של נושאי המוות הגרמניים? מה צופן בחובו הזמן להם ולנו?

כולם הרהרו בשלוות הדממה.

אבי, בעלי, האם חי הוא?... אם כן, איפה הוא? מה הוא עושה בליל כל נדרי זה? בני, אחי, אחיותי, איפה הם כרגע? האם עוד נתראה פעם? כמה זמן נהיה כאן? חודש? שנה? הרבה שנים? ולאחר מכן לאן יעבירו אותנו? לאן יובילו?

שירתו הפרועה של ואצק עולה מהאוהל הסמוך וקולות נשים יגעות המנסות לשכך זעמו המתפרץ וטורחות לגרשו ממחיצתן.

על מריש הגג של האוהל עלה הוא. התיישב שם ושירתו לא משה מפיו. פרועה שירתו הזועקת, הצורמנית, המעורבבת לחנים. לשונות פולין, רוסיה ואידיש משמשות בהם בערבוביה, וכפליטי ארובה של מנוע מילותיה נפלטים אל על.

באוהל היהודים שקט. שלוות הדממה הדקה. אפלולית כחולה של הלילה מצטיירת בפתחו הפתוח. דומה שסופגת היא צערו וגעגועיו של כל אחד והמיית הלבבות נדבקות בה.

העקירה וההשתרשות ממקום למקום נעשים לדבר שבקבע. האנשים, האוהלים, כלי עבודה והחפצים נקלטים על קרונות רכבת המשא המזדמנות למקום ונפלטים בנקודה היעודה תוך מהירות קדחתנית ולוחצת לבל עכב את הקרונות יתר על המידה.

וודזינויה — זה ישוב קטן של מספר זימלנקות הסמוכות למסילה שלשטחו הגיע מחנה האוהלים. וודזינויה — קרוי ישוב זה, יתרונו הוא בכך ששם יש לו וכשמו כן הוא. משאבות מים בו. מים נקיים, טהורים וזכים כטיפות הגשם. כאן אפשר לשתות לרוויה, לשטוף פנים וידיים ללא חרדה כי הם יחסרו לשתיה.

חורף הגיע. תחילת בואו בכפור עז מקפיא שלוליות המים והבוץ שנקוו מסביב עקב גשמי הזעף שירדו קודם לכן ללא הפוגה, וסופו בסערת שלגים מסנוורת ועורמת ערימות לובן על מרחבי הערבה ודפנות האוהלים. אווירת דכאון הוטלה בכל. אנשים הצטנפו בשיירי בגדיהם שעוד נותרו להם לפליטה. בגדים קלים, ישנים וקרועים. כמות זעומה של בגדי חורף חולקה רק לחלק מהאנשים המסוגלים לצאת לעבודה.

העבודה מתרכזת רובה בפריקת רכבות עפר וחצץ המגיעות ללא הפסק לשם סלילת מסילות מקבילות במקום שנועד, לתחנת רכבת, וכן לחפירת בורות לעמודי הטלגרף לאורך קילומטרים. החצץ שמגיע מוערם על הקרונות קפוא, כמוהו כמנת הלחם שמקבלים בשעות הערב המאוחרות ב„לארוק". במוטות ברזל, מכושים וגרזנים ארוכים שוברים את ערימות החצץ הקפואות כסלע ושומטים אותן מהקרונות. לשם חפירת הבורות מורידים תחילה את מעטה השלג מהאדמה הקפואה ואחר כך נוברים בכל כלי המתכת המסוגלים להלום בה, מנקרים באדמה הסרבנית, העיקשת הכנוסה בשריון הכפור.

אין כאן אפשרות לעמוד, לנוח. הכפור חודר לפני ולפנים וכמדקרות חרב דוקר באצבעות ידיים ורגליים. הוא צורב לסתות וחוטם והבל לבקני מתמר עם כל נשימה — ההתמר־מרות בין האנשים הולכת וגדלה. מספר החולים וקפואי אברים מתרבה מיום ליום ואין יודע מתי...

דליי המים המוחזקים באוהל לשם צריכה בבוקר, קופאים תוך הלילה גם בהמצאם בקרבת תנור הברזל שדועך לאחר שכולם הולכים לישון.

הקור חודר לעצמות ובמה להסיק את התנור אין. אין מה להכניס ללועו הפעור, אלא אם כן נסחוב פחמים מרכבות העוברות במסילה. זה תפקידם של הנערים והילדים. רכבות עמוסות פחם עוברות ביעף. יש ואחת מהן תאיט הילוכה ויש שתחליק בהלמות גלגלים, בשוויון נפש לזימלנקי הבודדים, הגמודים. לאוהלים שבקרבתם המכוסים מעטי שלג, והתקועים במרחבי הלובן של הערבה ונראים מעל לרכבת העוברת כגבעות שהתגבהו, כשלפוחיות שהתנפחו על מישור הארץ אל מישורי שמים אפרוריים נמוכים.

על הרכבת צריכים לקפץ ולטפס תוך כדי מהלכה, לבל תחזה עינו של שומר ולבל ישגיחו מלווי הרכבת המסוגלים להפעיל גם נשק חם. לזרוק למטה את הזהב השחור חתיכות, חתיכות, לאחר מכן לצנוח ממנה, מזו הפורצת ושוטפת קדימה בנשיפת הקטר המהביל, בשיקשוק גלגלים אדיש וקצוב. מאותה אורחת הקרונות המפליגה במרחבי הישימון הלבן עלינו להוריד פחמים אם חפצי חיים אנחנו, אם רצוננו לשתות מים חמים, מרותחים ולקרב גופותינו הקופאות לאש חמימה, מלטפת אמהית.

את מנת הלחם מחלקים ב„לארוק" — זימלנקה ככל הביקתות המכוסה עד לגג בשלג. רק ארובת הברזל השחורה, המפליטה מעגלי עשן סובבים מזדקרת אל על. החלוקה נעשית בערב ולפעמים גם בשעות הלילה המאוחרות עת מסיבה כלשהי מתאחרת המזחלת עם ככרות הלחם הקפואים המגיעה כנראה ממרחק רב. אנשים מחכים בתור. תור ארוך המזדחל מדלת הלארוק כתולע לניקבת עלה של כרוב בשום. אחרי יום עבודה ארוך עומדים הפועלים בתור, בוססים בשלג, בוטשים רגל ברגל ונושפים על אצבעות ידיהם הנקרשות מהכפור.

צפורה ביליג

פון לידע קיין ווילנע

דאָס איז געווען שבת (1939), ווען די שולן זענען געווען פול מיט מענטשן וואָס זענען געקומען דאַווענען. איך דריי זיך אַרום צווישן די בענק און באַטראַכט יעדן איינעם, ווי ערנסט פאַרטיפט ער איז אין זיינע הייליקע געפילן.

פּלוצלינג ווי אַ דונער וואָלט צעשטערט אַלעס. עס הערט זיך אַ שטאַרק גערויש פון מאַשינען, טאַנקן און אַעראָפּלאַנען. די גאַסן זענען געוואָרן פול מיט מענטשן. אַלע זענען אַרויס מיט גרויס פאַרוווּנדערונג און מיט בלייכע צעשראָקענע פּנימער אָנקוקן וואָס ס׳איז געשען. איינער הויבט אָן דעם צווייטן אַריינזאָגן אַ סוד אין דער שטיל: די רוסן זענען געקומען. און די רוסישע זעלנער מאַרשירן מיט גרויס זיכערקייט און צופרידנקייט אויף די הויפּט־גאַסן פון לידע. קינדער לויפן און באַווייזן אַרויפדראַפּען זיך אויף די טאַנקן מיט געזאַנג און געשרייען. אַלע הערצער קלאַפּן פון פרייד, נישט וויסנדיק ווי אַזוי דאָס איז געשען.

דאָס לעבן אין לידע האָט זיך געענדערט, די קראָמען זענען געוואָרן וואָס ווייטער אַלץ מער אויסגעליידיקט. גרויסע רייען האָבן זיך באַוויזן, מען קויפט און מען פאַרקויפט. כדי צו באַקומען ברויט זענען מענטשן נישט געשלאָפן, בכדי צו שטיין אין דער ריי.

די רוסישע מאַכט האָט איבערגענומען אַלע פאַבריקן, אַלע וואַרשטאַטן און זיי זענען געוואָרן די בעלי־בתים. מיין טאַטע האָט געדאַרפט איבערגעבן זיינע מאַשינען און זען צי זיי אַרבעטן. די מאַמע איז אַוועק אין פאַבריק אַרבעטן און דאַן האָט מען געקענט האָבן ברויט אין שטוב.

דער עלטערער ברודער ראובן איז צוריקגעקומען פון ישיבה „חפץ חיים״ אין ראַדן. איך האָב נאָר וואָס געענדיקט די פאָלקס־שול. דאָס לעבן איז וואָס ווייטער געוואָרן שטרענגער און שווערער. מען האָט גענומען צווינגען די יוגנט צו אַרבעטן אויך שבת און לערנען רוסיש.

איך האָב פאַרלאָזן מיינע חברים, ווייל איך בין נישט זיכער געווען צי זיי דענקען איצט ווי איך. דער איינציקער פריינד און חבר איז פאַר מיר געבליבן דער ברודער ראובן. זיינע חברים פון ישיבה האָבן באַלד פאַרלאָזן דאָס שטעטל ראַדן און אַריבער קיין ווילנע, ווייל ווילנע האָט געהערט צו ליטע.

יעדן טאָג שטראָמען פיל פּליטים, וועלכע זענען געבליבן אָן אַ דאַך. די וואָקזאַלן, די שולן זענען שוין פאַרפולט. די קעלט הויפּט אָן אַריינדרינגען אין די ביינער. די שנייען האָבן פאַרדעקט די וועגן. מיר זעען נישט קיין אַנדער אויסוועג, ווי נאָר פאַרלאָזן די שטוב, טראָץ דעם וואָס די עלטערן זענען דאַקעגן. און דער טאָג איז געקומען.

דאָס איז געווען שבת. אַ ליכטיקער טאָג. די זון האָט זיך באַוויזן פון צייט צו צייט. די מענטשן האָבן שוין באַלד פאַרענדיקט דאַווענען. מיין ברודער איז אַרויס נישט איבערלאָזנדיק ביי קיינעם קיין חשד אויף אים. מיר האָבן זיך געטראָפן אויפן שאָסיי. שפּאַצירנדיק האָב איך אים באַגלייט אין זיין וועג. נאָך עטלעכע שעה גיין זענען מיר אַרויף אויף אַ בערגל. דער ברודער האָט דאָס לעצטע מאָל באַטראַכט אונדזער שטאָט לידע.

שווער איז געווען אונדזער צעשיידונג. מיר האָבן באַשלאָסן נישט צו דערציילן אין שטוב, און אויב איך וועל עס באַוויזן אויסצובאַהאַלטן, דאַן וועל איך אויך אַוועקגיין אויף דעם וועג, צו וועלכן מיר ביידע שטרעבן.

כ׳בין געבליבן שטיין אויפן אָרט און דער ברודער האָט פאָרגעזעצט זיין וועג. כ׳האָב אים נאָכגעקוקט אַזוי לאַנג ביז מיינע אויגן האָבן אים מער נישט געזען. דאַן האָב איך אָנגעהויבן צוריקגיין אַהיים.

צוויי שווערע טעג זענען אַדורך אין שטוב, נישט וויסנדיק וואָס ס׳איז מיט מיין ברודער געשען. ער איז נישט צוריקגעקומען פון דאַווענען. די עלטערן האָבן אָנגעהויבן זוכן און זיך נאָכפרעגן, געמאָלדן אין פּאָליציי. קיין ענטפער איז נישט געקומען. שלעכטע געדאַנקען לויפן אַדורך, טרערן און קרעכצן באַגלייטן יעדן איינעם פון שטוב.

פּלוצלינג איז דער מאַמען איינגעפאַלן אַ געדאַנק: אפשר איז דער זון געגאַנגען קיין ראדן טרעפן זיך מיט זיינע חברים אין ישיבה, כדי אָנצוקומען קיין ווילנע? די מאַמע לאָזט אַלץ איבער און פאָרט קיין ראדן. זי האָט באַוויזן אים צו טרעפן עטלעכע מינוט איידער זיי האָבן פאַרלאָזט די גרענעץ. זיי האָבן זיך געזעגנט. זי איז פאַרבליבן אין ראדן ביז עס איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז אַלע זענען אָנגעקומען קיין ווילנע בשלום.

אַ טאָג נאָך אַ טאָג, און אין לידע ווערט איינגעפירט אַ שטרענגע קאָמוניסטישע דיסציפּלין. אויף אַלע פאַבריקן פלאַטערט די רויטע פאָן. אין אַלע שולן האָט מען אָנגעהויבן לערנען רוסיש. די זעלנער דרייען זיך אין די גאַסן און קוקן נאָך די באַוועגונג פון יעדן איינעם.

פון צייט צו צייט פלעג איך מיטנעמען ברויט אין די קעשענעס און צעטיילן עס צווישן די פּליטים וואָס וואַלגערן זיך אויף דער קאַלטער ערד הונגעריקע און פאַרשמאַכטע. די פרייד איז נישט צו באַשרייבן ווען זיי פלעגן זען דאָס שטיקל ברויט. און אַזוי באַזוכנדיק די פּליטים האָב איך געפונען חברים פון מיין באַוועגונג, וואָס דענקען ווי איך און זוכן אַ וועג אָנצוקומען קיין ווילנע. איך האָב זיי באַלד מיטגענומען אין שטוב, געגעבן עסן און אַ וואַרעם בעט, און איך האָב אָנגעהויבן צו פירן אַן אומלעגאַלע אַרבעט.

ווען מיר איז געלונגען איבערשיקן די חברים קיין ווילנע, בין איך געגאַנגען זוכן נאָך אַדרעסן פון פּויערים, וואָס זענען גרייט אַריבערצופירן די גרענעץ. נאָך עטלעכע טעג פלעג איך ווייטער באַזוכן די פּליטים, אויסגעפינען חברים פון אונדזער באַוועגונג, ברענגען צו אונדז אין שטוב און איבערשיקן זיי קיין ווילנע.

מיין אַרבעט האָט זיך פאַרשטאַרקט. אונדזער שטוב איז געוואָרן אַ „מחתרת״, אַן אונטערגרונט־אַפּטייל.

די מאַמע פלעגט מיר פיל העלפן. אָבער די גרענעץ־וואַך האָט זיך פאַרשטאַרקט און איך בין געוואָרן פאַרדעכטיק. דאַן האָב איך געמוזט מיט דער לעצטער גרופּע חברים פאַרלאָזן לידע.

דעם לעצטן פרייטיק־צו־נאַכט, ווען דער טאַטע מיט מיינע 6 חברים זענען געקומען דאַווענען, האָבן מיר פאַ־

מעלעך גענומען איינפּאַקן די זאַכן. איך האָב צוזאַמענגעקליבן אַלע פּאַפּירן, דאָקומענטן, בריוו און בילדער, און, ווי נאָר די שטערן האָבן זיך באַוויזן, און דער שבת איז אַוועק — האָבן מיר איינגעהייצט דעם אויוון, אַלץ פאַרברענט און דעם אַש האָבן מיר פאַרשפּרייט אויפן שניי.

דער טאַטע איז אַוועק פון שטוב. ער האָט נישט געקענט זיך מיט אונדז געזעגענען. די מאַמע איז געווען אַן אשת־חיל — זי האָט קיין טרער נישט געלאָזט, זיך געהאַלטן שטאַרק און אונדז אַלץ צוגעגרייט. און ווען דער פויער מיטן שליטן איז אָנגעקומען האָבן מיר שנעל פאַרלאָזט די שטוב.

דער וועג איז געווען פאַרשנייט. מיר פלעגן זינקען ביי יעדן טראָט. מיר האָבן געבלאָנדזשעט ביז מיר זענען צוגעקומען צו אַ שטיבל פון אַ פויער. דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיר זענען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די רוסן. מיר זענען געוואָרן אַרעסטירט.

פיל קינדער און פרויען האָב איך דאָרט געפונען. אַלע זענען געזעסן פאַרזאָרגט. דאַן האָב איך צוזאַמענגעקליבן אַרום מיר די קינדער און געזונגען מיט זיי זמירות, כדי זיך דער־מאָנען דעם שבת אין דער היים.

באַלד האָט זיך געעפנט די טיר און עס איז אַריין איינער פון דער פּאָליציי. ער האָט זיך געווענדעט צו מיר מיט אַ געשריי און מיט צוויי אויסגעגלאָצטע אויגן ווי שפּיזן. ער האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ שטאַל פון שעפסן מיט ציגן. „דאָ איז דיין פּלאַץ!" — האָט ער אויסגעשריען און פאַר־שוווּנדן.

2 אַזייגערביינאַכט האָט מען מיך גערופן אויף אַן אויס־פאָרשונג און דער באַשלוס איז געווען מיך אַריבערצושיקן די גרענעץ. זיי האָבן מיך אַרויסגעפירט אויף אַ וועג און געהייסן גיין קיין ליטע.

כ׳בין געבליבן אַליין צווישן הימל און שניי. איך זע נישט קיין מענטש פאַר מיינע אויגן. איך גיי און ווייס נישט קיין וועג, פון וויטן האָט זיך פאַר מיר באַוויזן אַ קליין ליכטל, האָב איך באַשלאָסן צו גיין אין דער ריכטונג.

דערווייל שנייט, דער פראָסט שניידט דאָס פּנים, דער ווינט האָט זיך פאַרשטאַרקט און גענומען צעטרייבן דעם שטילן ווייסן שניי. איך האָב זיך אַוועקגעזעצט, ווייל ס׳איז געווען אוממעגלעך צו גיין. פּלוצלונג האָב איך פון דער ווייטן באַמערקט צוויי פּערזאָן. איך האָב זיך דערפרייט און באַלד זיי געפרעגט אויב זיי גייען קיין ווילנע. מיט זיי צוזאַמען בין איך דערגאַנגען צו אַ פויער וואָס האָט געוווינט נישט וויט פון דער גרענעץ.

מיר האָבן אים איבערגעלאָזט וואָס ביי אונדז איז פאַר־בליבן און דער פויער האָט אונדז איבערגעפירט די גרענעץ.

מיר זענען אָנגעקומען קיין איישישאָק. די ערשטע יידישע שטוב האָט אונדז אויפגענומען זייער וואַרעם. מיר זענען געווען אויסגענעצט פון שניי און פאַרפרוירן. זייער מענטש־לעך האָט מען אונדז באַהאַנדלט און די פרייד איז נישט צו באַשרייבן ווען איך האָב זיך געטראָפן מיט מיין ברודער. באַלד איז ער געלאָפן, דערליידיקט פּאַפּירן, כדי איך זאָל קענען אָנקומען קיין ווילנע.

מיט גרויס איבערראַשונג בין איך געזעסן און אַרויס־געקוקט דורכן פענצטער אויף די שיינע נאַטור־וועגן, די ברייטע גאַסן און געסלעך, ביז דער אויטאָ האָט זיך אָפּגע־שטעלט. איך בין אַרויס, געבליבן שטיין און קוק זיך אַרום. נאָך אַ פּאָר טריט און איך וועל עפענען די טיר און זיך טרעפן מיט מיינע חברים. אַזוי איז טאַקע געשען. כ׳בין אַריין מיט אַ הילכיקן „שלום". באַלד האָב איך אויסגעשטרעקט די הענט און גערופן אַלעמען צום טאַנצן. מיר האָבן גאַנצע שעהען געטאַנצט און געזונגען. די פרייד האָט אונדז אַלעמען דערוואָרעמט.

יעדן טאָג פלעגן אָנקומען נייע חברים. די שטוב איז געוואָרן קליין. מען פלעגט שלאָפן אויף די בענק און טישן. דאָס עסן איז געווען צוגעטיילט. נאָר מיר האָבן געטראַכט און געהאָפט, אַז עס וועט קומען אַ טאָג און מיר וועלן אָנקומען קיין ארץ־ישראל.

מיר האָבן באַקומען סערטיפיקאַטן און אין אַ קורצער צייט זענען אָפּגעפאָרן די ערשטע 50 חברים. אין אַ פּאָר מאָנאַטן שפּעטער האָבן מיר באַקומען נאָך סערטיפיקאַטן און מיר האָבן זיך געגרייט צום פאָרן.

פּלוצלונג האָט זיך אַלץ געענדערט. דער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז אין פאַרלויף פון אַ פּאָר טעג וועלן די רוסן פאַרנעמען ליטע און זיי מאַרשירן אַריין קיין ווילנע. מיר זענען צעטומלט געוואָרן. וואָס וועלן מיר איצט טאָן ? אַ גאַנ־צע נאַכט האָבן מיר תהילים־געזאָגט. אונדזער גורל איז איצט — סיביר.

אַזוי האָבן מיר געלעבט עטלעכע מאָנאַט אין שרעק. דערווייל האָבן זיך געעפנט די גרענעצן צווישן לידע און ווילנע. טעלעפאָנען און בריוו זענען צו מיר דערגאַנגען, איך זאָל צוריקקומען אין שטוב. מיין פעטער האָט פאַרנומען ביי די רוסן אַ גרויסע שטעלע.

דאָס איז געשען פרייטיק־צו־נאַכט, ווען מיר זענען גע־זעסן ביים טיש און באַהאַנדלט אונדזערע פּראָבלעמען, האָט זיך פּלוצלינג געעפנט די טיר און מיין פעטער מיט אַ חבר זענען אַריינגעקומען. דער פעטער האָט געוואָלט מיך מיט־נעמען אין שטוב, כדי מ׳זאָל מיר ניט פאַרשיקן קיין סיביר. מיין ענטפער איז געווען : מיין וועג איז באַשלאָסן — וואָס עס וועט זיין מיט אַלע חברים, וועט זיין אויך מיט מיר. איך האָב אים געבעטן וואָס שנעלער צו פאָרן אַהיים.

דאָס לעבן איז געווען שווער און פול מיט שרעק אויף יעדן טריט און שריט. מיר פלעגן זיך נישט דרייען אין די גאַסן, נאָר פלעגן אַרויסקוקן דורכן פענצטער, צי עס קומט נישט עמעצער קלאַפּן אין טיר און פרעגן אויף אונדז. אָבער ס׳איז נישט אַדורך קיין לאַנגע צייט און די רשימה פון אַלע וואָס האָבן שוין געהאַט סערטיפיקאַטן איז אַריינ־געפאַלן אין די הענט פון די רוסן. מען האָט אונדז גלייך געמאָלדן, אַז ווער ס׳וויל פאַרלאָזן רוסלאַנד דאַרף קומען זיך אונטערשרייבן.

אַ סך מענטשן האָבן מוותר געווען אויף די סערטיפיקאַטן, ווייל זיי האָבן זיך געשראָקן. איך מיט מיינע חברים פון קיבוץ זענען געקומען זיך מעלדן מיט גרויס שטאָלץ און דערקלערט, אַז מיר ווילן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

שווער איז געווען זיך צו געזעגענען מיטן ברודער, מיט די עלטערן און מיט די חברים וואָס זענען פאַרבליבן נישט וויסנדיק זייער וויטערדיקן גורל.

ווען די באַן האָט גענומען רירן, האָבן אַלע באַגלייטער אויפגעהויבן די הענט און זיך געזעגנט מיט אונדז דאָס לעצטע מאָל מיט טרערן אין די אויגן און ווייטיק אין האַרץ.

מנחם רזניק

מכיבוש לכיבוש

אם כי המלחמה פרצה באחד בספטמבר 1939 חשנו בהתקרבותה כמחצית שנה לפני כן.

האנטישמיות הפולנית

הנוצרים שקיימו יחסים הגונים עם היהודים החלו לגלות פרצופם האמיתי. החלו להתארגן משמרות על יד חנויות היהודים בהדרכתם של סטאַסייביץ' — קצין לשעבר בצבא הפולני, ושאגון — מזכירה במשרדי המחוז.

המשמרות מנעו מהנוצרים לקנות בחנויות היהודים, זרקו עליהם אבנים והיכום.

באחד מימי השוק ביום שני התפרצו אנשי המשמרות לחנות הטכסטיל של ציגלניצקי ברחוב סובאלקי, שפכו מי־גפרית על הסחורות וגרשו את הקונים והמשטרה לא הגיבה. עובדות מעין אלו חזרו ונשנו בחנויות של קובנסקי, ווינר ובענפי מסחר שונים.

הופיעו כרוזים ללא חתימה, שקראו לא לקבל יהודים לעבודה ולא להעסיקם במשרדי הממשלה. כך פוטר שבחוביץ' ברל, ספק סחורות לצבא ולבתי־סוהר וכך פוטרו יהודים אחרים ובמקומם נתקבלו פולנים. על כל צעד ושעל התנוססה הסיסמה: שלך — לשלך (Swój do swego). נפתחו בתי־מסחר, ובתי־מלאכה חדשים של פולנים כדי לדחוק את רגלי היהודים.

הנני נזכר בשיחה עם קצין פולני יאַשינסקי, טייס מגדוד הטייסים החמישי, על מה שצפוי לפולין לאחר התעמולה הנאצית היום־יומית בתחנות הרדיו. קיימנו בינינו יחסי־חברות טובים ויחד ניהלנו עסקים שונים. אני זוכר עדיין את תשובתו לאחר אזהרתי.

הוא אמר לי: „יתכן שפולין תעלה בלהבות. אבל על גחליה ייצלו היהודים". כך חשב אדם שאם כי התפרנס מיהודים וקיומו היה תלוי ביהודים, נשא בליבו שנאה כבושה אליהם. וכאלה היו אלפים ורבבות, שחיכו ליום בו ירחצו ידיהם בדם יהודי. אך היהודים התעלמו משום מה מאזהרות אלו ובחרו לפנות להן עורף.

מיום ליום הורע המצב מבחינה כלכלית, חברתית ומדינית והחלו להתרקם מחשבות ליצירת הגנה עצמית. נקראה ישיבה, שבה השתתפו מטעם הנוער של מפלגת פועלי־ציון: פנחס רבינוביץ', שמואל שיינבוים ואני; יאנצ'ע פופקו מה„בונד", וגדליהו צ'רטוק מהתאחדות הסוחרים.

בררנו את האמצעים שיש לנקוט בהם כדי לקדם את פני הסכנה. אורגנו קבוצות קטנות שהיו משוטטות עד 10—9 בלילה ברחובות בהם היתה תנועה יהודית, כדי למנוע התנפלויות.

כך למשל עמד הפולני הצעיר יאַקובובסקי, שאביו התפרנס מיהודים, בראש קבוצה מאורגנת שהיתה מתנפלת במקלות ובאבנים על יהודים עוברים ושבים ברחוב קאמינקה.

כשפנתה קבוצתנו לקצין המשטרה בלידא, שהיה לקוח שלי וקיים אתי יחסים טובים, הוא הבטיח לעזור כביכול ע"י הצבת שוטרים בסביבת החנויות ובערב — ברחובות. אך הבטחות לחוד ומעשים לחוד.

כך נאבקו יהודי לידא קשות על קיומם הכלכלי, מבלי לראות את הסכנה המאיימת על קיומם הפיזי.

כך התפתחו המאורעות עד 1.9.1939.

אותות המלחמה המתקרבת, תעמולת הארס הגרמנית, האיומים היום־יומיים השפיעו על מדינת פולין בכלל ועל לידא בפרט. קדחת־המלחמה הקרובה אחזה גם בתושבי העיר. מיד הורגש מחסור בצרכי־מזון אף־על־פי שפולין היתה ארץ חקלאית.

אותה ממשלת פולין, שהשקיעה כה הרבה מחשבה למלחמה ב„סכנה" היהודית מבחינה כלכלית ודתית, לא נתפנתה כלל למחשבה על הסכנה שאיימה על קיומה ועל פולין בכללה. וכשהתקרבה הסכנה לדלתה לא פסחה על אותם היהודים שראתה בהם גורם עויין וגייסה אותם להגנתה. גם יהדות לידא תרמה את חלקה ביד רחבה להגנה על אותה מדינה שחלמה על חורבן יהדות פולין. יהודי לידא המגוייסים נמצאו אזי במחנה של שונאים העומדים מול שונאים אכזריים יותר.

1.9.1939

לפנות בוקר קלטנו ברדיו את הידיעה שהצבא הגרמני עבר את גבול פולין. אך לא רק הרדיו בישר לנו בשורת־איוב זו, אלא גם שני אווירונים גרמניים שהופיעו ב־8 בבוקר בשמי לידא.

אנשים התרוצצו ברחובות מבלי דעת מאַין ולאן. נפוצו שמועות שהגרמנים משתמשים בגאזים. עוד טרם נשמעו התפוצציות, אך מורגש היה שמשהו עומד להתפוצץ, שהאסון מתקרב בצעדי ענק.

לא האמנו בנצחונה של פולין, אך לא תארנו לעצמנו שמפלה כה מהירה תחיש את קצה. מה שצפוי לנו מהכיבוש הגרמני כבר הוברר לנו בשנת 1936. באותה שנה החל הגירוש של יהודי פולין שהשתקעו בגרמניה. גם לידא קלטה אז יהודים מגורשים שהגיעו חסרי כל כשרק כסותם לעורם. הם המחישו לנו את הסכנה הנאצית המאיימת על היהודים. אין תימה שנשרי הפלדה הוציאו אותנו משאננותנו ואותתו לנו על הסכנה המתקרבת.

לא עבר זמן רב, נשמעו הדי התפוצציות ועשן סמיך כיסה חלקי עיר שונים.

בחרדה ישבנו על־יד מקלטי הרדיו והקשבנו לחדשות. גם תחנות הרדיו הרוסיות הודיעו על התקדמות הצבא הגרמני.

כשבועיים לחמה פולין על עצמאותה. וכשם שהפתיע אותנו האחד בספטמבר 1939 בפרוץ המלחמה כך הפתיע אותנו ה־15 בספטמבר עם כניסת הצבא הרוסי ללידא.

לא אם אחת חיפשה בצבא הכיבוש את בנה. כך למשל פנתה גברת מובשוביץ' (שגרה ברחוב 3 במאי בית 88) לאי־אלה חיילים מבלי לדעת מי הם ושאלה אותם אולי פגשו את בנה אליהו.

עם השלמת הכיבוש החלו הכובשים הרוסים החדשים

להקים את מוסדות השלטון בעיר. הודבקו מודעות שקראו לאוכלוסיה לחזור לחיים תקינים. לאט לאט נפתחו החנויות, הסדנאות ובתי־החרושת.

נוצר מחסור במצרכי־מזון הואיל ולאיכרים לא היה אימון לא ברובל הרוסי ולא בזהוב הפולני. נוצר שוק־חליפין של סחורות.

מוסדות השלטות הסובייטיים לא הגיבו על כך בראשונה. בראש השלטון בעיר עמד אדם בשם שליפאַקוב ובראש הנ.ק.וו.ד. עמד לגייאב.

הפעולה הראשונה של הנ.ק.וו.ד. היתה לבדוק את הארכיון העירוני כדי לעמוד מקרוב על עברם הפוליטי והכלכלי של תושבי לידא. נמצאו משתפי פעולה, יהודים ולא־יהודים שעזרו לשלטונות לבצע חקירה זו. אחד מהם היה קאראבלניק.

יצויין שהאסיר הפוליטי ציגלניצקי שישב שנה שלמה בימי הפולנים בקארטוז־ברזה, סרב לקבל תפקיד זה ונתמנה כעוזר למנהל בית־הסוהר בקאמינקי.

אני עצמי כבעל שתי חנויות, חנות לטקסטיל ברחוב סובאַלסקה וחנות מכולת ברחוב 3 במאי, התחלתי לחפש דרכים כיצד להשתחרר מהחנויות שברשותי ולהסתגל לחיים החדשים. לא רק החנויות הכתימו את שמי במשטר החדש אלא גם עברי הפוליטי כחבר הסתדרות הנוער „פריי־הייט" (חרות) ולאחר־מכן כחבר המפלגה הציונית־סוציאליסטית „פועלי־ציון". אך למזלי לא היו חבלי הסתגלותי קשים.

ערב אחד בשובי מהחנות, בעברי ברחוב 3 במאי ליד בית־המלון של סאביצקי, נתקלתי בשלט קטן ועליו כתובת: ראשי מדור המסחר של נ.ק.וו.ד. רזניק וגרינגהויז.

נכנסתי לבית־המלון ונודע לי שאותו רזניק מוצאו מסביבות סלונים. לאביו היתה טחנת מים. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה איבד את בנו בתקופת נדודיו ברוסיה. הבן חונך במוסדות ילדים שונים ברוח המהפכה.

בהיותי מצוייד בידיעות אלו דפקתי על דלת מס' 7 שבמשרד הנ.ק.וו.ד. ובהיפתח הדלת שאלתי את הנוכחים מיהו רזניק.

מול עיני התרומם אדם בעל קומה בינונית ושאלני מה בקשתי. עניתי כי שמי רזניק. הוא החל לשאול אותי פרטים על מוצאי ולפתע נפל על צווארי והחל לנשקני.

כטוב לבנו ביין הביע את רצונו ללוותני הביתה כדי להכיר את משפחתי.

כשהגענו הביתה, נכנסתי הראשון ולפני שהספקתי להחליף מלים עם אשתי החל האורח לנשק את אשתי בקראו בהתרגשות: „קרובי היקרים, כמה טוב שמצאתיכם"!

כך בילינו עד שעה מאוחרת בלילה. כשנפרדנו ביקש ממני לבקרו במשרדו.

לאחר שעזב את ביתנו ספרתי לאשתי את האמת ולא פסקנו לצחוק. מהתלה מקרית זו אפשרה לי לקבל עבודה מבלי להתחשב בעברי.

התפקיד הראשון שהוטל עלי היה לשמש כעוזר למנהל מדור המסחר של הנ.ק.וו.ד.

במשך זמן קצר עלה בידי לעמוד על תעלולי הנ.ק.וו.ד. בהונאת בני־אדם כדי להכריחם להודות באַשמות כוזבות שלא בצעו אף פעם.

נזדמן לי להשתתף בחקירה מעין זו. ערב אחד הוזמנתי לראש הנ.ק.וו.ד. ליגאייב למשרדו ברחוב סובאַלסקה. הוכ־נסתי לחדר ריק בקומה ראשונה. לאזני הגיעו קולות מחדרים אחרים. על השולחנות בחדר התגלגלו תכשיטים ודברי־ערך אחרים, מפוזרים כלאחר פוגרום.

לפתע נפתחה הדלת, ולנגד עיני הופיע הקצין ליגאייב. הוא ברך אותי באדיבות ובקשני לשבת. מיד הופיעו עוד שני קצינים ולאחריהם נכנסה אשה והביאה כיבוד.

כעבור מספר דקות הוברר לי כל הפרשה שנגולה לנגד עיני. אחד מהנוכחים ישב לכתוב פרטי־כל, ולאחר שרשם את שמי, שם משפחתי ושם אבי, הוברר לי שעלי לשמש כמומחה לקביעת מחירי הסחורות שהוחרמו ושיחולקו לאחר מכן בין הקצינים.

אך כשהגענו לסחורות טקסטיל התכווץ בי לבי מכאב בראותי בפתקים המצורפים לבדים את מחיר הסחורה ואת שם בעליה.

בשתיים בלילה נגמרה עבודתי, והחזירוני הביתה. אשתי חכתה לי בדפיקות־לב בהיותה בטוחה כי נאסרתי.

המאסרים הפכו לדבר יום־יומי. כל דפיקה בדלת בשעות הלילה פירושה היה מאסר.

גם בעבודה לא היה שום בטחון. בכל איחור זעיר שב־זעירים ראו בגידה, סבוטאז'ה שענשה — מאסר.

יום אחד נזדמנתי למינסק וראיתי תור עצום מזדנב ליד בית־החרושת לסוכר. לפתע הופיע בן־אדם על הגזוזטרא והכריז:

„חברים! הגיעו שני קרונות סוכר; אך מי הם הראשונים הראויים לקבלו, אתם שיש לכם סוכר בצורה מספקת, או חברינו משטחי בילורוסיה ואוקראינה המשוחררים, שזה עשרים שנים כבר לא ראו סוכר לנגד עיניהם?" — וחלק מהקהל, שכבר הוכן לכך מראש ענו במקהלה: „למען חברינו המשוחררים". בזאת נסתימה עמידה של 12 שעות בתור.

התעלמות מהמציאות

כשהחלו להצטנן יחסי הידידות הצבועה והצביעות הידידותית בין סטאלין להיטלר, כשתחנות הרדיו באנגליה ובארצות־הברית החלו להזהיר, שמתקרב זמן ההתקפה הגר־מנית על רוסיה, החלו השלטונות הסובייטיים לפנות משטחיהם הכבושים את האוכלוסיה שברחה מהכיבוש הגרמני. וגורל זה לא פסח גם על יהודי לידא. יום־יום נבדקו הדרכונים והחלו מאסרים ומשלוחים.

המצב נעשה מתוח מיום ליום.

אנו יהודי לידא שהאבקואציה הרוסית לעמקי סיביריה לא פגעה בנו, לא חזינו מראש את הסכנה האיומה. פחדנו מפני ההווה ולא נתנו דעתנו על העתיד.

אני מלאתי תפקיד של קצין־עזר בבית־חולים הצבאי. יום־יום היו מלעיטים אותנו בהרצאות על מלחמה. בכל ההרצאות חזרו והדגישו כי סכנת מלחמה מאיימת עלינו מצד אנגליה וארצות־הברית. שום מלה רעה לא נאמרה על גרמניה הנאצית. ולא עוד אלא שיום־יום הועברו משלוחי־מזון גדולים לגרמניה דרך החבלים הכבושים, ותמורתם היו הגרמנים מספקים לרוסים פחמי־אבן.

קרונות רכבת עמוסי מזון היו מגיעים עד לנהר בוג. לשם היה מגיע קטר גרמני וממשיך להובילם. ומצד שני

היה מגיע קטר רוסי ומוביל לצד הרוסי את קרונות הרכבת עמוסי פחם.

עיני הרוסים טחו מראות את הזרימה הבלתי־פוסקת של צבא גרמני לגבולות גרמניה—רוסיה. אזניהם לא אבו לשמוע את אזהרות הרדיו האמריקני בפני התקפה גרמנית. את השונאים העיקריים ראו בתושבי המחוזות הכבושים ו... ביהודים.

כך הפכנו ל„שונאים" של שתי מעצמות אדירות. אחת ששעבדה ורצחה אותנו, והשניה ששלחה אותנו למטרות ניצול להרי אוראל הרחוקים.

גם עלי נפל פחד האבקואציה. לא האמנתי שסכנה זו תפסח עלי. אך הודות לקצין הממונה עלי, ראש־הגדוד ב. — יהודי שקשרתי אתו קשרי ידידות הדוקים — עקפתי את רוע הגזירה. לא פעם אמר לאשתי, ששעתיים לפני מאסרי יודיעני על הסכנה הנשקפת לי.

בבואי לעבודה ב־12 ביוני כבר לא מצאתי את הקצין היהודי. לשאלתי נעניתי, שנקרא באופן דחוף למוסקבה. את מקומו מילא קומיסאר רוסי.

21 ביוני 1941

התנועה בתחנת הרכבת בלידא לא פסקה ביום ובלילה. אך לא היו אלה קרונות צבא וחמרי מלחמה, אלא קרונות שהובילו אנשים רעבים מערים ועיירות שונות לפנים רוסיה. הרכבות היו מתעכבות לזמן מה בתחנה, וממשיכות דרכן בצרוף קרונות נוספים עמוסים ביהודים תושבי לידא. בכי וזעקות קורעות־לב נסרו בחלל התחנה. שומרים חבושי כובעים בפסים אדומים, שהוכתרו בשם הידוע לשמצה ולזוועה נ.ק. וו.ד., אינם מתירים להתקרב לקרונות, להיפרד או אפילו להגיש טיפת מים לילד בוכה.

22 ביוני

שמי לידא כוסו בנשרי פלדה. לפתע נשמעו התפוצצויות, אחת אחרי השניה. בתחנת הרכבת בערו אנשים וקרונות גם יחד. קרון אחד ובו אנשי צבא ואזרחים נהרס ונשרף כליל. כעבור זמן קצר הופיע גל שני של אווירונים שזרע חורבן ומוות.

כעבור מספר שעות קלטנו ברדיו את הודעת שר־החוץ הסובייטי מולוטוב: „ללא אזהרה כלשהי התקיפה גרמניה את אוקראינה ורוסיה הלבנה. בוערות ערים ועיירות ואלפים מצאו את מותם".

23 ביוני

העיר אפופה אש ורובה עולה בלהבות. התקפות האוויר אינן פוסקות. אני עומד ליד ביתי שטרם נפגע ולאזני מגיעות זעקות אימים מצד בית־הסוהר הבוער. השומרים נעלמו ויתכן שהם עצמם היו המציתים. אשתי יוכבד ועוד אנשים רצו לעבר בית־הכלא כשקרדומים בידיהם ופרצו את השערים הנעולים. זרם של אנשים פרץ החוצה, ביניהם שבחוביץ', שיינה ציגלניצקי, גלויברמן ועוד.

ברחובות נראים אנשים מבוהלים הבורחים מפני המוות, מבלי לדעת לאן ישאום רגליהם. הנה רצה האשה קלמנוביץ לבקש מחסה ולפתע היא הופכת לאבוקה בוערת ונשרפת. פצצות תבערה נופלות על כל צעד ושעל. ברחובות מוטלים הרוגים שקשה לזהותם.

הבריחה מהעיר היתה בלילות. חלק הצטרף לצבא הרוסי הנסוג, ואחרים בעיקר קשישים, משפחות עמוסות ילדים נמלטו לכפרים הסמוכים.

אני ומשפחתי מצאנו מקלט בכפר במרחק ששה ק"מ מלידא. ביום שכבנו ביער בקרבת ביתו של האכר, ובלילה היינו נגשים העירה לבחון את המצב.

בבוקר בהיר אחד הודיע לנו האכר שלידא כבר נכבשה ע"י הגרמנים ואין הוא יכול יותר להמשיך ולתת לנו מחסה.

חזרנו ברגל העירה. פגישתי עם הפולנים הראשונים בלידא שהכירוני היתה אילמת, הם העבירו היד על הצוואר בליווי לעג מר. הגעתי לביתי ברחוב השלושה במאי מס' 86, מקום שם גרתי עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. היה זה אחד הבתים הבודדים שנשאר עומד על תלו. כשיצאתי החוצה כעבור זמן לא רב, נגלה לנגד עיני מחזה־אימים: בחור יהודי שהכרתיו קודם לכן, שברח מפני הגרמנים בלודז', ובילה בלידא בתקופת הכיבוש הרוסי, הגיע לחצר שלנו לבקש מקלט. לפתע הופיע מאחורי גבו גרמני מפלוגות ס.ס. ונעץ בגבו סכין פינית שעליה חרותות המלים: „דם וכבוד". זעקה איומה פלחה את האויר.

הבחור רץ מספר צעדים ונפל מת. הגרמני נגש אליו, הוציא את הסכין הנוטפת דם, הרימה אל־על ובקול של חית־פרא שר את שירו של הורסט וואֶסאֶל: „כשדם יהודי ניתז מן הסכין".

זו היתה פגישה ראשונה עם הצבא הגרמני שנוכחתי בה. עובדה זו פתחה את עיני והמחישה לי את הגורל הצפוי לי ולמשפחתי. אם עד היום ההוא לא האמנתי לכל השמועות והידיעות שנמסרו ע"י הבורחים משטחי הכיבוש הגרמני, על אכזריות ורצח יהודים — הובהר לי כעת המצב לאשורו.

יהודים שיצאו ממחבואיהם ורצו לבדוק את גורל בתיהם לשעבר, נחטפו ובתואנה שהם מובלים לעבודה, נורו מחוץ לעיר.

לאחר שלושה־ארבעה ימים עזב הצבא את העיר והנה־לתה עברה לידי משטרת ס.ס. בשיתוף עם האוכלוסיה המקומית שפעלה יד ביד עם הגרמנים, מרצון או באי־רצון. ביניהם היו אוקראינים, בילורוסים ופולנים.

בתי־הסוהר, בעיקר בית־הסוהר ברחוב טופוליאבה, הפכו למחנה־ריכוז זמני ליהודים, בהנהלתו של קצין־העזר לשעבר של בית־הסוהר הפולני.

השלטונות החדשים החלו לנקות את הרחובות משרידי הבתים ההרוסים. לצורך זה רוכזו יהודים רבים בבית הסוהר שכונה בשם מחנה־עבודה. יום שלם עבדו בהשגחת גרמנים ופולנים, ולפנות ערב הוחזרו למחנה.

אריה מובשוביץ

להבות ראשונות

לזכר משפחתי היקרה שנספתה בשואה

ההפצצה הראשונה

22 ביוני 1941. בוקר בהיר של יום א׳. השעה שש. רעש מחריש אוזניים של אוירונים כבדים מבהילני משנתי. זו הפעם הראשונה שאני שומע את השריקה המבעיתה של הפצצות במעופן ולפני התפוצצותן. כעבור שניה נשמעת התפוצצות אדירה. משפחתי התגוררה בקומה העליונה של בנין מכבי אש.

אנחנו זונקים למטה, עולים על מכוניות הכבוי ומגיעים למקום הפגיעה — הגשר של מסילת הברזל מכיוון לידא—מולודצ׳נו. התמונה מחרידה. מספר קרונות של רכבת נוסעים הפוכים על צידם ומסביב אנקות כאב של פצועים, זעקות של נצולים שדעתם נטרפה עליהם מפחד. משני צידי המסילה מוטלים הרוגים, גופות חרוכות, ידים מרוסקות, רגלים שסועות וחלקי גופות בבגדים מגואלים בדם.

אנחנו נחלצים לפעולת הצלה. מזעיקים מיד אמבולנסים להעברת הפצועים לבתי החולים.

התמונה מחרידה. מחרידה היא שבעתיים לבחורים צעירים כמונו, אשר לא נתנסו עד כה בזוועות המלחמה ואשר זו לראשונה לעיניהם.

התדהמה רבה ביותר מפני שאין זה אסון הכרוך בתאונה אלא התקפת מרצחים פתאומית, ללא הכרזת מלחמה על אוכלוסיה שקטה, נשים וילדים.

אני עובד כרובוט מבלי לדעת ומבלי לחשוב דבר. העיקר להעמיס יותר פצועים ולהשתיק יותר זעקות כאב. אני רוצה לברוח הרחק מכל זה. נדמה לי שזה חלום בלהות. אך המציאות טופחת על פני עם כל הרמת פצוע חדש, חלחלה חדשה המהלכת אימים.

פעולת ההצלה נסתיימה. אני חוזר הביתה יחד עם חברי. לבי שבור ושותת דם. היה זה הבוקר הנורא והאומלל ביותר בכל ימי חיי שעיני רואות את הפתיחה לחורבן. כ״ב שנים עברו מאז, אך עד היום הזה עומדים לנגד עיני הקורבנות של אותה הרכבת.

בתקופה שלאחר מכן לא אחת עמדתי בפני המוות ולפעמים הייתי יותר קרוב אליו מאשר לחיים, אולם הבוקר הנורא והאומלל ההוא נחרת בלבי לנצח.

עיר מולדתי עולה בלהבות

22 ביוני 1941. שעה שתים־עשרה. שר החוץ הסובייטי מולוטוב מודיע על הכרזת מלחמה בין גרמניה לרוסיה. רק לפני מספר שעות חזרנו מפעולת ההצלה של הרכבת שהופצצה ושוב מזעיקים אותנו לישיבת חרום. בישיבה זו הוחלט לפצל את מרכז מכבי־אש לחוליות בודדות ולהצמיד מכונית או שתים לכל חוליה. החוליות מתפזרות לכל קצות העיר מסיבות בטחוניות ולצורך יעילות יתר בהגשת עזרה. אני נשאר במפקדה עם החוליה המרכזית בתוקף תפקידי כמפקח.

בערב אני שוכב לישון אך איני יכול להרדם בגלל זוועות הבוקר והרי אני לגיל שמונה־עשרה טרם הגעתי.

בחרדה קמתי בבוקר של יום ב׳ 23 ביוני לאחר ליל נדודים. ירדתי למטה. הדיווחים של מפקדי החוליות מגיעים בסדר ועם זאת מתעוררת תקוות מה, שמא בכל זאת אין המצב טרגי כל כך. לאחר מספר שעות בלבד נגוזה גם אשליה זאת.

השעה עשר בקרוב. עשרות צפורי פלדה רועשות, שחורות ומפחידות עטות על העיר מכל הכיוונים בבת־אחת. נשמעות השריקות האיומות של הפצצות במעופן וכעבור שניות אחדות מתחיל ההרס הגדול. המרצחים החליטו להשלים את זוממם עד תום.

עירנו לידא אחוזה להבות. היא בוערת מארבעת קצותיה. לאחר שגל אחד של מטוסים עוזב את העיר, בא מיד אחריו גל חדש והדבר נמשך עד שאין כבר מה להרוס ולהצית.

זעקת אימים של פצועים. הרוגים מוטלים בכל מקום. מול החצר שלנו פגעה פצצה בבית החולים היהודי והחולים הפצועים זוחלים וקוראים לעזרה. בחצר מוטלת גופת אשה ותנוקה הפצוע שבזרועותיה זועק מכאב.

אנו חוזרים ומארגנים פעולת הצלה. האנשים שאינם פצועים מתרוצצים ללא מעשה ומבלי לדעת מה לעשות. עולמנו חרב עלינו.

בוערים הבתים של „זארעצ׳א״ של „זאקאסאנקעס״ של „פיאסקעס״. להבות אחזו בבית־הכנסת הגדול ובבתי התפילה אשר ב„שול־הוף־גאס״.

עומד אני בין חורבות עירי העולה בלהבות ובעשן. מסביבי שריקות אימים והתפוצצויות. ומהרהר אני שהנה בעוד דקה או שתיים תנופץ אולי גם גוויתי אל האבן, אל עבר הגוויות החרוכות שמשמאלי. ואולי מוטב שכך מאשר להיות עד חי לטבח הזה.

לפתע רואה אני את עצמי כילד היושב על ספסל הלמודים בתלמוד תורה והרבי מסביר לנו את משמעות הפסוק „ואהבת לרעך כמוך״ ואני משווה את משמעותו של הפסוק על רקע החורבן וההרס שנקלעתי לתוכו.

דם ואש ותמרות עשן...

בצהריים לאחר שעות עמל מחרידות חזרו כל החוליות לחצר שבמרכז. האנשים היו שבורים והמומים. מפקד פלוגת מכבי האש והפוליטרוק, ששניהם באו אלינו מרוסיה חמקו ונמלטו מן העיר עוד בשעות המוקדמות של הבוקר בלי לומר דבר.

בעיר שררה אנדרלמוסיה. איש לא ידע מה צפוי לנו בשעות הקרובות ביותר. נפוצה שמועה שהגייסות הגרמניים עומדים כבר בעבורה של העיר ומתכוננים להכנס בכל רגע. הצבא הסובייטי החל נסוג ועוזב את העיר. אזי החלטנו שעלינו להציל מה שעוד ניתן להציל.

הודענו לכל אלה שרצונם בכך, שיאספו את בני משפחותיהם על מנת לצאת את העיר. קבענו את שעת היציאה ומקום המפגש.

יציאת לידא

23 ביוני. השעה חמש בערב. אספנו את שלוש המכוניות שנותרו במצב תקין ברחבה שלפני בית הקברות הפרבו־סלאבי. במקום התאספו כשתים־עשרה משפחות המוכנות ליציאה ובין המשפחות ששמותיהם זכורים לי עדיין היו:

משפחת פולצ׳ק מכס — ארבע נפשות.
משפחת וולפיאנסקי צבי — חמש נפשות.
משפחת וירון נחום — חמש נפשות.
משפחת בוירסקי צבי — ארבע נפשות.
משפחת נובוגרוצקי מאיר — שלוש נפשות.
משפחתנו מובשוביץ גרשון — חמש נפשות.
שני אחים קלצ׳קובסקי ישראל ויהודה.
הבחור קלניצקי שלמה.
הבחור שקפר אריה.

עלינו למכוניות כשאנו זורקים מבט אחרון על עירנו ההרוסה והעשנה. דרכנו אצה לנו לעבר „טרוקל״ בדרך של יערות וכבישי עפר. היות והדרכים הראשיות היו שורצות שודדים ופורעים מבני המקום.

הגענו ל„רדושקוביץ״ אשר שמשה כתחנת גבול בין רוסיה לפולין עד 1939.

העיר היתה מלאה פליטים עם תינוקות בזרועותיהם שהתקבצו כמונו, ופניהם לעבר רוסיה. מהם שהגיעו ברגל ומהם ברכב, עגלות יד ועגלות עם סוסים.

ללא אישור של מפקדת נ.ק.וו.ד. שבעיר מן הנמנע היה לעבור את הגבול. נשארנו ללון בחוץ, מי במכוניות ומי על הארץ לידן, כפליטי חרב ללא בית וללא עתיד.

בבוקר התייצבתי בפני מפקד הנ.ק.וו.ד. בעיר והסברתי לו את מצבנו. המפקד הורה לערוך רשימה שמית של המשפחות שבאו עמנו. הכינותי מיד את הרשימה בה הצלחתי להוסיף עוד מספר שמות של בני עירנו שהקדימו להגיע ל„רדושקביץ״. לאחר אישור הרשימה הגענו לגבול, ולאחר בדיקה עברנו אותו בשלום והגענו להומל. הומל — בלה־בות. הוכרחנו לעקוף את העיר הבוערת והגענו לאורשה. באותה שעה הופצצה אורשה ושוב הוכרחנו לעקוף אף עיר זו ולהתקדם לכיוון מינסק. שרשרת האש לא פסחה גם על עיר זו. פנינו לעבר הכביש הראשי — מינסק—מוסקבה.

האנדרלמוסיה שררה בעורק תנועה זה, שהיה צפוף כלי רכב והולכי רגל, צבא ואזרחים. בצידי הכביש נעזבו מכוניות ללא דלק.

גם הדלק במכוניות שלנו הלך ואזל. לאחר שאחת מהן נתקלקלה, החלטנו להשאירה בדרך ולהסתפק בשתי הנותרות בלבד.

הגענו להצטלבות הדרכים מוסקבה—סמולנסק במגמה לפנות לכיוון מוסקבה, אך לא הורשינו להמשיך בכיוון זה וניצטווינו לנסוע לכיוון סמולנסק. לפנות ערב הגענו לשם ונכנסנו לעיר לאחר הפצצה כבדה. לנו באחד המקלטים הגדולים ולמחרת התייצבנו במפקדת העיר.

ניצטווינו למסור את שתי המכוניות שברשותנו למפקדת העיר ואילו אותנו העבירו לקולחוז קוזיאלסק שליד סמולנסק. אנשי הקולחוז קיבלו אותנו בפנים חמוצות אך לא הארכנו לשבת שם. יומיים לאחר מכן הגיעו לשם נציגי השלטון, שגייסו אותנו לשרות פעיל בצבא האדום. גוייסו כל הגברים מגיל 17 ועד גיל 50. 14 איש היינו. עזבנו את הקולחוז כשאנו משאירים אחרינו את משפחתנו ופנינו אל הבלתי נודע. היחידי מבין הגברים שנשאר עם הנשים והילדים היה אבי ז״ל בן 55.

מספר ימים לאחר שעזבנו את הקולחוז כבשו הגרמנים את המקום והמשפחות לא הספיקו להמלט משם. לאחר זמן מה נאלצו כולם לחזור ללידא. שם נכלאו בגיטו יחד עם שאר בני העיר שנותרו במקום.

בגיטו לידא הם נספו יחד עם כל קדושי עירנו.

אליהו דמשק

הכיבוש הגרמני

לזכר נשמות אמי מלכה, אחותי פרידה, גיסי יצחק שלפוק ובתם הקטנה מרים, הי״ד.

התקפה ראשונה

ב־22 ביוני 1941 כוסו שמי עירנו בעשרות מפציצים נאציים שזרקו פצצות תבערה ושפכו נוזל שחור שגרם לתבערה איומה בכל קצווי העיר. בו ביום בשעות הבוקר פגעו מספר פצצות ברכבת שעשתה דרכה מלידא לווילנה. ליד פסי־הרכבת שעברו בעיר בקצה רחוב סובאלסקה נפגעו מספר קרונות. ומספר הקרבנות, ביניהם קציני צבא סובייטיים, היה גדול.

מנהלי בתי־החרושת והמפעלים הגדולים עכבו בו ביום את כל הפועלים שקבלו לפני זמן קצר צווי־גיוס, ומסרו להם הודעות פתע על הגיוס לצבא הסובייטי. גם אני עוכבתי בבית־הדפוס כדי לקבל צו־גיוס. הגזבר שלם לי את משכורתי האחרונה, וכחץ מקשת מהרתי להגיע לביתי.

האש טרם פשטה ברובע שלנו. נכנסתי הביתה ופגשתי את אמי, שרצה מבוהלת לקראתי, ואת אחותי עם ילדה בן שלושת השבועות, ובעלה, שהגיעו אלינו לבלות חופשתם.

הראיתי להם את צו־הגיוס לצבא הסובייטי והתחלתי לארוז את חפצי.

לפתע הרעידה התפוצצות אדירה את קירות הבית, אפלה השתררה מסביב, ולפתע פרצה להבה גדולה שהקיפה שטח גדול הקרוב לביתנו.

הוריתי מיד לאמי ולאחותי עם הילדה למצוא מחסה באחד המקומות מחוץ לבית ואני וגיסי יצחק שלאפאק (אחד ממנהיגי מפלגת פועלי־ציון בסלונים, שעבד גם זמן ממושך בווארשה בעתון א״י העובדת — דאס נייע ווארט) נשארנו, כדי לקחת אתנו מה שעוד ניתן להציל. האש התפשטה חיש מהר. בקושי נחלצנו מהבית עמוסי חבילות, ומהרנו למקום שם ציפו לנו אמי ואחותי בקוצר־רוח.

נאלצתי להיפרד מיקירי הואיל והיה עלי להגיע למקום הגיוס. אי־התיצבות פירושה היה עונש־מות. רגעי־הפרידה היו קשים ואכזריים. מהרתי כדי להגיע למחנה המגויסים שהיה מחוץ לעיר ביער. בהתקרבי ליער „ראשליאקי", נתגלתה לנגד עיני תמונת־זוועה. אנשים התרוצצו כמטורפים מבלי לדעת לאן לפנות. נתברר שהגרמנים קרובים לעיר והשלטונות הסובייטיים פקדו לרוץ לעבר הגבול הרוסי הקודם שם ושבו להתארגן כדי להדוף את הצבא הגרמני.

רבים מהנוער שהיו מיואשים ומבולבלים רצו לעבר הגבול הרוסי. גברים אחרים שנפרדו ממשפחותיהם נצלו את התוהו ובוהו ושבו לבתיהם.

ערב הכיבוש

חזרתי העירה כדי לגונן על אמי הזקנה והרצוצה, ולהיות עם אחותי היחידה, גיסי וילדם. הגעתי למגרש בו היו שרועים מתחת לכיפת השמים מאות אנשים, זקנים וצעירים, אמהות וילדים.

אך לא ניתן לנו לשכב בשקט זמן רב. כעבור מספר שעות הגיעה קבוצת מפציצים מנמיכי טוס, שהחלו לירות בנו מקרוב בנשק אוטומטי. נפלו עשרות חללים. הרוצחים לא פסקו לירות.

החלה מנוסת־בהלה לעבר בית־הקברות שמחוץ לעיר. חבילות, כרים וכסתות התפזרו לכל רוח. היללות והבכי לא פסקו. רובה של העיר נשרף והפך תל־חרבות. האוויר היה רווי עשן והשרפות התפשטו. ברחובות התרוצצו עדיין טאנקים רוסיים, מכוניות, חיילים תועים שלא ידעו לאן לפנות. מחוץ לעיר הגיע ללא־הרף הד יריות בלתי־פוסקות.

הצבא הסובייטי חיפש דרכי בריחה כדי לא ליפול בידי הרוצחים הגרמנים. הכבישים היו עמוסים בצבא הרוסי הנסוג, בצדי הדרכים התגלגלו גוויות, טאנקים, מכוניות. החיילים הרוסיים היו מאפשרים לאוכלוסיה לברוח. היו מעלים נשים וילדים על מכוניותיהם ומסיעים אותם למחוז חפצם. יהודים, פולנים ורוסים החלו בורחים מהעיר לכפרים הסמוכים, למכירים; ורבים אחרים נמלטו על נפשם לאן שרק נשאום רגליהם.

אני ובני משפחתי עברנו מבית־הקברות לאותו חלק בעיר שלא נשרף, הגענו לאחות אמי, שבביתה היה מרתף בו יכולנו למצוא מחסה מההפצצות.

ב־25 ביוני 1941 אחה״צ החלה ההתקפה הגרמנית החזקה ביותר על העיר. ההפצצות והיריות גברו והלכו וחיינו היו תלויים לנו מנגד. בקוצר־רוח חכינו לבוא הלילה, וכשרק החשיך יצאנו לדרך. עייפים ורצוצים הגענו לבית בודד שעמד סמוך לכביש, לביתו של איכר, מכירו של דודי. דפקנו בדלת וביקשנו להכניסנו למתבן. כדי לנוח קמעה ולסעוד ליבנו. האיכר היה אחוז בהלה, אך כל עוד נמצא הצבא הרוסי בסביבה היו האיכרים עוזרים במקצת ליהודים.

קציר הדמים החל

עד ה־27 ביוני 1941 נטשו קרבות גדולים מסביב לעיר ובחלקיה השונים. יום יום נפלו קרבנות רבים מקרב האוכלוסיה האזרחית, מספר ההרוגים והפצועים הלך וגדל. ב־27 ביוני אחה״צ נכנסה העירה פלוגת הטאנקים הגרמנית הראשונה. אחריהם חדרה למרכז העיר השרוף והחרב פלוגה גדולה של חיל־רגלים. למחרת בשבת, ב־28 ביוני הגיעו יחידות ס.ס. וס.ד. שמטרתן היתה להשמיד את האינטליגנציה היהודית ואנשי המקצועות החפשיים. מיד בבואם רכזו את היהודים שנתפסו בחלק אחד בעיר והובילום לככר „פיארוב" שע״י הכנסיה ברחוב סובאלסקה. שם הפרידו הרוצחים את עורכי־הדין, המהנדסים, המורים ואנשי מקצועות חפשיים אחרים, ודנום למיתה. שאר היהודים בעלי מקצועות שונים, נשלחו לקסרקטינים לעבודה.

קבוצת הנדונים למוות, שמנתה 92 יהודים, הובלה בליווי משמר לחורבות מחסני הנשק שנבנו מתחת לאדמה, מספר קילומטרים מאחורי העיר. שם עונו ונורו למוות.

האיכרים מהכפר הסמוך היו עדים למחזה האימים של הסאדיסטים הגרמניים. רבים מהם גורשו מבתיהם כדי לקבור את ההרוגים.

מינוי היודנראט

בשבוע הראשון לכניסת הגרמנים הוזמנו מספר יהודים לשלטונות הצבא והוטל עליהם לבחור במועצה יהודית — „יודנראט" אשר יוציאו לפועל את הפקודות של השלטונות הצבאיים.

נבחרו: ליכטמן (מורה), קוטוק (תעשיין), קרצנר (עורך־דין), סוקולובסקי (מנהל בנק), האבר (מנהל בית־ספר), זארציין (מורה), שאלאצקי (מנהל חשבונות), קאנאפקא (סנדלר), סטאליצקי, לווין (סוחר), פיינשטיין (נגר), ד"ר קאנטור (רופא), גולדברג (סוחר) ושיינבוים (סוחר).

הפקודה הראשונה היתה לרכז את כל הגברים מגיל 15 עד 60 במחנה־עבודה מיוחד, שהוקם על חורבות בית־הסוהר, שנשרף עם נסיגת הרוסים. בצו נאמר כי כל משתמט צפוי לעונש מוות. כולם התייצבו והועמדו תחת משמר משטרה בראשותו של חייל נאצי. בכל הזדמנות נתנו מכות רצח.

עלי הוטל לעבוד מחוץ למחנה, כאחד מפקידי ה„יודנ־ראט".

יום־יום הוצאו קבוצות לעבודת־פרך בחלקי העיר השונים בליווי משמר.

התנאים האיומים במחנה־העבודה, הרעב והעבודה המפרכת נתנו את אותותיהם. עשרות אנשים שוחררו ע"י הרופא מעבודה לתקופת זמן מסויימת, בגלל מחלות וחולשה. על הרופא וה„יודנראט" הוטל להשגיח לבל יהיו חולים מדומים. כל יום ציפו לוועדה שתבדוק את החולים ששוחררו מעבודה.

לאחר ששה שבועות פורק מחנה־העבודה וגיוס העובדים הוטל על ה„יודנראט". מעתה חל הצו גם על נשים מגיל 16 עד 40.

כל העובדים והעובדות חולקו לפלוגות־עבודה, ובראשן מפקדי־פלוגות. יום־יום היו כל המסוגלים והמסוגלות לעבודה יוצאים לסלק את הריסות הבתים, לנקות את הרחובות, לנסר עצים וכו'. שבועות שלמים עבדו כדי לסלק בסיוע חומר־נפץ את הריסות בית־הכנסת הגדול בלידא, שעמד על תלו עשרות בשנים, שקירותיו היו בעובי של מטר.

היוצאים לעבודה קבלו פעם ביום מרק חם של תפוחי־אדמה רקובים. מפעם לפעם היו השלטונות הגרמניים מרשים לקחת בבית־המטבחים את הראשים והעצמות כדי להכניסם לדודי המרק. כל האוכלוסיה היהודית קבלה 125 גראם לחם ביום לכל נפש. על היהודים נאסר לאכול שומנים. כל מי שנמצאו בידו בשר, חמאה, ביצים וכו' היה נידון למוות.

הגירוש לגיטו

לאחר זמן קצר פורסמו ברחובות העיר מודעות בשלוש שפות: גרמנית, פולנית ורוסית (למען ידעו הגויים מה ייעשה ביהודים) שבמשך 24 שעות:

1) על היהודים לעזוב את בתיהם שנשארו לאחר השריפה הגדולה ולעבור לפרבר העיר ולבתי הנוצרים הרעועים וההרוסים.

2) על היהודים ללא הבדל גיל ומין לענוד על הגב ומלפנים בצד הלב טלאי צהוב בגודל 10 ס"מ על עשרה. יהודי שלא יענוד את הטלאי ברחוב או בבית יוטל עליו עונש מוות. כעבור חודש בערך הוחלף הטלאי הצהוב במגן־דוד צהוב באותו גודל.

3) אסור ליהודים ללכת על המדרכה, אלא בפאתי הכביש הגובל במדרכה כדי שלא יפריעו לתנועת המכוניות והסוסים.

4) אסור ליהודי להיראות ברחוב ללא רשיון מיוחד מהשלטונות. היהודים יובלו לעבודה ומהעבודה בקבוצות שתמנינה לא פחות מחמישה אנשים. במשך כל היום אסור ליהודים להיראות ברחוב.

5) אסור ליהודים בתכלית האיסור לבוא במגע ומשא עם לא יהודים. אסור לשוחח אתם ברחוב, להיכנס לביתם, למכור או לקנות מהם. העובר על צו זה צפוי לעונש מוות והנוצרים צפויים לענשים שונים ולהעברה לעיר אחרת.

6) על כל ראשי הפלוגות הפולנים והרוסים־הלבנים המשגיחים על הפועלים היהודים, להודיע בכתב למשרד העבודה את שמות כל אלה שלא הופיעו לעבודה או אחרו מספר דקות ללא סיבה מספקת וללא קבלת אישור רשמי בכתב ממשרד העבודה או מהרופא.

כעבור זמן קצר הוצאו 16 יהודים להורג על כי אחרו לעבודה.

הליגאליזציה של יהודי ווילנה

בהגיע טבח היהודים בווילנה לשיאו נמלטו כמה מאות יהודים משם והגיעו ללידא. בבואם פנו ל„יודנראט" שימצא דרך להשאירם במקום. ה„יודנראט" נקט בדרכים ובאמצעים שונים כדי להשיג בשבילם תעודות המקנות זכות ישיבה בלידא. תפקיד חשוב בפעולות הליגאליזאציה מלא מנחם רזניק. הוא הכיר מספר פקידים פולנים שעבדו בהנהלת העיר בהוצאת תעודות רישום. ולאחר ששני עדים היו חותמים שהם מכירים את האיש, קיבל הלה תעודת ישיבה ועבודה בלידא. יהודים רבים סיכנו עצמם בהעידם עדות שקר לשם הוצאת התעודות. הפקידים הפולנים היו מקבלים סכום כסף בעד כל תעודה ותעודה שהוציאו. בדרך זו ניצלו לזמן קצר מאות מיהודי ווילנה, שרבים מהם מצאו לאחר מכן את מותם יחד עם שאר יהודי לידא.

ההלשנה ורצח ראשי היודנראט

באחד הימים ניסתה קבוצת גנבים יהודים להתנקש בחיי הכומר הרוסי בעיר ולשדוד ממנו את הרכוש שהפקידו בידו יהודים מלידא. ההתנקשות לא הצליחה ואחדים מהמתנפלים נאסרו. נשי הגנבים פנו ל„יודנראט" בבקשת עזרה ושחרור בעליהם. ה„יודנראט" לא יכול היה לקבל על עצמו משימה זו וענה בשלילה. כשנמסר על כך לגנבים החליטו להתנקם ולהלשין על ה„יודנראט" שהוא עסק בליגאליזאציה של יהודים שנמלטו מווילנה וציידם בתעודות מזוייפות.

הגנבים הבטיחו לרוצחים הנאצים לשתף פעולה ולגלות את יהודי ווילנה שהסתננו ללידא.

הנאצים קבעו את האחד במארס 1942 כיום המצוד על יהודי ווילנה. בשעות הבוקר המוקדמות הוקף החלק היהודי בשוטרים פולנים ובילורוסים. ששרתו בנאמנות את הרוצחים.

בשש בבוקר גורשו כל היהודים מבתיהם ובשמונה — הובלו לשטח ה„וויגאן" לכיכר מול בית־הדואר החדש. כל היהודים נאלצו לעבור דרך מעבר צר ולאחר שהגנב היהודי ווירובאָק הצביע על חמשים יהודים, הם נאסרו ועונו כעבור יומיים בחצר בית־הסוהר.

תמונה איומה נתגלתה לעיני היהודים שחזרו באותו יום לבתיהם־קבריהם. כל הילדים שהוריהם השאירום בגלל הקור

העז, וכן כל הזקנים, החולים והתשושים שלא יצאו למפקד, נמצאו שוכבים בשלוליות דם שעדיין לא נקרשו. כך נורו באותו יום כמאתיים נפשות.

כעבור שבוע לאחר הפרובוקציה האיומה של הגנבים היהודים, נאסרו ראשי ה„יודנראט": היו״ר קלמן ליכטמאן, ששימש שנים רבות כמורה בביה״ס היהודי העירוני העממי, עסקן יהודי מסור אחראי וללא דופי; שמחה קוטוק, חבר מפלגת פועלי־ציון בלידא, עסקן אחראי בליגה למען א״י העובדת, אחד השותפים של בית החרושת החימי „קורונה"; העו״ד ישראל קרצנר והעו״ד בנימין צידרוביץ׳.

הם עונו ונרצחו באכזריות. גופותיהם הוחזרו ל„יודנראט" לקבורה כשהן מושחתות עד לבלי הכיר. פני היו״ר ליכטמן נראו כגוש בשר אחד, והעינים הוצאו מחוריהן. הכרנוהו רק לפי בגדיו. הגופות של קוטוק, קרזנר וצידרוביץ׳ לא היו אלא גושי פצעים וחבורות.

ההוצאה להורג של ראשי ה„יודנראט" זעזעה את הציבור היהודי כולו, שראה בהם את נציגיו ועסקניו הטובים ביותר והאידאליים ביותר, בתקופה הקשה ביותר בתולדות יהודי לידא.

במשך מספר שבועות נדמה היה ליהודי לידא שנשארו כצאן בלי רועה.

כעבור זמן קצר נתקבלה פקודה לקבוע תוך 24 שעות רשמית אישיות ליו״ר ה„יודנראט". אף אחד מחברי ה„יודנ־ראט" לא ניאות לקבל על עצמו תפקיד זה. בסופו של דבר סופח ל„יודנראט" ד״ר טשאַרני, ששימש כרופא בלידא ועליו נפל הגורל לשמש כיו״ר.

יום יום נתפרסמו גזרות חדשות:

א) על היהודים להוריד את כל אביזרי החשמל בחד־ריהם. כל המגורים של היהודים ינותקו מתחנת החשמל;

ב) על היהודים למסור את כל הנחושת שבידם ואת כל כלי הנחושת;

ג) על היהודים למסור את כל הפרוות שבידיהם ללא הבדל סוג ואיכות. אך מעט נמסר והרוב נטמן באדמה ולא הגיע לידי הרוצחים.

פתיחת סדנאות ובתי־מלאכה

המהנדס אלטמן שעבד במפעל היציקה של שטיינברג והיה המקשר בין היודנראט והשלטונות, הציע ליודנראט לקבל רשיון לפתיחת סדנאות שיעסיקו מאות בעלי מקצוע. ההצעה נתקבלה והוטל על המהנדס לפנות בענין זה לקומיסאר־האזור.

עובדה תכנית ובית־הספר המקצועי בקצה רחוב סו־באלסקה נקבע כמקום המתאים לכך. ההצעה המפורטת הוגשה לשלטונות העיר לעיון ולאישור.

לאחר מספר ימים נתקבלה תשובה חיובית בכתב המאשרת את ההצעה, ומאפשרת לפתוח סדנאות ובתי־מלאכה בהם ירוכזו כל בעלי המקצוע שיועסקו בייצור סחורות שונות לשימוש מקומי, ולמטרות ייצוא לגרמניה.

היודנראט והמהנדס נגשו במרץ לעבודה, וכבר לאחר מספר שבועות עלה בידם לפתוח סדנאות ראשונות: נפחיה, מסגריה, וסנדלריה. לאחר מכן החלו להיפתח בהדרגה בתי־מלאכה וסדנאות נוספות לנגרות, חשמלאות, חייטות, אריגה, תפרות, צביעה, כריכה, ייצור צעצועים, חבלים, מברשות, ארנקים וכו׳. הוקם מוסך משוכלל לתיקון כל סוגי כלי־רכב.

בנו של המהנדס פארמאן הצליח לאחר עבודה של מספר חדשים להכין בשביל ילדי קומיסאר האנווג, בחדר מיוחד בביתו, רכבת חשמלית, שכללה קטר, קרונות ותחנות בהן היתה נעצרת באופן אוטומאטי למספר דקות.

בסדנאות עבדו בעלי מקצוע מעולים, הם העסיקו עוזרים שמנו ביחד עם משפחותיהם כאלף נפש. רבים חשבו והאמינו בתום־לב כי תעודה המעידה על עבודה בסדנאות תציל ממוות את המשפחה כולה.

היודנראט והמהנדס תיכננו ללא הרף כיצד להגדיל את מספר העובדים בסדנאות ובבתי־המלאכה, כדי להציל בדרך זו במידת האפשרות את האוכלוסיה היהודית בלידא. מספר העובדים בכל סדנא וסדנא הלך וגדל מדי יום ביומו וכלל עשרות אנשים חסרי־מקצוע.

חומר־הגלם נאסף מכל בתי־החרושת שנשארו בסביבה, שלא נחרבו ולא נשרפו: בבית־החרושת הגדול לגומי „ערדל", בבית־החרושת למסמרים, בבית החרושת לחמרים כימיים „קורונה", בבתי־היציקה לברזל וכו׳. כמו כן היו מקרים שנוצרים הלשינו על שכניהם הנוצרים ששדדו חומרים שונים מבתי־החרושת והשוטרים הנאצים החזירו שלל זה למחסני הסדנאות שבהשגחת השלטונות.

השלטון וההנהלה בבתי־המלאכה שהיו מוקפים גדר־תייל היו בידי יהודים, בפיקוח נאצי שנמצא מחוץ לשטח המגודר.

מדי יום ביומו היו מבקרים בבתי־המלאכה ובמחסנים קצינים נאציים גבוהים, וועדה מיוחדת מברלין שהגיעה לביקור פרסמה לאחר מכן מאמרים בעתונות הגרמנית בהם צויין שישנם גם יהודים חרוצים ופרודוקטיביים.

קומיסאר־האזור סיפר, שקיבל מכתב מהשלטונות הגר־מניים בו נאמר שבגלל הסדנאות הם משאירים את יהודי לידא בחיים. כולם עבדו ושמחו על כל יום שעבר ללא תקלות.

הסדנאות לא רק סיפקו את צרכי הגרמנים בעיר אלא גם ביצעו הזמנות גדולות לייצוא לגרמניה.

נתקבלו מכתבי תודה רבים שהללו את טיב המוצרים. בבתי־המלאכה סודרה תערוכה מתמדת של כל המוצרים וכל אחד מהמבקרים הנאציים היה מזמין את הדרוש לו או מקבל סחורות מוכנות במידה שנמצאו במחסנים.

כך עבדו היהודים והשלו עצמם כי העבודה תציל אותם ממוות.

שינוי האווירה

בראשית חודש מאי 1942 התחלנו לחוש בשינוי האווירה סביבנו. מיום ליום הוחמר היחס ליהודים הן בעיר והן בסדנאות. המהנדס המפקח על בתי־המלאכה חקר ודרש ונחם את בעלי המקצוע כי הכל יעבור בשלום, וביקש לשמור על השקט.

ב־7 במאי 1942 הרגישו כולם בזמן העבודה שמשהו איום עלול להתרחש, שהאדמה בוערת מתחת לרגלינו. המח־שבה על טבח המוני קננה במוחות רבים, אבל אף אחד לא העז להעלות על דל שפתותיו רעיון אימים זה. לאחר העבודה הקיפו רבים את בית היודנראט כדי לבחון את אמיתות השמועות שנפוצו מסביב. המהנדס אלטמן הרגיש שמשהו עומד להתרחש. אך לא יכול היה בשום אופן להיוודע מה זוממים המרצחים.

היודנראט החליט לעבוד כל הלילה כדי להשלים את הכנת תעודות העבודה לכולם, הואיל והיו אנשים שאבדו

את התעודה, אחרים שינו את מקום עבודתם וכן היה צורך להאריך לרבים את תוקף התעודות שהוצאו לפני זמן.

כך נטו כולם להאמין כי תעודת־עבודה פירושה תעודת־חיים.

שחיטת ההמונים

ביום ששי 8 במאי 1942, לפנות בוקר כשרק התעוררנו ופתחנו עינינו, ראינו והנה אנו מוקפים מסביב בשרשרת צפופה של שוטרים פולנים ובילורוסים מזויינים, צמאי־דמים, משרתיו הנאמנים של הנאציזם. מזמן לזמן נשמעה יריה. אי־פה אי־שם נראו גם פרצופים של גרמנים. פני הסובבים אותנו הביעו אכזריות, טמטום ורשעות, שגילו את מהות תפקידם. הם קיבלו פקודה לירות בכל אדם שיצא מהבית ללא רשיון או פקודה. הפולנים והבילורוסים, משרתיו הנאמנים של היטלר נצלו כל רגע כדי להרוג יהודי. מפרצופיהם נשקף צמאון הדמים והרצח. כבר לפנות בוקר הספיקו להרוג מספר יהודים בנסותם רק להציץ דרך הדלת. מי שרק העיז להוציא ראשו החוצה, פילח כדור את רקתו.

בשש בבוקר החל חלק מהרוצחים לגרש את היהודים מהבתים לרחוב. מי שלא הספיק לצאת חיש מהר הוכה באכזריות. כולם יצאו נבהלים מהבתים ונלחצו אחד לשני כעדר כבשים מבוהל, בהרגישם כי משהו איום עומד להתרחש .

נשמעה פקודה: „להסתדר בשורות, משפחות משפחות"!

היטלריסטים שיכורים כשעל פניהם נסוך הרצח מתרוצצים אנה ואנה ומכים על ימין ועל שמאל.

פלוגת חיילים מיוחדת מיחידות ס.ס. וס.ד. הגיעה כדי להוציא לפועל שחיטה המונית. שלטונו של קומיסאר־האזור פקע וגורל היהודים האומללים נמסר לידי פלוגות הרוצחים שנצטוו להוציא לפועל את גזר־דין המוות.

קומיסאר־האזור והמהנדס אלטמאן התרוצצו כעכברים מורעלים וחפשו דרכים כיצד להציל ממוות חלק מבעלי המקצוע כדי שהסדנאות לא ישותקו כליל.

בתשע בבוקר החל המיון במספר מרכזי איסוף. קומיסאר־האזור רץ ממרכז אחד למשנהו. לפני השורות הצפופות של האומללים עומדים כמה רוצחים וקובעים מי לחיים ומי למוות. תחילה עוד שמים־לב לתעודות־עבודה של בעלי מקצוע מסויימים, לאחר מכן נמאס להם הדבר והחלו לדחוף קבוצות שלמות למוות, מבלי להתחשב בתעודות. גם ההתערבות של קומיסאר האזור לא עזרה. הוא מקבל נזיפה חמורה משלטונות הס.ס. והס.ד. ומתבקש לא להתערב כדי לא להכשיל את ה„אקציה". המיון מוחש יותר ויותר.

כל הנדחפים לצד ימין, למוות, מוכים באכזריות ע"י פלוגת רוצחים מיוחדת מזויינת במכשירים קהים שונים ובמוטות ברזל. כולם זבים דם, המומים, ורבים נופלים ללא הכרה.

תמונת אימים מחרידה מתגלה כשמובל רבה של לידא ומשפחתו, הרב אהרון רבינוביץ זצ"ל חתנו של הגאון הרב יצחק יעקב ריינס. הרב הולך כל הזמן וקורא פרקי תהילים וזועק „שמע ישראל", „יהודים נהרגים על קידוש השם".

אני ואמי, שהחזיקה אותי כל הזמן בזרועי, נדחפים שמאלה, בבעיטת רגל אכזרית של הרוצח הפולני וואסיוקא־וויץ', לצד קומץ היהודים בעלי המקצוע. עוד בטרם הספקתי להתאושש ולהסתכל סביבי, שמעתי קולו הצורח המרוגז של שוטר פולני:

„לא להסתובב, לעמוד ישר. אתם תשארו בחיים, עליכם לעמוד ישר מבלי לזוז. ומי שיסתובב ויסתכל לצדדין יירה בו במקום".

הנדונים למוות, שמונים אחוז מהאוכלוסיה היהודית בלידא, מובלים ליער כשני קילומטר מאחורי העיר, בסביבת הקסרקטינים של הצבא הפולני. על ביצוע השחיטה ההמונית נמסר לנו לאחר מכן ע"י מרדכי גרשוביץ' (הגיע לישראל) בעל מאפייה וסוחר תבואה, שנפצע בצווארו והצליח להתחמק ולברוח מכיכר המוות.

בהגיעם למקום נגלו לעיני כל תעלות ובורות מוכנים. כולם חולקו לקבוצות בנות מאה איש, נצטוו להתפשט ולהישאר ערומים. הקבוצה הראשונה נדחפה לעבר הבור, מלווה במטר יריות ממכונות־ירייה, לאחריה נדחפו לבורות הקבוצות הבאות בזו אחר זו. הילדים נקרעו מידי הוריהם, נזרקו חיים לבור, נדקרו או שוסעו בידי הרוצחים לעיני הוריהם.

מרדכי גרשוביץ' ועוד מספר צעירים החליטו להמלט ממקום ההריגה. מטר יריות ליווה את הבורחים. כולם נפלו. הוא נפצע, חבש פצעו בסמרטוט שבידו וכך ברח וניצל ממוות.

בין הניצולים היה גם בחור צעיר קאמיאנסקי, שוורנר, הרוצח עצמו שהכירו, הוציאו מהבור, ואילו הוריו נקברו חיים בבור.

לאחר הטבח נאלץ היודנראט לשלוח יום יום קבוצת יהודים להוסיף ולכסות בחול את הבורות שבשכבתם העליונה זעה ונעה זמן רב.

מתי מעט היהודים שנשארו בחיים לאחר הטבח נאספו במגרש ריק ונצטוו לכרוע ברך ופניהם למטה. על ידינו עברו קציני הרוצחים וקומיסאר האזור. כעבור זמן נצטווינו לקום והובהר לנו שבצורה זו נאלצנו להודות לנאצים על כי השאירו אותנו בחיים.

לאחר מכן הובלנו לבית שהוקצה לנו בקירוב מקום לגיטו, שם נרשמו שמותינו, ונצטווינו למסור לידי השלטונות כל יהודי חדש שיגיע למקום.

בגדי הקרבנות־הקדושים נאספו ונערמו במחסן בית־החרושת לגומי לשעבר „ערדל". קבוצת יהודים נאלצה למיין את הבגדים, וכל בגד שעורר „חשד" כלשהו, נפרם ונבדק. כך אספו הנאצים זהב ותכשיטים רבים שהוטמנו בתוך הבגדים.

חדשים רבים נמשך המיון. לאחר מכן נמכרו הבגדים המשומשים לאיכרי הסביבה, והטובים יותר נשלחו לגרמניה כשי למשפחות הרוצחים.

בגיטו

שרידי היהודים שנשארו לאחר הטבח נכלאו בגיטו מוקף חוטי תייל דוקרני, סמוך לבית־הקברות היהודי (ברחובות פאסטאווסקא, וויסקא וחלודנא) ובו כמה עשרות בתים רעועים, שהיהודים גורשו מהם לפנות בוקר. המראה הכללי בכל בית היה כלאחר פוגרום. הכל היה מפוזר, שיירי אוכל ושברי זכוכית התגלגלו על הרצפה, הבגדים היו קרועים לחתיכות, מהכסתות הוצאו הנוצות. יללות וזעקות היסטריות מילאו את חלל האויר; האנשים התרוצצו כמטורפים, תלשו שער ראשם וקראו בשמות הקרובים שלא זכו לחזור.

מבתים בודדים בקע אור של נר או של מנורת נפט, שהאיר את פני היושבים על הארץ ועיניהם מקור דמעה. מבתים אחרים בקע קול נכאים רווי הגה ונהי של אומרי „תהילים".

לאחר שחלף ליל השבת, ליל האימים שנמשך ללא סוף, התאספו כולם באחד המבנים לתפילה בציבור. ה„קדיש" נאמר בצוותא. וכשפתח החזן בתפילת „אל מלא רחמים" פרצה זעקת התיפחות ואימים למרומים.

ב־12 במאי, ביום הרביעי לאחר הטבח הועברו לגיטו לידא כ־800 יהודים שרידי השחיטה בעיירה וורונובה המרוחקת שלושים ק"מ מלידא. לתחומי הגיטו נוספו עוד כמה בתי איכרים והיודנראט קיבל פקודה לשכן את מגורשי וורונובה.

אגירת נשק

לאחר טבח ההמונים צף בקרב הנוער הרעיון על קשר עם הפארטיזאנים הפועלים ביערות הסביבה. הצעירים החלו להתארגן בחשאי בלי שיוודע שמץ דבר להוריהם או ליודנראט. בבתים שונים החלו לחפור במידת האפשר מקלטים, במקרה ויוקף הגיטו. העבודה נעשתה בלילות, בהסתר מעין רואים. אך לאט לאט הלכו והתפשטו הידיעות על כך בגיטו.

לאחר מכן גמל הרעיון לאגור נשק מכל הבא ליד. לאט לאט החלו הצעירים להבריח לגיטו נשק קל, כדורים, פגזים וחמרי־נפץ שונים.

כמקור עיקרי לנשק שהוכנס לגיטו שימשו מחסני הנשק בקסרקטיני הצבא הפולני לשעבר. במחסנים אלה השאירו גם הרוסים נשק רב. מספר יהודים שעבדו במחסנים במיון ובאיסוף חלקי נשק שבורים כדי להעבירם לבתי־חרושת לנשק, סיכנו את חייהם שהיו תלויים בשערה והבריחו סוגי נשק שונים לגיטו.

מקור שני לנשק היוו נוצרים ידידי היהודים, שקיבלו טבין ותקילין תמורת הברחה זו שסיכנה את חיי שני הצדדים.

אחת לשבועיים היו השלטונות נותנים רשות לנקות את בתי השימוש ולהריק את פחי הזבל מחוץ לעיר במגרש מסויים שנועד לכך. בדרך חזרה היו ממלאים את פחי האשפה בנשק, שהיה טמון באדמה ומבריחים אותו בדרך זו לגיטו, כדי לחלקו בין המעונינים שלשמו בעדו.

כל אחד הטמין את הנשק בקרבת ביתו.

פעם אחת הלשינה אשה פולניה שיהודי בשם גרשון בארחאש, פחח לפי מקצועו, הציע לה חליפה תמורת רובה או אקדח. הצעיר היהודי נאסר מיד מבלי לדעת אפילו במה מאשימים אותו. לאחר שהוקרא בפניו כתב־האשמה ידע הצעיר את הצפוי לו.

בו ברגע, כשניגש השוטר לטלפון כדי לקרוא לאנשי ס.ס. שיובילוהו לבית־הסוהר, קפץ גרשון בארחאש דרך החלון הפתוח וברח בכיוון לגיטו.

השוטר הנאצי הרים קול צעקה, ומכל העברים החלה רדיפה אחרי הבורח וצעדיו לוו ביריות. לחיילים נצטרפו גם פולנים וליטאים ממשרתי הנאצים כדי לעזור לתפוס את היהודי שנמלט מידי רוצחיו. כדור של שומר ליטאי פגע בצעיר היהודי סמוך לגדר שמעליה עמד לקפוץ כדי להיעלם מעיני רודפיו.

הרוצחים הודיעו ליודנראט לבוא ולקבל את הגופה, ובארחאש נקבר בשורת אנשי היודנראט שהומתו באכזריות.

באותו יום עברה למקום סתר גם משפחת ההרוג, וכשבאו הגרמנים לאסרם כבר לא נמצאו במקום. הם הועברו בחשאי למחנה העבודה בקראסני ליד מולודצ'נה. אך עם חיסול המחנה לאחר זמן מצאו שם את מותם.

עוד מקרים דומים קרו בגיטו לאחר מאסרו של אחד מבני המשפחה. אחד ממשפחת רצקי, שגר בקצה רחוב סו־באלסקה, נאשם במכירת בשר ליהודים, אזי נאסרו מיד כל אלה שנשאו את השם רצקי ונרצחו. ילדה אחת בת 12 מאותה משפחה הצליחה להימלט ולהסתתר, אך שוטר פולני אחד הכירה ומסר אותה בידי הרוצחים.

כשנאסרה תחילה הבת הצעירה של החייט ברוך ברקוביץ (מרחוב סאדובה) נאספו לאחר מכן גם כל יתר בני המשפחה ונרצחו.

הצעירים נוכחו יותר ויותר לדעת שאין טעם להמשיך ולשבת בגיטו ולחכות לחסדי הרוצחים או לכדוריהם והרעיון על חיפוש דרך למחבואי היער, לפארטיזאנים הבשיל יותר ויותר. ההחלטה וההכרעה לא היו קלות. נפוצו שמועות שהפארטיזאנים הבילורוסים הנמצאים ביערות ולוחמים בנאצים אינם מקבלים יהודים לשורותיהם. בפגשם קבוצת יהודים הם גוזלים מהם את נשקם ובגדיהם ומגרשים אותם חזרה לגיטו, בטענה ש„אם זמן כה רב עבדתם בשביל הגרמנים, לא יכירכם מקומכם בתוכנו". מפה לאוזן נמסר גם על רצח יהודים ע"י הפרטיזנים הבילורוסים. אנו בדקנו את מקור השמועות הללו ולבסוף החלטנו לשלוח קבוצה של עשרה צעירים מתנדבים לנסיון.

בשלהי 1942 נכנסו לגיטו שני בחורים צעירים ללא טלאי צהוב. הם הופיעו כנוצרים וביקשו פרטים על משפחת הקצב אילוטוביץ'.

המשטרה היהודית ששמרה על הכניסה לגיטו חשדה בהם אך לא חקרה אותם ומסרה להם על מקומה של המשפחה המבוקשת.

מיד נודע הדבר שהבאים הם שני בחורים יהודים שניצלו מרצח ההמונים בעיירה ז'יטל ובאו לשהות בגיטו לידא. אף אחד לא העלה על דעתו שאלה הם שני פרטיזנים יהודים שבאו להוציא מהגיטו את משפחות פליישר ואילוטוביץ' ואת משפחת הרופא הכירורג מיאסניק. באותו לילה נעלמו שתי המשפחות הנ"ל מהגיטו.

אחרי ביקור הפרטיזנים יצאה קבוצת העשרה מגיטו לידא בכיוון היערות כדי לחפש קשר עם הפרטיזנים.

לאחר שעברו בליל חושך כעשרה ק"מ והגיעו לסביבות הכפר דאקודובה, פגשו בקבוצת אנשים מזויינים שדברו רוסית. הם נעצרו, נשדדו, פורקו מנשקם ונצטוו לחזור לגיטו. לתחנוניהם, לסיפוריהם על גורל היהודים בגיטו, לא היתה אוזן קשבת.

„למה המשכתם לשבת שם זמן כה רב"?! — זעקו בחשכת הלילה. לפנות בוקר חזרה הקבוצה לגיטו.

כשלון זה לא ריפה את ידי הנוער. אגירת הנשק לא פסקה, והמאמצים לחפש ולמצוא קשר עם פרטיזנים שיקבלום לשורותיהם, לא חדלו.

במחיצתם של פארטיזנים יהודים

בראשית 1943 הגיע לידינו כרוז מודפס מאת השלטונות הנאציים בנובוגרודוק, ממנו נודע לנו על מנהיג יהודי של

קבוצת פארטיזנים בשם טוביה בילסקי הנוקם את נקמת הדם היהודי השפוך ע״י הנאצים.

הכרוז היה מופנה לאוכלוסיה הנוצרית בסביבות נובו־גרודוק ובו נאמר כי כל מי שיסייע לגילוי עקבותיו של בילסקי ולמאסרו יקבל פרס של חמישים אלף מארקים גרמ־ניים. לאחר מכן הועלה הסכום למאה אלף.

התחלנו להתעניין באישיותו של בילסקי ונודע לנו כי קבוצתו פועלת מתקופת הפלישה של הגרמנים לרוסיה.

טוביה בילסקי מפקד מחנה פרטיזנים יהודי ביערות רוסיה הלבנה.

בהיותו חייל בצבא הפולני הוא ארגן קבוצת לוחמים קטנה, שגדלה מיום ליום, ומנתה כעבור זמן יחד עם בני משפחותיהם כאלף ושלוש מאות נפש. הוא הוציא אנשים מ־גיטו איבייה, ועוד עיירות סמוכות ללידא וכן את קרוביו ובני משפחתו מגיטו לידא, מבלי שמישהו יגלה כיצד נעלמו עקבותיהם.

חבורה של צעירים יהודים בלידא החליטה איפוא לפלס דרך בכל מחיר ולהצטרף ליחידת הפארטיזאנים בראשותו של בילסקי.

בחשאי הוציאו ממחבואם את נשקם, ולאחר נדודים ותעיות בסבכי היערות הצליחו סוף סוף להגיע למחוז חפצם. אחדים מהצעירים חזרו לאחר כמה ימים לגיטו והוציאו אתם ליער קבוצת צעירים נוספת.

באפריל 1943 הודיע לי בסודי סודות חברי מרדכי קורן (נפטר בארה״ב), כי הפארטיזן משה מאנסקי, שהצטרף לפני מספר חדשים לקבוצתו של בילסקי, הגיע העירה כדי להוציא קבוצת יהודים מהגיטו. הוא שאלני אם מוכן אני להצטרף לקבוצה זו. זמן רב חכיתי להזדמנות מעין זו וכשנת־אפשר לי הדבר לא היה גבול לשמחתי. נפרדתי מבני משפחתי, ומאמי האומללה, לקחתי את תרמילי ואת רימוני היד שהיו חבויים עד כה, ובחסות חשכת הליל התחמקתי דרך הגנים והגעתי למקום המיועד, למחסן העצים, סמוך לגדר של הגיטו.

בשעה המיועדת חמקה כל הקבוצה שבה נמצאו גם חמש נשים, דרך שוחה כרוייה מתחת לתייל, וזו כוסתה לאחר מכן כדי לא להשאיר סימן כלשהו.

רגלינו גמאו שדות וגיאיות, שקענו באדמות ביצה, אך לא חשנו עיפות כאילו התקדמנו בכביש חלק. תחושת החופש האיצה בנו משניה לשניה למהר ולהגיע למחוז חפצנו.

לאחר שהתרחקנו כ־15 ק״מ מהעיר והתקרבנו לכפר דאקודובה הגיעו אלינו לפתע קולות ברוסית: „מי שם״? „עמוד״!

עמדנו וענינו כי אנו קבוצת יהודים מזויינים מגיטו לידא העושה דרכה לקבוצת הפארטיזנים בראשותו של בילסקי.

מיד הוקפנו ע״י חיילים רוסים במדים, היו אלה חברי הקבוצה הלוחמת „איסקרה״. קשה היה לנו להעלות על הדעת, שבמרחק כה קטן מהעיר, משוטטים חיילים רוסים הלוחמים בגרמנים.

לתמהוננו הרב הושיטו לנו הפארטיזנים הרוסים ידיהם לשלום, וברכו אותנו באדיבות.

הם הראו לנו את הדרך ליחידת הפארטיזנים היהודית וציוו לשומר שע״י הניימאן להשיט אותנו בסירה לעברו השני של הנהר. לאחר שעברנו חמשה־עשר ק״מ נוספים האיר השחר ואנו נכנסנו ליער הסמוך להמתין עד רדת הלילה כדי להמשיך בדרכנו.

שכבנו לנוח וכל שעתיים עמד חבר אחר מתוכנו על המשמר, על מנת שלא יגלו אותנו איכרי הסביבה.

עם רדת הליל המשכנו בדרכנו והתעכבנו בקצה הכפר פוג׳ין ליד טחנת־המים. האויר הצח ושקשוק המים בדממת הלילה נסכו בנו עוז ואון ונכונות לגבור על כל מכשול. כמה מחברינו דפקו על דלתות איכרים וביקשו מהם להעמיד לרשותנו מספר עגלות כדי להסיענו כעשרים ק״מ מהכפר. הנשק שעל כתפינו הטיל מורא בלב האיכרים ובקשתנו נתמלאה.

כשהאיר היום שחררנו את בעלי העגלות שנצטוו לחזור לכפר. לאחר זמן קצר הגענו לבית מוקף גדר־קרשים. מיד יצאו לקראתנו פארטיזאנים ובראשם עשהאל בילסקי ז״ל. נתקבלנו בחמימות ובסבר־פנים יפות, נתבקשנו להיכנס הביתה, ובעל הבית הנוצרי ואשתו נצטוו להגיש לנו חלב חמוץ ותפוחי אדמה. סעדנו ליבנו, וכשנחנו קמעה לאחר הליכה מייגעת של שני לילות, הודינו למארחינו ועשינו דרכנו בשביל צר, שהוביל למחנה הפארטיזנים שבראשותו של טוביה בילסקי.

לאחר הליכה של שעה במעבה היער הגענו למחנה בו נמצאו כשלוש מאות לוחמים, ומלבדם גם נשים וילדים ואנשים קשישים שאינם מסוגלים לקרב.

מרחוק כבר הבחנתי בדמותו התמירה ורחבת־הכתפיים של המפקד טוביה בילסקי. הכרתיו אישית בתקופת הכיבוש הרוסי בשמשו כפקיד בכיר במשק המולאם. רק פעם אחת נפגשתי אתו בביתו של אחד ממכירי, הפנקסן קרימסקי ז״ל ויותר לא ראיתיו.

בהתקרב המפקד לקבוצתנו הכרנו מיד איש את רעהו, בלבביות ובהתרגשות לחצנו ידיים והתנשקנו.

המפקד קיבל את כל אחד מחבורתנו בלחיצת־יד חמה ואמר: „איפה הייתם עד כה, — למה אחרתם לבוא, למה חכיתם עד שבני משפחותיכם יומתו באכזריות״!

לאחר ששהינו מספר שעות באוהלי הפארטיזנים, עדיין קשה היה לנו לעכל במחשבתנו את המעבר החד מחיי גיטו

לחיי־יער. נמצאנו בכפר פארטיזני קטן במעבה היער. מספר סוכות היו תקועות בעמקי האדמה ובהן שורות של קרשים ששימשו למשכב.

מפוזרים על פני השטח הקטן של המחנה, שכבו הפאר־טיזנים בסוכות, או על יד הסוכות כשהם עייפים ותשושים מעבודת הלילה המאומצת, שנפלה בחלקו של כל אחד ואחד.

ליד הסוכות שנבנו בעמקי האדמה (כמטר עומק) עמדו כמה עשרות סוכות ואוהלים מבד, מכוסים בקליפות עצים כמחסה מגשם, רוחות וקור.

בהתקרב שעת הצהרים היו מעירים את הפארטיזנים משנתם וכל אחד מיהר למטבח לקבל מנתו.

המטבח לא היה אלא מוט ארוך נשען על שני זוגות מקלות קטנים ועליו תלויים דליים, בהם התבשל האוכל מעל למדורות שבערו תחתם. לאחר ארוחת־הצהריים היו מתחילים בהכנות ליציאה לפעולות שנקבעו ע״י המפקדה.

מספר שעות לאחר ארוחת־הצהריים כונסה אסיפה כללית בה נקראה ביידיש תכנית הלילה והפעולות שסומנו למחרת. העבודה התחלקה כדלקמן: חלק נקבע לתפקידי־קרב, על אחרים הוטלו תפקידים כלליים ועבודות שונות כגון: שמירה על המחנה ומסביב למחנה, עבודה במטבח, טיפול בתשושים וחולים וכו׳.

זמן קצר לאחר האסיפה החל כל אחד להתכונן לצאת לדרך לביצוע תפקידו. בשעות הבוקר המוקדמות כבר היו מצפים בקוצר־רוח לשובם של הפארטיזנים למחנה. נשים חיכו לבעליהן, הורים לילדיהם, נערות לבחוריהן. כולם מתוחים וחרדה שרויה על כל פנים.

היו מקרים רבים שקבוצות נאלצו לצאת לפעולות למספר ימים או אפילו לשבוע שלם כדי לבצע משימות שונות. היו אלה קבוצות־חבלה מיוחדות, שהיו מפזרים מוקשים, מפוצצים רכבות שהובילו חיילים גרמניים, נשק וחומרים לחזית, מפ־סיקים את קשרי הטלפון והטלגרף, מנסרים את עמודי הטלפון וגורמים נזקים לאוייב בכל הדרכים והאמצעים.

בדריכות ובחוסר סבלנות היו מצפים כולם לבואם של יחידות החבלה. הן היוו מקור הידיעות המשמחות והמעוד־דות על מספר הטאנקים שנהרסו, על קרונות הרכבת שהורדו מהפסים ועל הנאצים שנספו. ימים שלמים היו משוחחים במחנה על משימות שהצליחו או לא הצליחו עד שהחלו ההכנות לפעולות חבלה חדשות.

כל משימה היתה נרשמת על חשבון הקבוצה המבצעת וכן על חשבונו של כל פארטיזן שהשתתף בה. וכל אחד שאף להגדיל חשבון זה.

במשך התקופה הקצרה של ששה שבועות ששהיתי במחנה הפארטיזנים של בילסקי הגיעו לשם מגיטו לידא כמה עשרות יהודים, כשרים ובלתי כשרים לקרב. כולם נקלטו בקבוצות השונות ומילאו את כל העבודות שהוטלו עליהם.

ד"ר שמואל אמרנט

פרשיות חיים בגיטו לידא (1941 - 1943)

א. אל גיטו לידא כפליטים

— — — רק באקראי באנו ללידא, אשתי תמר ואנוכי. היה זה בימים הראשונים של נובמבר שנת 1941. בבריחתנו מגיטו וילנה בסוף אוקטובר, היה בדעתנו להגיע לעיר מולדתה של תמר — לסטולבצי שברוסיה הלבנה — בגבול לשעבר בין פולין לברית־המועצות. בווילנה, אפופת ימי הדמים, הגיעו אז לאזנינו הדים שהשלונו, על חיי השלווה, השוררים בעיירות רוסיה הלבנה. סבורים היינו משום מה, כי רק על יהודי ליטא ניתך זעם ההשמדה הטוטאלית ובתחומה של רוסיה הלבנה, נותרו עוד סיכויים להצלה.

היתה זו מנוסה הרת־סכנות. לאחר שנמלטנו מהמאסר בקרבת דז'יבינישקי ושוטטנו ביערות העבותים שבסביבה, הגענו לאים ותשושים לישוב כפרי זעיר (חוטור) — בקתות מספר, חבויות בתוך היער. לאחת מהן סרנו בכדי לסעוד לבנו ולנוח מספר רגעים. שני בחורים פולנים צעירים קידמו את פנינו, אף הגישו אוכל בעין יפה, הם הזהירונו: „למה תשוטטו בדרכים?! הן אורבות הסכנות על כל צעד! רבים יסגירוכם לידי הגרמנים, אל תרחיקו ללכת. לפניכם, במרחק של כ־15 ק"מ נמצאת העיר לידא; בה מהלכים עדיין יהודים חפשים במידה מסויימת ומצבם מניח את הדעת, לכו על כן ללידא".

עצתם שכנעתנו. הן רק לפני שעות מספר הצלחנו למלט נפשנו ונוכחנו לדעת, כי מן הנמנע הוא להגיע ל„סטויבץ". בחפץ לב הנחונו הבחורים את הדרך בה נלך ונפרדנו מהם. עשינו דרכנו ביער של עצי אורן תמירים, אדירי גזע, בשביל מוצף שמש חורפית רכה. נחפזנו, רצנו ממש לעיתים ובמשך כל היום כולו, לא הרשינו לעצמנו לנוח כדי רגע. עם שעת דמדומים, הגענו לפסי הרכבת בקרבת העיר. איש לא עצרנו, הלכנו ברחובות ויהודי לידא, שפגשנום ברחוב, הראו לנו את מקום ה„יודנראט".

הגענו למקום וכבר החשיך, עובדיו האחרונים של ה„יודנראט" נחפזו לבתיהם. נותרנו לבדנו שם; התפרקדנו על השולחנות ומיד נעצמו עפעפינו.

בשעות הבוקר למחרת, פנינו אל יו"ר ה„יודנראט" ליכטמן וסגנו קוטוק* בדבר סידורנו. ב„יודנראט" שררה מתיחות וחבריו עבדו בקדחתנות. יהודי לידא עמדו בפני תמורות; עוד בימים לפני בואנו, הורו הגרמנים על הקמת שכונות נפרדות ליהודים, בפרברי העיר — מקום מגורי דלת העם. „רובע" הגיטו הראשון נקבע ברחוב פיאסקי הארוך, על בקתותיו המפוזרות בתוך החולות, לאורך כביש גרודנו. ל„רובע" השני נועד רח' קושרובה, הגובל עם קסרקטין קודר. מעברו האחד נראו בקתות בודדות, מוקפות גני ירק ושדות; מעברו השני הזדקרה גדר גבוהה ומאחוריה, נראו מבני לבנים גבוהים, חומות אפורות של קסרקטין — נוסח רוסיה הצארית. חלונות הבקתות השקיפו לתוך יער עבות, שהשחיר באופק. ה„רובע" השלישי, נמצא מעברה השני של לידא, ברחובות פוסטובסקה וחלודנה — בקרבת פסי הרכבת, לידא—ברנוביץ.

כך הוכנסו גם יהודי לידא לגיטאות; בשלוש „שכונות" אלו נצטופפה אוכלוסיה של למעלה מ־7,000 איש. רחובות העיר המו מאנשים עמוסי מטלטלים. שהעבירום ל„דירותיהם" החדשות, מי בעגלות איכרים רתומות לסוסים, ומי בעגלות יד. חברי ה„יודנראט" התרוצצו מעוצבנים, עשו כל מאמץ לשכך התפרצויות, ליישב סכסוכים ולהסדיר את עניני הדיור. אולם אף בתוך המולה זו, מצאו ראשי ה„יודנראט" להיענות לנו. במהרה קבלנו תעודות זהות כתושבי לידא קבועים. לזכותו של ה„יודנראט" בלידא, ירשם הדבר כי הוא דאג בהקדם לצייד מאות פליטי וילנה, בתעודות מזויפות, המקנות להם זכות ישיבה בעיר, והיתה זו הצלה ממש.

באותם הימים ערכו הגרמנים סריקת פתע בעיירה דז'יבינישקי ועצרו כ־40 מפליטי וילנה שנמצאו שם. אלו הגיעו לעיירה זו, שבתחומי רוסיה הלבנה, מתוך אשלייה — כי עדיה לא תגיע פורענות האימים — מנת חלקה של יהדות ליטא. פרטים מחרידים באימתם, נמסרו מפה לאוזן בלידא, על הוצאתם להורג של העצורים ועל מחזות הבלהות שהתרחשו על יד קבר האחים. אף אלמנתו של ד"ר טשרנא — מי שהיה מנהל הסמינר (הפרטי) למורים עברים בווילנה — היתה בין קרבנות הסריקה.

ב. חיינו בגיטו

יום יום, היו יוצאות פלוגות פועלים למקומות עבודה שונים, בבתי חרושת וסדנאות, משקים ובתי־חולים, במחסני השלל (בויטה־לגר) וכדומה.

אנשי היודנראט האמינו, כי ריכוז היהודים בשכונות הוא מפנה חיובי לקראת הרגעה והפגת הסכנות. ביחוד האמין בכך סגן היו"ר של היודנראט קוטוק, איש ער, דינאמי ובעל מרץ. הוא סמך על הבטחות הגרמנים, כי העבודה תאפשר ליהודים קיום בלתי מופרע. קוטוק היה בא תכופות בדברים עם סגן הקומיסאר המחוזי — וינדיש — שהשכיל להעמיד פני גרמני אדיב, הדואג לשלומם של היהודים ותלה תקוות גדולות בהבטחותיו המשלות.

„כעת" — אמר לי קוטוק בשיחה, אחרי בואי מווילנה ללידא — „נוכל לארגן את חייה הפנימיים של הקהילה היהודית כרצוננו. נאלץ אמנם לעבוד עבור הגרמנים, אך

• מחבר הרשימה (היום בחיפה) מי שהיה מנהל הסמינריון „תרבות" בווילנה — היסטוריון לפי מקצועו, היה בלידא עד סופה המר. בימים ההם עמד לו כוחו לכתוב יומן ולגבות עדויות. כל החומר שהיה בידו הוחרם ע"י השלטונות הרוסיים. אך הוא כתב הכל מחדש.

• חתנו של סטוקטור.

נוכל להתקיים. הפרדוקסאלי במצבנו הוא כי תינתן לנו כעת שעת כושר לפתח שלטון עצמי מסויים".

אולם לא זמן רב ניתן לאיש המסור והנלהב הזה, לשגות באשליותיו התמימות וללכת שבי אחרי דבריו הערמומיים והמוליכים שולל של הגרמני.

בינתיים התמסר קוטוק לפעולתו ביודנראט בלהט רב. בכל מקום הזדקרה דמותו הפעלתנית של האיש הקרח, גבה הקומה, בעל פנים מפיקות מרץ — קול חד וסמכותי ותנועותיו מהירות. אף סייע בידו באמנות — יו"ר היודנראט ליכטמאן — המכונס והמיושב. נקבע גם מעון חדש בפינת רחוב קושרובה במקום מרכזי, המתאים לקשר בין שלוש השכונות היהודיות המפוזרות על פני העיר. כאן אורגנה המשטרה היהודית, שבראשה הועמד קוטוק, הופעלו המשרדים השונים של היודנראט, כגון משרד־העבודה, האספקה, העזרה הסוציאלית, והמדור לסטאטיסטיקה של האוכלוסיה.

בחצר היודנראט, במרפסותיו ועל המדרגות שבחזית הבית, היו מתכנסים ביחוד בשעות שלאחר העבודה, המוני אנשים, כאן נמסרו מפה לפה השמועות, מכאן הופנו הפועלים למקומות העבודה.

משרד העבודה, היה מספק מדי יום ביומו את תביעות הגרמנים לידיים עובדות. מקומות העבודה היו ברובם בלתי יציבים וקבוצות העובדים נאלצו לעתים, מדי יום ביומו, לשרך רגליהם בכיוונים שונים, עבדו בעבודות שרות ונקיון, במשרדים, בבתי חרושת, בבית החולים, במחנות צבאיים ובמחסני הצבא. החורף של שנת 1941—42 היה קשה ביותר. במשך חודשים, שררה צינה כבדה, ולסבל העבודה המפרכת והקור הצורב, נוספה עוד חרפת הרעב, שמררה חיי רבים ובעיקר של הפליטים, שמקרוב באו בעירום ובחוסר כול.

ימי א' בשבוע היו חופשיים להלכה מעול עבודת הכפיה. אך, כרגיל היו כבר בשעות הבוקר המוקדמות בימים אלה, מופיעים בשכונות חיילים גרמניים או שוטרים ומגרשים את כל המבוגרים, נשים וגברים גם יחד, לעבודות חסרות שחר כגון: טאטוא השלג בכבישים, ופינוי חורבות הבתים השרופים. באחד מימי א', הוזעקו כל יהודי לידא המבוגרים ואולצו לצאת ליער הקרוב, לגרש את הארנבות, המסתתרות בין השיחים בכוון אל הציידים. המון של מאות אנשים גוייס למטרה זו. לאורך הכביש המוביל ליער, שרכה את דרכה שיירה ארוכה של יהודים הבוססים בתוך השלג העמוק, רועדים מקור ומפחד ומפני הצפוי להם. לפתע, הופיעה להקת עגלות חורף ובהם קומיסר המחוז האנבג (Hanweg) ופמלייתו, קצינים פקידים ונשים לבושות פרוות פאר. כולם היו מבושמים, משתטחים על מושבותיהם בעגלות החורף כשהם חבוקים. קולותיהם הצרחניים, הניחרים, ניסרו למרחקים, צחוקם הדהד. עגלות החורף דהרו בין שורות הצועדים. הצריחות הוגברו. החבורה הפרועה התקלסה ביהודים, לגלגה, בשוטים הצליפה על גבי המצויים בקרבת העגלות. אחד הקצינים השיכורים היפנה את רובה־הציידים שלו והחל לירות לתוך המון היהודים, לקול צהלת פמלייתו. הכדורים פגעו בכמה צועדים והם קרסו מתבוססים בדמיהם.

בקרב היהודים פרצה בהלה, רבים החלו לנוס, אך המשמרות הגבירו את הלחץ —מנעו את הבריחה והחישו את המצעד ליער, בו נערך הצייד. במשך שעות רבות אולצו היהודים לעסוק בפעולתם המוזרה. הם צעדו בטורים ארוכים, המתמשכים לאורך היער, עברו בין עצים ושיחים עבותים ומילאו תפקיד של כלבי־צייד, המבהילים את הארנבות ומריצים אותן בכוון לטווח היריה של אדוניהם הציידים. שמש אכזרית עמדה בשמי התכלת הבהירים וזהרה שפע קור צורב, החודר ללשד העצמות, רוח יללה בין עפאי העצים, העמוסים שלג מזדהר. וביער הדהדו היריות הצפופות וצריחות הקלגסים השכורים. בתוך מעבה היער, בין השיחים, התרוצצו היהודים כשהם רועדים מקור ומפחד.

עם חשיכה, יגעים עד לאפיסת כוחות חזרו לבתיהם. אלה היו "ימי המנוחה" של יהודי לידא. והנה בכל זאת, היו אלה שבועות של שקט יחסי בחדשי החורף של 41—42. לעתים, בייחוד בימי א', היו מתפשטות שמועות טובות בקרב הציבור. סופר אז על מפלות מוחצות, שנחלו הגרמנים בחזית, על מהפכה שמגרה את היטלר והמשטר הנאצי ועל משא ומתן בדבר השלום, ההולך ומתקרב. לרגע קט העלו שמועות תמימות אלו תקוות בלב המאזינים. ברם, כעבור שעות מספר התנפצו האשליות, ופינו את מקומם למציאות העגומה. המצב ששרר בלידא בימים אלו, משך פליטים יהודים מווילנה שהיו מגיעים לעשרות. היודנראט דאג לציידם בתעודות זהות ולשכנם.

בדירות שררה צפיפות ובחלקנו נפלה בקתה ברחוב קושרובה. בכל חדר מחדריו הצרים של הבית, גרה משפחה וגם שתיים. תמר ואנוכי קיבלנו מקום במטבח זעיר ואפל. בפינתו האחת נמצאה כירת איכרים רבת־היקף ומעברה השני — בפינה סמוכה לחלון — עמדה מיטה, בה שכבנו שנינו. הבית היה מלא המולה, צריחות ילדים ובכי תינוקות.

תחילה עבדתי במקומות ארעיים שונים כגון, בבית־חולים, בניקוי חצרות. סבלנו חרפת רעב, בכל חריפותה. עקב הקור העז נגרמו לנו פצעי צינה על אצבעות הרגלים והידיים. הם הציקו לנו והחלישו את הגוף.

לבסוף — נתקבלתי לעבודה, ביודנראט — ברחוב קושרובה — במדור של האבידנציה, שאורגן ביוזמתו של קוטוק. במדור הזה, עבדו 5 אנשים. הנהגנו כרטיסיה והמצאנו את הנתונים הדרושים למדורים אחרים וביחוד למחלקת העבודה.

באו איפוא ימים של רווחה זמנית, שבועות של דאגות זעירות. סבל יום־יומי, רעב, שמועות מסמרות, עבודה מפרכת, צינה, וציפיות חסרות שחר. והנה הגיע חודש מרץ עם משבים חמימים וימי שמש. האיכרים החלו לעבד את השדות שבקירבת השכונה. החילונו לתכנן את ניצול חלקות האדמה, הסמוכות לבתים ואפילו פרצו קטטות פה ושם בדבר חלוקת האדמה בין השכנים. בחדר הסמוך חגגו שכנינו את חתונת בתם עם בחור צעיר — פליט שנטלטל ללידא — מאחת הערים שבפולין. אף אנחנו, תמר ואני הוזמנו לטקס הצנוע המבויש כאילו. הסתכלתי בזוג הנישאים, בחן עלומיהם, ותקוה חוורת החלה להתעורר. כוסות חמיצה נמזגו, שקנחנום בפרוסות לחם יבש, ברכנו את הזוג, ושרנו חרישית שירים.

ברם, השבועות של ייצוב יחסי לא ארכו הרבה.

ג. אותות מבשרי אימה

באחד מימי מרץ הופיעו בשכונה אנשי ס.ס., ביקרו בבתים אחדים ובדקו את התעודות האישיות של המתגוררים בהם. נעצרו 5 יהודים, 4 גברים ואישה צעירה — פליטים מווילנה — שטרם קיבלו "תעודות" של תושבי לידא.

העצורים הובאו ליודנראט, ובנוכחות כמה מחבריו נרשמו

שמותיהם. האישה הצעירה התחננה, שירשו לה לחזור הבי־תה, לתינוקה, שנשאר ללא השגחה. אך העצורים הוצאו כעבור רגע קט לחצר והוצבו אל קיר אחד המיבנים. כולנו הזדעזענו לפתע, לקול יריות מספר. מבעד לחלונות ראינו כבר את הגופות שטופות דם נעות ומפרפרות פרפורי גסיסה אחרונים. אנשי הס.ס. התרחקו לאחר שכילו מלאכתם. לפתע נשמעה, במקום בו היו מוטלות גופות המומתים, צעקת זוועה: הצילו! הצילו!

האישה הצעירה קמה על רגליה והזדקרה, פניה, שפלחם כדור בקרבת המצח, היו שטופות דם ומראיהם כפצע ענקי, היא נעה בכיוון ליודנראט, עלתה במדרגות כסהרורית, כש־זרועותיה מושטות קדימה. התפרצה לתוך המשרד כשמפיה פורצות צעקות מחרישות אוזניים; הצילו! הצילו! אנשי משמר הס.ס., שבצעו את הרצח, טרם התרחקו כליל, הצעקות שבקעו מחצר היודנראט, הגיעו לאזניהם. הם חזרו לחצר ועד מהרה גילו, כי חסרה גוויה. הם התפרצו למשרד, מצאו את האישה האומללה והחלו למשוך אותה לחצר. האשה התרפקה על ברכי הנוכחים, נאחזה בשארית כוחותיה ברהיטים, בדלת, ברגלי האנשים — „אני רוצה לחיות! — אני רוצה לחיות, הצילוני, הביאוני לילדי!"

שערותיה המדובללות, ראשה השותת דם, מאבקה המיו־אש, היוו מחזה מקפיא את הדם. אולם ידי ארבעת הקלגסים גברו על האישה הפצועה. הם סחבוה לחצר, ובעוד רגעים מספר נאלמו זעקותיה הצרודות, לאחר יריה נוספת, שהפעם היתה קולעת יותר.

לבית הסוהר שבלידא, הובאו מזמן לזמן יהודים, פליטי גיטאות אחרים. בייחוד רב היה חלקם של יהודי ווילנה, שעשו תכופות דרכם בכיוון לרוסיה הלבנה, תוך סברה, כי ימצאו שם מיקלט מתלאותיהם. אחד הקורבנות היה מנהל הגימנסיה הפולנית—יהודית בווילנה: טפר — שנעצר בסביבות לידא והוצא להורג בחצר בית־הסוהר. יהודים רבים מווילנה, ניסו את מזלם בעזרת ניירות אריים ולא פעם נתקלנו בחוצות העיר ואף במשרדים הגרמניים בהם עבדו, במכרים מווילנה, ששיחקו תפקידים של פולנים מבטן ומלידה. עברנו על ידם מבלי לגלות אף במבט קל, כי אי פעם היכרנום. באחד המש־רדים עבדה כפקידה, מורה של הגימנסיה העברית „תרבות" בווילנה — הגב׳ כץ — שהצליחה להישאר במקומה, עד לשיחרורה של לידא. בית הסוהר המה מהמוני העצורים, שגורלם נחרץ כמעט בכל המקרים. לשם הובלו יהודים, שנעצרו בדרכים ואשר הסתתרו בכפרים אצל איכרים והוסגרו לידי הגרמנים. גם אלה שנתפסו ללא טלאי, חסרי תעודות וכדומה.

כנפיים עשתה לה הידיעה, על מאסרה של משפחה יהודית שלימה בלידא, בגלל קשרי אהבה, אשר תנתה בתם עם גרמני שבמשרדו עבדה כעוזרת. הגרמני רחש לנערה הצעירה חיבה בלתי מוסתרת וכנראה רצינית; רגשותיו עוררו את תרעומת חבריו. המסכנה הושמה במאסר, בעוון חילול הגזע, ביחד עם אחיה, אחיותיה והוריה. כעבור ימים מספר הוצאו כולם להורג. בימים כאלה, היה היודנראט מקבל לעתים תכופות הודעות, כי עליו לשלוח עגלה לבית־הסוהר, בכדי להעביר גופות המומתים לבית־הקברות היהודי. באחד הימים הועמסו על העגלה הזאת, גם גופות בני משפחת הנערה, שקשריה האומללים גרמו לאובדן משפחתה. סופר, כי הגרמני הממונה עליה במשרדו היה שרוי באבל כבד, ולעיתים קרו־בות היה מבקר בבית־הקברות. בו היה משתטח על קברה תוך בכי מר.

ד. „דפילדה" — בטרם שחיטה

באחד הערבים בחודש פברואר 1942, נפוצו שמועות, שנמסרו מפה לאוזן והסבו דאגות כבדות, כי אחד מפליטי ווילנה — יעקב אבידן — בחור צעיר, התפרץ לדירתו של הכומר הפרבוסלבי המקומי. הכומר חזר באותה שעה לדירתו ובראותו את הגנב, הרים קול צעקה, נאבק אתו והחל לאחר מכן אף לרוץ אחריו. תוך כדי מאבק עם הכומר נשמט מעילו של הפורץ, ונמצא עליו טלאי צהוב. לכומר נלוו אף רודפים אחרים, אך הפורץ הזריז, התחמק בין הבתים, התפרץ לאחת הדירות וקפץ לתמהונם של הדיירים, דרך הדלת האחורית החוצה. עקבותיו נעלמו. בשכונות נפוצו מיד שמועות, על קשריו של הגנב עם כמה מהשוטרים היהודיים ועל החינגות המשותפות, המלוות שכרות, שערכו השוטרים הללו עם כמה מאנשי העולם התחתון, לרבות הפורץ לדירתו של הכומר. הידיעה, כי יהודי ניסה לשדוד את דירתו של הכומר ואף התקיף אותו, עוררה את זעמה של האוכלוסיה המקומית. סופר, כי הכומר ידוע היה בעמדתו האוהדת ליהודים. אך נסיון השוד במעונו, עשה לו כנפיים בקרב תושבי הסביבה וליבה את רגשות האיבה ליהודים. למחרת הוזמנו ליכטמאן וקוטוק לקומיסאר המחוזי ונתבעו בלווית איומים חד־משמ־עיים, להסגיר מיד את הפורץ. אולם הגנב שנמלט מידי הרודפים, הספיק כבר לברוח מלידא ולחזור לווילנה. כל החיפושים אחריו היו איפוא ללא הועיל. כעבור זמן נודע, כי יעקב אבידן, לאחר שחזר לגיטו וילנה, המשיך בפעולתו „המקצועית". אך לבסוף נתפס והקריירה שלו נסתיימה בתליה, שבוצעה לפי הוראות הגרמנים על ידי שוטרי היודנראט, ברחוב יאטקובה בגיטו הווילנאי.

במצוקתם ובתוקף הלחץ, החליטו חברי היודנראט, אחרי מאבק מר עם מצפונם, להסגיר בידי הגרמנים שישה יהודים, הידועים לשימצה, כאנשי „העולם התחתון", בעלי ותק בתחום העבריינות, ובהם תלו את קולר הפריצה לדירתו של הכומר. בטכסם עצה זו, סברו חברי היודנראט, כי הקומיסאר־המחוזי — המקיים איתם יחסים טובים — לא יערוך חקירה ודרישה, יחיש את העונשתם ובזה יחוסל העניין המסעיר את האוכלוסיה בעיר. ברם, העניינים נתגלגלו באורח בלתי צפוי.

ווינדיש — סגן הגביטס־קומיסאר ערך חקירה מדוקדקת וגבה עדות מפי העבריינים, שנאשמו בפריצה למעונו של הכומר. הם כמובן הכחישו הכל. אך לא הסתפקו בכך, אלא תוך כדי התנצלותם, החלו לגלות את „פשעי" היודנראט, הידועים להם היטב. בייחוד הרחיבו את הדיבור על המוני הפליטים מגיטו וילנה, שמצאו מקלט בלידא — בחסותו של היודנראט — וקיבלו ממנו תעודות מזויפות של תושבי לידא, תמורת סכומי כסף גדולים. והגדיל לעשות במלאכת ההלשנה, אחד הגנבים הנודעים מהפליטים שהגיעו ללידא — אברהם ווירובק — שלמשפחתו, יצאו זה מזמן מוניטין, בגלל התנהגותה הפלילית.

באחד במרץ 1942 התעוררנו כולנו, כשהשכונה מוקפת שוטרים במרחק צעדים מספר בלבד, זה מזה. אנשים בודדים שניסו להימלט, נורו בו במקום. בשעות הבוקר הוצאנו כולנו מהבתים וצווינו ללכת בכיוון לכיכר העירונית. צריחות הקלגסים ליוונו, כשהם מאיצים בנו, חודרים לבתים ומגרשים

את המתמהמהים. חולים נורו במקום. פה ושם, נראו בפתחי הבתים על ספי הדלתות גוויות נשים וגברים, שהומתו בידי הרוצחים. על מדרגות הכניסה לאחד הבתים ברחוב קושרובה, ממול היודנראט, ישבה אישה ישישה כשראשה רכון אל הקיר. חוורון פניה התחרה בלובן שערותיה — ארשת פניה היתה רגועה. שלוות נצחים הפיגה כבר את הבלהות, שהיו מנת חלקם של הצועדים ברחוב. חרדת מוות אפפה את כולנו — „לאן מובילים אותנו?" שאלנו זה את זה — „האם זהו מצעדנו האחרון?" בודדים ניסו להתחמק בפרשות דרכים ובסימטאות אך כדורי הקלגסים שמו בין רגע קץ לנסיונותיהם.

התקרבנו לכיכר העירונית רחבת הידים. מעברה האחד, התנשא בניין הגימנסיה הממשלתית רב המידות, ששימש כעת משכן הקומיסריון המחוזי. מעברה השני של הכיכר, התנשאה גדר גבוהה, המקיפה את בית החרושת למגפיים „ערדל". למעלה משבעת אלפים יהודים התכנסו בטבורה של הכיכר, מוקפים מכל הצדדים טורי חיילים ושוטרים. שמים כבדים מעוננים רבצו מעל לראשינו. הצינה גברה, שעות על שעות עברו ואנו עמדנו במקומנו. לשוא ניסו האנשים היגעים להתחמם, בקפצם במקום ובשפשפם את ידיהם הקפואות. החרדה גאתה מרגע לרגע. מכונות־היריה — מוצבות על גג הקומיסריון — השמיעו מזמן לזמן מטחי יריות וטרטורם מחריש האזניים הקפיא את דמנו. שוטרים עברו בין הקהל וציוו למסור את הכסף ואת התכשיטים. רבים קרעו את שטרות הכסף ופיזרו את המטבעות והתכשיטים שבידיהם או קברום מתחת לשלג. קולות הנפץ של מכונות היריה, המתחדשים לפרקים, העלו את הזוועה. הזהו האות?! המוני האנשים געו בבכי, ילדים צרחו ויללו, בהתרפקם על הוריהם. רבים התפללו. לא היה ספק בידנו, שקיצנו הולך ומתקרב. המיפנה בא באורח בלתי צפוי. נשמעו פקודות ברמקולים להסתדר. לעבור בסך על יד בניין הקומיסריון המחוזי, בין שתי שורות של חיילים ושוטרים, דרך שער זמני שהוקם במיוחד למטרה זו. הנה כך, היה זה מצעד מוזר של כל יהודי לידא. בקירבת קצינים גרמניים, עמד לתימהון כולם הגנב אברהם ווירובק והסתכל בפני כל העוברים לפניו. מזמן לזמן היה ווירובק מצביע, על אנשים בודדים והם הוצאו מהשורות ורוכזו במקום צדדי. 50 איש נעצרו לפי הוראותיו של ווירובק והוקפו מיד משמרות צפופים. הנותרים כוונו לשכונותיהם.

בדמדומי הערב עם חשיכה חזרנו לבתינו. לא האמנו למתרחש. האומנם כך זה נסתיים? הנדחה גזר דיננו? במצב של אפיסת כוחות הגענו לבתינו, ושכבנו לישון, עייפים עד מוות. טרם הבינונו את אירועי היום המוזרים ורק למחרת נתבהרו העניינים. בכיכר העיר, נערך מפקד של כל האוכלוסיה היהודית, כדי לברר מתוכה את פליטי גיטו וילנה, שמצאו מקלט בלידא וצוידו בתעודות מזויפות של תושבי העיר. שני המלשינים ווירובק וציגלניצקי קיבלו על עצמם את התפקיד, לגלות את היהודים, שאינם תושבי המקום ולפי נקיפת אצבע — נחרץ גורלם של עשרות אנשים. קבוצת העצורים, כוונה לבית הסוהר וללא דחיה, עוד באותו לילה, נורו כולם. כעבור חודשים מספר, נפגשתי עם אותו ווירובק. סיידתי קירות של משרד גרמני — כעוזרו של ווירובק — שהיה גם צבע מקצועי. ווירובק פתח לפני את סגור ליבו: — „הסבור אתה, כי לא ידעתי שמוצאך מווילנה?" — „רק לי עליך להודות, כי עודך בחיים — משום מה לא אביתי לפגוע בך". הסתכל בי בעיני זכוכית נטולות הבעה מתוך פניו המנומשות ועטורות שער אדמדם. — „בידי היית ובאצבעי הקטנה הזו, יכולתי לשים קץ לחייך". חיוך עיקם את שפתיו והשתפך על קווי פניו הגסים. אחוז צמרמורת החרשתי ולא הוצאתי הגה.

ימים אחדים אחרי ה„דפילדה" נאסרו חברי היודנראט וביניהם היושב ראש ליכטמאן, סגנו קוטוק וצידרוביץ בנימין, עו"ד.

אימה כבדה השתררה בקרב יהודי לידא. פעולת היודנראט שותקה למעשה. עברו ימים של ציפיה מתוחה. באחד הלילות הצליחו להימלט שני עצורים יהודים מבית הסוהר (לא מקבוצת חברי היודנראט). הם ניצלו שעת כושר, בה לא השגיחו הסוהרים וקפצו מבעד לאשנב, לחצר על ערימת חביות, שהתגוללו שם וברחו מעבר לגדר. מפיהם נודעו הפרטים על עינויי אנשי היודנראט, על ההתעללות הממושכת בהם, ועל סופם המר. הם מסרו על עמדתו התקיפה —כולה אומרת כבוד — של קוטוק, אשר לפני ביצוע פסק־הדין ולאחר שנצטוו הנידונים להתפשט, סרב לציית לפקודה הפוגעת. הוא אירגן את ההתנגדות, עמד בסירובו והמריץ אחרים ללכת בעקבותיו.

לאחר ימים אחדים, נתקבלה במשרד היודנראט ההודעה, כי עליו לשגר עגלה לבית הסוהר, לשם העברת גופות לבית הקברות. היו אלה גופותיהם של חברי היודנראט המעונים. הגופות היו מרוסקות עד כדי כך, שקשה היה להכירן. אשתו של קוטוק זיהתה את בעלה לפי ציפורן עקומה באחת מאצבעות ידיו.

רק קרובי המשפחה הורשו ללוות את אנשי היודנראט — בדרכם האחרונה. הם נקברו בקבר אחים בבית הקברות הלידאי. אימה שחורה, נפלה עתה על הגיטו, לאחר מותם של חברי היודנראט. אובדנם היה אות מבשר רעות לאוכלוסיה היהודית. אכן, את אשר יגורנו בא.

כך עברו שבועות מספר, עד שעמדנו על העובדה המרה, כי המפקד, בו נעצרו 50 יהודי וילנה, צריך היה לשמש כעין תימרון, לפני מיבצע חיסול של מרבית יהודי לידא, תחבולה של הטעיה והסחת דעת. הרגש הירגשנו אז, כי גזר דיננו רק נדחה וכי הכיליון מרחף מעל לראשינו. אותות המבשרים את האבדון המתקרב הלכו ורבו. באחד הימים נעצרו כ־60 יהודים עובדי מחסני השלל (בויטה־לגר). סופר כי הגרמנים גילו גניבות של נשק במחנה — ותלו את הקולר בעובדים בו. אז החלו לחקור את הענין; מתוך פחד מפני הצפוי להם, לא באו הפועלים היהודים לעבודה. תגובת הממונים עליהם היתה מיידית.

שוטרים הוציאום מבתיהם וכולם הועברו למאסר. היה זה ביום א' אחד, בסוף חודש אפריל. יום אביב זוהר, חמים. לא עבדתי וישבתי מאחורי הבית ברחוב קושרובה, כשלפני משתרעים שדות חרושים, עטורים יער מאפיל באופק. לפתע הופיעה בשביל המתפתל בין השדות, במרחק כמה מאות צעדים ממקום שבתי, קבוצת אנשים מוקפת חיילים. הם צעדו בסך, בכיוון לביקעה, שהשתרעה בין השדות וקירות החול שלה הצהיבו מרחוק. עקבתי אחריהם; בדומיה צעדו האנשים, כצלליות לאורך השביל. הקבוצה נעצרה בטבורה של הבקעה, האנשים נעמדו מול הקיר המבהיק בשמש. יריות נשמעו לפתע כאילו תפיפות עמומות בתוך. טור האנשים שממול לקיר קרס על החול — לאחר מכן, רכנו מעליהם המזוינים וכנראה, כיסום באדמה. כעבור זמן קצר, החלו החמושים לנוע בשביל,

בכיוון לעיר. נשתררה דומיה פתאום והכל דמה לחזיון בלתי ממשי. עד מהרה נתאמתו ההשערות! לעיני ממש, נרצחו עובדי מחסני השלל (בויטה־לגר), שנעצרו לפני זמן קצר.

ה. טבח השמונה במאי

המתיחות גברה מיום ליום; שמועות רדפו שמועות. ידיעות על המתרחש בערים ובעיירות אחרות, הסעירו את הציבור. נמסר על טבח ושחיטות, שפגעו מדי פעם בפעם בקהילות היהודיות שבאיזור. מפי האיכרים נודע, כי חופרים ביערות הקרובים ללידא בורות. נשמעו הדי התפוצציות מכיוון היער הקרוב לרחוב קושרובה. היער היה מוכר לנו היטב. לעתים היינו חוצים את השדות, שבקרבת ביתנו ובשבילים מגיעים ליער, לקושש זרדים ולהביאם הביתה. כעת היינו אובדי עצות. בעינים בוהות, הסתכלנו ביער המאפיל באופק, האפוף בלהה. השתדלנו להסיח את הדעת. היו אלה ימי אביב חמימים. אי אלה עבדו את חלקות האדמה, שעל יד בתיהם וזרעו ירקות.

ביום השמונה במאי עם דמדומי הבוקר, החרידתנו הי־דיעה, כי שוב מוקפת השכונה קלגסים. מבעד לחלונות נראו דמויותיהם המעורפלות שהתהלכו אנה ואנה לאורך הגדר הגבוהה שהקיפה את הקסרקטין. לא הססנו וניצלנו שעת כושר, כשהזקיף הקרוב לביתנו פנה לנו עורף וזחלנו אל המחסן הקטן, שבפינת החצר. בתוך המחסן היה מרתף קטן, כשני מטר ארכו ורחבו, כמטר וחצי גובהו — מיועד לתפוחי אדמה. במחסן התגוללו גרוטאות, חביות וזרדים. מאחורינו זחלו השכנים. 8 אנשים ובתוכם שני ילדים התכנסו בתוך המרתף. התישבנו לאורך הקירות הטחובים של המרתף, סגרנו מעלינו את מכסה הכניסה והיסווינו אותו בגרוטאות ובזרדים.

חלפו שעות. מבחוץ הגיעו קולות הקלגסים המגרשים את היהודים מדירותיהם. — „על כולם מיד לצאת לרחוב! הנשארים בבתים יירו!" — הפקודות בגרמנית ובפולנית נשמעו בבהירות. צעדים נחפזים הדהדו. נשמעו צעקות האנשים המוצאים מהבתים, בכיות וצריחות ושוב — נדם הכל. העיקה עלינו דומית המוות, ששררה מסביב. כעבור שעות אחדות, הגיעו ממרחקים הדים קלושים של יריות צפופות — ללא הפוגה. זמן רב נמשכו היריות, רעמו והדהדו במשך שעות.

— — — לאחר מכן נשמעו קולות הגרמנים, הבולשים בבתים. נפרצה גם דלת המחסן, שמעל למקלטנו. מי שהוא נכנס לתוכו, נבר בגרוטאות — נעצרה הנשימה! צעדים כבדים הלמו מעל לראשינו. נשמעו רשרושים מקפיאים את הדם. הלב דפק, כאילו אומר לפרוץ את סגורו. הקולות הללו חלפו, עברו. ושוב רבצה מעלינו רק הדומיה. במתיחות ללא גבול האזנו. רעמי תפיפות היריות נדמו. החל להחשיך — איש לא חזר. בלילה עוד נשמעו לעיתים קולות הקלגסים מהרחוב והדהדו צעדיהם הכבדים. לא העזנו לצאת ממקלטנו. כפופים ישבנו, מכווצים, בלי הוציא הגה מפינו. האיר היום.

בזהירות העלינו את המכסה שמעל לכניסה. שלווה בלתי מופרת שררה, אף נפש חיה לא נמצאה בקרבת מקום. חזרנו וסגרנו את המכסה. שוב פקדו אותנו הקלגסים, המחפשים את המתחבאים. קולות עמומים חדרו מהבית, מהחצר הדהדו צעדים, שמלאונו חרדה; נתחדשה אימת המוות, כשידי הגר־מנים נברו בתוך הגרוטאות, (שמעל לראשינו) ובזרדים, שהסוו את הכניסה למרתפנו. נשתררה דממה. כך ציפינו עד הלילה. כבר יומיים ומעלה לא בא אוכל לפינו. אך כמעט ולא הרגשנו צורך לשבור את רעבוננו. בלילה העז אחד מאתנו, להתגנב לדירה. באור הקלוש של הירח, המסתנן מבעד לחלונות, נראה ההרס הרב; הכל היה פרוץ, שבור — החפצים היו מפוזרים על הרצפה. נמצא לחם ודלי מים. רווינו קצת צמאוננו. לעסנו את הלחם היבש. האזנו בלי הפוגות; כולנו אוזן קשובה. — „הישוב מי שהוא מהשכנים? היודיע, כי נגמר הכל? כי מותר לחזור לדירה?"

משפחות רבות היו בבית, והן לא התחבאו. בדירה, שבה התגוררנו נמצא יהודי „חייל פולני לשעבר" צבי חזן, שהש־תתף במלחמה הקצרה, נשבה ונמלט ממחנה שבויים הנמצא אי שם במרחבי רוסיה. הוא הלך ברגל מאות ק"מ, בכדי להגיע לבני משפחתו, לילדתו בת השתיים, ילדה חיננית בעלת עינים נפלאות שובבות וצוהלות. הוא נחשב לבעל מקצוע מעולה, כשרברב יחיד במינו. „היתכן כי לא יחזור?!"

בשכנות גרה משפחה, שבתה התחתנה לפני שבועות מספר, אף בעלה בעל מקצוע טוב, שעבד במוסד צבאי. — „היתכן, כי איש מהם לא יופיע?"

חלפו ימים ולילות, לפנות בוקר היינו מעלים בזהירות את המכסה ומציצים. והנה פרוצים הבתים — פתוחים החלונות לרווחה — הרוח הניעה את התריסים ודפקה בדל־תות. המשכנו לדגור במרתפנו. כפופים ישבנו, ללא אפשרות למתוח את אברינו ולנשום נשימה עמוקה. האוויר במרתף נעשה דחוס ללא נשוא. אם כי מבעד הסדק הצר במכסה שמעל לכניסה — חדר קילוח קלוש של אוויר מהמחסן. מעמסה כבדה העיקה על הריאות. מזמן כבר לא יכולנו להדליק גפרור מחמת האוויר הדחוס. נאלצנו לשבת באפלה הסמיכה, אובדי עצות. — „הייתכן, כי מכל הקהילה הלידאית לא נותרה אף נפש חיה?" — השערות נסתמרו מפחד — „מה עלינו לעשות? לאן נשים פעמינו?" — עבר כבר שבוע שלם ושוב נאלצנו להתגנב בשעות הלילה המאוחרות לדירה ולהוציא ממנה שאריות של מזון ומים. ובינתים לא נראה אף סימן של חיים. ביום העשירי לישיבתנו במרתף, פגה סבלנותנו והחלטנו לעשות מעשה. שכנה המסתתרת אתנו, אשת הכובען זונדל בוירסקי שהודות למראה „הטוב" יכלה להתחפש כאיכרה, החליטה לצאת בכיוון לשדות ולהיוודע, מה עלה בגורלם של יהודי לידא?

היא נעלה מגפיים ועטפה את ראשה במטפחת — לקחה סל, כסתה אותו ודמתה לאיכרה ביאלו־רוסית, הנושאת את מרכולתה לשוק העירוני. היא זחלה מהמחסן ועשתה דרכה בשביל, המתפתל מאחורי הבתים.

בשדה עבדו האיכרים, חרשו את אדמותיהם כמימים ימימה. האישה ניגשה לאיכרים ושאלתם על היהודים. מפיהם נודע לה, כי ביער הסמוך נערך הטבח עוד בשמיני במאי, בו ניספו מרבית היהודים. נותרו רק 1,500 איש, ואלה רוכזו בגיטו שברחובות פוסטובסקה, חלודנה ופבריצ'נה. אלה ממשיכים לעבוד ומותר להם לנוע באופן חופשי למקומות עבודתם. איש אינו עוצר כעת יהודים ברחובות. אשתו של בוירסקי זונדל חזרה איפוא למחסן והודיעה לנו, כי עלינו לצאת ממקלטנו ולעבור לגיטו החדש. וכך סוף סוף עזבנו 8 צללים את המרתף.

כושלים היו צעדיהם, הם נעו באיטיות ובכבדות. האור סינוור והכאיב לעינים. שרכנו רגלינו בין הבתים הפרוצים ודוממים. ומעבר לבתים, בשדות, עבדו האיכרים. בגדיהם

הצבעוניים הבהיקו בשמש, האדימו המטפחות על ראשי הנשים. מרחוק נשמעו קולות של שיחות וזמירות עליזות — תמונה אידילית. ואנו — היאוש השתולל בלבנו והעולם כמנהגו נוהג! חיילים גרמניים הופיעו ממולנו. הלב שוב פועם. הם עברו על ידנו, מבלי לתת עלינו את הדעת. חצינו את הכיכר העירונית, רחבת הידיים, שממול לקומיסריון המחוזי; אנשים רבים פגשנו בדרך חיילים גרמניים ושוט־רים, איש לא עצרנו.

רגלי כאבו ללא נשוא, זרות היו, כאילו נמצאו מעבר לגופי. כמו על מטילים כבדים התהלכתי, וכל צעד היה מלווה מכאובים עד כדי עילפון. הבלגתי והמשכתי לנוע, כסהרורי הלכתי בשארית כוחותי. סו״ס היגענו לרחוב פוס־טובסקה. הגיטו כבר היה גדור מסביב. בקרבת שער הכניסה לגיטו, בבית הראשון שברחוב פוסטובסקה, שוכן היודנראט. נכנסנו למשרד. בתדהמה קידמו את פנינו. כצללים שיצאו מהקברים היינו. איש לא פילל, כי עוד מסתתרים יהודים. השתטחנו על הרצפה תשושים. חלצתי בקושי נעלי, שנראו כדבוקות לעורי ונתגלו רגליים נפוחות, אדומות כסלק, חסרות צורה. ניסיתי להתרומם ולהתיצב — אך כאבים ודקירות חזקות הפילוני, והמשכתי לשכב. אחד היהודים שהתגורר בבית הסמוך — הזמינני לביתו. עברתי עם אשתי והשתרעתי על המיטה הפנויה שבאחד החדרים. כך שקעתי בתרדמה עמוקה.

כשהתעוררתי, נודעו לי מפי האנשים בגיטו, תולדות הימים, שבהם „קבורים" היינו במקלטנו. הפרטים הצטרפו אחד־אחד לתמונה שלימה.

בשמיני למאי 1942, הוצאו כל תושבי השכונות היהודיות והובלו בכיוון ליער קושרובה. נערכה סלקצית בזק. דומני, כי ווינדיש עצמו — סגן הקומיסאר המחוזי — ברר את היהודים שעברו לפניו והפנה את הנידונים לכליה, בכיוון ליער ימינה ואת הנידונים לחיים, בכיוון לעיר שמאלה. בני משפ־חות נפרדו; הכשרים לעבודה, הופנו לקבוצות הניצולים ובני ביתם. גורשו לכיוון הבורות, שהוכנו כבר מזמן לתעודתם. רבים מאוד ויתרו על זכותם לחיות וביקשו להצטרף למשפ־חותיהם. שכננו השרברב, צבי חזן, העדיף ללוות את הוריו, אחיותיו וילדתו החיננית בדרכם האחרונה. גם שכננו, שנשא לפני זמן קצר אישה, נלווה אליה ואל הוריה, על אף האפשרות שניתנה בידו להצטרף לקבוצת הנותרים בחיים. ההפרדה מלווה היתה צעקות יאוש, התרפקויות על בני המשפחה, בכיות רמות, הצלפות ומכות אכזריות של אנשי הס.ס. — מבצעי הרצח.

לאחר תום הטבח הופיע הגביטסקומיסר האַנבג ונשמעו פקודות: „על כולם לכרוע ברך, להרים את הידיים ולהודות לגביטסקומיסר, על הזכות שניתנה לכם להמשיך לחיות!"

הגביטסקומיסר ירד ממכוניתו, סקר את המון הכורעים על הברכיים, שורות שורות, כשזרועותיהם מורמות לאות תודה. לאחר מכן כוונו היהודים הנותרים בחיים לגיטו. בכל הבתים נשמעו יללות ובכיות המתאבלים, על מות אהוביהם.

ו. תקוות ואשליות — בין שחיטה לחיסול

קיבלנו פינה בביקתה, ברחוב חלודנה. בחדר קטן — 3 על 3 — גרו בשלוש פינות, שלוש משפחות. לאחר מכן, נוספה עוד מיטה רביעית ושוכן בחדר גבר נוסף, שהגיע לגיטו מאחת העיירות הסמוכות. הרחוב נמצא בקצה הגיטו בקירבת מסילת הרכבת לידא—ברנוביץ, סמוך לגדר הגיטו. מחלון החדר, אפשר היה לצפות ברכבות, החולפות ונעות על המסילה המוגבהת, כשהן טעונות לרוב צבא ותחמושת. שדות תבואה מוריקים השתרעו עד לפסי הרכבת — התבואה לבלבה כבר ומבין השיבלים הרכים ביצבצו פרחי בר. מעבר לבית התרוממה גיבעה תלולה והאפילו עצי יער סמיך. מבעד העצים, האדים גג ביתו של שומר המסילה. שוכן בו עתה משמר של חיילים גרמניים ושוטרים אוקראיניים, שמתפקידם היה לפקח על גשר מסילת הרכבת, שמעל לנהר לידייקה. מסילת הרכבת עברה לאורך ביצה טובענית. בין שיחי הביצה התפתל הנהר, שלאורכו הוקמה גדר תייל כפולה של הגיטו. מעבר לביצה — במרחק של ק״מ מהגיטו — נראו בבהירות בניני אחוזת הקומיסר המחוזי.

הייתי חולה. רגלי צבו עד לממדים מחרידים; פי שניים לפחות גדל היקפן ואודם אפל עם גון ארגמן—מכחיל, כיסה אותן. שלושת הרופאים שנותרו בגיטו הובהלו אלי, הם הציצו, בדקו, התייעצו ביניהם, כשארשת פניהם מודאגת. „העניין קשה! מצריך טיפול ממושך — מחלתך נדירה היא, מופיעה אצל אסירים נטולי תנועה. דרוש טיפול ממושך, מזון עשיר ומבריא". איבחונם לא היה מעודד. שבועות רבים הייתי רתוק למקומי ולמיטתי; היו אלה שבועות של שקט יחסי. איש מבחוץ לא התערב בענייני הגיטו ויכולתי לשכב ללא הפרעה על הדשא מאחורי הבית, כשרגלי חשופות לקרני השמש האביבית. הן פעלו אמנם את פעולתן המבריאה. פחתו הכאבים — אודם הרגליים החוויר, הוחזרה להם בהדרגה צורתם התקינה. החילותי לנוע, צעדתי באיטיות, ובקושי שרכתי את רגלי. אימצתי את כוחותי על מנת להתנועע ולהתרגל להליכה. רציתי לצאת עם פלוגות העבודה ולא להישאר במשך שבו־עות לבדי, ללא תנועה, שרוי בזכרונות שלא הרפו ממני, טרף להירהורי בלהה מתמידים. תהליך ההחלמה היה איטי — אך לבסוף התאוששתי.

הצטרפתי לקבוצת פועלים, שעבדה בגינה, המקיפה את חווילתו של הקומיסר המחוזי האנבג. החווילה — אחת המפוארות שבעיר — נמצאה לא הרחק מבנין הקומיסריון המחוזי (בנין הגימנסיה הממשלתית לשעבר). היא התנשאה על גבעה, מוקפת שדרות עצים מצילים, ערוגות פרחים וגדר שיחים גבוהה מכל עבריה. סמוך לחווילה היתה בריכה נאה. עבדנו בעבודות גננות שונות. האַנבג שיחק אף כאן תפקיד של גרמני טוב ואף פעם לא גער בנו ולא פנה בגסות. מבטו כמעט ולא הופנה אלינו. לעתים נתן פקודות בקול שקט: „הביאו! עשו!" נדמה היה לנו, שאיננו קיימים עבורו. פעם ציווה הקומיסר להכניס לדירתו עציץ כבד. שניים מהפועלים מילאו אחרי הפקודה והעלו את העציץ, על מנת להציבו בחווילה. הקומיסר שכב במיטתו עם אחת האהובות שלו, כששניהם עירומים. כל סימני בושה או מבוכה לא ניראו בפניהם והם המשיכו במזמוטיהם, כאילו לא נמצאו בקרבתם בני־אדם. לעתים היו הקומיסר עם פמלייתו יורדים לברי־כה שבתוך הגן. היו משתכשכים בה. עירומים לגמרי, משתוללים ללא בושה מבלי להתחשב בנוכחותם של הפועלים היהודים, הרכונים על עבודותיהם על גדות הבריכה.

בחודשים הראשונים לאחר טבח השמיני במאי, טרם הורחבו בקנה מידה גדול בתי־המלאכה, שעתידים היו להקיף את מרבית האוכלוסיה היהודית. ועד יהודי זמני ניהל את עניני הגיטו, הסדיר את ההזנה, כיוון את הפועלים למקומות

עבודה שונים בעיר, לפי תביעות משרד העבודה הגרמני. אורגנה מחדש המשטרה היהודית. בחנות, בפינת רחוב פוס־טובסקה—חלודנה חלקו את מנות הלחם. הועד טיפל בבעיות השיכון. רבים ירשו את חפצי קורבנות הטבח הגדול, שמצאו בדירות הנטושות והחליפום במצרכי מזון. במקום העבודה פרח מסחר חליפין עם האוכלוסיה המקומית והיו העובדים חוזרים מעבודתם, כשהם טעונים מזונות. הועד היהודי הזמני, אסף חלק של חפצי הנטבחים במחסן מיוחד והיה מחלקם בין הנצרכים. וכן, לאחר שחזרנו באיחור של 10 ימים לגיטו — בעירום ובחוסר כול — קיבלנו מהועד לבנים ובגדים הכרחיים.

בגיטו היתה מורגשת כעין ארגעה.

תושביו עתידים היו לעבוד בבתי מלאכה של הקומיסריון המחוזי, שהלכו והתרחבו בהיקף רציני בהנהלתם של המהנדס אלטמן והסוחר אלפרשטיין. לשני אלה היו קשרים טובים עם הקומיסר והלז חזר והבטיח להם, כי עובדי בתי המלאכה יהנו מבטחון חיים, הואיל ועבודתם תחשב כבעלת חשיבות בטחונית ומועילה. בהדרגה רוכזו בבתי המלאכה מרבית תושבי הגיטו. בתי המלאכה השתרעו על שטח ניכר. הכניסה לעובדים היתה מצד רחוב פוסטובסקה — והכניסה החיצונית המיועדת ללא יהודים הובילה לתחום שמחוץ לגיטו. בתי המלאכה הכילו מבנים רבים, מהם בעלי קומת קרקע בלבד ומהם בעלי שתי קומות. כמעט כל ענפי המלאכה היו מיוצגים במפעל רב מידות זה, שבו השקיעו מנהליו כשרון ארגוני ומאמץ רציני.

בסדנאות למכונאות תיקנו כלי רכב שונים, מכונות חקלאיות, מנועים. טרטור מכונות והלמות פטישים נשמע מהם תמיד. חשמלאים היו טרודים בעבודותיהם. חייטים פרוונים, כובענים, סנדלרים, שענים, נפחים ביצעו את הזמנות הגרמנים. פקידי הקומיסריון, קצינים גרמניים ומקור־ביהם, ניצלו את בתי המלאכה והמטירו הזמנות, שהוצאו לפועל במועדן. במחלקה מיוחדת עסקו בניצול פסולת של עורות, שנתקבלו מבתי חרושת לערדליים והתקינו מהם חפצי עור כגון: חגורות, נרתיקים, ארנקים, תיבות מצופות פסיפסים צבעוניים, תכשיטי עור שקסמו ביותר לפקידות הגביטס־קומיסריאט.

מאות פועלים טרחו לספק את תביעותיהם של הגר־מנים ואמצו את דמיונם בכדי לעורר את קורת רוחם והתפעלותם. הם נחפזו למלא כל קפריזה ונאחזו בעבודתם זו כבעוגן הצלה, בתלותם בה תקוות שוא. בסדנת הנגרים הושקעו מאמצים רבים בייצור צעצועים לילדי הגרמנים. צוות העובדים התקין בשביל ילדי הקומיסר המחוזי האנבג — כשי ליום הולדתם — רכבת קטנה עם מנוע חשמלי, הנעה על פסים ארוכים דרך מנהרה מעל לגשרים, ומצדדיה רמ־זורים, תחנות וביתנים של שומרים. שבועות של עבודות פרך הוקדשו לבניית הרכבת והגביטסקומיסר עקב אחרי התקנתה והביע תכופות את קורת רוחו ממנה.

בגינות ירק גדלו פרחים וירקות.

בלולי השפניה טפלו בשפני אנגורה וגזזו את צמרם. המנגנון בבתי המלאכה היה יהודי. יהודים היו ממונים על הסדנאות הבודדות, תכננו ונהלו את העבודה. להלכה נהל את בתי המלאכה גרמני שייצג את המוסד בפני הרשויות. איש זקן, מגושם לבוש מדים, אך נוכחותו היתה בלתי מורגשת. נטל העבודה הוטל על מנהליו אלפרשטיין ואלטמן. המארגן והרוח החיה של בתי המלאכה היה אלפרשטיין — סוחר מגרודנו — איש תוסס, שופע מרץ ויוזמה. הוא הרחיב את המפעל והשתדל לזכות בעזרתו בתנאים נוחים בשביל תושבי הגיטו. הוא תלה תקוות שוא בחסדיהם של קציני הגביטס־קומיסר וביחוד של האנבג. לאחר תום עבודתו בסדנאות, היה אלפרשטיין מתרכז בחבור תזכיר מקיף, כדי להגישו להאנבג. לחבורו זה הקדיש זמן רב וניסה בו, תוך הסתמכות על ההשערות הידועות של כמה היסטוריונים בפולין (שיפר) להוכיח, כי יהודי גלילות הספר של פולין, אינם שייכים לגזע השמי ובעורקיהם זורם דם הכוזרים, שקיבלו את דת משה והיגרו מהערבות שבגדות הים הכספי והשחור, מערבה — לשטחי רוסיה ופולין.

התזכיר הוגש להאנבג; הקומיסר העמיד פנים, שהוא מתעניין כביכול בתכנו והבטיח לעיין בו. כלום לא תמה אז הגרמני על תמימותם של היהודים, הנאחזים בנמוקים הגיוניים ורופפים, מבלי לראות את הדברים כהווייתם? אך גם במקרה זה, לא חרג האנבג מתפקידו של גרמני טוב וכך נהג עד יומו האחרון של הגיטו. אלפרשטיין עמל ברוב כשרון וכוח התמדה. הוא פיתח את הסדנאות, עד כי הקיפו את רובה של האוכלוסיה היהודית. לעתים קבל בפני אלפר־שטיין על העדר המשמעות שבכלל עבודתו; לשם מה אני עמל? הרי הכל נועד לטמיון?! המכאיב ביותר הוא חוסר הטעם בכל מאמצי! אך הוא השתדל בכל זאת להבליג על הרהוריו והתמכר לפעולתו במרץ.

הפועלים היהודים בבתי המלאכה יכלו ליהנות איפוא משקט יחסי; הממונים הבלתי אמצעיים עליהם, היו יהודים. הם תכננו את כל העבודה והם שכיוונוה. קצב העבודה לא היה מזורז מדי — אפשר היה לנוח מזמן לזמן, לנהל שיחות מענייני דיומא, לקרוא עתונים גרמניים, לדון בידיעות האח־רונות מהחזית ולמסור שמועות שונות. לעתים, נשארו עובדי הסדנאות הבודדות, בכדי לבלות ביחד. כן ערכנו בפורים מסיבה לעובדי המחלקה לפסולת עור. הסיבונו לשולחנות ערוכים, שרנו שירים חרישים ובשיחת רעים נעימה נותקנו לרגע קט ממציאותנו המיאשת. במרבית הסדנאות התקינו הפועלים חפצים, הנועדים לסחר חליפין עם האוכלוסיה הלא יהודית. יום יום נערכו בקרבת הגדר פגישות עם תושבי המקום הפולנים או עם האיכרים מהסביבה. לכאן הביאו הפועלים את תוצרתם, בכדי לקבל תמורתה מצרכים חיוניים לכלכלתם. כן סחרו בשעונים, בבגדים, נעליים, סודרים וכו'. כך זרמו לגיטו דרך צנור הסדנאות מצרכי אוכל: לחם, חמאה, שמנת, ששפרו את תזונת מרבית התושבים. מאידך גיסא היה האנבג חוזר ומרגיע, בשיחותיו עם אלפרשטיין: — בברלין יודעים על התוצרת הנאה של בתי המלאכה בלידא. לכם לא יאונה כל רע. אם אפילו יחוסלו יהודים בגיטאות אחרים אתם תשארו בחיים.

כך טופחו אשליות, שהרדימו את ערנותם של שרידי הטבח הלידאי, השכיחו את אימת הסכנה והקץ המתקרב, עד שאחרו כל מועד ובא חיסול השארית.

ז. התלכדות גרעיני הפרטיזנים

כבר בקיץ 1942, הורגשה יותר ויותר בסביבות לידא, פעילות מאורגנת של הפרטיזנים. עוד קודם לכן התארגנו קבוצות קטנות של שבויים סובייטיים אשר נמלטו מהמחנות

שנותקו מגדודיהם והסתתרו בכפרים וביערות, בתוכם גם יהודים שנמלטו מגלי השחיטות, אשר פקדו באביב את ביילורוסיה המערבית. כל אלה החלו להתלכד לפלוגות ולגלות סימנים ראשונים של תנועה פרטיזנית. ביערות העד הגדולים של ליפיצ׳ני — נאטשי, נאליבוקי פעלו כבר ריכוזים ניכרים של לוחמים.

בערבי הקיץ, בעונת הקציר, האדימו תכופות השמים, במקומות רבים ובכיוונים שונים, בעת ובעונה אחת — אות להצתת היבול בשדות ובמחסנים הגרמניים. כמו־כן הגיעו אלינו ידיעות קלושות, על התנפלויות הפרטיזנים על חילות המצב ותחנות המשטרה, על פיצוץ רכבות. שמענו גם על פרטיזנים, שהיו מעיזים להתקרב עד לפרברי לידא כדי לבצע מבצעים נועזים. בעינים כלות הסתכלנו ביערות המס־תמנים באופק, כשבלבנו מנקרת השאלה הבוערת, כיצד להמלט ממלכודת הגיטו ? — —

— — בסתיו 1942 החלו כבר צעירים בודדים מלידא, לצאת מהגיטו ליערות. אלה נמנו עם הפרטיזנים הנודעים לתהילה לאחר מכן: ברוך לוין, ברן, פרידמן וכו׳. בבתי המלאכה החלו בחשאי להתקין נשק, להרכיב תת מקלעים מחלקים גנובים ממחסני נשק גרמניים. וולול קרופסקי — הממונה על סדנת המכונאים — בעל מלאכה מעולה, הצטיין בהרכבת נשק ליוצאים ליערות. קרופסקי היה מוכר יפה לגביטסקומיסר האנבג שהחשיב מאוד את עבודתו. הוא עמד על זריזותו וכשרונו המקצועי לאחר שתיקן טאנק גרמני ניזוק. קבוצות נוער החלו להתארגן ולבקש קשר עם היער. תנועת היציאה היתה מורגשת בייחוד בחודשי החורף 1942/43.

לאט לאט ובהדרגה, החלו להעלם עובדים בודדים ; לאחר מכן קבוצות קטנות. החירורג הנודע ד״ר מיאסניק, שעבד כרופא בבית החולים בלידא, הועבר ליער על ידי פרטיזנים יהודים חברי הגדוד אורליאנסקי שנשלחו על ידי המפקדה ב„פושטשה״ (יער־העד) הליפיטשנית. הוא אירגן שם בית חולים מרכזי בו נותחו מאות פרטיזנים מגדודים שונים. אשתו של ד״ר מיאסניק עבדה ביחד אתי בבתי המלאכה, במחלקה לפסולת עור מס׳ 25 והיתה בין היוצאים הראשונים ליערות. לפיכך עורר בנו צעדה הנועז תדהמה והתרגשות. בגיטו פרח המסחר בנשק, שהפך למצרך מבוקש ביותר. רכישת הנשק היתה תנאי להתקבל לגדודים הפרטיזניים, והשליחים המגיעים לגיטו בחשאי, היו מתקשרים כרגיל רק עם המזויינים. בעד נשק שולמו סכומים, שהגיעו לאלפים רבים וכפי שנמסר, עברו גם על רבבות רובלים בעד רובה ובעד אקדח ואף למעלה מזה.

אולם בגיטו נפוצו גם שמועות, על גורל היהודים ביערות. נמסר על מצודים בפושטשה הליפיטשנית, על אבדנם של מחנות־משפחה,* על רעב ומחלות טיפוס שעשו שמות בקרבם ; על התעללויות של הפרטיזנים הפולנים הלבנים. איזור לידא היה מאוכלס פולנים והפרטיזנקה הפולנית הלבנה מצאה בה עורף אוהד. הפרטיזנים הפולנים כבשו שטחים שלמים, שהיו קודם בידי הפרטיזנים הסובייטים. הם היו מתנגשים עם קבוצות הפרטיזנים הרוסיים, היוצאים למשימותיהם הקר־ביות ומתנפלים גם על יהודים, המסתתרים ביערות. הם היו גם אורבים ליהודים שיצאו מהגיטאות ועשו בהם שמות.

* היו אלה מחנות של בלתי לוחמים ; נשים וילדים בעיקר ובמקצת זקנים, שנתמכו והוחזקו ע״י יחידות הפרטיזנים.

שכננו לחדר — רייזקינד, שהגיע ללידא כפליט מגרודנו — לאחר חיסול הגיטו הגרודנאי, בינואר 1943 ; מכרי הטוב, מימי שהותי בעיר זו, התקשר בחודש מרץ עם שליחים מהפושטשה הנאטשית ויצא מהגיטו עם קבוצה, שמנתה ארבעה אנשים. כעבור שעות מספר, נתקלו — תוך כדי חציית גשר מעל לנחל — במארב של הפרטיזנים הפולנים, המשתפים פעולה עם הגרמנים, ובאש שנמטרה עליהם, נהרגו שלושה וביניהם רייזקינד. רק אחד נמלט והודיע בגיטו על גורל חבריו.

באחד הלילות התעוררנו לקול יריות, שהגיעו מכיוון משמר הגשר שמעל ללידזיקה. היריות התכופות הדהדו רגעים מספר ולאחר מכן השתרר שקט. בגיטו היה זה ליל שמורים ; לא ידענו את פשר היריות וההתפוצצויות ובמתיחות ציפינו לאור הבוקר. רק למחרת נודע, כי המשמר היה מורכב מחמישה גרמנים וארבעה אוקראינים. האוקראינים התקשרו עם הפר־טיזנים, רצחו את הגרמנים שבמשמר ולקחו אתם שלל רב. האוקראינים הללו, כפי שנודע לנו לאחר מכן הצטרפו לגדוד „איסקרה״, שפעל באיזור לידא. פעמים מספר פוצצו בקרבת גיטו לידא, רכבות. הדי ההתפוצצויות נשמעו היטב ושימשו נושא לשיחות בלתי פוסקות. הפיצוצים הללו, היו כפי שנתברר כעבור זמן, מעשי ידי קבוצות יהודים פרטיזנים, מגדוד „איסקרה״. נמסר מפה לאוזן על נסיונות להצית את אחוזת הקומיסר המחוזי, הנמצאת במרחק לא רב מהגיטו, ובנייניה הסתמנו בבהירות באופק. משמרות הגרמנים הצליחו להדוף את הסתערות הפרטיזנים על האחוזה ולמנוע את הצתתה. רבות סופר אז על העזות הפרטיזנים, על הצלחתם והישגיהם. מתיחותם של הגרמנים הלכה וגברה. השמירה על הרכבות הוגברה. חילות המצב של הגרמנים התרכזו רק ביישובים גדולים. נכרתו עצים בשטח של למעלה מ־50 מטרים משני עברי פסי הרכבת. תחנת החשמל בלידא מוקשה ע״י עובדים שהתקשרו עם הפרטיזנים ואולם המכונות נהרס בחומר נפץ, שסופק כמובן מהיער הפרטיזני. הפועלים הרוסיים של תחנת החשמל, שפונו מערי רוסיה הסמוכות לחזית, ערקו לאיזור היערות, לאחר שביצעו את החבלה, והצטרפו לגדוד הפרטיזני.

כל זה הסעיר כמובן את היהודים בגיטו והלהיב את דמיונם ; זה עורר גם תקוות כמוסות. מהחזית הגיעו ידיעות מעודדות ; קרבות סטאלינגראד בישרו מפנה בחזית וראינו בכך אות להתמוטטות המערך הצבאי של הגרמנים. דגלי האבל, שהונפו ברחובות הערים הגרמניות אחרי מפלת סטאלינגראד, העלו את מצב רוחנו. רבו והלכו השלי־חים, שבאו לגיטו מגדודי הפרטיזנים והיציאה מהגיטו גברה. מרבית ההולכים ליערות, פנו בתחילה, לפושטשה הליפיטשנית והנאטשית ; רק באביב 1943 — החלו רבים לנהור לכיוון היערות שבאיזור נובוגרודק, למחנהו של בלסקי ולגדודים הפרטיזניים הרוסיים, שבפושטשה הנאליבוקית.

ח. בשורת בלסקי וגדודו

גל חדש של מבצעי השמדה, שגאה אחרי מפלת הגרמנים על יד סטאלינגראד, פגע בערים ובעיירות של רוסיה הלבנה. שמועות מזעזעות על גורל קהילות מחוסלות, שהיו מזמן לזמן מתפשטות בגיטו, המריצו את היהודים לחפש מוצא ביערות הפרטיזנים. נפוצו כמו״כ ידיעות על חיסול מחנה

העבודה בדבורץ ב־28 בדצמבר 1942, מחנה שאירגונו, תנאי העבודה והחיים שבו, ובעיקר תחבולות האשלייה של מנהלו הגרמני, הזכירו בהרבה את לידא. מכרי מגרודנו — רייז־קינד, שהזכרתיו לעיל ואשר נמלט משם בעצם ימי חיסול הגיטו בעירו — 19.1.43—18 — הביא לנו את בשורת כליונה של קהילתו והעלה לפנינו תיאורים איומים של המשלוחים האחרונים. בעת ההיא הגיעו אלינו גם ידיעות על הטבח הראשון בגיטו ביאליסטוק — בראשית פברואר 1943.

בבתי המלאכה בלידא — מרכז חיי החברה ומקום עיצוב דעת הקהל של הגיטו — היו ידיעות אלה, שנתקבלו מפי הפליטים, משרות רוח חרדה ומרה שחורה. בעקבותיהן גדל מספר הנוטשים את הגיטו, שעשו את דרכם ליער הפרטיזני.

שליחי הגדודים הפרטיזניים היו מגיעים לגיטו בחשאי, על מנת להוציא ממנו, קבוצות היוצאים ליערות. הם הסתתרו כמובן, אך בואם לא נשאר בבחינת סוד; עיניים רבות עקבו אחרי צעדיהם.

השליחים בחרו את המועמדים, עמדו על ציודם בתח־מושת, כושרם הקרבי, התחשבו בקשרי קרבה משפחתית וידידות. באותו זמן, נודע לנו גם לראשונה על המחנה הזה ועל נכונותו של מפקדו ומחוללו — טוביה בלסקי — לרכז בתחומו את היהודים הניצולים גם את בני משפחותיהם, הנטולים כושר קרבי ולהגן עליהם מפני פורענויות היער.

קרנו של בלסקי ומחנהו עלתה בעינינו, הודות למבצעיו הקרביים בסביבות נובוגרודק ומעשה־הנקמה, שביצע בתושבי המקום, אשר שיתפו פעולה עם הגרמנים ולקחו חלק ברצח היהודים או בהסגרתם לידי הצורר. יהודים רבים בגיטו התחקו אחרי צעדיהם של שליחיו ועקבו אחרי הקבוצות היוצאות מהגיטו; רצו אחריהן ולא נרתעו אף מפני איומים. הם היו מפצירים בשליחים ומתחננים בפניהם, שלא ימנעו מהם את הצטרפותם. אף היו ימים, שקבוצות גדולות של עשרות יהודים, היו בורחות מהגיטו ופונות למחנהו של בלסקי.

המשטרה היהודית בגיטו, אשר בראשה עמד לייזר סטו־ליצקי, שיתפה פעולה עם השליחים, שקיימו קשר בין הגיטו לבין הפרטיזנקה. יש והיו גם שוטרים מצטרפים ליוצאים אל היערות ולעתים שימשו גם לאחר מכן מקשרים בין היער ובין הגיטו. באותו זמן שמרו על הגיטו שוטרים פולניים מקומיים, שהכריזו על עצמם כגרמנים (פולקס־דויטשע). רובם ככולם היו בחורים צעירים. מדיהם המיוח־דים — המקטורן הלבן עם כפתוריו הנוצצים והחגורה — הקנו להם בגיטו, את התואר — „ברווזים לבנים". בלילות, בהם התעתדו קבוצות לעזוב את לידא, הוזמנו „הברווזים" למעון המשטרה היהודית — בקצה רחוב פוסטובסקה — בקרבת שער הכניסה, ושם לגמו לגימה הגונה, שהסיחה את דעתם מתפקידי השמירה. קבוצות היוצאים הצליחו, בינתיים, להסתנן מבעד לגדר ללא הפרעה, ושמו את פעמיהם לאיזורי הפרטיזנים. תנועת היציאה ההמונית נתנה גם אותותיה בבתי המלאכה; טובי האומנים נטשו את עבודתם. ואף הממונים על הסדנאות ומרכזיהם, כגון, וולבל קרופסקי. עד המצוד הגדול — בחודש יולי 1943 — נקלטו במחנהו של בלסקי, למעלה מ־40 מיהודי לידא. מספר יהודי לידא במחנות משפחתיים אחרים ב„פושטשה" הליפיטשנית והנאטשית ובגדודים הפרטיזניים הרוסיים, אף הוא הגיע למאה ומעלה.

מנהלי בתי המלאכה ראו ביציאה ליערות, סכנה לקיום הגיטו והחלו לנהל כנגדה תעמולה. הפעיל ביותר, נגד התנועה לעזיבת הגיטו היה אלפרשטיין. פעמים מספר כינס את הפועלים לאסיפות והמטיר אש וגפרית, על ראשי המסיתים ליציאה אל הפרטיזנקה. בנאומיו היה מבטיח את הקיום הבלתי מופרע של הגיטו. בהסתמכו על הודעותיו המרגיעות של הקומיסר המחוזי, סיפר אלפרשטיין על ההוקרה, שזכו בה בתי המלאכה, ששמם יצא לתהילה אף מחוץ ללידא ושמעם אף לברלין הגיע. לפיכך, אין זה מתקבל על הדעת, כי יחוסל מקום כה חיוני בעיני הגרמנים. הגיטו מסוגל לדעתו להאריך ימים, אך היציאה ליערות תסכן את קיומו ותחיש את חיסולו. הייצור בבתי המלאכה הולך ופוחת. אלפרשטיין התריע, כי עניין היציאה מהגיטו יוודע לגרמנים והם יסיקו את מסקנותיהם, לא יסבלו את קיומו של הגיטו המספק עתודות ליער הפרטיזני. במלים בוטות אלה, הוקיע אלפרשטיין את „פזיזותם" של היוצאים ליערות, המפקירים את כלל תושבי הגיטו ודואגים למלט את נפשם בלבד. ואף זו אשלייה, כי צפוי להם בהקדם כליון חרוץ, בגלל מצודי הצבא הגרמני והמשטרה ובגין „העמדה העויינת של האוכלוסיה המקומית, המחלות והרעב". בגוונים נוגים, תאר אלפרשטיין את גורלם של היהודים, היוצאים ליערות והזהיר מפני צעדם זה.

באותו זמן כונסו הפועלים של בתי המלאכה לאסיפה — בהשתתפותו של הגביטסקומיסר האנבג — נודע גם לו כנראה, מפי מלשינים יהודים, על עזיבת הגיטו. להופעתו של האנבג ציפינו במתיחות רבה. באולם הסדנא למכניקה התכנסו מאות פועלים — בשעות אחר הצהריים מיד עם תום העבודה. הנאספים מילאו את האולם עד אפס מקום; הם הצטופפו בכל פינותיו, עלו על הספסלים, התיישבו על השולחנות, עמדו על מדרגות הכניסה ואף על הבמה. עם של ראשים. לרגע יכולת לדמות לפניך, שנמצא אתה במיטינג של פועלים בבית חרושת. הקומיסר הגיע במכוניתו, עלה בצעדים מהירים על הבמה. הוא דיבר קצרות ואלפרשטיין תירגם את נאומו ליידיש. בראשית דבריו ציין האנבג, כי גורל היהודים לא קל, ואין לקנא בהם. אולם רק דרך אחת קיימת להבטחת קיומם — העבודה. בתי המלאכה זכו להערכה חיובית בעיני השלטונות, אך יש להעלות את התפוקה. הישגים נוספים בייצור יעלו את ערכם של בתי המלאכה ויבטיחו לעובדיהם תנאי קיום. הוא מבטיח מצדו לעשות הכל, בכדי שהשקט והבטחון בגיטו לא יופרו. הגביטסקומיסר נמנע מכל איום ומכל רמז דק על המתרחש בגיטו. נימת דבריו היתה שקטה ועניינית. לאחר תום נאומו, עזב חיש את האולם ויצא במכוניתו.

הבישרו דבריו המרגיעים של האנבג את שעת הכליון המתקרבת לגיטו? הביודעין השתמש האנבג בתחבולה זו, כדי לנסוך בנו אשלייה של שלווה ובטחון? עד מהרה אישר מהלך העניינים סברה זו, שלא אחד העלה במחשבתו, תוך כדי האזנה לדבריו של שליט המחוז.

בחודשי הקיץ 1943, נפסקה לפתע היציאה מהגיטו. מהיע־רות החלו להגיע ידיעות מחרידות על מצודים גרמניים בהיקפים נרחבים. כבר בחודשי מאי־יוני 1943 נערך מצוד — תחילה בפושטשה הליפיטשאנית ולאחר מכן בנאטשית. רבים מיהודי לידא ניספו בפושטשה הנאטשית בשעת המצוד. ואלה שהצליחו להמלט מציפורני הגרמנים, ניספו בידי הפר־טיזנים הפולנים הלבנים. בחודש יולי הקיף המצוד הגרמני

גם את הפושטשה הנאליבוקית. נודע לנו אז על פיזור הגדודים הפרטיזניים ופירוק המחנות המשפחתיים. אז הופיעו גם הפליטים הראשונים, שעזבו את היערות וביאושם לא מצאו מוצא אלא חזרה לגיטו לידא. בודדים חזרו ומפיהם שמענו על תלאות אנשי בלסקי, על התפלגות מחנהו לקבוצות קטנות, שתעו במעבי היערות, בביצות טובעניות, וסבלו בהם אבדות.

פרטיזנים פולנים־לבנים שבמחוז לידא השתלטו אז על שטחים נרחבים והתאכזרו במיוחד כלפי פרטיזנים יהודים וקבוצות משפחתיות של יהודים שהסתתרו בכפרים או ביערות. וולול קרופסקי וחברתו — בלה גולמביבסקה, שניהם פרטיזנים נועזים, הידועים בבתי־המלאכה בלידא, ניספו בקרב עם הפרטיזנים הלבנים ומותם השרה אבל כבד. המצב נראה חסר כל תקווה. המוצא ליערות נחסם.

הגיטו לעומת זאת פיתה והשלה בשלוותו המדומה, בשפע המזונות ובאשליות שטופחו במתכוון. שקט בלתי מופרע שרר לכאורה. בתי המלאכה התבססו ואף הורחבו. העובדים היו מוצאים דרכים למסחר־חליפין עם האוכלוסיה המקומית, הלא יהודית ומרבית תושבי הגיטו ניזונה בשפע. מצרכים כגון בשר, חמאה, שמנת, ביצים, לא היו נדירים על שולחנם של יהודים רבים. לעתים, בערבים, מבעד לחלונות המואפלים, נישאו הדי קולות של הילולות וחינגות. היו גם משחקים בקלפים ומבלים את עתותיהם בנעימים. במסיבות הללו אף לא חסרו משקאות חריפים. היו מגוונים את הפגישות בסיאנסים ספיריטיסטיים ומנסים היו בכרכורי השולחנות, למצוא מענה לחידות הזמן. על הדשא בכניסה לבתים, היו יושבות בערבים קבוצות אנשים, כשהן שקועות בשיחות על המצב המדיני. בעיות החזית עמדו כרגיל במרכז העניינים שנידונו. בדריכות רבה עקבנו אחרי האירועים בחזית ואחרי אותות המפנה במהלך המלחמה, המבשרים את הגאולה המתקרבת. עתונים גרמניים, אותם הביאו הפועלים ממקומות עבודתם בעיר, שימשו מקור לפירושים אינסופיים. ניסינו לקרוא בין השיטין ולמצוא בהם רמזים למפנה המיוחל. לדיונים ממושכים זכתה מפלתם של הגרמנים באפריקה הצפונית ופלישת בעלי הברית לאיטליה והתמוטטות שלטונו של מוסוליני. כמה אנשים זכו גם למעמד של פרשנים פוליטיים מכובדים מאוד ומוקפים היו קבוצות של מאזינים, השותים בצמא את דבריהם.

כחודשיים נמשך מצב של שלווה מדומה. העבודה בבתי המלאכה התנהלה כסדרה, היקף ההזמנות של הגרמנים גדל, נדמה היה, כי הכול שקט ורוגע. ולפתע פתאום נפוצו בספטמבר שמועות, על הכנות לחיסול הגיטו. נודע על משלוחי יהודים ממקומות אחרים, על חיסול גיטו ביאליסטוק באוגוסט 1943. רמזים מבשרי רעות נמסרו גם על ידי שוטרים. סופר על גרמנים שתבעו להחזיר להם את החומר הגולמי כגון אריגים, עור, שהמציאו לבתי המלאכה עם הזמנותיהם, עוד בטרם בוצעו העבודות. קבוצות פועלים שיצאו לעבודה במקומות מרוחקים יותר בעיר נשארו בגיטו. כל אלה היו סימנים בדוקים וידועים לנו עד כדי זוועה מנסיונותינו הקודמים.

בבתים רבים החלו כבר מזמן להכין מקלטים, ובלילות נשמעו נקישות עמומות, הלמות פטישים, צעדים של אנשים מתרוצצים. גם בביתנו הושקעה עבודה של שבועות מרובים בהכנת מקלט. כולנו עבדנו, החל משעות אחרי הצהריים ועד לשעות מאוחרות בלילה. המקלט היה מלאכת מחשבת; כמה בעלי מלאכה התגוררו בביתנו — נפח, נגר, והם התקינו מקלט מוסווה להפליא ובנוי כהלכה. הכניסה נחפרה במטבח קטנטן — דמוי מסדרון — סמוך לכירה. פתח הכניסה בריצפה הוסווה בפח, שמסתיר כרגיל את קרשי הריצפה בקרבת הכירה. בתוך האדמה החולית נכרתה מנהרה באורך של כ־15 מטרים שתיקרתה הושענה על מוטות עץ וקרשים. לאורך הקירות הוכנו מקומות ישיבה, ואף הוקצה מקום למחסן מזונות ומי שתייה. גם חפצים בעלי ערך הוטמנו בו. את האדמה מוציאים היינו בזהירות, בתוך שקים בלילות ומפזרים אותה על פני השבילים מסביב לבית.

ב־18 בספטמבר 1943 — עם דמדומי הבוקר — הצצנו בעד החלונות וראינו, כי הגיטו מוקף משמרות צפופים. באור הקלוש, הסתמנו בבהירות הסילואטות של חיילים גרמניים, שוטרים וברוונים לבנים, שהתהלכו לאטם הלוך וחזור לאורך גדרות התייל. כל דיירי הבית התעוררו והחלו לרדת למקלט. הורדנו מזונות ומים ונעלנו אחרינו את פתח הכניסה. ישבנו וציפינו להתרחשויות. חלפו שעות, בשעה 7 בבוקר בערך נשמעו דפיקות מדודות. אחד הדיירים של ביתנו בישר למקורביו, כי בחוצות מתאספים היהודים, בכדי לצאת לעבודה ללובלין. גם ראשי בתי המלאכה — אלטמן ואלפרשטיין — נמצאים בתוך קהל המצפים למשלוח. איש לא נותר במקלטים. מבטיחים עבודה שקטה במחנות שם. אלפרשטיין משוכנע, כי צפויים תנאים מניחים את הדעת. נותרו עוד שלוש שעות. בעשר יובילו את כולם לתחנת הרכבת ומשם יסיעום למחנה. מפי כל היושבים במקלט נשמעו קריאות: „נהיה ביחד, לא נבדל!" לשוא ניסינו לשכנע את שכנינו ולהזהירם לבל יסחפו עם בולמוס היציאה. — „משמעותו של מחנה עבודה בלובלין ידועה!" — „לא נשאר לבדנו" — ענו לנו, „מה שיהיה עם כלל ישראל — יהיה גם אתנו". האם היה זה עיוורון של תחושה? פחד מאימת הבדידות? כוחה הנואל של אשלייה?!

הם נראו רגועים. ההחלטה להצטרף לכלל שיחררה אותם מאימת הבדידות. כולם יצאו בבהילות, מהמקלט לדירותיהם, לארוז בחפזון את ילקוטי הגב ולהכין צידה לדרך. בין רגע נתרוקן המקלט. מנוי וגמור היה אתנו, להשאר במקלט ויהי מה! אפילו לבדנו. ברגע האחרון ביקרונו תלמידתי ל. ס. ומכרה ק. ונועצו בנו. הצענו להם להצטרף אלינו והם — ללא היסוס — החליטו לרדת אתנו למקלט. בחוצות שררה המולה ותנועה קדחתנית: אנשים עמוסי חבילות ותרמילי גב, נהרו קבוצות־קבוצות, בכיוון לרחוב חלודנה, מקום בו צריכים היו להתכנס כל תושבי הגיטו, לפני הובלתם לתחנת הרכבת. לאורך הגדרות ניצבו חיילים ושוטרים ועקבו אחרי המתרחש בגיטו.

מועד סיום פנויו של הגיטו התקרב. התנועה בחוצות פחתה. אחרוני היוצאים מהרו למקום הריכוז. ירדנו ארבעתנו למקלט והורדנו את המכסה. מרגע זה אפפתנו האפלה הקרירה והבדידות המעיקה. השתטחנו על המושבים וכולנו אוזן קשבת. נדמו הקולות העמומים והשתרר שקט...

— — — כך זחלו השעות. בצהריים נשמעו לפתע נקישות מדודות בפתח המקלט. מישהו דפק על פח מכסה הכניסה בקצב. אולם רק איש מבין דיירי הבית יכול היה להקיש כך! התקרבנו לפתח. שמענו קולו ש לשכננו רופטשיק. „פתחו, זה אני — אל תפחדו — זה אני!" קרא. העלינו את המכסה,

רופטשיק ירד אלינו וסיפר, כי חזר כבר מתחנת הרכבת בלוויית חייל גרמני, ששיחדו, כדי לקחת אתו את יריעות העור אשר הטמין במקלט. הזדעזענו: „כיצד יכולת לסכן אותנו, עבור כמה יריעות עור?!" רופטשיק הבטיח כי הגרמני מחכה לו בדירה סמוכה, ואינו יכול לראות את מקום המקלט. הוא העלה את העור, ניסה לשדלנו, כי נצטרף אליו. „הגרמני יקבל חלק מיריעות העור ולא יסרב להובילנו לתחנת הרכבת. הרי נוסעים למחנה העבודה בלובלין — למה תבדלו? הן כולם־כולם יצאו!" — סרבנו. „החלטתנו כבר לא תשתנה!" שמענו את צעדיו המתרחקים, את קולות שיחתו עם הגרמני ושוב הורדנו בזהירות את המכסה, גם הברחנו את הבריח. כדי להבטיח עצמנו, החילונו לחפור בפנים בחלק המנהרה, שמתחת למכסה הכניסה — סתמנו אותו באדמה. ישבנו כעת כאילו בתוך קבר וכירסמה בנו הדאגה, שמא האזין הגרמני? שמא חוזר הוא בלוויית משמר ויגלה את מקלטנו? הזמן רבץ — הרגעים התנפחו, עד כדי כאב. רצועות אור קלוש הסתננו בעד סדקים, שחפרנום באדמה — לשם איוורור. רצדו כתמי אור זעירים על פני אדמת החול. האנשים השכובים למחצה, נראו באור זה חיוורים וירקרקים; עיניהם עצומות, ראשיהם מורמים במקצת, ונטויים לקליטת כל רשרוש קל. זבובים בודדים זמזמו, הבריקו בהגיעם לתחומי האור וזמזומם מילא את כל החלל עד ללא נשוא.

רצועות האור שחדרו בעד הסדקים שינו עתה כיוונם. כתמי השמש נדדו על פני הקירות ולאחר מכן החלו להחוויר ואט אט דעכו. ירד עלינו הלילה. רשרושים קלילים העמיקו את הדממה. שדה השתרע מעלינו, עכברי בר או חפרפרות נברו באדמה. בבהירות חדה נשמעו ריצות וגרירות. היינו ערים ודרוכים, טרם טכסנו עצה. ברור היה לנו, כי עלינו לחכות ימים מספר. כעת שומרים על הגיטו בשבע עיניים. בוודאי יתחילו מחר בחיפושים ורק לאחר מכן נוכל לנסות להימלט. כמעט ולא עצמנו עין. סילונים קלושים של אור, שבקעו בעד הסדקים בישרו את בוקרו של יום חדש ואנחנו שקועים היינו בהאזנה דרוכה. שעות על שעות חלפו, דוממות וכבדות, אין סופיות. לפני הצהריים, נשמע בבהירות טרטור עגלות בקרבת הבית; אחת העגלות עמדה על יד ביתנו. צעדים של אנשים רבים בהדהדו, קולות הזזה נשמעו, חריקות של חפצים כבדים ורהיטים — נקישות, ברור היה, כי הוצאו הרהיטים מהבתים והועמסו על עגלות. רדופי הרהורים ישבנו: „מפנים כנראה את הבתים, כדי להחזירם לבעליהם הקודמים. ומה צפוי לנו? להשאר עוד ולחכות? — הרי לא מן הנמנע, כי יחזרו לבתיהם בעליהם הקודמים הלא יהודים, ואז מאוחר יהיה כבר לצאת. אך בוודאי ממשיכים עוד לשמור על הגיטו וטרם הוסרו המשמרות לאורך הגדרות". החלטנו להמתין עוד יום.

קרני האור המסתננים דעכו מבעד לסדקים והלילה השני ירד. אנו כמעט ולא זזנו ממקומותינו. שקועים היינו בהאזנה. איש מאתנו לא סעד לבו ולא הרגיש כל צורך בכך. בלילות נמנמנו קלות והתעוררנו תכופות. ביום השלישי עם שחר, גברה בלבנו התקווה. — „נחכה עד חצות וננסה מזלנו" — התאו־ששנו במקצת. — „הרי יום שלישי כבר וטרם גילונו!" אולם בשעות הבוקר שוב נשמעה מעלינו תנועה; הדהדו צעדים. לאחר מכן נשמעו נקישות. אך הפעם שונות היו הנקישות. הן היו קבועות, מדודות, גברו ונחלשו לסירוגין. ברור היה לנו, כי דופקים בקירות וברצפות ובודקים את ההד, לשם גילוי מקלט. יש ונדמו הנקישות ואז נשמנו קצת לרווחה. אך עד מהרה חזרו ונשנו. כנראה לא הסתפקו צוררינו בבדיקה חד־פעמית וחידשו את חיפושיהם. בצהריים, החלו הדפיקות להגיע, מכיוון הפתח שבמטבח; ניכר היה שהלמו בריצפה בכל הכוחות ובמוטות ברזל. אין ספק, כי הד הנקישות במטבח, היה חשוד בעיני המחפשים והם מנסים כנראה לפרוץ את הרצפה. בלי הרף רעמו הנקישות ומלאו את כל חלל המקלט. נדמה היה, כי הנה התיקרה עומדת להתמוטט מעלינו. נשמעו גם כמה התפוצצויות וכנראה ניסו לפרוץ במקומות שונים, את הריצפה ויתכן גם את האדמה, בחומר נפץ. מזמן לזמן נפסקו החיפושים. אך לאחר הפוגה קצרה, בה החילונו לנשום, נתחדשו „הרעמים" שמעל לראשינו. הנקישות נעשו יותר צפופות, כאילו נוספו כוחות למחפשים, שהתעקשו לחשוף את הכניסה למקלט. לא היה ספק בידנו, כי גילו את קיומו של המקלט וכי אנו אבודים.

החיפושים נמשכו כך כל אחרי הצהריים. הלמות המכושים, קולות הנפץ, דמו לרעמים ממושכים ובלתי פוסקים, המחרישים אזניים. עוד רגע קט ויחדרו הקלגסים למקומנו, יוציאונו לאווירו של עולם ויתעללו בנו! לפתע הוציאה ל. סכין גילוח מתיקה וניסתה לחתוך את ורידי ידיה. — „אינני רוצה ליפול חיה בידם — תנו לי למות! למה פיתיתם אותי להשאר אתכם? הלוואי והייתי מצטרפת למשלוח עם כל היהודים. למה עוללתם לי זאת?!" — בקושי עצרנו בעדה. ואנוכי כרסמתי את עצמי: „למה דחינו את צאתנו מהמקלט בלילה הקודם, ולא ניסינו אז להימלט?" — ציפינו איפוא לסוף הבלתי נמנע. הזמן נעצר; כל רגע הלם ברקותינו, עמוס חרדה. וכך נמשך סבלנו עד הערב.

עד כדי טירוף גאתה בנו הפלצות — אזלו כבר הכוחות לשאת את היאוש. סוף סוף החשיך. בדירה מעלינו נשתתקו הנקישות. רק מכיוון המטבח נשמעו בבהירות, פעמי אדם, המתהלך הלוך וחזור, הלוך וחזור. ללא ספק — השאירו משמר. ולמחרת יחדשו את החיפושים. — „עלינו להימלט בחשכת הלילה ויהי מה! ברור, כי יפתחו עלינו באש, ונסיוננו המיואש הוא — ללא צל של תקווה. אך מוטב, כי ניספה ולא ניפול בידי הקלגסים חיים! עלינו לנסות לחפור יציאה נוספת, בפינת המנהרה! לצאת לשדה, במרחק כ־15 מטרים מהבית".

החילונו לחפור. בידינו היה מעדר יד קטן והתחלפנו לסירוגין. האדמה החולית היתה רכה, חפרנו מעלינו כשזרועו־תינו מורמות. החול נשפך על הראש, סינוור את העיניים, חדר לפה הניחר. נשמנו נשימות קצרות בכבדות, מוצפים זיעה, הצורבת את העיניים. אבל המשכנו לחפור; עם כל נקישה בלתי זהירה של המעדר, נשמעה גם מהדירה שמעלינו, כעין נקישה מקבילה ושוב נתחדשו הצעדים. „לא ינום ולא יישן שומרנו! הוא מאזין למתרחש מתחתיו ומתגרה בנו. על כל רחש, שנשמע ממקום מחבואנו עונה בנקישה ברורה! למה לנו להתאמץ?" אך על אף כל פקפוקנו המשכנו. — „לא נרתע! מוטב שיפגעו בנו כדורי הצורר בצאתנו מהמנהרה!" — חפרנו בידינו; החול הכאיב לעיניים הצורבות; הפתח גדל והתרומם. אחרי שעה שלוש בלילה, התקרבנו לפני האדמה. נמצאנו בערך בעומק של 3 מטרים. לפתע נתגלו מעלינו, השמיים המכוכבים בפתח הצר וחדרו לתוכו, קרני הירח. הן הסתננו בבהירות בפתח שנחפר. הלילה היה בהיר מאוד. „גם זה היה בעוכרינו!" — חשבנו. נשמש מטרה מצויינת למשמר האורב לרגע צאתנו. „הן חלונות הדירה מופנים לשדה,

ובצאתנו משם ימטירו אש עלינו". הגענו לאפיסת כוחות. פלגי זיעה נגרו מהמצח. נשמנו בכבדות. החלטנו עוד קצת לנוח לפני צאתנו ונפרדנו איש מרעהו...

— — — הראשון זחל חברה של ל. ס. הכחוש והנמוך. הוא הצליח לצאת מהפתח הצר והושיט לי זרועו. עליתי על פני האדמה המוארת באור בהיר מאוד, כשמולי חלון הדירה הפתוח לרווחה, כלוע של חיה. ערפל סמיך כיסה את פני האדמה. מעומקה של דומיית המוות, שהציפה את הכל, עלה צרצור אין סופי של הצרצרים... העליתי את תמר ולבסוף הוצאה גם ל. ס. בחרדה הצצנו בכיוון לבית שממולנו — „היכן המשמר? אולי נרדם? מה מבשרת הדממה?" החילונו לזחול דבוקים לאדמה. על ארבעתינו זחלנו ללא רשרוש, חצינו את הכביש של רחוב חלודנה, המשכנו לזחול בכיוון לגדר הסמוכה, לנהר לידזיקה. הדשא היה גבוה, אנו לא הרימונו את ראשינו. זחלנו בערך כמאה מטר, עד שהגענו לגדר. הוצאתי את הצבת שהכנסתי לכיסי וניתקתי את גדר התייל הפנימית ולאחר מכן את התייל שבגדר החיצונית. הבגדים נאחזו בתייל ונקרעו, נפצע העור. התקדמנו. דחקנו את גופנו ונמצאנו מחוץ לגדר. קפצנו לתוך הנהר בבגדים, בלי חלוץ את הנעליים. המים היו רדודים והגיעו עד למתניים. חצינו את הנהר. שכשוך המים גילה אותנו. מהמשמר הקרוב שעל יד גשר הרכבת נשמעו יריות צפופות — הכדורים שרקו מעל לראשינו, נפלו למים. עלינו על החוף, שקענו בביצה העמוקה עד למתניים. העלינו בקושי את גופנו מהבוץ, המושך אותנו לתוכו. זחלנו בין שיחים וגבשושים שהתנשאו בתוך הביצה. היריות ושריקות הכדורים ליוונו בלי הרף. אך הגבשושים והשיחים הסתירונו. פנינו בכיוון ליער! מעבר לביצה ממול לגשר נמצאה אחוזת הקומיסר. גם משם נפתחה עלינו אש, ושוב זמזמו מעל ראשינו כדורים.

במאמץ רב הוצאנו את רגלינו מהבוץ הדביק. התגוללנו, התקדמנו באטיות ובכבדות. היער הגואל הסתמן לפנינו. הכסיפו צמרות העצים באור הירח. כקיר מגן היה עבורנו היער הקרוב. לבסוף עגנו בתוך השיחים שבפאת היער. היינו מכוסים בוץ, פרועים זחלנו בתוך היער. החוויר השחר. במעבה היער, רעו רועים את עדרם. עדר פרות.

הם גילונו! „זשידי! זשידי!" החלו לצעוק.

ברחנו מפניהם בבהלה. ידענו שיסגירונו! נשאנו במהירות את רגלינו המכוסות בוץ, הכושלות ממאמץ ממושך של הזחילה. העמקנו ביער! ושוב השתרעה לפנינו ביצה עם שיחים וקבוצות עצי אורן תמירים. רצנו בתוך הביצה ומאחורינו קולות של גרמנים: — „היכן הם?" נשמעו נביחות כלבים. הביצה לא הקלה על רודפינו את משימתם. רצנו ללא נשימה. מזיעים, כושלים. רדפונו צעקות ונביחות. אך ניסינו לפוש לרגע ושוב הבהילונו צריחות הגרמנים המתחקים על צעדינו. וכך נמשך המצוד במשך היום כולו.

התרוצצנו בתוך הביצה רחבת הידיים. השיחים נעשו יותר צפופים, חדרנו לכעין ג'ונגל — נכנסנו לתוך שיח רחב והשתטחנו על האדמה. „יותר כבר לא נוכל לרוץ! אזלה שארית כוחותינו — יקרה מה שיקרה". קולות מרדפינו הלכו והתרחקו. ביקשונו בכיוון הפוך. לבסוף השתררה סביבנו דממה. השמש נטתה לערוב. השמיים מעלינו היו גבוהים ובהירים. טוב היה להשתטח על האדמה בתוך הדשא הפורח הריחני ולנשום לרווחה. היינו עייפים ורק כעת הרגשנו את הרעב המכרסם בנו, ונזכרנו, כי שלושה ימים לא בא אוכל לפינו. חיכינו לאפלת הלילה והמשכנו ללכת בכיוון ליערות־העד של נליבוקי. למחנהו של בלסקי. ידענו על איכר בשם קוסטיה המשמש מקשר בין מחנות הפרטיזנים לבין יוצאים מהגיטו. הוא התגורר בכפר סיאגלי, במרחק כ־15 ק"מ דרומית מזרחית ללידא. החלטנו לכתחילה להגיע לקוסטיה ולמצוא את כפר מגוריו. הלכנו במישרים, אך היער הסמיך והביצתי אילצנו לסטות מהקו, ולאחר שעות מרובות של שוטטות מצאנו שאנו מסתובבים במעגל ואף התקרבנו לעיר.

חצינו בחפזון כביש, המבריק באור הלבנה ומיהרנו להתחבא ביער, שמעברו הסתמנה לפנינו ביקתה מבודדת, מוקפת עצי גינה. הרעב והצמא הציקונו ללא נשוא, לא יכולנו להבליג יותר. דפקנו על דלת הביקתה. בחלון נראו פני אשה מבוהלת. „מי אתם?" שאלה. ביקשנו אוכל. סעדנו את לבנו בתפוחי אדמה קרים ולאחר ששאלנוה על המקום בו נמצאנו ועל הדרכים המובילות ממנו, המשכנו ללכת בכיוון בו אמרנו למצוא את האיכר המקשר. צעדנו בזהירות, עקפנו דרכים והלכנו בצדי השבילים. הרבינו להסתתר. רק לאחר הצהריים התקרבנו לכפר סיאגלי. אחד מאתנו יצא לכפר להיוודע על ביתו של קוסטיה. ביקתתו נמצאה במקום מרוחק במקצת מהכפר, בקרבת חורשת עצי לבנה. קוסטיה קיבלנו בסבר פנים יפות, והפנה אותנו לחורשה. הוא הבטיח עד מהרה לבקרנו. נכנסנו לתוך חורשת עצי לבנה צעירים תמירים וצפופים, והשתטחנו יגעים. קוסטיה חזר כעבור שעה קלה עם כד לבן, תפוחי אדמה ולחם, והודיע כי עלינו לחכות כאן לפרטיזנים המבקרים אצלו לעתים קרובות פעמים מספר במשך השבוע. הוא יבקרנו מדי יום ביומו ויביא לנו מזון.

למחרת הביא אלינו קוסטיה קבוצה של ארבעה ניצולים מגיטו לידא: היו אלה שני זוגות שהצליחו להימלט מהמון המובלים שבקרבת הרכבת.

הימים היו ימי סתיו פולני, שלהי ספטמבר 1943, חמימים ונעימים. ציפינו לבואם של הפרטיזנים, מאוששים ומלאי תקווה. שיחותינו נסבו על חיסולו של הגיטו. נודע לנו כי כל יהודי לידא רוכזו ברחוב חלודנה בקרבת היודנראט, שם ציפו שעות מספר. בצהריים הופיעו אנשי ס.ס. ופקדו לעזוב את המקום. המון היהודים הוקף מכל עבריו במשמרות. ברגע אחרון לפני שעזבו את המקום, הגיע הגביטסקומיסר האנבג! יצא לקראתו אלפרשטיין. הקומיסר העמיד פני תם, וכשארשת השתוממות על פניו שאל: „לאן מובילים אתכם? מה קרה כאן?" את תפקידו שהוטל עליו, שיחק בהצלחה עד הסוף. בולמוס היציאה תקף את כולם ורק בודדים ניצלו את המקלטים שהכינו לקראת יום הפקודה. אלטמן ומקורביו התחבאו ברגע האחרון במקלט בגיטו, אך לאחר מכן גילוהו הגרמנים. המחפשים פרצו לתוכו והוציאו מתוכו את כל המסתתרים. אלטמן הובא לרכבת וסופח למשלוח.

מצעדם האחרון של יהודי לידא לא היה מלווה אירועי זוועה. עמוסי תרמילים נעו היהודים בשקט יחסי דרך הרחובות המובילים לתחנת הרכבת, כשהם מוקפים טורי חיילים גרמניים ושוטרים, ומלווים במבטים סקרניים ואדישים של האוכלוסיה הלא־יהודית.

הנשמר גם כאן סגנון פעולתו של האנבג? בתחנה הוכנה כבר רכבת־משא והיהודים הוכנסו מיד לקרונות. שעות רבות ציפו ורק לפנות ערב זזה הרכבת. שהובילה את שרידי יהודי לידא לגיא ההריגה, למחנה ההשמדה מיידאַנק.

ביום השלישי הביא אלינו קוסטיה את גואלינו, הפרטיז־

נים. רצנו לקראתם לשמע קולותיהם, והושטנו אליהם את ידינו כאל ידידים. אך האורחים כיוונו את רוביהם וענו על דברי הברכה, בהם קדמנו אותם, בצריחות גסות ובקללות רוסיות עסיסיות: „יהודונים ארורים, שרתתם את הגרמנים וסייעתם למאמצם המלחמתי ועכשו ככלות הכל אתם באים אלינו? יתכן כי באתם כמרגלים, למה החיו אתכם? הרי את היהודים שלחו מהגיטו למחנות. כנראה, עליכם הוטל לשמש מרגלים. אתם חייבים מיתה. בוגדים שפלים, לירות בכם צריך".

נערך חיפוש בחפצינו כשלועי הרובים מכוונים אלינו וכל חפצי ערך נשדדו מאתנו. „הודו לאל" — הוסיפו הפרטי־זנים — כי לא כיבדנו אתכם בכדורים, כי רק לכך ראויים אתם. לא תמלטו ממשפט העם. ועוד צפויות לכם חקירות ודרישות על בגידתכם".

הם התרחקו ממנו, כשפיהם מפיק קללות גסות והשאי־רונו בחורשה. לא חכינו עוד לקוסטיה, ומהרנו להתרחק. שוטטנו אובדי עצות ומבוהלים במרחבי היערות. לאן נשים פעמינו? ממי עלינו להזהר? האם מפני הגרמנים ועוזריהם המשתפים פעולה ואורבים לנו על כל צעד ושעל? כל תקוו־תינו נגוזו. היינו מאוכזבים ומושפלים. הפרטיזנים שבקרונו הסתפקו בשוד, ומי לידנו יתקע, כי אחרים לא יבצעו את האיומים ולא ירצחונו נפש? נזכרנו בספורים המרובים על פרטיזנים אנטישמיים והתעללויותיהם ביהודים חסרי מגן, המשוטטים ביערות! גאתה בנו החרדה. נזהרנו מלהראות ביום והעדפנו להתקדם בלילות, בעקפנו מרחוק כל ישוב. נעצרנו על גדות נהר רחב הזורם יערות סבוכים. צמרות עצים גבוהים השתקפו במימיו השקטים. היה זה הנימאן, מעברו השני השתרע האזור שעליו חלשו הפרטיזנים. כאן לא היתה כבר דריסת רגל לגרמנים. נאלצנו לבקש סירה ולפנות לאחד הבתים הסמוכים לחוף.

לפני שבעל הסירה נאות להעבירנו, נחקרנו ארוכות על ידי איש מזוין — פרטיזן, השומר על המבואות באזור. לאחר שהתיר לנו את המעבר, הושטנו בסירה לעברו השני של הנימאן, לתחום יערות העד. לאחר שעלינו על החוף השני ואמרנו להמשיך דרכנו, הקיפונו משמרות הפרטיזנים והובי־לונו למפקד הגדוד „איסקרה", אחד הגדודים הידועים באיזור לידא, ששמעו כבר הגיע מזמן אלינו, ובין חבריו נמצאו גם כמה לידאים.

רוכזו כאן עוד כ־12 יהודים, ביניהם גם ילדים מספר. חברתנו ל. שהסתתרה ביחד אתנו בלידא נפגשה כאן עם אחותה, שהצליחה לברוח בדרך לרכבת והתחבאה בחצר בין בתים. פה מצאנו גם את הזוג פופקו מלידא, שקפצו מקרון הרכבת שהובילה את משלוח היהודים. בקבוצה זו היה גם סטרודבורסקי עם אשתו וילדתו.

אחד הקצינים יצא לקראתנו והחל לגדפנו: „בגדתם במולדת וסייעתם לגרמנים, בניתם עבורם בתי מלאכה וכעת נמלטתם אלינו לשם ריגול. דינכם דין מוות. לא תמלטו ממשפט צדק לאחר השחרור. התעשרתם בגיטו ועליכם למסור את הגזל לפרטיזנים". הוא ציווה לערוך חפוש מדוקדק. נאלצנו לפשוט בגדינו מעלינו, לחלוץ נעלינו ולמסרם לפרטיזנים. כמעט כל דבר בר שימוש לרבות מחטים וסלילי חוטים נגזלו מאתנו. נשארנו שדודים ומושפלים בתוך היער. רובנו יחפים. החלטנו להתקדם בכיוון הפושטשה הנליבוקית. תקוותנו היחידה היתה גדודו של בלסקי. הלכנו בלילות, אחוזי חרדה. ונמנענו מכל פגישה עם הפרטיזנים.

סטרודבורסקי התמצא ביערות אלה הואיל ובעקבות עסקיו, כסוחר עצים, בקר כבר לא פעם בסביבה זו. הוא שימש לנו איפוא כמדריך.

כצללים נענו לאור הירח, וביום הסתתרנו בתוך מעבה היער. האדמה היתה ביצתית ורגלנו שקעו בבוץ הדביק. צעדינו מלווים קרקורי צפרדעים, ופכפוך מי המדמנה. ערפל שנישא מעל ליער עטף את השיחים, כיסה את צמרות הע־צים, שנראו כמטושטשים מבעד מעטה דק. לעתים הובילה הדרך על גבי כלונסאות עצים, שהונחו על פני הבוץ, כעין גשר לאורך קילומטרים. זעו הכלונסאות מתחת לכובד הצו־עדים, ולעתים שקעה הרגל בתוך הבקעים שביניהם. גזעי עצים חסמו מפעם לפעם את הדרכים וצריך היה לטפס מעליהם.

הפרטיזנים הקימו מחסומים מעצים עקורים בכדי למנוע התקדמות הגרמנים, כשחדרו ליערות בשעת המצוד האחרון בחודש יולי 1943. לעתים היו הסערות מפילות עצי ענק ישישים, שהיו מוטלים לאורך השבילים. יש והשביל הסתיים בתוך המדמנה ונאלצנו לשרך דרכנו בתוך המים הצוננים, כשרגלינו שוקעות בהם עד לברכים ואף למעלה מזה.

נמצאנו בלב יערות העד הסבוכים נליבוקי. היישובים שנזדמנו בדרכנו היו חרבים. במצוד הגדול שנערך בחודש יולי 1943, השמידו הגרמנים את כל הישובים ששימשו בסיס לפרטיזנים. את האוכלוסיה השמידו בחלקה במקום וחלקה הוציאו לעבודות כפיה בגרמניה. הזדקרו לנגד עינינו חורבות של חוטורים. שרידיהם של גדרות הרוסות, של קירות שלא נשרפו עד תומם. פגרי סוסים שהפיצו מסביבם ריח מבחיל התגוללו מסביב. הזדקרו ארובות מפויחות.

חצינו את העיירה נליבוקי. שהפכה כולה תל־חרבות. נפש חיה לא נותרה בישוב זה. חפרנו בתוך אדמת השדות והוצאנו תפוחי־אדמה, צלינום במדורות ובשלנום בכובע מתכת של חייל, ובסיר לילה שמצאנו בדרך. חילקנו את תפוחי־האדמה שווה בשווה, ספרנום בקפדנות 5 לגולגולת.

איומים היו לילות הסגריר הסתוי, בשכבנו על האדמה הטובענית. קילוחי מים חדרו לתוך כל נקבוביות העור. כף רגלה הימנית של תמר היתה פצועה ונפוחה והיא צלעה על רגלה השמאלית וסבלה כאבים חריפים. יללו הילדים התשו־שים, והוריהם נאלצו לשאתם על גביהם. הגענו לנהר ברזה רחב הידים, אחד מיובלי הנימאן; משני גדותיו נישאו עצי לבנה תמירים; השתקפו במימיו הדוממים צמרות העצים העומדות בשלכת. שעות על שעות שרכנו רגלינו על גדות הנהר בבקשנו מעבר רדוד. צלחנוהו, בצעדנו בסך ובנשאנו את חפצינו מעל לראשינו. כך צעדנו כשבוע. פילסנו לנו לאט דרך בתוך שבילים הנעלמים לסירוגין. בסבך של שיחים ועצים גבוהים.

נכנסנו לאיזור יבש יותר. עצי פאר רחבי גזע התנשאו למרומים מבין שיחים צפופים. סילוני אור השמש הסתננו לתוך האפילה.

הבהיקו צמרות העצים בשלל צבעי השלכת. ריחות שרף אפפונו. מתוך השיחים בקעה לפתע „פקודה חדה": עמוד! נשמעה נקישה של נצרת רובה. מי אתם? פרטיזן עם רובה מכודן קפץ מבין השיחים.

הכרנוהו מיד. היה זה מיודענו פרדמן מלידא. לחצנו ידיו וחיבקנוהו בהתרגשות. אכן הגענו למחנהו של בלסקי.

יצחק רובינוביץ

אין לידער געטאָ

איך בין געווען אין לידער געטאָ פון אָנפאַנג ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין עקזיסטענץ — ביז דעם טרויעריקן טאָג פון דעם 17.9.43, דעם טאָג פון דער פולקאָמער ליקווידירונג פונעם לידער געטאָ. איך האָב זוכה געווען צו בלייבן לעבן, אַנטלויפנדיק פון וועג צו די וואַגאָנעס, מיט וועלכע מען האָט אַרויסגעפירט די לעצטע איינוווינער פון געטאָ קיין מאַידאַנעק.

די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז מען פירט אונדז אויף אַרבעט קיין לובלין.

אין דעם אומפאַרגעסלעך טרויעריקן טאָג האָב איך מיין גאַנצע פאַמיליע פאַרלוירן. דאָ וויל איך דערציילן וועגן צוויי עפּיזאָדן פון יענע שוידערלעכע טעג.

אין איינעם פון די פראָסטיקע טעג פון ווינטער 1941־42 בין איך נישט אַרויס צו דער אַרבעט, ווייל כ׳האָב זיך נישט געפילט געזונט און האָב געהאַט הויכע טעמפּעראַטור. ליגנדיק אַזוי נעבן דעם נידעריקן פענצטער, אין קאַלטן הויז פאַרטראַכט, אַרויסקוקנדיק אין דרויסן, האָב איך דערזען ווי צוויי באַוואָפנטע זשאַנדאַרן האָבן געפירט, אין זיין לעצטן וועג, דעם געוועזענעם לערער פון דער לידער יידישער פאָושעכנער שול, ליכטמאַן. ער איז געוועזן דער פאָרזיצער פון דעם ערשטן יודענראַט.

איינער פון די זשאַנדאַרן איז געווען סאָבאָלעווסקי. ליכטמאַן איז געווען זייער בלאַס, די הענט אויף הינטן און אויף זיי קייטעלעך. אין עטלעכע טעג אַרום איז זיין פאַרפייניקטער קערפּער, צוזאַמען מיט די פאַרפייניקטע קערפּערס פון נאָך מיטגלידער פונעם ערשטן יודענראַט, געבראַכט געוואָרן אין דעם טייל געטאָ וואָס האָט זיך געפונען אויף פּאָסטאָווסקע גאַס, ווו מען האָט זיי באַערדיקט אויפן יידישן בית־עולם.

איצט וועגן מיינע אַן איבערלעבונג אין אַ זומער־טאָג פון 1943, פאַרן ליקווידירן פון לידער געטאָ.

איך בין געגאַנגען אין אַן אַרבעטס־קאָלאָנע פון דער אַרבעט דורך פאַבריטשנע גאַס. דאָרט, אַנטקעגן דעם גוואָזדזילנעם זאַוואָד, האָט זיך געפונען דער שטאַב פון די ווייסע. דאָס זענען געווען מיטגלידער פון דער היטלער־יוגנט. זיי האָבן אונדז פאַרהאַלטן און דורכגעפירט אַ רעוויזיע, צי מען טראָגט נישט קיין פּראָדוקטן אין געטאָ. ביי מיר האָט מען געפונען קאַרטאָפל, וואָס אַ פּאָלישוק האָט מיר געגעבן. זיי האָבן מיך אַרויסגענומען פון דער קאָלאָנע און געבראַכט אין שטאַב. דאָרט האָבן זיי מיך געצוווּנגען צו לייענען אַן אַנטיסעמיטישן פּלאַקאַט אויפן וואַנט. נאָך יעדן זאַץ האָט זיך געשאָטן אויף מיר קלעפּ פון אַלע זייטן. דאָס געזיכט איז ביי מיר געשוואָלן געוואָרן און פול שיניאַקעס. נאָכדעם האָט מען מיך געצוווּנגען זיך אויסטאָן און לייגן זיך אויף אַ טאַבאָרעט. מען האָט מיך איבערגעדעקט דעם קאָפּ מיט אַ זאַק און מיר געזאָגט, אַז כ׳וועל באַקומען 25 שמיץ. נאָר אויב איך וועל נאָר איין מאָל אַ געשריי אָדער אַ קרעכץ טאָן, וועל איך באַקומען נאָך אַזוי פיל, ביז וואַנען איך וועל שטיל בלייבן.

פון צוויי זייטן האָט מען מיך אָנגעפאַנגען קאַטעווען מיט לאַנגע נאַגייקעס. איך האָב פאַרביסן די ליפּן און געשוויגן. וויפל זיי האָבן מיך געשמיסן ווייס איך נישט. אַז מען האָט מיך באַפוילן זיך צו שטעלן, בין איך קוים געשטאַנען אויף מיינע פיס. איך בין געווען אין צושטאַנד פון האַלב־באַוווסטזיין. דאַן האָבן זיי מיר באַפוילן אויפראַמען דעם הויף, וועלכער האָט געהאַט אַ צוים און אין אַריינגאַנג איז געשטאַנען אַ פּאָסטן. פון דעם אַלעם האָב איך פאַרשטאַנען, אַז קיין לעבעדיקן וועלן זיי מיך פון דאָרט נישט אַרויסלאָזן.

ראַמענדיק אַזוי דעם הויף, האָב איך באַמערקט ווי אַ דייטש איז אַריין אין הויף. נישט האָבנדיק וואָס צו פאַרלירן, בין איך צו אים צוגעגאַנגען. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז מיין פאַמיליע הונגערט. איך האָב פאַר זיי געטראָגן עטלעכע קאַרטאָפל פון דער אַרבעט, און צוליב דעם האָט מען מיך פאַרהאַלטן.

ער האָט באַפוילן מיך צו באַפרייען, אָפּגעבן די קאַרטאָפל און אַליין מיך געבראַכט ביז דעם טויער פון געטאָ.

ס׳איז מיין מזל געווען, אַז איך האָב זיך אָנגעטראָפן אויף אַ דייטש מיט מענטשלעכע געפילן.

לאַנגע וואָכן נאָכדעם איז מיר שווער געווען צו זיצן.

דעם 17־טן סעפּטעמבער 1943 איז דער געטאָ, וואָס האָט אַרומגענומען די געסלעך פון פּאָסטאָווסקי און כלאָדנע, אַרומגערינגלט געוואָרן דורך אַ דייטשער מיליטער־איינהייט, זשאַנדאַרמעריע און ס.ד.־לייט. די געטאָ־פּאָליציי האָט געזאָגט, אַז די דייטשן האָבן באַפוילן נעמען אויף זיך וואָס מען קען, אַרויסגיין פון די הייזער און שטעלן זיך אין גרופּן צו 50 מאַן.

די דייטשע וואַך איז אויסגעשטעלט אין צוויי רייען — איין ריי אויסערן צוים און די צווייטע אינעווייניק, אין געטאָ. פאַרן שטעלן זיך אין דער גרופּע האָב איך געזאָגט צו מיין שוועסטער ז״ל, זי זאָל צוגיין מיט אירע אַ חברטע, אַ וואָראָנאָווערין, צו אַ דייטשן זעלנער און אים פרעגן ווּהין מ׳פירט אונדז. זיי האָבן עס געטאָן און איך האָב געהערט זיין אַנטוואָרט, אַז מען פירט אונדז אויף אַרבעט קיין לובלין.

שפּעטער האָבן די דייטשן אָנגעהויבן פירן איין גרופּע נאָך דער אַנדערער צו די וואַגאָנעס.

אונדזער פאַמיליע מיט דער פאַמיליע קאַמיעניעצקי האָבן זיך געפונען אין איין גרופּע. איך האָב געזען ווי די לייטערס פון די וואַרשטאַטן, אַלטמאַן און אַלפּערשטיין און אויך דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי סטאָליצקי, זענען געשטאַנען מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס אין איינע פון די גרופּעס.

אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זיך מיר אין געדאַנק פאַרגעשטעלט אַ גרויס גרוב מיט קרבנות, און איך אין דער מיט, און די ערד נעמט מיך דריקן און שטיקן. אין דעם דאָזיקן מאָמענט האָט אַן אומזעבאַרער כוח מיך אַ שטויס געטאָן.

איך האָב אַראָפּגעוואָרפן דעם זאַק מיט די זאַכן פון די פּליי־צעס און אָנגעהויבן לויפן. איך בין אַריין אין אַ הויז, וואָס איז געווען באַצייכנט מיט געלע מגן־דוד'ס פון הינטן און פון פאָרנט. דאָרט זענען געווען עטלעכע מענער. איינער פון זיי האָט מיך אויף פּויליש געפרעגט, וואָס איך דאַרף דאָ. גע־טריבן פונעם אימפּעט בין איך אַרויס און אַריין אין אַ שטאַל נעבן הויז. דאָרט איז געווען אַ בערגל פּאַרטריקנטער טאָרף.

איך האָב געוואָלט זיך אַריינגראָבן אינעם טאָרף, נאָר כ'האָב געזען, אַז ס'איז אוממעגלעך. בין איך אַרויס פון שטאַל און דערזען אַ קופּע מיסט באַוואַקסן מיט הויכע ווילדע גראָז. דאָרט זענען אויך געלעגן שטיקער פּאַראַסטע בלעך. איך האָב זיך, ווי מעגלעך טיפער אַריינגעגראָבן אין דעם מיסט און זיך איבערגעדעקט מיט אַ בלעך.

אין אַ געוויסן מאָמענט איז נעבן דעם פּלאַץ, ווו איך בין געלעגן, פאַרבייגעגאַנגען אַ ס.ס.־אָפיצער. מיין מזל איז געווען וואָס ער איז געגאַנגען אָן אַ הונט.

כ'בין אָפּגעלעגן ביז אָוונט. ביינאַכט האָב איך געטראָפן נאָך 4 געראַטעוועטע, צווישן זיי דער לידער מאָושאָוויטש, וואָס האָט אויפן מאַרק געהאַט אַ בודקע מיט טאַנדעט־זאַכן. אויף אונדזער צרה האָט אַ פולע לבנה באַלויכטן אונדזער שוואַרצע וועלט. מיר האָבן באַשלאָסן וואַרטן ביז אין דער פרי.

ווען ס'איז טאָג געוואָרן האָבן מיר זיך צעטיילט אויף צוויי גרופּקעס. איך מיט נאָך 2 געראַטעוועטע זענען גע־גאַנגען די ערשטע. אויף אַ געוויסן מרחק, הינטער אונדז זענען געגאַנגען דער לידער מאָושאָוויטש מיט אַ יינגל, אַ פּליט פון פּוילן — ער האָט געהייסן שליאַמוש.

מיר האָבן געדאַרפט אַדורכגיין אין טייל פון סוואַלסקע גאַס און אויסמיידן זיך צו טרעפן פון דער נאָענט מיט דורכ־גייער. אַז מיר האָבן עמעצן דערזען גיין אונדז אַנטקעגן, זענען מיר אַריבערגעגאַנגען אויף דער אַנדערער זייט. אין אַ גע־וויסן מאָמענט האָבן מיר דערהערט אַ געשריי „האַלט". מיר זענען נישט שטיין געבליבן, נאָר ווייטער געגאַנגען אין דער ריכטונג פון לידער געסל.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט דער לידער געביטס־קאָמיסאַר, וועלכער איז געפאָרן פון די וואַרשטאַטן, פאַרהאַלטן די צוויי, וועלכע זענען געגאַנגען הינטער אונדז און זיי אַוועקגעפירט צו די וואַגאָנעס. שליאַמושן איז געלונ־גען צו אַנטלויפן פון די וואַגאָנעס, און ווען איך האָב אים שפּעטער געטראָפן אין וואַלד, האָט ער דאָס מיר דערציילט.

מיר זענען אַדורך דאָס לידער געסל. איך האָב געוואָרפן אַ פאַרשטיינערטן בליק אויפן בערגל פון אונדזער היים. מיר זענען אַריבער דאָס טייכל לידזייקע, דאָס דאָרף רושלאַקי און אַריין אין וואַלד. פון דאָרט האָב איך געוואָרפן אַ בליק צוריק אין דער ווייט, און אויפן אָפּגרונט דערזען מיין פאַ־מיליע, מיין אויף אייביק פאַרלאָרענעם פאַמיליען־גליק.

אין געדאַנק האָב איך זיך געזעגנט מיט דער אומגעגנט, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט מיינע פאַרגאַנגענע גאָלדענע קינדער־יאָרן. וויינען האָב איך נישט געקענט, ווייל דאָס האַרץ איז מיר געווען פאַרשטיינערט און דאָס בלוט פאַרגליווערט. אויסגעוויינט האָב איך זיך אַ צייט שפּעטער, נאָך פיל יאָרן.

מיר האָבן זיך פאַרטיפט אין וואַלד, און נאָך אייניקע טעג אָנגעקומען צו די פּאַרטיזאַנער.

חנה מאָוושאָוויטש־זאַפּראַן

ווי אַזוי מיר האָבן זיך געראַטעוועט און געבליבן לעבן

דאָס האָט פּאַסירט אין סעפּטעמבער 1943. גאַנץ פרי איז דאָס געטאָ אויף פּאַסטאַווסקע גאַס געוואָרן אַרומגערינגלט פון די ס.ס. פּוילישע פּאָליציי און סאָלדאַטן מיט מאַשין־גע־ווער אין די הענט.

אין געטאָ זענען דאַן געווען אומגעפער 4000 יידן לידער און פון די אַרומיקע שטעטלעך.

די ס.ס. האָבן אָנגעהויבן טרייבן אַלעמען אָן אונטער־שיד צו דער באַן און געלאָדן אין וואַגאָנען. עס איז געווען שווער צו אַנטלויפן, ווייל מען פלעגט גלייך שיסן. פיל האָבן זיך באַהאַלטן אין קעלערס, אָבער מען האָט אַלעמען געכאַפּט.

צופעליק איז מיין ברודער עלטשיק אַריין אין אַ הויז און באַמערקט אַ קעלער. פון קעלער איז געווען געגראָבן אַ טונעל לענגאויס ביזן פונדאַמענט. דער טונעל איז געווען 6 מעטער לאַנג. ס'זענען שוין געזעסן אינעווייניק אַ 10 מענטשן. ער איז שנעל אַרויס, גענומען די מוטער און חנהן און מיר זענען אַריין אין טונעל. ס'זענען באַלד אָנגעלאָפן נאָך מענטשן. די ס.ס. האָבן באַמערקט די באַוועגונג און האָבן גלייך אָנגעהויבן זוכן אין דער אומגעגנט. דעם טונעל האָבן זיי אָבער נישט באַמערקט. זיי האָבן געעפנט דעם קעלער און נישט זעענדיק קיינעם, זענען זיי אַוועק און איבערגעלאָזן פּוילישע פּאָליציי, כדי קיינער זאָל זיך נישט אויסבאַהאַלטן אין קעלער.

אין אָוונט איז שוין אויף פּאַסטאַווסקי גאַס גאָר נישט פאַרבליבן קיין יידן. עס זענען געקומען נאָר פּאָליאַקן ראַבירן דאָס ביסל יידישע גוטס, וואָס איז נאָך פאַרבליבן.

ס'איז געוואָרן טונקל. די מענטשן, וואָס זענען געזעסן אין טונעל, האָבן אָנגעהויבן גראָבן ווייטער און געפונט אַן אַרויסגאַנג אונטערן הויז.

ס'איז שוין געווען פינצטער אין דרויסן. דאָס צווייטע הויז איז געשטאַנען אַ 15 מעטער פון טייך. איינציקווייז איז מען לאַנגזאַם אַרויס און דורכגעגאַנגען דעם טייך. דאָס וואַ־סער האָט דערגרייכט ביזן האַלדז. דער מאַמען האָט מען אַריבערגעטראָגן.

ווען די פּוילישע פּאָליציי האָט דערהערט אַ גערויש האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן. 4 מענטשן זענען דערהרגעט געוואָרן, אָבער צען האָבן זיך געראַטעוועט און זיך געלאָזט אין וועג דורך די פעלדער אויף יענער זייט טייך. ענדלעך האָבן מיר דערגרייכט דעם וואַלד. מיר זענען געגאַנגען צוויי טעג און געשלאָפן אונטערן פרייען הימל. ווען מיר זענען אַריין טיף אין וואַלד האָבן מיר באַגעגנט פּאַרטיזאַנער פון בעלסקיס אָטריאַד און אַזוי זענען מיר געראַטעוועט געוואָרן.

פישל ביאלוברודה

בין חיים למוות

בפרוץ מלחמת גרמניה־פולין נמצאתי בוואַרשה והש־תתפתי בהגנת העיר.

לאחר הכיבוש הגרמני הייתי עד למחזה כזה: יהודי נושא מים מהנהר וויסלה. ניגש אליו גרמני שופך את מימיו, מכה אותו וגוזז מחצית זקנו. באותו רגע החלטתי לברוח מהשלטון הגרמני.

בפרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה הייתי בלידא. עם כניסת הגרמנים ללידא עברתי לראדון. בראדון עמד בראש המש־טרה קוטליארצ׳יק (נהרג ע״ד הפרטיזאנים). גרתי בביתו על יסוד של ניירות אריים ופתחתי מספרה.

בדצמבר 1941 בוצעה השחיטה הראשונה באיישישוק. לפני רצח היהודים ההמוני סיכם קוטליארצ׳יק עם ראש המשטרה באיישישוק, שהוא יקבל את הסוסים של היהודים המומתים. באותו זמן קיבל קוטליארצ׳יק פקודה מקומיסאר־האיזור (גאביטס־קומיסאר) בלידא, לשלוח 10 שוטרים ללידא.

למחרת צריך היה לנסוע לאיישישוק לקבל את הסוסים. קוטליארצ׳יק הכריח אותי לנסוע עם שלושת השוטרים שנשארו בראדון להביא את הסוסים מאיישישוק.

בהגיענו לשם היתה השחיטה במלוא תוקפה. ראיתי כיצד מגרשים את ידידי פודולסקי עם אשתו וילדו לאיזור המוות.

לבי נשבר בקירבי ולא יכולתי להחזיק מעמד יותר. תפסתי את שני הסוסים הראשונים וברחתי איתם לראדון. שלושת השוטרים האחרים נשארו כדי להשתתף בטבח.

בראדון מסר לי קוטליארצ׳יק שמכינים את הטבח בלידא. שמתי מיד פעמי ללידא. באותו זמן החל שם ריכוז היהודים בגיטו. היודנראט בלידא הציע לי לשמש בתפקיד של שוטר. דחיתי הצעה זו ועברתי בקסרקטינים.

ב־18 במרץ 1942 הוקף הגיטו ואנשי היודנראט נאסרו. ביניהם היו: ליכטמאן, קאטאק, צידרוביץ׳, סוקו־לובסקי. שמונה ימים היו כלואים בבית־הסוהר ועונו עינויי שאול.

יום אחד נתקבלה פקודה לשלוח עגלות. כבר ידענו לפני כן, מפי היהודים שעבדו בבית־הסוהר, שהעגלות מיועדות להובלת הגופות של חברי היודנראט.

בין מובילי העגלות הייתי גם אני. הכניסו אותנו לאורווה ושם נתגלו לנגד עינינו 24 ההרוגים. חלקם עוד גססו. כולם היו ללא בגדים עליונים. נאלצנו להעמיס את הגופות על העגלות, לכסותן בקש ובבגדים שלנו. הגרמנים אלצונו להתישב על הגויות ולהובילן לגיטו.

מהגיטו הובלנו את הגופות לבית־הקברות ושם קברנו אותם בבורות מוכנים.

באותו זמן נורו גם 15 יהודים על כי אחרו כרבע שעה לעבודה.

ב־8 במאי בבוקר 1942 גירשה המשטרה היהודית וה־פולנית את כל היהודים מבתיהם וריכזה אותם במגרש מול היודנראט. שם סודרה סלקציה. 5,600 הופנו ימינה לעבר המוות, ושמונה מאות שהופנו שמאלה, נועדו להישאר בחיים. אלה שהופנו ימינה נדחפו בקתות הרובים וביריות לעבר הבורות ורבים נורו בדרך. אני עם אחי וגיסתי הופנינו ימינה לצד הנדונים למוות.

בשמעי את היריות אמרתי לחברי בבקה שציטניצקי: „נבקיע לנו דרך לעבר השורות הראשונות ונראה מה נעשה שם". בהתקרבי לשורות הראשונות ראיתי שהאנשים לבושים כבר תחתונים בלבד והשוטרים דוחפים אותם לבורות.

באותו רגע התחלתי לסגת ולנסות לברוח. השומרים היו פולנים, ליטאים וגרמנים. ראיתי כיצד הוציאו הרוצחים יונק מידי אמו, זרקוהו למעלה ותפסוהו בכידון ואיש ס.ס. צילם את המחזה. מרוב יאוש רצה האישה לבעלה ותלשה לו חלק מהלחי והוא נשאר עומד ללא תנועה. הרוצחים ירו באישה והרגוה במקום.

לאחר מכן פקדו על הנשים להניח את ילדיהן על הארץ. מאלה שסרבו הוצאו הילדים בכוח, נזרקו לבורות ושוסעו ברימונים.

אני הסתתרתי תחילה בערימת הבגדים, כעבור זמן יצאתי ופניתי לשציטניצקי בקריאה: „נברח"!

קריאתי הגיעה לאזני גרמני שעל כובעו התנוססה גולגולת מוות, והוא תפס את בבקה ואותי בצווארוני והובילנו לעבר הבור. הוא ירה בראשו של בבקה שציטניצקי וריטש אותו כולו, אני נפלתי לבור ונפגעתי בכדור בחוט השידרה.

תחילה התחלתי להתנועע כדי שהרוצחים ירגישו בי וימיתוני. באותו רגע הרגשתי שעוד כוחי אתי.

בינתיים נפסקו היריות הואיל וקבוצה שניה התכוננה לפשוט את הבגדים. נעמדתי על רגלי ורציתי לצאת, אך הבור היה עמוק מדי. ערמתי את הגופות אחת על השניה, ולמעלה שמתי גופת ילד, וקפצתי מעל לגופות אל על. בצאתי מהבור נתקלתי בשומר ליטאי, תפסתי אבן ופגעתי בעינו.

התחלתי לרוץ בכיוון לגיטו. מטר יריות ירד לעברי. אחרי רדף שוטר פולני וואצק יאַנוש, שהיה לפני כן מכר טוב שלי (יחד שירתנו במיליציה הרוסית). בראותו אותי הוריד את רובהו וציווה עלי להיכנס לבית והוא הסתירני במרתף.

בזמן הבריחה פגשני אחי ואשתו וגם הוא רץ אחרי ונתקל בוואצק יאנוש. וואצק דחף אותו יחד עם אשתו (היא הלכה לאחר מכן לעבר הבורות ונספתה) לתוך המרתף, ושפך על דלתות המרתף דלי מלא צואה.

לאחר שהשוטר עזב את הבית הסתתרו בו עוד יהודי ונערה סובייטית, רייקה, שהצטרפה לאחר מכן לפארטיזאנים. את רייקה הורדנו למטה והיהודי עלה לעליית הגג. כעבור זמן קצר נתפס היהודי ע״י הגרמנים שחדרו לבית ועונה עינויי מוות. אלינו לא הגיעו ולא פתחו את דלתות המרתף, בגלל הצואה שהיתה שפוכה עליה. וכך ניצלנו.

שישה ימים שכבנו במרתף. שום אוכל לא בא אל פינו. התעניתי בצמא, אזי נתן לי אחי לשתות מהשתן שלו. אחי מצא תפוח אדמה רקוב, חתך אותו ונתן לי ללעוס אותו ולירוק. וזה הציל אותי.

ביום השישי שמענו שהאוכלוסיה הפולנית בוזזת את בתי היהודים. סברנו שהפולנים נכנסים לבתינו, אזי החליט

אחי לצאת ממחבואו. בצאתו פגש בשוטר פולני מוכר — קובאלבסקי. ההוא ציווה עליו לעזוב מיד את שטח הגיטו הואיל וכעבור שעה יבואו שוטרים אחרים להחליפו.

אחי הוציאני מיד מהמחבוא ונכנסנו לביתה של מא־רוסיה, פולניה מכרה שלנו.

היא טיפלה בי חמישה ימים. רחצה את פצעי וחבשה אותו. למחרת הובילה אותי לבית החולים במסרה לידי את דרכונו של אחיה. בבית החולים עבד יהודי ד״ר מיאסניק וגם המנהל סינקייביץ היה מכרי הטוב מלפני המלחמה.

התברר שהכדור פגע במעיים. הכניסו אותי מיד לחדר הניתוחים והניתוח ארך 3 שעות ועשרים דקות.

נותחתי ע״י ד״ר מיאסניק. יומיים שכבתי בחום גבוה וחיי היו בסכנה. ביום השני חלמתי שגרמני רוצה לירות בי ואבי תופסו בידו ואומר לו: „אל תירה!״ ברגע זה התעוררתי והתברר כי חומי ירד.

חדשיים שכבתי בבית־החולים. במשך שישה שבועות הזינו אותי בזריקות. בשבוע השביעי הובא לבית־החולים פארטיזאן רוסי שבוי, וכנראה קאפיטן לשעבר.

למחרת ניגשו למיטתי הקומיסארים קולטקו וגאטרמן ושאלו: „כאן שוכב הפארטיזאן?״ ענה ד״ר מיאסניק: „לא, הפארטיזאן שוכב במיטה הסמוכה״.

הם ניגשו אליו ושאלוהו כיצד הניח את המוקש? ומה יש לו לספר? אזי תפס בקבוק וטפח לקומיסאר בפניו באמרו: „כלום אני אמסור את אחי״?

ברצותו למנוע התנגשות, הסביר להם ד״ר מיאסניק שהקפיטן נמצא במצב של נארקוזה.

בינתיים נתוודעתי לקפיטן וספרתי לו מי אני (הייתי מביא לו טאבאק ומזון), אזי גילה גם לי שהוא הנהו ממלא מקומו של מפקד פלוגת פארטיזאנים. הוא יעץ לי ללכת לכפר דוקודובו ולהצטרף לפארטיזאנים.

בצאתי מבית־החולים נכנסתי לגיטו. נחלשתי מאוד. רבים קשרו כבר קשרים עם פלוגת הפארטיזאנים וגם אני רציתי להצטרף אליהם, אך החברים לא רצו לקחת אותי אתם, הואיל והנני נכה. נדברתי עם ראובן מאטלאווסקי ופנינו לאישה פולניה ענייה סטאניסלאבה קיזדרובה שתחביא אותנו בביתה. יחד עם מאטלאווסקי, אשתו ובנו ירדנו למרתף של האישה הפולניה. המרתף השתרע מתחת לכל הבית והיה נמוך מאוד. בקושי יכולנו לשבת. לעמוד היה בלתי־אפשרי.

באותו בית גרה גם בתה ובעלה איש הגיסטאפו זאייץ, וזונה — יוזשה.

נתנו לקיזדרובה כסף לקנות מיצרכים והיא היתה מכינה לנו אוכל.

לאחר שנודע הדבר לזאייץ וליוזשה, החלו לתבוע כספים מקיזדרובה באיימם עליה שילשינו בפני הגרמנים. הואיל וקיזדרובה לא ניאותה לשלם להם הם הלשינו עליה.

הגיעו שתי מכוניות מלאות שוטרים וערכו חיפוש בביתה של קיזדרובה. קיזדרובה וביתה הצעירה ברחו לכנסיה ובבית נשאר רק בעלה הזקן.

הגרמנים היכוהו, פצעוהו אך לא יכלו להוציא ממנו דבר. הם ירדו למרתף, דפקו בקתות הרובים בקירות, אפילו כלבים הביאו איתם, אך לא מצאו שום דבר.

לאחר החיפוש החלטנו לעזוב את המחבוא ולצאת לאויר החפשי. היה זה כבר בשלהי הקיץ. בצאתי לא יכולתי לעמוד על רגלי התנדנדתי כשיכור. וזה היה גם גורל שכני. בשארית כוחותינו חדרנו לגיטו.

מאטלאווסקי ואשתו חלו מיד לאחר שהגיעו לגיטו. הוא מת ואשתו נספתה ע״י הגרמנים. נשאר רק הבן שהצטרף לאחר מכן לפלוגת פארטיזאנים.

בהיותי בגיטו נדברתי עם החברים: ראובן רובינשטיין, אברהם פלדון, לאוויט, יוסק זלקוביץ׳ (נפל בקרב עם הגר־מנים) ועם עוד 7 חברים ויחד הלכנו לפלוגת הפארטיזאנים „איסקרה״. בידינו היו 3 רובים ואקדח אחד.

הפלוגה אליה הגענו ניאותה לקבל רק אותי והיתר פנו לפלוגות אחרות.

נפתלי קמיניצקי

באש הכליון

לידא היהודית פסקה להתקיים. נדמו לעד חיים תוססים של עשרות אלפים יהודים; נפסק קיומו של מרכז רוחני יהודי גדול, שכלל רשת עניפה של בתי ספר, ישיבה ששמה יצא לתהילה, ובתי־כנסת רבים; תנועות־נוער חדורי רוח הגאולה הציונית־לאומית.

כבר ב־18 בספטמבר 1939 עם כניסת הצבא הרוסי ללידא בא הקץ לפעילות הציונית בעיר. בתי־הספר העבריים חוסלו, ובית־הכנסת העתיק והמפואר נהפך למחסן תבואה.

הרוסים החלו בחורבנה הרוחני של העיר ואילו ביוני 1941 החלו הגרמנים בחורבנה הכולל והסופי. ב־27 ביוני 1941 בשש בבוקר הציפו קלגסי גרמניה הנאצית את לידא הכבושה, וכבר למחרת הוציאו להורג 96 יהודים מחשובי העיר וממשכיליה. ביניהם היו מורים רבים וכן מנהל בית־הספר „תרבות״ ברוך שטרנברג ז״ל.

עם התרחבות החזית ועזיבת הצבא החלו פעולות השלטון הגרמני האזרחי בראשותו של קומיסאר־האיזור (גאביטס־קומיסאר) האנבג. הגרמנים מארגנים משטרה פולנית־בילו־רוסית. בפקודת הקומיסאר האיזורי נוצר היודנראט שכלל 24 יהודים בראשותו של המורה לשעבר ליכטמאן.

רוב אנשי היודנראט בניגוד ליודנראטים בערים אחרות, היו אהודי האוכלוסיה היהודית וידידיה ועשו כמיטב יכולתם לעזור ולהושיע בכל עת צרה ואסון.

מופיעות גזרות חדשות לבקרים, נאסר על היהודים ללכת על המדרכות, מוטל מס כבד על האוכלוסיה. כל אי־מילוי פקודה גורר אחריו עונש מוות. כבר בהתחלה רצו השלטונות המקומיים ליצור גיטו ליהודים. אך הודות להשתדלויות היודנראט ושלמונים נדחה ביצוע הגזירה.

סתיו 1941

נשים וילדים נשלחים בהשגחת מנהלי עבודה פולניים לנקות את הרחובות מחורבות הבתים. בדרך לעבודת הכפייה

היו פוגשים לעתים קרובות את ההיטלריסט וורנר בליווי כלבו האכזרי. הוא היה משסה כלבו בצריחות בהמיות: „אדם, תפוס את הכלב". והכלב היה מתנפל על היהודים האומללים וקורע נתחים מבשרם.

חורף 1941/42

על אף השתדלויות היודנראט והמסים הכבדים שהוטלו על האוכלוסיה היהודית פורסמה בדצמבר 1941 הגזירה על כינון הגיטו. קצווי העיר נשארו לפליטה לאחר השריפה והם נקבעו כמקומות הגיטו. נוצרו 3 גיטאות נפרדים. אחד באיזור „פיאסקס", השני באיזור „קושארובה" והשלישי ברחובות פוסטובסקה וקרופובה. היה זה בקירוב בראשית 1942.

גם יהודי העיירות הסמוכות: ז׳ירמון, בייליצה, ניימאן ועוד, הובאו ללידא.

הוטל איסור חמור על יהודים לגור יחד עם נוצרים תחת גג אחד. על כל דלת בבתי־הגיטו הכרחי היה לצייר את הסמל היהודי העתיק: „מגן־דוד". בבתים שררה צפיפות איומה. חל איסור על שימוש בבשר ובשומן. לאחר מכן חל גם איסור על הכנסת לחם ותפוחי־אדמה. מנת הלחם היומית שנקבעה לכל אדם היתה 12 דק"ג.

תושבי הגיטו היו מוצאים יום־יום בקבוצות לעבודת־כפיה. כל עובד קיבל תעודת־עבודה שהיו מחליפים אותה לעתים קרובות.

כשהחלו להגיע ידיעות אימים על שחיטות המוניות בווילנה ובליטא, מפי פליטי ווילנה שנמלטו ללידא, היו הרוצחים הנאצים אומרים ליודנראט שאלה הם מעשי הלי־טאים, ובלידא לא יקרה כדבר הזה.

אביב 1942

לפתע נאסרו 75 יהודים שעבדו בהעמסת נשק ב„בוי־טאנלאַגר", חשדו בהם בהעברת נשק לידי יהודים. בעיר הורגשה מתיחות רבה וציפיה למשהו העומד להתרחש.

בליל ה־7—8 במאי 1942 הוקפו כל שלושת חלקי הגיטו במשטרה בילורוסית, ליטאית, אוקראינית וגרמנית. היהודים גורשו בלילה מהבתים ותחת ברד של מכות נאלצו להתקדם בשורות ישרות לעבר השוחות שחכו להם מאחורי העיר.

הם נאלצו בעצמם לפשוט מעליהם את בגדיהם, לסדרם, ולאחר מכן להיכנס בקבוצות של ארבעים לשוחה. ילדים קטנים הושלכו לבורות מיוחדים ועליהם נזרקו רימונים. לא־מהות וילדים לא ניתן להיכנס לקבר אחד. על הגופות שטרם הוציאו נשמתם נשפך כלור. רק בודדים הצליחו להימלט ולהגיע אל מסתרי היער.

למחרת נשלחה קבוצת יהודים לכסות את הבורות של קרוביהם ויקיריהם שרבים מהם עדיין נשמו ופרפרו בין החיים ובין המוות. כעבור מספר ימים נתבקעה האדמה וסילוני דם פרצו אל־על.

בגדי הנרצחים נאספו ע"י הגרמנים בבית־החרושת לער־דלים „ערדל". הבגדים הטובים נשלחו לגרמניה והיתר נמכר לגויים.

שחיטה דומה נערכה בכל מחוז לידא (גאביטס־קאמי־סאריאט) בעיירות: וורונובה, איבייה, ראדון, ז׳ילודוק.

בעתונות הגרמנית פורסמה ידיעה, שהתחולל קרב עם שודדים ופארטיזאנים יהודים ושמונה־עשר אלף מהם הושמדו.

שרידי היהודים מלידא ומהעיירות הסמוכות רוכזו לאחר מכן בסביבת הרחובות: פוסטופסקה, כלודנה ווויסקה, מקום שם נמצא בית־הקברות היהודי.

כך נסתיים פרק ההשמדה הראשון והטראגי ביותר בתול־דות לידא היהודית.

פארטיזאנים יהודים

לאט לאט נפוצו שמועות על פארטיזאנים יהודים ועל ארבעת האחים בייֶלסקי הנוקמים את דם היהודים השפוך. החלו לחפש דרכים בגיטו כיצד להגיע לתחנות הפארטיזא־נים וכיצד לייצר ולרכוש נשק. לא היה זה מהדברים הקלים. אפילו היציאה מהגיטו המגודר היתה כרוכה בסכנת מוות. כשהרגישה המשטרה בהכנות ליציאה היערה הודיעה, שאם ימלט מישהו יחוסלו כל בני ביתו.

אך על אף כל האיומים היה הנוער מייצר בחשאי נשק, בבתי־המלאכה של הגרמנים, מוצא דרכו למחנות הפארטי־זאנים ומפיל חללים נאציים.

ללא הרף הגיעו ידיעות על השחיטות בנובוגרודק, באראנוביץ׳, מינסק, גרודנו, ידיעות על המרד בגיטו ווארשה. כל זה עודד ואימץ את ידי הנוער שנשאר לפליטה להימלט מהגיטו ולנקום. משפחות שלימות היו מתחמקות בסתר בדרכים שונות ומגיעות ליערות.

התנועה הפארטיזאנית החלה לתת אותותיה והגרמנים התחילו להרגיש בה יותר ויותר.

יצויין שמי שלא היה בידו נשק לא יכול היה להיספח על שורות הפארטיזאנים ועובדה זו הכבידה מאוד ועמדה כמיכשול על דרך הבריחה וההצלה.

וכאן קרה אסון נוסף. באוגוסט 1943 החלה הסתערות של 80 אלף חיילים גרמנים על קיני הפארטיזאנים ביערות. רבים מהבורחים חזרו לגיטו בעקב המצוד הנ"ל ורבים שכבר היו מוכנים לצאת לדרך נרתעו ברגע האחרון.

כמעט יום יום הגיעו ידיעות על פיצוץ רכבות ועל פעולות־נקמה אחרות שביצעו פלוגות הפארטיזאנים של בייֶלסקי ואחרות. פעם התקרבה קבוצת פארטיזאנים מלידא למסילת הברזל הקרובה לגיטו ופיצצה רכבת. במיוחד הצ־טיינו במעשי גבורה, בנימין באראן, לייב פארדמאן ויהודה דאַגוצקי. שנספה לאחר מכן בידי רוצחים פולניים. הם פוצצו עשרות קרונות רכבת.

היו גם מקרים שפארטיזאנים הצליחו לחדור העירה ולהרוג שוטרים פולניים ובייֶלורוסיים.

הטבח האחרון

ב־17—18 בספטמבר 1943 הוקף הגיטו בלידא. ההו־דעה הגרמנית הרשמית אמרה שכולם נשלחים לעבודה בלובלין. אך הדרך הובילה למיידאנק. את 3,000 היהודים בערך שנשארו לפליטה הכניסו לקרונות משא חתומים. בודדים הצליחו להציל את עצמם בקפצם דרך החלונות הקטנים שבקרון. מספרם הגיע לכמה עשרות והם מצאו מקום־מקלט במחנה הפארטיזאנים של בייֶלסקי.

לאחים בייֶלסקי מגיע תודה והוקרה מיוחדת, הואיל והו־דות לטוביה בייֶלסקי ופלוגותיו ניצלו למעלה מאלף יהודים ביניהם גם קשישים, נשים וילדים מערים שונות שבמערב רוסיה־הלבנה. כמו כן הרימו מעשיהם הנועזים את קרן ישראל והעלו את כבוד ישראל.

האישה קאַרצ׳מר, שקפצה מהקרון לא רחוק מלובלין, מסרה את דרישת השלום הטראגית האחרונה משרידי היהודים בלידא שהובלו לשחיטה והועלו כקרבנות על מזבח הנאציזם והפאשיזם הגרמני.

מרים יונגמן—סלונימצ׳יק

עוד לפרשת ה־ו במארס 1942

אין אני באה, אלא להוסיף לסיום הפרשה שנסתיימה בהוצאתם להורג של כמה וכמה וילנאים שהיו בגיטו לידא.

שלושה מהם נפלו ארצה לפני שנורו ונשארו שוכבים בין המתים, מוכתמים בדמם ופצועים קל. לאחר שהרוצחים גמרו מלאכתם הצליחו השלושה להימלט מהכלא בטפסם איש על כתף רעהו על מנת להגיע לחומה הגבוהה של בית־הסוהר. הם נמלטו כשעליהם כותונת ותחתונים בלבד.

אנחנו גרנו אז בגיטו פיאסקי יחד עם משפחת שנלר (בתיה והבן), אחות אבא — זלדה, ושלושה פליטים מוילנה שברחו בשעתם מהגיטו והצליחו להסתתר בזמן המיון. יחד — 11 איש בדירה של שני חדרים קטנטנים ומטבחון. באישון לילה שמענו דפיקות בחלון, וכשפתחנו אחרי היסוסים ופחד, ראינו לתדהמתנו את שלושת הבורחים שלגבי דידנו חזרו מעולם האמת. מבין השלושה הכרתי אישית רק אחד, והוא חבר לספסל הלימודים של שולמית שלנו. שמו היה משה (מוסקה) פרלשטיין. הוא ברח עם אביו מגיטו וילנה על מנת להיתפס בלידא. פרלשטיין זה סיפר לנו על בריחתם בציינו ששוטטו בגיטו והגיעו לרופא סטולוביצקי שגר לא רחוק מאתנו, והלה פחד אפילו להסתכל בהם, לא כל־שכן לחבוש פצעיהם. שולה שלנו טיפלה בשלושתם, רחצה וחבשה אותם. אחר־כך נתנו להם בגדים ללבוש. למחרת בבוקר היתה זאת שולה שהלכה, כביכול, לזהות את המתים שהובאו מבית־הסוהר לקבורה. על קבר אביו של משה הוסיפה גם את שמו של חברה.

עוד כמה ימים שהו השלושה בלידא, עד ששולה הצליחה לחדור לדירתם, להוציא כמה חפצים, למכרם ולממן את המשך הדרך. הם המשיכו דרכם כגויים, בלי הטלאי הצהוב.

אינני יודעת אל־נכון מה עלה בגורלם של השלושה, אבל יהיה הסיפור עד נאמן לגודל ליבה, אומץ רוחה ואישיותה הנהדרת של (שולה) שולמית.

ד״ר שמעון רמיגולסקי

רוצח היהודים ליאופולד ווינדיש

לאחר טבח משפחתי בווילנה נמלטתי בשנת 1941 ללידא. ע״י המשרד האזורי (גאביטס־קומיסאריאט) בלידא נשלחתי לעבוד כמתרגם במשרד היערות הראשי ביוראצישקי על יד לידא. בראש המשרד עמד ליאופולד ווינדיש, וע״י כך היה גם ממלא מקומו של קומיסאר האיזור (גאביטס־קומיסאר) בלידא. בביקוריו התכופים במשרד היערות ביוראצישקי ובפעולות הצייד שנערכו שם, בהן נאלצתי לשמש כמתרגם, היו לי הזדמנויות רבות לשוחח עם ווינדיש. ווינדיש שחשב אותי לפולני וראה בי אדם משכיל, הביע בפני את השקפותיו הפוליטיות ודעותיו על היהדות והיהודים. הוא הדגיש שמנקודת ראות הנאציונאל־סוציאליזם יש לעקור את היהדות מן השורש ותפקידו בתחום ה„גאביטס־קומיסאריאט״ בלידא הוא לבצע ללא רחמים את השמדת היהודים. כמו כן היה חוזר בפני שללא קשר עם העמדה הנאצית האידיאולוגית, אך בהתחשב עם המצב בחזית המזרח, השמדת היהודים הוא הכרח צבאי. לשאלתי אם פסק־דין זה כולל גם נשים וילדים, ענה בחיוב.

ביום בהיר אחד באביב 1941 הופיע ווינדיש ביוראצישקי בראש פלוגת־השמדה כשמטרתו היא להגיע לאיביה. הוא הודיע שהוא נוסע לעיירה איבייה כדי להרוג את היהודים לאחר סלקציה שהוא בעצמו יבצע. בדרך חזרה מאיבייה הוא התעכב שוב ביוראצישקי וסיפר שלפני ביצוע ההרג חילק את היהודים לשתי קבוצות. אחת הושמדה מיד ויהודי הקבוצה השניה נשארו באופן זמני בחיים. בקבוצה השניה נשארו החזקים יותר כדי שאפשר יהיה להוסיף ולנצל אותם ככוחות־עבודה. אך יחד עם זאת הטעים כי גורל היהודים הללו יהיה מותנה במצב בחזית, ולפי דעתו הוא אין להשאיר אף יהודי אחד בחיים.

הייתי גם נוכח בשעת השיחה של ווינדיש עם ראש המועצה ביוראצישקי—וולסקי. הוא דרש ממנו לשלוח אוטו משא ללידא ולהביא לשם כמויות גדולות של סיד. לשפוך על גופות ההרוגים כדי למנוע מגיפה.

ליאופולנד ווינדיש היה ידוע בתחום הקומיסריאט האיזורי (Gebietskomisariat) של לידא כעומד בראש האקציות הפוליטיות. הוא עבד ועמד בקשר הדוק עם הגיסטאפו והיה מבקר תכופות בבית־הסוהר בלידא בו היו מוצאים בלי הרף יהודים להורג.

הערה:

עדות זו נמסרה במינכן שבגרמניה ע״י הרופא ד״ר שמעון רמיגולסקי ב־16 באוקטובר 1947, בפני הועד המרכזי של היהודים המשוחררים בתחום הכיבוש האמריקני.

נחום מודריק

זכרונות פון לידער געטא

א

אונדזער פאָטער האָט געהייסן דוד אריה, גערופן האָט מען אים: לייבע. ער איז געווען אַ מוליער פון אויוונס און פון בוי־אַרבעט. דאָס איז געווען זיין באַשעפטיקונג אַלע זיינע יאָרן. געוווינט האָבן מיר אין שטעטל וואַסילישאָק.

ענדע 1936 האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס שטעטל און מיר האָבן זיך אַריבערגעצויגן קיין לידע, ווו מיר האָבן געקויפט ביים קצב יעקב קאַשטשאַנסקי אויף דריטער מאַי־גאַס אַ שטיקל פּלאַץ אין זיין הויף און מיר האָבן דאָרט אויפגעבויט אַ הייזל צום וווינען.

אין דעם הייזל האָבן מיר געוווינט ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ווען ס'זענען פאַרגעקומען די פויליש־דייטשע קאַמפן און שפּעטער, ווען די רוסישע אַרמיי איז אַריין קיין לידע און אויך נאָך דעם, ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט, איז נאָך אַלץ אונדזער הייזל געבליבן גאַנץ און מיר האָבן נאָך דאָרט געוווינט ביז די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און אַריבער אין דריי אָפּטיילונגען פאַר יידן.

פאַר אונדזער פאַמיליע האָבן זיי אָפּגעגעבן אַ וווינונג אויף יאַדלאָווע־גאַס, אין לעצטן הויז פון דער גאַס.

איך, מיין פאָטער און מיין ברודער יודל מיט זיין פרוי און זייערע צוויי קינדער, האָבן מיר צוזאַמען געאַר־בעט ביים געביטס־קאָמיסאַר און ביי דער באַן־סטאַציע, אַלס בוי־אַרבעטער, ביי פאַרשידענע אַרבעטן.

איין ברודער מיינער, אברהם־אליעזר, האָט געאַרבעט אין די קאַשאַרן אַלס שלאָסער ביי די דייטשן.

און אָט האָט אונדז געטראָפן דאָס גרויסע אומגליק: אין אַ שיינעם פרימאָרגן, ווען אונדזער פאָטער איז אַרויס־געגאַנגען 5 אַזייגער אינדערפרי נעבן דער שטוב, האָבן מיר פּלוצלינג דערהערט אַ שאָס.

אונדזער מוטער איז שנעל צוגעלאָפן צו דער טיר און זי האָט באַלד פאַרבראַכן די הענט און געמאַכט אַ שרעקלעך געוואַלד און אַ ביטער געשריי:

— קינדער, דער טאַטע ליגט אַ דערשאָסענער!...

אין דעם מאָמענט האָט זי דערזען ווי מען צילט אויף איר אויך מיט אַ ביקס, כדי זי צו דערשיסן — האָט זי שנעל פאַרהאַקט די טיר.

דער פאָטער האָט נאָך קוים געלעבט און מיט אייגענע כוחות זיך קוים דערשלעפּט אין שטוב אַריין.

מיר האָבן געזען, אַז ער איז געשאָסן געוואָרן אין מויל אַריין און די קויל איז פון דאָרט אַרויס. מען האָט באַלד אָנ־געגומען אַלע הילפס־מיטלען, כדי אים צו ראַטעווען פון טויט, אָבער אין פאַרלויף פון 20 מינוט זענען אַריינגעקו־מען צוויי דייטשן פון די אַזוי־גערופענע „טויטן־קאָפּ־שלע־גער". די זענען מיט אַ שטורעם אַריין אין שטוב און שטרענג געפרעגט: „ווו איז דער מאַן, וואָס איז דערשאָסן געוואָרן?"

זיי האָבן אים גלייך אַרויסגעשלעפּט און נעבן דער טיר נאָכאַמאָל דערשאָסן.

פאַליאַקן האָבן געהאַלטן וואַך אַרום דער אָפּטיילונג. מיר האָבן געזען, אַז די אָפּטיילונג איז אַרומגערינגלט, אָבער וואָס עס קומט פאַר האָט מען נישט געוווּסט.

פון צייט צו צייט האָט מען געהערט אַ שאָס. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ס'איז נישט סתם־אַזוי, נאָר אַז מיט יעדן שאָס ווערן דערהרגעט יידן.

אַרום 6 אַ זייגער אינדערפרי קומען אַריין דייטשן אין שטוב מיט אַ געשריי: „אַלע יידן זאָלן אַרויסגיין, אָבער שנעל, אויב נישט, ווערט איר אַלע דערשאָסן". און באַלד האָבן זיי גע־געבן קלעפּ מיט די ביקסן וועמען זיי האָבן געטראָפן. מיר זענען אַרויס פון שטוב. מיט ליידיקע הענט; מ'האָט גאָרנישט מיטגענומען.

אַרויסגייענדיק פון שטוב האָב איך געזען ווי עס גייען יידן אין דער גאַנצער גאַס, מ'וויינט און מ'שרייט: „וווהין טרייבט מען אונדז?"... אָבער קיינער ווייסט נישט קיין ענטפער. אויפן וועג האָבן מיר געזען דערשאָסענע יידן.

מ'האָט אונדז געבראַכט אויף די פּיאַסקעס. דאָרט האָב איך ערשט דערזען דעם גרויסן חורבן: דייטשן זענען גע־שטאַנען און האָבן סאָרטירט: „לינקס!", „גלייך!". אויף לינקס האָט מען קאָמאַנדירט אַ קליין ביסל מענטשן, די מערהייט, וואָס איז באַשטאַנען פון קליין און גרויס, יונג און אַלט איז קאָמאַנדירט געוואָרן: „גלייך!".

די אַלע יידן וואָס זענען קאָמאַנדירט געוואָרן אויף „גלייך", זענען באַפוילן געוואָרן דורך די דייטשן, אַנידער־צוקניען און אַז זיי זאָלן גיין אויף די קני.

און אָט זענען באַלד צוגעגאַנגען דייטשן מיט ביקסן אין די הענט און האָבן מיט די פריקלאַדן און אויך מיט נאַ־גייקעס געשלאָגן די יידן.

די האַרצרייסנדיקע געשרייען זענען געווען גוואַלדיקע און האָבן דערגרייכט ביז צום זיבעטן הימל...

די אַנדערע יידן, וואָס מ'האָט קאָמאַנדירט אויף „לינקס" זענען געשטאַנען אפשר הונדערט מעטער פון דערווייטנס און האָבן צוגעזען די אַלע גרויזאַמקייטן, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעטאָן אונדזערע ברידער און שוועסטער, מוטערס און פאָטערס און אויך די פּיצלעך קינדער אויף די הענט...

פון אונדזער פאַמיליע זענען געבליבן: איך, נחום, און מיין ברודער אברהם אליעזר און מיינע ביידע שוועסטערס: חנה און רחל.

נאָכדעם האָבן די דייטשן גענומען דאָס ביסל איבער־געבליבענע אָרעמע און פאַרביטערטע יידן און זיי אָוועק־געפירט אויף פאַסטאָווסקאַ־גאַס. דאָרט האָט מען געשאַפן דאָס געטאָ אין די דירות פון די אומגעקומענע.

פון אַלע איבערגעבליבענע לידער יידן האָבן זיי געמאַכט אַ געטאָ אין איין שטיקל גאַס און האָבן עס אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט און מיט אַ טויער.

צו דער אַרבעט האָבן די יידן געמוזט גיין נאָר גרופּנווייז. גיין האָט מען געמוזט נעבן טראָטואַר.

איך האָב ווידער אָנגעהויבן אַרבעטן ביים געביטס־קאָמיסאַר אַלס מויערער־מייסטער.

מען איז געווען שרעקלעך פֿאַרביטערט, אַזוי, אַז עס האָט זיך נישט געוואָלט לעבן, אָבער כל־זמן מ׳לעבט דאַרף מען אַלץ האָבן.

איך האָב אויפגעשטעלט אַ קיך אין דער גימנאַזיע פֿאַר די דייטשע אָפיצירן. ווען מיר האָבן געהאַט געענדיקט די קיך, איז אַריינגעקומען דער דייטשער אויפזעער, ווערנער, מיט אַ גרויסן הונט און אַ זאָג געטאָן צום הונט: „בעצאַל דעם יודע!"...

דאָס איז געווען די לוין־באַצאָלונג...

מיין ברודער, אברהם אליעזר, האָט געאַרבעט אין די קאַשאַרן.

אַמאָל האָט מען זיך דערוווּסט אין געטאָ, אַז עס איז געקומען אַ פּאַרטיזאַנער. און אַזוי ווי ער האָט זיך גראָד געפֿונען קעגנאיבער די שטוב, ווו מיר האָבן געוווינט, האָב איך געהאַט מיט אים אַ שמועס.

ער האָט מיר געזאָגט, אַז אויב מיר וואָלטן געקענט קריגן געווער, וואָלט ער אונדז מיטגענומען אין פּאַרטיזאַנקע.

אַזוי ווי מיין ברודער האָט געאַרבעט אין די קאַשאַרן און דאָרט האָט זיך אויך געפֿונען געווער, האָט ער נאָכגעמאַכט אַ שליסל צום מאַגאַזין און צו מאָרגנס האָט מען גענומען אַ שליטן מיט אַ פֿערד, מ׳האָט אַריינגעלייגט אַ ביסל שטרוי אין שליטן און מיין ברודער איז צוגעפֿאָרן צו די קאַשאַרן, געעפֿנט דעם מאַגאַזין און אַרויסגענומען פֿון דאָרט 5 ביקסן און 2 קעסטלעך מיט קוילן און גראַנאַטן און דאָס אַלץ אַריינגעפֿירט אין געטאָ.

וועגן דעם האָט זיך דערוווּסט דער פֿאַרשטייער פֿון יודענראַט אויף די וואַרשטאַטן, אַלטמאַן.

אַזוי ווי ער איז געווען קעגן דעם, האָט ער מיט נאָך עטלעכע פֿון זיינע מענטשן אַרומגערינגלט די שטוב און געפֿאָדערט, אַז מען זאָל צוריקגעבן דאָס געווער, ווייל מען קען, חלילה, ברענגען אַן אומגליק פֿאַרן גאַנצן געטאָ.

נאָך אונטערהאַנדלונגען, וואָס זענען פֿאָרגעקומען אַ גאַנצע נאַכט, איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מאָרגן אינדערפֿרי ווערט דאָס גאַנצע געווער צוריקגעפֿירט.

מיין ברודער האָט אויף דעם שליטן צוריקגעפֿירט דאָס געווער און עס צוריק אַריינגעלייגט אין מאַגאַזין פֿון די קאַשאַרן, נאָר איין ביקס האָבן מיר איבערגעלאָזט פֿאַר זיך.

מיר איז געלונגען צו אָרגאַניזירן אַ גרופּע חברים, וואָס האָבן באַשלאָסן צו גיין אין פּאַרטיזאַנקע אַלס קעמפֿער.

אין יאָר 1942 זענען מיר אַוועק פֿון געטאָ און אַריבערגעגאַנגען צו די פּאַרטיזאַנער.

פֿאַרן אַוועקגיין האָבן מיר צוגעגרייט אַ ביסל געווער. מיין ברודער, אברהם אליעזר, האָט געבראַכט אין אינסטאַלאַציע־רערן לופֿעס פֿון ביקסן און ביינאַכט האָט מען עס צונויפֿגעשטעלט. יאַנקעלע פּלאַטאָווסקי (היינט אין ישראל) האָט געמאַכט די פֿריקלאַדן. אַזוי האָט מען געמאַכט דאָס געווער. מען האָט געקראָגן דערצו קוילן און עטלעכע גראַנאַטן, און אַ גרופּע פֿון 20 מאַן איז אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער.

ב

צוועלף אַזייגער ביינאַכט זענען מיר אַרויס פֿון געטאָ, וואָס האָט זיך געפֿונען אויף פּאַסטאָווסקאַ־גאַס, נעבן בית־עלמין. געפֿירט האָט אונדז איינער, וואָס האָט געהייסן לאַניק, און מיר זענען אָנגעקומען צו בעלסקין אין נאַוואָגרודקער ראַיאָן. דאָרט זענען מיר געווען אַ שטיקל צייט.

דערווייל האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אַבלאַווע, און מיר האָבן פֿאַרלאָזט דאָס אָרט און אַריבער אין נאַליבאָקער פּושטשע. אין אַ געוויסער צייט אַרום האָבן די דייטשן ווידער געמאַכט אַן אַבלאַווע, וואָס האָט געדויערט צוויי וואָכן.. מיר זענען אויך פֿון דאָרט אַוועק און אין קליינע גרופּעס זענען מיר צוריקגעגאַנגען אין ראַיאָן פֿון נאַוואָגרודקער געגנט, ביז מ׳האָט זיך ווידער געטראָפֿן אין נאַליבאָקער וואַלד.

ווען די רוסן האָבן געמאַכט דעם אָנגריף אויף דער מינסקער געגנט, האָט בעלסקי אַרויסגעשיקט אַ גרופּע אויפֿצורייסן די באַן־ליניע.

מיין ברודער, אברהם אליעזר, איז אויך אַריין אין דער גרופּע, וואָס האָט געהאַט די אויבנדערמאָנטע אויפֿגאַבע.

נאָך אַ געלונגענעם אויפֿרייס, קומענדיק 10 קילאָמעטער פֿון דער באַזע ווו מען איז געזעסן, האָבן זיי אָנגעטראָפֿן אַ גרופּע דייטשן וואָס זענען געזעסן און גערוט.

זיי זענען געווען 6 מאַן, און באַפֿאַלן די דייטשן. די דייטשן זענען זיך פֿונאַנדערגעלאָפֿן, אָבער דאָך איז געלונגען צו פֿאַנגען 2 מאַן פֿון די דייטשן.

מיין ברודער האָט זיך ניט באַנוגנט, ווייל ער האָט געלעכצט נאָך נקמה. איז ער נאָכגעלאָפֿן די דייטשן און ער האָט געטראָפֿן אַ דייטשן אָפֿיציר, וואָס איז געלעגן באַהאַלטן אין גראָז. דער אָפֿיציר האָט אַרויסגעכאַפּט זיין רעוואָלווער און דערשאָסן מיין ברודער.

דאָס איז געווען צוויי טעג פֿאַר דער באַפֿרייאונג.

נישט וויסנדיק ווו דער ברודער איז געבליבן ליגן, בין איך צומאָרגנס אַוועק מיט נאָך 10 מאַן און אָנגעהויבן זוכן. מיר האָבן אַרומגערינגלט דעם גאַנצן פּלאַץ. נאָך 2 שעה אַרומזוכן האָבן מיר אים געפֿונען ליגן. מיר האָבן אים צוגענומען פֿון דאָרט און געבראַכט אינעם לאַגער פֿון נאַליבאָקער וואַלד, און דאָרט האָבן מיר אים קובר געווען.

אין 1944 זענען מיר באַפֿרייט געוואָרן און צוריקגעקומען קיין לידע.

אין דעם גרויסן חשבון פֿון דעם פֿאַרגאָסענעם יידישן בלוט, די זעקס מיליאָן אומגעבראַכטע יידן, זאָל אויך אַריינגערעכנט ווערן דאָס בלוט פֿון די דריי טייערע, אומשולדיקע קרבנות פֿון מיין משפּחה: מיין פֿאָטער און מיינע צוויי ברידער, זכרונם לברכה.

תהא נפשם צרורה בצרור החיים וד׳ ינקום את נקמת דמם השפוך.

אלי־חיים פופקו

גלגולי נער יהודי

הכותב (עכשיו בשרות הסוכנות היהודית בצפת, בתו־רת אגרונום) הוא בנו של השען פופקו, שגר מול הכנסיה ברחוב סובלסקה (לשעבר — פרבוסלבית), נכדו של המלמד אלי־חיים ז״ל.

עם פרוץ המלחמה גויס אבי, אך כעבור שבועיים „שוחרר" עם כניסת הצבא האדום. הוא הצטרף לקואופרטיב של שענים, שבראשו עמד ציגלניצקי ישראל. למדתי לפני כן בכתות א׳ ו־ב׳ של בי״ס „תרבות". באחד במאי הייתי בין הילדים הקטנים שצעדו ראשונים בהפגנה ענוד מטפחת אדומה.

מבחינה מסויימת שרר בזמן הכיבוש הרוסי מצב רוח של רווחה, בשים לב לנגישות במשך השנים האחרונות מצד הפולנים. ה„שקצים" נפצו לא פעם את חלונות ביתנו, ופולני אחד הקים שערוריה כשרשם אבא על שעונו פרטים ברוסית.

ב־22 ביוני 1941 לפנות בוקר נשמעו לפתע התפוצצויות אדירות. נתברר שהפציצו את תחנת הרכבת בלידא. הופצצה העיר כולה. אבי גויס ב־24 ביוני 1941 להג״א. בו ביום הופצץ בית החולים היהודי והיו הרבה הרוגים. את שאר החולים העבירו למקומות אחרים. רחוב סובלסקי בער כולו. רוח עזה שנשבה מצפון הגבירה את האש. בראותנו שביתו הסמוך של קוזובובסקי אחוז להבות, עזבה משפחתנו (אמי, סבתי, אחותי יהודית בת 15 ואני) את הבית ורצנו לעבר זרצ׳ה. לא יכולנו לעבור את הנהר, כי הגשר נהרס.

פרט טרגי־קומי: כדי לעבור את הגשר לקחתי גדר מאחד הבתים הבוערים על מנת לזרוק לנהר כדי לעברו. בעלות הבית, שתי זקנות התנגדו לכך, בכל זאת בצעתי את הפעולה ועברנו את הנהר. בדרך ראינו כיצד הנוצרים שודדים ומריקים את בתי היהודים שנעזבו מיושביהם. מפחד ההפצצות פרשתי מבני המשפחה ונכנסתי לאחד הבתים שעמד עדיין על תלו. שאר בני משפחתי הסתתרו אותה שעה בחפירה. רק אחר־כך מצאתי אותם.

בלילה חזרנו בדרכים עקלקלות דרך רוסלקי ומלוקו־בשצ׳ינה לכביש וילנה, מקום שם גרה קרובה של אמי. שהינו שם יומים, בחוסר כל, ללא אוכל. בינתיים הגיע גם אבי לאותו מקום.

הגרמנים טרם נכנסו. ראינו רק סייר גרמני על אופנוע והרוסים ירו בו.

החלטנו ללכת לז׳ירמוני אל אחות אמא. היה זה יום לפני כניסת הגרמנים ללידא. בדרך עצרו אותנו סיירים גרמנים. בדקו את כיסיו של אבא והרשו לנו להמשיך בדרכנו. בערב הגענו לבית דודתי ונשארנו שם עד ינואר 1942. מכר של אמא, נוצרי מז׳ירמוני, איפשר לנו לעבור לוורונובו, לאחות אמי. אך הסבתא החליטה ללכת ללידא, משום שסבורה היתה שמטבחה של אחות אמי בוורונובו אינו כשר. גם הדודה מז׳ירמוני הלכה אתה ללידא.

הטבח בוורונובה

בוורונובה כבר שרר משטר של גיטו. אבי היה מתפרנס מתיקון שעוני האיכרים; דודי היה חייט ועבד בשביל הגויים.

כך חיינו שתי משפחות בוורונובו במשך כל החורף והאביב, עד יולי 1942.

ביום בהיר אחד הקיפו את הגיטו והוציאו את כל היהודים לשוק. אחותי, בת דודתי והדודה עבדו באחת האחוזות בסביבה על סמך אישור מיוחד מן הגרמנים, והם נעדרו מן המקום באותו יום.

נערך מיון: סוחרים, חקלאים, פקידים הובלו לצד היער, בדרך לז׳ירמוני. בעלי מלאכה ביניהם אבי, אמי ואני הופנינו שמאלה. כעבור זמן קצר נשמעו יריות. דודי ובתו ואחותי חזרו אלינו בזכות עבודתם אצל בעל האחוזה, שהוענקו לו זכויות של פאלקס־דויטשה.

שרידי היהודים מסביבות לידא ווורונובו, רוכזו בגיטו לידא, שנמצא ליד בית־הקברות היהודי. שם נודע לנו שה־סבתא והדודים מז׳ירמוני נרצחו.

גרנו שתי משפחות שמנו עשר נפשות בחדר אחד. ישנו על אצטבאות שסידרנו לעצמנו. האב והאחות יצאו לעבודה, לסדר את לבני הבתים ההרוסים וקבלו 120 גרם לחם ליום.

משפחת אינגלביץ׳

ליד גדר הגיטו עמד הבית של משפחת אינגלביץ׳, נוצרי פולני שותפו של וילנציק בבית החרושת לסיגריות. אשתו שמוצאה מכפר מולדתה של אמי, היתה חברתה מנעוריה. בית־החרושת הופצץ ואינגלביץ עבד כאדמיניסטרטור באחוזה של נוצרי, פאלקס־דויטשה. אותו בעל האחוזה היה מוכר באמצעות אינגלביץ חלק מתוצרתו ליהודי הגיטו, תמורת הכסף שהיה בידם או תמורת חפצים. כאשר נפגשה גברת אינגלביץ עם אמי שסיפרה לה שאנו חסרי כל, ביקשה לשלוח אליה את הבן, על מנת שתתן לו מעט קמח וחלב. היציאה היתה אסורה, וקשורה בעונש מוות. בהיותי ילד בלונדיני שנראה צעיר מכפי גילו, הייתי מצליח להתגנב, בעזרת הילדים של אינגילביץ ששוטטו לאורך הגדר מן הצד הנוצרי ואותתו לי: „יש, אין". כשהיה ניתן סימן „אין" הייתי חומק ומסתלק מהר. בתחילה הייתי מספק אוכל רק בשביל המשפחה (חינם). כיון שראו שאני מסתדר יפה, החליטו שאעביר צרכי מזון גם לגיטו תמורת בגדים. וכך נעשיתי למפרנס המשפחה, כי שכרו של אבא ואחותי שהיו מקבלים 120 גרם לחם, לא הספיק.

בינתיים התידדתי כל־כך עם בני אינגילביץ שהעיזו להביא אותי פעם למרחץ. אמי פחדה, אך אני הלכתי. היו שם עוד 5 ילדים נוצרים. ביניהם הבן הבכור של אינגילביץ, בן 15, שהזמין אותי על אחריותו. ודבר לא קרה. הם היו לוקחים אותי, בחברת עוד כמה ילדים נוצרים, ללקט כדורים בבית־הקברות ולהפציצם. הם היו מודיעים לי מתי אוכל ללכת הביתה והרגשתי עצמי כבן־בית אצלם.

פעם אחת כשנשאתי צרכי אוכל שקניתי בשוק תפס אותי שוטר ורצה להוליכני למשטרה. האב אינגלביץ שהיה עד למאסרי יצא מהבית ופנה לשוטר: „לא אתן לך להרוג ילד זה". הזמין את השוטר לביתו „הישקה" אותו, (אחרי עמידה ארוכה על המקח) ואלי פנה: „אוצ׳יקאי" — ברח.

כך נמשכו החיים עד מחצית 1943.

הצלחתי גם לקנות כדורים ולספקם לבחורים יהודים. הייתי משלם לנערי הגויים, 15 זהוב בעד כדור. כך העברתי כ־3,000 כדורים במשך שלוש פעמים. עד שנודע הדבר לאמי והיא הרביצה בי מכות.

הבריחה

ביום בהיר אחד, בשעות הבוקר ראינו שהגיטו מוקף חיילים, כולם נצטוו לצאת לדרך הראשית. מן ה„יודנראט" אמרו: נוסעים ללובלין לעבודה, כל היהודים הוצאו לרחוב סובלסקה. אמי אמרה לי שהיא מבינה שאין מובילים אותנו ללובלין אלא למוות, למקום בו הומתו יהודי לידא באקציה הקודמת, לפי הסיפורים שהגיעו לאזניה. היא פנתה אלי ואמרה לי שאברח אל בית אינגלביץ. כל אחד נשא אתו חבילת חפצים, והיא לקחה ממני את החבילה שהיתה בידי. התחלתי להתחמק ולסגת לעבר השורות האחוריות עד שהגעתי לשורה האחרונה. הגרמני נזף בי ואמר לי ללכת קדימה, בינתיים נכנס גרמני זה פנימה, ניצלתי את ההזדמנות, קפצתי ונכנסתי בין שורת הבתים שנמשכה לאורך הדרך, כ־20—15 מטר מן הסוללה של מסילת הברזל. מן הבית יצאה אשה נוצריה וצעקה שלא אכנס לביתה. לא שמעתי בקולה, קפצתי לגינתה, הזרועה תירס, ושם שכבתי כשש שעות. אותה אשה עצמה הביאה לי אוכל וציוותה עלי לברוח ובאם לא, תסגיר אותי לידי המשטרה. החלטתי אזי לא לגשת לאינגלביץ, פן נמשכים שם עוד חיפושים, כי הבתים קרובים לגיטו, והתחלתי להתקדם לעבר הכפר של אמי, כ־40 ק"מ משם.

ב־11 בלילה הגעתי לכפר ופניתי אל חותנתו של אינגלביץ, שתסתיר אותי. תחילה סרבה וטענה כי אינה רשאית לסכן את משפחתה, לבסוף השכיבה אותי לישון באורווה. ויעצה לי ללכת לכפר גירניוני, 40 ק"מ משם, אל גיסה, ששימש ככומר, אולי יסכים לקבלני. משהגעתי לכפר לא מצאתי את הכומר בבית, אלא את אחיו של אינגלביץ. גם הוא לא נאות להסתירני זמן רב, וטען כי במקרים רבים שרפו הפרטיזאנים בתים של נוצרים שהסתירו יהודים. החלטתי איפוא לחזור ללידא ולחפש את הורי. בשעות הערב הגעתי ללידא ופניתי למשפחת אינגלביץ. אבי המשפחה חשש להשאירני בביתם והסתירני כשבוע ימים במרתף. וכשאחד מקרוביו, איכר, בא אליו, ביקש ממנו לקחת אותי. הוא לא גילה לו שאני ילד יהודי אלא אמר רק שאני יתום והורי נרצחו ע"י הגרמנים. ההוא לקח אותי לכפר גוסין, 15 ק"מ מלידא ממערב לכביש הראשי המוביל לווילנה.

בין ילדים נוצרים

חייתי בין ילדים נוצרים מבלי שידעו שאני יהודי. הייתי עובד והולך לכנסיה יחד אתם.

במאי 1944 הגיע לכפר אינגלביץ מלידא וגילה לקרובו שאני ילד יהודי והואיל והמלחמה מתקרבת לקיצה והוא החליט להתגייס לצבא הפולני Armia Krajowa כדי להילחם בגרמנים, הוא רוצה לאמץ אותי כבן ולאחר גמר המלחמה יקחני לביתו. ואכן היחס אלי לא נשתנה.

ביוני 1944, כשיצאתי עם העדר למרעה, ראיתי בכביש הראשי גרמנים בורחים בכיוונים שונים, עקב התקרבות הרוסים. אותו יום אחרי־הצהריים נראו לראשונה בסביבה סיירים רוסיים, פרשים ואחריהם התקדם הצבא האדום.

כשיצאתי למחרת למרעה, ופניתי לצד הכביש ווילנה־לידא שמעתי שני אנשים ואשה מדברים יידיש. לא העזתי להיצטרף אליהם, כי לאחר כל מה שעבר עלי קיננה בי הרגשת פחד בפני כל מה שקשור ביהודים. לא ניגשתי אל היהודים והעדפתי להישאר אצל מעבידי עד 1946.

אינגלביץ היה באותו זמן ברוסיה בין 40,000 העצירים מן ה־A.K. — „ארמיה קראיובה". הוא עבד ביערות קלוגה כדי להכין חומר הסקה בשביל מוסקבה. ממקום מאסרו שלח מכתב למשפחתו וביקש שיוציאו אותי מבית האיכר וירשמוני כבן של משפחת אינגלביץ.

מרועה צאן למהנדס־אגרונום

בראשית 1946 החל שיחרור הפולנים מרוסיה, על סמך שתדלנותו של אירגון פולני שמאלני שפעל ברוסיה, בראשותה של ואנדה ואשילבסקא. אינגלביץ הגיע לפולין ל„אדמות המשוחררות" בפרוסיה המזרחית, וקיבל שם תפקיד של אדמיניסטראטור בחווה. חיים חדשים החלו. בניו למדו בזמן הגרמנים בבי"ס ביאלורוסי והיו מחוסרי ידיעות בפולנית, אני הפסקתי לימודי ב־1941. לשם כך הוזמן מורה הביתה כדי להכין אותי ואת בנו הצעיר של אינגלביץ להיכנס לגימנסיה במגמה חקלאית. ב־1958 סיימתי את בית־הספר במקום ונשלחתי על־ידי אינגלביץ לפרושץ־גדנסקי ללמוד בבית־ספר תיכון לגננות ולשתלנות, וב־1950 סיימתי בית־ספר זה. בבית אינגלביץ שררה רוח נוצרית פושרת. ביום ראשון לא הלכו לכנסיה, רק בחג המולד ובראש השנה הלכו כולם וגם אני בתוכה לתפילה. (עודני זוכר כיום את התפילות). מטעם בית־הספר נשלחתי להמשיך בלימודים בבית־ספר גבוה לחקלאות באולשטיין. שכר־לימוד לא היה צריך לשלם. ב־1954 סיימתי את לימודי וקיבלתי תואר אקדמאי של מהנדס אגרונום.

ב־1953 היה עלי לעבור תקופת נסיון מעשית בחווה ממשלתית. על אף הצלחתי בלימודים ובעבודה, הרגשתי ביחס מוזר כלפי מצד המנהל. פעם אמר אלי: אתה לעולם לא תהיה חקלאי. הוא (הוא הורה על חבר שלי), הוא יהיה חקלאי, אתה תהיה סוחר. הרמז היה ברור בשבילי. הוא חשד בצדק, שהרי אני ידעתי... ופעם, במסיבה בביתו של מנהל זה, בהיותו בגילופין, גילה לפני שידוע לו דבר היותי ממוצא יהודי. אף על פי כן, בצאתי משם לווארשה, נתן בידי המלצה למשרד החקלאות, ושם נתקבלתי לעבודה כאגרונום.

ומעשה שהיה בשנת 1957. חבר יהודי בא אלי וסיפר לי בקצרה ובלי הקדמות: „יהודים נוסעים לארץ־ישראל!" — „מה פתאום ארץ־ישראל?" — אך בלי למסור לעצמי דין־וחשבון, החלטתי: גם אני! — לא הבנתי בבירור את טעם החלטתי, כל כך רחוק הייתי אז מיהודים ומיהדות. אך מה שהוא זע בקרבי ולא ידעתי נפשי.

משפחת אינגלביץ קיבלה דבר החלטתי בצער, כי כבן משפחה נחשבתי להם, אך הבינו לרוחי.

ההכנות לא ארכו. ב־1957 הגעתי לארץ, ומקצועי עמד לי להתקבל כעבור זמן קצר לעבודה בסוכנות היהודית, במחלקה להתישבות, בתורת אגרונום.

יחסי עם משפחת אינגלביץ נשארו לבביים ובין חסידי אומות העולם אשמור תמיד את זכרם. אך בהרשמי כאזרח ישראלי, קיבלתי שוב את שמי בו נולדתי: אלי חיים פופקו, על שם סבי ר' אלי חיים, מלמד לילדי ישראל בלידא.

סיאמע און פרוי פופקא דערציילן

פאַרצייכנט אין יולי 1962 בעתן באַזוך פון אונדזערע בני־עיר, סיאַמע און פרוי, אין תל־אביב — א. ל.

שוין כמעט צוואַנציק יאָר פון דאַן. אָבער ס׳געדענקן זיך נאָך אַלע פרטים. אַזעלכע איבערלעבענישן פאַרגעסן זיך נישט.

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין לידע, זענען מיר, מיין משפחה און די משפחה פון מיין ברודער מיטיע, דאָרט נישט געווען. מיר האָבן פאַרלאָזן די שטאָט, ווען מיר האָבן זיך אַרומגעזען, אַז ביי דער סאָוויעטישער מאַכט וועלן מיר „קיין זאַך זאַלץ נישט קענען אויפעסן...״ אַלע וואָס זענען דאַן געווען אין לידע געדענקן נאָך, אַז די פאַרשטייער פון דער סאָוויעטישער מאַכט האָבן דערקלערט גלייך נאָך דער אָקופּאַציע, אַז די איינוווינער פון דעם באַזעצטן געביט קענען זיין רואיק און פאַרזעצן נאָרמאַל זייער לעבן, ווייטער טרייבן זייערע אונטערנעמונגען, אַרבעטן, האַנדלען אד״גל. באַלד נאָך דעם אָבער איז אונדזער ברויז נאַציאָנאַליזירט געוואָרן. מיר האָבן געקענט אַרבעטן אַלס אָנגעשטעלטע. און דאַן האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה שטייערן (ריכטיקער — קאָנטריבוציעס). מיר האָבן איין מאָל באַצאָלט אַ גרויסע סומע. אַ קורצע צייט נאָכדעם איז געקומען אַ נייע פאָדערונג. בקיצור, מיר האָבן זיך אַרומגעזען, אַז ס׳ווערט אונדז ענג און ס׳איז דאָ פאַר אונדז קיין אָרט נישטאָ. מיר האָבן געוווּסט, אַז מיט דער צייט וועט עס נישט זיין בלויז קיין פראַגע פון געלט...

מיר האָבן אַלזאָ באַשלאָסן — ניט וואַרטן ביז מען וועט אונז אַרויסשיקן.

אַז די דייטשן זיינען אָנגעקומען, האָט זיך אונזער גאַנצע משפחה, (אויסער מיר מיט מיין משפחה) געפונען אין ווילנע.

מיטיע האָט זיך געפונען אויפן פאָנאַר, ווען דאָרטן האָבן זיך אָנגעהויבן די רציחות און האָט גלייך צוויסן געגעבן דער משפחה אין ווילנע. אַליין האָט ער זיך געלאָזט דורך די וועלדער. וואוּהין — קיין לידע. דאָרט איז געווען רואיק, האָט מען געזאָגט. איך מיט דער משפחה האָבן זיך געפונען אין פּאָניוועזש (ליטע) און האָבן זיך אויך געלאָזט גיין דורך די וועלדער, לענגויס דעם ווילנער טראַקט, קיין לידע. אין אויגוסט 1941, האָט די גאַנצע משפחה זיך ווידער צוזאַמענגעטראָפן אין ברויז, אין אונדזער אַלטער דירה. איצט איז געשטאַנען די פראַגע — וואָס ווייטער ?

אין לידע זענען שוין צו יענער צייט פאַרגעקומען הריגות. פונדעסטוועגן, אַנטקעגן אַנדערע ערטער, איז דאָ נאָך געווען „רואיק״. דעם ברויז האָבן די דייטשן געדאַרפט און צו טרייבן אים, האָבן זיי געדאַרפט פאַכלייט און אַרבעטער. האָבן זיי אונדז געהייסן באַנייען די אַרבעט. דער ברויז האָט געדאַרפט צושטעלן דער אַרמיי ביר און דער דערבייאיקער טאַרטאַק — שפּאָלן פאַר די באַן־ליניעס. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ פּלאַן פאַר 42 אַרבעטער. גראָד האָט זיך געמאַכט, אַז דער ס.ס.־מאַן, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון דער דייטשער מאַכט אָנצופירן מיטן ברויז, אינזשיניער יאָאַכים, איז געווען אַן אָנשטענדיקער דייטש, ווי עס ווייזט, ווייט פון דער גיפטיקער נאַצישער אידעאָלאָגיע. ער האָט שטאַרק געהאַלטן פון יידישע אַרבעטער און בעל־מלאכות. אונטער זיין אויפזיכט, האָט זיך דאָס לעבן אין ברויז געפירט נאָרמאַל. אין

דער צייט ווען אין שטאָט האָבן אַרומגעווילדעוועט די רוצחישע אָפּיצירן, איז אונדזער הויף געווען אַ מין אָאַזיס פאַר די פאָר צענדליק יידן וואָס האָבן דאָ געאַרבעט. מיר דערמאָנען זיך נאָך דעם פסח אין 1942 (אַ קורצע צייט פאַר דער גרויסער שחיטה). די שטימונג איז געווען, ווי מען קען זיך פאָרשטעלן. דאָך איז באַשלאָסן געוואָרן צו מאַכן אַ סדר. די מאַמע האָט נאָך געלעבט און מען האָט געבאַקן מצות ביי איר אין קיך־אויוון. מען האָט אויך געקריגן כריין אויף מרור. און אין דער סדר־נאַכט, האָבן זיך אַלע 42 יידן וואָס האָבן ביי אונדז געאַרבעט זיך צוזאַמענגעקליבן אין אונדזער דירה און וועקסלער האָט געפירט דעם סדר. פון פאָרזיכטיקייט, האָט מען פאַרהאָנגען די פענצטער, קיין בייז אויג זאָל נישט שאַטן... עס איז געווען ביטער אויפן האַרצן. דאָך האָט מען נאָך געהאַפט אויף בעסערע צייטן. און דער סדר האָט געשטאַרקט די האָפענונג.

פאַפּירמייסטערס ברויז האָט נישט געמאַכט קיין ביר. אינזש. פאָרמאַן האָט אָנשטאָט דעם אויסגעפונען, אַז מען קען דאָרטן פאַבריצירן מעלאַס, אַ פּראָדוקט, וואָס די דייטשן האָבן אויך געדאַרפט. האָבן דאָרט געפונען דערוויל אַ פּלאַץ פאַרמאַן, לאַלקע ווילענטשיק און קריגעל מיט זייערע משפחות. אַלע — שפּעטער אומגעקומען. קריגעל און זיין פרוי זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך באַקאַנטע גויים אין מינאַיטע, וואָס זענען זיי שולדיק געווען געלט. דרך אגב, דער אָנפירער פון דער דאָזיקער אונטערנעמונג איז געווען אַ „פאָלקס־דויטשע״, וואָס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן אַלס גאַליציאַנער ייד. אַז די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט דערפון, האָבן זיי אים גלייך דערשאָסן.

אַז דעם 8טן מאַי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די „אַקציע״ אין לידער געטאָ, האָט דער אינזשיניער יאָאַכים נישט געלאָזט די ס.ד.־לייט אַריינגיין אַוועקצונעמען די יידישע אַרבעטער פון דאַנען, דערקלערנדיק, אַז דאָס איז אַן אונטערנעמונג וואָס איז נייטיק פאַרן דייטשן מיליטער און אָן די יידישע פאַכלייט וועט זי בלייבן שטיין. אין אַ געוויסער צייט אַרום, איז אינזש. יאָאַכים אָפּגעשיקט געוואָרן אויפן פראָנט און אויף זיין פּלאַץ איז אָנגעקומען אַ נייער „בלאָקפירער״ — האַנענבערג, און צוזאַמען מיט אים זיין אַדיוטאַנטין, פריילין מערקעל, אַ סאַדיסטישע פערזאָן. אין יאָר 1943, איז יאָאַכים געקומען אין ברויז נעמען ביר פאַר זיינע סאָלדאַטן. ביי דער געלעגנהייט, האָט ער געוואָרנט די ברויז־מענטשן, אַז עס קלייבט זיך אַ נייע „אַקציע״ און האָט זיי געראַטן — גיין אין וואַלד אַריין. מיטן געטאָ אויף פּאָסטאָווסקע איז געווען אָפּגערעדט נאָך פון פריער, אַז אין פאַל מען וועט זיך דאָ דערוויסן פון אַ נאָענטער סכנה, וועט איבערן ברויז ווערן אַרויסגעהאָנגען אַ רויטער לאָמטערן. קיין קלאָרע ידיעה איז נאָך אָבער דערוויל ניט געווען. און לויפן אין וואַלד, דאַרף מען וויסן, איז נישט געווען אַזוי איינפאַך.

די גורלדיקע שעה איז אָבער געקומען מיטאַמאָל, אומדערוואַרט. דעם 16טן סעפּטעמבער 1943, זענען אָנגעקומען אין ברויז ס.ס.־לייט פון סלאָנים מיט אַ באַשולדיקונג, אַז זיי האָבן געפונען, אַז דאָס ביר פון דעם ברויז איז געווען פאַרסמט. אין די ערשטע זאַך, האָבן זיי זיך גענומען צו מיר, מיין

ברודער מיטיע און דעם כעמיקער. איינע פון די ערשטע פראַגן איז געווען, ווו האָבן מיר באַהאַלטן דאָס גאָלד און זילבער וואָס מיר האָבן געהאַט. מיר האָבןביידע געענטפערט, אַז ס'איז נישט ריכטיק און אַז מיר האָבן נישט געהאַט קיין גאָלד און זילבער צו באַהאַלטן. גלייך אויפן אָרט איז געמאכט געוואָרן די „סעגרעגאַציע" פון די אָרטיקע אַרבעטער: יידן באַזונדער און קריסטן באַזונדער. דער באַפעל איז געווען — נישט שיסן אויפן אָרט. דאָך איז איינער פון די יידן פאַרוווּנדעט געוואָרן פון אַ קויל פון די לעטישע סאָלדאַטן, וואָס זענען אַריין אין ברויז מיט אַ שיסעריי. דאָס איז געווען חיים אָזשעכאָווסקי. ער האָט געקריגן אַ קויל אין פוס. די פרוי אָזשעכאָווסקי (אַן אַלמנה, וואָס האָט געהאַט אַ קליין קרעמל לעבן פּאַפּירמייסטערס הויף) האָט געכאַפּט אויף די הענט איר 3־יאָריק ייִנגל, איז אַריבערגעלאָפן דאָס טייכל און זיך געלאָזט אין וואַלד אַריין. איר איז געלונגען זיך צו ראַטעווען, מיט די עלטערן פון קינד איר זון יוסף און פרוי און זון כאָנע. נאָך דער מלחמה זענען זיי אַוועק קיין אַמעריקע.

(אונדז איז באַקאַנט וועגן נאָך צוויי וואָס האָבן זיך דאַן געראַטעוועט: דאָס זענען געווען חיים פּופּקאָ און זיין פרוי חינקע, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם פון אַ געביידע לעבן פּאַרקאַן פון פּופּקאָס הויף. חיים איז אַרויסגעשפּרונגען דורך אַ פענצטער פון בוידעם איבערן פּאַרקאַן, און איז געבליבן שטעקן אין די בלאָטעס, וואָס זענען דאָרט געווען. ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביז פינצטער, מאַסקירנדיק זיין פּלאַץ מיט אַ צווייג פון אַ בוים. ביינאַכט איז ער אַוועק אין וואַלד און איז אָנגעקומען אין קאָמאַנדיר ביעלסקיס לאַגער. ער איז שפּעטער צוריקגעקומען אין שטח פון ברויז און פון דאָרטן געבראַכט אַ ביקס (וואָס איז דאָרטן געווען באַגראָבן און ער האָט געוווּסט דעם פּלאַץ). זיין פרוי איז אָנגעקומען באַלד נאָך אים, נישט וויסנדיק, אַז דער מאַן איז שוין דאָרט.

אויסער זיי — די פאַמיליע פּיעטלוק, וואָס די עלטערן זיינער אָנגעקומען קיין דובראַיניע, צו אַ באַקאַנטן גוי. נאָך זיי איז אָנגעקומען זייער דרייצן־יאָריקע טאָכטער, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן באַזונדער. נאָך צוויי טעג אויסבאַהאַלטן זיך ביים גוי, האָבן זיי זיך געלאָזט אין וואַלד אַריין און זענען אָנגעקומען אין ביעלסקיס לאַגער, ווו זיי האָבן שוין געפונען זייער זעכצן־יאָריקן זון, וואָס האָט זיך אויך קורץ אויסבאַהאַלטן ביים זעלבן דובראַינער גוי און איז נאָך פאַר זייער אָנקומען אַליין אַוועק אין וואַלד. — א. ל.

אין געטאָ האָט מען נאָך נישט געוווּסט. דאָ האָט מען געזאָגט, אַז ס'איז אַ לאָקאַלע זאַך פון ברויז. דער „בלאָקפירער" האַנענבערג האָט זיך געשוואָרן, אַז מען פירט אַלעמען אויף אַרבעט אַנדערשווו („איך שווערע ביי גאָט און דעם פירער"...). דערוויל האָט מען סאָרטירט די מענטשן, מענער אָפּגעשיקט אין דער שטאָטישער טורמע, פרויען — צו די „טאָדט"־לייט („טעכנישע אָרגאַניזאַציאָן דויטשער טרופּן"). אויף צומאָרגנס האָט מען אונדז געבראַכט צו אַלע אַנדערע פון געטאָ.

אונדזער גרופּע פון ברויז איז „פּאַרלאַדעוועט" געוואָרן אין אַ באַזונדערן וואַגאָן, וואָס איז אָפּגעפאָרן אין דער „אומבאַקאַנטער ריכטונג" אין אָוונט יענעם טאָג, 17טן סעפּטעמבער, נאָכדעם ווי דער גרויסער „טראַנספּאָרט" פון געטאָ, העכער דריי טויזנט מאַן זענען אָפּגעשיקט געוואָרן אין דער זעלבער ריכטונג נאָך אין דער פרי.

מיר האָבן זיך מער קיין אילוזיעס נישט געמאַכט וועגן דעם וואָס עס דערוואַרט אונדז. די איינציקע אויסזיכט צו בלייבן לעבן איז געווען — שפּרינגען פון וואַגאָן אין מיטן גאַנג פון צוג. ס'איז נישט קיין לייכטע זאַך און נישט יעדער איז פעיק דערצו. 12 פון אונדז זענען געשפּרונגען און האָבן זיך געראַטעוועט. מיין ברודער מיטיע איז אַרויסגעשפּרונגען צוזאַמען מיט זיין קליינעם זונעלע. אַז זיין פרוי איז אַרויסגעשפּרונגען נאָך אים, האָט זי זיך אַרומגעזען, אַז זייער עלטערע טאָכטער, וואָס האָט געזאָלט שפּרינגען צוזאַמען מיט איר, איז נישטאָ. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין לעצטן מאָמענט האָט זי זיך דערשראָקן און איז געבליבן אין וואַגאָן. עס זענען נאָך געשפּרונגען סטאָלאָוויצקי, זיין פרוי, מיט אַ זון און טאָכטער, אַ וואַרשעווער פריזירער מיט אַ פרוי, וואָס האָבן זיך געפונען צוזאַמען מיט אונדז, און אַ פּאַרטיזאַנער, וואָס האָט זיך געהאַט אומגעקערט פון וואַלד אין געטאָ (דערשאָסן געוואָרן דורך די רוסן), און — מיין פרוי, אונדזער טאָכטער און איך. דאָס איז געווען לעבן דער סטאַציע מאָסטי, אויפן ניעמאַן. נאַטירלעך, האָבן מיר נישט געקענט שפּרינגען מיט איינמאָל און מיר האָבן זיך צעשפּרייט. מיר האָבן אַלע געוווּסט די ריכטונג וווּהין מיר ווילן לויפן. ערשט אין אַכט טעג אַרום, האָבן מיר זיך אַלע געטראָפן ביי ביעליצע. חיים אָזשעכאָווסקי האָט אויך געוואָלט שפּרינגען, אָבער צוליב זיין פאַרוווּנדעטן פוס האָט ער דאָס נישט געקענט אויספירן.

פרוי פּופּקאָ דערציילט: אויפן וועג האָבן מיר מיטאַמאָל אָנגעטראָפן אַן ס.ס.־מאַן. מען קען זיך פאָרשטעלן אונדזער שרעק. צו אונדזער גרויסער איבערראַשונג, האָט ער אונדז נישט פאַרהאַלטן און אונדז באַרואיקט: „אַנדערע טוען דאָס", האָט ער געזאָגט. ער האָט אונדז נאָר געוואָרנט: אויב איר קענט — אַנטלויפט. עס קומען אָן שלעכטע צייטן. ער האָט אונדז דערציילט וועגן די טראַנספּאָרטן וואָס ווערן געשיקט קיין מערב. ער האָט אונדז נאָך געגעבן דריי לעבלעך ברויט און אונדז געלאָזט גיין. אין אַ קורצער צייט אַרום זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער פון קאָמאַנדיר ביעלסקי.

ערשט דאָ האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז פון ערשטן, גרויסן טראַנספּאָרט איז אַרויסגעשפּרונגען און זיך געראַטעוועט פרוי קאַרטשמער (נאָך דער מלחמה אָנגעקומען קיין לאָנדאָן, ווו זי האָט זיך געטראָפן מיט איר מאַן, מאַרק קאַרטשמער, וועלכער איז אַהין אָנגעקומען מיט אַ פּאָר יאָר פריער, נאָך לאַנגע וואַנדערונגען. ביידע — עליהם השלום).

פרוי פּופּקאָ דערציילט: אַ מאָדנעם עפּיזאָד האָבן מיר געהאַט איבערצולעבן אויף אונדזער וואַנדערונג נאָך דער מלחמה. קומענדיק קיין דייטשלאַנד, אין באַד רייכנהאַף, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דאָ געפינט זיך די פאַמיליע פון אינזשיניער יאַאַכים, דער אַמאָליקער ס.ס.־מאַן, „בלאָקפירער" פון דעם ברויז. לאָזט זיך אויס, אַז ער זיצט אין אַן אַמעריקאַנער תפיסה, אַלס קריגספאַרברעכער. נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך באַראַטן מיט די יידישע אינסטיטוציעס, האָבן מיר אָפּגעגעבן אַן עדות־דערקלערונג ביי דער אַמעריקאַנער מיליטערישער מאַכט וועגן יאַאַכימס אופפירונג ביי אונדז. שריפטלעכע עדות־דערקלערונגען זענען אָנגעקומען אויך פון אַנדערע לידער (צוו. אַנד. פון סטאָלאָוויצקין) און קורץ נאָכדעם איז ער באַפרייט געוואָרן.

אבא בסיסט

מול פני המוות

לזכר אבי ר' בנימין ב"ר דוד בסיסט ז"ל (שנרצח ע"י הנאצים)

שלוש פעמים עמד אבי ז"ל בלידא מול פני המוות ובנס ניצל ממנו.

א

המקרה הראשון קרה בסוף מלחמת העולם הראשונה, בתקופת המלחמה בין הפולנים ובין הבולשביקים. הפולנים התקיפו את לידא בכוח רב והבולשביקים נאלצו לסגת. וכפרס לנצחון ניתנה לחיילים הפולנים חופשה של יומיים, לעשות בו כרצונם, ומובן שהם ניצלו את החופשה על הצד הטוב ביותר. הם שדדו בתי היהודים, בזזו כל הבא ליד והרגו 39 יהודים.

באותו בוקר יצא אבי ז"ל להביא דלי מים מהבאר שעל יד מושב הזקנים. על יד המשאבה שכב חייל פולני הרוג. כשלקח אבי את הדלי כדי לחזור הביתה, הופיעו לפתע קצין ומספר חיילים וברובים מכודנים שאלוהו מי הרג את החייל. אבי ענה שאינו יודע. הקצין החל לגדפו ולצרוח: „דם כלבים, תן עיפרון ונייר"; „אין לי" — ענה אבי מבוהל. „תעמיד את הדלי ותביא נייר ועיפרון, ולא אני יורה בך" — המשיך הקצין לצרוח. אבי העמיד את הדלי, רץ למושב הזקנים והביא נייר ועיפרון.

„אתה יכול להסתלק ז'יד" — צרח שוב הקצין. חיוור כסיד חזר אבי הביתה. „ממוות בטוח חזרתי" — אמר, וסיפר מה שקרה ע"י המשאבה. בעודנו מספר, שמענו כמה יריות. מסתבר שהקצין עם החיילים נכנסו לבית סמוך על מנת לשדוד. היהודי התנגד, הוציאוהו על יד המשאבה והרגוהו. היה זה סבו של אריה זבלודובסקי. אותה שבת ברך אבי ברכת הגומל.

ב

המקרה השני קרה באחד מימי החורף. בזמן שאבי ז"ל הלך מהחנות לבית המדרש להתפלל. בדרך עברה על ידו עגלת חורף. קצין פולני קפץ ממנה, תפס אותו והכניסו בכוח לעגלה. לעגלון אמר הקצין לנסוע קדימה כדי לטייל קצת עם הז'יד. הקצין היה מבוסם, הוציא את החרב מנדנה והתחיל לנפנף בה מול פני אבי. פקד עליו לשיר אתו שירים פולניים, ובראותו שהוא מבוהל, הרגיע אותו ואמר: אל תפחד ז'יד, נטייל קצת, נשיר קצת ואחר כך נראה... ובינתיים החזיק את אבי בשתי ידיו. אבי ז"ל הבין שמצבו בכי רע. הקצין שיכור, וקשה לסמוך על יושרו, ובפרט כשהוא מכוון את הכירכרה אל מחוץ לעיר. ודם יהודי הוא תמיד הפקר.

כשעברה העגלה על יד מלון לנדו, אזי בזריזות מופלאה השתחרר אבי מידיו של הקצין המבוסם, קפץ מן העגלה ישר לתוך המלון, הוריד את המעיל והתיישב על יד השולחן בין שאר האנשים שישבו ושוחחו בנחת. אנשי המלון הופתעו מההתפרצות הזאת, אבל עוד יותר הופתעו מהתפרצותו של הקצין עם חרב שלופה בידו, שצעק בקולי קולות: „איפה הז'יד שברח ממני"?!

הקצינים הפולנים שהיו במלון תפשו את הקצין הוציאו מידו את חרבו, ובהשפעתו של בעל המלון, לא מסרו לו את „הז'יד" הבורח.

ג

המקרה השלישי קרה בזמן שה„פוזננצ'יקים" נכנסו ללידא. חיילים פולניים אלה לא סבלו זקנים בכלל, ובפרט של יהודים, ויהודי לידא חשו על בשרם את מעלליהם של החיילים הללו.

אבי ז"ל נאלץ לסדר ענין דחוף בווילנה, ואף על פי שהנסיעה ברכבת באותו הזמן היה בחזקת סכנה, כי ההתעלויות ביהודים היו מעשי יום־יום, לא נרתע ונסע לווילנה. המשפחה חרדה מאוד לשלומו. עברו עלינו יומיים של ציפיה מתוחה. באמצע הלילה השלישי חזר אבי. ואני כילד בראותי אותו היה לי הרצון לצחוק, כי הוא היה אחר לגמרי, מזקנו נשארו רק פה ושם מספר שערות. במקום הכובע הישן, לבש כובע חדש, ובפניו היו כתמים שחורים, סימני מכות שקיבל.

מסיפורו קשה היה להבין כיצד נשאר בחיים. בקרון שנסע ניטפלו החיילים לאשה מלידא, אבי ז"ל הגן עליה, ואז התנפלו עליו החיילים, הרביצו לו מכות רצח, חתכו בסכין את זקנו, פתחו את דלת הקרון ודחפוהו החוצה. בנס תפס במעקה הקרון, (כי המעבר בקרונות הרכבת דאז היה בחוץ על מדרגה עם מעקה) ובריצה על המדרגה עבר לקרון אחר. בדרך נשמט לו הכובע, כי זה קרה כשהרכבת היתה במלוא המהירות, החיילים ירו אחריו אבל בנס לא נפגע. בשבת זו שוב ברך ברכת הגומל.

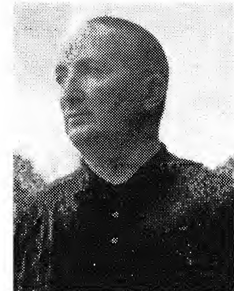
אבל זכותו לא עמדה לו, ונס לא קרה לו כשהרוצחים הנאצים נכנסו ללידא. כפי שכתב לי אחי מרדכי, שנשאר מכל המשפחה (הוא היה פארטיזאן) היה אבי ז"ל מהקורבנות הראשונים בלידא. הרוצחים תפסוהו, עינוהו והוציאוהו להורג בחצר בית הסוהר, עם עוד מספר יהודים.

נספו גם אחותי הבכירה, בריינה, עם כל משפחתה ואחותי שרה עם ילדיה. הי"ד.

קלמן אַזשעכאָווסקי (אָרטשער)

דער לעצטער וועג

די דאָזיקע שילדערונג פון דעם „לעצטן וועג” פון די רעשטלעך פון לידער יידישן געטאָ איז געבויט אויף פאַקטן, וואָס דער מחבר האָט געהערט פון פרוי בעלאַ גאָלדפישער (סטאַלאָוויצקי) און איר ברודער מיכאל. די אָפּשאַצונג פון די פּערזאָנען, וואָס ווערן דאָ דערמאָנט און די אינערלעכע איבערלעבונגען, וואָס ווערן זיי צוגעשריבן, געהערן, נאַטירלעך, דעם מחבר אַליין.

אַ לאַנגע קייט פון פראַכטוואַגאָנען האָבן זיך געצויגן אויף איינע פון די זייטיקע באַן־ליניעס פון לידער באַנסטאַציע, פול מיט יידישע קינדער, פרויען און מענער. פון אַרום צווישן די גרין־געלע קאָלירן פון די פעלדער און די בונטע האַרבסט־קאָלירן פון די ביימער, האָבן אַרויסגעקוקט די גויישקע הייזלעך. אַרום די נאָענטסטע פון זיי, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט די אָרטיקע איינוווינער און מיט נייגיריקייט און אָפענער שמחה אין די פנימער זיך צוגעקוקט צו דעם וואָס עס קומט פאָר אויפן אָנלאָדונגס־פּלאַטפאָרם.

זיי, די פּאָליאַקן און ווייסרוסן פון סלאָבאָדקע און אַנדערע טיילן פון לידע, האָבן שוין אויך אַמאָל צוגעלייגט אַ העלפנדיקע האַנט צו די דייטשן. זייער שונא, דער דייטש, איז דאָך געוואָרן זייער בעל־טובה: ער דערפילט דאָך די טיפסטע ווונטשן פון זייער האַרץ — פּטור צו ווערן פון זייערע יידישע שכנים. פון צייט צו צייט הייבט זיך אויף צווישן זיי אַ גריסנדיקע האַנט — צווישן די מונדירטע דייטשע געהילף־פּאָליציי, שיינט זיי אַרויס דאָס פּנים פון אַ ברודער, אַ זון אָדער אַ פאָטער, וועלכער באַוואַכט און שלאָגט די פאַרווייינטע פרויען מיט די קינדערלעך אויף זייערע הענט און די פון ווייטאָג פאַרשטיינערטע מענער, ווען זיי איילן זיך נישט אַריינצוגיין אין די וואַגאָנען, וואַרטנדיק אויף זייערע נאָענטסטע אין די ווייטערדיקע שורות.

שוין דער דריטער טאָג ווערן די וואַגאָנען אָנגעלאָדן און אָפּגעשיקט פון דעם זעלבן אָנלאָדונגס־פּלאַץ. אַרום, אַ געדיכטער קאָרדאָן געסטאַפּאָ־לייט מיט מאַשין־געווער און פּוילישע, ווייסרוסישע, ליטווישע הילפס־פּאָליציסטן און וולאַסאָווס רוסישע פּאָליציי. ס׳עקזיסטירט נישט דער קלענסטער שיין פון האָפענונג פאַר עמיצן זיך אַרויסצורייסן פון דעם דאָזיקן שטאָלענעם רינג. צווישן די וואַכלייט בולטן אַרויס אין אַ קליינער צאָל אויך די מונדירן פון די „טאָדט”־מענטשן, אַ מערהייט פון וועלכע זענען בולגאַרן און יוגאָסלאַוון. פיל פון זיי קענען אַ סך פון די אַריינגעקוועטשטע אין די וואַגאָנען לעצטע יידן פון לידע, די איבערגעבליבענע נאָך דער שחיטה פון 8־טן מאַי 1942, ווען ס׳זענען דערמאָרדעט געוואָרן העכער 6000 יידן פון 3 לידער געטאָס. די סעלעקטירטע צום לעבן 3000, זענען דערקלערט געוואָרן ביי דעם געביטסקאָמיסאַר האַנוועג און זיינע געהילפן ווערנער און ווינדיש אַלס „נוצלעכע יודען” פאַר דער דייטשער מלחמה־אָנשטרענגונג. „איר אַרבעט נאָר פּרוכטבאַר פאַר אונדז” האָט ער געהאַלטן אַ רעדע צו זיי צומאָרגנס נאָך דער שחיטה, אין דעם איינציק פאַרבליבענעם פּאָסטאָווסקן געטאָ, „און איך גיב אייך מיין ערן־וואָרט... אַז אין דער שטאָט וועט זיך אַזעלכעס נישט איבערחזרן”.

אָט זעען זיי, די דאָזיקע „טאָדט”־מענטשן ווי די יידן ווערן צונויפגעבראַכט פון אַלע אַרבעטס־לאַגערן און לידער געטאָ אין די וואַגאָנען אַריין.

אין אַ זייט פון דעם באַוואַכנדיקן קאָרדאָן שטייען די הינט־ספּעציאַליסטן פון געסטאַפּאָ מיט אַ פּאָר צענדליק גרויסע פּאָליצייאישע וואָלף־הינט, גרייט צו צערייסן יעדעס יידישע קינד, פרוי אָדער מאַן. צווישן אַ גרופּע געסטאַפּאָ־אָפיצירן שפּרייזט לענגויס די וואַגאָנען דער געביט־קאָמיסאַר האַנוועג מיט זיינע געהילפן. שוין צוויי טעג, פון 17טן סעפּטעמבער 1943, איז ער שטאַרק באַשעפטיקט מיט דער ליקווידאַציע פון „זיינע” יידן. צושטעלן זיי אַלעמען אָן אויסנאַם אין אַ „רואיקן און אָרדנטלעכן אופן” אין די הענט פון דער טראַנספּאָרט־קאָמאַנדע פון געסטאַפּאָ — איז זיין אויפגאַבע. אַלע ליגנס און באַרואיקנדיקע אַרגומענטן דינען טאַקע פאַר דעם צוועק: „איר זענט דאָך נוצבאַרע מענטשן, איר זענט דאָך פלייסיקע יידן, איר האָט דאָך אַנטוויקלט די עקאָנאָמיק פון מיין געביט. אייערע וואַרשטאַטן אין געטאָ און בירברויז, די גאַרבאַרניע און אַנדערע אייערע אונטערנעמונגען אין פאַרשידענע פּונקטן אין לידע זענען דאָך מוסטערהאַפטע, איר האָט געדינט ערלעך אונדזער דייטשע מלחמה־אָנשטרענגונג. מיר דאַרפן אייך האָבן אין אַ נענטערן פּלאַץ, נענטער צו אונדזערע ליניעס. אַלץ איז פאַר אייך גרייט דאָרטן, בעסערע הייזער, שענערע פּלעצער. איך וועל אייך באַזוכן דאָרטן, איר וועט מיר דאַנקען פאַר דעם, ווען איך וועל אייך דאָרטן באַזוכן און צוזאַמען מיט מיר וועט איר אויסלאַכן די שוואַרצע געדאַנקען, וועלכע פאַרברעכערישע עלעמענטן פאַרשפּרייטן צווישן אייך”.

אַזוי טענהט ער צו די יידן אין די וואַגאָנען און צו די נייע גרופּעס, וואָס ווערן געבראַכט פון דער שטאָט צו דער אָנלאָדונגס־פּלאַטפאָרם.

שווער איז געווען צו באַרואיקן די יידן פון דעם ערשטן טראַנספּאָרט וואָס איז אָנגעלאָדן געוואָרן און שנעל אָפּגעשיקט געוואָרן נאָך דעם זעלבן טאָג, דעם 17־טן סעפּטעמבער, אין דער „באַשטימטער ריכטונג”. נאָך דעם ווי דאָס פּאָסטאָווסקער געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך די אָנגעקומענע ספּעציעלע אָפּטיילונגען פון פּאָליצייאישע ליקווידאַציע־גרופּעס, זענען די יידן אָפּגעפירט געוואָרן אין קאָלאָנעס צו 200 מאַן, אין די וואַגאָנען. 6 אַזעלכע גרופּן האָבן אויסגעליידיקט דאָס געטאָ. דער געביט־קאָמיסאַר האָט געוווסט, אַז אָפּנאַרן און באַרואיקן דאָס פּאָסטאָווסקע געטאָ וועט זיין אַמשווערסטן. זיי זענען דאָך געשטאַנען, לויט זיינע אינפאָרמאַטאָרן, אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער. דאָס דאָזיקע געטאָ האָט זיך ממש אָנגעהויבן „אויסליידיקן” פון מענטשן, וועלכע זענען אַנטלאָפן צו די יידישע פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילונגען פון די העלדישע ברידער

ביעלסקי. ווען נישט די לעצטע אָבלאַווע אין די אַרומיקע וועלדער אויף יידישע און רוסישע פּאַרטיזאַנער, ווו ער און זיין פּאָליציי האָבן זיך באַטייליקט צוזאַמען מיט די מיליטערישע אָפּטיילונגען, וואָלט דאָס געטאָ נאָך מער איינגעשרומפּן געוואָרן. ביים „באַרואיקן" די דאָזיקע יידן פון פּאָסטאָווסקער געטאָ איז דעם געביט־קאָמיסאַר געקומען צו הילף דער לעצטער פאָרזיצער פון יודענראַט, ד"ר גרו. דער דאָזיקער ייד האָט נישט פאַרמאָגט דעם שטאָלץ און די איבערגעגעבנקייט פון די דערמאָרדעטע מיטגלידער פון לידער יודענראַט ליכטמאַן, אַדוו. בנימין צעדעראָוויטש, קאָטאַק, לאָוויט און אַנדערע. ער איז פריי געגאַנגען פון איין אַנגעלאָדענעם וואַגאָן צום צווייטן און איינגעטענהט מיט די וויינענדיקע פרויען און פאַריאושטע מענער, אַז „עס איז נישטאָ קיין גרונט נישט צו גלייבן די דייטשן, אַז מען פירט מער נישט אַריבער דאָס געטאָ אויף אַן אַנדערן אַרבעטס־פּלאַץ. אויב די דייטשן וואָלטן זיי געוואָלט ליקווידירן, וואָלטן זיי דאָך דאָס געקענט טאָן אויף דעם זעלבן אופן ווי זיי האָבן דאָס געטאָן דעם 8טן מאַי 1942.[1]

אַ האַרצרייסנדיק יאָמערײ פון די מוטערס, אַרומגענומען מיט די הענטלעך פון זייערע קינדערלעך, אַקאָמפּאַנירט זיינע ווערטער. אָט זיצן זיי צונויפגעקוועטשט אין וואַגאָן, יעדע משפּחה מיט אירע נאָענטסטע. עלטערע טרייסטן יינגערע. אַ פּאָר עלטערע יידן שעפּטשען קאַפּיטלעך תהילים. מען קען איינער דעם צווייטן, צוזאַמען אויפגעוואַקסן, געגאַנגען אין חדר און אין שולן. אין די קלויזן געדאַוונט צוזאַמען, געטאַנצט אויף בשותפותדיקע שמחות, געטראָגן צוזאַמען די גייסטיקע ירושה פון דורות. אָט זיצן זיי — צו ווערן אויסגעמעקט פון ספר החיים אויף זייער רייזע צום טויט — די קאַצענעלענבאָגנס, די באַיאַרסקיס, די טראַצקיס, לוריעס, לעווינסאָנס, די קאָלמאַנאָוויטשעס, די ציגעלניצקיס, מאַנסקיס, עפּשטיינס און... און... און... אַ לאַנגע רשימה! אין די מוחות ביי אַלעמען עקבערט די אומפאַרענטפערטע פראַגע פון אַלע קדושים — „אלי אלי למה עזבתני".

אַ שווערע רואיקייט הערשט אין דעם נאָענטסטן וואַגאָן. דאָ איז אַ ביסל גראָמער, דאָ געפינט זיך די יידישע מיליץ פון געטאָ מיט זייערע משפּחות. זיי, מיט דער אילוזיע פון פריי־ווילעגירטע, מיט צעשפּאָלטענע נשמות, האָבן דאָך אַמשטאַרקסטן געגלייבט אין „איבערלעבן דעם דייטש". א צונויפמיש פון מענטשן פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג פון לידע פאַרבונדן מיט איין געדאַנק „צו דערדינען זיך דאָס לעבן". זיי האָבן דאָך שוין איין מאָל באַזיגט דעם טויט, דעם 8טן מאַי 1942. זיי ווייסן אָבער אויך, מער ווי אַנדערע, אַז אין אַנדערע געטאָס, האָט דער דייטש ליקווידירט אָן אויסנאָם אויך די גאַנצע יידישע מיליץ. זיי, די געהאָרכזאַמע, געפינען נישט אין זיך קיין פונק פון ווידערשטאַנד. מען דאַרף גלייבן די פאַרזיכערונגען פון געביט־קאָמיסאַר און באַרואיקן די משפּחות. אָט זיצט ער לעבן דעם פענצטערל פון וואַגאָן מיט זיין משפּחה, זייער קאָמענדאַנט לייזער סטאָליצקי. ער רופט זיך צו קיינעם נישט אָפּ, שוויגט. דורך זיינע געדאַנקען שוועבן פאַרביי די צענדליקער פּאַרטיזאַנער, וועמען ער האָט געהאָלפן פאַרלאָזן דאָס געטאָ און אַוועק אין וואַלד קעמפן קעגן די דייטשן. ווי שטאַרק האָט ער געוואָלט מיטגיין מיט זיי. ער האָט אָבער טיף געוווּסט, אַז ער מוז בלייבן אויפן פּלאַץ, כדי דערמעגלעכן אַנדערע ראַטעווען זיך. אַלס מיליטעריש אויסגעשולטער אָפיציר און אַ זון פון איינע פון די שענסטע יידישע פאַמיליעס אין לידע, האָט ער געוווּסט זיין פליכט: שטיין אין געטאָ אַלס מיליץ־קאָמאַנדיר. אָנשיכורן, ווען מען דאַרף, די דייטשע און פּוילישע פּאָליציי, ווערלכע האָבן באַוואַכט דאָס געטאָ פון דרויסן, כדי צו דערמעגלעכן דעם צוטריט און אַרויסגאַנג פון די יידישע פּאַרטיזאַנער אין וואַלד און פון וואַלד. קיין אילוזיעס וועגן די דייטשן האָט ער קיינמאָל נישט געהאַט. אָבער — מען דאַרף שטיק און אָנגיין, כדי די קרימינעלע עלעמענטן אין דער געטאָ־מיליץ זאָלן נישט אויפהייבן דעם קאָפּ.

פון צייט צו צייט גייט ער איבער מיט זיין בליק איבער זיינע מענטשן און זייערע פאַמיליעס, ווי אויך אויף די אַנדערע אין וואַגאָן. אָט פאַלט זיין בליק אויף די צווי באָרוועסע יונגע שיינע מיידלעך. ער ווייס גענוי וועגן זיי אַלץ. איינע פון זיין ליבקע פּופּקאָ, איז דאָך זיינס אַן אַמאָליקע שכנטע. ער געדענקט זי פון אירע פריסטע קינדער־יאָרן, געוואָקסן שיין, ווי אַ גאַזעל. די שוואַרצע האָר מיט די גרויסע אויגן, בלויע ווי דער הימל, מאַכן אויף יעדן אַן אומפאַרגעסלעכן איינדרוק. ער געדענקט ווי קורץ נאָך דער שחיטה, איז זי אַרוסגעפירט געוואָרן פון געטאָ צוזאַמען מיט איר אַלטן פאָטער שמואל, און מוטער קיילע און ברודער ירחמיאל אין וואַלד אַריין צוזאַמען מיט אַנדערע. מיט דער הילף פון דעם דורך ביעלסקין געשיקטן העלדישן פּאַרטיזאַן, „לייבקע קאַצאַפּ" (לייבקע אָזשעכאָווסקי). ער, דער קאָמענדאַנט, פון דער יידישער מיליץ, האָט נאָכדעם געדאַרפט אָנווענדן אַלע מיטלען, אַז דער דאָזיקער מאַסן־אַרויסטריט פון געטאָ אין וואַלד, זאָל נישט ווערן אַנטדעקט צו די דייטשן. די צווייטע, אויך אַ שיינהייט, מיט אַ באַצויבערנדיקער פּערזענלעכקייט. ער וויל זיך דערמאָנען איר נאָמען. יאָ. דאָס איז בעטקע אַרליוק. ער ווייסט פון זיינע מענטשן, אַז די דאָזיקע צווי פּאַרטיזאַנערינס האָבן זיך אַריינגעשמוגלט צוזאַמען מיט ליובע מאגאט, פון ביעלסקיס אָפּטיילונג אין וואַלד, אין געטאָ אַריין מיט צווי טעג צוריק, כדי צו מאַכן שיך און איינקויפן פאַר זיך אייניקע זאַכן, וואָס זענען צעריסן געוואָרן אויף זיי אין וואַלד. אויסגעמאַטערט פון דער דייטשער גרויסער אָבלאַווע אויף די פּאַרטיזאַנער, ווען זיי האָבן זיך געדאַרפט אויסבאַהאַלטן אין די זומפּן פון דער נאַליבאָקער פּושטשע, האָבן זיי באַשלאָסן צו גיין אויף עטלעכע טעג אין געטאָ און איינקויפן די זאַכן און זיך אָפּרוען אַ ביסל. די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד האָבן געוווּסט, אַז לייזער סטאָליצקי וועט זיי קיין שלעכטס נישט טאָן. די קאָמוניקאַציע

[1] אייניקע פון אונדזערע לידער בני עיר באַמערקן, אַז זיי האָבן געקענט ד"ר גרו אַלס אַ זייער וואַרעמען און מוטיקן ייד. זיי איז שווער געווען מסכים צו זיין צו דער דאָזיקער אָפּשאַצונג פון זיין פּערזענלעכקייט. אויב ס'זאָל אַפילו ריכטיק זיין די אינפאָרמאַציע וועגן זיין באַמיען זיך צו באַרואיקן די צום טויט־געפירטע לידער יידן, איז ער דאָך נישט געווען דער איינציקער, וואָס האָט זיך אין לעצטן מאָמענט „אָנגעכאַפּט אָן אַ שטרוי". און אגב, איז דען אין יענעם מאָמענט געווען אַזוי קלאָר, ווי דאָס איז אונדז היינט צו טאָג, אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג? האָט מען מיט אַ געוויסע צייט פריער נישט איבערגעפירט קיין לידע רעשטלעך פון די געטאָס פון די אַרומיקע שטעטלעך? ד"ר גרוס אַרגומענטאַציע (וואָרשיינלעך אינספּירירט פון „גוטן" געביטס־קאָמיסאַר) האָט אין יענעם מאָמענט געקענט אויסזען לאָגיש אין אַ געוויסער מאָס.

זיין איינזען האָט געקענט זיין נישט ריכטיק, כאָטש אין זיין גוטער כוונה קען נישט זיין קיין ספק. אָבער, צי מעגן מיר, די לעבנגעבליבענע, אים דן זיין?

צווישן די יידישע פּאַרטיזאַנער אין וואַלד און דעם פּאָסטאָווסקן געטאָ איז געווען אַ לעבהאַפטיקע. ביידע שיינע מיידלעך זיצן צוגעטוליעט איינע צו דער אַנדערער, פילנדיק זיך פרעמד און אָפּגעזונדערט אין דעם דאָזיקן וואַגאָן, אָבער באַהערשט פון אַ געמיינזאַמען געדאַנק צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע: „איז דאָס אונדזער לעצטע רייזע?" באַלד וועט דער צוג פאַרלאָזן די ראַמפּע. די שווערע טיר האָט מען דאָך מיט אַ ווײַלע צוריק פאַרריגלט. וועט זיין אַ מעגלעכקייט צו שפּרינגען? די אויגן ווענדן זיך צו די צוויי שמאָלע פענצטערלעך נעבן דעם דאַך פון וואַגאָן. וועלן די פענצטערלעך דינען אַלס רעטונג־וועג? און אין וואַלד דאָרטן, ביי ביעלסקיס פּאַרטיזאַנער וואַרט מען אויף זייער ביידנס צוריקקער. די געדאַנקען טראָגן זיי עקשנותדיק „אַהיים", אין וואַלד. צי געדענקסטו, בעטקע, ווי די מאַמע האָט זיך ביי אונדז געבעטן נישט צו גיין אין געטאָ, און ער, דער ברודער ירחמיאל, האָט אַרגומענטירט מיט זיי קעגן פאַרלאָזן אַפילו אויף אַ פּאָר טעג זייער פּאַרטיזאַנער לאַגער. זי דערמאָנט זיך, בעטקע, ווי זי האָט אים באַרואיקט, אַז איצט איז די בעסטע צייט צו גיין אין געטאָ, ווייל די דייטשן זענען דאָך נאָך אויסגעמאַטערט פון דער גרויסער אָבלאַווע און די קאַמפן מיט די פּאַרטיזאַנער, און זיי וועלן לאָזן דאָס געטאָ צורו די נאָענטסטע צייט. וועט זי אים נאָך זען, ירחמיאלן, ליבקעס ברודער? זי האָט דאָך אים אַזוי ליב; די טרערן פליסן און שטאַרקער טוליעט זי זיך צו זיין שוועסטער. ביידע מיידלעך רעדן וועגן פרייען לעבן אין וואַלד. זיי דערמאָנען די שיינע זומער־נעכט, ווען מען האָט גערעדט מיט גלויבן, אַז דער דייטש וועט ליידן אַ מפּלה. מיר וועלן אַרויסגיין פון די וועלדער. נישטאָ נאָך וואָס צו גיין און לעבן צווישן די גויים אין לידע. איין וועג איז פאַר אונדז פאַראַן — ארץ־ישראל!" זיי האָבן ליב געהאַט צו רעדן אין זייער ענגן קרייז וועגן דער שוועסטער באַשקע אין ארץ־ישראל. בעטקע פלעגט זיצן דעמאָלט אין קרייז פון דער משפּחה, צוגעטוליעט צו ירחמיאלן און ליב געהאַט זיך איינצוהערן ווי אַלע רעדן מיט שטאָלץ און מיט בענקשאַפט וועגן דער דאָזיקער שוועסטער. זי האָט געגלייבט, דאָרטן אין וואַלד, אַז זי וועט אין איינעם פרימאָרגן פאָרן צוזאַמען מיט ליבקען, ירחמיאלן און זייערע עלטערן קיין ארץ־ישראל. און אָט פאָרט זי מיט ליבקען. יאָ, אַ ציטער איז איר אַדורך איבערן לייב. דער צוג האָט זיי אויפגעטרייסלט פון זייערע געדאַנקען. עס קלאַפּן שטאַרקער די רעדער אָן די רעלסן...

יוסף קפלן

אין קאַמף פאַרן לעבן

אין געטאָ דערוועקט זיך אַ געדאַנק פון נקמה און ראַטעווען דאָס לעבן, יעדער איינער לויט זיינע פערזענלעכע מעגלעכקייטן. ס׳הייבט זיך אָן אין געטאָ אַ האַנדל מיט געווער מיט באַקאַנטע פוערים, וואָס נעמען אַרויס זייער פיל געלט ביי יידן. אַנדערע יידן מיט געלט פרווון זיך איינקויפן אַ באַהעלטעניש ביי באַקאַנטע פויערים. אַנדערע אַנטלויפן אין די געטאָס פון אַנדערע געביטן צוליב געוויסע פאַלשע קלאַנגען, אַז אין יענע געביטן וועט מען נישט פאַרניכטן קיין יידן. מען פאַרשפרייט אויך קלאַנגען, אַז די יידישע פאַכלייט, וואָס אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן אונטער דער לייטונג פון אינזשיניער אַלטמאַן, וועלן אויך בלייבן לעבן.

עס אַנטשטייט אַ געדאַנק וועגן אַנטלויפן אין וואַלד צו די פאַרטיזאַנער. דאַן איז נאָך די פאַרטיזאַנישע באַוועגונג געווען זייער שוואַך אָרגאַניזירט און פון געטאָ איז נאָך נישט געווען קיין זיכערע פאַרבינדונג.

עטלעכע גרופּעס זענען אַוועק זוכן אַ פאַרבינדונג און אין אַ וואָך אַרום זענען זיי צוריקגעקומען אָפּגעריסענע און אָנטוואָפּנטע. רוסישע פאַרטיזאַנער האָבן זיי אויסגעטאָן, אַנטוואָפנט און צוריקגעטריבן אין געטאָ.

ס׳האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז אין נאַטשער פושטשע, אין דער געגנט פון ראַדון, געפינען זיך פאַרטיזאַנער, ווי אויך יידן צווישן זיי. יידן האָבן זיך געסודעט. אין מיין וואַרשטאַט האָב איך באַמערקט ווי אַרבעטער מאַכן אייניקע דעטאַלן צו געווער, אָדער רייניקן קוילן. ס׳איז פאַרלויפיק נישט געווען קיין אָרגאַניזירונג, נאָר יעדער איינער האָט אָנטיילגענומען אין אַ גרופּע, וואָס האָבן זיך דערמיט אינטערעסירט. אין אַ קורצער צייט אַרום האָב איך זיך אויך פאַרבונדן מיט אַ גרופּע, וואָס האָט געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט פאַרטיזאַנער־גרופּעס נעבן לידע.

די פאַרטיזאַנער־גרופּע מיטן נאָמען „איסקראַ”, האָט זיך געפונען אין די דערפער דאַקודאָווע, פּודזין, וואַסילעוויטש, אַליכאָווקע, בורנאָס און אַנדערע דערפער נעבן לידע. די גרופּע איז באַשטאַנען פון אַנטלאָפענע רוסן פון געפאַנגענשאַפט, ווי אויך פון די טורמעס, ווו זיי זענען געווען פאַרמשפּט פאַר פאַרשידענע פאַרברעכנס, און אַ טייל ווייסרוסן פון יענע דערפער. די זעלבע פאַרטיזאַנער פלעגן אויך אויסטאָן יידן, צונעמען ביי זיי דאָס געווער און טרייבן צוריק אין געטאָ.

אַזוי האָט אויסגעזען די פאַרטיזאַנישע באַוועגונג אין יענער צייט. שפּעטער האָט זיך די לאַגע געענדערט אויף בעסער און עס זענען אַריינגענומען געוואָרן אויך יידן אינעם אָטריאַד „איסקראַ”.

אויפן צוזייטן ברעג ניעמאַן, קרייז נאָוואָגרודעק, האָבן די ברידער בעלסקי, וואָס האָבן געוווינט נישט ווייט פון נאָוואָגרודעק און גוט געקענט די געגנט, באַשלאָסן נישט צו גיין אין קיין שום געטאָ. זיי זענען אַרויס אין וואַלד נעבן דער אַלטער גלאַז־הוטע און ביסלעכווייז צוגעצויגן פריינד און באַקאַנטע. אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ פאַרטיזאַנער־גרופּע פון עטלעכע הונדערט מאַן. שפּעטער האָבן זיך מיט זיי פאַרבונדן אויך יידן פון לידער געטאָ, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ וואַנדערונג אין בעלסקיס אָטריאַד.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט, האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן גרופּעס, כדי אַוועקצוגיין אין וואַלד צו די פאַרטיזאַנער. איינער האָט נישט געוווּסט פונעם צווייטן. אַלץ איז געמאַכט געוואָרן זייער קאָנספּיראַטיוו. יעדן פרימאָרגן פלעגט מען זיך דערוויסן, אַז דער אָדער יענער איז אַוועק אין וואַלד. אַפילו די נאָענטסטע האָבן דערפון נישט געוווּסט.

אין אָנהייב זענען עטלעכע פאַרטיזאַנער געקומען ביי־נאַכט און אַוועקגענומען דעם ד״ר מיאַסניק מיט זיין פרוי און טאָכטער (היינט אין אַמעריקע). ס׳איז געווען אַ פרייד אין געטאָ. מ׳האָט געפילט, אַז עס עפנט זיך אַ וועג צום קאַמף און נקמה. עס זענען אַוועק וועלוול קרופּסקי און בעלאַ גאָלאָמביעווסקי ז״ל. אַ שטיק צייט שפּעטער האָבן זיי געשיקט נאָך דעם ד״ר גאָלאָמביעווסקי און פרוי. עס איז אַוועק דער קצב אליהו אילוטאָוויטש מיט זיין פאַמיליע, וועלכע זענען אומגעקומען אין דאָרף דאַקודאָווע.

די באַוועגונג אין געטאָ צום אַרויסגיין אין וואַלד האָט זיך פאַרגרעסערט. אין איין נאַכט איז אַרויס אַ גרופּע פון בערך 40 יידן, אונטער דער אָנפירונג פון לייבקע אָזשעכאָווסקי, „לייבקע קאַצאַפּ” (היינט אין אַמעריקע). עס איז אַוועק פון לידער געטאָ ברוך לעווין (אַ זשעלודקער). ער האָט העלדיש געקעמפט און גענומען נקמה פון די מערדער, און צום סוף באַקומען די העכסטע סאָוויעטישע אויסצייכענונג „העלד פון סאָוויעטן־פאַרבאַנד”. ס׳זענען אַוועק ד״ר קווילעוויטש מיט זיין שוועסטער שולמית (היינט אין אַמעריקע), ד״ר גאָרדאָן מיט זיין פרוי אסיה, לייביש פערדמאַן, ד״ר טענענבוים, צאָן־דאָקטאָר טאָוריצקי (היינט אין אַמעריקע), זרח אָרלוק מיט דער פאַמיליע שעוואַכאָוויטש, קלמן באַסיסט מיט זיין פאַמיליע (אין ישראל). אין געטאָ פלעגן אָפט קומען פאַרטיזאַנער נאָך פאַרשידענע זאַכן און צונעמען עטלעכע מענטשן.

איך אַליין בין אַרויס מיט אַ פאַרשפּעטיקונג. איך בין שוין געקומען צו אָרגאַניזירטע פאַרטיזאַנער־גרופּן. איך האָב געהאַט אַ נאָענטן קאָנטאַקט מיטן קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, לייזער סטאָליצקי, מיטן אינזש. אַלטמאַן און אַלפּערשטיין. ווען זיי האָבן זיך דערוווּסט, אַז איך קלייב זיך אַוועקצוגיין פון געטאָ צו די פאַרטיזאַנער, האָבן זיי מיך נישט איינמאָל גערופן און געוואָרנט, אַז אויב איך וועל פאַרלאָזן דאָס געטאָ, נאָך דעם ווי וו. קרופּסקי איז שוין געהאַט אַוועק און מיר זענען פון די הויפּט־פאַכמענער, קען חלילה געשען אַן אומגליק מיט די יידן אין געטאָ.

כדי צו באַרויקן אונדז, וואָס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן, האָט אַלטמאַן זיך געווענדעט צום קאָמיסאַר האַנוועג און אים געזאָגט, אַז אין געטאָ הערט מען אומרואיקע קלאַנגען, אַז דעם לידער געטאָ שטייט פאַר אַ געפאַר. דעריבער וויל ער רופן אַ פאַרזאַמלונג פון די וואַרשטאַטן, כדי ער זאָל אונדז באַרויקן. זיין דערקלערונג איז געווען קורץ: „יידן, אייער לעבן איז אָפּהענגיק פון אייער אַרבעט, וועט

איר פלייסיק אַרבעטן, וועט איר בלייבן „פּאַרלויפּיק לעבן״.

יידן זענען זיך צעגאַנגען מיט פרייד, און אַלטמאַן האָט צו מיר געזאָגט: נו, קאַפּלאַן, האָסט געהערט? איצט וועסטו שוין זיצן רואיק?״

האָב איך אים געענטפערט: „יאָ, איך האָב געהערט, אַז „פּאַרלויפּיק״, דאָס הייסט, דערוויַיל קען מען זיין רואיק, נאָר ווען דער אומגליקלעכער טאָג וועט קומען וועט זיך דער געביטס־קאָמיסאַר גאָרנישט וויַיזן. איך האָב אים אויך געוואָרנט, אַז ער זאָל נישט וואַגן צו שטערן קיינעם אין זיין אַנגעצייכנטן וועג.

דאָס וואָס מ׳האָט פאַרגעזען האָט טאַקע פּאַסירט, דער „פּאַרלויפּיק״ האָט געדויערט 4 חדשים, און מען האָט דאָס לידער געטאָ געמאַכט „יודענריין״, טראַנספּאָרטירט די יידן קיין מיידאַנעק.

עטלעכע טעג נאָך דער פאַרזיכערונגס־רעדע פון קאָ־מיסאַר, איז אונדזער גרופּע אַוועק פון געטאָ. איך, מיין פרוי אידאַ, ראובן רובינשטיין (געשטאָרבן אין אַרגענטינע), יעקב גראָדזשענטשיק מיט זיין כלה, שרה שאַפּירא (געפאַלן אין פּאַרטיזאַנקע), די משפחה פון כאַסיע בעדזאָווסקי (היינט אין קאַנאַדע). שמואל סענזאַן האָט זיך אומגעקערט אין געטאָ נאָך אַן אַבלאַווע און אומגעקומען, און נאָך עטלעכע יידן, ווי אויך א. דמשק, וועלכער איז שוין אַלס פּאַרטיזאַן געוועזן 18 טעג אין געטאָ, כדי איינצואָרדענען אַ דרוקעריי צום דרוקן אַ וואַלד־צייטונג מיט די נייעס פון פראָנט. די אַלע איינריכטונגען פון דער דרוקעריי זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן בייטאָג מיט אַ פּויער, וועמען די פּאַרטיזאַנער האָבן געשיקט צו דעם צוועק, און מיר זענען די זעלבע נאַכט אַרויס פון געטאָ.

נאָך אַ נאַכט גיין זענען מיר אָנגעקומען אין דער געגנט פון דאַקודאָווע — אַפּוואָרטנדיק אויף אַ פּלאַץ ווו עס איז געווען אין איינציק פּויעריש הייזל. ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן האָבן אונדז באַגעגנט פּאַרטיזאַנער פון דער גרופּע „איסקראַ״, באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס, אָנגעטאָן אין סאָוויעטישער קליידונג. ס׳האָט זיך גאָרנישט געגלייבט, אַז אין פאַרלויף פון איין נאַכט, זייענדיק פּאַראורטיילט אויף אַ זיכערן טויט, זאָלן מיר זיך געפינען אויף דער פריי און קענען נקמה נעמען אַן דעם גרויזאַמען מערדער.

זיי האָבן פאַראָרדנט, אַז די בעל־הביתטע פון הויז זאָל געבן עסן און טרינקען, און באַלד איז געווען געגרייט אַ טיש מיט בראָנפן און פיל שפּייז.

מען האָט אונדז צעטיילט. אַ טייל איז געבליבן אין „איסקראַ״, די איבעריקע האָט מען געשיקט צו בעלסקין. א. דמשק איז פאַרבליבן אין „איסקראַ״ בלויז עטלעכע טעג. שפּעטער איז געקומען אַ באַפעל פון גענעראַל פּלאַטאָן, אַז דער פּאַרטיזאַן א. דמשק מיט אַלע איינריכטונגען פון דער דרוקעריי דאַרף אָפּפאָרן אין פּאַרטיזאַנער־שטאַב פון לופּי־טשאַנסקער פּושטשע.

די אויפגאַבע פון דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג און פון דער גרופּע „איסקראַ״ זענען געווען דיווערסיע־אַקטן: אויפ־רייסן באַנען, בריקן, צעשטערן טעלעגראַף־נעצן, פאַרמינירן וועגן, ברענען ווירטשאַפטלעכע קאָנצענטראַציע־פּונקטן און לויערן אויף דייטשן.

מיטן צוגרייטן דעם אויפרייס־מאַטעריאַל האָט זיך פאַר־נומען דער פּאַרטיזאַן העשל בערדאָווסקי פון האָטעל „דאָג־מאַרא״, וואָס איז געזעסן אין אַן איינציק הייזל אין וואַלד אָפּגעזונדערט פון דער גרופּע. די גרופּע דיווערסאַנטן פלעגט באַקומען זייער פּאַרציע אויפרייס־מאַטעריאַל און אַוועקמאַר־שירן צו דער אַרבעט. מען פלעגט עס פאַרגראָבן אונטער די רעלסן און פאַרלייגן אַ דעטאָנאַטאָר. יעדער דיווערסאַנט פלעגט מינירן אויף זיין אופן — ווער מיט אַ שטריק, ווער אויף אַ באַטעריע, ווער אויפן דרוק פון לאָקאָמאָטיוו און אַנדערע אויף אַ „שאַמפּאַל״.

יעדער דיווערסאַנט האָט ליב געהאַט שטענדיק גיין אין אַ באַוווּסטן וועג ווו עס איז אים שוין געלונגען אויפרייסן אַ באַן און ווו דער וועג איז אים שוין געווען באַקאַנט. איך, למשל, בין געגאַנגען אויפרייסן באַנען לעבן גאָוויע צווישן דער אייזערנער בריק און סטאַציע. דאָרט איז געווען אַ הויכער פּלאַץ און עס איז געווען זייער שיין צו זען ווי אַזוי די באַן קערט זיך איבער און פאַלט אַריין אין טאָל.

די ברידער גינצבורג פון איוויע, מרדכי (היינט אין אַמעריקע) און בצלאל ז״ל (געפאַלן אין דאַקודאָווע נאָכן באַ־פרייען זיך פון וואַלד), לייביש פערדמאַן (אין אַמעריקע) זרח אַרלוק (אין ישראל). זענען געווען אויסגעצייכנטע דיווער־סאַנטן און האָבן אויך זייער קאָנטאָ פיל אויפגעריסענע באַנען און פיל אַנדערע דיווערסיעס.

אין „איסקראַ״ זענען אויך געווען צוויי יידישע דאָקטוי־רים און צוויי קראַנקן־שוועסטער. די איבעריקע יידן זענען געווען אויסגעצייכנטע פּאַרטיזאַנער־קעמפער.

זייענדיק עטלעכע חדשים אין „איסקראַ״, האָבן די דייַ־טשן געמאַכט אויף אונדז אַן אַבלאַווע מיט אַ גרויסן כוח. זיי האָבן געוואָלט אויסראַמען די וועלדער פון פּאַרטיזאַנער. צוליב דער אַבלאַווע איז איבערגעריסן געוואָרן דער קאָנ־טאַקט מיטן געטאָ. ס׳זענען אויך געווען פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט אין געטאָ און פאַרשפּרייט פאַלשע קלאַנגען, אַז קיינער פון אונדז לעבט שוין נישט. מיר זיינען פאַרטריבן געוואָרן מיט גרויסע פאַרלוסטן אין געגנט פון ביעניאַקאָן, וואָראָנאָווע און טריקעל.

אונדזער אַטריאַד „איסקראַ״ איז אָנגעקומען אין נאַלי־באָקער פּושטשע, פאַרסירנדיק דעם ניעמאַן און בערעזינע, נישט האָבנדיק וואָס צום עסן. ווערנדיק געיאָגט פון דייטש און נישט האָבנדיק קיין אויסזיכטן אויף צו באַקומען שפּייז האָבן מיר פאַרגעזעצט אונדזער מאַרש און מיר זענען אָנגע־קומען נעבן יוראַציעשאַק. אין זשעמעסלאַווע איז געווען אַ גאַרניזאָן פון דייטשן.

עס איז געוואָרן טאָג און מיר האָבן נישט געקענט וויַיטער גיין. זענען מיר געבליבן רוען אין אַ קליין וועלדל. מען האָט צעשטעלט אַ פּאַטראָל אין אַלע פיר עקן פון וועלדל און מיר, פון מידקייט, זענען איינגעשלאָפן.

פּלוצלינג — אַ געשריי: „דייטשן!״ מען האָט זיך אַ הייב געטאָן צום אַנטלויפן, און דער קאָמיסאַר פאַר ספּע־ציעלע ענינים, באַריס, האָט זיך אויפגעשטעלט אין דער ריכטונג פון אויסגעשריי — עס האָט אים גלייך געטראָפן אַ קויל און ער איז געפאַלן אַ טויטער. אין דער זעלבער מינוט האָט זיך געעפנט אַ פייער פון אַלע זייטן. זיי זענען צו־געקומען אַזוי נאָענט, אַז שרהלע גראָדזשענטשיק האָבן זיי געכאַפּט אַ לעבעדיקע. איך האָב באַוויזן צו שיסן און דאָ האָט מיך אָנגעכאַפּט דער קאָמאַנדיר פון „איסקראַ״ און אויסגעשריען: „איינער אין פעלד האַלט נישט מלחמה״. אָפּ־

שיסנדיק צוזאַמען מיטן קאָמאַנדיר און טשערקאָוו. אַ פּולי־מיאַטשיק, זענען מיר דערלאָפן צו אַ בלאָטע ווו מען האָט זיך געקענט אָפּשטעלן, ווייל די דייטשן זענען נישט געקראָכן אַזוי טיף אין בלאָטע. דאָרט האָבן מיר געזען, אַז אונדזער גרופּע איז זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען, און ס'זענען זייער ווייניק געבליבן.

אין יענער געגנט זענען מיר געווען אַ קורצע צייט. ביסלעכווייז האָט מען זיך צוריקגעצויגן אויף די אַלטע באַזעס, לאָזנדיק דאָרט אַ פאַרווונדעטן פּאַרטיזאַן מיט מאַשע שעוואַכאָוויטש אַלס קראַנקן־שוועסטער, און נאָך עטלעכע פּאַרטיזאַנער זיי צו היטן עס זאָל נישט געשען קיין שלעכטס. מען האָט זיי אַלעמען אויסגעהרגעט.

דער אַנטיסעמיטיזם האָט געבושעוועט און דערגאַנגען ביזן העכסטן גראַד. אין „איסקראַ" זענען מיר געווען נישט מער ווי 10 יידן. מיר האָבן געבעטן אַ באַגעגעניש מיטן שטאַב און זיי דערציילט וואָס עס קומט פאָר, געפאָדערט פון זיי, אַז מיר זאָלן בילדן אַ באַזונדערע איינהייט. דער קאָמאַנדיר האָט געפרעגט: „אין וואָס שפּירט איר דעם אַנטי־סעמיטיזם, און ווער זענען די אַנטיסעמיטן?" האָבן מיר געענטפערט: „אַלע אָן אונטערשייד". דער פּאַרטיזאַן טיגער ז"ל האָט מיטן פינגער אָנגעוויזן אויף דעם אַדיוטאַנט וואָלאָדקע און אים פאָרגעוואָרפן, אַז דעם ערשטן מאָל, ווען ער איז אַרויס פון געטאָ האָט ער אים אַנטוואָפנט, די שטיוול אַראָפּגעצויגן, צוגענומען דעם רעוואָלווער, נאָכגעשאָסן און געטריבן צוריק אין געטאָ. פון דאַן אָן האָט זיך אַ ביסל באַרואיקט.

די באַציאונג פון די רוסן צו די יידן איז געווען אָפּהענ־גיק פון דער צייט. ווען זיי איז געווען שלעכט, האָבן זיי גע־שריען: „צו וועלכן טייוול דאַרפן מיר העלפן די יידן!"

פון די פּאַרטיזאַנער־גרופּן זענען געשאַפן געוואָרן ברי־גאַדעס. אונדזער בריגאַדע האָט געהייסן אויפן נאָמען פון קיראָוו. אין דער בריגאַדע זענען געווען 6 אָטריאַדן: „איס־קראַ", „רויטער אָקטיאַבער", „אַריאַל", „באַלטייעץ", „זאַ סאָוויעטסקויו ביעלאָרוסיו" און „אָרדזשאָניקידזע" מיט אַ יידישע גרופּע און רוסישע קאָמאַנדירן.

דורך אונדזער געגנט איז אַדורך אַ פרעמדע גרופּע פּאַר־טיזאַנער פון אָטריאַד „באָלשעוויק" — אויפן וועג פון דאָרף וואַסיליעוויטש און פודזין האָבן זיי געטראָפן דעם פּאַרטיזאַן וועלוול קרופּסקי מיט בעלאַ גאָלאָמביעווסקי. דערקענענדיק, אַז זיי זענען יידן, האָט מען זיי באַרויבט, צוגענומען דאָס געווער און דערשאָסן.

נעבן לידע, פון דער צווייטער זייט ניעמאַן, האָבן זיך אָרגאַניזירט פּוילישע פּאַרטיזאַנער א. נ. „אַרמיאַ קראַיאָוואַ". זיי האָבן געהאָלפן די דייטשן קעמפן מיט די פּאַרטיזאַנער.

אונדזער לאַגע איז געוואָרן ערנסטער און שווערער. דורך די פּוילישע פּאַרטיזאַנער זענען אויך געפאַלן אונדזערע פּאַרטיזאַנער. מיט דער צייט האָבן זיך אָרגאַניזירט צוויי בריגאַדעס פּאַרטיזאַנער: „קיראָווסקאַ" און „טשאַפּאַיעווסקאַ", וואָס האָבן געמאַכט אָנפאַלן אויף די פּוילישע פּאַרטיזאַנער און זיי אַ ביסל באַרואיקט.

אין מאַיאָנטעק פון דאָקודאָווע זענען געווען באַהאַלטן די פאַמיליע יאַנקעלעוויטש, רבקה ראַדזיוואַנישקי, נאָמיק לעווינסאָן און יהודה דאגוצקי. נישט ווייט פון דאָרט איז אויך געווען באַהאַלטן די פאַמיליע פון אליהו אילוטאָוויטש. זיי אַלע זענען אויף אַ שוידערלעכן אופן דערמאָרדעט גע־וואָרן.

אין יענער צייט בין איך געווען אין דאָרף ביי אַ קריסט־לעכן זייגערמאַכער, כדי צוגרייטן אַן עלעקטרישן מעכאַניזם צו אַ מינע. געמאַכט אַ גוטן שנאַפּס. פּלוצלונג האָב איך דער־הערט געשרייען און אַ שיסעריי. איך בין אַנטלאָפן הינטער די שייערן, און אַרויסגעלאָפן פון דאָרף אויפן וועג קיין פּיעטרי און אָנגעקומען אין דאָרף בורנאָס. דאָרט האָב איך געטראָפן אונדזער גאַנצע גרופּע „איסקראַ", וואָס האָט אָנ־געהויבן פאָרסירן דעם ניעמאַן. דאָס איז געווען נישט קיין לייכטע זאַך. כ'האָב געזען ווי דאָס שיפל פון סאָניע שעוואַ־כאָוויטש, היינט אָרלוק, האָט זיך איבערגעקערט און זי איז אַריינגעפאַלן אין וואַסער. זרח אָרלוק האָט זי אַרויסגעראַטע־וועט און אַריינגעפירט צו אַ פייער זיך אָנוואָרעמען און אויס־טריקענען אירע מלבושים.

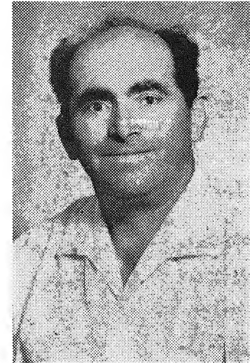
מיר אַליין האָבן אויף אונדז די לײדן נישט געזען און ניט געפילט, צוליבן דראַנג צום לעבן. נאָר אויפן צווייטן ברעג פון ניעמאַן זענען געשטאַנען פּויערים און געבראָכן די הענט צוקוקנדיק זיך צו די לײדן פון די פּאַרטיזאַנער. די ווייסע פּאָליאַקן האָבן פאַרנומען דאָס דאָרף דאָקודאָווע און מיר האָבן שוין מער נישט געקענט אַריינקומען אין דעם דאָרף.

„כרקטריסטיקה" (תעודת אופי) לד"ר ברוינה קיבלביץ, שהצטיין כרופא הפלוגה והשתתף גם בפעולות קרביות.

מנחם רזניק

מיין דערנער וועג

דער וועג קיין וואַראָנאָווע

עס איז שוין סוף ווינטער און מען דערוואַרט דעם פרילינג, אָבער נישט פאַר אַלעמען וועט נאָך שיינען די זון. מענטשן האָבן פאַרלוירן די האָפענונג. מען הערט נאָר פאַלשע טרייסטווערטער. ווו נישט ווו אין פאַרמאַכטע צימערן, ביים טונקעלן שיין פון נאַפט־לאָמפּן געפינען זיך נאָך איינציקע טרוימער וואָס חלומען פון אַ ליכטיקן פרילינג אויף דער וועלט, גלויבן נאָך אין דעם צוזאַמענברוך פון דער היטלער־אַרמיי. די סיבות פון טרוימען זענען קלאַנגען, וואָס דערגרייכן אין דער פינצטערניש פון געטאָ וועגן שטאַרקע ווידערשטאַנדן פון דער רוסישער אַרמיי אויף אַלע אָפּשניטן פון פראָנט. קאַמפן פון פאַרטיזאַנער אין רוקן פון שונא, ברענגען אים יעדן טאָג שווערע פאַרלוסטן אין זעלנער, קאָמוניקאַציע און אַפּראָוויזאַציע.

די פאַרטיזאַנער־קאַמפן זענען נישט נאָר פאַרשפּרייט ווייט אין מזרח נאָר אויך אין די מערב־געביטן.

אַרום לידע האָבן זיך אויך אָנגעפאַנגען צו אַנטוויקלען פאַרטיזאַנישע קאַמפן קעגן שונא. דער פונק פון נקמה הייבט אָן אַריינדרינגען אין די נשמות פון אַ טייל מענטשן אין די געטאָס. די דייטשע מפּלות אויף די פראָנטן הייבן אָן פאַרשנעלערן די אויסראָטונג פון די געטאָס. מורא האָבנדיק פאַר פאַרשידענע אויפשטאַנדן ווערן דורך די היטלעריסטן צוגעגרייט פאַרשידענע אָפּנאַרערישע מיטלען צו אויסבאַהאַלטן די צוגרייטונגען אויף פאַרניכטן די יידן אין די געטאָס.

אויך לידער געטאָ געפינט זיך אין פראָגראַם פון אויסראָטונג צוגעטראַכט דורך די תליינים האַנוועג, ווינדיש און ווערנער מיט זייערע משרתים. מיט זייערע פאַלשע שמייכלען און ליגנערישע הבטחות באַמיען זיי זיך צו באַאיינפלוסן די מיטגלידער פון יודענראַט וואָס שטייען מיט זיי אין קאָנטאַקט, זיי זאָלן נישט וויסן וואָס עס ווערט צוגעגרייט.

איך וויל דאָ דערמאָנען אַ געשפּרעך מיט אַ טשעך פון די ס. ס. אין לידע, וואָס האָט מיך גאַנץ אָפט באַזוכט. זיין אויסזען איז געווען עפּעס אַנדערש ווי אַלע מאָל. זיין פראַגע איז געווען צי קיינער חוץ אונדז איז נישטאָ אין הויז. דאַן האָט ער אָנגעהויבן ריידן:

„היטלער האָט פאַרשפּילט די קריג. אַלע נצחונות־בילדער און דערציילונגען, אַז די דייטשישע אַרמיי געפינט זיך נעבן מאָסקווע, זענען נאָך פאַרן קריג צוגעגרייט געוואָרן דורכן פּראָפּאַגאַנדע־מיניסטעריום. אָבער איידער היטלער וועט דעם קריג פאַרשפּילן, וועלן אַלע יידן ליקווידירט ווערן דורך פאַר־שידענע פון פריער צוגעגרייטע מיטלען, פּייניקונג און דערנידערונגען".

דאָס זאָגנדיק האָט ער מיר געגעבן עטלעכע רעוואָלווער־קוילן און געזאָגט:

„דאָס איז פאַרן שונא, אָבער די לעצטע קויל לאָז פאַר דיר, כדי דיין טויט זאָל זיין שענער ווי דערנידעריקט צו ווערן."

ביים געזעגענען זיך האָט ער געזאָגט, אַז ער ווערט געשיקט צום פראָנט און מיר וועלן זיך שוין מער נישט זען. ער אַליין האָט געהערט צו דער טשעכישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פאַרטיי, נאָר איצט איז ער פאַרמאַסקירט.

דאָס געשפּרעך האָט געעפנט אין מיר אַ פאַרבאָרגן געפיל וואָס האָט מיך נישט געלאָזט רוען און גערופן: „גיי אין וואַלד"; „עטלעכע קוילן דעם שונא, די לעצטע — זיך".

אַ געוויסן פרייטיק פרי, ווען מענטשן פון געטאָ זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָט מיר מיין 11־יאָריקער זון פלוצלינג אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז געסטאַפּאָ קומט אָן. ווען איך האָב דורכן פענצטער דערזען די מערדער מיט אַ פּוילישן פּאָליציי־פּזשאָדאָווניק גיין אין דער ריכטונג פון מיין הויז, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז די לאַגע איז ערנסט. אַנטלויפן דורכן פענצטער איז געווען אוממעגלעך. געשטויסן דורך אַ געהיימען אינסטינקט, האָב איך געעפנט די טיר צו דער גאַס און זיך אָנגעטראָפן מיט דער גרופּע. דער ערשטער האָט מיך פאַרהאַלטן דער פּאָליציי־פּזשאָדאָווניק און געפרעגט ווו וווינט רעזניק? איך האָב אים געוויזן אויף דער צווייטער טיר, ווו ס'האָט געוווינט מיין פרויס שוועסטער, און איך בין אַנטלאָפן.

ווען איך בין אַרויס פון פּאָסטאָווסקע גאַס, גייענדיק צו קאָשאַראָווע, האָב איך אויף אַלץ געקוקט און געטראַכט, אַז איך זע דאָס צום לעצטן מאָל. איך בין געגאַנגען צום יודענראַט, זיי דערציילן און מיט זיי זיך באַראַטן וועגן ווייטערע שריט.

ביי מיין שוועגערין האָט מען די היטלעריסטן געזאָגט, אַז איך בין אַוועק אין יודנראַט. זיי האָבן זיך גלייך געלאָזט צום יודענראַט. דערזעענדיק זיי פון ווייטן, בין איך פון יודענראַט אַנטלאָפן און אַוועק אויף די פּיאַסקעס. ערשט איצט הייבט זיך אָן דאָס טראַגישע קאַפּיטל אין מיין לעבן. אַלע טירן זענען פאַר מיר פאַרשלאָסן געוואָרן, קיינער האָט מיך נישט געוואָלט אַריינלאָזן. כ'וויל קיינעם נישט באַשולדיקן, ווייל ווען מען געפינט מיך אין איינעם פון די הייזער, וואָלט מען די גאַנצע פאַמיליע פון דעם הויז אויסגעראָטן.

איך בין אַריין צו אַ פּאָליאַק אין הויז. דאָס איז געווען דער קאַסירער פון באַנק פּאָלסקי אין לידע, באור, אַ פּויזנער. מיין גאַנץ גוטס און פאַרמעגן האָב איך צו אים איבערגעגעבן איידער די דייטשן זענען אַריין אין לידע. מיר זענען געווען שכנים. ווען איך האָב אים דערציילט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך און געבעטן ער זאָל מיך לאָזן אין זיין הויז ביז אָוונט, כדי איך זאָל זיך קענען פאַרבינדן מיט עטלעכע באַקאַנטע, כדי צוגרייטן אַ וועג ווי צו אַנטלויפן פון לידע, האָט ער מיר געענטפערט, אַז אויב איך וועל אין פאַרלויף פון אַ פּאָר מינוט

נישט פאַרלאָזן זיין הויז, וועט ער מעלדן דער געסטאַפּאָ וועגן מיר.

כ'בין שנעל אַרויס פון זיין שטוב און גייענדיק געטראַכט וועגן דעם ווי אַזוי פיל יידן האָבן זייער גאַנץ פאַרמעגן אָפּגעגעבן צו פּאָליאַקן, גלויבנדיק אין זייער פריינטשאַפט. צום סוף זענען די „פריינט" פאַרוואַנדלט געוואָרן אין די גרעסטע שונאים און אַ טייל פון זיי האָבן גורם געווען צום טויט פון זייערע גוט באַקאַנטע יידן.

אויף פּיאַסעקעס האָב איך מיך באַגעגנט מיט מיין פרוי, וואָס איז אויך אַנטלאָפן פון שטוב. זי האָט מיר איבערגעגעבן וועגן די קורצע געשפּרעכן, וועלכע זענען געווען צווישן איר שוועסטער מיט די געסטאַפּאָ-לייט. פאַרשטענדלעך האָבן זיי נישט געוווּסט, אַז דאָס איז איין פאַמיליע.

מיט דער הילף פון מיין פרוי האָב איך זיך פאַרבונדן מיטן בירגערמייסטער יאַקאָוויטש, מיטן קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי און האָב באַקומען פון זיי אַנווייזונגען, כ'זאָל זיך אויפהאַלטן אין וועלכן ס'איז פּלאַץ ביז זונטיק פאַרטאָג, ווייל עס ווערט צוגעגרייט אַ פּלאַן מיך אַרויסצופירן פון לידע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז נישט געווען פון פריינטשאַפט אָדער פון ליבע צו מיר. דאָס איז מער געווען פון שרעק, מורא האָבנדיק, אַז מיין אַרעסט קאָן זיי אויך אַריינשלעפּן.

איך געדענק נישט ווו כ'האָב פרייטיק-צו-נאַכטס גענעכטיקט. אָבער מיט איינעם, וואָס איז אויך געשלאָפן אין זעלבן הויז, האָב איך מיך דריי מאָל געטראָפן: אין דער נאַכט פון שרעק; ס'צווייטע מאָל — אין פרייען קאַמף קעגן דייטשן אין פאַרטיזאַנקע; ס'דריטע מאָל — נאָך דער באַפרייונג, אויפן וועג קיין ארץ-ישראל. געווען איז ער אַן ערלעכער פאַרטיזאַן, איינער פון די בעסטע קעמפער. ער האָט פאַרדינט די העכסטע אויסצייכענונג פאַר די קאַמפן פון דער סאָוועטישער מאַכט. שפּעטער, דורך פאַרשידענע בלבולים, האָט מען געזוכט אים צו ליקווידירן אין דער תקופה פון סטאַליניזם. דאַן איז ער געצוווּנגען געווען אויף נישט לעגאַלע וועגן צו אַנטלויפן פון רוסלאַנד און געפינט זיך היינט אין ישראל — דאָס איז דער באַוווּסטער ברוך לעווין.

שבת האָב איך מיך אויפגעהאַלטן ביי מיינעם אַ שוואָגער, שמעון בויאַרסקי. שבת ביינאַכט האָט מען מיר מיטגעטיילט, אַז מען וועט מיך זונטיק פאַרטאָג פירן אין דער ריכטונג קיין וואָראָנאָווע. מיין פרוי, נאָכן איינאָרדענען די קינדער ביי איר משפחה, איז געקומען צו מיר.

זונטיק פאַרטאָג — אַ לייכטער שניי איז געפאַלן — איז צוגעפאָרן צו בויאַרסקיס הויז אַ שליטן געשפּאַנט אין צוויי פערד. ס'איז קיין צייט נישט געווען צו קלערן. כ'האָב אַפילו נישט געוווּסט, וואָס זענען די ווייטערדיקע פּלענער. אויף מיר און מיין פרוי האָט מען אַרויפגעוואָרפן צוויי גראָבע מאַנטלען מיט באַשליקן, אַז ס'איז שווער געווען אַרויסצושטעקן די פּנימער. אויף איין אַרבל איז געווען אַ לענטע מיט דער אויפשריפט: „שוץ-פּאָליציי".

אַזוי האָבן מיר אַנגעהויבן פאַרלאָזן לידע. מיט שטילע בליקן, אָן ווערטער, אָן טרערן, האָבן מיר זיך געזעגנט מיט דער משפחה.

לאַנגזאַם האָט זיך דער שליטן געגליטשט אויפן שניי אין דער ריכטונג אויף סוואָלסקע גאַס, צום ווילנער שאָסיי. איך זע ווי אַ גרופּע יידן ווערט געטריבן צו דער אַרבעט. אין דער ערשטער ריי גייט ד"ר קאַנטאָר. אַ גרויזאַמער אומעט ליגט אויף זייערע פּנימער. כ'קוק זיי נאָך דורך די פאַרשטעלטע ווינקלען פון מאַנטל און טראַכט: דאָס לעצטע מאָל.

אַט אַזוי האָב איך פאַרלאָזט לידע.

מיט אַ פּאָר שעה שפּעטער האָב איך זיך געפונען אין שטעטעלע וואָראָנאָווע, און מיין באַגלייטער האָט זיך אומגעקערט קיין לידע.

די דערמאָרדונג פון זון

אין וואָראָנאָווע זענען די געטאָס געווען געטיילט אין גאַסן און נישט געשלאָסן. מיין ערשטע באַגעגעניש איז געווען מיט מיינעם אַ גוטן באַקאַנטן אַדוואָקאַט קאַמיאָנסקי. ער איז געווען איינער פון יודענראַט אין וואָראָנאָווער געטאָ. ער האָט מיך פאַרבונדן מיט איינעם אַ געוועזענעם בוכהאַלטער, וואָס האָט זיך צו יענער צייט אויך געפונען אין וואָראָנאָווע — יעקב דרוק. ער האָט אונדז צוגענומען צו זיך און מיר זענען ביי אים געווען אַ פּאָר טעג.

אין אַ געוויסן אָוונט איז אַריינגעקומען דער קאָמענדאַנט פון דער ידישער פּאָליציי — אַ געוועזענער דייטשער ייד — וועלכער האָט אונדז אַרויסגעפירט אויפן גאַס און האָט געזאָגט:

„איר מוזט פאַרלאָזן וואָראָנאָווע, ווייל איר ווערט געזוכט פון געסטאַפּאָ און וואָראָנאָווע איז צו נאָענט פון לידע."

רעדנדיק האָט ער אונדז אָנגעוויזן צוויי וועגן: לינקס — לידע און רעכטס — ווילנע.

מיר האָבן פאַרלאָזט וואָראָנאָווע און צופוס געגאַנגען אין איינער פון די אָנגעוויזענע ריכטונגען. באַגלייט האָבן אונדז בלויז די שטומע שטערנס.

גייענדיק האָבן מיר פונדערווייטנס באַמערקט ווי ס'פינקלט פון אַ פענצטער אַ בלאַסע שיין. מיר האָבן זיך פאַרנומען אין דער ריכטונג. מיר זענען אַריין אין קליינעם הויז און אַ וואַרעמקייט האָט אונדז אַרומגענומען. אויף אונדזער באַגריסונג האָבן די פּויערים געענטפערט. אין אַ קורצן געשפּרעך האָב איך געזען, אַז מיר האָבן צו טאָן מיט אַ פּוילישן פּאַטריאָט. ער האָט אונדז דערלויבט נעכטיקן און מכבד געווען מיט עסן — פאַרשטייט זיך, אַז פאַר געלט.

אויף מיין פראַגע, ווי אַזוי מיר קענען אָנקומען קיין ווילנע, האָט ער מיר פאַרגעשלאָגן זיין פאַרמיטלונג.

אַ פּאָר טעג זענען מיר ביי אים פאַרבליבן. מיין פרוי איז צוריק אַוועק אין לידער געטאָ מיטן געדאַנק צו ברענגען די קינדער. זי האָט אונדזער עלטערן זון נח געבראַכט מיט זיך צום זעלבן גוי.

אין אַ זונטיקדיקן טאָג האָט אונדז דער גוי אַרויפגענומען אויף זיין וואָגן און געפירט קיין ווילנע. מיר האָבן מיט זיך געהאַט געפעלשטע דאָקומענטן, וועלכע מיין פרוי האָט מיטגעבראַכט פון לידע, אַז מיר פאָרן קיין ווילנע אין שליחות פון געביטס-קאָמיסאַר, צו ברענגען געוויסע זאַכן פאַר די לידער וואַרשטאַטן. אין אַ באַגלייטונגס-בריוו, געחתמעט פון געביטס-קאָמיסאַר, איז געווען געשריבן, אַז מיר זענען „נוצלעכע יידן", כדי דייטשן, וואָס וועלן אונדז באַגעגענען זאָלן אונדז נישט טשעפּען.

אַזוי זענען מיר דערפאָרן ביז באַסטון. דאָרט זענען מיר פאַרהאַלטן געוואָרן דורך ליטווינער. דעם וואָגן מיטן ייִנגל

האָבן זיי נישט געזען, ווייל מיר זענען געגאַנגען צופוס. נאָך אַ שטרענגער אונטערזוכונג האָבן זיי זיך גערעכנט מיט די בריוו און אונדז באַפרייט מיטן באַדינג, אַז אין פאַרלויף פון צוויי שעה זאָלן מיר דאָס שטעטל פאַרלאָזן. דער פויער האָט מורא געהאַט ווייטער צו פאָרן און ער איז צוריקגעפאָרן. מיט אַ פּאָר שעה שפּעטער זענען מיר געווען צוריק אין דער זעלבער קאָלאָניע, ביים זעלבן פויער.

נאָך אַ קורצער באַראַטונג מיטן זעלבן פויער וועגן אונדזער ווייטערדיקן גורל, האָט ער אונדז פאָרגעשלאָגן, אַזוי ווי זיין זון אַרבעט אַלס לעשניק (וואַלד־היטער) אין איינעם פון די וועלדער נישט ווייט פון וואָראָנאָווע, און דאָרט אַרבעטן אויך אַ סך יידן ביים האָלץ האַקן, וועט מיר דער זון מיטנעמען מיט דער פרוי און קינד און אונדז איינאָרדענען ביים פויער ווו ער האַלט זיך אויף. ער וועט אונדז אויך פאַרזען מיט אַן אַרבעטס־שיין.

נאָך דעם ווי מיר זענען אַדורכגעקומען מיטן זון בנוגע דעם פרייז, איז באַשטימט געוואָרן אונדזער איבערפירן פון דער קאָלאָניע אין דער נייער ריכטונג.

מיטאָג צייט זענען מיר אָנגעקומען אויפן פלאַץ. גרויסע וועלדער. יעדע פּאָר קילאָמעטער אַן איינצל הויז. זיי ווערן אָנגערופן קאָלאָניעס אָדער כוטאָרן. צו איינעם פון די הייזער זענען מיר פאַרפאָרן. אַ יונגער פויער, נישט קיין רייכער, דריי קליינע קינדער, געפירט אַ נאָרמאַל אַרבעטער־לעבן, געשפּייזט זיך טיילווייז פון זיין ערד־אַרבעט און אַ טייל פון אַרבעט אין וואַלד. זיין אויפנעמען אונדז איז געווען אַ פריינדלעכע.

שנעל האָבן מיר זיך איינגעלעבט מיט דער משפּחה און איינגעגלידערט זיך מיט די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די וועלדער. עס האָט זיך געלעבט ניט שלעכט, אָבער ניט לאַנג. דער יינגל האָט זיך איינגעלעבט זייער גוט מיט די קינדער פון פויער, וועלכע פלעגן זיך צוזאַמען שפּילן אין שטוב און אויפן גאַס. ער איז באַליבט געוואָרן פון דער גאַנצער פויערשער פאַמיליע, אַזוי ווי אַן אייגן קינד.

דער גורל האָט אָבער עטוואָס אַנדערש געוואָלט:

אין אַ געוויסן טאָג, ווען דער לעשניק האָט זיך געפונען אין שטעטל וואָראָנאָווע און פאַרבראַכט צוזאַמען מיט אַ פּוילישן פּאָליציאַנט — אַ געוועזענער אָסאַדניק מיטן נאָמען פלאַשצוק — האָט ער אים שיכורערהייט פאַרטרויט, אַז צוזאַמען מיט אים, ביי דעם פויער אין וואַלד געפינט זיך אַ יידישע משפּחה, אַ מאַן, אַ פרוי און אַ קינד.

דער פּאָליציאַנט, וועלכער האָט שוין געהאַט אַ סך יידישע לעבנס אויף זיין געוויסן האָט באַשלאָסן אויך צו ליקווידירן די משפּחה.

אין אַ געוויסן זונטיק — דאָס איז געווען אין אַפּריל 1942 — איז דער פּאָליציאַנט געקומען צו פאָרן אויף דער קאָלאָניע. צופעליק בין איך און מיין פרוי געווען אין וואַלד. מיין זון, זעענדיק אַ פּאָליציאַנט, האָט ער זיך באַהאַלטן אין שייער. דער פּאָליציאַנט איז אַריין אין הויז, און נישט טרעפנדיק קיינעם, האָט ער זיך פאַרנומען אין ריכטונג פון שייער. דאָס יינגל האָט געפרוווט אַנטלויפן, אָבער דער פּאָליציאַנט האָט אים געכאַפּט. ער האָט אים געמאַטערט און געפרעגט ווו זיינע עלטערן זענען. מיטן גלויבן, אַז עס וועט אים געלונגען צו אַנטלויפן, האָט ער אים געפירט אין דער ריכטונג צום וואַלד. זייענדיק נאָענט פון וואַלד, האָט ער גענומען לויפן. דריי קוילן האָט דער פּאָליציאַנט פאַרמאָגט אין זיין ביקס. 2 האָבן נישט געטראָפן, די דריטע האָט דורכגעלעכערט דאָס האַרץ פון יינגל און ער איז געפאַלן אַ טויטער צו דר׳ערד. דער ערשטער און ליבסטער קרבן פון מיין משפּחה אויף פעלדער ווייט פון אַ יידישן ישוב.

אויף די קלאַנגען פון די שיסערייען איז מיין פרוי אינסטינקטיוו געלאָפן צו דער ריכטונג. אירע בליקן האָבן זיך נאָך באַגעגנט מיטן לויפנדן און פאַלנדיקן קינד. אַ ווילדע האָט זי זיך געוואָרפן אויפן פּאָליציאַנט מיטן אויסגעשריי: „וואָס האָסטו געטאָן ?!״ ס׳איז צווישן זיי פאָרגעקומען אַ געראַנגל. קיין קוילן האָט ער מער נישט געהאַט. ווען ער האָט זיך אַרויסגעריסן פון אירע הענט, האָט ער איר נאָך אַ קלאַפּ געגעבן מיטן פריקלאַד פון ביקס, אָבער זעענדיק, אַז מיר, איך און מיינע חברים, דערנענטערן זיך, און הערנדיק דעם קלאַנג פון אַ רעוואָלווער־שאָס אין זיין ריכטונג, איז ער אַנטלאָפן.

מיטן אויפגייענדן מאָרגנשטערן האָבן מיר באַערדיקט אונדזער זון נישט ווייט פון וואַלד, נעבן אַ יונג בליענדיק ביימעלע. דער פויער האָט אונדז פאַרזיכערט, אַז ער וועט היטן דעם קבר. מיר האָבן געגלויבט, אַז ס׳וועט אונדז געלינגען איבערפירן דעם קערפּער קיין לידע אויפן יידישן בית־עולם.

נאָך צוויי טעג פון שווערע איבערלעבונגען האָבן מיר זיך פאַרנומען אין דער ריכטונג צוריק צום לידער געטאָ.

אין ווילנער געטאָ

נאָכן איבערנעכטיקן אין לידער געטאָ, זענען מיר צומאָרגנס גאַנץ פרי אַרויס אין דער ריכטונג פון ווילנע, געפירט דורך אַ פויער, וואָס האָט אונדז געבראַכט אין לידער געטאָ. אָנקומענדיק קיין ווילנע, האָבן מיר באַגעגנט אַ יידישע אַרבעטס־גרופּע געפירט פון איר גרופּן־פירער אין געטאָ, אומקערנדיק זיך פון דער אַרבעט. צוזאַמען מיט זיי האָבן מיר זיך אַריינבאַקומען אין ווילנער געטאָ, וועלכער איז געווען באַוואַכט דורך דייטשן און ליטווינער.

נאָכן איבערנעכטיקן די ערשטע נאַכט ביי באַקאַנטע, בין איך גערופן געוואָרן צום שעף פון יודענראַט, גענס. דאָרט האָט זיך אויך געפונען דעסלער, דער יידישער פּאָליצייקאָמענדאַנט. זיי האָבן מיך אָנגעהויבן פאָרשן, ווי אַזוי איך בין אַנטלאָפן פון לידע, וועגן דער לאַגע אין לידער געטאָ א. א. וו.

כ׳בין פון זיי געוואָר געוואָרן, אַז דער גנב, וועלכער האָט געבראַכט דעם אומגליקספאַל אין לידער געטאָ, געפינט זיך אין אַרעסט. זיי האָבן מיר געגעבן די מעגלעכקייט אים צו זען און זאָגן צי דאָס איז דער זעלבער.

אינטערעסאַנט איז, אַז טראָץ דעם וואָס פּאָר יידן איז געווען פאַרבאָטן קאָמוניקאַציע און פּאָסט, זענען אַלע ידיעות פון איין געטאָ צום אַנדערן דערגאַנגען פּינקטלעך און צו דער צייט.

דאָס איינבירגערן זיך אין ווילנער געטאָ איז אונדז אָנגעקומען נישט שווער אַ דאַנק אַ געוויסער משפּחה ראַדזיעוויטש, וועלכע האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט צו שלאָפן ביי זיי, און אויך אַ דאַנק זייער אַ זון, וואָס האָט געאַרבעט אין אַרבעטס־אַמט.

דאָס לעבן אין ווילנער געטאָ איז געווען אַ סך שווערער ווי אין לידע. די סיבות דערפון זענען געווען דאָס, וואָס דער געטאָ אין ווילנע איז געווען אַ געשלאָסענער, מיט אַ גרויסער באַפעלקערונג אויף אַ גאָר קליינעם שטח, אונטער אַ שטרענגער קאָנטראָל פון ליטווינער געסטאַפּאָ. נישט קוקנדיק אָבער אויף דעם, איז אין געטאָ געפירט געוואָרן אַ קולטורעל לעבן.

כ׳וויל נישט צופיל זיך פאַרנעמען מיטן עקאָנאָמישן און פּאָליטישן לעבן פון ווילנער געטאָ. איך לאָז דאָס פאַר די, וועלכע האָבן דורכגעלעבט פון דייטשן אַריינמאַרש אין ווילנע ביז דער ליקווידאַציע פון געטאָ, און פאַר אַזעלכע דיכטער און שרייבער, וואָס ווילנע פאַרמאָגט און האָבן וועגן דעם געניטער געשריבן, ווי סוצקעווער, קאָוונער, דוואָרזשעצקי און אַנדערע. איך וויל נאָר דערמאָנען לזכות דעם לידער יודענראַט און קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי — ליכטמאַן, קאָטאָק א. אַ., וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט מיטצואַרבעטן מיט די דייטשן און האָבן אַוועקגעגעבן פּיינפול זייער לעבן. נישט ווי דעסלער אַלס קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי אין ווילנער געטאָ און אַנדערע, וועלכע האָבן פאַרראַטן זייערע אייגענע ברידער, האָבן מיטגעהאָלפן די געסטאַפּאָ אין זייער שמוציקער אַרבעט און האָבן אויך שפּעטער באַצאָלט מיט זייער אייגן לעבן, אַ טייל דורך געסטאַפּאָ־לייט און אַ טייל דורך דער אונטערגרונט־באַוועגונג.

נאָך פאַרבלייבן צוויי וואָכן אין געטאָ, בין איך צוגעטיילט געוואָרן אַלס גרופּנפירער צו אַן איינהייט, וועלכע האָט געאַרבעט אויסער ווילנע, אין פאַרובאַנעק — אַן איינהייט, וועלכע האָט זיך געפונען אונטער אַ שטרענגער אויפזיכט פון היטלער־יוגנט און געפירט דורך אַ טאָדט־אינזשיניער. אמת, די אַרבעט איז געפירט געוואָרן אויף דער פריי, ד. ה. אויף דער פרייער לופט, אָבער אונטער אַ שטרענגער וואַך. דער הויפּט פון דער איינהייט, אַ געוויסער ס. ס.־מאַן מיט אַ פאַרברענט געפלעקטער צורה, דאָס אויסזען — העסלעך, אָבער אויך אינערלעך אַ הונדערט־פּראָצענטיקע חיה. אַ שרעק פלעגט באַפאַלן די אַרבעטער ווען ער פלעגט דורכגיין אויף אַ קאָנטראָל, וואָס פלעגט שטענדיק זיך ענדיקן מיט אַ קרבן. אין גרעסטן טייל פלעגן אַלס קרבנות פאַלן די גרופּנפירער.

צוליב וואָס מ׳האָט מיר צוגעטיילט דעם פּאָסטן, ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג, אָבער כ׳גלויב, אַז דאָס איז געווען מיטן מיין פּטור צו ווערן פון מיר. דער גורל האָט אָבער געוואָלט פאַרקערט. אַ דאַנק אַן אויפזעערין, אַ געוויסע פּאָלקע, איז מיר געלונגען איבערצוקויפן דעם „אָבערסט" און קומען מיט אים אין נענטערן קאָנטאַקט, וואָס האָט צייטווייליק אויסגעבעסערט די באַדינגונגען פאַר די אַרבעטער פון דער איינהייט און אויך מיינע פּערזענלעכע באַדינגונגען.

אונדזער באַציאונגען זענען אַזוי וויט דערגאַנגען, אַז מיט זיינס אַ דערלויבעניש און מיט געסטאַפּאָ־מאַשינען פון זיין איינהייט, איז מיר דערמעגלעכט געוואָרן מיטצופאָרן — פאַרשטענדלעך אַלס אַרבעטער — פון ווילנע קיין גראָדנע דורך לידע.

מיין כוונה איז געווען אַריינצובאַקומען זיך אין לידער געטאָ, זען זיך מיט די איבערגעבליבענע משפּחה און מיט מיין צווייט קינד.

ווען די מאַשינען האָבן זיך דערנענטערט צו לידע, האָב איך אָנגעטאָן זון־ברילן און האָב זיך באַמיט דורך מיין קליידונג און אויסערלעכן אויסזען, מען זאָל מיך נישט דערקענען.

אויף מיין פאַרלאַנג האָבן די דייטשן מיך אַראָפּגעלאָזט נעבן געטאָ, אויף פּאַסטאָווסקע. דער ערשטער איינדרוק מיינער איז געווען כמעט דערזעלבער, ווי ווען כ׳האָב פאַרלאָזט לידע. ביזן צוקומען צו דעם הויז, אין וועלכן די משפּחה האָט זיך געפונען, זענען אַ סך אויגן געווען געווענדעט צו מיר. אָבער ווי ס׳ווייזט אויס, האָבן זיי מיך נישט דערקענט, אָדער בכלל נישט געגלויבט, אַז איך לעב נאָך.

אַריינקומענדיק אין הויז בין איך איבערראַשט געוואָרן פון דעם וואָס אַלץ האָט זיך געענדערט. די גרויזאַמע שחיטה האָט פאַרניכטעט אַ טייל פון מיין משפּחה — מיין פרויס צוויי שוועסטער, צביה בויאַרסקי און חיה נוימאַן, איר מאַן און קינד, צוזאַמען מיט אונדזער צווייטן קינד.

אַ ביסל שפּעטער זענען אָנגעקומען אין געטאָ יידן פון דער אַרבעט. איינער פון זיי — משה מאַרקאָוויטש, געבוירן אין וואָראָצלאַוו, וועלכער האָט די גאַנצע צייט זיך אויפגעהאַלטן ביי אונדז, האָט מיר איבערגעגעבן פּרטים וועגן דער גרויסער שחיטה פון 8־טן מאַי 1942. ער איז אויך געווען פאַרורטיילט צום טויט און געראַטעוועט זיך דורך אַנטלויפן. אַט איז אין קורצן זיין דערציילונג.

דעם 8־טן מאַי 1942, ווען ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, זענען מיט שטורעם אַלע יידן אויפגעוועקט געוואָרן פון שלאָף. מיט געשלעגן און געשרייען זענען די מענער, פרויען און קינדער געצוווּנגען געוואָרן זיך צו קאָנצענטרירן אויף איין פּלאַץ פירוויז. פאַרשטייט זיך, אַז מיט די לעצטע כוחות האָבן די משפּחות זיך באַמיט צו האַלטן צוזאַמען. מיט ווילדקייט זענען אַלע געטריבן געוואָרן אין איין ריכטונג. ס׳איז נישט דערלויבט געוואָרן קיינעם אַ וואָרט אויסצורעדן אָדער אַרויסגיין פון דער ריי. געטריבן האָט מען זיי צו די קאַשאַרן, צו דעם פּלאַץ, וועגן וועלכן ס׳האָבן זיך שוין פון פריער פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען גראָבט דאָרט גריבער.

די ערשטע זענען געטריבן געוואָרן פון די גאַסן פּאַסטאָווסקע, כלאָדנע, קרופּאָווסקע. דער פּלאַץ איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט דייטשן און זייערע משרתים מיט מאַשין־געווער אין די הענט. אין איין זייט זענען געשטאַנען די זאָנדער־גרופּן מיט די טויטן־קעפּ, צוזאַמען מיט ווינדיש, האַנוועג, ווערנער און אַנדערע. אַזוי האָט זיך אָנגעפאַנגען די סעלעקציע. און ווי „מעביר צאנו תחת שבטו" זענען מענטשן אָנגעוויזן געוואָרן רעכטס און לינקס. די פון געביטס־קאָמיסאַר מיט אַלע געהילפן אָנגעוויזענע פאַר צייטווייליק נוצלעכע, זענען געוויזן געוואָרן לינקס — צום לעבן; און די, וועלכע זענען נישט נושא חן געווען, זענען מערדערלעך געשלאָגן און געשטויסן געוואָרן אין דער רעכטער זייט. דאָרט זענען אַלע געצוווּנגען געוואָרן זיך זעצן אָדער לייגן אויף דער ערד.

ווען די אַרבעט איז פאַרענדיקט געוואָרן, זענען אַלע יידן פון לינקס געפירט געוואָרן צוריק אין ריכטונג פון געטאָ, אויף פּאַסטאָווסקע. אַ ביסל שפּעטער זענען אַלע פון רעכטס, צונויפגעזאַמלטע מיט מערדערישע קלעפּ, געטריבן געוואָרן צו די אָפּענע גריבער מיטן באַפעל אויסצוטאָן זיך און אַוועקגעבן ווערטפולע זאַכן. דאָס געוויין פון די קינדער, דאָס ספּאַזמירן פון די מאַמעס האָט נישט געקענט אויפרייסן די הימלען, אויך נישט די פאַרשטיינערטע הערצער פון די מערדער. צווישן די

געשרייען האָט זיך אויך געהערט די געבראָכענע שטימע פון מנהיג פון דער ידישער קהילה, הרב ר׳ אהרון ראַבינאָוויטש זצ״ל, וועלכער איז מיטגעגאַנגען זיין לעצטן וועג מיט זיין קהילה:

— ידן, וויינט נישט! פאַרגיסט נישט קיין טרערן, גיט נישט די מערדער דעם פאַרגעניגן צו הערן אונדזער געוויין און זען אונדזערע טרערן! קידוש השם!... — און רייסנדיק קריעה איז ער געגאַנגען צו די גריבער.

צוריק קיין ווילנע

מיטן אָנקומען פון דער נאַכט האָב איך ווידער פאַרלאָזט דעם לידער געטאָ און צוריקגעקומען קיין ווילנע.

ס׳איז מיר נישט אַזוי לייכט אָנגעקומען צו דערשטיקן דעם ווייטאָג אין זיך, און וויזן אַ קינסטלעך שמייכל אויפן פּנים, אַז מיין פרוי זאָל נישט דערקענען די אינערלעכע איבערלעבונגען. כ׳האָב איר קורץ איבערגעגעבן וועגן די אַלע אין לידע, אויף וועמען זי האָט זיך נאָכגעפרעגט.

אין אַ געוויסן טאָג, ווען כ׳בין געקומען צו מיין אַרבעטס־פּלאַץ, בין איך גערופן געוואָרן צום שעף. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער פאָרט אַהיים אויף אורלויב צו זיין פרוי און קינד און ער פאַרלאַנגט מתנות, וועלכע דאַרפן באַזאָרגט ווערן צום טאָג פון זיין אָפּפאָרן. פאַרשטענדלעך, אַז זיין פאַרלאַנג איז גלייך אויסגעפירט געוואָרן.

מיין נייער אַרבעטס־פּלאַץ

לויט מיין פרויס פאַרלאַנג האָבן מיר פאַרלאָזן דעם ווילנער געטאָ און איבערגעגאַנגען אויף אַ נייעם פּלאַץ, 14 קילאָמעטער פון ווילנע — ביאַלע וואַקאַ, אַ געוועזענער קוראָרט, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן עקספּלאָאַטאַציע פּלאַץ פון טאָרף־גראָבונגען, אָנגעפירט דורך אַ פּוילישן נאַטשאַלניק אונטער דער אויפזיכט פון אַ האָלענדער.

ס׳איז מיר נישט שווער אָנגעקומען צו אַקלימאַטיזירן זיך אויפן נייעם אַרבעטס־פּלאַץ אַדאַנק דער הילף פון באַקאַנטע, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט און געשטאַנען אין נאָענטע באַציִונגען מיטן נאַטשאַלניק און מיט דער הילף פון געלט.

דאָ זענען באַשעפטיקט געווען אַ פּאָר הונדערט ידן, פרויען און מענער. נישט ווייט פון פּלאַץ האָט זיך געפונען נאָך אַ ידישע אַרבעטס־איינהייט, וואָס איז געווען באַשעפטיקט ביים האַקן האָלץ אין די וועלדער. די באַוועגונג איז געווען אַ גאַנץ פרייע. די אויפזיכט איבער דער באַוועגונג און אַרבעט אין וואַלד איז געווען אין די הענט פון ליטווישע פּאָליציאַנטן. איין אָדער צוויי מאָל אַ וואָך פלעגן געפירט ווערן גרופּן פון די אַרבעטער דורך ידישע הילפס־פּאָליציי קיין ווילנע אין געטאָ אַריין.

אין די וועלדער האָט זיך אויסגעשפּינט דער געדאַנק פון אַ צוזאַמענטרעף מיט פּאַרטיזאַנער. ס׳האָט זיך געשאַפן אַ געוויסע איניציאַטיוו אויף אַרויספירן יוגנט צום קאַמף קעגן דער דייטשער בעסטיע. נישט לייכט איז געווען די אַר־בעט. יעדער געדאַנק האָט געדאַרפט גוט קאָנטראָלירט ווערן, מיט יעדן וואָרט האָט מען זיך געדאַרפט היטן נישט נאָר פאַר דייטשן און ליטווינער, נאָר אויך פאַר אייגענע חברים, וועלכע זענען פאַרבלענדט און פאַרפירט געוואָרן פונעם געדאַנק, אַז נאָר אַרבעט פאַרן דייטש איז דער איינציקער וועג דאָס לעבן צו ראַטעווען. זיי זענען געווען גרייט און אויך צייטנווייז איי־בערגעגעבן די דייטשן וועגן די אַלע פּלענער, וועלכע זענען צוגעגרייט געוואָרן.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געמאָלדן, אַז די אַלע טאָרף־אַרבעטער ווערן איבערגעפירט מיט זייערע זאַכן קיין ווילנע. ס׳זענען מאָביליזירט געוואָרן פויערים מיט וועגענער פון די דערבייאיקע דערפער, וועלכע האָבן געדאַרפט איבער־פירן די אַלע ידן פונעם אַרבעטס־פּלאַץ קיין ווילנע. פאַר־שיידענע קלאַנגען האָבן זיך געשאַפן וועגן דער איבערזידלונג, היות ווי ס׳איז שוין באַוווסט געוואָרן, אַז איבערזידלונגען פון אַן אַרבעטס־פּלאַץ פירן צום גרעסטן טייל אין פּאָנאַר — אַ וועג פון וועלכן מען קערט זיך נישט צוריק. אָבער דער פאַקט, וואָס די איבערזידלונג איז דורכגעפירט געוואָרן אָן ס. ס., בלויז דורך ליטווישע און ידישע פּאָליציי, האָט עטוואָס באַרויִקט די געמיטער. די אַלע מענטשן זענען געבראַכט גע־וואָרן קיין ווילנע אין אַ געוויסן לאַגער — נישט אין געטאָ — געהיטן דורך דער ידישער פּאָליציי. מיך מיט דער פרוי איז געלונגען אַריינצובאַקומען זיך אין געטאָ.

נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן איבערקאָנטראָלירט די געגנט פון וואַקאַ און די אומגעגנט ווו פריער האָבן עקזיסטירט די אַרבעטס־לאַגערן, האָבן זיי אויפגעשטעלט באַראַקן, אַלעמען קאָנצענטרירט אין איין פּלאַץ, פאַרצוימט מיט שטאַכל־דראָט און געפּאַדערט אַרבעטס־הענט.

מיר איז געלונגען אין צווישנצייט אַריינפירן אַ קאָמענ־דאַנט פון דער ידישער פּאָליציי, וועלכן איך האָב געגלויבט, אַז ער וועט מיט אונדז מיטאַרבעטן, כדי איבערזידלען באַ־וואָפנטע ידן פונעם פּלאַץ צו די פּאַרטיזאַנער. אויך אַ יונגן דאָקטאָר האָב איך פאַרטרויט, אַז זיין פּלאַץ איז אַ צייטווייי־ליקער דאָ, אַז ער דאַרף מיט אונדז אַריבער אין וואַלד. אַלס באַלוינונג פאַר זיין מיטגיין און מיטאַרבעטן מיט אונדז אין וואַלד, האָב איך מיך פאַרפליכטעט איינצואָרדענען זיין פאַ־מיליע ביי אַ פויער נישט ווייט פונעם אַרבעטס־פּלאַץ. מיינע פאַרפליכטונגען האָב איך אויסגעפירט, אָבער ביטערלעך בין איך אָנטוישט געוואָרן פון די צוויי פערזאָן.

אַלע אַרבעטס־פעיקע זענען איינגעטיילט געוואָרן אין באַ־ראַקן, וועלכע ס׳איז לייכט געווען צו קאָנטראָלירן בייטאָג און ביינאַכט.

אין איינעם פון די גרויסע באַראַקן, ביים ערשטן אַריינ־גאַנג, נאָענט פון די לאַגער־אַמטן האָב איך מיר אָפּגעטיילט אַ קליינעם צימער, אין וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען אויסער מיר מיט מיין פרוי, אויך שמיד מיט זיין פרוי (געוועזענער יודענראַט־מיטגליד אין לידע). אָט אין דעם צימערל זענען אויסקריסטאַליזירט געוואָרן אַלע פּלענער פון אַריבערפירן גרופּן פון ווילנער געטאָ דורך אונדזער אַרבעטס־פּונקט צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד.

לייזער ענגעלשטערן

פון געטא צו די פארטיזאנער אין וואלד

דער שרייבער איז אליין א ווילנער, וואס איז, צוזאמען מיט א גרעסערער גרופע ווילנער יידן, אנגעקומען קיין לידע, נאכדעם ווי עס האבן זיך אנגעהויבן די מאסן־רציחות פ׳ן יידן אין ווילנע. דער לידער „יודנראט" האט זיי אלעמען באזארגט מיט געפעלשטע דאקומענטן אלס געבוירענע לידער.

אין יענער צייט האט געטראפן, אז איניקע יידישע גנבים האבן געמאכט א רויב אנפאל אויפן לידער פראוואסלאוונעם גלח, און די דייטשן האבן זיי געכאפט און ארעסטירט. די ווייבער פון די גנבים האבן זיך געווענדעט צום „יודנרט", ער זאל זען באפרייען זייערע מענער, א זאך וואס דער „יודנראט" האט, נאטירלעך, נישט געקענט טאן. אויס נקמה, האבן די גנבים פארמסרט דעם „יודנראט" פאר די דייטשן. די דייטשן האבן געלאזט פארבייפירן די גאנצע יידישע באפעלקערונג, דורך א שמאלן דורכגאנג, פארביי איינעם פון די גנבים, מיטן נאמען ווירא־בעק, וועלכער האט אנגעוויזן אויף אלע ווילנער. וואס ער האט דערקענט. אלע ווילנער זיינען קורץ נאכדעם דערשאסן געווארן. אויך אלע מיטגלידער פונעם „יודנראט" זיינען ארעסטירט געווארן און נאך אן אוממענטשלעכער אויספארשונג (ביי וועלכער זיי האבן גארנישט מודה געווען און קיינעם נישט ארויסגעגעבן), אויף א בעסטיאלישן אופן אומגעבראכט געווארן.

פון דעם בלוטיקן עפיזאד (די „דעפילאדע"), הויבט זיך דא אן דעם שרייבערס דערציילונג פון זיינע איבערלעבונגען אין לידער געטא.

די רעדאקציע

די „דעפילאדע" אויף דעם מארק פלאץ

די לידער יידן האבן זיך געפונען אין דריי באזונדערע געטאס אין פארשידענע עקן שטאט. דאס איז געווען דערפאר, וואס די נאצישע אקופאנטן האבן נישט געקענט געפינען אין דער פארברענטער שטאט גענוג הייזער אין איין קווארטאל פאר אלע 7 טויזנט יידן. אזוי ארום האבן זיי געמוזט מאכן דריי באזונדערע געטאס, פון וועלכע איינע האט זיך געפונען אויף קאשאראווער גאס, די צווייטע — אויף פאסטאווער, און די דריטע — אויף די פיאסקעס. די ביוראען פון יודענראט האבן זיך ביז דער גרויזאמער שחיטה, דעם 8־טן מאי 1942, געפונען אויף קאשאראווער גאס, און נאך דער שחיטה, ווען ס'איז פארבליבן קוים א דריטל פון דער יידישער לידער באפעלקערונג, איז דאס איינציקע געטא געווען אויף פאסטאווער גאס.

די „דעפילאדע" איז פארגעקומען א פאר טעג פאר פורים.

יענעם פארטאג, ווען מ'איז אויפגעשטאנען און זיך גענומען אילן, ווי יעדן פארטאג, צו גיין צו דער ארבעט, האט מען דערזען ארייננקומען אין געטא גרויסע מחנות באוואפנטע ליטווינער אין זייערע געלע מונדירן, און די פאשיסטישע ווייסרוסישע פאליציי, אונטער דער אנפירונג פון א גרויסער צאל ס.ס.־זשאנדארן, וועלכע האבן זיך פונאנדערגעשאטן איבער אלע הייזער און מיט ווילדע געשרייען: „הערראוס!" אנגעהויבן ארויסצוטרייבן אלעמען פון די הייזער, מענער, פרויען און קינדער. זיי האבן אפילו נישט געלאזט זיך אנטאן די יעניקע, וועמען זיי האבן געטראפן נאך אין די אונטערוועש. ווער עס האט נישט באוויזן צו כאפן עפעס א שטיקל בגד ארויפצווארפן אויף זיך, איז ארויסגעלאפן פון שטוב אין די וועש. קראנקע און שוואכע עלטערע מענטשן, וואס האבן זיך נישט געקענט אויפהייבן פון זייערע געלעגערס, האבן די בעסטיעס דערשאסן אין זייערע בעטן.

אין דער שטוב, ווו איך האב זיך געפונען, איז געווען א יונג פארפאלק. די פרוי האט מיט א טאג פריער געבוירן א קינד, וואס דאס איז פאקטיש געווען א „פארברעכן„ לויט די נאצישע געטא־געזעצן... די פרוי איז נאך געווען זייער שוואך, האבן די שטוביקע מענטשן מיט איר מאן אויף שנעל ארויפגעווארפן אויף איר א מאנטל און אונטער די ארעמס האט מען זי מיטן קינד ארויסגעפירט פון שטוב איידער די מערדער זענען אריינגעקומען, ווען נישט, וואלטן זיי זי דערשאסן. אבער אלץ איינס האט זיי דער טויט נישט אויסגעמיטן אין דער גרויסער שחיטה. דער פרויס א שוועסטער איז שפעטער געווען מיט מיר צוזאמען אין וואלד און זי פלעגט כסדר דער׳מאנען וועגן אט דער פאסירונג בעת דער „דעפילאדע".

אונטער א האגל פון קלעפ האבן די מערדער געטריבן די יידן צום געטא־טויער. קיין אנדער געדאנק איז שוין ביי קיינעם נישט געווען, אז דאס איז שוין דער לעצטער וועג צום טויט. האט מען דעריבער אנגעהויבן לויפן איבער די דראטן אויף יענער זייט געטא און זיך אויסבאהאלטן ווו איינער האט נאר געקענט. אבער יעדער אנטלויפנדיקער, וועלכער איז דורך די מערדער באמערקט געווארן, איז דערשאסן געווארן אויפן ארט. אויף אזא אופן זענען גלייך אין די ערשטע מינוטן דערשאסן געווארן מאסן יידן.

מיר מיט נאך א יידן האט זיך איינגעגעבן אריבערצוקלעטערן דעם הויכן פארקאן פון געטא ביי די ווארשטאטן, וואס זענען געווען אויסערן געטא. דארט האבן געארבעט א פאר הונדערט יידן פון געטא ביי פארשידענע ארבעטן פאר דער דייטשער ארמיי. מיר האבן זיך אריינגעכאפט אין א סקלאד, ווו עס איז געווען א טיפע גרוב, אין וועלכער ס'איז געלעגן א גרויסע מעטאלענע פאס, פון וואנען ס'האבן זיך געצויגן רערן. אזוי ווי עס איז געווען א געפאר, אז די נאציס זאלן אהער נישט קומען זוכן באהאלטענע, זענען מיר דערייבער ביידע ארונטערגעקראכן אין גרוב און זיך פארדרוקט הינטערן פאס, אבער דארט איז געווען ארט נאר פאר איינעם, זענען מיר געלעגן איינער אויפן אנדערן. און ס'האט זיך טאקע ארויסגעוויזן, אז אונדזער השערה איז געווען א ריכטיקע. אין א ווײַלע ארום האט עמעצער געעפנט די טיר און באלד האט זי זיך צוריק פארמאכט. ווען מיר וואלטן באצייטנס נישט אראפ אין גרוב, וואלט איך שוין נישט געשריבן די דאזיקע שורות. גלייכצייטיק האבן מיר דערהערט שיסע־

רייען אויפן הויף און דאָס איז געווען אַ באַווייז, אַז די מער־דער האָבן געפונען באַהאַלטענע יידן אויפן הויף.

אין גרוב זענען מיר בײדע אָפּגעלעגן אַ גאַנצע נאַכט און געמאַכט פאַרשידענע פּלענער, ווו מיר זאָלן זיך אַהינטאָן, אויב עס וועט זיין אויס מיטן געטאָ. מיין אָח לצרה האָט גראָד געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן אַלס שניידער. ער איז געווען אַ לידער און געקענט די גאַנצע געגנט פון אַרום לידע. האָט ער מיך געטרייסט, אַז וואָס עס זאָל נישט זיין וועלן מיר זיך האַלטן צוזאַמען.

ווען עס האָט אָנגעהויבן שפּראָצן אויף טאָג, האָבן מיר דערהערט ריידן יידיש נעבן דעם סקלאַד, ווו מיר זענען גע־לעגן. מיר זענען צוגעלאָפן צו אַ שפּאַרונג פון וואַנט און דער שניידער, כ׳געדענק נישט זיין נאָמען, האָט גלייך דער־קענט, אַז דאָס זענען די יידן, וואָס אַרבעטן אין שטאַל ביי די פערד. מיר זענען באַלד אַרויס פון סקלאַד זיך ביי זיי צו דערוויסן וואָס איז געשען.

ווען איך האָב זיך פון זיי דערוווּסט, אַז קיין שחיטה איז נישט געווען, האָב איך שוין מער נישט געקענט בלייבן שטיין און זיך צוהערן צו זייער דערציילן, ווייל מיין באַוווּסטזיין און קלאָרער שכל האָבן מיר דיקטירט, אַז איך מוז שוין זיין אין געטאָ און נאָך כאַפּן די גרופּע אַרבעטער, וואָס אַרבעטן מיט מיר צוזאַמען אין דער ס.ס.־זשאַנדאַרמעריע, איידער זיי גייען אַרויס צו דער אַרבעט פון געטאָ. אויב איך באַוויז זיי נישט צו טרעפן, בין איך אַ „פּאַרטיקער"...

אין אייניקע טעג אַרום זענען געקומען זשאַנדאַרן אין געטאָ און אַרויסגעפירט אַלץ פון די הייזער ביי די אַרעס־טירטע ראַטמענער. דאָס איז שוין געווען אַ באַווייז, אַז זייע־רע לעבנס האָבן שוין די מערדער אויסגעלאָשן. דעם זעלבן טאָג האָבן די בעסטיעס זיי אַרויסגעפירט עטלעכע מעטער פון טורמע און זיי אויסגעשאָסן.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן זיי אויך אַרויסגעפירט אויף יענער זייט טורמע די ווילנער און זיי אויסגעשאָסן.

דערביי וויל איך פאַרנאָטירן דעם אויסטערליש שוידער־לעכן פאַקט:

ווען די מערדער האָבן דערשאָסן די ווילנער קרבנות איז שוין געווען פאַרנאַכט. ווען די מערדער האָבן אָנגעהויבן לאָזן אין די אומגליקלעכע קוילן־סעריעס, זענען דריי פון זיי גלייך געפאַלן נאָך אידער זיי זענען געטראָפן געוואָרן פון די קוילן. אויף זיי האָבן אָנגעהויבן פאַלן די דערשאָסע־נע און אויף אַזאַ אופן זענען זיי געבליבן ליגן אונטער דער מאַסע הרוגים און האָבן זיך געוויקט אין זייער בלוט.

ווען די מערדער האָבן געענדיקט זייער בלוטיקע אַר־בעט, זענען זיי זיך רואיק אַוועק, איבערלאָזנדיק פאַר די יידן פון געטאָ אויף מאָרגן צוצונעמען די טויטע קערפּערס און זיי קובר זיין. ביז האַלבער נאַכט זענען די ניצול־געוואָרענע אַזוי געלעגן אין אָט דער שרעקלעכער לאַגע, און נאָכדעם האָבן זיי זיך אַרויסבאַקומען פון אונטערן באַרג מתים און זענען נעלם געוואָרן אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט.

שפּעטער האָט מען זיך אין געטאָ דערוווּסט פון אָט דער געשיכטע, ווען די דריי זענען שוין געווען צוריק אָנגעקומען אין ווילנער געטאָ. צוויי פון זיי געדענק איך מיט די נעמען. איינער האָט געהייסן גאַמאַרסקי, געוווינט אין ווילנע אויף

ליפּווקע, און דער צווייטער, אַנצקע קענסקי, דער יינגסטער זון פון אַ באַקאַנטן ווילנער סוחר. זיי האָבן דערנאָך געלעבט אין ווילנער געטאָ ביז איר ליקווידאַציע. אָבער דער טויט האָט זיי אַלץ איינס נישט אויסגעמיטן און זיי זענען שפּעטער אומגעקומען בעת דער דער ליקווידאַציע פון געטאָ. דער דריטער איז זלמן דוקשטולסקי, לעבט אין ישראל.

ביז דער גרויסער שחיטה אין לידער געטאָ האָבן זיך די מערדער געפירט אַזוי, אַז די אַלע יידן, וואָס זיי האָבן דערשאָסן, פלעגן זיי נאָכדעם באַפעלן דעם יודענראַט קומען מיט אַ וואָגן און צונעמען די קרבנות און זיי קובר זיין אויפן בית־עולם. אויף אַזאַ אופן האָט מען ערשט דאַן געהאַט די געלעגנהייט צו זען מיט וואָס פאַר אַ בעסטיאַלישקייט די מערדער זענען זיך באַגאַנגען איבער די אומגליקלעכע איידער זיי פלעגן זיי דערשיסן.

זיי פלעגן אויך דערשיסן די קרבנות מיט דום־דום־קוילן (אויפרייס־קוילן) און אויף אַזאַ אופן פלעגן פאַרקומען האַרצרייסנדיקע סצענעס מצד די פאַמיליעס פון די אומגע־בראַכטע, וועלכע פלעגן זיי נישט דערקענען, און נאָר לויט די שטיקלעך בגדים, וואָס זענען נאָך אויף זיי געבליבן פלעגט מען זיי דערקענען.

די קערפּערס פון די דערמאָרדעטע מיטגלידער פון יודענראַט זענען געווען שוואַרץ מיט טיפע וווּנדן און מער ווי הויט און ביינער איז אויף זיי נישט געבליבן נאָך די אַלע פייניקונגען, וואָס די בעסטיעס האָבן איבער זיי דורכגע־פירט.

נאָכן אומקום פון יודענראַט האָט דער געביטס־קאָמי־סאַר געגעבן אַ באַפעל, אַז עס זאָל געשאַפן ווערן אַ נייער יודענראַט. פון אָנהייב איז שווער געווען צו געפינען בעלנים, וועלכע זאָלן וועלן גיין אין יודענראַט און איינ־שטעלן דאָס לעבן לטובת הכלל, אָבער עס איז דאָך קיין אַנדער ברירה נישט געווען און מ׳האָט ווי עס איז צונויפ־געשטעלט אַ נייעם יודענראַט.

נאָך דער טראַגעדיע מיטן יודענראַט האָט אין געטאָ געהערשט אַ גוואַלדיקע דערדריקונג. מען האָט אָנגעהויבן פילן גאָר אַן אַנדער „לופט" און מ׳האָט איינגעזען אַז דעם געטאָ שטייט פאַר איבערצולעבן שווערע צייטן.

מיט אַ פּאָר וואָכן שפּעטער איז געקומען אַ פרישער אומגליק. דאָס מאָל האָט מען אַרעסטירט עטלעכע און זיבע־ציק יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין אַ דייטשער איינהייט — „בויטן־לאַגער", האָט דאָס געהייסן, אַ פּלאַץ, ווו עס פלעגן צונויפגעפירט ווערן די אַלע דעראָבערטע טראָפייען, וואָס די דייטשע אַרמיי האָט פאַרכאַפּט ביים שונא אויף די שלאַכט־פעלדער. די דייטשן האָבן באַשולדיקט די אַרעס־טירטע יידן, אַז זיי האָבן געגנבעט געווער פון „בויטען־־לאַ־גער". כאָטש מען האָט ביי זיי גאָרנישט געפונען ביים אַרעס־טירן זיי, האָט מען דאָך אַלעמען אָפּגעפירט אין תפיסה.

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז עס געווען אַ מסירה פון די קריסטלעכע פּוילישע אַרבעטער, וואָס האָבן דאָרט אויך געאַרבעט און האָבן, ווייזט אויס, טאַקע געגנבעט געווער פאַר זיך אָדער פאַרקויפט צו די פּאַרטיזאַנער, און כדי אָפּצוּווענדן פון זיך דעם חשד מצד די דייטשן אין דעם לאַ־גער, האָבן זיי געמסרט די יידישע אַרבעטער.

נאָכן האַלטן די עסלעכע וואָכן אין תפיסה אין פייניקינגען, האָט שוין די געטאָ געהאַט פרישע עטלעכע און זיבעציק קרבנות.

אין דער זעלבער צייט האָבן אָנגעהויבן דערגיין אין געטאָ ידיעות וועגן דורכגעפירטע שחיטות אויף יידן אין די שטעטלעך פון ווייסרוסלאַנד. די שטימונג איז געוואָרן ביז גאָר אַ טרויעריקע. מען האָט געפילט, אַז די בייזע שעה רוקט זיך אונטער אויך אויפן לידער געטאָ. אָפּטימיסטן האָבן געטרייסט דעם נערוועזן עולם און האָבן זיך און אַנדערע איינגערעדט, אַז דער געביטס־קאָמיסאַר האַנוועג וועט נישט „דערלאָזן" צו קיין שחיטה אויפן לידער געטאָ, „ווייל ער דאַרף די יידן האָבן צו דער אַרבעט. בפרט, אַז אין די וואַרשטאַטןביים געטאָ אַרבעט מען אויס אַזעלכע וויכטיקע זאַכן, וואָס זענען אַזוי נייטיק פאַר די סאָלדאַטן אויף די שלאַכטפעלדער; דעריבער וועט ער נישט דערלאָזן אומברענגען זיינע נוצלעכע פאַך־אַרבעטער".

אָט אויף אַזאַ אופן האָט מען צווישן זיך געפּילפּולט אין די הייזער אין די אָוונטן, ווען מען פלעגט קומען פון דער שקלאַפן־אַרבעט.

צוליב „זיכערקייט" וועגן, האָט מען דאָ, ווי בשעתו אין ווילנע, אינעם פעריאָד פון די „געלע שיינען", אויך אָנגעהויבן זוכן פאַרשידענע וועגן ווי אַזוי זיך אַריינצוכאַפּן אין די „גליקלעכע" וואַרשטאַטן, כדי צו האָבן אַ „שיין" פון אַ פאַך־אַרבעטער.

דער יידישער פאַרטרויאונגס־מאַן פון געביטס־קאָמיסאַר און אויפזעער איבער די וואַרשטאַטן און איבער די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט, איז געווען אַן אינזשעניר פון גאַליציע, אַן אַסימילירטער ייד מיטן נאָמען אַלטמאַן.

ווען עס איז געקומען די ליקווידאַציע פון לידער געטאָ, האָט אים „זיין" געביטס־קאָמיסאַר ליקווידירט צוגלייך מיט אַלע יידן פון געטאָ. צוזאַמען מיט די איבעריקע יידן איז ער אַרויסגעפירט געוואָרן קיין מיידאַנעק.

די גרויסע שחיטה איבער די לידער יידן

נאָכן טראַגישן אומקום פונעם לידער יודענראַט און נאָך דער „דעפּילאַדע" אויפן מאַרק, האָט מען יעדן טאָג געפילט, אַז עס רוקט זיך אָן אַ שוואַרצע כמאַרע אויפן געטאָ.

גאָר אַ גרויסע בהלה האָט אַרומגעכאַפּט די ווילנער פליטים. נאָכדעם ווי די פופציק ווילנער זענען געפאַלן קרבנות דורך דער מסירה פון דעם מסור „וויראַבעק". מען האָט מורא געהאַט, אַז דער געביטס־קאָמיסאַר מיטן שעף פון דער זשאַנדאַרמעריע וועלן אָננעמען נאָך אַנדערע מיטלען צו כאַפּן נאָך ווילנער. צוליב דעם האָט זיך אָנגעהויבן צווישן די ווילנער אַ בהלהדיקע לויפעריי פון לידע צוריק אין ווילנער געטאָ. דאָרט איז די לאַגע צו יענער צייט שוין געווען, אַזוי צו זאָגן, „סטאַביליזירט", ווו עס האָבן זיך געפונען אַרום 15 טויזנט יידן, וואָס די נאַציס האָבן דערווייל געלאָזט לעבן.

אַזאַ רייזע קיין ווילנע איז געווען נישט נאָר פאַרבונדן מיט טויט־סכנה וואָס האָט געלויערט אויף יעדן טריט און שריט, נאָר מען האָט אויך באַדאַרפט האָבן אַ סך געלט. אַ פויער, וואָס האָט ריזיקירט אַוועקצופירן עטלעכע יידן מיט אומוועגן אויף זיין וואָגן קיין ווילנע, האָט פאַרלאַנגט אַ לעגענדאַרן פּרייז. איך, למשל, האָבן וועגן דעם געקענט נאָר חלומען, אָבער די, וואָס האָבן געקענט באַצאָלן און געקראָגן אַזאַ געלעגנהייט, האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר דער געפאַר. אַזוי אַרום האָבן זיך אַ היפּש ביסל ווילנער פליטים אויף אַזאַ אָדער אַנדערן אופן אָפּגעטראָגן פון לידער געטאָ.

אין דער זעלבער צייט איז אין געטאָ אָנגעגאַנגען אַ בהלה צו באַזאָרגן זיך מיט אַ „פאַך־שיין" פון די וואַרשטאַטן אָדער פון אַן אַנדער כלומרשט „זיכערער" איינהייט. דאָס גאַנצע געטאָ האָט ממש געפיבערט מיטן דאָזיקן פּראָבלעם. דעם „פאַך־שיין" האָט מען באַטראַכט דערווייל פאַר דעם איינציקן רעטונגס־מיטל אין פאַל פון אַ שחיטה. וועגן אַנטלויפן אין די וועלדער איז אין געטאָ, אין יענער צייט, נאָך קיינעם נישט איינגעפאַלן, ווייל פון קיין פאַרטיזאַנער־באַוועגונג האָט מען דאַן אין געטאָ נאָך נישט געהערט.

אָט אין אַזאַ בהלהדיקער און צעטומלטער אַטמאָספער האָט מען געלעבט טאָג און נאַכט ביזן חודש מאַי.

אין די ערשטע טעג פון מאַי האָט דער געביטס־קאָמיסאַר האַנוועג געשיקט רופן צו זיך די פאַרשטייער פון יודענראַט.

ער איז אַרויסגעקומען צו זיי מיט אָט די ווערטער:

— צו מיר זענען דערגאַנגען ידיעות, אַז די יידן האָבן ביי זיך באַהאַלטן גאָלד און ווערטפולע חפצים, וועלכע זיי האָבן בשעתו נישט אָפּגעגעבן אין מיין רשות. איך גיב אייך אַ טערמין פון דריי טעג צונויפצונעמען ביי די יידן דאָס גאַנצע באַהאַלטענע גאָלד און ברענגען עס צו מיר. אויב דאָס וועט נישט אויסגעפירט ווערן צום טערמין, גאַראַנטיר איך נישט פאַר די פאָלגן, וואָס וועלן צוליב דעם אַרויסקומען.

ווען די פאַרשטייער זענען געקומען אין געטאָ מיט דער דאָזיקער בשורה, קען מען זיך פאַרשטעלן, וואָס פאַר מהומה דאָס האָט ביי אַלעמען אַרויסגערופן.

דער יודענראַט האָט צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג פון דער גאַנצער געטאָ און איבערגעגעבן די ווערטער פון געביטס־קאָמיסאַר און זיי האָבן אַפּעלירט, אַז די, וואָס האָבן נאָך גאָלד און צירונג, זאָלן אַריינטראָגן אין יודענראַט, אפשר וועט מען מיט דעם קענען פאַרהיטן פון אַן אומגליק אויפן געטאָ.

(ס'דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן, אַז באַלד ווי די יידן זענען אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ, האָט דער געביטס־קאָמיסאַר באַפוילן, אַז די יידן זאָלן אָפּגעבן דאָס גאָלד און ווערטפולע חפצים אונטער אַ דראָונג פון טויט־שטראָף).

כאָטש מען האָט שוין געפילט, אַז קיין שחיטה וועט מען שוין דאָ, פונקט ווי אין אַנדערע געטאָס, נישט אויסמיידן, האָט מען דאָך זיך געוואָלט שאַפן אַ פונק פון האָפענונג, אפשר וועט נאָך אַ ביסל גאָלד ווייכער מאַכן דאָס האַרץ פון געביטס־קאָמיסאַר און ער וועט אָפּהאַלטן די געפּלאַנטע שחיטה. און מען האָט אָנגעהויבן טראָגן אין יודענראַט גאָלד און צירונג.

ווען די פאַרשטייער פון יודענראַט האָבן געבראַכט צום געביטס־קאָמיסאַר דאָס צונויפגעקליבענע גאָלד, האָט ער זיי געהייסן מאָרגן קומען נאָכאַמאָל.

צומאַרגנס האָבן זיי פון געביטס־קאָמיסאַר באַקומען פאָל־גנדיקע תשובה:

— לויט מיינע ידיעות — האָט ער געזאָגט — האָבן די יידן נאָך גאָלד. איך גיב אייך אַ טערמין פון נאָך צוויי טעג אויפצוקלויבן דאָס איבעריקע גאָלד, וואָס די יידן האָבן באַהאַלטן...

דער יודענראַט האָט ווידער צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג און איבערגעגעבן די תשובה פון געביטס־קאָמיסאַר. דאָס מאָל האָבן זיי אָבער נישט אַפּעלירט ווי פריער, אַז מען זאָל זיך איילן אָוועקצוגעבן דאָס גאָלד און חפצים. אויף זייערע פּנימער איז געווען אויסגעגאָסן אַ טיפער טרויער און מען האָט געקענט פאַרשטיין, אַז קיין זאַך קען שוין נישט העלפן אָפּצושרייען די שחיטה. אַלע זענען געשטאַנען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. נאָכדעם ווי אַ פאַרשטייער פון יודענראַט האָט געזאָגט, אַז דער רבונו־של־עולם וועט אונדז אפשר אויסהיטן פון דער גרויסער סכנה, זענען אַלע זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין שטילשווייגן איבער די הייזער.

דאָס איז געווען דעם 6־טן מאַי 1942, מיט צוויי טעג פאַרן גרויסן חורבן.

די שחיטות אין ווייסרוסלאַנד האָט דורכגעפירט אַן ס.ד.־קאָמאַנדאָ. יידן האָבן זיי גערופן „טרופּי־טשאַשקעס", ווייל זיי האָבן געטראָגן אויף זייערע היטלען אַן עמבלעם מיט אַ שאַרבן.

די שחיטות אין די שטעטלעך זענען באַשטימט געוואָרן דורך דעם גענעראַל־קאָמיסאַר איבער גאַנץ מערב־ווייסרוסלאַנד. ער האָט געהייסן קובאַ, און דער שטאַב זיינער האָט זיך געפונען אין מינסק. לויט זיין באַפעל איז אין באַשטימטן טערמין אויסגעפירט געוואָרן די שחיטות איבער יידן דורך אַט די „טרופּי־טשאַשקעס", מיט דער הילף פון די אָרטיקע זשאַנדאַרן, ווייסרוסישע פּאָליציי און אַראָפּגעבראַכטע ליטווינער פון ליטע. דעריבער האָבן די יידן אין יענער צייט שטאַרק נאָכגעשפּירט אין שטאָט, ווען זיי זענען געגאַנגען צו און פון דער אַרבעט, צי עס באַווייזן זיך נישט אָט די מערדער מיט די דאָזיקע היטלען, און ווען מען האָט געטראָפן איינעם אָדער עטלעכע פון די מערדער, איז אין געטאָ געוואָרן אַ פּאַניק, און מען האָט זיך שוין די נאַכט געריכט אויף אַן „אַקציע". אָבער עס האָט זיך נאָך דעם אַרויסגעוויזן, אַז זיי זענען געקומען צוליב עפּעס אַנדערש, און מען איז אָפּגעקומען מיט בלויזער שרעק.

ס'איז כדאַי צו דערמאָנען, אַז אָט דער בלוטדורשטיקער קובאַ איז שפּעטער צעריסן געוואָרן אויף פּיצלעך אין זיין וווינונג נאָך אַן אַטענטאַט אויף אים. דאָס איז געווען אַ נקמה־אַקט פון די ווייסרוסישע פּאַרטיזאַנער און דורכגעפירט איז עס געוואָרן אויפן פאָלגנדיקן אופן:

צוצוקומען צו אַזאַ „העכט", איז גאָרנישט געווען אַזוי לייכט. ער איז כסדר געווען אַרומגערינגלט מיט אַ גאַנצן שטאַב פון זיינע פאַרטרויאונגס־מענטשן, וואָס האָבן געהיט זיינע טריפהנע ביינער. האָט מען דעריבער געמוזט האָבן די הילף פון אַן אינעווייניקסטן מענטשן און דער גורל איז געפאַלן אויף איינער פון די דינסטן, וואָס האָבן אים באַדינט, וועלכע האָט פאַרדינט זיין צוטרוי. די פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געשטעלט אין קאָנטאַקט מיט דער דינסט און איר איז איבערגעגעבן געוואָרן די אויפגאַבע אונטערצולייגן אונטער זיין בעט די אמתע באָמבע מיט אַ זייגער־מעכאַניזם, וואָס איז געווען אויסגערעכנט, אַז זי זאָל אויפרייסן, ווען דער „העכט" וועט ליגן אין בעט און שלאָפן. און אַזוי איז טאַקע געווען. ווען דער מערדער קובאַ איז זיך געשמאַק געשלאָפן אין זיין ווייכן בעט, האָט די באָמבע אויפגעריסן און אין איין אויגנבליק אין נישט געבליבן קיין סימן פון זיינע טריפהנע ביינער.

ווען מיר, די אַרבעטער ביי דער ס.ד.־זשאַנדאַרמעריע, פלעגן אַריינקומען אין געטאָ פון דער אַרבעט, זענען שוין געשטאַנען מענטשן און געוואַרט אויף אונדז, מען האָט ביי אונדז געוואָלט זיך דערוויסן, צי מיר האָבן דאָרט ביי דער ס.ס. אפשר עפּעס געהערט, אָדער צי עס זענען נישט אָנגעקומען די „טרופּי־טשאַשקעס" א.אַז.וו. אָבער גראָד דעם טאָג פאַר דער שחיטה האָבן מיר ביי זיי קיין אויסערגעוויינלעכע באַוועגונגען נישט באַמערקט. ווי שטענדיק, האָבן מיר אין דער זעלבער צייט פאַרענדיקט אונדזער אַרבעט און זענען אַוועק אין געטאָ.

„מי יחיה ומי ימות"

דעם 8־טן מאַי 1942, איז אין מיטן נאַכט אַרומגערינגלט געוואָרן די געטאָ און פאַרטאָג האָבן מיר דערזען אין געטאָ די „טרופּי־טשאַשקעס" און באַוואָפנטע ליטווינער, ווי אויך ווייסרוסישע פּאָליציי. אַלע זענען זיי געווען טויט־שיכור, די פּנימער פול מיט רציחה. ביי אַלעמען פון אונדזער שטיבל האָט זיך אַרויסגעריסן אַ אויסגעשריי — „דאָס מאָל איז שוין זיכער אַ שחיטה".

תיכף האָבן זיך אַריינגעריסן צו אונדז די מערדער מיט ווילדע געשרייען: „הערראַוס, הערראַוס", און אָנגעהויבן אַרויסטרייבן די מענטשן פון די הייזער. עס האָט אין יענעם מאָמענט אויסגעזען, ווי מ'טרייבט אַרויס אַ סטאַדע בהמות פון שטאַל אין שעכטהויז אַריין צו דער שחיטה... ווער עס האָט צו דער סעקונדע נישט באַוויזן אַרויסצולויפן פון שטוב איז צעמיתט געוואָרן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן, און אַ צעבלוטיקטן האָבן די בעסטיעס יענעם אַרויסגעשליידערט אויפן גאַס און געטריבן צום טויער פון געטאָ.

פון ביידע זייטן גאַס זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט די ליטווינער מיט די ביקסן אין די הענט און געהאַלטן אין איין טרייבן די צעטומלטע יידן און ווען מען איז צוגעקומען צום טויער, האָבן די בעסטיעס באַפוילן זיך אויסצושטעלן צו פיר אין אַ ריי און מאַרשירן אין דער אָנגעוויזענער ריכטונג צו דער קאַשאַראָווער גאַס. אויך אויפן גאַנצן וועג זענען אויף ביידע זייטן גאַס געשטאַנען באַוואָפנטע ליטווינער.

די פאָדערשטע רייען זענען צוגעקומען צום אָרט, וווּ עס האָבן זיך געקריצט דריי וועגן: איין וועג, רעכטס, האָט געפירט צו דער קאַשאַראָווער גאַס, און אַ צווייטער, לינקס, האָט געפירט צוריק צום געטאָ. אָט דאָ זענען די רייען געבליבן שטיין.

ביי דעם פּלאַץ איז עס פאַרגעקומען די סעלעקציע — מיט זיין גאַנצער קליקע.

דאָרט איז שוין געווען פאַרזאַמלט די גאַנצע באַנדע מערדער. די עלטסטע פון דער ס.ס.־זשאַנדאַרמעריע מיטן שעף בראש פון דער ס.ד. און דער געביטס־קאָמיסאַר האַנוויג מיט זיין גאַנצער קליקע.

פאַמיליעס זענען געגאַנגען אינאיינעם. יוען מ׳איז צוגע־קומען צום פּלאַץ, האָט מען דעם „שיין" פֿ'ן דער אַרבעט געהאַלטן צוגעגרייט אין האַנט, וואָס איז דורך די מערדער דורכגעקוקט געוואָרן און תיכף איז געווען אַן אָנווייז מיטן פינגער וויהין ער זאָל געשיקט ווערן.

פון אָנהייב האָט מען די מערסטע, וואָס האָבן געהאַט „פּאַך־שיינען" געשיקט אויף לינקס, דאָס הייסט, צום לעבן. דערביי זענען אויך פאָרגעקומען נישט ווייניק האַרצרייסנ־דיקע סצענעס, אַפילו מיט די, וועלכע זענען אין דעם מאָ־מענט געווען פון די גליקלעכע. אויב דער באַזיצער פון דעם „פּאַך־שיין" האָט, לויטן חשבון פון די מערדער, געהאַט אַ צו גרויסע פאַמיליע, איז זי צעריסן געוואָרן. אַ טייל איז געשיקט געוואָרן לינקס און די איבעריקע אויף רעכטס, צום טויט. עס זענען אָבער געווען פיל פאַלן, ווען פאַמיליעס האָבן זיך נישט געוואָלט צעשיידן און זיי זענען אַלע אינאיי־נעם אַוועק צום טויט. די תלינים האָבן זיך דערפון קנאַפּ וואָס געקימערט.

מיר איז אויסגעקומען צו גיין כמעט אין די הינטערשטע רייען. זייער לאַנגזאַם האָבן זיך גערוקט די רייען. מיט יעדן טריט ווייטער האָט מיין האַרץ זיך געצאַפּלט אין קאַנוווּל־סיעס. יעדער טריט ווייטער איז געווען נענטער צום טויט. איך האָב זיך נישט געשאַפן קיין אילוזיעס, אַז מיך וועט מען מיט מיין איינפאַכן „שיין" לאָזן לעבן. ווי נאָר די הינטער־שטע רייען האָבן זיך דערנענטערט צום פּלאַץ פון דער סע־לעקציע, איז מיטאַמאָל די סעלעקציע איבערגעריסן געוואָרן און די מערדער האָבן אַלעמען אָנגעהויבן מערדערלעך צו שלאָגן מיט די קאָלבעס און טרייבן אויף רעכטס אין דער קאַשאַראַוועי גאַס אַריין.

לויט ווי ס'איז שפּעטער דערציילט געוואָרן אין געטאָ, איז די סעלעקציע איבערגעריסן געוואָרן צוליב דעם, וואָס פון די העכער זיבן טויזנט יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין די דריי באַזונדערע געטאָס האָבן די תלינים באַשלאָסן איבערצולאָזן ביז 1500, און אַזוי ווי די באַשטימטע צאָל איז שוין געווען קאָמפּלעט, האָבן זיי איבערגעריסן די ווייטער־דיקע סעלעקציע. אַזוי אַרום זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן צום טויט אמת־גוטע פאַכמענער, וואָס האָבן געהאַט „גוטע" שיינען און וואָלטן זיכער געשיקט געוואָרן אויף לינקס, ווען זיי וואָלטן זיך געפונען אין די פאָדערשטע רייען. און אַזוי איז מיין גורל געווען אַוועקגעטריבן צו ווערן אויף רעכטס אינאיינעם מיט די „יחסנים".

מיר זענען צוגעטריבן געוואָרן צום פּלאַץ, וו עס איז געשטאַנען די פאַרמשפּטע עדה יידן צו שטאַרבן, און מיר האָבן זיך פאַראייניקט מיט זיי.

באַלד איז געקומען אַ באַפעל צו זעצן זיך אויף דער ערד. די האָבן אַפּנים געוואָלט זיין זיכער, אַז מען וועט זיך נישט צעלויפן. מיר האָבן דערזען ווי אַרום אונדז זענען אַרומגעשטעלט געוואָרן די באַוואָפנטע מערדער און די פּו־לעמיאַטן זענען געווען אָנגעשטעלט אויף די פאַרמשפּטע.

גלייכצייטיק האָט מען אויך דערזען נאָענט לעבן אונדז צוויי אָפענע לאַסט־אויטאָס, אויף וועלכע עס זענען געשטאַ־נען פעסער מיט וואַפּנע און כלאָר און אַ סך שופלעס.

דער ציניזם פון די מערדער איז געווען אַזוי ווייט, אַז די איז געגאַנגען אין דעם נאָך מער אויפצושווידערן די גע־מיטער פון די קרבנות, און זיי האָבן דווקא אַוועקגעשטעלט די אויטאָס פאַר די אויגן פון די אומגליקלעכע, כדי צו ווייזן, וואָס עס שטייט אונדז באַלד פאָר. און ווירקלעך, דאָס מאַ־שין־געווער, וואָס איז געווען געצילט אויף אונדז האָט אַזוי נישט פונאַנדערגעשרויפט די נערוון ווי די צוויי אויטאָס מיטן קאַלך און די שופלעס.

אַרום און אַרום האָבן זיך ברייט און ווייט געצויגן פעל־דער און אויפן האָריזאָנט האָט מען אויך געזען די ראַנדן פון וועלדער.

אָט דאָ קען מען אין פלוג שטעלן די פראַגע:

„פאַרוואָס איז מען זיך נישט צעלאָפן איבער די פעלדער, בעת די גאַנצע עדה פון עטלעכע טויזנט יידן האָבן געזען ווו זיי האַלטן? וואָס האָבן זיי געהאַט צו פאַרלירן אין אַנבליק פון טויט?"

דעם ענטפער אויף דער פראַגע וועט מען געפינען אין די ווייטערדיקע שורות.

כ'בין געזעסן אויף דער ערד צוזאַמען מיטן פאַר־לעצטן דירעקטאָר פון דער ווילנער פאָלקס־באַנק אויף פּאַהולאַנקע, זאַקהיים, מיט וועמען איך בין געווען באַפריינדעט אין ווילנע נאָך פון פאַר דער מלחמה, און מיר האָבן ביידע גערעדט טאַקע וועגן אָט דער אַנגעווייטיקטער פראַגע. ער האָט נישט אויפגעהערט צו רויכערן איין ציגאַרעט נאָכן אַנדערן, וואָס ער האָט אַלץ צונויפגעדרייט אין פּאַפּיר און געבעטן גאָט, אַז דער טאַבאַק זאָל אים קלעקן ביז זיין לעצטן אָטעם. ער האָט אַרויסגענומען פון קעשענע אַ גאָלדענעם זייגער און זיך אָפּגערופן צו מיר:

— איר זעט, ענגעלשטערן, אָט דעם זייגער, דאָס האָט מיר מיין פרוי געקויפט אַ מתנה צו אונדזער חתונה. ניין, די מערדער וועלן דעם זייגער נישט ירשענען, און ביי די ווערטער האָט ער אַ זעץ געטאָן דעם גאָלדענעם זייגער אָן אַ שטיין און נאָכדעם אים אַריינגעשטופּט אין דער בלאָטיקער ערד. דערנאָך האָט ער זיך ווייטער אָפּגערופן צו מיר. דאָס זענען געווען זאַקהיימס לעצטע ווערטער:

— איך בין שוין נישט יונג — האָט ער צו מיר געזאָגט — איך האָב נישט קיין כוח צו לויפן. אָבער איר, ענגעל־שטערן, זענט נאָך יונג, איר טאָרט זיך נישט לאָזן פירן ווי אַ בהמה צו דער שחיטה, אַנטלויפט ביי דער ערשטער גע־לעגנהייט, און שטאַרבט כאָטש מיט אַ בכבודיקן טויט...

אַזוי ווי ער האָט געענדיקט די דאָזיקע ווערטער האָבן מיר דערזען ווי עפּעס אַ מיטליאָריקער ייד שטופּט זיך צווישן דער געדיכטער מענטשן־מאַסע. ער איז געווען אַ בעקער און אין געטאָ האָט ער געוווינט אין דעם צווייטן שטיבל לעבן מיר. דאָ איז ער געווען צוזאַמען מיט זיין פרוי און פיר קליינע קינדער. אין געטאָ האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַן אָפּגעשטאַנענעם מענטש. אָבער אָט דער ייד האָט מיט זיין אָפּגעשטאַנענעם שכל פאַרשטאַנען אַ סך מער פון די אַלע, וואָס זענען דאָרט געווען, וואָס מען דאַרף טאָן אין דער לעצטער מינוט. ער האָט זיך פּאַוואָליע געשאַרט צווישן דער מאַסע און שטילערהייט אויסגערופן:

— יידן, — האָט ער געזאָגט — איר זעט דאָך שוין

ווי מיר האַלטן אין דער וועלט און וואָס די מערדער וועלן באַלד פון אונדז מאַכן. מיר האָבן איין אויסוועג ווי זיך צו ראַטעווען. לאָמיר נעמען פון דאַנען די שטיינער און וואַרפן אין די מערדער און מיטאַמאָל זאָל מען זיך צעלויפן אין אַלע זייטן איבער די פעלדער. זיי וועלן שיסן אין אונדז. נו, טאַ איז וואָס, זאָלן זיי שיסן, אַלץ איינס גייען זיי דאָך אונדז דערשיסן.

איך געדענק, אַז איך בין אַזוי מיטגעריסן געוואָרן פון זיינע לאָגישע און פאַרשטענדלעכע ווערטער, אַז איך האָב אים געוואָלט דריקן די האַנט. אָבער קיינער האָט זיך נישט צוגעהערט צו זיינע רייד, יעדער איז געווען פאַרטאָן מיט זיינע אייגענע געדאַנקען. אָבער ער האָט נישט אויפגעהערט זיך צו שטופן צווישן דער געדיכטער מאַסע און איז נישט מיד געוואָרן עס אַזוי כסדר איבערצוחזרן.

צו מיינע אויערן זענען דערגאַנגען אָפּגעריסענע ווער־טער פון דערביי זיצנדיקע מענער און פרויען אויף דעם בע־קערס אַרויספאָדערונג:

— מסתמא איז אונדז אַזוי באַשערט, ווייל מיר האָבן זיך פאַרזינדיקט קעגן דעם רבונו של עולם; מיר וועלן סיי ווי מער נישט לעבן. מיר האָבן שוין מער קיין כוח נישט צו לעבן און צוצוזען דעם צער פון אונדזערע קינדער, — און נאָך און נאָך אַנדערע אויסדריקן.

אָט די אַרויסגעזאָגטע ווערטער גיבן שוין דעם ענטפער אויף דער אָפטגעווייטיקטער פראַגע — פאַרוואָס מען איז זיך נישט צעלאָפן איבער די וועלדער.

מען איז שוין געווען דערשעפּט פון אַזוי פיל פּיין און פון דער גרענעצלאָזער אַכזריות, וואָס מען האָט דורכגע־לעבט יעדן טאָג. צו וואָס זיך ראַטעווען? צו וואָס זיך קלאָ־מערן אָן אַזאַ ווערעמדיק לעבן? אַז אָט נאָך אַ ווײַלע און מ'וועט ווערן אויסגעלייזט פון דעם פינצטערן לעבן.

נאָך אַ מאָמענט דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן.

די דייטשע אַרמיי האָט זיך אין יענער צייט געפונען טיף אין רוסלאַנד, און מ'האָט נאָך נישט געקענט טראַכטן, אַז זיי זאָלן פון דאָרטן אַזוי שנעל צוריקגעשטויסן ווערן.

און די גאַנצע עדה יידן, קנאַפּע זעקס טויזנט — מענער, פרויען און קינדער, זענען געזעסן ווי פאַרמשפּטע, רעזיגניר־טע, יאושדיקע און מיט אויסגעלאָשענע אויגן געוואָרט, אַז די מערדער זאָלן זיי באַפרייען פונעם גהינום אויף דער וועלט.

באַלד איז געגעבן געוואָרן דער באַפעל זיך אויסצו־שטעלן צו פיר אין אַ ריי. ערשט דאַן איז אויסגעבראָכן אַ יאָמערלעכער געשריי און אַ געוויין פון פרויען און קליינע קינדער, אַז עס האָט געקענט שפּאַלטן די הימלען. די מער־דער אַרום האָט עס אָבער נישט גערירט. אַפּנים, אַז זיי האָבן שוין געזען גענוג אַזעלכע בילדער און זיי זענען שוין געווען צוגעוווינט צום געיאָמער פון די מענער, פרויען און קינדער, וואָס זיי האָבן שוין געהאַט אויף זייער געוויסן.

און תיכף איז געקומען דער באַפעל צו מאַרשירן. די זון, וואָס האָט פריער אַזוי העל געשיינט, האָט זיך מיטאַמאָל באַהאַלטן אין די וואָלקנס, עפּעס אַזוי ווי זי וואָלט זיך גע־שעמט צו קוקן אויף די פאַרצווייפלטע מענטשן, וואָס ווערן איצט געפירט צו דער שחיטה. דער ווינט האָט געוואָיעט און עס האָט זיך אויסגעדוכט ווי ער וואָלט געוויינט אויף דעם גורל פון די אומגליקלעכע, וועלכע גייען איצט זייער לעצטן וועג. און גראָד אין דעם מאָמענט האָט זיך ביי מיר דערוועקט אַ חשק צום לעבן, אַרום און אַרום האָבן זיך געזען די גרינע פעלדער, די ביימער האָבן געבליט, די נאַטור, אַלץ אַרום רופט צום לעבן, אַלץ שפּראָצט אַרויס פון דער ערד און מיר דאַרפן גראָד איצט זיך געזעגענען מיטן לעבן.

אָט זענען מיר שוין אַריינגעגאַנגען אין דעם שמאָלן קאַשעראָווען געסל. ביידע זייטן גאַס זענען געדיכט אַרומגע־שטעלט מיט די באַוואָפנטע מערדערס. מיר טאַפּטשען מיט די פיס אין דער טיפער בלאָטע פון דער נישט ברוקיר־טער גאַס. יעדער טריט ווייטער דערנענטערט אונדז צו דער לעצטער מינוט פון אונדזער לעבן.

ביים אויסשטעלן זיך אין דער ריי האָב איך שוין אויס־גערעכנט צו זיין ערשטער ביים ברעג. מיינע שכנים פון מיין ריי האָבן שוין געוווסט פון מיין פּלאַן, און זיי האָבן געזאָגט, אַז ווי נאָר איך וועל אַרויסלויפן פון דער ריי, וועלן זיי אויך גלייך ציען נאָך מיר. די מערדער זענען גע־גאַנגען האַרט לעבן מיר און איך האָב נאָכגעקוקט יעדן בליק זייערן. איך זוך מיטן בליק אַ פּאַסיק לאָך אין אַ צע־בראָכענעם פּלויט, ווו איך זאָל קענען אין געהעריקן מאָמענט אַריינלויפן. אָט ענדיקט זיך שוין באַלד דאָס לאַנגע געסל מיט די הייזער. די נערוון זענען ביי מיר אָנגעשטרענגט ביזן העכסטן גראַד. בליץ שנעל האָב איך באַשלאָסן — איצט איז די צייט צו מאַכן פּליטה. איך בין אַרויסגעלאָפן פון מיין ריי און אַריינגעלאָפן אין דעם לאָך פון אַ פּלויט. די איבעריקע דריי פון מיין ריי האָבן אויך אָנגעהויבן אַנטלויפן, און אַזוי אויך גלייכצייטיק פון אַנדערע רייען. די מערדער האָבן אָנ־געהויבן שיסן אין די אַנטלויפנדיקע, באַגלייט מיט ווילדע געשרייען.

ווען איך בין שוין געווען אויף יענער זייט פּלויט, בין איך אַנידערגעפאַלן אין דער נאַסער בלאָטע, איינגעהאַלטן דעם אָטעם און אַראָפּגעשאַרט דאָס היטל איבערן פּנים און נאָכדעם אויסגעצויגן אין דער ברייט די הענט, נישט געבנדיק זיך דעם מינדסטן באַוועג מיטן קערפּער, פּונקט ווי איך וואָלט געווען „טויט"... איך פּיל נישט קיין קויל, וואָס זאָל מיך האָבן געטראָפן. ליגנדיק אַזוי האָבן איך נאָר גע־הערט ווי די מערדער לויפן אַרום איבער די פעלדער, ווי זיי הערן נישט אויף צו שרייען און שיסן.

ווען די שיסעריי האָט אויפגעהערט און איך האָב שוין אויך מער נישט געהערט זייערע ווילדע געשרייען, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז די רייען מיט די פאַרמשפּטע יידן זענען שוין אַדורך דורכן געסל און איך האָב אַ ביסל אויפגעהויבן דעם קאָפּ, כדי צו זען וואָס עס טוט זיך אַרום מיר. איך האָב דערזען אַ קלאָזעט, און ווען איך האָב אַ ביסל העכער אויפ־געהויבן דעם קאָפּ און געזען, אַז קיינער איז אַרום נישטאָ, האָב איך זיך גענומען שאַרן אויפן בויך צום קלאָזעט־צו און זיך אַריינגעכאַפּט אינעווייניק. ערשט איצט האָב איך דורך די שפּאַרונעס געקענט זען וואָס עס טוט זיך אַרום די פעל־דער.

ערשט ווען איך האָב דורך די שפּאַרונעס פון דעם אָפּטריט דערזען די אויסגעלייגטע הרוגים אויפן פעלד אַרום

און אַרום, האָט זיך פון מיך מויל אַרויסגעריסן אַן אינעווייניקסטער אויסרוף:

— אָ, גאָט, פאַרוואָס האָסטו מיך געלאָזט לעבן, כדי ווייטער זיך צו פּלאָגן אויף דער וועלט? פאַרוואָס קומט עס מיר?

אָ, ווי איך האָב אין יענעם מאָמענט מקנא געווען די טויטע, וואָס זנען געלעגן צעשפּרייט אויף די פעלדער און כ'האָב געשעפּטשעט צו זיך:

— זיי איז שוין גוט, זיי זענען שוין פּטור פון דעם פּיינלעכן לעבן און פאַר מיר איז דער בעכער פון פּיין אַפּנים נאָך נישט פול.

מיינע געדאַנקען האָבן זיך אין גאַנצן אָנטזאָגט צו אַרבעטן און אין ערשטן מאָמענט האָב איך אַפילו נישט געקענט באַטראַכטן מיין לאַגע אין וועלכער כ'האָב זיך פּלוצים געפונען. מיינע קליידער זענען געווען אויסגעווייקט פונעם ליגן אין דער נאַסער בלאָטע, וואָס האָט מיך שוין געהאַט דורכגענומען דורך און דורך, פון וואָס עס האָט מיך געשוידערט פון קעלט. די עיפּושדיקע ריחות פונעם אָנגעפּילטן אָפּטריט זענען מיר געקראָכן אין האַלדז ביז דערשטיקט צו ווערן.

דאָס שיסעריי האָט נישט אויפגעהערט אויף אַ מינוט. און אין דער זעלבער צייט האָב איך דערזען דורך די שפּאַרונעס ווי עס פאָרן אויטאָמאָבילן, אין וועלכע עס זענען געזעסן אָפּנים הויכגעשטעלטע נאַציס. זיי זענען עס געפאָרן צום מאָרד־פּלאַץ אָנצוקוקן ווי זייערע קאַמעראַדן פירן אַדורך די אויסראָטונג פון יידישן פאָלק. אָט די דאָזיקע אויטאָמאָבילן פלעגן כסדר פאָרן הין און צוריק, ברענגענדיק נייע בעלנים אויף צוקוקן זיך צו דעם „ספּעקטאַקל", ווי עס גיסט זיך יידיש בלוט.

אָט אַזוי האָבן זיך געצויגן די מינוטן און שעהן פון מיין זיצן אין דעם עיפּושדיקן קלאָזעט, מורא האָבנדיק אַרויסצוגיין, איך זאָל נישט אַוועקגעשלעפּט ווערן צו די גריבער, ביז עס איז געוואָרן טונקל און די שיסעריי האָט אויפגעהערט.

באַלד האָב איך דערזען פאָרנדיק צוריק זייער פיל אויטאָס און מיט אַ ווײַלע שפּעטער האָב איך אויך דערזען לאַסט־אויטאָס, וואָס זענען געווען פול מיט בגדים.

ערשט דאַן איז פאַר מיר געווען קלאָר, אַז די קרבנות האָבן זיך געמוזט אויסטאָן, אײדער די מערדער האָבן זיי אומגעבראַכט.

אין דער זעלבער צייט האָב איך אויך דערזען ווי לאַסט־אויטאָמאָבילן פאָרן צו צו די הייזער, ווו עס זענען נאָך די נאַכט געשלאָפן די יידן. די ווייסרוסישע פּאָליציי האָט אָנגעהויבן אַרויסטראָגן אַלץ פון דאָרט און זענען דערמיט אָפּגעפאָרן.

ווען איך האָב דאָס דערזען, איז שוין פאַר מיר קלאָר געוואָרן, אַז ווי נאָר עס וועט ווערן פינצטער מוז איך פאַרשווינדן פון דעם אָפּטריט, אויב נישט, וועל איך ווײַטער אַרײַנפאַלן צו די מערדער אין די הענט.

באַלד ווי ס'איז געוואָרן גענוג פינצטער, און ס'האָבן אויפגעהערט צו קומען די אויטאָמאָבילן אַרויסצופירן די זאַכן פון די דערמאָרדעטע, האָב איך באַשלאָסן, אַז איצט איז די ריכטיקע צייט אַרויסצוכאַפּן זיך פון דאַנען. איך האָב זיך אָבער גלייך אָריענטירט, אַז אויף דער גאַס האָט מען געוויס אַוועקגעשטעלט פּאָסטנס, כדי די קריסטלעכע באַפעלקערונג זאָל דורך דער נאַכט נישט צעשלעפּן אַלץ פון די הייזער. איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז איך זאָל זיך שאַרן אויפן בויך איבער די פעלדער, און אין דער פינצטערניש וועט מען מיך נישט קענען באַמערקן, כדי איך זאָל קודם זיין וואָס ווייטער פון דער קאָשאַראָווער גאַס, און דערנאָך וועל איך זוכן אַן אויסוועג, ווו זיך אַהינצוטאָן.

איך האָב זיך אַרויסגעשאַרט פון קעמערל און אָנגעהויבן זיך שאַרן אויפן בויך איבער די פעלדער אַזוי ווי אַ שלאַנג. אויף אַזאַ אופן האָב איך געפּויזעט אַ לאַנגע צייט איבער די בלאָטיקע פעלדער, וואָס זענען נאָך געווען נאַס פון דעם נישט לאַנג צעגאַנגענעם שניי, נישט וויסנדיק ווו איך געפין זיך, ביז וואַנען איך האָב זיך צוגעשאַרט צו אַ וועלדל. דאָרט האָב איך זיך שוין דערפילט „זיכערער" און איך האָב באַשלאָסן זיך אָפּצורוען ביז עס וועט ווערן טאָג.

ווען עס איז געוואָרן אַ ביסל ליכטיק האָב איך דערזען, אַז איך האָב דורך דער נאַכט דורכגעמאַכט, שאַרנדיק זיך אויפן בויך, אַ היפּשן מהלך. קיין „געלע לאַטעס" האָב איך שוין אויף זיך נישט געהאַט. איך האָב זיי נאָך אין קלאָזעט אַראָפּגעריסן. דאַן האָב איך מיט שנעלע טריט גענומען זיך אָט דאָרט האָב איך באַשלאָסן צו ליגן אַזוי לאַנג ביז איך וועל דערווייטערן טיפער אין וואַלד אַריין. איך האָב אויסגעזוכט אַ געדיכטן קוסט מיט ביימלעך און זיך „פאַרמאַליגעוועט". אָט דאָרט האָב איך באַשלאָסן צו ליגן אַזוי לאַנג ביז איך וועל קענען אויסהאַלטן פון הונגער און דאָרשט. דערשעפּט פון די כוחות בין איך געווען ביז צום לעצטן, האָב איך זיך אַנידערגעלייגט אויף דר'ערד און באַלד איינגעשלאָפן.

אויפגעכאַפּט האָב איך זיך פון אַ שטאַרקער בילעריי פון הינט, וואָס איז געקומען פון דער ווייטנס, האָב איך געהאַט אַ סימן, אַז נישט ווייט געפינען זיך הייזער. דער דאָרשט האָט מיך געמאַטערט נישט אויסצוהאַלטן, אָבער איך האָב נישט געהאַט די העזה צו פאַרלאָזן מיין נאָרע און גיין זוכן וואַסער. איך האָב באַשלאָסן צו בלייבן ווייטער ליגן אין דער נאָרע ביז מאָרגן. איך האָב געטראַכט, אַז ווי באַלד איך בין נישט ווייט פון שטאָט, איז אַ סך גלייכער איבערצוּוואַרטן נאָך אַ טאָג. אפשר דרייט זיך נאָך אַרום די ווייסרוסישע פּאָליציי. איך בין אַזוי אָפּגעלעגן אין דער נאָרע ביז צומאָרגנס. לענגער האָב איך שוין נישט געקענט אויסהאַלטן פון דאָרשט. דאָס איז שוין געווען דער דריטער טאָג ווי איך האָב קיין טראָפּן וואַסער אין מיין מויל נישט געהאַט.

פאַר מיר איז דאַן געשטאַנען די פראַגע: ווו זאָל איך איצט גיין?

גיין צוריק קיין לידע האָט קיין רייד נישט געקענט זיין. איך האָב פריער געמוזט האָבן אַ שטוב, ווו איך זאָל זיך קענען אַרומוואַשן און אָפּרייניקן כאָטש אַ ביסל מיינע מלבושים, וואָס זענען געווען אויסגעשמירט אין בלאָטע, כדי עס זאָל אויף מיר נישט פאַלן קיין חשד, אַז כ'בין אַן אַנטלאָפענער פון דער שחיטה.

איך האָב פאַרלאָזן מיין „מאַלינע" און בין געגאַנגען זוכן ערגעץ אַ הויז. אָפּגייענדיק ביי אַ האַלבן קילאָמעטער, האָב איך דערזען פון ווייטן אַ שטוב, בין איך געגאַנגען אין

יענער ריכטונג. צוקומענדיק נענטער, איז פּונקט אַ פּויערטע אַרויסגעגאַנגען פון שטוב. איך בין גלייך צו איר צוגעגאַנגען און זי געפרעגט, צי איך קען באַקומען אַ טרינק וואַסער. זי האָט אויף מיר בעת מעשה אַ קוק געטאָן מיט פאַרדאַכט, אָבער זי האָט מיך גאָרנישט געפרעגט און איז גלייך אַריין אין שטוב און איז באַלד אַרויס מיט אַ קענדל וואַסער און מיר דערלאַנגט. איך האָב זיך צוגעכאַפּט מיט אַ גוואַלדיקער גיריקייט צום וואַסער, אַז ממש אין געציילטע סעקונדן האָב איך אויסגעטרונקען דאָס גאַנצע טעפּל און די קריסטין איז געשטאַנען אַ פאַרגאַפטע און געקוקט אויף מיר. זי האָט שוין, אַפּנים, זיך אָנגעשטויסן, ווער איך בין און פון וואַנען איך קום...

אָפּגעבנדיק איר צוריק דאָס ליידיקע קענדל, האָב איך זי קודם־כל געפרעגט, צי עס געפינען זיך נישט ביי איר אין שטוב קיין פרעמדע מענטשן און צי זי וואָלט מיר דערלויבט זיך אַרומצוואַשן ביי איר אין שטוב. אויף דעם האָט זי אָן וואַקלעניש מיך גלייך אַריינגעבעטן אין שטוב אַריין.

אַריינקומענדיק אין הויז האָב איך דאָרט געטראָפן אויך איר מאַן. זיי האָבן שוין דאַן ביידע נישט אַראָפּגענומען די אויגן פון מיר. אויף זייערע פּנימער האָב איך געזען שטוינונג צוליב מיין שרעקלעכן אויסזען אַפּנים. מיטאַמאָל האָט די פּויערטע פאַרבראָכן אירע הענט און איבערצלמענדיק זיך עטלעכע מאָל, אויסגערופן: אָ, באָזשע מאָי (אָ, גאָט מיינער).

די פּויערטע מיט איר מאַן האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר זייער פרומע קאַטאָליקן, און ווי איך האָב גלייך דערפילט, זייער גוטע מענטשן. איך האָב געהאַט גרויס מזל אַריינצוטרעפן אין אַזאַ הויז. זיי האָבן מיך גלייך געהייסן אַראָפּוואַרפן פון זיך די בלאָטיקע מלבושים און האָבן מיר געגעבן אַ כאַלאַט אַרויפצוואַרפן אויף זיך. דערנאָך האָבן זיי אַליין אויפגעהאָנגען טריקענען מיינע בגדים אויפן אָנגעהייצטן אויוון. זי האָט אויך באַלד אָנגעוואַרעמט אַ גרויסן טשוגון מיט וואַסער פאַר מיר אַרומצוואַשן זיך, און דערנאָך מיר געגעבן עסן און טרינקען. עס האָבן זיך ביי מיר געשטעלט טרערן אין די אויגן פון זייער גוטסקייט צו מיר. איך האָב אַ טראַכט געטאָן: אַפּנים, אַז נישט אַלע גויים זענען פאַרדאָרבן. נאָכן עסן האָב איך זיי דערציילט די גאַנצע פּאַסירונג מיינע.

ביידע האָבן מיט פאַרבראָכענע הענט זיך צוגעהערט ווען כ׳האָב דערציילט פון מיין טרויעריקער דערפאַרונג, און ווען איך האָב געענדיקט, האָבן זיי מיך געהייסן אַרויפקריכן אויפן אויוון און זיך דאָרט לייגן שלאָפן.

ערשט ליגנדיק אויפן וואַרעמען אויוון און פילנדיק ווי עס דערוואַרעמען זיך מיינע צונויפגעקאָרטשעטע גלידער, האָב איך אָנגעהויבן אַנאַליזירן מיין לאַגע, שטעלנדיק זיך די פראַגע: „ווער ווייסט, וואָס מיט מיר וואָלט שוין איצט געשען, ווען איך טרעף נישט אַריין צופעליק צו אַזעלכע גוטע און ערלעכע מענטשן?"

איך בין אַדורכגעשלאָפן די נאַכט אויפן אויוון און פאַרטאָג האָבן די גוטע מענטשן מיך געהייסן אַריינגיין אין שייער און זיך אַריינלייגן צווישן היי. טאָמער, האָבן זיי געזאָגט, קומען אַריין שכנים פון די אַרומיקע הייזער, און זיי וועלן מיך באַמערקן, קען זיך אַמאָל אויסלאָזן גאָר שלעכט סיי פאַר מיר און סיי פאַר זיי, דערפאַר וואָס זיי באַהאַלטן אַ ייד...

איך בין גלייך אַראָפּגעקראָכן פון אויוון און מיטגענומען אין שייער מיינע זאַכן, וואָס האָבן זיך במשך דער נאַכט געהאַט אויסגעטריקנט, און אַריינקומענדיק אין שייער האָב איך די קליידער גענומען אָפּרייניקן ווי עס איז פון דער בלאָטע.

איך האָב אָנגעהויבן טראַכטן: וואָס טוט מען ווייטער? וווּ זאָל איך אַצינד גיין?

ווען איך ווייס, האָב איך געטראַכט, אַז די געטאָ אין לידע עקסיסטירט ווייטער, וואָלט איך אַוועק צוריק אין געטאָ, אָבער אויף וועלכן אופן קען איך זיך דערוויסן? — האָט מיר געדאַרט דער מוח.

ווען די גוטע פּויערטע האָט מיר געבראַכט עסן אין שייער, האָב איך איר געזאָגט, וואָס עס קוועטשט מיך. זי האָט זיך באַלד אַליין אָנגעבאָטן צו גיין קיין לידע און זיך דערוויסן צי די יידן געפינען זיך ווייטער אין געטאָ.

פאַרנאַכט איז די פּויערטע צוריקגעקומען פון לידע און האָט מיר איבערגעגעבן, אַז זי האָט געטראָפן אַ גרופּע יידן גייענדיק פון דער אַרבעט אין געטאָ און זיי האָבן איר געזאָגט, אַז די געטאָ געפינט זיך איצט אויף פּאָסטאָווער גאַס, און דער עיקר, אַז איך האָב נישט וואָס מורא צו האָבן צוריקצוקערן זיך אין געטאָ.

ווי איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך דערפילט, ווי אַ שטיין וואָלט ביי מיר אַראָפּ פון האַרץ. אין יענעם מאָמענט איז פאַר מיר געווען דער איינציקער אויסוועג צוריקצוגיין אין געטאָ.

די נאַכט בין איך געשלאָפן אין שייער אינעם היי און פאַרטאָג, נאָך דעם ווי כ׳האָב האַרציק באַדאַנקט די גוטע מענטשן פאַר אַלץ, וואָס זיי האָבן פאַר מיר געטאָן, בין איך אַוועק קיין לידע. אָבער אָנשטאָט צו גיין גלייך אין געטאָ, האָב איך אויפן וועג באַטראַכט, אַז איך וועל בעסער פריער גיין אין קיך פון יודענראַט, וואָס האָט זיך געפונען אויסערן געטאָ. מיין חשבון איז געווען, אַז ביי די יידישע אַרבעטער, וואָס אַרבעטן אין קיך, וועל איך זיך דערוויסן מער פּרטים וועגן געטאָ, און צי איך וועל דאָרט זיך קענען לעגאַליזירן. איך האָב אויסגעפּלאַנירט, אַז איך וועל דאָרט דערווייל עפּעס העלפן טאָן אין קיך, און אַז די אַרבעטער וועלן פאַרנאַכט צוריקגיין אין געטאָ, וועל איך מיטגיין מיט זיי.

אַזוי האָב איך געטאָן.

צוריק אין געטאָ

ווען איך בין געקומען אין קיך, האָבן די אַרבעטער גלייך באַמערקט, אַז איך קום פון „דאָרט". און איידער מען האָט ביי מיר עפּעס געפרעגט, האָבן די פרויען באַלד געפונען פאַר מיר עפּעס אַ שטיקל געלע שמאַטקע און פון דעם אויסגעשניטן „געלע לאַטעס" און מיר דאָס צוגעשפּילעט פון פאָרנט און פון הינטן, איידער די קריסטלעכע פאַרוואַלטערין פון קיך איז אָנגעקומען. באַלד האָבן די האָלץ־זעגער מיך אַריינגענומען צווישן זיי און איך האָב געהאָלפן זעגן און האַקן האָלץ. אָט אין דער מינוט איז געחתמעט געוואָרן מיין פונקציע אין מיין ווייטערדיקן געטאָ־לעבן.

זעגנדיק דאָס האָלץ האָב איך זיי שוין אַלץ דערציילט, וואָס מיט מיר איז פאָרגעקומען במשך די עטלעכע טעג. זיי האָבן מיך באַרואיקט און פאַרזיכערט, אַז איך וועל קענען זיין אין געטאָ לעגאַל פונקט ווי אַלע.

ווען די פאַרוואַלטערין איז אָנגעקומען, האָבן די אַרבעטער איר געזאָגט, אַז איך בין געשיקט געוואָרן פון יודענראַט אין קיך אויף צו העלפן זעגן דאָס האָלץ. פאַקטיש האָט זי טאַקע געפאָדערט נאָך מענטשן, אָבער דער יודענראַט האָט נישט געהאַט גענוג מענטשן און דעריבער האָבן זיי געשיקט דעם סאַמע מינימום. אַזוי אַרום איז די פאַרוואַלטערין געווען גאָר צופרידן מיט מיין קומען, וואָס זי וועט אויף להבא האָבן נאָך אַן אומזיסטן שקלאַף.

מיט אומגעדולד האָב איך געציילט די שעהן עס זאָל זיך ענדיקן דער טאָג, איך זאָל קענען אַוועקגיין אין געטאָ און זען, וויפל עס זענען געבליבן לעבן אין דעם שטיבל, ווו איך האָב געוווינט.

קומענדיק פאַרנאַכט אין געטאָ און אַריינקומענדיק אין שטיבל, האָב איך דאָרט געטראָפן גאָר אַנדערע מענטשן. וואָס קיינעם פון זיי האָב איך פריער נישט געקענט. פון די 23 פּערזאָן, וואָס האָבן געוווינט אין אַלע דריי שטיבלעך פונעם הויז איז אַחוץ מיר קיינער נישט געבליבן לעבן. איך האָב זיך גלייך דערפילט ווי אַ פרעמדער צווישן די אומבאַקאַנטע, וועלכע האָבן ביז דער שחיטה געוווינט אין אַ צווייטן געטאָ. פון מיין קנאַפּן ביסל זאַכן און וועש האָב איך שוין גאַנץ ווייניק געפונען.

איך גלייב, אַז ס'איז וויכטיק צו דערציילן אין קורצן ווי אַזוי ס'האָט אויסגעזען די געטאָ נאָכדעם ווי די מערדער האָבן איבערגעלאָזן קנאַפּע 20 פּראָצענט פון דער צאָל נפשות, וואָס האָבן זיך געפונען אין אַלע דריי געטאָס.

ווען איך בין געקומען אין געטאָ, איז שוין געווען דער פערטער טאָג זינט די אַלט־נייע געטאָ האָט ווידער עקזיסטירט. לויט ווי איך האָב זיך באַלד דערוווּסט, האָבן זיך צוריקגעקערט 1300 ייִדן נאָך דער סעלעקציע. עטלעכע טעג שפּעטער זענען צוגעקומען נאָך 20 מענטשן, וואָס האָבן זיך אויף דעם אָדער יענעם אופן געראַטעוועט. דאָס איז טאַקע וויכטיק פעסטצושטעלן, אַז פון די קנאַפּע זעקס טויזנט ייִדן, וואָס די מערדער האָבן אַוועקגעטריבן צו די גריבער, האָבן זיך בלויז צוואַנציק געראַטעוועט על־פּי נס.

דאָס לעבן אין געטאָ איז שוין אָנגעגאַנגען „נאָרמאַל“, אַזוי צו זאָגן, ווי גאָרנישט וואָלט פּאַסירט מיט פיר טעג צוריק. דעם טרויער און דעם ווייטיק נאָך דעם פאַרלוסט פון די פאַמיליע־מיטגלידער און שכנים האָט מען געטראָגן טיף אין האַרצן. די באַפעלן האָבן ווייטער געמוזט פּינקטלעך אויסגעפירט ווערן, אַזוי, אַז מען האָט נישט געהאַט קיין צייט צו טרויערן נאָך די אומגעקומענע. אַ נייער יודענראַט איז שוין אויך געווען, מיט אַ נייעם פּאָליציי־קאָמענדאַנט איבער דער ניי־געשאַפענער געטאָ־פּאָליציי. און ייִדן זענען פונקט ווי פריער, אַרויסגעגאַנגען יעדן פאַרטאָג צו דער אַרבעט אויסערן געטאָ.

דאָס אינטערעסאַנטסטע איז געווען דאָס, וואָס בעת די מערדער האָבן אַוועקגעטריבן אַלעמען פון געטאָ, האָבן זיי איבערגעלאָזן פּאָליציי צו היטן דאָס האָב־און־גוטס, וואָס די אומגליקלעכע האָבן איבערגעלאָזן, כדי די גוים זאָלן עס נישט צעראַבירן. און ווען די 1300 ייִדן האָבן זיך צוריקגעקערט פאַרנאַכט אין געטאָ האָבן זיי געפונען אין די הייזער מלבושים און אַפילו אַ ביסל עסנוואַרג. ווער עס האָט געהאַט דאָס מזל אַריינצוטרעפן אין אַ הויז, ווו עס האָבן פריער געוווינט פאַרמעגלעכע מענטשן, איז געוואָרן זייער יורש. פון דעם האָט מען טאַקע דערנאָך געלעבט אין געטאָ, פאַרקויפנדיק די מלבושים צו קריסטן אָדער זיי האָבן עס אויסגעביטן אויף עסנוואַרג ווען מען איז געגאַנגען צו און פון דער אַרבעט.

אַנטקעגן מיין שטיבל איבערן גאַס האָט געוווינט אַ לידער פאַמיליע פון 7 פּערזאָן, וואָס האָבן פאַרנומען אַ גאַנץ שטיבל פאַר זיך אַליין: עלטערן, דריי דערוואַקסענע טעכטער און אַ שנור מיט איר 3־יאָריק מיידעלע. זיי האָבן געהייסן ציגעלניצקי. אין געטאָ האָט מען דעם מאַן גערופן „הענעך דער געלער“. ער איז געווען אַ טויבער און פון פאַך אַ טאָקער. די דאָזיקע משפחה האָט מיך שוין געקענט פון פריער. איך פלעג צו זיי אָפט אַריינקומען אין די אָוונטן נאָך דער אַרבעט. די גאַנצע משפחה האָט זיך געראַטעוועט פון דער שחיטה אַ דאַנק די צוויי טעכטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע. דורך אַ צופאַל האָט איינער פון די ס.ס.־זשאַנדאַרן, פאַר וועמען זיי האָבן געוואַשן וועש, זיי באַמערקט, ווען מ'האָט אַרויסגעפירט אַלעמען פון געטאָ צו דער סעלעקציע. דער זשאַנדאַר האָט זיי אַריינגעפירט אין אַ שטוב אין געטאָ און זיי האָבן זיך דאָרט ערגעץ באַהאַלטן. זיי זענען דאָרט געווען פאַרבאַהאַלטן ביז פאַרנאַכט ווען זיי האָבן דערהערט, אַז ייִדן זענען צוריקגעקומען אין די הייזער.

אָבער דער גרויזאַמער טויט האָט זיי אַלץ איינס נישט אויסגעמיטן. ביי דער ליקווידאַציע פון לידער געטאָ אין סעפּטעמבער 1943, זענען זיי צוזאַמען אַוועקגעפירט געוואָרן. בלויז איין טאָכטער האָט זיך געראַטעוועט, אַרויסשפּרינגענדיק פון באַן און איז דערנאָך אָנגעקומען אין בעלסקיס פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד. זי לעבט איצט אין ישראל.

אָט די ציגעלניצקיס האָבן זיך דערפרייט מיט מיין רעטונג, פונקט ווי איך וואָלט געווען איינער פון זייער משפחה. זעענדיק, אַז איך פיל זיך איינזאַם צווישן פרעמדע מענטשן אין מיין שטיבל, האָבן זיי מיר פאַרגעלייגט צו וווינען ביי זיי, און האָבן מיך טאַקע אַדאָפּטירט צו זייער משפחה. אַזוי זענען מיר פאַרבליבן צוזאַמען ביז דעם טאָג פון מיין אַוועקגיין אין וואַלד.

אַזוי ווי איך האָב דורך דעם טאָג, וואָס איך בין געווען אין קיך דערזען, אַז דאָרט וואָלט פאַר מיר געווען אַ גוטער פּלאַץ צו אַרבעטן, האָב איך ביי זיך גלייך אָפּגעמאַכט צו בעטן אין יודענראַט מען זאָל מיך שיקן אַהין אַרבעטן. אַזוי איז טאַקע געווען. אויף מאָרגן האָט מיך דער יודענראַט געשיקט אַרבעטן אין קיך. דאָס איז שוין געווען מיין לעצטע שקלאַפן־אַרבעט אין געטאָ.

איך וויל איבערגעבן אייניקע עפּיזאָדן פון מיין נייעם אַרבעטס־פּלאַץ.

די פאַרוואַלטערין פון דער קיך, ווי כ'האָב שוין פריער דערמאָנט, איז געווען אַ פּוילישע מיטליאָריקע פרוי, איר פאַמיליע־נאָמען איז געווען טאָמאַשעוויטש. זי איז געווען

זייער אַ פרומע קאַטאָליקין, אָבער אַן אַנטיסעמיטקע פון ערשטן סאָרט. איר מאַן איז געווען אַ מיטגליד פון דער פוילישער רעאַקציאָנערער ענדעקישער פּאַרטיי. ווען די סאָ־וויעטן האָבן פאַרנומען לידע אין יאָר 1939 האָבן זיי צווישן אַנדערע אויך אַרויסגעפירט איר מאַן קיין סיביר. פון דעמאָלט אָן האָט זי נאָך מער געברויזט מיט שנאה קעגן יידן, ווייל זי האָט געהאַלטן יידן פאַראַנטוואָרטלעך אין דער פאַרשיקונג פון איר מאַן.

אָט די דאָזיקע אַנטיסעמיטקע איז עס געווען די גאַנצע באַלעבאָסטע איבער די יידישע פּראָדוקטן־פּאַרציעס, וואָס זי פלעגט אָפּנעמען פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג פאַר דער קיך אין געטאָ. די פּאַרציעס גרויפּן און קאַרטאָפל, וואָס די נאַציס האָבן צוגעטיילט פאַר יעדער פּערזאָן אין געטאָ זענען געווען פיל קלענער ווי פאַר דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. פון אָט דער אָרעמער צוטיילונג האָט די האַרצלאָזע פאַרוואַל־טערין נאָך אַ העלפט באַגנבעט, עס פאַרקויפט און געמאַכט אַ פאַרמעגן אויפן חשבון פון די הונגעריקע יידן אין געטאָ.

איך האָב פריער געהאַט געמיינט, אַז נאָר די נאַציס זענען עס די שולדיקע, וואָס מיר האָבן געקראָגן וואַסערדיקע זופּ. ערשט ווען איך בין אָנגעקומען אַרבעטן אין קיך, האָב איך זיך דערוווּסט, וואָס אָט די גויע טוט אָפּ מיט די פּראָ־דוקטן.

אָפּאַרבעטנדיק עטלעכע וואָכן, איז איין טאָג קראַנק גע־וואָרן דער קוכער און איז מער נישט געקומען אין קיך און מ׳האָט באַדאַרפט האָבן אַן אַנדער קוכער. גייט צו צו מיר אָט די פאַרוואַלטערין גלייך אינדערפרי ווען איך בין געקו־מען צו דער אַרבעט, און רופט זיך אָפּ צו מיר:

— לייזער, בענדזיעש קוכאַזשעם (לייזער, דו וועסט זיין דער קוכער...)

איך האָב איר באַלד אויף דעם געענטפערט, אַז איך וועל עס נישט קענען אויספירן, אַז איך וויס נישט מיט וואָס מען עסט עס. האָט זי געגעבן אַ טופּע מיטן פוס אין פּאַדלאָגע און מיט כעס אויסגערופן:

— מילטש, פּשיאַקרעוו!" (שווייג, דו הינטיש בלוט).

באַלד האָט זי געהייסן די ווייבער, וואָס האָבן געאַרבעט ביים שיילן קאַרטאָפל, זיי זאָלן מיר ווייזן, וואָס איך דאַרף טאָן.

די פרויען האָבן מיך באַרואיקט, זעענדיק מיין צעשראָ־קענעם בליק און מיין אומבאַהאָלפנקייט. זיי האָבן מיר צו־געזאָגט צו העלפן און פאַרזיכערט, אַז איך וועל אויספירן די אַרבעט פונקט ווי דער פריערדיקער קוכער, וואָס האָט אויך פון אָנהייב גאָרנישט געקענט.

פון דאַן אָן בין איך געוואָרן דער קוכער... עס האָט גענומען אַ פּאָר טעג און איך האָב שוין געקענט די דאָזיקע מלאכה, און באַלד האָבן שוין אַלע אין געטאָ, ווו זייער ווי־ניק מענטשן האָבן מיך געקענט, שוין געוווּסט ווי איך הייס — „לייזער דער קוכער" — אַלע האָבן מיך מיט איינמאָל אָנגעהויבן רופן מיט אָט דעם צונאָמען...

אין דער זעלבער וואָך, ווען די מערדער האָבן דורכ־געפירט די גרויזאַמע שחיטה איבער די לידער יידן, האָבן זיי דאָס זעלבע געטאָן אין די אַלע שטעטלעך, וואָס זענען אַרונטערגעפאַלן אונטער לידער געביטס־קאָמיסאַר האַנוועג. אויך דאָרט זענען פאָרגעקומען סעלעקציעס. פון די צען שטעטלעך פון לידער קרייז, ווו עס האָבן זיך געפונען אַן ערך 30 טויזנט יידן, האָבן די מערדער ביי די סעלעקציעס אויסגעקליבן אַן ערך 2 טויזנט פון די וויכטיקסטע פאַכלייט, ווי: שניידער, שוסטער און מעכאַניקער, און זיי געלאָזן לעבן.

גלייכצייטיק איז געקומען אַ באַפעל צו מאַכן די דאָזיקע שטעטלעך „יודענריין" און די איבערגעבליבענע יידן אַרי־בערשיקן אין לידער געטאָ.

באַלד זענען די פּאָר טויזנט יידן געקומען אין לידער געטאָ. די מערדער האָבן זיי געטריבן פיל צענדליקער קילאָ־מעטער צו פוס. אַזוי אָרעם האָבן זיי געקענט מיטנעמען נאָר דאָס, וואָס זיי האָבן געקענט טראָגן אויף די פּלייצעס. זענען זיי געקומען בלויז מיט אַ קליין ביסל פון די סאַמע נייטיקסטע בגדים און וועש. אַזוי האָט די איינציקע לידער געטאָ פון גאַנצן קרייז געהאַט ווידער העכער דריי טויזנט יידן.

נייע האַרצרייסנדיקע סצענעס האָבן זיך אָפּגעשפּילט מיטן אָנקומען פון די ניי־צוגעקומענע. די וווּנדן ביי זיי זענען נאָך געווען פריש פון די אָקאָרשט פאַרלאָרענע משפּ־חות און קיינער האָט זיי ניט געקענט טרייסטן, ווייל ביי די לידער זענען די וווּנדן פון נאָך דער שחיטה נאָך אויך גע־ווען גענוג פריש.

די ענגשאַפט אין געטאָ איז געוואָרן פיל גרעסער ווי פאַר דעם חורבן. אין די זעלבע צאָל הייזער, ווו עס האָבן פריער געוווינט אַן ערך 2500 נפשות, האָט געמוזט געשאַפן ווערן פּלאַץ פאַר די צוגעקומענע. מ׳האָט זיך אָבער גאָר שנעל אַן עצה געגעבן. מ׳האָט זיך צונויפגעדריקט אַ ביסל ענגער און ס׳איז געוואָרן פּלאַץ פאַר אַלעמען.

די וואַרשטאַטן, וואָס האָבן פאַרלאָרן אַזוי פיל באַלמע־לאָכעס אין דער שחיטה, האָט איצט דער פאַרוואַלטער פון דאָרטן אָנגעהויבן צו פאַרפילן מיט די ניי־צוגעקומענע פאַכ־לייט. אַזוי אויך אין אַנדערע איינהייטן האָט דער יודענראַט געהאַט צו שיקן יידישע אַרבעטער, ביסלעכווייז האָט מען זיך איינגעלעבט ווי עס איז מיט דער נייער לאַגע אין געטאָ.

אויך אין קיך, ווו איך האָב געאַרבעט אַלס קוכער איז אַריינגעקומען אַן ענדערונג מיט דעם, וואָס עס זענען צוגע־קומען מער עסער. איך האָב שוין דאַן געדאַרפט קאָכן צוויי גרויסע קעסלען צוויי מאָל אַ טאָג, 12 בייטאָג און פאַרנאַכט. ווען די אַרבעטער זענען געגאַנגען פון דער אַרבעט, האָבן זיי מיטגענומען זייערע פּאָרציעס זופּ אין געטאָ אַריין. איך פלעג האָרעווען איבער מיינע כוחות, אָבער דאָס האָט מיך נישט געאַרט.

עס האָט מיך אָבער געקרענקט, וואָס די אַנטיסעמיטישע פאַרוואַלטערין האָט באַגנבעט העלפט פּראָדוקטן און כ׳האָב געדאַרפט אויסטיילן וואַסערדיקע זופּ פאַר די הונגעריקע מענטשן. איך בין געווען הילפלאָז קעגן איר. אָבער פּלוצים איז אויך געקומען אַן ענדערונג אויף דעם געביט צום גוטן.

צווישן די צוגעקומענע יידן איז אויך געווען אַ קליינע צאָל ישיבה־בחורים, וועלכע זענען געקומען פון ראַדון מיט דעם הייפעלע איבערגעבליבענע יידן פון דער דאָרטיקער שחיטה. ראַדון מיט איר ישיבה זענען געווען אַמאָל באַרימט

ווייט איבער אירע גרענעצן, ווו עס האָבן געלערנט הונדערטער ישיבה־בחורים. איינער פון זיי איז אָנגעקומען אַרבעטן אין קיך. דער דאָזיקער ישיבה־בחור, וועמען מ׳האָט גערופן חיים, האָט ממש אויפגעטאָן ווונדער. ער האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין דער אויפפירונג פון דער האַרצלאָזער פוילישער קיך־פאַרוואַלטערין.

וועגן חיימס פרומקייט פאַרשפּאַר איך דאָ צו שילדערן. איך וויל בלויז זאָגן, אַז מיר, אַרבעטער פון קיך, האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ הייליקן, און ער איז עס טאַקע געווען אין פולן זין פון וואָרט. איך פלעג ווערן אויפגעמונטערט פון ויין בטחון.

— איך זאָג אייך, לייזער, אַז מיר וועלן דערלעבן די ישועה גאָר בקרוב — פלעגט ער תמיד מיך טרייסטן.

זיין פרומקייט האָט אויך גלייך באַמערקט די פאַרוואַלטערין טאָמאַשעוויטש. זייענדיק אַליין אַ גלויביקע קריסטין, איז פון ערשטן טאָג אָן, ווען חיים איז געקומען אַרבעטן אין קיך, האָט זי געהאָט צו אים גאָר אַן אַנדערע באַציאונג ווי צו אַלע אַנדערע אירע יידישע שקלאַפן.

באַלד האָט זיך שוין אויך חיים דערוווּסט פון די „שיינע" מעשים פון דער מיאוסער גויע. ער האָט געציטערט מיט אַלע זיינע אברים, בעת מיר פלעגן כסדר ריידן וועגן אירע גנבות.

אַ געווויסן טאָג רופט זיך אָפּ די פאַרוואַלטערין צו חיימען ער זאָל בעטן גאָט פאַר איר מאַן. זי וויל באַקומען כאָטש אַ ידיעה, אַז ער לעבט.

חיים האָט איר דערויף גאָרנישט געענטפערט. דאַרף זיך גראַד מאַכן, אַז קורץ נאָך איר ווענדונג צו חיימען, האָט זי באַקומען אַ טעלעגראַמע פון איר מאַן, וואָס איז שוין געקומען פון טערקיי, אַז ער איז געזונט...

די גויע איז שיר נישט משוגע געוואָרן פון שמחה. כ׳ווייס נישט, צי זי האָט אויף אַן אמת געגלייבט, אַז דאָס האָט געהאָלפן, וואָס חיים האָט „געבעטן ביים רבונו של עולם פאַר איר מאַן"... אָבער דער רעזולטאַט פון אָט דער טעלעגראַמע איז געווען אַ גאָר גוטער פאַר אַלע הונגעריקע אין געטאָ. עפּעס איז פאַרגעקומען אַן איבערברוך אין איר געוויסן. פון דאַן אָן האָט זי אָנגעטרויט חיימען דעם שליסל פון סקלאַד מיט די פּראָדוקטן און דעם שליסל פון קעלער מיט די קאַרטאָפל, און חיים האָט שוין געזען, אַז אין קעסל זאָל אַריינקומען גענוג גרויפּן און קאַרטאָפל און איך האָב שוין געקענט אָנקאָכן אַ געדיכטע זופּ, פון וואָס די הונגעריקע יידן פון געטאָ האָבן געקענט כאָטש אויף אַ קורצער ווײַלע שטילן דעם הונגער.

דאַן האָב איך אָנגעהויבן פילן אין מיין שווערער אַרבעט כאָטש אַ שטיקל באַפרידיקונג. עס איז מיר שוין גאָרנישט שווער געווען צו שטיין ביי דעם גרויסן און זודיקן קעסל אין דער גרויסער פאַרע צו מישן מיט דער גרויסער הילצערנער לאָפּעטע, כדי די זופּ זאָל נישט צוברענען.

גלייכצייטיק האָט חיים אויך געפועלט ביי דער פאַרוואַלטערין צו קאָכן אַ באַזונדער קליין קעסעלע זופּ פאַר זיינע חברים ישיבה־בחורים, כדי די זאָלן נישט מוזן עסן פון דעם נישט־כשרן קעסל. פאַקטיש איז די זופּ געקאָכט געוואָרן אָן קיין שום פעטס, נאָר פאַסטנע גרויפּן און קאַרטאָפל. אָבער עס פלעגט טרעפן זעלטן אויף אַ יום־טוב, ווען זי פלעגט באַקומען ביינער פאַרן קעסל. דאַן האָבן שוין די ישיבה־בחורים נישט געגעסן די זופּ. איז עס דאַן איינגעפאַלן חיימען צו בעטן ביי איר אַ דערלויבעניש צו קאָכן פאַר זיי באַזונדער. פרייטיק, למשל, פלעגט ער שוין אָפּקאָכן זופּ פאַר די ישיבה־בחורים אויך אויף שבת, און ער פלעגט אַליין אַוועקטראָגן אין געטאָ אַ גאַנצן עמער זופּ אַ שטיק צייט פאַר דער שקיעה. ווער האָט זיך דאַן געקענט צו אים גלייכן?

פאַרטיזאַנער לאָזן זיך הערן

בעת היטלער האָט אין יוני 1941 אָנגעהויבן זיין בליץ־קריג קעגן סאָוויעטן־פאַרבאַנד און די סאָוויעטישע אַרמיי איז געצוווּנגען געווען אין איילעניש זיך צוריקצוציען, זענען דאַן הונדערטער טויזנטער פון דער רויטער אַרמיי אַריינגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. די נאַציס האָבן אָבער באַלד אָנגעהויבן אויסצומאָרדן מאַסנווייז די רוסישע געפאַנגענע. ווען די געפאַנגענע האָבן זיך וועגן דעם דערוווּסט, האָבן זיי אָנגעהויבן זיך צו צעלויפן אין די וועלדער. זיי פלעגן זיך אַרומשלעפּן הונגעריקע אין די דערפער, ווו זיי פלעגן באַקומען עסן. פון אָט די געפאַנגענע, צוזאַמען מיט אַנדערע רוסישע און ווייסרוסישע עלעמענטן איז עס שפּעטער אַנטשטאַנען די פאַרצווייגטע פאַרטיזאַנישע טעטיקייט, וואָס האָט שוין אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיטן אַלגעמיינעם שטאַב פון די פאַרטיזאַנער איבער גאַנץ ווייסרוסלאַנד און אַנדערע געביטן. פון אָנהייב האָט מען פון זיי כמעט גאָרנישט געהערט, יעדנפאַלס, יידן אין געטאָ האָבן גאָרנישט געוווּסט פון קיין פאַרטיזאַנער־באַוועגונג ביז דער גרויסער שחיטה אין מאַי 1942.

אַרום לידע זענען געווען צעשפּרייט אויף צענדליקער קילאָמעטער הונדערטער דערפער. די פּויערים פון די דאָזיקע דערפער פלעגן פאַר דער מלחמה איינקויפן אין יידישע קראָמען און אַזוי אַרום האָבן יידן געקענט זייער פיל פּויערים. די זעלבע פּויערים פלעגן אויך קומען פון צייט־צו־צייט קיין לידע און פאַרקויפן זייערע דאָרפישע פּראָדוקטן, בעת די יידן אין געטאָ פלעגן גיין צו און פון דער אַרבעט. באַהאַלטענערהייט האָבן יידן געקויפט ביי די פּויערים צו ביסלעך עסנוואַרג און גלייכצייטיק זיי פאַרקויפט זייערע מלבושים, וואָס האָט זיי געגעבן אַ מעגלעכקייט דורכצולעבן די קריטישע צייט.

דער צענטראַלער פונקט פון דאָזיקן פאַרבאָטענעם האַנדל צווישן די פּויערים מיט די יידן איז געווען אויפן הויף און אַרום די חרובע הייזער פון דער קיך פון יודענראַט, ווו איך האָב געאַרבעט. די יידן איז געווען פאַרבאָטן צו קומען אויפן מאַרק, ווו ס׳רוב פּויערים האָבן געמוזט פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן. דאָרטן האָבן זיי געמוזט זייערע פּראָדוקטן פאַרקויפן צו מינימאַלע פרייזן, וואָס די נאַצישע אָקופּאַנטן האָבן באַשטימט. האָבן דעריבער זיך געפונען גענוג פּויערים, וואָס האָבן ריזיקירט און זענען געקומען מיט זייערע פּראָדוקטן אויפן הויף פון דער קיך ווייסנדיק, אַז דאָרט קומען אַלע יידן פון געטאָ און קויפן זייערע פּראָדוקטן, פאַר וועלכע זיי האָבן גענומען וויפל זיי האָבן געוואָלט און גלייכצייטיק האָבן זיי ביי די יידן אָפּגעקויפט זייערע מלבושים. אַזוי אַרום

פלעגט מען זיך גאַנץ אָפט טרעפן מיט די דאָזיקע פויערים און פון זיי טאַקע האָט מען זיך שפּעטער דערוווּסט, אַז אַרום לידע דרייען זיך אַרום פּאַרטיזאַנער.

ווי איך האָב שוין דערציילט, האָב איך געוווינט ביי דער לידער משפחה ציגעלניצקי. אין יענעם שטיבל פלעגן אין די אָוונטן זיך צונויפקלייבן גענוג מענטשן. ווו צו גיין איז דאָך נישט געווען, איז דאָס דאָזיקע שטיבל געוואָרן, אַזוי צו זאָגן, אַ מין „קיביצאַרניע". מענטשן זענען געווען להוט צו הערן עפּעס נייעס, האָבן זיי שוין געוווּסט, אַז ביי הענעך דעם געלן קען מען זיך עפּעס דערוויסן... אַחוץ דעם איז געווען אַ גרופּע קאָרטנשפּילער, זענען זיי געזעסן אַ גאַנצן אָוונט, ביז האַלבער נאַכט, און האָבן געשפּילט.

בינו לבינו האָט אַ גאַנצן אָוונט אין דעם דאָזיקן שטיבל געהוזשעט ווי אַ בינשטאָק פון די פאַרשידענע שמועסן, וואָס זענען דאָרט געפירט געוואָרן. יעדן אָוונט, פלעגן זיך דאָרט אַרומדרייען פיל מענטשן פון אַנדערע שטיבלעך. יעדער פלעגט ברענגען אַ שטיקל נייעס פון זיין אַרבעטס־פּלאַץ, אָדער וואָס ער האָט געהערט פון אַ פויער, און פון דאַנען איז עס נאָכ־דעם געגאַנגען איבער אַנדערע שטיבלעך. אַזוי אַרום איז דאָס דאָזיקע שטיבל אויך געוואָרן, אַזוי צו זאָגן, אַ מין „טע־לעגראַפן־אַגענטור"... איך האָב גאַנץ אָפט זיך נישט געקענט לייגן שלאָפן ביז האַלבער נאַכט, זייענדיק אויסגעמאַטערט נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט, ווייל מיין בעטל, פּונקט ווי אַלע איבעריקע בעטלעך, זענען געווען פאַרנומען פון די זיצנ־דיקע קיביצער און קאָרטנשפּילער... אָבער איך בין געווען צופרידן ביז גאָר, וואָס איך בין אַריינגעפאַלן אין אַזאַ שטיבל, ווו אויסער דעם, וואָס כ'האָב מיך דאָרט געפילט ווי ביי זיך אין דער היים, נאָר טאַקע אויך צוליב די אויבנדערמאָנטע מעלות, ווו מען האָט געקענט זיך דערוויסן אַ וועלכע ס'איז נייעס.

אין אַ געוויסן אָוונט האָט איינער פון די אַריינגעקומענע געבראַכט אַ ידיעה, וואָס זיינער אַ באַקאַנטער פויער האָט אים דערציילט, אַז אַרום לידע דרייען זיך אַרום באַוואָפנטע פּאַרטיזאַנער; זיי רייטן אויף פערד און קומען אין די דערפער אין שיינעם העלן טאָג, נישט מורא האָבנדיק פאַר קיינעם...

די דאָזיקע ערשטע ידיעה וועגן די פּאַרטיזאַנער האָט געמאַכט אויף אַלעמען אַן אומגעהויערן רושם. פון דאַן אָן האָבן שוין אויך אַנדערע אָנגעהויבן ברענגען פאַרשידענע ידיעות וועגן פּאַרטיזאַנער. מען פלעגט אויסהערן מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם אַלץ, וואָס מ'פלעגט דערציילן.

גאָר אין גיכן אָבער האָבן די פּאַרטיזאַנער טאַקע אויף אַן אמת געלאָזט פון זיך הערן. כמעט יעדן טאָג פלעגט מען זיך דערוויסן, וואָס די פּאַרטיזאַנער האָבן אויפגעטאָן. דאָ האָבן זיי אויפגעריסן אַ בריק, דאָרטן האָבן זיי אויפגעריסן אַ צוג מיט אַמוניציע, וואָס איז געגאַנגען צום פראָנט, אָדער ערגעץ אַנדערשוווּ, האָבן צעריסן די טעלעפאָן־דראָטן אויף אַ גרויסן שטח, אָדער אָנגעפאַלן אויפן וועג אויף דורכפאָרנ־דיקע דייטשן און זיי דערהרגעט, צונעמענדיק נאָכדעם זייער געווער. מען האָט געשלונגען מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם אָט די אַלע נייעסן.

אַ צווייטן אָוונט איז אַריינגעקומען איינער און געבראַכט די נייעס, אַז פּאַרטיזאַנער האָבן זיך אַריינגעריסן אין אַ שטעטל און באַפאַלן די דאָרטיקע דייטשן מיט דער פּאָליציי, זיי דערהרגעט, צוגענומען דאָס געווער, ווי אויך אַרויסגענומען יידן פון דאָרטיקן געטאָ און זיי מיטגענומען אין וואַלד אַריין... מען האָט געשלונגען ממש יעדעס וואָרט, צי מען האָט יאָ אָדער נישט געגלויבט, אָבער מען האָט זיך געקוויקט מיט אָט דער נייעס, וואָס די מערדער ווערט כאָטש אַ ביסל באַצאָלט פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט.

אַז די דייטשן האָבן אויף אַן אמת אָנגעהויבן דערפילן אויף זייער הויט די טעטיקייט פון די פּאַרטיזאַנמער, האָט מען שוין אין געטאָ באַלד זיך דערוווּסט פון דעם, וואָס די צוויי טעכטער הענעך דעם געלנס פלעגן דערציילן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער ס.ס.־זשאַנדאַרמעריע ביים וואַשן וועש.

זיי פלעגט דאָרט אָפט אויסקומען צו וואַשן די פאַרבלו־טיקטע בגדים און וועש פון די ס.ס.־זשאַנדאַרן, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן פאַרוווּנדעטע נאָך אַ קאַמף מיט די פּאַר־טיזאַנער. עס פלעגט נישט אַוועקגיין קיין טאָג, אַז די זשאַנדאַרן זאָלן נישט אַרויסגעשיקט ווערן אויף פאַרשי־דענע ערטער, ווו פּאַרטיזאַנער האָבן דורכגעפירט אַ סאַבאָ־טאַזש־אַקט. זיי פלעגן ציטערן ווי האָזן, אָט די„ העלדן", ווען זיי האָבן געדאַרפט פאָרן אויף אַ פאַרמעסט מיט די פּאַרטיזאַנער.

אין אַ געוויסער נאַכט האָבן פּאַרטיזאַנער אויפגעריסן די עלעקטרישע סטאַנציע אין לידע אין מיטן שטאָט. עס האָט זיך נאָכדעם אַרויסגעוויזן, אַז דער אינזשיניער פון דער סטאַנציע, אַ רוס, צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע אַרבעטער פון דאָרט זענען, נאָכן דורכפירן דאָס שטיקל אַרבעט, אַלע אַוועק אין וואַלד, ווו ס'האָבן אויף זיי שוין געוואַרט די פּאַרטיזאַנער אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט. די דאָזיקע געוואַגטקייט האָט גע־מאַכט אַן אומגעהויערן רושם אין געטאָ, וואָס די פּאַרטיזאַנער האָבן קיין מורא נישט צו קומען קיין לידע, ווו עס איז געווען אַ גאַרניזאָן פון דייטשע זעלנער. די געטאָ האָט פון דער פינצ־טערניש נישט געליטן, ווייל פאַר יידן אין געטאָ האָבן די נאַציס קיין עלעקטרישע באַלייכטונג נישט געגעבן. די היי־זער האָט מען באַלויכטן מיט קליינינקע נאַפט־לעמפּלעך.

דער רעזולטאַט פון אָט די אַלע אמתע און אויספאַנטאַ־זירטע נייעסן איז געווען, אַז ביסלעכווייז האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען טיפער אין די מוחות דער געדאַנק צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ און אַוועקצוגיין אין וואַלד און זיך אָנשליסן מיט די פּאַרטיזאַנער.

פון דאַן אָן איז אין דעם שטיבל פון הענעך דעם געלן אָנגעגאַנגען גאַנצע אָוונטן אַ הייסע פּאָלעמיק וועגן אָט דער פראַגע.

עס האָבן זיך געשאַפן צוויי צדדים — אָנהענגער און קעגנער. די אָנהענגער האָבן זיך באַמיט צו דערווייזן מיט לאָגישע אַרגומענטן, אַז מיר האָבן איצט נאָר איין ברירה און דאָס איז — אַוועקגיין אין די וועלדער. די קעגנער דאַקעגן האָבן זיך באַמיט צו דערווייזן, אַז דאָס געטאָ איז איצט זי־כערער ווי ווען עס איז פריער און דעריבער דאַרף מען בלייבן אין געטאָ ביז גאָט וועט העלפן און די נאַציס וועלן איינעמען א מיתה משונה...

אָט דאָ דאַרף באַטאָנט ווערן, אַז סיי פון אָנהייב און סיי אַפילו דערנאָך, ווען עס האָט זיך אַ ריר געטאָן און מענטשן האָבן אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די געטאָ, איז אין געטאָ נישט געווען אַזאַ מין ענלעכע אָרגאַניזאַציע, ווי עס איז געווען אין ווילנער געטאָ, די פּ.פּ.אָ. (פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע), וואָס האָט זיך צוגעגרייט מיט געווער צו אַן אויפשטאַנד און זענען דערנאָך אַוועק אין וואַלד. דאָ איז געווען גאַנץ אַנדערש. יעדער איינער, וואָס האָט באַשלאָסן אַוועקצוגיין אין וואַלד האָט זיך אַליין קודם געדאַרפט באַזאָרגן מיט געווער און אַליין קריגן די פאַרבינדונג. וואָס איז פון אָנהייב געווען גאָר נישט פון די לייכטע אויפגאַבעס. ערשט שפּעטער, ווען מענטשן האָבן אָנגעהויבן קומען פון וואַלד אין געטאָ אַרויסצונעמען די איבעריקע מיטגלידער פון זייערע פאַמיליעס, האָבן זיי שוין גלייכצייטיק מיטגענומען נאָך מענטשן, און אַ ביסל שפּעטער זענען שוין געווען גרופּן־פירער, וואָס האָבן אַרויסגעפירט מענטשן פון געטאָ אין וואַלד. אויך דער יידישער קאָמאַנדיר, טוביה בעלסקי, האָט געשיקט שליחים אין געטאָ אַרויסצונעמען יידן.

ס׳האָט זיך דערנענטערט דער ווינטער און איצט פלעגט שוין נישט אַוועקגיין אַ טאָג, מען זאָל נישט הערן פון נייע אויפטוען פון די פּאַרטיזאַנער. מען האָט שוין נישט דערציילט קיין אויסגעטראַכטע געשיכטעס, נאָר מען האָט שוין איבערגעגעבן פאַקטן פון אויפגעריסענע בריקן און אַראָפּגעלאָזטע צוגן, און סך־הכל גאַרנישט ווייט פון לידע, ווו עס האָט זיך געפונען אַ גאַנצער גאַרניזאָן מיט דייטשן. און מיט יעדער נייער ידיעה איז מען מיטגעריסן געוואָרן וואָס גיכער זיך אָנצושליסן אָן די פּאַרטיזאַנער.

אין אַ געוויסן פרימאָרגן, ווען מען איז אויפגעשטאַנען צו גיין צו דער אַרבעט, האָט מען זיך דערוווּסט, אַז דורך נאַכט איז דער דאָקטאָר מיאַסניק מיט זיין פאַמיליע נעלם געוואָרן פון געטאָ. אָט דער דאָקטאָר, אַ כירורג, וועלכער איז געווען גאָר פּאָפּולער נישט נאָר אין לידע, נאָר אין דער גאַנצער געגנט אַרום, ווייל ער איז געווען זייער אַ גרויסער ספּעציאַליסט. אַפילו די דייטשן האָבן אים געהאַלטן פאַר דעם בעסטן דאָקטאָר אין לידער מיליטערישן שפּיטאָל, ווו ער האָט געאַרבעט און עס האָט אויסגעזען, אַז ער איז דאָך אַוודאי „זיכער" מיט זיין לעבן. מיאַסניקס פאַרשווינדן פון געטאָ האָט דאַן, געדענק איך, געמאַכט אַ נישט געוויינלעכן רושם אין געטאָ. די דאָזיקע נייעס איז געווען פון די הויפּט־שמועסן אין די הייזער.

עס האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַן אינטענסיווע באַוועגונג איינצושאַפן זיך געווער. אין געטאָ האָבן זיך באַלד געפונען יידן, וועלכע זענען געוואָרן פאַרמיטלער, פאַרדינענדיק דערביי, פאַרשטייט זיך אַ שיינע מטבע. אויך פאַר די פּאָליאַקן האָט זיך געעפנט אַ קוואַל צו פאַרדינען גרויסע געלטער. זיי פלעגן שוין האָבן די קוועלן פון וואַנען זיי האָבן געקריגן דאָס געווער און די פאַרמיטלער פון געטאָ האָבן באַזאָרגט יעדן איינעם, וואָס איז געווען בכוח צו באַצאָלן די לעגענדאַרע סומע. אַזוי, למשל, האָט אַ ביקס, וואָס האָט אויף דער געטאָ־שפּראַך געהייסן „לאַנגער", געקאָסט אַרום 35 טויזנט רובל, אַ רעוואָלווער („קורצער"), האָט געקאָסט אַרום 20 טויזנט רובל. ווי געזאָגט, לעגענדאַרע פּרייזן, וואָס זייער אַ קליינע צאָל מענטשן האָבן עס געקענט נאָכקומען.

עס זענען אָבער אויך געווען אַנדערע וועגן ווי אַזוי מענטשן האָבן זיך אַן עצה געגעבן צו באַזאָרגן זיך מיט אַ ביקס אָדער אַ רעוואָלווער. איך ווייס פון אַ פּאָר מעכאַניקער, וואָס האָבן אין געהיים צונויפגעשטעלט אַ ביקס פון טיילן, וואָס זיי האָבן פון ערגעץ צונויפגעזאַמלט און האָבן עס פאַרענדיקט אין די וואַרשטאַטן לעבן געטאָ. אַפילו אין דער ס.ס.־זשאַנדאַרמעריע גופא, האָט איינער אַ לידער מעכאַניק, אָזשעכאָווסקי, וואָס האָט געאַרבעט ביים פאַרריכטן דאָס געווער אין די דאָרטיקע וואַרשטאַטן, פאַר זיך אַליין דאָרט צונויפגעשטעלט אַ ביקס פון טיילן, וואָס האָבן זיך דאָרט אַרומגעוואַלגערט, און מיט דער דאָזיקער ביקס איז ער דערנאָך אַוועק אין וואַלד צוזאַמען מיט זיין מוטער און ברודער.

אַ גאַנץ באַזונדער פּראָבלעם איז געווען דאָס אַריינטראָגן דאָס געווער אין געטאָ, און נאָך אַ שווערער פּראָבלעם איז געווען צו געפינען אַן אָרט ווו עס צו באַהאַלטן.

אַחוץ אַלעם איז געווען נאָך אַ פּראָבלעם. ס׳זענען געווען אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיטן איינשאַפן זיך געווער און האָבן פּשוט געחלשט אַוועקצוגיין אין וואַלד, האָבן זיי געלויערט צו דערטאַפּן אַ באַהאַלטענעם „לאַנגן" אָדער „קורצן". און ווען זיי האָבן אַזאַ דערטאַפּט ,האָבן זיי אים גאַנץ פּשוט צוגעלקחנט און זענען דערמיט נעלם געוואָרן. ווען דער בעל־דבר האָט זיך געכאַפּט, אַז מען האָט אים „צורעכט געמאַכט", האָט ער נאָך געמוזט זיך מאַכן נישט ווויסנדיק... אַזאַ פאַל האָט געטראָפן טאַקע אויפן זעלבן הויף פון הענעך דעם געלנס שטיבל. אין קעלער אויפן הויף איז געווען באַהאַלטן אַ „לאַנגער", האָט עס עמעצער דערטאַפּט און איז באַלד נעלם געוואָרן פון געטאָ.

אָבער נישט געקוקט אויף דעם אַלעם, איז שטילערהייט אָנגעגאַנגען אין געטאָ אַ היפּשע באַוועגונג זיך איינצושאַפן געווער.

ביסלעכווייז האָבן מענטשן אָנגעהויבן פאַרשווינדן פון געטאָ. דער ווינטער האָט זיך אָנגעהויבן זייער פרי מיט גאָר גרויסע פרעסט. און דאָס איז טאַקע איינע פון די וויכטיקע סיבות, וואָס מענטשן האָבן אָפּגעלייגט דאָס אַוועקגיין אין וואַלד אויף שפּעטער, אַפילו אַזעלכע, וואָס האָבן שוין געהאַט אָנגעגרייט פאַר זיך געווער. קיינער האָט נאָך דאַן נישט געהאַט קיין אַנונג דערפון, ווי אַזוי מען קען ווינטער־צייט לעבן אין וואַלד. פון די יחידים, וואָס זענען שוין געווען אַוועק אין וואַלד, זענען נאָך קיין גרוסן אויך נישט געווען. אין געטאָ גופא איז אויך אין יענער צייט געווען כלומרשט רואיק. די אָפּטימיסטן האָבן נאָך מער צוגעהאָלפן איינצורעדן זיך אַליין און איינצורעדן אַנדערע, אַז די געטאָ איז „געזיכערט" מער ווי ווען עס איז פריער, ווייל די דייטשן נייטיקן זיך אין יידישע אַרבעטער, און די יידישע פאַכלייט ברענגען זיי פיל נוצן.

אָט דער זעלבער הענעך דער געלער, ביי וועמען איך האָב געוווינט, האָט געהערט צו דער זעלבער קאַטעגאָריע אָפּטימיסטן. ער האָט געאַרבעט אַלס טאָקער אין די וואַרשטאַטן לעבן געטאָ און געהאַט אַזוי אַרום אַ „גוטן" שיין. פלעגט ער טענהן אומגעפער אויף אַזאַ אופן, ווען

ער איז אַריינגעקומען פון דער אַרבעט אין שטוב אַריין, ברענגענדיק אַ נייעם באַווייז פאַר זיין אָפּטימיזם:

— היינט — פלעגט ער זאָגן מיט שמחה — זענען ווי־דער אָנגעקומען וואַגאָנען מיט אַרבעט פאַר די שוסטער, שניידער, און אַנדערע צעכן, וואָס הלוואי מאַכט מען עס פאַרטיק אין אַ יאָר אַרום. נו, איז עס נישט קיין באַווייז, אַז די געטאָ איז זיכער...

אַן אַנדער מאָל פלעגט ער אַריינפאַלן מיט אַ שמחה, דער־ציילנדיק מיט פּאַטאָס, אַז דער געביטס־קאָמיסאַר אַליין האָט געמאַכט אַ באַזוך אין די וואַרשטאַטן און געזאָגט, אַז „מ׳זאָל גאָרנישט מורא האָבן, מען זאָל נאָר אַרבעטן פלייסיק וועט אַלץ זיין גוט, אַז מער וועט זיך שוין נישט איבערחזרן אין לידער געטאָ דאָס, וואָס איז געשען פריער“...

וויפל מאָל איך האָב אים נישט געפּרוווט איבעררעדן, אַז ער זאָל נישט זיין איינגעוויגט מיט אַזאַ אָפּטימיזם און נישט גלייבן דאָס, וואָס אַ היטלעריסט, וועמענס הענט עס זענען איינגעטונקען אין יידיש בלוט, זאָגט צו. אָבער ער האָט זיך נישט געלאָזט איבערצייגן. אָט צוליב דעם אָפּטימיזם איז ער מיט זיין משפחה אַוועק קיין מיידאַנעק בעת דער ליקווי־דאַציע פון געטאָ. אין דער צייט, וואָס ער האָט געהאַט אַזעלכע גוטע מעגלעכקייטן אַוועקצוגיין מיט זיין משפחה אין וואַלד. עס האָט אים נישט געפעלט קיין געלט אויף איינצו־שאַפן זיך געווער, און וועגן פאַרבינדונג איז אָפּגערעדט. אין זיין שטיבל זענען אַריינגעקומען די אַלע, וואָס האָבן שפּעטער אַרויסגעפירט מענטשן פון געטאָ אין וואַלד.

אין דערמאָן אָט דעם פאַל פון הענעך דעם געלן מיט ווייטיק אין האַרצן, ווייל ער איז נישט דער איינציקער, וואָס האָט געהאַט די מעגלעכקייט אַרויסצוגיין אין וואַלד. פיל הונדערטער אַזעלכע הענעכס זענען געווען, וואָס אַ דאַנק זייער אומבאַגרינדעטן אָפּטימיזם האָבן זיי דורכגעלאָזן אָט די גע־לעגנהייט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן נישט לאַנג.

ערשטער לעבעדיקער גרוס פון וואַלד

צו הענעך דעם געלן זענען צווישן אַנדערע אַריינגעקו־מען צוויי ברידער — איגנאַץ (יצחק) און אַבראַם פעלדאַן. זיי זענען געווען פליטים פון לאָדזש (פוילן). באַלד ווי היטלער האָט אָנגעהויבן דעם קריג מיט פוילן זענען זיי אַנטלאָפן קיין לידע, ווו זיי האָבן שוין געוווינט ביז די דייטשן האָבן פאַר־נומען לידע. זיי זענען גליקלעכערווייז ניצול געוואָרן פון דער שחיטה דעם 8־טן מאַי. זיי האָבן געאַרבעט אין אַ וויכ־טיקער דייטשער איינהייט און האָבן אַזוי אַרום געהאַט אַ „גוטן“ שיין.

אָבער נישט געקוקט אויף דעם, איז איגנאַץ, דער עלטע־רער, געווען פון די ערשטע, וואָס איז אַוועק אין וואַלד. מיר דוכט זיך, אַז נאָך פאַר ד״ר מיאַסניקן. דער יינגערער, אַב־ראַם, איז געבליבן אין געטאָ. זיי האָבן צווישן זיך אָפּגע־רעדט, אַז נאָכדעם ווי ער, יצחק, וועט זיך האָבן פאַראייניקט מיט די פּאַרטיזאַנער און וועט שוין אַזוי אַרום וויסן ווי עס זעט אויס דאָס לעבן אין וואַלד, וועט ער צוריקקומען אין געטאָ און וועט דאַן אַרויסנעמען אים, אַבראַמען, מיט יצחקס געליבט מיידל, מאַשקע שעוואַכאָוויטש.

נאָך יצחקס אַוועקגיין זענען אַוועק אַ פּאָר חדשים פון אומגעדולדיקן וואַרטן פון אַבראַמען און מאַשקען. הענעכס גאַנצע פאַמיליע און איך האָבן פון דעם אַלעם געוווּסט, אָבער מער קיינער.

דאָס איז געווען אָנהייב פעברואַר 1943. יענע נאַכט איז געווען אַ ברענענדיקער פראָסט. אין מיטן דער נאַכט האָבן מיר דערהערט אַ לייכטן קלאַפּן אין פענצטער. אַלע האָבן מיר זיך אויפגעריסן פון שלאָף און זענען תיכף צוגעלאָפן צו די פענצטער. מיר האָבן געטראַכט בעת מעשה, אַז מסתמא איז שוין ווידער עפּעס אַ צרה. די פענצטער זענען געווען באַצויגן מיט אייז און מען האָט גאָרנישט געקענט זען. אָבער מיר האָבן באַלד דערהערט אויסרופן אין יידיש: „עפנט די טיר, שנעלער!“

איך בין געגאַנגען עפענען די טיר. איך דערזע — איג־נאַץ איז דאָ! כ׳האָב אים אַריינגעלאָזן און תיכף פאַרריגלט די טיר.

ווען ער איז אַריינגעקומען אין שטיבל און מיר האָבן אַ קוק געטאָן אויף זיין אָנטועכץ מיטן רעוואָלווער, וואָס האָט זיך אַרויסגעזען ביי זיין זייט, האָבן מיר זיך אַלע דערשראָקן. איגנאַץ האָט דערפילט צוליב וואָס די שרעק איז, האָט ער גלייך געזאָגט, אַז מ׳האָט זיך נישט וואָס צו שרעקן, ווייל ער איז אַריינגעקומען דורך די הינטערשטע דראָט־פאַרצוי־מונגען און קיינער האָט אים נישט געזען און קיינער דאַרף אויך אויף ווייטער נישט וויסן, אַז ער איז דאָ. די דאָזיקע ווערטער האָבן אַלעמען באַרואיקט. קיינער האָט זיך שוין מער נישט געלייגט שלאָפן. אַזוי ווי מ׳איז געשטאַנען אין די אונטערוועש, האָט מען זיך באַלד אויסגעזעצט אין די בעטן און איגנאַץ האָט אָנגעהויבן דערציילן פון דעם פּאַרטיזאַנער־לעבן אין וואַלד. מיר זענען געווען אַזוי פאַרכאַפּט פון זיין דערציילן, אַז מיר האָבן זיך נישט אַרומגעזען ווי עס האָט גענומען שאַריען אויף טאָג און אַלע האָבן זיך אָנגע־הויבן איילן צו גיין צו דער אַרבעט. איגנאַץ איז אַרויפגע־קראָכן אויפן בוידעם, מיטגענומען מיט זיך אַ וואַרעמע קאָלדרע און זיך געלייגט שלאָפן. גייענדיק צו דער אַרבעט, האָבן הענעכס טעכטער שוין געגעבן צו וויסן אַבראַמען און די שעוואַכאָוויטשעס וועגן איגנאַצס קומען.

צומאָרגנס ביינאַכט זענען שוין אַלע דריי געווען גרייט אַוועקצוגיין. מאַשקע מיט אַבראַמען האָבן, נאַטירלעך, שוין אויך געהאַט „קורצע“ (רעוואָלווערן). מיר האָבן זיך מיט זיי געזעגנט און פונקט ווי קיינער האָט נישט געזען און נישט געהערט פון זיין קומען, אַזוי האָט מען נישט געזען ווי זיי אַלע דריי זענען פאַרשוווּנדן אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט.

צומאָרגנס, נאָך זייער אַוועקגיין, האָט שוין כמעט די גאַנצע געטאָ געוווּסט פון אַלץ. און ס׳איז געוואָרן אַ סוד פאַר גאַנץ בראָד...

איגנאַץ האָט זיך געהאַט פאַראייניקט מיט רוסישע פּאַר־טיזאַנער פון אָטריאַד „איסקראַ“ און דאָרט טאַקע האָט ער אַוועקגעפירט אַבראַמען מיט מאַשקען. ער האָט קיין אַנונג נישט געהאַט, אַז דאָרט ערשט וועט ער פאַרלירן זיין מאַשקען, וועמען ער האָט אַזוי שטאַרק ליב געהאַט. מאַשקע איז איין מאָל, צוזאַמען מיט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער, געשיקט געוואָרן אויף אַן אויפגאַבע און איז שוין מער נישט צוריקגעקומען.

באַלד ווי אין לידער געטאָ איז באַוווּסט געוואָרן, אַז עס איז דאָ אַ יידישער פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד מיט אַ יידישן קאָ־

מאַנדיר, האָט די גרעסטע טייל פון די, וואָס זענען אַוועק אין וואַלד, אָנגעהויבן זיך ציען צו די ברידער בעלסקי. עס האָט לאַנג נישט גענומען און מענטשן זענען געקומען פון בעלסקיס אָטריאַד כדי אַרויסצונעמען די איבעריקע משפחה־מיטגלידער און גלייכצייטיק שוין מיטגענומען באַקאַנטע אָדער שכנים. אַזוי אַרום האָבן שוין פון דאַן אָן, סיי קלענערע און סיי גרעסערע גרופּן אָנגעהויבן פאַרלאָזן דעם געטאָ. נאַטירלעך, איז אַלץ צוגעגאַנגען כלומרשט אין געהיים, אָבער דאָס געטאָ האָט שוין דערפון געוווּסט.

זינט איגנאַץ האָט זיך באַוויזן אין אונדזער שטיבל און נאָך דעם ווי אַלע דריי זענען אַוועק, האָט אַן אומרו מיך אַרומגענומען פונעם געדאַנק אַוועקצוגייך אין וואַלד. איך האָב מיר שוין קיין אָרט נישט געקענט געפינען סיי ביי דער אַרבעט איך קיך און סיי אין שטיבל ביי הענעך דעם געלן. איך פלעג זיך כסדר אַרומטראָגן מיט אָט דעם געדאַנק און נישט געזען פאַר זיך קיין אויסוועג ווי אַזוי איך זאָל עס קענען פאַרווירקלעכן. קיין געלט אויף איינצושאַפן זיך געווער האָב איך נישט געהאַט און אָן געווער האָבן די פּאַרטיזאַנער דאַן נאָך נישט צוגענומען. בלויז די ברידער בעלסקי האָבן צוגענומען יעדן איינעם אָן געווער, אָבער דאָס איז געווען אַ ביסל שפּעטער.

איך האָב געהאַט אַ פאַרגעפיל, אַז דאָס פאַרשווינדן פון מענטשן פון געטאָ, וועט לאַנג נישט קענען בלייבן קיין סוד פאַר דער דייטשער מאַכט, ווייל די אַלע פאַרשווּנדענע האָבן דאָך געאַרבעט אין דייטשע איינהייטן און די דייטשן פון יענע איינהייטן וועלן דאָך זיכער מעלדן ווו מ׳דאַרף, אַז זייערע יידישע אַרבעטער זענען נישט געקומען צו דער אַרבעט. דאָס איז פאַר אַלעמען אין געטאָ געווען קלאָר און מען האָט זיך טאַקע זייער געשראָקן פאַר די קאָנסעקווענצן.

איך דערמאָן מיך אויך ווי עס זענען פאָרגעקומען שטאַרקע קריגערייען צווישן די אָפּטימיסטן מיט די, וואָס האָבן זיך געקליבן אַוועקצוגיין אין וואַלד. די אָפּטימיסטן האָבן געשריען, פאָכענדיק מיט די הענט:

— געדענקט — האָבן זיי געטענהט — איר וועט ברענגען אַן אומגליק אויפן געטאָ מיט אייער אַוועקגיין אין וואַלד. מיר בלייבן דאָ איבער. און טאַקע, וואָס קען עס אייך אַרן, וואָס מיט אונדז וועט געשען?

דער צווייטער צד האָט געהאַט פאַר זיי איין ענטפער:

— ווער לאָזט אייך נישט גיין אין וואַלד. טוט נאָך אונדזער ביישפּיל. מיר ווילן נישט, אַז די מערדער זאָלן אונדז אַ צווייט מאָל טרייבן ווי די בהמות צו דער שחיטה.

דאָס זענען די אויטענטישע אויסטויש־ווערטער, וואָס מיר איז אויסגעקומען צו הערן און וואָס זענען איבערגעחזרט געוואָרן יעדן אָוונט אין הענעך דעם געלנס שטיבל פון די אַריינקומענדיקע. איך מוז דאָ אָבער צוגעבן דעם פאַקט, אַז זייער פיל פון די קעגנער האָבן אין האַרצן ביי זיך געוווּסט, אַז די זענען נישט גערעכט מיט זייער טענה. זיי האָבן אַזוי געטענהט פשוט דערפאַר, ווייל זיי האָב זיך נישט געקענט רירן פון געטאָ. טייל צוליב דעם, וואָס מ׳האָט זיך נישט געוואָלט שיידן מיט משפחה און אַלע צוזאַמען האָבן נישט געקענט גיין, אָדער צוליב אַנדערע סיבות.

עס האָט טאַקע לאַנג נישט געדויערט, ווי דאָס, פאַרוואָס מען האָט זיך געשראָקן איז טאַקע געקומען.

אין אַ געוויסן טאָג האָט דער געביטס־קאָמיסאַר, האַנוועג, געשיקט רופן פאָרשטייער פון יודענראַט און האָט זיי געשטעלט די פראַגע, פאַרוואָס עס פאַרשווינדן יידן פון געטאָ און ווו זיי גייען אַוועק?

דער יודענראַט האָט פונקט דאַן געהאַט אויף דער האַנט אַ פּאַסיקן תירוץ. זיי האָבן דערקלערט, אַז „אַלע פאַרשווּנדענע זענען, ווייזט אויס, ווילנער, און אַזוי ווי זיי מיינען, אַז אין ווילנער געטאָ וועט זיין בעסער, זענען זיי מסתמא אַוועק אַהין".

צי דער געביטס־קאָמיסאַר האָט אָנגענומען דעם דאָזיקן תירוץ, איז שווער צו זאָגן. מער וואָרשיינלעך איז, אַז ער מיט זיין נאַצישער קליקע האָבן זיך שוין געהאַט אָנגעשטויסן, ווו די יידן פאַרשווינדן און אין רעזולטאַט דערפון זענען געקומען די קאָנסעקווענצן פאַרן לידער געטאָ.

אין אַ פאָר טעג אַרום איז צום יודענראַט געקומען אַ באַפעל פון דער ס.ס.־זשאַנדאַרמעריע, אַז דער יודענראַט זאָל אין משך פון 24 שעה מעלדן די נעמען פון די פאַרשווּנדענע פון געטאָ.

מען קען זיך פאָרשטעלן, וואָס פאַר אַ מהומה דער באַפעל האָט אַרויסגערופן און וואָס פאַר אַ פחד עס איז אַלעמען באַפאַלן. דער באַפעל האָט תיכף געווירקט אַזוי, אַז נאָך מער מענטשן האָבן אָנגעהויבן אַוועקגיין אין וואַלד און דער יודענראַט האָט נאַטירלעך געמוזט מעלדן וועגן די פאַרשווּנדענע. ער האָט עס אַפילו נישט געקענט אויסבאַהאַלטן מער ווי 24 שעה, ווייל אויך די איינהייטן איז אָנגעזאָגט געוואָרן, אַז זיי מוזן באַלד מעלדן, אויב זייערע יידן זענען נישט געקומען צו דער אַרבעט.

אַז דער געביטס־קאָמיסאַר האָט דערזען, אַז די פאַרשווינדונגען ווערן נישט קלענער האָט ער אָנגענומען ווייטערדיקע מיטלען, ווי אַזוי אָפּצושטעלן דאָס אַנטלויפן פון געטאָ. ער האָט דאַן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל דעם יודענראַט, אַז מען זאָל די געטאָ אַרומצוימען מיט אַ דרייפאַכיקן הויכן פּאַרקאַן פון שטעכלדראָט. אין באַפעל איז אויך געזאָגט געוואָרן, אַז די אַרבעט מוז געמאַכט ווערן ווי אַמשנעלסטן. באַלד איז צוגעשטעלט געוואָרן אין געטאָ די שטעכלדראָט מיט די הילצערנע סלופּעס און דער יודענראַט האָט באַשטימט אַ ספּעציעלע בריגאַדע צו אַרבעטן ביי די פאַרצוימונגען. אין די זונטיקן זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן נאָך מער מענטשן, וועלכע זענען געווען פריי פון זייער טאָג־טעגלעכער אַרבעט. די, וואָס האָבן געאַרבעט ביי אָט די פאַרצוימונגען האָבן געפילט, ווי זיי וואָלטן פאַר זיך אַליין געגראָבן אַ גרוב. די ערד איז געווען פאַרפרוירן און יעדע גרוב, וואָס מען האָט געדאַרפט אויסגראָבן אויף אַריינצושטעלן אַ סלופּ איז אָנגעקומען זייער שווער. אָבער נישט געקוקט אויף דעם אַלעם, זענען מיט יעדן טאָג די צאָל אַוועקגעשטעלטע סלופּעס געוואָרן מער און מער און דער דרייפאַכיקער פּאַרקאַן האָט אַרומגענומען אַ וואָס גרעסערן שטח אַרום געטאָ.

דאָס איז אָבער געווען נאָך נישט אַלץ צו וואָס דער געביטס־קאָמיסאַר האָט זיך דערטראַכט.

ביז דעמאָלט איז סיי אין געטאָ און סיי ביים טויער קיין ווייסרוסישע פּאָליציי נישט געשטאַנען. ביים טויער איז בלויז געשטאַנען אַ געטאָ־פּאָליציאַנט; די ווייסרוסישע פּאָליציי האָט זיך באַוויזן נאָר דאַן, ווען די אַרבעטער האָבן זיך צוריקגעקערט פון דער אַרבעט, כדי צו קענען כאַפּן עמעצן, וואָס האָט אַריינגעטראָגן אין געטאָ עסנוואַרג. באַלד אָבער ווי

דער נייער דרייפאַכיקער פּאַרקאַן איז געוואָרן פאַרענדיקט, האָט דער געביטס־קאָמיסאַר אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ וואַך, וואָס איז באַשטאַנען פון די מיטגלידער פון דער יוגנטלעכער פאַשיסטישער ווייסרוסישער אָרגאַניזאַציע, וואָס דער געביטס־קאָמיסאַר האָט געשאַפן, אין וועלכער עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן די סאַמע פאַרדאָרבנסטע יונגע שקצים פון דער פּוילישער און ווייסרוסישער באַפעלקערונג. זיי האָבן געטראָגן מונדירן פון ווייסן פּויערישן לייוונט מיט היטלען אין דער פאָרם פון אַ גענדזענעם שנאָבל. דערפאַר האָט מען זיי אין געטאָ גערופן „ווייסע גענדז".

אָט די דאָזיקע כוליגאַנעס און דם־שונאים פון יידן, זענען עס באַלד געוואָרן די באַלעבאַטים פון געטאָ. טאָג און נאַכט האָבן זיי געהאַלטן וואַך נישט נאָרביים טויער, נאָר זיי זענען שטענדיק אַרומגעגאַנגען איבערן געטאָ באַוואָפנט מיט רעוואָלווערן און ביקסן. דערמיט איז צוגעקומען נאָך אַ נייע צרה צו די צרות און שרעק, וואָס מען איז אויסגעשטאַנען טאָג־טעגלעך. זיי האָבן אָנגעטאָן געברענטע צרות אין געטאָ און מ'האָט זיך פאַר זיי געמוזט היטן אויף יעדן טריט און שריט.

אין אָנהייב איז מען געווען זייער אומרואיק צוליב פיל סיבות.

ערשטנס, האָט מען פאַרשטאַנען, אַז מען וועט שוין נישט קענען אַריינטראָגן אין געטאָ קיין עסנוואַרג און נישט אַרויס־טראָגן פון געטאָ קיין בגד צו פאַרקויפן. וועגן געווער איז דאָך שוין אָפגערעדט. מען האָט זיך געשראָקן אויך דערפאַר, אַז אויף להבא וועט מען שוין נישט קענען ביינאַכט אַרויסגיין דורך די דראָטן אין וואַלד אַריין. דריי צוימען איז פאָרט נישט איינער.

פון דאַן אָן האָט מען שוין אין געטאָ נישט געהאַט קיין רואיקע מינוט. די „ווייסע" כוליגאַנעס האָבן מיט אַלע מיטלען זיך געפלייסט אָנצוּוואַרפן אַ שרעק אויף די יידן. אָן שום סיבה האָבן זיי גאַנצע נעכט געהאַלטן אין איין שיסן, כדי אָנ־צוּוואַרפן אַ שרעק אויף די שלאָפנדיקע. ס'איז נישט מעגלעך אַלץ אויסצורעכענען, וואָס פאַר אַ שיקאַנעס זיי האָבן אָנגעטאָן די געטאָ־איינוווינער. עס זענען געווען נישט ווייניק פאַלן, ווען עמעצער איז אַרויס פון זיין שטוב אויף באַדערפעניש, און כאָטש עס איז געווען נאָך פאַר צען אַ זייגער, ס'הייסט, ביז וואַנען עס איז געווען דערלויבט זיך צו באַוועגן איבערן געטאָ, איז יענער דערשאָסן געוואָרן אויפן שוועל פון שטוב. דאָס האָט ביי זיי געהייסן, אַז ער איז אַרויס „נאָך דער דער־לויבטער צייט". דערפאַר האָט מען מורא געהאַט אַרויסצו־שטעלן אַ פוס פון שטוב ווי נאָר ס'איז טונקל געוואָרן.

אָבער ווי גייט דאָס ווערטל — מיט אַ צרה דאַרף מען בלויז איבערשלאָפן איין נאַכט, דערנאָך ווערט עס אויס צרה...

אַזוי איז אויך געווען. מען האָט זיך באַלד צוגעוווינט אויך צו דער נייער לאַגע. מיט די „ווייסע גענדז" האָט מען זיך באַלד אויך אַן עצה געגעבן און דאָס אַרויסגיין פון געטאָ אין וואַלד אַריין איז נישט נאָר נישט קלענער געוואָרן, נאָר נאָך גרעסער.

דאָ איז כדאי צו דערמאָנען מיט עטלעכע ווערטער וועגן דער פּאָליציי פון לידער געטאָ. די געטאָ־פּאָליציי האָט נישט געהאַט ביי די לידער יידן אַזאַ פאַרהאַסטן נאָמען ווי, למשל, די ווילנער געטאָ־פּאָליציי, אָדער ווי אין אַנדערע געטאָס.

דער לעצטער קאָמענדאַנט פון דער לידער געטאָ־פּאָליציי האָט געהייסן לייזער סטאָליצקי. אַ ברודער זיינער איז געווען אַלערער אין דער ווילנער יידישער רעאַל־גימנאַזיע. לייזער איז געווען אַן אינטעליגענטער און באַשיידענער מענטש און פיל מאָל האָב איך זיך געוווּנדערט אויף אים, ווי אַזוי האָט אַזאַ מענטש געקענט ביי זיך פועלן אָנצונעמען אַן אַמט אין דער געטאָ־פּאָליציי. ער איז אויך געווען פון די אַריינגייער ביי הענעך דעם געלן.

אָט דער לייזער סטאָליצקי האָט באַלד געפונען אַ מיטל ווי אַזוי די מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט אַוועקגיין אין וואַלד, זאָלן קענען אַרויסגיין פון געטאָ. געווען איז עס אַזוי:

ווען אַ גרופּע האָט זיך געקליבן ביי נאַכט אַרויסצוגיין פון געטאָ, האָט דער גרופּן־פירער וועגן דעם באַצייטנס גע־מאָלדן לייזער סטאָליצקין, און ער האָט שוין געטאָן וואָס מען דאַרף. ער פלעגט האָבן צוגעגרייט פלאַשן מיט בראָנפן אין ביוראָ פון יודענראַט. ער פלעגט פאַרבעטן די „ווייסע גענדז" אויף אַ שנאַפּס. נו, אָפּזאָגן זיך פון אַ טרינק בראָנפן האָבן די דאָזיקע כוליגאַנעס ביי זיך נישט געקענט פועלן... פאַרשטייט מען דאָך, אַז לייזער סטאָליצקי האָט זיי שוין קיין איבעריק גלעזל נישט געזשאַלעוועט... אין דער זעלבער צייט, ווען זיי זענען געווען אין ביוראָ און געגאָסן אין זיך דעם בראָנפן, האָט שוין אַ געטאָ־פּאָליציאַנט געהאַט איבערגעגעבן דעם סיגנאַל דער וואַרטנדיקער גרופּע און אין אויגנבליק זענען די חברה אַרויס דורך די הינטערשטע דראָט־פאַרצוימונגען, וואָס מ'האָט באַצייטנס "צורעכט געמאַכט" ווי עס באַדאַרף צו זיין, אַז מען זאָל קענען אַרויסקריכן און ס'זאָל נישט בלייבן קיין סימן (לייזער סטאָליצקי האָט געהאַט בדעה אויך שפּעטער צו קומען אין וואַלד, אָבער ער האָט צו לאַנג געוואַרט, און דערווייל האָט זיך אונטערגערוקט די ליקווידאַציע פון געטאָ און ער האָט געטיילט דעם גורל קיין מיידאַנעק צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע).

ביי אַ האַלבן קילאָמעטער פון געטאָ האָט זיך געפונען אַ גוט וואָס האָט געהייסן „פּיאַרווו". דאָס דאָזיקע גוט האָבן די סאָוויעטן געהאַט נאַציאָנאַליזירט נאָך זייער קומען קיין לידע, און ווען די נאַציס זענען געקומען נאָכדעם, האָט דער געביטס־קאָמיסאַר האַנוועג דאָס גוט באַטראַכט פאַר „זיין" אייגנטום. אין געטאָ האָט מען עס גערופן „דעם געביטס־קאָמיסאַרס מאַיאָנטעק"... דאָרט האָבן אויך געאַרבעט יידן פון געטאָ ביי פאַרשידענע אַרבעטן. אָט אויף דער פאַרם האָבן די פּאַרטיזאַנער געוואָרפן אַן אויג און אין אַ געוויסער נאַכט אָפּגעשטאַט אַ „וויזיט"... זיי האָבן אויסגעקליבן די סאַמע בעסטע פערד און וואָגנס און אָנגעפילט אין זיי, וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, פון אַלעם גוטן, און האָבן זיך אָפּגע־טראָגן אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט...

ווען די יידן פון געטאָ זענען פאַרטאָג געקומען צו דער אַרבעט, האָבן זיי געטראָפן דעם עקאָנאָם (פאַרוואַלטער), ווי עס האָט אים נאָך געוואָרפן ווי אין קדחת פון דער אַדורכגע־לעבטער שרעק...

פון דאַן אָן האָט דער געביטס־קאָמיסאַר אַהינגעשיקט אַ וואַך פון באַוואָפנטע ווייסרוסישע פּאָליציי־לייט.

דער איבערפאַל פון די פּאַרטיזאַנער איז פונקט אויס־געפאַלן גינסטיק סיי פאַר די אַרויסגייענדיקע גרופּעס אין וואַלד און סיי פאַרן געטאָ. די גרופּעס איז אויסגעקומען דורכצוגיין דורך די פעלדער פון דער דאָזיקער פאַרם, ווו עס האָט שפּעטער געהאַלטן וואַך די פּאָליציי.

מיין חלום ווערט פלוצים פאַרווירקלעכט

דאָס איז געווען אין מיטן מערץ 1943. דער שווערער ווינטער איז שוין געווען צו ענדע. אין דרויסן האָט שוין געשמעקט מיט פרילינג. אויף יענער זייט געטאָ־דראָטן האָבן זיך אַרויסגעזען די באַגרינטע פעלדער מיט דער ווינטער־תבואה, וואָס איז אָקאָרשט באַפרייט געוואָרן פון דעם טיפן שניי. אויך אויף די געציילטע ביימער אין געטאָ האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן קנאָספן און מען האָט שוין געפילט דאָס גלעטן פון אַ וואַרעמען ווינטל. מיט איין וואָרט: אַלע האָט אויסגעזען פרילינגדיק. אָבער אויף דער נשמה און אין האַרצן איז געווען האַרבסטיק...

פלוצים איז פאַר מיר געקומען די ישועה.

געווען איז עס אַזוי:

ווי נאָר ס'איז געוואָרן וואַרעמער אין דרויסן, האָבן זיך אָפטער אָנגעהויבן באַווייזן אין געטאָ מענטשן פון וואַלד, וועלכע זענען געקומען אַרויסנעמען זייערע נאָענטע. אַזוי אַרום איז גאָר גיך אָנגעבונדן געוואָרן אַ קאָנטאַקט צווישן וואָלד און געטאָ.

דאָ וויל איך צוגעבן נאָך אַ מאָמענט.

אין לידע, אין צענטער שטאָט, איז געווען אַ גרויסער גאָרטן פון גרינוואַרג. ער האָט געהערט צום געביטס־קאָמיסאַריאַט. אין דעם דאָזיקן גאָרטן האָבן אויך געאַרבעט פיל יידן, מענער און פרויען, פון געטאָ. דער אויפזעער איבער די אַרבעטער איז געווען אַ לידער ייד, מאָנעס האָט ער געהייסן. אָט דער מאָנעס האָט דאָרט געהאַט פאַר זיך אַ שטיבל, און ער האָט געהאַט אַ דערלויבעניש פון געביטס־קאָמיסאַר דאָרט צו וווינען, ווייל ער איז דאָך געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלעם וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען. אָט דער דאָזיקער גאָרטן איז עס שפעטער געוואָרן דער פלאַץ, ווו עס האָבן זיך אַריינגעכאַפּט די מערסטע פאַרטיזאַנער, וואָס פלעגן קומען פון וואַלד און האָבן נישט געקענט בייטאָג זיך אַריינבאַקומען אין געטאָ צוליב די „ווייסע גענדז", וואָס האָבן געהאַלטן וואַך. דאָרט האָבן מאָנעסעס באַקאַנטע און פריינד אויך געהאַט באַהאַלטן געווער. אָט דער מאָנעס מיט זיין פרוי זענען שפעטער געקומען צו בעלסקין אין אָטריאַד און זענען דאָרט געווען ביז דער באַפרייאונג.

אַ געוויסן טאָג איז געקומען פון וואַלד אַבראַם פעלדאָן אַרויסצונעמען פון געטאָ זיינע אייגענע מענטשן. ווען איך בין פאַרנאַכט געקומען פון מיין אַרבעט אין קיך, האָב איך געטראָפן אַבראַמען אין אונדזער שטיבל, ביי הענעך דעם געלן. איך בין באַלד צו אים צוגעשטאַנען ער זאָל מיך מיטנעמען אין וואַלד. אין אָנהייב האָט ער זיך געקווענקלט, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין געווער, אָבער אַזוי ווי ער האָט מיך גוט געקענט פון פריער, בעת ער איז געווען שטענדיקער אַריינגייער צו הענעך דעם געלן, האָט ער באַלד מסכים געווען און מיך געהייסן זיך צוגרייטן אַרויסצוגיין אויף צומאָרגנס ביינאַכט. איך האָב באַלד גענומען מאַכן אַ רוקזאַק פון אַלייזונטענעם זאַק, וואָס הענעכס ווייב האָט מיר געגעבן. די שטוב איז פול געוואָרן פון אַריינגעקומענע קיביצער, אָבער איך האָב זיך שוין איצט נישט צוגעהערט צו זייערע שמועסן. איך בין געווען פאַרטאָן מיט נייען דעם רוקזאַק און מיינע געדאַנקען זענען שוין געווען אין אַן אַנדער וועלט. ווען איך האָב זיך שפעט ביינאַכט געלייגט שלאָפן, האָב איך נישט געקענט איינשלאָפן און אַ גאַנצע נאַכט האָב איך געטראַכט פונעם מאָרגנדיקן אַרויסגיין פון געטאָ.

פאַרטאָג, פונקט ווי אַלע טאָג, בין איך אַוועק צו דער אַרבעט. אָבער די אַרבעט איז מיר נישט געגאַנגען. צו וואָס איך האָב זיך צוגערירט איז מיר געפאַלן פון די הענט. די ווייבער, וואָס האָבן געשיילט די קאַרטאָפל, האָבן גלייך באַמערקט, אַז מיט מיר איז עפּעס געשען. האָב איך זיי געזאָגט, אַז איך פיל מיך נישט געזונט. אָבער חיימען, דעם ישיבה־בחור, האָט איך פאַרטרויט מיין סוד. ער האָט מיר צוגעגעבן מוט, איך זאָל נאָר האָבן בטחון אין דעם רבונו־של־עולם, און אַלץ וועט שוין זיין גוט. איך האָב געציילט די מינוטן עס זאָל זיך שוין ענדיקן דער טאָג.

אַריינקומענדיק אין אונדזער שטיבל, האָב איך געטראָפן אַבראַמען און ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז ער האָט שוין אַ גרופּע פון עטלעכע און צוואַנציק מאַן און אַז אַרום צוועלף אַ זייגער ביינאַכט, ווען דער סיגנאַל וועט קומען פון לייזער סטאָליצקין, גייען מיר אַרויס, און איך זאָל זיין גרייט.

איך האָב שוין געהאַט אָנגעגרייט אַ ביסל וועש און אַנדערע נייטיקע זאַכן.

אַבראַם פעלדאָן איז דעם אָוונט געזעסן ביי אונדז אין שטיבל. די איבעריקע מיטגייער האָבן געוואַרט אין די דערבייאיקע שטיבלעך. נאָך 12 אַ זייגער איז אַריינגעלאָפן דער שליח פון לייזער סטאָליצקי מיטן סיגנאַל, אַז מיר זאָלן זיך שנעל אָפּטראָגן...

אין געציילטע סעקונדן זענען אַלע געווען ביים עק געטאָ, ביי די דראָט־פאַרצוימונגען. אין יענער נאַכט איז אַרויס נאָך אַ גרופּע. דער פירער פון דער צווייטער גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון העכער דרייסיק מאַן, איז געווען אַ לידער יונגערמאַן. ער האָט געהייסן לייבקע אָזשעכאָווסקי. אין געטאָ איז ער געווען באַקאַנט מיט זיין צונאָמען „לייבקע דער קאַצאַפּ". אַ „יאַט מיט ביינער". דאָס איז געווען שוין די צווייטע גרופּע, וואָס ער האָט אַרויסגעפירט פון געטאָ צו די בעלסקיס אין וואַלד אַריין. אַזוי אַרום איז צוזאַמען מיט אַבראַמס גרופּע געווען אַרום 60 מענטשן, וואָס זענען ביז דאַן אַרויסגעגאַנגען אין איין נאַכט.

ווי אויף להכעיס, איז יענע נאַכט געווען אַ לבנהדיקע. ס'איז געווען גאַנץ העל און מ'האָט געקענט זען ווייט אַרום. איך געדענק ווי אַלע זענען דאַן געווען אין כעס אויף דער לבנה...

ווען איך האָב אַ קוק געטאָן אויף די פאַרזאַמלטע מענטשן מיט די רוקזעק אויף די פלייצעס, און אויף די, מיט ביקסן אין די הענט, איז מיר געוואָרן קאַלט אין בויך פון איבעראַשונג. גיט נאָר אַ טראַכט — פון איין זייט געפינען זיך אין געטאָ די „ווייסע גענדז" און פון דער צווייטער זייט, אויף יענער זייט דראָט, איז דעם געביטס־קאָמיסאַרס פאַרם, וואָס איז אינגאַנצן אַ פאָר הונדערט מעטער פון געטאָ, ווו עס האָט געהאַלטן וואַך די ווייסרוסישע פאָליציי, און דאָ שטייען אַזאַ צאָל חברה מיט געווער...

איך האָב נאָך נישט באַוויזן גוט צו באַטראַכטן דאָס דאָזיקע נישט געווינטלעכע בילד, ווי אַבראַם מיט לייבקען דעם קאַצאַפּ האָבן באַלד אַרויסגעצויגן זייערע רעוואָלווערן פון די קעשענעס און איבערגענומען די קאָמאַנדע, מעלדנדיק אונדז, אַז פון איצט אָן מוזן מיר זיך אונטערוואָרפן אַלע זייערע אָנווייזונגען. באַלד נאָכדעם האָבן זיי אונדז געהייסן

דורכקריכן דורך דעם לאָך אין די דראָטן, אויף וועלכע זיי האָבן אָנגעוויזן. ביידע זענען געשטאַנען מיט די רעוואָלווערן אין די הענט ביז אַלע זענען אַרויסגעקראָכן, און נאָכדעם האָבן זיי צוריק „צורעכט" געמאַכט די דראָטן. אויף יענער זייט איז געפלאָסן אַ שמאָל פלאַך וואַסער. מען איז דאָס וואַסער אַריבער און מען האָט זיך גלייך געפונען אויף די פעלדער פון דער פאַרם. און טאַקע באַלד האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקע בילעריי פון הינט. אַבראַם און לייבקע האָבן געגעבן אַ זאָג: „חברה, שטעלן פיס!..."

אָט דאָ איז ווערט זיך אומצוקערן צו דער מעשה מיט דעם פאַרטיזאַנישן איבערפאַל אויף דער פאַרם, וואָס איך האָב שוין פריער דערמאָנט. ווען נישט אָט יענער איבערפאַל אויף דער פאַרם, וואָלט די בילעריי פון די הינט געוויס געצויגן די אויפמערקזאַמקייט צום געטאָ. נאָכן איבערפאַל האָבן די פּאָ־ליציאַנטן, וואָס האָבן שוין דאַן געהיט די פאַרם, אַליין אויך געציטערט פאַר זייער פעל, האָבן זיי זיך נישט וויסנדיק געמאַכט פון דער הינטישער בילעריי, אָדער זיי זענען גאָר געשלאָפן.

אַן ערך 3—4 שעה זענען מיר געגאַנגען פון איין פעלד אויפן אַנדערן. איבער בערג און טאָלן ביז מיר זענען אַרויפ־געגאַנגען אויף דעם שליאַך.

אָפּגייענדיק קוים אַ האַלבן קילאָמעטער, האָבן מיר באַגעגנט צוויי פאַרטיזאַנער רייטנדיק אויף פערד. דאָס איז געווען אַ ראַזוויעדקע פון אַ רוסישן אָטריאַד. זיי האָבן אונדז אָפּגעשטעלט, אויסגעפרעגט ווער מיר זענען. די פירער אונ־דזערע האָבן זיי אַלץ אויפגעקלערט. זיי האָבן אונדז צוגע־ווינטשן דערפאָלג און מיר זענען געגאַנגען ווייטער מיטן וועג. פאַר אונדזערע פירער איז עס שוין קיין נייעס נישט געווען צו טרעפן פאַרטיזאַנער, אָבער אויף אונדז, וואָס האָבן ביז איצט פון די פאַרטיזאַנער בלויז געהאַט געהערט, האָט די ערשטע באַגעגעניש מיט זיי געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק. מאַנכע זענען געוואָרן אַזוי אויפגעהייטערט, אַז זיי האָבן זיך אָנגעהויבן חכמהנען, אַז מ'וואָלט גאָר באַדאַרפט מאַכן אַ שהחיינו... איך, למשל, האָב זיך נאָר געוווּנדערט וואָס די פאַרטיזאַנער רייטן דאָ אַרום אַזוי פראַנק און פריי איבער די וועגן, פונקט ווי עס וואָלטן דאָ גאָר קיין דייטשן נישט געבאַלעבאַטעוועט... אַ ביסל ווייטער, ווען מיר האָבן שוין כסדר געהאַלטן אין באַגעגענען פאַרטיזאַנער, האָב איך זיך שוין אויפגעהערט צו וווּנדערן.

די פירער האָבן אונדז געגעבן צו וויסן, אַז פון דער גרעסערער געפאַר זענען מיר דערוויילע אַרויס. אָבער זיי האָבן געזאָגט, אַז מיר זאָלן נישט מיינען, אַז אויף אונדז לויערט נישט די געפאַר צו פאַרלירן די קעפּ אויך דאָ, אויף יעדן שריט און טריט. דער אונטערשייד איז נאָר דער, האָבן זיי אונדז פאַרזיכערט, אַז פונקט ווי מיר ווילן אויסמיידן צו באַ־געגענען זיך מיט די דייטשן, אַזוי ציטערן זיי דאָ פאַר די פאַרטיזאַנער... איבערהויפּט ווען עס פלעגט אויסקומען אַ קליינער גרופּע דייטשן צו פאָרן איבער די וועגן, האָבן זיי גאָר אָן קאַטאָוועס געציטערט פאַר אַ פאַרטיזאַנישן אָנפאַל. זיי זענען דעריבער שטענדיק געפאָרן שטאַרק באַוואָפנט.

ביז אָנקומען אין וואַלד אַריין האָבן מיר אויפן גאַנצן וועג נישט באַגעגנט קיין דייטשן און אויך נישט קיין ווייסרו־סישע פּאָליציאַנטן.

ווען עס האָט אָנגעהויבן שאַריען אויף טאָג, האָבן אונדז די פירער געזאָגט, אַז באַלד וועלן מיר אַריינגיין אין אַ גרויסן דאָרף, ווו מיר וועלן זיך אָפּרוען און קריגן עפּעס צו עסן. זיי האָבן אונדז געגעבן אָנווייזונגען ווי אַזוי מיר זאָלן זיך האַלטן אין די פּויערישע הייזער. דורך דער גאַנצער נאַכט זענען מיר, צוליב די אומוועגן איבער די פעלדער, געהאַט אָפּגעגאַנגען בסך־הכל אַרום 12 קילאָמעטער.

די פירער האָבן אונדז אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל זיך צע־שפּרייטן אין וואָס מער הייזער, כדי אַלע זאָלן קענען אָפּעסן צו דער זעט. ווען איך בין מיט נאָך עטלעכע פון אונדזער גרופּע אַריין אין אַ שטוב, האָט די גאַנצע פּויערישע משפּחה אונדז אַקעגנגעטראָגן דעם „גוט־מאָרגן". זיי האָבן זיך לאַנג נישט געלאָזט בעטן און אויפן טיש איז באַלד אַוועקגעלייגט געוואָרן אַ גרויסער לאַבן ראַזעווע ברויט מיט אַ גרויסן קרוג מילך. הונגעריק איז מען געווען, האָט מען זיך אַ נעם געטאָן צום לאַבן ברויט מיט דער מילך און מ'האָט געריבן אויף ביידע באַקן. אין געציילטע מינוטן איז פון דעם ברויט מיט דער מילך קיין סימן נישט געבליבן... דאָס געווער פון די הענט, האָבן די חברה אויף אַ סעקונדע נישט אַרויסגעלאָזט, אַפילו נישט ביים עסן. כ'מוז דאָ זאָגן, אַז ווי הונגעריק איך בין נישט געווען, האָב איך נישט אַזוי הנאה געהאַט פון דעם ברויט מיט דער מילך, ווי פון דעם צוקוקן זיך צום בילד ווי די גאַנצע פּויערישע משפּחה באַדינט אונדז, באַמיענדיק זיך אַרויסצווייזן וואָס מער העפלעכקייט. אַנדערע ווערטער ווי „מילענקי" און „דושענקי" (ליבינקער און האַרציקער) האָבן מיר פון זיי נישט געהערט.

אין דעם דאָרף זענען מיר לאַנג נישט געווען. דאַנקענדיק פאַרן עסן האָבן מיר זיך געלאָזט ווייטער מיט דעם שליאַך אין מיטן העלן טאָג.

היות לייבקע דער „קאַצאַפּ" האָט זיין גאַנצע גרופּע געפירט צו די בעלסקיס אין אָטריאַד, האָב איך און נאָך עטלעכע פון אַבראַמס גרופּע זיך פאַראייניקט מיט לייבקעס גרופּע און פאַרטאָג האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין.

אין סאַמע פראַנט פון וואַלד זענען מיר באַגעגנט גע־וואָרן פון 2 ראַזוויעדטשיקעס, וועלכע האָבן געריטן אויף פערד, באַוואָפנטע מיט ביקסן און רעוואָלווערן. איינער האָט געהייסן בן־ציון גולקאָוויטש און דער צווייטער, חיים. זיין פאַמיליע־נאָמען געדענק איך נישט. דער ערשטער האָט איצט אַן אייגענע מילך־פאַרם אין די קעטסקיל־בערג, אין וווּדבוירן, ניו־יאָרק.

די באַזע האָט זיך געפונען טיף אין וואַלד. ערשט דאָ האָבן מיר זיך דערפילט אויסגעשעפּט פון די כוחות. מיר האָבן זיך אָבער נישט פאַרגינען אויף אַ ווײלע זיך אָפּצורוען, ווייל מיר האָבן געוואָלט וואָס פריער שוין זיין אויף דער באַזע. די ראַזוויעדטשיקעס האָבן אונדז גלייך געפירט אַהין.

אַרויפקומענדיק אויף דער באַזע, האָבן מיר באַלד דער־זען די פּאַנאָראַמע פון לאַגער — אַ סך ביידלעך זענען גע־שטאַנען צעשפּרייט איבער אַ היפּשן שטח פון אויסגעהאַקטע ביימער. איך האָב דערזען יידן, מענער, פרויען און קינדער, אָן געלע לאַטעס... מונטערע, שמייכלענדיקע, וואָס אין געטאָ האָב איך אַזעלכע נישט געזען. דער ערשטער איינדרוק מיי־נער איז געווען אַ קאָלאָסאַלער. איך שעם זיך נישט צו זאָגן, אַז בעת מעשה האָט זיך ביי מיר אַראָפּגעקייקלט אַ טרער פון פרייד...

עס האָבן זיך אַ שאָט געטאָן צו אונדז מענטשן פון אַלע זייטן: משפחה־מענטשן, באַקאַנטע האָבן זיך געוואָרפן אין די אָרעמס, מען האָט זיך געקושט, געהאַלדזט, מ׳האָט געוויינט פאַר פרייד, וואָס נאָך עטלעכע צענדליק יידן האָבן זיך אַרויסגעריסן פון די מערדערישע הענט.

באַלד זענען צו אונדז צוגעקומען די ברידער בעלסקי — טוביה, עשהאל זיסע און דער יינגסטער, אַרטשיק, ווי אויך די איבעריקע מיטגלידער פון שטאַב.

דער קאָמאַנדיר טוביה בעלסקי האָט זיך אויסגעטיילט פון די אַנדערע מיט זיין הויכער, ברייטפּלייציקער פיגור, וואָס האָט זיך באמת אַריינגעפּאַסט אין דעם טיטל. ער איז גע־גאַנגען אָנגעטאָן אַ לעדערנעם מאַנטל מיט אַ רעוואָלווער ביי דער זייט. מ׳האָט געקענט מערקן אויף זיין פּנים, אַז ער איז צופרידן מיט דער נייער מחנה פּאַרטיזאַנער, וואָס איז איצט צוגעקומען צו זיין אָטריאַד, און דער עיקר, מיט דעם צוגע־קומענעם געווער. באַלד האָט ער גענומען באַקוקן דאָס געווער, אויסגעפּרוווט די שלעסער, צי וועלן זיי טויגן, ווען מען וועט זיי דאַרפן... מ׳האָט אויך ביי איניקע געקענט באַ־מערקן אַ געוויסע אַנטוישונג, וואָס אַ טייל פון אונדז איז געקומען אָן געווער. דער אָטריאַד האָט שוין דאַן געציילט אַן ערך 300 מענטשן און געווער איז געווען זייער קנאַפּ. מען האָט אַרויסגעקוקט אויף יעדן שטיקל געווער, וואָס זאָל צו־קומען. און מיר האָבן טאַקע באַלד דערהערט אויסרופן פון דער זייט: „נאָך אַ פּעקל מלבושים איז געקומען”. אָט די קריטישע באַמערקונג איז געזאָגט געוואָרן אויפן אַדרעס פון די, וואָס זענען געקומען אָן געווער. איך האָב באַלד דערפילט וואָס דאָס מיינט, — די, וואָס האָבן נישט קיין געווער, זענען אַ לאַסט פאַר די, וואָס האָבן יאָ.

דאָס געווער־פּראָבלעם איז באמת געווען זייער אָנגע־ווייטאָגט, איבערהויפּט אין דער ערשטער צייט, ווייל פיל מענטשן זענען געקומען אָן געווער. אָט די אַלע זענען באַ־שאַנקען געוואָרן מיטן נאָמען „מלבושים”, אַזאַ איינעם, וואָס מען דאַרף כלומרשט מיטשלעפּן... עס איז אָבער נישט געווען ריכטיק, ווייל די „מלבושים” האָבן צוגעטראָגן גאָר אַ היפּשן חלק צו דעם אַלגעמיינעם קאַמף מיטן נאַצישן שונא, איבער־הויפּט אין דער לעצטער פאַזע פון בעלסקיס אָטריאַד, ווען ער האָט זיך געפונען אין דער נאַליבאָקער פּושטשע. מען האָט דאַן געזען בולט, אַז נישט נאָר די „מלבושים” זענען נישט געווען קיין לאַסט, נאָר פּונקט פאַרקערט, גאָר אַ גרויסע הילף פאַר דעם גאַנצן אָטריאַד. אָבער דער פאַקט בלייבט, אַז די בעלסקיס האָבן אָנגענומען יידן מיט געווער און אָן געווער, סיי יונג, סיי אַלט, ווער עס האָט זיך נאָר געקענט אַרויסרייסן פון געטאָ און געטראָפן דעם וועג צו זייער אָט־ריאַד, אַפילו אין גאָר שווערע מאָמענטן, אין וועלכע דער אָטריאַד האָט זיך געפונען.

יעקב דרוק

דער קאַמף פון פּאַרטיזאַנער ראובן רובינשטיין ז״ל

געווידמעט דעם אָנדענק פון אונדזער יונג־פאַרשטאָר־בענעם פריינד, חבר און רעטער, אַ דאַנק וועמען מיר זענען לעבן געבליבן.

יעדער ייד, וואָס האָט אַדורכגעמאַכט דאָס נאַצי־גיהנום קען דערציילן וועגן זיינע שרעקלעכע איבערלעבונגען. דאָס זענען דערינערונגען, וואָס מאַטערן ביזן היינטיקן טאָג און וואָס זענען אַזוי משונהדיק, אַז זיי זעען פאַר אונדז אַליין אויס אומגלויבלעך.

ווען אַזעלכע דערמאָנונגען באַהערשן מיין געמיט פּרווו איך, ווי אַ קעגנגעוויכט, אַרויסרופן זכרונות, וועלכע האָבן אין יענער טראַגישער צייט אונדז דערמינטערט, געשטאַרקט אונדזער גייסטיקן כוח אַנצוגייען און איבערלעבן.. עטלעכע אַזעלכע עפּיזאָדן וויל איך באַשרייבן.

זומער 1941.

יעדער טאָג האָט געבראַכט שרעקלעכע נייעס וועגן פרישע אַרעסטן און מאָרדן. מענטשן זיינען אַרויס פון הויז און מען האָט נישט געוווּסט ווו זיי זענען אַהינגעקומען. די לאַגע האָט אויסגעזען האָפנונגסלאָז. אַ געוויסן טאָג האָט די געסטאַפּאָ געמאָלדן: „אַלע יידן אין עלטער פון 16 ביז 60 יאָר, דאַרפן זיך מעלדן אין טורמע לעבן באַן און מיטנעמען אַ דעקע, אַ לעפל און אַנדערע קליינקייטן. פאַר נישט מעלדן זיך דראָט טויט־שטראָף”.

דערהערנדיק די שרעקלעכע נייס און מורא האָבנדיק פאַר דעם וואָרט „טורמע”, באַשליסן מיר צו פאַרלאָזן לידע. איך, מיין פרוי און אונדזער 4־יעריק זונעלע קומען אָן בשלום קיין דיווענישאָק, ווו איך האָב געאַרבעט אַלס פּראָוואַלטער־בוכ־האַלטער אין דער פאָלקס־באַנק. האָבנדיק אַ גרויסע באַקאַנט־שאַפט, סיי צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, ווי אויך צווישן קריסטן פון די „פּני העיר”, איז אונדז געלונגען זיך איינצואָרדענען. איך באַקום אַרבעט אין גמינע און דאָס לעבן אונטערן דייטשן שטיוול גייט אָן.

דעצעמבער 1941

אַלע יידן פון דיווענישאָק ווערן דעפּאָרטירט קיין וואָראַ־נאָווע, בתוכם — איך און מיין פאַמיליע. מען באַזאָרגט אַלע־מען מיט צוואַנגס־אַרבעט און מען באַמיט זיך שלום מאַכן מיטן גורל. דאָס לעבן אין וואָראַנאָווע איז נישט אַזוי פויגל־דיק. ס׳געפינען זיך אין שטעטל ס.ס.־לייט און אַנדערע, וועל־כע מאַכן ביטער דאָס לעבן.

8טער מאַי 1942

דאָס שטעטל ווערט אַרומגערינגלט מיט אַ קייט פון דיי־טשן און באַוואָפנטע פּאָליאַקן. יידן דאַרפן נישט גיין צו דער אַרבעט. די פּאַניק צווישן יידן איז גרויס. קיינער ווייסט נישט וואָס ס׳וועט געשען. פאַרנאַכט דערוויסט מען זיך, אַז אין לידע איז פאַרגעקומען אַ שחיטה און העכער 6 טויזנט יידן

זענען אומגעקומען. ס׳ווילט זיך נישט גלייבן. יעדער פֿרעגט — פֿאַרוואָס? דער יודענראַט פֿאַרזיכערט, אַז ס׳איז אַ ליגן. שפּעט ביינאַכט קומען פֿאַר שיסערייען. מען איז אויפֿגעצי־טערט, נאָר מען ווייסט נישט די סיבה. מיטן אָנקומען פֿון טאָג זעט מען דערשאָסענע יידן אויף די פֿעלדער, צווישן זיי מיין חבר ניאָנע גראַדזשענטשיק. וואַרשיינלעך האָבן זיי גע־פּרוּווט דורכרייסן די לעבעדיקע קייט און אַנטלויפֿן אין די וועלדער. יידן אין שטעטל גייען אַרום פֿאַרשמאַכטע, באַזאָרג־טע און האָפֿנונגסלאָזע.

11טער מאַי 1942

באַלד אינדערפֿרי הערט מען געשרייען און גוואַלדן. ס.ס. און זאַנדערקאָמאַנדאָ טרייבן יידן פֿון די הייזער. אַלע מוזן

זיך צונויפֿזאַמלען אויפֿן מאַרק. איך און מיין פֿרוי, און דאָס יינגעלע אויף מיינע הענט, לאָזן זיך אין דער ריכטונג פֿון מאַרק. דאָרט געפֿינען זיך שוין הונדערטער יידן אַרומגערינגלט פֿון ס.ס. מיר פֿאַרשטייען, אַז דאָס שפּיל איז צום טייוול. פֿון אַלע זייטן קומען אָן אומגליקלעכע יידן — ווער ס׳קען נישט דערגיין צום מאַרק ווערט אויפֿן אָרט דערשאָסן. ס׳קומען אָן די „הויכע מחותנים" פֿון אונדזער אומגליק — ווינדיש און ווערנער. זיי באַטראַכטן די יידן, גיבן אַרויס פֿאַראָרדענונגען.

די סעלעקציע הייבט זיך אָן. מען טרייבט די יידן אין דער ריכטונג פֿון לידער שאָסיי. מענטשן געזעגענען זיך. די צוויי וואָראָנאָווער רבנים זאָגן ווידוי. מען הערט שיסערייען פֿון מאַשין־געווער. דורך אַ צופֿאַל, אָדער אַ נס, ווערן מיר געשיקט לינקס (הערמאַנישקער געסל) און אַזוי אַרום לעבן געבליבן. מיין פֿרויס מוטער, ברידער און שוועסטער זענען בעת דער סעלעקציע אומגעקומען. עטלעכע טעג נאָך דער שחיטה ווערן מיר דעפּאָרטירט קיין לידע. דאָרט ווער איך געוואָר, אַז מיין פֿאָטער, שוועסטער און נאָענטסטע משפּחה זענען אומגעקומען. מען אָרדנט אונדז איין אין לידער געטאָ, מען באַזאָרגט אונדז מיט אַן אָרט צום שלאָפֿן און אַן אָרט צו אַרבעטן און דאָס לעבן גייט אָן ווייטער.

ווינטער 1942

יידן אַנטלויפֿן אין די וועלדער. יידן זוכן געווער. אָן גע־ווער האָט קיינער נישט קיין שאַנס אָנגענומען צו ווערן ביי די פּאַרטיזאַנער.

ס׳קומען אָן גרוסן און ווי אויך שליחים פֿון די וועלדער. זיי דערציילן, אַז מיין חבר און אונדזער פֿריינד ראובן רובינשטיין ע״ה געפֿינט זיך שוין אויך ביי די פּאַרטיזאַנער." אויך איך ווער אַריינגעצויגן אין דעם שטראָם. ס׳ווילט זיך בלייבן לעבן, ווען נישט — כאָטש פֿאַלן אין קאַמף ווי אַ מענטש. דורך פֿאַר־שידענע מיטלען געלינגט מיר צו באַקומען אַ ביקס מיט קוילן פֿאַר מיר, אַ נאַגאַן פֿאַר מיין פֿרוי, ווי אויך אַ ביקס מיט קוילן פֿאַר מיין שוואָער און שוויגער.

אין געטאָ טומלט זיך. יעדע נאַכט גייען אַרויס גרופּן יונגוואַרג אין די וועלדער. יעדן טאָג קומען פּאַרטיזאַנער־שליחים, אָרגאַניזירן גרופּן און פֿאַרשווינדן דורך דער נאַכט. אונדז וויל מען נישט נעמען, כאָטש מיר האָבן צוויי ביקסן מיט אַ נאַגאַן. ס׳העלפֿן נישט מיינע געבעטן, כאָטש געוויסע שליחים זענען מיינע שול־חברים און פֿריינד. זייער אויסרייד איז: „קינדער דאַרפֿן נישט זיין אין וואַלד. מען זאָגט מיר: „לאָז איבער דיין קינד אין געטאָ און דו קאָנסט גיין מיט אונדז".

מיר זענען פֿאַרצווייפֿלט און באַזאָרגט. איך פֿאַרליר זיך נישט אַזוי שנעל און גיי אָן מיט מיינע באַמיאונגען. איך דערמאָן זיך אָן אונדזער פֿריינד און חבר ראובן רובינשטיין, וועלכער געפֿינט זיך אין פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד „איסקראַ". אפֿשר וועט ער אונדז העלפֿן. ס׳געלינגט מיר זיך צו שטעלן אין קאָנטאַקט מיט ראובקען. ער דערוויסט זיך פֿון די פּאַרטי־זאַנער־שליחים וועגן אונדז, ווי אויך וועגן די באַדינגונגען, וואָס מ׳שטעלט אונדז און וועגן פּרייז וואָס מיר דאַרפֿן צאָלן פֿאַרן אַרויסגיין פֿון געטאָ. אומדערוואַרט — ראובקע איז אין געטאָ. מיר טרעפֿן זיך און אונדזער פֿרייד איז נישט צום באַשרייבן. מען וויינט פֿון שמחה. זיינע ערשטע ווערטער וועלן מיר קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן: „יוספּקע וועט אין געטאָ נישט פֿאַרבלייבן". מיר גרייטן זיך אין וועג. נאָך חצות פֿאַרלאָזן מיר דאָס געטאָ. ראובקע מיט אַ נאַגאַן אין האַנט, טראָגט יוספּקען אויף זיינע הענט און מיר גייען אים נאָך. מיר מאַכן דורך די געפֿערלעכע שטרעקע בשלום. ס׳איז שוין טאָג. מיר קומען אָן אין דאַקודאָווע. אומעטום פּאַרטיזאַנער, פּונקט ווי ס׳וואָלט קיינמאָל קיין מלחמה נישט געווען. מען באַוועגט זיך פֿריי און דערצו אָן געלע לאַטעס. מיר קומען אָן אין ביעל־סקיס אָטריאַד וווּ צוזאַמען מיט הונדערטער מענער, פֿרויען און קינדער לעבן מיר דורך אַלץ, וואָס יידן אין די וועלדער האָבן דורכגעמאַכט.

דעם 14טן יולי 1944 ווערן מיר באַפֿרייט און קומען קיין לידע.

ראובקע רובינשטיין האָט נקמה גענומען אָן די היטלע־ריסטישע רוצחים, געקעמפֿט ווי אַ העלד אין יעדער שלאַכט. אויף זיין חשבון האָט ער 17 אויפֿגעריסענע דייטשע באַנען.

נאָך דער באַפֿרייאונג צעשיידן מיר זיך. ראובקע און זיין פֿרוי קומען אָן קיין אַרגענטינע, מיר — קיין קאַנאַדע. די גאַנצע צייט שטייען מיר אין קאָנטאַקט ביז עס קומט אָן אַ שוידערלעכע ידיעה. ראובקע איז געשטאָרבן אין יונגן עלטער פֿון 32 יאָר, איבערלאָזנדיק אַ פֿרוי מיט צוויי זין.

זיין פֿרוי פֿייגעלע און די זין אהרן און ברוך געפֿינען זיך איצט אין ישראל, וווּ זיי האָבן אויפֿגעבויט זייער נייע היים.

זאָלן די ווערטער פֿון דאַנק פֿאַר דיר, ראובקע, פֿון די לעבנגעבליבענע, דינען אַלס אייביקע מצבה פֿאַר דיין רומפֿולן אָנדענק.

מרים יונגמן־סלונימצ׳יק

דרכי אל היער

כשהתעוררתי בבוקר ה־17 בספטמבר 1943, הרגשתי שזהו הסוף. אף כי בעצם לא הופתעתי הפעם כבפעמים הקודמות, כי האווירה היתה מחושמלת זה כמה שבועות. הכל התלחשו ושוחחו על הקץ המתקרב, ובכל זאת לא פעלו. היו אז בגיטו מספר פרטיזנים שחזרו לא מכבר מהיער אחרי המצוד של הגרמנים והם סחוטים, המומים ועייפים עד מוות — על מנת „להינפש" בגיטו ולחזור לאיתנם. ביניהם היה גם חבר של אחותי ליזקה בשם קובה דנציגר. קובה עתיד היה לקח־תנו אתו חזרה ליער, אך הגרמנים הקדימו אותו. כשנוכחנו ל־דעת שאמנם מוקפים אנחנו, ציווה עלינו אבא להתלבש במיטב הבגדים וחילק בינינו את הכסף שהיה ברשותו (בחלקו של כל אחד נפל סכום של 30 רובל בזהב). לקחנו אתנו דלי למים ותו לא. אבא אסר עלינו לקחת מטלטלים וציווה לעזוב הכל בבית.

יצאנו החוצה, ופתאום הרגשנו בהעדרם של ליזקה וקובה. כעבור זמן מה חזרה ליזקה וסיפרה לנו שקובה מצא מקום מחבוא (מלינה) יוצא מן הכלל ובו מקום גם בשבילנו. היא אמרה שנמצאים כבר שמה כמה אנשים מהמכרים, והפצירה, ממש התחננה בפנינו ללכת אחריה. אולם אבא סירב. הוא אמר שבשום אופן לא יתחבא, ומה שיהיה „עם כל ישראל יהיה עם רב ישראל". אבל לליזקה אמר ללכת וגם לי הציע לעשות כן.

אמא סירבה לעזוב את אבא ואני מיאנתי להפרד מהם, תוך מחשבה ברורה להשפיע על אבא שירצה לעשות משהו למען הצלתו, אף כי בעצמי לא ידעתי באותו רגע מה להציע לו.

ליזקה ירדה למחבוא ואני נשארתי עומדת עם הורי בין המון אנשים שהכינו עצמם לדרך. אנחנו היינו מוכנים. האחרים היו עסוקים באריזת החפצים השונים ונראה היה שכל אנשי הגיטו עומדים להחליף מקום משכנם ולעבור לרחוב אחר. עמדנו זמן מה שקטים ודוממים, שקועים איש־איש במחשבותיו, ופתאום התעורר הגיטו לתחייה. כמה עגלות עמוסות לחם נכנסו לגיטו וזאת היתה הוכחה חותכת, כי אמנם מובילים את היהודים למחנה עבודה ליד לובלין. וכי למה היה לגרמנים לבזבז כל כך הרבה לחם על אנשים המובלים לאבדון? האנשים נתפסו מרצון לכל אשלייה.

אחרי חלוקת הלחם ציוו עלינו להסתדר בשורות, ארבעה אנשים בכל שורה, ובקבוצות של כמאה איש, כששני גרמנים שומרים עליהן מפנים ומאחור.

יצאנו לכיוון תחנת הרכבת. הקבוצה שלנו התמשכה לאורך עשרות מטרים. החבילות והתינוקות שבידי האנשים האיטו את קצב ההליכה. הגרמנים היו אדיבים, לא האיצ, בנו, אף לא ירו. הדרך התמשכה זמן רב. ובדרך שוחחתי עם אבי. פתאום התגלה בי אומץ לדבר אתו גלויות. אני אמרתי לו שברצוני לגמור אחת ולתמיד את החשבון עם הגרמנים. אינני רוצה יותר להיות תלויה בחסדיהם. לפי דעתי אין כל סיכוי, ולו הקל שבקלים להשאר בחיים וכי זאת היא דרכנו האחרונה. אבא הסכים אתי. תוך כדי הליכה ביקשתי ממנו להוריד לי את הטלאי הצהוב. הורדתי גם לאבא וגם לאמא את הטלאי.

כשעברנו בדרך שהיו פזורים בה סלעים, ושם נחנו קמעה, אמרתי לאבא שאולי כדאי לבקש רשות מאחד הגרמנים שירשה לנו לעשות צרכינו, כפי שעשו אחרים (כל אחד בנפרד, כמובן) ובזמן שכולם ימשיכו בדרכם, אנחנו נישאר בין הסלעים וכל אחד לפי ראות עיניו ישתדל להגיע למכרה שלנו, הגרה בקרבת מקום, שם ניפגש ונתכנן את הבריחה הלאה במשותף.

התכנית נראתה לאבי, אך קשה היה להחליט. ועד שגמרנו אומר לגשת לגרמני ציוו עלינו להתקדם. הזדמנות חשובה אחת הוחמצה ואני החלטתי לפעול במהירות. אמרתי לאבא שבסיבוב הקרוב ביותר אני מסתלקת, ומחכה להם אצל היודיצקים (המכרים). אמרתי גם שאני בטוחה שלא ישאירו אותנו, אותי ואת ליזקה אחותי לבדנו, בעולם מלא רשע זה. כוונתי היתה לאלץ את אבא לפעול. ואמנם כך עשיתי. בדרך המובילה לרחוב קושרובה (מסלול השחיטה הראשונה) יצאתי מהשורה, פניתי ימינה והמשכתי בדרכי. אף אחד לא שם לב אלי. רק אמא שהלכה אתנו כל הזמן, ולא שמעה כנראה את שיחתנו מאחר והיתה נתונה להרהורי לבה היא, הרגישה פתאום בהעדרי, ראתה אותי צועדת כמה מטרים ממנה ושמעתיה קוראת: „מיריצקה, לאן את הולכת?" כמו־כן מהדהדת עד היום באזני תשובתו של אבא: „שתקי, תני לה ללכת". זאת היתה הפרידה.

הגעתי למכרים ולא פגשתים בבית. מצאתי רק את בנם בן ה־9. הוא ראה אותי כמה פעמים בביתם, נבהל מאוד, מאחר ודרך חלונם ראו מרחוק את קבוצות היהודים המובלים בכיוון הרכבת. אמרתי לו שאכנס לאסם ואחכה עד שההורים יגיעו. נכנסתי ופרצתי בבכי תמרורים. כעבור שעה קלה (ואולי חצי שעה) חזרו ההורים. לתדהמתם ופחדם לא היה גבול. מיד הרגעתי אותם שאני הולכת, אלא שרציתי שידעו, כי במקרה והורי יבואו, אני נמצאת אצל השמרגלים הגרים במרחק של קילומטר בערך מהם.

בעוד הגירוש בעיצומו, ובעוד מובלים היהודים לרכבות, יצאתי לאור היום בדרכי למכרים האחרים. מסלולי היה מקביל למסלולם, אלא בריחוק כמה עשרות מטרים בלבד. תגובתם של השמרגלים היתה דומה לתגובתם של היודיצקים.

אינני מאשימה אותם. אני הבינותי לרוחם. סיפרתי להם את כל הסיפור מראשיתו. הם האכילו אותי, העלו אותי לעליית הגג, עד ערוב היום. לפנות ערב ירדתי. הם אמרו שהם פוחדים להלין אותי, מחמת קרבת המקום לתחנת הרכבת. הם הציעו להראות לי את הדרך ליער הקרוב, שם אלון. הבת הצעירה הלכה כמה מטרים לפני ואני אחריה. לפני שיצאתי מכרתי להם 5 רובלים זהב תמורת כסף גרמני. זה הציל את חיי.

לפני הגיעי ליער עצר בעדי גוי ואמר אלי: „מה את עושה כאן, יהודיה? הרי מקומך בתחנת הרכבת, שם מחכים לך, הרכבת עדיין לא זזה. בואי נא אתי, אראה לך את הדרך". תחבתי ידי לכיס המעיל, הוצאתי מתוכו את כל הכסף שזה

עתה קיבלתי, ומסרתיו לגוי, בלי אומר ודברים. הוא לקח את הכסף ועזב אותי לנפשי.

הבת של השמרגלים חזרה הביתה. אני המשכתי דרכי ליער, שם התכרבלתי מתחת לשיח והתפללתי ללילה שיבוא. היה זה ליל בלהות. בקרבת מקום ערכו הגרמנים אותו לילה תמרונים, כפי הנראה כדי להפחיד את האוכלוסיה הפולנית, והם ירו בלי הרף. מתי אותו לילה כמה וכמה פעמים. הייתי בודדה, עזובה ואומללה עד מאוד. כשרק האיר השחר, קמתי על רגלי וחזרתי לשמרגלים. הם היו בטוחים שאינני עוד. מסרתי להם את שם המכרים אליהם חשבתי ללכת על מנת שימסרו להורי לכשיופיעו. הלכתי הפעם לחברה של אחותי ליזקה. היא היתה בעבודה והוריה שהיו זקנים ויראי שמיים, העלו אותי מיד לעליית הגג ואמרו שאחכה לבתם ינקה, שעבדה כמזכירה במשטרה הפולנית. בעליית גג זאת לנתי לילה נוסף. הבת ציידה אותי בטופס של המשטרה שמילאתיו במו ידי, המאשר כי הודעתי על אבדן תעודת זהות.

למחרת היום שוב מצאתי עצמי ברחובות לידא, בדרכי ליקוביצים, ידידים של אבי. הם גרו בקצה השני של העיר. והנה שוב הרפתקה. באמצע הדרך ראיתי פולניה צעירה עוצרת גרמני, ובהצביעה עלי אומרת לו: „הסתכל, הנה יהודיה בלי טלאי". הרגשתי שהגרמני הולך אחרי כברת דרך ופתאום הסתובבתי ולא ראיתיו יותר. אני התחלתי בריצה שעלולה היתה להסגירני והגעתי בדרך השדה ליקוביצים. שם פחדו אפילו להכניס אותי. חיכיתי זמן מה מתחת למדרגות מרפסת הכניסה. הוציאו לי סנדוויץ' ונתנו לי כתובת של איכר שלפי דבריהם מכיר את הורי. הוא גר כ־12 קילומטר מהעיר. הם הדגישו שבאם הורי ברחו מהתחנה, הם בוודאי יגיעו לשם.

שמתי פעמי לדרך ובידי הפתק — רישום בעפרון, הדרך ושם האיכר. אסור היה לי להסתכן ולשאול. הייתי צריכה להגיע ולקלוע מיד למטרה. ואמנם הגעתי בשלום. אך את הורי לא מצאתי.

נתמלאתי קנאה איומה על השלווה שאפפה איכרים אלה. לגביהם לא השתנה דבר. הם עבדו בשדות, גידלו ילדים ועסקו בכל הדברים הקטנים, הקרויים חיים. כל היום עזרתי להם בבית בטיפול בילדים וכמעט שכחתי את אסוני האיום. אך המציאות טפחה על פני באכזריות בהגיע הערב.

שוב הסבירו לי שאני יכולה ללון רק בחוץ, מפני שמסתובבים בסביבה גרמנים והם יכולים להיענש על החבאת יהודים, ואילו בחוץ הם אינם אחראים לי. לנתי תחת כיפת השמיים.

אותו לילה ירד גשם זלעפות. חיפשתי לי מחסה תחת גג האסם. שמעתי כל הלילה נביחות כלבים וקריאות בגרמנית. גם הלילה הזה חרות היטב בזכרוני.

למחרת הרשו לי להתייבש. השארתי אצל האיכרים את שעון היד שלי, את המעיל הטוב וקיבלתי תמורתם פרוות כבשים ישנה וקרועה ומין מטפחת איכרים גדולה מעבודה עצמית וחזרתי ללידא כאיכרה. ושוב התחלתי בסיבוב בין המכרים. בימים הייתי משוטטת, ובלילות הייתי ישנה במרתפי הבתים ההרוסים. כך עברו עלי כעשרה ימים, מלאי הרפתקאות אך גם מלווים בתקווה להפגש עם ההורים. תקווה זאת, ככל שהלכו הימים וחלפו, התמעטה ומקומה תפס היאוש.

יום אחד כשהחלטתי לתת למכרים קצת חופש מעצמי, ולהשאר במרתף (היה זה המרתף של משפחת ספושניקוב, חברתי לשעבר) ראיתי בערך בשעה 11 כמה עזים רועות למעלה. התכווצתי בפינה ככל שיכולתי על מנת להסתתר מעיני הרועה הפרחח. אך לא עלה בידי. הוא גילה אותי והתחיל להשליך פנימה אבנים בלוויית קריאות גנאי. פתאום ראיתיו בורח וצועק: „משטרה, משטרה". למזלי לא היה אותו זמן אף שוטר אחד בסביבה ואני, בראותי אותו מתרחק, יצאתי והמשכתי לשוטט בעיר. ואז צץ בי הרעיון לחפש אחרי ליזקה. ידעתי שלקובה חבר שניהל, בתור „פולקסדויטש", את בית־החרושת לצבעים בלידא „קורונה" והלכתי ישר אליו. הוא גר בתוך בית־החרושת. למזלי פתח הוא עצמו את הדלת, מיד זיהה אותי, לא הכניס אותי אלא אמר שידוע לו כי קובה וליזקה נמצאים כבר ביער. הוא גם נתן לי כתובת של גויה רוסיה (שאגב גם היא הכירה את הורי) הגרה בקרבת מקום ואמר שהיא תקשר אותי עם הפרטיזנים.

חיכיתי ליום שוק ואז הגיע אחד הגויים שתמורת תש־לום (שוב 5 רובלים זהב) צריך היה להביא אותי לכפר מגוריו שהיה כפר פרטיזנים. נכנסתי לעגלה, התכרבלתי כגויה ונסענו. אלא שבאמצע הדרך קרתה תקלה: פגשנו בגרמנים שחזרו ממארב ששמו לפרטיזנים, עצרו כל עגלה וביקשו תעודות זיהוי. האיכר קפא תחתיו מרוב פחד, אך לא אמר דבר. אבל אני ירדתי בעצמי מהעגלה והלכתי ישר לקראת הגרמנים המתקרבים. הם עצרו בעדי, בדקו מה שהיה לי בסל. רק מברשת השיניים היתה חשודה בעיניהם. אחד רצה אפילו לקחת ממני את המגפיים שהיו על רגלי, אך השני אמר שהם קטנים מדי. הם שכחו משום מה לשאול לתעודת הזהות שלי והרפו ממני. האיכר חיכה לי במרחק כמה מאות מטרים, והמשכנו דרכנו. בביתו פגשתי עוד לידאים שרצו להצטרף לפרטיזנים. שם גם נודע לי שליזקה נמצאת כבר בדרך ל„פושצ'ה" (יער עבות) ושבדרך שדדו ממנה הפרטיזנים את כספה, הורידו מרגליה את המגפיים, והיא נשארה חסרת כל.

נחתי כמה ימים והחלטתי לחזור העירה, למלא את החסר, להצטייד במצרכים החיוניים כל־כך בחיי יער, כגון: מלח, קפה, סכרין וכו' ולחזור ליער. ואמנם כך עשיתי.

תמורת תשלום, לקח אותי קרובו של אותו איכר עצמו חזרה העירה ביום השוק. הצלחתי לאסוף את כל הדרוש, הלכתי למשפחת גוילו, שהיתה להם אז חנות כל־בו והם סיפקו לי הכל תמורת חלק מהדברים שהיו לנו אצלם. אלא, שבבואי מצויידת בכל טוב למקום, ממנו היה צריך אותו איכר להחזירני לכפר, נוכחתי לדעת שהוא כבר נסע מבלי לחכות לי.

נשארתי המומה ומיואשת והתחלתי ללכת ברגל בכיוון הכפר מרחק 30 קילומטר ויותר מהעיר. במרחק מה מהעיר השיגה אותי עגלה ובה איכר עטור זקן לבן שנסע כנראה מהשוק והציע לי להצטרף ולשבת בעגלתו. קיבלתי הצעתו. אחרי כמה שאלות זיהה אותי, אמר לי שלא אפחד, הוא הכיר היטב את הורי, אף היה קונה אצלם, הוא יביא אותי לביתו, שם אלון, ולמחרת יראה לי את הדרך לדוקודובה, אלא שעלי לא להקים רעש, מפני שאפילו אשתו ובניו אסור להם לדעת על הימצאי בדיר.

לנתי יחד עם החזירים בדיר. באישון לילה הביא לי חלב ותפוחי אדמה ולפנות בוקר, בטרם שחר, ליווה אותי כברת דרך, הסביר לי את הדרך וחזר לביתו. בשעות הצהרים הייתי בכפר ממנו יצאתי יומיים קודם לכן. ואז יחד עם יתר היהודים שנמצאו בכפר חיפשנו קשר עם הפרטיזנים של ביילסקי על מנת להגיע ליערות נאליבוקי.

דוד ליפא ברקוביץ׳

טלטולי פרטיזן יהודי

כדי לצאת מגיטו לידא ולהצטרף לפארטיזאנים הבטיח לי צעיר פולני להשיג אקדח תמורת עשרים אלף רובל. סמכתי עליו, נתתי לו את הסכום המבוקש ונוסף לכך מעיל־עור, ובד לשתי חליפות. הוא לקח את הכסף והסחורה, פנה לגרמנים והלשין עלי.

הגרמנים חיפשו אותי, ובדרך נס ניצלתי ממוות בטוח. השארתי בגיטו את אשתי קונה ברקוביץ׳ ואת ילדתי בת הארבע מרים והיגעתי במגררה רתומה לסוס לביתו של איכר בכפר סמוך. השארתי שם את הסוס והמגררה והלכתי לאיכר אחר להיסתתר בביתו.

בראות האיכר הראשון שאינני חוזר, הוא גרש את סוסי מהאורווה, כדי לא להאכילו חינם. הסוס הכיר את הדרך לאורווה בגיטו, והלך לשם.

כשהיהודים בגיטו ראו שסוסי חזר לבדו, היו בטוחים שהנאצים הוציאוני להורג ושחררו את סוסי.

בראות אשתי שהסוס חזר לבדו, ספקה כפיה והתעלפה, בהיותה בטוחה שהנאצים רצחו אותי.

אני הסתתרתי כל הלילה בבית האיכר ולפנות בוקר החלטתי למצוא את פלוגת הפארטיזאנים „איסקרה" כדי להצטרף אליהם. בינתיים עבר יום ועוד יום ואני התידדתי עם האיכר, שחקתי תפקיד, כאילו גם אני איכר שבא מכפר אחר, ורכשתי לי אקדח.

האיכר שאצלו התגוררתי מצא את המחבוא של פלוגת הפארטיזאנים „איסקרה" וכמו כן הבטיח לי למסור מכתב לאשתי בגיטו.

כתבתי מכתב לאשתי, וביקשתי ממנה שתעזוב למחרת בלילה את הגיטו, יחד עם הילדה, שתגיע לבית האיכר איבא־נוביץ׳ ושם אחכה לה. הדגשתי שעליה לשמור את הדבר בסודי סודות.

כשקיבלה אשתי את מכתבי היתה סבורה שקיבלה מכתב מעולם־האמת, היא ואנשי הגיטו האחרים היו בטוחים, שכבר אינני בין החיים.

אשתי קוניה קראה את מכתבי פעם ופעמיים ולא האמינה למראה עיניה, שאלה את האיכר פעם ופעמיים וקשה היה לה להאמין למשמע אזניה. כשנוכחה סוף סוף באמיתות הבשורה החלו הדמעות מכסות עיניה ופניה... בלילה עת כל השכנים שקעו בשינה, אספה אי־אלה בגדים, רתמה למגררה את הסוס שהטיל בהלה כה גדולה, והצליחה להגיע בחירוף נפש למקום המיועד בו חכיתי לה. (השומרים ליד שער הגיטו היו יהודים והעלימו עין). התחבקנו ובכינו מרוב שמחה ואשתי החלה לספר לי על כל מעללי הסוס. חיש מהר נפרדנו מהאיכר מיטיבנו ויצאנו אל מעמקי היער.

היתה לי כתובת של איכר ביער שהיה צריך להראות לי את הדרך אל הפארטיזאנים. לאחר מספר שעות של נסיעה ביער הגעתי לביקתה שלפי כל הסימנים היה צריך לדור בה האיכר שאליו הופניתי.

נכנסתי פנימה וביקשתי להראות לי את הדרך אל מחנה הפארטיזאנים. עוד בטרם סיימתי את המשפט קפץ האיכר ממקומו כנשוך נחש וזעק לעברי בקולי קולות:

„עזוב מיד את ביתי, ואם לא, אכפות אותך ואמסור אותך בידי הגרמנים".

נוכחתי מיד שטעיתי בכתובת. עזבתי חיש מהר את הביקתה וכעבור מספר שעות הגעתי לכפר ופניתי לאיכר איבן מאקסימוביץ׳ שקיים קשרים עם הפארטיזאנים.

האיכר נענה לבקשתי ללון בביתו ולפנות בוקר הובילני לבסיס הפארטיזאנים הרוסים, לפלוגת „איסקרה", והציג אותי בפני המפקד סאשא. בקשתי מהמפקד לצרפני לפלוגתו ומסרתי לו שיש בידי אקדח. המפקד הסכים לקבלני, בתנאי שאעביר כעבור זמן את אישתי וילדתי לבסיס אחר.

בפברואר 1943 קרא לי המפקד והודיעני, שהואיל וביער ישנה „עיירה ביילסקי" בה מרוכזים נשים וילדים, הוא מבקש ממני להעביר גם את אשתי וילדתי לשם.

בלית ברירה לקחתי את אשתי וילדתי ונסעתי למחנה הפארטיזאנים היהודי במעמקי היער שהיה מכונה בפי היהודים בשם: „ירושלים שביער".

פניתי למפקד הבסיס טוביה ביילסקי והוא הסכים לקבלני יחד עם אשתי וילדתי. ניצלנו שלשתנו מהגיהינום הנאצי והיגענו כעבור זמן לאחר פגעים וטלטולים רבים לבסיסנו הלאומי הסופי — ישראל.

בנימין באראן

אין די פּאַרטיזאַנער־רייען

דעם 22־טן יוני 1941 פאַרטאָג, האָב איך דערהערט אויפרייסן פון באָמבעס. כ'האָב געמיינט אַז ס'זענען מאַנעווער־רעס. איך האָב דאַן געאַרבעט אין דער דרוקעריי לעבן דעם בנין פון דער אַלטער פּאָסט. איך בין גלייך אַוועקגעלאָפן אין דער דרוקעריי. דאָרט איז קיינער נישט געווען. בין איך צוגעלאָפן צו דער באַן, ווו די דייטשן האָבן אַראָפּגעוואָרפן אַ באָמבע אויף אַ צוג, וועלכער איז געפאָרן קיין מינסק. דאָרט זענען געפאָרן לידער פוטבאָל־שפּילער אויף אַ מעטש. נאָר זיי זענען נישט דערפאָרן, איין שפּילער איז דערהרגעט געוואָרן. דאָס איז געווען סטאַשעק אורבאַנאָוויטש און אַ סך שפּילער זענען פאַרוואונדעט געוואָרן. דעם זעלבן טאָג אין דער פרי, זונטיק, איז אָנגעלאָפן אַן עסקאַדרע אַעראָפּלאַנען און זיי האָבן באָמבאַרדירט פון אַלע פיר זייטן. די ערשטע באָמבע האָט געטראָפן אין יידישן שפּיטאָל, ווו עס זענען געלעגן שוואַנגערע פרויען. זיי אַלע זענען דאָרט פאַרברענט געוואָרן. איך האָב געהאָלפן אַרויספירן פון שפּיטאָל פאַר־וואונדעטע און האַלב־פאַרברענטע. דערווייל האָט לידע גע־ברענט ווי אַ ליכט. איך האָב כמעט פאַרגעסן, אַז איך האָב אויך אַ הויז און מען דאַרף גיין ראַטעווען מיין טאַטן מיט דער מאַמען. איך בין גלייך געלאָפן צו זיך אין שטוב, נאָר מיין שטוב איז שוין געווען פאַרברענט. איך האָב געטראָפן מיין מאַמען מיטן טאַטן און דעם ברודער און שוועסטער און פרעג ביי מיין מאַמען וואָס זאָל איך טאָן. זאָגט זי צו אונדז: „גייט, קינדערלעך, ראַטעוועט זיך, מיר זענען שוין אַלטע לייט, איר זענט נאָך יונג, איר דאַרפט זיך ראַטעווען". מיין ברודער און שוועסטער זענען געווען קליינע קינדער, זענען זיי געבליבן מיט די עלטערן. דער טאַטע האָט געזאָגט צו מיר: „אויב דו וועסט בלייבן לעבן, זאָלסטו נעמען נקמה".

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס געזעגענען זיך מיט מיינע על־טערן איז געווען טרויעריק. גלייך מאַנטיק ביינאַכט בין איך אַוועקגעגאַנגען מיטן וועג, וואָס פירט קיין מינסק. אין עטלעכע טעג אַרום בין איך שוין געווען נעבן מינסק. דאָרט האָב איך זיך אָפּגעשטעלט אין אַ קאָלכאָז. די פיס זענען מיר געווען געשוואָלן פון וועג. הונגעריק און שמוציק, האָב איך באַמערקט, אַז פיל מענטשן שטייען אין אַ ראָד. איך בין צוגעלאָפן און דערזען, אַז אויף דער ערד ליגט אַ דערהרגעט פערד און מען שניידט פון אים שטיקער. האָב איך אויך אָפּ־געשניטן אַ שטיק פלייש און אין אַ קאָנסערוון־פּושקע צוגע־שטעלט קאָכן. אַז ס'פלעגט זיך אויפקאָכן דאָס וואַסער מיטן פערדישן פלייש, פלעג איך שוין די זופּ אויסזופּן, ווייל ס'איז געווען זיסלעך. ס'פלייש איז געווען האַרט ווי שטיין, האָב איך גענומען אַ מעסער און געשניטן שטיקלעך און דאָס געגעסן. אַזוי בין איך דאָרט אָפּגעווען עטלעכע טעג. ווייטער גיין אין רוסלאַנד איז געווען אוממעגלעך, ווייל די דייטשן זענען געווען עטלעכע קילאָמעטער נאָך מינסק. האָב איך באַשלאָסן זיך אומקערן צוריק. איך האָב געטראָפן נאָך עט־לעכע מענטשן און מיר זענען אַוועק צוריק. אָפּגייענדיק אַ 20 קילאָמעטער, האָט מען אונדז געכאַפּט און צוגעפירט צו אַ גרופּע געפאַנגענע. אַזוי בין איך געווען איין חודש אין געפאַנגענשאַפט. דערנאָך בין איך אַנטלאָפן און אָנגעקומען אין אַ קליין שטעטל, באַקשט. נעבן דעם דאָזיקן שטעטל האָט זיך געפונען דאָס דאָרף באַריסאָווקע. דאָרט האָבן געוווינט יידישע פּויערים. איך האָב דאָרט געהאַט קרובים און בין ביי זיי געווען.

אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער האָט מען אונדז איבער־געפירט קיין איוויע. איך האָב דאָרט געוווינט אויף בערנאַר־דינער גאַס ביי אַ סטאָליער, וועלכער האָט אַ ביסל אונטער־געהינקט אויף אַ פוס.

בנימין באראן („לאמאי פאסודו" כפארטיזאן).

דער איוויער יודענראַט האָט מיך באַשטימט צו גיין אַרבעטן אויף דער באַן־סטאַציע יוראַצישקי. דאָרטן האָב איך איבערגעקליבן קאַרטאָפל. צופעליק בין איך געשטאַ־נען אויף דער באַן־סטאַציע ווען עס איז אָנגעקומען אַ צוג פון לידע. דאָס איז געווען דעם 8־טן מאַי 1942. פון צוג איז אַראָפּגעגאַנגען אַ פּויער. האָב איך אים געפרעגט, וואָס הערט זיך אין לידע, האָט ער מיר דערציילט, אַז מען האָט אין לידע אויסגעהרגעט אַלע יידן און ער האָט מיר געראַטן איך זאָל אַנטלויפן.

איוויע איז דערווייל אַרומגערינגלט געוואָרן דורך פּאָ־ליציי. מיט אַ שעה שפּעטער זענען צו אונדזער גרופּע גע־קומען יוראַצישקער פּאָליציי און מען האָט אונדז אַריינגע־זעצט אין אַ מאַשין און געבראַכט קיין איוויע.

איוויע איז געווען אָפּגעשטאַרבן. מען האָט קיין איינציקן מענטשן אין גאַס נישט געזען. איך בין אַריין אין שטוב, האָט מען מיך אַרומגערינגלט און געפרעגט וואָס צו טאָן. האָב איך

געענטפערט, אַז מען דאַרף אַנטלויפן, און אַלע האָבן מיט מיר מסכים געווען.

צומאָרגנס האָט דער יודענראַט צוזאַמענגערופן 200 פערזאָן און זיי געהייסן ברענגען רידלען און גראָבן גריבער. פאַרשטייט זיך, אַז די גריבער זענען געווען באַשטימט פאַר די ייִדן פון איוויע. שפּעטער זענען די 200 ייִדן געקומען צוריק און דערציילט, אַז זיי האָבן אויסגעגראָבן צוויי גאָר גרויסע גריבער.

דער ערשטער קרבן איז דאָרט געווען דער זון פון רב. צומאָרגנס, 5 אַ זייגער פאַרנאַכט, זענען געקומען די מערדער, גערופן דעם יודענראַט און זיי געזאָגט, אַז די איוויער ייִדן וועט גאָרנישט געשען און זיי קענען זיין רואיק.

אין אַ טאָג אַרום, באַלד אין דער פרי, האָט מען אָנגעהויבן אַרויסטרייבן אַלעמען אויפן מאַרק. דאָרט איז איינער אַרומגעגאַנגען און געשריען, אַז די אויסווייזן זאָל מען האַלטן אין די הענט.

אַלע זענען געזעסן אויף די קני מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. אַזוי איז געווען דער באַפעל פון די דייטשן. גרופּנווייז האָט מען געטריבן אויף בערנאַרדינער גאַס. דאָרט האָט מען סאָרטירט — רעכטס, לינקס, גלייך. גלייך איז געווען צום טויט.

מיך האָט מען אָפּגעטיילט אויף לינקס. פון וויטן האָט זיך שוין געהערט אַ שיסעריי.

נאָך דער שחיטה האָט מען אונדז אויפגעקליבן אויפן מאַרק און מען האָט פאַר אונדז געהאַלטן אַ רעדע. אויף וויפל איך געדענק האָט די רעדע געהאַלטן ווינדיש פון לידע. ער האָט געזאָגט: „איר בלייבט פאַרלויפיק לעבן".

די פּאָר ווערטער זענען מיר געבליבן אין געדאַנק. אין יודענראַט איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז אין לידע פאָדערט מען 160 מאַן צו באַן־אַרבעט. צווישן זיי בין איך געווען. מיינע עלטערן זענען אומגעקומען דעם 8־טן מאַי 1942 בעת דער שחיטה. איך האָב שוין אין לידער געטאָ קיינעם נישט געהאַט און געוווינט אין באַן־מייסטעריי צוזאַמען מיט די איוויער. איך בין עטלעכע מאָל געווען אין געטאָ. מיין טרוים איז געווען צו אַנטלויפן אין וואַלד. נאָר פון די באַן־וואַרשטאַטן האָב איך נישט געקענט אַנטלויפן, ווייל די, וועלכע זענען געווען מיט מיר אין די באַן־וואַרשטאַטן האָבן נאָך געהאַט אַ פאַמיליע אין געטאָ. האָב איך געמוזט קומען אין געטאָ און געפינען אַרבעט און פון געטאָ אַנטלויפן.

דער יודענראַט האָט מיך איינגעאָרדנט ביי מיין פאַך אַלס מאָלער. איך האָב געאַרבעט אין די קאַשאַרן מיט אַלטער מיקוליצקי דעם מאָלער, אסתר איצקאָוויטשס פאָטער. אַזוי האָב איך געאַרבעט עטלעכע וואָכן. דאָרט האָט אויך געאַרבעט שבתאי גאידא און חיים וויניאַצקי. איך האָב אָנגעהויבן זוכן אַ רעטונג.

אין אַ געוויסן טאָג האָב איך זיך באַקענט מיט אַ זשאַלודאָקער, ברוך לעווין. איך האָב אים דערציילט, אַז איך וועל אינגיכן אַוועקגיין אין וואַלד. האָט ער מיך געבעטן וואַרטן נאָך עטלעכע טעג.

אין אַ געוויסן טאָג איז צו מיר צוגעגאַנגען ברוך לעווין און געזאָגט איך זאָל וואַרטן נעבן דעם הויז פון פּופּקאָ דעם קצב. איך בין געקומען אויפן באַשטימטן פּלאַץ און דאָרט געטראָפן נאָך ייִדן. איך האָב מיטגענומען מיט זיך אַ נאַגאַן און מיר זענען אַרויס פון געטאָ מיט צוויי וועגווייזער: נתן פונט און יצחק מאַנסקי, וועלכע זענען געקומען פון וואַלד ברענגען אַ דאָקטאָר אין אָטריאַד.

מיר זענען אַרויס דורך דעם בית־עולם צו דער לידזייקע, דורכגעגאַנגען דעם טייך און אָנגעקומען אין ראשליאקי. מיט אונדז זענען אויך מיטגעגאַנגען ד"ר מיאַסניק מיט זיין פרוי און קינד, יצחק מאַנסקי און אַנדערע.

מיר האָבן געטראָגן 13 ביקסן, איין פּולעמיאָט, איין אויטאָמאַט און האַנט־גראַנאַטן. פאַרטאָג זענען מיר שוין געווען לעבן ניעמאַן, איבערגעגאַנגען דעם ניעמאַן און אָנגעקומען אין אָטריאַד. דאָרט האָב איך געטראָפן פיל באַקאַנטע פון זשעטל. זיי האָבן אונדז זייער שיין אויפגענומען. מען האָט מיר געגעבן אַ ביידל ביזאַמען מיט נאָך 4 פאַרטיזאַנער.

אין אַ פּאָר וואָכן אַרום איז אַ גרופּע אַוועקגעגאַנגען מיט דער אויפגאַבע אויפצורייסן אַ צוג. איך האָב אויך געוואָלט גיין, נאָר זיי האָבן מיר נישט דערלויבט, ווייל איך בין נאָך געווען אַ פרישער. זיי זענען צוריק געקומען און מיט זיך געבראַכט צוויי ביקסן, צוויי מאַנטלען און צוויי פּאָר שיך.

צומאָרגנס איז געווען אַן אַבלאַווע. מען האָט אַרומגערינגלט די גאַנצע פּושטשע. די דייטשן האָבן אַראָפּגעבראַכט פון פראָנט עטלעכע דיוויזיעס, אַן ערך 35 טויזנט זעלנער. זיי האָבן באַזעצט אַלע דערפער און אַלע קליינע שטעטלעך. אונדז איז געבליבן נאָר איין וועג — צו גיין אין אַ צווייטער פּושטשע. די פּושטשע האָט געהייסן „וואָלטשע נאָרי", אין דער ריכטונג פון סלאָנים. אונדז האָט געפירט דער קאַפּיטאַן סעניצקי און בולאַק. מיר זענען געווען 2000 פאַרטיזאַנער, געגאַנגען דורך טייכן און בלאָטעס און אָנגעקומען נעבן סלאָנים. דאָרט האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אין אַ וואַלד אָפּרוען זיך. דערווייל האָט די אַבלאַווע זיך געענדיקט און מען האָט אָנגעהויבן קלערן וועגן גיין צוריק. די איבעריקע פאַרטיזאַנער מיטן קאַפּיטאַן סעניצקי האָבן געוואָלט גיין אין „וואָלטשע נאָרי", נאָר די ייִדן האָבן נישט מסכים געווען. האָבן זיך געשאַפן גרופּעס. איך, צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון אַכט מאַן זענען אַוועק אין אָרליאַנסקן אָטריאַד אין אַלטן לאַגער.

אויך דאָרט איז מיר נישט געפעלן געווען, האָב איך צוזאַמען מיט איינעם פון לידע, פליישער, מיט זיין ווייב, אַוועק אין די בעליצער „סעמיינע" גרופּעס. דאָרט האָב איך געטראָפן ברוך לעווין, נתן פונט און יצחק מאַנסקי. זיי האָבן מיך זייער פריינדלעך אויפגענומען אין זייער זיעמליאַנקע און געבעטן איך זאָל מיט זיי בלייבן. איך האָב זיי נישט געגעבן קיין קלאָרן ענטפער.

ווען איך האָב זיך דערוויסט עטלעכע קילאָמעטער, האָב איך געטראָפן פאַרטיזאַנער פון אָרליאַנסקיס אָטריאַד. זיי האָבן געהאַט די אויפגאַבע צונויפצוקלייבן אַלע פאַרטיזאַנער, וועלכע די דייטשן האָבן צעטריבן. צווישן די פאַרטיזאַנער מיט וועלכע איך האָב זיך געטראָפן זענען געווען: שלום גערלינג און ישראל בוסעל. זיי האָבן מיר פאַרגעלייגט זיך אָנשליסן אין זייער אָטריאַד. איך האָב נישט מסכים געווען און זיי דערקלערט, אַז איך פאַרבלייב דאָ מיט די לידער, מיט וועלכע איך בין צוזאַמען אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ. ישראל בוסעל איז געווען איינשטימיק מיט מיר, נאָר שלום גערלינג האָט זיך איינגעעקשנט, אַז איך זאָל אָפּגעבן מיין געווער. איך האָב נישט געוואָלט אָפּגעבן דאָס געווער, נאָר איך האָב געזען, אַז איך קען מיט זיי גאָרנישט מאַכן, ווייל

זיי זענען געווען עטלעכע און איך איינער, האָב איך זיי אָפּגעגעבן און געבליבן אָן געווער.

ביי אַ פּייערל זענען געזעסן עטלעכע בעליצער. איך בין צו זיי צוגעגאַנגען און געפרעגט זיי צי איז דער ניעמאַן פאַרפרוירן. האָבן זיי מיר אָפּגעענטפערט, אַז אין מאַנכע ערטער איז ער פאַרפרוירן און אין מאַנכע ניט. איינער אַ בעליצער, איסער בערל סטאָצקי, האָט זיך זייער פאַראינטערעסירט פאַרוואָס איך פרעג, האָט ער מיך געפרעגט וואָס איך קלער צו טאָן. האָב איך אים געענטפערט, אַז איך וויל גיין צוריק אין געטאָ, דאָרטן האָב איך נאָך אַ סך חברים, וואָס האָבן געווער; מיר וועלן נאָך צונויפשטעלן אַן אייגענעם אָטריאַד. ער האָט מיך אָפּגערעדט פון דעם פּלאַן. ער האָט גאָרנישט געקענט אויפטאָן. איך האָב אים געזאָגט, אַז דאָס איז מיין באַשלוס. אַז ער האָט געזען אַז ער קען גאָרנישט מאַכן, האָט ער אַרויסגענומען הונדערט רובל און מיר דערלאַנגט, זאָגנדיק דערביי צו איינעם, יאָסעלעוויטש, ער זאָל מיר העלפן איבערגיין דעם ניעמאַן. משה יאָסעלעוויטש איז מיט מיר אַוועקגעגאַנגען און ער האָט מיך אַריבערגעפירט דורך דעם ניעמאַן. איך בין אַוועק גלייך מיטן שאָסיי קיין לידע. איך בין אָנגעקומען קיין לידע זעקס אַזייגער אינדערפרי.

קיין לידע בין איך אָנגעקומען זעקס אַ זייגער אין דערפרי. ס'איז געווען נאָך פינצטער. ווען איך האָב זיך דערנענטערט צו די פּוילישע מאַגילקעס האָט צו מיר דערלאַנגט אַ געשריי אַ דייטש: „האַלט!".

איך בין צוגעגאַנגען לאַנגזאַם צו אים, און ער האָט מיך באַטראַכט. איך בין געווען אָנגעטאָן אין אַ לאַנגן פּעלץ, אין קעשענע האָב איך געהאַט אַ גראַנאַט, וואָס איך האָב באַקומען פון יצחק מאַנסקי. איך האָב געגלייבט, אַז דער גראַנאַט וועט נישט פונקציאָנירן. נאָר איידער דער דייטש האָט אָנגעהויבן צו מיר צו רעדן, האָב איך אַ וואָרף געטאָן דעם גראַנאַט און דער גראַנאַט האָט אויפגעריסן.

איך בין געלאָפן און געהערט אַ שיסעריי, נאָר איך בין שוין געווען ווייט. געקומען קיין ראַשליאָקי צו מיינעם אַ פּויער. ווען ער האָט מיך דערזען איז ער געוואָרן דערשטוינט. איך האָב געוואָלט אַריינגיין אין געטאָ, נאָר ער האָט מיר געזאָגט, אַז נעכטן האָט מען אַרומגערינגלט דעם געטאָ און מען האָט אַרויסגעפירט אַ סך יידן, וווּ ווייסט מען נישט. מ'האָט געזאָגט אויף אַרבעט. דער פּויער האָט מיר געראָטן, איך זאָל בלייבן ביי אים אין דאָרף ,זי דאָויסרוען און נאָכהער וועט מען זען וואָס ס'איז דאָ צו טאָן. אַזוי איז טאַקע געווען. איך בין אַוועק אין זיין דאָרף יאַשקאָווצי. איך בין צו אים אַריין אין שטוב. מיך האָט באַגעגנט זיין מוטער, זי האָט מיך זייער שיין אויפגענומען, געגעבן עסן און האָט זיך פאַר מיר פאַרטרויט, אַז ביי איר געפינען זיך נאָך לידער יידן, נאָר זיי זענען באַהאַלטן, ווייל יעדע מינוט גייען אַריין צו איר פאַרטיזאַנער פון אָטריאַד „איסקראַ", וועלכע זענען גרויסע אַנטיסעמיטן. זי האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ צווייטן צימער און איך האָב דאָרט דערזען צוויי מענער און צוויי פרויען. דאָס זענען געווען: אידל נאַרקאָנסקי מיט זיין פרוי און ברוך זשערמונסקי ז"ל מיט זיין פרוי.

דער פּויער האָט מיר דערציילט, אַז אין אָטריאַד „איסקראַ" נעמען זיי נישט אַריין קיין יידן, ווייל זיי זענען אַנטיסעמיטן. אויף מיין פראַגע וואָס זאָלן מיר טאָן, האָט מיר דער פּויער געענטפערט, אַז אין אָטריאַד געפינט זיך אַ קאַפּיטאַן, זייער אַן אָרנטלעכער מענטש און עס איז כדאַי מיר זאָלן מיט אים ריידן.

ביינאַכט איז געקומען דער קאַפּיטאַן און מיר האָבן זיך מיט אים געטראָפן. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז ביי זיי אין אָטריאַד וועט מען אונדז נישט צונעמען, ווייל דאָרט הערשט אַ שטאַרקער אַנטיסעמיטיזם. ער האָט אונדז פאָרגעלייגט, אַז מיר זאָלן גרינדן אַ יידישן אָטריאַד. האָבן מיר באַשטימט, אַז איך זאָל גיין אין לידער געטאָ, כדי צו אָרגאַניזירן אַ גרופּע פון יידישע פאַרטיזאַנער.

איך בין אַריין אין געטאָ און דערציילט וואָס דער קאַפּיטאַן פון די פאַרטיזאַנער האָט אונדז געראָטן. ס'האָבן זיך געמאָלדן אַ סך, נאָר אויף צומאָרגנס, ווען מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגיין פון געטאָ, זענען געקומען בלויז זעקס מאַן. צווישן זיי זענען געווען: פּאָליאַטשעק, טיגער ז"ל און מייקע פון זשאָלודאָק.

מיר זענען אַרויס פון געטאָ און אָנגעקומען קיין יאַשקאָווצי. דאָרט האָט שוין אידל נאַרקאָנסקי געוואַרט אויף אונדז.

ביינאַכט איז צו אונדז געקומען דער קאַפּיטאַן, און זעענדיק, אַז אונדזער צאָל איז זייער קליין, האָט ער אונדז געהייסן קומען אין אָטריאַד, אפשר וועט ער אונדז קענען העלפן.

מען האָט אונדז אַוועקגעשטעלט אָן אַ זייט און איינער האָט באַטראַכט יעדן פון אונדז באַזונדער. דאָס איז געווען פּיעטקע. זיין אָטריאַד איז געקומען אין דעם ראַיאָן אַראָפּוואַרפן אַ צוג פון די רעלסן. ער האָט צום סוף געזאָגט, אַז מיר זענען נישט קיין קעמפער. אָבער אויף מיר האָט ער געוואָרפן אַן אויג און געפרעגט, צי איך בין אַ דאָקטאָר. איך האָב אינעווייניק געלאַכט און געענטפערט: „ניין, איך בין אַ מאַלער, אַ זון פון אַ שוסטער. אויב ער דאַרף האָבן אַ דאָקטאָר, קען איך ברענגען אַ דאָקטאָר פון געטאָ.

ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער דאַרף האָבן אַ צאָן־אַרצט.

ער האָט מיר געגעבן צוויי פאַרטיזאַנער און איך בין אַוועק צוריק אין געטאָ.

דאָס געטאָ איז געווען שטרענג באַוואַכט און מ'האָט נישט געקענט אַריינגיין.

מיר האָבן זיך צוריק אומגעקערט און געמאָלדן דעם קאָמאַנדיר. דערווייל איז דער אָטריאַד „איסקראַ" אַוועק פון דעם פּלאַץ און איך האָב קיינעם פון מיינע באַקאַנטע שוין נישט געטראָפן.

פרעגט מיך פּיעטקע דער אַנטיסעמיט, צי איך וויל גיין מיט זיי. איך האָב נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה און אַוועק מיט זיי. מיר זענען געפאָרן איבער פעלדער און וועלדער ביז מיר זענען אָנגעקומען אויף אַ פּלאַץ. פון דעם פּלאַץ האָט פּיעטקע אַלעמען צעשיקט און איך בין געבליבן מיט אַ פּולעמיאָטשיק. מיר האָבן זיך געלייגט אין וואַלד אויף דער ערד אָפּרוען. איך מיטן פּולעמיאָטשיק האָבן זיך געריפן דער לינקער פליגל, אַלע זענען מיר געווען אָנגעטאָן אין ווייסע קיטלען, כדי זיך נישט אָפּשיידן פון שניי.

מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט אַ פייף און דער צוג איז אַרויס פון דער סטאַנציע. אין עטלעכע מינוט אַרום איז דער צוג געווען נעבן אונדז און עס האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס, אַז די ערד האָט אַ ציטער געטאָן און עס איז געוואָרן ליכטיק אין וואַלד. פּיעטקע האָט געגעבן אַ באַפעל: „שיסן!"

און עס האָבן זיך באַוויזן קוילן גרינע, רויטע און בלויע. עס האָט געדונערט אַ 10 מינוט און ס׳איז געוואָרן שטיל. יעדער האָט זיך גענומען אויפהייבן פון אָרט. איך בין צוגעגאַנגען נענטער צום צוג און געזען ווי די וואַגאָנען ליגן אין ראָוו.

אַריינקוקנדיק אין איין וואַגאָן, האָב איך דערזען אַן אויסגעפּאַשעטן דייטש ליגנדיק באַהאַלטן הינטער אַ באַנק. כ׳האָב נישט געוואַרט ער זאָל אויף מיר שיסן. איך האָב געהאַט ביי זיך אַ באַגנעט.

דער וואַגאָן איז געווען פול מכל טוב. כ׳האָב אַ כאַפּ געטאָן וויפיל כ׳האָב געקענט פּאַפּיראָסן און שנאַפּס און לויף צו דער גרופּע. געבראַכט זיי דאָס „רויב" און דערציילט ,אַז כ׳האָב פאַרענדיקט אַ דייטש. מיר זענען צוזאַמען נאָכאַמאָל צוגעגאַנגען צום צוג, אויף שנעל געכאַפּט וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט, דער עיקר פּאַפּיראָסן, שנאַפּס, מאַרמעלאַדע, וכדומה.

פאַרן אָפּטרעטן, האָב איך אַ געשריי געטאָן צו די חברים: „לאָמאי פּאסודו" (אויף רוסיש: ברעך די געשיר), כדי נישט איבערלאָזן קיין גאַנצע זאַך פאַר די דייטשן. — פון דעמאָלט אָן איז מיר צווישן די חברים געבליבן דער צונאָמען „לאָמאַי פּאסודו".

פישל ביאלוברודה

„ונקם ישיב לצריו" (דברים לב, מג)

לאחר שנתקבלתי לפלוגת הפארטיזאנים „איסקרה", עבדתי תחילה כספר לרגל מצב בריאותי המעורער. עם שיפור מצב בריאותי ביקשתי מהמפקד לשתפני בפעולות חבלה.

במאי 1943 יצאתי בקבוצה שמנתה 7 איש לקוו מסילת הברזל לידא—גאביה. ששת חברי נשאו נשק ולי לא ניתן נשק בגלל בריאותי הרופפת, והוטלה עלי פעולת בילוש.

עברתי את הנהר שהפריד בין היער לבין מסילת הברזל. כשנוכחתי לדעת שאפשר להתחיל בפעולה אותתי לחברי. הם התקרבו מסרו לידי את חומר־הנפץ והתקרבנו למסילה. באותו רגע הבחנו מרחוק בקבוצה של 17 חיילים גרמנים. הסתתרנו מיד בין השיחים. הגרמנים עברו על ידינו מבלי להרגיש בנו. ואחד מהם נעמד בסמוך אלי והרטיב אותי במי־ההפרשה מגופו.

לאחר שהתרחקו, שמענו מתחנת הרכבת בגאבייה את הצפצוף שבישר את יציאת הרכבת. חפרתי מתחת למסילה, השני הכניס את חומר הנפץ, אני קשרתי אותו אל הפתיל וחבר שלישי משך את החוט כ־150 מטר. לאחר מכן עברתי את הנהר והחזקתי את החוט.

בהגיע הרכבת קיבלתי פקודה לאפשר לעבור לקטר ולשני קרונות שהיו עמוסים חול, ולאחר מכן משכתי בחוט. נשמעה התפוצצות ושמונה קרונות שהכילו למעלה משמונים גרמנים פצועים הועפו באוויר.

המשמר הגרמני פתח עלינו באש, ענינו ביריות ונכנסנו בשלום היערה. בדרך היה עלינו לחצות את הניימאן. מצאנו סירה סדוקה וחמישה אנשים מאתנו נכנסו לתוכה. הרגשתי מיד שהסירה לא תגיע לחוף, קפצתי מתוכה והמשכתי דרכי בשחיה וארבעת חברי הנותרים טבעו. בשובנו לבסיס דיווחתי על פעולתנו וזכיתי לתודה פומבית מפי המפקד.

בשנת 1943 לפני הקציר החלו הגרמנים במצוד גדול על בסיסי הפארטיזאנים. לצורך זה הוציאו מהחזית עשרות אלפים חיילים חמושים בכל סוגי הנשק הכבד והקל.

זמן קצר לפני שהחל המצוד חליתי במחלת עור, קיבלתי חופשה לחמישה ימים וגרתי בכפר אולבובקי. לפתע הגיעה בריצה בעלת־הבית והודיעה לי כי הגרמנים מתקרבים. יצאתי בחופזה מן הבית ופגשתי את הפוליט־קומיסאר פדיאן ואת הפארטיזאנית וואַלייה. פלוגת הפארטיזאנים שכנה בכפר הקטנטן כיטראיי, והכפר בו נמצאתי כבר היה מוקף כולו.

התחלנו לפרוץ את טבעת המצור. הגרמנים ירו בנו מנשק אוטומאטי וזרקו רימונים לעברנו. באפיסת כוחות הגענו בריצה לכפר הזעיר (חוטור) כיטראיי. מצאנו במקום את איש המשמר בלבד, הוא מסר לנו שהפלוגה פנתה לעבר היער העבות (פושצ׳ה) נאליבוקי והראה לנו את הדרך המובילה לשם.

אך ככל שהתקדמנו אגב חיפושים איבדנו את הכיוון הנכון. בדרך פגשנו במשפחת גינזבורג: האב, האם, שתי בנות ובן; הם ידעו את הדרך והדריכו אותנו נכונה.

בשארית כוחותי נגררתי אחרי כולם, רגלי כבר סירבו להישמע לי. בכפר מיקולאייה ליד הניימאן אפסו כוחותי כליל, נשארתי בכפר וחברי המשיכו דרכם. לפתע ניגלתה לנגד עיני פלוגתי בעוברה את נהר הניימאן. הצטרפתי לפלוגה והמפקד הושיבני בעגלה שהובילה מצרכי מזון.

ביער העבות של נאליבוקי פגשנו פלוגות נוספות. לאחר לינת לילה, למחרת בבוקר, הודיע מפקדנו סאשקא קאנגאוו שהואיל ובמקום בו אנו חונים נהייה צפויים למחסור במזון, החליט לפרוץ את קווי הגרמנים ולהתקדם לצד ליטא, לעבר ווילנה.

בלילה שלחנו חוליית־בילוש בכיוון מסילת הברזל יוראצישקי. החולייה חזרה ומסרה שאת מסילת הברזל ניתן יהיה לעבור רק בתנאי קרב.

בלית ברירה נערכה פלוגתנו לקרב. אני נקבעתי כתותחן.

התמקמתי 20 מטר מקו מסילת הברזל. במרחק של מחצית קילומטר משם עמד משמר גרמני. זיקוקיות (רקטות) הועפו בלי הרף, אך הגרמנים לא גילו אותנו.

אנו עמדנו ליד התותחים עד שהפלוגה כולה עברה ללא תקלות. לאחר מכן עברנו גם אנחנו.

כשהגענו לכפרים הזעירים (חוטורים) הראשונים מאחורי

ז׳מיסלובה, החלו הליטאים להמטיר אש עלינו. לא ענינו כדי שלא יתגלו עקבותינו. התקדמנו מרחק של קילומטר אחד מז׳מיסלובה והיה בדעתנו ללון ביער. הגשם והקור חדרו לעצמותינו. כשהתכוננו למנוחת לילה הוקפנו לפתע ע״י הגרמנים ומטר יריות ניתך עלינו מכל עבר מתותחים ומכונות־יריה.

המפקד ציווה לפרוץ את טבעת הכיתור. מאיתנו נפלו שני קורבנות: ראש המחלקה המיוחדת ולאה גרודז׳ינסקי, מהגרמנים נפל חייל אחד.

לאחר שפרצנו את השרשרת הגרמנית שנתהדקה סביבנו, החלטנו לנקום בליטאים שהלשינו עלינו. המפקד שלח אותי ועוד שלושה פארטיזאנים לשרוף 3 חוטורים, הואיל ואחד הרועים סיפר לנו שמהם יצאו המלשינים. לא מצאנו בחוטורים נפש חיה ושילחנו אש בביקתות.

התקדמנו בעומקה של ליטא, אך לא יכולנו להחזיק שם מעמד, הואיל והאוכלוסיה היתה נגדנו. יחד עם זאת הודיעה לנו חוליית הבילוש שהגיעה מהמזרח שהמצוד שם הגיע לקיצו והכוחות הגרמניים פונים עכשיו לעבר ליטא.

המפקד הראשי מסר את הפיקוד לוואסילייב כדי שיעביר אותנו קבוצות קבוצות חזרה למקומות שבהם שהינו תחילה, ו־28 איש בראשותו של הקומיסאר גרישקו נשארו כדי לנקום בכפר ז׳מיסלאבה. בקרב פלוגת הנקמה היו שני יהודים, אני והיהודי פוזריצקי שכונה בשם־לווי צ׳אפאיעוו הואיל ובזמן מצוד הציל את החטיבה כולה.

תפקידנו היה למצוא את המלשינים ולנקום בהם ולארגן שנית חטיבת פארטיזאנים נוספת.

תחילה נכנסנו לעיירה ז׳ירמון לקבל בגדים. הגענו בשמונה עגלות. במרחק של קילומטר מהעיירה נשארתי לשמור על 8 העגלות ועל האיכרים בעלי העגלות. כל יתר חברי הפלוגה נכנסו לעיירה. אך לא חלפו כ־10 דקות ולאוזני הגיע זימזום של מכונות ירייה וקולות נפץ של תותחים. לפתע הגיע אלי אחד הפארטיזאנים וציווה להחזיר את העגלות ולהתרחק. ציוויתי לאיכרים להחזיר את העגלות. אחד לא אבה להאזין לפקודתי, אזי יריתי ברגלו, יתרם התרחקו מחצית קילומטר מהמקום. כאן נתעכבתי לחכות לאנשי הפלוגה שחזרו כעבור זמן קצר.

החלטנו לחזור למקומותינו הישנים. בדרך עברנו בחו־טורים שבסביבת העיירה ז׳ירמון. עלי ועל פארטיזאן נוסף הוטל לגייס שבע עגלות. אזי פנינו לעבר החוטורים. כשרק נכנסנו לכפר הראשון, נפתח חלון ומכונת־יריה פתחה עלינו ביריות. חברי נהרג מיד ואני מיהרתי להודיע לפלוגה שעמדה במרחק $1\frac{1}{2}$ ק״מ מהכפר על „קבלת הפנים״ שנערכה לנו.

המפקד ציווה על כל 27 אנשיו לחזור ולהקיף את הכפרים. לאחר הכיתור הוצאנו את כל האיכרים מהבקתות ושאלנו מי היו היורים. הם ענו שבאותו זמן הגיעו גם גרמנים וליטאים לשדוד עגלות וכעת ברחו.

לקחנו איתנו 10 איכרים, הובלנו אותם היערה והודענו להם, שאם לא יגלו לנו מי היו היורים — נירה בהם. הם בכו וזעקו שאינם אשמים ושרק הגרמנים והליטאים ירו. המפקד שלנו נוכח לדעת כי אמת בפיהם, אזי שיחרר אותם וציווה עליהם לקבור את חברנו שנורה. לאחר שחזרנו לבסיסנו הקודם היה מצב בריאותי מעורער ואזי עבדתי באופן זמני שוב כספר.

ביום בהיר אחד נכנס אלי אחד המפקדים. דיאַמושקין והתנפל עלי בחרפות ובזילזולים:

„ללחום אינך רוצה, אף יהודי אינו רוצה ללחום, משום כך הייתי יורה בכולכם״.

התאוננתי בפני המפקד הראשי והוא הוריד אותו לדרגת חייל פשוט וגזר־הדין הוקרא באוזני כל הפלוגה. לאחר מכן יצאתי לפעולות חבלה. באוגוסט 1943 יצאתי עם עוד 5 אנשים ביניהם שני יהודים — אַרליוק ווילנסקי — בכיוון ללידא. בלילה הראשון לא יכולנו להתקרב למטרה בגלל השמירה הקפדנית.

בלילה השני נשארנו ללון בכפר בארקי. ארליוק ווי־לנסקי שמו את המוקש תחת פסי הרכבת, התרחקו 500 מטר מהמקום וחיכו. כעבור שעה הגיעה הרכבת וארבע קרונות עמוסים מצרכי מזון הועפו באוויר.

התחלנו לסגת במהירות. סביבנו היו מארבים ומטר כדורים ניתך עלינו מכל עבר. רצנו 10 ק״מ ובאפיסת כוחות היגענו לכפר בארקי. מצאנו שם חברים והרימונו כוסות להצלחת המבצע.

באחד הימים בשובי מפעולת חבלה ליד לידא פגשתי את הנוצריה יוז׳קה שהלשינה עלי בשעה שהסתתרתי במרתף בלידא. היא רצתה לברוח, אך אני עצרתיה והבאתי אותה למחננו. היא נשאה אתה 30 כדורים וטענה שהיא מספקת כדורים לפארטיזאנים. שלחנו חוליית חקירה שאישרה את הודעתי, שהיא מרגלת. החזיקו אותה במעצר חודש ימים ולאחר מכן הוציאוה להורג.

במשך הזמן הורגש במחננו מחסור בנשק הואיל וגייסנו פארטיזאנים חדשים. כדי להשיג נשק השתמש המפקד הראשי שלנו בתחבולה זו: הוא שלח לכפר פודזין ליד שקלאנה הוטה 6 פארטיזאנים יהודים בלבוש דל ובנשק קלוקל. הם נכנסו לכפר וביקשו להוציא את כל הפרות. הם העמידו פני שיכורים, ביקשו לחמם למענם את בית־המרחץ ולהמציא להם 10 ליטר יי״ש. הכוונה היתה לגרום לכך שאוהדי הגרמנים בכפר ירוצו להלשין עליהם.

באותו זמן הושם מארב ליד הכפר. אנשי המארב הבחינו שארבעה איכרים ממהרים העירה למסור על הנעשה בכפר לגרמנים. והנה הגיעו מהעיר שתי מכוניות משא ושמונה עגלות עם מפקד המשטרה בראש כדי לאסור את היהודים.

כשהתקרבו לכפר פתחו אנשי המארב באש משני הצדדים והרגו 7 גרמנים ולמעלה מחמישים שוטרים. בין ההרוגים היו גם ארבעת המלשינים. אנו זכינו לשלל רב.

הנשק שנפל לידינו הספיק בשביל 68 פארטיזאנים.

5 שוטרים לקחנו בשבי. שניים מהם היו רוצחים ותיקים ששפכו דמם של יהודים רבים בלידא. אחד נורה במקום. 4 הובלנו למחנה. שניים מהם הרגנו אני והפוליטרוק טארוטקין.

שניים השארנו בחיים לשם תעמולה בקרב השוטרים. לאחר שבועיים עלה בידם לברוח. אזי העברנו מכתב בשביל שני השוטרים הללו שבו אנו מודים להם על הנשק שהם סיפקו לנו. המכתב גרם לידי כך ששניהם ניתלו ע״י הגרמנים.

לאחר מכן נודע לנו ש„הפולנים הלבנים״ משתפי הפעולה עם הגרמנים, היושבים בכפר דאקודובו, זוממים להתנפל עלינו. כדי לקדם פעולה זו העמדנו משמרות לאורך 50 ק״מ על גדות הניימאן. מעברו השני של הנהר עמדו משמרות של „פולנים לבנים״.

ביום בהיר אחד בעת קציר חטים קלטה אזני רחש־רעש

במחנה. חוליית־הבילוש הודיעה ש„הפולנים הלבנים" עברו את הניימאן בששה מקומות והם מתקרבים למחננו.

מפקדנו פנה מיד בבקשת עזרה למפקד הבריגדה וואסי־לייב. הואיל ורובה של הבריגדה נשלח למלא תפקידים שונים, לא קיבלנו עזרה ונאלצנו ללחום בכוחות עצמנו. באותו זמן הגיעו אלינו חוליות הבילוש של וואסילייב והודיעו שהפולנים מתקדמים מארבעה צדדים. במחנה קמה בהלה. אזי ריכז המפקד את כל מחנהו במקום אחד.

בידעי שהמשפחה היהודית באקשט: אב ואם, בן ובת נמצאים בכפר סמוך — אלטבקי, ביקשתי רשות מהמפקד ללכת להצילם. המפקד יעץ לי לא ללכת הואיל והכפר מוקף. מבלי להתחשב בכך יצאתי לדרך.

כחץ מקשת הגעתי ברכיבה למשפחת באקשט וביקשתי מהם לברוח יחד אתי. אך באקשט לא רצה להאמין, כי הסכנה קרובה. נכנסתי לכפר פנימה כדי לראות את הקומנדאנט של אלטבקי, אזי נתקלתי במטר יריות. רכבתי חיש מהר חזרה למשפחה היהודית ויחד ברחנו ליערות קראביץ'.

לאחר מכן חזרתי שוב לאלטבקי להיוודע על גורל פלוגת הפרטיזאנים שלנו. מפי אחד האיכרים נודע לי שהם יצאו למארב ביערות קראביץ'. תפסתי סוס ונכנסתי לכפר פנימה. לרוע מזלי נתקלתי בקבוצת תותחנים פולנית שפתחה עלי באש. הסוס נפגע ונפל ואני נשארתי שוכב על הארץ. בהיותם סבורים שנהרגתי חדלו הפולנים לירות עלי. ניצלתי הפוגה זו והתחלתי לברוח לעבר היער. בדרך פגשתי את פלוגת הפרטיזאנים שלנו שהתקדמה לעבר הכפר. הפולנים לא נכנסו לקרב אלא זרקו נשקם וברחו. אני זרקתי על הבורחים רימון גרמני.

הפולנים ברחו לכפרים: וואסילייביץ' וקריביצ'י. בקרי־ביצ'י עדיין נשארה פלוגה פולנית. הם ירו לעברנו בתותחים. אזי כיתרנו אותם והרגנו 13 מהם. אחד מהם שהיה פצוע זעק שהוא פרטיזאן מפלוגת „איסקרה". ניגשתי אליו, בדקתי את ניירותיו, והתברר שהוא מרגל פולני. לקחנו אותו אתנו והוצאנו אותו להורג. „הפולנים הלבנים" נסוגו והשאירו 88 הרוגים.

השלל שנפל בידינו היה: 2 תותחים, 88 מכונות יריה ושמונה רובים. הרוגים רבים לקחו הפולנים אתם. אנו רדפנו אחריהם עד לכפר וואסילייביץ'.

מצד וואסילייביץ' חזרה בינתיים קבוצת פרטיזאנים שלנו מפעולות חבלה, והם הצליחו לקחת מהפולנים 26 סוסים ולהעבירם היערה. 3 ימים שהינו ביערות קראביץ' ולאחר מכן חזרנו לבסיסים שלנו.

ביוני 1944 החלו הגרמנים במצוד גדול על פלוגת הפר־טיזאנים. אווירונים גרמניים עקבו אחרינו ושרפו את הכפרים: דאקודובה, פודזין, נארקי ואחרים.

מפקדנו הראשי ציווה לחפור שוחות עמוקות, ובבתי־אדמה אלה שכבנו 8 ימים.

פעם הבעירו הגרמנים את הכפר אולחובקי. יצאנו לכבות את השריפה וכשהינו בכפר הפציצו אותו הגרמנים ובקושי נמלטנו היערה.

כשחזרנו נודע לנו שהצבא הרוסי נמצא כבר בנובוגרודק. כל הבריגדה שלנו קיבלה פקודה להתקדם לעבר לידא. הפלוגה שלנו היתה הראשונה. חיל־החלוץ הודיע שהרוסים מתקדמים לעבר לידא מצד אחד והגרמנים בורחים מן הצד השני. בדרך, ביערות, תפסנו 18 גרמנים. אני ויאשקה גרנבל הובלנו אותם. לאחר מכן ציווה המפקד גלאכאוו להוציא אותם להורג. לקחתי מכונת ירייה ומלאתי את הפקודה.

בכניסתנו ללידא תפסנו איש ס.ס. שהבעיר את הבתים בבנזין. אני תפסתי אותו, שפכתי עליו בנזין, הדלקתי גפרור ונתתי לו לרוץ עד שנפל.

בלידא תפסתי את זאייאץ, איש גסטאפו ומלשין והבאתי אותו בפני מפקד העיר. המפקד שיחרר אותו כדי לא לגרום בהלה בעיר, אך לאחר מכן הוא נשפט לעשר שנות מאסר ועבודת פרך.

אליהו דמשק

בית דפוס ביער

אליהו דמשק (כפרטיזאן)

עברו כשישה שבועות מאז עזבתי את גיטו לידא והצט־רפתי לפארטיזאנים היהודים בהנהגתו של טוביה בלסקי. השתתפתי בפעולות שונות, אולם כל הזמן חיפשתי אפ־שרויות להשתמש במקצועי כפועל דפוס, לצרכי תעמולה, שחשיבותה במלחמה בנאצים — זאת ידעתי — אינה נופלת מן הפעולות החבלניות הפר־טיזניות.

שוחחתי על תוכניותי עם פארטיזאן אחר, משה שפירא, שהיה בעל בית־דפוס בלידא ולפני שבועות אחדים בא מן הגיטו להצטרף למחנה בלסקי. תכניתי נתקבלה על דעת שפירא, טיכסנו עצה כיצד להתקשר עם בית־הדפוס בלידא, שעבד בשביל הנאצים, וכיצד לסדר ביער בית־דפוס, שיפיץ בקרב האוכלוסיה ידיעות נכונות על המצב בחזית ועל פעו־לות הפארטיזאנים, כדי לסכל את תעמולת הנאצים, שהיו מפיצים ידיעות־כזב על המצב.

התכנית והגשמתה

פניתי אל המפקד בלסקי. בפגישה השתתף גם הקומיסאר הפוליטי של הפלוגה, מאלבין. התכנית מצאה חן בעיניהם, אולם בפלוגה שלנו אי־אפשר היה להגשימה מחוסר מקלט רדיו ומחמת הטילטולים הבלתי־פוסקים של הפלוגה. ביקשתי רשות לעזוב לזמן־מה את המחנה, יחד עם שפירא, וללכת אל הפלוגה הפארטיזאנית „איסקרה", שיכלה להבטיח תנאי עבודה מתאימים יותר. בפלוגה „איסקרה" השתתפו רק יהודים מעטים, כעשרה לוחמים מוכשרים. את היהודים הבלתי כשרים לקרב היו שולחים למחנה בלסקי.

יצאנו, שפירא ואני, בלווית שני פארטיזאנים אחרים שהוטל עליהם לחזור לגיטו לידא, להוציא משם יהודים ולהביאם היערה. לפנות ערב, עזבנו את מחננו וכעבור שעות אחדות הגענו לפלוגה „איסקרה". ביקשתי ראיון עם המפקד ועם הקומיסאר, כי עניין מעין זה היה בתחום סמכותם. הם נעדרו אותה שעה מהמחנה כי יצאו לסיור. כעבור מחצית השעה חזרו רכובים על סוסים וקיבלו אותי ואת חברי לשיחה על יד כוס משקה, כנהוג ביער. שיטחנו לפניהם את תכניתנו: לחזור לגיטו ולהוציא משם ציוד של בית דפוס. הם הסכימו והבטיחו את מלוא עזרתם.

יצאנו כששני פארטיזאנים מפלוגת „איסקרה" מלווים אותנו בדרכנו. בשעה שלוש בלילה הגענו לגדר־התיל שהקיפה את הגיטו. שני הפארטיזאנים מקבוצתנו התקרבו לגדר ואנו חיכינו לאות המוסכם שאפשר להכנס. כעבור זמן קצר שמענו ציפצוף חרישי, התקרבנו בזחילה ועברנו את הגדר.

בגיטו שרר שקט. הכל ישנו עייפים לאחר עבודת היום המפרכת. נפרדנו, וכל אחד פנה למקום שנקבע מראש. אני הלכתי לביתי, דפקתי ביד רועדת על החלון. אמי שמעה את הדפיקה ושאלה בקול חלוש: „מי שם?", עניתי חרש: „אני אמא'לה, פתחי לי".

אמי לא יכלה לעצור בעד התרגשותה ופרצה בבכי. היא קראה לאחותה שתפתח לי, כי לא יכלה לקום ממשכבה. הדודה פתחה לי את הדלת ובכתה גם היא, עמדתי כמאובן, אולם להזיל דמעה לא יכולתי. כדי שלא להעמיד בסכנה את כל המשפחה, מוכרח הייתי לעזוב את ביתי ולחפש לי מקום אחר. הלכתי אל משפחת נוח מורדוביץ שגרה יחד עם משפחת בדזובסקי והם הירשו לי להישאר אצלם כל זמן שהותי בגיטו. אין צורך להסביר כי הם סיכנו את חייהם בקבלם אותי לביתם. המשפחה הזאת היתה מוכנה לצאת היערה, אולם בגלל ילדם דחו את צאתם מיום ליום עד שגורשו לפתע מלידא למחנה־ההשמדה מיידאנק.

בו ביום אחרי־הצהריים הלכה אשת מורדוביץ והזמינה אלי את פועל הדפוס יעקב ברינקר ז"ל, שכפו עליו לעבוד בבית־דפוס כבעל מקצוע. מסרתי לו על התפקיד שלנו וערכנו תכנית למיבצענו. בקרבת מקום לבית־הדפוס ערכו בדק־בית בבנין אחד בשביל נאצים. שם עבד החשמלאי יעקב גרודזנצ'יק (נפל לאחר זמן בקרב, כפארטיזאן בפלוגת „איסקרה"), בעל רשיון למעבר חופשי ברחובות. נידברנו שגרודזנצ'יק יעביר לגיטו את החבילות שברינקר יכין במקום מסוים.

נידברנו גם עם מסגר מומחה, שעבד בבתי־המלאכה, שיכין מכבש, אשר יוכל לשמש במקום מכונת־דפוס. כולם עבדו במסירות־נפש לפי התוכנית. ברינקר הכין חבילות וגרודזנצ'יק הביא אותן לחדרו. בגיטו גרו כמה משפחות בחדר אחד, אולם לגרודזנצ'יק היה חדר קטן ומיוחד, בו גר יחד עם אשתו. היה זה המקום הבטוח ביותר למטרה שלנו.

לאחר שמונה־עשר ימי־עבודה קשים, תוך סכנה מתמדת להתגלות ולהתפס בידי הנאצים, ניסינו אני ושפירא להדפיס דבר־מה. הנסיון עלה יפה. החלטנו לסיים את הפעולה ולחזור ליער. גרודזנצ'יק ואשתו יצאו אתנו. יתר האנשים שהש־תתפו בפעולה דחו את יציאתם בגלל סיבות משפחתיות. לדאבוננו איחרו את המועד.

הודעתי לפלוגת „איסקרה", שהחומר מוכן ומן ההכרח להוציאו מהגיטו. ביום חמישי, יום השוק, הופיע איכר נוסע בעגלה. נתתי אימון באיכר זה, לפי הסימנים והסיסמה שבפיו, והובלתי אותו לבית־עיבוד עורות, בו עבדו יהודים אחדים מנאמני המחתרת. כל החומר היה מוכן כאן בארגזים שכוסו בעורות בלתי־מעובדים. חיש מהר הוטענה העגלה. בין החבילות היה גם נייר. כיסינו את המטען בקש וציווינו על האיכר לנסוע מהר בכיוון לכפר בורנוס שעל נהר הניימן, שם היה עליו להטמין את חומרי הדפוס באדמה עד שנחזור בשלום מן הגיטו. הוריתי לאיכר, שאם ירגיש שהגרמנים בודקים ומחפשים בעגלות החוזרות מן העיר, יעזוב מיד את העגלה ויעמוד מרחוק עד גמר החיפוש. „מוטב שהגרמנים ישאלו את הסוס ולא אותך מאין באו צורכי הדפוס", אמרתי

לו. למחרת, בערב שבת, עמדנו לצאת מהגיטו. היה בדעתי לקחת עמי למחנה בלסקי את אמי, אולם היא היתה מאוד חלשה ולא יכולתי לקחתה. היא לא רצתה לעזוב את בני־המשפחה. הלכנו כל הלילה עד שהיגענו לפלוגת „איסקרה". כשבאנו למחנה נודע לנו, כי האיכר הגיע בשלום למקום המיועד.

המפקד והקומיסאר של הפלוגה „איסקרה" היו מרוצים מהפעולה שלנו. מאחר והפלוגה נמצאה אותה שעה בתנועה, אי־אפשר היה לקבוע מקום בטוח לבית־דפוס.

עתון פארטיזאנים

מפקדת הפלוגה „איסקרה" פנתה בענין בית־הדפוס אל המפקד הראשי של הפארטיזאנים בביילורוסיה, הגנראל־מאיור פלאטון, שמקום מושבו היה ביערות נאליבוקי. הדרך לשם ובחזרה צריכה היתה להימשך כשבועיים.

כעבור שבועות אחדים הגיעה לפלוגת „איסקרה" המפקדה של הבריגאדה ע"ש לנין, שנלחמה ביערות ליפיצ'אני. בראשה עמדו סטעפאן פטרוביץ והבריגאדיר בוריס בולאַט. לאחר שנמסר להם שאני הנני המדפיס, קרא לי סטעפאן פטרוביץ, לחץ את ידי ואמר בבת־צחוק: „ובכן חבר, ניסע ביחד ליערות הגדולים העבותים להילחם באויב המשותף". עניתי לו שאני עומד לפקודת פלוגת „איסקרה". המפקד אמר שהעניין יסודר, יש לו פקודה מהגנראל־מאיור פלאטון לקחת אותי עם שני פועלים מומחים ליער. שנים אלו היו גרשון גאסקינד ומשה שפירא מפלוגת בלסקי. אמרתי לפטרוביץ, שאני מוכן ללכת לכל מקום בו אפשר לפגוע באויב ולהביסו.

לאחר שיחה עם סטעפאן פטרוביץ, ניגש אלי פארטיזאן צעיר, לבוש מדים של הצבא האדום, והציג את עצמו: ז'ורז' שילוב, העורך המיועד של העיתון „קראסניה זנאמיה" (הדגל האדום) שיופיע ביערות ליפיצ'אני.

היה לי קשה לעזוב את הפלוגה „איסקרה" שפעלה בקירבת לידא וללכת ליערות הרחק ממשפחתי. לאחר התיעצות בין המפקדה של הבריגאדה ע"ש לנין לבין המפקדה של הפלוגה, הודיע לנו המפקד של הפלוגה שעלינו לעבור עם הדפוס ליער ליפיצ'אני. הוזמנתי אחר־כך לארוחת צהרים ולכוס יי"ש עם המפקדה.

אותו יום נפרדתי מהחברים בפלוגת „איסקרה", והשארתי אצל הח' רובינשטיין (נפטר לפני כמה שנים בארגנטינה) מכתב לאמי.

אנשים נשלחו לחפור ולהוציא מהאדמה את הדפוס ולהביאו למחנה. אחר כך יצאנו עשרים איש ליערות ליפיצ'אני. בראש רכבו שלושה פרשים, שסיירו את הדרך. כשהצטרכנו לעבור את מסילת הרכבת לידא—באראנוביץ', שלחה לקראתנו הפלוגה „אוקטיאבר" קבוצה מזויינת להבטחת הדרך.

על קו הרכבת שמרו הגרמנים שמירה מעולה. לעבור את המסילה לאור היום היה מסוכן למדי. העזנו ועברנו.

הגרמנים ראו ללא ספק מרחוק את קבוצת הפארטיזאנים הגדולה אך התעלמו בכוונה ונתנו לעבור.

לא רחוק ממסילת הרכבת נמצאה הפלוגה „אוקטיאבר". שם סעדנו ונחנו לאחר ליל מסעות. בדרך הארוכה פגשנו פלוגות רבות של פארטיזאנים שיצאו לפעולות שונות. נסענו שני ימים ושני לילות עד שהיגענו לכפר קוריטניצה, שנמצא ביער בתחום איזור הפארטיזאנים.

למחרת בבוקר היגענו למקום בו נמצא המחנה של מפקדת הבריגאדה ע"ש לנין. היה זה ביער עבות, אפל, מוקף נהר וביצות. ביער היו אוהלים למפקדה. במרחק כחצי קילומטר מאוהלי המפקדה הוכן בשבילנו צריף למגורים ולעבודה. על שולחן קטן עמדה מכונת־הדפסה קטנה, שהורדה במצנח מאווירון. בבריגאדה היה רדיו, מקלט ומשדר. באמצעות הרדיו היינו מקבלים ידיעות ופקודות ממוסקבה וממרכז הפארטיזאנים. מהמפקדה היו משדרים למוסקבה על המתרחש במשך היממה אצלנו. לאחר ימים ניגשנו להדפסת העיתון הראשון ביער בשם „קראסאניה זנאמיה". העיתון יצא אחת לשבוע ובו ידיעות מהרדיו ומאמרים אחדים, שקראו לתושבים בכפר ובעיר לעזור בהשגת ידיעות ובהפצת העיתון. מלבד העיתון היינו מדפיסים יום־יום ידיעות משידורי המפקדה העליונה של הצבא האדום.

רבים מהתושבים נענו לקריאה ועזרו בצורות שונות: בהשגת נייר, צבע, מנורות ונפט. הם עזרו גם בהפצת העיתון. העיתון היה מגיע גם למשרדים שונים של הנאצים. הדבר הרגיז מאוד את הגרמנים. בעיתון היה מודפס, שהמוציא לאור הוא הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה בשצ'וצ'ין. הם אמנם חשבו שהעיתון מודפס בשצ'וצ'ין והקיפו את העיירה, הוציאו את כל התושבים מהבתים (לא היו כבר אז יהודים בעיירה), החזיקו אותם בחוץ וערכו חיפושים מדוקדקים בבתים. בהשתוללם הרסו קירות, רצפות, אבל לא גילו דבר. בתים אחדים שנפל עליהם חשד נהרסו לחלוטין. הנאצים אסרו תושבים אחדים, ששוחררו לאחר שלא מצאו הוכחות נגדם. שני ימים נמשכו החיפושים בעיירה.

אותו זמן ישבנו ביער ליפיצ'אני והדפסנו את העיתון. למחרת לאחר הסרת הסגר, שוב הופץ העיתון בשצ'וצ'ין.

התושבים הנוצרים בעיירה לא פסקו במשך שבועות רבים לספר על החיפושים. הם היו רגילים לראות כיצד מקיפים את הגיטו, מענים יהודים ומובילים אותם לשחיטה. אולם הפעם הרגישו את אכזריות הגרמנים כלפי תושבים נוצרים, פולנים וביילורוסים, שבחלקם היו עוזרים לנאצים ומשתתפים בשחיטות של יהודים מחוסרי־הגנה.

חודשים אחדים עבדנו בדפוס הקטן שלנו עד שהגיעה עזרה ממוסקבה. באווירונים הגיעו אלינו אותיות, צבע, נייר וחומרי דפוס שונים.

מאז התחלנו להדפיס את העיתון שלוש פעמים בשבוע. הרגשתי סיפוק רב בעבודתי. גם המפקדה העריכה כראוי את פעולותינו. הפרענו לאויב להפיץ את שקריו בקרב האוכלוסיה, שברית־המועצות נופלת, ומוסקבה עלולה להיכבש בקרוב.

קראנו את האוכלוסיה להתנגד לאויב ולהשתמט מקיום פקודותיו. חשפנו את כוונות־הזדון ותכניותיו של האויב. הודענו לאיכרים, שהגרמנים מתכוננים להחרים בהמות ומצרכים שונים. קראנו לאיכרים להוציא את הבהמות ליער, והבטחנו להם את עזרתנו. בשעה שהגרמנים הכריזו על גיוס הנוער לעבודה בגרמניה, מקום שממנו לא היו חוזרים ברוב המקרים, קראנו לנוער לבוא היערה ולהצטרף ללוחמים.

לאחר שעבדתי ביער ליפיצ'אני במשך ארבעה חודשים, נתקבלה הוראה מהמפקד הראשי פלאטון, שבמקום יישארו רק שני עובדים ועלי לעבור לבריגאדה אחרת ע"ש המארשאל

רוקוסובסקי. ביערות נאליבוקי הורדו במצנחים שישה אנשים ודפוס קטן. צורפתי לקבוצה זו ועברתי אתם לבריגאדה „רוקוסובסקי", להדפיס שם עיתון בביילורוסית בשם „וואל־נאיה פראצה" בשביל מחוז סלונים, ועיתון ברוסית בשם „זא רודינו" בשביל מחוז ברנוביץ׳. העורכת של העיתון „זא רודינו" היתה אישה בשם „ז׳ניה", בעלת מרץ, לובשת מדים ומזוינת כחייל־לוחם בחזית. איש צעיר אחר, קוזמה שמו, מחנך של הנוער הקומוניסטי, נועד להיות חבר המערכת.

נסיעתנו ארכה שתי יממות, עד שהגענו למחנה הברי־גאדה „רוקוסובסקי" ביער „וואלצ׳ה נארי" (מאורות הזאבים), במרחק כעשרים־ושניים קילומטר מסלונים. באנו למחנה בבוקר השכם. האחראי למשמר־הלילה העיר את מפקד הברי־גאדה ואת האחראי אלכסיי פטרוביץ׳, שקיבלו אותנו בסבר פנים יפות. המפקד לחץ את ידי בידידות ואמר לי, שכבר לפני כמה חודשים פנו אל פלאטון בבקשה לשלוח להם איש אחראי שיעשה את העבודה החשובה, כי אצלם הכל מוכן. הוזמנו לארוחת בוקר ואחר־כך לארוחת צהריים.

בו ביום עשיתי הכרה עם עורך העיתון הסלונימי „וואל־נאיה פראצה". הוא הראה לי מכתב מהמפלגה הקומוניסטית בסלונים, שפעלה במחתרת, שביקשה להדפיס את הגליון השוטף, מס׳ 294, של עתונם, שהופיע בסלונים לפני המלחמה. הוא אמר לי שהעיתון הביילורוסי יודפס פעמיים בשבוע והעיתון הרוסי פעם בשבוע. הוא הראה את הצריף, שהוקם מקרשים לצורכי בית־הדפוס.

עשיתי הכרה גם עם העובדת ברדיו. היא הוצנחה לפני כמה חודשים ממוסקבה.

אחרי הצהריים הוזמנתי לטיול על־ידי האחראי לברי־גאדה אלכסי פטרוביץ׳ — איש כבן 40, שעשה רושם של בעל מרץ ופיקח. השיחה נסבה על הדפוס. הוא אמר לי, שצריך יהיה להדפיס פרט לשני העיתונים גם עלון־ידיעות יומי המיועד לאיכרי הסביבה, שהגרמנים אסרו עליהם להק־שיב לשידורי מוסקבה וכן כרוזים אל האוכלוסיה.

נחתי מספר ימים וניגשתי לסידור העתון „וואַלנאיה פראַצאַ". לכבוד הופעת הגליון מס׳ 294 (הראשון ביער) של העתון נערכה מסיבה, שתינו יי״ש ונאמרו דברי ברכה. אחרי שנדפסו גליונות אחדים של העיתון הביילורוסי, ניגשתי לסידור העיתון הרוסי „זא רודינו".

עורך מיוחד לא היה לעיתון הרוסי. השתתפו בו פארטי־זאנים אחדים שמילאו את עמודיו במאמרים על בעיות אקטואליות וידיעות מהחזית. לאחר שנדפסו גליונות אחדים נשלחה עורכת מפלוגה אחרת, מורה לשעבר בגימנסיה. היא באה עם בני ביתה. בעלה של העורכת היה מאיור בצבא הסוב־ייטי. העורכת דאגה לחומר בשביל העיתון. היא היתה מקבלת ידיעות מבאראנוביץ׳. העתון הרוסי נדפס בכמה אלפים עותקים. אחרי זמן־מה נתגלה בין הפארטיזאנים רוסי ממוסקבה שידע לצייר יפה ולחתוך בעץ ובלינול. הוא הובא אלי והיה מצייר קריקאטורות מוצלחות ומכין גלופות להדפסה. כך צייר תמונות המתארות התנפלות של גרמנים על כפרים, ציד הנוער לעבודת־כפייה וכיו״ב. הוא היה צייר־אמן, גמר בית־ספר לציור. לא ברצון ישב בבית־הדפוס, כי שאף להי־לחם באויב בנשק ביד, אולם המפקדה לא נתנה לנו לצאת לפעולות קרביות, כי חששה שמא תיפסק העבודה בדפוס.

קיבלתי עוזרים שלמדו את העבודה אצלי. כך נשלח אלי לעזרה היהודי (פיליפ) יחיאל גראנאטשטיק, פליט מלוב־לין. כשהגרמנים פלשו לפולין, ברח לסלונים, אחר־כך ברח היערה וביחד עם צעיר יהודי אחר היה בבריגאדה ע״ש רוקוסובסקי. הוא למד מהר לסדר וגם להדפיס במכונה הקטנה שלנו.

כשהגיעו לברנוביץ׳ הגליונות הראשונים של העיתון ובהם ידיעה שהעיתון יוצא לאור מטעם המפלגה הקומוניסטית בברנוביץ׳, שמו הגרמנים מצור על העיר ובמשך ימים אחדים חיפשו את בית הדפוס ואת המערכת. לאחר שלא מצאו, פרסמו כרוז אל האוכלוסיה המבטיח למגלה בית־הדפוס פרס בגובה של מאה אלף מארק. אך לא נמצא מלשין ובית הדפוס שלנו ביער הוסיף לעבוד ללא הפסקה.

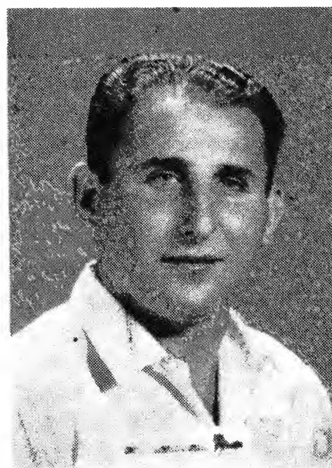
למקרה של התנפלות האויב על המחנה, היו מוכנים בורות בצריף, בהם צריכים היינו להטמין את כל מכשירי הדפוס.

כביטוי הערכה לעבודתי בבית־הדפוס ביער, קיבלתי אות־הצטיינות ממדרגה ראשונה ואת אות ההצטיינות „הכוכב האדום".

דוד בוירסקי ז״ל

הלב מסרב להאמין כי דוד איננו.

מבעד לערפילי הזמן והמקום רואה אני אותו עת ישבנו יחד על ספסל הלימודים של בית הספר „תרבות" בלידא, והוא ילד כשרוני, דינאמי, מסור לזולת וישר־דרך.

קוי אופי המתבלטים בילדות מין הדין שיבשילו עם גיבוש בגרותו של האדם. החיובי, הנאור והיפה נהפכות לסגולות נפש נפלאות ונדירות ואלה היו סגולותיו ונכסי הרוח של דוד.

דוד נולד ב־15 במאי 1924 לאביו שמעון ואמו צביה. בילדותו קיבל חינוך עברי ציוני וספג רוח זו בבית הוריו, בבית הספר ובשורות „השומר הצעיר".

בעודנו נער פרצה מלחמת העולם השניה, ומנת חלקו מור־ראות המלחמה, אימי השואה וקרבות הפרטיזאנים. הוריו ואחותו הצעירה הימנו נרצחו ביחד עם כל קדושי לידא ע״י הנאצים. לוחם ואמיץ רוח הוא חודר מפלוגות הפרטיזאנים שביער אל הגיטו תוך סכנת חיים במגמה להציל יהודים ולהביא להם בשורת החופש. מנסה להוציא את אחותו מצפרני המוות אך צעדו זה משתבש ברגע האחרון.

בשנת 1945 מגיע לארץ והוא כולו דרוך למעש, לעזרה. משתתף במלחמת העצמאות, במלחמת סיני, ובמלחמת ששת הימים.

במו ידיו, ביוזמתו ובכשרונו מקים מסגריה מיכאנית ומפתחה למפעל עצמאי ומבוסס.

נפטר בדמי ימיו בו׳ באייר תשכ״ח (4 במאי 1968).

הענווה והיושר היו חותם אישיותו ודרך חייו. תנובת כפיים וידע כלכלי חברו בו יחדיו. במגעו עם אנשים, עם ידידים, נסוך היה חן של מידות טובות, נימוסים נאים וחכמת חיים עמוקה ושקולה. מוכן תמיד לעזור לזולת במאמץ, בממון, בעצה ובמילה טובה. מילה הנאמרת כדרך אגב בשטף שיחת רעים והיא כתמרור המראה כיוון שאפשר ואפשר לסמוך עליו. כל הוויתו אמרה אהבת הבריות ועזרה לזולת.

היתה לדוד אהבה גדולה לארץ, אהבה שבלב המכסה על שברי צללים וידע למצוא את צד הזכות בכל דבר ולהבחין בגדולה שבכל הישג.

הלב מסרב להאמין שדוד איננו.

למשפחתו אבד בעל ואבא מסור ונעלה. לידידיו ומוקיריו — ידיד נאמן ודגול.

יצחק גנוזוביץ

דוד בוירסקי ז״ל

ממלחמת הפארטיזאנים למלחמת העצמאות

1 במאי 1942. התעוררתי כרגיל. קול אבי האיץ בי שאמהר כי הרי זהו ענין של חיים ומוות להגיע במועד הקבוע לעבודה.

אבי עבד בקסרקטין יחד עם עוד שבעים ותשעה יהודים ומאות פולנים. היה עליהם לתקן ולסדר את הנשק אשר השאירו הפולנים והרוסים הנסוגים. אחותי עבדה בבית־מלאכה למוצרי עור ואני עבדתי כשוליה במסגריה. מיהרתי להיפרד מאבי, הספקתי להסתכל בו ולבי נצבט בקרבי. דאגה ופחד קיננו בי וכירסמו את לבי, כאילו חשתי באסון המתקרב לביתנו.

הגעתי בזמן. התחלתי לעבוד בתיקון מנעול. חלק מה־עובדים יצאו לעבודות חוץ. כעבור מחצית השעה הגיעו לאזני התלחשויות וכמה מהעובדים החלו לנעוץ בי עיניים. כשהת־קרבתי אליהם נשתתקו. הבינותי שקרה אסון. רצתי מיד למחלקה בה עבדה אחותי. מרחוק ראיתיה עומדת ובוכה. בהתקרבי אליה אמרה לי תוך יבבה חרישית שאסרו את אבא ואת כל העובדים היהודים במקום עבודתם.

חזרתי למחלקה והתחלתי לעבוד, אך המועקה היתה ללא נשוא. במוחי ניקרה השאלה, האם זוהי ההתחלה המרה!

היום נמשך כשנה. סוף־סוף הגעתי הביתה. אמי עדיין לא ידעה על האסון שפקד אותנו. היא עמדה במיטבח והכינה לנו את הארוחה. לפתע הסתכלה בי, ובמבט שואל התחננה שאספר לה מה קרה. לא יכולתי לפתוח פי, לשוני כאילו נדבקה לחכי. אמי הבינה, והתחילה זועקת בכאב על כי אבא עדיין לא חזר מעבודתו. ניגשתי אליה חיבקתיה ונשקתי לה — היתה זו הנשיקה האחרונה — וסיפרתי לה על מאסרו של אבא.

כפי שנודע לנו נאסרו כל העובדים היהודים מיד עם בואם לעבודה על ידי אנשי הגיסטאפו. העובדים הפולנים שהבריחו נשק מהמקום פחדו מהגרמנים האחראים על הקסר־

קטין, שיערכו ביקורת ויעמדו על החסר. על כן הלשינו הפולנים על העובדים היהודים שידם היתה בהברחה.

מפי שוטר פולני נודע לנו, כי היהודים נלקחו לבית-הכלא העירוני. היודנראט הבטיח לטפל בענין. ברחוב נשמעו קולות והבטחות שהענין יסתדר.

הגרמנים המקומיים חילקו לכל העובדים היהודים שעבדו אצלם תעודת-עבודה אך האוירה בגיטו לא היתה מעודדת ביותר. שמועה רדפה שמועה. הגיעו אלינו ידיעות על מעשי אלימות והרג. שמענו על שחיטות אשר כאילו בוצעו בעיירות קטנות יותר סמוך לעירנו לידא. כל אחד התהלך בפחד ובציפייה דרוכה לקראת הבאות.

והנה עבר שבוע ימים, ומאבי לא הגיעה שום ידיעה, פרט להבטחות שעושים הכל למען שיחרורם.

ב־8 במאי 1942, התעוררתי מנקישת כלי-מתכת. ישנתי שינה עמוקה, כי הייתי רצוץ ועיף אחרי שבעה לילות נדודים. הסתכלתי דרך סדק החלון וראיתי בבירור את החיילים הגר־מנים אשר תפסו עמדות סביב הגיטו. הבינותי מיד כי „הסוף מתקרב". השמועות לא היו סתמיות. העירותי את כל יושבי הבית. הזדרזנו לקום ולהתלבש כי מיד נשמעו דפיקות חזקות בדלת, וקריאות גסות הקוראות לאנשים לצאת מהבתים תוך זמן קצר. עזבנו את הבית מבלי לקחת אתנו דבר.

ברחוב התקהלו כבר כמעט כל תושבי הגיטו. קיבלנו הוראה להסתדר בחמישיות ולנוע לכיוון היער. הדרך לא היתה רחוקה לשלושת הבורות אשר הכינו הנאצים לקדושי עירנו. אנו גרנו בחלק של הגיטו-פיאסקי והבורות לא היו רחוקים משם.

מרחוק הבחנתי שהגרמנים אשר עבדנו אצלם עורכים סלקציה בין יושבי הגיטו. חלק גדול נשלח לצד ימין וחלק קטן ביותר נלקח ונשלח לצד שמאל. אלה שנלקחו לצד ימין הוכו קשות בקתות הרובים. בהתקרבי לגבעה אשר עליה עמדו הרוצחים וגם הגרמנים הממונים על מקומות עבודתנו, הוצאתי את תעודת עבודתי. נשאלתי מי הם שתי הנשים העומדות על ידי. הצבעתי על אמי ועל אחותי, כאשתי. פתאום שמעתי צעקה — „לינקס שנעל", (שמאלה מהר) והת־חלתי לרוץ מהר בכל כוחי עם משפחתי, אמי ואחותי, לעבר הקבוצה הקטנה שעמדה לא רחוק מהגבעה. עברנו מרחק של כמה מטרים, כשפתאום הופיעו שני גרמנים מהפלוגות המבצעות את העבודה הבזויה והנפשעת והתחילו להפריד בינינו. הם התחילו לסחוב את אמי לצד ימין. התחלתי לרוץ אחריה והגרמנים מכים בי בקתות רוביהם. פתאום אני רואה, שאמי מפנה את ראשה אחורה ואומרת: „ילדי היקרים, תלכו בח־זרה לצד שמאל שמה טוב יותר, אל דאגה! בשבילי אתם עוד צעירים ואתם צריכים עוד לחיות, אני כבר חייתי קצת"... נעמדנו כמאובנים אני ואחותי ועקבנו אחרי צעדיה האחרונים של אמנו היקרה, אמנו הצעירה.

עוד מכה על הגוף הרצוץ ועוד סחיבה ואנו נמצאנו בצד שמאל יחד עם קומץ של יותר ממאה שרידי גיטו פיאסקי. כורעי ברך, והראש בין הרגלים, נשארנו דוממים עד שבאה הפקודה לקום ולהסתדר בשורה. הובלנו אל השרידים שנשארו משני חלקי הגיטו קושרובה ופוסטובסקה-חלודנה. בדרך שמענו את היריות הקטלניות הראשונות לעבר קדושינו, יקירינו, הורינו, אחינו ואחיותינו אשר הובלו לעקדה.

נשארנו כ־1230 יהודים מכל שלושת הגיטאות. רוכזנו בגיטו חלודנה-פוסטובסקה.

שרידי משפחתנו: סבתי שניצלה על ידי בנה הבכור משה, אחותי ואני, נכנסנו לגור לביתה של דודתי חיה. המיטות עוד כאילו אצרו בתוכן את החום. היינו המומים. מועקה כבדה ירדה עלינו ועלבון צורב בליבנו. אכל היה מאוס בעיני. אחותי מינה שונתה לחלוטין. היא לא דיברה אלינו, פסקה לאכול ורק חזרה ושינגה שאין טעם לחיים אלו.

לאט לאט החל חלק מאתנו להתאושש. רגש הנקמה אחז בי. הוא שריתק את כל מחשבותי למציאת דרך לנקום על הדם הטהור שנשפך. דרכי נקמה רבות עלו במוחי. אני בוש ונכלם שלא אוכל לבצעם כי אני נער בן 17 שנה. הנקמה מדרבנת אותי לחיות ולפעול. ולחפש דרכים כיצד לבצעה. וכך פגשתי באנשים שארגנו את היציאה מהגיטו.

התחלנו להכין לעצמנו נשק ולחפש דרך להצטרף לפלו־גות הפרטיזנים.

עבדנו במרץ ובלהט. חלק מאיתנו סחב נשק מקולקל ושרוף מהמחנה הצבאי ואנו הכשרנו אותו לפעולה.

חיכינו בקוצר-רוח ליום הנכסף, ליום הנקמה. קבוצות ראשונות החלו לעזוב את הגיטו. מאחר שהיה בידי רובה עם קנה קצר (אוטרז) ולאחותי אקדח, חשבתי שאוכל כבר לצאת ליער עם אחותי. אך כאן עמדה בפני משימה קשה, אחותי איבדה כל ענין בחיים וטענה שרק המוות ישחרר אותה מהכול. חברי יעצו לי לעזוב את הגיטו לבדי, כי יתכן ובינתיים היא תשנה את דעתה. קשה היה לי להיפרד מאחותי האהובה עלי, אך רגש הנקמה סחף אותי ודירבן אותי לפעולה. עזבתי את הגיטו באפריל 1943 יחד עם קבוצה גדולה בהדר־כתו של ראובן רובינשטיין, ז"ל. הוא הוליכנו בדרך קצרה ובטוחה.

היגענו לפלוגת הפרטיזנים היהודית שמפקדה היה טוביה בלסקי. הרגשתי היתה נפלאה, הנני בן חורין. חייל עם נשק ביד היכול להרוג חיות טרף על שתיים ולנקום דם עמי ומשפחתי השפוך.

עברו מספר חדשים. נכנסתי לתלם. הדבר הראשון שבצענו היה אספקת מזון לכל הפלוגה אשר יותר ממחציתה היו בלתי מזוינים: נשים, זקנים וגם ילדים. עברו עלינו מספר התקפות. ההתקפה הראשונה היתה במחנה בסביבות ז'וראבילניק שם נהרג משה סויטאוי, שהיה בין המארגנים בהיותו שוטר בגיטו. הוא נפל על משמרתו, לפני שהגרמנים הסתערו על המחנה. הגרמנים התקיפו בעוצמה רבה, אבל הודות למפקדים שלנו, שהכירו היטב את שבילי היער, פיזרו את הפלוגה לחלקים, והאבידות הסתכמו ב־3—4 אנשים.

את הקרב ניהלו: המפקד, טוביהביילסקי, אחיו עשהאל ז"ל, (שנהרג לאחר-מכן בצבא הרוסי) ואחיו זוסל, שהיה מפקד הסיירים.

בתחילת ספטמבר 1943, בחוזרי מאחת הפעולות — פגשתי כמה מתושבי הגיטו, ששאלוני: למה השארתי את אחותי ואיני מוציאה. אמנם יכולתי להוציא את אחותי מהגיטו יחד אתי באפריל 1943, אבל כפי שסיפרתי בהתחלת דברי, היא קיבלה הלם חזק בזמן שאיבדה את ההורים היקרים וכל מחשבתה היתה: כיצד להגיע אל ההורים — זאת-אומרת, למות שיגאל אותה מכל יסוריה. בזמן שעזבתי את הגיטו לא הסכימה איפוא בשום-אופן ללכת יחד אתי. החבר שלה, משה מרקביץ', אשר היה בין מארגני המחתרת בגיטו לידא אמר לי: אתה לך, ואולי במשך הזמן היא תשנה דעתה, תתגעגע ותבוא אחריך. בכל-אופן התחלתי לחשוב כיצד לחזור

לגיטו ולהוציאה מכיון שסיפרו על שמועות שנפוצו שעומדים לחסל את גיטו לידא.

חזרתי אל הפלוגה וביקשתי רשות להגיע לגיטו לידא כדי להוציא את אחותי, ואולי עוד מספר יהודים. לקחתי אתי שני רימונים ואקדח ויצאתי לדרך, בלילה. אך תעיתי בדרך, הסתובבתי כמעט כל הלילה ולא יצאתי מסבכי היער. רק לפנות־בוקר, כשהאיר השחר, ראיתי שאני נמצא בכיוון ההפוך של הגיטו, ולא אוכל להיכנס לגיטו מכיוון שכבר האיר היום וישנה גם שמירה. החלטתי להתקדם במהירות האפשרית למרכז העיר. מקום שם עמדו הבתים השרופים ולהתחבא. ידעתי שפלוגות עובדים היוצאות מהגיטו לעבודה, צריכות לעבור בסביבה, החלטתי להצטרף אליהן ולהיכנס לגיטו. וזה היה מזלי, כי באותו לילה הגיטו היה מוקף גם מבחוץ ע״י משמר כבד וחזק. לא הצטרכתי לחכות הרבה זמן בבית העזוב, מכיוון שבשעה 7.00 בבוקר שמעתי צעדים מתקרבים אלי. הצצתי דרך חלון פתוח וראיתי שפלוגת יהודים מתקרבת לכיווני. היתה זו קבוצת יהודים שעבדה אצל הגרמנים, וטיפלה בסוסיהם. ביניהם היה גם דודי, ישעיהו מובשוביץ ז״ל. יצאתי לקראתם, וכשדודי ואחרים ראו אותי, נבהלו. אמרתי שאלך אתם יחד לעבודה ואף אחד לא יבדוק. לדודי היו שני טלאים צהובים — מצד שמאל וימין — הוא הוריד טלאי אחד וענדתי אותו על הגב. הלכתי אתם לעבודה, ועבדתי עד 12.30, עד שחזרו לגיטו לארוחת־צהרים. וכך נכנסתי לגיטו. וזה — כפי שהידגשתי — היה מזלי, מכיוון שאחרת לא הייתי יכול להיכנס לגיטו.

נכנסתי הביתה ואמרתי לאחותי וגם לחבר שלה, שעלינו לעזוב את הגיטו בהקדם האפשרי. היא לא הסכימה ורק לאחר הפצרות ואיומים אמרה לי: „טוב, הפעם אעשה לך טובה״. החלטנו לעזוב את הגיטו בלילה השלישי.

והנה בלילה השני, — כשישנתי בעליית־הגג — לא יכולתי לישון בדירה מכיוון שכבר לא היו לי שום תעודות — שמעתי לפנות־בוקר רעש שהזכיר לי את רעש ה־8 במאי, לפני שנה בערך כשבוצעה השחיטה. היה נדמה לי שאני חולם, אבל בכל אופן פתחתי את העינים הצצתי דרך עליית־הגג וראיתי שהגרמנים כבר הקיפו בכוח רב את הגיטו;

ירדתי למטה, והערתי את כל דרי הבית. בדירה שבה גרה אחותי היתה עוד משפחת צ׳מרינסקי — זוג עם שני בנים ובת (אחד הבנים נמצא בארץ בכפר־סבא). הערתי את כולם; נכנסתי גם לחדר השני, שם גרו עוד כמה משפחות. אמרתי להם: רבותי, הגיטו מוקף, כנראה תהיה איזו פעולה פה, יש לקום ולהתכונן״.

בשעה 6.00 לפנות בוקר נכנסו גרמנים רכובים על אופנועים, התפזרו בכמה מקומות של הגיטו ברחוב חלודנה, והודיעו בקול רם: „כל תושבי הגיטו מועברים לפולין לע־בודה; עליהם לקחת קצת בגדים, מצעים ואוכל לכמה ימים. עד שיגיעו למקום עבודתם, שם כבר יקבלו את המזון המגיע להם״.

ברגע זה קם כל הגיטו על רגליו. זה מכין חבילת בגדים, השני מצעים, השלישי אוכל. התנועה רבה וכל אחד מתחיל לעזוב את דירתו, על־מנת להגיע למקום הריכוז. אני יצאתי מבלי לקחת דבר, מכיוון שחשבתי רק: איך לעזוב את המקום ולברוח. לא ענדתי את הטלאי הצהוב, מכיוון שהיבנתי שהגרמנים לא יחפשו פה מי שעונד טלאי צהוב, למי יש תעודה, או אם מישהו כשר או לא כשר. במקרה היו אז בגיטו עוד כמה עשרות פרטיזנים, שבאו להוציא אנשים או תרופות ודברים שונים. ראיתי אותם. הסתובבנו, דיברנו, וכל אחד חשב על בריחה.

פתאום נשמעה פקודה: להתקרב לשער הגיטו. ראיתי שהגרמנים באים עם עשרות מכוניות. ברגע שתושבי גיטו לידא ראו את המכוניות, השפיע הדבר עליהם מבחינה רגשית ופסיכולוגית. התחילה פאניקה עצומה, ובריחה לרחובות צד־דיים. ראיתי כיצד הגרמנים מכינים את נשקם על־מנת להשתלט על המצב.

ברגע זה ראיתי שראשי היודנראט, אלפרשטיין ואלטמן, ניגשו אל הקצין אשר היה כנראה בין הממונים על הפעולה. לא שמעתי את השיחה ביניהם, רק הבינותי שאמרו לו: שהיהודים רוצים ומבקשים ללכת ברגל לרכבת. ראיתי שה־קצין הזה נועץ עם חבריו, ופתאום עזבו המכוניות את המקום.

נשמעה פקודה להיסתדר בחמישיות, והתחיל המצעד האחרון של עזיבת גיטו לידא. יצאו מהשער, עברו את חורבות רח׳ קרופובסקה, התקדמו מצד ימין של תחנת הרכבת, מסביב, מכיוון שלא רצו להעביר את המחנה הזה דרך מרכז העיר. אולי היתה להם גם סיבה לכך. והמצעד פנה לעבר הרכבת. חפשתי לי רחוב צר על־מנת שאוכל לברוח. החלטתי ליהרג ברחוב — ולא להיכנס לקרון הרכבת. לא חשבתי הרבה. בראותי את הסימטה הצרה ביותר, אמרתי לאחותי שאני בורח „ואם תראי שהצלחתי — ז״א שלא תשמעי יריות — סימן שעלה בידי לברוח, תשתדלי גם את לברוח ואני אחכה לך עד הבוקר אצל איכר מוכר לנו הגר 3 ק״מ מאחורי העיר״.

פסעתי שני צעדים קדימה, עליתי על המדרכה; ומסביב היה שקט, סימן שלא הרגישו בי. על המדרכה הלכו הפולנים תושבי לידא. הסתכלו בי ומשום־מה גם לא הגיבו. וכך נכנסתי בצעדים מהירים לסימטה והרגשתי שניצלתי. לקחתי את האקדח ביד והתחלתי להתקדם, עד שיצאתי לשדה הפתוח. משם המשכתי ליער והיגעתי לבית האיכר, כפי שנדברתי עם אחותי שאחכה לה שם כל הלילה.

חיכיתי עד אור הבוקר, ואחותי לא הגיעה. התחלתי ללכת בחזרה לכיוון הפלוגה שלי. חזרתי לפלוגתו של ביילסקי, ונוכחתי לדעת שאבדה לי גם אחותי, מכיוון שכבר לא תוכל להגיע. רגש הנקמה התעורר בי ביתר שאת, והתחלתי לחפש דרך על מנת לעבור לפלוגה רוסית, בכדי להילחם יותר ולנקום יותר.

ההיזדמנות ניתנה לי כעבור מספר שבועות, כשהגיעה הוראה לכל הפלוגות בסביבה, שכל פלוגה תפריש שניים או שלושה לוחמים בכדי להעבירם לפושצ׳ה ליפיצ׳אנסקה (Puszcza Lipiczanska), בסביבות ז׳טל—סלונים (Zdzięciol—Słonim) נבחרתי עם עוד לוחם אחד בשם דוד ברוק, יליד נובוגרודק, שנהרג אחרי־כן כחייל בצבא הרוסי בחזית בסביבת ביאליסטוק.

באוקטובר 1943 הגעתי לפושצ׳ה ליפיצ׳אנסקה, ושם קיבלתי העברה לבריגדה וורושילובה. מפקד הבריגדה היה פייטקה בזרוקי (Pietka Bezruki). המפורסם. נכנסתי לפלוגה על־שם קאלינין. זאת היתה פלוגה לא כל־כך גדולה שמנתה כ־140 לוחמים — אבל כולם לחמו בנשק אוטומטי מובחר. בפלוגה זו פגשתי עוד שני לידאים, האחד משה קונופקו, שהיה שוטר בגיטו־לידא, ואברהם קרופסקי, שגם הוא היה שוטר ויחד עם זה אחד הפעילים והמארגנים בגיטו־לידא. בסך־

הכל היו בפלוגה הזאת 8 יהודים, ביניהם גם אביו של משה קונופקו, שהיה מטפל באספקה, בסוסים, בפרות, באוכל — והיה מעין מפקד־אספקה. בפלוגה זו התחלנו לצאת לפעולות ולקחת נקם. יצאנו לפעולות של מיקוש רכבות, מיקוש גש־רים, מארבים, וכל מה שהיה כרוך במלחמה נגד הנאצים ועוזריהם.

לא חשבנו אף פעם שעוד נשאר בחיים; אף פעם לא העלינו זאת על הדעת. היתה רק שאלה של זמן, מתי יבוא היום הזה שנהרג; אבל נחושה היתה החלטתנו שלא ניהרג בצורה שנהרגו כל היהודים, שהובלו למחנות או לשחיטות — אלא ניפול בשדה־הקרב.

שנת 1944 הביאה לנו תקוות רבות יותר, למרות שהמצב בסביבה נהיה קשה יותר. הגרמנים שמו עלינו מצור, שהיה מן הקשים ביותר אבל יחד עם זאת קיבלנו כל־מיני עיתונים וידיעות דרך הראדיו ממוסקבה, שהצבא הרוסי מתקדם בצעדי־ענק, ומתקרב אלינו בכל יום יותר ויותר.

יחס המפקדים הרוסים אל הקבוצה הקטנה של היהודים בפלוגה היה משביע רצון למרות שהיו גם קצת אנטישמים ביניהם. היחס החיובי אלינו נבע מרוח הקרב שלנו; הם ראו שאין אנו פחדנים ואולי אפילו עולים עליהם באומץ־לב. אזי היו אומרים לנו לפעמים בצחוק אירוני, שאנחנו לא דומים ליהודים, או שאנחנו בכלל לא יהודים, מכיוון שלא מתאים ליהודי להיות לוחם קרבי ללא מורא ופחד. התנהגותנו שימשה מופת ודוגמא. קיבלנו על עצמנו כל מיני פעולות ושמירות מסוכנות. היו ימים שנדדנו לילות רצופים בדרכים, וכשכולם היו כבר ממש על סף של אפיסת כוחות היו מעמידים אחד מאיתנו על המשמר, מכיוון שידעו שאם יעמוד אחד מאיתנו, הוא לא ירדם והגרמנים לא יפתיעונו.

בשלהי אפריל, ובראשית מאי 1944 ערכו הגרמנים מצור ומצוד גדול על הפושצ׳ה שלנו, והקיפונו מכל הצדדים. התר־כזנו כולנו וחיפשנו דרך לפרוץ את טבעת הכיתור. הגענו דרך ביצות, בדרך לא־דרך, על־מנת להפתיע את הגרמנים — ל„טראקט". היתה זו דרך לפני שנסללו הכבישים החדי־שים בפולין, היא נקראה בשם: „ביאלוסוטצקי־וילנסקי־טראקט". היתה זו דרך־עפר קשה, בג׳ונגל שלנו, ששם התנ־הלה פעם תנועת עגלות. לא ידענו שהגרמנים הפתיעו אותנו, והם נמצאים מהעבר השני של ה„טראקט". הם גזמו את העצים בצורה כזו שהפריצה תהיה קשה, ומי שיצליח לעבור יתקל בהם.

כמובן שאנחנו לא ידענו זאת. מנינו אז כ־18.000 פרטי־זנים בערך. כשהגענו לכביש הבלתי סלול נודע לנו שמולנו עומדים הגרמנים מצוידים בנשק כבד. אחורה לא יכולנו לסגת; גם לא ימינה ולא שמאלה, מכיוון שהיינו מוקפים. כבר שמענו את הפגזים המתפוצצים סביבנו. היתה רק דרך אחת — לפרוץ את הבלוקדה.

כשהחשיך, התקרבנו לטראקט הזה. בהתחלה גיששנו, חשבנו שאולי נצליח — בהפתעה — לעבור בשקט. אבל זה לא ניתן, הגרמנים פתחו עלינו באש. זאת היתה אש קטלנית. לא היתה ברירה למפקדה, לאחר שמספר הפצועים וההרוגים הלך וגדל אלא להסתער קדימה. אזי, באה פקודה בלשון הרוסית: „למען המולדת! למען סטאלין! קדימה! לפרוץ את הבלוקדה!"

כולם קמו, ובצעקות עד השמים התחלנו לפרוץ את הבלו־קדה. עברתי את הטראקט; עברתי את הבונקרים. ראיתי את לועי המרגמות היורקות אש ללא הפסק, ונפלתי בתעלה. הם חפרו תעלה והכניסו בה מים. אחרי־כן כשעברתי את התעלה התחלתי לטפס על העצים הגזומים ובדרך זו להתקדם. היה חושך ורצנו באי סדר, מכיוון שאי־אפשר היה לשמור על סדר כלשהו.

רק לפנות־בוקר, כשהאיר השחר, התחיל הקרב הממשי והאכזרי ביותר. ברגע שעברנו את הבונקרים של הגרמנים, הם התחילו לצעוק שאנחנו היקפנו אותם, והתחילו לברוח יחד אתנו. וכך התחילו להתהוות קבוצות: 100 פרטיזנים — 200 גרמנים; או 300 גרמנים — 50 פרטיזנים, והתחיל קרב פנים־אל־פנים. וכמובן, למי שנתמזל מזלו — שהיה בקבוצה של יותר פרטיזנים — אזי יד הפרטיזנים היתה על העליונה.

אחרי קרב דמים זה שנערך במאי 1944 התחלנו להתקדם. המפקדה והסיירים החלו לרכז את כל הלוחמים לפי הפלוגות. לאחר מסדר וסיכום, התברר כי 1,000 פרטיזנים בערך נספו בקרב האכזרי הזה, ביניהם כ־100 יהודים.

לאחד מאנשי הפלוגה שלנו, מקלען, יהודי, היו שני סגנים, בחורים רוסים, גבוהים וחסונים. המקלען נפצע בקרב וקיבל רסיס של פגז בראש. ראשו נפתח והוא נעזב על־ידי שני סגניו. אחרי שהתחלנו להתארגן, לסרוק את השטח ולחפש אחר פצועים, מצאנו אותו מחוסר הכרה, עם המקלע שלו ועם שתי הדיסקיות הרזרביות שהיו בידי הסגנים. הבחור נשאר נכה עד היום הזה. היה זה אחד מגילויי־הגבורה של הבחורים היהודים שלנו, שלא נפלו מהרוסים ואולי עוד עלו על האחרים.

הגרמנים פשטו על כל המחנות שלנו, שרפו אותם, והודיעו על־ידי עלונים שפיזרו מאוירונים, שהם הצליחו לחסל את כל קן הפרטיזנים בסביבה שלנו. הגרמנים עזבו את המקום, וכעבור שבועיים חזרנו אל המחנות שלנו באותה סביבה בה היינו קודם לכן. התחלנו להתארגן מחדש, והחיים החלו לחזור שוב למסלולם הרגיל.

ברצוני לציין את פרשת בית־החולים, אשר היה ממש על־ידנו, על־יד הפלוגה שלנו; והבריגדה שלנו שמרה עליו. בית החולים היה בהנהלתו של הרופא הלידאי הידוע, ד"ר מיאסניק. לפני המצור שכבו בבית־החולים כמה מאות פצועים, ופצועים קשה, והיה בלתי־אפשרי לקחת אותם אתנו. בית־החולים היה מתחת לאדמה, מוסווה היטב, וניתנה פקודה להשאירו על רופאיו ועל הסגל שלו; הופרשה מחלקה מה־בריגדה שלנו, בריגדה וורושילובה, על־מנת לשמור עליו.

כשחזרנו אחרי המצור, אזי הדבר הראשון היה לראות מה גורל בית־החולים. לשמחתנו הרבה נשאר בית־החולים כפי שהשארנוהו. הוא היה מוסווה בצורה כה יעילה, שהגרמנים לא יכלו למצאו ולגלותו. כמובן היה בו מלאי של אוכל להרבה זמן, וגם תרופות. לשמחתנו הרבה מצאנו את כל סגל העובדים, הרופאים, וחברים אשר במשך הזמן הבריאו. אין לתאר את גודל השמחה.

יחד עם ד"ר מיאסניק וד"ר רקובר (כיום פרופ׳ באוני־ברסיטה העברית בירושלים) עבדו בבית־החולים גם אחיות מוסמכות ואחות מעשית הנמצאת כיום בארץ, שמה רבקה דמשק, היא היתה אחות במשך כל הזמן (בעלה, אליהו דמשק מלידא, היה המדפיס של העלונים אשר הופיעו ביער).

בינתיים התקדם הצבא הרוסי והתקרבה שעת השחרור.

שוב התחלתי לחשוב: אולי בכל־אופן יקרה נס ונישאר בחיים. וחזר הכוח והרצון לחיות. לא אגיד שנקמנו מספיק,

מכיוון שאין שילומים ואין נקמה מספקת על כל מה שעוללה החיה הנאצית לעמנו וליקירינו הקדושים.

הצבא האדום התקדם בצעדי־ענק. בלילות ראינו כיצד הם מפציצים את הערים הגדולות כמו ברנוביץ׳, לידא והסביבה.

והנה הגיעה פקודה מהמפקדה הראשית, שכל בריגדה תתפוס קטע הקרוב לכביש, מכיוון שהגרמנים מתחילים לעבור את השטח שלנו. אנחנו התמקמנו בסביבות ז׳טל. שכבנו, הסתובבנו ודיברנו. פתאום, שמענו מכיוון הכפר שמימיננו, במרחק 8—10 ק״מ, רעש של טנקים. היינו בטוחים שאלה הם טנקים של הגרמנים, ואחריהם יבואו הטנקים של הצבא הרוסי.

המפקד שלנו שלח שני סיירים, לראות את המתרחש בכפר, איזה כוח נמצא שם, ואם נוכל להתקיפם. אליושקה חברי סיפר לי כיצד התקרב לכפר הזה. גם הוא היה בטוח שזהו כוח גרמני. פתאום שמע מלים ברוסית. עדיין לא האמין למשמע אזניו וחשב שאולי אלה הם האוקראינים או הוולאסובצים הנלחמים לצד הגרמנים. אבל ככל שהתקרב יותר, נוכח לדעת שאלה הם טנקים של הצבא הרוסי. הדהרה שלו חזרה כדי להודיע לנו ולמפקדה, היתה שגעונית. כשהגיעו לא יכולנו להוציא מפיהם מה שרצו למסור לנו, כשרק התחילו לצעוק: „קרסניא ארמיה!" — (הצבא האדום) הבינונו שבכפר הסמוך נמצאת חטיבת־שריון די גדולה של הצבא הרוסי.

כל החטיבה קמה על רגליה והתחילה לרוץ בכיוון לכפר. מובן שהמפקדה עצרה בעדנו, וכעבור זמן נשלחו לכפר ב״כ המפקדה, וכמובן מפקד הפלוגה, ביילסקי בכבודו ובעצמו. לאחר מכן התקרבו הטנקים אלינו והגיעו ממש למקום המארב שלנו. וכך התאחדנו עם הצבא האדום ללא שום פגיעות ובצורה משביעת רצון וטובה. היה זה ביולי 1944.

למחרת בבוקר נכנסנו לכפרים ולגרניזונים מקום שם עמדו הגרמנים שנתיים־וחצי והטרידו אותנו. היה זה הגרניזון המפורסם ביותר והקשה ביותר: „רודה־יאברסקה". הוא היה בנוי בטון מזוין, ובתוכו טנקים ותותחים כבדים. אי־אפשר היה לפוצצו ולהרסו למרות נסיונותינו הבלתי־פוסקים. כשהגרמנים עזבו ונכנסנו וראינו מה שנעשה בפנים, הבינונו מדוע לא יכולנו להם.

למחרת היום כבר הסתדרנו בכפרים. נפוצו כל־מיני שמועות שישלחו אותנו לערים, לתפוס כל־מיני עמדות — אם זה במשטרה או בשרות האזרחי. אבל למחרת היום הגיעה פקודה, שעלינו להמשיך במלחמה. הצטרפנו לצבא הרוסי כפי שהיינו — עם הבגדים ועם הנשק שלנו, תפסנו מיד עמדות סמוך לוולקוביסק. שוב התחילו קרבות, ומפלוגתי נפלו שני בחורים יקרים, יהודים, שנלחמו יחד אתי כפרטיזנים — משה קונופקו, יליד לידא, ודוד ברוק, — בחור צעיר ובריא. הם נפלו סמוך לביאליסטוק.

אני הגעתי לביאליסטוק, ובתחנת הרכבת נפצעתי ברגלי. התחילו להעבירני מבית־חולים לבית־חולים. לשמחתי הרבה, בכל בתי־החולים שהייתי היה הפרסונל — הרופאים, ההנהלה — רובו יהודי. היגעתי עד לעיר גורקי (Gorki), אבל גם שם לא שהינו הרבה זמן — אלא חודש ימים בלבד, מפני שהחזית התקדמה, וכבר הגיעה עד ווארשה. ואז באה פקודה להעביר את כל בתי־החולים קרוב יותר לחזית, זאת־אומרת מערבה.

אחרי טלטולים רבים, הגענו לתחנת־רכבת קטנה נובויילניה (Nowojelnia). התחלתי מיד לחשוב באיזו דרך להגיע, לראות אולי בכל־אופן נשאר מישהו ממשפחתי בלידא.

כל הלילה לא ישנתי מרוב התרגשות. רגלי היתה עוד בגבס עד למעלה, הלכתי על קביים; אך לא חדלתי לחשוב באיזו דרך להגיע לעירנו ולראות מה נשמע ומה נשאר. עוברים יום־יומיים, באולם בית־החולים מתקיימת הצגה; בה מופיעים חיילים רוסים. ההצגה נגמרת; אין לי מה למהר, השינה כבר נמאסה עלי. אני נשאר בין האחרונים. ופתאום אני רואה מרחוק עוד איזו דמות קמה. מבטינו נפגשו. כמובן שלא הכרתיו, גם הוא לא הכיר אותי. אבל נמשכנו אחד לשני, וכשהתחלנו להתקרב ראיתי לפני חבר, בן־עירי, שהיה גם־כן בסביבה שלי בקרב הפרטיזנים, באותו יער ושמו זאב קאמיונסקי. גם הוא הלך לחזית כמוני ונפצע. כמובן שהפגישה היתה נרגשת מאוד, התחבקויות והתנשקויות. הוא סיפר לי, שמנהל בית־החולים כאן הוא יהודי, ואומרים שהוא יהודי טוב. הוא אפילו סיפר לי שהרופא אפילו שיחרר אחד מהפרטיזנים. אחרי־כן נודע לי שהאיש ששוחרר מבית־החולים היה דודי רזניק. הוא אמר לי: אולי ניגש ונדבר אתו, אולי יסדר לנו משהו. החלטנו לא לבזבז זמן.

למחרת בבוקר החלטנו להכנס למשרדו של מנהל בית־החולים שהיה בדרגת מאיור. שמו לא זכור לי. ניגשנו אל הדלת, דפקנו ונשמעת המלה: „יבוא" ברוסית. נכנסנו. ראיתי לפני יהודי טיפוסי בעל שיער שיבה, פנים יפות וזוהרות. הוא הסתכל עלינו בתדהמה, ואולי כבר הרגיש בנו, שאנחנו מבני־עמו. לא חשבתי איך לדבר, ומה, ומעצמה התפרצה מפי המלה: „גוט מאָרגן" (בוקר טוב) ביידיש. כשהוא שמע את ה„גוט מאָרגן", הוא ממש קפץ מכסאו. „וואָס?" (מה) — הוא ענה — „יידישע קינדער?" (ילדים יהודים). הוא ניגש אל הדלת, נעל אותה על מפתח, התחיל ממש לחבק אותנו ולשאול: „מאיפה, ומה". סיפרנו לו כל מה שעבר עלינו. הוא שאל אותנו: „מה בקשתכם?" ענינו לו: „אנחנו יודעים שהמשפחה הקרובה ביותר ניספתה, אבל בכל־אופן, אולי נשאר בן־דוד או דוד, והננו רוצים איכשהו להגיע העירה". הוא פנה לחברי ואמר: „אתה עוד יכול איכשהו, אתה מתהלך. אבל אתה הרי בגבס". עניתי לו: „אין־דבר, עברו עלינו דברים עוד יותר גרועים".

הוא הפסיק לדבר והחוויר. הכניס את שתי ידיו לתוך שערותיו המתולתלות, לא ענה ולא דיבר. הבינונו שאין דבר זה בסמכותו. וחברי, פונה אלי ואומר: „דוד, בוא נקום ונלך" פתאום התפרץ בזעם, בצעקה וזעק: „יאָ קינדערלעך, מען האָט פון אונדזער פאָלק אויסגעהרגעט שווערע מיליאָנען, מען האָט געשאָכטן און געהרגעט ווי מען האָט געקענט, און ווער עס האָט נאָר געהאַט אַ האַנט האָט אויף אונדז געלייגט. אַז מיר ווילן זיך איינע די אַנדערע ניט העלפן, ווער וועט אונדז העלפן? גייט לעגט זיך, רוט זיך אָפּ, איך וועל אייך אַראַנזשירן".

כעבור מספר ימים קיבלנו הוראה: להיכנס ולקבל בגדים חדשים, ותלושי־מזון לזמן די ארוך. אחרי־כן קיבלנו אישור שאנחנו נוסעים העירה ללידא על־מנת לקבל ריפוי. עלינו להגיע בחזרה ללשכת־הגיוס ולהתייצב, משם ישלחו אותנו לבית־החולים לקבל ריפוי ולאחר מכן יחזור כל אחד ליחידתו.

חזרנו ללידא. מצאנו עיר שרופה. נשארו כ־25 משפחות בערך. פגשתי את דודי ודודתי רזניק; וכעבור תקופה קצרה

הגיעה גם בת־דודה שלי, בתו של ישעיהו מובשוביץ. הוא מסר את שתי בנותיו לנוצרי — לידיד טוב שישמור עליהן — והוא עצמו רצה להצטרף לפרטיזנים, אך לא הספיק. כעבור שבועיים הגיעה גם הבת הקטנטונת של מובשוביץ. הדודים שלי, רזניק, אבדו את שני ילדיהם — אחד ניספה ביער ואחד ניספה בגיטו לידא.

מאוחר יותר התחלתי לחפש את אחי, אשר גוייס בשנת 1940 לצבא הרוסי, ולשמחתי הרבה קיבלנו ממנו כעבור חודש — אחרי מאמצים רבים — את המכתבים הראשונים.

קיבלתי טיפול רפואי והרגל הבריאה, פחות או יותר. ושוב החלה התארגנות, מסביבות וילנה יצאה אז חטיבה, שהיו בה אבא קובנר, ניסן רזניק, חיים לאזר ועוד עשרות שהתארגנו על־מנת לעזוב את רוסיה ולהגיע לפולין, ומשם לארץ־ישראל.

אשר לי, עשיתי את הדבר הזה בלב כבד, כמעט ללא רצון, מכיוון שלא רציתי להפרד מאחי היקר, היחידי שנשאר לי. אבל דודתי, דודי וגם חברי, השפיעו עלי שאסע. וכך התחילו הנדודים מחדש. גנבנו גבולות, הגענו לפולין, צ׳כיה, הונגריה, רומניה. ברומניה התרכזנו בקיבוצים; וכש־הבריגדה הגיעה לאיטליה, התחלנו לעבור חזרה דרך הונגריה, אוסטריה — לאיטליה. אני הייתי בין הראשונים שהגיעו לאיטליה. ומשם בין הראשונים, בספינת־המעפילים הראשונה — „ברל כצנלסון" 171 — הגעתי אחרי תלאות וסבל רב למולדת, לארצנו, בספטמבר 1945.

ברדתי מהספינה הצטרפתי מיד לקיבוץ בית־זרע. לצערי לא מצאתי את דרכי בקיבוץ. לא יכולתי להסתגל לחיים; אני תולה את הקולר רק בתלאות שעברו עלי. רק אחרי שחזרתי לחיים נורמליים התחלתי להרגיש מה שאבד לי. עזבתי את הקיבוץ; הגעתי העירה; הצטרפתי ל„הגנה" והש־תתפתי במלחמת־השיחרור. כשירושלים נשארה ללא אוכל וללא מים, אחרי שהירדנים הפסיקו את קו־המים, נשלחתי כמסגר־רתך להניח קו־מים זמני, כדי להזרים קצת מים לירושלים. הייתי בין הראשונים ובין האחרונים במבצע זה. הקו הועבר דרך כביש־בורמה. אחרי־כן העבירו אותי לחיל־הקשר, והשתחררתי בשנת 1949.

מ. א. גר

הפארטיזאן לייב אורז׳יחובסקי

הפרטיזנים של טוביה ביילסקי קראו לו בשם „לייבקע הקאַצאַפּ".

כשניצל מגיטו לידא היה בן 25. רעיון הבריחה גמל בקרבו לאחר השחיטה הגדולה.

לאחר הטבח האיום ביהודי לידא חמק לייב אוז׳יחובסקי מהגיטו עם עוד שניים מחבריו: יעקב סטאראדבורסקי ואבראשא לוויט והגיעו לביתו של איכר בכפר. שם נוֹדע להם על קיומה של פלוגת פרטיזנים רוסים ביער סמוך לכפר. הם הגיעו לפלוגה ואמרו למפקד שהם רוצים להוציא מהגיטו גם את נשותיהם וילדיהם. הרוסים ענו להם על כך בשלילה. אך דוקא באותו זמן נמצא שמה זיסל ביילסקי, אחיו של טוביה ביילסקי, שהגיע למקום עם קבוצת פרטיזנים יהודים לשם פעולות־בילוש.

כשנודע לזיסל ביילסקי על שלושת היהודים שברחו מגיטו לידא הוא קרא להם ואמר: „בואו אלינו, ותוכלו להביא למחננו ביער גם את נשותיכם וילדיכם".

וכך הגיעו שלושת הבורחים לחטיבת הפרטיזנים של טוביה ביילסקי. הואיל ולייב אוז׳יחובסקי שירת בחיל הפרשים הפולני קיבל מיד סוס לרשותו והפך להיות לאחד הלוחמים המצטיינים.

בגלל מעשי גבורה שונים כפרש ניתן לו הכינוי: „לייבקע קאַצאַפּ". אך „לייבקע קאַצאַפּ" לא יכול היה להשאר ביער. הוא ידע שבגיטו לידא מחכים לו כדי שיבוא ויציל. ואכן כעבור מספר שבועות חדר בחשאי לגיטו יחד עם יעקב סטארודבורסקי והם הוציאו מהגיטו את הקבוצה הראשונה של 50 נפשות.

בקרב ניצולים אלה נמצאו גם נשים וילדים, ביניהם ילד בן שלוש, משה׳לה פופקו, שאותו נאלץ לייב קאצאפ לשאת על שכמו במשך כל הדרך (כיום נמצא משה פופקו בקיבוץ בישראל).

בין הזקנים נמצא גם שמואל פופקו, יהודי כבן שבעים ואשתו קיילה. ולייב קאצאפ הביא את כולם בשלום למחנה הפרטיזנים שבראשותו של טוביה ביילסקי.

כעבור שבועיים לאחר פעולת ההצלה הראשונה החליט לייבקע קאצאפ לנסות מזלו פעם שנייה. הוא יצא בכיוון לגיטו יחד עם ראובן רובינשטיין, אך הפעם לא עלה לו הדבר בנקל לחדור לגיטו.

גם הפעם עלה בידו לאסוף קבוצת יהודים, נוער, נשים וילדים, להוציאם בלילה מהגיטו ולהביאם למחנה הפרטי־זנים של טוביה ביילסקי. השמועות על חדירתו של לייבקע לגיטו ועל פעולות ההצלה שלו נפוצו חיש מהר בקרב שרידי היהודים בגיטו.

בחדירתו השלישית לגיטו נפצע לייבקע בכדור מיריות הנאצים שגילוהו. שנים־עשר מילין רץ לייבקע כשידו פצועה ושותתת דם עד שהגיע לביקתה של איכר בכפר שחבש לו את פצעו. אך הוא לא אמר נואש. בחצות הלילה חזר לגיטו והצליח להוציא משם עוד קבוצת יהודים. גם חיים רומשינסקי (כיום באמריקה) ולייבעק מאגאד הצליחו להציל ולהוציא קבוצת יהודים נוספת.

לאחר מפלת הנאצים היה לייב אוז׳יחובסקי הראשון (ביחד עם אייזיק מאַנסקי — כיום באמריקה) שנכנס ללידא החרבה וההרוסה. הוא לא מצא אף יהודי אחד בעיר.

יוכבד רעזניק

מיין וועג צו די פאַרטיזאַנער

אין יאָר 1943 האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן מיט אַ גרופּע פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד. דער פּלאַן איז נישט געלונגען און מיר זענען צוריקגעבראַכט געוואָרן אין לאַגער ביאַלא־וואקע.

דווקא דער יידישער פּאָליצײ־קאָמענדאַנט האָט מיך מערדערלעך געשלאָגן און געפאָדערט איך זאָל אַרויסגעבן די אַלע, וועלכע זענען געווען פאַרבונדן מיט מיין גרופּע. נאָך צוויי טעג פון פּייניקונגען איז געחתמעט געוואָרן מיין גורל: הענגען.

די עקזעקוציע האָט באַדאַרפט פאָרקומען אין לאַגער, זונטיק, אַכט אַ זייגער אינדערפרי.

דער יידישער פּאָליצײ־קאָמענדאַנט, וועלכער האָט איבער מיר געהאַט די אויפזיכט פלעגט יעדעס מאָל שיכורן ווען ער האָט מיך געשלאָגן. דעם לעצטן שפּאָטישן ספּעקטאַקל האָט ער געמאַכט אין אָוונט און איראָניש געזאָגט:

— דאָס זענען שוין מיינע לעצטע קלעפּ. מאָרגן וועסטו פריי ווערן אויף דער תליה. — און שיכורערהייט איז ער איינגעשלאָפן. זיין אויפגאַבע איז געווען אָפּצוהיטן מיך פון באַגיין זעלבסטמאָרד.

אַ צעשלאָגענע און פאַרמאַטערטע פון דעם אַלעם, בין איך איינגעשלאָפן אויף די האַרטע נאַרע־ברעטער. און אָט וואָס ס'האָט פּאַסירט — אומגלויבלעכס.

אין מיטן שלאָף — אַ חלום. עס שטייט מיין אַלטער פאָטער צו קאָפּנס און וועקט מיך מיט די ווערטער:

„שטיי אויף מיין טאָכטער, דו ביסט דאָך שטענדיק געווען אַזוי העלדיש, פאַרוואָס האָסטו אַזוי שנעל רעזיגנירט? אויף די ברעטער, וואָס דו ליגסט איז אונטן פוסט. די ברעטער לאָזן זיך לייכט אויפהייבן, ווייל זיי זענען נישט פאַרקלאַפּט. ווען דו קומסט אַראָפּ אונטן קענסטו מיט דיינע הענט באַפרייען די דאַרנינע (גראָז־באָדן), וואָס פאַרדעקט דעם חלל, וואָס פירט צום וואַלד. פון דאָרטן זאָלסטו גיין אין דער ריכטונג צו „סאָראַק טאַאַטר”. דעם ערשטן מענטש, וואָס דו וועסט באַגעגענען וועט דיך ראַטעווען. שטיי אויף שנעל!”

אַ מידע האָב איך זיך אַ ריס געגעבן פון שלאָף און זיך אַרומגעקוקט מיט אויפגעפּראַלטע אויגן. מיין וועכטער איז ווייטער געשלאָפן מיט אַ שווערן שיכורן כראָפּען. אַ מידע בין איך צוריקגעפאַלן אויפן געלעגער און איינגעשלאָפן. אָבער אָט זע איך ווידער מיין פאָטער און דאָס מאָל מער שטרענגער: „שנעל! — שרייט ער — די שעהן זענען געציילטע, גלייך ווערט טאָג און אַלץ איז פאַרשפּילט! וויל איך, אַז ס'זאָל נאָך בלייבן אַ שורש. שטיי אויף שנעלער!”...

מיט שרעק האָב איך זיך ווידער אויפגעכאַפּט, שטיל אויפגעהויבן די ברעטער פון דער נאַרע, לאַנגזאַם אַרונטערגעקראָכן און די ברעטער צוגעדעקט. ווי אַ קאַץ צוגעקראָכן צום אַנגעוויזענעם פּלאַץ, שנעל מיט די נעגל געדראַפּעט דעם באָדן און באַקומען אַן אַרויסגאַנג־לאָך צום וואַלד. דאָס ערשטע וואָס כ'האָב דערזען איז געווען די לבנה און די שטערן. ווי אַ מענטש האָבן זיי צומיר געווונקען: — שנעלער, שנעלער! אָבער ווען איך האָב שוין געוואָלט דעם קאָפּ אַרויסשטעקן האָב איך דערהערט מענטשלעכע טריט. דאָס איז געווען אַ ליטווישער פּאָליציאַנט, אַ נאַכט־פּאָסטן פון לאַגער. ווען ער האָט זיך צוריק אומגעקערט האָב איך מיט שנעלע באַוועגונגען זיך באַפרייט פון לאָך און אַוועק אין וואַלד.

כ'האָב גלייך אָפּגעריסן אַ שטיק פון מיין העמד, אַרומגעבונדן דעם קאָפּ ווי אַ טיכל און גענומען גיין אין דער אָנגעוויזענער ריכטונג. ס'זענען שוין אויך געגאַנגען שקצים און שיקסעס פון זייער נאַכט־פאַרוויילונג.

אָנקומענדיק אין דער אָנגעוויזענער קאָלאָניע האָט זיך געעפנט אַ טיר פון אַ שטוב און אַ שיקסע מיטן נאָמען סאָניע, וואָס האָט מיך גוט געקענט (זיי פלעגן פירן מילך אין אַרבעטס־לאַגער), דערזעענדיק מיך האָט זיך אַרויסגעריסן ביי איר אַ געשריי. זי האָט געגלייבט, אַז איך בין שוין טויט און דאָס איז נישט מער ווי אַ גייסט, און זי האָט געוואָלט אַנטלויפן.

איך האָב אויסגעשריגן: „סאָניע, ראַטעווע מיך!”

נישט לאַנג טראַכטנדיק, האָט זי מיך אַריינגעפירט אין שטאַל פון די בהמות, ווו ס'האָט זיך געפונען אַ גרוב, וואָס איז געווען צוגעגרייט פון פריער אויף צו באַהאַלטן פאַרשידענע זאַכן. שנעל האָט זי מיך אַריינגעשטויסן אין גרוב, אַוועקגעלייגט ברעטער און אַוועקגעשטעלט די בהמות. אַזוי בין איך געוואָרן באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

„גאָט, פאַרוואָס קומט מיר אַזוי פיל צו ליידן?!” — האָט זיך מיר פון האַרץ אַרויסגעריסן. „פאַרוואָס און צוליב וואָס האָב איך געדאַרפט אַנטלויפן. וואָלט דען דער טויט נישט בעסער געווען איידער אַזוי זיך צו מאַטערן?” פון איין גרוב אַרויס און אין אַנדערן אַריין. אמת! אַ ביסל לופט איז געווען צו אָטעמען, אָבער ווי לאַנג קען מען אַזוי אויסהאַלטן? פּלוצלינג האָב איך דערהערט די קולות פון מיינע פאַרפאָלגער.

די, וואָס האָבן געדאַרפט אויספירן די עקזעקוציע זענען אָנגעקומען אויפן תליה־פּלאַץ. נישט געפינענדיק מיך, זענען זיי זיך צעלאָפן אין אַלע ריכטונגען מיך זוכן. צו מיינע אויערן האָט זיך דערטראָגן סאָניעס געשפּרעך מיט די פּאָליציאַנטן. זי ווייזט זיי אָן אַ ריכטונג אין וואַלד, ווו זי האָט מיך געזען לויפן און זאָגט, אַז זי איז געגאַנגען מעלדן אין דער פּאָליציי. זי דערפילט איר אויפגאַבע ווי אַ מיטהעלפערין מיך צו געפינען און גייט מיט זיי אין וואַלד. כ'ווייס נישט ווי לאַנג זיי האָבן מיך געזוכט. אַ פאַרחלשטע און מידע בין איך איינגעשלאָפן אין גרוב. ס'קען זיין ווען די זעלביקע סאָניע וואָלט מיך נישט באַפרייט פון גרוב וואָלט איך דאָרט מיין לעבן פאַרענדיקט אין אייביקן שלאָף.

נאָכדעם ווי זי האָט די פּאָליציאַנטן געגעבן אָפּצועסן און

אַנגעשיכורט, ווען זיי האָבן זיך אין לאַגער צוריקגעקערט, איז זי אַריין אין שטאַל, אַראָפּגעטריבן די קי, אַראָפּגענומען דאָס שטרוי און די ברעטער, אַ האַלב־טויטע מיך אַרויסגענומען פון גרוב, אַריינגענומען אין שטוב און אַ ביסל אַרומגעוואַשן, געגעבן עסן און אַרויפגעשטופּט אויף דער פּריזבע און צוגעדעקט מיט שמאַטעס. אַזוי איז אַדורך דער ערשטער מעת־לעת.

פאַרן זון־אויפגאַנג, ווען נאַכט און פרימאָרגן האָבן זיך נאָך געראַנגלט, האָט זי מיך פון שטוב אַרויסגעפירט טיפער אין וואַלד און מיטגעגעבן עסן אויפן גאַנצן טאָג. אין אָוונט פלעג איך מיך אומקערן צוריק.

איינמאָל ביינאַכט בין איך אַריין אין שייער דורך אַ הינטערשטער טיר. זייענדיק אין שייער בין איך צוגעקראָכן צו אַ קו און מיטן מויל געזויגן די מילך ווי אַ קאַלב. אָט ווי אַ מענטש קען טיילמאָל פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ חיה.

דערנאָך בין איך אַרויפגעקראָכן אויבן אויף דער סטאַדאָלע אין היי און איינגעדעקט זיך מיט די שמעקנדיקע גראָזן. אַזוי האָב איך געטראַכט דאָרט צו שלאָפן ביז פאַרטאָג. ליידער, ווען איך בין איינגעשלאָפן האָט מיך אויפגעוועקט אַ געשפּרעך פון צוויי פּויערים, וועלכע האָבן געדראָשן אין שייער. איינער האָט געזאָגט: „צו וואָס שפּילט מען זיך נאָך מיט די לעצטע יידן? אַז מען וועט זיי פאַרניכטן וועט אַ סך גרינגער זיין דאָס לעבן", און נאָך אַזעלכע רייד.

מיר האָט זיך געדוכט ביי יעדן שאָרך, אַז דאָס גייט דער טייוול אין געשטאַלט פון מענטשן צו מיר. און אין אַזאַ מין פיינלעכער לאַגע האָט זיך דער טאָג געצויגן ווי אַ יאָר. ווען איך האָב שוין דערלעבט די נאַכט בין איך שטיל פון שייער אַרויס אַ הונגעריקע.

אָט איז נאָך אַן עפּיזאָד, וואָס איך וויל דאָ דערציילן. ביי דער זעלבער סאָניע לעבן שייער איז געווען אַ בודע מיט אַ הונט — אַ חיה! ווען ער פלעגט דערזען אַ פרעמדן מענטשן איז געווען אַ שרעק זיין רייסן זיך אויף דער קייט, און זיין בילן האָט מען געקענט הערן אויף קילאָמעטערס. אָט צו דעם הונט פלעג איך כמעט יעדע נאַכט קומען, גלעטן אים און טיילן זיך מיט זיין עסן, וואָס מען פלעגט אים אַרויסטראָגן. אויב ביי די דייטשן איז אַ ייד ביליקער געווען פון אַ הונט, האָט דער שלעכטער הונט דאָך אָנערקענט מיך אַלס חבר און מיך צוגעלאָזט צו זיך און אויך געלעקט מיך מיט דער צונג.

ווען איך וואָלט געקענט דער שטומער חיה דערציילן מיינע וויטיקן, און אפשר האָט ער עס אינסטינקטיוו געפילט?

— — אַזוי זענען פאַרגאַנגען און געצויגן זיך מיינע טעג און נעכט. בייטאָג אין די וועלדער און ביינאַכט אויף פעלדער; געשפּייזט זיך פון רויע קאַרטאָפל, תבואה־זאַנגען א.ד.גל.

שפּאַצירנדיק אַזוי איינמאָל אין וואַלד בייטאָג, האָט זיך פאַר מיר ווי עפּעס אַ שאָטן באַוויזן צווישן די ביימער. איך האָב אָנגעהויבן נאָכגיין נאָכן שאָטן ביז אין אַ געוויסן פלאַץ האָט זיך פאַר מיר אַנטפּלעקט דאָס געשטאַלט פונעם שאָטן: אַ יידיש מיידל, וואָס האָט פּונקט ווי איך, געפירט דעם קאַמף פאַרן לעבן. גאָר אַ יונגע איז זי געווען; אירע עלטערן וואָס האָבן געוווינט אין דער געגנט, זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די ליטווינער. ביז אַ קורצער צייט צוריק האָט זי זיך אויפגעהאַלטן ביי פּויערים. ווען די לאַגע איז געוואָרן ערנסטער, האָבן איר די פּויערים געראָטן, פאַר איר טובה־וועגן, זי זאָל זיין אין וואַלד און נישט אין דאָרף. מיר האָבן זיך אַרומגענומען ביידע, געדריקט זיך איינע צו דער אַנדערער און געוויינט. איך — אַ מאַמע פון פאַרלוירענע קינדער; זי — אַ קינד פון פאַרלוירענע עלטערן, וואָס דער גורל האָט אונדז צוזאַמענגעבראַכט. ווי שווער ס'איז נישט געווען דאָס לעבן, האָט דאָך די באַגעגעניש אַריינגעטראָגן אַ ביסל מונטערקייט, ס'איז דאָך געווען מיט וועמען אַ וואָרט צו רעדן, פאַר וועמען וויינען און ווער ס'זאָל טרייסטן.

אונדזערע שותפותדיקע חלומות זענען געווען: זוכן אַ וועג צו קענען זיך דערשלאָגן צו אַ פּאַרטיזאַנער־איינהייט מיט דער הילף פון איינעם אַ פּויער פון דאָרף, וועלכער איז געווען אַ פאַרבינדעטער פון די פּאַרטיזאַנער־גרופּן און דורך מיין רעטער, סאָניעס פאָטער.

איך בין געווען זיכער, אַז נישט ווייט פון דער געגנט געפינט זיך די דאָזיקע איינהייט צוזאַמען מיט מיין מאַן.

ווי אַנטוישט בין איך אָבער געוואָרן, ווען איך האָב באַקומען אינפאָרמאַציעס, אַז אַ טייל פון דער איינהייט איז צעקלאַפּט געוואָרן, און אַ טייל איז אַוועק אין אַ ווייטערדיקער געגנט.

די צייט טוט ס'איריקע, דער זומער גייט צו ענדע, די נעכט ברענגען מיט זיך קעלט, און דערווייל זעט מען נאָך נישט קיין שום ענדע און וועלכע ס'איז דערנענטערונג אויסגעלייזט צו ווערן.

אַ געוויסן אָוונט, ווען מיר זענען אַריין אין דאָרף, האָב איך זיך דערוווּסט פון אַ פּויער וועגן אַ געוויסער „מאַלינע", ווו ס'זענען באַהאַלטן יידן. מיט דער הילף פון פּויער זענען מיר צוגעקומען צום פלאַץ און געטראָפן דאָרט באַקאַנטע יידן, וואָס אַ טייל פון אונדזערע לײַדן האָבן מיר דורכגעמאַכט צוזאַמען מיט זיי אין לאַגער. צווישן זיי איז אויך געווען די פאַמיליע פון דאָקטאָר, וואָס איך בין געווען דער גורם אַרויסצופירן זיי פון ווילנער געטאָ.

ס'האָט נישט געהאָלפן דאָס בעטן פון פּויער און מיינע טרערן, מען האָט געדראָט מיך צו דערמאָרדן, אויב איך וועל נישט פאַרלאָזן דעם פלאַץ.

גייענדיק צוריק אין וואַלד האָב איך צו מיין מיטבאַגלייטערין געזאָגט: „זעסט, גאָלדקע, די ביימער זענען פריינדלעכער פון מענטשן, זיי באַהאַלטן אונדז, שיצן פון רעגן, זיי וועלן אונדז אויך העלפן קעמפן פאַרן לעבן".

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער זענען מיר געוויר געוואָרן, אַז ווייסע פּאָליאַקן מיטן נאָמען „א.ק." האָבן אַנטדעקט דעם בונקער ווו ס'האָבן זיך אויסבאַהאַלטן די יידן און האָבן אַלעמען אויסגעמאָרדעט.

מיט דער הילף און פאַרמיטלונג פון באַקאַנטע פּויערים, זענען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות וועגן מפּלות פון דער דייטשער אַרמיי אויפן רוסישן פראָנט (סטאַלינגראַד). דאָס איז געווען דער הויפּט־גורם, וואָס האָט דערנענטערט די ליקווידאַציע פון די געטאָס. דאָס האָט אָבער אויך פאַרגרעסערט און דערמוטיקט די פּאַרטיזאַנער־גרופּן אין רוקן פונעם שונא.

די באַוועגונגען פון די פּאַרטיזאַנער, גרופּן פאַר דיווערסיע נאַכט און נאַכט, וועמענס אויפרייסן האָבן זיך געהערט איבערן וואַלד אין דער ווייט פון קילאָמעטערס, גרופּן, וועלכע האָבן אַריינגעדרונגען אין די דערפער, וואָס זענען געווען

נענטער צו די שטעט, אויף צו נעמען באשפייזונג פאר די קאמפס־אטריאדן און גייענדיק צוריק, אויספירנדיק זייער ארבעט, זייענדיק שוין אין וואלד, געשיצט פון וואלד, האבן זיי זיך דערלויבט צו זינגען. זייערע קולות, וועלכע האבן זיך אפגעשלאגן אין עכא פון וואלד, זענען דערגאנגען צו אונדזערע אויערן, האבן אונדז דערמוטיקט און אויך געוויזן דעם וועג אויף דערנענטערן און באגעגענען זיך, כדי אנצושליסן זיך אין זייערע רייען.

אין א געוויסן אוונט, הערנדיק די קלאנגען, איז פאר מיר קלאר געווארן, אז איינע פון די פארטיזאנער־גרופן דערנענטערט זיך צו דעם דארף. ס׳איז נישט געווען אזוי לייכט זיך צו טרעפן ביינאכט מיט אט די מענטשן, בפרט פאר א פרוי.

כ׳האב זיך אוועקגעשטעלט אין שוץ פון א בוים, כדי צו אבסערווירן ווער זענען די מענטשן, וועלכע פארטיזאנער, און וווהין גייען זיי.

דער גורל האט מיר אויך צוגעשפילט. איינער א פארויסגייער פון דער גרופע האט באמערקט מיין שאטן אונטערן בוים, און האט אויסגעשריען: „די הענט אין דער הייך!"

מיין בלוט איז ווי געווארן פארגליווערט אין די אדערן און איך בין שטיק געבליבן מיט אויפגעהויבענע הענט.

ס׳האט זיך דערנענטערט דער קאמאנדיר אין באגלייטונג פון עטלעכע פארטיזאנער מיט רעוואלווערן און לייכט מאשין־געווער אין די הענט.

דערזעענדיק א פרוי האבן זיי זיך ווי פאר זיך אליין פארשעמט און באזייטיקט דאס געווער.

פלוצלינג האט זיך ביי איינעם פון זיי ארויסגעריסן א געשריי. אין עכא פונעם געשריי איז געווען מיין נאמען. דאס איז געווען א רוסישער געפאנגענער, וועלכער האט געארבעט פריער אין דארף נאענט פון לאגער, ווו מיר האבן זיך געפונען. איך פלעג מיט אים אפט פירן געשפרעכן וועגן גיין אין וואלד. ער איז איצט געווען פון די קאמאנדירן פון דער גרופע. ער האט זיך צו מיר באצויגן פריינדלעך.

נאכן אויסהערן מיינע איבערלעבונגען אין וואלד און די אומשטענדן, וואס האבן מיך געבראכט אהערצו, האט ער מיר געזאגט: „ביי אונדז אין אטריאד זענען נישטא קיין פרויען", אבער ער וועט מיך מיטנעמען און וועט מיך ברענגען צו א יידישער פארטיזאנער־איינהייט, וואס געפינט זיך נישט ווייט פון זיי. „מוזט אבער שטיין דא אוןווארטן אויפן זעלבן פלאץ ביז מיר וועלן צוריקגיין און וועלן דיך נעמען".

ס׳פארשטייט זיך, אז איך האב דעם פארשלאג אנגענומען; ס׳איז דאך מיין ציל געווען. נאכדעם ווי זיי האבן דעם פלאץ פארלאזט, האבן מיר בשותפות מיט דער חברטע אנגעהויבן אויסצואַרבעטן א פלאן, וואס זאל דערמעגלעכן צו קענען איר נעמען מיטן צווייטן טראנספארט.

מיר זענען געקומען צו דער איבערצייגונג, אז פארלויפיק זאל זי זיך געפינען אין דער געגנט און מיט דער ערשטער גרופע וועט מען זיך באמיען זי איבערצונעמען צו די פארטיזאנער.

פארן אויפגיין פון מארגנשטערן האט זיך דערטראגן דאס הילכן פון מענטשלעכע טריט און דער גאנג פון פערד און וועגענער אין וואלד, אונטער דער באגלייטונג פון בילנדיקע הינט.

ס׳איז נישט לייכט געווען זיך צו שיידן צייטווייליק מיט מיך באגלייטערין און פריינדין גאלדקע, און דאס הארץ האט מיר שטארק פארקלעמט.

פון דעם מאמענט האט זיך אנגעהויבן א נייע עפאכע אין מיין לעבן.

מיט די ערשטע שטראלן פון דער אויפגייענדיקער זון האבן מיר זיך דערנענטערט צו דער באזע. נאכדעם האבן זיי מיך אפגעפירט אין דער געגנט, ווו ס׳האט זיך געפונען די יידישע איינהייט אונטער דער אנפירונג פון א געוויסער קאמיסארין — א מידל פון א ווילנער יידישער משפחה — חיענע באראווסקי.

מיינע באגלייטער האבן מיך איבערגעלאזט ביי דער ערשטער פאסט זייערער און זענען אוועק. דאס האט זיך אפגעשפילט אין רודניקער וועלדער. אין זעלבן וואלד ווו געהאפט האב איך טרעפן מיין מאן.

מיינע ליידן אבער האבן זיך דערמיט נישט געענדיקט. נאכדעם ווי דער פאסט האט צו וויסן געגעבן אין שטאב וועגן מיין אנקומען, האט זיך אנגעהויבן אן אויספארשונג פון די קאמאנדירן איבער מיר, ווי אזוי בין איך לעבן געבליבן און אנטלאפן פון די דייטשן און ווי אזוי בין איך אהער געקומען.

נאך א קורצער אויספארשונג, האט די אטריאד־קאמיסארין באשלאסן מיך נישט אריינצולאזן אין אטריאד. אויף אלע אינטערווענצן פון באקאנטע פארטיזאנער, וועלכע האבן זיך געפונען דא, און מיין אייגענעם בעטן, איז עס נישט געלונגען איינצוברעכן איר באשלוס. איר באפעל איז געווען אוועקצופירן מיך טיף אין וואלד און איבערלאזן דארט. ווען איך האב זיך צו איר געווענדעט און געזאגט: איז עס נישט פיל לייכטער צו באפעלן מיך צו דערשיסן אידער בלאנדזשען און אריינפאלן צו די דייטשן לעבעדיקערהייט? — אויף דעם האט זי קיין תשובה נישט געגעבן. איר באפעל איז אויסגעפירט געווארן.

אונטער דער באגלייטונג פון צוויי פארטיזאנער, איינער אלטמאן, (געפינט זיך אין ישראל און ארבעט אין ועד הפועל פון דער הסתדרות), דער צווייטער מאטקע (זיין פאמיליע געדענק איך נישט, ער איז דערהרגעט געווארן נאך דער באפרייאונג) בין איך אריינגעפירט געווארן אין מיטן נאכט אין טיפן וואלד. מיינע באגלייטער זענען געגאנגען הינטער מיר שטום אן ווערטער און האבן געוויינט. זיכער איז עס געווען קעגן זייער ווילן און איבערצייגונג.

נאכדעם ווי זיי האבן אויסגעפירט דעם באפעל, האבן זיי זיך חבריש מיט מיר געזעגנט און האבן מיט טרערן פארלאזט דאס פלאץ.

כ׳ווייס נישט ווי לאנג דאס האט געדויערט; אפשר האבן די פינקלדיקע שטערן אויפגעוועקט מיך און געשטויסן צו גיין צוריק. ווי די יידן ארויס פון מצרים געשיצט פון א וואלקן און געפירט פון פייער־זייל, האב איך אנגעהויבן גיין צוריק באגלייט פון דער לבנה און געפירט פון די שטערן און געטריבן דורך אן אינערלעכן כוח. ווי לאנג כ׳בין אזוי געגאנגען ווייס איך נישט. פארשווונדן זענען הינטער מיר ביימער נאך ביימער, און ווען די נאכט האט גענומען פארשווינדן און אויפן ווייטן האריזאנט האבן זיך אנגעהויבן ווייזן ליכט־סימנים פון טאג, האב איך מיך פלוצים צוריקגעפונען ביים זעלבן פאסט און זעלבן פלאץ פון וואנען כ׳בין אוועקגעפירט געווארן. ביז היינט פארשטיי איך נישט ווי אזוי כ׳בין דער־

גאַנגען. אַ וואַלד — וואָס נישט נאָר איך, אפשר אויך מיין עלטער־זיידע איז דאָרט נישט געווען — ווו חיות טוען צייטווייליק בלאָנדזשען אָדער קומען צו זייער ציל נאָר אַ דאַנק זייער אינסטינקט, שטאַרקן אוֹיג און שטאַרקן חוש־הריח. און אפשר בין איך שוין אויך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ חיה?

ווען די פּאָסט האָט מיך באַמערקט, זענען זיי דערשיטערט געוואָרן פון מיין דערשיינונג. ווידער איז געמאָלדן געוואָרן אין שטאַב וועגן מיין צוריקקומען. ווען די קאָמיסאַרין אין באַגלייטונג פון אירע חברים זענען געקומען אויפן פּלאַץ און אויפגעצווונגען מיך צו פאַרלאָזן דאָס אָרט, האָב איך מיין גילטיקן באַשלוס געלאָזן וויסן. „כ׳גייט נישט מער אַוועק פונעם פּלאַץ. אָדער נעמט מיך אַריין, אָדער שיסט מיך!”

מיין אַנטשלאָסנקייט צוזאַמען מיט דער אינטערווענץ פונעם אָטריאַד־דאָקטאָר און נאָך חברים, האָבן ווייכער געמאַכט דאָס האַרץ פון דער קאָמיסאַרין, און זי האָט צוגעשטימט מיך אַריינצונעמען. דאָס איז געווען אין אויגוסט 1943. פון דער צייט זענען אַריינגעקומען ענדערונגען אין וויטערדיקן גאַנג פון מיין לעבן.

אין אַ קורצער צייט אַרום האָב איך אויך מיטגעווירקט, ס׳זאָל געבראַכט ווערן אין אָטריאַד מיין געוועזענע מיטליידנדיקע פון דער פריערדיקער תקופה.

דער פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד האָט זיך געפונען ביי דער ליטוויש־רוסישער גרענעץ. אין די דאָזיקע וועלדער זענען אויך געווען נאָך אָטריאַדן ריין־אַרישע, געמישטע. אונדזער אָטריאַד איז נאָך אין יענער צייט געווען אַ ריין יידישער. און אין גרעסטן טייל געראַטעוועטע פון ווילנער געטאָ.

די ליידן און קאַמף קעגן בעסטיאַלישן היטלעריזם האָבן סוף כל סוף אַלעמען געאייניקט. די קויל פון שונא, שוועבנדיק אין דער לופט, האָט קיין חשבון נישט געמאַכט וועמען צו טרעפן. די אָפּטע פּאַרטיזאַנער־נצחונות און די מפּלות פון די דייטשן אויף אַלע פראָנטן, האָבן פאַרהיילט די אינערלעכע ווונדן און געאייניקט אַלע ריכטונגען.

אויך אין מיין פּערזענלעכן לעבן זענען פאָרגעקומען ענדערונגען. אַזוי ווי ביים אָנקומען איז מיר געווען שווער און ביטער דאָס אַריינבאַקומען זיך אין די פּאַרטיזאַנעררייען, אַזוי האָבן זיך איצט געריסן איבער מיר צוויי אָטריאַדן. פילייכט אַ דאַנק מיין וואַכזאַמקייט און איבערגעגעבנקייט צו חברים, פאַר נישט פוילן זיך אין מיין גוטער ווירטשאַפטלעכער פירונג, פאַר מוטיקער באַגלייטונג פון פּאַרטיזאַנער צו זייערע קאַמפס־אויפגאַבן און דאָס אויפנעמען זיי ווי אַ מאַמע צוריקקומענדיק אין אַ געזונטן צושטאַנד, און ווי אַ קראַנקן־שוועסטער — אין פאַרוווּנדעטן צושטאַנד. ס׳איז קיינמאָל נישט שווער געווען פאַר מיר, סיי בייטאָג און סיי ביינאַכט רייניקן זייערע ווונדן, היילן זיי מיט מיינע טרערן און שטילן זייער ווייטיק מיט קושן...

ערשט דאַן, ווען ס׳האָט זיך נאָרמאַליזירט מיין פּאַרטיזאַנער־לעבן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ בענקשאַפט צו מיין משפחה. דורך פאַרשידענע וועגן האָב איך געזוכט צו געפינען אַ קאָנטאַקט מיט מיין מאַן. יעדעס מאָל האָט זיך מיר געדאַכט, אַז ס׳איז נאָענט דער וועג. ווירקלעך אָבער איז עס געווען זייער ווייט. כ׳פלעג באַקומען געוויסע גרוסן; אָבער אין יענע לעבנס־באַדינגונגען האָבן אַזעלכע גרוסן געקענט נאָר זיין אין דער טעאָריע. די ווירקלעכקייט האָט געוויזן, אַז 5 מינוט נאָכן רעדן מיט אַ מענטשן, האָט ער זיך שוין געקענט געפינען צווישן די, וועלכע האָבן זייער לעבנסקאַריערע געענדיקט. דאָך האָט יעדער גרוס אוֹן יעדעס וואָרט געלאָזט אַ פונק פון האָפענונג: אפשר! אפשר וועלן מיר זיך נאָך טרעפן?...

אַ סך פון די חברים, וועלכע זענען געקומען פון יענע געגנטן און האָבן מיר געבראַכט גרוסן, זענען אין אונדזערע רייען געפאַלן; אַסך פון די חברים מיט וועלכע כ׳האָב איבערגעשיקט מיינע גרוסן, האָבן זיי אין די וועלדער פאַלנדיק, מיטזיך מיטגענומען! און דאָס לעבן איז זיך געגאַנגען ווייטער...

אַ געוויסן טאָג בין איך גערופן געוואָרן אין שטאַב. צו מיין איבעראַשונג האָב איך דאָרט געטראָפן איינעם פון די האָלענדער, וועלכע זענען געווען די וועכטער פון וואקער אַרבעטס־לאַגער צוזאַמען מיטן זון פון פוילישן קאָמענדאַנט, וועלכער האָט נישט אין יידיש לעבן געהאַט אויף זיין געוויסן. נישט מיט זייער גוטן ווילן זענען זיי אין וואַלד געקומען. זיי זענען געגאַנגען אויף מענטשן־יאַגד און זענען לעבעדיקערהייט אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די פּאַרטיזאַנער.

ווען כ׳האָב אים דערזען, האָט זיך מיין בלוט אָנגעצונדן אין מיר. אָט דער מערדער, וועלכער האָט אין מיין קעגנוואַרט דערשאָסן אַ יידיש מיידל אין לאַגער; דער מערדער, וועלכער האָט מיט שפּאָט פון מיר געלאַכט ווען איך בין אַרעסטירט געוואָרן דורך דער ליטווישער פּאָליציי און געבראַכט געוואָרן צוריק אין לאַגער. נישט איין מערדערלעכן קלאַפּ פון זיינע פיס האָב איך געפילט אויף מיין קערפּער.

„קאַזשיק, דו דערקענסט מיך? ווייסטו ווער ס׳רעדט צו דיר? געדענקסטו נאָך, ווי דו האָסט געפירט די ליטווינער מיך זוכן אין וואַלד?”

אויף זיין ענטפער „ניין” — האָב איך זיך צו אים געווענדט „אויף פּאַרטיזאַניש” — צוויי קלעפּ, וועלכע האָבן גלייך געגעבן זייערע סימנים פון די ציין און פון נאָז, און זיין מויל געעפנט.

„רעזניקאָוואַ, פאַרוואָס שלאָגסטו מיך?”. „כ׳שלאָג דיך פאַר מיר, פאַר מיינע באַקאַנטע, פאַר אַלע, וואָס דו האָסט מערדערלעך געשלאָגן און געמאָרדעט, און זיי האָבן זיך נישט געקענט אַנטקעגנשטעלן”. כ׳האָב פאַרלוירן מיין מענטשלעך געוויסן און פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ חיה. כ׳וואָלט אים מיט די ציין צעריסן אויף שטיקער. כ׳בין אָבער באַהערשט געוואָרן פון מיינע חברים, וועלכע האָבן מיך צוריקגעהאַלטן און האָבן געזאָגט: „מיר וועלן דיר צוטיילן דעם כבוד נאָך דער אויספאָרשונג”.

די אויספאָרשונג איז געגאַנגען אין דער ריכטונג: וואָס האָט אים געטריבן אין וואַלד? אין וועמענס שליחות און ווי זעט אויס די דייטשע באַוועגונג אין ווילנע. וועגן לאַגער און געטאָ איז שוין קיין רייד נישט געווען. זיי זענען שוין ליקווידירט געוואָרן.

נאָך דער אויספאָרשונג האָב איך דעם כבוד צוריקבאַקומען, מיט אַ פּאָר קלעפּ אַרויסגעפירט אים אין וואַלד, ווו ס׳האָבן שוין געוואַרט אויף אים אונדזערע חברים פּאַרטיזאַנער ביים אָפענעם גרוב. ס׳האָבן זיך דערהערט צוויי זאַלפּן, וואָס האָבן פאַרענדיקט זיין קאַריערע. ווען זיין קערפּער איז אַריינגעפאַלן אין גרוב, האָט איך געפילט, אַז אַ שווערע לאַסט האָט באַפרייט מיין אָנגעווייטיקט האַרץ און געזעטיקט אַ טייל פון מיין נקמה־דורשט.

מנחם רעזניק

קאַמף און נקמה

יולי—אויגוסט 1943

אונדזער פּאַרטיזאַנער־גרופּע האָט געציילט עטלעכע און אַכציק מאַן, מערסטנס אָן געווער. מיר האָבן זיך געקענט באַוועגן נאָר ביינאַכט. האָבן מיר זיך באַמיט, מיטן אָנקומען פון מאָרגן, צו דערגיין צו אַ פּלאַץ ווו מיר זאָלן באַשיצט זיין נישט נאָר פון דייטשן, נאָר אויך פון פּויערים, וואָס זענען אין גרעסטן טייל ווייט געווען צו זיין אונדזערע פריינד. מיר האָבן אונדזער ציל דערגרייכט. נאָכן פּרישטיק זענען מיר מידע אַוועקגעפאַלן רוען, איבערלאָזנדיק אַ וואַך, וואָס האָט זיך יעדע צוויי שעה געטוישט. אַזוי ביז צום זון־אונטערגאַנג, ווען מיר האָבן דעם גאַנג פאָרגעזעצט אין דער ריכטונג צום ניעמאַן.

שפּעט ביינאַכט זענען מיר פאַרביי פון איין זייט נישט ווייט פון לידע, פון דער צווייטער זייט 3—4 קילאָמעטער פון וואַסילישאָק. מיטן מאָרגנשטערן זענען מיר דערגאַנגען צום ניעמאַן אין דער געגנט פון זשעטל—איוויע.

מיט דער הילף פון פּויערים, וועלכע האָבן געוווינט ביים ניעמאַן, צי דאָס איז געווען פון זייער גוטן ווילן אָדער פון פּחד, איז אונדז געלונגען מיט זייערע שיפלעך אַריבער דעם ניעמאַן. ערשט דאָרט, אויף יענער זייט, האָבן מיר זיך געפונען אינגאַנצן אויף אַן אַנדער וועלט. אויך בייטאָג איז די באַוועגונג געווען אַ פרייע. מיר האָבן פאָרגעזעצט אין דער ריכטונג פון סלאָנים.

צוקומענדיק צו אַ געוויסן פּונקט האָט אונדז איבערגענומען איינער אַ קאָמיסאָר פון בולאַטס בריגאַדע, וועלכער האָט אונדז צעטיילט אין פאַרשידענע אָטריאַדן. דאָס איז געווען יולי־אויגוסט 1943. פון דער צייט הייבט זיך אָן פאַר אונדז אַ ניי לעבן.

דאָס פּאַרטיזאַנער־לעבן אין דער געגנט איז געווען פריי. די באַזעס זענען געווען אין די וועלדער און אין גרעסטן טייל האָבן די פּאַרטיזאַנער זיך קאָנצענטרירט אין די דערפער סיי בייטאָג און סיי ביינאַכט. יעדער אָטריאַד איז געווען צוגעטיילט צו זיין ראַיאָן, וועלכער האָט אים אויך געדאַרפט באַשפּייזן. אין אויסנאַם־פאַלן, מיט דער דערלויבעניש פון קאָמאַנדיר, האָבן אויך אַנדערע אָטריאַדן געקענט זיך באַשפּייזן. קריגס־אָפּעראַציעס זענען אויסגעפירט געוואָרן דורך אַלע אָטריאַדן, פאַרשטייט זיך, נאָך אַ פאַרשטענדיקונג מיט דער העכערער מאַכט.

דער אָטריאַד, וואָס האָט געהערשט אין ראַיאָן, האָט געהאַט זיינע קאָמענדאַנטן, וועלכע האָבן אויך ווירטשאַפטלעך אָרגאַניזירט די דערפער.

די פּויערים פלעגן אויספירן די באַפעלן פון קאָמענדאַנט. די קאָמענדאַנטן האָבן געהאַט די קאָנטראָל אויך איבער דורכמאַרשירנדיקע פּאַרטיזאַנער־גרופּן, רעווידירנדיק זייער פּאַראָל און געבנדיק צייטווייליקע אָנווייזונגען פאַר ווירטשאַפטלעכע ווי אויך קריגס־אָפּעראַציעס. ס׳פלעגן אויך דורכגעפירט ווערן דורך די פּויערים געוויסע אויסשפּירונגטעטיקייטן אויף די דייטשע באַוועגונגען.

נאָך אַ קורצער צייט, זייענדיק אָנגעשלאָסן אין איינעם פון די אָטריאַדן פון בולאַטס בריגאַדע, בין איך נאָמינירט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט איבער די דערפער — לענגאויס דער שטשאַרע — וועלכע האָבן געהערט צו דעם אָטריאַד.

נישט שווער איז מיר אָנגעקומען זיך צו אַקלימאַטיזירן, סיי אַלס פּאַרטיזאַן פון וואַלד און סיי אַלס קאָמענדאַנט איבער די פּויערים. ס׳איז מיר צוגעטיילט געוואָרן אַ געהילף — אַ ראַדונער בחור מיטן נאָמען קאַפּלאַן.

רייטנדיק אַמאָל ביי איינעם פון די דערפער, האָב איך מיך אָנגעטראָפן אויף עטלעכע יידישע בחורים אָן געווער. נאָכדעם ווי כ׳האָב זיך מיט זיי פאַרשטענדיקט איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז זיי קומען פון דער ווילנער ריכטונג. קיין פרייערלעכן גרוס פון די דאָרט איבערגעבליבענע יידן האָבן איך פון זיי נישט באַקומען. די בחורים זענען געווען פון גראָדנע. צוויי ברידער מיטן נאָמען פּאַווע און איינער קאַמינסקי, וועלכע זענען אַ דאַנק מיר אָנגענומען געוואָרן אַין אָטריאַד. ס׳איז מיר אומבאַקאַנט דער גורל פון די ברידער פּאַווע, קאַמינסקי דאַקעגן געפינט זיך היינט אין ישראל.

מיט מיין ווירטשאַפטלעכער אָנפירונג אין די דערפער און אויך מיט דער ברייטער אויסשפּיר־אַרבעט, בין איך באַליבט געוואָרן ביי מיינע קאָמאַנדירן און אַפילו אויך ביים קאַפּיטאַן סיעניצקי, וועלכער איז ווייט געווען פון צו זיין אַ יידן־פריינט.

אויף אַ צוזאַמענפאָר פון אַלע קאָמאַנדירן אין ליפּיטשאַנער פּושטשע, האָט מיין קאָמאַנדיר מיך עפנטלעך געלויבט דערמאָנענדיק מיין נאָמען, רעזניק. צופעליק האָט זיך דאָרט אויך געפונען דוד באַיאַרסקי, מיין פרויס אַ פּלימעניק, וועלכער איז געווען איינער פון די היטער פון דעם באַפּולמעכטיקטן. הערנדיק מיין נאָמען, האָט ער זיך צו אים געווענדעט און געבעטן אינפאָרמאַציעס וועגן מיר, אויפקלערנדיק אים דערביי, אַז רעזניק פון לידע איז זיין פעטער. באַקומענדיק דעם ענטפער, וועלכער האָט באַשטעטיקט, אַז דאָס בין איך, האָט ער דורך זיין פאַרמיטלונג געשיקט מיר אַ בריוו, וועלכער האָט מיך איבערראַשט. ערשטנס, האָב איך זיך דערוווסט, אַז אַ פּלימעניק פון מיין פרוי איז לעבן געבליבן און דער עיקר בין איך געוווּיר געוואָרן, אַז מיין פרוי לעבט און געפינט זיך אין רודניצקער פּושטשע. די אינפאָרמאַציעס האָט ער באַקומען פון יידן, וועלכע האָבן איבערגעוואַנדערט אין יענער געגנט און האָבן זיך געפונען אין דער סביבה.

פון דעם מאָמענט אָן האָב איך גענומען זוכן מעגלעכקייטן ווי אַזוי זיך צו פאַרבינדן מיט מיין פּלימעניק דוד. סוף־כל־סוף איז מיר געלונגען. אָבער ליידער ווען איך בין געקומען צו אים איז ער קראַנק געווען אויף אַ לונגען־אָנצינדונג.

קיין סך האָב איך מיט אים נישט געקענט רעדן. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט באַקומען די אינפאָרמאַציעס פון איינעם, וואָס געפינט זיך ביי דער פאַמיליע־גרופּע פון זשעטל.

אויך צו זיי בין איך דערגאַנגען. און שרעקלעך איז געווען דער גרוס: אַ בלאָנדזשענדיקע אַליין אין וואַלד האָבן זיי

זי געטראָפן, אַרומגעבונדן די פיס מיט שמאַטעס. דאָס איז געווען איין גרוס. אַ צווייטן האָב איך ווייטער באַקומען פון פאַרטיזאַנער, וועלכע זענען דורכגעגאַנגען מיין געגנט. זיי האָבן מיר איבערגעגעבן מער אויספירלעכע אינפאָרמאַציעס, אַז זי געפינט זיך אין אַ פאַרטיזאַנער־אָטריאַד אין דער רודניצקער פּושטשע, און דאָס האָט לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן, געשטימט מיט דערווירקלעכקייט.

איך האָב מיך גענומען באַמיען דורך מיינע העכסטע אינסטאַנצן צו קענען ברענגען זי אין מיין אָטריאַד. די דערלויבעניש איז מיר געגעבן געוואָרן מיט געוויסע דיווערסיע־באַדינגונגען, וואָס איך האָב מיך פאַרפליכטעט זיי אויסצופירן.

ס׳זענען מיר צוגעטיילט געוואָרן דריי ווילנער יידישע בחורים: מאיר דרויאַק (געפינט זיך היינט אין אַמעריקע); צדוק פּאָסטאָמסקי (געווען אין דער רויטער אַרמיי, אומגעקומען אויפן פראָנט נאָך דער באַפרייאונג); דער דריטער (זיין נאָמען געדענק איך שוין נישט) איז געפאַלן אין דער פאַרטיזאַנקע דריי חדשים פאַר דער באַפרייאונג. אויך זענען געווען צוויי רוסן.

ביינאַכט זענען מיר אַדורך דעם ניעמאַן. אויף דער צווייטער זייט האָבן שוין געהערשט די ווייסע פּאָליאַקן־באַנדעס.

אין דעם נאָענטסטן דאָרף האָבן מיר גענומען אַ פּויער אַלס וועגווייזער. ער האָט אונדז געדאַרפט פירן צו אַ געוויסער וואַלד־קאָלאָניע, וואָס איז לויט אונדזערע אינפאָרמאַציעס געווען אַ פאַרבינדעטע פון לענינסקן קאָמסאָמאָל־אָטריאַד, וועלכער האָט זיך געפונען אין דער נאַטשער פּושטשע. שפּעט ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין דער קאָלאָניע. מיר האָבן גענעכטיקט אין אַ שייער, און מיטן אָנקומען פון דער צווייטער נאַכט האָבן מיר געדאַרפט דורכגיין די באַן־ליניע.

מיטן אָנקומען פון דער נאַכט, האָט אונדז דער פּויער, אונדזער וועגווייזער, באַגלייט ביזן דורכגיין די באַן־רעלסן, וואָס זענען געהיט געוואָרן פון דייטשע דאָרפישע וועכטער.

כ׳וויל דאָ באַמערקן, אַז אויף דעם פּלאַץ זענען געשפּרונגען פון באַן די לעצטע יידן פון לידער געטאָ, וועלכע זענען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין מיידאַנעק: די ברידער סיאַמע און מיטקע פּופּקאָ, מאָלטשאַדסקי, וואָס איך האָב צוריקוועגס פון מיין מיסיע זיך מיט זיי געטראָפן.

אָפּגייענדיק אַ פּאָר קילאָמעטער זענען מיר אָנגעקומען אויף איינער פון די ווייטערדיקע קאָלאָניעס, וואָס זענען געווען אָנגעצייכנט אין פּלאַן פון אונדזער מאַרשרוט.

אַריינגייענדיק אין הויז, נאָכן אָנקלאַפּן אין טיר און פאַרלאַנגענדיק עסן, האָבן מיר באַקומען אָן שוועריקייטן. געפינענדיק אַ פּאָר שטיוול, וואָס זענען געשטאַנען לעבן אַ בעט — אָן זייער אייגנטימער — איז עס מיר עפּעס פאַרדעכטיק געוואָרן. אויף מיינע פראַגן ווו ס׳געפינט זיך דער באַלעבאָס פון הויז, האָב איך קיין ענטפער גלייך נישט באַקומען. ערשט דאַן ווען איך האָב זיי אָנגעצויגן אויף מיינע פיס און די פרוי האָט פון איינעם פון מיינע באַגלייטער באַקומען אַ פּאַטש, איז אויף איר אויסגעשריי דער מאַן אַראָפּגעקומען פון בוידעם. זיין ווענדונג איז געווען גלייך צו מיר. ער האָט מיך אָנגערופן ביי מיין פאַמיליע־נאָמען, וואָס איך האָב געלייקנט. ער האָט געעפנט די שאַנק, אַרויסגענומען פון דאָרט אַ שוואַרץ פוטער מיט אַ ווידרע־קראַגן און געזאָגט צו מיר:

— טו עס אָן, דאָס געהערט דיין שוואָגער שמעון באַיאַרקי.

דאָס פוטער האָב איך גלייך דערקענט. איך האָב זיך אָנגעשטרענגט נישט איינצוברעכן זיך.

ער האָט אַרויסגענומען אַ פלאַש בראָנפן, זיך געזעצט מיט מיר ביים טיש און איבערגעגעבן פּרטים ווי אַזוי מיין שוואָגער האָט אים די זאַכן איבערגעלאָזט. די זאַכן זענען געבליבן, דער שוואָגער אָבער איז שוין לאַנג נישט געווען צווישן די לעבעדיקע.

נאָכדעם ווי מיר האָבן אָפּגעמאַרשירט עטלעכע קילאָמעטער האָב איך זיך אָנגעהויבן שלעכט פילן און באַקומען הויכע טעמפּעראַטור — מעגלעך פון דער גרויסער אויפרעגונג, וואָס איך האָב איבערגעלעבט טרעפנדיק מיין שוואָגערס זאַכן. כאָטש מיין פאַרלאַנג איז געווען, אַז מיינע באַגלייטער זאָלן מיך איבערלאָזן אין וואַלד אַליין און פאָרזעצן זייער וועג, האָבן זיי נישט מסכים געווען. זיי האָבן מיך געטראָגן עטלעכע קילאָמעטער ביז צו דער נאָענטסטער קאָלאָניע. נאָך אַ קורצער אונטערזוכונג דאָרט, אין פאַרשטענדיקונג מיטן פּויער, האָבן זיי מיך אַריינגעטראָגן אין שייער, איינגעדעקט און אַליין אַוועק אין וואַלד.

ביינאַכט האָבן מיך מיינע חברים אַרויסגענומען און מיר האָבן דעם וועג פאָרגעזעצט, דערנענטערנדיק זיך צו דער נאַטשער פּושטשע. אין איינעם פון די קליינע הייזלעך, וואָס האָבן זיך געפונען אין וואַלד האָבן מיר זיך פאַרהאַלטן, כדי צו באַקומען אינפאָרמאַציעס וועגן לענינסקן קאָמסאָמאָל־אָטריאַד און דער אַלגעמיינער לאַגע.

אין דער הייזקע האָבן זיך געפונען צוויי יונגע שיקסעס; דער פאָטער זייערער האָט מיטגעאַרבעט אין דער דייטשער פּאָליציי, אָבער אויך געווען אַ פאַרבינדונגס־מענטש פון פאַרטיזאַנער־אָטריאַד. אַ דאַנק אים פלעגט מען באַקומען געוויסע אינפאָרמאַציעס. איבערהויפּט זענען פּויערים פון דער געגנט געווען טעטיק אין די פאַרטיזאַנער־רייען. דורך דער עלטערער שיקסע, מאַריאַ, האָבן מיר באַקומען אַן אינפאָרמאַציע, אַז דער לענינסקער אָטריאַד איז צעקלאַפּט געוואָרן אין אַן אָבלאַווע מצד די דייטשן און די ווייסרוסן. ער האָט זיך עוואַקואירט אין אַן אַנדער געגנט און ס׳איז נאָך נישט באַקאַנט אויף וועלכן פּלאַץ ער געפינט זיך. קליינע גרופּן געפינען זיך נאָך אין דער פּושטשע, די לאַגע אין דער געגנט איז זייער אָנגעשטרענגט; זיי ראָטן אונדז פאָרזיכטיק צו זיין און נישט לאַנג זיך אויפהאַלטן דאָ. מיר האָבן באַשלאָסן איבערצונעכטיקן.

מיטן אָנקומען פון פרימאָרגן בין איך אַריין אין שייער. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן, אַז צווישן די גראַטעוועטע אין שייער איז געווען איינער אַ לידער, אַן איידעם פון יעקב קאָשטשאַנסקי, דער קצב פון קאַמינקע און צוויי מיידלעך פון ווילנער געגנט. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב זיי גענומען מיט אונדז און אַוועק טיפער אין וואַלד.

אַ ביסל ווייטער אין וואַלד האָב איך געטראָפן אַ פאַרוווּנדעטן ייד פון לענינסקן קאָמסאָמאָל־אָטריאַד. דורך אים איז מיר נאָך מער באַקאַנט געוואָרן די לאַגע. כ׳האָב זיך גלייך פאַרבונדן מיט אַ פּויער, וואָס האָט זיך פאַרפליכטעט אַריבערפירן דעם פאַרוווּנדעטן אין רודניצקער פּושטשע, וווּ ס׳איז געווען די נאָענטסטע באַזע. דער פּויער האָט זיין

צוזאָג אויסגעפירט נישט פאַר געלט, נאָר אַלס פאַרבינדעטער פון די פאַרטיזאַנער. אַ דאַנק דעם פאַרטיזאַן, וועלכער איז מיר באַקאַנט געווען און אויך מיין פרוי, זייענדיק נאָך אין ווילנער געטאָ, איז טאַקע מיין פרוי געוויר געוואָרן, אַז איך לעב.

מיט אַ פאָר טעג שפּעטער האָב איך באַשלאָסן פאַרצוזעצן מיין וועג אין דער זעלבער ריכטונג פון דער רודניצקער פּושטשע. נאָך צוויי נעכט גיין זענען מיר אָנגעקומען אין אַ קאָלאָניע נישט ווייט פון יענער באַזע. ווי דערשטוינט זענען מיר אָבער געוואָרן מיטן פרימאָרגן, נישט קוקנדיק, וואָס די געגנט איז מיר גוט באַקאַנט געווען און וויסנדיק, אַז דאָס זענען קרייצוועגן פון פאַרטיזאַנער, האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף פּוילישע א.ק.־פאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן אונדז „אויפגענומען" מיט אַ שיסעריי.

נאָך אַ קורצן פייער־אויסטויש האָבן מיר איינעם פון אונדזערע חברים פאַרלוירן,ביידע האָבן זיך צוריקגעצויגן און געלאָזן פאַרלוסטן. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב מיין ציל נישט דערגרייכט און מיר האָבן גענומען גיין אויף צוריק, אין דער ריכטונג פון וואַנען מיר זענען געקומען.

אין דער זעלבער נאַכט זענען מיר דערגאַנגען נאָענט צו איינער פון אונדזערע קאָלאָניעס אין וואַסילישקער געגנט. דאָ האָבן מיר געטאָגט און מיטן אָנקומען פון דער צווייטער נאַכט האָבן מיר זיך דערנענטערט צום זעלבן פלאַץ נישט ווייט פון דער באַן־ליניע רוזשאַנקע. עס איז אונדז נאָך געלונגען דורכצושניידן דעם שאָסיי און באַן־ליניע און אַריין אין יענע וועלדער. דער צוריקמאַרש איז לייכטער געווען ווי דאָס גיין אַהין.

מיר האָבן ווידער געטאָגט און די ווייטערדיקע נאַכט האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט אַריבערצוגיין דעם ניעמאַן. דאָרט איז שוין די געגנט געווען אַ היימישע. אָבער דאָ האָב איך מיך געמוזט צעשיידן מיט די, וועלכע איך האָב מיט זיך מיטגענומען, און איך האָב זיך צוריקגעקערט צו מיין באַזע.

יאַנואַר־יולי 1944

די לאַגע אויף די פראָנטן האָט זיך כסדר געענדערט. טאָגטעגלעך האָבן מיר געהערט וועגן מפּלות פון די דייטשן.

יעדע נאַכט פלעגן מיר הערן די רוסישע באָמבאַרדירונגען אויף דייטשע מיליטערישע אָביעקטן און באַזעס. אָבער מיט יעדער אויסבעסערונג אויף די פראָנטן איז די לאַגע אין וואַלד מיט יעדן טאָג אַלץ ערגער געוואָרן.

דער גרעסטער טייל פון די אָטריאַדן אין יענער געגנט, ווי, למשל דער אָרלאַנסקי־אָטריאַד פון ליפּיטשאַנער וואַלד, די לענינסקי־בריגאַדע, זענען געשטויסן געוואָרן אין דער ריכטונג פון סלאָנים, דאָרט, ווו ס'איז געווען בולאַטס בריגאַדע. נאָך אַ קאַמף פון צוויי טעג ביי דער שטשאַרע, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צוריקצוציען. צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע זענען מיר אויך אָפּגעשטויסן געוואָרן אין דער ריכטונג פון סלאָנים־באַראַנאָוויטשער שאָסיי, ווו מיר זענען אַרומגערינגלט געוואָרן פון אַלע זייטן. דאָ האָב איך אויך געטראָפן צום צווייטן מאָל דוד באַיאַרסקין מיט זיין אָטריאַד.

נאָך אַ קאַמף, וואָס האָט געקאָסט צענדליקער קרבנות, האָבן זיך אַלע צוריק קאָנצענטרירט און מיר האָבן דעם מאַרש ווייטער פאָרגעזעצט אין דער זעלבער ריכטונג. נאָך אַ צוויי מעת־לעת זענען מיר אַריין אין דער געגנט פון „פּערוואָ־מאַיסקאַיאַ בריגאַדאַ". זיי האָבן אונדז אויפגענומען, צוגעטיילט דערפער פאַרן צייטווייליקן אויפהאַלט. די צוגעטיילטע דערפער צו אונדזער דיספּאָזיציע זענען באַזעצט געוואָרן פון אונדזערע גרופּן. די אָרדענונג און וואַך אין די דערפער זענען אויסגעפירט געוואָרן פון אונדזער איינהייט. ווייטערדיקע פּאָסטנס זענען געלעגן אונטער דער אויפזיכט פון דער ערשטער־מאַי־בריגאַדע. איך באַטאָן דאָס ספּעציעל, כדי צו באַווייזן אויף וויפל דער אַנטיסעמיטיזם האָט געהערשט אין די פאַרטיזאַנער־רייען.

אין אַ דאָרף, נעבן אַ וואַלד, ווו אונדזער שטאַב האָט זיך אויפגעהאַלטן, זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויף דער וואַך יידן אין צוויי ריכטונגען. אין איין ריכטונג איז געשטאַנען אַ בחור פון דערעטשין. צוויי ברידער זענען זיי געווען, ביידע אין מיין ראָטע. איך בין דאַן געווען אין דינסט פון קאָנטראָלירן די וואַך־פּאָסטנס. 12 אַ זייגער ביינאַכט, ווען איך מיט מיין קאָמיסאַר האָבן באַזוכט דעם פּאָסטן איז אַלץ געווען אין אָרדענונג. אַריינקומענדיק אין שטוב, ווען מיר האָבן נאָך נישט באַוויזן צו פאַרענדיקן אונדזער געשפּרעך, זענען אַריין אין הויז דער נאַטשאַלניק פון דער אויסשפּיר־איינהייט און נאָך איינען מיט אַ ביקס אין האַנט און געמאָלדן אונדז, אַז דאָס איז אַ צוגענומענע ביקס פון אונדזער שלאָפנדיקן פּאַטרול, וואָס זיי האָבן געלאָזט אויפן פלאַץ מיט זייער אַ פּאַטרול. כ'האָב די ביקס גלייך דערקענט, וואָס איך האָב געזען אין די הענט פון דערעטשינער בחור. מיר זענען ווידער אַרויס צום פלאַץ, אַוועקגעשטעלט אַ צווייטן אויף זיין פלאַץ און געבראַנגט דעם בחור אין דאָרף.

נאָך אַ קורצער באַראַטונג אין אונדזער שטאַב איז זיין גורל געחתמעט געוואָרן אָן שום אויספאָרשונג: — שיסן! דעם בחור האָט מען פאַרשפּאַרט אי אַ שייער אויף וועלכן ס'איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ וואַך. קיינער האָט וועגן דעם אורטייל נישט געוווּסט און ס'האָט זיך קיינער נישט פאָרגעשטעלט אַזאַ שווערן אורטייל. ווען איך האָב דעם בחור געפרעגט ווי אַזוי האָט עס געקענט געשען, האָט ער מיר איבערגעגעבן; ער האָט געהערט ווי ס'דערנענטערן זיך טריט פון רייטער. ער האָט אַראָפּגענומען די ביקס פון פּלייצע און געהאַלטן גרייט אין האַנט. אָנשטרענגענדיק זיך צו הערן דעם נאַכט־עכאָ, האָט ער געהערט ווי דער פּאָסטן, וואָס איז געשטאַנען פאַר אים, האָט פאַרהאַלטן די רייטער, זיי געפרעגט דעם פּאַראָל. ער האָט דייטלעך געהערט זייער ענטפער, ווייל ס'איז געווען נישט ווייט. מיט צוויי מינוט שפּעטער זענען די זעלבע געשטאַנען נעבן אים. נאָכן קאָנטראָלירן זיי האָט איינער פון זיי זיך צו אים געווענדעט מיט דער פראַגע, פון וועלכע פירמע שטאַמט די ביקס? אויף זיין פאַרלאַנג צו ווייזן אים די ביקס, האָט ער אָן שום חשד געגעבן אים די ביקס, און ער האָט זי שוין מער נישט צוריקבאַקומען. כ'האָב אים געזאָגט: ס'קען דיר דראָען אַ שווערע שטראָף לויט מיין מיינונג דאַרפסטו אַנטלויפן, ווי לאַנג קיינער ווייסט נישט פון דעם פּסק־דין. נישט ווייט געפינט זיך דער יידישער בעלסקי־אָטריאַד. דאָרט וועסטו זיין זיכער מיטן לעבן. ווייזט אויס, אַז דער גורל פון ברודער, פאַר וועלכן ער האָט מורא געהאַט, האָט אים אָפּגעהאַלטן פון דעם שריט.

צוויי מאָל האָבן מיר געפּרוּווט, מיט דער הילף פון באַקאַנטע, ווירקן אויפן קאָמאַנדיר שענקען אים דאָס לעבן. ער

האָט עס אונדז נישט אָפּגעזאָגט ביים טרינקען דעם „סאַמאָ־גאָן". און מיר האָבן געגלייבט זיינע הבטחות.

צומאָרגנס גאַנץ פרי האָבן מיר גענומען מאַרשירן צוריק צו אונדזערע אַלטע באַזעס. אָפּמאַרשירנדיק נישט ווייט פון אַ דאָרף, איז אונדז אַנטקעגן געקומען אַ פויער, וועלכער האָט געהאַט אַ קורצן געשפּרעך מיט אונדזער קאָמאַנדיר. גלייך נאָכדעם איז געקומען דער באַפעל: „שטיין בלייבן!".

דער גאַנצער אָטריאַד האָט זיך אָפּגעשטעלט. דער קאָ־מיסאַר איז צוגעריטן צום בחור, אַרויסגענומען אים פון דער ריי, אָפּגעפירט אַ ביסל אויפן פעלד, און באַפוילן זיך אויס־דרייען צו אים מיטן פּנים. דער קאָמיסאַר האָט זיך צום בחור געווענדעט און געזאָגט.

„געזעגן זיך מיט דיין ברודער און חברים; האָסט פאַראַטן דיין איינהייט מיט דעם, וואָס דו האָסט אָוועקגעגעבן דיין ביקס. דער אורטייל איז דיר צו דערשיסן!".

ער האָט קאַלטבלוטיק אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער.

ס'האָט זיך דערהערט אַ קנאַל און אַ רויטער פלעק איז אַרויס אויפן האַלדז. דער בחור איז אָפּגעלאָפן אַ צוואַנציק מעטער, האָט זיך צוריקגעקערט און אויסגעשריען:

— ליגנער, שיס!

דער בחור האָט באַקומען נאָך צוויי קוילן אין קאָפּ און איז אומגעפאַלן.

אַ היסטערישער אויסגעשריי האָט זיך אַרויסגעריסן פון זיין ברודערס מויל:

— כ'גלייב נישט, אַז ס'זענען דאָ הימלען, ווען אַזעלכע וואָלטן געווען, וואָלטן זיי זיך געעפנט פון ווייטיקלעכן גע־שריי.

קיינער האָט נישט געוואַגט צוצוגיין צום טויטן, אַראָפּ־ציען די זאַכן און שטיוול, כאָטש דאָס איז געווען דער פאַר־לאַנג פון קאָמאַנדיר. דער איינציקער, וואָס איז געבליבן מיטן טויטן, איז געווען דער גוי, וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע אים צו באַגראָבן. מיר האָבן ווייטער מאַרשירט, מיטטראָגנ־דיק דעם פּיין און צער פון טאָג. פאַרנאַכט האָבן מיר זיך אָפּ־געשטעלט אין אַ דאָרף. אויך דאָ זענען אויסגעשטעלט געוואָרן וואַך־פּאָסטנס, נאָענטע און ווייטע פון אונדזער פּאַרטיזאַנער־גרופּע. ווידער בין איך ביינאַכט אַרויס מיטן זעלבן קאָמיסאַר צו קאָנטראָלירן די פּאָסטנס. כ'האָב מיך אָנגעטראָפן אויף די פערד וואָס האָבן רואיק געקייעט דאָס גראָז. נישט ווייט זענען געלעגן צוויי פּאַרטיזאַנער און זענען זייער געשמאַק גע־שלאָפן... זיי זענען נישט געווען קיין יידן. פּאַרזיכטיק האָבן מיר זיך צו זיי דערנענטערט. מיט פאָרזיכטיקע מיטלען האָבן מיר זיך באַמיט אַרויסצונעמען די אויטאָמאַטן, וועלכע זענען מיט זייערע רימענס געווען פאַרוויקלט אַרום די הענט. איי־נער האָט זיך אויפגעכאַפּט און דורכדעם אונדז געשטערט. מיין קאָמיסאַר האָט זיי אָנגעזידלט פאַר זייער נישט־פאַרזיכ־טיקייט און זיי אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז אַזאַ פאַל קען ברענגען שאָדן דעם אָטריאַד. כ'בין געווען זיכער, אַז די ביידע וועלן זיכער אַרעסטירט ווערן און זייער משפּט וועט זיין אַ פאַטאַלער. אָבער ווען ס'זענען אַדורך צוויי טעג האָב איך מיך געווענדעט צום קאָמיסאַר מיט דער פראַגע: פאַר־וואָס איז אַ יידישער בחור דערשאָסן געוואָרן אָן אַ גרינט־לעכער אויספאָרשונג און דאָ, אין דעם פאַל, איז אַפילו קיין לייכטע שטראָף נישט געגעבן געוואָרן? מיט דער פראַגע בין איך גערופן געוואָרן גלייך צום קאָמאַנדיר, וועלכער האָט פאַרלאַנגט אַ באַשטעטיקונג. ווען איך האָב דאָס באַשטע־טיקט, האָט ער אַ זאָג געטאָן: „דו וואַרפסט מיר פאָר ראַסן־דיסקרימינאַציע". אַלס באַלוינונג דערפאַר האָב איך באַקו־מען אַלס שטראָף 12 שעה שטיין אונטער אַ בוים — אָן עסן און אָן וואַסער. כ'האָב עס אָנגענומען און אויסגעהאַלטן.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס יידישע פּאַרטיזאַנער־לעבן אין די רוסישע רייען. ס'איז נאָך דאָ אַ סך וועגן דעם צו שרייבן. כ'גלייב, אַז די היסטאָריקער וועלן דעם אמת אויפדעקן, אַז געפאַלן אין העלדישקייט זענען יידן, און אויסצייכענונגען אויף זייער חשבון האָבן באַקומען אונדזערע כלומרשטע חברים, נישט־יידן.

אויף אָפּצוווישן עדות אַלס פּחד פאַר נקמה, ווען די באַ־פרייונג איז שוין געשטאַנען ביי די טויערן פון וואַלד, איז אָן שום סיבה דערשאָסן געוואָרן דער ברודער פון דערעטשינער בחור.

אין אַ געוויסן טאָג, זוכנדיק אַ וועג אַריבערצוגיין אין אַ צווייטער געגנט, האָבן מיר באַמערקט טאַנקען נאָענט פון וואַלד. מיר האָבן זיך שוין געגרייט אויפצונעמען זיי מיט אַ פייער, אָבער נאָך אַ ווייטערדיקער אָבסערווירונג האָבן מיר באַמערקט די פענער מיטן האַמער און סערפּ. מיר האָבן זיך איינער אויפן אַנדערן געוואָרפן קושן, וויינענדיק פון פרייד, און נישט מאַכנדיק קיין חשבון וואָס ס'דערוואַרט אונדז ווייטער.

די טאַנקיסטן זענען אַראָפּגעשפּרונגען און אויסגעמישט זיך מיט אונדז צוזאַמען. דאָס איז געשען נאָענט פון קאָז־לאָווטשינע (סלאָנימער געגנט), דעם 13־טן יולי 1944.

אין דער סאָוועטישער אַרמיי

איך בין פרייוויליק אַריינגעטראָטן אין דער סאָוועטי־שער אַרמיי און צוגעטיילט געוואָרן צו דער 22־טער רויטער גוואַרדייאישער דיוויזיע וואָס האָט געטראָגן מיט זיך די פאָן פון נצחון איבער סטאַלינגראַד און פון אַ ריי העלדישע קאַמפן.

כ'וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן יענע טעג מיט מיין דורכמאַרש איבער יידישע שטעטלעך. מיין ערשטער אַריינקום אין זשעטל ווו מיר האָבן נאָך געטראָפן טויטע, וואַרעמע יידי־שע קערפּערס, וואָס זענען די לעצטע מינוטן פאַרן אָפּטרעטן פון אָרט דערשאָסן געוואָרן אין טורמע.

לידע! — די שטאָט, וואָס אַ פערטל פון מיין לעבן האָב איך דאָרט פאַרבראַכט, האָב איך נישט דערקענט.

אמת, די חורבות, צעשאָסענע און פאַרברענטע, זענען גע־ווען אָפּגערוימט. קיין מענטשן האָט מען נישט געזען. אויף דריטער מאַי־גאַס, נישט ווייט פון אונדזער הויז, איז מיר געלונגען איבערצוגעבן אַ צעטעלע יאַקובאָווסקין, אַ שכן פון ריבאַצקיס בעקעריי און געבעטן אים, כאָטש כ'בין געווען זי־כער, אַז מיין ביטע איז נישט־אויספירבאַר, איבערגעבן די לעבנגעבליבענע לידער יידן, אַז איך לעב.

דער מאַרש איז פאַרגעזעצט געוואָרן ווייטער אין דער ריכטונג פון ביאַליסטאָק־וואָלקאָוויסק. די שטאָט וואָלקאָוויסק זענען מיר דורכגעגאַנגען ביי טאָג. אַ יידישע שטאָט אָן יידן! ווו־נישט־ווו איז נאָך געבליבן ווי אַ מצבה אַ שילד מיט אַ יידישן נאָמען אויף איינציקע הייזער. דאָ האָבן מיר זיך אָפּ־געשטעלט. די דייטשן האָבן זיך נאָך איינגעגראָבן אין ביאַ־

ליסטאָק. עטלעכע מעסערשמיטן פלעגן זיך באַווייזן איבער אונדז און וואַרפן באָמבעס, כדי שטערן אונדזער מאַרש און דערמעגלעכן דעם צוריקטריט פון די דייטשן.

איך דערמאָן זיך אַ בילד, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט דער רוסישער קריגס־פּראָפּאַגאַנדע.

ס'איז פאַר אונדז געגעבן געוואָרן אַ פילם ווו מיר האָבן געזען דערפער נאָך וואָלקאָוויסק, וועלכע ווערן פאַרלאָזן דורך די דייטשן.

אַ דייטש רייסט זיך אַריין אין אַ פּויערישער שטוב, זוכט עסן או ווערט געשטערט פון געוויין פון אַ קליין קינד, וואָס ליגט אין אַ הענגענדיק וויגעלע. מען זעט ווי דער דייטש שטעכט אַדורך דאָס קינד מיטן באַגנעט. בלוט רינט אויף דער ערד.

נאָך דעם בילד זענען באַוויזן געוואָרן פאַרברענטע שטעט: קיעוו, כאַרקאָוו און זשיטאָמיר, ווי אַזוי די דייטשן פאַרלאָזנדיק די שטעט האָבן געשאָסן און פאַרברענט טויזנטער מענטשן, וועמענס קערפּערס מען זעט ליגן אויף די גאַסן.

צווישן אָט די צוויי אויבנדערמאָנטע בילדער, באַווייזט זיך סטאַלין מיט אויסגעשפּרייטע הענט, איינע צו מערב און די צווייטע צו מזרח, מיט דער לאָזונג: „זעט, וואָס דער שונא האָט געמאַכט פון מזרח און וואָס ער מאַכט פון מערב! אַ טויט די דייטשן! שלאָגט דעם שונא!״.

14טער יולי 1943.

מיר זענען נאָענט פון ביאַליסטאָק, ביי סוויסלאָטש. די אָפּטרעטנדיקע דייטשן האָבן אויפגעריסן די בריק אויפן טייך און מיר זענען געצוווּנגען געווען זיך צו פאַרהאַלטן. נאָענט פון שטעטל איז געשטאַנען אַן אַלטע וואַסערמיל, די בריק אויפגעריסן. די וועגן — פאַרזייט מיט טויטע קערפּערס, פאַרוווּנדעטע דייטשן ,וולאַסאָוועצעס, אוקראַינער און אויך ציווילע באַפעלקערונג.

מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט נישט ווייט פון ביאַליסטאָק. 6 מאָן זענען מיר געלעגן אויף אַ פּוילישן בית־הקברות און געזען פון דערווייטנס אַ מאַשין מיט דייטשן, וועלכע לייגן מינעס. זיי האָבן זיך נישט פאַרגעשטעלט, אַז אַזוי נאָענט פון זיי לויערן שוין אויסשפּירער פון דער רוסישער אַרמיי.

אויף אונדזער געשריי: „הוראַ!״ מיט אַ שיסעריי, האָבן זיי אָנגעהויבן אַנטלויפן און אַרויף אויף זייערע אייגענע מינעס.

ווען מיר זענען צוגעקומען נענטער, האָב איך צווישן די טויטע און פאַרוווּנדעטע געפונען אַ פאַרוווּנדעטן, וואָס זיין פּנים און קליידונג האָבן עדות געזאָגט, אַז ער איז פון הויכן מיליטערישן ראַנג.

קודם־כל האָב איך אַוועקגענומען ביי אים זיין „מאַוזער״. אָט דאָס דאָזיקע קורצע געווער איז זייער באַליבט געווען ביי די דייטשע אָפיצירן. אָפּשפּיליענדיק אים דעם פּאַס האָט ער זיך אַ כאַפּ געטאָן מיט דער האַנט צו דער הויזן־טאַש, וואָס איז מיר געווען פאַרדעכטיק, נאָכזוכנדיק אין טאַש האָב איך געפונען אַ פאַרמאַכטן טאַשן־זייגער, האַלטנדיק אים אין האַנט האָב איך אַ ווייטיק און שרעק געלייענט אין זיינע אויגן, און דאָס איז נאָך מיר פיל מער פאַרדעכטיק געוואָרן. איך האָב דאַן דעם זייגער געעפנט פון ביידע זייטן. אויף איין זייט איז געווען אויסגראַווירט אַ האַקנקרייץ מיטן אויפשריפט: „הייל היטלער. בלוט און ערע״. אויף דער צווייטער זייט איז איינגעפאַסט געווען זיין בילד מיט דער פרוי און צוויי קינדער. צוויי מאָל האָט ער אויסגעשטרעקט די האַנט און געבעטן צוריק דעם זייגער. איך בין געשטאַנען האַרט נעבן אים און נישט געקוקט אויף אים. מיינע אויגן זענען געווען אַריינגעגאָסן אין בילד פון דער פרוי מיט די קינדער.

מיין חבר, אַ באַראַנאָוויטשער בחור, האָט אָבער לאַנג נישט געקלערט און זיין פיניש־דייטשער מעסער האָט דורכגעשטאָכן דעם ברוסטקאַסטן פון דייטש.

אונדזער דיוויזיע איז גרייט געווען צום אַריינמאַרש אין ביאַליסטאָק. פּלוצים האָט זיך נאָענט פון אונדזערע רייען דערהערט אַ שטאַרקער אויפרייס. אַ רויך־וואָלקן מיט אויפגעהויבענער ערד האָט זיך אויסגעמישט אין דער לופט. ווען די לופט איז אַ ביסל קלאָרער געוואָרן, האָב איך מיך געפונען אויף דר'ערד צווישן אַ פּאָר דערהרגעטע און פאַרוווּנדעטע. כ'האָב געפּרוּווט אויפשטיין און געבן זיי הילף, אָבער ערשט איצט האָב איך באַמערקט, אַז כ'קען נישט אויפשטיין. מיינע ביידע פיס זענען געווען דורכגעשאָסן, שפּליטערן האָבן זיך איינגעזעצט אין מיין קערפּער. דייטשע פליער האָבן באַשאָסן די געגנט און עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ קאַמף צווישן הימל און ערד.

פאַרנאַכט איז די שיסעריי איבערגעריסן געוואָרן. סאַניטאַרן האָבן זיך באַוויזן און אָפּגערייניקט דעם פּלאַץ: טויטע באַזונדער און פאַרוווּנדעטע באַזונדער, וועלכע זענען אָפּגעפירט געוואָרן אויף סאַניטאַרע קעטשלעך אין שייער און אין פּויערישע הייזקעס נישט ווייט פון פּלאַץ. אין איינער פון די הייזקעס, אויף דרערד, אונטערגעלייגט מיט שטרוי, בין איך געלעגן. ערשט דאָרט האָב איך געזען, אַז נעבן מיר געפינט זיך מיין ראָטנער קאָמאַנדיר, אויך שווער פאַרוווּנדעט.

מיט מאָרפיום־איינשפּריצונגען האָט מען אונדז געשטילט די ווייטיקן און עוואַקוּאירט ווייטער.

אין אַ דאָרף, 15 קילאָמעטער פון פּלאַץ, אין אַ וואַלד, זענען סאָרטירט געוואָרן די שווער־פאַרוווּנדעטע צו דער ווייטערדיקער עוואַקואַציע און די לייכט־פאַרוווּנדעטע זענען פאַרבליבן אויפן אָרט.

די טראַנספּאָרט־באַוועגונג איז געווען זייער אַ שווערע. קיין באַן־באַוועגונג איז נאָך נישט טעטיק געווען. מען האָט אונדז געפירט אויף פּויערישע וועגעלעך אין אַ שפּיטאָל צו אָפּערירן.

נאָך דער אָפּעראַציע, האָב איך קודם־כל מיך אונטערזוכט צי כ'בין נישט געבליבן אַ קריפּל פון דער מלחמה. ווען איך האָב געזען, אַז איך האָב מיינע אייגענע פיס, האָב איך פון גרויס פרייד פאַרגעסן אָן די ווייטיקן.

אין שפּיטאָל

דאָס לעבן אין שפּיטאָל איז געווען מאָנאָטאָן. יעדן טאָג זענען געבראַכט געוואָרן פאַרוווּנדעטע און יעדן טאָג זענען טויטע אַרויסגעפירט געוואָרן.

נעבן מיר איז געלעגן מיין קאָמאַנדיר, אַ סיביריאַק פון נאָוואָראָסייסק. זיין לעצטער געשפּרעך איז מיר געבליבן ווי אַ ווּנד אין האַרצן. ווען ער האָט זיך שלעכט געפילט האָט ער מיר געזאָגט:

„מאַקס, ווען איך וועל שטאַרבן, שרייב מיין פרוי און

קינד ביי וועלכע אומשטענדן איך בין געשטאָרבן פאַרן פאָטערלאַנד און פרייהייט. שרייב ווו איך בין באַערדיקט".

ער האָט פאַרלאַנגט פון מיר מיין האַנט, אַז איך וועל זיין ווילן אויספירן. איך האָב אים דאָס צוגעזאָגט, געגעבן די האַנט, און גלייכצייטיק צוגעגעבן: „סערגיי, וועגן דיר איז דאָ צו וועמען צו שרייבן, אָבער וועגן מיר? אויב ס'איז דאָ אַ גאָט אין הימל, איז נאָר צו אים!".

אויף צומאָרגנס איז שוין אויף זיין בעט געלעגן אַ צווייטער. ער האָט זיין ליבע און ווייטיק מיטגענומען אין קבר.

די מעדיצינישע שפּיטאָל־מאַנשאַפט איז געווען אַממייסטן יידן. די אַלגעמיינע באַציונג איז געווען גוט. די דאָקטוירים האָבן זיך אינטערעסירט מיט מיין פאַרגאַנגענהייט. שעהנווייז זענען זיי געזעסן ביי מיין בעט און אויסגעהערט די געשיכטע וועגן דעם אומקום פון יידן דורך די דייטשן אויף די פאַרנורמענע געביטן. דעם צער און ווייטיק האָבן זיי פאַרשטיקט אין זיך, אַראָפּגעשלונגען די טרערן אפשר מיט בלוט צוזאַמען, ווייל פאַר דער אויסערלעכקייט האָבן זיי עס נישט געטאָרט ווייזן.

אין אַ געוויסן טאָג זענען דערגאַנגען קלאַנגען, אַז אַלע שווער־פאַרוווּנדעטע וועלן עוואַקואירט ווערן אין טיף רוסלאַנד. עס האָבן זיך אָנגעהויבן מעדיצינישע אונטערזוכונגען צווישן די קראַנקע און פאַרוווּנדעטע. אין געשפּרעך מיט חברים, וועלכע האָבן געוווּסט, אַז כ'געפין זיך 30 ק"מ פון מיין שטאָט, האָבן זיי נישט געקענט פאַרשטיין מיין גלייכגילטיקייט.

נאָך אַזעלכע געשפּרעכן האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ בענקשאַפט. גאַנצע נעכט האָב איך געקלערט מיט וואָס פאַר אַ מיטלען זיך קענען דערשלאָגן, אַ קוק געבן אויפן חורבן פון דער פאַרברענטער שטאָט, אויפן בית־הקברות אָן די מצבות.

צומאָרגנס האָב איך זיך באַמיט וועגן אַ געשפּרעך מיטן שפּיטאָל־לייטער, אַ ייד. כ'האָב אים דערציילט מיין גאַנצע פאַרגאַנגענהייט. כ'האָב אים געשילדערט די שטאָט אין איר גלאַנץ פאַר דער דייטשער אָקופּאַציע, און איצט אַ שטאָט, וואָס האָט איינגעשלונגען טויזנטער קרבנות. כ'האָב אים געבעטן ער זאָל מיר העלפן געפינען אַ מעגלעכקייט צו באַזוכן לידע, אפשר וועל איך צווישן די טויטע פון מיין משפּחה אַ לעבעדיקן געפינען.

ער האָט מיך באַרואיקט: „קודם־כל מוזטו טראַכטן וועגן דיין געזונט־צושטאַנד, וואָס דו מוזט אָפּהיטן. ביי דער ערשטער געלעגנהייט, ווען איך וועל איינזען, אַז דיין געזונט־צושטאַנד איז אַ צופרידנשטעלנדיקער, וועל איך מיך באַמיען צו דערפילן דיין ביטע. דאָס ערשטע וואָס איך מוז טאָן איז, אויסשליסן דיך פון דער קאַנדידאַטן־ליסטע אויף עוואַקואַציע. דאָס זאָג איך דיר צו".

מיין פאַרלאַנג איז דערפילט געוואָרן. איך בין געבליבן ווייטער אין זעלבן שפּיטאָל. נאָך אַ פּאָר טעג פון מעדיצינישער באַהאַנדלונג, האָב איך באַקומען מיינע צוויי געהילפספּיס (קוליעס), און אַ קראַנקן־שוועסטער האָט מיך געלערנט גייך צו ביסלעך.

פון דעם מאָמענט אָן האָב איך געפילט, אַז איך ווער צוריק אַ מענטש מיט לייטן גלייך. איינמאָל אין אַ שיינעם זומער־טאָג, האָט מען מיך אַראָפּגעטראָגן אין שפּיטאָל־גאָרטן און אַוועקגעלייגט צווישן די קראַנקע אויפן גראָז. פלוצים האָבן זיך מיינע אויגן אָנגעטראָפן אויף אַ לידער, וואָס איז נישט ווייט געשטאַנען. אונדזערע אויגן האָבן זיך געטראָפן און פון מיר האָט זיך אַרויסגעריסן אַ ווילד געשריי: „יעזיערסקי!". מיין קערפּער איז געוואָרן אויפגעציטערט ווי אַן עלעקטרישער שטראָם וואָלט דורך אים דורכגעגאַנגען. פון גרויס אויפרעגונג בין איך אַנידערגעפאַלן.

לאַנגזאַם איז ער צו מיר צוגעגאַנגען, טיף אַריינגעקוקט מיר אין די אויגן, ווייזט אויס, אַז איך האָב זיך אַזוי שטאַרק געענדערט, אַז ער האָט מיך נישט דערקענט.

מיטאַמאָל האָט ער זיך אַראָפּגעזעצט אויף דער ערד און מיט ביידע הענט אַרומגענומען זיין קאָפּ. הייסע טרערן האָבן באַנעצט מיין געזיכט. אַזאַ צאַרטקייט האָב איך שוין לאַנג נישט געפילט. מיט אַ פאַרשטיקט קול האָבן זיינע ליפּן געשעפּטשעט, קוים הערנדיק, דאָס וואָרט „רעזניק".

דעם זעלבן יעזיערסקי (דעם קאָוואַלס זון, געוווינט אויף קאָלעיאָוואַ־גאַס, אַ געוועזענער שכן אונדזערער, האָב איך נישט איין מאָל באַגעגנט פאַר דער מלחמה, אין אַ פּשוטן וואָכנטאָג ביי דער אַרבעט, שבת־יומטובדיק געקליידעט, גייענדיק אין קלייזל אויף קאַמינקע, באַגלייט פון זיין פאָטער און אַנדערע משפּחה־מיטגלידער.

דאָס צווייטע מאָל, אין ברען פון חורבן און פון דער יידישער אויסראָטונג דורך דער היטלער־בעסטיע, האָב איך אים צופעליק געטראָפן אין די וועלדער, נישט ווייט פון סלאָנים. פון אים האָב איך דאָס באַקומען אַ גרוס פון לידע, פון די לעצטע געבליבענע ביים לעבן, וועלכע ער האָט געדענקט.

איצט —אונדזער דריטע באַגעגעניש.

ווען מיר האָבן ביידע זיך אַ ביסל באַרואיקט, איז מיין ערשטע פראַגע געווען: פון וואַנען ער קומט און וווהין ער גייט? ער האָט מיר דערציילט בקיצור ווי אַזוי ער איז לעבן געבליבן, זיין צוריקקומען קיין לידע, זיין באַגעגעניש מיט די לעבנגעבליבענע און איצט — די אַרבעט אַלס פּאָליציאַנט אין דער סאָוויעטישער פּאָליציי אין לידע.

איך האָב זיך פון אים דערוווּסט, אַז פון דער גאַנצער לידער יידישער קהלה, געפינט זיך איצט אין שטאָט עטלעכע און זיבעציק לעבן געבליבענע, צווישן זיי איז אויך געווען מיין פרוי.

דער טאָג איז אַוועק, די קראַנקע זענען אַרויפגעטראָגן געוואָרן, — און איך צווישן זיי — צוריק אויף דער זעלבער נאַרע. און ווען דאָס ליכט איז אויסגעלאָשן געוואָרן, זענען נישט אויסגעלאָשן געוואָרן מיינע געדאַנקען. ווי אויף אַן עקראַן זענען דורכגעגאַנגען אין מיין זכרון די בילדער פון לידע און איר גלאַנץ פאַר דער מלחמה. איך האָב געזען די זעלבע שטאָט אין פלאַמען און אין פּאַניק לויפנדיקע מענטשן זוכן אַ רעטונג. ס'זענען מיר אַדורכגעגאַנגען בילדער פון דייטשן אַריינמאַרש, פון דער שחיטה, און צווישן די מוראדיקע בילדער האָבן אָפּגעהילכט די לעצטע ווערטער פון יעזיערסקין: „בערך זיבעציק לעבנגעבליבענע".

איך האָב מיך אָנגעשטרענגט אין דער פינצטער צו זען זייערע פּנימער, יועלכע זענען מיר באַקאַנט געווען פון פאַר דער מלחמה, און אין מיינע אויערן האָט אָפּגעקלונגען דער טרויער־ניגון פון „איכה", „איכה" — „ווי אַזוי" איז חרוב געוואָרן אַזאַ פּרעכטיקע יידישע קהילה?!...

יצחק רובינוביץ

אויפן פראנט

אָנהייב יולי 1944, נאָך דער באַפרייאונג, בין איך געקומען צוזאַמען מיט מיין פאַרטיזאַנער־איינהייט קיין נאָוואָגרודעק. פון דאָרט בין איך געקומען קיין לידע, אָפּגעגעבן די ביקס אין וואָיענקאָמאַט, און מיט צוויי וואָכן שפּעטער זיך מאָביליזירט אין דער סאָוויעטישער אַרמיי. פון לידע האָט מען אונדז געבראַכט קיין באַראַנאָוויטש און פון דאָרט קיין באָברויסק. דאָרט האָט מען אונדז אויסגעשולט און אָפּגעשיקט אויפן פראָנט, הינטער וואַרשע, ווו ס'האָבן אָנגעהאַלטן שווערע קאַמפן.

איך בין אַריינגעפאַלן אויפן ערשטן ווייסרוסישן פראָנט און אויף דער ליניע פון דעם הויפּט־מאַרשרוט פון דער סאָוויעטישער אָפענסיווע : וואַרשע—בערלין.

אין איינעם פון די קאַמפן בין איך שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן. אָן באַוווּסטזיין האָט מען מיך געבראַכט אין שפּיטאָל, ווו איך בין געלעגן עטלעכע חדשים. יאַנואַר 1945, פאַרן אָנהייב פון דער גרויסער סאָוויעטישער אָפענסיווע אויף וואַרשע, לענגויס דער ווייסל, האָט מען מיך אויסגעשריבן פון שפּיטאָל. איך האָב זיך צוריקגעקערט אין מיין איינהייט, ווו ס'האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די צוגרייטונגען צום אָנגריף. עס איז געקומען אַ נייע פאַרשטאַרקונג. דעם 13־טן יאַנואַר 1945, ווען ס'איז נאָך געווען פינצטער, האָט זיך אָנגעהויבן די אָפענסיווע אויף וואַרשע, מיט אַ שטאַרקע אַרטילערישע צוגרייטונג. מיין אָפּטיילונג האָט זיך געפונען אויפן בריקןקאָפּ דרום־צו פון וואַרשע.

מיר האָבן אָנגעהויבן אַרומרינגלען וואַרשע. אין רעזולטאַט פון דעם מאַנעוור האָבן די דייטשן פאַרלאָזן וואַרשע. איך בין געוואָרן אויסגעצייכנט מיטן מעדאַל „פאַר באַפרייען וואַרשע”.

נאָך שווערע קאַמפן האָבן מיר פאַרנומען די פוילישע שטעט : קאָנין, קאָלאָ, און געלאָזן הינטער זיך פויזן, ווו די דייטשן זענען געוואָרן אַרומגערינגלט. נאָך אַ בלוטיקן קאַמף זענען מיר אַריין אין דער פוילישער גרויסער שטאָט קאַליש, און נעבן זבאָנשין זענען מיר אַריבער די אַלטע פויליש־דייטשע גרענעץ און אַריינגעדרונגען אין דער פאַרשאָלטענער דייטשער ערד. ווייטער, נאָך אַ שטורעם, זענען מיר אַריין אין דער דייטשער שטאָט לאַנדסבערג. דערגרייכט דעם טייך אָדער, איבערן אייז אַדורך דעם טייך און פאַרנומען אַ בריקןקאָפּ אויף זיין מערב־ברעג, צפונדיק פון דער שטאָט און פעסטונג קיסטרין.

אין חודש מערץ האָב איך אָנטיילגענומען אין די גאַסןקאַמפן פאַר דער דעראָבערונג פון דער שטאָט און פעסטונג קיסטרין. דאָרט פאַלט אַריין דער טייך וואַרטע אין דער אָדער און דאָרט זענען געווען פיל מיליטערישע אונטערערדישע פאַבריקן. איך בין אויסגעצייכנט געוואָרן מיטן מעדאַל „פאַר העלדישקייט”.

דעם 16־טן אַפּריל 1945, איז פאָרגעקומען דער אַנטשיידנדיקער אָנגריף אויף בערלין. נאָך שווערע און בלוטיקע קאַמפן האָבן מיר דעם 22־טן אַפּריל דערגרייכט די פאָרשטאָט פון בערלין. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די אומאויפהערלעכע גאַסן־קאַמפן. מען האָט שווער געקעמפט פאַר יעדן הויז מיט די אָפּטיילונגען פון ס. ס. דעם 2טן מאַי האָט בערלין קאַפּיטולירט. צומאַרגנס איז אונדזער אָפּטיילונג געווען זען דעם רייכסטאַג. מיר האָבן זיך באַוועגט ווייטער אויף מערב. דעם לעצטן קאַמף האָבן מיר געפירט נעבן דעם דייטשן דאָרף פאַרכען, נעבן שטעטל גענטין ביי דעם טייך עלבע. דאָרט האָבן מיר זיך געטראָפן מיט די אַליאירטע מיליטערישע כוחות.

דעם 9־טן מאַי, אין אַ וועלדל, האָבן מיר געפייערט דעם טאָג פון נצחון איבער נאַצי־דייטשלאַנד.

איך בין אויסגעצייכנט געוואָרן מיטן „אָרדן פון פאָטערלענדישן קריג”, מיטן 2־טן ראַנג מעדאַל „פאַר דעראָבערן בערלין” און מיטן מעדאַל „פאַרן זיג איבער דייטשלאַנד 1941־45”.

אין מיטן יוני 1945 האָבן די אַמעריקאַנישע אָפּטיילונגען פאַרלאָזט די געביטן פון סאַקסאָניע־טירינגען און מיר זענען דאָרט אַריין. מיר זענען אָנגעקומען אין דער שטאָט נאַומבורג. אין יענער צייט האָבן די סאָוויעטישע מאַכט־אָרגאַנען אָנגעהויבן דעם פּראָצעס פון דענאַציפיקאַציע פון דער סאָוויעטישער זאָנע. מיר, אַלס קרבן פון דער נאַצישער בעסטיע, האָט מען צוגעטיילט צו די אָרגאַנען, וועלכע האָבן זיך מיט דעם פאַרנומען. איך בין זייער שטאָלץ געווען מיט דעם, און מיטן גאַנצן האַרצן זיך איבערגעגעבן דער דאָזיקער אַרבעט.

מיר פלעגן אַרעסטירן געוועזענע ס.ס.־מענער, געסטאַפּאָ־לייט און געוועזענע מיליטער־לייט פון הויכן ראַנג און שטעלן זיי פאַרן געריכט. ס'האָט זיך פּשוט נישט געגלייבט, אַז פאַר מיר, אַ ייד, וואָס אין דער אָקופּאַציע־צייט איז אין די אויגן פון די דייטשן געווען פיל ערגער ווי אַ הונט, פלעגן די פריערדיקע אויבער־מענטשן אַראָפּנעמען די היט.

עס האָבן פּאַסירט אויך פאַלן, ווען די געוועזענע פאַרברעכער, בעת דעם אַרעסטירן, פלעגן עפענען אַ פייער פון רעוואָלווערן. איך געדענק, אַז ענדע 1945, אין דער שטאָט נאַומבורג, האָבן מיר אַרעסטירט אין זיין וווינונג דעם געוועזענעם אָבערבעפעלסהאַבער פון דער דייטשער אָקופּאַציעאַרמיי אין דענעמאַרק אין די יאָרן 1940־42. ווי ער האָט געהייסן געדענק איך נישט. אַזוי האָב איך געדינט אין דייטשלאַנד ביז אָנהייב 1947 און שפּעטער אין רוסלאַנד.

זומער 1950 בין איך צוריקגעקומען אין מיין אַלטער היים־שטאָט לידע. ווי איך בין אַראָפּ פון באַן, בין איך גלייך געגאַנגען אויף לידער געסל, נעבן דעם טייך לידזייקע, ווו ס'איז פאַר דער מלחמה געשטאַנען אונדזער הויז, און דאָרט זענען פאַרגאַנגען מיינע גליקלעכע קינדער־יאָרן צווישן משפחה און חברים. איך בין אַרויף אויפן פּלאַץ, צוגעגאַנגען צום בערגל וואָס איז געווען פאַרוואַקסן מיט הויכן ווילדגראָז, וואָס איז פאַרבליבן פון דעם אַלעם וואָס איז געווען אין דער גליקלעכער פאַרגאַנגענהייט, געשטעלט זיך מיטן פּנים צו דער וויסט און זיך גוט אויסגעוויינט, ווי נאָך קיינמאָל נישט, אין משך פון פיל יאָרן פוןליידן און פּיין.

מרים יונגמן—סלונימצ׳יק

ביקור בלידא לאחר השואה

נעדרתי מלידא בדיוק 9 חודשים. ב־17 ביוני 1944 חזרתי הביתה. הבית של סבתי ברחוב שקולנה 45 עמד על תילו והיה מלא רוסים שמיאנו לחזור למולדתם. הם פינו לנו אגף אחד של הבית שכלל שני חדרים ומטבח. בדירה זאת גרנו 4 משפחות שמנו 6 אנשים. אחותי ליזקה ואני התחלנו מיד לעבוד. ליזקה בתור מנהלת גן ילדים ואני בתור מזכירה במשרד.

יש לציין שבמידה וידענו מה לדרוש מהגויים בחזרה, הם החזירו לנו. הצרה היא שגם אנחנו לא ידענו בדיוק איזה דברים ובאיזה כמויות לדרוש. בכל אופן כעבור חודשים מספר התאוששנו איך שהוא מבחינה כלכלית. ואז התחילה הריפט־ריאציה (חזרה למולדת) לפולין. אזרחים פולניים לשעבר יכלו לחזור למולדתם. תחילה הסתייגו היהודים אזרחי פולין לשעבר ולא האמינו לשמועות אולם לאט לאט התחילו להירשם.

אינני זוכרת אל־נכון מה היתה סיבת נסיעתי הראשונה לווילנה, אולם שם פגשתי בהרבה יהודים יחסית, ומהם רבים מליטא שהביעו משאלתם לעבור לפולין. קיבלתי קשר עם המנהיגים הציוניים בווילנה, נפגשתי עם ניסן רזניק, שעמד אז בראש הנוער הציוני במקום. הוא שוחח אתי על האפשרות לארגן העברת יהודי ליטא לפולין (האזרחים הפולניים יכלו לעבור בגלוי).

באחת מנסיעותי לווילנה פגשתי ברכבת את מולה קושצ׳נסקי במדי קצין והוא הציע לקחת אותי ואת ליזקה ולהעביר אותנו לפולין, מאחר והיה לו רשיון מעבר מיוחד. ליזקה עברה אתו לפולין ואילו אנ ימסרתי את מקומי לשכננו, בחור צעיר, פארטיזאן פצוע לשעבר, שבזמנו הועבר מהיער באווירון למוסקבה לריפוי והוא בן דודה של הסיה צדרוביץ שהתגוררה יחד אתנו בדירה. הוא היה חייב להתגייס מחדש. הוא כמובן שמח על ההזדמנות ועבר יחד עם ליזקה ומולה את הגבול לפולין.

אני נשארתי בדירה עם הסיה צדרוביץ וקובה דנציגר. ערב אחד הופיעו בביתי ניסן רזניק ורעיתו, חיים לזר ורעייתו ועוד שני זוגות יהודים מליטא ושאלו על האפשרות לעבור את הגבול לפולין. קובה עבד אז בעיריה כמשרטט והכיר את הפקיד מטעם הממשלה הפולנית שהיה הממונה על הריפטריאציה. בינתים דאגתי למקום לינה ל־8 אנשים וכעבור כמה ימים סודר הענין, תמורת תשלום כמובן. וכן נהייתי המקשרת בין ווילנה ולידא בהעברת יהודים מליטא לפולין. בעיר נשארה עוד בחורה ליטאית בשם מרים דומני ועליה היה להעביר את האנשים ללידא ואילו עלי היה לסדר להם מקום לינה ולהשיג להם היתר יציאה מרוסיה הלבנה לפולין.

היתה זאת עבודה אחראית, קשה ומסוכנת כאחת. אני המשכתי לעבוד כדי לא לעורר תשומת לב. אסור היה לי להיעדר מהעבודה ולכן נשאר לי מעט זמן לטפל בבאים.

כמה ימים אחרי נסיעתם של ניסן וחבורתו, הגיעו לביתי 5 בנות עם פתק מניסן רזניק ובו בקשה לסדר להן מקום לינה ואוכל ולהעבירם מוקדם ככל האפשר לפולין. בינתיים הגיע אלי גם חבר שלמדתי אתו יחד בווילנה. הוא קיבל צו גיוס והיה צריך לעזוב את רוסיה מהר ככל האפשר. חוץ מזה היו מגיעים גם אנשים מווילנה בקבוצות של 4—6 ליום.

הבחורות שניסן שלח היו במחנה ריכוז גרמני ושוחררו ע״י הצבא האדום. הן ניפגשו עם ניסן בתחנת הרכבת בגרודנו, משם רצו הרוסים לשלוח אותן למחנה עבודה ברוסיה בטענה „שאם הן יכלו לעבוד למען הגרמנים הן בודאי ישכילו לעבוד גם למענם״. למותר לציין שהן היו מזוהמות, רעבות וחסרות כל. נטלתי עלי ברצון ובאהבה נטל נוסף זה. מאז חיינו יחד תקופה של ששה שבועות בערך.

היו ימים שבלידא הסתובבו כמה עשרות אנשים שחיכו לתורם לעבור את הגבול. יש לציין כאן את עזרתם של היהודים שישבו אז בלידא בהלנת ההמון הרב הזה. במיוחד זכורה לי עזרתם של זלמן ברקוביץ וירוחם. ירוחם היה אז שוטר רוסי, והייתי זקוקה למידה רבה של אומץ, העזה ואמון על מנת לפנות אליו. הוא לא הכזיב. חייתי שבועות בפחד ומתח מתמיד. מולנו היתה המשטרה הרוסית, אני עבדתי במשרה ממשלתית, העיר היתה הרוסה, הרבה יהודים לא נותרו בה, וכל תוספת פנים חדשות היתה עלולה להכשיל. בינתים התעכבו המשלוחים. הפקיד מטעם הממשלה הרוסית במקום הבחין במתרחש ורצה אף־הוא ליהנות מהענין. לו היו ידידים יהודים משלו והוא הסתפק בפחות כסף מאשר הפולנים. והוא שהיקשה על הפקיד הפולני להשיג רשיונות. המקשרת פנתה לי עורף וניסתה להתקשר עם הפקיד הרוסי. הייתי על סף התמוטטות. המעמסה שלקחתי על עצמי היתה כבדה מדי. החלטתי לעזוב את לידא יחד עם הבנות והאנשים האחרים שחיכו לתורם בהזדמנות הקרובה. יצחק חברי הצליח לעבור ע״י ניירות מזוייפים שקובה סיפק לו חינם. הוא השיג גם טפסים בשביל הבחורות בלי פרוטה. מאנתי לקבל אנשים נוספים. במאמצים רבים עד מאוד עלה בידי קובה לסדר היתרי כניסה לפולין גם לאנשים הנותרים. ארזתי את חפצי והתכוננתי לדרך. הבנות ורבים מהליטאים שהיו אתנו לא ידעו מילה פולנית. אני וקובה היינו צריכים להיות להם לפה. למזלנו בדקו את הרשיונות בלילה. למדנו בעל־פה את כל הפרטים של המועברים וענינו לקריאת שמותיהם בתור. על שמות הגברים ענה הוא — קובה, על שמות הבחורות — אני. וכך הגענו סוף־סוף לביאליסטוק. שאלתי על אנשי התנועה הציונית במקום. רציתי שיעזרו לי לפחות לסדר את הבנות. יתר האנשים הסתדרו בכוחות עצמם. אמרו לי שהמרכז הוא בלובלין. כשהגעתי ללובלין התברר שניסן כבר עזב את לובלין בדרכו לארץ. לא היה לי למי לפנות. פגשתי במקרה בגרשון כ״ץ והוא הביא אותי למרתף שהיה מרכז הנוער הציוני במחתרת. אנשים שעמדו אז בראש התנועה „לא ידעו את יוסף״. הצלחתי איך־שהוא שיעזרו לבנות לנסוע הלאה, ואילו אני הצטרפתי לקבוצת בנות הונגריות שחזרו מהמחנות הביתה ויחד אתן, עם קובה ועוד כמה מכרים מלידא הצלחנו תמורת תשלום לעבור את הגבול לרומניה ומשם פנה איש־איש לדרכו.

אליהו דמשק

מיין אנקום נאכן חורבן

איך בין אָנגעקומען קיין לידע, אַראָפּ אויף דער פאַרשטאָט (זאַרעטשע), וואָס איז געווען אַמאָל באַוווינט געדיכט מיט יידן, אַראָפּ פון לאַסט־אויטאָ, אָפּגעשאָקלט פון זיך דעם שטויב, געמאַכט אַ פּאָר טריט פאָרויס און געבליבן שטיין, באַטראַכטנדיק די חורבות און זיך באַמיט צו אָריענטירן וווּ איך געפין זיך. דאָס האַרץ מיינס איז פאַרפלייצט געוואָרן מיט בלוט. וויינען האָב איך שוין נישט געקענט, געווען פאַרגליווערט פון דעם אַלעם וואָס איך האָב דורכגעמאַכט פאַר די לעצטע עטלעכע יאָר אין געטאָ און אין וואַלד, אַלס פּאַרטיזאַן.

די גאַנצע שטאָט איז פאַרברענט. פון דעם עק זעט מען די גאַנצע וויסטעניש פון שטאָט, מען זעט די פּאָר גרויסע געביידעס אויפן וויגאַן, וואָס זענען עטלעכע יאָר פאַר דער מלחמה אויפגעבויט געוואָרן דורך דער פּוילישער רעגירונג. אַלע פאַרברענטע הייזער זענען אָפּגערייניקט געוואָרן ביזן גרונט, נישטאָ קיין חורבות.

איך גיי מיט דער גאַס, ווייטער, נישטאָ קיין לעבעדיקער נפש. איך באַגעגן קיינעם נישט, נישט קיין יידן און נישט קיין קריסטן.

אָפּגייענדיק אַ שטיקל וועג, נאָך אַלץ אויף דער פאַרשטאָט זאַרעטשע, שטייט אין אַ זייט פון כביש אַ הילצערן שטיבל, וואָס איז געבליבן פון דער גרויסער שריפה. פון דאָרט איז צופעליק אַרויסגעגאַנגען אַ יידישער יונגערמאַן יעקב מאַלצאַדסקי. ער איז געווען נישט קיין לידער, נאָר אַ צייט יאָרן האָט ער באַאַרבעט גרויסע שטחים ערד, געדונגענע ביי פּוילישע מאַגנאַטן אין דער סביבה פון לידע.

דער יונגערמאַן איז מיר אַרויסגעשיקט געוואָרן, פּונקט ווי אַ מלאך פון הימל. מיר האָבן זיך דערפרייט איינער מיטן צווייטן, דערזעענדיק זיך לעבעדיקע, אַרומגעכאַפּט זיך און צעקושט פון איבערראַשונג. די ערשטע פראַגע מיינע איז געווען, צי זענען געבליבן יידן אין לידע? ווייל, ווען איך האָב פאַרלאָזט דעם געטאָ און אַוועק אין וואַלד האָב איך נאָך איבערגעלאָזט 1,500 יידן לידער איינוווינער און ביי 1,500 יידן געבראַכטע פון לידער סביבה. וועגן דעם וואָס מען האָט שפּעטער אַרויסגעפירט קיין מיידאַנעק האָב איך נאָך געהערט אין וואַלד, אָבער ווער און וויפל עס זענען געבליבן האָב איך נישט געוווּסט און זיך נישט געקענט פאָרשטעלן.

מאַלצאַדסקי ענטפערט מיר: „יאָ, עס זענען געבליבן אַ ביסל לידער יידן. גייט אַרויף אויפן שול־הויף, דאָרט איז געבליבן אַ פּאָר הייזער, וווּ עס האָבן זיך באַזעצט אַלע איבערגעבליבענע לידער יידן. דאָרטן, ביי זיי, קענט איר זיך דערוויסן ווער און וווּ געפינען זיך די עטלעכע צענדליק איבערגעבליבענע, איינצלנע, צעבראָכענע לידער נפשות.”

איך האָב זיך מיט אים געזעגנט און גענומען שפּרייזן ווייטער, נישט מיט דעם טראָטואַר, נאָר אין מיטן גאַס, וווּ מיר זענען געגאַנגען אין דער צייט פון די היטלעריסטן. כ׳בין געגאַנגען אין מיטן גאַס נישט צוליב מורא פאַר היטלעריסטן, דאַן האָב איך שוין פאַר זיי נישט מורא געהאַט, נאָר פון אויפרעגונג, פון פאַרביטערונג, זעענדיק פאַר די אויגן דעם חורבן פון דער יידישער שטאָט לידע. די פּלעצער וווּ עס זענען געשטאַנען גרויסע צווישטאָקיקע געביידעס, זענען אָפּגערייניקט, ריין, פּונקט ווי עס וואָלט דאָרט קיינמאָל קיין זאַך נישט געווען און קיינער קיינמאָל נישט געלעבט. ווי געווענלעך בלייבן נאָך אַ שריפה די פאַרברענטע חורבות, די הויכע קוימענס, נאָך דער מלחמה. נישט ווי געוויינלעך איז אַלץ חרוב געמאַכט ביזן גרונט. אַלע מויערן זענען פאַנאַנדערגענומען ביזן גרונט, די פּלעצער אויסגעראַמט, אָפּגערייניקט דורך די יידן זעלבסט, וואָס זענען טאָג טעגלעך געטריבן געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבעט באַקומענדיק 125 גראַם ברויט מיט אַ זופּ פון צעפּוילטע קאַרטאָפל מיט וואַסער.

איך גיי און קוק זיך אַרום, דערקען קוים די גאַסן, אָריענטיר זיך מער־ווייניקער וווּ וואָס עס איז געווען, זאָג צו זיך אַליין שטילערהייט: דאָ איז געווען די געביידע פון מלוכה־קאַסע, אַנטקעגן די געביידע פון דעם שטאָט־ראָט, דער קליינער חרוב געמאַכטער שטאָט־גערטנדל, די הילצערנע געביידע אַנטקעגן שטאָט־גערטנדל, וווּ עס איז געווען די שטאָטישע ביבליאָטעק.

די פּלעצער איז געווען אַ ביסל לייכטער צו דערקענען, ווייל דאָס איז געווען אין דער סביבה פון די חורבות פון דעם איבערגעבליבענעם „געדימין שלאָס”.

כ׳גיי ווייטער. כ׳זע דעם קלויסטער, וואָס האָט קיין פייער גישט גענומען צוליב די גראָבע ווענט און פאַרפלאַנצטע גרויסע בוימער, וואָס האָבן געשטערט דעם פייער אַריינכאַפּן זיך אין אים און אים חרוב מאַכן.

איך קום צו אויף דער צענטראַלער גאַס, ווילנער — שפּעטער האָט די זעלבע גאַס זיך גערופן סוואַלסקע. דער קינאָ „עדיסאָן” אַנטקעגן דעם שטאָט־גאָרטן, די קאַמינקע גאַס, שפּעטער דריטער מאַי גאַס. איך גיי ווייטער — סאַלץ׳ס הויף, אַנטקעגן דעם פּלאַץ, וווּ עס איז געווען דער מויער פון די ברידער ווינאָגראַדאָוו, גרויסע שיינע געשעפטן; די שמאָלע געסלעך טורעצקע, אַנטקעגן רויטע, די ווייטערדיקע געסלעך, גלעזער גאַס, קאַמערציינע, אַנטקעגן דעם אַרויפגאַנג אויפן מאַרק, פּאָליציינע — שפּעטער אויפן נאָמען פון י. ל. פּרץ; לידער געסל, וואָס פירט צום וועלדל ראַסלאַקי, די חורבות פון דער גרויסער געביידע וווּ עס איז געווען דער גרויסער קינאָ „נירוואַנאַ” — אַ גרויסער הויף מיט חורבות. דאָס האָבן די היטלעריסטישע מערדער נישט פאַנאַנדערגענומען, ווייסנדיק אַז דאָס געהערט צו אַ געוויסן פּאָליאַק דלוסקין. מ׳האָט דאָרט איינגעאָרדנט די קיך פאַר די יידן, וואָס מ׳האָט גענומען צו צוואַנגס־אַרבעט און פאַר דעם באַקומען געקאָכטע וואַסער מיט צעפּוילטע קאַרטאָפל.

ווייטער קום איך צו צום געסל וואָס פירט צום שולהויף. די ברוקירטע גאַסן זענען גאַנץ, אַלץ אַרום איז פּוסט און וויסט, ריינע אָפּגעליידיקטע פּלעצער. דער גרויסער שטח אין דעם שול־הויף געסל, וווּ עס זענען געווען אויסגעבויט די גרויסע, מאָדערנע לידער שטאָט־שול, דער גרויסער בית־המדרש, געפאַרבט אויף ווייס; פון איין זייט אַנטקעגן די קצבישע שול, די חסידישע שול, נאָך אַ שול, די סטאָלאַרסקע

קלויז, שניידערשע קלויז; דער גרויסער בנין פון תלמוד־תורה מיטן מושב זקנים, דער בנין פון דער קהילה — אַלץ איז חרוב. אַ גרויסער ליידיקער פּלאַץ, כמעט אויפן גאַנצן פאַרנעם פון דעם שול־הויף געסל.

נאָכן קליינעם בריקל אויפן שמאָלן, שמוציקן טייכל זענען נאָך פאַרבליבן עטלעכע הילצערנע הייזלעך, ווו ס׳געפינען זיך די עטלעכע צענדליק לידער שרידים, איינצלנע געבליבענע פון גרויסע משפחות. איך האָב געטראָפן די צוויי שוועסטער לאה און מרים סלאָנימטשיק. זיי האָבן זיך אַריינגעצויגן אין זייער זיידנס הויז, צוגענומען צו זיך נאָך עטלעכע איינצלנע מענטשן און אַזוי צוזאַמען געלעבט.

איך בין דאַן געווען אין לידע בלויז דריי טעג. כ׳האָב באַטראַכט די חורבות, דערמאָנט זיך אין יעדערן באַזונדער. שווער איבערצוגעבן ווי צובראָכן כ׳בין געווען מאָראַליש. גייענדיק איבער די גאַסן וואָס זענען מיט אַ פּאָר יאָר צוריק געווען באַוווינט בלויז פון יידן, ווו עס זענען געווען גרויסע יידישע געשעפטן, אַ שטענדיקער גערויש און געפילדער. היינט איז דאָ אַלץ טויט, שטיל, פאַרברענט און פאַנאַנדערגענומען ביזן גרונט.

איך האָב אין מיין געבורט־שטאָט נישט געקענט פאַרבלייבן און דאָ פירן אַ נאָרמאַל לעבן. איך האָב זיך צוריק געאיילט קיין סלאָנים, וואָס איז אויך געווען טיילווייז אַזוי פּוסט און פאַרברענט, אָבער זי איז מיר נישט געווען אַזוי באַקאַנט און היימיש, ווי מיין שטאָט לידע.

דער סך הכל פון לידער באַפעלקערונג

מיר, עטלעכע לידער, האָבן געמאַכט אַ חשבון און אויפגעציילט קוים הונדערט איבערגעבליבענע נפשות, זייער פיל איינצלנע פון גרויסע פאַרצווייגטע משפחות, וואָס זענען אויף פאַרשידענע אופנים געבליבן ביים לעבן. איך האָב זיך דערוווּסט, אַז עס איז געבליבן לעבן אַ קינד פון מיינעם אַ גוטן פריינד, דאָס טעכטערל פון באַוווּסטן אין לידע בוכהאַלטער לאַזאַר אָלשטיין. דאָס מיידעלע איז געבליבן לעבן אויף פאָלגנדן אופן: אין טאָג פון 17־טן סעפּטעמבער 1943, ווען מען האָט ליקווידירט אַלע יידן אין לידע פירנדיק זיי גרופּנווייז צום באַן, כדי אָפּצושיקן קיין מיידאַנעק, האָבן זיך עטלעכע פּערזאָן געראַטעוועט אַרויסגייענדיק פון די רייען און אַנטלאָפן צו באַקאַנטע קריסטן אָדער אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער. די עלטערן פון דעם קינד, וואָס איז דאַן אַלט געווען 12 יאָר, האָבן גייענדיק צווישן זיך אָפּגערעדט, אַז זיי וועלן פּרוּוון אַנטלויפן פון זיכערן טויט. דער גורל איז געפאַלן אויף דאָס טעכטערל, אַז זי זאָל די ערשטע פאַרלאָזן די ריי און אַוועקגיין צו אַ באַקאַנטן קריסט, שפּעטער וועלן די עלטערן מיטן יינגערן יינגעלע אויך טאָן דאָס זעלבע. די מיידעלע, יהודית אָלשטיין, איז געלונגען אַרויסצוגיין פון דער ריי, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט דורך עטלעכע היטלעריסטן און זי איז אַוועק צום באַקאַנטן קריסט, אַ באַוווּסטער אינזשענער, אַ טשעך מיטן נאָמען וואָלני. דאָרט האָט זי מיט אומגעדולד און פּיין געוואַרט אויף אירע עלטערן מיטן יינגערן ברודערל, וועלכע האָבן וואַרשיינלעך נישט געהאַט קיין גוטע געלעגנהייט אַרויסצוגיין פון די רייען און זיך ראַטעווען פון זיכערן טויט. יהודית איז אָפּגעזעסן בערך 10 חדשים, טיילווייז אין אַ צימער באַהאַלטן, געאַרבעט ביי דער קריסטין אין הויז, געדינט טריי דער קריסטלעכער משפּחה וואַרטנדיק אויף דער גאולה, האָפנדיק זיך נאָך אַמאָל צונויפקומען מיט אירע עלטערן.

אַרויסגייענדיק פון קריסטלעכן הויז, האָט יהודיתל, נישט האָבנדיק קיין היים, זיך פאַרהאַלטן אויף אַ קורצער צייט ביי אַ חברטע פון שולע, משפחה פּיטלוק. פון דער משפחה האָב איך יהודיתן צוגענומען צו מיר קיין סלאָנים, אַוועקגעשיקט לערנען אין אַ סאָוויעטישער שולע, באַזאָרגט מיט אַלץ וואָס ס׳איז איר געווען נויטיק לויט מיינע מעגלעכקייטן.

אַזוי זענען מיר צוזאַמען, נידערגעשלאָגענע, פאַרביטערטע פון דעם אַלעם וואָס מיר זענען דורכגעגאַנגען אָפּגעוועזן אין סלאָנים ביי אַ זיבן חדשים. גרויס איז געווען אונדזער ווייטיק, ווען אין דער יידישער שטאָט סלאָנים האָט מען נישט געקענט צונויפזאַמלען אַ מנין ערב יום הכפורים צו כל נדרי. אַ פּאָר שעה פאַר כל נדרי האָבן זיך אָפּגעזוכט עטלעכע סאָוויעטישע יידישע זעלנער, וואָס זענען געווען גרייט זיך אָפּשטעלן צו כל נדרי אין שטאָט. אַזוי האָט אויסגעזען די יידישע שטאָט סלאָנים אין 1944. די איבערגעבליבענע איינצלנע שרידים אין יעדער שטאָט און שטעטל אין פּוילן האָבן געזוכט צו אַנטלויפן פון דער מרה־שחורהדיקער אַטמאָספער און פאַרבלוטיקטער ערד.

קיילע ספוטניצקאַ (קרייער)

צוריק אין מיין היימשטאט

אין מיטן אַ שטילן זומער־טאָג, ווען אַלץ האָט נאָך געבליט, פול מיט פרייד האָט נאָך געפליסט דאָס ידישע לעבן, איז אונדזער פאַמיליע און מיין היים פלוצלינג צעבראָכן געוואָרן. דאָס איז געווען דער 20.6.41. דעם פאָטער אונדזערן, אַ ייד, וואָס האָט אין זיין לעבן קיין פאַרברעכן נישט באַגאַנגען און קיינעם קיין שלעכטס וואָרט נישט געזאָגט, האָט מען פון אונדז אַוועקגעריסן און פאַרשפאַרט אין תפיסה. אונדז האָט מען פאַר זיינע „גרויסע זינד" פאַרשיקט קיין סיביר. מיר זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון אונדזער היים. מען האָט נאָך נישט געטראַכט און נישט געחלומט, אַז אויף מאָרגן קען עפּעס מער שרעקלעכערס געשען.

פיל באַקאַנטע פון שטאָט האָבן אונדז באַגלייט מיט טרערן אין די אויגן. ווען דער לאַנגער צוג האָט גערירט, זענען זיי נאָכגעלאָפן און געוואָרפן דעם לעצטן בליק צו אונדז. מער האָבן מיר זיי נישט געזען. ביז היינט קלינגען מיר נאָך אין די אויערן זייער לעצט האַרצרייסנדער געוויין און די געזעגענונגס־ווערטער: „ווער ווייס צי מיר וועלן אייך נישט מקנא זיין".

די וואַגאָנען רירן זיך לאַנגזאַם און אַ מוראדיקע שווערקייט באַפאַלט יעדן פון אונדז. דער לעצטער בליק אויף אונדזער ליבע שטאָט. דער לעצטער בליק אויף דער פרייער וועלט.

דער וועג ציט זיך לאַנגזאַם און שווער. דורך די פאַרקראַטעוועטע וואַגאָנען זעען מיר ווו נישט ווו אַ מערקווירדיקן אומרו. מיר קומען אָן קיין מינסק און ווייסן נישט, אַז דער קריג האָט אויסגעבראָכן. דורך די קליינע פענסטער מערקן מיר ווי עס לויפן דורך מענטשן, זעלנער אין גאַז־מאַסקעס. מיר מיינען, אַז דאָס זענען איבונגען און מיר פאָרן אַלץ ווייטער און ווייטער אין די טיפעניִשן פון גרויסן רוסלאַנד.

דורך אַ צופאַל האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דער קריג האַלט שוין אָן העכער אַ וואָך צייט. מיט פאַרגליווערטע הערצער לייענען מיר אַ צייטונג, וועלכע מיר האָבן דורך די קראַטן אויסגעבעטלט ביי דורכפאָרנדיקע זעלנער. פון דער צייטונג דערוויסן מיר זיך, אַז די שטאָט לידע שטייט אין פלאַמען. אַ גרויסע צאָל זעלנער און אויך אַ גאַנצע דייטשישע דיוויזיע צעשלאָגן נעבן לידע.

לידע ברענט. דאָס האַרץ ווערט צעריסן פאַר ווייטיק, פאַר די וואָס זענען דאָרט פאַרבליבן.

מיר קומען אָן טיף אין סיביר. שרעקלעכע טעג גייען אַדורך. אונדזער האַרץ איז אין לידע.

עס דערגייען טרויעריקע ידיעות פון פראָנט. דער שונא דערנענטערט זיך צו מאָסקווע. עשאַלאָנען מיט פאַרווונדעטע קומען אָן אין די געגנטן ווו מיר געפינען זיך.

אַ קאַלטע נאַכט. מיר גייען פון דער נאַכט־שיכט אַרבעט. מיר זעען ווי פון מאַשינען נעמט מען אַראָפּ פאַרווונדעטע זעלנער. עס גיט מיר אַ ריס ביים האַרץ און איך מיט מיין שוועסטער גייען צו צו אַ סאַניטאַר וואָס טראָגט אויף אַ בעטל אַ פאַרווונדעטן, און פרעג: צי איז אימיצער פון לידע צווישן די פאַרווונדעטע? מיין פראַגע קומט מיר זעלבסט אויס צו זיין נאַריש. צווישן טויזנטער פאַרווונדעטע קען דער סאַניטאַר פונקט וויסן ווער ס'איז פון לידע. אָבער אַ צופאַל: דער סאַניטאַר ענטפערט מיר „יאָ, ס'איז פאַראַן איינער מיטן נאָמען שולמאַן. ער איז פון לידע". עס שטאַרבן מיר אָפּ אַלע גלידער. „ווער נאָך?" פרעג איך. ער ענטפערט מיר: „קום מאָרגן וועסטו אַלץ וויסן".

מאָרגן פרי קומען מיר אין שפּיטאָל אַריין. שולמאַן איז געווען דער בעסטער חבר פון מיין ברודער עליו השלום. מיר גייען אַריין אין שפּיטאָל. דער מענטש דערקענט אונדז. טרערן פון פרייד און פון טרויער אין זיינע און אין אונדזערע אויגן. ווער האָט געחלומט זיך צו טרעפן אין וויטן סיביר. די אַרומיקע זעלנער קוקן זיך צו און זענען אים מקנא. „וואָס, דו האָסט דיין שוועסטער געטראָפן?" ס'איז אַלץ איינס ווי שוועסטער — פון איין שטאָט זענען מיר.

ס'איז אַדורך אַ קורצע צייט. שולמאַן איז ווידער צום פראָנט אַוועקגעשיקט געוואָרן. מיר האָבן פון אים נאָך באַקומען איין־איקע בריוו, פון כאַרקאָוו, און נישט מער. זיין גורל איז אונדז געבליבן אומבאַוווּסט.

די צייטונגען האָבן טאָג טעגלעך געשריבן וועגן די שוידערלעכקייטן פון די דייטשישע בעסטיעס. מיר האָבן געהאַט דאָס געפיל, אַז אונדזער פאָלק קומט אום. טאָג און נאַכט האָבן מיר קיין רו נישט געפונען און איבערגעלעבט אין זאָרג וועגן גורל פון די דאָרטיקע פאַרבליבענע.

דער גורל פון דער מלחמה האָט זיך איבערגעדרייט. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן באַקומען אַלץ שטאַרקערע קלעפּ פון דער רויטער אַרמיי. מען האָט זיך אַלץ מער דערנענטערט צו אונדזער שטאָט. טאָג און נאַכט האָבן מיר געוואַרט ביים ראַדיאָ צו דערהערן די בשורה, ווען מען וועט באַפרייען לידע. מיר האָבן זיך דערוואַרט. אַ האַסטיקער קלאַפּ און ריס אין האַרץ האָט אונדז געגעבן, אַז מיר האָבן דערהערט די ווערטער: „לידע איז באַפרייט".

דעם זעלבן טאָג האָבן מיר אָנגעשריבן עטלעכע בריוו, כאָטש פיל האָפענונג צו באַקומען אָן ענטפער האָבן מיר נישט געהאַט. דאָך האָבן מיר געשריבן. אפשר איז דאָך עמעצער געבליבן לעבן פון אונדזער גרויסער משפחה. ס'איז אַדורך אַ לאַנגע צייט און קיין ענטפער איז נישט געקומען.

פלוצלונג — אַ בריוו פון לייביש פערדמאַן, אונדזערס אַן אַלטער פריינט. אַ בריוו פול מיט צער און צאָרן: פון אונדזער משפחה — קיינער איז נישט געבליבן לעבן. פון דער גאַנצער שטאָט זענען געבליבן געציילטע יידן, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט דורך אַ נס. לידע איז פאַרניכטעט, אָפּגעמעקט צוזאַמען מיט אירע טייערע יידן.

טרויערן? ס'איז ווייניק צו זאָגן. מיר זענען געווען צעבראָכן. און כאָטש פון לידע איז גאָרנישט געבליבן און קיינער איז נישט געבליבן, האָט נאָך דאָס האַרץ אַהין געצויגן, צו זען נאָך אין לעבן אונדזער געבורט־שטאָט.

אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן מיר ווידער געהאַט אַ שווערן קלאַפּ פאַר מיר און מיין מוטער און שוועסטער. ס'איז ענדע יאָר 1944. מיר באַגלייטן אונדזער איינציקן ברו־

דער צום פראָנט. מיר געזעגענען זיך מיט די ווערטער: „נקמה פאַר דעם אומשולדיקן בלוט!" פון ווייטן מאַכט ער מיט דער האַנט און רופט: היט אָפּ דער מאַמען!

מער האָבן מיר אים נישט געזען. ער איז אומגעקומען אויפן פראָנט. די אייניקע בריוו וואָס ער האָט נאָך באַוויזן אָנצושרייבן זענען געווען פול מיט ווייטאָק. ער גייט דורך די צעשעדיקטע שטעט, לידיקע, אָן יידן, באַפרייטע לאַגערן, און זעט אויסגעמאַטערטע רעשטלעך יידן, וועלכע זענען פאַרבליבן און באַטאָנט „די אייציקע טרייסט מיינע איז — נעמען נקמה!"

די קריג ענדיקט זיך. מען טאַנצט אין די גאַסן. אונדזער האַרץ איז פול מיט טרויער. נישטאָ וועמען צו באַגעגענען און וועמען צו דערוואַרטן. נישטאָ ווו צו פאָרן און נישטאָ ווו צו בלייבן. מיר באַשליסן וואָס שנעלער אַוועקצופאָרן און זיך פאַראייניקן מיט די רעשטלעך יידן, וועלכע ס'איז געלונגען צו ראַטעווען דאָס לעבן.

מיר זיצן אין די וואַגאָנען און עס גלייבט זיך נישט, אַז ענדלעך איז געקומען די מינוט, אָבער — צו וועמען פאָרן מיר און וואוהין? זעקס וואָכן דויערט די רייזע, אָבער מיר פילן נישט קיין דערשעפונג, ווייל מיר פאָרן מיטן געדאַנק, מישטיינס־געזאָגט: „אַהיים".

און אָט קומען מיר וואָס אַמאָל נענטער און נענטער צו לידע. מיר פאָרן דורך די נאָענטע שטעטלעך נעבן לידע און מאַכן נישט צו קיין אויג, כאָטש מיר זענען אַזוי מיד פון אונדזער לאַנגער רייזע.

ענדלעך, פאַרטאָג קומען מיר אָן קיין לידע. מיר טראַכטן נישט קיין סך און לויפן שנעל אַרויס פון עשאַלאָן אין שטאָט אַריין. מען איז געווען געוווינט כמעט אַ האַלבע שעה צו גיין ביז דער גאַס ווו מיר האָבן געוווינט. נאָר עפּעס מאָדנע — אַ מינוט האָט איצט דער וועג געדויערט. די שטאָט? — מען קען איר איבערהויפּט נישט דערקענען. יעדעס הויז דערציילט דעם שוידער וואָס זי האָט געזען. די הייזער זעען אויס ווי צעבראָכענע מצבות. יעדעס הויז אַן אויסגעלאָשן מענטשלעך לעבן.

מיר דערנענטערן זיך צו אונדזער הויז. ס'איז נישט קיין הויז, נאָר אַ בערגל פאַרוואַקסן מיט גראָז. נעבן אים נישט ווייט, אַן איינגעבויגענער בעטאָנענער סלופּעק, — דער איינציקער סימן, אַז דאָ איז געשטאַנען אונדזער הויז. קיין סך צייט דאָ שטיין קען איך נישט. עס האָבן זיך מיר די פיס אונטערגעבראָכן. איך ווייז זיך אויס ווי ביי אַ קבר און אַנטלויף פון שרעקלעכן בילד. איך לויף דורך די שול־גאַס. פּוסט און וויסט, מען זעט נישט קיין איין יידיש פּנים. פון אַלע שולן קיין סימן נישט. פונקט עס וואָלט דאָ קיין ייד זיך קיינמאָל נישט געפונען. דאָס טייכל פליסט דאָרט שטיל און רויק. איך טו אַ בליק און טראַכט: דו נישטיק טייכעלע, האָסט איבערגעלעבט אַלעמען, אַלץ געזען — און דו פליסט ווייטער, ווי קיינמאָל גאָרנישט געשען...

מיר לויפן ווייטער, ווייל די ערד ברענט אונטער אונדז. מיר לויפן אין דער ריכטונג פון די קאָשאַרן ווו אונדזער מומע גאָלדע מיט אירע קינדער האָבן געוווינט.

ענדלעך דערזעען מיר די שטוב פון ווייטן. מיט אויסערגעוויינלעכער שנעלקייט קומען מיר צו. מיר קוקן נישט דרייסט אַריין דורכן פענסטער און דערזעען דיזעלבע מעבל, אַפילו דאָס בעטגעוואַנד דערקענען מיר. אָבער אַנדערע מענטשן, אינגאַנצן פרעמדע, שלאָפן אין די בעטן. נישט דרייסט קלאַפּן מיר אָן כדי זיך עפּעס דערוויסן. מען עפנט אונדז בלויז די טיר, און מען בלייבט אומצופרידן מיט אַזעלכע געסט. כדי אונדז אָפּפּטרן זאָגט מען אונדז אַ ליגן, מיר זאָלן שנעלער זוכן אַ זון פון דער געוועזענער באַלעבאָסטע פון דעם הויז און — פאַרהאַקן שנעל די טיר...

מיר טראַכטן: וויפל טעג האָט די מומע גאָלדע נישט דערעסן כדי צו האָבן אַ שטיקל אייגן ווינקל און איצט וווינען דאָרט פרעמדע גויים.

דער ווייטאָק און פאַרדראָס איז גרויס און עס ווילט זיך שנעל אַנטלויפן. קיין צייט צו לויפן ווייטער האָבן מיר נישט. די באַן שטייט געציילטע שעה'ען. מיר ווילן לויפן אויף נאָך פיל פּלעצער. אָבער לײדער, די צייט דערלויבט נישט. עס ווילט זיך לויפן זען יעדן פּלאַץ, ווו מען האָט געהאַט חברים, פריינט און באַקאַנטע. נאָר ס'איז אַלץ איינס, שווער צו דערקענען די פּלעצער. אומעטום דאָס זעלבע טרויעריקע בילד. אין די איבערגעבליבענע הייזער, וועלכע מען האָט פאַרהאַרעוועט מיט שווייס און געשפּאָרט אַ גאַנץ לעבן, וווינען דאָרט באַקוועם די גויים. עס ווילט זיך אַנטלויפן פון דעם אַלעמען — וואָס ווייטער פון חורבן.

מיר לויפן דורך דעם אַמאָליקן מאַרק. מען זעט עטלעכע סטראַגאַנעס, פּוסט אַרום. נישטאָ קיין סוחרים, קיין קליינהענדלער, קיין הענדלערקעס מיט אויבסט, קיין יידישע באַלעבאָסטעס מיט קוישלעך אין די הענט — אַלץ איז אָפּגעשטאָרבן, פּונקט ווי עס וואָלט קיינמאָל גאָרנישט געווען.

מיר לויפן צוריק צום באַן, ווייל די צייט איז באַגרענעצט. מיר טרעפן דאָרט פיל באַרעמהאַרציקע קריסטינס, וועלכע באַגעגענען אונדז כלומרשט מיט פרייד. און וווּנדערן זיך גלייכצייטיק פון דעם וואָס מיר לעבן. אַנדערע גיבן נאָך צו: „יידן, יידן, אייערע ברידער און שוועסטער זענען געגאַנגען ווי שעפּסן צו דער שחיטה", און דערמיט שיטן זיי אונדז זאַלץ אויף די ווונדן. בעת־מעשה ווייסן מיר נישט וואָס צו ענטפערן. אין אַ מינוט אַרום אָריענטירן מיר זיך און זאָגן: „און וואָס האָט איר געשוויגן? געוויס געווען באַשעפטיקט מיט העלפן זיי פירן!..."

די באַן רירט פון פּלאַץ. מיר קוקן מיט פאַרביטערונג אויף דער פאַרשאָלטענער ערד, און פּונקט אַזוי ווי פריער האָט אונדז געצויגן צו קומען און זען, אַזוי טרייבט אונדז איצט און מיר ווילן מער נישט זען, נאָר אַנטלויפן ווייט ווייט פון דער ערד, וואָס איז דורכגעזאָפּט מיט אונדזער בלוט.

שרה שיף (רובינוביץ)

נאָכן חורבן

נאָכן קריג האָב איך זיך צוריקגעקערט קיין לידע. אין מיין פאַנטאַזיע האָב איך זיך פאַרגעשטעלט ווי פאַרענדערט מיין שטעטל איז נאָכן קריג. נאָר דאָס וואָס איך האָב דערזען פאַר מיינע אויגן האָט איבערגעשטיגן אַלע מיינע ערוואַרטונגען. די גרויסע שול מיטן קיילעכדיקן דאַך און דער באַזילבערטער גרויסער קאָפּ איבער אים — האָט מען געקענט זען פון אַלע זייטן הינטערן שטאָט. זי האָט צענדליקער יאָרן איבערגעשטיגן אַלע הויכע געביידעס אין שטעטל מיט איר שטאָלצן און הייליקן אויסקוק. די שול, וואָס איז געווען דער סימבאָל פון שיינקייט און הייליקייט ביי אונדז, איז פאַרשוווּנדן פון האָריזאָנט.

איך בין געשטאַנען ביי דער זייט פון גרויסן מיליטערישן לאַסט־אויטאָ, וועלכער האָט מיך געבראַכט קיין לידע, און געזוכט דאָס אַמאָליקע בילד פון דער ווייטנס. דאָס בילד, וואָס איז געווען איינגעקריצט אין מיין זכרון, נאָר לײדער האָב איך עס מער נישט געפונען. אַפילו די מויערן, וועלכע האָבן די שול אַרומגערינגלט זענען פאַרשוווּנדן. נאָר דער גרויסער, ווייסער קלויסטער, מיטן הויכן צלם, האָט ווי פּראָוואָצירנדיק געקוקט אויף מיר פון ווייטן...

לידע! מיין אַלטע היים. איך האָב געהאָפט, נאָך 5 יאָר ליידן און פּיין, צו געפינען ביי דיר, נאָך מיין צוריקקומען, עפּעס אַ נאָענטקייט, אַ טראָפּן פון האָפענונג — און אפשר נאָך עמעצן פון מיינע נאָענטע.

די טרערן, וואָס האָבן זיך געגאָסן פון מיינע אויגן אין יענעם מאָמענט האָבן נישט נאָר באַוויינט די טויזנטער יידן, וועלכע זענען דאָ אומגעקומען; נישט נאָר מיין גרויסע און פאַרצווייגטע משפּחה — פון וועלכער נאָר מיינע עלטערן, ברידער און שוועסטער זענען געבליבן אין סיביר. איך האָב באַוויינט אַלע געסעלעך, אַלע יידישע הייזער, וועלכע זענען פאַרשוווּנדן צוזאַמען מיטן יידישן לעבן, און אונדזער גרויסע לידער שול.

דער שאָפער, אַ סאָוויעטישער זעלנער, וועלכער האָט מיך געבראַכט קיין לידע, האָט קענטיק פאַרשטאַנען, אַז איך בין שטאַרק פאַרצווייפלט און צעבראָכן. ער איז רואיק געזעסן און געקוקט אויף מיינע טרערן מיט מיטגעפיל. מיר איז געוואָרן אומאַנגענעם און איך האָב גענומען אים טרייסטן:

— „איך האָף, אַז דו וועסט דיינע נאָענטע יאָ געפינען ביים לעבן, ווען אַפילו דיין וווינאָרט זאָל זיין פאַרניכטעט ווי דאָ."

— ס קאָן זיין — האָט ער ווי פאַרשעמט געענטפערט. — נו, דו בלייבסט דאָ? ווייל איך מוז ווייטער פאָרן — האָט ער צוגעגעבן.

— יאָ, זיכער בלייב איך דאָ, ווייל איך מוז גיין אַ קוק טאָן אויף אונדזער שטוב, אויב זי שטייט נאָך.

מיר האָבן זיך געדריקט די הענט און געווּנטשן פיל גליק איינער דעם צווייטן. דער אויטאָ האָט גערירט פון אָרט און איך בין אַוועק מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ צום צענטער פון שטאָט.

ניט צו דערקענען. איך האָב געבלאָנדזשעט. זעלטן ווען מען האָט געזען אַ דורכגייער. די לאַנגע סזוואָלסקע גאַס איז געווען ווי פאַריתומט. די מויערן פוןביידע זייטן זענען אָפּגעמעקט געוואָרן. עס האָבן זיך נאָר געצויגן לענגאויס קופּעס גרוז. ווען איך האָב געמיינט, אַז איך דאַרף זיך שוין פאַרנעמען אויף לינקס, גיין דורכן מאַרק, האָב איך בשום אופן נישט געפונען וווּ דער מאַרק איז. אַלץ אַרום איז געווען פאַרוואָקסן מיט הויכע און ווילדע גראָזן. איך האָב געזוכט אַ סימן פון אַמאָליקן מאַרק־פּלאַץ, וואָס זאָל מיר זיין אַ צייכן, וווּהין איך דאַרף גיין. פּלוצלונג, האָב איך פון דערווייטנס דערזען די גרויסע מאַרק־פּאָמפּע. זי איז געבליבן שטיין אויף איר פּלאַץ נישט גערירט, ווי אַ זכר לחורבן... וווּ איז מיין פעטערס מויער, וועלכער איז געשטאַנען עטלעכע מעטער פון דער פּאָמפּע? וווּ זיינען אַלע קליינע און גרויסע געשעפטן? וווּ זענען די יידן, וואָס האָבן זיך לאַנגע יאָרן געשעפּט דאָ זייער פּרנסה?

קיין זאַך איז נישטאָ מער. אַזוי ווי דאָס אַלץ וואָלט קיינמאָל נישט עקזיסטירט. איצט ווייס איך שוין דעם וועג, נאָר איך מוז נישט גיין ווי אַמאָל, מיטן שטיינערנעם ברוק. איך מוז נישט פאַרבייגיין ברוך קולקאָווסקיס בעקעריי, וואָס האָט שטענדיק פאַרשמעקט מיט דעם פרישן ברויט דעם אַרום, און נישט פאַרבייגיין דעם „לאַזוקערס" חדר, מיט וועלכן עס זענען געווען פאַרבונדן מיינע שענסטע יאָרן און ערינערונגען. איך קאָן אויך אויסמיידן „ליבעטשקעס" קליינע צוקערקעס־קרעמעלע, וווּ אַלע מיינע גראָשנס, וועלכע איך פלעג באַקומען, זענען פאַרביטן געוואָרן אויף אַ צוקערל אָדער אַ מאַנעלע. איך קען איצט גיין גלייך דורך די אַמאָליקע פאַרצוימטע הויפן — זיי האָבן היינט מער קיין צוימען נישט.

מער לויט דער אינטואיציע ווי לויטן שכל, גיי איך מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ צום „שול־גאַס", וווּ אונדזער שטוב איז געשטאַנען.

די שול־גאַס איז ווי שמעלער געוואָרן. די געוויקסן פון ביידע זייטן גאַס, ביי די חורבות, וואָס זענען געבליבן פון די יידישע הייזער, דעקן כמעט צו דעם ברוק. אָט זע איך פונדערווייטנס דאָס בריקל איבערן שמוציקן טייכל; און גלייך נאָך אים — זע איך אַ הילצערנע שטוב שטייט. איך קען בשום אופן נישט דערקענען, וועמענס שטוב דאָס איז. נאָך דער שטוב זעט זיך שוין אַ ריי הייזער, לענגאויס דער גאַס, וואָס זענען נישט גערירט געוואָרן פון קיין באָמבעס. מען זעט דאָרטן אַרומלויפן קינדער, הין און צוריק — דאָס זענען אָבער נישט די שוואַרצע און בלאָנדע קעפּעלעך פון אונדזערע שכנימס קינדער. זיי ליגן שוין לאַנג אינעם גרויסן ברידער־קבר, איינגעקלאַמערט שטאַרק אין זייערע מאַמעס אָרעמס.

דאָרטן שפּילן זיך גאָר אַנדערע קינדער. קינדער, וואָס פרייען זיך מיט זייערע נייע וווינונגען און שפּיל־פּלעצער, וואָס זיי האָבן געירשנט נאָך די „זשידעס".

ווען איך קום צו נענטער, דאַכט זיך מיר, אַז אונדזער

שטוב איז די ערשטע. יאָ! אָט איז דער הויף. אַנטקעגן ראובן דעם שמידס ווינונג. טיפער אין הויף — די גרויסע שטאַל. אַלץ זעט דאָ אויס פאַרעלטערט, פאַרנאַכלעסיקט, שמוציק. צי דען קענען 5 יאָר ענדערן אַן אויסזען פון אַ הויז? יאָ! דאָס איז אונדזער שטוב, וווּ איך האָב דורכגעלעבט מיינע קינדער־יאָרן; די היים, פון וואַנען עס האָבן נאָך מיט 5 יאָר צוריק געקלונגען יעדן פרייטיק־צו־נאַכט די זמירות פון מיין טאַטן, די געזאַנגען פון בערעלען מיט זיין הילכיקער טענאָר־שטימע. יאָ! דאָס איז מיין אַמאָליקע היים, פון וואַנען מען האָט מיך מיט 5 יאָר צוריק, אין אַן ערב פסחדיקן נאַכט, צוגענומען און פון וואַנען מען האָט מיינע ליבסטע אויף סיביר פאַרשיקט.

איך בין נייגעריק צו זען, ווי זעט דאָרט אויס אינעווייניק. מיט אַ ציטערדיקער האַנט האָב איך אָנגעקלאַפּט אין טיר. די טיר האָט זיך געעפנט מיט אַ הייזעריקן און קרעכצנדיקן רעש. אין איר עפענונג איז געבליבן שטיין אַ יונגע, דיקע קריסטין מיט אַ געשטופּלט גרויס פּנים. זי האָט מיך נייגעריק אָנגעקוקט און געפרעגט צו וועמען איך דאַרף.

— איך דאַרף צו קיינעם נישט. איך וויל בלויז אָנקוקן די שטוב, וואָס איז מיט 5 יאָר צוריק מיינע געווען.

— וואָס, דו ווילסט מיר זאָלן זיך אַרויסציען פון דאַנען? — האָט זי מיך דערשראָקן געפרעגט.

— ניין, זיי רואיק. איך בין נישט געקומען פאָדערן מיין אייגנטום. איך וויל נאָר אָנקוקן, זען צי עס האָט זיך דאָ עפּעס געענדערט — האָב איך איר דערקלערט.

זי האָט אַ בארויקטע מיך אַריינגעבעטן אינעווייניק.

אַלץ האָט זיך דאָ געענדערט. דער באַלקן איז ווי גע־האַנגען אויפן קאָפּ; דער ווייסער קאַכל־אויוון, וועלכער האָט געוואָרעמט דריי צימערן, איז געווען אויסגעגעוויגט און צע־בראָכן; די ברעטער פון דער פּאָדלאָגע האָבן זיך געוואַקלט ביי יעדן טריט. דער גרויסער, ווייסער קיך אויוון, ביי וועלכן מיין מאַמע פלעגט יעדן טאָג פאַרברענגען לאַנגע שעהן, איז געווען כמעט פאַרניכטעט; די פענצטער פון קיך זענען גע־ווען פאַרשטעלט מיט אַלטע, פאַרפלעקטע קאַרטאָנען. ווו נישט ווו האָב איך נאָך באַמערקט אַ זכר פון אונדזער מעבל.

— פאַרוואָס איז דאָס אַלץ אַזוי אָפּגעלאָזן און צע־בראָכן? — האָב איך געפרעגט דער קריסטין.

זי האָט מיך דערשטוינט אָנגעקוקט:

— וואָס, ווייסט נישט, אַז ס'איז געווען אַ מלחמה? די שטוב איז צעטרייסלט פון די באָמבעס, וועלכע זענען אין דער נאָענט אַראָפּגעפאַלן. — און באַלד גיט זי מיך אַ פרעג: — דו ביסט ראַבינאָוויטשעס אַ טאָכטער? דו ווייסט, אַז דיינע עלטערן זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר?

איך האָב איר גאָרנישט געענטפערט. מיינע געדאַנקען זענען אין יענעם מאָמענט געווען מיט מיין שטאָט לידע און אירע יידן, וואָס איז אין גאַנצן חרוב געוואָרן.

יצחק רובינוביץ

חיסולו של בית־העלמין היהודי

מיד לאחר כיבוש העיר לידא על ידי הגרמנים, התחיל חיסולו של בית־העלמין במקום. הכפריים מהסביבה התחילו לרעות שם את פרותיהם, ולאחר מכן התחילו לנפץ את המצבות ולהוציא את אבניהן לשימוש פרטי. ככה זה נמשך גם לאחר המלחמה, באין מפריע.

באמצע שנות החמישים אסרה העיריה על מתי מספר המשפחות היהודיות שהתגוררו אז בלידא, לקבור שם את מתיהם ובאין אפשרות אחרת הובלו הנפטרים לבית־העלמין בעיירה איביה. חיסולו המהיר של בית־העלמין בלידא החל בתחילת שנות הששים. בהתחלה החריבו במכונות חפירה את חלקו שעל יד שפת הנהר לידז׳יקה. חפרו והקימו שם מחסנים ומבנים שונים בשביל שרותים, סירות וסירות מרוץ ששירתו את האגם המלאכותי שיצרו ממימי הנהר לידז׳יקה, בקצה הרחוב פוסטובסקה. לאחר מכן החריבו גם את חלקו שגבל עם הרחוב פוסטובסקה, ושברו את המצבות שנותרו שם. כל זה נעשה למרות המחאות של היהודים שהתגוררו עדיין בעיר. הרבה עצמות אדם היו מפוזרים על פני האדמה. אז אספו אותם לתוך שק, והטמינו אותם בחלקו המרכזי של בית־העלמין, שעוד שרד אז. בסוף ינואר 1966 נותרו רק מצבות בודדות במרכזו של בית העלמין, וגם אלה נחרבו לאחר מכן.

ככה נחרב ונמחה הסימן האחרון שהעיד על קיומה של קהילה יהודית גדולה ומשגשגת במשך מאות שנים בעיר לידא.

יצחק רובינוביץ

האנדרטה על קבר־האחים של קדושי לידא

בקיץ בשנת 1961 הגעתי ללידא, ופניתי אל ראש העיריה בדבר הקמת אנדרטת זיכרון על קבר־האחים של קדושי עירנו, שנטבחו ב־8 במאי 1942, על ידי הנאצים. הדגשתי, שכיליד לידא, וכעד ראיה חי של אותה טרגדיה, אני מבקש מהשלטון המקומי להקים אנדרטת זיכרון על קברי קרבנות השואה שתנציח את זכרם, לבל ישכחו הדורות הבאים את זוועת הנאצים. הסברתי, שבזמן הנוכחי ניתן למצוא בקושי רב את מקומם של הקברים, ושכעבור מספר שנים, ימחקו כליל מעל פני האדמה, ולא ישאר מהם זכר. הוא ענה לי שהעיריה תעיין ותדון בבקשתי ושבזמן הקרוב אקבל תשובה מפורטת בנידון. כעבור זמן קצר קיבלתי תשובה. הסבירו לי שבתקציב של השנה הפיננסית השוטפת לא הקציבו כספים להקמת אנדרטה כזאת, אבל בתקציב של שנת הכספים הבאה, יקציבו למטרה זו. על יסוד התשובה שקיבלתי, פניתי שוב, באביב של שנת 1962, אל ראש עירית לידא במכתב־שאלה, אם נקבע תקציב להקמת האנדרטה בשנה זאת, ומתי תתחיל העבודה. לתימהוני הרב, קיבלתי תשובה האומרת, שלא הוקצבו שום כספים להקמת האנדרטה, ולפי החלטת הממשלה נאסר על השלטון המקומי להקים מצבות זיכרון, אנדרטאות, ברכות שחיה, וכיוצא בהם, עד שיבנו בשביל כל אזרחי העיר דירות מתאימות. נטלתי אז חופשה מהעבודה ליום אחד, נסעתי ללידא, ובאתי שוב אל ראש העיריה. אמרתי לו שזה ממש מצחיק, אם בשביל הקמת אנדרטה שצריכה לעלות 2000—1000 רובל, צריכים לחכות עד שבשביל כל אזרחי העיר יבנו דירות מתאימות, — זוהי תכנית לעשרות שנים, ובביצועה צריך להשקיע מאות מיליוני רובל. עוד הוספתי שזאת היא בראש וראשונה שאלה אנושית והומניטארית, ושבכל העולם המתקדם כבר הוקמו מזמן אנדרטאות זיכרון במקומות כאלה של רצח המוני. אז הוא פרץ עלי בצעקות, שכל בני כפר מולדתו ברוסיה, וביניהם גם בני משפחתו, נרצחו על ידי הגרמנים בעד זה, שהם עזרו לפרטיזאנים, והוא לא דורש מהממשלה להקים על קברם אנדרטה, ואני דורש ממנה, מה שאין היא יכולה לעשות עכשיו. החלפנו עוד מילים חריפות, ועזבתי את משרדו.

שבתי לעיר המחוז גרודנו, בה גרתי אז, ולמחרת פניתי בשאלה זאת אל ראש שלטון המחוז. כמה פעמים פניתי אליו, בכתב ובעל פה, דרשתי את התערבותו של השלטון המחוזי, כשלטון מקומי עליון. דרשתי שיתנו הוראה לראש עירית לידא, שיקיים את הבטחתו. אחרי מאבק של מחצית שנה נוכחתי לדעת, שהשלטון המחוזי עשה יד אחת עם עירית לידא, ופשוט לא רוצים להקים את האנדרטה רק בגלל זה, שהקרבנות הם יהודים. אז החלטתי לפנות אל השלטונות המרכזיים במוסקבה.

כדי להבהיר את אמיתות דברי, כתבתי מכתב ב־3 העתקים שבו הבהרתי בפרוטרוט את השאלה, ואת יחסם השלילי והבלתי הוגן של השלטונות המקומיים והמחוזיים לביצוע התכנית של הקמת האנדרטה על קבר־האחים של קרבנות השואה. נוסף לכך הכנתי 3 העתקים מכל המכתבים שקיבלתי, במשך הזמן שחלף, מראש עירית לידא, ומראש השלטון המחוזי, וצרפתי אותם למכתבי. בסוף המכתב הוספתי, שאחרי כל זה היגעתי למסקנה ברורה, שאת האנדרטה לא רוצים להקים במכוון, רק מפני זה שהקרבנות הם יהודים, ולו הם היו לא יהודים, אזי מכבר היתה עומדת אנדרטת זיכרון על קברם. עוד הוספתי, שחרפה ובושה היא, שהמציאות הסו־בייטית היא כזאת. את המכתב שלחתי בדואר רשום: העתק אחד „לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית; שני, לראש הממשלה הסובייטית; ושלישי, למערכת העיתון „פראַבדה". צעדי זה הוא שחולל את המיפנה החיובי בשאלה. בסוף 1962 הזמינו אותי לבוא למשרדו של ראש השלטון המחוזי. הוא הודיע לי שלראש עירית לידא ניתנה הוראה להקים אנדרטת זיכרון על קברי הקרבנות הנאצים בחודשי האביב והקיץ של 1963, ושלמטרה זאת הועבר כבר סכום הכסף הדרוש.

בתחילת האביב של שנת 1963 פניתי בכתב אל ראש עירית לידא ושאלתי אם התחילו כבר בהקמת האנדרטה. קיבלתי תשובה, שכשיתחילו יודיעו לי על כך. חלף האביב והתחיל הקיץ ושוב הודעה לא קיבלתי. כתבתי שוב, וכעבור זמן קיבלתי תשובה, שהעבודה החלה. נטלתי יום חופשה מהעבודה, נסעתי ללידא, והגעתי למקום קבר האחים. לתימהוני הרב, לא מצאתי שום סימנים שיעידו על התחלת העבודה. הלכתי מיד אל ראש העיריה, אבל לא מצאתיו, כי באותו יום לא היה במשרדו. חזרתי לגרודנו ולמחרת היום פניתי אל ראש השלטון המחוזי. הראיתי לו את המכתב שבו הודיעו לי על התחלת העבודה, וסיפרתי לו הכל. בנוכחותי הוא נתן הוראה חריפה בכתב לראש עיריית לידא להתחיל מיד בעבודה, ולגמור אותה עד ה־1 באוקטובר 1963. בקשתי העתק מההוראה, וקיבלתי אותו. כעבור זמן קצר נסעתי שוב ללידא, היגעתי למקום, ונוכחתי לדעת, שהפעם העבודה החלה. בסוף שנת 1963 קיבלתי מכתב מעירית לידא ובו הודיעו לי שהאנדרטה על קברי קרבנות הנאצים הוקמה. הם הוסיפו שאת הכתובת על האנדרטה יחרטו באביב 1964, כשמזג האויר יהיה נוח. אז גם יטעו פרחים לרגלי מצבת הזיכרון. שלחתי להם מכתב בו הצעתי, מה לכתוב על מצבת הזיכרון. הם לא רצו לקבל הצעתי. אבל אחרי מאבק של מספר חודשים קיבלו אותה. רצו לכתוב „אזרחים סובייטיים", אבל לבסוף הסכימו לנוסח הפשרה „אזרחי העיר לידא".

טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה התקיים ב־8 ביולי 1964, שהוא יום השנה לשיחרור העיר על ידי הצבא הסו־בייטי, מידי הגרמנים.

כעת, מדי שנה בשנה כשמניחים זרי פרחים לרגלי האנדרטות הצבאיות, מניחים גם זרי פרחים לרגליה. האנדרטה מוגנת על ידי החוק, כי היא שייכת לממשלה.

וכך, אחרי מאבק של 3 שנים, הוקמה על ידי השלטון הסובייטי אנדרטת הזיכרון על קברי האחים של קדושי עירנו.

א. ל.

הרוצחים לפני כס המשפט 25 שנה אחרי הרצח

רק שניים מהם „זכו" להגיע למשפט — ווינדיש וורנר, רבי הטבחים של יהודי לידא, שתי מפלצות אדם, שזכרונם יעלה עד היום חלחלה בכל מי שזכה להכיר אותם בימי „גדו־לתם". השליט הראשי של מחוז לידא, קומיסר המחוז הנוויג, „הגרמני הטוב", שידע למצוץ את דם תמציתם של יהודי לידא יום יום, טיפין טיפין, בשיטתיות גרמנית, תוך העמדת פנים של „שחור טוב", זכה למתת חסד — מוות מכדור צרפתי, בחזית המערב.

לא נודעו לנו פרטי מעצרם של שני הרוצחים. ידוע לנו רק כי בשנת 1963 נמסרו פרטיהם לאגף לחקירת פשעי הנאצים על יד משטרת ישראל, פרטים שהועברו לשלטונות גרמניה, ובערך בשלהי 1964, נאסרו השניים. שנים אחדות ארכו ההכ־נות למשפט. עדים רבים נחקרו בישראל וחוקרים מטעם מוס־דות המשפט הגרמניים הגיעו לשם כך הנה.

בשנת 1967/1968 נפתח המשפט במיינץ ורבים מיוצאים לידא וסביבתה הוזמנו להעיד. מארץ־ישראל הגיעו כעדים: ארלוק, ברקוביץ, ד"ר גולומבסקי, גורפונג, דמשק, צלה סוויצקי, האחיות סלונימצ'יק (עכשיו: אטינגר ויונגמן), רז־ניק; מארצות הברית: רבקה נובופרוצקי, בלה סטולוביצקי (גולדפישר), ד"ר קיבלוביץ, מנסקי; מאוסטרליה: אינג' טננבוים, פרנקל; מקנדה: דרוק ורעיתו, סימה אילוטוביץ (כשר); מגרמניה גופה: ברנציק. לפי הזמנת הפרקליטות הגר־מנית, התייצבו לדוכן העדות גם כ־250 אזרחים גרמניים, חיילים וקצינים שהיו בלידא בשנות המלחמה; ביניהם דומבק, מנהל בתי היציקה בלידא, של „בנלנד" ושל האחים שפירא, ומנהל בית החרושת לשיכר של פופקו. הופיעה גם — „פרויליין מאייר" המפורסמת לדראון, אשתו של הנוויג הסדיסטית.

אנשי לידא הועמדו בניסיון קשה, להעלות מחדש כל אותם זכרונות איומים מלפני עשרים וכמה שנים, לכל זוועותיהם, ואין פלא כי אחדים מהם אף הגיעו לידי התמוטטות ממועקת הזכרונות. אכן, מאמציהם של הסניגורים להכשיל את העדים היהודים ולגלות סתירות שונות בפרטי עדותם עלו בתהו, כי יותר מדי חרותים הדברים בזכרונם של האנשים מכדי שיוכלו לבלבלם. אולם תקלה נתגלתה בניהול המשפט, כשהו־דיעו הסניגורים שגילו בחדרו של נשיא בית־המשפט מכשיר האזנה, בו השתמש לצותת לשיחותיהם עם הנאשמים. הענין הגיע למשרד המשפטים הגרמני הפדרלי — ומהלך המשפט נפסל.

המשפט נתחדש בקיץ 1969, בהרכב חדש. שוב הוזמנו כל העדים שהעידו במערכתו הראשונה. המשפט ארך הפעם שבועות אחדים וב־18 ביולי 1969, קרא נשיא בית־המשפט מילר את פסק־הדין, לפני אולם מלא מפה אל פה: הנאשם ליאופולד ווינדיש, בן 56, שנאסר בשנת 1964 בעיר מיינץ, בה התגורר כסוחר, נדון למאסר עולם, לאחר שהוכח כי בשבעה מקרים השתתף אישית ברציחת יהודים בלידא, מקום שם שימש ראש מטה וממלא מקומו של קומיסר המחוז. כל נכסיו יוחרמו וזכויותיו האזרחיות ישללו ממנו לצמיתות. בית המשפט משוכנע, כי ברציחת ההמונים בחודש מאי 1942 בלידא וסביבתה, בה מצאו את מותם אלפי יהודים, מילא ווינדיש לא רק תפקיד עזר אלא לקח בה חלק פעיל.

הנאשם הודיע כי הוא יערער על פסק הדין, אך טרם נודע דבר על גורל הערעור, אם אמנם הוגש.

הנאשם השני, וורנר, לא הופיע הפעם לפני השופטים: כפי שנמסר, כבר שכב אותה שעה בבית־החולים, במצב של גסיסה.

בני עירנו שהעידו במשפט מוסרים מרשמיהם:

— וורנר, כפי שאנו זוכרים אותו, ענק, קרוב לשני מטרים, תמיד בלווית כלבו הגדול האימתני בשם „דונר" (רעם) — נראה בבית־המשפט כבעל מום, זקן, חולה ושבור לגמרי. בעת המשפט במשך כל מהלך המשפט, (במערכתו הראשונה, בשנת 1967/68, בהתחדש המשפט ב־1969, לא היה מסוגל להגיע לבית המשפט, כאמור לעיל), ישב אדיש לגורלו, פסיבי, בהבעה מטומטמת. לעומת זאת ווינדיש — שחצני ומחוצף ותוסס ארס, כל הזמן בשיחות עם סניגוריו. התנהגותו הביאה את בית־המשפט לשלוח אותו אל רופא פסיכיאטר לבדיקה, אך הלה מצא אותו בריא ושלם. בעת פתיחת המשפט, פנה אל השופטים בקריאה „לבל יושפעו מן התעמולה האימפריאליסטית הציונית־אמריקאית". תוך חקירת העדים, ניהל אתם ויכוחים וביקש לעשות רושם שב„אותם הימים" היה כמעט „פילושמי". אכן, המושבעים והשופטים לא נראו מושפעים מן הדבורים האלה והלידאים התרשמו מן האווירה בה התנהל המשפט, תוך חתירה כנה בולטת לחקור את העובדות עד היסוד ולהגיע למשפט צדק.

מאסר עולם — זה הוא העונש המירבי: אין עונש מוות בגרמניה. אך לו גם היה — כלום יש עונש שיכפר על נחלי הדם שנשפך, ולו גם נתחייבו הנאשמים בכל ארבע מיתות בית־דין! אך, מצד שני, הרי נורא היה לחשוב, כי מלאכי המוות של יהודי לידא מתהלכים חופשים בראש חוצות ולית דין ולית דיין. ומתוך שקול זה, מילא בית־המשפט את יעודו.

זרח אַרלוק

דער משפּט פון די דייטשישע מערדער

אין סעפּטעמבער 1943 איז שוין לידע געווען „יודענריין". מיטן אָפּפאָר פון די לעצטע וואַגאָנעס אין דער ריכטונג פון צענטראַל־פוילן, דאַטירט זיך דער סוף פון דער געשיכטע פון יידן אין לידע.

אין איירָאָפּע און אויף אַנדערע פראָנטן זענען נאָך פאָרגעקומען פאַרביסענע קאַמפן, דער אומבאַזיגטער דייטשישער מיליטערישער פּאָטענציאַל האָט זיך פאַרבראָכן. אויף אַלע פראָנטן האָבן די דייטשן געליטן גרויסע מפּלות, טראָץ דעם אַרבעט זייער פּלאַן אויסצוראָטן די יידן אָן אויפהער. די לאַנגע קוימענס פון אוישוויץ און מאַידאַנעק רויכערן אָן אויפהער אַ גאַנצע מעת־לעת. מיט דער דייטשער פּינקטלעכקייט און פּרעציזקייט פאָרן פון גאַנץ איירָאָפּע הונדערטער טראַנספּאָרטן, פאַרלאָדענע מיט יידן אין דער ריכטונג פון די קרעמאַטאָריעס.

די שאַנסן צו בלייבן לעבן זיינען מינימאַלע. צווישן די שוואַרצע וואָלקנס, וואָס האָבן פאַרדעקט איירָאָפּע, זעט מען נישט קיין שטראַל פון האָפענונג.

עטלעכע הונדערט יידישע מענער און פרויען האָבן געפונען זייער מקלט אין די פּאַרטיזאַנישע גרופּן, וועלכע האָבן זיך געשאַפן אין דער אומגעגנט פון שטאָט. דאָרט איז די לאַגע אויך נישט אַמבעסטן. די שווערע וואַלד־באַדינגונגען פון איין זייט, די אַנטיסעמיטישע אַטמאָספער, מיט וועלכער די רוסן האָבן זיך שנעל אָנגעשטעקט פון דער צווייטער זייט, שאַפן אַ שטאַרקע דעפּרעסיע, וועלכע דערפירט צו דעם, אַז אייניקע פאַרלאָזן דעם וואַלד און גייען צוריק אין שטאָט. אַ טייל געפינט זייער טויט אויפן וועג פון פוילישע נאַציאָנאַלע באַנדיטן, אַ טייל פאַלט אַריין אין די דייטשע הענט.

עס וואָלטן זיך אין יענע צייט נישט געפונען קיין אָפּטימיסטן, וועלכע וואָלטן געגלייבט, אַז אין פאַרלויף פון עטלעכע צענדליק יאָר, זאָלן זיי דערלעבן צו זען די מערדער פון זייערע נאָענטע אויף דער באַשולדיקונג־באַנק. עס איז אַ חלום, וועלכער איז מקוים געוואָרן.ליידער, האָבן בלויז אייניציקע דאָס דערלעבט.

האַנוועג, דער געביטס־קאָמיסאַר פון לידע איז געפאַלן אויף דעם פראַנצויזישן פראָנט. זיינע צוויי נאָענטסטע שותּפים: ווערנער און ווינדיש האָבן זיך לאַנגע יאָרן מאַסקירט. נאָר צום סוף, אין יאָר 1964, זענען זיי אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דעם געריכט און זיצן אַרעסטירט אין מיינץ, וווּ עס איז פאָרגעקומען זייער פּראָצעס.

ווער עס זיינען געווען אין יענע שוואַרצע יאָרן די דריי דערמאָנטע דייטשן איז איבעריק היינט צו שרייבן. עס גייט דורך יעדן איינעם אַ שוידער דורכן קערפּער, אַז מען דערמאָנט בלויז זייערע נעמען. בלוט־דאָרשטיקע סאַדיסטן אָן אַ טראָפּן פון מענטשלעכע געפילן, האָבן פּלאַנמעסיק אָנגעהייבן פון ערשטן טאָג פון זייער מאַכט, אויסצוראָטן די יידן פון לידע און אומגעגנט, ביז זיי האָבן דאָס געענדיקט מיט דעם לעצטן טראַנספּאָרט פון לידע קיין מיידאַנעק אין סעפּטעמבער 1943.

ביי וועלכע אומשטענדן מען האָט אַרעסטירט ווינדישן און ווערנערן איז ביז היינט אַ סוד פון דער דייטשער פּראָקוראַטור.

די צוגרייטונגס־אַרבעט צום פּראָצעס, וועלכער איז פאָרגעקומען אין יאָר 1967/68 האָט זיך געצויגן עטלעכע יאָר. מען האָט געפאָרשט די עדות ביי דער ישראל־משטרה און עס זיינען געקומען אויספאָרשער פון דייטשלאַנד. צום פּראָצעס זיינען איינגעלאַדן געוואָרן פון ישראל די ה"ה דמשק, גאַרפונג, בערקאָוויטש, אַרלוק, צילה סאַוויצקי, קאַפּלאַן, ד"ר גאָלאָמביעווסקי, שוועסטער סלאָנימטשיק, רעזניק.

פון אַמעריקע — ד"ר קיוועלעוויטש, רבקה נאָוואָפּרוצקי בעלאַ סטאָלאָוויצקי־גאָלדפישער און קאַמיאָנסקי. פון אויסטראַליע — פרענקעל און טענענבאַום. פון קאַנאַדע — דרוק מיט דער פרוי און סימע אילוטאָוויטש־כשר. אַחוץ דעם זיינען איינגעלאַדן געוואָרן עדות פון די אַרומיקע שטעטלעך.

אויף דער איינלאַדונג פון דער פּראָקוראַטור האָבן זיך געמעלדעט אַלס עדות 250 דייטשע בירגער, צווישן זיי האַנוועגס פרוי, די באַקאַנטע „פריילין מאַיער", דאַמבעק דער פאַרוואַלטער פון שטיינבערג און שאַפּיראָס אייזן־גיסערייען, דער פאַרוואַלטער פון ברויז, פיל אָפיצערן און זעלנער.

עס איז מיר געווען אינטערעסאַנט צו וויסן, ווי אַזוי האָבן זיך געמעלדעט געוועזענע אָפיצערן און סאָלדאַטן אַלס עדות; צי האָבן זיי זיך געמאָלדן פרייוויליק. איך האָב זיך נאָכגעפרעגט ביים פּראָקוראָר הינצמאַן (אויך אַ געוועזענער ווערמאַכט־אָפיציר) און ער האָט מיר דערקלערט, אַז די דייטשע רעגירונג האָט אַ קאַרטאָטעק, וואָס פירט זיך פון יאָר 1914. די קאַרטאָטעק באַשטייט פון 50 מיליאָן פאַמיליע־נעמען און דאָרט איז פאַרשריבן פון 1914 ביזן היינטיקן טאָג יעדע מיליטערישע איינהייט און יעדער אָפיציר, ווּו ער סטאַציאָנירט אויף דעם אופן זיינען זיי דערגאַנגען צו דער גרויסער צאָל פון דייטשע עדות.

ווערנער, ווי מיר געדענקן אים, אַ פאַרשוין פון קרוב 2 מעטער די הייך, מיט אַן אַטלעטישן בוי פון קערפּער, שטענדיק אין באַגלייטונג פון אַ גרויסן הונט מיטן נאָמען „דאָנער" — האָט אויסגעזען אויפן פּראָצעס ווי אַ קריפּל: אַלט, קראַנק און צעבראָכן. ער איז געזעסן פּאַסיוו, ווי ער וואָלט געווען בלויז אַ צושויער, ניט גערעדט מיט זיינע אַדוואָקאַטן, דאַקעגן ווינדיש אַראָגאַנט, פול מיט גיפט, שפּירט זיך אַזוי ווי ער וואָלט געזעסן אין די צימערן פון געביטס־קאָמיסאַריאַט אין די יאָרן 1942/44. באַגריסט זיך אָפּט אויפן היטלעריסטישן שטייגער און רייסט אָפּט מאָל איבער דעם משפּט מיט פאַרשידענע פּראָוואָקאַטאָרישע צווישנרופן. ווי דער פּראָקוראָר האָט מיר אינפאָרמירט, פירט ווינדיש אַ קאָרעספּאָנדענץ מיט גרויסע פּערזענלעכקייטן אין דער וועלט, וועלכע ער וויל איבערצייגן, אַז דער נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישער רעזשים איז די פּאַסיקסטע רעגירונג פאַר דייטשלאַנד. מען האָט אים געשיקט אונטערזוכן צו אַ פּסיכיאַטאָר, וועלכער האָט פעסטגעשטעלט, אַז ער איז פולקאָם געזונט. ביים עפענען דעם פּראָצעס האָט ער זיך געווענדט צו

די ריכטער, זיי זאָלן זיך ניט לאָזן באַאיינפלוסן דורך דער ציוניסטיש־אַמעריקאַנער אימפּעריאַליסטישער פּראָפּאַגאַנדע.

אין פאַרלויף פון דער אויספאָרשונג פון די עדות, איז געקומען עטלעכע מאָל צו פּאָלעמישע אינצידענטן צווישן דער פּראָקוראַטור און דער פאַרטיידיקונג, וועלכע האָבן דערפירט צום בייטן דעם פאָרזיצער. די אַדוואָקאַטן, צוויי יונגע דייטשן, האָבן פיל מאָל אין זייער אויספאָרשונג, באַמיט זיך פּלאַנמעסיק אַריינפירן די עדות אין פאַרשידענע טעות׳ן. ניט נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז עס זיינען פאַרלאָפן 25 יאָר און מענטשן האָבן פאַרגעסן פאַרשידענע פּרטים. עטלעכע עדות האָבן זיך אין פאַרלויף פון פּראָצעס מאָראַליש איינגעבראָכן, נאָך דעם ווי מען האָט אָנגעהויבן זיך דערמאָנען די גרויזאַמע טעג. עטלעכע וואָכן האָט געדויערט די אויספאָרשונג פון די עדות, און מיט גרויס אומגעדולד האָבן מיר געוואַרט אויפן פּסק־דין.

אין אַ קורצער צייט שפּעטער האָבן מיר באַקומען אַ מעלדונג פון דעם פּראָטעסטאַנטישן גלח היקעל, אַז דער גאַנצער פּראָצעס איז בטל געוואָרן. ער האָט אונדז צוגעשיקט אַ מעלדונג פון דער דייטשער פּרעסע: „אַ זעלטענע סענסאַציע אין דייטשישן געריכט״. די פאַרטיידיקער פון די צוויי פאַרברעכער, האָבן אַנטדעקט אַן אַפּאַראַט אין צימער פון פאָרזיצער, וועלכער האָט אונטערגעהערט די געשפּרעכן צווישן די באַשולדיקטע מיט זייערע פאַרטיידיקער. דער ענין איז דערגאַנגען צום יוסטיץ־מיניסטער און עס איז באַשלאָסן געוואָרן דעם גאַנצן פּראָצעס צו אַנולירן און אָנהויבן אַלץ פון דאָס ניי. עס האָבן ניט געהאָלפן קיין שום אַרגומענטן, און אויך ניט די גרויסע הוצאות, וועלכע זענען דערגאַנגען צו 600.000 מאַרק.

פרילינג 1969 האָט זיך אָנגעהויבן דער פּראָצעס פון דאָס ניי. צום משפּט איז שוין ווערנער, ימח שמו, ניט געווען אימשטאַנד צו קומען. ווי מען האָט אונדז געזאָגט איז ער שוין געווען אין אַ מצב פון גסיסה אין שפּיטאָל.

אַלע עדות האָבן ווידער באַקומען איינלאַדונגען צו מעלדן זיך אין לאַנדסגעריכט אין מיינץ. אין אַ נייעם קאָמפּלעט פון ריכטער און געשווירענע האָט זיך אָנגעהויבן דער פּראָצעס. איצט האָבן די אַדוואָקאַטן פאַר יעדן פּרייז באַמיט זיך צעברעכן די עדות דורך דעם, וואָס אין פריערדיקן פּראָצעס האָבן זיי געזאָגט אַנדערע זאַכן און איצט אַנדערש. דאָס דאָזיקע איז זיי ניט געלונגען. זיי האָבן פאַרגעסן, אַז ביי זיי איז דאָס אַ יורידישער טריק, דאַקעגן ביי אונדז איז יעדער מאָמענט פון יענע יאָרן פאַרבליבן טיף איינגעקריצט אין זכרון.

די פאָרשונג האָט ווידער געדויערט עטלעכע חדשים. אַ קורצע צייט נאָכן פאַרענדיקן די פאָרשונג איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער פּסק־דין. דעם 18טן יולי 1969, ביי אַן איבערפולטן זאַל פון לאַנדגעריכט, האָט דער פאָרזיצער, דירעקטאָר מילער, געמאָלדן: „דער באַשולדיקטער לעאָפּאָלד ווינדיש, 56 יאָר אַלט, אַרעסטירט אין יאָר 1964 אין מיינץ, ווו ער האָט געלעבט אַלס סוחר, איז פאַרמשפּט אויף לעבנסלענגלעכער תּפיסה. נאָך דעם ווי עס איז אויפגעוויזן געוואָרן, אַז אין זיבן פאַלן האָט ער זיך פּערזענלעך באַטייליקט ביים אויסמאָרדן יידן. ביים געוועזענעם שטאַבסלייטער און פאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר פון דער שטאָט לידאַ ווערט צוגענומען די בירגערלעכע רעכט אויף אייביק. דאָס געריכט איז איבערצייגט, אַז דער באַשולדיקטער איז אין מאַסן־מאָרד אין מאַי 1942, ווו עס האָבן געפונען דעם טויט טויזנטער יידן פון לידע און אומגעגנט, ניט נאָר געווען אַ מיטהעלפער, נאָר אַן אַקטיווער אומברענגער.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער גאַנצער פּראָצעס. מיט אַ שמייכל אויפן פּנים און אויסגעשטרעקטער האַנט, אויפן היטלעריסטישן שטייגער, האָט ווינדיש פאַרלאָזן דעם געריכט־זאַל און דערלאַנגט אַן אַפּעלאַציע. וואָס די אַפּעלאַציע וועט ברענגען איז אַ פראַגע פון דער צוקונפט.

לויט מיין מיינונג איז דער פּראָצעס געווען געפירט פון פּראָצעדוראַלן שטאַנדפּונקט אין בעסטן אָרדענונג. איך האָב געהאַט דעם פולן איינדרוק, אַז סיי די ריכטער און סיי די געשווירענע וועלן דערגיין צום אמת און גערעכטיקייט.

אייביקע תּפיסה איז אין דייטשן געריכט די גרעסטע שטראָף. קיין שום שטראָף שטייט ניט אין פּראָפּאָרציע מיט די פאַרברעכנס פון די נאַצישע מערדער.

קלמן אוז׳יכובסקי

ארגון יוצאי לידא בארצות הברית

יהודי לידא החלו להגיע ליבשת אמריקה עם הגל השלישי של הגירת היהודים ליבשת זו. (הגל הראשון היוו יהודי ספרד ופורטוגאל שברחו מהאינקביזיציה ל„עולם החדש". גל ההגירה השני של יהודי גרמניה ומרכז אירופה התחיל ב־1810 ונמשך עד שנות השמונים של המאה התשע־עשרה. זו היתה התקופה אחרי מלחמות נפוליאון והמהפכות באירופה שהרסו את חומות הגיטו).

בשנים 1881—1914 פרץ גל ההגירה השלישי שהיה מור־כב ברובו מיהודי מזרח אירופה.

הראשונים מיהודי לידא הגיעו לארצות הברית ב־1881. תקופה זו עמדה בסימן רדיפות היהודים ברוסיה הצארית, בה אירגנו הממשלה והכנסיה הפראבוסלאבית פרעות ביהודים. מדיניות אנטי־יהודית זו באה לידי ביטוי גם בתחיקה אנטי־יהודית שפורסמה במאי 1882 וכונתה בשם „חוקי מאי". הכנסיה הפראבוסלאבית זירזה קבלת חוקים אלה שהוצאו ע״י הצאר אלכסנדר השלישי ויועצו הראשי של הצאר, שהיה גם הממונה על הכנסיה הפראבוסלאבית, הכריז שכתוצאה מהחוקים נגד היהודים שליש מיהודי רוסיה יתנצר, שליש יגווע ברעב והשליש הנותר יהגר מהמדינה.

ואכן זרם ההגירה ממזרח אירופה שהתחיל בשנת 1881 הלך וגבר משנה לשנה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה וביניהם הגיעו גם מאות מיהודי לידא. בשיחותי עם זיקני הדור נאמר לי שבין הראשונים היו יעקב שפירא, קלמן אוז׳יכובסקי ובנו מאיר ויעקב זיז׳מסקי.

הם היו כבר בארצות־הברית בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת. אלה שהגיעו לאחר מכן באו בחוסר־כל. הם היו פונים לעזרה ליוצאי עירם שהצליחו לגלותם או ליוצאי עיירות שמסביבת לידא. התושב בהיותו עני בעצמו קיבל את בן עירו החדש לביתו, האכילו, נתן לו ממלבושיו ועזר לו למצוא עבודה כלשהי. עם גידול מספר המהגרים מלידא — החלה עזרתם לקרוביהם ובני עירם להיות ניכרת וממשית יותר.

בדומה לבני עיר אחרים הקימו גם הלידאים אירגון יוצאי לידא („לידער לאנדסמאנשאפט"). הם היו מתאספים בשבתות בדירה של אחד מהם, נפגשים עם ה„חדשים" שהגיעו לא מכבר כדי להיוודע על הנעשה „שם בבית". ה„לאנדסמאנ־שאפט" התפתח לאחר מכן לאירגון אחים ואחיות מלידא. שני האירגונים הללו קיימים עד היום ומכונים: א. „לידער ברי־דער" וב. „לידער שוועסטער".

בהיווסדם היה תפקידם להגיש עזרה לבני העיר החדשים שהגיעו עם זרם ההגירה, להושיט עזרה ותמיכה כספית במקרה של מחלה, חוסר עבודה, להעניק הלוואות וגם לרכוש מקומות בבתי־הקברות בשביל חבריהם. ואכן ישנם כיום בידי שני האירגונים: „האחים מלידא" ו„האחיות מלידא" שטחי קרקע בבתי־הקברות בניו־יורק.

מלבד שני הארגונים הללו, חדרו הלידאים גם לאירגונים כלליים אחרים ובמיוחד לאירגוני הפועלים הארציים. רוב הלידאים השתייכו ל„ארבעטער רינג". מר איבנסקי המנוח ומר פיינסטון (בנו של יאשע הסופר) עזרו הרבה לאירגונים אלה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשנפסק זרם ההגירה ממזרח אירופה, וללידאים בארצות הברית הגיעו שמועות וידיעות על הסבל והעוני שהמלחמה גרמה לבני עירם בפולין המחודשת, החליטו להקים ארגון כללי של כל יוצאי העיר שבו יהיו מיוצגים כל אירגוני לידא. אירגון־גג זה הכולל את כל האירגונים נקרא: „יונייטעד לידער רעליף" — הארגון הלידאי המאוחד לעזרה הדדית. אירגון זה פועל עד היום והוא הרוח החיה של הלידאים באמריקה. אירגון זה הגיש במשך שנות קיומו עזרה לכל הלידאים המפוזרים בכל קצווי העולם. מכספו נתמכו בשנות העשרים והשלושים רבים מהנצרכים בלידא. בימי מלחמת העולם השניה סייע למספר לידאים שנתגלגלו לשנחאי, ללידאים באיטליה, ולרבים מיוצאי מחנות הריכוז.

מבין נשיאיו שפעלו רבות במסגרת האירגון הזה יש להזכיר את מר ג׳ייקוב (גיקובסקי), לידער, וד״ר דבורצקי. ב־14 השנים האחרונות מכהן כנשיא ה„יונייטעד לידער רעליף" כותב טורים אלה וסגנו הוא מר אליהו לוויט.

על הגירת יהודים מלידא לארצות הברית

בין המהגרים הראשונים מלידא, אנו מוצאים לא רק יהודים שדחקה עליהם פרנסתם בלידא ולכן יצאו לבקש „שבר במצרים" אלא גם נציגים מעולם הרוח, שאוירתה של רוסיה הכבידה עליהם וישימו את פניהם — למרחב החופשי. נמנה אחדים מהם, הידועים לנו.

● ד"ר **דוד בלוישטיין** נולד בלידא בשנת תרכ"ו (1866) לאביו ר' ישעיה, שהיה מנכבדי העיר. בן חמש נתיתם מאביו. בחדרי המלמדים בלידא התחנך עד שנתו השש־עשרה והצטיין בשקידתו העצומה. עבר אחר כך לישיבה בשצ'וצ'ין הסמוכה ושם הורשה לו מטעם ראשי הישיבה, מפני הצטיינותו בלימודים ואופיו הרציני, לבקר גם בבית־הספר הכללי למתחילים שהיה שם, דבר נדיר בישיבות של אותו הזמן. בן שמונה־עשרה עבר לעיר ממל, שם יצק מים על ידי הגאון ר' ישראל סלנטר, שישב בימים ההם בעיר זו. משם עבר לליבבה (ליבאו) ושימש בה מורה לילדי ישראל. בשנת העשרים לחייו (1886) שם פניו לאמריקה והשתקע בעיר בוסטון, בה יסד בית־ספר לשפת עבר וספרותה (שפת הלימוד היתה — גרמנית). בשנת 1889 התחיל ללמוד שפות קדם באוניברסיטת הרוורד אשר בקמבריג', הקרובה לבוסטון, וסיים את לימודיו בשנת 1892. בשנת 1896 נתמנה לכהונת רב ומטיף. בו בזמן מונה כמרצה באוניברסיטה לארמית, ערבית, אשורית וסורסית. משנת 1898 היה מנהל האינסטיטוט היהודי המכונה Educational Alliance בניו־יורק, אותו הפך במרוצת הזמן למרכז למהגרים יהודים. ד"ר בלוישטיין היה פעיל בהשכלת העם, במוסדות צדקה, וכן — בהפצת הרעיון הציוני. כל ימיו היה חובב שפת עבר וספרותה ותמך בשוחרי הלשון וסופריה. הוא גם יסד אולמי קריאה לעם ואגודות ללימוד דברי ימי ישראל וספרות עברית.

(ע"פ „חכמי ישראל באמריקא", מאת בן־ציון אייזנשטאט, ניו־יארק, תרס"ג)

● הרב **חיים משה קאמענעצקי** נולד בלידא בשנת ת"ר (1840) לאביו ר' שלמה קמנצקי, מעשירי העיר ונכבדיה, מופלג בתורה, מנכדי הגאון ר' חיים מוולוז'ין. אמו — ממשפחת פינס. עד שנתו החמש־עשרה, למד בחדרים שבעיר ומכאן ואילך, למד מפי הרב דמתא עצמו, ר' אליהו שיק (ר' אלינקע — ר' רשימה עליו במדור „אכסניה של תורה, רבנים ומורי הוראה"). בהיותו בן תשע־עשרה, הוסמך להוראה על ידי רבו ושמו יצא בסביבה כ„העלוי מלידא". אבל הוא לא פנה לרבנות ושלח ידו במסחר. אך גם בהיותו סוחר, לא פסק מלימודו וקבע עתים לתורה. לרגל מסחרו הגיע לפטרבורג הבירה ושם ישב כשש־עשרה שנה. בשנת 1889 היגר לארצות הברית. הוא עזב את המסחר ופנה שוב — לתורה: הוא מונה כמנהל לישיבת „עץ חיים". משנת תרנ"ג (1893) כיהן כרב ומטיף בבית־הכנסת „נחלת צבי", וכותב תולדות חייו (בשנת תרס"ג) מעיד עליו, כי הוא הצטיין בדרשותיו שעשו רושם רב על בני עדתו („דרשותיו לוקחות לבב כל שומעיהם כי מצטינות הן בסגנונן" וכו'.

(ע"פ הנ"ל)

● **יצחק גוידא**, שנודע אחר כך בשמו הספרותי ב. גארין, הוא ודאי המפורסם ביותר מבין המהגרים מלידא מאותו הזמן. הוא נולד בלידא בשנת 1868 וכאן התחנך בחדרים של העיר. גלה למקום תורה — לישיבת מיר ורכש השכלה כללית בבית־ספר ממשלתי ומפי מורים פרטיים. בן 16 עבר לווילנה ושם התוודע למשכילי העיר, בין השאר — לאייזיק מאיר דיק. בראשית שנות התשעים, התחיל לפרסם מפרי עטו, וראשית צעדיו היו בספרות העברית (שני סיפוריו הראשונים: „הנגר הנאור" ו„העגונה", שנדפסו בהמשכים ב„ספרי אגורה" של בן־אביגדור). עבר לאידיש ופירסם סיפורים קצרים ב„הויז פריינד" של ספקטור וב„יודישע ביבליאָטעק" של פרץ. בשנת 1893 יזם בווילנה הוצאת סיפורים קצרים באידיש, לפי דוגמת ספרייתו העממית של בן־אביגדור, הנ"ל, ותוך זמן קצר פירסם בספרייתו זו שורה של סיפורים קצרים משל פינסקי, פרץ וגם — משל עצמו. בסיפוריו, מלבד זכרונות מימי הילדות ותיאורי העיירה (אַמאָל איז געווען, בילדער פון חדר ועוד), גם סיפורים בעלי תוכן סוציאלי (פון זאַוואַד אין באַד, דער סאַוועסט פאַרפאַלן, דער נייער פראַצענטניק).

ב־1894 היגר לארצות הברית ושם הגיע למלוא התפתחותו בשדה הספרות. מלבד סיפוריו הקצרים, שאת הוצאתם חידש בשנת 1897, פירסם הרבה מאמרים בנושא הספרות היהודית ובייחוד על התיאטרון היהודי. דבריו פורסמו ב„מאָרגן זשורנאַל", ארבעטער צייטונג", „פאָרווערטס", בכתבי העת „קונסט", „צוקונפט", וכן בדו־שבועון „טהעאטער זשורנאַל" שייסד בשנת 1901, ובאחרים. ב־1918 הופיעה יצירתו המונומנטלית „די געשיכטע פון אידישן טהעאטער — צוויי טויזנט יאָר טהעאטער ביי אידן", שזכתה למהדורה שניה ומוגדלת (בשני כרכים) בשנת 1923 ולשלישית — בשנת 1929 (אחרי מותו). נפטר בארצות הברית בשנת 1925. נחשב כאחד מיוצרי הסיפור הריאליסטי בספרות אידיש. על הנוף הלידאי ביצירותיו — ר' רשימתו של י. גנוזוביץ בספר זה, במדור „הוי וארחות חיים".

● **מיכאל איבנסקי** שייך כבר לגל מאוחר יותר של הנהירה ל„ארץ החירות".

אחרי כשלון מהפכת 1905, מצא לו באמריקה מפלט מחמת המשטר הרוסי ומשטרתו. אישיות מקורית, שרשם פרק מיוחד בתולדות תנועת העובדים היהודים בארה"ב, ואשר קוויו האופייניים היו: יושר קיצוני, אהבת הבריות, אהבת עמו, ארצו ולשונותיו, עברית ואידיש כאחת.

(תולדות חייו והערכת אישיותו ניתנים להלן, אחרי רשימה זו).

● לאותה תקופה של הגירה מלידא לארצות הברית שייך גם מר **סול** (שלמה) **פיינסטון**, שיבל"א, בנו של ר' יוסף בילוגרודסקי („יאשע דער סופר"), שהגיע לניו־יורק בשנת 1902, בעודנו נער בן 14, ובצרורו הדל אין כלום מלבד — השאיפה לחירות ולדעת. ביום עבד ב„שופ" ואת הלילות הקדיש ללימודים. מראשוני הבוגרים של הקולג' ליעור של אוניברסיטת סירקוז. בעל תואר מוסמך (מסטר)

בכימיה, סירקוז, 1916 (אגב, פרסם ספר בכימיה באידיש), בוגר בכלכלה, אוניברסיטת פנסילבניה. במלחמת העולם הראשונה השתתף בתפקיד כימאי בצי האמריקאי. רואה עצמו כ„אמריקאי שנולד בלידא, החושב ופועל כאמריקאי". ב־1925 ביקר בלידא יחד עם משפחתו ויסד בלידא בבית אביו „גמילות חסד" לנצרכים. בארצות הברית תרם הרבה מאונו ומהונו למוסדות תרבות, בייחוד בשטח תחביבו — איסוף כתבי יד מקוריים מתקופת המהפכה האמריקאית. זכרונותיו מלידא ואנשיה, הכתובים ברגש חם לעיר מולדתו, מובאים בספר זה כנתינתם, בלשון כותבם, באנגלית.

בנו של מר פיינסטון, עזרא, נתפרסם בעולם אמנות התיאטרון באמריקה (בשם עזרא סטון), הרדיו והטלוויזיה, כשחקן, כמחזאי וכמחבר, וכן כמרצה בכמה אוניברסיטאות. (ראה: Who is Who in World Jewry, 1956).

● גב' **יוכבד** (אטטה) **בייאר** (למשפחת שפטניצקי, בתו של ר' ישראל יוסף ז"ל), שהגיעה לחופי ארצות הברית בראשית מאה זו, העשירה את ארון הספרים (אצל הלידאים בעיקר) בספר הכתוב אנגלית ושמו: Transplanted People ותוכנו — זכרונות מן החיים בלידא בשלהי המאה הקודמת וראשית המאה הזאת, בייחוד בסביבת משפחתה של המחברת, וכן מתוארת בו פרשת לבטיהם של המהגרים החדשים בארצות הברית בתקופה הנדונה, בתוך זה, בעיקר, חוויותיה של המחברת עצמה, תוך עבודה קשה ומזיקה לבריאות, עד הגיעה למעמד מבוסס בחיים. התיאורים מן העיירה כתובים בפשטות ובתמימות, ואין כאן מקום לטענות בדבר דייקנות במסירת עובדות היסטוריות כלליות או מקומיות, אלא להכיר טובה למחברת על התמונה הכללית. אגב כך, נודע לנו על קיומו של „ארגון אנשי לידא בשיקגו" ("Lider Organization in Chicago"), אשר חבריו הם אשר סייעו בהוצאת הספר, בשנת 1955.

מקום ושמו LIDA בארצות הברית?

לבסוף, ודאי יעניין הדבר רבים מאנשי לידא בארצות הברית, כי באחת הפינות הנידחות של מדינת נוודה (Nevada), בסביבת הרי האַפּלצ'ים, בקו הרוחב הצפוני 37.29 וקו האורך המערבי 117.29, במרחק כ־35 ק"מ מדרך המלך, על יד הר מגרודר (Magruder). שבתוך Silver Peak Mounts, שוכן בראש הר גבוה ישוב קטנטן ושמו Lida (הכתיב בדיוק: L-i-d-a שם זה מצאנו ב„טיימס אטלס"*, הוצאת 1957.

לדאבוננו, לא עלה בידנו לגלות, באמצעות אחינו שמעבר לים, מה מקור השם הזה, מי קבע אותו בהתיישבו שם לראשונה: מהגרים יהודים או נוצרים מלידא? או שאין קשר בין נקודה זו ובין העיר לידא? אנו מביאים כאן פרט זה כדי לעורר את „סקרנותם המדעית" של בני העיר בארצות הברית ושמא יעלה בידי אחד מהם למצוא תשובה על השאלה הזאת?

ליקט **אבא לנדו**

* The Times Atlas of the World, Mid-Century Edition, Edited by John Bartholomew, M.C., Volume V: The Americas, The Times Publishing Comp. Ltd., Printing House Square, 1957.

מיכל איבנסקי

איש האשכולות היה מיכל איבנסקי, בעל תרבות רחבה, תלמיד חכם, סופר, לוחם, עתונאי מוכשר וחריף, כלכלן; ספוג השכלה יהודידת ועברית, מבית אבא ומישיבות ליטא, והשכלה חילונית, רוסית, גרמנית ואנגלית. עם זה, איש מצוי בהוויות העולם, שדרכו הציבורית והעתונאית הוליכתו על פני ארצות ויבשות רבות — רוסיה, גרמניה, ארצות הברית, ובשלהי מלחמת העולם הראשונה, עשה בשליחות עתונאית אף בסין וביפן. מפעילי ה״בונד״ ברוסיה בשעתו וממייסדי ה״ארבעטער רינג״ בארצות הברית וממנהיגיו. ועם זה — אוהב ישראל ואוהב ציון נלהב.

מיכל איבנסקי נולד בלידא בשנת 1881 לאביו משה־גרונם ואמו קענדע. בילדותו נודע כעילוי ובנעוריו למד בישיבת ר׳ מיילה (ראמיילעס קלויז) המפורסמת בווילנה. באותם ימים, חדרה רוח ההשכלה גם למבצרי הישיבות, ובין אלה ש״הציצו ונפגעו״ היה גם מיכל. מכאן מתחילה פעילותו בחוגי ה״בונד״. מיכל משקיע עצמו בתנועה המהפכנית — ובהשכלה. בכשרונותיו המבריקים, הוא ניגש, כאקסטרן, לבחינות הבגרות בגימנסיה במינסק ועומד בהן בהצלחה. ב־1902 יצא לגרמניה, נתקבל לאוניברסיטת ברלין וסיים בהצטיינות את הפקולטה לספרות. חזר לרוסיה והשקיע את עצמו כל כולו בתנועת המהפכה. לאחר כשלון מהפכת 1905, נאלץ להגר לארצות הברית מחמת רדיפות המשטר. צמאונו לדעת לא פג, ובניו־יורק התמסר שוב ללימודים וסיים באוניברסיטת ניו־יורק את החוג לכלכלה. גם כאן נשאר נאמן לדרכו בתנועת העובדים, ואת כשרונותיו, את השכלתו ויכולתו הארגונית הקדיש להמוני העמלים היהודים בארצות הברית.

מיכל איבנסקי היה, כאמור, ממייסדי ה״ארבעטער רינג״ ומעמודי התווך שלו, אף שימש בו במשך שנים כמזכיר כללי. הוא היה מן המשתתפים הקבועים ב״פארווערטס״ הניו־יורקי ובשליחותו עשה במזרח הרחוק. אולם משהחלה פעולת ״המגבית המאוחדת״ באמריקה, נרתם לעגלתה והושיט עזרה נאמנה לזלמן רובשוב (שזר), גולדה מאירסון (מאיר) וישראל מרמינסקי (מירום), שעשו אז בשליחות זו בקרב תנועת העבודה היהודית באמריקה. ״ירושלים היתה ותהיה לי תמיד יקרה יותר ממוסקבה״ — כתב מעל עמודי ה״פארווערטס״. עמדתו זו גררה אחריה סכסוך חמור עם מתנגדי ציון החריפים שבקרב ה״בונד״ וכן עם אב. קאהן, עורך ה״פארווערטס״ עצמו. בעקבות סכסוך זה, נאלץ לנטוש את העתון, ובכך נפגע קשה גם מבחינה חמרית. ״אתה הלוחם והמעונה על עניין ציון בקרב תנועת העבודה היהודית בארצות הברית״, כתב לו המשורר א. לייסין, שהצטרף למאבק, ופתח לפניו את שערי ה״צוקונפט״. מיכל איבנסקי נשאר נאמן להבטחה שרשם פעם על גבי תמונת טכס ההסמכה שלו באוניברסיטה, אשר שלח להוריו בלידא: ״אל תראוני שאני לובש בגדי גויים: לבי, לב יהודי חם, נאמן, שלכם הוא ולכם״.

השואה, שפקדה את יהדות אירופה ובני משפחתו העניפה בתוכה, שברה את לבו. בערוב ימיו כינס כמה מכתביו בעברית בקובץ שיצא לאור בניו־יורק בשנת 1952, בשם ״בצדי דרכים״. ובשנת 1953, בה מלאו מאה שנה לעליית סבו ר׳ זלמן רעליעס לארץ־ישראל, עלה גם הוא לארץ. בקובץ הנזכר, הובאו, בין השאר, רשימותיו על חוויות ביקורו בעיר מולדתו ערב מלחמת העולם השנייה (ב־1938), בדרכו מקונגרס הסופרים היהודים באירופה. בארצות הברית נתפרסם ספר מסות שלו באנגלית על הסוציאליזם. בשנות חייו האחרונות עסק בליקוט חומר על לידא. ב־1954, יצא לחסל ענייניו בארצות הברית כדי להשתקע בארץ בקרבת שרידי משפחתו. אך — המוות קידמו לפתע, בהיותו ברכבת התחתית של ניו־יורק, ב־3 ביוני 1954.

איש גא, לוחם, בעל עקרונות וכאחד הצדיקים נפטר.

זאב איבנסקי, עין־חרוד

יעקב דבורצקי

נולד בלידא בשנת 1898 לאביו פלטיאל ואמו פריידל. למד בחדר ואחר כך בפרוגימנסיה של פלוא, אותה סיים בערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בעקב הכיבוש הגרמני, נאלץ להפסיק זמנית את לימודיו והתמסר לעזרת הבית. יחד עם זה, ביקש מוצא לכוחות הפנימיים התוססים בקרבו, ואותו מצא — בפעילות אמנותית, בחוג דרמטי שהקים בלידא ועמד שנים אחדות בראשו. ללא הכשרה מוקדמת בשטח זה, נתגלה פתאום כבעל כשרון דרמטי מובהק וכבמאי חובב מוכשר. הוא ידע לגלות בעלי כשרון מקרב חוגי הפועלים, ללכדם ולארגנם. ועד מהרה, נתחבבו הצגותיו של חוג חובבים זה, שנעשה מתחרה רציני לחוג החובבים האחר, בהנהגתו של צידרוביץ, מן החוגים ה״בעלי־בתיים״, שהיה פופולרי בעיר מקודם. ו״קנאת סופרים״ הוסיפה עוד נדבך אמנותי בחיי התרבות בלידא, בזכותו של יעקב דבורצקי.

אחרי סיום פעולות המלחמה בין פולין לרוסיה, היגר יעקב, יחד עם בת־זוגו, מלכה לבית דבורצקי, שתבל״א, לארצות הברית. כאן המשיך בלימודיו והביאם לידי סיום בתואר דוקטור לרפואת שיניים. מקצועו עזר לו לבסס את מצבו החומרי. אך לא זה היה עיקר שאיפתו בחיים. לא לעשירות נשא את נפשו. הוא שאף להיטיב, ובכל מאודו התמסר לעבודה ציבורית.

משך עשרות שנים עמד בראש הוועד המאוחד לעזרת יהודי ליטא (״יונאיטעד לידער רעליף״) בניו־יורק, ולא נלאה לחפש אמצעים ולהושיט עזרה בכל מקום שהיה צורך בכך. מאז קמה מדינת ישראל, נרתם בכל מרצו לפעולה למען המדינה וקיבל על עצמו כל תפקיד קשה שהוטל עליו. בהיותו עסוק בימים בעבודתו המקצועית, עשה לילות כימים בפעולתו הציבורית. ובהתרימו אחרים, תרם בעצמו למעלה ממה שתבע מזולתו.

פעילותו המאומצת ערערה את מצב בריאותו. ב־19 במרס 1957 לקה בהתקף לב, שהביא את קצו. המונים ליווהו לבית עולמו, ביניהם נציגים ממוסדות יהודיים שונים, שהוקירו את אישיותו ואת פעולתו.

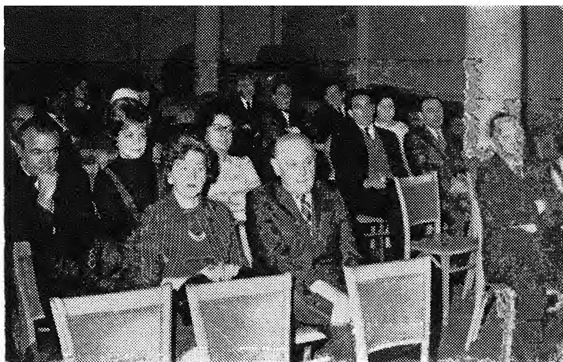
א. ל.

אסיפה כללית של יוצאי לידא בארה"ב, ניו־יורק, בקשר להוצאת הספר עם א. דמשק מישראל (1967).

יושבים מימין לשמאל: ק. אורזיכובסקי, ט. בלסקי, קונופקו, ד"ר קיבילביץ. נואם א. דמשק.

אסיפת יוצאי לידא בניו־יורק, 1967.

ועד ארגון יוצאי לידא בישראל עם אורח מארה"ב.
מימין לשמאל — עומדים: אבא לנדו, משה חיים בוירסקי, יעקב גלפר, אליהו דמשק, יפה גינצבורג (בוירסקי), יוסף דרשן, שמשון וינקובסקי. יושבים: חיים יוסף ארגוב (גרבובסקי), הרב שלמה פודולסקי, יעקב דבורצקי ז"ל (האורח), יעקב אילוטוביץ.

אבא לנדו

בימי חרדה ואבל

עם פרוץ המלחמה ב־1 בספטמבר 1939, נפסק מיד הקשר עם מדינת פולין. ימי דאגה וצפיה באו לבני לידא בישראל, דאגה למשפחות המרובות והענפות שנשארו „שם" וצפיה — לידיעות מן החזית. עם התפתחות הקרבות והעמקת חדירתם של גיסות היטלר ללבה של פולין, נהפכה הצפיה לחרדה. לא נשאר מקום לאשליה — גורלה של פולין נחרץ, וכן ברור היה כי כיבושם של גלילותיה המזרחיים אינו אלא ענין לשבועות ספורים, אם לא פחות מזה. ומה פירושו של גרמני לגבי אחב"י, אפשר היה לשער כבר אז (אם כי לא רבים יכלו לתאר לעצמם את המדרגה השפלה אליה הגיעה החיה הנאצית). ופתאום — הפתעה, כרעם ביום בהיר: הצבא הסובייטי נכנס לתוך גבול פולין וכבש את גלילותיה המזרחיים ובכלל זה את מחוזות ברנוביץ', לידא ועוד, אליהם הדביקו את השם „בילו־רוסיה המערבית".

אכן, לא נודעה אהדה רבה מצד יהודי לידא לממשלת פולין האנטישמית, שאת רוח שנאת ישראל החדירה גם ללידא ועכרה את יחסי השכנות השלווה, יחסית, בין יהודי העיר לבין שכניהם הנוצרים. אף על פי כן, אותה שעה, היה לבם של יהודים, ויהודי לידא בכלל זה, לפולין השדודה, שאחרי שתי עשרות שנות עצמאות מחודשת, הגיעה שוב — לחלוקה, זו הפעם הרביעית. עם כל זה, נתקבלה הידיעה על כיבוש לידא על ידי הרוסים באנחת רווחה, כהצלה, ולו גם זמנית, מצפרניהם הדורסניות של הנאצים.

בינתים התחילו להגיע מכתבים מלידא גופה. אי־אפשר היה לדעת מהם הרבה על הנעשה שם. הנוסח היה על פי רוב לקוני ושגרתי: חיים ובריאים, עובדים ומתפרנסים — אל תדאגו לנו. לפעמים הוסיפו: אל תרבו כל כך בשאלות. אנשים שנהגו לכתוב מכתביהם עברית, התחילו לכתוב אידיש, רוסית, או פולנית. אלה שנתנסו בשלטון סובייטי מלפני עשרים שנה, הבינו יפה את טעם הקיצור הזה, את הרמזים הצפונים בין השיטין, באי־הזכרת שמות וכדומה. הפחד נדף מן הגלויות הקצרות האלה. הנחמה היתה — הפתגם הרוסי הישן על הרע במיעוטו, לעומת הבלהות המשוערות של כיבוש גרמני.

אך הצלה זמנית זו, לא ארכו ימיה. ב־21 ביוני 1941, העביר הרדיו את הידיעה המחרידה על הסתערות הגרמנים מזרחה, תוך הפרת הסכם סטאלין־ריבנטרופ. תוך ימים מספר, שמעו הלידאים, תוך רטט שבלב, את שמה של העיר לידא בתוך רשימת הערים הכבושות בידי הגרמנים. מעטה כבד ירד על השטחים הכבושים ושום ידיעה ברורה על הנעשה שם, אי־אפשר היה להשיג עוד. מיאן הלב להאמין לידיעות הסתומות שנמסרו על רציחות הנאצים בכל מקומות שלטונם. היה הדבר איום מכדי להאמין!

עברו למעלה משנתיים של חרדה וצפיה דרוכה ומתוחה. הגיעה שנת 1944 ואתה המפנה המכריע בחזית המזרחית. בכל יום נמסרו מעל גלי האתר שמות הערים ששוחררו. עם הגיע הידיעה על שחרור לידא, במחצית יולי, נשלחו שני מברקים, בשם יוצאי לידא, אחת על שם „הסובייט העירוני בלידא" (מאין כתובת מדויקת אחרת) ואחד אל „מועצת הקומיסרים במינסק", בבקשת ידיעות על גורלם של יהודי לידא. עבר זמן רב בלי תשובה. בינתים, התחילו להגיע מכתבים מיהודי לידא עצמם, הנידחים בקצוי רוסיה, מקרסנוירסק במזרח עד וילנה במערב, ובהם ידיעות ראשונות על ההרג הרב ועל ניצולים מועטים. וב־15 בינואר, הגיע סוף סוף גם מכתב רשמי מן הממשלה הבילורוסית במינסק (מן השלטון המקומי בלידא לא הגיעה תשובה כל שהיא) ובזה תרגומה המדויק:

„הרפובליקה הבילורוסית הסוביטית הסוציאליסטית. מועצת
„הקומיסרים העממיים. יום 26 לאוקטובר 1944. מס. 490. העיר
„מינסק.
„לארץ ישראל, תל־אביב.
„רחוב כורש,
„לה' ישראל שלובסקי.
„בענין בקשתכם הטלגרפית, מודיעה מועצת הקומיסרים
„העממיים של הרפובליקה הבילורוסית, שכפי שהתברר ע"י
„ההסתדרויות המקומיות, השמידו הכובשים הגרמניים בלידה
„בשנות הכבוש של העיר, עשרת אלפים יהודים, בערך.
„את ההרג ההמוני של האוכלוסיה היהודית הוציאו
„הכובשים הגרמניים לפועל ביום 8 למאי 1942. ביום זה
„נספו 5650 יהודים.
„ביום 17 לספטמבר 1943 הוציאו הגרמנים מהעיר לידה
„בכיוון בלתי ידוע 3000 יהודים. את כל הרכוש של התושבים
„היהודים שדדו הכובשים הגרמנים. כעת מונה לידה כ־500
„יהודים בערך.
„(—) מ"מ היו"ר של מועצת הקומיסרים העממיים של
„הרפובליקה הבילורוסית הס.הס.
ק. קיסלוב"

לא נשאר עוד מקום לאשליות.

התחילו להגיע מכתבים מעשרות ניצולים, אך — למאות לא הגיעו. החורבן הגדול, אשר מאז שנות אלפיים לא היה דוגמתו, התגלה במלוא קדרותו המדכאת.

בליל כ"א אייר תש"ה, נערכה בתל־אביב אזכרה ראשונה לקדושי לידא. קהל של יתומים שכולים אמרו קדיש. הדמעה העצורה בלב זה שנים פרצה בבת אחת, בעוז ובילל. ולא הוקל ללב — נשאר הכאב הכוסס, שאינו נותן מנוח עד היום:

איכה!!!...

ארגון יוצאי לידא בישראל

עולי לידא נפוצו בכל פנותיה של ארץ־ישראל, בעיר ובכפר, בקיבוצים ובמושבים, והפגישות של חברים מ„שם", חברים לספסל בית־הספר, לתנועה או מחיי המעשה, או פגישות של שכנים לשעבר או סתם מכרים, הציתו תמיד את זיק הקירבה, משל קרובים היו מאז ומתמיד. אף לא מעט עזרו עולים ותיקים לחבריהם העולים החדשים, בעידוד, בעזרה בסידור ראשון, בהדרכה והמלצה, ולפעמים אף עזרה חמרית ממש. אפס כי מעולם לא עלה על דעתם של הלידאים להקים בארץ ארגון של בני „המולדת הישנה", „לאנדסמאנ־שאפט" לפי דוגמת ארצות הברית, דבר שהיה בניגוד לאידיאולוגיה של הציונים הותיקים, שחייבה התמזגות בתוך הישוב הכללי, ולא יצירת עדות עדות, „התגודדויות", כעין קיום הגלות בארץ ישראל. עד — שבא אותו זעזוע איום, שהוליד את הצורך, את הכורח הנפשי, לחיות יחד, לבכות יחד את הנספים, לחפש יחד אחרי הניצולים ובמדת האפשרות, להושיט להם יד עוזרת.

עם שחרור לידא מידי הגרמנים, התעוררה קבוצה של לידאים בתל־אביב להקים ארגון של עולי לידא בישראל. בכ"ז באב תש"ד, נערכה בתל־אביב אסיפה כללית של יוצאי לידא, נקבעה מטרתו של הארגון המוצע ושמו ונבחר ועד בן 11 חברים, שניגש מיד לפעולה. ואלה שמות חברי הועד הראשון (בסדר א"ב): משה חיים בוירסקי, ברוך ברקוביץ, יעקב גלפר, יוסף דרשן, דניאל וינוגרדוב, שמשון וינקובסקי, בן־ציון וולך, אבא לנדו, שלמה פודולסקי, שאול קרסנוסלסקי, ישראל אהרון שלובסקי. כמו כן נבחרה ועדת בקורת שחבריה היו: קלמן אורז'כובסקי, חיים אמתי, ח.י. גרבובסקי, אברהם פולצ'ק, קפלן, גב' בוירסקי־גינזבורג.

ראשית פעולתו של הארגון היתה איסוף אינפורמציה על גורל יהודי לידא וגילוי מקומם של ניצולים. נשלחו מברקים לשלטונות הסובייטיים בלידא ובמינסק. יחד עם זה נתבקשו כל עולי לידא להביא לידיעת הועד כל ידיעה המגיעה אליהם באיזו דרך שהיא. כעבור זמן קצר, ריכז הועד בידיו ידיעות ברורות על גורלה הטרגי של קהילת לידא וכן רשימה של כתבות ניצולים, אשר נדדו על פני רחבי רוסיה ובכל דרכי אירופה, בחפשם מוצא לעולם החפשי, דהיינו — ארצה ישראל או ליבשת אמריקה.

אחת הפעולות הראשונות של הועד היתה משלוח חבילות מצרכים לניצולים הגולים הזקוקים לכך. משמעותה של חבילה כזו היתה לא רק בתוספת מנת המזון (שאמנם היה בצמצום באותן שנים) אלא גם — אולי בעיקר — בהרגשת העידוד שהביאה אתה. עשרות חבילות נשלחו באותה תקופה על ידי הועד. ראויה לציון, בהזדמנות זו, פעולתם המסורה של חברי הועד שהלכו לעולמם מאז, והם: ישראל אהרון שלובסקי, יוסף דרשן והרב שלמה פודולסקי, זכר שלושתם לברכה.

כשהתחילו להגיע עשרות ניצולי לידא לארץ־ישראל, גמל הרעיון להקים קרן מיוחדת לעזרה קונסטרוקטיבית לעולה. הוחלט לייסד קופת גמילות חסדים, למתן הלואות לנזקקים, בלי רבית, לפרעון בתשלומים חדשיים קטנים. לצורך זה נועד המס השנתי שהטיל הועד על כל יוצאי לידא החברים בארגון. נוספו על זה כמה תרומות ניכרות: מועד העזרה ליהודי לידא בארצות הברית („לידער רעליף"), מן הגב' תמימה יודלביץ' ז"ל (שחקנית „הבימה"), ממשפחת דרשן במקסיקו ועוד.

הקופה עוסקת במתן הלואות לנצרכים מעולי לידא בסכומים של 300—500 ל"י. הלואות אלה, לצרכים חיוניים, ניתנות על פי שטר בחתימת הלווה ושלושה ערבים הנחשבים טובים. יש לציין כי במקרים של קשיי תשלום, לא מיצה הועד את עומק הדין עם הלווה ביחס למועדי הפרעון.

אחת המשימות שהציג לפניו ועד הארגון מאז התהוותו, ואשר ראה כחוב קדוש שקבל על עצמו, הוא — הנצחת זכרה של קהלת לידא שנחרבה וקהל קדושיה שנספו בחורבנה. כמה פעולות נעשו למטרה זו:

א. ב„יער הקדושים" שבהרי ירושלים, ניטעה, בתוך „יער קדושי פולין", „חורשת לידא" ובמרכזה מצבת זכרון לקדושי העיר. למימון מפעל זה, נערכה התרמה מיוחדת בקרב בני העיר, שביקשו להנציח בצורה זו את יקיריהם שנספו, עץ לנפש. בשמותיהם. לתורמים ניתנה תעודת זכרון מיוחדת של הקרן הקימת. תרומה מיוחדת למפעל זה נתקבלה גם מן ה„רעליף" הלידאי בניו יורק.

מזמן לזמן, נערכת בכ"א איר, הוא יום הזכרון לקדושי לידא, עליה של בני העיר ל„יער הקדושים" להתיחד שם עם זכר קדושי לידא, ליד המצבה שהוקמה בינות לעצים שניטעו על שמם.

ב. אדמת מיידנק רוותה מדמם של שלשת אלפים מיהודי לידא, אשר הועברו שמה על ידי הרוצחים הנאצים בספטמבר 1943 ושם מצאו את מותם, בין עשרות אלפי קדושים מקהלות אחרות בישראל. קבוצת יהודי לידא, שבדרכם לארץ־ישראל עברו דרך פולין, ראו חובה לעצמם לעלות על קברי האחים שם וכשריד סמלי קדוש, הביאו אתם מאפר מיידנק, לאמור: זכור את אפר אחינו המומתים, אפר יהודי לידא. אפר זה הובא לקבורה סמלית בבית העלמין בנחלת־יצחק, תל־אביב, בטכס רב רושם. בעת כתיבת שורות אלה מעיין הועד בהצעות להקמת מצבה על קבר זה.

ג. ב„מרתף השואה" שבהר ציון נקבעה טבלה מוקדשת לזכר קדושי לידא.

ד. פרק בפני עצמו קובע „ספר לידא", שנועד להקים יד ושם לקהילת לידא ולספר תולדותיה מאז הווסדה עד חורבנה.

קבר האחים (מאחורי הקסרקטין ליד יער „בורובקה")

הרעיון להוציא ספר זה עלה במחשבה כבר בראשית פעולתו של הארגון. אך עבר זמן רב עד אשר נמצאו הכלים הדרושים לכך. (ודרך אגב, על הקושי שבדבר, אולי תוכל להעיד העובדה כי אותו רעיון הגו גם בני עירנו בארצות הברית, אך אחרי ההתחלה הטובה שנעשתה בכיוון זה, ראו עצמם נאלצים לבטל תכנית זו). הקשיים שונים היו: א. הקושי באיסוף חומר היסטורי, במדת האפשרות דוקומנטרי, על קהלה יהודית קטנה, שבראשיתה לא היתה מפורסמת ביותר ובספרי תולדות ישראל כמעט נפקד מקומה. ב. קושי דומה ביחס לדורות האחרונים, שהצריך ליקוט חומר המפוזר, זעיר פה זעיר שם, בעשרות כתבי עת ישנים, ספרי יראים ומקורות היסטוריים שונים. ג. והוא העיקרי — הקושי לדובב ו„להכתיב" (פירוש: לגרום שיכתבו) את בני העיר החיים אתנו היום, ביחוד הזקנים שבהם, עד מאה ועשרים, מזכרונו־תיהם ומחויותיהם העשויים לשמש חומר לתולדות העיר ולתיאור ההווי המיוחד שלה. ד. איסוף חומר אילוסטרטיבי, תמונות כתבי יד וכדומה, שיש בהם משום ענין לספר. אם נוסיף על כך שרוב העבודה (פרט לחלק קטן) נעשה בהתנדבות, בידי אנשים שיומם נתון לדאגת פרנסתם, תובן גם האטיות בה התנהל איסוף החומר והבאתו לדפוס.

תוך סיפוק אפשר לציין, כי לא היו קשיים במימונה של תכנית זו, הודות לעזרתם הנאה של אחינו בארצות הברית והיענותם של בני לידא בישראל, אשר ברצון הכניסו את תרומותיהם למטרה זו.

ה. יום הזכרון לקדושי לידא נקבע על ידי ועד האירגון, מאז הגיעה אלינו הידיעה על חורבן קהלת לידא, לפי התאריך העברי, לכ"א אייר, הוא היום בו נערך הטבח האיום ביהודי עירנו. בערב יום זה עורך הועד מדי שנה אסיפת אזכרה באחת הערים בהן שרויים רוב בני העיר (עד עתה נערכו האזכרות בתל־אביב או בחיפה). ערבי האזכרה מושכים תמיד מאות מבני לידא, הבאים להתיחד עם זכר קדושיהם ולומר קדיש בצבור. הפגישות בהזדמנות זו מסיעות לחיזוק רגש האחוה והידידות בין שארית הפליטה, השותפים לאבל ולשכול.

מן הראוי לציין את רגש האחוה שליכד את גולי לידא בפינות שונות של אירופה אליהן טולטלו בדרך נדודיהם אחרי השואה וכינסם לאסיפות אזכרה שנערכו בדרך ספונטנית ביום אבלם המשותף. אנו מביאים בזה כמה תצלומים מכנוסי זכרון כאלה במחנות הפליטים בגרמניה.

ומחוץ לפעולות שנעשו בכיוון זה ע"י ועד ארגון יוצאי לידא:

אנו מביאים בזה את העתקי התצלומים שהביא אתו בן עירנו, מר יצחק רובינוביץ, ממקום קבורתם של 5670 הקדושים בלידא: 1. מראה המקום לפני הקמת המצבה; 2. המצבה שהוקמה סוף סוף בשנת 1966, על רקע הסביבה; 3. לבסוף — הכתבת על אבן המצבה (ברוסית בלבד) וזה לשונה בתרגום עברי:

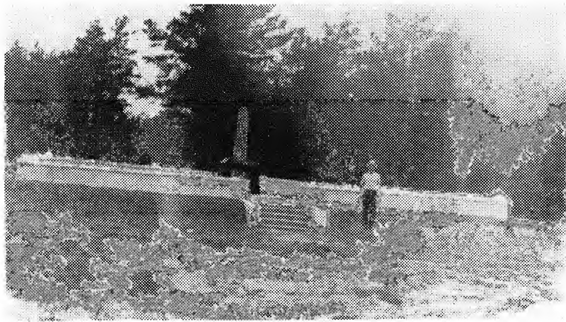
פה נורו ב־8 במאי 1948 ע"י התליינים הגרמנים
ונקברו בשני קברי אחים 5670 מתושבי העיר לידא.

„תושבי העיר לידא" — אין זכר ליהדותם, לא בשפת הכתבת ולא בתכנה.

לווית אפר של קדושי לידא מ־מיידנק, שהובא לקבורה בבית הקברות בנחלת־יצחק (ת"א, 1947). במרכז משמאל לימין: מרדכי קליקו ז"ל, צבי הלוי (דזימיטרובסקי), הרב שלמה פודולסקי ז"ל, יוסף דרשן ז"ל, הרב יעקב נוימן, יעקב גלפר.

המצבה שהוקמה בשנת 1964 על קבר האחים בלידא ביזמתו של יצחק רובינוביץ אחרי השתדלות מרובה אצל השלטונות המקומיים. בתמונה יצחק רובינוביץ ליד המצבה.

ידיעות

ארגון עולי לידה בארץ־ישראל

אייר תש"ה - אפריל 1945

1. תל־אביב, רחוב שד"ל 8

פנימי
לא למכירה!
מכתב חוזר לחברים

לכבוד מר
....
....

יִזְכּוֹר...

יזכרו אנשי לידה את אלפי הנשמות של אחינו ואחיותינו שנכרתו ללא עתם, אשר נפלו חללים והוצאו להורג בראש כל חוצות, על לא עול בכפם, אשר עונו בכל מיני יסורים והומתו במיתות משונות בידי כל רשע וחומס גבוה, אשר גועו ברעב ובצמא, במצור ובמצוק ואשר אבדו תחת החורבות ועיי המפולת.

כל אבן, כל קיר מחומותיך המנופצות מזכירים לנו נשכחות. הגם את לידה בנופלים? הגם את, מכורתי הרקרה, נפלה שדודה ובזוזה שסועה ופצועה, הרוסה והחרבה בין יתר הקהלות הגדולות שנחרבו ונהרסו עד היסוד ? ! הגם עליך עברה כוס קובעת התרעלה, שתית מצית עד תומה ?! היד רועדת, ילא העט לתאר את גודל האסון, גודל השבר. למשמע בשורות האיוב. הה, קהלתנו הקדושה, רבת היוחסין, עיר ואם בישראל, עיר של תורה ועבודה, צדקה וגמילות חסדים, עיר ציונית, בעלת תרבות עברית ואנושית, עיר של יזמה יהודית, עשירה ואדירה, עיר הישיבה המפורסמת בכל תפוצות ישראל, העיר של הרב ר' יצחק יעקב ריינס זצ"ל, — הה, לידה, קהלתנו השדודה והחרבה... כן, לידה מכורתנו! היית בעבר הקרוב מלאת חיים יהודיים, פעולות ומעשים, — ועכשיו בכחי יד אחת, הכל נעקר, הכל נהרס... ואין יודע אפילו מקום קבורת בחורי בנינו, אדירי התורה, תופשי המשוט ותופשי ההגה. הכל נדם דום! ואנו, אנשי לידה, הנמצאים כאן בארץ, קצרי יד והדלי אונים אנו לעומת הזועה הגוראה, שחוללו בך ידים טמאות, ומפינו קול קללה וזעקה מרה מתפרצת: אשרי כי שיאחז וינפץ את עולליך אל הסלע, את גרמניה הטמאה, המאוסה והנמבזה, החיה הקולטורית הטורפת. — ומה שעוללת לנו היהודים זה יהיה תגמולך כפל כפליים עד שלא ישאר ממך זכר ושריד!

יזכור עם ישראל, כי לא תם החזון, כי רבו בין בניו ובנותיו ממשיכי מסורת הגבורה והאמונה. כי לא נפל רוחנו ולא פסה אמונתנו בעם ישראל וארצו. יזכרו אנשי לידה, כאן, בא"י, באמריקה, ובאפריקה וביתר המקומות שנשארו שם לפליטה, את האחים והאחיות שנפלו חלל על ידי פריצי חיות!

יהיה זכרם חרות על לוח לבנו עד בוא יום ויכון צדק בעולם.

נפל נפלה לידה, אבל היא תוסיף קום בארץ ישראל על אלפיה ורבבותיה!

י. א. שליובסקי

ביום ה', 3 במאי ש.ז. (אור לכ"א אייר תש"ה), שהוא יום הזכרון לחללי־עירנו, בשעה 7⁰⁰ בערב, תערך

אספת אבל

לזכר קדושי־לידה בבית הכנסת של בית־הספר "בילו", שדרות רוטשילד 124, ת"א

כל עולי־לידה נדרשים להשתתף ולדייק בבואם

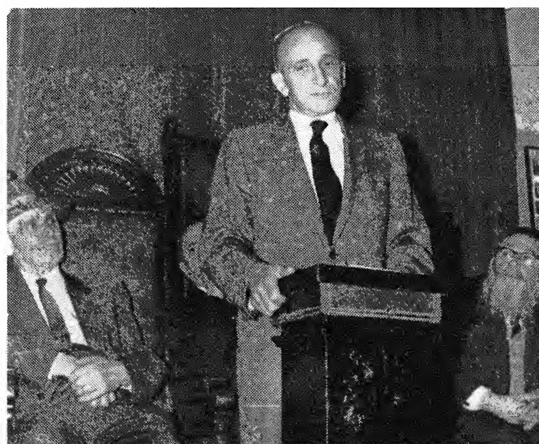
יוצאי־לידה מדליקים בביתם באותו ערב נר־נשמה לקדושים

יוצאי לידא בארה"ב מתיחדים עם זכר הקדושים

ניו־יורק (מאי 1958).

נואם ד"ר חיים נח מיאסניק (מייסון).

נואם ד"ר ברוינה קיבילביץ.
יושבים מימין לשמאל: הרב ציפרשטיין, ק. אורזיכובסקי, ל. קאטליאר ז"ל.

אזכרה לקדושי לידא בניו־יורק.

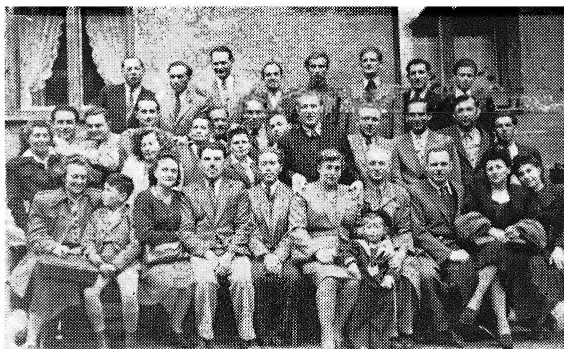

נואם קלמן אורזיכובסקי. יושבים מימין לשמאל: החזן פיינרמן, לייב קאטליאר ז"ל, לא זוהה, גב' רחל מנדלסון.

שרידי יהודי לידא במחנה בדגסטיין, גרמניה, באזכרה (תש״ז).

אסיפת אזכרה במחנה פרנוואלד, גרמניה (1947).

לידאים ניצולי השואה במחנה פרנוולד, גרמניה (קיץ 1946), באזכרה לקרבנות השואה.

אזכרה לקדושי לידא, במחנה פרנוואלד, גרמניה (1947).

התיחדות עם זכר קדושי לידא בישראל

משמאל לימין: משה־יצחק דרשן ז"ל (ממקסיקו), זלמן ברקוביץ, גב' גינזבירג־בוירסקי, גב' מרים דרשן, אליהו דמשק, חנן קמנצקי, חנוך ראובני, ברוך קפלן, זרח ארלוק, השופט זלמן יהודאי.

פגישה של ניצולי לידא בגרמניה.

שמואל לייב גורדון (של״ג)

שמואל לייב גורדון (של״ג), שרבבות תלמידים התחנכו על פירושו לתנ״ך, נולד בלידא בכ״ז כסלו תרכ״ו (1865) לאביו משה צבי ולאמו אסתר. כרבים מבני דורו נתחנך בחדר ובישיבה ועסק בצעירותו במסחר. בתחילת שנות ה־90 של המאה הקודמת החל לפרסם שירים ב„לוח אחיאסף״, בעתונים שונים וכן בחוברות „ספרי אגורה״ שהופיעו בוורשה בהוצאת גיסו הסופר א. בן אביגדור (אברהם לייב שאלקוביץ). שיריו לוקטו בקובץ מיוחד „כנור ישורון״ ולאחר מותו כונסו מחדש בספר „עם שחר״.

בשנת 1885 עלה של״ג לארץ־ישראל והיה מורה בבית־ספר לבנות ביפו מטעם „חובבי ציון״. בשנת 1901 חזר לוורשה והתמסר לספרות ולחינוך. ערך את השבועון העברי הראשון לילדים „עולם קטן״ ופירסם ספרי לימוד וחינוך רבים, ביניהם „חומש למתחילים״, „הלשון״, „תורת הספרות״ ועוד.

של״ג היה מראשוני היוזמים לחינוך עברי מודרני בגולה — הכוח היוצר של התנועה העברית בפולין, שבראשית צעדיה יסדה את „החדרים המתוקנים״. הוא הורה עברית בהברה הספרדית, דבר שהיה חידוש בזמנו בקרב יהדות אירופה המזרחית. הוא היה מהמייסדים והפעילים של אגודת „חובבי שפת עבר״ בוורשה, שנתפשטה להרבה ערים אחרות, וממקימי הסתדרות המורים העברית בפולין, שמתפקידה היה לדאוג להכשרתו המקצועית של המורה.

בשנת 1907 החל בעבודתו העיקרית, שהיא גולת הכותרת בכל פעולותיו והיא: הפירוש לתנ״ך. במידה רבה הצליח לרכז את תוצאות המחקר של זמנו על התנ״ך: רקעו, מבנהו, לשונו, ולהגישו בלשון העברית בצורה בהירה, עשירה ויפה השווה לכל נפש. בפירושו זה הפיח גאווה לאומית ואהבת ארץ־ישראל, ובו בא לידי גילוי והתגלות עברנו ההיסטורי. רבבות תלמידים בגולה ובארץ התחנכו על פירוש זה, שזכה עד עתה ל־22 מהדורות.

בשנת 1924 עלה שנית לארץ והמשיך בעבודת הפרשנות. הצליח להשלים את פירוש כל התנ״ך, פרט לספרים עזרא, נחמיה ודברי הימים שהושלמו לאחר מכן ע״י בני משפחתו. מלבד עבודת הפרשנות עסק גם במלאכת התרגום. תירגם את „המלך ליר״ לשקספיר, כתבי ישראל זנגביל, ו„יהודית ושולמית״ לפרידריך הבל.

נפטר בתל־אביב בא׳ כסלו תרצ״ד (19.11.1933) והובא לקבורה בבית הקברות הישן בתל־אביב.

בית־הספר „תרבות״ בלידא נקרא על שמו.

פנחס שיפמן (בן־סירה) ז״ל

הוא היה אחד מעמודי התווך של ישיבת ריינס. אם נדמה את הרב ריינס למסד של היכל תורה זה, הרי פנחס שיפמן יחד עם ה„עילוי ממייצ׳ט״ היו יכין ובועז, שני עמודי התווך עליהם נשען הבנין.

הוא נולד בשנת תרל״ד, בעיר ביילסק, פלך מינסק, לאביו אלחנן ואמו סטסיה (מסרטוב). בנעוריו למד תורה בישיבות מינסק ווילנה, שם רכש גם השכלה חילונית וכללית. מראשית צעדיו בחיי המעשה, הקדיש את עצמו לחנוך ואת כל כחות נפשו העשירים השקיע ביעוד זה שבחר לעצמו.

פנחס שיפמן היה מסוללי הדרכים החדשות בחנוך העברי של אותו דור. הקו המקורי שלו היה — בזווג למודי הקודש ולמודי החול, דבר שבזמן ההוא היה בו משום חידוש. הוא התחיל בפעולתו החנוכית כמורה בחדר מתוקן בבראילוב אשר בפודוליה, עבר אחר כך לבאסאווה, פלך קיוב. בשנת תרס״ז היה ממיסדי הסתדרות המורים והמלמדים העברים ברוסיה ואחד מפעיליה. כמה שנים אחרי פתיחת הישיבה הגדולה בלידא, הוזמן על ידי הרב ריינס לנהל בה את הלמודים העבריים שמחוץ לגפ״ת: תנ״ך, לשון עברית, ספרות עברית והיסטוריה יהודית. כאן הגיעה פעולתו החנוכית למלוא התפתחותה וגלויה, כי אכן, מצא כאן פטישו את הסדן הראוי לו. רבה היתה הערצת תלמידיו המבוגרים לרבם מחנכם, המדריכם במעגלי הלאומיות העברית והרעיון הציוני. הוא זכה להוקרה רבה גם מצד תושבי העיר, שבנוכחותו ובהשתתפותו העשיר את חייה התרבותיים. שנים אחדות אחרי הגיעו ללידא, הוצע לו לעבור לישיבת הרב צ׳רנוביץ באודיסה, אך בהשפעתם של הרב ריינס ושל תלמידיו, נשאר בלידא.

את מאמרו הראשון פרסם ב„השלוח״ בשנת תרס״ב ומאז, הופיעו למעלה מ־400 מאמרים ורשימות מפרי עטו בבמות ספרותיות וחנוכיות שונות. את הרשימה הגדולה שלו „אכסניה של תורה״ הדפיס בלידא, בדפוסו של זלדוביץ. תוך עבודתו בישיבת לידא, ערך גם את הכריסתומטיה „בכורים״, אשר במשך שנים רבות שמשה ספר עזר חשוב ורב תוכן לכל לומדי הלשון העברית וספרותה.

במלחמת העולם הראשונה, עם התקרב החזית ללידא, עבר ליקטרינוסלב, מקום שם שמש עד שנת תר״פ מזכיר הגליל הציוני. אחרי חזרו מרוסיה, הצטרף לחבר המורים בסמינר העברי בוילנה ובשנים תרפ״ג־תרפ״ד שמש מפקח למוסדות „תרבות״ בורשה.

בשנת תרפ״ו עלה לארץ־ישראל והשתקע בתל־אביב. כאן שמש בהוראה בבית־הספר הריאלי „תחכמוני״, בביה״ס התיכון „תלפיות״ ולאחר מכן, עד פטירתו, בבית־המדרש למורות של „המזרחי״ בתל־אביב. בתל־אביב, הוציא לאור את האנתולוגיה שלו „תרומות״ ב־ג חלקים.

חדשים מספר לפני מותו, שינה את שם משפחתו ל„בן סירה״. נפטר בכ״ב באייר תש״ה. הניח אחריו שלשה בנים (יעקב, לשעבר המהנדס העירוני בתל־אביב, עכשיו בעל משרד פרטי, יועץ לתכנון ולהנדסה; אהרון, מהנדס בחברת „סולל בונה״, ואלחנן, עוזר ראשי במכון התקנים) ושלש בנות (ד״ר שרה בן־סירה, מורה להיסטוריה בסמינר ע״ש לוינסקי בתל־אביב; רחל בן־סירה, רעית אליהו בן־סירה, מהנדס בנין, ורבקה אריכא, רעית הסופר אריכא).

יצחק גנוזביץ (גנוז)

דוד קופלוביץ

הוא היה שייך לסוג התמהונים. בקי היה בכל חדרי הספרות העברית הישנה והחדשה ובתולדות האומה.

הוא שמש בישיבת לידא בהוראת ההיסטוריה היהודית באקראי, לא בקביעות. ספק אם היה בו חוש פדגוגי. אך בעמדו להרצות לפני התלמידים בתולדות ישראל, היה כמעין הנובע, בלי שהתכונן לשעורו, כי בקי היה במקורות ההיסטוריה הישראלית לדורותיה ובכל הספרות העברית לתקופותיה. ואין זה המקצוע היחיד בתחום ידיעותיו. הוא היה גם בקי בשפות: מלבד העברית, ידע ידיעה יסודית את השפה הרוסית, ובנוסף לכך גם גרמנית וצרפתית, שפות שלימד בשעורים פרטיים בביתו. גם במתימטיקה היתה „ידו רב לו" והוא פרסם בלידא ספר במקצוע זה ברוסית, בשם „אוגדטייל" (המנחש), נדפס בדפוס זלדוביץ' ותכנו — שיטה מיוחדת לחישוב מהיר כמדומה לי. (לדא־בוני, לא עלה בידי למצוא בארצנו ספר זה. גם לא בספריה הלאומית.) הוא עסק גם בפילוסופיה ולפי דבריו (כפי שש־מעתי מפי אחד מתלמידיו), כתב ברוסית חיבור גדול על הנושא „אלהים ונשמה" („בוג אי דושא").

מפרי עטו שלח גם לכתבי עת עבריים, אך הצלחתו בשדה זה היתה מעטה. ספור שלו, בעל תוכן ציוני בשם „ושב ורפא לו", יצא לאור שנים אחדות לפני מלחמת העולם הראשונה בצורת חוברת נפרדת.

עם כל ידיעותיו, לא זכה להצלחה רבה כמורה, כי בהיותו שקוע תמיד בעולמו הפנימי, שכח לפעמים על התלמיד היושב לפניו. זכורה לי דמותו מימי ילדותי, כשהייתי הולך עם אבי ז"ל להתפלל במנין של הרב, ברחוב קמיונקה, מקום שם דר, בשכנות, גם קופלוביץ, וגם הוא בין המתפללים במנין. אכן, מעולם לא ראיתי אותו מתפלל ממש. אותו אפשר היה למצוא תמיד בחדרו של הרב ריינס, הסמוך לחדר התפילה, ליד מדפי הספרים הנמשכים לאורך כל הקירות: הטלית תלויה דרך רישול על כתפיו, באחת ידו מחזיק בספר שהוציא זה עתה מן המדף, ראשו מלוכסן קמעא, עין אחת, עצומה והשניה מרפרפת בין השורות, ובידו השניה, התלויה באויר, צביטת טבק, שצבט לפני רגע מקופסת הטבק של אחד המתפללים. עוד מעט יניח ספר זה, יריח מן הטבק ויטול ספר אחר. עד שיגיע הזמן לקפל את הטלית ולומר „עלינו".

סח לי מר דב אלוני, מתל־אביב, תלמיד ותיק של ישיבת לידא, על „שביתה" שהכריז פעם קופלוביץ והפסיק את מתן שעוריו בישיבה. שלח אליו הרב ריינס את אלוני, שהיה מקורב ביותר לרב באותן שנים, לתהות על סבת הדבר ולדבר על לבו שיחזור לשעוריו. הושיב אותו קופלוביץ על ידו ופרש לפניו את טענותיו על הקיפוח שמקפחים אותו במשכרת: המשכרת היא כך וכך, והנה חלב ליום עולה כך וכך, לחם, כך וכך, וכן הלאה רשימה ארוכה של מצרכים ומחיריהם, ובסך הכל... הכפל פי 30, לחדש. ומה, האפשר להתקיים במשכרת? — הביא אלוני לפני הרב את טענותיו של קופלוביץ, והוא הכיר בצדקתן והעלה את משכרתו.

יש קוראים לזה — תמהוני, ויש אומרים — איש הרוח. על כל פנים, אין ספק בידי, כי היה זה אחד מבעלי הכש־רונות היהודים, אשר בתנאים אחרים היה מסוגל לתת לחברה הרבה יותר ממה שנתן.

א. ל.

משה גלמן ז"ל

בין המורים הראשונים בלידא בהתחלת המאה הזאת היה המורה משה גלמן ז"ל. נולד בעיירה זלבה ע"י וולקוביסקי והגיע ללידא בשנת 1903. היה מורה בגימנסיה של ציפקין וכן נתן שיעורים פרטיים לילדים במספר מקצועות. באותה תקופה היתה קיימת בלידא ה"טשיינה הציונית" והוא היה מאוד פעיל בה. בביתו ספריה עשירה בעברית ובאידיש שמכריו ואנשי העיר השתמשו בה. פירסם בזמנו רשימות בעתונות ובעזבונו נמצאו כתבי יד על קפיטאן דרייפוס, תקופת חמילניצקי והצהרת בלפור שפירסומם לא יצא לפועל.

ר' יצחק ירוחמנוב

לא עלה בידי, חרף כל חפושי, לגלות אצל מי שהוא מבני לידא תמונה של יהודי יקר זה. אך מסופקני אם בכלל ראה צורך להצטלם מתי שהוא. שכן לא איש ראווה היה, וכל מה שעשה — לשם המעשה היה, לא לעשית רושם ולקנית פרסום, גם לא לשם הכנת חלק לעולם הבא בשבילו, אלא מתוך דאגה לעולם הזה של זולתו. אך גם אם אין לפני תמונתו מעשה ידי צלם, ניצבת לפני עיני כמו חיה דמותו הזקופה החסונה, רחבת הכתפיים, פניו הנמרצים, עטורי רעמת השיבה, הילוכו המאושש, כשרגליו הנתונות במ־גפים־חצאים, בוססות בשלג הלבן המכסה את רחובות לידא. נזכר אני: יום גשם, ועגלה עמוסה סחורה נתקעה באחת המהמורות שבמרצפת הרחוב. אחדים מן העוברים ושבים מנסים לחלץ את העגלה, מושכים למעלה את הצד השקוע, בעל העגלה מעורר שוט על בהמתו העלובה, העושה כמיטב יכלתה. אך — לשוא. פתאום, מזדמן ר' יצחק במקום זה. מיד הוא סר לקיים מצות „עזב תעזב". אך צרף את ידו — והעגלה זזה ממקומה. משהו מן הארז העלה תמיד בדמיוני, או מן האריה, בכל חזותו המרשימה, התקיפה, גם בקולו העז והצלול, רב הגוונים. אך העינים רכות היו וטובות, נדמה לי — כחולות, ולפרקים, הבעה של משובה ילדותית נזרקה בהן.

הוא הגיע ללידא, כנראה, יחד עם גיסו העשיר, יעקב פפירמייסטר, מיסד מבשלת השיכר הראשונה בלידא, אך

לא היה תלוי בו. לפרנסתו, התקין לו מכונה לייצור גבי (ג׳ צרויה) עץ, לכסוי גגות ולחפוי („סיפון") קירות של בתי עץ. את סחורתו זו היה מוכר לא רק בלידא אלא גם מחוצה לה. אך לא זה היה תוכן חייו. וכי כמה דרוש היה לו לפרנסתו ולפרנסת אשתו המסורה געלע, שותפתו הנאמנה בדרך חייו, לאחר שהבן, רופא השנים (ד"ר ירוחמנוב), עמד זה כבר ברשות עצמו. אך כמה עניים היו בלידא, מחוסרי פרנסה הזקוקים לעזרת הבריות! ור׳ יצחק הכיר את כולם. והוא הטה שכם גם לעגלה זו, עגלת הסעד לעניים. איני זוכר את שם אגודת העזרה שניהל, ואם בכלל היה לה שם. הכרתי רק את היושב־ראש שלה, העובד הסוציאלי והגזבר־ר׳ יצחק ירוחמנוב היה שמם... גם את הקופה אני זוכר — כיס גדול של עור, התלוי ברצועת עור ארוכה מעל צוארו מול חזהו, כשהוא צועד באון ברחובות העיר לרגל עניניו.

ארוך החורף בלידא וזעומים פניו, ביחוד כשאין בתנור עצים להסקה, לילדים אין בגד חם כלשהו לחמם את הגוף, ובמרתף הבית אין תפוח אדמה מוכן בשביל בני הבית. רבים הפונים אליו, והוא נחלץ לעזרה, בסיוע חמרי, במלת עידוד, ובשעת הצורך — בנזיפה מדרבנת, כפדגוג פסיכולוג. הוא נותן לא מעט משלו, אך יודע גם לתבוע מאחרים. והוא דורש בתוקף, תקיפות הבאה מתוך בטחון בקדושת המעשה שהוא עושה ונחיצותו. דומני שעודני שומע את קולו הצלול, המצלצל, בהכריזו בבית־הכנסת דמתעסקים, לפני קריאת המגילה בפורים (או לאחריה), בנוסח שלו: „משלוח מנות ומתנות לאביונים!", והוא מגיש את ה„קערה" שלו והוא דורש! והוא תובע. ולא אחד מן התקיפים שבעדה, שהתנגדו לשיטתו, נכוה בגחלתו, בתשובתו החותכת.

אך עיקר דאגתו של ר׳ יצחק היתה לילדים, ילדי עניים המשוטטים בחוצות העיר ללא תורה וללא דרך ארץ, ולרוב גם בלי בגד לעורם. הוא אסף ילדים אלה סביבו, דאג ללמדם מלאכה, להלבישם, דאג למזונותיהם והשגיח בעצמו אם האומן שלידיו נמסר הילד ממלא את התחיבותו באמונה. הוא היה גם הדואג לחנוכו של הילד, לפי מושגי הזמן ההוא. בשבתות היה בין מחנה ילדיו ובין מנחה למעריב, היה בעצמו מלמד אותם פרשת השבוע. למדן גדול לא היה, אך אומן פדגוג היה מטבעו וידע את נפש הילד. זוכרני, בשנת 1912 או 1913, היה הדבר, ובראינוע „אדיסון" הוקרן סרט מחיי היהודים בארץ־ישראל („זשיזן יעווריייוו ו פאלסטיניע" נקרא ברוסית) ובני העיר מלאו כל ערב את האולם ימים על ימים וביום ניתנו הצגות לילדים. ובין הצופים היו גם „ילדי ירוחמנוב" „כמובן" (כלל וכלל לא מובן, בעצם, לפי השגות הזמן ההוא) ור׳ יצחק ביניהם, בפנים צוהלים ונלהבים, משני דברים — מן הסרט עצמו ומזה שילדיו צופים בו.

שם היה למפעלו זה של ר׳ יצחק: „שוקדי מלאכה", כך קרא לו. — כיצד מימן אותו, לא הבינותי אז ולא התענינתי. אך זאת ידעתי, כי גם אגודה זו על אדם אחד נוסדה, והוא — ר׳ יצחק.

סח לי אחי ז"ל מזמן למודיו בחדרו של ר׳ עוזר וולינסקי, שהיה ידוע בקפדנותו. פעם הזדמן ר׳ יצחק ירוחמנוב לחדר וכרגיל, בראותו ילדים, דעתו בדוחה עליו וטובה. ראה את הילדים רכונים על ספריהם זה כמה שעות וליאות ואי־חמדה נשקפות מעיניהם. לא ישר בעיניו מראה עגום זה והילד הפוחז נתעורר בו. רמז לילדים: חברה, אחרי החוצה! לא היה צורך ביותר מזה. מיד התרוקן החדר. הרבי מחה, אך כלום לא הועיל במחאותיו. מיד נערך בחצר משחק ברדיפות („קולדון") ור׳ יצחק מנצח בעצמו על המשחק. עד שהכריז: די, ילדים: עכשיו, חזרה לחדר. מ־שולהבים ומרוענגים חזרו הילדים לשולחן למודיהם. —

רבים היו הילדים שר׳ יצחק הציל אותם מהתנוונות ומעבריינות. מחניכיו, נוכל להזכיר את העסקן הלידאי קונופקו, סנדלר לפי מקצועו, שתפס מקום נכבד בעיר בחיה הצבוריים. רבים מבני טפוחיו הגרו אחר כך לארצות הברית ומשם היו שולחים לו כסף למפעליו.

מקרוב הכרתי אותו רק בשנות הכיבוש הגרמני, במלחמת העולם הראשונה, עת היה מצוי בביתנו לעתים קרובות. בן לטביה היה והלשון הגרמנית היתה שגורה בפיו. משום כך, ובעיקר, הודות לאישיותו הפטריארכלית האומרת כבוד, היה מקובל על נושאי השררה הגרמנים בעיר, הבירגרמייסטר (אח"כ „שטדטהאופטמן") אלברס ונושאי כליו, ובהשפעתו היה משתמש לא להפקת תועלת חמרית לעצמו אלא לטובת הכלל. זכורני, בראשית 1916, היה מחסור קשה במלח. והנה, עלה בידו של ר׳ יצחק להשיג איך שהוא משלוח הגון של מלח (בגושים, כנדמה לי). לא נחה דעתו עד שערך (בעזרתו של אחי זאב ז"ל) רשימות מדויקות של תושבי לידא היהודים, והמלח חולק במנות לפי מספר נפשות במשפחה.

הרבה פעל להקלת המצוקה באותם ימים קשים. וכמה דאגה היתה בקולו בספרו לנו, בשלהי שנות הכיבוש, על שיחתו הרצינית עם ה„שטדטהאופטמן" אלברס על מצב התזונה הקטסטרופלי בעיר, לאחר שהשלטונות צמצמו את המזון לתושבים עד כדי רזון, ועל שאלתו: „ממה יחיו האנשים בתנאים אלה!?", השיב לו הלה: „פון לופט און ליבע...".

באותו זמן, החלה כבר בריאותו מתמוטטת בעקב מחלה ממארת שנתגלתה בו, וכעבור זמן קצר נאסף אל עמיו.

בהרהרי בדמות מופלאה זו, הריני אומר לעצמי: אם אמנם יש בכל דור ל"ו צדיקים בעולם, הרי ר׳ יצחק ירוחמנוב היה אחד מהם.

אבא לנדו

מורי ורבי יוסף עפשטיין (הטריקלר)

שנים למדתי מפיו. ממנו רכשתי את השפה העברית. נטע בנו את האהבה לשפתנו ולארצנו. היה ידען גדול בשפה העברית. ב„שעורים חפשיים" היינו שואלים על דברים שונים — איך אומרים את זה בעברית? והוא היה עונה בלי היסוס.

הרביץ בנו (תרתי משמע) תורה, נביאים וכתובים. למדנו גם היסטוריה יהודית, גמרא, וגם לימודים כלליים.

היה אדם רציני מאוד. רק לפעמים היה קצת מתלוצץ אתנו. וזכורני כשלמדנו בספר שמות שמשה בא אל פרעה ואמר לו „הנני מביא מחר ארבה בגבולך", היה משנה את הניקוד של ארבה — והיה אומר ר' בסגול (בנוסח רבי): כן, ילדים, היה אומר, הרבי זאת היא מכה מעשר המכות. ומי כמוכם, ילדים, יודע זאת...

היה אדם מתקדם. בוקר אחד, כשבאתי לחדר, מצאתיו נרגז, מטייל לו בחדר הלוך ושוב, וממלמל: „כישוף, כישוף עושים לי בבית". מתברר שבתו הקטנה חלתה פתאום, היא נבהלה ממשהו, וכנהוג בימים ההם, הביאו אשה ו„יצקה עופרת", וזה צריך היה לפי המושגים דאז, לרפא אותה. הוא מחה על ה„אברגלויבן" (אמונה תפלה) הזה.

היה יהודי דתי, אבל גם בזה היה מתקדם. וזוכר אני ויכוח שהיה בינו ובין אברהם־יהודה המלמד אם מותר להדליק חשמל בשבת. הוא הגדיר את סיבוב כפתור החשמל כפתיחת תריס, ופתיחת תריס בשבת מותרת לכל הדעות. ומקרה שהיה בבית המדרש של המתעסקים לפני צאת השבת. בבית המדרש כבר שרר חושך, ניגש רבי יוסף וסיבב את הכפתור ונעשה אור, קם רבי אברהם־יהודה המלמד ועזב את בית המדרש.

היה אהוב עלי, אף על פי שלא תמיד שבעתי נחת, כי עם שובבים כמונו, לא היו לו חיים קלים. אבל דבר אחד ידעתי כבר אז — כי כוונתו היתה רק לטובתנו והיא: להקנות לנו דעת. וזאת עשה בנאמנות.

יהי זכרו ברוך.

בסיסט אבא

דער לערער ליכטמאן ז"ל

עס זענען דאָ געשטאַלטן, וואָס קריצן זיך איין אויף אייביק אין מענטשלעכן זכרון.

איינע פון זיי איז דאָס געשטאַלט פון מיין לערער ליכטמאַן ז"ל, וועלכער האָט געבראַכט ליכט, פאַר אונדז יידישע קינדער. געקומען איז ער צו אונדז פון גאַליציע. ער שטייט מיר פאַר די אויגן: אַ קליינינקער, אַ מאַגערער, מיט ברילן אויף די אויגן, און אַ גוטן שמייכל אויף זיין סימפּאַטיש פּנים.

דער לערער ליכטמאַן האָט ביי אונדז, יידישע קינדער, גלייך געוווּנען די סימפּאַטיע, ווי אויך ביי די עלטערן. ער איז גלייך באַקאַנט געוואָרן אין אונדזער שטאָט און באַקומען די סימפּאַטיע אַפילו צווישן די נישט־יידן, און איז אויך געווען אַ לערער אין דער רעגירונגס־גימנאַזיע.

אַלס קינד האָב איך פאַר אים געהאַט אַ באַזונדערע פאַר־ערונג, צוליב אַ באַזונדערן עפּיזאָד, וואָס איז מיר געשען אין מיין שול־באַנק־תקופה. אויף אַ לעקציע פון מאַטעמאַטיק ווען די ציפערן לאַנגווייליקן אַזוי דעם שילער, האָב איך געוואָלט אַריינברענגען אַ ביסל הומאָר, כדי די שילער זאָלן אַ ביסל אויפוואַכן פון דער שלעפעדישקייט. איך האָב גענומען דעם פּאַ־פּירענעם זעקעלע פון די בייגעלעך, וואָס מיין מאַמע ע"ה האָט מיר געגעבן אויף פרישטיק, האָב אים אָנגעבלאָזן שטאַרק, און אַ שאָס... שטעלט זיך פאַר די בהלה און דעם געשריי, וואָס האָט אויסגעבראָכן אין קלאַס. אַלע קינדער האָבן אָנגעהויבן שרייען: מען שיסט... מען שיסט...

און די לעקציע איז שוין מער נישט פאַרענדיקט געוואָרן.

דער לערער פון מאַטעמאַטיק, אַן אויפגערעגטער, אַ בלאַ־סער פון כעס, האָט נאָר געבעטן, אַז דער שולדיקער זאָל גלייך אויפשטיין, אויב נישט, וועלן אַלע שילער באַשטראָפט ווערן.

איך האָב מיך אויפגעשטעלט און בין אַריינגעפירט גע־וואָרן אין קאַנצעלאַריע צום פּראָוואָלטער ליכטמאַן. דער לע־רער פון מאַטעמאַטיק האָט אים אין קורצן דערציילט דאָס פאַרגעקומענע, און מיין שטראָף האָב איך זעלבסטפאַרשטענד־לעך באַקומען. מען האָט מיך אַרויסגעשיקט פון די לעקציעס פון מאַטעמאַטיק אויף אַ וואָך צייט, מיט דעם וויסן פון מיינע עלטערן. אָבער וואָס מיר האָט אַמשטאַרקסטן ווי געטאָן און זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון, זענען געווען די ווערטער פון מיין לערער ליכטמאַן, וואָס ער האָט מיר געזאָגט נאָכן אויסהערן דעם לערער פון מאַטעמאַטיק: „אַז דיר זאָל זיין גוט, און אַנדערע וואָס רינגלען דיך אַרום, זאָל זיין גוט, צו דעם שטרעבן מיר, דערציענדיק דיך. און כדי דאָס צו דערגרייכן זאָלסטו אָפּהיטן דעם כלל — „טו נישט יענעם, וואָס דיר איז נישט ליב".

ער האָט די ווערטער געזאָגט מיט אַזאַ שטילקייט, אַזאַ גוטסקייט, אַז איך האָב מיך שטאַרק צעווײנט.

זיינע ווערטער האָבן מער געווירקט אויף מיר ווי די גרעסטע שטראָף.

יאָרן זענען פאַרגאַנגען און איך מיט מיין גאַנצער משפחה האָבן פאַרלאָזן פוילן און אַרויסגעפאָרן קיין בראַזיל. אָבער די ליכטיקע געשטאַלט פון מיין לערער און דערציער ליכטמאַן איז אויף אייביק געבליבן אין מיין זכרון.

בלומע צאַם־פּאַוועס

ר' ישראל אהרון שלובסקי ז"ל

נולד בלידא בשנת תר"ן (1890) בערך, לאביו ר' נטע ולאמו אטל.

אביו היה מן הדמויות המיוחדות בתוך עולם החולין של רחוב קריביה המסחרי. מן הסוחרים הסיטונאים המכובדים בעיר, בעל מרץ, ישר ונאמן, אשר השקיע במסחרו ממזגו החם והדינמי, ויחד עם זה, שקוע תמיד ראשו ורובו בעולמות אחרים: בעסקנותו הציבורית (הוא הקים בעיר חברה בשם „משמרת חולים", להושטת עזרה לחולים עניים, והיה הרוח החיה בה) ובעיקר — בעולם החזנות ובעמוד התפילה. (הוא היה בעל התפילה הקבוע בביהכ"נ דמתעסקים עד פטירתו בשנת 1917). ומרגלא בפומיה: „הה, אלמלא דאגת הפרנסה, כמה דברים אפשר היה לפעול בעיר"...

דומה שמידה זו, השאיפה אל מעבר ל־ד' האמות של החולין, אל הטוב, הנאצל והיפה, ירש ר' ישראל אהרון מאביו, יחד עם רכות אופיה של אמו אטל עדינת הנפש.

בחדר המסורתי, ואחר כך בבית־המדרש בלידא, שתה ישראל אהרון הצעיר ורווה מבאר היהדות העתיקה. יחד עם זה, נצמד בכל מאודו לכרכי הספרות העברית החדשה, שפתחה לפניו אופקים חדשים. ישן וחדש נתמזגו בו בלי סתירה פנימית.

בלידא היתה רווחת אווירה של חיבת ציון, וישראל אהרון התמסר בכל נפשו לפעולה המעשית: נתן ידו לפתיחת ספריה עברית ובמשך זמן מסויים, עד למציאת אכסניה קבועה, איכסן אותה בדירת המשפחה (שלא היתה מרווחת ביותר). היתה זו פעולה בלתי ליגלית! הוא יסד, יחד עם חברו לפעולה, ר' חייקל וישניבסקי, המלמד המודרני, קבוצה של „חובבי הבמה העברית" ואירגן יחד אתו נשפים עבריים. ובעיקר, היה הרוח החיה בפעולה למען הקרן הקיימת לישראל. כשגזרו שלטונות רוסיה הצארית על פעולה זו והפצת הקופסה הלאומית נאסרה באיסור חמור, עמד הדירקטוריון של הקק"ל בפני בעיה חמורה כיצד להמשיך בפעולתו בערי רוסיה. ריכוז הפעולה דרך הערים הגדולות, כמקודם, היה כרוך בסכנה גדולה מדי, שכן עין המשטרה היתה פקוחה שם על כל העסקנים הציוניים. הוחלט, איפוא, לבחור כמרכז באחת מערי השדה, בצומת מסילות הברזל. והבחירה היתה — לידא כמרכָּז וישראל אהרון שלובסקי כמרכֵּז הפעולה המחתרתית הזו. עשרות אלפי קופסאות היו מגיעות ללידא ברכבת, בהסוואה כלשהי, ומכאן היו עושות את דרכן לכל פינות רוסיה בהן יהודים נחיתים, בחבילות דואר או במשלוחי רכבת כשבתעודות המשלוח מתנוססות כתובות משלחים בדויים. אחרי הכל, היה בזה משום סכנה לא מעטה ולא פעם נאלץ ישראל אהרון להסתלק מביתו מחשש מאסר. שמו של ישראל אהרון שלובסקי היה ידוע אז יפה במרכז הציוני בווילנה ובעיקר, בקלן שבגרמניה, בלשכה המרכזית של הקק"ל. בשנת 1913 השתתף בקונגרס הציוני הי"א.

רק ב־1935 זכה להגשים את חלום נעוריו ועלה לארץ יחד עם משפחתו. המנהיגים הציוניים אלכסנדר גולדשטיין ולייב יפה זכרו לו חסד נעוריו, את זכות פעולתו הציונית המסורה והפוריה, ולפי המלצתם, הוקצה לו סרטיפיקט מיוחד לעליה, לו ולבני ביתו. הוא זכה להמשיך גם כאן במלאכת הקודש לה הקדיש מיטב שנותיו בלידא, הפעם — בארץ ישראל המתחדשת! ולא היה קץ לשמחתו ולהתעלות הנפש שהרגיש בזה. הוא לא הסתפק בשיגרת העבודה אלא עשה את מלאכתו כדרכו בקודש — „בכל נפשך", וזכה להערכה ולהוקרה.

הידיעות על גורל יהודי לידא החרידוהו. דומה שהוא היה ראשון שעורר להתארגנות יוצאי לידא בישראל ובהיווסד הארגון (ואף לפני היווסדו), התמסר בכל מרצו, יחד עם הרב ר' שלמה פודולסקי ז"ל ועם יוסף דרשן ז"ל (ושאר חברי הוועד שיבל"א) לפעולת הסיוע לניצולים הגולים והמטולטלים. היה יושב־ראש ראשון לארגון יוצאי לידא בישראל עד יום פטירתו — ז' אדר תש"ז (1947).

א. ל.

תמימה יודלביץ ז"ל

בערב חג הסוכות תשכ"ח נפטרה בבית־החולים „מאיר" שבכפר־סבא, אחת הראשונות של תיאטרון „הבימה": תמימה יודלביץ.

היא היתה אחת מחבורת הראשונים של אנשי החזון בימי המהפכה ברוסיה הסובייטית, שאימצו להם את הרעיון להקים תיאטרון בשפה העברית ותמימה היתה ביניהם.

תמימה (פרומצה) נולדה בשנת 1883 בעיר לידא פלך ווילנה. היא גדלה בבית הורים אדוקים, בסביבה הקופאת על שמריה. החינוך והלימוד ב„חדר" וב„ישיבה" היו לבנים בלבד. הילדות הגיעו בלימודיהן עד קריאת „עברי־טייטש" ב„צאינה וראינה" ועד לאפשרות של העתקה מה„ברי־וונשטעלער" — האגרון — מכתבים אל המיועד שלה, ביום שידובר בה.

אבל פתאום נשמע קול שופר. רוח חזקה וזעזעה את תחום המושב וטילטלה את הדור הצעיר שבעיירה. התחילו שמועות ושיחות על אחד ד"ר הרצל, על מדינה ליהודים, על עיר ששמה באזל, על קונגרס, על דלגאטים וכדומה. מהפכה נתחוללה ברחוב היהודי, והיא הלמה כמו בפטיש על לב כל נפש צעירה. תמימה היתה בין המושפעים. בלהט רב התמכרה

לפעולות היומיומיות של סניף ההסתדרות הציונית בעיר. השתתפה במועדון, שנקרא לשם הסוואה כלפי השלטונות „בית־תה", מוסד מקובל וכשר בעיני השלטונות של אז. בו ערכה את כל הפעולות של הסניף: סידור הרצאות, אוסף שקלים, התרמה, הפצת ספרות וכדומה.

כמה שנים לפני הופעת הציונות הופיע בעירנו איש אחד רזה וגבוה, בעל זקנקן מחודד והוא משוגע לשפה העברית. התמהוני הזה, יליד עיירה קטנה ז'טל, היה דודה של תמימה ז"ל, ושמו ר' זלמן. הוא בעצמו היה אוטודידאקט, התחמק מהישיבה כדי ללמוד בסתר מהוריו את השפה העברית על בוריה. היה מושפע מדור־המשכילים של אז, מהסופרים אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין, יל"ג וגוטלובר. אף הציץ בחיבוריו של משה מנדלסון. והאיש הזה החליט לפתוח בעירנו מין חדר חדש, משונה, אולפנא, שעד היום ההוא לא ידע ולא שמע עליו איש. יחד עם חומש, רש"י וגמרא למדו אצלו את שפת עבר ודקדוק, ודברי־ימי ישראל.

תמימה היתה אחת התלמידות הראשונות ב„חדר" זה. היא יצאה מבית־ספר זה מלאה חיבה ואהבה לשפה העברית ולעם היהודי.

תמימה היתה מוכשרת מאוד גם לעבודות־בית. „ידיים ברוכות" — היו אומרים עליה, לתפירה, לריקמה, לסריגה וכו'. בבית היו תשעה ילדים וכולם למדו, מי בישיבה, מי בחדר, מי בבית־הספר הכללי. אבא איש יקר ומסור למשפחה, בעצמו חניך ישיבות, אך לא היה מהמצליחים ביותר בענייני פרנסה. תמימה היתה מעין „עזר כנגד" לאמא בהחזקת הבית והילדים אהבו אותה מאוד.

לתמימה היתה נטיה וכשרון לתיאטרון עוד מילדותה. היתה עורכת הצגות בתנאים פרימיטיביים בשיתוף עם ילדים בני גילה, במחסנים או בבניינים מוזנחים. אלו היו הצגות נאיביות, אבל הקהל היה נהנה מהן. אחר כך עברה למחזות רציניים יותר. הציבור המקומי היה ממלא את ה„אולם". הופעת „הבימה" במוסקבה היה בשבילה מוצא טבעי לתכונותיה, לשאיפותיה הכמוסות, למשחק, להחיאת השפה העברית ולתחיית העם בארצו.

היא עזבה את הבית, הילדים והסביבה, נסעה למוסקבה ונכנסה לחבורה זו של ה„בלאנדזשענדע שטערן". מצבה, כמצבה של כל הקבוצה, היה רע מאוד. כאן קטע מזכרונותיה בזמן התחלת „הבימה":

„היו ימים טרופים. הרעב היה גדול. החילותי להתבונן מסביבי וראיתי איך החברים חיים בדוחק ובמצוקה. לקחתי על עצמי תפקיד נוסף, לעזור במשקנו הדל. תיכננתי כל מיני תפריטים שאפשר לעשות מאפס מצרכים, והודות למסקין, שהיה עסוק בממשלה, והיה מביא מדי פעם שק בולבוסין, הייתי מעשירה את המטבח שלנו. זכורני, שעל אף הרעב היינו שמחים ועליזים תמיד. מהמעט שהיה לנו היינו מסדרים חגיגות „ווצ'רינקות" (נשפיות) ואפילו מזמינים אורחים. הייתי מעין עקרת־בית; גם בזה ראיתי תפקיד לא מבוטל. ועוד זוכרת אני את התנור הגדול בפוייה, שאנחנו כולנו היינו יושבים מסביבו, מתחממים ומחכים לוואַכטנגוב. לפעמים היה התנור חם, ולפעמים קר. ואַליאַס, זו ששיחקה את חנן ב„הדיבוק", היתה מתחילה לשיר: „אוי אַפּאַסטולכל", וכולנו היינו עוזרים לה. אז שכחנו את הרעב: „וואָס מיר ברודסקי, וואָס מיר רוטשילד"? היינו בעצם עשירים ומאושרים בתבל. היו ספקות, היה סבל רב, היו ימים טובים מאוד וימים רעים

תמימה בהצגת „הנסיך".

מאוד מאוד, אך התגברנו על הכל והבאנו את התיאטרון למדרגה, שבה הוא נמצא כעת".

תמימה ראתה בתיאטרון „הבימה" חזות הכל. היא הקדישה לו את שנותיה הצעירות, את שנותיה המבוגרות וגם חלק משנותיה לעת זיקנה. היא לא הקימה לה משפחה.

תמימה גילמה במחזות את הטיפוסים של האשה היהודיה, האם, הבת, הסבתא. היא היתה מאוד טבעית במשחקה. אפשר לומר שהיא הציגה את עצמה. היא היתה מעצבת את גיבורותיה מהחיים של הסביבה, שינקה ממנה.

קהל הצופים הן בילדותה בעיירה, שהצטופפו במחסנים ובמיבנים פרימיטיביים, והן בבגרותה באולמות מפוארים בערים הגדולות, היה נהנה ביותר מהופעותיה. הקהל היה מקבל אותה בחיבה ובמחיאות כפיים בזמן ההצגה, ובהרבה מכתבי תודה — לאחרי ההצגה.

יוסף יודלביץ

ר׳ שלמה פודולסקי ז״ל

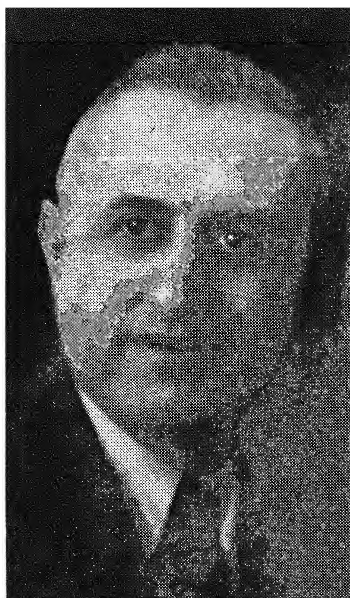

נולד בלידא בשנת תרס״ח לאביו ר׳ נחום, איש ישר המתפרנס מיגיע כפיו (כמכונאי בביהח״ר לטבק של זליג וילנצ׳יק). התחנך תחילה בחדרים ואח״כ — בישיבה המקו־מית, מיסודו של ועד הישיבות, בהנהלתו של ר׳ יעקב ניימן (כעת ראש ישיבת „אור ישראל" בפתח־תקוה). בעצת ראש־הישיבה, נשלח הנער לישיבה המרכזית דנובהרדוק בביאלי־סטוק. אח״כ למד בווארשה. בשני המקומות קנה לו שם בשקידתו ובכשרונותיו ונתחבב על מוריו וחבריו. אחרי השלימו את שירותו בצבא הפולני, גלה שוב למקום תורה — לישיבת מיר. עבר אח״כ לנובהרדוק ,הפעם — לעזור בניהול הישיבה שחזרה למקום מוצאה ובביסוסה, והוא אז כבר מוסמך להוראה ואף משרת רב הוצעה לו באחת העיירות. אך משאת נפשו היתה ארץ־ישראל — על אף היותו רחוק מן התנועה הציונית ובמשך תקופה מסויימת, אף בין מתנגדיה התוקפניים, ברוח אגודת ישראל בפולין. ואף על פי כן, לא חדל לחלום על עליה לארץ־ישראל, ובהתבגרו — קם יום אחד — ויעל, למרבה ההפתעה בחוגי ציוני לידא.

בארץ מצא מיד את מקומו בחוגי היהדות הדתית, תחילה כר״מ (ריש מתיבתא — ראש ישיבה) בישיבת „פורת יוסף" ברחובות, אח״כ — כמנהל ענייני הכספים ב„היכל התלמוד" בתל־אביב. בעל כשרונות, כאיש ההלכה, כדרשן וכאיש המעשה כאחד ויחד עם זה איש רגש ובעל מידות תרומיות, שאת כשרון המעשה שלו העמיד לרשות פעולתו החינוכית והציבורית. בכוח אירגונו סייע לא מעט להתפתחותו של „היכל התלמוד", ביסוסו ובניינו, ובכוח אישיותו ידע להשפיע על צעירים ומבוגרים כאחד. בהשפעתו, התנדב איש אמיד אחד, בעל בניין ברח׳ יהודה הלוי, להקדיש את בניינו להקמת מוסד תורני בהנהלתו של הר״ר שלמה. כך קמה ישיבת „תורת משה", שנועדה לנוער עולה, ובצדה בית־כנסת למתפללים מן הסביבה, מוסד המתקיים עד היום. הוא היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות ולבו פתוח תמיד לכל הנצרך לעזרתו.

עם הגיע הידיעות הראשונות על גורלם של יהודי לידא, היה בין היוזמים הראשונים של אירגון יוצאי לידא בישראל וממייסדי קופת גמ״ח לעזרתם של הניצולים המעטים. נרתם בכל מרצו למפעל הגשת העזרה לנזקקים, משלוח חבילות לגולים הנודדים על פני תבל רבה והגשת עזרה ראשונה לאלה שהגיעו ארצה, בצורת הלוואות בתנאים נוחים לסידורם הראשון. אחרי פטירת ר׳ ישראל אהרון שלובסקי ז״ל, היו״ר הראשון של האירגון, מילא הר׳ שלמה פודולסקי ז״ל תפקיד זה במסירות ובהרגשת מילוי חובה קדושה, עד יום פטירתו, בכ״ה באייר תשי״ט, והוא בן חמישים ואחת בלבד.

יוסף דרשן ז״ל

נולד בשנת 1899 לאביו ר׳ שמאי ואמו רייזל דרשן (נכד ל„מגיד מקלם" המפורסם בדורו, ר׳ משה יצחק דרשן). רכש השכלה יהודית מסורתית טובה מפי המלמדים המעולים שבעיר (ר׳ עזרא אלטשולר ביניהם) והשכלה כללית ברוסית מפי מורים פרטיים. בשנות הכיבוש הגרמני ניהל את הספריה העירונית (יחד עם חברו, יוסף שפילקובסקי הי״ד) ומצא סיפוק בעבודתו זו, שקרבה אותו אל עולם הספר, שאהב. אחרי מלחמת העולם הראשונה, הצטרף לאביו בעסקיו. בשנת 1933, עלה לארץ־ישראל, יחד עם הוריו. עסק במסחר: יבוא פירות, אח״כ — הספקת מחצבים שונים. מילדותו הצטיין בעדינות נפש ובאופיו הישר, שהתגלה גם במשאו־ומתנו המסחרי. היה בין יוזמי ארגון יוצאי לידא ומיום היווסדו, התמסר בלב ונפש להושטת עזרה ליוצאי לידא באשר הם, לראשונה — בריכוז ידיעות עליהם ומסירת אינפורמציה, משלוח חבילות מזון ובגדים וכדומה, ואח״כ, בהושטת עזרה בישראל, בצורת עזרה ישירה או הלוואה מקופת הגמ״ח שנוסדה גם היא בהשתתפותו הפעילה. כל לידאי הזקוק לעזרה מצא אצלו תמיד דלת פתוחה ולב פתוח. נפטר ב־כ׳ באדר תשט״ו. אשתו מרים תבל״א ממשיכה בפעולתו בניהול ענייני קופת הגמ״ח לעולי לידא. הניח בן ובת.

א. ל.

שמואל ואדית ברנהולץ ז"ל

שמואל ברנהולץ הגיע ללידא בהיותו כבר בגיל עמידה ובמלוא התפתחותו הרוחנית. קרקע גידולו היה מחוץ לעיר לידא. בילדותו — חניך החדר בעיר מולדתו אוסטרוב־מזוביצק ואחר כך בישיבת סלובודקה, בבחרותו — בישיבת הרב צ'רנוביץ („רב צעיר") באודיסה (מקום שם שמע לקח, בין השאר, מפי ביאליק בספרות עברית) אחר כך — שנים של שקידה, בכוחות עצמו, על התורה ועל ההשכלה. הוא הצטיין בתפיסה מהירה ובכוח זכרון מופלא ומשנתו מימי נעוריו ובחרותו היתה תמיד „כמונחת בקופסה" אצלו, במזיגה הרמונית עם ההשכלה שרכש בשנות התבגרותו. החליט להקדיש את עצמו להוראה ואחרי תקופה קצרה של עבודה בבתי־ספר עבריים עממיים, במקום ובטומשוב־מזוביצק, הוזמן כמורה לגימנסיה העברית בביאליסטוק. משם עבר לסמינר העברי בווילנה. בשנת 1925, נענה להזמנה מלידא לקבל לידיו את ניהול הגימנסיה העברית „תרבות", שהיתה אז בראשית התפתחותה.

תוך שנות פעולתו בלידא, קנה לו זכות אזרח מלא בעיר לא רק מכוח תפקידו כמורה לילדי ישראל אלא גם בפעילותו הערה והתוססת בחייה הציבוריים והתרבותיים של העיר בגילוייהם השונים. הוא היה נואם בחסד, בעל לשון מלוטשת וכושר ניסוח בהיר ועד מהרה נעשה ראש המדברים בכל מופע תרבותי לאומי וציוני בעיר. הוא היה פולמוסן מובהק, בעל תגובה מהירה וקולעת למטרה, ובכל הוויכוחים המרובים שהתנהלו באותן שנים ברחוב היהודי, בין ציונים למתנגדים, בין ציונים מימין ובין שמאליים שבהם, בין „הבראיסטים" לבין אידישיסטים, היה הוא ה„תותח" הציוני וזכה להוקרה ואף להערצה בקרב בני מחנהו, מן הציונים הכלליים, וכן גם מצד רבים מבני הפלוגתא שלו, שהעריכו את כשרונותיו ואת להטו הציוני, אך גם קנה לעצמו לא מעט מתנגדים חריפים ועוינים, בגלל חריפות לשונו וסגנונו הבוטה והמצליף. הר־צאותיו בתנ"ך ועל נושאים מן הספרות העברית משכו תמיד קהל רב. הוא גם יזם את הוצאת העתון (השבועי) המקומי „לידער וואך" והיה עורכו משך כל זמן שהותו בלידא.

בתפקידו בניהול הגימנסיה, עמדה לימינו רעייתו אדית, שהיתה גם המנהלת הרשמית של המוסד. ילידת גליציה

שמואל ואדית ברנהולץ עם המורה ירולימסקי בחברת קבוצת תלמידים.

המזרחית וחניכת העיר ברודי, המיוחסת במסורתה היהודית העתיקה, אך מושפעת והולכת, בייחוד בזמנים החדשים, מן התרבות הגרמנית והפולנית כאחת. חניכת שתי תרבויות אלה עוד מימי נעוריה, נטלה אדית הצעירה מלא חפניה מתרבות המערב בשנות לימודיה באוניברסיטה של וינה, בייחוד בתחום הספרות. השפעת החוגים הציוניים בווינה, יחד עם מסורת יהודית מן הבית, הפכו אותה לציונית מסורה. את בעלה לעתיד הכירה תוך עבודה משותפת בבית־הספר בטומשוב. היא המשיכה בעבודתה הפדגוגית יחד אתו גם בסמינר בווילנה. בהשכלתה הרחבה ובטוב טעמה, סייעה לא מעט לבעלה בהעלאת רמתה של הגימנסיה העברית בלידא במשך שנות קיומה. בשנות עמידתה, עשתה מאמצים לסגל לעצמה גם את ידיעת הלשון העברית, אך הדבר ניתן לה בקושי. לעומת זאת ידעה הרבה מן הספרות העברית, אם מן המקור ואם מתרגומים או ממגעים חברתיים בחוגי סופרים ומורים. בעלת שיחה מעניינת וחריפת לשון. בחיי יום יום היתה מרוחקת במקצת מן החברה הלידאית ורבים (או — רבות...) ראו בזה משום נוקשות, אך הקרובים לה ידעו להעריך את עדינות הנפש שהיתה מתחת לקרום החיצוני הנוקשה. משפחת ברנהולץ גידלה את שתי בנותיהן (רות שתבל"א, היום בניו־יורק, ואביבה, שנפטרה בעודנה באיבה, בשנת 1938) בעברית, דבר נדיר עדיין בלידא בזמן ההוא.

עם הפסקת פעולתה של הגימנסיה העברית בלידא וצמצומה למסגרת של בית־ספר עממי, עוד המשיך ברנהולץ שנים אחדות בתפקידו כמנהל המוסד (בהפסקה קצרה, כשבמ־קומו שימש מר פישמן כמנהל), ואז מסר את ההנהלה לתלמידו החביב עליו, ברוך שטרנברג הי"ד. מלחמת העולם מצאה את משפחת ברנהולץ בווילנה, לשם עברו זמן קצר קודם לכן, ונסיבות אותם ימים טרופים סיערוה לא לחוף שאיפתם, ארץ־ישראל, אלא, אחרי טלטולים מרובים דרך רוסיה ויפן — לארצות הברית. (כפי שסיפר לכותב הטורים האלה בעת ביקורו בארץ בשנת 1953, השתתף בווילנה באותה שנה טרופה, 1941, בוועד הציוני שעסק בחלוקת הסרטיפיקטים לעליה לארץ בין אלפי הפליטים שהצטופפו אז בעיר ווילנה, שנמסרה אז בידי הסובייטים לליטא. הוא עצמו נשאר בסוף התור ולא זכה לעלות). קשה היתה ההסתגלות לסביבה החדשה והזרה. אף על פי כן מצא לו שמואל מקום פעולה בשטחו, כמפקח על בתי־ספר יהודיים. בשנים 1944 ו־1945, פרסם שם ברבעון היהודי „געדאנק און לעבן" מונוגרפיות על מ. ל. ליליינבלום ועל י. ל. פרץ, וכן מונוגרפיה על ביאליק, בעברית ובאידיש. קשה יותר היתה ה„התחלה מחדש" לאדית, שנשארה פצועה פצע קשה בנפשה עוד מזמן היותה בלידא, עת מתה על פניהם בתם הקטנה אביבה. בריאותה נתערערה מאז והנדודים והטלטולים באפסי תבל הרסו אותה כליל. אחרי מחלה ממושכת, הלכה לעולמה בשנת 1947 והובאה לקבורה בניו־יורק.

שנים אחדות אחרי ביקורו בארץ, כנזכר לעיל, יחד עם אשתו השניה, הלכה והתרופפה גם בריאותו של שמואל. מאור עיניו ניטל ממנו בשנים האחרונות ואחרי סבל רב, נפטר בשנת 1966. ליווהו לבית עולמו מאות אנשים מעולם החינוך העברי ומן התנועה הציונית. ספד לו תלמידו ליאון איליוטוביץ שיבל"א (מנהל ההסתדרות הציונית בארה"ב) שהעלה על נס את זכויותיו כמחנך עברי וכעסקן ציוני.

א. ל.

מרדכי דוב יודלביץ ז״ל

בנו הבכור של ר. שלמה יודלביץ („שלמה דער יאנאוועער״), אחיהם של שחקנית „הבימה״ תמימה יודלביץ ז״ל, של גרשון יודלביץ ז״ל מגניגר ושל יוסף יודלביץ מכפר־סבא, שיבל״א.

אביו קיווה לראותו רב בישראל, אך הבן נטה להשכלה ובייחוד שם את מעייניו בחקר חיי היהודים בימי התלמוד.

בשנת תרס״ו, הוצא ע״י „חברת מפיצי השכלה״ בפטר־בורג ספרו „חיי היהודים בנהרדעא״. לפי עצת פרופ׳ הרכבי מפטרבורג, נסע לברלין, להשתלם בהיסטוריה ובארכיאולוגיה. בעקב מלחמת העולם (הראשונה), נשתבשו תכניותיו ובהיותו נתין רוסי, הוחזק בגרמניה כשבוי מלחמה. בכל זאת, ניתנה לו האפשרות לבלות רוב זמנו במכונים המדעיים ובספריות והוא לא פסק מתלמודו גם כאן. אחרי המלחמה — בווארשה, בהוראה בבי״ס עברי דתי. חזר לעיר מולדתו לידא, לאחר שנשא את בת עירו, מלכה לבית לנדו. שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, עלה לארץ ישראל. כאן המשיך במחקריו ההיסטוריים, שהלכו ונתפרסמו בכתב העת התורני „סיני״ וגם בצורת ספרים, מהם:

- העיר סורא, סביבת העיר, החיים הכלכליים, התע־שיה, הפועלים — „סיני״ משנת תרצ״ז, חוב׳ ב׳;
- ישיבת פומפדיתא — ת״א, תרצ״ה;
- העיר פומפדיתא בימי האמוראים — ירושלים, תרצ״ט;
- העיר קיסרין — „סיני״, שנת תש״א, חלק ח׳;
- העיר עכו בימי התנאים והאמוראים — „סיני״ תש״ג, חלק י״ג;
- העיר לוד — „סיני״ תש״ב, חלק י״א;
- העיר נרש (בבבל) בזמן התלמוד — „סיני״ תש״ד, חלק י״ד;
- ימות המשיח ומלך המשיח — „סיני״ תש״ג, חלק י״ב;
- טבריה — ירושלים, תש״י;
- מחוזה — ירושלים, תש״ז.

מאחר שלא עלה בידו להעלות את אשתו לארץ, ובינתיים פרצה המלחמה, השתקע אצל קרובי משפחה אשר קרבוהו. בודד ומופרש מן העולם החיצוני הרועש, ישב ועסק במחקריו. לא בא בתביעות על העולם („זו תורה וזה שכרה!״) ולא דרש הרבה מן החיים וכל שמחתו היתה כשניתנה לו האפ־שרות לפרסם את פרי מחקריו, אשר בסופו של חשבון, הצטרפו למפעל ספרותי־היסטורי ראוי לציון. נפטר בתל־אביב בשנת תשי״א.

אברהם (אברשה) שטיינברג ז״ל

נולד בשנת 1909 לאביו זלמן ולאמו גרטה (למשפחת פודזימסקי). אביו היה תעשיין אמיד, אך אברשה לא נטה לעסקי מסחר, לאחר שסיים את למודיו בבית־הספר התיכון של משה דבורצקי ז״ל, התמסר בכל המרץ לפעילות המפלג־תית, במפלגת „פועלי ציון״, ב„החלוץ״, „דרור״, וכן השקיע עבודה רבה בפעולה למען הקרן הקימת וקרן היסוד, למען קיבוץ העבודה בלידא וכו׳. כל זה, כמובן, שלא על מנת לקבל פרס ובלי כל טובת הנאה לעצמו. עם זה, לא אהב להתבלט ומעולם לא הסכים לפתוח או לנהל אסיפה. חברים מן המרכז בורשה או שליחים מארץ־ישראל שבקרו בלידא, התרשמו כולם עמוקות מפעילותו של אברשה.

הוא הגיע לארץ בערב מלחמת העולם השניה ונכנס לקיבוץ תל־יוסף. בעת המלחמה, כשנודע לו כי חברים ומכרים מלידא נמצאים בגלות רוסיה בבתי כלא ובמחנות, הפעיל את השפעתו במוסדות וביזמתו, נשלחו לכתובות שהיו לו עשרות חבילות, שעזרו לחברים במצוקתם. כזה היה אברשה, הנאמן, המסור, המוכן תמיד לעזרה.

לפני כמה שנים עבר מן הקיבוץ לבאר־שבע. כאן חלה לאחרונה. דומה שהוא ידע את מצבו, אך נשא את מכאוביו בדומיה.

ביום השישי, 8 במאי 1969, נפטר בבאר־שבע, בהשאירו באבל את אשתו, מורה בבי״ס תיכון, בן מהנדס נשוי, בן בגיל הצבא, בת נשואה ונכדים.

ב־8 ביוני, בשלושים לפטירתו, התכנסו חבריו וידידיו מלידא, יחד עם בני המשפחה, לגלוי הלוט מעל פני המצבה על קברו. הח׳ אליהו דמשק ספד במלים נרגשות למנוח והעלה על נס את פעילותו הצבורית המסורה בלידא.

יהא זכרו ברוך!

אברהם גלמן

במסיבת פרידה לכבוד אברשה שטיינברג לרגל עלייתו לארץ.

לזכר הנופלים

בחזיתות מלחמת העולם השניה

ראובן קאָפּעלאָוויטש ז״ל

ראובן קאָפּעלאָוויטש איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1920 אין לידע. ער האָט געלערנט אין די ישיבות פון באַראַנאָוויטש און ראַדון.

אין אַ גאָר קורצער צייט האָבן זיך אַנטפּלעקט זיינע אינערלעכע גרויסע פעיקייטן. מען האָט אים איבערגעגעבן דאָס צימער פון באַרימטן גאון „חפץ חיים", כדי דאָרט צו לערנען. זיין נאָמען איז געוואָרן באַקאַנט און ער איז געוואָרן באַרימט אַלס תלמיד־חכם.

פונעם געלט, וואָס די עלטערן פלעגן אים שיקן, האָט ער געקויפט ספרים, און זיין פרייע צייט האָט ער געווידמעט צו שרייבן לידער און דערציילונגען.

אָבער ווען דער צווייטער וועלט־קריג איז אויסגעבראָכן איז אַלץ צעשטערט געוואָרן. די רוסן האָבן פאַרנומען לידע און געשאַפן אַ שטרענגע מאַכט.

ראובן קאָפּעלאָוויטש האָט נישט געקענט פאַרבלייבן אין לידע. זיין האַרץ האָט אים געצויגן צו זיינע חברים, כדי ווייטער צו לערנען מיט זיי.

אין אַ געוויסן שבת, באַלד נאָכן דאַוונען, איז ער אַוועק קיין ראַדון און דאָרטן האָט ער זיך געטראָפן מיט זיינע חברים. צוזאַמען זענען זיי אַריבער די גרענעץ קיין ליטע, אָנגעקומען קיין ווילנע און דאָרט ווייטער געלערנט. אָבער דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט. די רוסן האָבן אַריינמאַרשירט קיין ווילנע און פאַרנומען ליטע. דאַן האָט מען אים פאַרשיקט קיין סיביר.

אויך דאָרט האָט ער געפונען צייט צו לערנען און שרייבן לידער.

אין יאָר 1943 האָט ער זיך געטראָפן מיט די עלטערן. נאָר זיין פרייד האָט לאַנג נישט געדויערט. אין יאָר 1944 איז ער גענומען געוואָרן אין רוסישן מיליטער און געפאַלן אין שלאַכט אויף דער פּוילישער ערד.

מיר גיבן דאָ איינעם פון זיינע שירים.

ראובן קופלוביץ ז״ל

העלפט דעם מענטשן

לויפט דער ווינט, און קנייפט די באַקן,
מענטשן פאַטשט אין מיטן גאַס.
רייסט די טירן, קלאַפּט אין שויבן,
דעכער ברעכט מיט גרויסן כעס.

שאַ! ס'וויינט דער ווינט! קוקן פענצטער
ווי גרויע אויגן. שטיינער ליגן בלאַס.
הימלען הויכע. טאָלן טיפע.
צי איז דאָס גאָר אַ ווילדער שפּאַס!

שטייט אַ קערפּער פול מיט בושה,
פון די אויגן גיסט זיך פּיין.
שפּייט זיין האַרץ מיט ווערטער־ווונדן,
ראַטעוועט דעם לעבן מיין!

שווייגן שלעסער אין די טירן,
הייזער שטייען, האַלב־פאַרטראַכט,
אויגן קוקן, קולות ברומען,
ווער האָט אים דאָס דאָ געבראַכט!

וויינט דער ווינט און רייסט די טירן,
קלאַפּט אין שויבן, דעכער ברעכט.
העלפט דעם מענטשן! העלפט דעם מענטשן!
ווייל ס'איז אים געפערלעך שלעכט.

דעצעמבער 1939

אריה צ׳רטוק ז״ל

חבר נאמן לתנועת הנוער ולמפלגת פועלי־ציון בפולין ובאנגליה. נפל כקצין בצבא הפולני. בן 25 היה במותו.

היה ידוע וחביב בחוגי החיילים היהודיים בחזית המערב. בכל עת היה מגן על כבוד החייל היהודי בצבא הפולני, ולא פעם הביע רשמית ובגלוי את השקפותיו על חובותיהם הלאומיות והציוניות של היהודים בזמננו.

מיום בואו עם הצבא הפולני לנורמנדיה היה **אחד הראשונים** בכל קרב. הצטיין כחייל ולא נרתע מפני שום סכנה.

בראשית דצמבר 1944 נפצע בהולאנד ויצא מבית־החולים לפני שנרפא כליל. ב־31 בדצמבר 1944 ניהל — **כראש** פלוגה — את חייליו נגד העמדות המבוצרות של הגרמנים. על אומץ לבו וגבורתו מעידה העובדה כי נפל מטרים מספר לפני עמדת הגרמנים, ובמשך ימים אחדים אי־אפשר היה להוציא את גוויתו בגלל אש האויב.

אביו גדליה צ׳רטוק, סוחר ועסקן רב פעלים, היה יו״ר אגודת הסוחרים בלידא, ויו״ר הסיעה היהודית במועצת העיריה. נפטר בבראזיל בשנת 1967.

יצחק ספוקויני ז"ל

זכור לי חבר „החלוץ הצעיר" יצחק ספוקויני ז"ל. עדיין בחור צעיר, פועל דפוס וכל מאוייו לעלות לארץ ישראל. יוסף לנדוי, אחד מראשוני הפרדסנים ברחובות שלח לו סרטיפיקט ובשנת 1925 עלה יצחק ספוקויני ארצה. תחילה עבד ברחובות ולאחר מכן כשוטר במשטרה שבעיר העתיקה בירושלים. בשנת 1932 נרצח על ידי ערבים מתפרעים תוך מילוי תפקידו ליד שער יפו. הובא לקבורה בהר הזיתים.

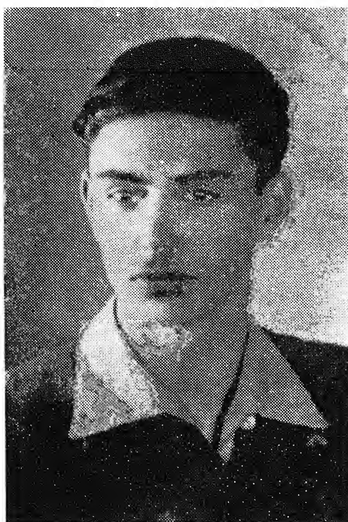
אריה דובקובסקי ז"ל

נולד בלידא בשנת 1915 לאביו אברהם דובקובסקי, מסוחרי המכולת הסיטונאים בלידא, יהודי בר אורין ומשכיל. מצד אמו, נכד לר' יצחק דזימיטרובסקי, דמות ידועה בלידא („ר' יצחק הלבן").

אריה הצטיין מילדותו בכשרונותיו הטובים, באפיו העדין וביושר נפשו הקיצוני. מילדותו התקשר לתנועת „השומר הצעיר". היתה זו תקופת התעוררות בלידא — להגשמה, לעליה. ואריה, בעל הקו הישר, כדרכו — קם ועלה, למרות התנגדותם של בני משפחתו. בבואו לארץ, התחיל בלימודים בטכניון העברי בחיפה. בינתים פרצה המלחמה. עם הישמע הקריאה לצעירי ישראל: למלחמה באויב הנאצי — היה אריה בין הראשונים שנענו לקריאה והתגייס לצבא הבריטי. אך למרבה הצער, לא זכה להיות בין הלוחמים, כפי ששאף: באסון דרכים נספה בחודש ניסן תש"ד, ע"י העיר עזה, בטרם הגיע לחזית המלחמה.

קברו נכרה בירושלים, בהר הזיתים.

עם שאול פורמן ז"ל
(„גלילי" — „ארנון")

ונאמין ביום צלמות
עת שיר הקרב רובה ירון,
עם אלוהים נשרה ומות,
נקבילה פני גואל ציון.

משירי „יאיר", שהושרו על ידי שאול וחבריו בכלא ובמחתרת.

בעיר מולדתנו לידא הכרתי את שאול אך מעט. היינו בתנועות נוער שונות: הוא היה חבר „ברקאי", תנועת הנוער שהוקמה על ידי מאיר גרוסמן, ולימים חבר בית"ר. אני הייתי חבר „הנוער הציוני".

הימים ימי ערב־שואה, ואנחנו חיים על סיפה — עסוקים, טרודים, נלהבים בעסקי ה„קן" — מתדיינים, מתלהטים על הבלגה, שבירת הבלגה...

ואילו שאול נעלם בכל ההמולה הזו, בשנה הסמוכה לפרוץ המלחמה ויצא בדרכים לא־דרכים, בדרך ההעפלה לארץ.

לימים נפגשו דרכינו ואנחנו לא ידענו.

היה זה באחד החודשים הראשונים בהגיעי לארץ בימות המלחמה. באחד הימים נכנסתי למסעדה קטנה בתל־אביב והנה למולי שאול פורמן.

היה משהו חדש בדמותו, זה לא היה תלמיד ה„האנ־דלובקה" (בית־הספר למסחר) הנאה שהכרתי; היתה איזו אפרוריות, לאות ואש בעיניו. אולם שוב לא האש הגימנא־זיסטית של תנועת הנוער, אלא אש לוחם־מחתרת המסתתר, נזהר, חושד ורעב. ניגשתי אליו אמרתי „שלום שאול" או, שואל, כפי שקראוהו. הרגשתי שהוא מהסס כהרף־עין, לבסוף הרים עיניים לאות, מתחמקות והטיח כלפי: „טעות בידך, אינני שום שואל. אתה מחליפני באחר", לא הספקתי להסתכל כה וכה ושאול וחברו הנלווה אליו נמלטו. הימים ימי רדיפות קשות, ומי כמוני הבין לרעו, — החשאיות מעל לכל, החשאיות מחייבת.

יכולתי להבין את מלחמתו הפנימית, זו שהשתקפה בהיסוס הקל שהשגחתי. הן ידע וודאי, שהגעתי לא מזמן ווַדאי רצה

לשמוע משהו. אך יותר מאחרים יכולתי לכבד את ציותו לכללי הקונספירציה, התאפקותו, שליטתו העצמית, קור רוחו ועמידתו הקשוחה. ידעתי:

„חיים אנחנו במחתרת,
בטחב אפילת מרתף,
בו מנורה תבאש חיוורת,
רצפה ימסה מטר־סוחף".

זו היתה פגישתי הראשונה עם שאול בארץ.

פגישתי השנייה עמו היתה פגישה מסוג שונה לגמרי. הימים ימי מצוד קשה על אנשי לח"י, ומימין ומשמאל מסייעים בידי הבולשת. בזה אחר זה נתפשו אנשים ברחובות, בבתים והטבעת הולכת ומתהדקת. אני אז תלמיד השמינית בגימנסיה „הרצליה" ורק זה עכשיו יצאתי מבית־החולים לאחר דלקת־ריאות קשה. יום יום שמעתי על חבר נוסף שנאסר, ובתוכי חששתי שאף אלי יגיעו. אף אני הייתי נאמן לכללי הקונספירציה. בכיתה אין איש חושד בי — עוד שנים לאחר מאסרי האמינו שטעות נפלה כאן.

הדבר אירע באחד מימי השֵשי, במאי 1942. ישבתי בכיתה והרגשתי ברחש משונה. נכנס מורה לכיתה ואמר שמישהו קורא לי בחוץ. יצאתי החוצה והייתי מוקף בלשים... כך עליתי על דרך ארוכה רבת־שנים, שבה נפגשתי שוב עם שאול.

לאחר יפו, עכו, לאחר חקירות קשות ועינויים, שמחנו להגיע למחנה מזרע שליד עכו. כך הגיע משלוח ה„ווזווזים" כלומר, הנערים, שכן היינו אז כבני שמונה־עשרה ואנו כבר כמה שנים במחתרת. אני מסתכל כה וכה ופתאום יד טפחה על כתפי — הי! שלום! מכירים? „עכשיו כבר מכירים!" לפני עמד שאול, „ותיק" במחנה, נדמה לי שישב כבר כחצי־שנה במעצר. שפמו מגודל, פניו משוחררים מן המתיחות שב„חופש" והוא כולו צוהל על הפגישה עם בן־עירו מן „הנוער הציוני". מאז כמובן התיידדנו.

ידעתי תמיד שדמותו האמיתית של האדם מתגלה בסבל, במצבים קשים, בסכנה, במבחני קרב ומאבק — במצוקה. אולם מאז שנות המצוקה למדתי עוד דבר — שבתוך כל אלה מתגלים במלוא שיעור־קומתם הנחבאים־אל־הכלים, הלא־דברנים, הפשוטים, הצנועים.

במעצר נתגלה שאול בכל גדולתו, כחבר, כאיש־מחתרת, כלוחם, כאדם, כיהודי. שנות המעצר הראשונות היו שנים קשות — קשה מכל היתה הבדידות והבידוד. בזו אחר זו הגיעו בשורות השואה — ואנחנו היינו ה„כבשים השחורות" של היישוב. ה„פורשים" היו באותו זמן עדיין „סתם שודדים ורוצחים". בפנים נשברה רוחם של רבים. ואילו שאול לא כפף קומתו כל אותן שנים, הוא גבה כאילו, נתנאה, והוא כבר אז בכלל אדם אחר — שאול גלילי.

שכחת, ששאול גלילי היה פעם שאול פורמן — כאחד הגליליים התהלך, כאחד הגליליים־הלוחמים חי.

לאחר ההעברה ללאטרון החלה פרשת חפירת המנהרה. שאול היה אז נציג המחנה. האנגלית שבפיו לא היתה עשירה, אך עמידתו היתה גאה. הוא לא ידע כניעה וכניעות. אני זוכר שהוא עורר יראת־כבוד מרובה אצל העצירים, שאינם מבני־ברית. לא פעם שמעתי מהם „הנה זהו יהודי־חדש, אחר". שכן שאול הגלילי היה עברי גאה.

בזמן נציגותו נחפרה המנהרה — והוא בילה שעות רבות בכרייה, בחציבה. היו ימים שחיפשו את „הנציג" בכל המחנה, „נתנדף" — שכן המנהרה בלאטרון נחפרה בהעלם, בחשאי, ומתוך זהירות מרובה אף מבפנים, והוא לא ויתר על חלקו בעבודה המפרכת והקשה.

הוא היה גם מגזע חסון. כאשר פרצה מגיפת התולעים (כנראה מכריית המנהרה) וכולם התהלכו בסחרחורת והקאות, נשאר שאול חסון.

הוא היה בין העשרים שברחו — ושוב נפרדנו.

פגישתי השלישית עם שאול לא יצאה לפועל. באחד הימים הגיע משלוח חדש של עצורים, החמישים וששה, לאריטריאה. שאול היה מנהיגה של הקבוצה. הוא שאירגן את ההתנגדות בלאטרון להעברה. הקבוצה שלו עמדה במכות, התחפרה בבריקדות והוצאה בכוח אחרונה לאחר מאבק קשה. ושאול אז שוב אדם אחר — הוא „ארנון". ארנון הוא מפעילי המחתרת, ומהלוחמים בשורה הקידמית של החזית. הוא השתתף בכל הפעולות הקרביות הנועזות ופעולתו האחרונה היתה הפעולה המשותפת עם אצ"ל בפיצוץ הרכבות בלוד, מקום שהיה אחראי על כיתת החבלנים. מכולן יצא שלם — ומאסרו, לאחר שבוטל תיק ההתנגדות המזוינת למאסר, היה בדרך מקרה. אמרו לי שהוא רוצה לראותני. הקבוצה של המשלוח החדש היתה במחנה נפרד. חיפשתי דרך להסתנן למחנה, ואז קרה הרצח המחריד. השומרים הסודאנים פתחו באש על נער שהחליף אתם דברים חריפים בערבית (הנער היה חבר אצ"ל, ערבי שנתגייר ואשר נפל אחר כך במשימה מסוכנת מטעם אצ"ל במלחמת השחרור). הנער נפצע ושאול האחראי תמיד, „הנציג", חש לעזרה. האש כוונה לעומתו והוא נפל מכדור שפגע בראשו.

פגישתי האחרונה עם שאול גלילי היתה, שעה שנפרדנו ועברנו בסך דוממים, אבלים על פניו — על פני ארונו של הנער — שאול פורמן, הלוחם — שאול גלילי, ארנון. הי"ד.

זאב איבנסקי

שאול פורמן („הגלילי") ז"ל

הכרתי אותו עוד משחר נעוריו. שכנים היינו וביחד בילינו את שנות נעורינו. אך היום כשעולה דמותו בדמיוני, גבוה וצנום, בעל בלורית שחורה, קשה לי להזכר בו בתור ילד קטן. תמיד היה גבוה משכמו ומעלה מכל חבריו. קפדן במעשיו ושקדן בפעולותיו. בבית־הספר מצטיין בלימודים, בבית — שקט, מקיים מצוות כבוד אב ואם, בחוץ — הופעתו נאה, גאה והדורה. בחברה — נוח לבריות, בעבודה — קפדן עד לקוצו של יוד. חיצוניותו — גבוה, בריא וחזק, יפה־תואר, כזה בא לתנועת בית"ר, שלם בהליכותיו ואדם ישר במעשיו.

ישנם אנשים ובייחוד בני־נוער, שהגיעו לתנועה מכל מיני סיבות. נסחפו על־ידי חבריהם, או אפילו סתם במקרה, אך לא כך שאול. הוא כאילו נולד בבית"ר, הוא כולו חזון ומעש. כל מעשיו והליכותיו העידו כמאה עדים על אדם חייל ולוחם,

בצירוף של אינטליגנט יהודי, כביטויו של ד״ר שייב בספרו „מעשר ראשון״ על שאול הגלילי. כל מעשיו היו פשוטים וטבעיים בעיניו, ללא שמץ של גבורה וללא צל של גאווה.

עוד בקן בית״ר בלידא, למרות היותו עדיין צעיר מאוד, הגיע לדרגת חבר המפקדה וסגן־מפקד. הוא גילה כשרונות מופלאים בענייני אירגון, אך אהב לעשות את כל המלאכות השחורות בעצמו. הוא נהג תמיד להקדים לבוא לקן, לנקות, לשטוף רצפות ולקשט את האולם. „פחות דיבורים ויותר מעשים״ היתה סיסמתו. זכורני שתמיד היה אומר: „יותר טוב פעם לבוא ולנקות את הקן, לשטוף רצפה, מעשרה נאומים ודרשות שלכם״. אהב סדר ומשמעת, תמיד הלך ובידו הפנקס של סידור התורנויות לאסיפות הקבוצות, סידורים למגבית „קרן תל־חי״, ולהפצת העתון „אונדזער וועלט״. את רוב המלאכות עשה במו־ידיו, שנא דברי סרק וסתם ויכוחים. מעשים — זה היה עיקר ותוכן חייו. את כל עבודתו עשה בשקט ובצנעה, ברצינות ובמסירות נפש למופת, ולא במקרה נעשה אהוב על כולם, כבר בימים הראשונים להיותו חבר בית״ר. תמיד עם חיוך על השפתיים, רע טוב וחבר נאמן לכל אחד מחבריו.

ומעניין הפרדוקס המופלא בחייו. הבחור שבחיצוניותו היה נראה תמיד שקט ושלו, אשר תמיד עורר את הרושם שהוא מחייך, תמיד ער ורענן בשיחת רעים, הבחור הזה היה סגור ומסוגר בתוך תוכו, לכל דבר הנוגע אליו בלבד. מעניין שדווקא בחור שקט זה אשר הליכותיו מלאי שלווה והדר, היה בתוך תוכו תמיד רותח, כולו הר־געש, חוזה בחזיונות ואיש לוחם בכל מעשיו. טבעי איפוא, שהוא בחר בחייו את הדרך של חיים סוערים, חיים של סכנת מוות, חיים של קרבות ומלחמות, ודווקא עליו שאהב את החיים בכל נפשו ומאודו, גזר הגורל למות בעצם ימי נעוריו. הוא, שכה אהב את החופש, נגזר עליו להיות נרדף ולחיות חיי מחתרת; כזהו כנראה לעג הגורל.

בשנת 1938 התחילה העליה הבלתי ליגלית שאורגנה ע״י תנועת בית״ר. גם כאן שאול בין הראשונים. בכסף שחסך מעבודתו בבית החרושת „ערדל״, משלם הוא את הוצאות הדרך ללא ידיעת ההורים, וכשהתקרב זמן הנסיעה מודיע שאול להוריו בפשטות גמורה „אני נוסע לארץ־ישראל״, כאילו היתה זו נסיעה רגילה, למשל מלידא לווילנה. ולא עזרו כל הפצרות הוריו, שהתנגדו בכל תוקף ל„התקפה״ כזאת, כי הם ידעו בבירור את כל הסכנות הכרוכות בדרך בלתי־ליגלית. אך שאול המכבד את הוריו, עונה קצרות: „אני נוסע״. וזו הפעם הראשונה בחייו שמרד ברצון הוריו ולא שמע בקולם. בשקט, בלי שום „טראסק״, נפרד מהוריו, מחבריו ומידידיו המקורבים לו ביותר (היות והעליה היתה בלתי־ליגלית וכל העניין נעשה בסתר). החברים יודעים, שאול יוצא לחזית, שאול לא יכזיב, והוא לא הכזיב.

כחודש וחצי הסתובבה האניה בים ולא יכלו לרדת לחוף. סוף סוף האירה להם ההצלחה פנים, והגיעו לנתניה. שאול נשאר שם כדי להמשיך בפעולות ההעפלה, לאחרים שיבואו אחריו. בארץ הצטרף שאול לאצ״ל והתגייס לפלוגות הגיוס של בית״ר. כעבור זמן מה כשעוזבים את נתניה עובר הוא לפלוגת בית״ר על־יד ירושלים. שם לומדים את תורת השימוש בנשק והכשרה צבאית, ולאחר זמן קצר, כשנודעה לאנגלים מטרת הקיבוץ, נאלץ שאול שוב לעזוב את המקום. במכתביו להוריו הוא כותב בקצרה: בריא ונמצא בקיבוץ ושמח בחלקו. רק לחברו לתנועה שמואל רובינוביץ ז״ל, לו בלבד הוא כותב על הנעשה בארץ.

ובעצם הימים החמים של ויכוחים על דרכי המלחמה במשעבד הבריטי, בזמן הפילוג, עוזב שאול את מסגרת האצ״ל ועובר ללח״י. האיש הדינאמי והלוחם מבטן ומלידה שואף „למשהו יותר״, וגם כאן בלח״י הוא הנפש החיה. שאול מתכנן תכניות התקפה, מבצע פעולות, מנהל קרבות, ומכל מקום הוא יוצא בריא ושלם ותודות לכשרונותיו הבלתי־רגילים הוא מתמנה בשנת תש״ו כמפקד לח״י בחיפה.

כעבור זמן מה, נתפס שאול ונכלא בכלא מזרע ואחר־כך הועבר ללאטרון. גם בתוך מחנה לאטרון, הוא הרוח החיה. מתמנה כנציג העצורים, וקוראים לו שם בשם „דיפלומט״. שאול התידד אפילו עם מנהל המחנה, וכי אפשר שלא לאהוב בחור נפלא כזה? שאול מוציא מסמכים מהמגירה של מנהל המחנה, מזייף חתימות לצרכי מחתרת, ולא נופל שום חשד עליו. הודות לדיפלומטיה שלו הצליח באופן יוצא מהכלל להסתיר הכל.

מנהל המחנה מודיע לו אפילו מתי יהיה חיפוש בתוך המחנה, כדי שהעצורים יסתירו את כל הדברים הבלתי־ליגליים של האסירים, ומתוך יחסים טובים כאלה מצליחים להסוות את המנהרה שחופרים, ודרכה מצליח שאול לברוח מלאטרון עם עוד עשרים עצורים. עולה בידו להסתתר לזמן מה מעיני הבולשת הבריטית, שאול גם אחראי לבית־דפוס של לח״י והנהו סגן מפקד הפעולה בהתקפת אצ״ל ולח״י על תחנת הרכבת בלוד.

אך לא עבר זמן רב ושאול נעצר על פי מקרה ע״י קצין הבולשת מרטין, שחשב אותו למנחם בגין... אך הוא זוהה כשאול הגלילי, חופר המנהרה והנמלט מלאטרון. שלחו אותו לאריתריאה, והבולשת הבריטית לא יכלה לסלוח לו את דבר הבריחה מלאטרון ואת יתר התקפותיו על הבולשת שעשו אותם ללעג ולקלס וכדור מכוון של שומריו פוגע בשאול ביום 17.1.46.

ובזה תמה פרשת חייו של גבור צעיר, בחור לידאי חניך בית״ר. אין ספר שהוצא על־ידי אנשי המחתרת לשעבר, שבו לא יוזכר לשבח שמו של שאול. ד״ר שייב בספרו „מעשר ראשון״, שמואלביץ — „בימים אדומים״, יעקב בנאי — „חיילים אלמונים״ ומרידור — „ארוכה הדרך לחרות״ ועוד. כל אחד מלא התפעלות מהבחור הלידאי הזה, כשרונו, אומץ רוחו, ומסירותו למחתרת ולכל חבריו. שמואלביץ בספרו „בימים אדומים״ כותב עליו: „ידידים רבים איבדתי שנפלו בקרב... ורבים עוד יפלו... הלב כואב אמנם על כולם, אבל שאול, שיצא מכל הקרבות שניהל יומם ולילה, עבד בבניית המחתרת, ותיכנן את מלחמתה, נרצח בהיותו בשבי בגלות אריתריאה.

בתי דין לפושעי מלחמה היכן אתם?״

עד כאן דברי שמואלביץ.

וחושבני שאם נאסוף את כל החומר מכל המכירים והידידים והחברים שלו, אפשר ללא ספק, לפרסם ספר שלם, על הבחור הנפלא והצנוע הזה.

ש. מיקוליצקי

עמרי אריאב ז״ל

בן להורים לידאיים, מראשוני החלוצים מלידא, אביו דב אריאב (קרופסקי) ז״ל ואמו ברוריה שתבל״א נולד בשנת תרפ״ח בעין־חרוד ובאוירתה, אוירת עבודה ויצירה, גדל והתבגר. בסביבה זו, בבית־הספר המשותף לעין־חרוד ולתל־יוסף ובחוג המשפחה, שהוקיר ואהב, ספג את רוח המסירות לעם ושאיפותיו ואת רגש האחריות של הפרט לכלל. חביב היה על מוריו ועל חבריו כאחד, אך, יחד עם זה, צעד בשביל היחיד שלו, במחשבותיו ובהחלטותיו. ילד חלש היה וחשבוהו למפונק. אך בכח רצון חזק התגבר על חולשת הילדות, נתחסן ונעשה ספורטאי טוב, ביחוד — בשחיה, ספורט שאהב והצטיין בו.

כשהתחיל הגיוס לבריגדה היהודית, במלחמת העולם השניה, קם והודיע פתאום על החלטתו להתגייס. רק לאחר הפצרות מרובות מצד הוריו, הסכים לדחות את הוצאת החלטתו לפועל עד סיום לימודיו בבית־הספר. אך משסיים את הכתה הי״ב, לא אבה לחכות עוד, חרף התנגדותם של חברי המשק, ובשנת 1945 התגייס. בצבא התבלט גם כחייל טוב, אף על פי שאַת הגינונים הצבאיים לא אהב ולא הקפיד בהם. היה גם חבר טוב והצטיין בנכונותו לעזרה לזולתו. בהגיעו לאירופה, כבר התקרבה המלחמה לקיצה. וכאן בא במגע ראשון עם שארית הפליטה של יהדות אירופה השבורה והמושמדה. במסירות רבה היה מלווה את שיירות היהודים הגולים במסעיהם להברחת הגבול, וראה זכות לעצמו, שניתנה גם לו ההזדמנות לתת את חלקו בפעולת הצלה זו. עם פירוק הבריגדה, חזר לעין־חרוד בשנת 1946 והתחיל לעבוד בדיר.

הגיעה שנת 1948 — ועמרי התגייס שוב, הפעם לצבא ההגנה לישראל. הוא לא פנה אל הים, כפי שציפו כל אלה שהכירו אותו, אלא — לחיל האויר. ובעקביות המיוחדת לו, השתדל לרכוש את כל הידיעות הדרושות לו ביעודו החדש. הוא נשלח לקורס הראשון לטייסים, קבל כנפים וקנה לו שם של טייס קרבי מעולה. הוא נשאר בצבא הקבע עד 1953, עת החליט להקים משפחה עם בח״ל ציונה. הוא השתחרר מן הצבא והתחיל לעבוד בחברת „כימאויר" כטייס ריסוס. הוא לא המשיך זמן רב בשרות זה. מטוסי הסילון הראשונים הגיעו לארץ, טייסים מעולים דרושים היו לחיל האויר — ועמרי לבש שוב את מדיו, ושוב הצטיין בתפקידו.

אך אסון קרה, בי״ט באב תשי״ד היה הדבר. תוך אימוני קרב קשים במיוחד של להק מטוסים, נפל והתרסק מטוסו של עמרי ואתו — הטייס הצעיר האמיץ.

כתב עליו מפקד הכנף, אלוף משנה עזר ויצמן:

„אולי לא מקרה הוא כי נפל בגורלי לטוס עם עמרי בשבוע שלפני התאונה. בהיותו אתי, היה נוסך עלי רגש בטחון, כי ידעתי שטייס מעולה שאפשר לסמוך עליו נלוה אלי. מנסיוני בטייס למדתי כי היה עמרי אחד מטייסי הקרב הנדירים ביותר. לחיל האויר אבד טייס ולוחם מעולה ולי אישית אבד ריע למקצוע ולחוויות".

להשלמת דמותו של עמרי, כדאי להביא את דברי אמו מימי ילדותו:

הוא אהב להקשיב לספורים והרבה לבקש שיקראו לפניו. ביחוד משכו את לבו ספורים על עזרה לזולת, על טוב לב וכדומה."

שאול זהבי ז״ל

בנה של שרה סנובסקי (זהבי) מלידא (נכדם של מרדכי ואסתר סנובסקי הי״ד). נפל על משמרתו באום־כתף ב־6.6.67. בזה פרטי חייו וקוים לדמותו, מאמו שרה.

שאול נולד בשנת 1939 בתל־אביב וכאן סיים את לימודיו. בעל נפש עדינה היה מילדותו, רגיש ליופי ולא סבל כל עוול. הכל אהבו את הבחור השקט והטוב. „בחור זהב" כינוהו חבריו. לא אחת נשלח מבית־הספר הביתה על חטאי זולתו, אך הוא חיפה על החבר האשם ולא הסגירו.

עם גיוסו לצבא בשנת 1957, שירת ביחידת הרגלים „גולני". בקלות שהפתיעה את הכל עמד שאול בכל הנסיונות הקשים ביחידה למודת הקשיים: לילות מארבים, אבטחות, וסיורים יום־יומיים מול הרמה הסורית. לא אחת הותקפה יחידת הסיור של שאול באש תופת מעמדות הרמה. אך קור רוחו ותושייתו עזרו לו להחלץ מכל מצב קשה. הוא עבר קורסים רבים ובכולם התבלט בידיעותיו וביכולתו הגבוהה.

במילואים שירת באחת היחידות המעולות של צה״ל כאיש פלוגת הסיור וזכה להכרה ולהוקרה.

„הסיירת היתה בדמו״, אמרו חבריו וסיפרו: „הוא אהב תמיד לבקר מקומות חדשים ולסיורים היה קופץ ראשון. כשהיינו נשלחים כתגבורת והפלוגות רצו במישהו טוב — בחרו בשאול. פעם, בתצפית, ביום חום יבש ולוהט, הרגיש קצין הסיור פתאום ברע. שאול הבחין בזה ורץ 3 ק״מ בחולות להזעיק עזרה, בלי שים לב לעייפותו ולחום המעיק״.

הכל התפלאו על ידיעותיו הנרחבות בגיאוגרפיה, ומשום כך היה נשלח אל הפלוגות השונות להרצות לפני אנשיהן על אזור הלחימה הצפוי.

„הכל הכירו אותו כבעל ידע עצום — אמר עליו המג״ד שלו — אך גם כאדם שיש להעריכו על צניעותו״.

בערב פרוץ מלחמת ששת הימים נקרא בטלפון ליחידתו. במסירותו הרבה ליחידתו, לא הספיק אפילו לבוא להפרד מהוריו. גלויות אחדות הגיעו ממנו והן מלאות פיוט ושירה — ואמונה בנצחון אם תפרוץ מלחמה.

עם פרוץ המלחמה, היה סיירו האישי של המג״ד. הוא נלחם בתוך תעלות המגן המצריות, לטיהורן. שם נפצע פצעי מוות. עם שחר מת מפצעיו.

הוא היה לוחם שלא ידע פחד מה הוא. ראשון המסתערים מול מטר של אש ועופרת וראשון לנופלים בחולות המדבר.

הכל נפל, נשבר, נגדעו חיים צעירים רוויי שירה, אור ויופי. והלב מסרב להאמין. ולמי נאים יותר שורותיו של משה טבנקין אשר כה אהב שאול לקרוא לפני:

היה נערנו כצוק הגלבוע,
היה כמעוף נשריו נאדר —
אמיץ ונועז וגבוה גבוה,
עד אחרון רגעיו מול הצר.

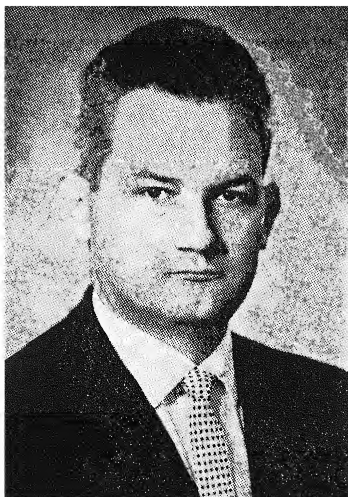
אמו שרה סנובסקי־זהבי

ד״ר משה ירחמיאל בן־סירה ז״ל

נולד בתל־אביב בשנת 1927 לאביו יעקב (עלה לארץ מלידא בשנת 1913) ולאמו חיה. למד בגמנסיה „הרצליה״ ובמקביל לזה, משך שנים, התעמק בלמודי היהדות, בלמדו מפי הרב צ׳צ׳יק ולאחר מכן מפי הרב בר־שאול ז״ל משנה ותלמוד, שולחן ערוך ומקורות התפלה. אחת לשבוע שמע גם מפי סבו, הסופר והמחנך ר׳ פנחס (שיפמן) בן סירה ז״ל, לקח בספרות העברית, הדתית והחילונית, מימי הבינים. חובב מוסיקה היה ולמד בהצלחה רבה נגינה על הפסנתר. מורו היה פרנק פלג ז״ל, אשר המשיך ללמדו משך שנים, גם כשכבר היה מרצה וחוקר פיסיקאי.

בפלוגת הפלמ״ח, אליה נצטרף עם סיום למודיו בגימנסיה בשנת 1947 (אחרי שתי שנים בגדנ״ע וב„הגנה״), הכיר את חברתו רחל, לבית גוט, מבוגרות הגימנסיה „רחביה״ בירושלים, אותה נשא לאשה כעבור זמן קצר. עקב נקע מרפק והרפתקת „סליק״ (הוא היה „סליקאי״ בפלוגתו), שוחרר בפברואר 1947 ונכנס לאוניברסיטה בירושלים. בעת טכס נשואיו, כבר נשמעו הדי הקרב בעיר העתיקה בירושלים, ולמחרת כבר נקרא לעמדתו, להשתתף בהגנת העיר.

עם תום מלחמת השחרור, אחרי השלימו את תקופת שרותו בצה״ל, המשיך בלמודיו וסיימם בתואר מוסמך למדעים

בפיסיקה בשנת 1954. נתקבל כאסיסטנט בפקולטה לפיסיקה בטכניון, שבהקמתן והרחבתן של מעבדותיה נטל חלק פעיל ורב ערך. ב־1960 — ד״ר למדעים ע״י הטכניון על עבודתו: „הליכי הקיטוב במבודדים פוטו־מוליכים מוארים חלקית״. מאוקטובר 1966 — סגן דיקן הפקולטה לפיסיקה וגם חבר הסינט של הטכניון כנציג הפקולטה. השתתף בקונגרסים מדעיים בין־לאומיים רבים והשאיר אחריו כ־20 מחקרים מדעיים.

במחצית מאי 1967 נקרא לשירות מלואים ביחידתו בחיל התותחנים ושלשה שבועות לאחר מכן, בכ״ו באייר תשכ״ז, הוא היום הראשון למלחמת ששת הימים, נפל במלוי תפקידו. מותו השרה אבל כבד בין כל חבריו לעבודה המדעית, ידידיו ומכיריו, שהוקירוהו וחזו לו עתיד גדול. אחד מחבריו, מוותיקי הפקולטה, שהעלה את זכרו של משה, העריך את אישיותו:

הוא אהב את ההוראה וראה בה שליחות ויעוד. הוא הכיר את סטודנטים בשמותיהם והיה נכון תמיד לעזור או לעוץ עצה.

עובד נמרץ ונודע בקרב חבריו בגישתו הנמרצת לכל משימה אשר קבל על עצמו.

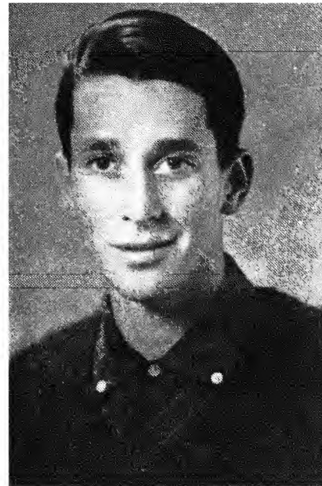
איש מדע מוכשר ומורה בעל חשיבה מקורית בשדות מעשה ומחקר רבים.

אדם שלעולם לא פסק מתלמודו. נוסף על הפיסיקה, ראשית מעייניו, התענין בשדות הגות ומעשה רבים.

אהוד על כל מכריו. השתתף בועדי ההורים של המוסדות בהם התחנכו ילדיו, בועדי עזרה וסעד לעולים חדשים מעבר למסך הברזל. ארגן קבוצות עיון בחכמת ישראל. בעל חנוך מוסיקלי רחב ופסנתרן מחונן. איש רעים להתרועע, בעל אישיות נעימה ומשולב בחיי הצבור. אב מסור לשלושת ילדיו, ברוריה, רננה ופנחס ובעל מסור לאשתו רחל.

מעבדה מיוחדת בפקולטה לפיסיקה של הטכניון, בנושא התענינותו, שהוא היה הרוח החיה בהקמתה, נקראה על שמו. ביזמתם של בני המשפחה ומוקירי שמו בחו״ל, נתכוננה קרן מיוחדת, לזכרו של ד״ר מ.י. בן־סירה, בה משתתף גם הטכניון, אשר מפירותיה תיקבע מלגה שנתית למשתלם העוסק במחקר לקראת תואר מגיסטר. על המלגה הראשונה הוכרז בסימפוזיון שערכה הפקולטה לפיסיקה לזכרו ביום השנה הראשון לנפילתו.

משה רוזנהויז („רוזה")

ביולי 1967 נפל על משמרתו על חוף תעלת סואץ משה רוזנהויז, בנה של בת עירנו גניה רוזנהויז (סלוצקי). אנו מביאים קוים לדמותו מעטו של חברו לכיתה.

הכל קראו לו רוזה — כל אלו שרדפו אתו אחרי כדור על פני מגרשי עפר, כל אלו שרצו עמו דקות אחדות לפני צלצול הפעמון של בית־הספר, כל אלו שישבו עמו על הספ־סלים האחוריים ולמדו עמו בע"פ את השורות הראשונות של „שירת־הים", וכל אלו שרקדו עמו בנשפיות של הנוער. כי רוזה הוא לא רק שמו של נער צנום חייכני שגר שם — בצפון ת"א, הרכוב על אוכף „סוסה" אדמונית ישנה שגלגליה חורקים.

לגבי האנשים אליהם צעק „הכל בסדר...!" רוזה הוא דמות — דמות של אהבה.

לכו, חברים, לכו אל רוזה ולמדו מהי אהבה. אהבת כל יום חדש שנולד, צחוק אהבה אל השמש שמלטפת יום לימודים חדש. אהבת רעים ורעות שלמדו לאהוב עמו. אהבת הזאטוטים שהתרוצצו ברחוב. אהבת הדקות והשעות בהן העליצות שטפה אותנו. דקות שהצטרפו לשעות, שעות של שיחה, שעות של קריאה בספריות, שעות של לימוד, שעות — לימים, וימים — לשנים. שנים בהן הפך שם הנער החייכני הצנום לשם של אדם, של דמות. דמות של אהבה, דמות של אמת.

רוזה היה אחד מאותם בני־אנוש שכל חייהם שוחים בים של אמת. חפשו אדם שלא נתן אמון בכל מעשה, בכל מלה שיצאה מפיו — לא תמצאוהו...

ואם עמד ואגרופו קמוץ, נזעם וקובל על עוול שנעשה, הרי לאחר יישוב ההדורים שוב צחק בפה מלא... שהרי „הכל בסדר — חברה!"

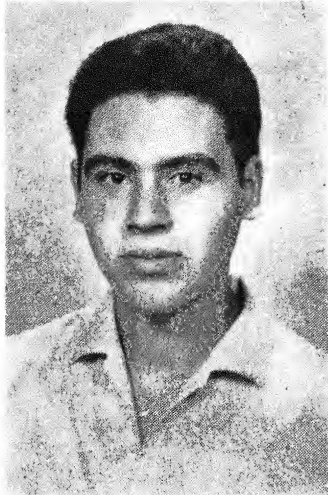
„הכל בסדר" אצלו. הכל בסדר אצל כל אלו שידו טפחה על שכמיהם, יד עוזרת, יד מעודדת, יד שבצהרי יום שבת נפנפה אלי וצעקה: „להתראות!"

היש דבר שלא אהבו רוזה?

לא הוספנו לראותו. ראינו רק את המסגרות השחורות בעתונים, מסגרות שכחניות דקרו את עינינו. מסגרות שסגרו שם אחד: „רוזה".

אלי

דובי אילת ז"ל

בן יונה אילת־אליוטוביץ, נכדה של גרוניה לבית שלובסקי מלידא (רח' שקלנה), מצא את מותו בחזרו מסיני חודשים אחרי תום מלחמת ששת הימים והובא לקבורות בין חללי צבא ההגנה לישראל. קוים לדמותו — מעטה של אחותו לאה.

דובי היה הילד העליז והחביב ביותר בשכונה וביתנו היה ל„מרכז הילדות".

בבית הספר היסודי עשה חיל בכל המקצועות, והיה תמיד אחד התלמידים המצטיינים בכיתתו. הצטיין במיוחד בכתיבת חיבורים, ובכיתה ח' צויין לשבח על החיבור הטוב ביותר. דובי הצטיין בכושר התבטאות נפלא והקריאה מפרי עטו הסבה לנו תמיד הנאה עצומה.

ולא רק במלים ידע דובי להתבטא כי אם — בציורים. הציור היה אחד מתחביביו. אמנם לא הרבה מאוד לעסוק בו אבל כשעסק בו עשה זאת על הצד הטוב ביותר.

תחביבו העיקרי היה הספורט. את אהבתו לספורט חילק לשניים: בין הכדורגל לבין הכדורסל. עוד בהיותו ילד צעיר היה נעלם מהבית בשבתות לחזות במשחקים האהובים עליו

לאחר שסיים את בית הספר היסודי ולאחר שנה בבית הספר התיכון „גאולה", החליט לזנוח את לימודיו העיוניים ולמצוא משהו מעשי, ולכן הלך ללמוד הנהלת חשבונות ולאחר שסיים את הקורס בהצלחה, החל לעבוד עד למועד גיוסו לצה"ל.

חודש לפני מלאת לו 18 שנה התגייס דובי לצה"ל, ולאחר זמן מה מצא את עצמו בחיל התותחנים.

את המלחמה עבר יחד עם חבריו ליחידה בגדה המערבית של הירדן.

ואז, כחודש לאחר המלחמה, הגיעה הפקודה לצאת לסיני. דובי יצא — ולא חזר עוד.

בששת השבועות שהיה שם כתב מכתבים רבים הביתה וכולם כאחד היו משופעים בחוש הומור נפלא. וביום שבו היה צריך דובי שלנו לחזור הביתה מסיני קיפח את חייו: הרכבת שהיתה צריכה להחזירו הביתה, זמן מה לפני נסיעתה החלה להתדרדר לאחור ומחצה אותו למוות.

עד היום קשה לנו להאמין שדובי איננו עוד אתנו.

עיניו השחורות והצוחקות עודן עומדות נגד עינינו, וקשה, קשה מאוד שלא לחשוב עליהן.

אחותו לאה אילת

רשימת
הנספים

אַבראַמאָוויטש מרדכי לייב
אַבראַמאָוויטש שרה
אַבראַמאָוויטש גאָלדע
אונ פאַמיליע
אבראמאוויטש אברהם
אָגושעוויטש אדוו׳. פרוי און זון
אהראָנאָוויטש יוסף
אַהראָנאָוויטש יהודית
אַהראָנאָוויטש שלמה
אַהראָנאָוויטש אהרן
אַהראָנאָוויטש רחל
אַהראָנאָוויטש אלקנה
איוועןנסקי לייב און פאַמיליע
איוועןנסקי יוסף
איוועןנסקי סאָניע
איוועןנסקי מרדכי
איוועןנסקי געניע
איוועןנסקי אלחנן
איוועןנסקי בתיה
אייזיקאָוויטש שמחה
אייזיקאָוויטש לאה
אייזיקאָוויטש ראובן
אייזיקאָוויטש בעטיע
אייזיקאָוויטש יעקב
אייזיקאָוויטש ליובע
מיט צוויי קינדער
אייזיקאָוויטש שמואל־לייב
אייזיקאָוויטש רחל־שרה
לבית פיימושעוויטש
אייזיקאָוויטש נח
אילוטאָוויטש יעקב
אילוטאָוויטש רחל
אילוטאָוויטש נעכע
אילוטאָוויטש בריינע
אילוטאָוויטש יעקב
אילוטאָוויטש חאַסיע
אילוטאָוויטש יעקב
אילוטאָוויטש נעכע
אילוטאָוויטש שמעון
אילוטאָוויטש אליהו
אילוטאָוויטש גיטל
אילוטאָוויטש שמואל
אילוטאָוויטש דוד
אילוטאָוויטש אידע
אילוטאָוויטש ירחמיאל
אילוטאָוויטש חיה
אילוטאָוויטש שרה
אילוטאָוויטש רישע
אילוטאָוויטש ישראל
אילוטאָוויטש ברכה און צוויי
קינדער

אילוטאָוויטש משה
אילוטאָוויטש זכריהו
אילוטאָוויטש מרים
אילוטאָוויטש עקיבא
אילוטאָוויטש עזריאל
אילוטאָוויטש אהרן
אילוטאָוויטש משה
אילוטאָוויטש דבורה
אילוטאָוויטש שמואל
אילוטאָוויטש ישראל און פאַמיליע
אילוטאָוויטש דבורה
אילוטאָוויטש אַלטער
אילוטאָוויטש פייגע
אילוטאָוויטש לאה
אילוטאָוויטש אריה
אילוטאָוויטש טשערנע
אילוטאָוויטש שלמה
אילוטאָוויטש פאַניע
אילוטאָוויטש יאַקאָבינאַ
אילוטאָוויטש אלחנן
אילוטאָוויטש זעליג
אילוטאָוויטש לאה
אילוטאָוויטש מרים
אילוטאָוויטש ראשע, אלחנן און
עלטערן
איישושקי חיים
איישישקי שרה
איינשטיין פרידע
איסקאָלסקי אברהם
איסקאָלסקי רבקה
איסקאָלסקי שרה
איסקאָלסקי גרשון
איסקאָלסקי סאָניע
איסקאָלסקי אסתר
אַלטער שרה
אַלטער חיים
אַלטער עטל
אַלטער שלום
אַלפעראָוויטש יוסף
אַלפעראָוויטש הירש
אַלפעראָוויטש אָלגאַ
אָלשטיין לאַזאַר
אָלשטיין מערי
אָלשטיין בךעמי
אָלשטיין יוסף
אָסטרינסקי רבקה
אָסטרינסקי חנה
אפשטיין אייזיק און פרוי
אפשטיין מרים און מאַן
אפשטיין פייגל
אפשטיין פישל און פרוי

אקהאַוזער יעקב
אקהאַוזער סאָניע
אקהאַוזער אסתר
אראצקי מרדכי און פרוי
אָרדעל עקיבא
אָרדעל שיינע
אָרדעל סאָניע
אָרדעל ניוטע
אָרזיכאָווסקי זעליג
אָרזיכאָווסקי לאה
אָרזיכאָווסקי ישראל
אָרזיכאָווסקי צירל
אָרזיכאָווסקי יקותיאל
אָרזיכאָווסקי חיים
אָרזשעכאָווסקי יהודה
אָרזשעכאָווסקי רחל
אָרזשעכאָווסקי מאָטקע
אָרזשעכאָווסקי שרה
אָרזשעכאָווסקי חנה
אָרזשעכאָווסקי זרח
אָרלאָווסקי ירחמיאל
אָרלאָווסקי פייגע ליבע
אַרלוק אברהם־שמואל
אַרלוק פרומע
אַרלוק פרידע
אַרלוק שבתאי
אַרלוק אליהו
ארלוק רבקה
ארליך אברהם
ארליך חנה
ארליך דוד

ב

באַום און פאַמיליע
באָיאַרסקי מרדכי און פאַמיליע
באָיאַרסקי דבורה
באָיאַרסקי שמואל
באָיאַרסקי יעקב
באָיאַרסקי ריינע
באָיאַרסקי איסער
באָיאַרסקיביילע
באָיאַרסקי רחל
באָיאַרסקי אריה
באָיאַרסקי רייזל
באָיאַרסקי הירש
באָיאַרסקי חנה־רייכל
באָיאַרסקי עטל און מאַן
באָיאַרסקי ישעיהו

באָיאַרסקי שרה
באָיאַרסקי קיילע
באָיאַרסקי ביילע
באָיאַרסקי חנה
באָיאַרסקי זונדל
באָיאַרסקי ביילע
באָיאַרסקי מערעלע
באָיאַרסקי מינדע
באָיאַרסקי סימע
באָיאַרסקי גיטל
באָיאַרסקי יוכבד
באָיאַרסקי פאַלק
באָיאַרסקי דרייזע־בתיה
באָיאַרסקי יעקב
באָיאַרסקי שרה
באָיאַרסקי חיים־גרונם
באָיאַרסקי אידאַ
באָיאַרסקי שמואל
באָיאַרסקי הירש־לייב
באָיאַרסקי גאָלדע
באָיאַרסקי בריינע
באָיאַרסקי חיה
באָיאַרסקי יוסף
באָיאַרסקי סימע
באָיאַרסקי אַנצל
באָיאַרסקי מענדל
באָיאַרסקי זעלדע
באָיאַרסקי יוסף
באָיאַרסקי יואל
באָיאַרסקי נחמה
באָיאַרסקי שרגא־פייוול
פרוי און קינדער
באָיאַרסקי פייגע
באָיאַרסקי גאָלדע
באָיאַרסקי גרישע
באָיאַרסקי יוסף
באָיאַרסקי יעקב
באָיאַרסקי חיה
באָיאַרסקי הירשעלע
באָיאַרסקי בצלאל
באָיאַרסקי יוכבד
באָיאַרסקי דבורה
באָיאַרסקי זעלדע
באָיאַרסקי אברהם
באָיאַרסקי מרים
באָיאַרסקי יוסף
באָיאַרסקי זעלדע
באָיאַרסקי הירש
באָיאַרסקי גרשון־מאיר
באָיאַרסקי בצלאל
באָיאַרסקי שלמה

באָיאַרסקי גיטל
באָיאַרסקי שמעון
באָיאַרסקי רבקה
באָיאַרסקי מרדכי
באָיאַרסקי שלמה
באָיאַרסקי דאָבע
באָיאַרסקי זיסלע
באָיאַרסקי אַלטער
באָיאַרסקי טשערנע און צוויי
קינדער
באָיאַרסקי הענאָך
באָיאַרסקי מינדל
באָיאַרסקי אלחנן
באָיאַרסקי שמואל
באָיאַרסקי יוסף
באָיאַרסקי שרה
באָיאַרסקי מרדכי
באָיאַרסקי תמרה
באָיאַרסקי שמואל
באָיאַרסקי יוסף
באָיאַרסקי אליהו
באָיאַרסקי פנחס
בודאָוויטש אליעזר
בודאָוויטש סאָניע
בודין ביילע
בודין גרשון
בודין אברהם
בודין מושע
בודין דוד
בודין חוה
בוזגאַן אברהם־מאיר
בוזגאַן שאָשע
בוזגאַן יצחק
בוזגאַן ראובן
בוזגאַן קלמן, פרוי און צוויי
קינדער
בוזגאַן שרה־עטל
באַראַן יעקב
באַראַן צילע
באַראַן סאָנקע
באַראַן רחל
באַראַן פאָליע
באַראַן שמואל און פאַמיליע
באַראַן ראובן
באַראַן חיה
באַראַן חנוך
באַראַן גאָלדע
באַראַן אברהם
באַראַנטשיק יוסף
באַראַנטשיק רבקה
באַראַנטשיק שלום

באַראַנטשיק יונה און פאַמיליע
באַראַנטשיק שמעון
באַראַנטשיק דייבע
באַראַנטשיק געניע
באַראַנטשיק משה
באַראַנטשיק ישראל
באַראַנטשיק בתיה און קינד
באַראַנטשיק שלמה און קינד
באַרישאַנסקי אלקנה
באַרישאַנסקי לענע
באַרישאַנסקי דוד
בורסקי בן־ציון
בורסקי טשערנע
בורסקי מענדל
בורסקי לאה
ביעניאַקאָנסקי בתיה
ביעניאַקאָנסקי שרה
בישאַנסקי העשל
בישאַנסקי אסתר
בישאַנסקי שולמית
בישאַנסקי עמנואל
בונימאָוויטש יוכבד און צוויי
טעכטער
ביעליצקי און פאַמיליע
בייזער אליהו
בייכוויץ ליובע
בייקאַלסקי אברהם־משה
בייקאַלסקי מרים
בייקאַלסקי מאַשע
בייקאַלסקי חיים־יעקב
בייקאַלסקי שרה־מאַשע
בייקאַלסקי פרומע־חיה
בייקאַלסקי הדסה
בייקאַלסקי געניע
בייקאַלסקי פאַניע
מאַן און קינד
בעדזאָווסקי מיכאל
בעדזאָווסקי סאָניע
בעדזאָווסקי ביינוש
בעדזאָווסקי כאַסיע
בעדזאָווסקי סאָניע
בעדזאָווסקי מאַקס
בעדזאָווסקי איצלע
בעדזאָווסקי טוביה
בעדזאָווסקי חיה
בעדזאָווסקי לאה
בעדזאָווסקי בנימין
בלאַך גרשון
בלאַך רחל
באַסיסט בנימין
באַסיסט בריינע

באַסיסט שרה
באַסיסט דאָבע
באַר אלחנן
באַר אסתר
באַקאַנאָוויצקי און פאַמיליע
בראַדאַטש צפורה
ברוידא פסח
ברוידא עלקע
ברוידא קיילע
ברוידא יצחק
ברוק איטע
ברינקער יעקב
ברינקער שרה־פרידע
ברימאַן דבורה (דאַרע)
ברימאַן יצחק
בערדאָווסקי יצחק
בערדאָווסקי ראַשע־לאה
בערדאָווסקי כיענע
בערדאָווסקי משה
בערדאָווסקי הירש און פרוי
בערדאָווסקי רבקה און מאַן
בערדאָווסקי מרים און מאַן
בערדאָווסקי ראָזע
בערלין גרישע
בערלין הינדע־פּעסיע
בערלין מרים
בערלין חיים
בערעזאָווסקי יעקב
בערעזאָווסקי ציפּע
בערעזאָווסקי אהרן
בערעזאָווסקי דוואָשע
בערעזאָווסקי רחל
בערעזאָווסקי פרידע
בערעזאָווסקי אסתר
בערמאַן חנה
בערמאַן בלומע
בערלינערבלאו ד"ר און פרוי
בערניקער און פאַמיליע
בערקאָוויטש מאיר
בערקאָוויטש גאָלדע
בערקאָוויטש הירש
בערקאָוויטש גיטל
בערקאָוויטש צפורה
בערקאָוויטש חנה־רייזל
בערקאָוויטש פריידל
בערקאָוויטש משה
בערקאָוויטש פרומע
בערקאָוויטש דוד־שלמה
בערקאָוויטש איטע־לאה
בערקאָוויטש אַלטער

בערקאָוויטש ברכה
און קינד
בערקאָוויטש איסער
בערקאָוויטש יצחק
בערקאָוויטש אסתר
בערקאָוויטש אברהם
בערקאָוויטש העניע
בערקאָוויטש שרה
בערקאָוויטש ברוך
בערקאָוויטש דאָבע
בערקאָוויטש ליובע
בערקאָוויטש פּעסיע
בערקאָוויטש חיה
בערקאָוויטש אהרן
בערקאָוויטש פייגע
בערקאָוויטש רבקה
בערקאָוויטש חיים
בערקאָוויטש פרידע
בערקאָוויטש ברכה
בערקאָוויטש יחזקאל
בערקאָוויטש העניע־ביילע
בערקאָוויטש חיים־לייב
בערקאָוויטש־רחל־עלקע
בערקאָוויטש ירוחם
בערקאָוויטש אסתר
בערקאָוויטש שמואל
בערקאָוויטש חנה און קינד
בערקאָוויטש יצחק
בערקאָוויטש אסתר
בערקאָוויטש אברהם
און דריי טעכטער
בערגער פייגע
ברעסקין מאיר און פאַמיליע
ברעוודע און פאַמיליע
ברעם אהרן־יעקב
ברעם מאַשאַ
ברעם חנה
ברעגמאַן גאָלדע
ברעגמאַן חיים־דב
ברעגמאַן מענדל
ברעגמאַן העניע
ברעגמאַן חיה־בתיה
ברעגמאַן שלום אליעזר
ברעגמאַן הלל
ברעגמאַן זלמן
ברעגמאַן מרים

ג

גאָווענסקי זכריה־שלמה
גאָווענסקי אסתר־ביילע
גאָווענסקי מאיר
גאָווענסקי אריה
גאָווענסקי שמעון און פאַמיליע
גאָווענסקי צבי און פאַמיליע
גאָווענסקי קאָפּל
גאָידאָ איטע
גאָידאָ שלמה
גאָידאָ אהרן
גאָידאָ פייגל
גאָידאָ מרדכי
גאָידאָ פּערל
גאָלדוואַסער זעליג און פאַמיליע
גאָלדוואַסער לעאָן און פאַמיליע
גאָלדמאַן שמחה און פאַמיליע
גאָלאָמביעווסקי מרגלית
גאָלאָמביעווסקי ביילע
גאָלדשטיין און פאַמיליע
גאָנטשעראָווסקי און פאַמיליע
גאָנטשעראָווסקי חיים
גאָנטשעראָווסקי סוניה
גאַנאַזאָוויטש משה
גאפּערשטיין ראובן
גאפּערשטיין ליובע
גאפּערשטיין אברהם
גאפּערשטיין שיינדל
גאפּערשטיין דוד
גאפּערשטיין סאָניע
גאפּערשטיין אלטע
גאפּערשטיין רחל־לאה
גאפּערשטיין יוסף
גאפּערשטיין גאָלדע
און דריי קינדער
גאָרפונג דוואָשע
גאָרפונג לייב
גאָרפונג שרה
גאָרפונג יצחק
גאָרפונג שמואל־יצחק
גאָרפונג יצחק, פרוי און זון
גאָרפונג פייוול, פרוי און זון
גאַרב דוד
גאַרב רייכל און צוויי קינדער
גאַרבעראָוויטש און פאַמיליע
גאָרנאָווסקי צאָן־דאָקטאָר
גאָרנאָווסקי יעקב
גאָרנאָווסקי לאַלע
גראָסמאַן יצחק
גאָרעליק מאיר

גאָרעליק יוכבד
גאָרעליק שמחה
גאָרעליק לאָלקע
גוטמאַן חיים־לייב
גוטמאַן אסתר־נחמה
גוטמאַן דוד
גוטמאַן הינדע
גוטמאַן יחזקאל
גוטמאַן אסיה
גולניק זאב
גולניק שרה
גולניק אלחנן
גולניק נח
גולניק תמר
גולניק יעקב
גולניק שפרה
גורוויטש יצחק
גורוויטש פרומע און קינד
גורוויטש אליהו
גורוויטש פרוי און זון שמואל
גילדין און פאַמיליע
גילמאָווסקי אידל
גילמאָווסקי גיטל
גייקאָווסקי חיים־דוד
גייקאָווסקי חנה
גייקאָווסקי בצלאל
גייקאָווסקי שולמית
גייקאָווסקי יהודה
גייקאָווסקי לאה
גייקאָווסקי רחל
גייקאָווסקי אסתר
גייקאָווסקי שאָשע
גייקאָווסקי שלום
גייקאָווסקי שמואל
גייקאָווסקי רחל
גלאַזמאַן אהרן
גלאַזמאַן פאַניע
גלאַזשטיין און פאַמיליע
גלאַטשטיין משה
גלאַטשטיין אפרים
גלאַטשטיין משה־יצחק
גלאַטשטיין שרה
גלאַטשטיין באדאנע
גלויבערמאַן יצחק
געלמאַן זיסל
געלמאַן פערל
געלמאַן מינע
געלמאַן אסתר
געלמאַן רבקה
געלפער יוסף
געלפער דינה

געלפער אידל
געלפער בתיה
געלפער חיה־רבקה
געלפער האַנקע
גפן אסתר
גראַדזשענטשיק ראובן
גראַדזשענטשיק עלקע
גראַדזשענטשיק משה
גראַדזשענטשיק גאָלדע
גראַדזשענטשיק הירש
גראַדזשענטשיק פעסיע
גראַדזשענטשיק קושקע
גראַדזשענטשיק ידידיה
גראַדזשענטשיק אברהם־שמואל
גראַדזשענטשיק חיה־לאה
גראַדזשענטשיק עזריאל
גראַדזשענטשיק יעקב
גראַדזשענטשיק רחל
גראַדזשענטשיק חיים־אליהו
גראַיעווסקי יהודה
גראַיעווסקי בתיה
גראַיעווסקי זלאַטע
גערבאָווסקי משה־מרדכי
גערבאָווסקי לאה
גערבאָווסקי אליעזר־מנחם
גערבאָווסקי מייטע
גערבאָווסקי חיים
גערבאָווסקי אהרן
גערבאָווסקי רחל
גערבאָווסקי זאב
גערבאָווסקי לאה
גערבאָווסקי רבקה
גערבאָווסקי יעקב
גערבאָווסקי יענטע
גערבאָווסקי לאה
גערבעדזאַווסקי בנימין
גערבעדזאַווסקי אסנת
און צוויי קינדער
גערבעדזאָווסקי מרדכי
גערבעדזאָווסקי עטל
גערבעדזאָווסקי אלימלך
גערבעדזאַווסקי יהודה
גערבעדזאָווסקי דוד
גערבעדזאָווסקי אלקה
גערבעדזאָווסקי בתיה
גערצאָווסקי זלמן
גערצאָווסקי יוכבד
גערצאָווסקי צפורה
גערצאָווסקי פעסיע
גערצאָווסקי רבקה
גערצולין לייב

גערצולין באַדאַנע
גערצולין דייכע־הינדע
גערשאָוויטש סאָניע
און ברודער
גערשאָוויטש און פאַמיליע
בערקא יאסעלעוויטשא גאם
גערשאָוויטש דבורה
גערשאָוויטש צפורה
גערשאָוויטש יצחק
גערשאָנאָוויטש און פאַמיליע
גרינשפאַן אברהם
גרינשפאַן תמרה
גרינשפאַן שלמה
גרינשפאַן שרה
גרינשפאַן פרידה
גרינשפאַן מלכה

ד

דאָבקאָווסקי אברהם דוד
דאָבקאָווסקי שרה
דאָבקאָווסקי מרדכי און פרוי
דאָבקאָווסקי משה
דאגוצקי אַלטער
דאגוצקי פרידע
דאגוצקי יוסף
דאגוצקי לאה
דאגוצקי חנה
דאגוצקי יהודה
דאַווידאָוויטש חיים־הירש
דאַווידאָוויטש בנימין
דאַווידאָוויטש נחמיה
דאַווידאָוויטש שרה
דאַווידאָוויטש זעליג
דוואָרעצקי פלטיאל
דאָלינקא שלמה
דאָלינקא שרה
דאָלניקא חנה
דאָלינקא אברהם
דאָלינקא חיה
דאָלינקא דבורה
דאָלינסקי אליהו
דאָלינסקי תמרה
דאָלינסקי, שוך־געשעפט
דאָלינסקי, שניידערקע
דאָלינסקי ראובן
דאָלינסקי משה
דאָלינסקי נחום און פאַמיליע

דובטשאַנסקי נחמה
דובטשאַנסקי דוד
דובטשאַנסקי צילה
דובטשאַנסקי שלמה
דובטשאַנסקי צפורה־ליבע
דובטשאַנסקי שרה
דובטשאַנסקי אסתר
דובטשאַנסקי גאָלדע
דובטשאַנסקי ראובן יוסף
דובטשאַנסקי אברהם
דובטשאַנסקי קלמן
דובטשאַנסקי שרה
דובטשאַנסקי בן־ציון
דובטשאַנסקי פרידה
און זעקס קינדער
דזענטשעלסקי יעקב
דמשק מלכה
דערעוויאַנסקי זעליג
דערעוויאַנסקי פעסיע
דערעוויאַנסקי משה
דערעוויאַנסקי רחל
און פאַמיליע
דראַזנין און פאַמיליע
דרוק בתיה
דרוק משה
דרוק פרידה
דרעזנער לייבל
דרעזנער אידאַ און קינד
דרשן חיים
דרשן פאַניע
דרשן יוסף בן בן־ציון
דרשן לילע און זון

ה

האַבער מיכאל און פאַמיליע
האַגייר סאָניע מאַן און קינדער
האַלפּערין יוסף
האַלפּערין סאָניע
האַלפּערין אליהו
האָפמאַן יחיאל
האָפמאַן רחל
הימעלשטיין נוי
הימעלשטיין מאַניע
הימעלשטיין מאַרק

ו

וואָלינסקי אליהו־לייב
וואָלינסקי ליבע און 2 קינדער
וואָלינסקי הערץ
וואָלינסקי ביילע
וואָלינסקי טעוול
וואָלינסקי שרה
וואָלינסקי בצלאל
וואָלינסקי שפרה
וואָלינסקי ישראל־חיים
וואָלינסקי פרומע־ליפשע
וואָלינסקי בוניע
וואָלינסקי שיינע
וואָלינסקי שפרה
וואָלינסקי שמואל־בער
וואָלינסקי פרידע
וואָלינסקי אסתר
וואָלפּיאַנסקי יונה
וואָלפּיאַנסקי געצל
וואָלפּיאַנסקי חיה
וואָלפּיאַנסקי חנה
וואָלפּיאַנסקי יוסף
וואָלפּיאַנסקי אהרון
וואָלפּיאַנסקי דוואָשע
וואָלפּיאַנסקי שרה און מאַן
וואָלפּיאַנסקי אברהם
וואָלפּיאַנסקי כיענע
וואָלפּיאַנסקי פערל
וואָלפּיאַנסקי ישעיהו
וואָלפּיאַנסקי אליהו
וואָלפּיאַנסקי משה
וואָלפּיאַנסקי טשערנע
וואָלפּיאַנסקי גיטל
וואָלפּיאַנסקי יוסף
וואָלקאָוויסקי פרידא
וואָלקאָוויסקי אברהם
וואָלקאָוויסקי רחל
וואָלקאָוויסקי יהודית
וואָלקין געצל און פרוי
וואָלקין לאָווקע
וואָלקין רבקה
וואָלקאָוויצקי שמעון
וואָלקאָוויצקי חנה
וואָלקאָוויצקי אסתר
וואָלאָצקי שמואל
וואָלאָצקי חנה און דריי קינדער
וויגאָדסקי ליובע
וויגאָדסקי מלכה
וויגאָדסקי מינע
וויגאָדסקי ירוחם

ווילענסקי שמואל
ווילענסקי חנה
ווילענטשיק מרדכי
ווילענטשיק לעאָן און פרוי
ווינער משה
ווינער בערטע
ווינער זיידל
וויין אברהם־אהרון
וויין אסתר
וויין עטל
וויין מלכה
וויין מאַריאַשע
וויין יוסף
וויינשטיין אַלטער
וויינשטיין חיה־שרה
וויינשטיין שרה
וויינשטיין דבורה
וויינשטיין אליהו און פרוי
ווינאָגראַדאָוו מרים
ווינאָגראַדאָוו יאָהאַנע (אנכען)
וויניאַצקי שמואל
וויניאַצקי חנה
וויניאַצקי חיים
ווינקאָווסקי חיים־משה
ווינקאָווסקי בתיה
ווינקאָווסקי שרה
ווינקאָווסקי בצלאל
ווינקאָווסקי שמואל און קינד
ווינקאָווסקי פעסיע
ווינקאָווסקי אברהם־יצחק
ווינקאָווסקי שרה
ווינקאָווסקי שלמה און קינד
ווינקאָווסקי יצחק
ווינקאָווסקי ראַשע
ווינקאָווסקי חיים
וויסמאנסקי אברהם
וויסמאנסקי שרה־מיכלע
און צוויי קינדער
ווישניעבסקי חייקל און פאַמיליע
וועקסלער שלמה
וועקסלער רבקה
וועקסלער סאָניע
ווייראַן ישראל
ווייראַן פייגל

ז

זאַבלודאָווסקי הירש
זאַבלודאָווסקי ריינע
זאַבלודאָווסקי שולמית
זאַבלודאָווסקי מנחם
זאַבלודאָווסקי משה
זאַבלודאָווסקי שלמה
זאַבלונסקי און פאַמיליע
זאַגער נחום
זאַגער אליהו
זאַגער חנה
זאַגער גיליע
זאַיעץ זאב
זאַיעץ סאָניע
זאַלצענשטיין משה
זאַלצענשטיין פרומע
זאַלצענשטיין חיה
זאַלצענשטיין גישקע
זאַקס זיידל
זאַקס מאַניע און צוויי קינדער
זאַקס נחום־משה
זאַקס בלומע
זאַקס ביילע־ראָשע
זאַקס באַדאַנע
זאַרעטשאַנסקי אברהם
זאַרעטשאַנסקי פעסיע
זאַרעצקי אַניוטע
זאַרעצקי פרומע
זאַרעצקי דוד
זאַרצין ד״ר ירחמיאל און פרוי
זאַרצין לערער
זאַרצין טאַליע און טאָכטער
זשוכאָוויצקי מרדכי
זילבערמאַן מאיר
זילבערמאַן שאָשע־נחמה
זילבערמאַן אהרון
זילבערמאַן נינע
זלאָטקאָוויטש און פאַמיליע
זעלדאָוויטש שיינע
זעלדאָוויטש שלום
זעלדאָוויטש אברהם
זעליקאָוויטש אברהם־יוסף
און פאַמיליע
זעליקאָוויטש יצחק־זעליג
און פאַמיליע
זשיזשעמסקי אהרון
זשיזשעמסקי רישע
זשיזשעמסקי יעקב־מאיר
זשיזשעמסקי גבריאל
זשיזשעמסקי פייגל
זשיזשעמסקי איטע
זשיזשעמסקי מרדכי
זשיזשעמסקי צירל
זשיזשעמסקי שלום
זשיזשעמסקי שרה
זשיזשעמסקי און פאַמיליע
טעקסטיל־פאַבריק
זינגער בערל
זינגער סימע
זינגער אַלטער
זשירמונסקי לייב
זשירמונסקי ליובע
זשירמונסקי רחל

ח

חאַסמאַן פרומע־לאה
חווילעוויצקי חיים
חווילעוויצקי סלאווע
און צוויי טעכטער
חזן יעקב
חזן לאה
חזן מענדל
חזן דאָבע און קינד
חזן יהושע
חזן חיה
חזן הירש און קינד
חזן מלכה
חזן שרה
חזן אהרון
חזן ביילע, מאַן און צוויי קינדער
חייקין מאַקס
חייקין לאה און צוויי קינדער
חאַצקעלעוויטש אַנצל

ט

טאַראַשינסקי דוד
טאַראַשינסקי אברהם־משה
טאַראַשינסקי רייכל
טאַראַשינסקי שרה
טאַראַשינסקי אברהם
טאַראַשינסקי ראובן
טאַראַשינסקי זלפה
טאַראַשינסקי ליבקע
טאַראַשינסקי מרים
טאַראַשינסקי בתיה
טאַראַשינסקי שמואל
טאַטאַרסקי זעליג
טאַטאַרסקי שרה־רבקה
טוקאַלאָווסקי יחיאל
טוקאַלאָווסקי מינע
טוקאַלאָווסקי גאָלדע
טיינאָוויטש פעסיע
טיינאָוויטש יצחק
טענענבוים אביגדור
טענענבוים לאה
טענענבוים אלכסנדר (סאַשע)
טראַבסקי מרדכי
טראַבסקי שרה
טראַבסקי פרידע
טראַבסקי דבורה
טראַבסקי אריה
טראַצקי בערל־לייב
טראַצקי שרה
טראַצקי שלמה
טראַצקי חיה
טראַצקי יחיאל
טראַצקי דבורה
טראַצקי אסתר
טראַצקי אלימלך און פאַמיליע
טראַצקי אַביגדור און פאַמיליע
טראַצקי יחזקאל און פאַמיליע
טראַצקי ישראל־מרדכי
טראַצקי פייגל
טראַצקי רבקה
טראַצקי הירש
טשעשלער שרה

י

יאַבלאָנסקי ישראל
יאַבלאָנסקי ניוטע און שוועסטער
יאַבלאָנסקי אַניע־זשעניע
יאַבלאָנסקי פימע
יאַבלאָנסקי יודל און פרוי
יודעלעוויטש מלכה
יאכנים און פאַמיליע
יאכעס אליהו
יאכעס פייגל
יאכעס ראָזע
יאכעס מאיר
יאכעס חנה
יאַנאָווסקי יצחק און פאַמיליע
יאַנאָווסקי שמואל
יאסינאָווסקי טייבל
יאסינאָווסקי שלמה
יאַסעלעוויטש מרדכי
יאַסעלעוויטש עלקע

יאָסעלעוויטש חיה־אסיה
יאָסעלעוויטש יעקב־זאב
יאָסעלעוויטש משה־אברהם
יאָסעלעוויטש דייכע־הינדע
יאַנקעלעווסקי אליהו
יאַנקעלעווסקי רחל
יאַנקעלעווסקי שושנה
יונדעלסאָן חנה
יעזערסקי אברהם
יעזערסקי חסיה
יעזערסקי בוניע
יעזערסקי פעסיע
יעזערסקי חיה
יעזערסקי הירש און פאַמיליע
יעזערסקי ראובן
יעזערסקי יהושע
יעזערסקי חייקל
יעזערסקי לאה
יעזערסקי זעלדע
יעזערסקי אלימלך
יעזערסקי בתיה און צוויי קינדער
יעזערסקי נחום און פאַמיליע
יערוזאַלימסקי פסח
יערוזאַלימסקי אברהם
יערוזאַלימסקי רחל

כ

כץ מאַריאַשע
כץ משה
כץ לייבל
כץ מרדכי
כץ דוד
כץ יוכבד
כץ זאַכאַר
כץ שפרה
כץ גבריאל
כץ יוסף־דב
כץ יהודית
כץ עטל, מאַן און קינדער
כץ מאיר, פרוי און קינדער
כץ שאַשע, מאַן און קינדער
כץ חנה, מאַן און קינדער
כץ אהרון
כץ הרצל
כץ געלע
כץ מירע

ל

לאַוויט משה
לאַוויט חנה
לאַוויט נתן
לאַזאַווסקי רפאל און פאַמיליע
לאַמבאַרט הירש
לאַמבאַרט עטל
לאַמבאַרט דבורה
לאַמבאַרט שמאי
לאַמבאַרט משה
לאַנדע טילע
לאַנדע משה
לאַנדע וועלוול
לאַנדע יעטע
לאַנדע נטע
לאַנדע בנימין
אומגעקומען אין רוסלאַנד
לאַנדע חיה־ריינע
לאַנדע בנימין
לאַנדע צירל און זון
לאַצקי חיה
לאַצקי מלכה
לאַצקי זלאַטע
לאַצקי רחל, מאַן און זון
לאַצקי שאול
לאַצקי פרומע
לאַצקי יעקב
לאש און פאַמיליע
לוריע שמעון
לוריע סאָניע
לוריע רבקה
לודאַנסקי מלכה
לודאַנסקי אהרון
לודאַנסקי פריידע
לודאַנסקי מרגלית
לוסקין העניע
לוסקין זעלדע
ליב און פאַמיליע
לייבאָוויטש יהודה
לייבאָוויטש פייגל
לייבאָוויטש אהרון
לייבאָוויטש חיה־שרה
לייבאָוויטש גיטל
לייבאָוויטש חיים־לייב
לייבאָוויטש שלמה
לייבאָוויטש גיטל
לייבאָוויטש חיים
לייבאָוויטש רבקה
לייבאָוויטש יצחק
לייבאָוויטש חיה
לידסקי גאָלדע
לידסקי לאה
לידסקי פייוול און פאַמיליע
ליכטמאַן קלמן און פאַמיליע
ליפנישקי אפרים
ליפנישקי מלכה
ליפנישקי דבורה
ליפנישקי מאַריאַשע
ליפנישקי שרה
ליפנישקי אבא פרוי און קינד
ליפנישקי שלמה יוסף
ליפנישקי העניע
ליפקאָוויטש קיילע
ליפקאָוויטש שמחה
ליפקאָוויטש לייבע
ליפקאָוויטש יעקב
לעוו גיטל
לעוו חיים
לעוו שרה און צוויי קינדער
לעווין יעקב
לעווין סאָניע
לעווין זלמן
לעווין משה
לעווין שמחה
לעווין אהרון
לעווין שרה־בתיה
לעווין רחל־לאה
לעווין איסער־לייב
לעווין העניע
לעווין דבורה און מאַן
לעווין חנה
לעווין בלומע און זון
לעווין נתן און פאַמיליע
לעווין אַלטער און פאַמיליע
לעווין טוביה און פאַמיליע
לעווין יצחק
לעווין ברכה
לעווין יעקב און פרוי
לעווין פייגל
לעווין גיטל
לעווין דוד
לעווין רבקה
לעווין מרים
לעווין שאַשע
לעווין פייגל
לעווין משה
לעווין שמעון
לעווין פייגל און קינדער
לעווין מוסאל
לעווין דוד
לעווין רבקה

לעווין בן־ציון
לעווין סאָניע
לעווין רבקה־לאה
לעווין אידאַ און פאַמיליע
לעווין רייזל
לעווין גיטע און פאַמיליע
לעווין מינע און פאַמיליע
לעווינסאָן הירש און פאַמיליע
לעווינסאָן גרשון און פאַמיליע
לעווינסאָן מאיר
לעווינסאָן חוה
לעווינסאָן נאמיק

מ

מאָווشאָוויטש פסח
מאָוושאָוויטש פראַדל
מאָוושאָוויטש חסיה
מאָוושאָוויטש רחל
מאָוושאָוויטש יצחק
מאָוושאָוויטש איטע און מאַן
מאָוושאָוויטש שמואל
מאָוושאָוויטש רבקה
מאָוושאָוויטש גיטע
מאָוושאָוויטש שיינע־רבקה
מאָוושאָוויטש משה און פרוי
מאָוושאָוויטש שייע
מאָוושאָוויטש נחמה און קינד
מאָוושאָוויטש פסח און פאַמיליע
מאָוושאָוויטש שמואל
מאָוושאָוויטש נתן
מאָוושאָוויטש אסתר
מאָוושאָוויטש אריה
מאָוושאָוויטש דוד
מאָוושאָוויטש בנימין און פאַמיליע
מאַטיקאַנסקי אליהו און פאַמיליע
מאַטיקאַנסקי אברהם
מאַטיקאַנסקי שלום
מאַטיקאַנסקי יענטע
מאַטיקאַנסקי פעסיע
מאַטיקאַנסקי מאַטלע
מאַטיקאַנסקי ישראל
מאַטיקאַנסקי שמואל
מאטלאווסקי ראובן
מאטלאווסקי פרומע
מאטלאווסקי איטע
מאטלאווסקי טייבע
מאַטעצקי סאלאמאן
מאַיעווסקי מרדכי
מאַיעווסקי מלכה און צוויי קינדער
מאַיעווסקי בוניע און פיר קינדער
מאכריק אליהו
מאכריק רחל
מאכריק יצחק
מאכריק חיה
מאכריק נחמה
מאַלושיצקי אברהם
מאַלושיצקי חיה און קינד
מאַלטשאַדסקי יצחק אייזיק
מאַלטשאַדסקי פאניע
מאַלטשאַדסקי מאיר
מאַלטשאַדסקי העניע־ראַשעל
מאַלטשאַדסקי לייבל
מאַלטשאַדסקי זלמן
מאַלטשאַדסקי רעליע
מאַלטשאַדסקי שיינע
מאַלטשאַדסקי רייזל און פאַמיליע
מאַלטשאַדסקי יצחק און פרוי
מאַלטשאַדסקי סיאָמע
מאַלטשאַדסקי סאָניע
מאַלצמאַן פריץ
מאַלצמאַן יוכבד
מאַלצמאַן שלמה
מאַלצמאַן גיטע
מוזיקאַנסקי זאב
מוזיקאַנסקי חסיה
מוזיקאַנסקי פייגל
מוזיקאַנסקי ראַשע
מוזיקאַנסקי גרונם
מוזיקאַנסקי ישראל
מוזיקאַנסקי יהודה
מוזיקאַנסקי בתיה
מוזיקאַנסקי שרה
מיטלאַנסקי יצחק
מיטלאַנסקי רבקה
מיטלאַנסקי מרדכי
מיטלאַנסקי פעסיע
מיטלאַנסקי צפורה
מאַנסקי יואל
מאַנסקי חיה־רבקה
מאַנסקיביילע
מאַנסקי וועלע
מאַנסקי אַלטער
מאַנסקי שיינע
מאַנסקי גיטל
מאסטקאָוו און פאַמיליע
מאַרגאָלים לייב
מאַרגאָלים העניע
מאַרגאָלים חיה
מאַרגאָלים ציפע
מאַרגאָלים הירש
מאַרגאָלים זאב
מאַרגאָלים שפרה
מאשטשעניק פריץ
מאשטשעניק לאה
מאשטשעניק שמואל־הירש
מאשטשעניק איטע
מולער דוד
מולער הדסה
מולער שמואל־יעקב
מולער סאָניע
מוניכעס אהרון
מוניכעס דינה
מילער פנחס
מילער זעלדע
מילער שמואל
מילער פעסיע און זון
מינץ סאַלע
מינץ פעסיע
מיעסניק יעקב
מיעסניק ראָזע
מיעסניק ישראל
מיעסניק דוד
מיעסניק פרידע
מיעסניק משה
מיקוליצקי משה
מיקוליצקי ליבע
מיקוליצקי שרה
מיקוליצקי איטע
מיקוליצקי אהרון
מיקוליצקי נח
מיקוליצקי פרומע
מיקוליצקי מענדל
מיקוליצקי רחל
מיקוליצקי לאה
מיקוליצקי ביילע
מיקוליצקי שלמה
מיקוליצקי מרים
מיקוליצקי דבורה
מיקוליצקי פרומע
מיקוליצקי זלמן
מיקוליצקי פייוול
מיקוליצקי אידע
מיקוליצקי יעקב
מיקוליצקי שמואל
מיקוליצקי אברהם־דוד
מיקוליצקי יעקב
מיקוליצקי דוואָשע און צוויי קינדער
מיקוליצקי ברוך־יצחק
מיקוליצקי וועלע און פאַמיליע
מירסקי און פאַמיליע
מייעראָוויטש טוביה
מייעראָוויטש ליבע

מייעראָוויטש מאיר
מערניצקי שלמה־זלמן
מערניצקי פעסיע
מערניצקי אסתר
מעלניק און פאַמיליע
מעשענגיסער גאָלדע
מעשענגיסער נפתלי
מעשענגיסער אידאַ
מעשענגיסער שמואל
מעשענגיסער שרה־רייזל

נ

נאָוואָגרודסקי יעקב
נאָוואָגרודסקי ראָזע
נאָוואָגרודסקי דוד
נאָוואָפּרוצקי יעקב
נאָוואָפּרוצקי שרה
נאָוואָפּרוצקי חיים
נאָוואָפּרוצקי ראָשע
נאָוואָפּרוצקי מרדכי
נאָוואָפּרוצקי יעקב
נאָוואָפּרוצקי מעאָדאָר
נאָוואָפּרוצקי אסתר
נאָוואָפּרוצקי מלכה
נאָוואָפּרוצקי זאב
נאָוואָפּרוצקי הינדע
נאָוואָפּרוצקי מלכה
נאָוואָפּרוצקי לאה
נאָוואָפּרוצקי חייקל
נאָוואָפּרוצקי מלכה
נאָוואָפּרוצקי יוסף
נאָוואָפּרוצקי אַלטע
נאָוואָפּרוצקי ביילע
נאָוואָפּרוצקי שמשון
נאָוואָפּרוצקי יאָשקע
נאָוואָפּרוצקי פרידע
נאָוואָפּרוצקי נח
נאָוואָפּרוצקי יענטע און פאַמיליע
נאָוואָפּרוצקי ישראל
נאָוואָפּרוצקי ישעיהו
נאָוואָפּרוצקי ראובן
נאָוואָפּרוצקי נח
נאָוואָפּרוצקי מרים־ביילע
נאָוואָפּרוצקי יוחנן
פרוי און צוויי קינדער
נאָוואָפּרוצקי דוד
נאָוואָפּרוצקי בתיה
נאָוואָפּרוצקי חיים

נאָוואָפּרוצקי סלאַווע
און צוויי קינדער
נאָוואָפּרוצקי לייזער
נאָוואָפּרוצקי לאה
נאָוואָפּרוצקי משה
נאָוואָפּרוצקי פריידל
נאָוואָפּרוצקי יוסף
נאָוואָפּרוצקי מרדכי און פאַמיליע
נאַכימאָווסקי און פאַמיליע
נאַכמאַנאָוויטש הירש
נאַכמאַנאָוויטש רבקה
נאַכמאַנאָוויטש יהודית
נאַכמאַנאָוויטש יצחק־מרדכי
נאַרקאָנסקי חיים־דוד
נאַרקאָנסקי דבורה
נאַרקאָנסקי יענטע
נאַרקאָנסקי דינה
נאַרקאָנסקי רבקה
נאַרקאָנסקי צירל
נאַרקאָנסקי יעקב
נאַרקאָנסקי זאב
נאַרקאָנסקי רעיה
נאַרקאָנסקי אריה און קינד
נאַרקונסקי מושע
נאַרקונסקי שרה
נאַרקונסקי חיה
נאַרקונסקי פייגל
נאַרקונסקי רבקה
נאַרקונסקי חנה
נאַרקונסקי רעיה
נאַרקונסקי שלמה
נאַרקונסקי אריה
נאַרקונסקי יעקב
ניבולסקי שלום
ניבולסקי חיים
ניבולסקי חוה
ניבולסקי יהודית
ניבולסקי יצחק
ניבולסקי חנה
ניזבודסקי משה
ניזבודסקי לאה און דריי קינדער
ניסעלעוויטש משה־יעקב
ניסעלעוויטש טייבע און פאַמיליע
נעפּראַכסקי בוניע
נעפּראַכסקי בתיה
נעפּראַכסקי רחל
נעפּראַכסקי שבח
נעפּראַכסקי גיטע
נעפּראַכסקי סיאָמע

ס

סאָבאָל אליעזר און פאַמיליע
סאָבאָל מאיר
סאָבאָל פריידל און 4 קינדער
סאָדאָוויק זלמן
סאָדאָוויק חיה און צוויי קינדער
סאַוויצקי דינה
סאַוויצקי שמואל
סאַוויצקי ראָזע
סאָלאָווייטשיק יהודה
סאָלאָווייטשיק דאָבע
סאָלאָווייטשיק דינה
סאָלאָמיאַנסקי הרצל
סאָלאָמיאַנסקי מינע־גיטל
סאָלאָמיאַנסקי קריינע
סאָלאָמיאַנסקי געניע
סאָלאָמיאַנסקי יעקב
סאלאמיאק דב און שוועסטער
סאָסנאָווסקי זוסל
סאָסנאָווסקי שרה
סאָסנאָווסקי דבורה
סאָסנאָווסקי אהרון
סאָסנאָווסקי יוכבד
סאָסנאָווסקי מינע
סאָסנאָווסקי יהודה
און פאַמיליע
סאָפּאָטניצקי און פאַמיליע
סאָפּאָזשניקאָוו יעקב־נתן
סאָפּאָזשניקאָוו יהודה
סאָפּאָזשניקאָוו זהבה
סאָפּאָזשניקאָוו עמנואל
סאָפּאָזשניקאָוו שפרה
סאָפּאָזשניקאָוו אסתר
סאָפּאָזשניקאָוו אהובה
סאָפּאָזשניקאָוו שרה
סאָפּאָזשניקאָוו בתיה־חנה
און צוויי קינדער
סאָקאָלאָווסקי מרדכי
סאָקאָלאָווסקי מאַבע
סאָקאָלאָווסקי חיים שמעון
סאָקאָלאָווסקי פריידל
סאָקאָלאָווסקי מרדכי
סאָקאָלאָווסקי גיטל
סאָקאָלאָווסקי לייב
סאָקאָלאָווסקי שרה־רבקה
סאָקאָלאָווסקי זאב
סאָקאָלאָווסקי שרה
סאָקאָלאָווסקי אברהם
סאָקאָלאָווסקי שושנה
סאָקאָלאָווסקי אדיק

סוויאַטאַי יחיאל
סוויאַטאַי זלמן
סוויאַטאַי הינדע
סוויאַטאַי בנימין
סוואיאטיצקי און פאַמיליע
סווידלער און פאַמיליע
סטאַלאָוויצקי ד"ר און פרוי
סטאליצקי ראובן
סטאליצקי אסתר
סטאליצקי מאיר און פרוי
סטאליצקי אליעזר
סטאַלאָוו אליהו
סטאַלאָוו אַלטע
סטאַלאָוו שמואל
סטאַלאָוו יונה
סטאַנעצקי אברהם־פייוול
סטאַנעצקי לאה־פעסיע
סטאַנעצקי העשל
סטאַנעצקי רישע
סטאַצקי משה און פאַמיליע
סטאקאלסקי ליובע
סטוקאַטאַר ליזע
סטוקאַטאַר איזי
סטוקאַטאַר חיה און טאָכטער
סטרעלעצקי שרה־רבקה
סיקורץ רייכל
סיקורץ יוכבד
סלאָבאָדסקי יעקב
סלאָבאָדסקי דבורה
סלאָבאָדסקי שבתי
סלאָבאָדסקי משה
סלאָנימטשיק חיים־נח
סלאָנימטשיק רבקה
סלאָנימטשיק שולע
סלאָנימטשיק זעלדע
סלאָנימטשיק שיינע
סלאָנימסקי שאָשל
סלאַווין און פרוי
סלוצקי דוד־יהודה
סלוצקי חיה־שרה
סלוצקי ראַשע־לאה
סלוצקי רחל
סלוצקי שפרה
סלוצקי משה פרוי און זון
סמאָלענסקי לייב
סמאָלענסקי בערטע
סמאָלענסקי באַדאַנע
סמאַרגאָנסקי פאַיע
סנאווסקי מרדכי
סנאווסקי אסתר
סנאווסקי פייוול און פרוי

סעגאַל און פאַמיליע
סענדעראָווסקי העניע
סענדעראָווסקי מרדכי
סענדעראָווסקי נחמן
סענדעראָווסקי יחזקאל
סענדעראָווסקי יעקב
סענזאַן און פאַמיליע
סערעבראַווסקי און פאַמיליע
ספּאָקאָיני אליהו
ספּאָקאָיני לאה
ספּאָקאָיני בלומע
ספּאָקאָיני פעסיע

ע

עזריקם און פרוי
עפשטיין אסתר
עפשטיין קיילע
עפשטיין שלמה
עפשטיין בתיה און אַ טאָכטער
עפשטיין אייזיק
עפשטיין דבורה און פאַמיליע
עפשטיין נתן
עפשטיין גיטע
עפשטיין מרים
עפשטיין אליעזר

פ

פּאַבער יעקב
פּאָדאַלסקי נחום
פּאָדאָלסקי טשערנע
פּאָדאָלסקי לאה, מאַן און קינדער
פּאָדאָלסקי יחיאל
פּאָדאָלסקי דוד
פּאָדאָלסקי ריינע
פּאָדאָלסקי עלקע
פּאָדאָלסקי יחיאל
פּאָדאָלסקי טייבע
פּאָדאָלסקי שרה־הינדע
פּאָדאָלסקי אַנאַ
פּאָדאָלסקי עזריאל
פּאָדאָלסקי הירש
פּאָדאָלסקי דבורה
פּאָדאָלסקי אברהם
פּאָדאָלסקי חיה
פּאָדאָלסקי שמואל
פּאָדאָלסקי רחל
פּאָדוואָריסקי בנימין
פּאָדוואָריסקי חיה

פּאָדוואָריסקי בתיה
פּאָדוואָריסקי ליובע
פּאָדזעמסקי גרשון
פּאָדזעמסקי פאַניע
פּאָדזעמסקי שלום
פּאָלאַטשעק משה
פּאָלאַטשעק בתיה
פּאָלאַטשעק ראָזע
פּאָלאַטשעק שמואל און פאַמיליע
פּאָלאַטשעק אַלטער און פאַמיליע
פּאָלאַטשעק אריה
פּאָלאַטשעק שרה
פּאָלאַטשעק אברהם
פּאַסינסקי (בוכהאַלטער) און פאַמיליע
פּאָרטנאָי און פרוי
פּאָרמאַן אינזש, און פרוי
פּוזיריסקי אריה־לייב
פּוזיריסקי חיה־מירל
פּוזיריסקי אהרון און פרוי
פּיינשטיין און פאַמיליע
פּיינשטיין פרוי און זון (האָליק־סוחר)
פּיינשרייבער יוסף
פּיינשרייבער פעסיע
פּיינשרייבער גרוניע
פּיינשרייבער חיים
פּונט שאול
פּונט סאַלקע
פּופּקאָ רפאל
פּופּקאָ רישע
פּופּקאָ העניאָך
פּופּקאָ יצחק
פּופּקאָ ראובן
פּופּקאָ רבקה
פּופּקאָ מינע
פּופּקאָ שרה
פּופּקאָ יעקב בן קלמן וגיטע
פּופּקאָ אברהם
פּופּקאָ פאַניע
פּופּקאָ חיים
פּופּקאָ ליובע
פּופּקאָ יואל
פּופּקאָ רחל (פרוי פון אלימלך)
פּופּקאָ הירש
פּופּקאָ יוסף און פאַמיליע
פּופּקאָ שרה
פּופּקאָ אברהם
פּופּקאָ רחל־לאה
פּופּקאָ שמואל

פופקאַ יצחק
פופקאַ בערל־לייב
פופקאַ שימה
פופקאַ נחמה
פופקאַ יעקב
פופקאַ מלכה
פופקאַ מינע
פופקאַ מרים
פופקאַ בנימין
פופקאַ בת־שבע
פופקאַ זעליג
פופקאַ אברהם
פופקאַ זלאַטע
פופקאַ חנה
פופקאַ זכריה
פופקאַ חיים
פופקאַ סאַניע
פופקאַ פסח
פופקאַ פאַניע
פופקאַ רחל
פופקאַ אידאַ
פופקאַ משה
פופקאַ אלטע
פופקאַ אברהם בן זעליג
פופקאַ טייבע
פופקאַ זעליג
פופקאַ הירש
פופקאַ לאה
פופקאַ זעליג
פופקאַ ישראל
פופקאַ אברהם
פופקאַ מאיר און פאַמיליע
פופקאַ אלחנן
פופקאַ נחמה
פופקאַ מישאַ
פופקאַ געניע
פופקאַ יצחק
פופקאַ בצלאל
פופקאַ ראַזע
פופקאַ ליובע
פופקאַ הירש־לייב
פופקאַ מינע
פופקאַ חיה
פופקאַ ד״ר וויעראַ און מוטער
פופקאַ מיירים
פופקאַ נחמה און צוויי קינדער
פופקאַ אברהם
פופקאַ סאַניע
פופקאַ ליובע
פופקאַ שמואל־אשר
פופקאַ גרשון

פופקאַ רבקה
פופקאַ קלמן בן יצחק
פופקאַ רבקה
פופקאַ אברהם בן קלמן
פופקאַ שיינע
פופקאַ בערל
פופקאַ אליהו
פופקאַ שמשון
פופקאַ חיה
פופקאַ נתן
פופקאַ רבקה און זון
פופקאַ יהודה
פופקאַ ישראל
פופקאַ גדליה
פופקאַ פרידה און קינד
פופקאַ לייב
פופקאַ חנה
פופקאַ אהרן
פופקאַ פרידע
פופקאַ אברהם
פופקאַ עטל
פופקאַ ברוך
פופקאַ ליבע
פופקאַ משה
פוקס און פאַמיליע
פורמאַן בערל
פורמאַן ראַשעל
פורמאַן ניסן
פורמאַן יוסף און פרוי
פורמאַן שלמה
פורמאַן סאַניע
פורמאַן גרישע
פורמאַן אברהם
פורמאַן נחמה
פורמאַן משה
פיימושעוויטש יחיאל
פיימושעוויטש טייבע
פיימושעוויטש קיילע
פיימושעוויטש חנה
פיימושעוויטש פינקל
פיימושעוויטש משה
פיימושעוויטש קיילע
פיימושעוויטש זיידל
פיימושעוויטש פייגע
פיימושעוויטש רייזל
פיינבלים רבקה־רייזל
פייקאַווסקי לייבל
פייקאַווסקי חאַסיע לבית בוזגן
פייקאַווסקי ישראל
פיקעלני נתן
פיקעלני עלקע

פיקעלני גדליהו
פיקעלני גילע
פליישער יצחק
פליישער זלאַטע
פליישער זעלדע
פליישער זאב
פליישער מאיר
פליישער אסתר־חנה
פליישער מרדכי
פליישער משה
פליישער ישראל
פליישער זלאַטע
פליישער יצחק
פליישער זאב
פליישער בנימין
פליישער רייזל
פליישער זלמן
פליישער מלכה
פליישער ירחמיאל
פליישער אהרון
פליישער בנימין
פליישער שרה
פליישער יוסף
פליישער יעקב
פלאַטאַווסקי חנה
פלאטניק שמואל
פלאטניק בערטע און קינד
פלאַקס אברהם
פלאַקס געניע
פלאַקס אהרן
פלאַקס ליובע
פערל הירש און פרוי
פערל אברהם
פערל רייזל
פערל שפרה
פערל אייזיק
פערל חייקל
פערל מרים
פעקער דוד
פעקער בוניע
פעקער ישראל
פעקער בתיה
פערעסעצקי חיים יצחק
פרוי און צוויי קינדער
פערעסעצקי און פרוי
פערסקי אברהם און פאַמיליע
פרוזשאַנסקי שרה
פרוזשאַנסקי יאַקאַבינאַ
פרענקעל יצחק
פרענקעל אסתר־רחל
פרענקעל ביילע

צ

צאַפּנאַם לייב
צאַפּנאַם שרה
צאַפּנאַם בנימין
צאַפּנאַם משה
צאַפּנאַם רבקה
צאַפּנאַם פרומע און קינד
צאַפּנאַם משה
צאַפּנאַם זיסלע
צאַפּנאַם לייזער
צאַצקין שאול
צאַצקין ליבע
צווייפוס און פרוי
צוקערניק מישע
צוקערניק לוניע
צוקערניק לאָלע
צוקערניק זרח
צוקערניק מרים
צוקערניק יעקב
צוקערניק בן־ציון
צוקערניק שמואל
צוקערניק רעיה
ציגעלניצקי מיכאל
ציגעלניצקי פרומע
ציגעלניצקי הירש
ציגעלניצקי כיענע־מינע
ציגעלניצקי משה־קלמן
ציגעלניצקי שיינע און מאַן
ציגעלניצקי אליהו
ציגעלניצקי סאָניע
ציגעלניצקי רבקה
ציגעלניצקי משה
ציגעלניצקי דבורה
ציגעלניצקי יצחק
ציגעלניצקי רבקה־לאה
ציגעלניצקי ברוך
ציגעלניצקי פסח
ציגעלניצקי משה
ציגעלניצקי דאָברושע
ציגעלניצקי שאַכנע
ציגעלניצקי ישראל און פרוי
ציגעלניצקי אַלטער
ציגעלניצקי שמואל און פאַמיליע
ציגעלניצקי ישראל
ציגעלניצקי יעקב

ציגעלניצקי חנה
ציגעלניצקי יהודית
ציגעלניצקי זאב
ציגעלניצקי רחל
ציגעלניצקי שרה
ציגעלניצקי חוה
ציגעלניצקי משה
ציגעלניצקי לייב
ציגעלניצקי ראָזע
ציגעלניצקי ריטאַ
ציגעלניצקי אידאַ
ציגעלניצקי נחמיה
ציגעלניצקי פריידל
ציגעלניצקי גיטל
ציגעלניצקי יצחק
ציגעלניצקי פנחס
ציגעלניצקי שמעון
ציגעלניצקי ליובע
ציגעלניצקי אסתר
ציגעלניצקי פייוול
ציגעלניצקי רבקה און מאַן
צידעראָוויטש אברהם
צידעראָוויטש רבקה
צידעראָוויטש אַרקאַדיע
צידעראָוויטש בנימין
צידעראָוויטש געניע
צידעראָוויטש מייקע
צידעראָוויטש פרומע
צימערינסקי הירש
צימערינסקי ביילע
צימערינסקי איסער
צימערינסקי פריידע
צימערינסקי משה
צעפּעלעוויטש אשר
צעפּעלעוויטש הינדע
צעפּעלעוויטש אליהו
צעפּעלעוויטש יצחק
צעפּעלעוויטש טאַניע
צעפּעלעוויטש יעקב
צעפּעלעוויטש משה
צעפּעלעוויטש שמעון
צעפּעלעוויטש שוועסטער און עלטערן

ק

קאַבראָווסקי שמעון
קאַבראָווסקי רחל
קאַבראָווסקי פייוול
קאַבראָווסקי מרדכי
קאַבראָווסקי העניע
קאַבראָווסקי ביילע
קאַגאַן אַננע
קאַגאַן לאה
קאַגאַן חיה
קאַגאַן יעקב
קאַגאַן חנה
קאַגאַן משה
קאַגאַן חנה
קאַגאַן באשע
קאַגאַן סאָניע
קאַגאַנאָוויטש משה
קאַגאַנאָוויטש חיה־קיילע און 2 קינדער
קאַגאַנאָוויטש מרדכי און פאַמיליע
קאַגאַנאָוויטש הירשל און פאַמיליע
קאַגאַנאָוויטש שרה־לאה
קאַדינסקי בנימין
קאָוואַלסקי מנשה
קאָוואַלסקי צילע
קאָוואַלסקי זאב
קאווענסקי בנימין
קאווענסקי נחמה
קאווענסקי זרח און פרוי
קאווענסקי אברהם און פרוי
קאַזלאָווסקי רחל־לאה און פאַמיליע
קאטאק שמחה און פרוי
קאַטלאַרסקי אריה־לייב
קאַטלאַרסקי אידאַ
קאַטלאַרסקי שלמה און פרוי
קאַטלאַרסקי וועלוול און פרוי
קאַטלער אַלטער
קאַטלער זעלדע
קאַטלער שלמה
קאַטלער בלומע
קאַטלער סאָניע
קאַטשאַן זעלדע
קאטשאן רבקה
קאטשאן אהרון
קאַלטון בנימין
קאַלטון צירל
קאַלטון ישראל

קאַלמון בארע
קאַלמון אניוטע
קאַלמאַנאָוויטש ראובן
קאַלמאַנאָוויטש כיענע
און פאַמיליע
קאַלמאַנאָוויטש נתן
קאַלמאַנאָוויטש סאָניע
קאַלמאַנאָוויטש שושנה
קאַלמאַנאָוויטש רבקה
קאַלמאַנאָוויטש משה און פרוי
קאַלמאַנאָוויטש יעקב
קאַלמאַנאָוויטש זיסלע
און פאַמיליע
קאַלמאַנאָוויטש אריה
קאַלמאַנאָוויטש סאָניע און קינד
קאַלמאַנאָוויטש אלחנן
קאַלמאַנאָוויטש חנה־גיטל
קאַלמאַנאָוויטש ראַשע
קאַלמאַנאָוויטש יעקב
קאַלמאַנאָוויטש דבורה
קאַלמאַנאָוויטש בארע
קאַלמאַנאָוויטש ראובן
קאַלמאַנאָוויטש אָלע
קאַנאַפּקא משה און פאַמיליע
קאַלמאַנאָוויטש עסיע
קאַלמאַנאָוויטש בארע
קאַלמאַנאָוויטש זיסל
קאַלמאַנאָוויטש פייגע־עטל
קאַלמאַנאָוויטש צביה
קאַלמאַנאָוויטש ברוך
קאַלמאַנאָוויטש שיינע
קאַלמאַנאָוויטש משה
קאַלמאַנאָוויטש רבקה
קאַלמאַנאָוויטש חיים־לייב
קאַלמאַנאָוויטש זיסלע
קאַלמאַנאָוויטש בערל־יוסף
קאַלמאַנאָוויטש נחמה
קאַלמאַנאָוויטש שלמה
קאַלמאַנאָוויטש חיה־מרים
קאַלמאַנאָוויטש זיסלע
קאַלמאַנאָוויטש חנה גיטל
קאַלמאַנאָוויטש יהושע־אברהם
קאַלמאַנאָוויטש הינדע
קאַלמאַנאָוויטש שרה און קינד
קאַלמאַנאָוויטש זעליג
קאַלמאַנאָוויטש פרידע
און צוויי קינדער
קאַלמאַנאָוויטש מרדכי
קאַלמאַנאָוויטש ליבקע
און פאַמיליע
קאַלמאַנאָוויטש יוסף און פרוי

קאַלמאַנאָוויטש אַלטער
און פאַמיליע
קאַלמאַנאָוויטש איסער־משה
קאַלעקאַ זיגמונט און פרוי
קאַלעקאַ הירש
קאַלעקאַ בריינע
קאַלעקאַ אייזיק
קאַלעקאַ ראחאמקע
קאַלעקאַ יוסף
קאַלעקאַ בצלאל
קאַלעקאַ חנה
קאַמינעצקי אייזיק
קאַמינעצקי נחמה און קינד
קאַמינעצקי פייגל
קאַמינעצקי שלמה
קאַמיאַנסקי אַדוו' ישראל
קאַמיאַנסקי פרומע
קאַמיאַנסקי שלום
קאַנאָוויטש עוזר
קאַנאָוויטש חיה
קאַנאָוויטש אליעזר־וועלוול
קאַנאָוויטש סאָניע
קאַנאָוויטש שרגא־פייוול
קאַנאַפּקא משה און פאַמיליע
קאַנאַפּקא מרדכי
קאַנאַפּקא עלקע
קאַנאַפּקא הירש
קאַנאַפּקא אברהם
קאַנאַפּקא אלחנן
קאַנאַפּקא שרה
קאַנאַפּקא זונדל
קאַנאַפּקא ראַזע
קאַנאַן משה
קאַנאַן יהודית
קאַנטאָר ד"ר און פאַמיליע
קאַנטאָראָוויטש אהרון־דוד
קאַנטאָראָוויטש שפרה
קאַנטאָראָוויטש העניע
קאַנטאָראָוויטש יצחק
קאַנטאָראָוויטש חיים
קאַנטאָראָוויטש מאיר
קאַנטאָראָוויטש דוד־הירש
קאַנטאָראָוויטש שרה
קאַנטאָראָוויטש יקותיאל, פרוי
און טאָכטער
קאַנצעוויק משה
קאַנצעוויק שרה
קאַנצעוויק מאיר
קאַנצעוויק דאָבע
קאַנצעוויק העניע
קאַנצעוויק בלומע

קאַסאָוואָי אברהם־הירש
קאַסאָוואָי טייבל
קאַסאָוואָי ליבקע
קאַסאָוואָי חיים
קאַסאָוואָי ברוך
קאַסאָוואָי יוסף
קאַפּלאַן חיה־שרה און פאַמיליע
קאַפּלאַן שיינע
קאַפּלאַן פרומע
קאַפּלאַן יהודית
קאַפּלאַן לייב
קאַפּלאַן שמואל
קאַפּלאַן יעקב
קאַפּלאַן אסתר
קאַפּלאַן שלום און פאַמיליע
קאַפּלאַן שמעיה
קאַפּלאַן דבורה
קאַפּלאַן שמואל־ניסן
קאַפּלאַן שולמית
קאַפּלאַן יוסף און פרוי
קאַפּלאַן נחמיה
קאַפּלאַן לאה
קאַפּלאַן מלכה
קאַפּלאַן יעקב
קאַפּלאַן שרה
קאַפּלאַן מרדכי
קאַפּלאַן אידאַ
קאַפּלאַן אברהם־לייב
קאַפּלאַן מלכה
קאַפּלאַן אַלטע
קאַפּלאַן גרשון
קאַפּלאַן יאַכע
קאַפּלאַן ביילע
קאַפּלאַן עזרא
קאַפּלאַן שפרה
קאַפּלאַן מינע
קאַפּלאַן מלכה
קאַפּלאַן אַניע
קאַפּלאַן עזרא
קאַפּלינסקי אליהו
קאַפּלינסקי אידאַ
קאַפּלינסקי רייזל
קאַפּלינסקי מינע
קאַפּלינסקי יהודה
קאַפּלינסקי ציפּע
קאַפּלינסקי פריידע
קאַפּלינסקי אידאַ
קאַפּלינסקי דינה
קאַפּלינסקי חוה
קאַפּלינסקי אליהו
קאַפּלינסקי העניע

קאַפּלינסקי צביה און טאָכטער
קאַצענעלנבויגן לייב
קאַצענעלנבויגן ליובע און קינד
קאַצענעלנבויגן יואל
קאַצענעלנבויגן שאָשל
קאַצענעלנבויגן לייב
קאַצנעלבויגן ראַשע
קאַצענעלנבויגן חנה־טשערנע
קאַצענעלנבויגן רחל
קאָרען יהושע
קאָרען שרה
קאָרען אסתר'קע
קאָרען יחזקאל
קאָרען שיינע־געלע
קאָרען שמואל
קאָרען שרה
קאָרען חנה
קאָרען יעקב
קאָרען יהודה־לייב
קאָרען רבקה
קאָרען יעקב
קאָרען גרונם
קאָרען זיסל
קאָרען שרה־לאה
קאָרען רבקה
קאָרען יהודית
קאָרען דוד־לייב
קאָרען קלמן
קאָרען מינע
קאַרפּעלאָווסקי מרדכי און פרוי
קאַרפּעלאָווסקי שרה
קאַרפּעלאָווסקי טאַניע
קאַרפּעלאָווסקי נחמה
קאַרפּעלאָווסקי פייוול
קאַרפּעלאָווסקי דאָברושע
און פאַמיליע
קאַשטשינעווסקי און פאַמיליע
קאַשטשאַנסקי משה
קאַשטשאַנסקי רחל
קאַשטשאַנסקי אַניע
קאַשטשאַנסקי מאַשע
קאַשטשאַנסקי יצחק
קאַשטשאַנסקי טעמע
קאַשטשאַנסקי שמואל
קאַשטשאַנסקי ליזע
קאַשטשאַנסקי מאַשע
קאַשטשאַנסקי טעמע
קאַשטשאַנסקי פאַיע
קאַשטשאַנסקי האַנקע
קאַשטשאַנסקי אליהו
קאַשטשאַנסקי חיה און פאַמיליע

קאַשטשאַנסקי חיים
קאַשטשאַנסקי פרומע
קאַשטשאַנסקי וויכנע
קאַשטשאַנסקי בתיה
קאַשטשאַנסקי רייזל
קאַשטשאַנסקי יעקב
קאַשטשאַנסקי הינדע
קאַשטשאַנסקי שאַשע מיט דריי
קינדער
קאַשטשאַנסקי טעמע מיט צוויי
קינדער
קאַשטשאַנסקי ברוך־לייב
קוגעל אייזיק
קוגעל מינע
קוגעל שמואל
קוזניץ בת־שבע
קוזניץ אבא
קוזניץ מאיר
קוליע מאַקס
קוליע ליזע און פאַמיליע
קופּערשטיין שמואל
קושעלעווסקי ישראל
קושעלעווסקי לייבל
קושעלעווסקי זהבה און פאַמיליע
קושעלעווסקי שמואל
קושעלעווסקי אידאַ
קושעלעווסקי עלקע
קושעלעווסקי בנימין
קושעלעווסקי יצחק
קושעלעווסקי אסתר
קושעלעווסקי קריינע
קושעלעווסקי משה
קושעלעווסקי ראובן
קושעלעווסקי הירש
קושעלעווסקי פניה
קושעלעווסקי מלכה
קושעלעווסקי חנה
קושעלעוויטש חנה־יצחק
קושעלעוויטש זעלדע
קושעלעוויטש מרים
קושעלעוויטש רבקה
קושעלעוויטש יהודית
קושעלעוויטש פרומע־לאה
קושעלעוויטש זלמן
קושעלעוויטש רבקה
קושעלעוויטש משה
קושעלעוויטש שלום
קושעלעוויטש חנה
קושעלעוויטש לייזער
קושעלעוויטש יוסף
קושעלעוויטש ביילע

קושעלעוויטש רחל־לאה
קיוועלעוויטש אייזיק
קיוועלעוויטש עטל
קיוועלעוויטש בנימין
קיוועלעוויטש שיינע
קיוועלעוויטש פאַיע
קיוועלעוויטש חיים
קיוועלעוויטש מרדכי
קיוועלעוויטש חנה־מלכה
קלאַטשקאָווסקי מרדכי
קלאַטשקאָווסקי צירע־גיטל
קלאַטשקאָווסקי שולמית
קלאַטשקאָווסקי חיים
קלאַשטקאָווסקי דוד
קלעפּאַטש ברוך
קלעפּאַטש שרה־מינע
קלעפּאַטש יונה
קלעפּאַטש משה
קערזנער אַדוו' ישראל און פרוי
קראַוויעץ חיים און פרוי
קראַוויעץ מאיר פרוי און קינד
קראַוויעץ מלכה
קראַניק, פרוי און טאָכטער מאַניע
קראַניק יהודה און פרוי
קרופּסקי וועלוול
קרופּסקי אברהם
קרופּסקי יהודה
קרופּסקי מינע
קרופּסקי פנחס
קרופּסקי אליעזר־הירש
קרופּסקי חיים
קרופּסקי נחום־יוסף
קרופּסקי שמחה
קרופּסקי דבורה
קרופּסקי נח
קרופּסקי שיינע און צוויי קינדער
קרופּסקי אייזיק
קרופּסקי שרה
קרופּסקי יהודה
קרופּסקי שיינע
קרופּסקי שפרה
קרופּסקי חיים־דוד
קרופּסקי בצלאל
קירשענבוים און פאַמיליע
קראַשונסקי משה
קראַשונסקי מרים
און צוויי קינדער
קריגעל אליהו און פרוי
קריגעל מרדכי און פאַמיליע

ר

ראַבינאָוויטש אהרון — הרב
ראַבינאָוויטש געלע
ראַבינאָוויטש פראַדל
ראַבינאָוויטש יעקב-דוד
ראַבינאָוויטש איטע
ראַבינאָוויטש פריידל
ראַבינאָוויטש ליבע
ראַבינאָוויטש משערנע
ראַבינאָוויטש עקיבא
ראַבינאָוויטש יוסף
ראַבינאָוויטש בתיה
ראָגאַטשעווסקי הירשל
ראָגאַטשעווסקי קיילע
ראָגאַטשעווסקי בנימין-מאיר
ראָגאַטשעווסקי ראַשע-יהודית
ראָגאַטשעווסקי יוסף-בער
ראַדונסקי העניע
ראַדונסקי חיה
ראַדונסקי ראָזע
ראַדונסקי נתן
ראַדונסקי שרה
ראַדונסקי גערמאַן
ראַדונסקי הינדע
ראַדונסקי דוד
ראַדונסקי שמואל
ראַדונסקי מרים
ראדזיוואנישקי פערל
ראדזיוואנישקי בריינע
ראדזיוואנישקי פעסיע
ראדזיוואנישקי רבקה
ראַדזיוואַנישקי נחום
ראדזיוואנישקי רחל
ראדזיוואנישקי יהודה-לייב
ראדזיוואנישקי רבקה
ראדזיוואנישקי אברהם
ראָזשאַנסקי מרדכי
ראָזשאַנסקי יורא
ראָזענשטיין בנימין
ראָזענשטיין חוה
ראָזענשטיין יצחק
ראָזענשטיין נחמה
ראָזענשטיין יהושע
ראָזענשטיין אלימלך
ראָזענשטיין דבורה
ראָזענשטיין פישל
ראָזענשטיין צבי
ראָזענשטיין פעסיע
ראָזענשטיין קיילע
ראָזענשטיין ליפע און פאַמיליע

ראָזענשטיין אברהם
און פאַמיליע
ראָזענשטיין משה און פאַמיליע
ראָזענשטיין לאה און פאַמיליע
ראָזענשטיין יעקב
ראָזענשטיין פעסיע
ראָזענשטיין יהושע
ראָם חיים
ראָפּאַלאָוויטש משה
רובינאָוויטש אליהו-לייב
רובינאָוויטש חאַסיע
רובינאָוויטש מלכה
רובינאָוויטש העניע
רובינאָוויטש שרה
רובינאָוויטש חיים-בער
רובינאָוויטש וועלוול
רובינאָוויטש מרדכי
רובינאָוויטש מרים
רובינאָוויטש יעקב
רובינאָוויטש שרה-דבורה
רובינאָוויטש חיים
רובינאָוויטש חיה-לאה
רובינאָוויטש פרץ
רובינאָוויטש אידאַ
רובינאָוויטש ירחמיאל
רובינאָוויטש נחמיה
רובינאָוויטש זלמן
רובינאָוויטש צביה
רובינאָוויטש גדליה
רובינאָוויטש נחמיה
רובינאָוויטש ישעיהו
רובינאָוויטש פייגע
רובינאָוויטש יצחק
רובינאָוויטש פאַניע
רובינאָוויטש חאַסיע
רובינאָוויטש לאה
רובינאָוויטש לייב
רובינאָוויטש אַלטע
רובינאָוויטש רייזל
רובינאָוויטש פייגע
רובינאָוויטש שמואל
רובינאָוויטש בער
רובינאָוויטש חיים-יצחק
רובינאָוויטש חיה
רובינאָוויטש שיינע-ביילע
רובינאָוויטש סענדער
רובינאָוויטש אסתר
רובינאָוויטש פעסיע
רובינאָוויטש מלכה
רובינאָוויטש גיטל
רובינאָוויטש פנחס

רובינאָוויטש בתיה
רובינאָוויטש הירשל
רובינאָוויטש פייוול
רובינאָוויטש חייקל און פאַמיליע
רובינאָוויטש הערצל און פאַמיליע
רובינאָוויטש שעיה און פאַמיליע
רובינאָוויטש בערל-משה
און פרוי
רובינאָוויטש לייב און פאַמיליע
רובינאָוויטש בתיה און צוויי
קינדער
רובינאָוויטש רבקה
רובינאָוויטש שיינע
רובינאָוויטש נחמן
רובינאָוויטש שיינע
רובינאָוויטש בערל
רובינאָוויטש אלחנן
רובינאָוויטש חנה
רובינאָוויטש יצחק
רובינשטיין שלמה
רובינשטיין דבורה
רובינשטיין רחל
רובינשטיין זעליג
רודניצקי בערל
רודניצקי רייזל
רודניצקי חיה-יוכבד
רודניצקי שיינע-ביילע
רודניצקי מאַטלע
רודניצקי מרדכי
רודניצקי אברהם
רודניצקי אַלטע און טאָכטער
רודי און פאַמיליע
ריבאַק יוסף
ריבאַק לאה
ריבאַק חנה
ריבאַק אסתר
ריבאַק אברהם
ריבאַק משה
ריבאַק יעקב
ריבאַק יצחק
ריבאַק חנה-באַשע
ריבאַק ראובן
ריבאַק מלכה
ריבאַק פישל
ריבאַק דינה
ריבאַק שלמה
ריבאַק חיה
ריבאַק אברהם
ריבאַק פרומע
ריבאַק דוד
ריבאַק משה

ריבאַק בתיה
ריבאַק וואָלף
ריבאַק אלי
ריבאַצקי חיים און פאַמיליע
ריבאַצקי עזר
ריבאַצקי מלכה
ריבאַצקי יקותיאל
ריבאַצקי מוניע
ריבאַצקי דבורה און צוויי קינדער
ריבאַצקי בתיה
ריבאַצקי מרדכי
ריבאַצקי דבורה
ריבאַצקי האָדעס און מאַן
ריבאַצקי עטל און מאַן
ריבאַצקי זלמן, פרוי און קינד
ריבאַצקי אהרן
ריבאַצקי שרה
ריבאַצקי משה
ריבאַצקי חנה
ריבאַצקי אידל
ריבאַצקי פישל
ריבאַצקי שמואל
ריבאַצקי משה
ריבאַצקי שושנה
ריבאַצקי חיים
ריבאַצקי העניע
ריבאַצקי שלמה
ריבאַצקי הירש
ריבאַצקי רחל
ריבאַצקי פייגל
ריבאַצקי אסתר
ריבאַצקי בערל
ריבאַצקי עטל
ריבאַצקי משה
ריבאַצקי חיה
רייסער מענדל און פרוי
רעזניצקי מיירים
רעזניצקי ליובע
רעזניצקי חיה
רעזניצקי יעקב
רעזניצקי מאַריאַשע
רעזניצקי זעליג
רענטאָוויטש אברהם און פרוי
רעצקי אביגדור
רעצקי חנה
רעצקי שמואל
רעצקי דאָבע
רעצקי רבקה־חוה
רעצקי רחל
רעצקי דבורה
רעצקי יהודה
רעצקי מאָטלע
רעצקי יהושע
רעצקי אברהם
רעצקי חיה־לאה
רעצקי רבקה

ש

שאלאצקי און פאַמיליע
שאַפּירא יעקב
שאַפּירא גיטל
שאַפּירא מענדל
שאַפּירא חיים
שאַפּירא חיה
שאַפּירא ביילע
שאַפּירא יוסף
שאַפּירא פרומע
שאַפּירא חיים
שאַפּירא חאַסיע
שאַפּירא יצחק
שאַפּירא כיענע
שאַפּירא וואָלאָדיע
שאַפּירא בלומע און קינד
שאַץ יוסף
שאַץ לאה
שאַץ דבורה
שאַץ רחל
שאַץ ליפע
שאַצקי שאול און פרוי
שאַפער לייב
שאַפער שרה
שאַרסקי און פאַמיליע
שוביטש דוד
שוביטש חיה
שוביטש גערטע
שוואַרצבאַרד און פאַמיליע
שוואַרץ ברוך
שוואַרץ רבקה
שוואַרץ שרה
שוואַרץ יעקב
שולמאַן יצחק
שולמאַן רייזל
שולמאַן זיידל
שולמאַן שיינע
שולמאַן בלומע
שולמאַן חנה
שולמאַן וועלוול
שולמאַן אהרון
שולקין דוד און פאַמיליע
שטיינבערג מאיר
שטיינבערג אסתר
שטיינבערג זאב
שטיינבערג זלמן
אומגעקומען אין רוסלאַנד
שטערנבערג פרוי און קינד
שטשיטניצקי ישראל
שטשיטניצקי אַלטע און צוויי
קינדער
שיינבוים שמואל
שיינבוים לאה
שיינבוים נתן
שיינבוים ליבע
שיף אברהם
שיף שפרה מלכה
שיף אניה
שליאַפּאַק יצחק
שליאַפּאַק פראַדל
שליאַפּאַק מרים
שליאַפּאַק מיכאל
שליאַפּאַטשניק און פאַמיליע
שלימאָוויטש זיידל
שלימאָוויטש ביילע
שלימאָוויטש יצחק
שלימאָוויטש עטל און פיר קינדער
שלימאָוויטש בן־ציון און פאַמיליע
שמולאָוויטש יצחק
שמולאָוויטש יוסף
שמולאָוויטש נחום
שמולאָוויטש סאָניע
שמולאָוויטש צפורה
שמולאָוויטש אריה
שמולאָוויטש הירש
שמולאָוויטש יהודית
שמולאָוויטש יצחק
שמולאָוויטש אליהו
שמולאָוויטש גרשון
שמולאָוויטש צפורה
שמולאָוויטש שמואל־יוסף
שמולאָוויטש דאָבע
שמולאָוויטש פעסיע
שמולאָוויטש נחום
שמולאָוויטש יצחק
שמולאָוויטש נתן
שמולאָוויטש אידאַ
שמולאָוויטש פאַיע
שמולאָוויטש חוה
שמולאָוויטש זלאַטע
שמולאָוויטש רבקה
שמוקלער מרדכי
שמוקלער זלאַטע
שמוקלער רבקה

שמידט און פאַמיליע
שניידער לייב
שניידער חנה און צוויי קינדער
שניידער האָדעס
שעלובסקי טוביה
שעלובסקי מירל
שעלובסקי סאָניע
שעלובסקי הינדע
שעלובסקי משה
שעלובסקי גיטל
שנעלער שמחה
שענלער בתיה־חיה
שנעלער בובע
שימאַנאָוויטש ראובן
שימאַנאָוויטש רבקה
שיפּמאַנאָוויטש לאַזאַר
שיפּמאַנאָוויטש בתיה
שיפּמאַנאָוויטש יקיר
שיפּמאַנאָוויטש חיים
שיפּמאַנאָוויטש פעלאַ
שיקמאַן סאַנדל
שיקמאַן בתיה
שיקמאַן זיסלע

שיקמאַן דינה
שפּרינגעל פּייזול
שפּרינגעל נחמה
שפּרינגעל דבורה
שפּרינגעל בערל
שפּילקאָווסקי לייב
שפּילקאָווסקי געניע
שפּילקאָווסקי סאָניע
שפּילקאָווסקי מאַקס
שפּילקאָווסקי דבורה
שפּילקאָווסקי לוסיע
שפּילקאָווסקי יוסף און פרוי
שפּילקאָווסקי יצחק און פרוי
שפּילקאָווסקי דבורה און מאַן
שפּילקאָווסקי מינע
שפּילקאָווסקי חנה
שקאָלניק אורה
שקאָלניק ליבע
שקאָלניק פּערל
שקאָלניק אברהם
שקאָלניק יעקב
שקאָלניק מרים
שקאָלניק שמואל און קינד

שקאָלניק יצחק
שקאָלניק צילה
און טאָכטער
שקאָלניק מרדכי
שקאָלניק צילה
שקאָלניק רחל
שקאָלניק צינא
שקלאַר גיטל
שקלאַר דאָבע
שקלאַר לאה
שקלאַר רחל
שקלאַראָווסקי אברהם יצחק
שקלאַראָווסקי אסתר
שקלאַראָווסקי בתיה
שקלאַראָווסקי בוניע
שקלאַראָווסקי יעקב
שקלאַראָווסקי לייב
שקלאַראָווסקי רישע
שקלאַראָווסקי לייב
שקלאַראָווסקי רבקה
שקלאַראָווסקי מרים
שקלאַראָווסקי יהודה
שעפּעטינסקי אַלטע

בני עירנו שנפטרו בארץ

אבנר אלימלך (זליקוביץ)
אברמוביץ רבקה
אייזיקוביץ מאיר
אייזיקוביץ אלתר
אילוטוביץ פניה
אילוטוביץ יוסף
אילת דב
אורזיכובסקי גיטה
אורזיכובסקי נח בצלאל
אורזיכובסקי הינדה
אריאב דב (קרופסקי)
אריאב חיים
אריאב מרדכי
אריאב צ'רנה

בוירסקי דוד
בילניק סוניה (בור)
בן־סירה ירחמיאל
בסיסט קלמן
ברקוביץ נחמה

גלילי שאול
גלפר אהובה
גנוזוביץ יהודית
גנוזוביץ ישראל
גרשוני אריה

דבילנסקי צירל
דובקובסקי אריה
דזימיטרובסקי
דנישבסקי גדליהו
דרשן אברהם־שמאי
דרשן יוסף

וולך בן־ציון
וורונובסקי שושה
וסרמן שלמה

זהבי שאול
זובקובסקי שמעון
זובקובסקי שרה
זיזמסקי דוד
זיזמסקי יוניה
זירמונסקי ברוך

חצקלביץ אידל

טטרסקי אברהם יוסף
טטרסקי חיים
טיטלבוים (פופקו) מלכה

יודלביץ גרשון
יודלביץ מרדכי
יודלביץ שרה
יודלביץ תמימה

יזורסקי צבי
ינובסקי צבי

לובנסקי נחום
לוין חיה
לוין שרה
לחובר (לוין) פולה
לידסקי זלטה
למבורט יצחק
לצקי מלכה

מטצקי רבקה
מולר אליעזר
מנסקי חיה
מיקוליצקי מינה

נובופרוצקי בנימין
נובופרוצקי ישראל
נוביקוב (הנקין) צפורה
ניבולסקי מרדכי

סביצקי (פופקו) קיילה
סביצקי שמעון
סטרודבורסקי רייזל
ספוקויני חיה
ספוקויני מרדכי

פודולסקי בנימין
הרב פודולסקי שלמה

פופקו חיים
פופקו מרדכי
פופקו שמואל

ציגלניצקי ברוך

קוטלרסקי בנימין
קופו שרה
קלקו יעקב־מרדכי
קפלן ברוך
קפלן מיכאל
קפלן צפורה
קרבצקי אברהם
קרבצקי דובה
קרסנוסלסקי שאול
קרפייסקי אלתר
קרפייסקי סוניה
קושצ'נסקי־קסבוק רחל

רובין אברהם
רובינוביץ אהרן־דוד
רובינוביץ שרה
רוזנסקי דב
רוזנהויז משה

שבחוביץ (קפלן) דב
שטיינברג אברהם
שטיינברג מאיר
שלובסקי ישראל־אהרן
שמולוביץ אליעזר

בני עירנו שנפטרו בנכר

ארצות־הברית
אורזיכובסקי לייב
ברנהולץ אידית
ברנהולץ שמואל
זפרן אריה
טוקלובסקי מונס
ליבני (ציגלניצקי) יוסף
מנסקי יצחק
מנסקי רבקה
פופקין אברהם
צ'רטוק הירש
קורן מרדכי־אליהו
קלמנוביץ זליג
רדונסקי מקס

אנגליה
צ'רטוק אריה
קרצ'מר מרק
קרצ'מר סוניה

אורוגוויי:
פופקו ליובע

ארגנטינה
מובשוביץ חיים
מובשוביץ שמואל
רובינשטיין ראובן

בראזיל
צ'רטוק גדליהו

ונצואלא
גורביץ' צמח

מקסיקו
דרשן אהרון
דרשן משה־יצחק
פופקו חיים־אבא

צרפת
ויניאַצקי מאַרק

קנדה
פופקו מיטיה
קפלינסקי אליהו

רשימת תושבי לידא בישראל

א

אבידוביץ דב, רמת־גן, רח׳ דב 5
אבינון משה, רמת־גן, נוה־יהושע האם 35
אברהמי (בוזגן) משה, תל־אביב, שילר 3, קרית־שלום
אברמוביץ גיטל, חיפה, הר הכרמל, קלר 3
אברמוביץ משה, עפולה, תחנת קמח
אגוזי מיכאל, חיפה, סיליזיאן 12
אדומי שמעון, רמת־גן, מנחם 5
אהרוני טובה, עין־עירון, דאר כרכור
אוירבוך, ת״א, רוזנבאום 3
אולקניצקי (קור) חיה, חיפה, בי״ח רוטשילד
אופנר יצחק, בת־ים, רוטשילד 31
אורזיכובסקי ישראל, רמת־יצחק, דרך הנגבה 87
אורנשטיין (פיטלוק) אידה, ת״א ברטנורא 15
אורן בלה, קיבוץ „גל־און״
אטינגר ליזה, כפר־מנחם, דאר עמק שורק
אטלס צפורה, גבעת־חיים המאוחד
איבנסקי זאב, קיבוץ עין־חרוד
אייזיקוביץ משה, גבעתיים, כצנלסון 97
איינהורן (כגן), יעטא, ת״א, שדרות ח״ן 29
אילוטוביץ גרוניה, ראשון־לציון, יהודה 19
אילוטוביץ זרח, גבעתיים, צה״ל 2
אילוטוביץ יעקב, רמת־גן, בית־אבות, שדר׳ הילד
אילוטוביץ מאשה, בני־ברק, בארי 2
אילוטוביץ מרדכי, ת״א, קק״ל 88
אילי אריה, חיפה, תל־חי 19
איסקולסקה דובה, קיבוץ אלונים
איצקוביץ אסתר גבעת רמב״ם, דגנים 1
אלבוים מרים, קרית־חיים, רח׳ י׳ 33
אלברג דבורה, מושב ערוגות, רח׳ אשדות
אלון (דומב) שושנה, ת״א, מרים החשמונאית 24
אלון שושנה, ת״א, רמת־אביב, ברט 13
אלטר שושנה, דפנה, דאר ראש־פינה
אלכסנדרוביץ מרים, קרית מוצקין, רח׳ הזית 10
אמיתי חיים, תל־אביב, פרוג 25
אפרון בתיה, ת״א, סוטין 17
אפרתי (גייקובסקי) בתיה, גבעת־עדה
ארגוב חיים־יוסף, ת״א, יצחק שדה 52
אריאב הדסה, ירושלים, בית הכרם, רח׳ החלוץ 14
ארלוק זרח, ת״א, פנקס 37
אשכנזי חיה, בנימינה

ב

בדזובסקי ישראל, ת״א, שדרות נורדוי 89
בובמן חוה, רמת־גן, תרע״ד 2
בוגץ יפה, בני־ברק, בעל שם־טוב 7
בוירסקי בן־ציון, קרית־ים ג׳, סולד 5/22
בוירסקי טובה, רמת־גן, חרות 7
בוירסקי אליהו, פתח־תקוה, רוטשילד 95
בוירסקי מרדכי, רמת־אביב, ת״א, רח׳ האוניברסיטה 29
בוירסקי משה־חיים, רמת־גן, יהלום 47
בורודינסקי (כץ) טוניה, ת״א, ארלוזורוב 164
בורשטיין מרדכי, מגדיאל, רח׳ סוקולוב
בז׳וזה (שמוקלר) זהבה, ת״א, עזריה מן האדומים 7
בירנברג אידלה, ת״א, יעבץ 19
בישנסקי אברהם, קרית אונו שכון אקדמאים
בישנסקי משה, ת״א, בודנהיימר 23
בלגודטני (אלפרוביץ) לאה, ראשון־לציון, חביב 12
בליכבורד צפורה, קיבוץ דפנה, דאר ראש־פינה
בן־דב שושנה, חיפה, הרצליה 8
בן־דוד ישעיהו, חיפה, בן־יהודה 5 א׳
בן־חיים שמואל, הרצליה ב׳, סמטת שאול המלך
בן־יהודה אריה, ת״א, השופטים 42
בן־יוסף משה, חיפה, קרית־חיים י״ח 48
בן־סירה יעקב, ת״א, שדרות רוטשילד 133
בן־פורת מרים, ת״א, הירקון 305
בסין יוכבד, ת״א, ארלוזורוב 196
בסיסט אבא, ת״א, סוקולוב 70
בסיסט חיים, פתח־תקוה, רמב״ם 6
ברגמן גוטליב, חולון, אילת 28
ברודץ חייקל, ראשון לציון, אמיל זולה 5
בריקנר רחל, מגדיאל, רח׳ חנקין
ברזילי זהבה, ת״א, השופטים 25
בר־ליביץ יהודה, חיפה, גאולה 35.
ברם יעקב, חיפה, עקיבא 12
בר־ניב צבי, ירושלים, קטמון, בית שהין הקטן
ברקאי דוד, ת״א, שדרות הארזים 11
ברקוביץ דוד־ליפה, בני־ברק, הרצל 48
ברקוביץ זלמן, חיפה, שושנת הכרמל 66
ברקוביץ יונתן, חיפה, כפר־אתא, ביאליק 5

ג

גוטריימן אידה, פתח־תקוה, שפירא 5
גוידו שבתאי, ת״א, כהנשטם 14
גולדנברג מרים, חולון, הפלמ״ח 27
גולדשמידט טובה, גבעתיים, הפלמ״ח 31
גולדשמידט יוכבד, גבעתיים, גולומב 30
ד״ר גולומביבסקי, קרית מוצקין, הרב קוק 28
גולניק משה, ת״א, יצחק שדה 82
גונצ׳ר גניה, ת״א, ארלוזורוב 139
גופרשטיין אליעזר, גבעתיים, שינקין 37
גורדון פנינה, ת״א, אלכסנדר ינאי 9
גורבולוב חיים, ת״א, רמברנדט 8
גורפונג דב, חיפה, הר הכרמל, הספורט 9
גייקובסקי בנימין, עין הכרמל
גינצבורג יפה, פתח־תקוה, רופין 5
גלוזמן זלדה, הרצליה, רח׳ י. ל. ברוך
גלמן אברהם, רמת־גן, הירדן 8
גלס אסתר, חולון, גורדון 23
גלס טובה, ת״א, סוקולוב 66
גלפר אליעזר, ת״א, כרמיה 23

ל

לב (פופקו) בתיה הדר־רמתיים
לבני ישראל, ת״א, המלך ג׳ורג׳ 56
לוין אברהם, הרצליה, עבודה 32
לוין אשקה, חיפה, ארלוזורוב 40
לוין בלומה, רמת־יצחק, סלק 9
לוין מרדכי, ירושלים, שדרות בן־מימון 13
לוין־אריאב שושנה, ת״א, ברט 5
לוסטיג צפורה, ת״א, לוינסקי 85
לוסקי יהודה, חיפה, עין־הים, העוגן 15
ליבוביץ יצחק, רמלה, נורדוי 1
ליבוביץ משה, ת״א, יונתן הופסי 6
לידור אברהם, חולון, יצחק שדה 32
ליזרברום יצחק, חיפה, קרית־חיים, אהרונוביץ 17
לייבוול מאיר, ת״א, רחבת הגיסות 6
ליכטמן (קרבצקי) צילה, חיפה, הס 7
ליכטנשטיין מרים, עפולה, שכון עממי (קולרון)
ליסצקי אידה, חיפה, יפו 24
לנדו אבא, חולון, קראוזה 34
לנדו (גולדמן) שולמית, חיפה, קרית אליעזר, עמל 7
לנסקי ראובן, חיפה, זבולון 12
לסנר בילה, נס־ציונה, משטרה

מ

מאירוביץ יוסף, כפר ביאליק, החקלאים 7
מובשוביץ אליהו, רמת־גן, יואב 1
מובשוביץ אריה, ת״א, מעוז אביב, מבצע קדש 24
מודעי ישראל, חיפה, שמשון 19 א׳
מודעי יעקב כפר־מנחם, דאר עמק שורק
מודריק נחום, כפר־סבא, חצרות הדר 5
מוכריק דב, רמת הכובש
מוקסיי דבורה, ת״א, זכרון יעקב 8
מורגנשטרן (חזן) בילה, בני־ברק, שדרות חן 30
מטצקי חיים, חיפה, גאולה 4
מטצקי עטרה, חיפה, ארלוזורוב 40
מטושביץ משה, קיבוץ אילון
מיטלנסקי אברהם, נתניה, דוד המלך 16
מיטלנסקי דוד, נתניה, דיזנגוף 65
מיטלנסקי שמואל, נתניה, שטמפר 10
מילאת שלמה, ת״א, יהודה המכבי 10
מילשטיין חיה, חולון, חנקין 53
מיקוליצקי אריה, כפר ברנדס, דאר חדרה
מיקוליצקי שמעון, חיפה, קרית־חיים י״א 30
מישקין שלום, חיפה, בית לחם 8
מלניק יצחק, ירושלים, קרית משה, בלוק 13
מסלובטי אליהו, חיפה, הלל 14
מסלובטי שמואל, חיפה, קרית אליעזר, עמל 16
מרשלק קילה, עין־שמר, דאר־נע, השומרון

נ

נבט משה, מנהל בית־ספר תיכון, גדרה
נובופרוצקי אברהם, חדרה, רח׳ תרנ״א
נובופרוצקי חוה, ת״א, אשתורי הפרחי 24
נובופרוצקי מרדכי, ת״א, חובבי ציון 37
נובופרוצקי שמעון, רמת חן, שכון ליפקני 13
נובופרוצקי ראשון־לציון, נורדוי 9
ניב מנחם, ראשון לציון, פרץ 14
נורוק, רמת־השרון
הרב נימן יעקב, פתח־תקוה, רמב״ם פינת הרצל
נרקונסקי יהודה, ראשון־לציון, רח׳ גאולה
נרקונסקי יצחק, גבעתיים, קרן קימת 27 א׳

ס

סביצקי מרדכי, ת״א, פרופ׳ שור 12
סברנובסקי צפורה, רמת חן, שכון לזוגות צעירים 2/19
סגל זיוה, נתניה, עין התכלת
סדוב יצחק, חולון, ז׳בוטינסקי 31
סדוב שושנה, ת״א, המלך ג׳ורג׳ 42
סובול זכריהו, חיפה, תל־חי 16
סוקולובסקי יונה, ת״א, בלטימור 11
סוקולובסקי מתתיהו, כפר חסידים
סטרודבורסקי אלחנן, בת־ים, ירושלים 16
סטרודבורסקי יעקב, בת־ים, הרב הרצוג 11
סליסרבסקי רחל, חולון, הפרדס 15, תל־גבורים
סמורגונסקי בתיה, קבוץ אילון
סנובסקי זלמן, גבעתיים, ערבי נחל 1
סנובסקי יצחק, ת״א, ריינס 11
סרטורי שרה, בת־ים, דניאל 16

ע

עמיר אהובה, חיפה, הר הכרמל, רקפות 8
עקשטיין יוסף, חיפה, הגדם 35

פ

פודולסקי, שכ׳ מונטיפיורי, בית הלל 13
פולצ׳ק אברהם, פתח־תקוה, הרצל 75 ב׳
פולצ׳ק אריה, גבעתיים, גלבוע 21
פופקו אלי־חיים, צפת, חסכון 41/6
פופקו ברוך, ראשון לציון (מכלת)
פופקו גרישה, ת״א, רח׳ כהנשטם
פופקו זאב, רמת הכובש
פופקו חינקה, ת״א, שלמה המלך 57
פופקו יעקב, חולון, יוטבתה 2/28
פופקו יצחק, ת״א, שכון הצ׳כים, גנתון 1
פופקו קלמן, ראשון לציון, גלוסקין 42
פופקו רבקה, חיפה, קרית־חיים 98 א׳
פופקו תאודור, גבעתיים, וייצמן 48
פורמן זאב, כפר הס
פורמן מאשה, רמת־גן, הרצל 67
פורצקי שלמה, פתח־תקוה, נחלת צבי 49
פיטוחובסקי יוכבד, כפר־מנחם, דאר עמק שורק
פיטלוק אלחנן, ת״א, אשתורי הפרחי 10
פיטלוק יצחק, ת״א, בזל 58

פייקובסקי יוכבד, ת"א, גדרה 9
פלדמן שושנה, ת"א, ועידת קטוביץ 46
פלוגה לאה, ירושלים, רסקו 51
פלטובסקי יעקב, ת"א, מרים החשמונאית 1
פפר יהודית, ת"א, בני־ברק 8
פרידמן יהודית, חולון, סעדיה הגאון 18
פריידוביץ יוסף, ת"א, שמואל הנגיד 5
פריידקס (קובנסקי) שיינה, חולון, שדרות קוגל 9
פרימן, גבעתיים, וייצמן 28
פרל ישראל, יהוד, רסקו חדש 19 א'
פרפלוציק, רמת־השרון

צ

ציגלניצקי טוביה, ת"א, בצרון א', שביל ארטר 9
ציגלניצקי שמואל, כפר הנוער, בן־שמן
צירולינסקי בתיה, גבעתיים, הורידים 7
צירלין אסתר, ת"א לונץ 3
צפלביץ זלמן, רחובות, מנוחה ונחלה 43
צ'ציק (פופקו) רבקה, ירושלים, לויד ג'ורג' 9
צ'רנוב חיה, ראשון־לציון, מוהליבר 30

ק

קוברובסקי שמואל, נס־ציונה, צה"ל 29
קוויטל חנה, ת"א, גוש חלב 21
קוזלובסקי חיים, כפר הס
קוזלובסקי מאשה, רמת־גן, שמחה 9
קוטלרסקי דוד, ת"א, שדרות דוד המלך 57
קוטלרסקי יוסף, ירושלים, הבנאי 23
קוטלרסקי נחמן, כפר־סבא
קופלוביץ פסיה, יפו, גבעת עליה סוקרטס 3
קופמן רבקה, ת"א, בודנהיימר 36
קוץ אסתר, ירושלים, קרית משה, בלוק 13
קושלביץ יוסף, ת"א, המליץ 9
קליר בתיה, רמת־גן, מוצא 4
קליש שרה, נהריה, סוקולוב 54
קמיונסקי זאב, חיפה, אהוד 20
קמיונסקי צבי, בת־ים, המעפילים 29/8
קמינסקי אסתר, חיפה, שמואל 19
קמנצקי אלחנן, חיפה, עקיבא 31
קנצביק אריה, ת"א, נוה־שאנן 29
קפלן אלחנן, כפר מנחם, דאר עמק שורק
קפלן אברהם, בית־אלפא
קפלן אסתר בני־ברק, יצחק שדה 3
קפלן ברכה, שכ' שפירא, בעל אקידא 41
קפלן דב, פתח־תקוה, נוה־עוז, הרימון 19
קפלן זאב, חיפה, רמות רמז, גורדון 15
קפלן יוסף, קרית מוצקין, השופטים 87
קפלן פנחס, פתח־תקוה, שלמה מילר 16
קרבצקי גדליהו, חיפה, נוה־שאנן, התיכון 65
קרופסקי פרץ, חיפה, קרית חיים כ"ז 56
קרופסקי רפאל, נס ציונה, צה"ל 46
קרייר קילה, חיפה, הלל 29
קרניז ראובן, חיפה, בית יורדי ים, הנמל 2
קרסילשציק (הדרי) ברײנה, חיפה, יוסף 55
קרפוביץ בתיה, ת"א, ספיר 6
קרפייסקי דב, ת"א, ארבע ארצות 4

ר

ראובני חנוך, גבעתיים, גונן 27
רובילוביץ ד"ר מרדכי, חיפה, גולומב 7
רובינוביץ דב, חולון, הערבה 14
רובינוביץ זאב, חולון, רח' הי"ד 27
רובינוביץ יהודה, תל־גבורים, המצודה 1
רובינוביץ יצחק, הרצליה, שכון שביב, בית 95
רובינוביץ ירוחם, מגדיאל, רח' סוקולוב
רובינשטיין אלימלך, ת"א, נחום 4
רובינשטיין פניה, חולון, ההסתדרות 105
רודיק צילה, ת"א, גולדברג 3
רוזנהויז גניה, ת"א, תש"ח 5
רויזנר חיים, ת"א, דרך חיפה 23
רוטשטיין יפה, ת"א, אחד־העם פינת בורוכוב
רום יהודית, כפר־סבא, גולומב 58
רושקין גולדה, ת"א, ווג'ווד 6/10, יד אליהו
רזניק מנחם, רמת־גן, מודיעין 102
רזניק משה, יפו, שדרות ירושלים 153
ריבצקי שלום, נס־ציונה, תל־חי 19
ריבק דב, ת"א, ראש פינה 19
רייך שרה, ת"א, בודנהיימר 21
רינברג אסתר, ת"א, לה־גרידה 13, יד אליהו
רפלוביץ זלמן, רמת־גן, הזתים 11
רפלוביץ מרדכי, גבעתיים, המעיין 24
רצין חדוה, קבוץ תל־יוסף
רצקי יהושע, בת־ים, רוטשילד 17

ש

שבחוביץ יעקב, ת"א, פנקס 37
שבחוביץ חיה, ת"א, וייצמן 103
שבילך שלמה, כפר מנחם, דאר עמק שורק
שורץ שרה, ת"א, לה־גרדיה 41, יד אליהו
שויגר פניה, קרית מוצקין, יעל 33
שטארק סוניה, חיפה, קרית חיים נ"ו 32
שטורם יהודית, חיפה, רמת רמז דרומית, חביבה 66
שטיינברג יפה, באר שבע, מרכז אזרחי
שטיינברג, פנינה, ת"א, וילסון 7
שטיינברג שלמה, חיפה, קרית אליעזר, עמל 22
שיינר גילה, בת־ים, עוזיאל 26
שיף צבי, שכון דן, אליהו מפררה 11
שלובסקי זאב, ת"א, מזא"ה 51
שלובסקי יעקב, גבעתיים, הצנחנים 32
שלובסקי נתן, ת"א, דרך חיפה 9
שלוי בן־ציון, חיפה, ארלוזורוב 35
שלפוק צבי, ת"א, הדר יוסף 61
שמולוביץ יעקב, חיפה, שדרות הנשיא 31
שמולוביץ נחמה, דאר חיפה, קבוץ לוחמי הגיטאות
שמיר גרשון, שופט, חיפה, הר הכרמל, היינריך היינה 9
שפירא סוניה, בת־ים, הרצל 38
שפק הניה, נתניה, שטמפר 3
שרייבר אסתר, ת"א, קרית שלום, יהודה זיס 10

חלק אנגלי

English Section

awaited the return of those who had gone into action. Wives awaited their husbands, parents — their children, girls — their sweethearts. They were all very tense and concerned, their feelings and fears showing clearly on their faces.

There were occasions when groups were required to stay in action for several days, or even for weeks on end, in order to achieve their assigned objectives. There were specially trained sabotage units, which laid mines, blew up railway lines and de-railed trains carrying German soldiers, arms and equipment to the front; those whose task was to cut telephone and telegraph lines, and specially equipped groups for cutting down telegraph poles. All manner of sabotage actions were undertaken to hinder and harass the Germans.

Whenever the saboteurs went out on a mission, their return was most anxiously awaited. Their feats and achievements, the number of tanks they had destroyed, the number of carriages de-railed and of Nazis they had managed to kill were the centre of conversation for days after the successful action, and the details were discussed until such time as the next action took place.

A kind of competition was introduced into this terrible war. The success of each group was chalked up to its credit, and a friendly rivalry sprung up between the groups as to which of them would score the greatest number of points.

I remained in Bielsky's camp for six weeks, during which period scores of Jews from the ghetto in Lida joined the partisans. Some were fit for battle, and some unable to take an active part in the sabotage acts and attacks on Nazi instalations, but all gladly willing to undertake any task he was asked to perform.

We answered the challenge to the effect that we were a group of armed Jews from the Lida ghetto who were making our way to the partisans commanded by Bielsky.

We were immediately surrounded by a party of armed and well equipped uniformed Russian soldiers. The group of fighters known as "Iskra".

It was difficult for us to comprehend that within so short a distance from the town, Russian soldiers were still fighting the Germans.

To our great surprise and relief, the Russian soldiers receiced us with open arms and treated us with great courtesy. They showed us the way to the fighting Jewish partisans and assisted us to cross the river. After we had progressed another 15 kilometres, dawn broke, and we immediately entered a nearby forest to take cover until darkness fell again and we could proceed on our way.

We lay down to rest and every two hours, another of our comrades would take turn to stand guard in order that the farmers of the area would not trouble us. As soon as it was dark enough, we proceeded on our way to the edge of a village called Poodgin near the water mill. The clean air and the noise of the water in the still of the night lifted our spirit and we were ready to overcome any obstacles in our path.

Some of our companions knocked up the farmers and asked for a few wagons in order that we might proceed more quickly to our next landmark, some 20 kilometres from the village.

The arms we were carrying were our passport and authority for whatever we wanted. The farmers met our demands without a murmur.

At day break we released the owners of the wagons and let them return to their village. After a while, we arrived at a house which was surrounded by a board fence. Immediately we were greeted by the partisans, at the head of whom was Asael Bielsky, of blessed memory.

We were received with great warmth. The Christian landlord and his wife invited us into the house and offered us sour milk and potatoes. We ate our fill, and after resting from the fatigues of two nights on the march, we informed our host of our intended departure and were guided down a narrow lane, which led to the camp of the partisans of Tuvia Bielsky.

After proceeding for about an hour through the forest, we arrived at the camp, which to our surprise, contained over three hundred fighters, who were accompanied by their wives and children and even infirm people unable to take any place in the fighting. From a distance, I could see the commanding figure of Tuvia Bielsky himself, broad of shoulder, a giant of a man. I had known him during the period of the Russian occupation, when he had been a senior clerk with them. I had actually met him only once, at the house of a friend, the late Krinsky, a book-keeper, and this was the first time I met him again since then.

We recognized each other, and with great emotion he shook my hand and embraced me.

The commander received each and every one of my group with a warm handshake and enquired: "Where were you all this time, why did you delay your coming. Why did you wait until members of your family were slaughtered ?"

Even after such a short time in the partisan camp, we began to realise our value.

Our transition period from the ghetto life to life in a partisan village was short. Here, in the depths of the forest, a number of improvised shelters were dug out in the hollow of the ground, inside of which were arranged sleeping-berths for the people.

Scattered about the small area of the camp, various groups of partisans reclined in their improvised tents, and in other shelters we saw tired and fatigued men resting after performance of their night time assignments. The shelters and make-shift tents were camouflaged by branches which also afforded some protection against wind and rain.

At the noon meal, the partisans would rouse each other, and with ravenous appetites would go to the cookhouse area to receive their meagre rations.

The cookhouse was nothing more than a long pole resting on two small sticks with buckets hung on it, in which was heated whatever food was available by primitive fires laid under the buckets. After the meal, preparations were made for the coming night's raids, actions which were planned considerable distances from the camp.

Details were appointed for battle, others were entrusted with such duties as guarding the camp and its environmetnts, cookhouse chores, care of the infirm and the wounded etc.

As the meeting broke up, everyone prepared to execute the various orders which had been given to him.

By the early hours of the following morning, these who had remained in the camp anxiously

them. We investigated the source of these rumours and decided to send a volunteer group of ten youths to find out what would happen to them.

Towards the end of 1942, two Jewish youths entered the ghetto without the yellow signs indicating their Jewishness. They had pretended to be Christians to cover their search for a family by the name of Ilutovitch. The Jewish police who guarded the entrance to the ghetto, although suspicious of them, gave them the information they required and told them where the family lived.

It was rumoured that the two new arrivals had managed to escape death in the village of Djetl and had come to reside in the ghetto of Lida. No one dreamt that these were two Jewish partisans who had come to the ghetto to save the Fleisher and Ilutovitch families and the family of the surgeon Dr. Miasnik. On the same night, these families disappeared from the ghetto.

After this incident, the party of ten volunteers left the Lida ghetto in order to make their way to the forest and attempt to contact the partisans.

After they had walked through the night for a distance of about 10 kilometres, they arrived near the village of Dokudovo, and met a group of armed people who spoke Russian. The youths were arrested, stripped of their arms and shoes. There was no one to turn to despite their pleas and heartrending stories of the fate of the Jews in the ghetto. Their attempts at contact fell on deaf ears.

"Why did you remain so long in the ghetto?" was the only response they received, before being forced to return to the ghetto.

This terrible disappointment, however, did not deter the youths, the storing of arms went on, and the attempts to make contact with friendly partisans never ceased.

Jewish Partisans

At the beginning of 1943 a leaflet printed by the Nazi authorities in Novogrodek fell into our hands, from which it was learnt that one of the leaders of a group of Jewish partisans, Tuvia Bielsky, was taking revenge on the Nazis for Jewish blood being spilled. The leaflet was intended for the Christian population residing around Novogrodek and it advised them that whoever gave the Nazis information that would lead to the capture of Bielsky would receive a reward of 50,000 German Marks. Later the figure was doubled.

We began to seek information about Bielsky and found out that his group were active since the beginning of the German invasion. A former soldier in the Polish army, he organised a small group of fighters, which grew from day to day, reaching a staggering figure of 1,200 within a very short time. He managed to extricate many people of the Evia ghetto and members of Lida ghetto itself, without anyone knowing where they had disappeared to. A group of youths of Lida decided at all costs to find a way of joining Bielsky's partisans.

Secretly, they took their weapons from their cache and after searching through the forest for a considerable time, they finally reached their destination. A few of the youths returned to the ghetto after a few days to guide a further group to the partisan hideout.

In April 1943 I was informed with the utmost secrecy by my friend, Mordechai Koren, (who later passed away in the United States), that the partisan Moshe Manski, who had joined the Bielsky group several months earlier, had arrived in town in order to extricate further groups of Jews. He asked me whether I was willing to join the group which was about to leave. For some time past, I had been looking for such an opportunity and was only too eager to achieve my great desire.

With considerable heartache, I parted from my aged, widowed mother, and the rest of my family, and taking my haversack which contained a quantity of hand grenades I had managed to collect, I escaped in the middle of the night via the gardens and fields and arrived at the appointed meeting place, by the wood store near the fence of the ghetto. At the moment of departure, the group was found to include five women. We tunnelled under the barbed wire, and as soon as we were through, we covered up our tracks in order that no one should know how we had escaped.

We passed through fields, sinking up to our necks in mud, but did not feel fatigued. On the contrary, to us it was easy. Our sense of freedom was so great that the difficult path seemed to us a trifle as we hurried to reach our destination.

After we had gone some distance from the town, we approached the village of Dokudovo. We were immediately challenged in Russian "Halt, who goes there ?"

Judenrat receive orders to house the remnants of Voronova.

Cache of Arms

After the mass execution, the idea was born to attempt to make contact with the partisans who were active in the forest not far distant. The remaining youths began to organise themselves secretly without informing their elders and keeping the matter completely secret from the Judenrat. In the houses, shelters were dug clandestinely, in case the ghetto were attacked. The work was carried out in the dead of night, hidden from prying eyes. Despite their attempts at secrecy, slowly the news of what they were about began to seep into the knowledge of all the occupants of the ghetto.

Later it was decided to attempt to collect as many arms as possible and form a cache. The youngsters in the ghetto began smuggling in arms of all sorts, bullets, shells and various types of explosives.

The main source of weapons smuggled into the ghetto was the barracks which had once been occupied by the Polish army. Moreover, it was discovered that the Russians, in the haste of their retreat, had also left considerable quantities of arms in the armories. A number of Jews who had once worked in the armoury and ammunition stores sorted out the arms, most of which were in bad condition and some even broken. Soon a clandestine arms industry sprang up where all the weapons found were reconditioned. Great danger was involved in handling these weapons because of their state of disrepair.

Another source of arms was—those Christians who showed friendship towards the Jews and who were handsomely rewarded in cash for their smuggling efforts and the great danger they incurred.

Once a fortnight, the authorities would graciously extend permission to clean out the latrines and to empty the garbage cans on the outskirts of the city at a dumping ground allocated for that purpose. On the way back to the ghetto, the men would fill the garbage cans with arms left for them in pre-arranged hiding places on their route. Everyone who had arms buried them within the environs of their house.

On one occasion, a Polish woman treachorously betrayed a Jew by the name of Gershon Barhash, a tinsmith, after he accepted her offer of a rifle or revolver in exchange for a suit. The young man was arrested immediately and not even informed of the charges made against him. However, as soon as he was arrested and brought to the Police, he knew what to expect.

As the policeman reached for the telephone in order to summon the SS who would convey him to the prison, Gershon jumped out of the open window and fled in the direction of the ghetto.

The Nazi policeman shouted after him and from all sides fire was opened on the fleeing man. The Polish and Lithuanian Nazi police took up the chase in an attempt to catch him. A shot by one of the Lithuanian guards hit the running man as he attempted to jump over the fence in his endeavour to escape them.

The murderers summoned the Judenrat to come and pick up the body and he was buried together with other Jews who had come to their last resting place after being butchered.

As soon as the news became known, the family of the dead man went into hiding, and when the Germans came to arrest them, they had already reached the work camp at Krasny near Molodetchno, only to meet their death when that camp was exterminated.

Other similar incidents occurred in the ghetto. One of the Retzky family who lived at 10 Suwalska Street was accused of selling meat to Jews, following upon which all persons by the name of Retzky were put to death. One child of the age of twelve in that family managed to escape and go into hiding, however she was also unlucky as a Polish policeman recognised her and handed her over to her executioners.

When the younger daughter of the tailor Baruch Berkovitz (of Sadova Street) was arrested, the remainder of her family were assembled and murdered.

The youth in the ghetto began to realise slowly that there was no point in continuing to just sit about in the ghetto awaiting the whim of the Nazis, and they sought a way to escape into the nearby forest to the partisans whose number was growing constantly. The decision was not an easy one. Rumours began circulating that the Belo-Russian partisans who were in the forest, fighting against the Germans, did not accept Jews in their ranks. One group of Jews who had fled the terror to join them had been robbed of their arms and clothing and chased back into the ghetto with the words "You have worked for a long time for the Germans. There is no room for you amongst us".

Soon it was realised that the Belo-Russians were murdering Jews who attempted to join

All those that were pushed to the right, died. First they were severely beaten by special squads armed with various weapons and with iron bars. A terrible hideous and frightening panorama was to be seen when the Jews of Lida were beaten with iron bars. They all ran with blood until they dorpped dead in their tracks in front of their families. The last Rabbi, Rabbi Rabinowitz, son-in-law of the Gaon, the Very Rev. Yitzhak Yaacov Reines, walked around persistently reading psalms and reciting the Shema Yisrael and screaming at the top of his voice "Jews are being killed in Your Name".

My mother, who all the time had clung to my arm, was pushed to the left. I received a vicious kick by a Polish Police towards the group of Jews who were tradesmen. Before I could take in my surroundings, I heard the voice of a vicious Polish policeman ordering us to remain still. "You will remain alive, but you must stand still without moving. Whoever turns around to look at what is going on will be shot on the spot".

Those condemned to death, 80% of the Jewish population of Lida, were driven two kilometres to the forest behind the town near the Army barracks. We learned later of what took place at that dread place of execution from Mordechai Gershovits (who eventually arrived in Israel), the local baker and flour merchant, who was wounded in the neck but managed to escape from the scene of massacre.

"When we arrived on the scene, I saw deep trenches already prepared. All the Jews were divided into groups of 100 people. They were ordered to take off their clothing and to remain naked. The first group was pushed into a trench, and they were mown down by machine guns. Then the next and the next and the next group were ordered into the pits and massacred. The children were torn out of the arms of their parents, and were thrown alive into the pits where they were bayoneted in front of their parents."

Mordechai and a number of other Jews had decided to escape from the scene. A fusilage of bullets followed them on their way. They were all hit. He, however, managed to bandage his wounded neck and escape. Amongst the escapers was also a youth by the name of Kamionsky who is today in the United States. His parents, however, perished.

After the massacre, the Judenrat were obliged to send parties of Jews to fill in the trenches with clay and sand. The contents of the trenches still moved here and there, but we were forced to cover them. The Jews who had not been selected for the massacre were collected together in an empty lot and forced to kneel down with their faces on the ground. The District Commissar and some of the Nazi officers passed by. After a while we were told to rise and bow our heads in thankfulness that we had been left alive . . .

After that, we were taken to a house which had been allotted to us near the gate of the ghetto. Our names were listed and we were instructed to inform the authorities of every Jew who thereafter arrived there.

The clothing of the martyrs was collected and placed in a warehouse. One group of Jews was instructed to sort the clothing. Every item was carefully examined to find jewellery or gold hidden therein. Every piece of clothing which seemed in good condition was put aside. Worn clothing was sold to the farmers of the district, but better pieces were sent as gifts to the families of the murder squads.

The Ghetto

The remnants of the Jews which managed to remain alive after the terrible massacre, were put in the ghetto which was surrounded by barbed wire, into houses from which the Jewish owners had only been driven that morning.

The sight that met our eyes was like the terrible stories we had heard of Rome. Everything was in disarray, remnants of food, broken bottles littered the floors. All the clothing was torn to shreds, and even the feathers had been taken out of the pillows. A terrible screaming and wailing filled the air. People were running aimlessly around, tearing their hair and calling out the names of their relatives and friends who would never return.

From the houses the light of a candle or paraffin lamp shines through lighting the faces of those sitting in sorrow and grief. From other houses the sound of prayers for the dead and the reciting of psalms is heard. We are gathered up in one of the houses for public prayer. We recite Kaddish for the dead. The Reader opens the prayers with "El Maleh Rachamim" and a wailing bursts forth which must surely reach the ears of Heaven.

On the 12th May, four days after the massacre, about 800 Jews arrive at the Lida ghetto, the remnant survivors of the Jews of the district and the village of Voronova, about 30 kilometres from Lida. 121 more houses are commandeered, and the

were some Jews who wanted to be productive and were very keen on their work...

The District Commissar, who acted the protective shield for the Jews of Lida, related that he had received a letter from the German authorities that, due to the light industries, they would allow the Jews of Lida to live. Everyone gave thanks and was joyful for every day that passed without tragedy.

The workshops and light industries not only supplied the needs of the Germans in the town, but even executed respectable orders to Germany, and many letters of thanks were received which praised the high workmanship of the products. In the industrial complex, a permanent exhibition of all the products was arranged and the Nazis came to place their orders or receive goods to the extent that they were available in the warehouses. In this manner, the Jews fooled themselves that through their labours they would be saved.

The atmosphere changes

At the beginning of May 1942, we began to sense a change around us. From day to day, the position worsened for the Jews both in the town and in the workshops. Altmann investigated and persuaded the tradesmen that everything was in order and requested them to carry on as usual. On the 7th May 1942, everyone felt, during their working hours, that something terrible was about to happen, as if the ground were burning under their feet. The thought of mass execution raised its ugly head in the minds of many, but no one dared to mouth their fears and doubts. After work, many surrounded the house of the Judenrat in order to verify the rumours which were going the rounds. Altmann sensed that something was about to happen. He could not, however, get any information from the murderers.

The Judenrat decided to pass around throughout the night in order to check the workpermits, as there were some who had lost them, and others who had chnged their place of work, and it was necessary therefore to renew the permits originally issued. Thus everyone came to accept that a work permit meant a life permit.

The Mass Massacre

On Friday, 8th May, 1942, in the early hours, at the time when people are just opening their eyes, it is suddenly discovered that we are completely surrounded by a close ring of Polish and Belo-Russian armed police. They are bloodthirsty these watchdogs of the Nazis. From time to time we hear a shot. Sometimes here and sometimes there, German faces are seen peering at their innocent prey. Those who surround us look vicious, like wicked idiots who carry out their duties without thought and without question. They have received orders to shoot on sight any person who leaves his house without a permit or an order. These loyal servants of Hitler love and exploit every opportunity they have to kill Jews. From their evil faces we are able to discern the bloodlust and murder in their minds. Already, thus early in the morning, they have managed to kill a number of Jews whose only crime was inquisitiveness, who poked their heads out of their doors to see what was going on, only to receive a "Good Morning" from the Angel of Death.

It is 6 a.m. The Nazi murderers have begun driving the Jews from their homes into the streets. Those who do not instantly obey instructions, without any hesitation, are beaten with utmost ferocity. We come out from our houses, and press close together like frightened sheep or naughty children.

An order: "Form up in lines, family by family!". Drunken little Hitlerites, with the smell of death in their nostrils, run about hither and thither whipping and beating everyone in their path.

Special companies of soldiers of the Waffen SS and SD arrive to conduct the mass execution. The authority of the District Commissar is broken and our fate is handed over to the murdering companies of soldiers who have come to execute the death sentence.

The District Commissar and Altmann run around to find ways to save some of the tradesmen from death in order that the industries might not be put completely out of action.

At 9 a.m. the counting of heads started at the collecting stations. The District Commissar ran from centre to centre. In front of the lines crowded with pitiful people stood groups of murderers who were deciding who was to live and who to die. At first they respected the work permits of certain tradesmen. But after a while, they tired of checking and drove complete groups to their death without taking into any consideration whether they had permits or not.

Even the attempts of the District Commissar were of no avail. He received a severe reprimand from those in charge of the SS and SD and was formally and politely requested not to interfere or hinder the "Action". And the counting went on and on!

A week after the betrayal by the Jewish thieves, the heads of the Judenrat were arrested: The Chairmn, Kalman Lichtman, for many years a teacher in the Jewish Elementary School; Simcha Kotok, a blameless Jewish merchant, dedicated and responsible, a member of the Poalei Zion Movement in Lida, a businessman, a member of the "League for the Working Eretz-Israel," one of the Directors of the chemical factory "Korona"; Adv. Yisrael Kerzner, Adv. Benyamin Ziderovitz. These people were tortured and met a violent death. Their bodies were returned to the Judenrat for burial after they had been disfigured beyond recognition. The face of Chairman Lichtman resembled a piece of raw flesh, his eyes had been gouged out of their sockets. We recognised him only by his clothes.

The murder of the heads of the Judenrat shook the entire Jewish population, as they looked to them as their leaders, upright men, great idealists. It was the most difficult period in the history of the Jews of Lida, and for a number of weeks they felt like "sheep that have no shepherd."

After a short period, an order was received to present within 24 hours a list of leading persons from whom a chairman for the Judenrat would be selected. Not one of the members of the Judenrat was eager to accept nomination for this office. In the end, Dr. Tsharni, doctor for the Jews of Lida, was co-opted to the Judenrat, and it was his lot to be chosen to act as chairman.

Day by day new orders were posted: (a) All Jews must take down the electrical fittings in their rooms. All Jewish residence are to be cut of from the electricity supply. (b) All Jews must hand over all copper in their possession and all copper utensils. (c) All Jews must hand over all furs in their possession. (However, only small quantities were handed over and the rest were buried in order that the murderers should not have them).

Opening of Workshops

The engineer Altman, former manager in the foundry of "Benland", who was liaison between the Judenrat and the authorities, suggested to the Judenrat that they should obtain licences for the opening of workshops, which would employ hundreds of tradesmen. The suggestion was accepted and it was decided that the engineer would apply in this matter to the Area Commander.

The technical school on Suwalska Street was chosen as suitable premises. A detailed plan was presented to the city authorities for consideration and permission. After some time, the reply was received approving the suggestion, thus enabling the opening of a light industry complex, in which tradesmen would produce various goods for local consumption as well as for export to Germany.

The Judenrat and Altman took up the matter in March and, after a number of weeks, they were able to open the first workshops: tinsmith and carpentry shops and a shoe factory. Shortly afterwards, other workshops were opened, for turnery and electrical goods, clothing, knitwear, dressmaking, painting, bookbinding, toy production, ropes, brushes, bags, etc., and an extensive garage was opened for the repair of all types of vehicles.

The son of the engineer Forman succeeded, after a number of months, in constructing for the children of the District Commissar, in a special room of his house, an electric railway, with a locomotive, wagons and stations, where the trains stopped automatically for a few moments.

Highly qualified craftsmen were employed in the workshops, and they in turn employed numerous assistants, who numbered, together with their families, almost a thousand persons. Many believed in their heart of hearts that the certificate that they were employed in the workshops would save them and their families from death. The Judenrat and Altmann planned without cease how to increase the numbers of workers in the workshops and light industries in order to save as much as possible of the Jewish population. The number of workers in each workshop was gradually growing and included also scores of people untrained in any trade.

Raw material was collected from the remaining factories in the area which had not been destroyed or burnt: the large rubber factory "Ardal", the nail factory, the chemical plant "Korona", the foundries, etc. There were even occasions when the Christians stole from the factories and the Nazi police returned this loot to the Jewish workshops, which were under the supervision of the authorities.

The control and management in the industries, surrounded by barbed wire, was in the hands of the Jews, with Nazi supervision outside the fenced off area. Day after day high ranking Nazi officers visited the small industries and a special committee from Berlin, which arrived to inspect them, published articles in the German press that there

meat, butter or eggs, etc., was condemned to death.

The Ghetto is established

After a short period, notices went up on the notice boards in the streets throughout the city in three languages, German, Polish and Russian (in order that the Gentiles would know what was happening to the Jews):

1. Within 24 hours, Jews on the outskirts of the city, untouched by the fire, must leave their homes and move into the Christian houses, which were in a delapidated and ruined condition.
2. Without any regard to age or sex, Jews were required to sew on their clothing, on the back and on the left breast, patches of yellow cloth 10 cms. by 10 cms. Any Jew not wearing such signs, in the street or at home, would be condemned to death. After a period of about a month the yellow patches were changed to yellow Stars of David of the same size.
3. It was forbidden for Jews to walk on the side walks, only on the road way, along the gutters, where they would not interfere with the passing traffic.
4. It was prohibited for Jews to be seen on the streets without a special permit from the authorities. The Jews would be transported to and from their work in groups of not less than 50. During the day it was prohibited for Jews to be on the streets.
5. It was strictly prohibited for Jews to come into contact with non-Jews, to speak to them in the street, to enter their homes, or to trade with them. Contravention of this order entailed the death penalty for the Jew; the Christian would be punished in different ways. Jews may not travel to other towns.
6. All heads of companies, Poles and White Russians, who were in charge of Jewish workers, must report in writing to the Labour Office all those who did not appear for work or were late by even a few minutes without sufficient reason and an official permit in writing from the Labour Office or the doctor.

Within a short period 16 Jews were taken out and executed for having been late for work.

The Problem of the Jews from Vilno

At the height of the murder of the Jews of Vilno, several hundreds Jews escaped from there and reached Lida. Upon their arrival, they applied to the Judenrat to arrange for them to stay there.

The Judenrat conceded to their request and by various means procured certificates enabling them to remain in Lida. For this purpose, two witnesses were needed who knew the person in question. Many Jews of Lida endangered themselves by giving false witness to this effect. An important part was played in this action by Menahem Reznik who was acquainted with several of the Polish city clerks having to do with the issuing of these certificates. The clerks received heavy bribes for every certificate authorized. In this manner many hundreds of Jews from Vilno were saved, the majority of whom were to meet their death afterwards together with the Jews of Lida.

The Martyrdom of the Heads of the Judenrat

One day, a party of Jewish thieves made an attempt on the life of a Russian clergyman in the town and tried to rob him of the property which the Jews of Lida had entrusted to him. The attempt did not succeed and some of the attackers were arrested. The wives of the thieves appealed to the Judenrat for assistance in obtaining the release of their husbands. The Judenrat could not take upon themselves their request and turned them down. Upon the thieves being informed of this fact, they decided to revenge themselves upon the Judenrat.

They then approached the Nazi authorities offering them co-operation in finding out the Jews of Vilno who had infiltratetd into Lida.

The Nazis chose a day in March 1942 for the betrayal of the Jews from Vilno. In the early hours of the morning, a large number of Jews were encircled by Polish and Belo-Russians who served their murderous overlords like faithful dogs.

At 6 a.m., all the Jews were driven from their homes and at 8 a.m. were led to a square opposite the new post office There they were lined up in the snow and cold and were forced to enter a narrow passage so that the thieves could point them out. Fifty Jews were arrested and shot shortly thereafter in the courtyard of the prison.

A terrifying picture presented itself to the eyes of the Jews who returned that day to their homes that had become graves. All the children whose parents had left them at home due to the intense cold, and all the aged, the sick and the dying who did not go out to the identification parade, were found lying in their own blood which had not yet congealed. In this manner, on that day, over 200 souls were murdered.

took to their heels and started the long process of endless fleeing.

The members of my family and I went from the gathering place to the other part of the city which had not been burnt down and sought shelter from the persistent bombing in the cellar of my aunt's house.

On the afternoon of June 25th, 1941, the German attack was strengthened and their grip on the city was tightened. The bombardment and the shooting increased its crescendo, and our lives were in great danger. Breathlessly we awaited darkness and, as soon as it was dusk, we went on our way. Tired and fatigued we reached, by the road side, a lonely house of a christian farmer, a friend of my uncle. Banging on the door, we asked him to allow us to sleep in the barn. We needed rest, shelter and food. The farmer was panic stricken too, but it transpired that as long as the Russian army was in the vicinity, he did not mind helping Jews.

Bloodshed beginning

Until 27th June, 1941, fierce battles took place around the city. Each day saw considerable casualties amongst the civilian population, with the numbers of wounded constantly increasing. On the afternoon of that day, the first squadrons of German tanks entered the city. On their heels followed large numbers of infantry into the centre of the town burnt and destroyed. Next day — it was Sabbath — contingents of SS and SD stormtroopers arrived whose task it was to liquidate the Jewish inhabitants, especially members of the free professions. Immediately upon their arrival Jews caught in the city were taken to the main square in Suwalska Street. There the murderers picked out lawyers, engineers, teachers and other persons of the free professions and doomed them to death. The remaining Jews, members of other professions, were sent to concentration camps for forced labour.

The doomed group, comprising 92 Jews, were accompanied by a guard to the destroyed ammunition stores built underground, some kilometers off and — shot.

The farmers in the nearby village were witnesses to the horrifying act of sadism. Many of them were driven from their homes to bury the dead.

Appointment of the "Judenrat"

In the first week after the arrival of the Germans, a number of Jews were ordered to appear before the army authorities and were instructed to elect a Jewish council — "Judenrat" that would be responsible for carrying out the orders of the army authorities.

Those elected were Lichtman, teacher; Kotok, Industrialist; Kerzner, Advocate; Sokolowsky, Bank Manager; Haber, Schoolmaster; Zartzin, teacher; Shalatsky, book-keeper; Konopko, shoe maker — a popular leader of the local working men, Stolitsky, Levin, merchant; Feinstein, carpenter; Dr. Kantor, M.D.; Goldberg, merchant, and Shainboim, merchant.

Their first task was to list all men between the ages of 15 and 60 for a special work camp. An order was issued that any slackers would be liable to the death sentence. All the people listed were put under a police guard, which was under the direction of the Nazis. Floggings were inflicted on the slightest pretext.

I was designated to work outside the camp, as a clerk of the Judenrat.

Every day groups were taken out for hard labour in various parts of the city accompanied by guards.

The terrible conditions in the work camp, the hunger and the physical work soon left their traces. Scores of people were excused from work for short periods by the doctor on account of sickness and fatigue. It was up to the doctor and the Judenrat to supervise the population and to see to it that there were no shirkers. Every day people awaited the medical committee to obtain their release from labour because of illness.

After a period of seven weeks, the work camp was disbanded and the enlistment of workers was vested in the Judenrat. At this time women between the ages of 16-40 were also to be directed to labour.

All the workers, male and female, were divided into labour battalions headed by a battalion leader. Day after day, all those able to work were taken out to clear away the rubble of the destroyed houses, to clear the streets, to saw wood, etc. It took many weeks to clear the ruins of the great synagogue, which had stood for scores of years.

Those who went out to labour received a hot soup of rotten potatoes once a day. From time to time, the German authorities permitted the use of animal heads and bones for the soup pots. The Jewish population received 125 grammes of bread daily per person. It was forbidden for Jews to eat fats. Anyone in whose possession was found

ELIAHU DAMESEK

THE GERMAN OCCUPATION

THE BEGINNING

On the 22nd June, 1941, the skies over our city seemed to be covered by Nazi bombers. They dropped incendiary bombs and, at the same time, sprayed a dark liquid, which caused horrible inflagrations from one end of the city to the other. During the early hours of the morning, a number of hits were scored by the bombers on transport, which was on its way from Lida to Vilno. By the railway lines, which crossed the town at the end of Suwalska Street, a number of carriages were also hit. Amongst the casualties were a large number of Russian officers.

The managers of the factories and large plants, where the workers had recently received call-up papers, received notices that the workers were immediately to report for recruitment with the Russian forces. At the time, I was working at the printing press, where I had received my call-up papers. The paymaster paid me my last salary and I went home in a hurry.

The fires, which had started in our neighbourhood, were still burning fiercely. On entering our house, I was greeted by my mother who, panic stricken, rushed towards me. My sister, together with her three weeks old baby and her husband, who had come to spend the holiday with us, also rushed to greet me.

I read them my call-up notice for the Russian army and then proceeded to pack my things. Suddenly, a terrific explosion rocked the house, and darkness descended. Without any warning, a flame burst out of the ground and engulfed the area around the house.

Being mainly concerned about my mother and sister and her family, I hurried them out of the house. My brother-in-law, Yitzhak (one of the leaders of the Poalei Zion Movement in Slonim, who also worked a considerable period in Warsaw on the Jewish paper "Dos Naye Wort") assisted me in gathering some of our belongings possible to save. The fire spread rapidly.

We extricated ourselves with great difficulty from our home, laden down with parcels, and hurried to the place where we had arranged to meet my mother and sister.

I bade a hasty farewell to my dear family, as I was obliged to report at the recruiting centre. Failure to report for recruitment was punishable by death. The moment of parting was difficult and bitter. I hurried to reach the recruiting camp which was on the outskirts of the town. The Rashliaky Forest was a horrifying sight of people running around aimlessly, not knowing what to do or where to go. I suddenly realised that the Germans were approaching the town and the Soviet authorities rushed to the other side of the former Soviet-Polish border to organise a stand against the Germans.

A considerable number of youths who were completely dejected and confused hurried eastward, over the said border. Other men who had taken leave of families took advantage of the confusion, and in the melee unobtrusively slipped off.

The Eve of the Occupation

I returned to the city in order to be with my ageing mother, my sister and her family. I arrived at the point where I had left them, only to have to search through the crowds of women, old folk youths and children until at last I found them.

We were not able to remain there very long. After a time, a squadron of bombers dived very low and commenced strafing us with their cannons. Scores of peoples were mown down. The murderers did not cease firing.

People in the city were panic stricken. Bundles of personal effects were cast aside. The wailing and cries seemed to have no end. The whole city was turned to ashes and ruins. The air was full of smoke from the persistent fires. In the streets there were still Russian tanks, trucks and soldiers who did not know where to turn. From beyond the city, endless firing was to be heard.

The Russian army sought ways to escape, in order to avoid falling into the hands of the Germans. The roads were jammed with retreating Russian soldiers. By the side of the road were strewn the dead, and the abandoned tanks and vehicles. The Russian soldiers helped the civilians to flee. Their vehicles were packed with women and children, and they were taken to any destination they desired. Jews, Poles and Russians started to flee from the city to the nearby villages, to anyone who was a friend or a relative; others

My first teacher ("melamed") who started me with the a, b, c "Alef-Bayz". I remember him well, but forget his name. He told my parents that I was an exemplary child — "er tshepet nit a ferd afin vaant", paraphrasing the saying that "he is so quiet that he does not hurt a fly on the wall," and substituting a horse (ferd) for a fly. Do not change "ferd" to "fly". The man had a fine sense of humor.

In 1925, my wife Rose, Ezra, then seven, and I visited Lida — 23 years after I departed. My father was still active writing the Torah, busying himself in community affairs and caring for his second wife and their three children. At that time, I spent happy hours with new friends, all excellent people: the martyred Rabbi Aron Rabinowitz and his fine family including his young daughter Elka, who later happily married Rabbi Cyperstein and raised a beautiful family; also the young, bearded cobbler and active socialist, Konopka by name; also the charming young lady, secretary of the Loan Society, "Gemilas Chesed" which I established; also several of the voluntary workers for the old age home and orphanage.

These remembered relatives, neighbors and friends, dead or alive, represent good people everywhere, suffering human beings everywhere. Where, oh where are these poor souls now ?

Well, dear children, my story ends. Remember your ancestors from Lida and from all Lidas where the spirit of Freedom was crushed; help revive the hope for an end of the Martyrdom of Man. Help build a Brotherhood of Free Nations of Free men.

beckoned me to stand before him and slapped me hard on both cheeks. I cried. "I want it to hurt", said my father. "Such questions should never be asked."

It took me many years before I understood the significance of the lesson. My father died in 1938, at the age of 85. Relatives at his bedside told me that with a smile on his face, he quietly uttered his dying words: "I am leaving the antechamber to enter the parlor." Since then I am careful not to discuss religion with one who has faith in a hereafter. I consider it unmerciful possibly to cause doubt in such faith.

Mr. Feinstone, a leading collector of Washington manuscripts in U.S., discusses letter with Maj. Gen. James B. Lampert. The New York Times

As for myself, I am doomed to die an agnostic who yearns to know but cannot know; doomed to search forever but never find; and, as with Hamlet, the end will be "silence".

I left home at the age of 12 when my mother died. I worked in a bookstore in Vilno, for my uncle, a scribe, in Poland and back in Lida for several months in a soda establishment. Two years later, at the age of 14, I came to New York. I am one of the 30 million immigrants who came after the Revolution and helped build our country in Freedom. I loved America before I came and I have loved her since. With all its shortcomings, the United States remains the only great bulwark against the enslavement of the entire world by evil dictatorships.

I am proud to be an American and I am proud to acknowledge my debt to Lida, the city of my birth. It was there that I learned to think and to love my fellowmen. What would I not give to revisit the Lida of my youth and embrace its wonderful people, as now they come to mind :

My dear, sweet mother, my brothers and sisters, and my wise, energetic and overstrict father.

My father's uncle "Ziesel", teacher and scribe, a self-sacrificing, saintly man, grandfather of American grandsons, one prominent in the television industry, two in the garment trade.

Our cousin, the kind and handsome "Isroel der Katzev" (butcher) and his beautiful family, some now in the U.S. He gave me a rubel (50 cents), supposedly as a loan for my father, but he guessed that I would use it without my father's knowledge for railroad fare to Vilno, the capital, to escape from my stepmother.

The great Rabbi Itzchok Yacob Rainess at whose feet I sat when he delivered one of his inspiring calls to Zion. He honored me by using me as errand boy between himself and my father. He kidded me and predicted that I would either become a rabbi or its opposite, zein a goy.

The Polish priest who permitted everybody to swim in the creek behind the church and who gave me cookies several times.

The Dushman family in whose soda factory I worked for a stretch. Mrs. Dushman's brother Isaac Goldberg of New York was a wine dealer on the East Side. His store was a rendevouz of intelligent people. He offered me employment and a home. I wish I had accepted it a more congenial environment than the sweat shops in which I spent ten years.

Our neighbor "Eizick der shuster", an excellent cobbler, poor as most of us were, yet found time to teach boys the trade and to spend many hours in the Synagogue with learning from the Book.

"Avremel der gertner" (gardner) with whom I picked fruit in his rented orchards. He insisted I was "a great help", no doubt to give me pride. He was childless and took me to his heart. We had blissful hours together.

SOL FEINSTONE

MY LIDA HERITAGE
(for my grandchildren)

This book is all about Lida — its location, history, culture, life and death. My message about this town is for my grandchildren and all children who love Freedom for themselves and for all mankind. Lida to me represents all places where the spirit of Freedom, justice, mercy, and hope for a better world has been destroyed, body and soul, by brutal dictatorships.

I am an American, born in Lida. I think and act as an American. Of my four score years on this mysteriously beautiful and tragic planet, I have lived 65 years in the United States, but the memory of Lida never faded. I had always been an American at heart, surely since I was old enough to be interested in stories about America and to read by myself. It was in Lida that I resolved to see some day real big ships, live Indians, the Brooklyn Bridge, and the Statue of Liberty.

My father was Josef the Scribe (Yoshe der Sayfer) and my mother Rachel came from a family of scribes in Poland. My father made his own parchment from Kosher skins, his own ink and fibers with which to sew the written sheets into the scroll of the Torah. My mother, in addition to the usual toil and worries of raising a large family, also took care of our collection of religious books and general Yiddish literature, some for sale and some for paid circulation.

Often in the evenings people would come for a book, for Teffilin (philacteries), for advice about city affairs, or general talk — "shmues". Self-taught students who were preparing themselves hopefully to be admitted to a university somewhere, sometimes, would linger and draw my father into arguments about religion or world news in the then popular Hebrew newspaper "Hatzfiro", which came to our house regularly. I suspect that my older sister, Miriam, and not my father was the main attraction for these students.

I did not understand the philosophical discussions about the beginnings of things — life on earth, and such, but I always picked my father as the winner of the argument. One encounter I never forgot. "How does your theory of evolution explain the creation of plant and animal life, assuming that *your* ancestors were monkeys ?" asked my father. "An uncontrolled synthesis of inorganic molecules, an occasional accident in nature" answered one of the students, a half-baked Darwinist. My father had him. "If by an accident," said my father, "my inkwell should turn over and cause a blotch on the parchment, it might conceivably resemble a letter of the alphabet, but it could hardly resemble a love poem such as you might send to your sweet-heart. There is too much beauty, complexity, and harmony in the world to be an accident. Only God could have created it."

For me my father had a more decisive and, at the time, a less appreciative answer. I was no more than seven when I asked "who made God ?" My father turned in his chair,

Sol Feinstone

Native of Lida, Lithuania; son of Joseph the Scribe; endowed from childhood with respect for learning, love of freedom, and courage to venture. Arrived alone in New York, 1902, a penniless boy of fourteen; labored in sweatshops by day to study for college by night. One of first graduates, 1915, New York State College of Forestry at Syracuse University; master's degree in chemistry, Syracuse, 1916. Navy chemist during World War I; graduate student in economics University of Pennsylvania; resident of Buckstone Farms since 1943. Dedicated savings to help safeguard America's physical heritage and "to promote the Spirit of the American Revolution as the struggle for free men to remain free". Founder, the David Library of original manuscripts on the American Revolution at Washington Crossing; donor, land and library building for elementary school, Upper Makefield Township; donor, valuable collection of original manuscripts and books, on the American Revolution to Trenton State College. Americans of this and future generations are indebted to this adopted son for his dedication to the cause of freedom.

INTRODUCTION

Tens of years have now gone by since the Jewish community of Lida was erased from the living, and thousands of its sons, our parents, brothers and sisters, were doomed at the hands of the atrocious Nazi beasts, by tortures, which no man with normal feelings could well imagine. Tens of years may have passed, but too deep is the pain to be blotted out by time.

Destructed has been the magnificent Jewish community of Lida. A few, ancient mossy tombstones at the outskirts of the city, the remains of an ancient Jewish cemetery, scarcely fenced by a broken wall, will bear witness, for some years to come, on generations of Jews who once lived in this place — until such time as those holy relics will be stolen by nearby eighbors and used for the foundations of their houses. A single tombstone only, surrounded by the forest, at one edge of the city, with an inscription chiseled on it in non-Jewish language, will tell a passing traveller who may happen to be there, of thousands of souls murdered at that place — without even the faintest mention that they were all Jews. And it is hard to tell the feeling of outrage at that.

It is with deep emotion that we started preparations for this book, to commemorate Jewish Lida, the cradle of our youth, the thousands of our parents, brothers and sisters, whose memory is cherished by us, is holy to us. We have tried to collect every minute detail from ancient writings, from articles and correspondences in old hebrew periodicals, reminiscences and descriptions of happenings dispersed here and there, which, line by line, bit by bit, have enabled us to draw the picture of the Lida Jewish community, where, since the beginning of the 16th century, and perhaps even earlier, the sounds of Torah learning were to be heard. A community which grew grass roots, became a living cell of and made its own contribution to the spiritual and cultural life of the great Lithuanian Jewry.

Jewish Lida, a fostering mother wast thou to us! A city which possessed everything: industry and trade, Torah and enlightenment, friendship and neighborliness, charity and helpfulness, noble ambition and high-minded ideals. A proud and upright generation sprung up in thy midst, a generation with self-respect, full of national aspiration and humanity. There were various opposing factions in Lida, each one with ideas of its own with regard to the revival of the Jewish people and the redemption of man, each one weaving its own pattern of life. But one thing we do firmly know: they were all aspiring, each one in his own way, to the good and the noble. Even the "Youdenrat", which, in those gruesome days, in some of the crumbling Jewish communities, deserved the most severe judgment — in Lida its members appear to us surrounded with the halo of devotion and self-sacrifice.

Filled with awe and with inner tremor, we remember all of you. By your innocent blood which was shed, you have been sanctified to us.

CONTENTS

(h — Hebrew; y — Yiddish; e— English)

SEPHER LIDA

The Book of Lida

Editors:

Alexander Manor, Itzchak Ganusovitch, Aba Lando

Member of the Editorial Board:

Eliyahu Damesek

Printed in Israel

Tel-Aviv 1970

* PXV+
(Lida)
1970

(H)